ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 36

Η ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΣΕΩΣ, ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ, ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΟΙΚΩΝ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1994

Η ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-35-2

Πρώτη ἔκδοσις 1952 - 56

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72. Fax (01) 3644 996

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 36

Η ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΣΕΩΣ, ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ, ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΟΙΚΩΝ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1994

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίον τοῦτο πραγματεύεται ἓν κεφάλαιον ἀπὸ τὰς παραδόσεις μου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ Πολυτεχνεῖον: τὸ περὶ τῆς ξυλοστέγου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, αἱ περὶ τῆς ὁποίας γνώσεις μας μεγάλως ἐπλουτίσθησαν κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν δι' ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν ἡμετέρων τε καὶ ξένων.

Λόγῳ τῆς διττῆς φύσεως τῶν ἀναγνωστῶν, δι' οὓς προορίζεται — φιλολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων — ὤφειλε νὰ ἱκανοποιῇ καὶ τὰ φιλολογικὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αἰτήματα. Εἶναι διὰ τοῦτο ἐφωδιασμένον καὶ μὲ τὰς ἀναγκαίας φιλολογικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, γενικά τε καὶ λεπτομερειακά.

Τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν προσεπάθησα νὰ παρακολουθήσω ἀπὸ τῆς γενέσεώς της κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους μέχρι τῆς τελείας ἀναπτύξεώς της, ἂν καὶ μᾶς λείπουν μερικοὶ ἐνδιάμεσοι κρῖκοι τῆς ἐξελίξεώς της ἀνὰ τὰς διαφόρους χώρας τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Ἐπεχείρησα μετὰ ταῦτα τὴν συστηματικὴν ἀνάλυσιν, σύγκρισιν καὶ κατάταξιν τῶν διαφόρων μερῶν αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ἐστηρίχθην βεβαίως εἰς τὰς μελέτας ἄλλων, προσέθεσα ὅμως καὶ πολλὰς ἀτομικὰς παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας συνεκόμισα ὄχι μόνον ἐκ τῆς μελέτης τῶν σωζομένων ἢ ὑπ' ἄλλων ἀνασκαφεισῶν βασιλικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πείρας τῆς ὑπ' ἐμοῦ αὐτοῦ ἀνασκαφῆς καὶ δημοσιεύσεως δέκα τεσσάρων ὅλων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ συναγωγή, κατάταξις καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ἐνταῦθα παρεχομένου, ἐκδεδομένου ἢ ἀνεκδότου, ὑλικοῦ, εἶναι ἔργον πολυετοῦς κόπου, αἱ δὲ προσφερόμεναι ἀναπαραστάσεις, ὡς καὶ αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ καὶ φιλολογικαὶ λεπτομέρειαι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πρωτότυποι καὶ ἀνέκδοτοι. Οὕτω τὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίον ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως ἐγχειρίδιον περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς χρήσιμον εἰς τοὺς περὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην διατρίβοντας μάλιστα δ' εἰς τοὺς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου, συνάμα δὲ καὶ συμβολὴν εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῶν ξυλοστέγων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρὶν ἢ εἰσέλθω εἰς τὸ κύριον θέμα μου νομίζω σκόπιμον νὰ προτάξω βραχύτατά τινα περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην, ἥτις ἐδημιουργήθη διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς μέσων καὶ προσπαθειῶν μετὰ τὸ σκότος, ὅπερ ἐπηκολούθησε τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐνεφανίσθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐντὸς τοῦ τεχνικῶς ὡρίμου ἑλληνορρωμαϊκοῦ περιβάλλοντος, τῆς τέχνης τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην τμῆμα ἀναπόσπαστον καὶ συγκεκριμένως τὴν τελευταίαν φάσιν. Δὲν δύναται κατὰ ταῦτα νὰ θεωρηθῇ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη—τυπικῶς τοὐλάχιστον—ὡς νέα τις, αὐτοτελὴς δημιουργία, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς συνέχεια, ὡς μία περαιτέρω ἐξειλιγμένη μορφὴ τῆς «ἑλληνιστικῆς». Καὶ ἀποτελεῖ μὲν ὄντως ἡ χριστιανικὴ τέχνη τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας κατὰ τὸ σῶμα, εἶναι ὅμως ἀφ' ἑτέρου οὐσιωδῶς διάφορος ἐκείνης κατὰ τὸ πνεῦμα, κατὰ τὴν ψυχήν.

Πράγματι διὰ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ Εὐαγγελίου σπουδαία ἐπῆλθε μεταβολὴ εἰς τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς ἑλληνιζούσης εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας. Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνεδύθησαν νέαι ἠθικαὶ ἀξίαι καταρρίψασαι τὰς παλαιάς· ἡ ὕλη ἤρχισε νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὸ πνεῦμα. Τραχεῖα ὑπῆρξε βεβαίως κατ' ἀρχὰς ἡ πάλη· διότι ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν ἐκρημνίσθη ἀποτόμως· μετεπλάσθη ὅμως βαθμιαίως πρὸς νέας μορφάς. Τὴν βαθμιαίαν δ' αὐτὴν μετάπλασιν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ εἰς τὴν τέχνην, δ' ἧς ἐξεφράσθη τὸ νέον πνεῦμα, ἰδίᾳ τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν γλυπτικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀρχιτεκτονικήν, ἡ ὁποία, ἀντιμετωπίζουσα διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τέως ἄγνωστα θέματα, ἐμψυχοῦται, ὡς αἱ ἀδελφαί της, ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τῆς πνευματοποιήσεως τῶν δημιουργημάτων της. Ἐν τούτοις διὰ νὰ δημιουργήσῃ ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ τὸ ἀληθὲς αὐτῆς σῶμα ἐδανείσθη τὰς ἀρχικὰς μορφάς της ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὰς μετέπλασε σύμφωνα μὲ τὰς σκέψεις της. Πράγματι ἂν τὸ ἀρχαῖον πρόγραμμα ἤλλαξε διὰ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ νέον εἶδος λατρείας, ὅμως ὁ τύπος τῆς τέχνης ἔμεινε καθ' ἑαυτὸν ἀμετάβλητος. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἀντικατέστησε τὸν ἀρχαῖον εἰδωλολατρικὸν ναὸν τροποποιήσασα μόνον τὴν διάταξιν—τὸ πνεῦμα

τοῦ χώρου — οὐχὶ ὅμως καὶ τὰς καθ' ἕκαστον ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς τῆς παραδόσεως — τὸν τύπον —, αἵτινες παρελήφθησαν αὐτούσιαι, ὑποστᾶσαι ἔπειτα, διὰ τῶν αἰώνων, τὴν ἀπαραίτητον ἐξέλιξιν. Ὁμοίως εἰς τὰς κατακόμβας ἡ ζωγραφικὴ καὶ εἰς τὰς σαρκοφάγους ἡ γλυπτικὴ ἂν καὶ μετεχειρίσθησαν θέματα συμβολικὰ μιᾶς ὑπερπέραν ζωῆς, ὅμως ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν ἔκφρασίν των αὐτὰς ταύτας τὰς πλήρεις σφρίγους καὶ ζωῆς ἀλληγορικὰς μορφὰς τῆς ἑλληνιστικῆς παραδόσεως ἀλλὰ τὰς ὁποίας ἐξαΰλωσαν συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς νέας λατρείας. Συνέβη δηλ. καὶ μὲ τὴν τέχνην ὅ,τι καὶ μὲ τὰ γράμματα, ὧν ἤλλαξε μὲν τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν περιεχόμενον, διετηρήθη ὅμως ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων διὰ τὴν ἔκφρασίν του τὸ παραδεδομένον ἀρχαῖον λεκτικὸν καὶ τυπικόν. Μὴ νομισθῇ ὅμως, ὅτι τὰ χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως ἔργα ἀντιγράφουν τὰ ἀρχαῖα· ἁπλῶς ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ μέρος τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς ἀρχαιότητος. Οὐδὲ μειώνει τὸ παράπαν τὴν ἀξίαν των ἡ στενὴ ἐνίοτε συγγένεια καὶ ἐξάρτησίς των ἀπὸ εἰδωλολατρικῶν προτύπων. Μὴ δὲν ἀπέδειξεν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς ναός, ὅτι τὰ ὡραιότερα ἔργα δὲν εἶναι πάντοτε ἁγνὰ δημιουργήματα; Περὶ τῆς δημιουργικῆς ἄλλωστε καὶ καλλιτεχνικῆς ἱκανότητος τῆς χριστιανικῆς τέχνης μαρτυροῦν τρανῶς οὐ μόνον ἡ θαυμαστὴ γραπτὴ διακόσμησις τῶν κατακομβῶν καὶ ἡ γλυπτικὴ μεταχείρισις τῶν σαρκοφάγων, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑψηλόπνοα, μνημειώδη ἔργα, ἅτινα πληροῦσι τὴν μεταξὺ Κωνσταντίνου καὶ Ἰουστινιανοῦ λαμπρὰν περίοδον, ἥτις ἀναδεικνύεται δι' αὐτῶν σχεδὸν ἐφάμιλλος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ οὐδαμῶς κατωτέρα τῆς ρωμαϊκῆς. Ταύτης δὲ τῆς περιόδου — τῆς παλαιοχριστιανικῆς — τὴν τέχνην θὰ μελετήσωμεν καὶ ἀναλύσωμεν ἐνταῦθα εἰς μίαν τῶν ἐκφάνσεών της, τὴν τῆς ξυλοστέγου βασιλικῆς, ἀνατρέχοντες μέχρις αὐτῶν τῶν ἀρχῶν της, ἤτοι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

ΟΙ ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐντὸς διπλοῦ ἐχθρικοῦ περιβάλλοντος· εἶχε, πράγματι, νὰ παλαίσῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τοῦ ἐπισήμου εἰδωλολατρικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ τῶν Ἰουδαίων, οἵτινες καὶ ἐσταύρωσαν τὸν ἀρχηγόν της. Ἀπηνῶς ὑπ' ἀμφοτέρων τούτων διωκόμενος ὁ χριστιανισμὸς ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους αἰῶνας, ἐστερήθη τῆς ἐλευθερίας δράσεως, ὅρου ἀπαραιτήτου πρὸς ἐφαρμογὴν ἀρχιτεκτονικοῦ τινος προγράμματος. Εὐνόητον λοιπὸν ἀποβαίνει, ὅτι ὑπὸ τοιαύτας δυσμενεῖς συνθήκας εὑρισκόμενος δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποκτήσῃ, κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἰδίαν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπόστασιν. Δὲν ἠμπορεῖ λοιπὸν καὶ νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος περὶ «χριστιανικῆς» ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας [1]. Μόνον ἐν τῷ πνεύματι τῶν πιστῶν εἶχε, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, οἰκοδομηθῇ περίλαμπρος ὁ χριστιανικὸς ναός.

Ἂν ὅμως οἰκοδομικῶς, δηλαδὴ μὲ κάποιο ἁπτὸν καὶ συγκεκριμένον μνημειῶδες ἀρχιτεκτόνημα, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμφανισθοῦν οἱ Χριστιανοὶ τῶν ἀποστολικῶν καὶ τῶν ἀμέσως ἑπομένων χρόνων, ὅμως μεγάλη — ὑπῆρξεν ἡ πνευματικὴ δρᾶσις, τὴν ὁποίαν τότε ἀνέπτυξαν καὶ ζωηρὰ ἡ ἐν κρυπτῷ ἐπικοινωνία των. Λίαν ἐνωρὶς συνεπήχθησαν ἀνὰ τὴν ἀπέραντον ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν χριστιανικαὶ κοινότητες [2], αἱ ὁποῖαι, ἐλλείψει ἰδίων οἰκοδομημάτων, ἐτέλουν τὰς συνελεύσεις τῶν μελῶν των — τὰς *ἐκκλησίας* [3], ὡς ἐλέγοντο μὲ τὴν ἀρχαίαν τῆς λέξεως σημασίαν μεταπηδήσασαν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου δήμου

---

[1] Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 3ου αἰῶνος (260-303), ὅτε κατεστάλησαν προσκαίρως οἱ διωγμοί, κατωρθώθη νὰ κτισθῶσι καὶ τινα αὐτοτελῆ κτήρια ἐκκλησιῶν, ὡς θέλομεν λεπτομερῶς διαλάβει κατωτέρω (ὅρα σελ. 23).

[2] Ὅρα σχετικῶς ACHELIS ἐν Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft 1 (1900) 87 ἑ. — HILLER VON GÄRTRINGEN, Thera I, Berlin 1899, 255-257 καὶ 302-303, ἀλλὰ καὶ HARNACK, Mission und Ausbreitung des Christentums, II⁴, Leipzig 1924, σ. 785, 786.

[3] ΠΑΥΛΟΥ, Α΄ Κορινθ. ια΄, 22. ιβ΄, 28. ΜΑΤΘ. ις΄, 18 «Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ». ΠΑΥΛΟΥ, Α΄ Θεσσαλ. β΄, 14. Β΄ Θεσσαλ. α΄, 4.

εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀδελφότητα—εἰς τὰς οἰκίας τῶν πλουσιωτέρων των μελῶν.[1] Συχνὰ ὁ ἀπόστολος Παῦλος χαιρετίζει εἰς τὰς ἐπιστολάς του τὰς «*κατ' οἶκον ἐκκλησίας*» τῶν ἑκασταχοῦ πιστῶν.[2]

Αἱ ἀστικαὶ δ' αὗται οἰκίαι, ἀναλόγως τῶν κλιματολογικῶν καὶ τῶν ἄλλων συνθηκῶν τοῦ τόπου, ὅπου εὑρίσκοντο, εἶχον καὶ διάφορον ἑκάστοτε σχέδιον. Οὕτω, λόγου χάριν, εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν

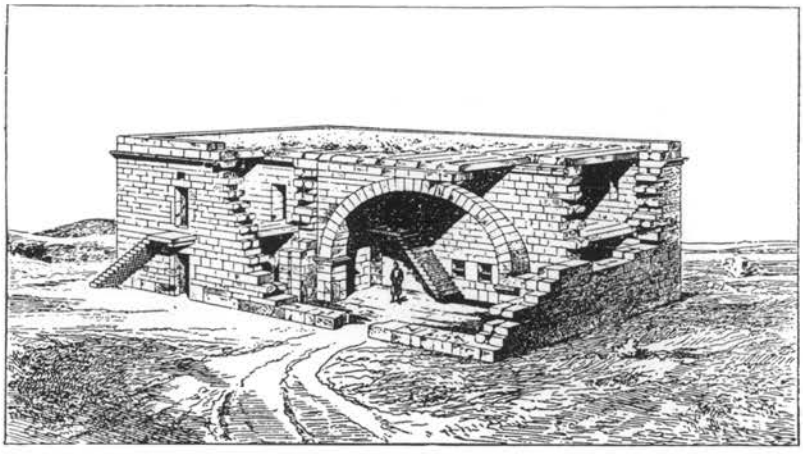

Εἰκ. 1. Οἰκία τῆς νοτίου Συρίας κατὰ τὸν De Vogüé.

Νότιον Συρίαν—τὰ πρῶτα αὐτὰ καὶ σπουδαιότατα κέντρα τοῦ Χριστιανισμοῦ—αἱ κατοικίαι, ἱδρυμέναι ἐντὸς εὐρυχώρου, περιμανδρωμένης περιοχῆς, ἔφερον συνήθως ὄροφον — *ἀνώγειον*[3] ἢ *ὑπερῷον*[4] — στεγαζόμενον μὲ ὁριζοντίαν στέγην, *δῶμα*,[5] καὶ περιλαμβάνοντα μεγάλην αἴθουσαν, εἰς τὴν ὁποίαν

---

[1] Τὸν Κορίνθιον Γάϊον ἐγκωμιάζει ὁ ΠΑΥΛΟΣ (Ρωμ. ις', 23) ὡς «ξένον [του] καὶ τῆς ἐκκλησίας ὅλης».

[2] Ρωμ. ις', 5. Κολοσσ. δ', 16. Φιλήμ. 3.

[3] ΛΟΥΚ. κβ', 12. ΜΑΡΚ. ιδ', 15.

[4] ΠΡΑΞ. ΑΠΟΣΤ. α', 13: «*ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῷον οὗ ἦσαν καταμένοντες ὅ τε Πέτρος καὶ Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης καὶ Ἀνδρέας, Φίλιππος καὶ Θωμᾶς, Βαρθολομαῖος καὶ Ματθαῖος, Ἰάκωβος Ἀλφαίου καὶ Σίμων ὁ Ζηλωτὴς καὶ Ἰούδας Ἰακώβου. Οὗτοι πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει σὺν γυναιξὶ καὶ Μαρίᾳ τῇ μητρὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ σὺν τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ*». θ', 38: «*λούσαντες δὲ αὐτὴν ἔθηκαν ἐν ὑπερῴῳ*» καὶ περαιτέρω (θ', 39): «*ὃν* (Πέτρον) *παραγενόμενον ἀνήγαγον εἰς τὸ ὑπερῷον*».

[5] ΠΡΑΞ. ΑΠΟΣΤ. ι', 9: «*ἀνέβη Πέτρος ἐπὶ τὸ δῶμα προσεύξασθαι*». Ὁ ΑΓ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Sunniam καὶ Fretelam (MIGNE, Ε.Π. τ. 22 στ. 859) λέγει κατηγορηματικῶς: «*Δῶμα* in orientalibus provinciis idipsum dicitur, quod apud nos tectum. In Palaestina enim et Aegypto.... non habent in tectis culmina, sed δώματα, quae Romae vel solaria vel maeniana vocant, id est *plana tecta*, quae transversis trabibus sustentantur».

ἀνήρχοντο δι' ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς κλίμακος [1] (εἰκ. 1). Ἀντιθέτως εἰς τὴν Β. Συρίαν αἱ διώροφοι, στενομήκεις οἰκίαι, ἐκαλύπτοντο δι' ἀμφικλινοῦς στέγης, ἔφερον δὲ κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσαν πλευράν των στοὰν κατ' ἀμφοτέρους τοὺς ὀρόφους (εἰκ. 2 καὶ 3). Εἰς ἄλλας πάλιν ἐπαρχίας ὡς π.χ. τὴν Ἑλλάδα, τὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Β. Ἀφρικήν, ἐπεκράτει τὸ Ἑλληνιστικὸν σχέδιον οἰκίας μετὰ *περιστυλίου* ἢ *αἰθρίου* (εἰκ. 4, α, β καὶ 5) δηλαθὴ ὑπαιθρίου, τετραγώνου συνήθως, αὐλῆς περιβαλλομένης κατὰ μίαν (εἰκ. 4, β καὶ 5) ἢ περισσοτέρας αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν (εἰκ. 4, α) πρὸς τὰς ὁποίας ἤνοιγον οἱ κατοικήσιμοι χῶροι, ἐξ ὧν εἷς, τοποθετούμενος συνήθως ἀπέναντι τῆς εἰσόδου (εἰκ. 4, α, β καὶ 5) καὶ καλούμενος *οἶκος* ἢ *ἀνδρών*, ἦτο μεγαλύτερος καὶ πολυτελέστερος τῶν ἄλλων, ἐχρησίμευε δ' ὡς αἴθουσα ὑποδοχῆς καὶ ἦτο ἐνίοτε ἐφωδιασμένος μὲ ὑπερῷον ἢ φωταγωγόν [2].

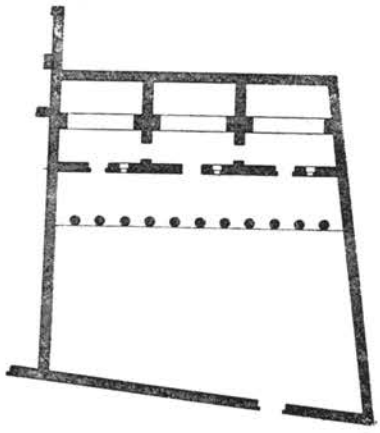

Εἰκ. 2. Κάτοψις οἰκίας τῆς Β. Συρίας.

Δι' ἐκκλησίας τέλος ἐχρησιμοποιοῦντο ἀκόμη καὶ μεγάλα δωμάτια πολυωρόφων ἐπὶ ἐνοικίῳ κατοικιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐσπάνιζον κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας, ἰδίᾳ ἐν Ρώμῃ. Εἰς τὸν τρίτον ὄροφον τοιαύτης τινὸς κατοικίας ἐν Τρωάδι ἐτέλεσεν, ἑσπέραν Κυριακῆς τινος, τὴν εὐχαριστίαν καὶ ἐκήρυξεν ὁ Παῦλος, ὡς διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (κ', 9).

Εἰς διαφόρους λοιπὸν τοιούτους οἴκους συνήρχοντο κατ' ἀρχὰς οἱ Χριστιανοὶ ἐν ἀδελφοσύνῃ, καθ' ἑκάστην ἑσπέραν, μάλιστα δὲ τὰς Κυριακάς,

---

[1] Αἱ μελέται τοῦ M. DE VOGÜÉ (La Syrie centrale, Paris 1865-1877) καὶ τοῦ BUTLER (Architecture and other arts, New York 1904) ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ τύπος οὗτος τῆς οἰκίας ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἐν Συρίᾳ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρβ. σχετικῶς καὶ R. THOUMIN, La maison syrienne, Documents d'études orientales II, Παρίσιοι 1932.

[2] Ὅταν αἱ διαστάσεις τοῦ *οἴκου* ἦσαν μεγάλαι ἐτίθεντο ἐντὸς αὐτοῦ κίονες πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὀροφῆς του, ὁπότε ὁ οἶκος ἐλέγετο *κορίνθιος* μὲν (εἰκ. Α), ὁσάκις ἡ ὀροφή του ἦτο τυφλή (καμάρα ἢ δῶμα), *αἰγύπτιος* δέ (εἰκ. Β), ὁσάκις ὑπεράνω τῶν κιόνων ὑψοῦτο φωτ αγωγός, ὅπως δηλ. εἰς τοὺς ἀρχαίους αἰγυπτιακοὺς ναούς· Τὰς ἀνωτέρω ὀνομασίας, κληροδοτηθείσας προφανῶς εἰς τοὺς Ρωμαίους ὑπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς, ἀναφέρει ρητῶς ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (De architectura græca VI, v, 5-17 πβλ. καὶ A. CHOISY, Vitruve σ. 225).

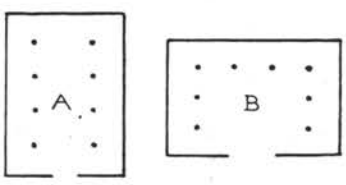

ἵνα ἀκούσωσι τὸ κήρυγμα, προσευχηθῶσι καὶ δι' ὕμνων δοξάσωσι τὸν θεόν, τελέσωσι δὲ καὶ τὰ κοινά των δεῖπνα, τὰς *ἀγάπας* [1], εἰς ἀνάμνησιν τοῦ δείπνου, τὸν ὁποῖον μυστικῶς ἐτέλεσε μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς εἰς «*μέγα ἀνώγεων*», ἰουδαϊκῆς τινος οἰκίας [2].

Ἀλλ' ὅσον μεγάλοι καὶ ἂν ἦσαν οἱ διατιθέμενοι διὰ τὰς συνελεύσεις

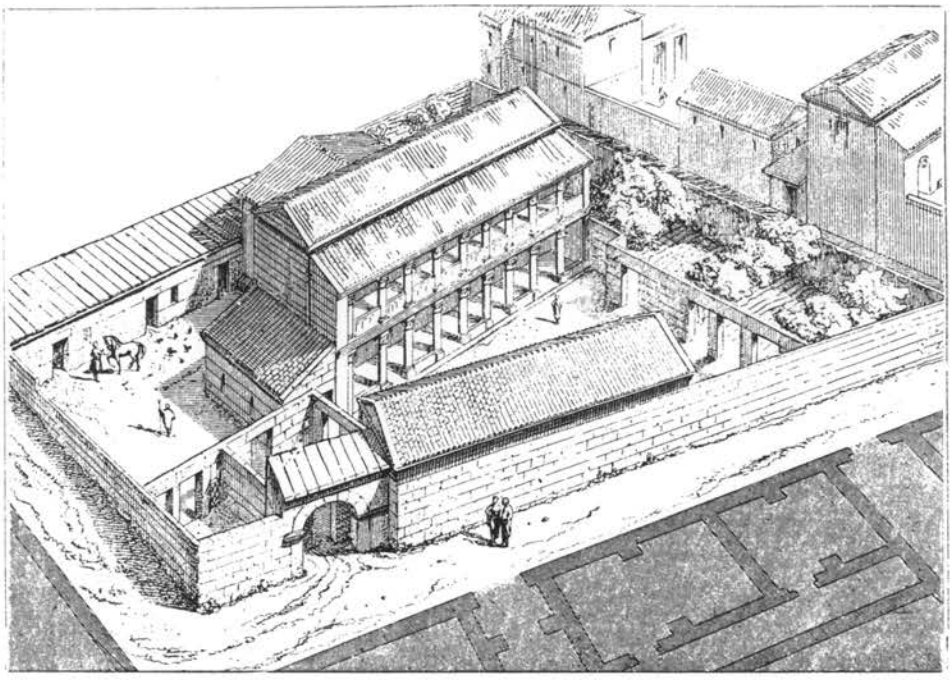

Εἰκ. 3. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις οἰκίας τῆς Β. Συρίας (De Vogüé).

τῶν πιστῶν χῶροι τῶν οἰκιῶν, ὅμως δὲν ἠδύναντο νὰ περιλάβουν τὸ ὁλονὲν αὐξανόμενον πλῆθος τῶν Χριστιανῶν. Παρέστη, τούτου ἕνεκα, ἀνάγκη χρησιμοποιήσεως, πλὴν τοῦ οἴκου, καὶ τῆς αὐλῆς (εἰκ. 3) ἢ τοῦ περιστυλίου των (εἰκ. 4), ὁσάκις, ἐννοεῖται, ἐπέτρεπον τοῦτο αἱ καιρικαὶ συνθῆκαι [3].

---

[1] ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΙΟΥΔΑ 12. [2] ΛΟΥΚ. κβ' 12. ΜΑΡΚ. ιδ', 15.

[3] Μὴ ὑπάρχοντος καταλλήλου οἰκήματος ἢ χώρου ἐπετρέπετο ἐνίοτε νὰ γίνῃ χριστιανικὸν κήρυγμα καὶ ἐν Ἰουδαϊκῇ συναγωγῇ. Οὕτω ὁ Παῦλος ἐν Δαμασκῷ (ΠΡΑΞ. θ', 20), Ἀντιοχείᾳ τῆς Πισιδίας (ιβ', 26), Σαλαμῖνι τῆς Κύπρου (ιγ', 5), Ἰκονίῳ (ιδ', 1), Θεσσαλονίκῃ (ιζ', 2), Βεροίᾳ (ιζ', 10), Ἀθήναις (ιζ', 17) καὶ Κορίνθῳ (ιη', 4) μετέβη ἀπ' εὐθείας καὶ ἐκήρυξεν εἰς τὴν συναγωγήν. Ἀναφέρουσι δ' ἐπίσης αἱ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (β',46) ὅτι ἐν Ἱεροσολύμοις οἱ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοὶ ἦσαν «*καθ' ἡμέραν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ*» τοὐτέστιν ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ναῷ τοῦ Σολομῶντος, ἔνθα ἤκουον τὸ κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων. Πβλ. καὶ ὅσα λέγει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ ἐν Εὐαγγε-

Ἡ εἰς διαφόρους οἰκίας συνάθροισις τῶν πιστῶν φαίνεται, ὅτι ἐσυνεχίσθη καθ' ὅλον τὸν 1ον καὶ μέγα μέρος τοῦ 2ου αἰῶνος [1]. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ ἑξῆς, ὅτε αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἀπέκτησαν ποιάν τινα ὀργάνωσιν, δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο πλέον ὁτὲ μὲν αὕτη, ὁτὲ δ' ἐκείνη ἡ οἰκία χάριν τῶν συνελεύσεων, ἀλλὰ καθιερώθη ἰδιαίτερος χῶρος, *ὡς μόνι-*

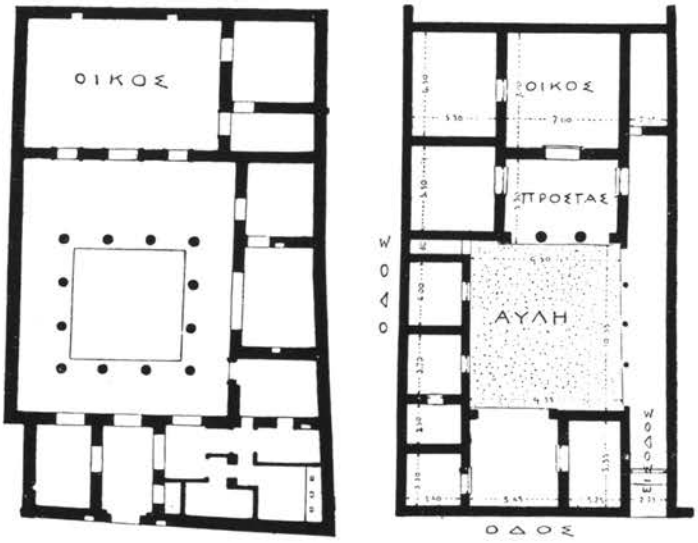

Εἰκ. 4. Οἰκίαι ἑλληνιστικοῦ τύπου Δήλου (α) καὶ Πριήνης (β).

μος τόπος λατρείας τοῦ θεοῦ [2]. Ὁ χῶρος δ' οὗτος ἀπεκλείσθη πάσης κοσμικῆς

λικῇ Ἀποδείξει III, 5, 10, 8 = MIGNE E. Π. 22 στ. 221) περὶ «*μεγίστης ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ὑπὸ Ἰουδαίων συγκροτουμένης*».

[1] Ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 1ου αἰῶνος ἀναφέρεται, ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ πλούσιός τις κάτοικος, ὀνόματι Θεόφιλος, κατὰ τὴν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παραμονὴν τοῦ Πέτρου εἶχε παραχωρήσει πρὸς ἐκκλησίαν τῶν Χριστιανῶν τὴν μεγάλην *βασιλικήν*, ἤτοι ὑπόστυλον αἴθουσαν τῆς οἰκίας του, (ut.... domus suæ ingentem basilicam ecclesiæ nomine consecraret) [Ψευδο] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ Recognitiones X, 71=MIGNE, E. Π. τ. 1 στ. 1453. Ὁμοίως ἐν Τριπόλει τῆς Συρίας πολίτης τις προσέφερε τὴν εὐρεῖαν μετὰ κήπου οἰκίαν του, ἵνα διδάξῃ ἐν αὐτῇ ὁ Πέτρος (Recognitiones IV, 6= MIGNE, E. Π. 1 στ. 1318). Χωρίον δέ τι τοῦ Μαρτυρίου τῆς Ἁγ. Κικιλίας ἀναφέρει, ὅτι γυνή τις ἐζήτει τὴν ἄδειαν νὰ καθιερωθῇ ἡ οἰκία της ὡς ἐκκλησία τῶν Χριστιανῶν (MIGNE, E. Π. 116 στ. 180). Εἰς ὁμοίαν τέλος ἀφορμὴν ὀφείλουσι τὴν καταγωγήν των, κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ δύο τῶν μεγαλυτέρων βασιλικῶν τῆς Ρώμης: Ἡ τοῦ Λατερανοῦ καὶ ἡ τῶν Λιβερίων (= Μεγάλη Παναγία, Santa Maria Maggiore), αἱ ὁποῖαι διετήρησαν ἕως σήμερον τὰ ὀνόματα τῶν πρώτων κτητόρων των.

[2] Ὁ ΩΡΙΓΕΝΗΣ (185-254) γνωρίζει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ «*τὸ σταθερὸν χωρίον τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῶν πιστευόντων συνελεύσεως*» (Περὶ εὐχῆς 31,6 ἔκδ. Βερολίνου σ. 398).

χρησιμοποιήσεως [1] καὶ φαίνεται, ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 200 μ. Χ. ὠνομάσθη *ἐκκλησία* [2], τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως μεταπεσούσης τώρα ἀπὸ τῆς συνελεύσεως εἰς τὸν οἶκον, ἐν τῷ ὁποίῳ αὗται ἐγίνοντο. Ἐλέγετο δ' ἐπίσης ὁ χῶρος αὐτὸς καὶ *οἶκος θεοῦ* [3] (domus Dei) ἀργότερον δὲ καὶ Κυριακὸν [4] (dominicum) ἢ *Κυρίου ναὸς* [5] ἢ *οἶκος τοῦ Κυρίου* [6].

Ἀπὸ τοῦ οἴκου λοιπὸν μετηνέχθη ἡ λατρεία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. εἰς τὴν ἐκκλησίαν [7], τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ φαντασθῶμεν ὡς αὐτοτελές τι, ἐλευθέρως ἱστάμενον κτήριον καὶ ὡς ἰδιοκτησίαν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἐπισήμως θεωρούμενον, ἀλλ' ὡς ἓν *εὐκτήριον* ἤτοι ὡς ἕνα *μόνιμον τόπον προσευχῆς καὶ λατρείας* ἀνήκοντα εἴτε εἰς ἰδιώτην [8], εἴτε εἰς τὴν κοινότητα [9]. Ὁ οἶκος δ' οὗτος τῶν Χριστιανῶν οὐδόλως διέφερε τῶν λοιπῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, ἐφρόντιζον δὲ μάλιστα, φρονίμως ποιοῦντες, οἱ Χριστιανοὶ νὰ μὴ διαφέρῃ ἐκείνων.

Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ πηγαὶ ἀναφέρουν τὴν ὕπαρξιν χριστιανικῶν ἱερῶν (sacraria) κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ καθ' ὁλόκληρον τὸν 3ον αἰῶνα. Ὁ ΜΙΝΟΥΚΙΟΣ ΦΗΛΙΞ (περὶ τὸ 200 μ.Χ.) λέγει ρητῶς [10] ὅτι sacraria τῶν χριστιανῶν ὑπῆρχον καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην (per universum orbem). Ὁ δὲ σύγχρονος αὐτῷ ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ [11] ὑπονοεῖ πιθανώτατα τὴν ὕπαρξιν χριστιανικοῦ οἴκου λατρείας, ὅταν μνημονεύῃ τὴν ἐκβολὴν ἁμαρτωλοῦ «ἀπὸ τῆς φλιᾶς καὶ τῆς στέγης τῆς ἐκκλησίας». Ἀφ' ἑτέρου ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος Σεβῆρος (222-235) ὁμιλεῖ περὶ «τόπου λατρείας τοῦ Θεοῦ». Ἐπὶ τοῦ ἀνεξι-

---

[1] Πβλ. J. P. KIRSCH, Die vorkonstantinischen christlichen Kultusgebäude, Röm. Quartalschrift 1933, 15 κέ.

[2] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ Στρωματεῖς VII, 5 σελ. 896 *(ἐκκλησία)*. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ *(ecclesia)* MIGNE Λ. Π. 2,1039 καὶ σποράδην πολλαχοῦ. Ὅρα καὶ τὸν ἐν τέλει τοῦ 2ου τόμ. τῆς Λατ. Πατρ. τοῦ MIGNE πίνακα (στ. 1946).

[3] ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Εἰς Δαν. I, 20 σ. 32 *(οἶκος Θεοῦ)* Texte und Untersuchungen VI, 4 σ. 76 καὶ XVII, 81 σ. 85. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ. De idol. σ. 36 *(domus dei)* Σύνοδος Λαοδικείας, κανὼν ΚΗ' *Οἶκος τοῦ θεοῦ* ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 3 σ. 195.

[4] ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ De opere et eleemosyne 15. σ. 384. Σύνοδος Ἀγκύρας, κανὼν ΙΕ' ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ ἔ.ἀ. τ 3 σ. 50, 51. Σύνοδος Λαοδικείας κανὼν ΚΗ' ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ ἔ.ἀ. τ. 3 σ. 195.

[5] ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, εἰς Κωνστ. 16, 17. Σύνοδος Ἀγκύρας, κανὼν ΙΕ' ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ ἔ.ἀ. τ. 3 σ. 51.

[6] Περὶ τῶν ὅρων: ἐκκλησία, κυριακὸν καὶ βασιλικὴ ὅρα P. KRETZSCHMER, Zeitschr. für Sprachforschung 1906 σ. 539 καὶ J. I. DÖLGER, Antike und Christentum (1941) σ. 161-195.

[7] Κατὰ τὸ β'. ἥμισυ τοῦ 2ου αἰ. ὁ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ (III, 11.8 MIGNE, Ε. Π. 7 στ. 885) ἔγραφε: «*Κατέσπαρται ἡ ἐκκλησία ἐπὶ πάσης τῆς γῆς*».

[8] Ὅρα σχετικῶς τὴν σημ. 1 τῆς σελίδος 13.

[9] L. EISENHOFER, Handbuch der katholischen Liturgik I, Freiburg im Breisgau 1932, 327.

[10] OCTAVIUS 9 (= MIGNE, Λ. Π. 3, 270).

[11] De pudicitia κεφ. 4 (= MIGNE, Λ.Π. 2. 1039).

θρήσκου τούτου αὐτοκράτορος [1], ὅστις συνεπάθει τὸν μονοθεϊσμὸν καὶ τοῦ ὁποίου μάλιστα ἡ μήτηρ Ἰουλία Μαμμαία ἐμαθήτευσε παρ' Ὠριγένει [2], θὰ ἱδρύθησαν ἀναμφιβόλως ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἀλλὰ μὲ ἀποκλειστικὴν λειτουργικὴν χρῆσιν χριστιανικαὶ αἴθουσαι λατρείας ἤτοι ἐκκλησίαι [3], τὰς

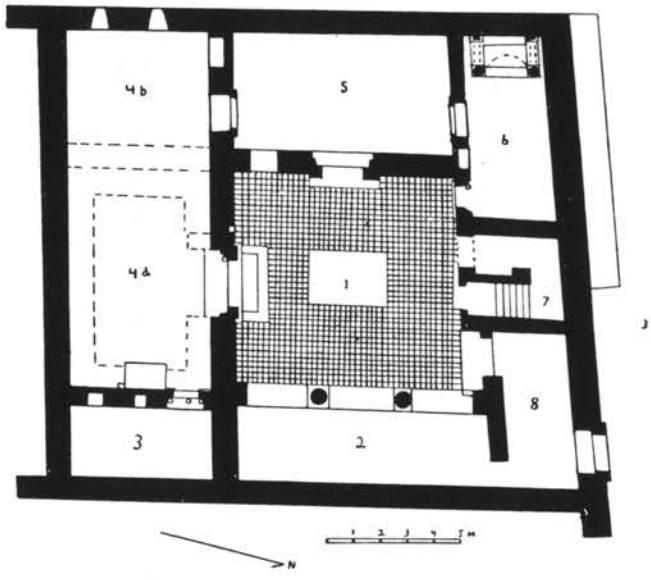

Εἰκ. 5. Ἡ οἰκία-ἐκκλησία τῆς Δούρας (Εὐρωπoῦ) (Hopkins).

ὁποίας κατέσχεν ἀργότερον ὁ αὐτοκράτωρ Οὐαλεριανὸς (253-260) ἀπέδωκε δὲ πάλιν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ὁ διάδοχός του Γαλλιηνὸς (260-268).

Κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἐκκλησίας εἶναι ὁ ἐν Δούρᾳ (Εὐρωπῷ) τῆς Μεσοποταμίας πρό τινων ἐτῶν ἀποκαλυφθεὶς οἶκος λατρείας [4], ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει ὁλόκληρον, ἑλληνιστικοῦ τύπου διώροφον οἰκίαν (εἰκ. 5) διασκευασθεῖσαν ἐκ τῶν ὑστέρων πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Πράγματι τῆς οἰκίας ταύτης ἡ μὲν ἔναντι τῆς εἰσόδου κειμένη μεγάλη αἴθουσα ἤτοι ὁ «οἶκος» (εἰκ. 5, διαμέρισμα 4α) διευ-

[1] Πβλ. ΑΙΛΙΟΝ ΛΑΜΠΡΙΔΙΟΝ σ. 272 (Scriptores Historiæ Augustæ, Biponti 1787).

[2] A. HARNACK, Mission und Ausbreitung des Christentums, II[4], Leipzig 1924, σ. 556.

[3] Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ ΛΑΜΠΡΙΔΙΟΥ (ἔ.ἀ. σ. 290) μνημονευόμενον, ὅτι δηλ. αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀλέξανδρος Σεβῆρος «Christo templum facere voluit» ἀλλ' ἠμποδίσθη ὑπὸ τῶν συμβούλων του εἰπόντων αὐτῷ, ὅτι, ἐὰν τοῦτο ἔπραττε, πάντες θὰ ἐγίνοντο Χριστιανοί.

[4] C. HOPKINS ἐν The Excavations at Doura - Europos by M. ROSTOVTZEFF, New - Haven 1934, σ. 238 - 253 πίν. XXXIX.

ρυνθεὶς καὶ διὰ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ πρὸς τὸ συνεχόμενον δυτικῶς δωμάτιον μεσοτοίχου (εἰκ. 5, 4β), ἐχρησιμοποιήθη ὡς κυρίως τόπος λατρείας καὶ κηρύγματος (ἴσως καὶ ἀγαπῶν), ἤτοι ὡς καθαυτὸ ἐκκλησία, μετὰ βήματος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν (εἰκ. 5, 4α), ἐν' ᾧ τὸ κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν διαμέρισμα (εἰκ. 5, 6 καὶ 6, 6), μετετράπη εἰς βαπτιστήριον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ κατὰ τὴν μίαν στενὴν πλευρὰν αὐτοῦ ὕπαρξις κόγχης μετὰ κτιστῆς κολυμβήθρας στεγαζομένης ὑπὸ κυλινδρικοῦ θόλου φερομένου ὑπὸ δύο κιόνων καὶ δύο παραστάδων [1] (εἰκ. 6 καὶ 7).

Ὡς ἐκ τῆς κατόψεως αὐτῆς φαίνεται ἡ οἰκία τῆς Δούρας, ἥτις χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαψάντων περὶ τὸ 230 μ. Χ., δὲν διέφερε τῶν συνήθων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ βαπτιστηρίου τοιχογραφιῶν [2] (εἰκ. 7) καὶ κατὰ τὴν ἰδιόρρυ-

---

[1] Ὅτι πρόκειται περὶ βαπτιστηρίου ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν κοσμουσῶν αὐτὸ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Ὅρα σχετικῶς A. v. GERKAN, Die frühchristliche Kirchenanlage von Dura R. Q. XLII (1934) 219. M. AUBERT, Les fouilles de Doura Europos B. M. 1934, No 4. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ν. Σιὼν 28 (1936) 50-58, 138-149, 209-221, 282-292. LIETZMANN, Gnomon 1937, 231. W. SESTON, Syria 18 (1937) σ. 407. Ὁ αὐτός. L'église et le baptistère de Doura Europos, Annales de l'École des Hautes Études de Gand I (1937), 169. J. PIJOAN, The parable of the Virgins from Doura Europos, Art Bulletin XIX, 3 σ. 594. Πρβ. καὶ H. GRÉGOIRE Byzantion XIII (1938) σ. 589 καὶ XIV (1939), 317.

[2] Δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ παραθέσω ἐνταῦθα σύντομον περιγραφὴν τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τοὺς τοίχους τοῦ βαπτιστηρίου καὶ μερικὰς τῶν ὁποίων παρέχει ἡ εἰκὼν 7.

α) Δυτικὴ πλευρά. Ὑπὸ τὸ στέγαστρον τῆς κολυμβήθρας εἰκονίζεται ὁ *Καλὸς Ποιμὴν* φέρων ἐπὶ τῶν ὤμων του μέγαν κριὸν καὶ ὁδηγῶν τὸ πρὸ αὐτοῦ ἀτάκτως βαδίζον ποίμνιον. Εἰς τὸ βάθος τοπίον μὲ ρυάκιον, δένδρα καὶ καλάμους.

Εἰς τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν εἰκονίζονται, ἑκατέρωθεν δένδρου, ὁ *Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα* κατ' ἐνώπιον κρύπτοντες διὰ φύλλων τὴν γυμνότητά των. Ὁ ὄφις ἕρπει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Δύο πεσσοὶ δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τοποθετημένοι ὑποδηλοῦν πιθανῶς τὰς θύρας τοῦ Παραδείσου.

β) Βόρειος πλευρὰ (εἰκ. 7). Ἐνταῦθα ἔχομεν λείψανα τοιχογραφιῶν εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας μὲ σκηνὰς παρατεθειμένας. Εἰς τὴν ἄνω ζώνην εἰκονίζεται ἡ *Θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ* εἰς δύο ἐπεισόδια συνδυασθέντα εἰς μίαν καὶ μόνην σύνθεσιν. Δεξιᾷ ὁ ἀσθενὴς κατάκειται ἐπὶ τῆς κλίνης του, παρ' αὐτὸν ἵσταται ὁ Χριστὸς ἐκτείνων τὴν χεῖρα, ἀριστερᾷ καὶ πάλιν ὁ παραλυτικὸς φέρων ἐπὶ τῆς ράχεώς του τὴν κλίνην του. Ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἔρχεται ἡ παράστασις τοῦ *Χριστοῦ βαδίζοντος ἐπὶ τῶν ὑδάτων*. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται ἡ πλαγία πλευρὰ πλοίου μὲ ὑψηλὴν πρύμνην (εἰκ. 8), ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἵστανται, ὁρατὰ μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, πολλὰ πρόσωπα μὲ ποικιλοχρώμους χιτῶνας, ὑψοῦντα τὰς χεῖρας πρὸς τὸν οὐρανόν. Ἡ θάλασσα, χρώματος ὤχρας, διασχίζεται ἀπὸ κυματοειδεῖς σκοτεινοτέρας γραμμὰς ὑποδηλούσας τὰ κύματα. Κάτω δεξιᾷ ὁ Χριστὸς — δυστυχῶς ἀκέφαλος — βαδίζει ἐπὶ τῶν κυμάτων καὶ τείνει τὴν χεῖρα πρὸς τὸν ἐξ ἀριστερῶν ἐρχόμενον Πέτρον, ὅστις βυθίζεται εἰς τὸ ὕδωρ μέχρι τῶν σφυρῶν. Ἡ σύνθεσις καὶ τὸ σχέδιον εἶναι μᾶλλον πρωτόγονα. Εἰς τὴν κάτω ζώνην ἔχομεν παράστασιν πολὺ μεγαλυτέρας κλίμακος εἰκονίζουσαν τὰς *Μυροφόρους εἰς τὸ μνῆμα*. Ἀριστερᾷ παρὰ τὸ στέγαστρον (εἰκ. 8) παρίσταται ἡ στενὴ πλευρὰ σαρκοφάγου μὲ δικλινῆ στέγην καὶ εἰς τὰς δύο γωνίας της ἄστρα. Πρὸς ταύτην ἔρχεται ἐκ δεξιῶν πομπὴ τριῶν γυναικῶν μὲ μακρούς, πορφυροῦς χιτῶνας καὶ λευκοὺς πέπλους. Ἑκάστη γυνὴ κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνημμένην δᾷδα, τῆς ὁποίας ἡ φλὸξ εἰκονίζεται μέλαινα ἐπὶ τοῦ κοκκίνου βάθους τοῦ τοίχου.

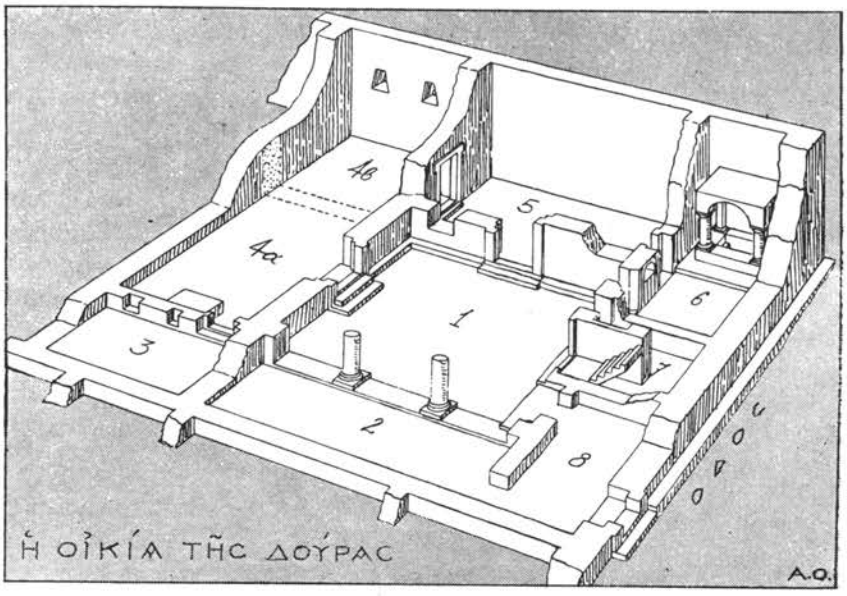

Εἰκ. 6. Προοπτικὴ ἄποψις τῆς οἰκίας-ἐκκλησίας τῆς Δούρας-Εὐρωποῦ.

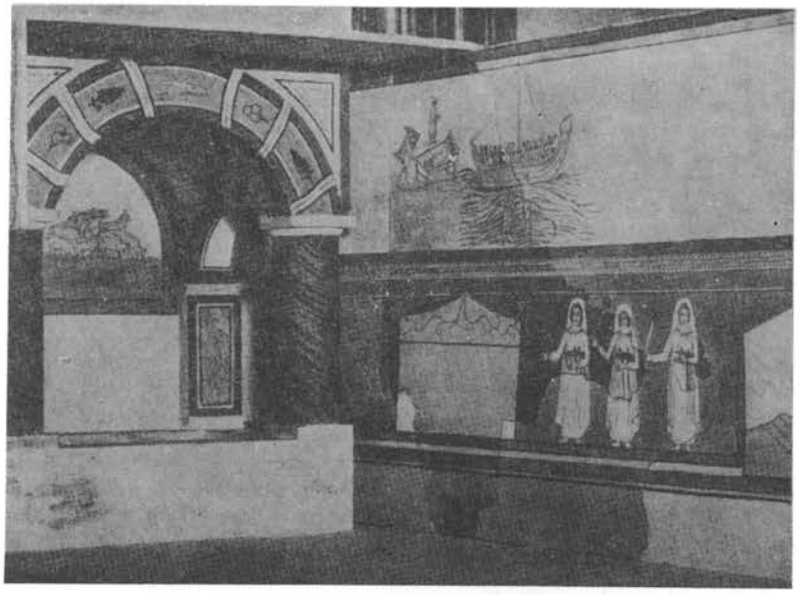

Εἰκ. 7. Προοπτικὴ ἄποψις τῆς Β.Δ. γωνίας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Δούρας καὶ τῶν παρ' αὐτὴν διασωθεισῶν ἁγιογραφιῶν.

θμον τοῦ αὐτοῦ χώρου διὰ κιβωρίου ἐστεγασμένην κοιλότητα, ἡ ὁποία καὶ χαρακτηρίζει τὸ σχετικὸν διαμέρισμα ὡς βαπτιστήριον.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς Δούρας διετηρήθησαν καὶ μετὰ τὴν μετατροπήν της εἰς χριστιανικὸν οἶκον λατρείας αἱ παλαιότεραι εἰδωλολατρικαὶ διακοσμήσεις τῶν αἰθουσῶν 4α, 4β καὶ 5 (εἰκ. 5). Συνάγεται ἐντεῦθεν τὸ καὶ ἄλλοθεν πιστούμενον συμπέρασμα, ὅτι πρὸς μετατροπὴν εἰδωλολατρικῆς τινος οἰκίας εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν ἤρκει ἁπλῶς ἡ ἀντικατάστασις τῶν εἰδωλολατρικῶν σκηνῶν διὰ χριστιανικῶν παραστάσεων καὶ τῶν κοσμικῶν προσωπογραφιῶν δι' εἰκόνων μετὰ χριστιανικῶν θεμάτων. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ διάταξις καὶ ἡ διακόσμησις παρέμενεν ἀμετάβλητος.

Ἐκκλησίαι ἱδρυμέναι ἐντὸς ἑλληνιστικοῦ τύπου οἰκιῶν διὰ μετατροπῆς τοῦ «οἴκου» αὐτῶν εἰς αἴθουσαν λατρείας καὶ προσθήκης κόγχης εὑρέθησαν ὡσαύτως ἐν Δήλῳ [1], παρὰ τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς νήσου, ὡς καὶ ἐν Δίῳ [2] τῆς νοτίου Μακεδονίας. Ἀλλ' αὗται δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι τόσον ἀσφαλῶς, ὡς ἡ τῆς Δούρας. Τέλος πλείονες ἄλλαι ἐκκλησίαι ἐγκατεστημέναι ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν εὑρέθησαν ἐν Ρώμῃ, αἱ ἑξῆς:

1) Ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τοῦ *Ἁγίου Κλήμεντος* εἰς βάθος 4 μέτρων κάτωθεν τοῦ μέσου κλίτους. Αὕτη ἐστηρίζετο ἐπὶ θολωτῶν καὶ σκοτεινῶν ἀποθηκῶν, αἵτινες εὑρίσκοντο εἰς τὸ ἰσόγειον ἐν ᾧ ἡ ἐκκλησία ἦτο εἰς τὸν

Εἰς τὸν κεκαμμένον ἀριστερὸν βραχίονά των ἀκουμβᾷ ἀγγεῖον, εἰδός τι σκύφου. Καὶ αἱ τρεῖς γυναῖκες παρίστανται κατὰ μέτωπον μὲ τὴν αὐτὴν στάσιν παρέχουσαι οὕτω εἰς τὸν πίνακα μίαν ρυθμικὴν μεγαλοπρέπειαν, τῆς ὁποίας στεροῦνται αἱ ἄλλαι συνθέσεις.

γ) Ἀνατολικὴ πλευρά. Ὁμοία σύνθεσις πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ἤτοι πομπὴ γυναικῶν φαίνεται ὅτι εἰκονίζετο καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα διεσώθησαν τὰ κάτω μέρη πέντε γυναικῶν βαδιζουσῶν πρὸς τ' ἀριστερά, ἴσως αὗται ν' ἀπετέλουν τὴν ἀρχὴν τῆς πομπῆς τῶν πρώτων.

δ) Νοτία πλευρά. Καὶ ἐδῶ διετηρήθησαν λείψανα μόνον τῆς κάτω ζώνης μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν. Εἰκονίζουσι δὲ ταῦτα τὸν *Δαβὶδ* κραδαίνοντα τὴν σφενδόνην δι' ἧς ἀπεκεφάλισε τὸν *Γολιάθ*, τοῦ ὁποίου τὸ γιγάντιον σῶμα ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τέλος εἰς τὴν αὐτὴν πλευρὰν εἰκονίζεται ἡ *Σαμαρεῖτις* μόνη κύπτουσα ἐμπρὸς καὶ κρατοῦσα τὸ σκινίον, δι' οὗ ἤντλει ὕδωρ ἐκ τοῦ φρέατος.

Ἐν τῷ συνόλῳ του ὁ διάκοσμος τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι καλλιτεχνικῶς πτωχός. Μεταξὺ τῶν σκηνῶν του παρατηρεῖται οὐσιώδης διαφορὰ τεχνοτροπίας. Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὸν Ποιμένα καὶ τὰ θυμα αἱ σκηναὶ εἰκονίζονται ἐλευθέρως καὶ κατὰ τρόπον ἀφηγηματικόν, ἡ πομπὴ τῶν γυναικῶν ἐμφανίζει τὸ αὐστηρῶς ἱερατικὸν πνεῦμα. Αἱ πρῶται παρουσιάζουν προφανῶς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνιστικῆς σχολῆς τῆς χριστιανικῆς Συρίας, ἐν ᾧ αἱ δεύτεραι, ἔχουσαι πρότυπα περισσότερον ἀνατολικά, ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἱερατικάς τινας καὶ λειτουργικὰς ἀτόψεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης (Sᴇsᴛᴏɴ ἔ.ἀ. σ. 169). Σημειώνω ἐν τέλει ὅτι κατὰ μὲν τὸν Pɪjᴏᴀɴ (The Art Bulletin XIX, 3 σ. 595) ἡ πομπὴ τῶν γυναικῶν εἰκονίζει τὰς φρονίμους καὶ τὰς μωρὰς παρθένους, κατὰ δὲ τὸν Δ. Ι. Παλλαν (Ἐπ. Ἐτ. Βυζ Σπ. Κ' [1950] 308) ἀλληγορίαν τῆς πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης (=τάφου τοῦ Χριστοῦ) στάσεως τῶν νεοφωτίστων, ὁμοῦ δὲ καὶ τὸ ὑπερβατικὸν περιεχόμενον τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος. Αἱ παρθένοι εἶναι «οὐρανοπολίτιδες ἐν λαμπαδηφορῳ πομπῇ πρὸ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ».

[1] A. Oʀʟᴀɴᴅᴏs, Délos chrétienne ἐν B.C.H. τοῦ 1936 σ. 84 εἰκ. 15.

[2] B.C.H. τοῦ 1930 σ. 49.

πρῶτον ὄροφον, καλυφθεῖσα ἔπειτα ὑπὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ. Ἡ λεπτομερὴς ἀναγνώρισις τῆς ἐσωτερικῆς της διατάξεως δὲν κατέστη δυνατή [1]. Τοὐναντίον

2) Εἰς τὸν *Ἅγ. Μαρτῖνον* ai Monti ἐπετεύχθησαν ἱκανοποιητικώτερα ἀποτελέσματα. Ἡ εὑρεθεῖσα ἐνταῦθα ἐκκλησία, ὀνομαζομένη κατὰ μὲν τὸν

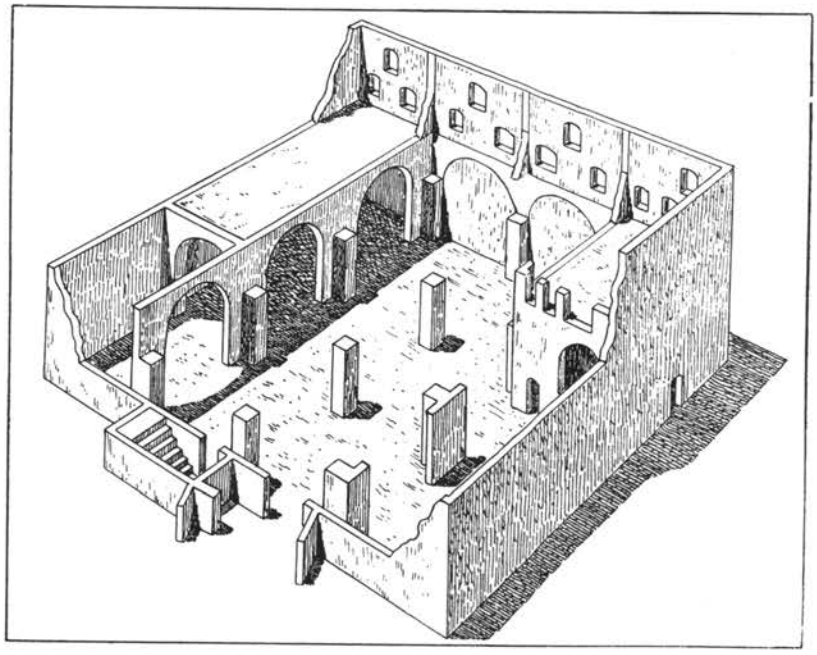

Εἰκ. 8. Ὁ παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγ. Μαρτίνου ἐν Ῥώμῃ οἶκος λατρείας (titulus Equitii).

4ον αἰῶνα Titulus Sylvestri, κατὰ δὲ τὸν 3ον Titulus Equitii, ἦτο ἐγκατεστημένη εἰς οἰκίαν γειτονεύουσαν πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πάπα Συμμάχου, περὶ τὸ 500, ἀνεγερθεῖσαν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Μαρτίνου. Ὁ οἶκος οὗτος λατρείας (εἰκ. 8) διατηρεῖται καλῶς καὶ ἐμελετήθη ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ὑπὸ τοῦ VIEILLIARD [2]. Ἐξηκριβώθη ὅτι ἦτο πολυώροφος καὶ ὅτι ἡ αἴθουσα τῶν συνελεύσεων εὑρίσκετο εἰς τὸ ἰσόγειον. Ἦτο δ' αὕτη ὀρθογώνιος, διαστάσεων 13.50 × 17.50 μ., καλυπτομένη δι' ἓξ σταυροθολίων βαινόντων ἐπὶ

[1] Ἡ ἐπὶ οἰκίας τινὸς τῆς Πριήνης κατασκευασθεῖσα «ἐκκλησία» (WIEGAND - SCHRADER, Priene, Berlin 1904, σ. 480 εἰκ. 585) εἶναι πιθανώτατα ἰουδαϊκὴ συναγωγή.

[2] R. VIEILLIARD, Les origines du titre de Saint-Martin-aux-Monts, Rome 1931.

δύο ἐλευθέρων πεσσῶν (1.00 × 1.00) τοποθετημένων κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς αἰθούσης καὶ ἀντιστοίχων παραστάδων (εἰκ. 8). Πρὸ τῆς αἰθούσης ταύτης εὑρίσκετο μικρὸς προθάλαμος, εἰς δὲ τὸ βάθος καὶ τὰς πλευρὰς θύραι συγκοινωνίας πρὸς δωμάτια. Τέλος διεσώθη καὶ ἡ κλῖμαξ, δι' ἧς τὸ ἰσόγειον ἐπεκοινώνει πρὸς τοὺς ἀφανισθέντας ὀρόφους τῆς οἰκίας.

3) Εἰς τὴν *Ἁγ. Ἀναστασίαν*. Ἐνταῦθα, ὡς καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Κλήμεντα, ὁ οἶκος λατρείας ἦτο ἐγκατεστημένος εἰς τὸν πρῶτον ὄροφον, εἰς δὲ τὸ ἰσόγειον ὑπῆρχε σειρὰ μαγαζείων. Μεταξὺ δύο ἐξ αὐτῶν εὑρέθη κλῖμαξ ἀνάγουσα εἰς εὐρὺ διαμέρισμα διεσκευασμένον χάριν λειτουργικῶν συγκεντρώσεων [1].

4) Ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν *Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παύλου*, εὑρέθη λατρευτικὸς οἶκος, ὁ titulus Byzantis, ἐγκατεστημένος ἐντὸς οἰκίας ἀκανονίστου σχεδίου, ἅτε περιοριζομένης μεταξὺ δύο μὴ παραλλήλων ὁδῶν. Ἐδῶ ἡ μεσαιωνικὴ βασιλικὴ ἐτοποθετήθη ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν μαγαζείων ἦτοι εἰς τὴν στάθμην τῆς αἰθούσης τοῦ πρώτου ὀρόφου τὴν ὁποίαν καὶ ἀντικατέστησε χρησιμοποιήσασα ἐν μέρει τοὺς ἐξωτερικούς της τοίχους. Χαρακτηριστικὴ τοῦ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τῆς ἐν λόγῳ οἰκίας εἶναι α) ἡ εἰς μίαν τῶν αἰθουσῶν τοῦ ἰσογείου ἀποκάλυψις τοιχογραφιῶν ἐνθυμιζουσῶν σκηνὰς μαρτύρων καὶ β) ἡ εἰς γειτονικὸν τῆς αἰθούσης ταύτης μαγαζεῖον ἀνεύρεσις ὑδριῶν φερουσῶν τυπωμένον τὸ χρῖσμα (☧). Αἱ ὑδρίαι αὗται θὰ περιεῖχον ἀναμφιβόλως τὰ ὑπολείμματα τοῦ εὐχαριστιακοῦ οἴνου ἢ ἄλλας προμηθείας προοριζομένας διὰ τοὺς πτωχοὺς τῆς κοινότητος. Κατὰ ταῦτα ὁλόκληρος ἡ οἰκία θὰ ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν ἐκκλησίαν.

Ἰσχνοτέρας ἐνδείξεις ὑπάρξεως οἴκων λατρείας παρέσχεν ἡ ἔρευνα καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Ρώμης [2].

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα αἱ ἐκκλησίαι τοῦ 3ου αἰῶνος τόσον αἱ τῆς Ρώμης, ὅσον καὶ αἱ τῆς Ἀνατολῆς (Τρωάς, Δούρα), παρουσιάζονται ἐγκατεστημέναι εἰς συνήθεις ἀστικὰς οἰκίας ποικίλων σχεδίων. Εἰς τὰς οἰκίας ταύτας εἴτε ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς εἴτε ἐδημιουργήθη διὰ μετασκευῆς εὐρεῖά τις αἴθουσα χάριν τῶν λειτουργικῶν συνελεύσεων τῶν πιστῶν, ὡς δὲ εἴδομεν, αἱ αἴθουσαι αὗται δὲν εἶχον σταθερόν τι σχέδιον. Συνάγεται ἐντεῦθεν ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ μορφὴ τῆς λειτουργίας δὲν ἦτο ἀκόμη κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα

---

[1] E. Junyent, ἔ.ἀ. σ. 32.

[2] Π. χ. τῆς Ἁγ. Σαβίνας (H. I. Marrou, Archivium Fratrum Praedicatorum II, Παρίσιοι-Ρώμη 1932, σ. 316), Ἁγ. Χρυσογόνου (M. Mesnard, La basilique de St Chrysogone à Rome, Ρώμη 1936, σ. 19), Ἁγ. Πουδεντιανῆς (A. Petrignani, La basilica di Sta Pudenziana in Roma, Città del Vaticano 1934).

αὐστηρῶς καθωρισμένη [1]. Ἀφ' ἑτέρου ἡ παρουσία καὶ ἄλλων βοηθητικῶν χώρων παρὰ τὴν αἴθουσαν τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς ταύτην ἀλλὰ περιελάμβανε καὶ ἄλλους βοηθητικοὺς χώρους σχετιζομένους πρὸς τὴν πολυσχιδῆ δρᾶσιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ὡς π.χ. χώρους διδασκαλίας, βιβλιοθήκας, ἀρχεῖον, σκευοφυλάκια, ταμεῖον, χώρους διεκπεραιώσεως τῆς ἀγαθοεργίας κλπ. ἤτοι διὰ λειτουργίας μὲ τὰς ὁποίας ἦτο τότε ἐπιφορτισμένη ἡ ἐκκλησία.

Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης ἔρχονται νὰ ἐπικυρώσουν καὶ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι [2]. Πράγματι λίαν διαφωτιστικὰ περὶ τοῦ τόπου συναθροίσεως ἤτοι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς λατρείας τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων περὶ τὰ τέλη τοῦ Γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰ. εἶναι λατινικά τινα κείμενα ἀναγόμενα εἰς τὴν τελευταίαν, ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, περίοδον τῶν διωγμῶν, ἀφορῶντα δ' εἰς τινας ἐκκλησίας τῆς Β. Ἀφρικῆς. Οὕτω εἰς κατασχετήριον τοῦ ἔτους 303 τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ Κωνσταντίνης, γίνεται λόγος περὶ βιαίας εἰσόδου εἰς τὸν «*οἶκον, ἔνθα συνήρχοντο οἱ Χριστιανοὶ*» [3] καὶ περὶ ἐξαναγκασμοῦ τοῦ ἐπισκόπου Παύλου νὰ παραδώσῃ τὰ ἐντὸς τοῦ οἴκου τῶν Χριστιανῶν τηρούμενα ἔγγραφα (ἀρχεῖον) καὶ λοιπὰ ἀντικείμενα, συμφώνως πρὸς τὸ αὐτοκρατορικὸν πρόσταγμα [4]. Ἀφ' ἑτέρου τὰ GESTA PURGATIONIS FELICIS ἀναφέρουν τὴν ἐντὸς *οἴκων* ὕπαρξιν ἐπισκοπικῶν καθεδρῶν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς τὰ κείμενα ταῦτα ὁ τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον συνήρχοντο οἱ Χριστιανοί, ὀνομάζεται ἐπανειλημμένως basilica [5], ὁ αὐτὸς δὲ χαρακτηρισμὸς ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς χωρίον τι τοῦ OPTATUS MILEVITANUS [6], ἔνθα λέγεται ὅτι οἱ ἐν Κωνσταντίνῃ, κατὰ Μάρτιον τοῦ 305, συνελθόντες ἐπίσκοποι συνεκεντρώθησαν εἰς ἰδιωτικὴν οἰκίαν (domum) «quia basilicae»—ἤτοι οἱ κατὰ τὸ 303 κατασχεθέντες ἰδιαίτεροι χῶροι συνελεύσεως τῶν Χριστιανῶν—«necdum fuerant restitutae» δὲν εἶχον εἰσέτι ἀποκατασταθῆ. Κατὰ ταῦτα οἱ τόποι λατρείας τῶν χριστιανῶν περὶ τὸ 303 μ. Χ. ἄλλοτε μὲν

---

[1] Πρβ. J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, σ. 22.

[2] E. JUNYENT, Il titolo di San Clemente in Roma, Ρώμη 1932.

[3] Ad domum in qua Christiani conveniebant.

[4] GESTA APUD ZENOPHILUM. Παράρτημα τοῦ de schismate Donatistarum τοῦ OPTATUS MILEVITANUS ἔκδ. Ziwsa ἐν τῷ Corp. Script. Eccles. Lat. τῆς Βιέννης, 1893, σ. 186 ἑξ.: «Tunc mittunt in domo episcopis Felicis ut tollerent inde scripturas, ut exuri possent secundum sacrum praeceptum. Sic Galatius nobiscum perrexit ad locum ubi orationes celebrari consueti fuerant. Inde cathedram tulimus et epistulas salutatorias et ostia omnia combusta sunt secundum sacrum præceptum».

[5] GESTA APUD ZENOPHILUM σ. 199: «Galatius epistulas salutatorias de *basilica* protulerit...» Καὶ περαιτέρω σ. 200 «vidi... dirui *basilicas* et uri scripturas».

[6] De schismate Donatistarum I, 14, ἔκδ. Ziwsa σ. 16. Πβλ. καὶ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΝ, Contra Cresconium 3, 27.

ὠνομάζοντο *οἶκοι* [1] (domus) ἄλλοτε δὲ *βασιλικαί* (basilicae). Καὶ οἶκοι μὲν θὰ ἦσαν πιθανώτατα τὰ μικρότερα εὐκτήρια, ἴσως συνήθη δωμάτια οἰκιῶν τελετουργικῆς ἢ ἄλλης χρήσεως, βασιλικαὶ δὲ οἱ εἰς τὴν λατρείαν ὁλοκλήρου τῆς ὠργανωμένης κοινότητος προωρισμένοι ἤτοι μεγάλης ἐπιφανείας καὶ ἀναμφιβόλως ὑπόστυλοι χῶροι. Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ βασιλικαὶ αὗται ἦσαν συνήθως συνηνωμέναι πρὸς τὴν ἐπισκοπικὴν κατοικίαν, ἥτις περιέκλειεν ὡσαύτως καὶ τὴν βιβλιοθήκην καὶ τὸ ἀρχεῖον τῆς χριστιανικῆς Κοινότητος, (τὰ ἔγγραφα δηλ. τὰ ὁποῖα ἐνδιεφέροντο νὰ κατάσχουν κατὰ τοὺς διωγμοὺς αἱ Ἀρχαί), ὡς καὶ ἄλλα βοηθητικὰ διαμερίσματα (ἑστιατόρια, μαγειρεῖα κλπ.).

Οἱ οἶκοι λατρείας καὶ αἱ βασιλικαὶ δὲν παρουσίαζον ἐξωτερικῶς τίποτε τὸ ἰδιαίτερον· ἐνεφανίζοντο ὡς ἁπλαῖ οἰκίαι ἢ αἴθουσαι. Ἐσωτερικῶς ὅμως εἶχον οὐ μόνον αὐλὴν μετὰ κρήνης ἢ φρέατος διὰ τὰς τελετουργικὰς ἀνάγκας (ἁγνισμοὺς κλπ.) ἀλλὰ καὶ ποικίλα ἄλλα προσαρτήματα (βιβλιοθήκην, ἀποθήκας σκευῶν κλπ.).

Σημαντικὴ εἶναι ἡ περὶ αὐτοτελῶν ἐκκλησιῶν πληροφορία, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας ΕΥΣΕΒΙΟΣ [2]. Οὗτος ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ τῷ 303 γενομένου μεγάλου διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν, λέγει, ἀναφερόμενος εἰς τοὺς περὶ τὸ 260 χρόνους, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ «*μηδαμῶς ἔτι τοῖς πάλαι οἰκοδομήμασιν ἀρκούμενοι εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων ἐκκλησίας*», τὰς ὁποίας ἀργότερον τὰ «*βασιλικὰ γράμματα*», ἤτοι τὰ διατάγματα τοῦ Διοκλητιανοῦ, «*προσέταξαν εἰς ἔδαφος φέρειν*».

Αὐτοτελής τις ἐκκλησία ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μαρίνου [3], ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης. Εἰς τὴν Νικομήδειαν ὡσαύτως μαρτυρεῖται, ὅτι ὑπῆρχεν ἐκκλησία ἱδρυμένη ἐν μέσῳ ὑψηλῶν οἰκιῶν, ἥτις κατηδαφίσθη κατὰ τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (303) γενόμενον μέγαν διωγμόν [4]. Ὁμοίως ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μεσοποταμίας (ἔνθα σημειωτέον ὁ Χριστιανισμὸς ἠσκεῖτο ἐλευθέρως ἀπὸ τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Β΄ αἰ.), ὑπῆρχεν αὐτοτελὴς ἐκκλησία, ἡ ὁποία κατέρρευσε τὸ 201, λόγῳ πλημμύρας. Ἀξιοσημείωτος τέλος εἶναι ἡ πληροφορία, ἣν παρέχει τὸ χρονικὸν τῆς Ἐδέσσης [5], περὶ τῆς ἐν ἔτει 292 γενομένης καταστροφῆς πολλῶν χριστιανικῶν ναῶν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν συνάγεται, ὅτι κατὰ τὴν σχετικῶς εἰρηνι-

---

[1] Ὀλίγον ἀργότερον παρ' ΕΥΣΕΒΙΩι ἀναφέρονται «*τῶν ἐκκλησιῶν οἱ οἶκοι*» (Ἐκκλ. Ἱστ. VIII, 13, 13) καὶ «*ὁ τῆς ἐκκλησίας οἶκος*» (ἔ. ἀ. VII, 30, 19) πβλ. καὶ VIII, 17, 9 «*τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήγοντο*».

[2] Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII, 1, 5 καὶ VIII, 2, 1. Ἔκδ. Schwartz σ. 314 πβλ. καὶ VIII, 14, 13.

[3] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορ. VII, 15 (MIGNE, Ε.Π. 20,677).

[4] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII, 1, 2. LACTANTIUS, De mort. persec. 12. MIGNE, Λ.Π. 7, 214.

[5] ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΕΔΕΣΣΗΣ, κεφ. 8 σ. 390-391 τῆς μετάφρασεως τοῦ Assemani (Bibl. Orient. τ. I)· βλ. σχετικῶς καὶ HALLIER, Untersuchungen über die edessenische Chronik, Leipzig 1892.

κὴν περίοδον, ἥτις ἐμεσολάβησε μεταξὺ τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλιηνοῦ καὶ τῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἀνεπτύχθη μεγάλη δρᾶσις πρὸς οἰκοδομὴν αὐτοτελῶν ἐκκλησιῶν, τότε δὲ πλέον θὰ ἐγκατελείφθη, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἡ ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἐγκατάστασις νέων ἐκκλησιῶν, παρέμειναν δ' ἐν αὐταῖς μόνον αἱ παλαιότεραι ἐκκλησίαι.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου μαρτυρουμένη αὔξησις τῶν διαστάσεων τῶν ναῶν ἀνταποκρίνεται καὶ πρὸς τὴν κατὰ τὸν Γ΄ αἰ. ἐπελθοῦσαν νέαν ὀργάνωσιν τῆς ἐκκλησίας.

Πράγματι κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου ὁ πρότερον στενὸς σύνδεσμος τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἐχαλαρώθη σημαντικῶς. Αἱ κατὰ Κυριακὴν τελούμεναι ἑσπεριναὶ ἀγάπαι, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ παρατηρηθεισῶν ἀνωμαλιῶν — ὀφειλομένων κυρίως εἰς τοὺς Γνωστικούς — καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαϊκῶν ἀρχῶν ἀπαγορεύσεως τῶν νυκτερινῶν συγκεντρώσεων, κατηργήθησαν, εἰσήχθη δ' ἀντ' αὐτῶν ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς, τελουμένη ἐπὶ κινητῆς κατ' ἀρχάς, ἐπὶ σταθερᾶς δ' ἀργότερον τραπέζης.

Μία διάκρισις ἐπίσης ἐδημιουργήθη τώρα μεταξὺ κλήρου καὶ λαϊκῶν. Οἱ κληρικοὶ κατεῖχον τὸ πρὸς τὴν μίαν στενὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ μέρος, οἱ πιστοὶ ἵσταντο εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ, οἱ δὲ κατηχούμενοι παρὰ τὴν εἴσοδον. Ἡ Ἁγία Τράπεζα ἐφωδιάσθη διὰ κιβωρίου (στεγάστρου, tegurium), τὸ δὲ διὰ τὸν κλῆρον τμῆμα τοῦ ναοῦ ἀπεχωρίσθη τοῦ ὑπολοίπου χώρου διὰ κιγκλίδων ἢ καταπετάσματος[1]. Τοῦ κλήρου προΐστατο ὁ ἐπίσκοπος, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοῦ, οὗτος δὲ διηύθυνεν ἐφεξῆς καὶ τὴν χριστιανικὴν κοινότητα.

Ἀλλὰ καὶ τῆς λειτουργίας ὁ τρόπος μετεσχηματίσθη τώρα ἐπὶ τὸ λαμπρότερον, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἰουδαϊκήν, ἥτις μεγάλως ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς[2]. Ἐφεξῆς μόνον ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐδικαιοῦντο νὰ κηρύσσουν ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐκκλησίας ἱδρυθέντος βήματος (ἄμβωνος) καὶ νὰ τελοῦν τὰς εἰς τὴν λειτουργίαν ἀναφερομένας πράξεις.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: Ποῖον σχέδιον εἶχον αἱ νέαι, ἐκ θεμελίων ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῆς διακοπῆς τῶν διωγμῶν (260-303) ἀνεγερθεῖσαι ἐκκλησίαι; Τοῦτο μᾶς ἐδίδαξαν κυρίως αἱ κατὰ τὰ 30 τελευταῖα ἔτη ἐνεργηθεῖσαι ἀνασκαφαί, αἱ ὁποῖαι ἔφεραν εἰς φῶς εὐκτηρίους οἴκους

---

[1] J. Wieland, Mensa und Confessio σ. 46.

[2] Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν συναγωγῶν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας βλέπε Duchesne ἐν C. R. Acad. Inscr. 1893, 66, Kohl - Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916, σ. 219-227 καὶ G. Löschke, Jüdisches und heidnisches im christlichen Kult, Bonn 1910. Πρβ. καὶ E. L. Sukenik, Ancient Synagogues in Palestine and Greece, London 1934.

καὶ βασιλικὰς τοῦ τέλους τοῦ Γ' ἢ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ Δ' αἰῶνος. Οὕτω εἰς τὸν Σάλωνα τῆς Δαλματίας εὑρέθησαν παραπλεύρως τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου δύο εὐκτήριοι οἶκοι (εἰκ. 9 A,B), τοὺς ὁποίους ὁ μελετήσας ἀρχαιολόγος ἀρχιτέκτων E. DYGGVE τοποθετεῖ εἰς τοὺς περὶ τὸ 300 μ.Χ. χρόνους. Μεταξὺ τῶν οἴκων τούτων, ὧν ὁ εἷς (B) δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ εἰδωλολατρικός [1], μεσολαβεῖ ὕπαιθρος αὐλὴ μετὰ φρέατος. Ἀμφότεροι οἱ οἶκοι ἔχουν σχῆμα ὀρθογώνιον κατὰ τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου ὁ μὲν B φέρει ὀρθογώνιον ἐξέχουσαν κόγχην, ἐν ᾧ ὁ A, ὁ ἀσφαλῶς χριστιανικός, παρουσιάζει, οἱονεὶ ἐγγεγραμμένην, ἡμικυκλικὴν ἐξέδραν ὡς καὶ πλευρικὰ προσκτίσματα, διασώζει δὲ πρὸς τούτοις καὶ τὴν βάσιν κιγκλίδων, διὰ τῶν ὁποίων τὸ πρεσβυτέριον ἀπεχωρίζετο τοῦ ὑπολοίπου χώρου [2] (εἰκ. 9 A).

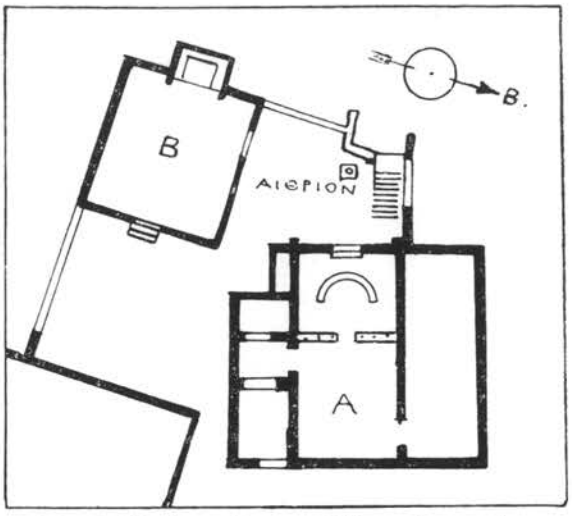

Εἰκ. 9. Εὐκτήριος οἶκος τοῦ Σάλωνος (Dyggve).

Ἄλλος τέλος μικρῶν διαστάσεων εὐκτήριος οἶκος, σχήματος ὀρθογωνίου μὲ ἡμικυκλικὴν κόγχην κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν, ἀπεκαλύφθη τὸ 1870 ἐπὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Monte della Giustizia, ἀλλ' οὗτος ἔκτοτε δυστυχῶς κατηδαφίσθη [3].

Πολὺ μεγαλυτέρας κλίμακος εὐκτήριος οἶκος, μία αὐτόχρημα βασιλική — ὡς ἄλλωστε καὶ ρητῶς χαρακτηρίζεται διὰ σχετικῆς ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς — ἀνεκαλύφθη ἐν Ἀκυληίᾳ (Aquileja) τῆς βορείου Ἀδριατικῆς (εἰκ. 10). Ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ μελέται τοῦ A. GNIRS [4], ἐξ οὗ καὶ παρελήφθη

---

[1] ATTI del III Congresso di archeologia christiana σ. 241 εἰκ. 11 καὶ 247 εἰκ. 13.

[2] Εἰς τοὺς ἄνω εὐκτηρίους οἴκους θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ καὶ τὸν ἐν Παρεντίῳ ἀποκαλυφθέντα καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἅγ. Μαῦρον, ὅστις ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς ὀρθογωνίου αἰθούσης συγκοινωνούσης διὰ θύρας πρὸς ἑτέραν παραπλεύρως κειμένην αἴθουσαν. Ἀλλ' ὁ οἶκος οὗτος χρονολογεῖται μὲν ὑπὸ τοῦ GERBER (Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, 1912, σ. 37) ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ A. GNIRS ὅμως τοποθετεῖται εἰς ὑστερωτέρους χρόνους.

[3] Bulletino dell'Istituto τοῦ 1870.

[4] Die christliche Kultanlage aus constantinischer Zeit in Aquileja ἐν Jahrb. des kunshist. Inst. der Zentral-Kommission IX, 140 κέ. Ὁ αὐτός: Die Basilika in Aquileja

τὸ παρατιθέμενον σχέδιον κατόψεως (εἰκ. 10), ἐκ τοῦ εἰκονιζομένου συγκροτήματος, ἀρχικῶς μέν, ἤτοι περὶ τὸ 300 μ.Χ., κατεσκευάσθη ἡ πρὸς βορρᾶν μεγάλη βασιλικὴ Α (εἰκ. 10) μὲ 6 ἐσωτερικά, τετράγωνα στηρίγματα (πεσσούς), τὰ ὁποῖα διῄρουν αὐτὴν εἰς τρεῖς ἰσοπλατεῖς περίπου μοίρας ἢ κλίτη. Τὸ δάπεδόν της, ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν, δεικνύει εἰς τὸ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου τμῆμα λείψανα στερεώσεως ξυλίνων κιγκλί-

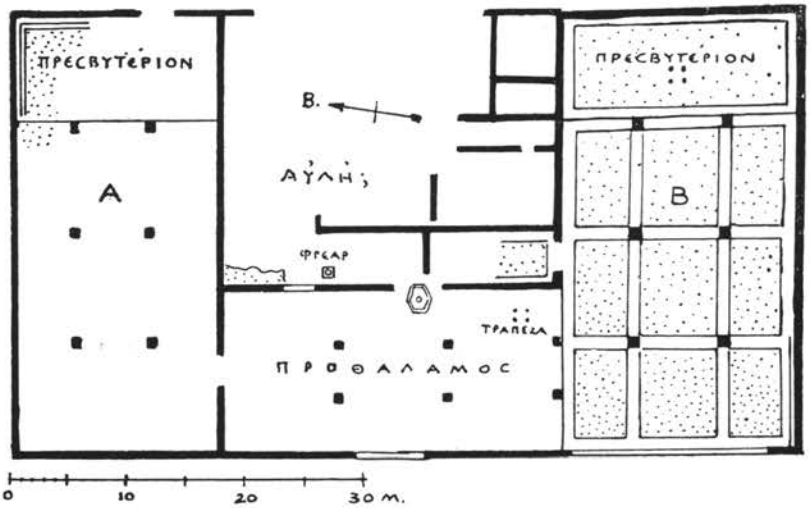

Εἰκ. 10. Αἱ δύο βασιλικαὶ τῆς Ἀκυληίας, ἡ Θεοδωριανὴ (Α) καὶ ἡ ὀλίγον ὑστερωτέρα (Β) (Gnirs).

δων, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεχωρίζετο τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου χώρου. Κατὰ διασωθεῖσαν ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐπιγραφὴν τὸ δάπεδον ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδώρου [1] (περὶ τὸ 314), ἀλλ' ἡ αἴθουσα θὰ ἀνηγέρθη πάντως πρὸ τῆς εἰρηνεύσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐχρησίμευεν ὡς τόπος λατρείας τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς Ἀκυληίας. Ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν λειψάνων τῆς βασιλικῆς ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ ὑπόστυλος αἴθουσα τῆς Ἀκυληίας δὲν εἶχεν ὑπερυψωμένον τὸ μέσον κλῖτος, ἀλλ' ἐστεγάζετο διὰ συνεχοῦς ὁριζοντίας ὀροφῆς, φωτιζομένη διὰ παραθύρων τοποθετημένων ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων [2]. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἡ εἴσοδός της

ἐν Mitt. der Zentral-Kommission für Denkm. XIV 59 κέ., 135 κέ. καὶ ἐν Öst. Jahresh. 19-20 (1919) Beibl. στ. 193-194, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκών.

[1] Ὅρα σχετικῶς C. CECCHELLI, Gli edifici ed i mosaici paleochristiani della basilica di Aquileja, Bologna 1933, σ. 122 καὶ 244.

[2] CECCHELLI, ἔ. ἀ. σ. 212.

δὲν εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς, ἀλλ' ἐπὶ τῆς νοτίας [1] (εἰκ. 10) ἦτο δηλαδὴ ἡ βασιλικὴ προσιτὴ ἀπὸ ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ὡς συνέβαινε καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ ἐκκλησίαι ἦσαν ἐγκατεστημέναι ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν (πρβ. ἐκκλησίαν Δούρας Εὐρωποῦ (εἰκ. 5). Ἐν τῇ αὐλῇ δὲ ταύτῃ ὑπῆρχε καὶ τὸ φρέαρ τοῦ ἁγνισμοῦ ὡς καὶ τράπεζα προσφορῶν (εἰκ. 8). Ἀργότερον, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος, κατεσκευάσθη κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἑτέρα βασιλικὴ (Β) παράλληλος πρὸς τὴν πρώτην, ὁμοίων πρὸς ἐκείνην διαστάσεων καὶ μὲ τὴν αὐτὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων. Τὰ δύο δὲ κτήρια συνηνώθησαν πρὸς ἄλληλα ὀργανικῶς δι' ὑποστύλου προθαλάμου, τοποθετηθέντος κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον (εἰκ. 8).

Ἡ θεοδωριανὴ βασιλικὴ τῆς Ἀκυληίας ἔχει μεγάλας σχετικῶς διαστάσεις (17.25 × 37.40) καὶ ἐπικυρώνει δι' αὐτῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου (ἔ.ἀ.) λεχθέντα. Πάντως ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμη οὔτε τὴν κλίμακα οὔτε τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς διατάξεως, τὴν ὁποίαν θὰ συναντήσωμεν εἰς τὰς μνημειώδεις βασιλικάς, αἱ ὁποῖαι ἀνηγέρθησαν μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ περιγραφεῖσα θεοδωριανὴ βασιλικὴ τῆς Ἀκυληίας παρέσχεν εἰς ἡμᾶς εἰκόνα τοῦ σχεδίου τῶν αἰθουσῶν λατρείας τῶν Χριστιανῶν τῆς ἀμέσως πρὸ τοῦ ἐπισήμου θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας περιόδου. Ἐν τούτοις τὸ παράδειγμα τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀποκλειστικὸν σχέδιον τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου. Ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι τὸ σχέδιον τῆς Ἀκυληίας, ὅπερ, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Egger [2], ἐπηρέασε καὶ ὁλόκληρον ὁμάδα παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἱστρίας καὶ τοῦ Νωρικοῦ [3] μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος, καὶ εἶναι ἑπομένως μᾶλλον τοπικόν, δὲν ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸν παγχριστιανικὸν τύπον, τὸν ὁποῖον θὰ εἶχεν ἴσως λάβει ἡ βασιλικὴ κατὰ τὸ τεσσαρακονταετὲς περίπου διάστημα τῆς παύσεως τῶν διωγμῶν (260-303). Δὲν ἀντιπροσωπεύει δηλ. καὶ τὸν

---

[1] Τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐμφανιζόμενον ἐν τῇ κατόψει τῆς εἰκ. 8 κενὸν θύρας, προέρχεται ἐκ χάσματος τοῦ τοίχου. Σημειωθήτω ἐνταῦθα, ὅτι ἐπὶ τῆς πλαγίας πλευρᾶς παρουσιάζουσι τὴν εἴσοδόν των καὶ αἱ βασιλικαὶ τοῦ Νεσακτίου, τῶν ὁποίων τὴν κάτοψιν βλ. παρὰ GNIRS ἐν Öst. Jahr. 1919 Beibl. στ. 182 εἰκ. 82.

[2] R. EGGER, Öst. Jahr. XXI (1922) Beibl. στ. 317 καὶ 324.

[3] Τὰ σχέδια τῶν ἐν λόγῳ ναῶν (Πόλας, Παρεντίου, Νεσακτίου, Τεργέστης κλπ.) παρέσχεν ὁ A. GNIRS ἐν Öst. Jahr. XIX-XX (1919) Beibl. στ. 173-4 εἰκ. 79, στ. 182, 183 καὶ 186. Εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα πρέπει τώρα νὰ προσιεθῇ καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Kekut παρὰ τὴν Βούδαν τῆς Οὐγγαρίας, ἧς τὸ σχέδιον ἐδημοσίευσεν ὁ KUZSINSZKY, A Balaton Környjékének archæologiaja εἰκ. 173.

τύπον τῆς ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος θὰ ἐφηρμόζετο εἰς τὰς λοιπὰς χριστιανικὰς χώρας τῆς Μεσογείου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνος [1].

Δυστυχῶς δὲν εὑρέθη μέχρι σήμερον ἀλλαχοῦ ἀσφαλῶς χρονολογημένον παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ [2]. Εἴμεθα διὰ ταῦτα ὑποχρεωμένοι νὰ κρίνωμεν σχετικῶς ἐκ διατηρηθέντων ναῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι προφανῶς ἀποτελοῦν συνέχειαν καὶ προέκτασιν τοῦ τύπου καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξεπήδησαν ἕτοιμοι καὶ ἀρτίως συγκεκροτημένοι, ὡς μᾶς παρουσιάζονται, χωρὶς δηλ. νὰ ἔχῃ προηγηθῇ ἐπεξεργασία τοῦ σχεδίου των κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος δηλ. εἰς ἐποχὴν κατ' ἐξοχὴν συγκροτήσεως καὶ διαπλάσεως τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἐκείνην ἀκριβῶς, ἥτις παρεσκεύασε τὴν ἐμφάνισιν τῶν μεγάλων βασιλικῶν τοῦ Δ' αἰῶνος.

---

[1] Ἐσχάτως ὁ DYGGVE, διεκδικῶν τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς κόγχης ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, ὑπεστήριξεν, ὅτι αἱ πρῶται χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι ἐστεροῦντο ἁψῖδος (Zeitschr. für Kirchengeschichte 59 [1940] 103-113) πρᾶγμα, ὅπερ εἶχε παλαιότερον δεχθῇ καὶ ὁ BEYER (Der syrische Kirchenbau σ. 140). Ἡ γνώμη του ὅμως αὕτη ἀπεκρούσθη ὑπὸ τοῦ WEIGAND (Byz. Z. 40 [1940] 545). Ὑπάρχουν ἄλλως τε δείγματα ἱκανὰ μεταγενεστέρων βασιλικῶν ($\overline{\tau}'$ αἰ.), ἐν Ἀλγερίᾳ ἰδίᾳ καὶ Συρίᾳ, ἅτινα στεροῦνται ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος. Πβλ. ST. GSELL, Recherches, Paris 1933, σ. 161, 206, τοῦ αὐτοῦ Monum. Ant. de l'Algérie II σ. 307 εἰκ. 141 καὶ σ. 339 εἰκ. 153, DE VOGÜÉ, Syrie Centrale Arch. I σ. 55 πίν. 15, BUTLER, Architecture and other arts, New-York 1904, εἰκ. 59, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93.

[2] Δὲν δεχόμεθα ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸν Γ' αἰῶνα τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἐμμαούς (Amwas), ὡς πράττουσι τοῦτο οἱ ἀνασκάψαντες αὐτὴν Πατέρες VINCENT καὶ ABEL (Emmaüs, Paris 1932, 227)· διότι ἡ χρονολόγησίς των αὕτη ἀμφισβητεῖται σοβαρῶς πβλ. J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine, London 1941, σ. 6 σημ. 1 καὶ TH. KLAUSER, Vom Heroon zur Märtyrerbasilika, Bonn 1942, σ. 25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

ΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΟΥ Δ΄ ΑΙΩΝΟΣ

Εὐθὺς ὡς ὁ Χριστιανισμὸς ἐθριάμβευσεν, ἀνακηρυχθεὶς τὸ 312/13 διὰ τοῦ ἐν Μεδιολάνῳ ἐκδοθέντος περιφήμου ἐδίκτου τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου θρησκεία ἰσότιμος ἐνώπιον τοῦ νόμου πρὸς τὰς λοιπὰς ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ ἀσκουμένας λατρείας, ἡ ἐλευθερία δράσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀφθονία τῶν ὑλικῶν μέσων, τὰ ὁποῖα ἀφειδῶς παρεῖχεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἀρχιτέκτονας ὁ ἄκρατος θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς τῶν αὐτοκρατόρων [1] καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων [2], ἔγιναν ἀφορμὴ ὄχι μόνον σπουδαῖοι εἰδωλολατρικοὶ ναοὶ νὰ μετατραποῦν εἰς χριστιανικούς [3], ἀλλὰ κυρίως ν' ἀνεγερθοῦν ἀνὰ σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον πλῆθος νέων, μεγάλων ἐκκλησιῶν καὶ δὴ καὶ μὲ ποικίλα σχέδια.

Τὰ νέα ταῦτα κτήρια τοῦ Δ΄ αἰῶνος, δημιουργήματα, κατὰ τὸ πλεῖστον, τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς οἰκογενείας του, ἡμιλλῶντο εἰς μέγεθος καὶ μεγαλοπρέπειαν πρὸς τὰ σύγχρονα εἰδωλολατρικά, ἐκυριαρχοῦντο δηλαδὴ καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸ ἐπικρατοῦν τότε πνεῦμα τοῦ κολοσσαίου καὶ τοῦ πολυτελοῦς.

Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν γνωστὴν προτίμησιν, τὴν ὁποίαν, ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἐντεῦθεν, ἔδειξαν οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες πρὸς τὴν Ἀνατολήν, μεταθέσαντες εἰς αὐτὴν τὸ κέντρον βάρους τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πρὸς τὰ ἐκεῖ ἔστρεψεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν προσοχήν του, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐκεῖ εὑρίσκετο ἡ χώρα, τὴν ὁποίαν εἶχε καθαγιάσει διὰ τῆς ζωῆς καὶ διὰ τοῦ θανάτου του ὁ θεμελιωτὴς τῆς νέας θρησκείας.

---

[1] Ὅρα τὴν πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων Μακάριον ἐπιστολὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Βίος Κωνσταντ. III, 31), ἔνθα ὁ αὐτοκράτωρ γράφει περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ μαρτυρίου Ἱεροσολύμων: «*Κεκέλευσται γὰρ ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας καὶ πάνθ' ὅσα περ εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνει . . . . . παραχρῆμα ἀποσταλῆναι, περὶ δὲ τῶν κιόνων εἴτ' οὖν μαρμάρων . . . . πρὸς ἡμᾶς γράψαι σπούδασον*».

[2] Πβλ. τὴν ἐκ Λαοδικείας ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπισκόπου Εὐγενίου, ὅστις «*ἀπὸ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν ἀνῳκοδόμησε*» (W. RAMSAY, Cities and bishoprics I σ. 543), ὡς καὶ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου περὶ τοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου σχετικῶς πρὸς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου (ὅρα κατωτέρω σ. 31 ἑ.).

[3] Ὅρα τὸν πλήρη σχετικὸν κατάλογον, ὃν κατέστρωσεν ὁ Fr. W. DEICHMANN. Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern ἐν Jahrb. des Inst. 54 (1939), 115 ἑ.

Ὅλον λοιπὸν τὸ βάρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας μετετοπίσθη τώρα εἰς τὴν Παλαιστίνην ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ἁγ. Ἑλένης.

Ἤδη ἄρχοντος ἐν Ἀνατολῇ τοῦ ἐπ' ἀδελφῇ γαμβροῦ τοῦ Κωνσταντίνου Λικινίου ἀνηγέρθη ἐν Τύρῳ, περὶ τὸ 314, μεγαλοπρεπὴς βασιλική [1], τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν τὰ Κωνσταντίνεια κτίσματα τῶν Ἱεροσολύμων [2], τῆς Βηθλεέμ [3], τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν [4], τῆς Μαμβρῆ [5], ἔπειτα δὲ τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως [6], τῆς Νικομηδείας [7], τῆς Ἡλιουπόλεως [8], ἡ ἐν Γάζῃ βασιλική [9], συνδρομῇ τῆς αὐτοκρατείρας Εὐδοξίας, καὶ τὰ σχετικῶς καθυστερημένα ἀλλ' ἐπίσης μεγαλοπρεπῆ Κωνσταντίνεια ἐκκλησιαστικὰ ἔργα τῆς Ρώμης [10] ἤτοι αἱ βασιλικαὶ τοῦ Λατερανοῦ, τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τοῦ Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν [11]. Εἶναι λυπηρόν, ὅτι ἐκ τῶν μνημονευθέντων μεγάλων καὶ πολυτελῶν Κωνσταντινείων καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ Δ' αἰῶνος οὐδὲν περιῆλθε μέχρις ἡμῶν ἀπαραμόρφωτον. Εὐτυχῶς ἐσχάτως, διὰ γενομένων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν, κατωρθώθη νὰ ἐξακριβωθῇ, ἔστω καὶ κατὰ τὰ θεμέλια, τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῶν πλείστων ἐκ τῶν ἄνω μνημείων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω, ἀφ' οὗ πρῶτον ἐξετάσωμεν τὶ σχετικὸν περὶ τῶν πρώτων βασιλικῶν τοῦ Δ' αἰῶνος διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ διασωθεῖσαι γραπταὶ πηγαί.

α) ΠΗΓΑΙ

1) Ἱερὰ κείμενα

Αἱ ὀλίγαι διασωθεῖσαι ἐκκλησιαστικαὶ καὶ ἱστορικαὶ πηγαί —κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σαφεῖς καὶ ἀξιόπιστοι— διαφωτίζουσιν ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τῆς κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τελουμένης

---

[1] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 4.

[2] Βασιλικὴ Παναγίου Τάφου, ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. III, 30 ἑ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΗΣ τοῦ BORDEAUX (333 μ.Χ.) «*Modo jusso Constantini basilica facta est*».

[3] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 41 (Ναὸς Γεννήσεως).

[4] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 43.

[5] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 51-54.

[6] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, ἔ.ἀ. III, 48 (Πρώτη Ἁγ. Σοφία, Πρῶτοι Ἁγ. Ἀπόστολοι) πβλ. καὶ ΣΩΚΡΑΤΗΝ. Ἐκκλ. Ἱστ. 45 (Πρώτη Ἁγ. Εἰρήνη).

[7] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βιος Κωνσταντίνου III, 50.

[8] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, ἔ.ἀ. III, 58.

[9] ΜΑΡΚΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, Βίος Πορφυρίου 5,10 (ἔκδ. Grégoire - Kugener σ. 5).

[10] LIBER PONTIFICALIS, ἔκδ. Duchesne I (1886) 172 - 178.

[11] Ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω μόνον τὰς βασιλικάς. Πλὴν ὅμως τούτων ἀνήγειρεν ὁ Κωνσταντῖνος ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ τὴν μεγάλην ὀκτάγωνον ἐκκλησίαν, ἥτις ἀπεκλήθη χρυσῆ. Αὕτη, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ (Βίος Κωνσταντίνου III, 50), ἦτο μοναδικὴ εἰς τὸ εἶδός της. Καταστραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Χοσρόου τοῦ Μεγάλου, ἀνεκτίσθη θαυμασίως ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμάτων, II, 10, Βόννης σ. 241· πρβ. καὶ CH. DIEHL, Syria 2 (1921) σ. 81).

λειτουργίας, ἀφ' ἑτέρου δ' ὡς πρὸς τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ σχεδίου τῶν βασιλικῶν τοῦ Δ΄ αἰῶνος, ἀναπληροῦσαι οὕτως ἐν μέρει τὴν ἔλλειψιν ἀντιστοίχων μνημείων.

Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν δύο κυρίως κείμενα εἶναι πολύτιμα ἐν προκειμένῳ α) αἱ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί* (Constitutiones Apostolorum), ἔργον τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰῶνος [1] καὶ β) Ἡ *Διαθήκη τοῦ Κυρίου* (Testamentum Domini) βιβλίον ἀπόκρυφον τοῦ Ε΄ αἰῶνος [2]. Ἀμφότερα τὰ κείμενα ταῦτα περιέχουσι παραγγέλματα περὶ τοῦ τρόπου τῆς λειτουργίας καὶ πληροφορίας περὶ τοῦ σχήματος τῆς ἐκκλησίας, τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτῆς, τῆς θέσεως τῶν διαφόρων αὐτῆς μερῶν, τῶν προσαρτημάτων της, τῶν ἱερῶν ἐπίπλων, τοῦ τόπου στάσεως τῶν διαφόρων κατηγοριῶν πιστῶν κλπ. Καὶ ἐκ τῶν δύο τούτων σπουδαιοτάτων κειμένων συνάγεται ἀναμφισβητήτως, ὅτι, ὅπως οἱ πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς ἐκκλησίας οἶκοι λατρείας, οὕτω καὶ αἱ βασιλικαὶ τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος δὲν ἦσαν μεμονωμέναι τινὲς αἴθουσαι θρησκευτικῶν συνελεύσεων τῶν Χριστιανῶν, ἐλευθέρως ἐν τῷ χώρῳ ἱστάμεναι, ἀλλ' ἀπετέλουν ἕνα —τὸν σπουδαιότατον βέβαια καὶ μεγαλύτερον— χῶρον ἐξ ὁλοκλήρου συγκροτήματος αἰθουσῶν, ἀπαραιτήτων εἴτε διὰ τὴν ἐκτέλεσιν βοηθητικῶν τελετουργιῶν εἴτε διὰ τὴν δρᾶσιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος.

Καὶ ἐκ μὲν τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν διδασκόμεθα, ὅτι ὁ ναὸς ὤφειλε α) νὰ εἶναι ἐπιμήκης, οὕτως ὥστε νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς πλοῖον (*ὅστις ἔοικε νηὶ* II, 57, 3), β) νὰ εἶναι ἐστραμμένος πρὸς Ἀνατολάς, γ) νὰ ἔχῃ πρὸς Ἀνατολὰς ἑκατέρωθεν (τοῦ ἱεροῦ) τὰ *παστοφόρια*, δ) νὰ ἔχῃ εἰς τὸ μέσον (τοῦ ἱεροῦ) τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὰ καθίσματα τῶν πρεσβυτέρων, ε) νὰ ἔχῃ εἰς τὸ ἕτερον μέρος τοῦ ναοῦ (δηλ. τὸ ἔξω τοῦ ἱεροῦ) τὰ καθίσματα τῶν λαϊκῶν, κεχωρισμένως τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν γυναικῶν, ς) νὰ ἔχῃ ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλόν τι (βῆμα), ἐφ' οὗ ἱστάμενος ὁ ἀναγνώστης ν' ἀναγινώσκῃ «*τὰ Μωσέως*».

Ἐκ δὲ τῶν παραγγελμάτων τῆς Διαθήκης τοῦ Χριστοῦ ἀρυόμεθα τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: «*Ἡ ἐκκλησία ὀφείλει νὰ ἔχῃ τρεῖς εἰσόδους. Τὸ διακονικὸν νὰ κεῖται δεξιᾷ τῆς δεξιᾶς εἰσόδου, νὰ ἔχῃ δὲ αὐθριον μετὰ περιστυλίου. Ἐντὸς τοῦ*

[1] Constitutiones Apostolorum MIGNE, E. Π. 1 στ. 724 - 737. Ἔκδοσις F. X. FUNK II. 53, 3 τ. 1, 1891, σ. 159.—Τοῦ αὐτοῦ : Didascalia et Constitutiones Apostolorum, Paderborn 1905. -- Περὶ τῆς χρονολογίας ἰδὲ F. E. BRIGHTMANN, Liturgies, Eastern and Western, Oxford, I σ. 28 ἑξ.

[2] Τὸ κείμενον τοῦτο διεσώθη εἰς Συριακὴν γλῶσσαν μετεφράσθη δὲ λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ Κόπτου πατριάρχου Rahmani. Τὸ λατινικὸν τοῦτο κείμενον ὅρα προχείρως παρὰ C. M. KAUFMANN, Handb. der christl. Archäol., 1922, σ. 164, ἑλληνικὴν δ' αὐτοῦ μετάφρασιν παρὰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολογία I σ. 174. Πβλ. καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ J. W. CROWFOOT ἐν Gerasa, City of the Decapolis σ. 175.

αἰθρίου πρέπει νὰ εἶναι τὸ βαπτιστήριον μὲ μίαν εἴσοδον καὶ τρεῖς ἐξόδους. Ἡ ἐκκλησία ὀφείλει νὰ ἔχῃ οἶκον τῶν κατηχουμένων (χρησιμεύοντα καὶ ὡς οἶκον τῶν ἐξορκιζομένων) μὴ χωριζόμενον δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ· διότι οἱ (κατηχούμενοι) εἰσερχόμενοι καὶ ἱστάμενοι ἐν αὐτῷ πρέπει νὰ ἀκούωσι τὰ ἀναγνώσματα, τὰ πνευματικὰ ἄσματα καὶ τοὺς ψαλμούς. Ὁ θρόνος (τοῦ ἐπισκόπου) ὀφείλει νὰ εἶναι πρὸς ἀνατολάς, ἔχων δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τὰς ἕδρας τῶν πρεσβυτέρων, νὰ εἶναι δὲ κατὰ τρεῖς βαθμῖδας ὑπερυψωμένος, ἐπειδὴ ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα.

Ὁ καθαυτὸ οἶκος (ἐκκλησία) ὀφείλει νὰ ἔχῃ δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ (τῆς μέσης) δύο στοάς (μίαν) διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ (ἑτέραν) διὰ τὰς γυναῖκας. Πάντα τὰ μέρη του πρέπει νὰ φωτίζωνται, τόσον διὰ νὰ εἶναι εὐκρινὲς τὸ σχῆμά του, ὅσον καὶ χάριν τῶν ἀναγνωσμάτων.

Ἡ ἁγία Τράπεζα πρέπει νὰ ἔχῃ καταπέτασμα (βῆλον) ἐκ καθαρᾶς βήσσου ἐπειδὴ εἶναι ἄσπιλος, διὰ βήλου δ' ὡσαύτως πρέπει νὰ καλύπτεται τὸ βαπτιστήριον (ἡ κολυμβήθρα).

Νὰ κτίζεται τόπος ἐν ᾧ ὁ ἱερεὺς καθήμενος μετὰ τοῦ πρωτοδιακόνου καὶ τῶν ἀναγνωστῶν νὰ ἐγγράφῃ τὰ ὀνόματα ἐκείνων, οἵτινες προσάγουν προσφοράς, ὁ δ' ἀναγνώστης ἢ ὁ πρωτοδιάκονος νὰ μνημονεύουν αὐτούς, ἔπειτα δ' οἱ ἱερεῖς καὶ ἡ ὁμήγυρις νὰ ἐπαναλαμβάνωσι τὰ ὀνόματά των δεόμενοι ὑπὲρ αὐτῶν. Ἡ θέσις τοῦ πρεσβυτέρου πρέπει νὰ εἶναι ἔσωθεν τοῦ βήλου παρὰ τὸν τόπον τῆς μνημονεύσεως. Ὁ χορβανᾶς καὶ ὅλον τὸ γαζοφυλάκειον πρέπει νὰ εὑρίσκεται πλησίον τοῦ διακονικοῦ. Ὁ τόπος τῆς ἀναγνώσεως (ἄμβων) ν' ἀπέχῃ ὀλίγον τῆς ἁγίας Τραπέζης. Ὁ οἶκος τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν προκαθημένων χηρῶν νὰ εἶναι πλησίον τοῦ τόπου, ὅστις καλεῖται ἄϑριον. Ὁ οἶκος τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν διακόνων νὰ εἶναι ὄπισθεν τοῦ βαπτιστηρίου. Αἱ διακόνισσαι νὰ παραμένουν παρὰ τὴν θύραν τοῦ Κυριακοῦ οἴκου. Ἡ ἐκκλησία πρέπει νὰ ἔχῃ πλησίον ξενῶνα, ἔνθα ὁ πρωτοδιάκονος νὰ δέχεται τοὺς ξένους».

Αἱ ἀνωτέρω ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων παρεχόμεναι πληροφορίαι, πολύτιμοι βέβαια καθ' ἑαυτάς, δὲν εἶναι ἐν τούτοις συντεθειμέναι μὲ τὴν ἀλληλουχίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν πλήρη καὶ ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τῆς ἐκκλησίας. Εὐτυχῶς τὰ διασωθέντα, ἰδίᾳ δὲ τὰ δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα συγκροτήματα τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰ. μᾶς παρέχουν τὴν συνολικὴν διάταξιν [1], τὴν

[1] Ὅρα π.χ. τὰ ὑπὸ τοῦ H. C. BUTLER, Ancient architecture in Syria, I καὶ II. Leyden 1920, σποράδην καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, εἰκ. 9, 12, 13, 16, κλπ. παρεχόμενα παραδείγματα συγκροτημάτων βασιλικῶν τῆς Συρίας.

ὁποίαν ὑποδεικνύουν αἱ πηγαί, ἥτις πάλιν διάταξις σημαντικῶς διαφωτίζεται — ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰ βοηθητικὰ διαμερίσματα — ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν, ὡς λεπτομερέστερον θὰ ἴδωμεν ἐν μεταγενεστέρῳ, σχετικῷ πρὸς τοὺς βοηθητικοὺς χώρους κεφαλαίῳ.

Πάντως ἡ διαγραφομένη ὑπὸ τῶν κειμένων ἐκκλησία ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸν τύπον τῆς ἐν Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τελουμένης λειτουργίας, ὡς αὕτη παρέχεται ἡμῖν καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν [1]. Κατὰ ταύτας ἡ λειτουργία ἦτο διττή, μία διὰ τοὺς κατηχουμένους καὶ ἑτέρα διὰ τοὺς πιστούς, ἐγίνετο δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν, ἡ μία ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλλην. Κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν κατηχουμένων [2] ἐγίνοντο ἁπλῶς *κοιναὶ εὐχαί*, ἀνάγνωσις δηλ. τῶν ἱερῶν Γραφῶν [3], ἐψάλλοντο δὲ καὶ ᾄσματα καὶ ψαλμοί, μεθ' ὃ οἱ κατηχούμενοι ἀπεχώρουν. Ἡ δὲ λειτουργία τῶν πιστῶν ἤρχιζε *διὰ κοινοῦ ἀσπασμοῦ*· μεθ' ὃ οἱ διάκονοι λαμβάνοντες μέρος τῶν προσφορῶν (ἄρτου, οἴνου κλπ.), ἃς εἶχον καταθέσει πρότερον οἱ πιστοὶ εἰς τὸ διακονικόν, μετέφερον καὶ ἀπέθετον αὐτὰς κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τραπεζῶν ἀριστερᾷ τοῦ ἱεροῦ (πρόθεσις) καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, ἐφ' ἧς οἱ ἐπίσκοποι μετὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐτέλουν τὴν *εὐχαριστίαν* καὶ ηὐλόγουν τὰς προσφοράς. Τούτου δὲ γενομένου ἠκολούθει ἡ *μετάδοσις* καὶ *μετάληψις* τῶν πιστῶν ἐκ τοῦ εὐλογηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου· μεθ' ὃ ἐγίνετο ἡ ἀπόλυσις.

2) Ἐκφράσεις.

Τὰ ὑπὸ τῶν δύο μνημονευθέντων ἱερῶν κειμένων παρεχόμενα στοιχεῖα συμπληρώνουν εἰς τὰς λεπτομερείας αἱ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων τοῦ Δ΄, Ε΄ καὶ Ϛ΄ αἰῶνος [4] συνταχθεῖσαι *ἐκφράσεις* ἤτοι περιγραφαὶ ναῶν, ἐξ ὧν πολύτιμοι διά τε τὴν παλαιότητα αὐτῶν καὶ τὸ ἀξιόπιστον εἶναι αἱ ἀφορῶσαι α) εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου καὶ β) εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἱεροσολύμοις, περὶ τῶν ὁποίων καὶ θὰ ἀσχοληθῶμεν.

Ἡ πρώτη ἔκφρασις ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ [5], ἐπισκόπου τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν περὶ τὸ 314 γενομένων [6] ἐγκαι-

---

[1] Βιβλ. Η΄ κεφ. 24-26.

[2] Οὗτοι ἵσταντο ἐν τῷ ὑπὸ τῆς Διαθήκης τοῦ Χριστοῦ μνημονευομένῳ «*οἴκῳ τῶν κατηχουμένων*», ὅστις ἀργότερον ἐκλήθη νάρθηξ.

[3] Νόμων, Προφητῶν, Εὐαγγελίων, Πράξεων καὶ Ἐπιστολῶν τῶν Ἀποστόλων κλπ.

[4] Π.χ. τοῦ Εὐσεβίου, Μάρκου τοῦ Διακόνου, Χορικίου, Προκοπίου, Σιλεντιαρίου κλπ.

[5] Ἐκκλησ. Ἱστορία Χ, 4, 40 (ἔκδ. Schwartz, σ. 371-388).

[6] Πβλ. J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine, σ. 6.

νίων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου, ὑπὸ τύπον ἐγκωμίου πρὸς τὸν ἐπιστατήσαντα εἰς τὴν ἀνίδρυσιν αὐτῆς ἐπίσκοπον Παυλῖνον. Ἡ περιγραφὴ αὕτη, ἂν καὶ συντεταγμένη εἰς κάπως πομπῶδες ῥητορικὸν ὕφος, εἶναι ὅμως λεπτομερὴς καὶ μὲ ἀλληλουχίαν διατυπωμένη, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ἐξ αὐτῆς

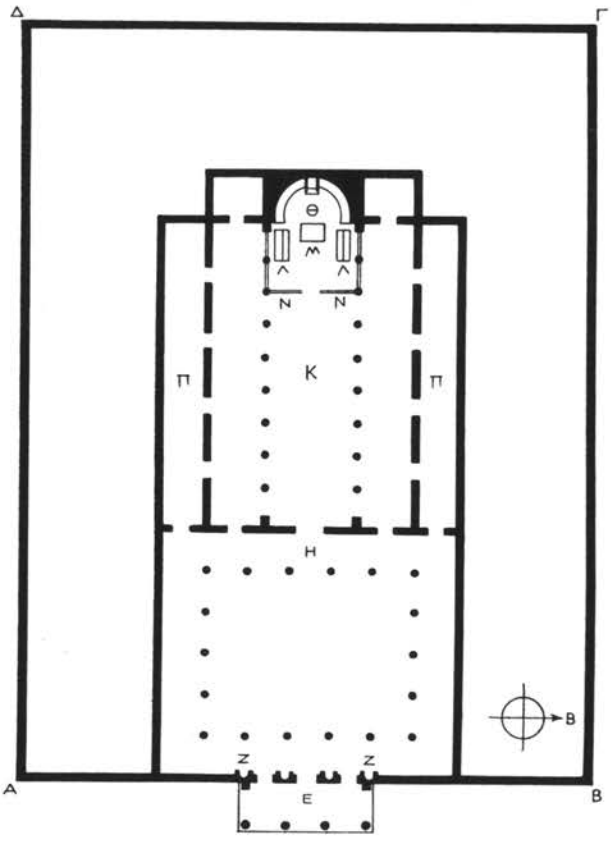

Εἰκ. 11. Βασιλικὴ τῆς Τύρου. Ἀναπαράστασις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκφράσεως τοῦ Εὐσεβίου.

ἀσφαλῶς τὸ γενικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς [1]. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς α) ὅτι ἡ ὅλη κατασκευὴ περιεβάλλετο ὑπὸ τείχους *(ἕρκος)* (εἰκ. 11 Α, Β, Γ, Δ)

[1] Ἀναπαράστασιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκφράσεως τοῦ Εὐσεβίου ἐπεχείρησεν ἤδη πρὸ αἰῶνος καὶ πλέον ὁ ZESTERMANN, Die antiken und die christlichen Basiliken, Leipzig 1847, σ. 138 πίν. 3, ἀργότερον δὲ ὁ SEPP, Meerfahrt nach Tyrus, 1879, ἣν καὶ ἀνεδημοσίευσεν ὁ J. STRZYGOWSKI ἐν L'ancien art chrétien de Syrie, Paris 1936, σ. 24. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐν λόγῳ ἀναπαράστασις ἀφίσταται κατὰ πολὺ τῆς εἰκόνος τῶν βασιλικῶν, τὴν ὁποίαν ἐκερδήσαμεν ἐκ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποκαλυφθέντων μνημείων τῆς Παλαιστίνης, ἔκρινα καλὸν νὰ σχεδιάσω νέαν (εἰκ. 11) ἀνταποκρινομένην πληρέστερον πρὸς τὰ πράγματα.

καὶ εἶχε τὴν εἴσοδον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, μέσῳ ὑψηλοῦ *προπύλου* (Ε), τὸ ὁποῖον εἰσῆγεν εἰς ἐσωτερικήν, τετράγωνον αὐλήν *(αἴθριον)* (Ζ) — περιβαλλομένην κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν καὶ φέρουσαν πλείονας κρήνας, β) ὅτι τρεῖς θύραι ἀνοιγμέναι εἰς τὸν τοῖχον τῆς δυτικῆς στοᾶς (ἤτοι τῆς εὑρισκομένης ἀπέναντι τῆς εἰσόδου) (Η) ἔφερον εἰς τὸν βασίλειον *οἶκον* (Κ), ὅστις διῃρεῖτο εἰς τρεῖς κατὰ μῆκος *στοάς*, ὧν ἡ μέση ἦτο, ὅπως καὶ ἡ μέση θύρα, εὐρυτέρα τῶν ἄλλων. Ὅλαι δ' αἱ στοαὶ ἐστεγάζοντο διὰ ξυλίνης στέγης ἐκ κέδρων τοῦ Λιβάνου, γ) ὅτι οἱ κατηχούμενοι ἵσταντο εἰς *ἐξέδρας* (Π,Π) ἐκβαλλούσας εἰς τὸν κυρίως ναόν, δ) ὅτι εἰς τὸ βάθος τῶν στοῶν εὑρίσκοντο *οἱ θρόνοι τῶν προέδρων* (Θ), ἤτοι τῶν ἐπισκόπων, ὡς καὶ τὰ *βάθρα* διὰ τοὺς λοιποὺς κληρικούς (Λ,Λ), ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτῶν τὸ *Ἅγιον Θυσιαστήριον* (ἁγία Τράπεζα) (Μ) χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιάσματος διὰ *ξυλίνων δικτύων* (Ν,Ν), *εἰς ἄκρον ἐντέχνου λειτουργίας*.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς βασιλικῆς, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Εὐσέβιος, συμφωνεῖ, κατὰ τὰ κύρια αὐτῆς στοιχεῖα, πρὸς τὰς διατηρηθείσας ἢ ἀνασκαφείσας βασιλικὰς τοῦ Δ΄, Ε΄ καὶ Ϛ΄ αἰῶνος, τόσον τὰς ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ, ὅσον καὶ τὰς ἐν Β. Ἀφρικῇ καὶ Ἰταλίᾳ καὶ δὴ καὶ πρὸς τὰς ἐν Ἑλλάδι, τὰς ὁποίας τόσον ἀφθόνως ἔφεραν εἰς φῶς αἱ κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἐνεργηθεῖσαι ἀνασκαφαί. Ἓν μόνον σημεῖόν της, τὸ ἀφορῶν εἰς τὰς *ἐξέδρας τῶν κατηχουμένων*, παρέμενε σκοτεινόν, ὅπερ ὅμως μετὰ τὴν εὕρεσιν τῆς καθεδρικῆς βασιλικῆς τῶν Γεράσων (περὶ ἧς κατωτέρω σ. 39) καὶ αὐτὸ διαλευκαίνεται. Τὰς ἐξέδρας δηλαδὴ ταύτας θὰ πρέπῃ, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς βασιλικῆς τῶν Γεράσων, νὰ φαντασθῶμεν ὡς διαδρόμους ἐκτεινομένους παρὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ συγκοινωνοῦντας πρὸς αὐτὸν διὰ πολλῶν θυρῶν, αἵτινες, τερματιζομένης τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων (ὅρα ἀνωτέρω σ. 30), θὰ ἐκλείοντο, ἀπομονοῦσαι οὕτω τὸν ναὸν κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν πιστῶν. Κατὰ ταῦτα τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἀναπαρέστησα ὡς ἡ εἰκὼν 11 δεικνύει.

Ἡ δὲ δευτέρα ἔκφρασις, ἣν ὀφείλομεν εἰς τὸν αὐτὸν Ευσεβιον (Βίος Κωνσταντίνου III, 36-39), ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τῆς ἐκφράσεως ταύτης ὅτι «*ὁ βασίλειος νεώς*», ἤτοι τὸ μέσον κλῖτος τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 12 Α), ἦτο «*ἔργον ἐξαίσιον εἰς ὕψος ἄπειρον ἠρμένον, μήκους τε καὶ πλάτους ἐπὶ πλεῖστον εὐρυνόμενον*», ἔχων τοὺς τοίχους κεκαλυμμένους ἐσωτερικῶς διὰ ποικιλοχρώμων πλακῶν, ἐξωτερικῶς δὲ κατεσκευασμένους διὰ πελεκητῶν λίθων καλῶς ἡρμοσμένων, ὅπως δηλαδὴ αἱ γνωσταὶ συριακαὶ βασιλικαί. Ἡ στέγη του ἦτο ἐξω-

τερικῶς ἐπενδεδυμένη διὰ μολύβδου, ἵνα μὴ εἰσρέωσι τὰ ὕδατα τοῦ χειμῶνος, ἐσωτερικῶς δέ — δηλαδὴ ἡ ὀροφή — ἀπηρτίζετο ἐκ φατνωμάτων μετὰ γλυφῶν καὶ ἐξετείνετο καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ ὁμοιομόρφως, «*ὥσπερ μέγα τι πέλαγος*». Ἦτο δ' ἡ ὀροφὴ ἐπικεκαλυμμένη διὰ χρυσοῦ, ὅστις ἔκαμε «*τὸν πάντα νεὼν ἐξαστράπτειν μαρμαρυγαῖς φωτός*». Μανθάνομεν ἐπίσης περαιτέρω (38), ὅτι κατὰ τὰς δύο πλευρὰς τοῦ μέσου κλίτους ὑπῆρχον *διπλαῖ* στοαί, κατά τε τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκός του, ἔχουσαι καὶ αὗται τὰς ὀροφὰς πεποικιλμένας διὰ χρυσοῦ. Ἐκ τῶν στοῶν δὲ τούτων αἱ μὲν βλέπουσαι πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἐστηρίζοντο ἐπὶ παμμεγέθων κιόνων, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐπὶ πεσσῶν κατακόσμων. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς ἦτο πεντάκλιτος (εἰκ. 12) μεθ' ὑπερῴων· Συνεχίζων δ' ὁ Εὐσέβιος πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι ὁ ναὸς εἶχε πρὸς ἀνατολάς — ἤτοι πρὸς τὴν πλευρὰν εἰσόδου [1] — τρεῖς πύλας, ἀπέναντι τῶν ὁποίων, εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ ναοῦ, εὑρίσκετο *τὸ κεφάλαιον τοῦ παντός* (38), ἡ κεφαλὴ δηλαδή, τὸ σπουδαιότερον σημεῖον (Β), ἤτοι *ἡμισφαίριον* καλύπτον τὸ ἱερόν, ὅπερ ἐστεφανοῦτο ὑπὸ δώδεκα κιόνων, κοσμουμένων κατὰ τὰς κορυφὰς διὰ κρατήρων [2], τοὺς ὁποίους εἶχεν ἀναθέσει ὁ βασιλεύς. Ἔξω δὲ τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ ὑπῆρχεν *αἴθριον* (Γ) ἔχον ἑκατέρωθεν *ἐξέδρας* (εἰκ. 12 Δ, Δ), ἤτοι πρώτη αὐλὴ μὲ στοὰς καὶ τελευταῖαι αἱ *αὔλειοι πύλαι* (Ε), μετὰ τὰς ὁποίας — ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς πλέον — τὰ γενικὰ προπύλαια, φιλοκάλως κατεσκευασμένα. Οἱ πρὸ τῶν προπυλαίων τούτων διερχόμενοι εἶχον μίαν καταπληκτικὴν θέαν τῶν ἔνδον (39).

Τέλος δεύτερον αἴθριον παμμέγεθες καὶ πλακόστρωτον ὑπῆρχεν ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 12, Ζ)

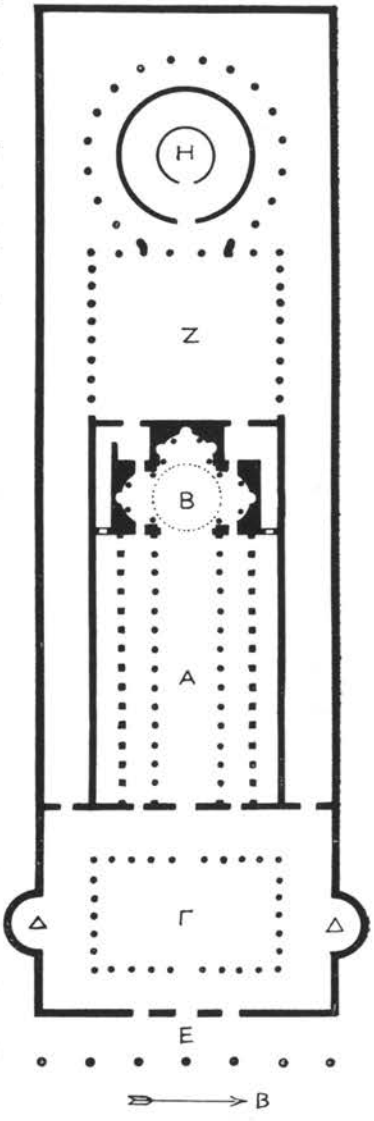

Εἰκ. 12. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως — Ἀναπαράστασις κατ' Εὐσέβιον.

[1] Ὅρα κατωτέρω τὰ περὶ προσανατολισμοῦ τῶν πρώτων βασιλικῶν.

[2] Δηλαδὴ διὰ κορινθιακῶν κιονοκράνων, τῶν ὁποίων ὁ πυρὴν ἔχει πράγματι τὸ σχῆμα ἀρχαίου κρατῆρος.

περιβαλλόμενον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ μακρῶν στοῶν (35). Τὸ αἴθριον τοῦτο κατελάμβανε τὴν θέσιν τοῦ Γολγοθᾶ συνείχετο δὲ πρὸς τὸ κυκλικὸν μαρτύριον, τὸ περικλεῖον τὸν Πανάγιον Τάφον (H), ὅστις ἐστεγάζετο ὑπὸ χρυσοῦ κουβουκλίου. Τὸ μαρτύριον περιεβάλλετο κύκλῳ ὑπὸ κιόνων (34), τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστήματα ἐφράσσοντο διὰ χρυσῶν κιγκλίδων.

Κατὰ ταῦτα τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος ν᾽ ἀναπαραστήσωμεν ἐν κατόψει, ὡς ἡ εἰκὼν 12 δεικνύει, ἀγνώστου παραμένοντος μόνον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν αἰθρίων, περὶ τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος.

β) ΜΝΗΜΕΙΑ

Πλὴν τῶν δύο ἐξετασθεισῶν βασιλικῶν—Τύρου καὶ Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων—περὶ τοῦ σχεδίου τῶν ὁποίων παρέχει λεπτομερείας ὁ Εὐσέβιος, ἀναφέρει, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 27 σημ. 1-8), ὁ αὐτὸς ἱεράρχης καὶ πολλὰς ἄλλας ἀνεγερθείσας κατὰ τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ Δ΄ αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ἁγ. Ἑλένης. Τῶν τελευταίων ὅμως τούτων κάμνει ὁ Εὐσέβιος ἁπλῆν μόνον μνείαν χωρὶς καὶ νὰ περιγράφῃ τὸ σχέδιόν των. Ἐκ τῶν τελευταίων αὐτῶν κτηρίων ἄλλα μὲν δὲν σώζονται πλέον σήμερον, ἄλλα δὲ ἠλλοιώθησαν οὐσιωδῶς μεταγενεστέρως, ἄλλων δὲ πάλιν τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν κατὰ προσφάτους ἀνασκαφάς. Ἀφ᾽ ἑτέρου ἀρκεταὶ ἄλλαι βασιλικαί, μὴ μαρτυρούμεναι ἱστορικῶς, ἀπεκαλύφθησαν ὡσαύτως ἐν θεμελίοις δι᾽ ἀνασκαφῶν, ἀνήκουσαι, ὡς ἐξ ἐπιγραφῶν ἢ ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας των συνάγεται, εἰς τὸν Δ΄ ἐπίσης μ.Χ. αἰῶνα [1]. Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν θὰ παραθέσωμεν κατωτέρω τὰς σπουδαιοτέρας ἐξετάζοντες αὐτὰς κατὰ περιοχάς.

Παλαιστίνη.

1) *Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἐν Βηθλεέμ.* Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἐκτίσθη ὑπὸ τῆς Ἁγ. Ἑλένης διεκοσμήθη δὲ δι᾽ ἀναθημάτων καὶ ἄλλων χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κειμηλίων ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 43, ἔκδ. Heikel σ. 95). Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ σωζο-

[1] Οἱ πατέρες H. VINCENT καὶ F. M. ABEL τάσσουσι τὴν ὑπ᾽ αὐτῶν ἀνασκαφεῖσαν βασιλικὴν τοῦ Ἐμμαούς (Amwâs) εἰς τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα (Emmaüs, Paris 1932, σ. 135). Ἡ χρονολόγησις ὅμως αὕτη ἀμφισβητεῖται δικαίως ὑπ᾽ ἄλλων χριστιανολόγων πβλ. TH. KLAUSER, Vom Heroon zur Märtyrerbasilika, Bonn 1942, J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine, σ. 6 σημ. 1.

μένου τούτου μνημείου διεπίστωσεν, ὅτι τὸ σημερινὸν μετὰ δύο πλευρικῶν κογχῶν σχέδιόν του δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τῆς Ἰουστινιανείου μετασκευῆς τοῦ ναοῦ [1].

Ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου ἐπετεύχθη δι' ἀνασκαφῶν ἐνεργη-

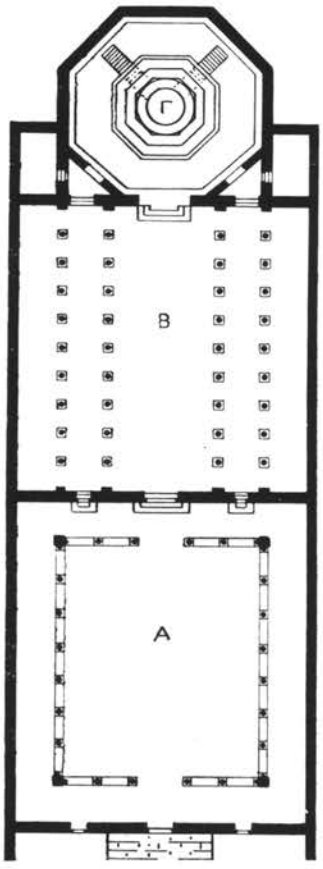

Εἰκ. 13 Α. Βασιλικὴ Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ Α. Ἀναπαράστασις κατὰ τὸν Richmond.

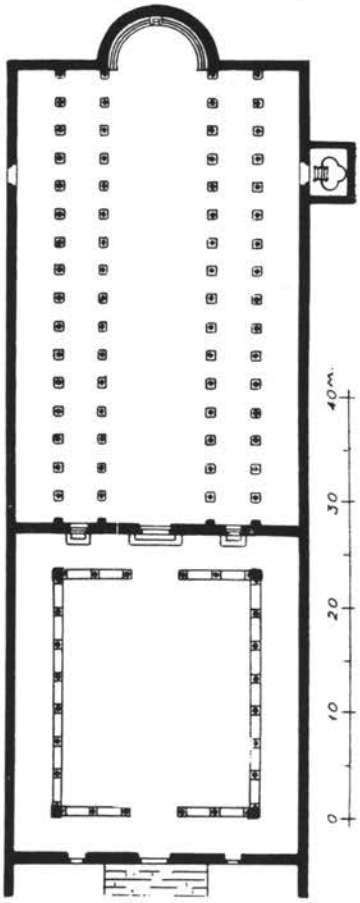

Εἰκ. 13 Β. Βασιλικὴ Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ Β. Ἀναπαράστασις κατὰ τὸν Vionnet.

θεισῶν ὑπὸ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ἥτις καὶ κατήρτισε τὸ παρατιθέμενον σχέδιον [2] (εἰκ. 13, Α). Σαφῶς ἐν τῷ σχεδίῳ τούτῳ

[1] VINCENT καὶ ABEL, Bethléem, Paris 1914, πίν. II. Ἀντιθέτως ὁ E. WEIGAND, Die Geburtskirche von Bethleem, Zeitschr. des deutschen Palästinavereins, 1915, σ. 89 ἑξ.

[2] E. T. RICHMOND, The Church of the Nativity ἐν The Quarterly of the departement of antiquities in Palestine τ. VI (1936) ἀρ. 2 σ. 66.

διακρίνονται τὰ τρία κύρια μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ ἐκκλησία ἤτοι 1) ἡ τετράγωνος αὐλή (Α) — τὸ *αἴθριον* τοῦ Εὐσεβίου — περιβαλλομένη κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν, 2) ὁ ὀρθογώνιος κυρίως ναός (Β), ὅστις, συγκοινωνῶν πρὸς τὸ αἴθριον διὰ τριῶν θυρῶν, διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς πέντε κλίτη διὰ τεσσάρων σειρῶν στηριγμάτων καὶ 3) τὸ ἱερόν (Γ), ὅπερ ἐξαιρετικῶς ἐνταῦθα εἶναι διαμορφωμένον εἰς σχῆμα ὀκτάγωνον φέρον ἑκατέρωθεν δύο ὀρθογώνια διαμερίσματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ παστοφόρια. Ἐντούτοις τὸ ὀκτάγωνον τοῦτο σχέδιον τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ παρεδέχθη καὶ ὁ π. VINCENT [1], ἀπεδείχθη ἐσφαλμένον διὰ νεωτέρας μελέτης τοῦ M. VIONNET [2], ὑποστηρίξαντος διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, ὅτι τὸ ὀκτάγωνον κατασκεύασμα, τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Κωνσταντινείου ναοῦ ἀλλ' εἰς περίκεντρόν τι κτίσμα παλαιότερον τοῦ Κωνσταντίνου. Κατὰ τὸν Vionnet ἡ βασιλικὴ τοῦ Κωνσταντίνου εἶχε τὴν κανονικήν, ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, τὰς δὲ τέσσαρας κιονοστοιχίας βαινούσας ἀδιασπάστως ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου, ὡς ἡ εἰκὼν 13, Β δεικνύει.

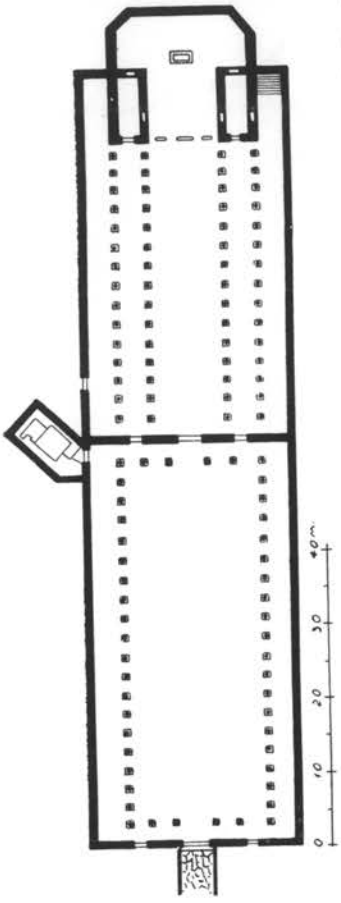

Εἰκ. 14. Βασιλικὴ Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν. (Loukianof)

2) *Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν.* Κατὰ τὸν ΕΥΣΕΒΙΟΝ (Βίος Κωνστ. III, 43, ἔκδ. Heikel σ. 95 καὶ 96) ὁ ναὸς οὗτος ἐκτίσθη ὑπὸ τῆς Ἁγ. Ἑλένης, «*ἄνω πρὸς ταῖς ἀκρωρείαις παρὰ τὴν τοῦ παντὸς ὄρους κορυφὴν*» καὶ πλησίον σπηλαίου. Ἐπλουτίσθη δὲ καὶ αὐτὸς ὑπὸ τοῦ M. Κωνσταντίνου διὰ παντοίων ἀναθημάτων καὶ διακοσμήσεων. Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἐνεργηθεῖσα τὸ 1910 ὑπὸ τῶν π. Vincent καὶ Abel εἰς τὴν μονὴν τῶν Καρμηλιτῶν ἀπεκάλυψε τὰ λείψανα τρικλίτου βασιλικῆς μετ' αἰθρίου καὶ μικροῦ σπηλαίου, ἅτινα ἐθεωρήθησαν τότε ὡς λείψανα τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναλήψεως[3]. Μεταγενεστέρα ἐν τούτοις ἀνασκαφή, γενομένη ἐντὸς τῆς

[1] Revue Biblique 1936 σ. 55.
[2] Byzantion τ. XIII (1938) σ. 191-198, πβλ. καὶ VINCENT-ABEL, Bethléem, Paris 1914, πίν. X.
[3] VINCENT καὶ ABEL, Jérusalem, σ. 337-60 καὶ εἰκ. 154.

ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν Ρωσικῆς μονῆς [1], ἀπεκάλυψεν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἄλλης μεγαλυτέρας βασιλικῆς — βάσεις κιόνων κατὰ χώραν καὶ λαμπρὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα ὡς καὶ εὐρύχωρον σπήλαιον ἐφάμιλλον τοῦ τῆς Βηθλεέμ, δι' ὧν καθίσταται πιθανωτέρα ἡ ἐντὸς τῆς ῥωσικῆς μονῆς ὕπαρξις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων κατηρτίσθη τὸ παρατιθέμενον, ἀρκούντως ὑποθετικόν, σχέδιον κατόψεως (εἰκ. 14) συνισταμένης 1) ἐξ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου αἰθρίου μετὰ στοῶν κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευράς, 2) ἐξ ὀρθογωνίου κυρίως ναοῦ πεντακλίτου καὶ 3) ἐκ πενταπλεύρου ἱεροῦ μετὰ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παστοφορίων.

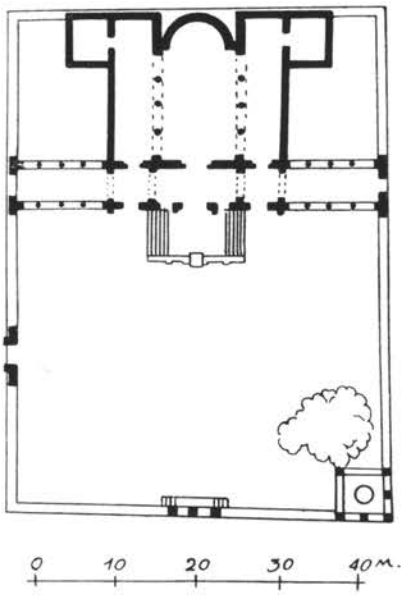

Εἰκ. 15. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Μαμβρῆ.

3 *Ἡ βασιλικὴ τῆς Μαμβρῆ.* Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ ἀναφέρει (Βίος Κωνστ. III 52 καὶ 53, ἔκδ. Heikel σ. 99-101) ὅτι «*τὸ χωρίον ὅπερ παρὰ τὴν δρῦν τὴν Μαμβρῆ προσαγορεύεται*» καὶ ἔνθα τὸ πρῶτον ὁ Θεὸς ὤφθη εἰς τὸν Ἀβραὰμ καὶ συνωμίλησε μετ' αὐτοῦ, «*ἐμιαίνετο παντοίως ὑπό τινων δεισιδαιμόνων*», ἐπειδὴ εἶχον ἱδρυθῆ ἐκεῖ εἴδωλα καὶ βωμός, ἐφ' οὗ ἐτελοῦντο συνεχῶς «*θυσίαι ἀκάθαρτοι*» (εἰδωλολατρικαί). Διέταξε λοιπὸν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὰ μὲν εἴδωλα νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ, ὁ δὲ βωμὸς ν' ἀνατραπῇ ἄρδην, μετὰ ταῦτα δὲ ν' ἀνοικοδομηθῇ ἐπὶ τῆς θέσεως «*ἐκκλησία βασιλικὴ ἀξία τῆς φιλοτιμίας*».

Ἀνασκαφαὶ ἐνεργηθεῖσαι ὑπὸ τοῦ π. MADER [2] εἰς Ραμὲτ-Ἐλ-Καλίλ, ἐντὸς τοῦ Χαρὰμ τοῦ Ἡρώδου, ἔφερον εἰς φῶς μέγαν ὀρθογώνιον περίβολον μετὰ φρέατος εἰς μίαν τῶν γωνιῶν αὐτοῦ (εἰκ. 15). Εἰς τὸ βάθος τοῦ περιβόλου ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ νάρθηκος καὶ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ πτερυγίων (παστοφορίων) [3]. Αἱ διαστάσεις τῆς βασιλικῆς

ELIZABETH LOUKIANOF, Ὁ Ἐλαιών, The basilica of Eleon in Constantine's time at the Mount of Olives (Mémoires de l'Institut d'Égypte τ. XLII [1939] εἰκ. 5).

[2] Revue Biblique 39 (1930) σ. 116 εἰκ. 5· πβλ. καὶ VINCENT, Rev. Bibl. 1929, σ. 107.

[3] Τὸ σχέδιον τῆς βασιλικῆς τῆς Μαμβρῆ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ σχέδιον συριακῶν βασιλικῶν τοῦ Δ' καὶ τοῦ Ε' αἰῶνος ὡς π. χ. τῆς Rbea (Δ' αἰ.) BUTLER, Architecture and other arts, New-York-London 1904, σ. 102 εἰκ. 38, τῆς Σερτζιλλά (μέσων Δ') εἰκ. 23,3 H. B. BEYER, Der syrische Kirchenbau, Berlin 1925, σ. 106 καὶ τοῦ Kfeir (Ε' αἰ.) BUTLER, ἔ. ἀ. σ. 149 εἰκ. 58.

εἶναι κατὰ μὲν τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα 21.87 μ. κατὰ δὲ τὸν κατὰ πλάτος 28.38 μ. Εὐθὺς πρὸ τοῦ νάρθηκος, ὅστις προεκτείνεται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ εἰς ἀνοικτὰς στοάς, εὑρέθη κατασκεύασμα μετὰ δύο πλαγίων κλιμάκων (εἰκ. 15), ὅπερ ὑποτίθεται ὅτι θ' ἀνῆκεν εἰς τὸν ἄλλοτε εἰδωλολατρικὸν βωμόν.

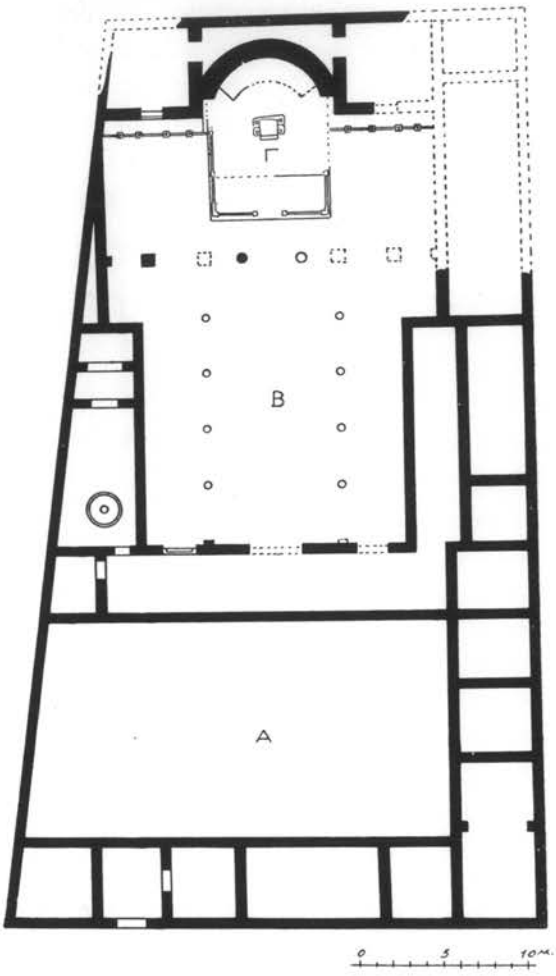

Εἰκ. 16. Βασιλικὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων ἐν Ἑπταπήγῳ, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Γεννησαρέτ.

4) *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἑπταπήγου*, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Γενησαρέτ. Ἐκτίσθη ὑπὸ τῆς Ἁγ. Ἑλένης εἰς μνήμην τοῦ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ποιηθέντος θαύματος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν πέντε ἄρτων καὶ τῶν δύο ἰχθύων. Ὁ ναὸς οὗτος μνημονεύεται ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ΄ αἰῶνος εἰς ἀπόσπασμα τοῦ προσκυνήματος (peregrinatio) τῆς Αἰθερίας [1], ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Σάβα [2], μετὰ δὲ τὴν κατὰ τὸν τεταραγμένον Ζ΄ αἰῶνα καταστροφήν του καὶ ὑπὸ Ἐπιφανίου τοῦ Ἁγιοπολίτου [3] (Θ΄ αἰ.). Τὰ θεμέλιά της ἀπεκαλύφθησαν πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ἐν Et-Tâbga (= Ἑπταπήγῳ) ὑπὸ τοῦ ALFONS M. SCHNEIDER, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε σχετικὴν μελέτην [4].

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 16) τὸ ὅλον συγ-

[1] P. GEYER, Itinera Hierosolymitana 1898 = C.S.E.L. XXXIX σ. 113. Σχετικῶς πρὸς τὸ προσκύνημα τῆς Αἰθερίας ὅρα καὶ BLUDAU, Die Pilgerreise der Aetheria = Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XV, 1927, 245 ἑξ.

[2] **Ἀθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ**, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη II, 1894 σ. 400.

[3] MIGNE, E. II. 120, 261.

[4] ALFONS M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche von Et-Tabga am Genesarethsee, Paderborn 1934.

κρότημα τοῦ ναοῦ περικλείεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, ἐλαφρῶς ὅμως τραπεζιοσχήμου, λόγῳ τῆς παρ' αὐτὸ διελεύσεως ὁδοῦ. Διαιρεῖται δὲ τὸ ὀρθογώνιον εἰς τρία καὶ πάλιν μέρη ἤτοι α) εἰς ὕπαιθρον αὐλήν (Α) περιβαλλομένην ὑπὸ μικρῶν, βοηθητικῶν χώρων, β) εἰς τὸν κυρίως ναόν (Β) μετ' ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ γ) εἰς τὸ ἱερόν (Γ), τοῦ ὁποίου ἐδῶ ἡ κόγχη δὲν ἐξέχει τοῦ ὀρθογωνίου ἀλλ' εἶναι, κατὰ συριακὴν συνήθειαν, ἐγγεγραμμένη ἐντὸς αὐτοῦ, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργοῦνται ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο τετράγωνα διαμερίσματα, προφανῶς τὰ ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν μνημονευόμενα *παστοφόρια*. Ἀλλὰ καὶ ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ἐνταῦθα ἀπόκλισιν ἀπὸ τοῦ συνήθους σχεδίου· διότι ἀντὶ νὰ ἔχῃ αὐστηρῶς ὀρθογώνιον σχέδιον, ὡς εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα παραδείγματα, εὑρύνεται ἑκατέρωθεν κατὰ τὸ ἀνατολικόν του ἥμισυ, οὕτω δὲ τὸ σχέδιόν του ἀποβαίνει σχήματος ταῦ. Τὸ σχῆμα δὲ τοῦτο παρακολουθοῦσιν ἐν μέρει καὶ αἱ δύο ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι του, αἵτινες, ἀντὶ νὰ βαίνουν ἀδιασπάστως ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, σταματοῦν εἰς ἱκανὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, ἵνα σχηματίσουν μίαν ἐγκαρσίαν κιονοστοιχίαν, βαίνουσαν παραλλήλως καὶ ὁμολόγως πρὸς τοὺς τεθλασμένους ἐξωτερικοὺς τοίχους. Οὕτω, διακοπτομένου τοῦ μέσου κλίτους περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους του, δημιουργεῖται πρὸ τῆς κόγχης ἄλλο, ἰσοπλατὲς πρὸς αὐτὸ ἀλλ' ἐγκαρσίως βαῖνον κλῖτος, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει τὸ πρὸ τῆς κόγχης ἐκτεινόμενον εὐρὺ πρεσβυτέριον (Γ). Εὑρισκόμεθα λοιπὸν ἐνταῦθα πρὸ νέου τύπου βασιλικῆς — τοῦ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους — ὃν θὰ ἐπανεύρωμεν καὶ εἰς ἄλλα Κωνσταντίνεια κτίσματα, ἰδίᾳ τῆς Ρώμης, ὁπόθεν φαίνεται ὅτι ἔλκει τὴν καταγωγὴν καὶ τὸ τοῦ Ἑπταπήγου, ὁ μόνος μέχρι τοῦδε εὑρεθεὶς ἐν Παλαιστίνῃ ναὸς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους [1].

5) *Ἡ καθεδρικὴ βασιλικὴ τῶν Γεράσων τῆς Ὑπεριορδανίας* ἀνεσκάφη κατὰ τὰ ἔτη 1928-1930 ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἱεροσολύμων, χρονολογεῖται δὲ λόγῳ σοβαρῶν τεχνοτροπικῶν ἐνδείξεων περὶ τὰ μέσα τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰῶνος [2].

Ἐκτισμένη δι' ὑλικῶν ληφθέντων ἐξ εἰδωλολατρικῶν κτηρίων, παρουσιάζει ἐν τῷ συνόλῳ της σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 17) ἀπαρτιζόμενον ἐκ τῶν τριῶν κυρίων συστατικῶν στοιχείων, ἤτοι αἰθρίου (Α), κυρίως ναοῦ ἢ οἴκου (Β) καὶ ἱεροῦ (Γ). Τὸ μέγα αἴθριον (Α) φέρει στοὰς κιονοστηρίκτους καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευράς· ἐκ τούτων ὅμως αἱ μὲν τρεῖς ἤτοι ἡ βόρειος,

[1] Ποῖοι λόγοι ἐπέβαλον τὴν δημιουργίαν τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς θὰ ἐξηγήσωμεν κατωτέρω.

[2] J. W. CROWFOOT, Churches at Jerash. Supplem. Pap. 3 of the British School of Arch. in Jerusalem, London 1931, σ. 10. Τοῦ αὐτοῦ, Early Churches in Palestine, London 1941, σ. 58.

ἡ δυτικὴ καὶ ἡ νοτία, εἶχον λεπτοτέρους, πυκνοτέρους καὶ χαμηλοτέρους κίονας ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἡ δὲ τετάρτη, ἡ ἀνατολική, ἦτοι ἡ ἐκτεινομένη πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ (Β) εἶχε τοὺς κίονας ἀραιοτέρους, χονδροτέρους καὶ ὑψηλοτέρους τῶν ἄλλων στοῶν καὶ δὴ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν περίπτωσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΥ (De Archit. VI 7,3) ὀνομαζομένου Ροδιακοῦ περιστυλίου, δείγματα τοῦ ὁποίου συναντῶμεν καὶ εἰς περιστύλια οἰκιῶν τῆς Δήλου [1]. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς ὑπῆρχε τετράγωνος ἰαματικὴ κρήνη (φιάλη) (εἰκ. 17).

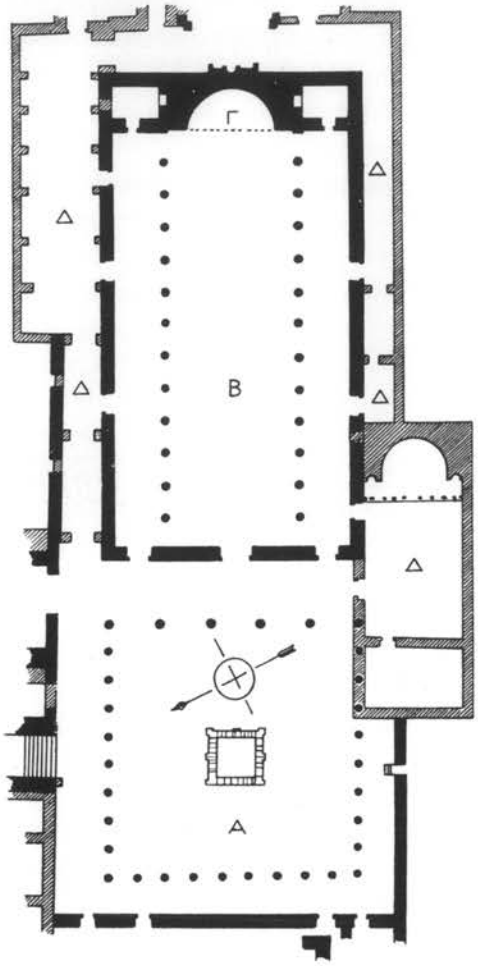

Εἰκ. 17. Μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Γεράσων.

Ἐπειδὴ τὸ τετράγωνον τοῦ αἰθρίου εἶχε πλευρὰν μεγαλυτέραν τοῦ πλάτους τοῦ κυρίως ναοῦ (Β) οἱ δύο πλάγιοι ἐξωτερικοί του τοῖχοι προεκταθέντες ἐσχημάτισαν ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ δύο μακροὺς διαδρόμους (Δ, Δ), οἵτινες συνεκοινώνουν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ πλειόνων θυρῶν (εἰκ. 17). Μὴ ὑπάρχοντος δὲ εἰδικοῦ νάρθηκος εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι οἱ κατηχούμενοι θὰ παρέμενον κατὰ τὴν λειτουργίαν των [2] εἰς τοὺς διαδρόμους τούτους, μετὰ τὸ πέρας δὲ ταύτης, κλειομένων τῶν σχετικῶν θυρῶν, ὁ ναὸς θὰ ἀπεμονοῦτο ἵνα τελεσθῇ ἡ λειτουργία τῶν πιστῶν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη καθίσταται πιθανὴ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εὑρέθησαν ἔν τινι διαδρόμῳ καὶ καθίσματα (πεζούλλια). Ὡς τοιούτους διαδρόμους ἡ πλάγια στενομήκη παράπλευρα διαμερί-

[1] J. CHAMONARD, Exploration archéologique de Délos. Le quartier du théâtre, Paris 1922, σ. 142.

[2] Ὅρα ἀνωτέρω σ. 30 σημ. 2.

σματα θὰ πρέπῃ νὰ φαντασθῶμεν καὶ τὰς εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐκβαλλούσας πλευρικὰς *ἐξέδρας*, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 4, 40) ὅτι ὑπῆρχον εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου. Μᾶς βοηθεῖ λοιπὸν ἡ διάταξις τῆς βασιλικῆς τῶν Γεράσων εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου, ἣν ἐπεχείρησα (ὅρα εἰκόνα 11) σχεδιάσας διαδρομοειδεῖς ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ τὰς *ἐξέδρας* τοῦ Εὐσεβίου.

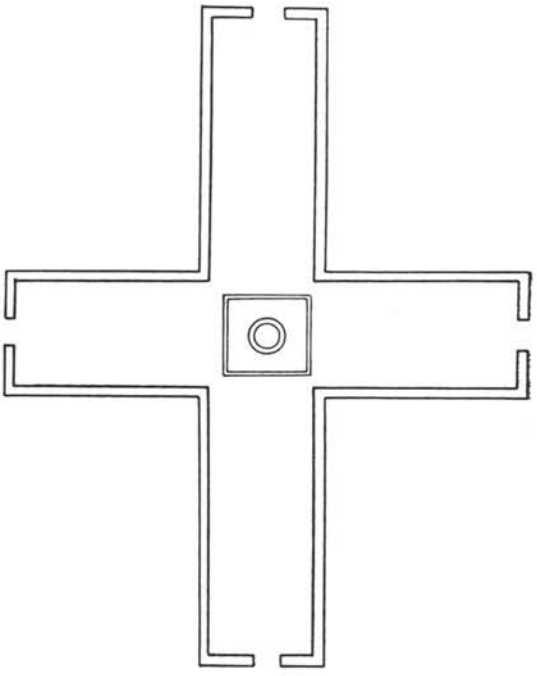

Εἰκ. 18. Ὁ ὑπὲρ τὸ Φρέαρ τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχὲμ ἀνεγερθεὶς ναός, κατὰ σκαρίφημα τοῦ Ἀρκούλφου.

Ὁ δὲ κυρίως ναός (Β) μήκους 42.20 μ. χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη διὰ δύο κιονοστοιχιῶν ἐκ 12 κιόνων ἑκάστης, διηκουσῶν ἀδιασπάστως ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον κατὰ τὸν ἀποκληθέντα ἑλληνιστικὸν τύπον.

Λόγῳ τῶν μεγάλων του διαστάσεων ὁ ναὸς θὰ εἶχεν ἀναμφιβόλως καὶ ὑπερῷα. Τέλος τὸ ἱερόν (Γ) εἶχε, κατὰ συριακὰ πρότυπα, τὴν ἡμικυκλικήν του ἁψῖδα ἐγγεγραμμένην ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς — ἀλλὰ μὴ συγκοινωνοῦντα πρὸς αὐτήν — δύο τετράγωνα παστοφόρια. Πρὸ δὲ τῆς κόγχης ἐξετείνετο εὐρύχωρον, ὀρθογώνιον πρεσβυτέριον καταλαμβάνον τὸ $^1/_3$ τοῦ ὅλου μήκους τοῦ μέσου κλίτους. Τὸ πρεσβυτέριον δὲ τοῦτο ἐφράσσετο πέριξ διὰ κιγκλίδων ἢ θωρακίων, εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τῶν ὁποίων ἦτο ἐξωτερικῶς προσηρτημένος ὁ ἄμβων.

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ ὕπαρξις τοῦ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ διαμερίσματος Λ (εἰκ. 17), ὅπερ προσετέθη προφανῶς μεταγενεστέρως, ἀφ' οὗ πατεῖ ἐπὶ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ αἰθρίου. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο φέρον εὐθύγραμμον τέμπλον καὶ ἡμικυκλικὸν ἱερόν, ἂν δὲν εἶναι παρεκ-

κλήσιον, θὰ πρέπῃ νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ κατὰ τὴν θέσιν ταύτην ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν [1] τοποθετούμενον *διακονικόν* [2].

5) Ναὸς ὑπὲρ τὸ *Φρέαρ τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχέμ*. Τούτου τὸ ἐν σχήματι μονοκλίτου σταυροῦ σχέδιον (εἰκ. 18) μᾶς διέσωσεν ὁ Arculfus [3]. Ὅμοιον δὲ σταυρικὸν σχέδιον εἶχε καὶ ἕτερος ἐν Ἱεροσολύμοις ναός, ὃν ἀναφέρει ἀνώνυμος προσκυνητὴς τοῦ Γ' αἰῶνος [4]. Ἐκτίσθη δ' ὁ δεύτερος οὗτος ναὸς ἐν ᾧ τόπῳ «Satanas... Jesum temptavit».

Συρία.

1. *Νότιος Συρία ἢ Αὐρανῖτις (Χαουράν)*. Ἡ νοτίως τῆς Δαμασκοῦ καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Ἰορδάνου κειμένη περιοχὴ αὕτη παρουσιάζει ἰδιάζοντά τινα οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικὰ ὀφειλόμενα κυρίως εἰς κλιματολογικοὺς καὶ ἄλλους τοπικοὺς παράγοντας. Καὶ δὴ α) λόγῳ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἀφθονίας μαλακοῦ πωρολίθου οἱ ναοί της ἐκτίζοντο ἐξ ὁλοκλήρου δι' αὐτοῦ, κατὰ τὸ ἰσόδομον «ἑλληνιστικὸν» σύστημα, ὅπερ ἐφηρμόζετο ἐν Συρίᾳ ἤδη ὑπὸ τῶν Σελευκιδῶν, διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, β) λόγῳ τοῦ ξηροῦ κλίματος καὶ τῆς παρομαρτούσης σπάνιος ξυλείας αἱ ἐκκλησίαι δὲν ἐκαλύπτοντο διὰ τῶν συνήθων δικλινῶν, ξυλίνων στεγῶν ἀλλὰ δι' ὁριζοντίου δώματος ἐκ μεγάλων πλακῶν ἐγχωρίου πωρολίθου, στηριζομένων ἐπὶ πυκνῶν τόξων, τοποθετουμένων ἐγκαρσίως, ἤτοι καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, γ) κατὰ παλαιὰν ἀνατολικὴν συνήθειαν (πρβ. χιλανί) ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ὀρθογώνιον ναὸν δὲν ἐγίνετο ἀπὸ τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἀλλ' ἀπὸ μιᾶς τῶν μακρῶν, συνήθως τῆς νοτίας, πρὸ τῆς ὁποίας συχνὰ ἐξετείνετο στοά (*παρανάρθηξ*), βλέπουσα πρὸς ὕπαιθρον αὐλὴν περιστοιχιζομένην ὑπὸ μικρῶν βοηθητικῶν χώρων. Ὡραῖον παράδειγμα τοιαύτης βασιλικῆς τῆς Αὐρανίτιδος παρέχει ἡ *βασιλικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν Οὔμμ-Ἴιζ-Τζιμάλ* (εἰκ. 19). Ὁ ναὸς οὗτος, χρονολογούμενος δι' ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ 345 μ.Χ., διεσώθη μέχρι σήμερον ἀκέραιος, χωρὶς νὰ ἐπισκευασθῇ. Ἀποτελεῖ οὕτω τὴν ἀρχαιοτάτην ἀναλλοίωτον σωζομένην ἐκκλησίαν τῆς Χριστιανωσύνης. Ἐμελετήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ BUTLER, διευθυντοῦ τῆς εἰς Συρίαν Ἀμερικανικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Princeton, ἐκ τοῦ συγγράμματος

---

[1] Ὅρα ἀνωτέρω σ. 28.

[2] Οὕτως ἡρμήνευσαν αὐτὸ ὅ τε J. W. CROWFOOT καὶ ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Θεολογία τ. Α' περ. Β' σ. 90.

[3] De locis sanctis II κεφ. 19 (TOBLER, Itinera... I σ. 181) Λ.Π 88,802· πβλ. καὶ BEDA venerabilis opera (Κολωνία 1686 καὶ 1688) τ.III (De locis sanctis libellus) κεφ.14 (Λ.Π 94,1188).

[4] Breviarius de Hierosolyma (ἔκδ. Geyer σ. 155).

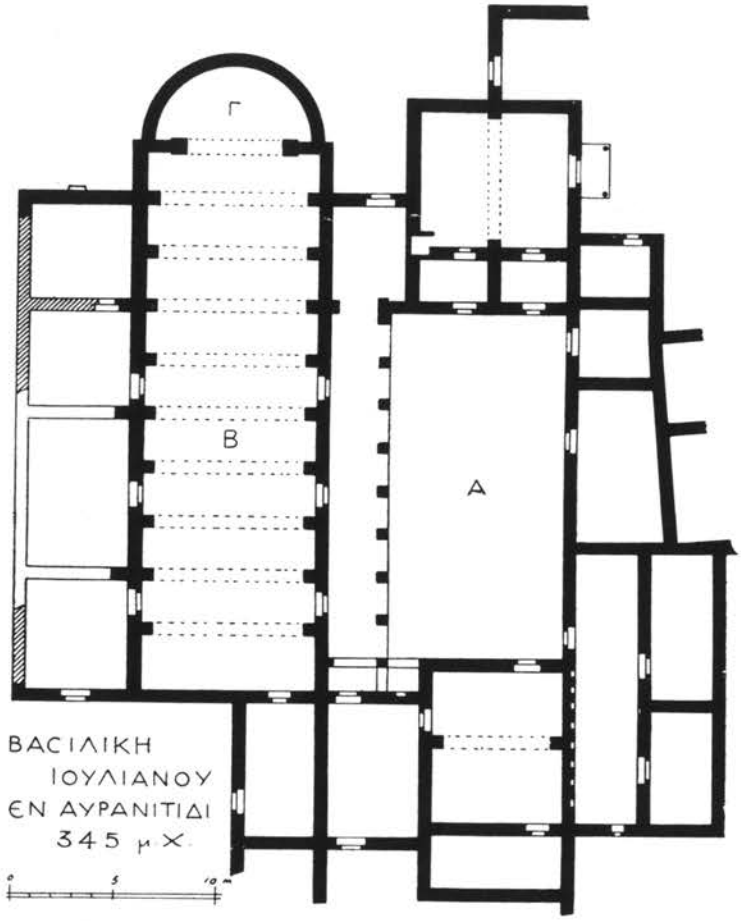

Εἰκ. 19. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν Αὐρανίτιδι, κατὰ Butler.

Εἰκ. 20. Βασιλικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν Αὐρανίτιδι. Τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος.

τοῦ ὁποίου [1] καὶ παραλαμβάνομεν τὰ παρατιθέμενα σχέδια. Ὡς βλέπει τις, πρόκειται περὶ ἐπιμήκους μονοκλίτου βασιλικῆς καταληγούσης πρὸς ἀνατολὰς εἰς μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ (εἰκ. 19 Γ), φερούσης δὲ δέκα ἐγκάρσια τοξωτὰ διαφράγματα (εἰκ. 19, Β) — κατατέμνοντα τὴν ἑνότητα τοῦ χώρου — ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ ὁριζοντία ἐκ πλακῶν ὀροφή (δῶμα) περιβαλλομένη ὑπὸ χαμηλοῦ στηθαίου (εἰκ. 20). Εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ ἀνοί-

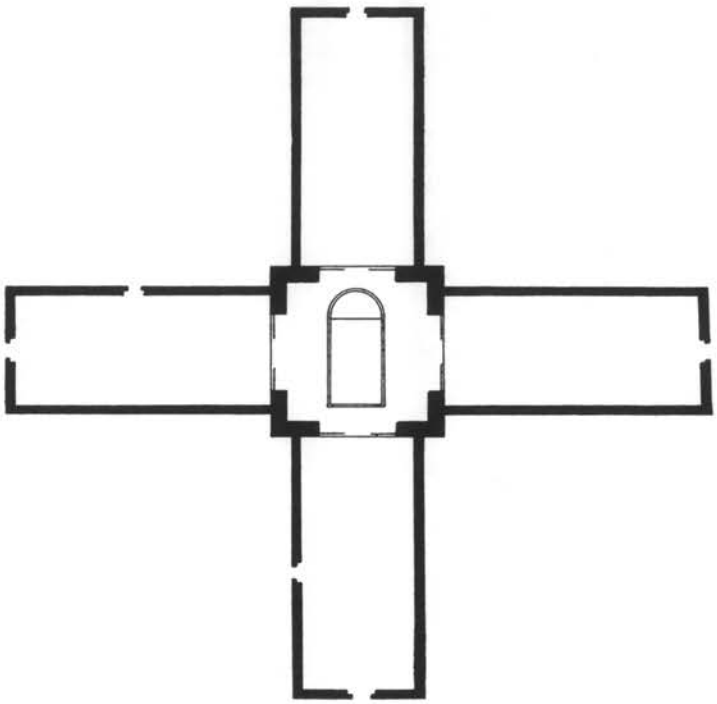

Εἰκ. 21. Ναὸς Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιὲ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν.

γονται ἀνὰ τρεῖς ἑκατέρωθεν θύραι, ἐξ ὧν αἱ μὲν πρὸς βορρᾶν ἄγουσιν εἰς παράπλευρα διαμερίσματα—πιθανώτατα *ἐξέδρας* διὰ τοὺς κατηχουμένους—αἱ δὲ πρὸς νότον, μέσῳ πεσσοστηρίκτου στοᾶς, πρὸς μεγάλην ὀρθογώνιον αὐλὴν περιβαλλομένην ὑπὸ μικροτέρων βοηθητικῶν χώρων. Οὕτως ἔχομεν πάλιν καὶ ἐδῶ, τὰ τρία κύρια συστατικὰ τῶν πρώτων βασιλικῶν μέρη, ἤτοι: αὐλήν (Α), κυρίως ναόν (Β) καὶ ἐξέχουσαν κόγχην ἱεροῦ (Γ). Χαρακτηριστικὰ ἐνταῦθα εἶναι τὰ ὀλίγα καὶ ὑψηλὰ τοποθετημένα τετράγωνα παράθυρα τοῦ ναοῦ

[1] H. C. Butler, Syria II A, Leyden 1919, σ. 175 εἰκ. 147.

(εἰκ. 20), ἐπιβαλλόμενα καὶ αὐτὰ ὑπὸ τοῦ θερμοῦ καὶ φωτεινοῦ κλίματος τῆς Αὐρανίτιδος, ἵνα ἐπιτυγχάνεται ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρα δροσιὰ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας.

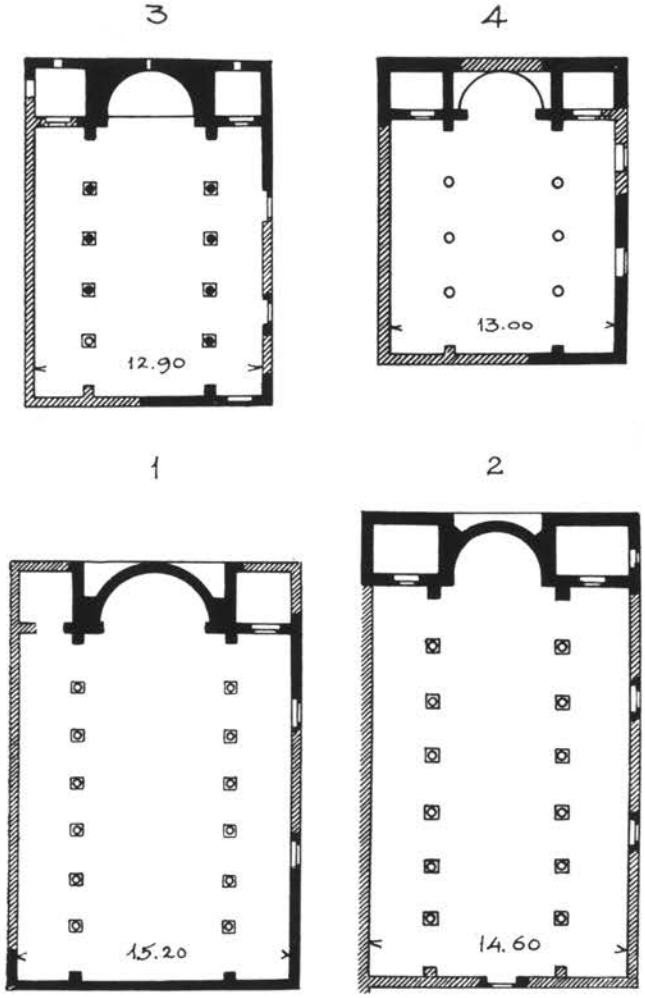

Εἰκ. 22. Βασιλικαὶ Βορείου Συρίας τοῦ Δ' αἰῶνος, κατὰ Butler.
1. Babiska 390 μ.Χ. 2. Φαφιρτὶν 372 μ.Χ.
3. Batuta (Δ' αἰ.). 4. Baudeh 392 μ.Χ.

2) *Βόρειος ἢ Κεντρικὴ Συρία.* Τῆς περιοχῆς ταύτης, ἥτις περιλαμβάνει τὴν ἄλλοτε ἀκμαιοτάτην Ἀντιόχειαν — σπουδαῖον κέντρον ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανικῆς τέχνης — διεσώθησαν ναοί, ὧν τὰ θεμέλια ἔφερον εἰς φῶς

αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ τῶν Ἀμερικανῶν. Μεταξὺ τούτων ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχει, διά τε τὸ μέγεθος καὶ διὰ τὸ σχέδιον, ὁ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν (Καουσιέ) *ναὸς τοῦ Ἁγ. Βαβύλα*, χρονολογούμενος δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφι-

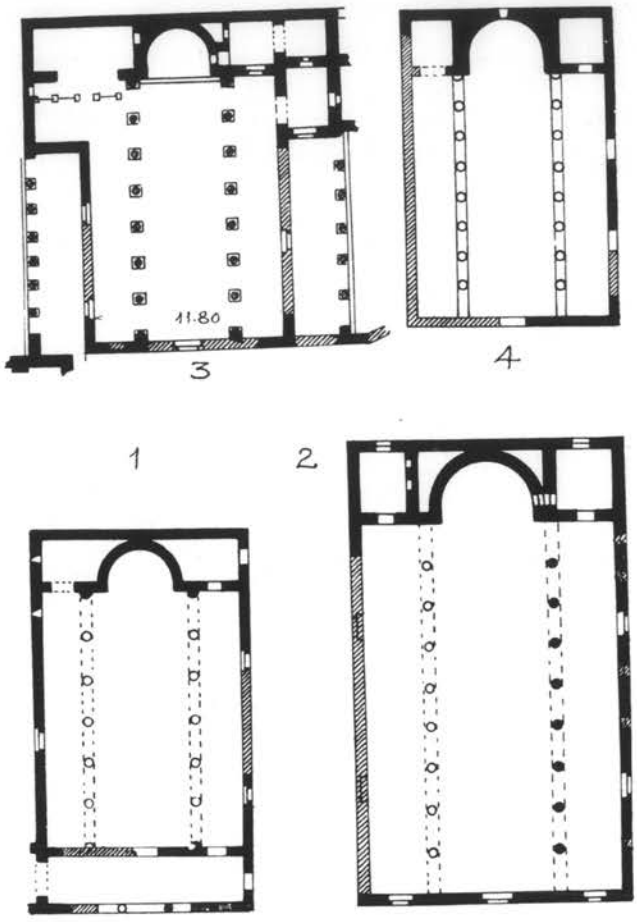

Εἰκ. 23. Βασιλικαὶ τῆς Β. Συρίας, Δ' αἰῶνος, κατὰ Butler.

δωτοῦ του δαπέδου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 387 μ.Χ.[1]. Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα σταυροῦ (εἰκ. 21), ὅπερ, ὡς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ταῦ (ἀρχαιοτάτης μορφῆς τοῦ σταυροῦ), συνηθίζετο νὰ ἐφαρμόζεται, προφανῶς λόγῳ τοῦ συμβολισμοῦ του, εἰς *μαρτύρια*, ἤτοι εἰς ναοὺς ἀνεγειρομένους ὑπεράνω τοῦ

[1] J. Lassus ἐν Antioch on the Orontes τ. II (1932) σ. 5 καὶ 40. Ἡ κάτοψίς του εὕρηται καὶ παρὰ Doro Levi, Antioch mosaic pavements I σ. 282 εἰκ. 112.

τάφου μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ ἄλλων ἱερῶν χώρων (φρεάτων, στηλῶν). Τοιοῦτοι δὲ πράγματι τάφοι εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Βαβύλαν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἔνθα ἐσχηματίζετο εἶδός τι τετραπύλου (εἰκ. 21). Ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀναχωροῦν ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ἦτο μονόκλιτον, ἐστεγάζετο δὲ διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης, ἐν ᾧ τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, ὑψούμενον δίκην πύργου ὑπὲρ τὸ τετράπυλον, θὰ ἐστεγάζετο διὰ τετρακλινοῦς στέγης εὑρισκομένης εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῶν κορυφῶν τῶν τεσσάρων ὑπολοίπων στεγῶν.

Πολλὰς βασιλικὰς τοῦ τέλους τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἀπετύπωσεν ἐν Β. Συρίᾳ καὶ παρέσχεν ἐν τῷ λαμπρῷ αὐτοῦ συγγράμματι ὁ BUTLER. Τούτων τὰς σπουδαιοτέρας παρέχουσιν ἐνταῦθα αἱ εἰκόνες 22 καὶ 23. Ἐκτισμέναι πᾶσαι διὰ κανονικῶν πελεκητῶν πωρολίθων, κατὰ τὸ πατροπαράδοτον ἐν Συρίᾳ ἰσόδομον σύστημα δομῆς, ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον, διαιρούμενον ἐσωτερικῶς διὰ δύο παραλλήλων κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι πάντοτε εὐρύτερον τῶν πλαγίων καὶ καλύπτεται διὰ ξυλίνης, δικλινοῦς στέγης ὑψηλοτέρας τῶν μονοκλινῶν, ξυλίνων ἐπίσης, στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν. Εἰς τὰ πλάγια τοιχώματα τῆς ὑπερυψωμένης στέγης τοῦ μέσου κλίτους ἠνοίγοντο φωτιστικὰ παράθυρα, ἄλλα δὲ πάλιν παράθυρα καὶ θύραι ἠνοίγοντο εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Ἀντὶ αἰθρίου αἱ βασιλικαὶ τῆς Β. Συρίας ἔφερον ἐνίοτε ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον στοὰν προσκεκολλημένην εἴτε εἰς τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 23,1 Ζεραδέ), εἴτε κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ ἑκατέρωθεν (εἰκ. 23,3 Σερτζιλλά).

Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῶν Συριακῶν βασιλικῶν εἶναι, ὅτι ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ των δὲν προβάλλει ἐλευθέρως κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου ἀλλ' ἐγγράφεται ἐντὸς αὐτοῦ, προεκτεινομένων τῶν μακρῶν πλευρῶν του, ὁπότε ἑκατέρωθεν αὐτῆς δημιουργοῦνται ὁτὲ μὲν τετράγωνοι χῶροι (εἰκ. 22,1 καὶ 3 καὶ 23,2 καὶ 4) ὁτὲ δὲ ὀρθογώνιοι (εἰκ. 22, 2 καὶ 4 καὶ 23, 3), ἐνίοτε δὲ καὶ καμπυλόπλευροι (εἰκ. 23, 1). Οἱ χῶροι οὗτοι πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ εἶναι τὰ ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν μνημονευόμενα *παστοφόρια* (ὅρα σ. 28), ἅτινα κατ' ἀρχὰς οὐδεμίαν ἐπικοινωνίαν εἶχον πρὸς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, συγκοινωνοῦντα μόνον μετὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ θύρας.

Μ. Ἀσία.

Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ. Αἱ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ J. KEIL ἀνασκαφαὶ τῶν Αὐστριακῶν [1], ἀπεκάλυψαν, ὑπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ Ἰουστινιανείου ναοῦ, μεγάλην βασιλικὴν ἀναγομένην εἰς τὸν Δ΄ μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἔχει, ὡς ἡ τοῦ Ἁγ. Βαβύλα τῆς Ἀντιοχείας (σ. 44 εἰκ. 21), τὸ σχῆμα σταυροῦ μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι τὰ σκέλη αὐτῆς οὔτε μονόκλιτα εἶναι, οὔτε ἰσομήκη, ὡς ἐκείνης, ἀλλὰ τὸ μὲν ἀνατολικὸν εἶναι πεντάκλιτον, καταλῆγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα (εἰκ. 24), τὸ δὲ βόρειον, νότιον καὶ δυτικὸν τρίκλιτα· ἐκ τούτων δὲ πάλιν τὸ δυτικὸν εἶναι ἐπιμηκέστερον τῶν ἄλλων,τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον φέρει προσηρτημένους πρὸς δυσμὰς καὶ δύο νάρθηκας ὡς καὶ δικιόνιον προστῷον μετὰ δύο ἑκατέρωθεν πύργων. Οὕτως ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ κτηρίου τονίζεται ἐνταῦθα αἰσθητῶς ὑπὲρ τὸν ἐγκάρσιον. Ὅπως δ' εἰς τὸν Ἅγ. Βαβύλαν οὕτω καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἦτο κατεσκευασμένον εἶδός τι τετραπύλου (εἰκ. 24), στηρίζοντος, μέσῳ 4 γαμματιζομένων ποδαρικῶν, κτιστὸν θόλον (σταυροθόλιον ἢ ἡμισφαιρικόν) καλύπτοντα τὸν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κτηρίου εὑρισκόμενον τάφον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐνταῦθα λοιπὸν καθίσταται πλέον ἢ φανερὸς ὁ διπλοῦς προορισμὸς τοῦ κτηρίου ὡς ναοῦ ἀφ' ἑνός, λόγῳ τῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος ἁψῖδος, καὶ ὡς μαρτυρίου ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ του τάφου καὶ τοῦ περὶ αὐτὸν συνθρόνου.

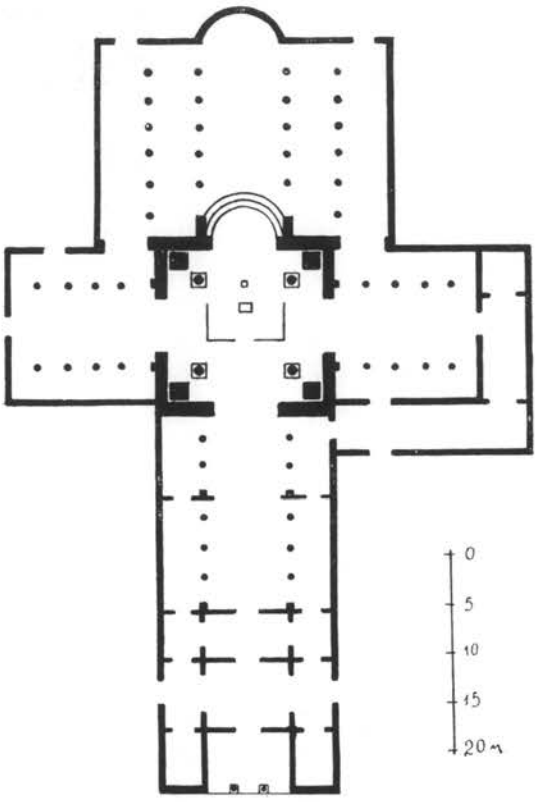

Εἰκ. 24. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ἐφέσου (Keil - Hörmann).

[1] J. KEIL, Jahreshefte des Öst. Arch. Inst. in Wien XXVII (1932) Beibl. στ. 61-68 καὶ ἰδίᾳ τὸ πρόσφατον ἔργον τῶν KEIL-HÖRMANN, Die Johanneskirche in Ephesos ἐν Forschungen in Ephesos IV, 3, Wien 1951.

Ἐρείπια δύο μεγάλων βασιλικῶν, τοῦ Δ′ πιθανῶς αἰῶνος, ἰσοδόμως ἐκτισμένων, διετηρήθησαν εἰς *Πέργην*, πρωτεύουσαν τῆς Παμφυλίας, ἐν ᾗ ἐδίδαξεν ὁ Παῦλος. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 25) φέρει πρὸς δυσμὰς αἴθριον περιβαλλόμενον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ στοῶν, ἐν ᾧ κατὰ τὴν τετάρτην του συγκοινωνεῖ, μέσῳ τριθύρου, ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Ὁ ναός, ἔχων τὸ σχῆμα ταῦ, διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι ὑπερδιπλάσιον εἰς εὖρος τῶν δύο πλαγίων. Αἱ κιονοστοιχίαι του ὅμως αὗται δὲν βαίνουσι μέχρι τέλους κατ' εὐθεῖαν ἀλλὰ καμπτόμεναι παρακολουθοῦσι τὰ ἐξέχοντα πτερύγια τοῦ ταῦ, καὶ ἔρχονται νὰ σβύσουν ἐπὶ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκτισμένου κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς χορδῆς τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ. Ἔχομεν λοιπὸν καὶ ἐδῶ τὴν περίπτωσιν βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται, ἐγγεγραμμένη ἐν τῷ ὀρθογωνίῳ, ἡ πεταλόμορφος ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς διπλᾶ παστοφόρια.

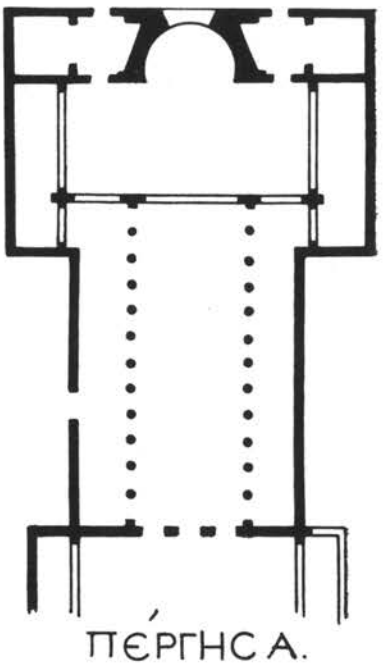

Εἰκ. 25. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς Α τῆς Πέργης (Rott).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στέγασιν τῆς βασιλικῆς αὐτῆς εἶναι εὔλογον νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ μὲν στέγαι τοῦ μέσου κλίτους τοῦ δυτικοῦ σκέλους καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους θὰ ἦσαν δικλινεῖς καὶ ἰσοϋψεῖς, ἀλλὰ καθέτως πρὸς ἀλλήλας διευθυνόμεναι, αἱ δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν, τοῦ τε δυτικοῦ σκέλους καὶ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, μονοκλινεῖς καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίσης ὕψος.

Ἡ δὲ δευτέρα βασιλικὴ τῆς *Πέργης* ἦτο καὶ αὐτὴ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους ἐξέχοντος ὅμως καὶ δὴ καὶ πεντάκλιτος καὶ μὲ τὰς κατὰ μῆκος κιονοστοιχίας της προεκτεινομένας ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Νικοπόλεως [1], τῆς Παραμυθιᾶς [2] καὶ τοῦ Πανόρμου τῆς Κρήτης [3].

---

[1] Βασιλικὴ «Ἀλκίσονος», Π.Α.Ε. 1937, σ. 78.
[2] Δ. Εὐαγγελίδης, Α.Ε. 1929, σ. 204.
[3] Ν. Πλάτων, Π.Α.Ε. 1948, σ. 114.

Ἑλλάς.

Ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπάρχει βασιλικὴ ἀσφαλῶς χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος. Ἐκ διαφόρων ὅμως ἐνδείξεων καὶ στοιχείων προκύπτει [1], ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τοῦτον θὰ ἀνήκῃ ἡ *βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου* (εἰκ. 26), ἱδρυθεῖσα ὀλίγον ἔξω τῶν προπυλαίων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ. Ἡ μεγάλων διαστάσεων βασιλικὴ αὕτη διασώζει εἰσέτι τὸ περίπου τετράγωνον αἴθριον αὐτῆς (Α), πρὸ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ἐξωτερικῶς κιονοστοιχία καταλήγουσα ἑκατέρωθεν μὲν εἰς δύο πύργους διακοπτομένη δ' ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μικροῦ προπύλου. Τὸ αἴθριον περιεβάλλετο ὑπὸ στοῶν μόνον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρᾶς (Β, Δ καὶ Ν), ὄπισθεν τῶν ὁποίων ὑπῆρχον κατὰ τὴν Β καὶ τὴν Ν πλευρὰν βοηθητικοὶ χῶροι (εἰκ. 26). Αἱ πλάγιαι στοαὶ συνεκοινώνουν διὰ θύρας πρὸς στενομήκη προθάλαμον *(νάρθηκα)* ἐκτεινόμενον ἐγκαρσίως πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ (Β) ἐν ᾧ ἡ πρὸς βορρᾶν προέκτασις αὐτοῦ ἐχρησίμευεν ὡς προθάλαμος τοῦ ἐν σχήματι μικρᾶς τρικλίτου βασιλικῆς βαπτιστηρίου (Δ). Ὁ κυρίως ναὸς (Β) ἦτο πεντάκλιτος, πλάτους 22,30 μ. καὶ μήκους 29.00 μ., ἔφερε δὲ προσκεκολλημένα πρὸς Βορρᾶν διαμερίσματα, ἅτινα πιθανῶς ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου ἀναφερόμενας *ἐξέδρας τῶν κατηχουμένων*. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ αἱ μὲν μέσαι ἀπηρτίζοντο ἐκ κιόνων, αἱ δ' ἄκραι ἐκ τετραγώνων πεσσῶν [2]. Αἱ κιονοστοιχίαι ὅμως αὗται δὲν ἐπροχώρουν μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου ἀλλὰ μέχρις ἐγκαρσίου τινὸς κλίτους (Γ) ἐκτεινομένου πρὸ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, διαλελυμένου δὲ εἰς ὀρθογωνίους πεσσούς. Ἔχομεν λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα τὴν περίπτωσιν βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, μὴ ἐξέχοντος ὅμως πέραν τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ ὀρθογωνίου. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στέγασιν τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος δὲν φαίνεται νὰ τὴν ἐπηρέασε· αἱ στέγαι δηλ. ὅλων τῶν κλιτῶν θὰ ἔβαινον συνεχῶς ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ καὶ δὴ τοῦ μὲν μέσου κλίτους δικλινὴς καὶ ὑπερυψωμένη τῶν λοιπῶν, τῶν δὲ πλαγίων μονοκλινεῖς, στηριζόμεναι κατὰ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος εἴτε ἐπὶ τόξων γεφυρούντων τὸ κενὸν εἴτε ἐπὶ διαφραγμάτων διαλυομένων εἰς τὸ κάτω μέρος εἰς δίβηλα.

Ἀφρική.

Παρὰ τὸ σημερινὸν Σοχὰγκ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου ἱδρύθη, περὶ τὰ μέσα τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰῶνος, ἡ *Λευκὴ μονή*, ἀποτελέσασα τὸ σπουδαιότατον μοναχι-

---

[1] Πρβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 4 (1929) σ. 94 καὶ Α.Ε. 1929, σ. 201.

[2] Τοῦτο, ὡς εἴδομεν (σ. 33), συνέβαινε καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως ὡς καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (ὅρα κατωτέρω εἰκόνα 29).

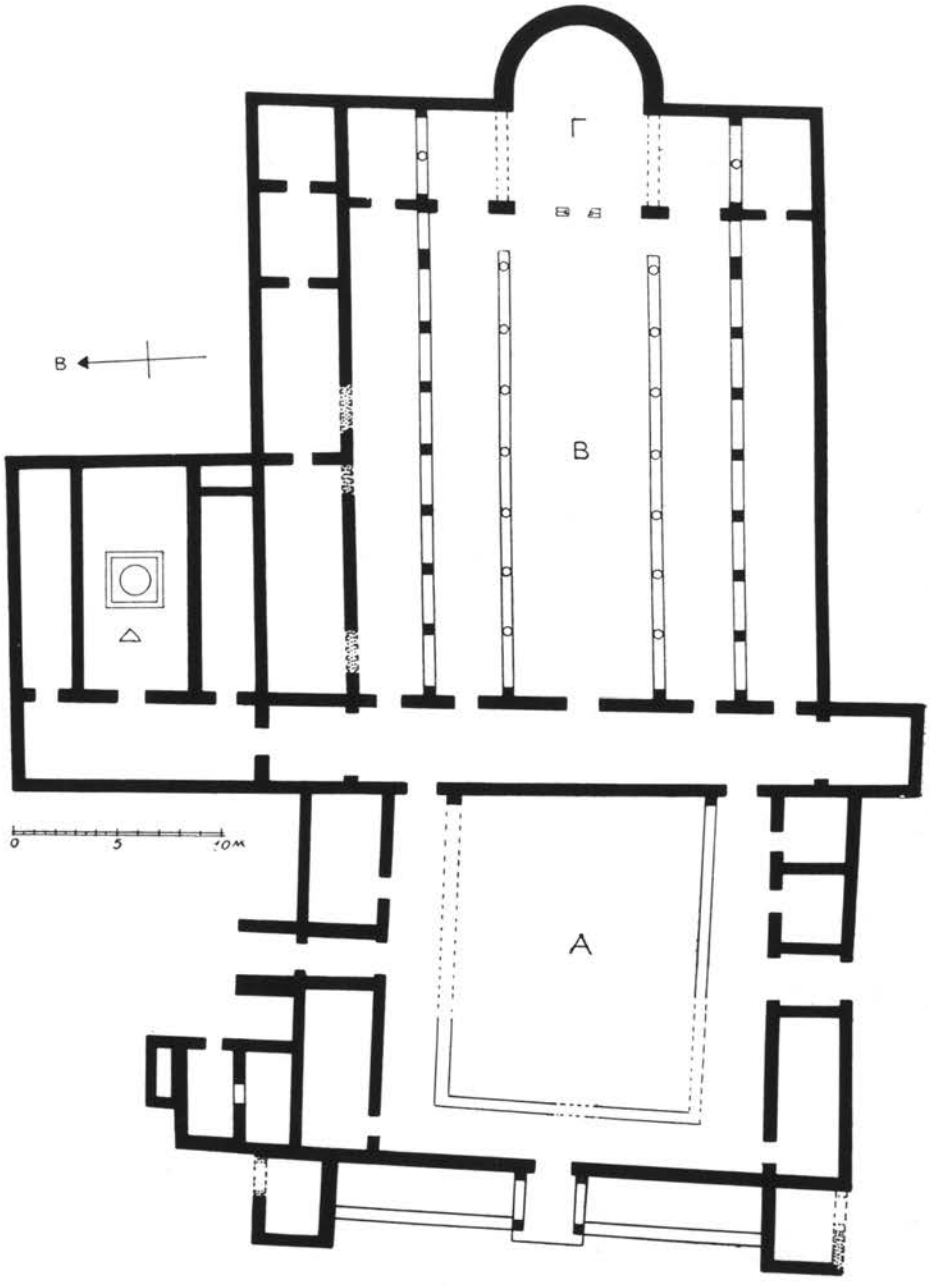

Εἰκ. 26. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου.

κὸν κέντρον τῆς Αἰγύπτου. Τὸ καθολικόν της ἐκτισμένον διὰ κανονικῶν, πελεκητῶν λίθων, ἔχει τοὺς ἐξωτερικοὺς αὐτοῦ τοίχους κεκλιμένους καὶ στεφομένους διὰ τοῦ γνωστοῦ κοίλου αἰγυπτιακοῦ κυματίου, προφανῶς κατὰ παλαιὰν ἐγχώριον ἐπίδρασιν. Ἡ κάτοψίς του (εἰκ. 27) παρουσιάζει τὴν μορφὴν ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ὅπερ πρὸς νότον μὲν φέρει προσκεκολλημένον μακρὸν παρανάρθηκα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς *ἐξέδρας τῶν κατηχουμένων* τοῦ Εὐσεβίου, πρὸς δυσμὰς δὲ στενομήκη νάρθηκα. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐσωτερικῶς δύο μὲν κιονοστοιχίας ἐκ γρανιτικῶν κιόνων βαινούσας παραλλήλως πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου καὶ διαιρούσας αὐτὸν εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μέσον πολὺ εὐρύτερον τῶν πλαγίων, ἀλλὰ καὶ τρίτην ἀκόμη κιονοστοιχίαν βαίνουσαν παραλλήλως πρὸς τὴν στενήν, δυτικὴν πλευρὰν καὶ συναπτομένην πρὸς τὰς δύο πρώτας. Ἡ παρουσία τῆς μικρᾶς ταύτης δυτικῆς κιονοστοιχίας ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς ἀρχαίαν ἐπίδρασιν[1]. Ὑπεράνω τῶν κλιτῶν ὑπῆρχον καὶ ὑπερῷα ἢ εἰς τὰ ὁποῖα ἄνοδος ἐτελεῖτο διὰ κλιμάκων εὑρισκομένων εἰς τὸν νάρθηκα.

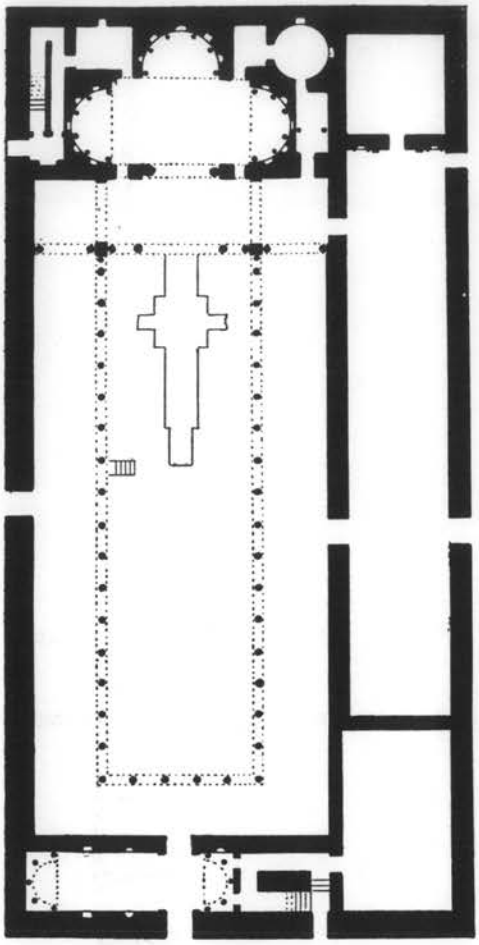

Εἰκ. 27. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Λευκῆς Μονῆς παρὰ τὸ Σοχάγκ (S. Clarke).

Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐνταῦθα ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ ὡς τρικόγχου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τοῦ γενικοῦ ὀρθογωνίου καὶ ἔχοντος τὸ μὲν πρὸ τῶν κογχῶν τετράγωνον κεκαλυμμένον δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου,

[1] Πβλ. λόγου χάριν πλὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ἀρχαίων ναῶν (Παρθενῶνος κλπ.) καὶ τὴν ἐν Δήλῳ ὑπόστυλον αἴθουσαν (Explor. Arch. de Délos, τ. 2 [1909] πίν. I), ὡς καὶ τὴν ρωμαϊκὴν βασιλικὴν τῆς Πομπηίας, (J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905, σ. 622 εἰκ. 703).

ἑκάστην δὲ τῶν τριῶν κογχῶν κεκοσμημένην δι' ἐξ προσκεκολλημένων κιόνων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἠνοίγοντο κογχάρια, κατὰ διάταξιν ἀπαντῶσαν συχνὰ εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια, ὡς καὶ εἴς τινας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Βορείου Ἀφρικῆς [1]. Ἡ περιγραφεῖσα διάταξις τοῦ ἱεροῦ ἀντιγράφει πιθανώτατα — ὡς λεπτομερέστερον θὰ ἐξηγήσωμεν ἀργότερον — τὴν τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως.

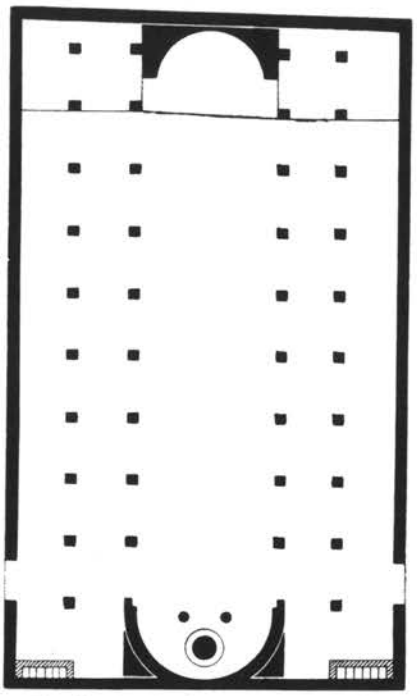

Εἰκ. 28. Βασιλικὴ Ἁγ. Reparatus ἐν Orléansville τῆς Ἀλγερίας.

Ἄλλη σπουδαιοτάτη βασιλικὴ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Δ' αἰ. 325) εὑρίσκεται ἐν Orléansville τῆς Ἀλγερίας εἶναι δ' ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ἅγ. *Reparatus*. Ἔχει καὶ αὕτη σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 28), ὅπερ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ τεσσάρων πεσσοστοιχιῶν εἰς πέντε κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι πάλιν ὑπερδιπλάσιον τῶν ἄλλων εἰς πλάτος. Σήμερον ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ τῆς N. καὶ Β. πλευρᾶς, ἐπειδὴ εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς κατεσκευάσθη ἀργότερον (475) κόγχη, ἥτις περιέλαβε τὸν τάφον τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξάνδρου. Ἡ κυρία ἁψὶς προσεκολλήθη ἐσωτερικῶς εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου μὲ διάμετρον κατά τι μικροτέραν τοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ. Ἡ χρῆσις 2 ἁψίδων ἦτο συνήθης ἐν Β. Ἀφρικῇ.

Ἰταλία

1) *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Πέτρου* ἐν Ρώμῃ. Ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Βατικανοῦ ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ κορυφαίου τῶν Ἀποστόλων καὶ τμήματος τοῦ ἱπποδρόμου τοῦ Νέρωνος. Κατεδαφισθεῖσα ἀνεκτίσθη κατὰ τὸν ΙϚ' καὶ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐπὶ ὅλως νέου σχεδίου ὑπὸ τοῦ Bramante, τοῦ Μιχ. Ἀγγέλου καὶ τοῦ Maderna. Διεσώθησαν ὅμως εὐτυχῶς τὰ ἀρχικὰ σχέδιά της ὑπὸ τοῦ Alpharanus, δημοσιευθέντα ὑπὸ P. Crostarosa [2], J. B. de Rossi [3] καὶ

[1] Ὡς π.χ. εἰς Ντάρ-ελ-Κούς, Μακτάρ, Χαϊδρὰ κλπ. Gauckler, Basiliques chrétiennes de Tunisie πίν. V, XII καὶ XIV.

[2] Le basiliche christiane, Roma 1892, ἔνθα καὶ προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἀρχικοῦ Ἁγ. Πέτρου μὴ ἀπηλλαγμένη σφαλμάτων ρυθμοῦ.

[3] Inscriptiones christianae urbis Romae τ. II σ. I πίν. ἔναντι σ. 229.

DUCHESNE[1]. Ἐκ τούτων διαπιστοῦται, ὅτι ἡ ἀρχικὴ βασιλική (εἰκ. 29) εἶχε τετράγωνον μετὰ 4 στοῶν αἴθριον, πεντάκλιτον, ἄνευ ὑπερῴων, κυρίως ναόν

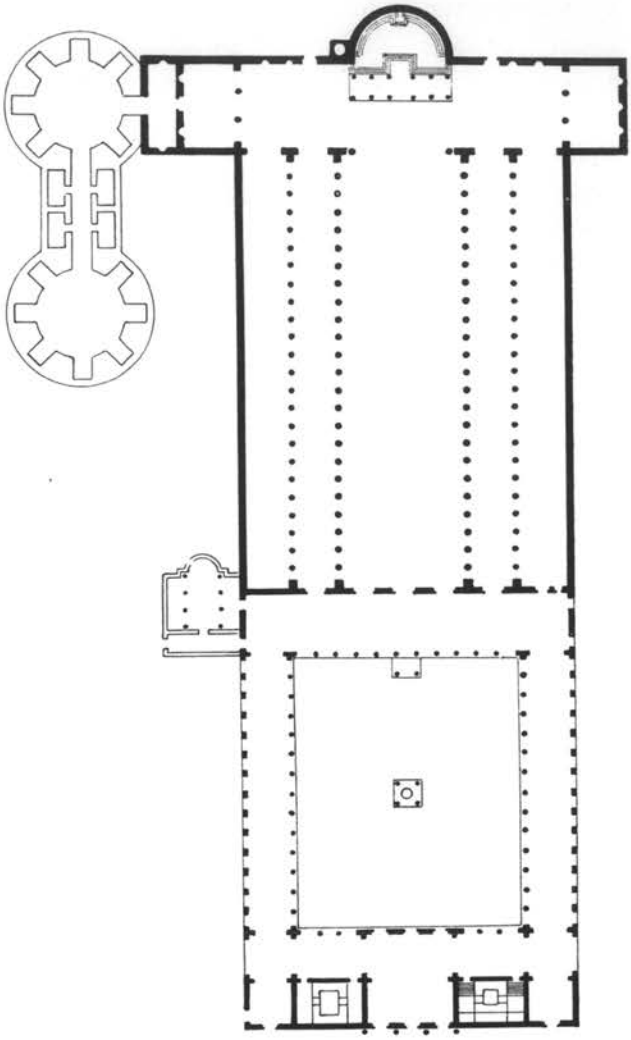

Εἰκ. 29. Κάτοψις τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης.

(μετ' εὐθέων ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μέσον κλῖτος) μὲ ἐγκάρσιον κλῖτος, ὅπερ ἀργότερον θὰ ἐξετάθη εἰς ἐξέχοντα πτερύγια, καὶ τέλος ἐξέχουσαν ἡμικυκλι-

[1] Liber Pontificalis τ. I ἔναντι σελ. 192.

κὴν ἁψῖδα ἱεροῦ. Εἰς τὸ βόρειον τῶν πτερυγίων προσηρτήθησαν κατὰ καιροὺς κυκλικὰ μαρτύρια (μαυσσωλεῖα), ὧν ἓν τῆς Ἁγ. Πετρονίλλης καὶ ἄλλο τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου ὡς καί τινα εὐκτήρια.

2) *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου* ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἐν Ρώμῃ (εἰκ. 30). Ἐκτίσθη ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν παρὰ τὴν Ὁστίαν ὁδόν.

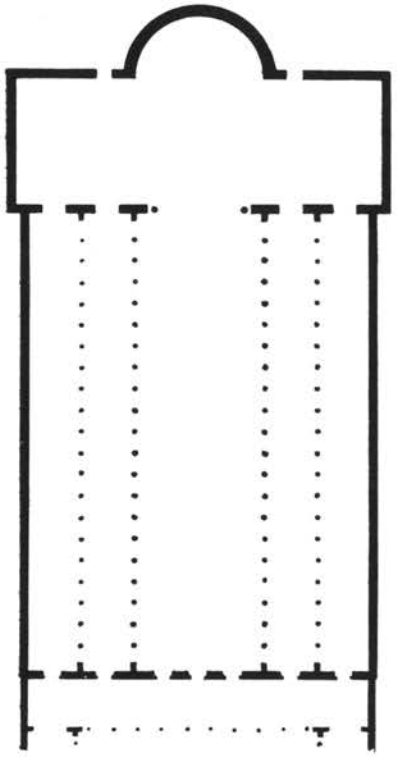

Εἰκ. 30. Βασιλικὴ Ἁγ. Παύλου τῆς Ρώμης.

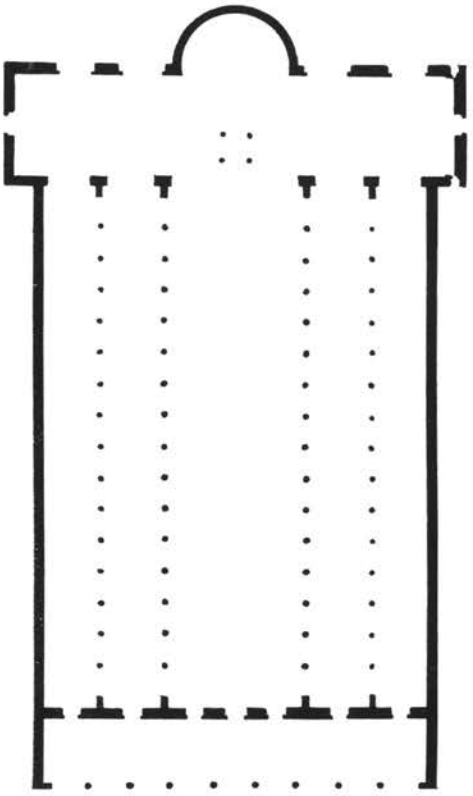

Εἰκ. 31. Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ Ρώμης.

Ἦτο ἀρχικῶς τρίκλιτος ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἀπέβη πεντάκλιτος ἄνευ ὑπερῴων, ἀλλὰ μετ' ἐλαφρῶς ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους καὶ ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος ἱεροῦ. Τόσον εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Πέτρου ὅσον καὶ εἰς τὴν τοῦ Ἁγ. Παύλου αἱ κιονοστοιχίαι σταματοῦν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, τὸ ὁποῖον θὰ ἐστεγάζετο δι' ἐγκαρσίως βαινούσης δικλινοῦς στέγης.

3) *Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ* (εἰκ. 31). Ἱδρύθη ἐπὶ τοῦ

ὁμωνύμου παλατίου, δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἰς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης. Παρ' ὅλας τὰς μετατροπάς, ἃς ὑπέστη κατὰ τὸν ΙΗ΄ καὶ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα, τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ κυρίως ναοῦ παρέμεινε μέχρι σήμερον ἀμετάβλητον, τὸ προϋπάρχον ὅμως αἴθριον περιωρίσθη εἰς ἁπλοῦν κιονοστήρικτον νάρθηκα. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι πεντάκλιτος, ἄνευ ὑπερῴων καὶ μὲ ἐγκάρσιον κλῖτος ἐλαφρῶς ἐξέχον ἑκατέρωθεν.

4) *Ἅγ. Ἀπόστολοι τοῦ Μιλάνου* (εἰκ. 32). Τοῦ παλαιοῦ τούτου ναοῦ τὰ

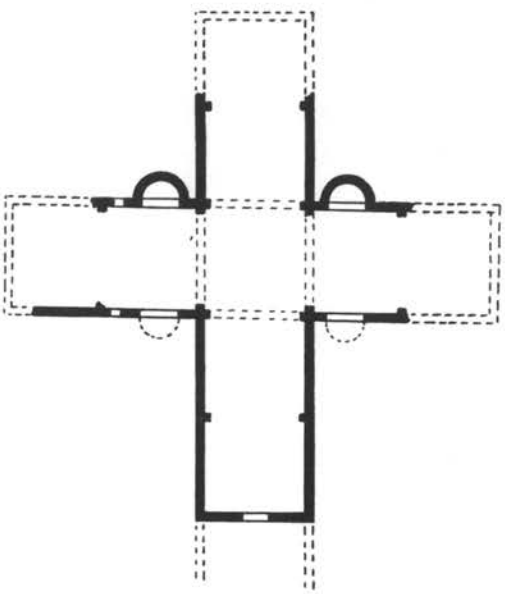

Εἰκ. 32. Ἅγ. Ἀπόστολοι Μιλάνου (C. D'Arzago).

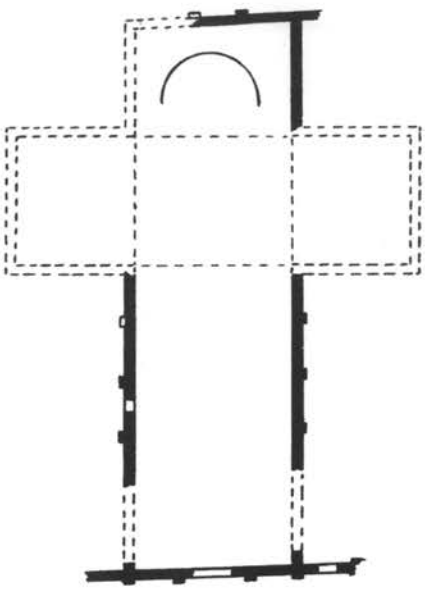

Εἰκ. 33. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας (C. D'Arzago).

θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως [1]. Εἶχε κτισθῆ περὶ τὸ 382 μ.Χ. ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μεδιολάνων Ἀμβροσίου καὶ δή, συμφώνως πρὸς τὴν διασωθεῖσαν κτητορικὴν ἐπιγραφήν του [2], εἰς σχῆμα σταυροῦ. Τὰ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τέσσαρα τόξα θὰ ὑπεβάσταζον τετράγωνον πύργον.

Αἱ δύο μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ θὰ εἶναι πιθανώτατα μεταγενέστεραι.

---

[1] Ἡ κάτοψίς του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ALBERTO DE' CAPITANI D'ARZAGO ἐν Architetture dei secoli quarto e quinto in alta Italia πίν. XIII καὶ σ. 25.

[2] FORCELLA, Iscrizioni christiane di Milano 229. Ἰδοὺ τὸ πλῆρες κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς: Condidit Ambrosius templum Dominoque sacravit nomine apostolico, munere reliquiis; forma crucis templum est, templum victoria Christi sacra ; triumphalis signat imago locum.

5) *Ναὸς Τιμίου Σταυροῦ ἐν Ραβέννᾳ* (εἰκ. 33). Τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Δ΄ αἰ. ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως[1], ἀποκαθίστανται δὲ μὲ σχῆμα σταυρικόν, τὸ ὁποῖον διετήρησε καὶ ὁ μεταγενέστερος ναός (Sta Croce).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπῆρχον ἐν Ρώμῃ καὶ ἄλλαι βασιλικαὶ τοῦ Δ΄ αἰ. ὡς π.χ. ἡ τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου (κτῖσμα Μ. Κωνσταντίνου), ἡ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος κλπ. ἀλλ' αὗται ὑπέστησαν τοιαύτας μετατροπὰς ἀργότερον, ὥστε τὸ ἀρχικόν των σχέδιον νὰ μὴ δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ πλήρως.

ΤΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

Ὡμιλήσαμεν μέχρι τοῦδε ἀποκλειστικῶς περὶ τοῦ κτηρίου τοῦ καθ' αὐτὸ ναοῦ καὶ τῶν τριῶν κυρίων διαιρέσεων αὐτοῦ: αἰθρίου, κυρίως ναοῦ καὶ ἱεροῦ. Ἵνα ὅμως σχηματίσωμεν πλήρη τὴν εἰκόνα μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Δ΄ αἰῶνος, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς σημερινοὺς ἐνοριακοὺς ναούς, αἱ παλαιοχριστιανικαὶ ἐκκλησίαι σπανίως ἵσταντο μεμονωμέναι ἐν τῷ χώρῳ, συνηθέστατα δ' ἔφερον προσκεκολλημένα ποικίλα δευτερεύοντα κτίσματα, χρήσιμα διὰ διαφόρους ἀνάγκας τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς οἰκείας χριστιανικῆς κοινότητος. Προσηρτῶντο δὲ τὰ κτίσματα ταῦτα οὐ μόνον κατὰ τὸ αἴθριον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ καὶ κατ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἱερὸν αὐτοῦ.

Καὶ περὶ μὲν τὸ αἴθριον ἀνιδρύοντο συχνὰ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς γωνίας πύργοι τετράγωνοι χάριν ἀμύνης κατ' ἐπιδρομῶν — ὁσάκις βέβαια αἱ βασιλικαὶ εὑρίσκοντο εἰς ἀπόκεντρα μέρη — δεξιᾷ δὲ ἢ ἀριστερᾷ τοῦ αἰθρίου ἢ τοῦ νάρθηκος κατεσκευάζοντο τὸ βαπτιστήριον καὶ τὰ σκευοφυλάκια. Ὀλίγον περαιτέρω, κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἰδιαίτερον διαμέρισμα, τὸ *διακονικόν*, συχνὰ ἐφωδιασμένον καὶ μὲ περιστύλιον (Γέρασα, Νικόπολις), ἐχρησίμευεν ἵνα κατατίθενται ἐν αὐτῷ αἱ προσφοραὶ τῶν πιστῶν, πρὶν ἢ ἔτι κομισθῶσιν εἰς τὸ ἱερόν. Ἔτι ἀνωτέρω, ἀνὰ εἷς ὀρθογώνιος χῶρος ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ περιελάμβανε τὰς κλίμακας ἀνό-

---

[1] Ἡ κάτοψις παρὰ P. VERZONE, L'architettura religiosa nell Italia settentrionale, Milano 1942, εἰκ. 1 σ. 10 καὶ παρὰ A. DE' CAPITANI D'ARZAGO, ἔ.ἀ. πίν. XX.

δου εἰς τὰ ὑπερῷα (Σικυών)[1]. Κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον ἐλεύθερον διάστημα συχνάκις ἐκτίζοντο ἄλλοτε μὲν μικρὰ μονόκλιτα παρεκκλήσια (Βασιλικὴ Σικυῶνος) ἄλλοτε δὲ καὶ βαπτιστήρια (Βασιλικαί: Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης καὶ Βραυρῶνος)[2] ἔχοντα καὶ ἀπ' εὐθείας (ἐξωτερικήν) τὴν προσπέλασιν καὶ θύραν συγκοινωνίας πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Τέλος παρὰ τὸ ἱερὸν ἐτοποθετοῦντο πλὴν τῶν γαζοφυλακείων, ἤτοι τῶν γραφείων καὶ τοῦ χορβανᾶ (ταμείου), καὶ τὸ ἐπισκοπεῖον, δηλαδὴ ἡ κατοικία τοῦ ἐπισκόπου, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ οἶκοι τῶν ἱερέων, πάντες διατεταγμένοι κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῶν μετὰ περιστυλίου οἰκιῶν (Βασιλικαὶ: Σάκκας καὶ Ἑλ-Μπαρὰ Συρίας)[3]. Ἂν εἰς τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα προσκτίσματα προσθέσωμεν καὶ τὰ ἐγγύτατα τοῦ ναοῦ συνήθως ἀνιδρυόμενα κτήρια: ἑστιῶν (=μαγειρείων), ξενώνων (νοσοκομείων)[4] καὶ λουτρώνων θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀναπλάσωμεν ἓν ἀρκετὰ πολύπλοκον καὶ ἐκτεταμένον κτηριακὸν συγκρότημα, οὗτινος τὸ γεωμετρικὸν συνάμα δὲ καὶ τὸ πνευματικὸν κέντρον ἀπετέλει πάντοτε ἡ κυρίως βασιλική.

---

[1] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1933, σ. 82 εἰκ. 1.

[2] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Βραυρῶνος Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1951, εἰκ. 3, σ. 55.

[3] HOLTZINGER, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889, σ. 208 εἰκ. 139 καὶ σ. 210 εἰκ. 141.

[4] Ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκ. I,78 (Förster-Richtsteig σ. 22) ἀναφέρει πρὸς νότον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα «*τοῦ τεμένους ἐκτὸς ἐκ μεσημβρίας φιλανθρώπους δημιουργεῖς καταλύσεις*».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

ΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΟΥ Ε΄ ΚΑΙ ΤΟΥ ϛ΄ ΑΙΩΝΟΣ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων παραδειγμάτων βασιλικῶν τοῦ Δ΄ αἰῶνος γίνεται φανερὰ ἡ ποικιλία τῶν σχεδίων, ἅτινα ἐφηρμόσθησαν εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς τοῦ αἰῶνος τούτου. Ὅλοι οἱ τύποι, τοὺς ὁποίους θὰ ἐφαρμόσῃ ἀργότερον ὁ Ε΄ καὶ ὁ ϛ΄ αἰών, ἤτοι 1) ὁ ἁπλοῦς ὀρθογώνιος, μὲ ἀδιασπάστως ἀπ᾽ Α.πρὸς Δ.βαινούσας ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας, 2) ὁ μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ 3) ὁ σταυρικός, εἶχον ἤδη δημιουργηθῆ κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα καὶ μάλιστα εἰς κολοσσαίας κλίμακος κτήρια, τοῦτο δὲ ὄχι βέβαια μόνον λόγῳ τοῦ ἰσχύοντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸν εἰδωλολατρικὸν ναόν. Γίνεται ἐπίσης φανερὰ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος καὶ τῶν διαθεσίμων ὑλικῶν κατασκευῆς ἐπὶ τοῦ τρόπου καλύψεως τῶν βασιλικῶν. Οὕτως ἐν ᾧ εἰς τὰς χώρας, εἰς ἃς ὑπάρχει ξυλεία ἡ κάλυψις τῶν βασιλικῶν ἔγινε γενικῶς διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης, εἴς τινας περιοχὰς τῆς Συρίας ἔνθα σπανίζει τὸ ξύλον (Αὐρανῖτις), ἡ κάλυψις ἔγινε διὰ δώματος ἐκ πλακῶν ἢ καὶ διὰ κυλινδρικῶν θόλων ἐκ λαξευτῶν λίθων, ἐπιτευχθείσης οὕτω καὶ δροσιᾶς, ἣν ἐπεδίωκον ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας.

Τῶν τύπων τῆς βασιλικῆς καθορισθέντων καὶ παγιωθέντων ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος, αἱ ἐκκλησίαι τῶν δύο ἑπομένων αἰώνων (Ε΄ καὶ ϛ΄) ἐξηκολούθησαν νὰ κτίζωνται κατὰ τὸ αὐτὸ γενικὸν σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἐντατικῶς μὲν ἐφηρμόσθη εἰς πάσας τὰς χώρας τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ μετά τινων παραλλαγῶν ἑκασταχοῦ, ὀφειλομένων εἴτε εἰς κλιματολογικὰς συνθήκας εἴτε εἰς ἐπιχωρίους παραδόσεις, ὑλικὰ κλπ. Ἐπειδὴ δ᾽ αἱ παραλλαγαὶ αὗται ἀφορῶσι κυρίως εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν καθ᾽ ἕκαστον μερῶν, ἐθεώρησα σκοπιμώτερον ἀντὶ νὰ περιγράψω ἑκάστην τῶν διασωθεισῶν ἢ δι᾽ ἀνασκαφῶν ἐλθουσῶν εἰς φῶς βασιλικῶν τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ ϛ΄ αἰῶνος,—ὁπότε κατ᾽ ἀνάγκην θὰ ἐπανελάμβανον τὰ αὐτὰ κοινὰ στοιχεῖα—, νὰ πραγματευθῶ λεπτομερῶς περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀποτελούντων μίαν βασιλικὴν μερῶν, σημειώνων τὰς ἑκασταχοῦ παρουσιαζομένας ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ γενικοῦ

κανόνος. Καὶ τῆς ἐξετάσεως ὅμως ταύτης ἐνόμισα καλὸν νὰ προτάξω γενικά τινα περὶ τοῦ σχεδίου τῶν βασιλικῶν ὡς καὶ τὰς περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ σχεδίου τούτου μέχρι τοῦδε ἐξενεχθείσας θεωρίας.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΑΥΤΟΥ ΘΕΩΡΙΑΙ

Ὁ μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας ἐπικρατήσας τύπος βασιλικῆς, ἤτοι *οἴκου ἐκκλησίας*, συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον ἀνηγέρθησαν πολλαχοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας παμμέγιστοι ναοί, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς οἰκογενείας του, παρουσιάζει, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὸ κύριον αὐτοῦ στοιχεῖον, ἤτοι τὴν αἴθουσαν συνελεύσεως τῶν πιστῶν, μὲ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου μεγάλων διαστάσεων, διαιρουμένου διὰ κατὰ μῆκος βαινουσῶν κιονοστοιχιῶν εἰς τρία ἢ πέντε κλίτη, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι πάντοτε εὐρύτερον καὶ ὑψηλότερον τῶν πλαγίων, φέρον κατὰ τὸ ὑπερυψωμένον αὐτοῦ τμῆμα φωτιστικὰ παράθυρα. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουσι συχνάκις ἄνωθεν αὐτῶν ὑπερῷα, ὁ δὲ ὅλος ναὸς πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων (Αὐρανῖτις), στεγάζεται διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου φέρουσι συνήθως αἱ αἴθουσαι αὐταὶ ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, ἄλλοτε ἐλευθέραν καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμένην εἰς τὸ ὀρθογώνιον, εἰς δὲ τὴν ἄλλην, τὴν ἀπέναντι τῆς ἀψῖδος πλευράν, ἀνοίγεται ἡ θύρα τῆς εἰσόδου (εἰκ. 34). Σημειωτέον, ὅτι οὐδέποτε ἡ αἴθουσα τῶν συνελεύσεων ἵσταται μεμονωμένη ἐν τῷ χώρῳ, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἓν μόνον, ἀλλὰ τὸ κύριον στοιχεῖον, συνθέτου συγκροτήματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐσφηνωμένη. Εἶναι πάντως περίεργον, ὅτι τὸ τόσον εὐρέως ἐφαρμοσθὲν ἀνωτέρω σχέδιον *οἴκου ἐκκλησίας*, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθολογιστικόν· πράγματι ἕνεκα τοῦ ἐπιμήκους σχήματος αὐτοῦ δὲν καθίσταται δυνατὸν εἰς ὅλους τοὺς ἐν αὐτῷ πιστοὺς νὰ παρακολουθοῦν καί, τρόπον τινά, νὰ συμμετέχουν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ τελουμένων, ἀφ' οὗ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν πρέπει νὰ ἵστανται μακρὰν τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὸ πρὸς τὴν εἴσοδον ἄκρον τοῦ μέσου κλίτους, ἄλλοι δὲ πάλιν εἰς τὰ σκοτεινὰ ἄκρα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἢ ὄπισθεν τῶν κιόνων.

Ἀλλ' ἤδη ἐρωτᾶται: Πόθεν εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἓν σχέδιον, τὸ ὁποῖον μετὰ τόσης ἐπιτυχίας καὶ ἐπιμονῆς ἐφηρμόσθη ἀνὰ τὴν ἀχανῆ ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ὄχι μόνον κατὰ τὸν Δ' ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Ε' καὶ τὸν Ϛ' μ. Χ. αἰῶνα, ὡς ἀπέδειξαν μάλιστα αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς τελευταίας τριακονταετίας; Πολλαὶ θεωρίαι ἐξηνέχθησαν σχετικῶς, ἀπὸ αἰῶνος καὶ πλέον, στηριχθεῖσαι διαδοχικῶς ἐπὶ νέων ἑκάστοτε εὑρημάτων ἢ ἐπὶ βαθύτερον μελε-

τωμένων μνημείων. Θὰ τὰς ἀπαριθμήσω συντόμως ἐνταῦθα καὶ χάριν τῆς ἱστορίας ἀλλὰ καὶ διότι ἑκάστη ἐξ αὐτῶν περιέχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ μέρος τι ἀληθείας.

Ἡ ἀρχαιοτάτη πασῶν, ἰσχύσασα κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα, ἐπαναληφθεῖσα δὲ μετὰ πειστικότητος καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κ΄, ὑποστηρίζει, ὅτι ὡς πρότυπον τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς ἐχρησίμευσεν ἡ, διὰ τοῦ αὐτοῦ ἄλλως τε ἐπιθέτου χαρακτηριζομένη,ἀγοραία (forensis) ἢ πολιτική (civilis) ρωμαϊκὴ βασιλική [1]. Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης, ὑποστηριχθείσης ἀργότερον (1913) καὶ ὑπὸ τοῦ LEROUX [2] διὰ νέων ἐπιχειρημάτων, ἰσχυούσης δ' ἐν μέρει ἀκόμη καὶ σήμερον, θὰ διαλάβωμεν διὰ μακρῶν κατωτέρω. Ἄλλαι πάλιν θεωρίαι ὑπεστήριξαν, ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ προῆλθεν:

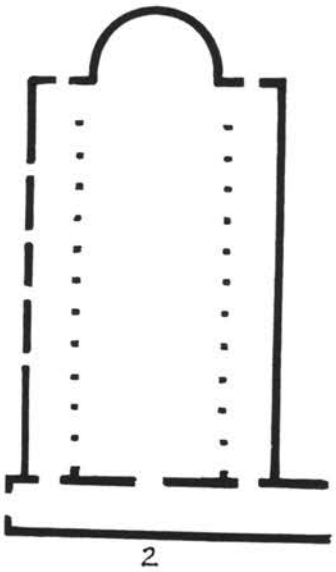

Εἰκ. 34. Ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος (περὶ τὸ 400 μ.Χ.).

2) Ἐκ τῶν νεκρικῶν παρεκκλησίων τῶν κατακομβῶν [3] ἢ τῶν κοιμητηριακῶν μημορίων ἢ μαρτυρίων [4]. Ἡ θεωρία αὕτη, τροποποιημένη καὶ ἐπηυξημένη, ὑπεστηρίχθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ DYGGVE καὶ τοῦ GRABAR [5] καὶ περὶ ταύτης ὁμοίως θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω (σ. 72 καὶ ἑξῆς).

3) Ἐκ τοῦ «Αἰγυπτίου οἴκου» τῶν ρωμαϊκῶν μεγάρων [6], ὅστις καὶ ὑπὸ τοῦ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΥ (De architectura VI, 3, 9) παρομοιάζεται πρὸς βασιλικήν.

4) Ἐκ τοῦ ἐστεγασμένου atrium τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς οἰκίας [7].

---

[1] ZESTERMANN, Die antiken und die christlichen Basiliken, Leipzig 1847. Πρβ. καὶ A. CHOISY, Histoire de l'architecture I, 567.

[2] GABR. LEROUX, L'édifice hypostyle, Paris 1913, σ. 337.

[3] RICHTER, Der Ursprung der abendländischen Kultgebäude, Wien 1878.

[4] KRAUS, Geschichte der altchristlichen Kunst, Freiburg 1896.

[5] E. DYGGVE, Probleme des altchristl. Kultbaues, Zeitschr. für fr. Kirchengeschichte 59 (1940) σ. 103-113. A. GRABAR, Martyrium, Paris 1946, τ. 1 σ. 314 ἑξ.

[6] MESMER, Über den Ursprung der christlichen Basilika, Zeitschr. für chr. Architektur 1859, II, 212e.—WEINGÄRTNER, Ursprung und Entstehung des christlichen Kultgebäudes, Leipzig 1858. J. X. KRAUS, R. Enzyklop. der christl. Altertümer 1882 ἐν λ. basilica. O. WULFF, Altchr. und byz. Kunst, Berlin Neubabelsberg 1914, σ. 202.

[7] G. DEHIO, Die Genesis der christlichen Basilika, München 1885. WITTING, Die Anfänge der christlichen Architektur, Strassburg 1902, 69.

5) Ἐκ τῆς μεταγενεστέρας μετὰ περιστυλίου ρωμαϊκῆς οἰκίας [1].

6) Ἐκ τῶν ρητορικῶν σχολῶν [2], ἐν μέρει (ἁψὶς ἱεροῦ).

7) Ἐκ τῆς αἰθούσης ἐκκλησίας [3] (οἴκου).

8) Ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἰουδαϊκῶν συναγωγῶν [4].

9) Ἐκ τῶν ἐντὸς τῶν ἰδιωτικῶν μεγάρων βασιλικῶν [5] (Basilicae privatae).

10) Ἐκ τῶν ὑπαιθρίων αὐλῶν τῶν ρωμαϊκῶν παλατίων [6] (ὅρα κατωτ. σ. 73).

11) Ἐκ τῆς συγχρόνου ἐπιδράσεως πλειόνων ἐκ τῶν ἀνωτέρω τύπων [7] (ἐκλεκτικὴ θεωρία).

Ἐκ πασῶν τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν, ὧν ἡ ἀξία ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐπέσυραν τὴν προσοχὴν τῶν ἐνδιαφερομένων ἐπὶ τέως ἀπαρατηρήτων σχέσεων τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς πρὸς ἀρχαιότερα κτίρια, ἐπικρατεστάτη, ὡς εἴπομεν, ἀπέβη, ἡ θεωροῦσα τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν ὡς συνεχίζουσαν καὶ κατ' ὄνομα καὶ κατὰ σχέδιον τὴν πολιτικὴν ρωμαϊκὴν βασιλικήν, κατὰ δὲ τὸν Leroux καὶ τὴν λατρευτικήν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θεωρία αὕτη διατηρεῖ μέρος τοῦ κύρους της καὶ μετὰ τὰς γενομένας νεωτέρας ἀνακαλύψεις, νομίζω σκόπιμον νὰ ἀναπτύξω αὐτὴν ἐνταῦθα κάπως εὐρύτερον.

Κατὰ τὸν Leroux λοιπὸν τόσον αἱ ἀγοραῖαι, ὅσον καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ ρωμαϊκαὶ βασιλικαί, διαστέλλονται εἰς δύο θεμελιώδεις τύπους: τὸν «ἑλληνικόν» (εἰκ. 35,Α) καὶ τὸν «ἀνατολικὸν» (εἰκ. 35,Β). Ἀμφότεροι οἱ τύποι οὗτοι παρουσιάζουν τὸ αὐτὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχέδιον μετ' ἐσωτερικῶν στηριγμάτων διαφέρουν ὅμως ἀλλήλων α) ὡς πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου ἐφ' ἧς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος β) ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων καὶ γ) ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν ἢ τὴν ἀπουσίαν ἐξεχούσης ἡμικυκλικῆς

---

[1] Dehio - Bezold. Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, Stuttgart 1892. V. Schultze, Archäologie der altchr. Kunst. München 1895, σ. 41. Lemaire, L'origine de la basilique latine, Bruxelles 1911, κεφ. IV καὶ O. Marucchi, Eléments d'archéologie chrétienne III, Rome 2α ἔκδ., σ. 19.

[2] K. Lange, Haus und Halle, Leipzig 1895, 270 κέ. B. Brown, From the Schola to the Cathedral.

[3] Hauck, Protestantische Realenzyklopädie, X, 779.

[4] L. Duchesne, C.R.A. Inscr. et B. Lettres 1893, 66. H. Kohl - C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916. Πρβλ. καὶ E. L. Sukenik, Ancient Synagogues in Palestine and Greece, London 1934.

[5] R. X. Kraus, R. E. des christl. Altertums, 1889 ἐν λ. Basilica. Ὁ αὐτὸς Gesch. der christl. Kunst I σ. 261 κέ. Crostarosa, Le basiliche cristiane, Roma 1892. C. Enlart ἐν Michel, Histoire de l'art I σ. 98.

[6] E. Dyggve, Ravennatum Palatium, La basilica ipetrale per cerimonie, Κοπεγχάγη 1941.

[7] R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris 1929, σ. 70. Leclercq, Manuel d'archéologie chrétienne I, Paris 1907, σ. 373 κέ.

κόγχης. Πράγματι ὁ μὲν ἑλληνικὸς τύπος (Α) (εἰκ. 35,Α), τὸν ὁποῖον ἴσως ἐνεκολπώθησαν οἱ Χριστιανοὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, ὡς τὸν συγγενέστερον πρὸς τὸ πατροπαράδοτον σχέδιον τῶν μυστηριακῶν ναῶν (Καβείρια Θηβῶν καὶ Σαμοθράκης), ἔχει τὴν μὲν εἴσοδον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου (εἶναι δηλ. στενομέτωπος), τὰς δὲ κιονοστοιχίας

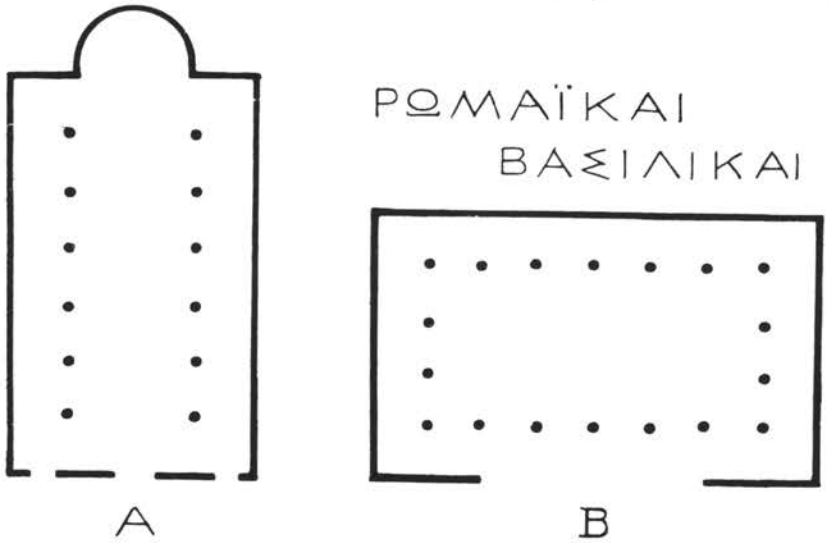

Εἰκ. 35. Οἱ δύο θεμελιώδεις τύποι Ρωμαϊκῶν βασιλικῶν (Leroux).

εὐθείας καὶ βαινούσας παραλλήλως πρὸς τὰς δύο μόνον (μακράς) πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου, σπανιώτατα δὲ καὶ πρὸς τὰς τρεῖς [1]. Φέρει δ' ὁ τύπος οὗτος συχνὰ καὶ ἡμικυκλικὴν κόγχην κατὰ τὴν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου, ἐνίοτε δ' ἐπίσης, πρὸ τῆς εἰσόδου, καὶ στενομήκη κλειστὸν ἢ κιονοστήρικτον προθάλαμον, τὸν ὁποῖον ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ ὀνομάζει *χαλκιδικόν* (*chalcidicum*. De archit. V, 1,4 ἔκδ. Krohn σ. 96).

Τοὐναντίον ὁ ἀνατολικὸς τύπος (Β) (εἰκ. 35,Β) ἔχει τὴν μὲν εἴσοδον ἤτοι τὴν πρόσοψιν, ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου (εἶναι δηλ. εὐρυμέτωπος), τὰς δὲ ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας διατεταγμένας ὁμολόγως πρὸς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου, δηλ. ἐν εἴδει περιστυλίου, στερεῖται δέ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κόγχης ἐπὶ τῆς ἔναντι τῆς εἰσόδου πλευρᾶς, ὡς καὶ

---

[1] Βασιλικὴ Πομπηίας J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer [2], Stuttgart 1905, σ. 622 εἰκ. 703.

[2] Ὅρα κατωτέρω σημείωσιν σ. 24.

χαλκιδικοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν ἑλληνικὸς τύπος (Α) ἔχει ὡς κύριον ἄξονα κατευθύνσεως τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου (ὁριζόμενον διὰ τῆς θύρας καὶ τῆς κόγχης), ὁ δὲ ἀνατολικός (Β) τὸν κατὰ πλάτος, ὁριζόμενον διὰ τῆς ἐπὶ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς θύρας ἢ προστῴου.

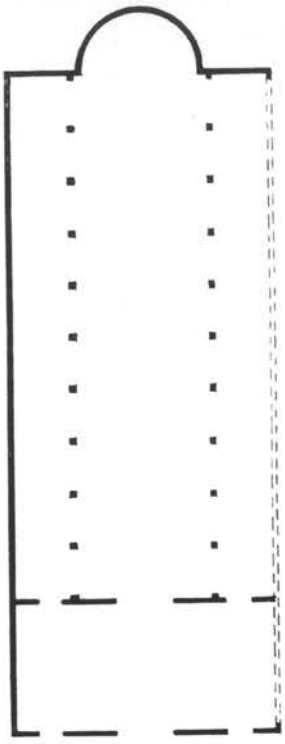

Εἰκ. 36. Ἡ ρωμαϊκὴ βασιλικὴ τῆς Κρήμνης (Μ. Ἀσίας).

Εἰς τὸν πρῶτον τύπον ἀνάγονται ἐκ μὲν τῶν ἀγοραίων βασιλικῶν 1) ἡ τῆς Πομπηίας (καίτοι ὁ τύπος της εἶναι μεικτός) (περὶ τὸ 100 π.Χ.), 2) ἡ Αἰμιλία τῆς Ρώμης (Α΄ μ.Χ. αἰῶνος) ἡ κατὰ ΔΙΩΝΑ τὸν ΚΑΣΣΙΟΝ (54, 24, 2) *Παύλειος στοά*, ὀνομασθεῖσα οὕτω ἀπὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, 3) ἡ βασιλικὴ τῆς Κρήμνης (Μ. Ἀσίας) (α΄ ἡμίσεος Β΄ μ.Χ. αἰῶνος) (εἰκ. 36), 4) ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀσπένδου (Μ. Ἀσίας) (β΄ ἥμισυ τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος), 5) ἡ τοῦ Otricoli (ρωμ. αὐτοκρ. χρόνων), 6) ἡ τοῦ Σιγοῦντος (αὐτοκρ. χρόνων), 7) ἡ τῆς Τιπάσης τῆς Β. Ἀφρικῆς (αὐτοκρ. χρόνων). Ἐκ δὲ τῶν ἰδιωτικῶν ἤτοι τῶν ἐντὸς ἀνακτόρων ἢ μεγάρων οἱ *Κορίνθιοι οἶκοι*: τοῦ ἀνακτόρου τῶν Τρεβήρων τοῦ ἀνακτόρου τῶν Φλαβίων ἐπὶ τοῦ Παλατίνου λόφου τῆς Ρώμης (εἰκ. 37,Α) ὡς καὶ τῆς ἐν Tivoli ἐπαύλεως τοῦ Ἀδριανοῦ (εἰκ. 37,Β) καὶ ἡ ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Porto, παρὰ τὴν Ostia (εἰκ. 37,Γ).

Εἰς δὲ τὸν δεύτερον τύπον, ἤτοι τὸν ἀνατολικόν, ὑπάγονται 1) ἡ ἐν Ρώμῃ Ἰουλία βασιλικὴ 2) ἡ ὁμοίως ἐν Ρώμῃ Οὐλπία βασιλική (εἰκ. 38) ἔργον τοῦ ἐκ Δαμασκοῦ Ἕλληνος ἀρχιτέκτονος Ἀπολλοδώρου καὶ 3) οἱ ἐντὸς τῶν παλατίων ἢ πλουσίων οἰκιῶν *Αἰγύπτιοι οἶκοι*.

Ἡμᾶς ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει ὁ πρῶτος τύπος, ὁ ἑλληνικός· διότι τοῦτον προφανῶς ἀπομιμοῦνται αἱ Χριστιανικαὶ βασιλικαί [1]. Λοιπὸν ἡ ἐξέτασις πάν-

[1] Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ σημειώσω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἀπωτέραν προέλευσιν τῶν ρωμαϊκῶν πολιτικῶν βασιλικῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν *στοῶν*· καὶ τοῦτο, διότι τὸ σχέδιον τῶν ἑλληνικῶν στοῶν παρουσιάζει μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὸ σχέδιον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυληίας (εἰκ. 10) ἥτις κατὰ τοῦτο δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀρχαΐζει. Πράγματι οἱ Ἕλληνες τοῦ τέλους τῆς κλασσικῆς μάλιστα δὲ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς κατεσκεύαζον, χάριν θρησκευτικῶν ἢ ἄλλων κοινωνικῶν συγκεντρώσεων, μεγάλα, κλειστά, ὑπόστυλα οἰκοδομήματα, ἅτινα ὠνόμαζον *στοάς* δηλ. μὲ τὸν αὐτὸν ὅρον διὰ τοῦ ὁποίου ἐχαρακτήριζον καὶ τὰ στενομήκη ἀνοικτὰ κατὰ τὴν μίαν των μακρὰν πλευρὰν ὑπόστεγα, τὰ ἱδρυόμενα εἰς τὰ μεγάλα ἱερὰ χάριν ἀναπαύσεως τῶν προσκυνητῶν ἢ προστασίας των

των τῶν διασωθέντων παραδειγμάτων τοῦ τύπου τούτου ἀποδεικνύει 1) ὅτι ἤδη, ἀπὸ τοῦ Α΄ αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ ἐφηρμόσθη τὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον

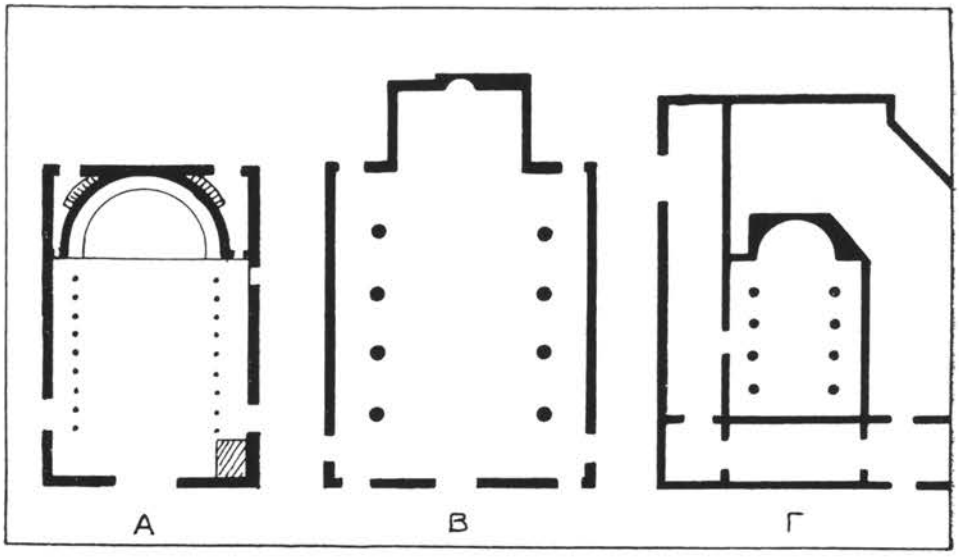

Εἰκ. 37. Ρωμαϊκαὶ βασιλικαὶ ἐντὸς ἀνακτόρων ἢ μεγάρων Α. Ἀνακτόρων Παλατίνου λόφου Β. Ἐπαύλεως Ἀδριανοῦ ἐν Tivoli. Γ. Μεγάρου Porto.

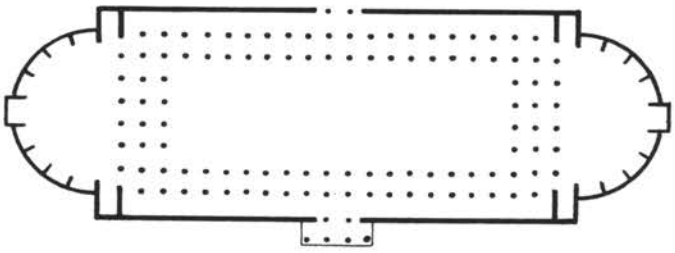

Εἰκ. 38. Ἡ ἐν Ρώμῃ Οὐλπία βασιλική (Leroux).

σχέδιον, μὲ τὴν εἴσοδον ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν, 2) ὅτι ἐπὶ τῆς ἀπέναντι τῆς εἰσόδου πλευρᾶς κατεσκευάζετο (προβάλλουσα ἢ ἐγγεγραμμένη) ἡμικυκλικὴ κόγχη καὶ 3) ὅτι ἐσωτερικῶς πάντα ἔφερον δύο παραλλήλους

ἀπὸ τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ἡλίου. Παραδείγματα κλειστῶν *στοῶν* εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε 4 ἐν Ἑλλάδι. Ἀρχαιότατον ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἱδρυμένη καὶ ὡς ἕδρα τοῦ ἄρχοντος βασιλέως χρησιμεύουσα «βασίλειος στοά». Κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κλασσικῶν Σπουδῶν ἐνεργηθείσας προσφάτως ἀνασκαφάς (1937) ἀνευρέθησαν κατὰ τοὺς βορείους πρόποδας τοῦ λόφου τοῦ «Θησείου» τὰ θεμέλια ἐπιμήκους ὀρθογωνίου κτηρίου δια-

σειρὰς στηριγμάτων διαιρούσας τὸν χῶρον εἰς τρία ἄνισα κλίτη. Κατὰ ταῦτα αἱ ρωμαϊκαὶ πολιτικαὶ βασιλικαὶ ἤδη πολὺ πρὸ τοῦ 300 μ. Χ. εἶχον ἐφαρμό-

---

στάσεων 15.50×43.50 μ. (εἰκ. 39,Α) φέροντος ἐσωτερικῶς δύο σειρὰς ὀρθογωνίων στηριγμάτων (εἰκ. 39,Α), ἅτινα ἐχώριζον τὸ ἐσωτερικὸν εἰς τρία ἰσοπλατῆ κλίτη.

Τόσον λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς διατάξεώς του τὸ κτήριον αὐτὸ δικαιολογεῖ πλήρως τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μνημονευομένην βασίλειον στοάν, καίτοι οἱ ἀνασκάψαντες αὐτὸ Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι, βασιζόμενοι ἐπὶ τοῦ εἴδους τῆς δομῆς καὶ τῶν γενομένων κινητῶν εὑρημάτων, θεωροῦσιν αὐτὸ ὡς κτίσμα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, δεχόμενοι ταυτότητα τῆς βασιλείου στοᾶς πρὸς τὴν ἀνατολικώτερον κειμένην ἀνοικτὴν (πειόμορφον) στοὰν τοῦ Ἐλευθερίου Διός (H. THOMPSON ἐν Hesperia τ. 6 [1937] 107 ἑξ.).

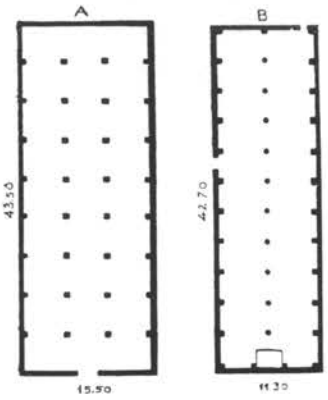

Εἰκ. 39. Α ἡ βασίλειος στοὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Β ἡ βασιλικὴ στοὰ τῆς Θήρας.

Παρεμφερῆ πρὸς τὴν Ἀθηναϊκὴν βασίλειον στοὰν κάτοψιν παρουσιάζει ὑπόστυλον ὀρθογώνιον οἴκημα, διὰ λατρευτικοὺς πιθανώτατα σκοποὺς προωρισμένον, εὑρεθὲν δὲ ὑπὸ τοῦ G. Welter ἐν Αἰγίνῃ παρὰ τὸ Ἱερὸν τοῦ Πανελληνίου Διός (JdI. Arch. Anz. 11). Φέρει καὶ αὐτὸ ἐσωτερικῶς 3 σειρὰς ὀρθογωνίων στηριγμάτων (πεσσῶν), δι' ὧν διαιρεῖται τὸ πλάτος του εἰς 4 ἴσα κλίτη.

Εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω παραδείγματα ἡ εἴσοδος ἐγίνετο κ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Τοὐναντίον εἰς τὸ τρίτον παράδειγμα, ὅπερ εὑρίσκεται ἐν Δήλῳ, ὄχι μόνον ἡ εἴσοδος, διαμορφωθεῖσα ὡς μικρὸν προστῷον, γίνεται ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀλλὰ καὶ ἡ διάταξις τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων εἶναι περίπτερος καὶ συγκεντρική. Κατὰ ταῦτα τὰ μὲν δύο πρῶτα παραδείγματα ἀνάγονται εἰς τὸν ἑλληνικὸν τύπον, ὃν ἤδη ἐγνωρίσαμεν ἐκ τῶν ὑστερωτέρων ρωμαϊκῶν βασιλικῶν, τὸ δὲ τρίτον εἰς τὸν ἀνατολικόν. Εἰς σχετικὰς ἐπιγραφὰς ὀνομάζεται τὸ οἰκοδόμημα τῆς Δήλου «*στοὰ ἡ πρὸς τῷ Ποσειδίῳ*». (Ὅρα τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν παρὰ G. LEROUX, La salle hypostyle, Exploration Archéologique de Délos fasc. II).

Τὸ δὲ τελευταῖον χρονολογικῶς παράδειγμα κλειστῆς στοᾶς, φέρον μίαν καὶ μόνην ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν τοποθετημένην κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 39,Β) καὶ ἀνῆκον εἰς τὸν ἑλληνικὸν τύπον εὑρέθη ἐν Θήρᾳ (HILLER VON GÄRTRINGEN, Thera I, Berlin 1899, σ. 219). Τὴν στοὰν ταύτην ἐπιγραφὴ τοῦ 149 μ.Χ. ὀνομάζει χαρακτηριστικῶς *βασιλικὴν στοάν*, εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως ὅτι μὲ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπίθετον χαρακτηρίζεται καὶ μία στοὰ κατασκευασθεῖσα ἐν Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου (ΙΩΣΗΠΟΥ, Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία XV, 11,5) κατὰ τὰ τέλη τοῦ Α΄ π.Χ. αἰῶνος.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι γενικῶς αἱ μεγάλαι κλεισταί, ὑπόστυλοι στοαί, τοῦ τύπου δηλ. τῆς ἐν Ἀθήναις βασιλείου, ὠνομάζοντο καὶ αὐταὶ *βασίλειοι* ἢ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, *βασιλικαί*, ἐξυπονοουμένου τοῦ οὐσιαστικοῦ στοά (LEROUX ἐν Édifice hypostyle, Paris 1913, σ. 272 κέ.) πρὸς διάκρισιν πιθανῶς ἀπὸ τῶν συνήθων ἀνοικτῶν στοῶν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐκ τῶν 4 σωζομένων παραδειγμάτων, τὰ ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον Α δηλ. τὰ ἔχοντα τὴν εἴσοδον ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου, φέρουσιν ἐσωτερικῶς τὰς σειρὰς τῶν στηριγμάτων διατεταγμένας οὕτως, ὥστε νὰ διαιρῶσι τὸν χῶρον εἰς ἰσοπλατῆ κλίτη (2, 3 ἢ 4) ὅπως δηλ. ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀκυληίας, ἥτις ὄχι μόνον τὸν τύπον τῶν ἑλληνικῶν βασιλικῶν διετήρησε (ὅθεν καὶ ὡς ἀρχαῖζουσαν τὴν ἐχαρακτηρίσαμεν) ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα basilica, ἐν ψηφιδωτῇ αὐτῆς ἐπιγραφῇ διέσωσε (CECCHELLI, La basilica di Aquileja, σ. 204). Ἐξηγεῖται δὲ τοῦτο εὐκόλως ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸν τύπον τῆς ἑλληνιστικῆς μετὰ ἢ ἄνευ φωταγωγοῦ (ὑπολαμπάδος) στοᾶς παρέλαβον ἤδη ἀπὸ τοῦ Β΄ π.Χ. αἰῶνος οἱ Ρωμαῖοι (AUREL VICT. Vir. ill. XLVII, 5), ὀνομάσαντες τοῦ εἴδους

σει τὴν μετ' εὐρέος μέσου κλίτους καὶ ἄρα μετὰ φωταγωγοῦ, εἰς τὰς πλείστας περιπτώσεις, διάταξιν.

Οὐχὶ δὲ μόνον αἱ πολιτικαὶ ἀλλὰ καὶ αἱ πρὸς λατρείαν προωρισμέναι βασιλικαὶ καὶ οἱ μεταγενέστεροι εἰδωλολατρικοὶ ναοὶ τὸν αὐτὸν περίπου, κατὰ τὸν Leroux, ἐφήρμοζον τύπον. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τοιαῦτα τινὰ κτήρια αἰθουσῶν συνελεύσεως τῶν πιστῶν τῶν τόσον κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας διαδεδομένων ἀνατολικῶν μυστηριακῶν θρησκευμάτων 1) τὸ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον τῶν Ἀθηνῶν Ἰοβάκχειον[1] (εἰκ. 40, 1) τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνος 2) τὴν ἐν Μήλῳ στοὰν τῶν Διονυσιαστῶν[2] (εἰκ. 40, 3), 3) τὸ Πύθιον τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος[3] (αὐτοκρ. χρόνων, εἰκ. 41, 4), τὸ ἐπὶ τοῦ Ἰανικούλου λόφου τῆς Ρώμης ἱερὸν τῶν Συρίων θεῶν[4] (περὶ τὸ 300 μ. Χ.), τὴν παρὰ τὴν Μεγάλην Πύλην τῆς Ρώμης (Porta Maggiore) ὑπόγειον στοὰν τῶν Πυθαγορείων[5] (Α΄ αἰῶνος μ. Χ.) (εἰκ. 40, 2), τὰ Μιθραῖα τῆς Δούρας[6] κλπ. (εἰκ. 41, 6), τὴν

αὐτοῦ τὰ κτήρια μὲ τὸ αὐτὸ καὶ οἱ Ἕλληνες ὄνομα, ὑπονοουμένου βεβαίως τοῦ οὐσιαστικοῦ porticus. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ὀνομάζουν τὰς ρωμαϊκὰς basilicas ἁπλῶς στοάς (ΔΙΩΝ Ὁ ΚΑΣΣΙΟΣ 54, 24, 3). Ἐφήρμοσαν δ' οἱ Ρωμαῖοι τὰς κλειστὰς στοὰς ἀμφοτέρων τῶν τύπων (ἑλληνικοῦ Α καὶ ἀνατολικοῦ Β) κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὰς μεγάλας πολιτικὰς βασιλικάς, τὰς ὁποίας ἵδρυον τὰς καὶ ἀγοραίας (basilicae forenses), ἀργότερον δὲ καὶ εἰς μικροτέρας, τὰς ἐντὸς τῶν παλατίων ἢ τῶν πλουσίων οἰκιῶν κατασκευαζομένας πολυτελεῖς αἰθούσας ὑποδοχῆς (basilicae privatae). Ἡ μόνη δὲ διαφορά, ἥτις ὑφίστατο μεταξὺ ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν βασιλικῶν συνίστατο εἰς τὴν ἐνίοτε γενομένην προσθήκην κατὰ τὸ μέσον τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου (τύπου Α) ἡμικυκλικῆς κόγχης ἢ ἐξέδρας—τοῦ τόσον δηλ. ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐξ Ἀνατολῆς τὴν καταγωγὴν ἕλκοντος ἀρχιτεκτονικοῦ καὶ διὰ λατρευτικοὺς καὶ ἀκουστικοὺς λόγους ἐφαρμοσθέντος θέματος τῆς κόγχης, ἥτις ἐνταῦθα ἐχρησίμευεν ἵνα ἐντὸς αὐτῆς κάθηνται οἱ δικασταί—ὁσάκις ἡ βασιλικὴ ἐχρησίμευεν ὡς δικαστήριον—ἢ οἱ ὁμιληταὶ ἐν τῇ περιπτώσει ἀκροαμάτων.

Συνοψίζοντες δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι 1) αἱ ρωμαϊκαὶ βασιλικαὶ ἀμφοτέρων τῶν τύπων (ἑλληνικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ) ἐπαναλαμβάνουσι τὰ ἀντίστοιχα πρότυπα τῶν κλειστῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν στοῶν μέ τινας ἐνίοτε προσθήκας (κόγχης, ὑπερῴων ἢ χαλκιδικοῦ) καὶ 2) ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν κλειστῶν ὑποστύλων στοῶν ὡς βασιλικῶν, ὑφιστάμενος ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων (βασίλειος στοά), παρελήφθη αὐτούσιος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (basilica porticus), διετηρήθη ἐν Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους («βασιλικαὶ στοαὶ» Θήρας καὶ Ἱερουσαλήμ), καθιερώθη δ' ἀργότερον γενικῶς διὰ τὰς ξυλοστέγους χριστιανικὰς ἐκκλησίας τοῦ τύπου τούτου.

[1] W. DÖRPFELD, Ath. Mitt. 20 (1895) σ. 176 πίν. IV. — W. JUDEICH, Topographie von Athen[2] σ. 262.

[2] R. C. BOSANQUET, Journal of Hellenic Studies τ. 18 (1898) σ. 60 ἑξ.

[3] Monumenti Antichi dei Lincei 1892 σ. 9 πίν. I, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 14, 4.

[4] P. GAUCKLER, Mélanges d'archéologie et d'histoire XXIX (1909) σ. 3 καὶ πίναξ XII–XIV, ὁ αὐτὸς Le sanctuaire du Janicule, Paris 1912, πίν. XXXV.

[5] J. CARCOPINO, la basilique pythagoricienne de la Porte Majeure, Paris 1926. — G. BENDINELLI, Mouum. ant. dei Lincei 31 (1926) πίν. I. L. BREHIER, Bulletin Monumental 1927, 221.

[6] The excavation at Doura – Europos, New – Haven 1939, εἰκ. 39, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 41, 6. Ἐν Ἑλλάδι εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε δύο μόνον μικρὰ μονόκλιτα: ἐν Θήρᾳ (HILLER VON GARTRIN-

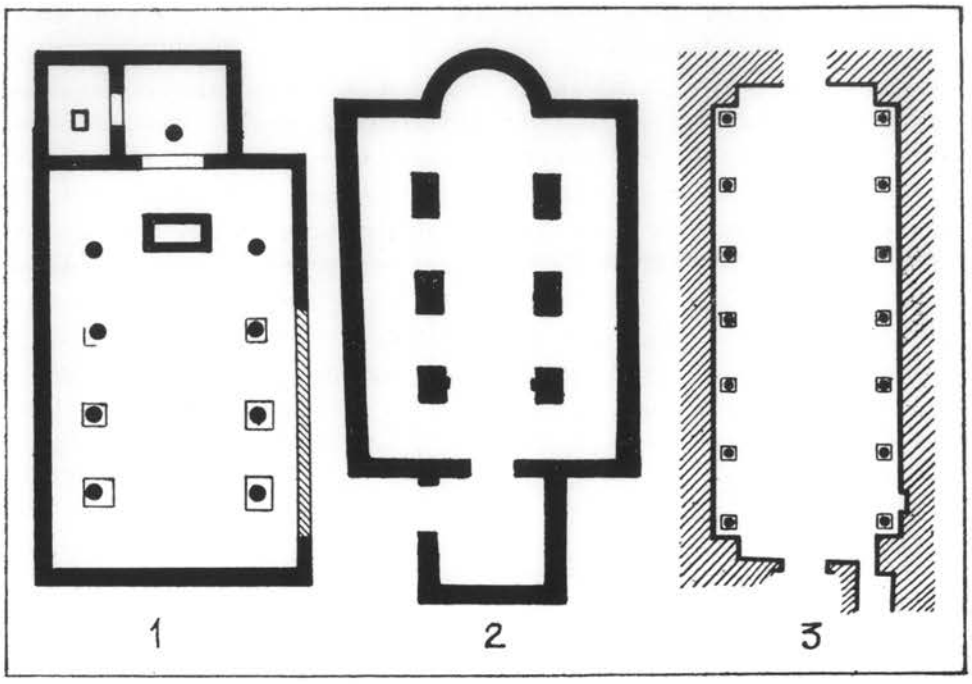

Εἰκ. 40. Οἶκοι μυστηριακῶν λατρειῶν. 1. Ἰοβάκχειον Ἀθηνῶν. 2. Στοὰ τῶν Πυθαγορείων ἐν Ρώμῃ. 3. Στοὰ Διονυσιαστῶν Μήλου.

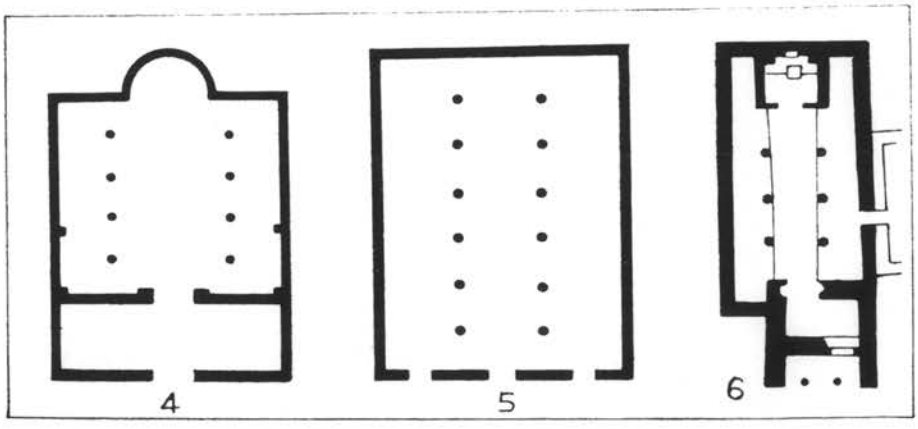

Εἰκ. 41. Οἶκοι μὴ χριστιανικῆς λατρείας. 4. Πύθιον Γόρτυνος. 5. Συναγωγὴ Γαλιλαίας. 6. Μιθραῖον Δούρας (Εὐρωποῦ).

συναγωγὴν τῆς Γαλιλαίας [1] (εἰκ. 41, 5), τέλος τὸν εἰδωλολατρικὸν ναὸν τοῦ Ἴσ - Σαναμὲν τῆς Συρίαν [2] (Τύχαιον) (εἰκ. 42) κλπ. Πάντα τ' ἀνωτέρω μνημεῖα εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 300 μ. Χ. παρουσιάζουσι δὲ 1) σχῆμα ὀρθογώνιον 2) κόγχην ἡμικυκλικὴν ἢ τετράγωνον (ἐξέχουσαν ἢ ἐγγεγραμμένην) 3) ἐσωτερικὰ στηρίγματα τεταγμένα εἰς δύο σειρὰς παραλλήλους πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου καὶ εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δημιουργῆται μέσον κλῖτος εὐρύτερον τῶν πλαγίων, τοῦθ' ὅπερ προϋποθέτει, εἰς τὰ πλεῖστα τοὐλάχιστον, τὴν ὕπαρξιν φωταγωγοῦ.

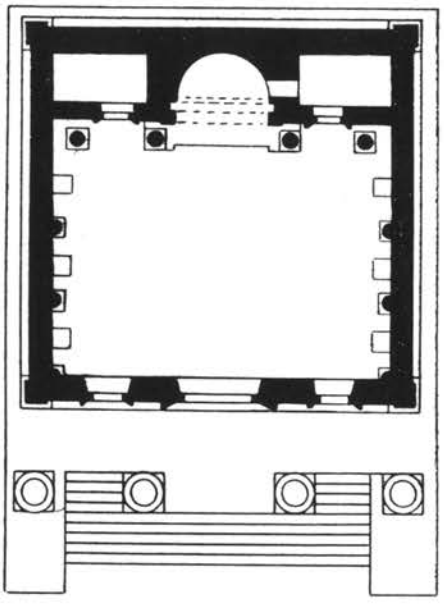

Εἰκ 24. Τὸ Τύχαιον τοῦ Ἴς - Σαναμὲν τῆς Συρίας (Butler).

Κατὰ τῆς ἀνωτέρω θεωρίας τοῦ Leroux, προεβλήθησαν ἐσχάτως ἱκαναὶ ἀντιρρήσεις. Παρετηρήθη ἐν πρώτοις, ὅτι ἡ εἰς δύο τύπους — ἑλληνικὸν καὶ ἀνατολικόν — αὐστηρὰ διάκρισις τῶν ρωμαϊκῶν βασιλικῶν, τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Leroux, δύναται μὲν νὰ ἰσχύῃ διὰ τὰς πρωΐμους βασιλικὰς οὐχὶ ὅμως καὶ διὰ τὰς τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐκείνων δηλ. καθ' οὓς καθωρίσθη καὶ ὁ τύπος τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς. Πράγματι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ εἰδωλολατρικὴ βασιλικὴ παρουσιάζει τοὺς πλέον ποικίλους χαρακτῆρας· διότι στοιχεῖα τῶν δύο τύπων ἀναμειγνύονται. Οὕτω π.χ. ὁ ἑλληνικὸς ἄλλοτε μὲν ἔχει ἁψῖδα καὶ ἄλλοτε στερεῖται αὐτῆς, ἄλλοτε ἔχει καὶ ἄλλοτε στερεῖται φωταγωγοῦ, ἄλλοτε ἔχει εὐθείας τὰς κιονοστοιχίας καὶ ἄλλοτε ἔχει αὐτὰς ἐν εἴδει περιστυλίου, ἄλλοτε ἔχει τὴν εἴσοδον ἐκ τῆς στενῆς καὶ ἄλλοτε ἐκ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς καὶ γενικῶς «*δὲν ὑπάρχει εἷς ἁγνὸς τύπος πολιτικῆς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς, τὸν ὁποῖον νὰ συνεχίζῃ ἡ Χριστιανικὴ βασιλική*» [3].

GEK, Thera III σ. 194 εἰκ. 212) καὶ Ἐλευσῖνι (Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, Ὁδηγὸς τῶν ἀνασκαφῶν Ἐλευσῖνος, Ἀθῆναι 1934, σ. 51).

[1] KOHL - WATZINGER, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916.

[2] BUTLER, Syria. Archit. IIA σ. 316 εἰκ. 289.

[3] Πβλ. P. LEMERLE, A propos des origines de l'édifice culturel chrétien, Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale le Belgique, Bruxelles 1948, σ. 310.

Ἐτονίσθη ἀφ' ἑτέρου, ὅτι καὶ ὁ τρόπος θεωρήσεως τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ Leroux καὶ ἄλλων ὡς μεμονωμένου στοιχείου, δὲν εὐσταθεῖ· διότι, ὡς ἀπέδειξαν καὶ αἱ παλαιότεραι μάλιστα δ' αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἡ αὔθουσα συνελεύσεως τῶν πιστῶν, ὁ *οἶκος τῆς ἐκκλησίας*, οὐδέποτε σχεδὸν ἵσταται μεμονωμένος, ἀλλ' ἀποτελεῖ μέρος μόνον—τὸ κυριώτατον βέβαια—ἑνὸς μνημειώδους συγκροτήματος, μετὰ τοῦ ὁποίου ὀφείλει νὰ συνεξετάζεται, ἵνα ἑρμηνευθῇ καλύτερον. Γενικῶς ἀναγνωρίζεται βεβαίως, ὅτι ἡ πολιτικὴ ῥωμαϊκὴ βασιλικὴ ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς, πρὸς ἣν μεγάλως ὁμοιάζει, ἀλλ' ἡ ὁμοιότης αὕτη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μᾶλλον ἐξωτερική, ἐν ᾧ βαθυτέρα, ἐκ λειτουργικῶν λόγων, προκύπτει ἡ σχέσις τῆς χριστιανικῆς πρὸς τὰς διὰ τὴν λατρείαν προοριζομένας ῥωμαϊκὰς βασιλικάς, ἣν ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Leroux, ὅστις κατὰ τοῦτο προσήγγισε περισσότερον εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ φθάσῃ ὁριστικῶς εἰς αὐτήν. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Leroux δὲν ἐγνώριζε πρόσφατά τινα εὑρήματα, ἐξ ὧν συνάγεται, ὅτι αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαὶ πρέπει νὰ ἐνεπνεύσθησαν οὐχὶ ἐκ τῶν τῆς συνήθους κανονικῆς λατρείας εἰδωλολατρικῶν ῥωμαϊκῶν βασιλικῶν (Ἡρῴων, Μιθραίων, Συναγωγῶν κλπ.), ἀλλ' ἐκ τῶν εἰς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν ἀφιερωμένων.

Εἶναι δὲ τὰ πρόσφατα ταῦτα εὑρήματα σειρὰ νεκρικῶν εἰδωλολατρικῶν βασιλικῶν, αἵτινες εὑρέθησαν ἐν Β. Ἀφρικῇ καὶ Ν. Γαλλίᾳ, ἀλλ' ἐκ τῶν ὁποίων τινές, καίπερ ἀτελῶς μέχρι τοῦδε ἀνασκαφεῖσαι ἢ δημοσιευθεῖσαι, ὑπόσχονται ὅμως νὰ προσφέρουν νεωτάτας καὶ πολυτίμους ἐνδείξεις [1] περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς. Σπουδαιοτάτη ἐξ αὐτῶν καὶ καλύτερον μελετηθεῖσα εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Μακτὰρ ἐν Τύνιδι [2]. Πρόκειται περὶ μιᾶς τρικλίτου βασιλικῆς (εἰκ. 43) καταληγούσης πρὸς Δυσμὰς εἰς εὐρεῖαν, ὅσον καὶ βαθεῖαν ἁψῖδα καὶ φερούσης πρὸ αὐτῆς, ἤτοι πρὸς Ἀνατολάς, αὐλὴν περιβαλλομένην ὑπὸ στοῶν καὶ χρησιμεύσασαν κατ' ἀρχὰς ὡς παλαίστραν. Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα τὸ μνημεῖον Gilbert Picard [3] φαίνεται, ὅτι ἡ

---

[1] P. LEMERLE. Revue archéologique 1949 σ. 167 σημ. 1.

[2] Δύο ἄλλαι νεκρικαὶ βασιλικαί, ὀλιγώτερον γνωσταί, ἀναφερόμεναι δ' ὑπὸ τοῦ LEMERLE (ἔ. ἀ.) εἶναι ἡ τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου ἐν Lyon (W. SESTON et CH. PERRAT, Une basilique funéraire à Lyon, Revue des études anciennes 49 [1947] σ. 139 - 159 πβλ. σχετικῶς καὶ P. WUILLEUMIER-ἔ. ἀ. σ. 288 - 289) καὶ ἡ τοῦ Ἁγίου Παύλου ἐν Narbonne (M. JOUGLA, Bulletin de la commission archéol. de Narbonne 21 [1943 - 46] σ. CCXXXI ἑξ.). Τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα τύπου ἦτο καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Σάλσης εἰς Τίπασαν τῆς Β. Ἀφρικῆς.

[3] La basilique funéraire de Julius Piso à Mactar (Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions 1945 σ. 185 - 212) καὶ Fouilles de Mactar (Bull. archéol. du Comité des travaux historiques et scientifiques Φεβρ. 1947 σ. XX - XXVII).

βασιλικὴ τοῦ Μακτὰρ κατεσκευάσθη τὸ πρῶτον περὶ τὸ 93 μ. Χ. ὑπὸ τῶν juvenes τοῦ Μακτάρ, χάριν τῶν συνελεύσεων τοῦ κολλεγίου των. Ἦτο λοιπὸν ἀρχικῶς μία κοσμικὴ κολλεγιακὴ βασιλική. Ἐπὶ τῶν Σεβήρων (α'

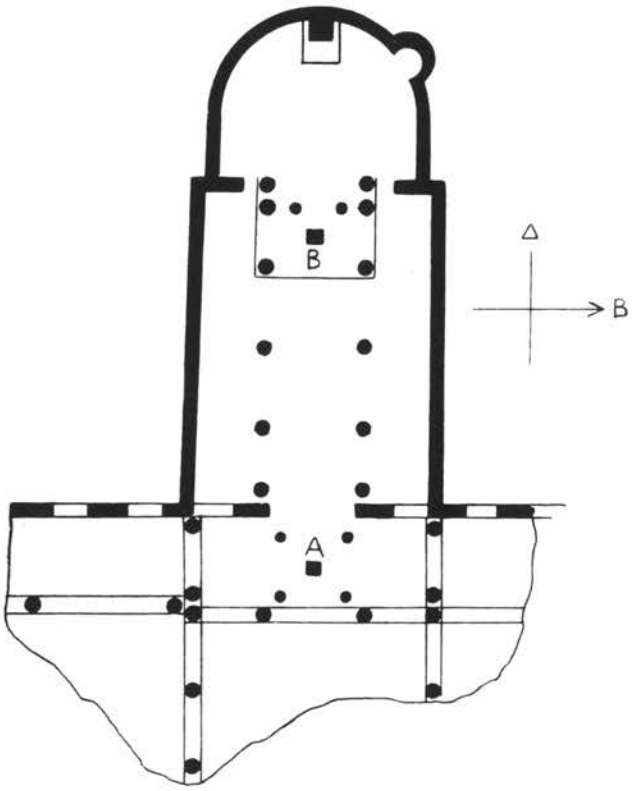

Εἰκ. 43. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Μακτάρ (Τύνιδος) (Picard).

ἥμισυ τοῦ Γ' μ. Χ. αἰ.) ὁ Ἰούλιος Πείσων, παρασχὼν εἰς τὸ κολλέγιον μεγάλας ὑπηρεσίας, ἐτάφη, τιμῆς ἕνεκεν, εἰς τὴν πρὸς τὴν βασιλικὴν συνεχομένην πλευρὰν τῆς παλαίστρας (εἰκ. 43,Α). Ἀργότερον καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Ἰουλία Spesina ἐτάφη ἐν αὐτῇ τῇ βασιλικῇ (εἰκ. 43,Β) [1]. Οἱ νέοι αὐτοὶ λοιπὸν τώρα ἀπήρτισαν ἔναντι τῶν εὐεργετῶν των νεκρικὸν collegium, ἡ δὲ βασιλικὴ ἀπέβη μία νεκρικὴ εἰδωλολατρικὴ βασιλική. Ὀλίγον ἀργότερον ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν οἱ Χριστιανοὶ ἐπενεγκόντες ἀσημάντους τινὰς μόνον

[1] Ἀμφότεροι οἱ τάφοι εὑρίσκονται κάτωθεν στεγάστρου φερομένου ὑπὸ 4 κιόνων ἐν εἴδει κιβωρίου.

διαρρυθμίσεις [1]. Ἀπέβη λοιπὸν τότε ἡ βασιλικὴ μία λατρευτικὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Κατὰ ταῦτα εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Μακτὰρ ἔχομεν ἄμεσον καὶ σαφῆ συνέχειαν ἀπὸ τῆς νεκρικῆς εἰδωλολατρικῆς πρὸς τὴν λατρευτικὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικήν.

Συγγενῆ πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν προελεύσεως τῆς χριστιανικῆς ἐκ νεκρικῆς βασιλικῆς, οὐχὶ ὅμως εἰδωλολατρικῆς ἀλλὰ χριστιανικῆς, εἶχε διατυπώσει πέντε ἔτη πρὸ τοῦ εὑρήματος τοῦ G. Picard καὶ ὁ ἐπιφανὴς Δανὸς ἀρχαιολόγος ἀρχιτέκτων Ejnar Dyggve [2] στηριχθεὶς ἐπὶ εὑρημάτων του γενομένων εἰς τὰς Δαλματικὰς παλαιοχριστιανικὰς νεκροπόλεις τῆς Μαναστηρινῆς καὶ τοῦ Μαρούσινατς. Εἰς τὸ Μαρούσινατς [3] ἰδίᾳ ἀνεῦρεν ὁ Dyggve τύπον νεκρικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 44) ἀποτελουμένης ἐκ μιᾶς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας ἢ ἁψῖδος, εὐθὺς πρὸ τῆς ὁποίας εὑρίσκετο, κάτωθεν κιβωρίου, ὁ τάφος τοῦ λατρευομένου μάρτυρος καὶ ἐν συνεχείᾳ τούτου ἐπιμήκης *ὕπαιθρος* αὐλὴ φέρουσα ἑκατέρωθεν στοάς (εἰκ. 44 καὶ 45). Τὸν τύπον τῆς νεκρικῆς ταύτης βασιλικῆς εὐστόχως ἐταύτισεν ὁ Dyggve πρὸς τὰς ὑπαίθρους ἐκείνας βασιλικάς (basilica discoperta) ἢ τὰς ἀστέγους ἐκκλησίας (ecclesia sine tecto), τὰς ὁποίας ἀναφέρουσι παλαιὰ κείμενα, μάλιστα δ' αἱ ἀφηγήσεις προσκυνητῶν τῶν ἁγίων τόπων (Αἰθερίας κλπ.). Ὡς ὑπαίθρους ἐπίσης τρικλίτους βασιλικὰς χαρακτηρίζει ἐν ἄλλῃ του μελέτῃ ὁ Dyggve [4] καὶ τὰς εἰς τὰ ὄψιμα ῥωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ παλάτια, εὐθὺς πρὸ τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου εὑρισκομένας αὐλὰς

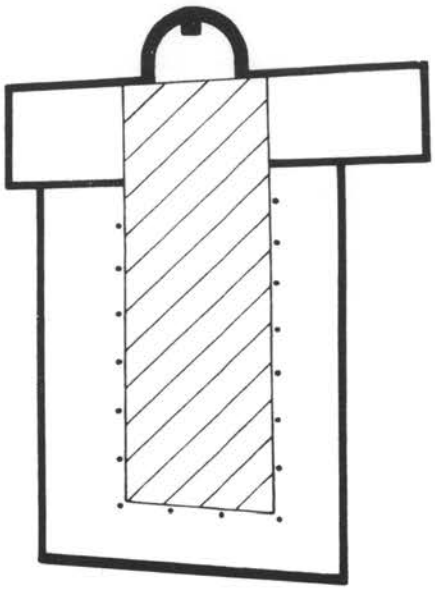

Εἰκ. 44. Κάτοψις τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς τοῦ Μαρούσινατς (Dyggve).

[1] Οἱ Χριστιανοὶ ἔθεσαν ἐκεῖ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν.

[2] E. Dyggve, Probleme des altchristlichen Kultbaues ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 59 (1940) σ. 103-113.

[3] E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III. Der altchristliche Friedhof Marusinac, Wien 1939.

[4] E. Dyggve, Ravennatum Palatium. La basilica ipetrale per cerimonie.—Studi sull architettura dei palazzi della tarda antichità—Κοπεγχάγη 1941.

(εἰκ. 46) τὰς χρησιμευούσας διὰ τὰς δημοσίας τελετὰς τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορος, ἐν ᾧ αἱ ἑκατέρωθεν αὐτῶν διώροφοι στοαὶ θὰ προωρίζοντο διὰ τοὺς παρευρισκομένους εἰς τὰς τελετάς. Τοιαύτη ὕπαιθρος βασιλικὴ ὑπῆρχεν εἰς τὸ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνάκτορον τοῦ Διοκλητιανοῦ (εἰκ. 46), κατὰ δὲ τὸν Dyggve καὶ εἰς τὸ ἐν Ραβέννᾳ παλάτιον τοῦ Θεοδωρίχου (εἰκ. 47). Τὴν τελευταίαν δὲ ἐσωτερικὴν ταύτην ὕπαιθρον βασιλικὴν αὐλὴν καὶ οὐχὶ μόνον τὴν πρόσοψιν τοῦ παλατίου, ὡς κοινῶς πιστεύεται, εἰκονίζει, κατὰ τὸν Dyggve πάντοτε, καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίστανται ἑκατέρωθεν μεγάλου κτηρίου, χαρακτηριζομένου δι' ἐπιγραφῆς ὡς Palatium, δύο μακραὶ διώροφοι στοαὶ (εἰκ. 48). Πάντως σημασίαν ἔχει τοῦτο, ὅτι καὶ αἱ παλατῖναι αὗται βασιλικαὶ ἔχουσι *λατρευτικὸν* καὶ οὐχὶ κοσμικὸν χαρακτῆρα [1].

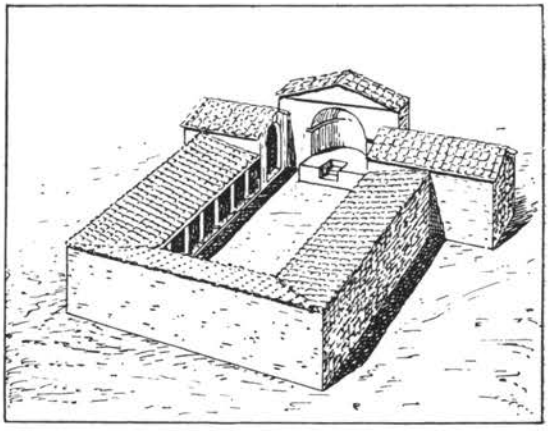

Εἰκ. 45. Ἀναπαράστασις τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς τοῦ Μαρούσινατς (Dyggve).

Ὅπως δ' ἡ αὐτοκρατορικὴ λειτουργία ἐπέδρασεν ἀναμφιβόλως ἐπὶ τῆς θείας, οὕτως ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι καὶ αἱ μορφαὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνειλίσσετο ἡ αὐτοκρατορικὴ λειτουργία ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν μορφῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνειλίσσετο ἡ θεία λειτουργία. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς παλατινῆς βασιλικῆς ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς. Ἡ βασιλικὴ αὐλὴ μετεφέρθη εἰς τὸ αἴθριον, ἡ δὲ αἴθουσα τοῦ θρόνου εἰς τὴν κυρίως αἴθουσαν τῶν συνελεύσεων. Οὕτω ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ παρουσιάζεται ὡς ὁ τελευταῖος κρῖκος μιᾶς ἁλύσεως λατρευτικοῦ χαρακτῆρος βασιλικῶν, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρικῆς λατρευτικῆς βασιλικῆς, ἔνθα ἐλατρεύετο μία θεότης, καὶ συνεχιζομένη διὰ τῆς νεκρικῆς, ἔνθα ἐλατρεύετο εἷς ἀφηρωισθεὶς νεκρός, φθάνει εἰς τὰς παλατῖνας βασιλικάς, ἐν αἷς ἐθεοποιεῖτο ὁ αὐτοκράτωρ, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὰς χριστιανικάς, ἔνθα ἐδοξάζετο ὁ βασιλεὺς καὶ Θεὸς Χριστός.

Ἔναντι τῶν εἰς τὰ προάστεια εὑρισκομένων ὑπαίθρων νεκρικῶν βασι-

[1] Περὶ τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορος βλ. A. GRABAR, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1946.

λικῶν οἱ ἐντὸς τῶν πόλεων λειτουργοῦντες οἶκοι ἐκκλησίας τῶν χριστιανῶν ἐνεφανίζοντο ὡς ἁπλαῖ αἴθουσαι, ἄνευ βεβαίως λατρευτικοῦ τάφου, ἀκόμη δὲ ἴσως καὶ ἄνευ ἁψῖδος (πβλ. εἰκ. 9). Ὅταν ὅμως ἡ λειτουργία τῶν νεκρικῶν βασιλικῶν μετεφέρθη ἀπὸ τῶν προαστείων εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, τότε μετ' αὐτῶν, λέγει ὁ Dyggve,

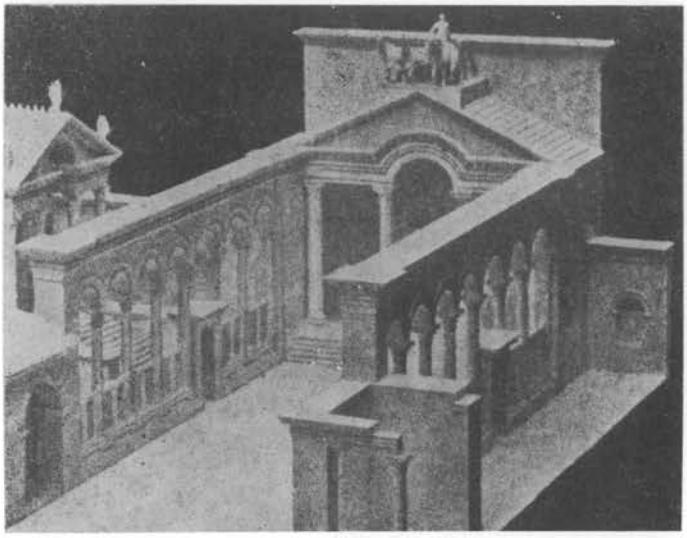

Εἰκ. 46. Αὐλὴ μετὰ πλευρικῶν στοῶν πρὸ τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου τοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἀναπαράστασις ἐν προπλάσματι).

θὰ μετεφέρθησαν εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν νεκρικῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν, ἡ ἁψὶς δηλαδή, ὁ τάφος καὶ αἱ στοαί. Ἐκ τῆς συγχωνεύσεως δὲ τῶν δύο τύπων δηλ. τῆς ὑπαίθρου νεκρικῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τῆς ἁπλῆς αἰθούσης συνελεύσεως τῶν πιστῶν ἐν τῇ πόλει, θὰ προῆλθε, κατὰ τὸν Dyggve, καὶ ὁ ὁριστικὸς τύπος τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς. Τούτου οὕτως ἔχοντος ἡ ἐν τῇ ἁψῖδι παρουσία τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου καὶ τῶν κυκλικῶν ἑδωλίων τῶν ἱερέων δὲν πρέπει πλέον νὰ ἑρμηνεύεται ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ ἀρχιδικαστοῦ καὶ τῶν δικαστῶν τῶν ῥωμαϊκῶν δικαστηρίων, ἀλλ' ὡς ἀνάμνησις τῶν πέριξ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος καθισμάτων κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μνημοσύνων τελετῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀγαπῶν.

Τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν τοῦ Dyggve περὶ τῆς ἐκ τῶν χριστιανικῶν νεκρικῶν βασιλικῶν (=μαρτυρίων) προελεύσεως τῆς χριστιανικῆς ἀστικῆς βασιλικῆς ἦλθε νὰ ἐνισχύσῃ καὶ συνδυάσῃ πρὸς τὴν ἐκ τῶν εἰδωλολατρικῶν βασι-

λικῶν θεωρίαν, τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν ὀγκῶδες περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων ἤτοι τῶν τάφων τῶν χριστιανῶν μαρτύρων ἔργον τοῦ André Grabar [1]. Διὰ τοῦ ἔργου τούτου ὁ Grabar ἀποδεικνύει διὰ πολλῶν παραδειγμάτων, ὅτι τὰ χριστιανικὰ μαρτύρια εἶναι ἄμεσος συνέχεια τῶν εἰδωλολατρικῶν ἡρῴων· διότι πολὺ ὀρθῶς λέγει «ἡ χριστιανικὴ τέχνη δὲν ἐφευρίσκει κατ' ἀρχὰς νέας μορφὰς ἐφ' ὅσον δύναται νὰ προσαρμόζῃ εἰς τὰς ἀνάγκας της τὰς συγχρόνους μορφὰς τῆς εἰδωλολατρικῆς τέχνης» [2]. Ὄχι δὲ μόνον τὰς μορφὰς τῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ πλείστας ἐπιτυμβίους τελετουργίας παρέλαβον οἱ χριστιανοὶ αὐτουσίας παρὰ τῶν εἰδωλολατρῶν, ὡς π.χ. τὸν ἑορτασμὸν τῆς ἐπετείου τοῦ νεκροῦ καὶ τὰ νεκρόδειπνα, ἅτινα ἐπανευρίσκομεν εἰς τὰς Χριστιανικὰς ἀγάπας. Ἐγίνοντο δὲ τὰ κοινὰ ταῦτα μετὰ τοῦ νεκροῦ — ἰδίᾳ τοῦ μάρτυρος — δεῖπνα ἔξω τῶν πόλεων, εἴτε ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τάφου τοῦ νεκροῦ, εἴτε πλησίον αὐτοῦ ἐντὸς περιβόλου περικλείοντος καὶ σχετικὰς λιθίνας τραπέζας (mensae martyrum) καθὼς καὶ ἀναμνηστικόν τι μνημεῖον (μημόριον) ὡς εἶναι π.χ. αἱ ἐξέδραι ἢ ἁψῖδες τοῦ Marusinac. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ χῶρος παρέμενεν ἀκάλυπτος· τὸ πολὺ δὲ ἠδύναντο νὰ κατασκευασθῶσι στοαὶ παρὰ τοὺς τοίχους του. Φθάνομεν οὕτω εἰς τὴν ὕπαιθρον βασιλικὴν τοῦ Dyggve. Ἤρκει δὲ πλέον κατὰ τὸν Grabar, νὰ προστεθῇ πρὸς καλυτέραν προστασίαν τῶν πιστῶν μία ἐστεγασμένη αἴθουσα ἢ ἁπλῶς νὰ καλυφθῇ τὸ κεντρικὸν ὕπαιθρον τμῆμα τοῦ περιβόλου, ὅστις ἔφερε πλαγίως τὰς στοάς, ἵνα προκύψῃ μία κανονικὴ ἀστικὴ βασιλική. Οὕτω δ' ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὸ παρὰ τὸν Σάλωνα Kapljuc, ὅπου εἷς ὕπαιθρος νεκρικὸς χῶρος ἀπέβη τὸν Δ΄ αἰ. μία τρίκλιτος βασιλική.

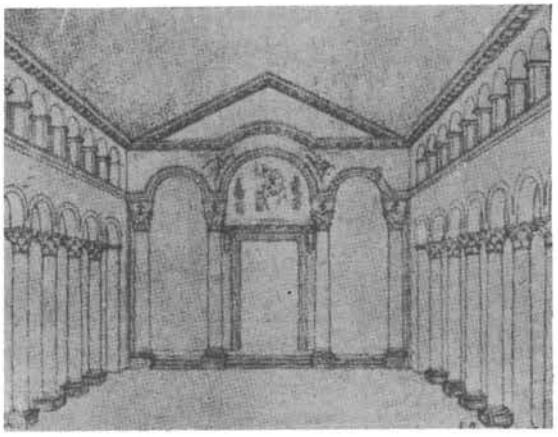

Εἰκ. 47. Ἀναπαράστασις τῆς πρὸ τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου αὐλῆς τοῦ ἐν Ραβέννᾳ παλατίου (Dyggve).

---

[1] A. GRABAR, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, Paris 1946.

[2] Πβλ. ἡμετέραν εἰσαγωγὴν σ. 6.

Κατὰ τὸν Grabar ἡ συγχώνευσις τῶν δύο τύπων — ἀστικοῦ οἴκου καὶ νεκρικῆς βασιλικῆς — ἐπῆλθε βραδύτερον, ὅταν αἱ ἀρχικῶς διακεκριμέναι τελεταὶ τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς ἐκκλησίας βαθμηδὸν προσήγγισαν ἀλλήλας καὶ εἰσήχθησαν εἰς τὴν ἀστικὴν ἐκκλησίαν τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως. Τότε θὰ ἐπῆλθεν ἀναμφιβόλως καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν

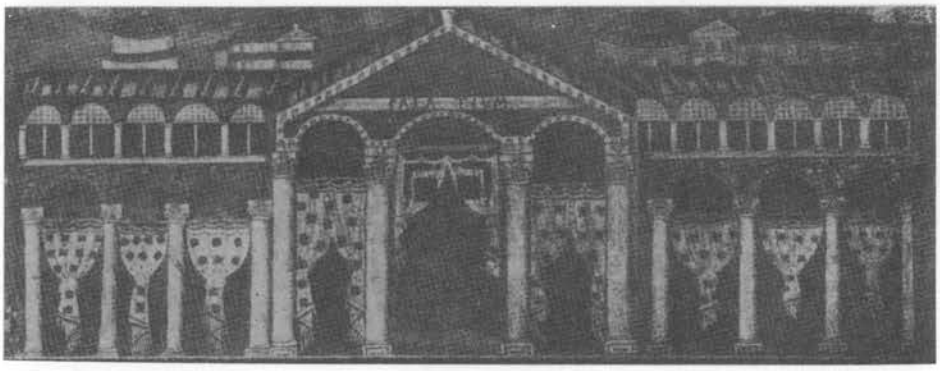

Εἰκ. 48. Ψηφιδωτὴ παράστασις παλατίου ἐκ τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας.

προσέγγισις, τῶν εἰς τὸ μαρτύριον ἰδιαζουσῶν μορφῶν μεταβιβασθεισῶν εἰς τὴν λιτοτέραν ἀστικὴν ἐκκλησίαν.

Ὅσον ἑλκυστικὴ καὶ ἂν φαίνεται ἡ ἐκτεθεῖσα ἀνωτέρω ἄποψις τοῦ Dyggve καὶ τοῦ Grabar, ὅμως ἀφίνει εἰς τὸν μελετητὴν μίαν σοβαρὰν ἀπορίαν. Διερωτᾶταί τις πράγματι διατὶ ἐκ τῶν πολλῶν τύπων χριστιανικῶν μαρτυρίων ἐπεκράτησεν ὁ μέχρι τοῦδε εἰς τὰ ὀλιγώτερα παραδείγματα συναντώμενος τύπος τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς καὶ ἀπέβη μάλιστα ἀργότερον ξυλόστεγος, ἐν ᾧ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἔμειναν θολωτοί;

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι ἡ ἀστικὴ χριστιανικὴ βασιλικὴ εἶχε πολὺ στενοτέραν, πολὺ πλέον ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν νεκρικὴν εἰδωλολατρικὴν ἢ πρὸς τὴν κοσμικήν (πολιτικήν) ῥωμαϊκὴν βασιλικήν, καίτοι ἡ τελευταία αὕτη ἐμφανίζει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς κατὰ τὸν Δ΄ αἰ. τελείως συγκεκροτημένης χριστιανικῆς βασιλικῆς.

Ὡμιλήσαμεν μέχρι τοῦδε περὶ τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τοῦ κυρίου σώματος τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, ἀλλ' ὡς εἴπομεν καὶ προηγουμένως, ἡ αἴθουσα τῶν πιστῶν οὐδέποτε σχεδὸν ἵστατο αὐτοτελὴς καὶ μεμονωμένη ἀλλὰ περιεβάλλετο ἀπὸ ἄλλας καὶ δὴ σημαντικὰς ἐνίοτε κατασκευάς, αἱ ὁποῖαι τὴν συνεπλήρωνον. Πῶς ἐξηγοῦνται αἱ βοηθητικαὶ αὗται κατασκευαί; Εἰς

ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος τούτου μᾶς βοηθεῖ τὸ ἐπίσης προσφάτως ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ J. Lassus [1], εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται κυρίως ἡ διὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς χρησιμοποίησις ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, ἥτις φαίνεται ὅτι ἦτο λίαν διαδεδομένη κατὰ τὸν Γ΄ αἰ., ὡς πιστοποιοῦσι κείμενα [2] καὶ μνημεῖα [3]. Κατὰ τὸν Lassus λοιπὸν ἡ ἐκκλησία ἔμεινε κατ' οὐσίαν καὶ μετὰ τὸν θρίαμβον αὐτῆς μία μεγάλη, περισσότερον βέβαια συμμορφωμένη οἰκία, εἰς τὴν ὁποίαν ἤλθε νὰ εἰσβάλῃ μία μεγάλη αἴθουσα συναθροίσεων: ἡ μετὰ κλιτῶν βασιλική. Πῶς ὅμως ἐξηγεῖται ἡ γένεσις τῆς βασιλικῆς ταύτης δὲν λέγει ὁ Lassus. Τοῦτο μόνον παραδέχεται, ὅτι αἱ ξύλιναι στέγαι της εἶναι οἰκοδομικὸν ὑποκατάστατον τῶν θολωτῶν αἰθουσῶν τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη εἶναι πολὺ ὀλίγον πειστική, ἂν ἀποβλέψωμεν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὰς μεγάλας διαστάσεις τῶν κτηρίων καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν πλοῦτον τῆς διακοσμήσεως αὐτῶν.

Συνοψίζοντες δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς δὲν ἔλαβεν εἰσέτι τὴν ὁριστικὴν αὐτοῦ λύσιν. Ἡ κατὰ τὸν Δ΄ αἰ. ἀπότομος ἐμφάνισις μεγάλης κλίμακος βασιλικῶν μὲ τὴν τελειωμένην μορφήν, τὴν ὁποίαν θὰ διατηρήσουν πλέον καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας, θὰ ἐξακολουθῇ νὰ μένῃ κάπως μυστηριώδης, ἐφ' ὅσον δὲν εὑρίσκονται πρόδρομα αὐτῶν μνημεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ τρίτου αἰῶνος, τὴν κατ' ἐξοχὴν δηλ. γόνιμον περίοδον ἐκείνην τῆς παύσεως τῶν διωγμῶν καθ' ἣν, ὡς μᾶς λέγει ὁ Εὐσέβιος, οἱ Χριστιανοὶ «*μηδαμῶς ἔτι τοῖς πάλαι οἰκοδομήμασιν ἀρκούμενοι εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων ἐκκλησίας*» [4].

Ἐν τούτοις ἂν τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν εὗρεν ἀκόμη τὴν ὁριστικήν του λύσιν, ὅμως ἐσημείωσε σημαντικὰς προόδους διὰ τῶν νεωτέρων εὑρημάτων, ἅτινα ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν καὶ διὰ τῶν ἐπιτυχῶν παραλληλισμῶν, οἵτινες ἐσχάτως προετάθησαν. Οὕτω π.χ. α) ἡ πέριξ τῆς κυρίας αἰθούσης λατρείας ὁμαδικὴ διάταξις βοηθητικῶν, σημαντικῶν ἐνίοτε, διαμερισμάτων ἑρμηνεύεται ὀρθῶς ὡς ἐπίδρασις τῆς οἰκιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας, χρονολογουμένη ἀφ' ὅτου ἀκόμη ἡ ἐκκλησία ἐφιλοξενεῖτο εἰς τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας.

---

[1] J. Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie, du IIIe s. à la conquête musulmane, Paris 1947.

[2] Παράβαλε τὰ ἐν σ. 21 μνημονευθέντα κείμενα.

[3] Ἰδίᾳ ἡ οἰκία τῆς Δούρας (περὶ ἧς βλ. σ. 16) καὶ αἱ ὑπὸ ἢ παρὰ τὰς ἐν Ρώμῃ βασιλικὰς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος καὶ τοῦ Ἁγίου Μαρτίνου προσφάτως ἀναγνωρισθεῖσαι οἰκίαι-ἐκκλησίαι (βλ. σ. 18).

[4] Ἐκκλ. ἱστ. VIII, 1, 5 καὶ VIII, 2, 1 πβλ. καὶ VIII, 14 Β.

β) Ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ μετὰ στοῶν αὐλή (αἴθριον) καὶ ἡ αἴθουσα λατρείας (βασιλική) προέκυψαν πιθανώτατα ἐξ ἐπιδράσεων τῶν δύο οὐσιωδῶν μερῶν τῶν συγχρόνων ῥωμαϊκῶν παλατίων δηλ. τῆς μετὰ στοῶν ὑπαίθρου αὐλῆς καὶ τῆς ἀμέσως ἀκολουθούσης αἰθούσης τοῦ θρόνου. Ἀντίστοιχον ἐπίδρασιν πρέπει ἴσως νὰ δεχθῶμεν καὶ ἐκ τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορος ἐπὶ τὴν θείαν λατρείαν κατὰ προσωπικὴν ἐπιβολὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

γ) Ἡ κυρίως αἴθουσα λατρείας δὲν πρέπει νὰ ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὰς πολιτικὰς ῥωμαϊκὰς βασιλικάς — καίτοι εἰς αὐτὰς ἀνευρίσκονται ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς — διότι ταῦτα ἦσαν κοινὰ εἰς ὅλας τὰς ἀνὰ τὴν αὐτοκρατορίαν βασιλικάς. Καλύτερον ἐξηγεῖται διὰ τῆς νεκρικῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥτις εἶναι καὶ αὐτὴ συνέχεια τῆς εἰδωλολατρικῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς λατρείας, ἥτις βαθμιαίως εἰσήγαγεν εἰς τὰς ἀστικὰς βασιλικὰς τὴν νεκρικὴν λειτουργίαν καὶ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν.

Οὕτω ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξηγεῖται λογικώτερον τὸ ἱερὸν μὲ τὴν ἁψῖδά του καὶ τὸ πρὸ αὐτοῦ θριαμβευτικὸν τόξον, ἡ Ἁγ. Τράπεζα καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτὴν στέγασμα (κιβώριον).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ξυλόστεγον βασιλικὴν τοῦ κυρίως ναοῦ τοιαύτη ὑπῆρχεν, ὡς εἴδομεν, ἀνέκαθεν ἐν χρήσει διὰ τὰς συνελεύσεις τῆς Κοινότητος. Ἡ διὰ κιονοστοιχιῶν εἰς ἐπιμήκεις λωρίδας διαίρεσίς της αὕτη ἁπαντᾷ ἤδη εἰς λατρευτικὰ εἰδωλολατρικὰ οἰκοδομήματα ὡς π.χ. εἰς Μακτάρ, ταῦτα ὅμως εἶναι μικρῶν διαστάσεων, ἐν ᾧ αἱ βασιλικαὶ τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἔχουν μεγάλας, μνημειώδεις, ἀναλογίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἱκανοποιεῖ πλήρως τὴν περιέργειάν μας. Δυνατὸν ἐπίσης εἶναι — ἀλλὰ παραμένει ἁπλῆ ὑπόθεσις — ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἀποτελεῖ μίαν διείσδυσιν εἰς τὴν μεγεθυνθεῖσαν παλαιὰν αἴθουσαν τῶν συνελεύσεων τῶν πλευρικῶν στοῶν τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς.

Τέλος ὅταν ὁ τύπος τῆς βασιλικῆς συνεκροτήθη ἀρτίως, ἀλλὰ τότε μόνον[1] δυνατὸν νὰ ἔπαιξε ρόλον ἀναλογία τις πρός τινας ἀρχιτεκτονικὰς διατάξεις τῶν αὐτοκρατορικῶν παλατίων, ὅτι δηλ. αἱ πλάγιαι στοαὶ μετὰ τῶν ὑπερῴων των κατεσκευάσθησαν κατ' ἀναλογίαν τῶν πρὸ τῶν αἰθουσῶν τοῦ θρόνου αὐλῶν μετὰ τῶν διωρόφων στοῶν των κατ' ἀναλογίαν τῶν αὐλικῶν τελετῶν. Ἂν δέ, ὡς ὑποστηρίζεται, εἰς τὰς τρικλίτους αἰθούσας τοῦ θρόνου καὶ τῶν ἀκροάσεων τῶν πολιτῶν τὸ κεντρικὸν κλῖτος ἔμενεν ἐλεύθερον, οἱ δὲ παριστάμενοι συνωθοῦντο εἰς τὰ πλάγια κλίτη, τότε τοῦτο ἔρχεται εἰς συμφωνίαν πρὸς τὰς προσφάτως γενομένας παρατηρήσεις εἰς τὰς

[1] Lemerle ἔ.ἀ. σ. 326.

βασιλικὰς τῆς Συρίας, τῆς Β. Ἀφρικῆς (εἰκ. 49) καὶ τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἃς διεπιστώθη, ὅτι τὸ μέσον κλῖτος τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν ἔμενεν ἐπίσης,

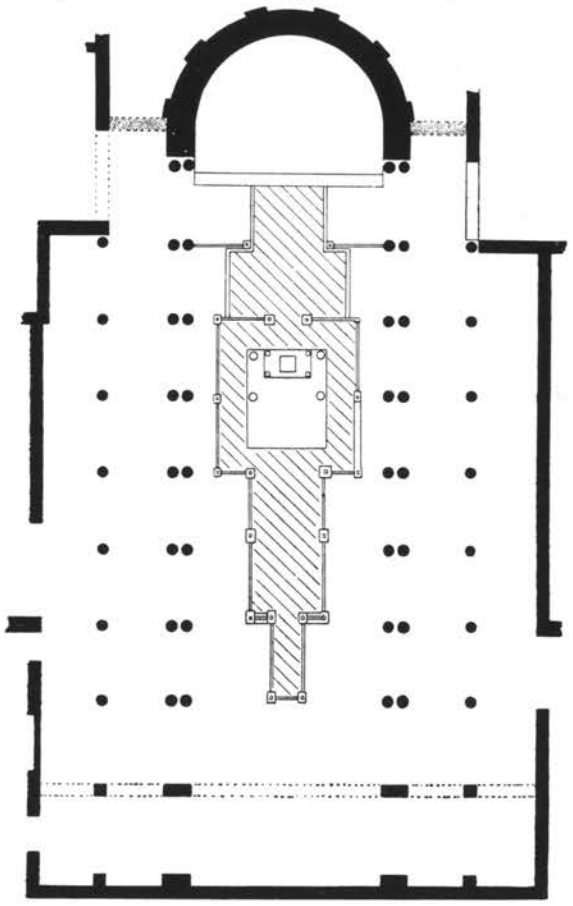

Εἰκ. 49. Βασιλικὴ Δερμὲς παρὰ τὴν Καρχηδόνα (Gauckler).

κατὰ τὸ πλεῖστόν του μέρος, ἐλεύθερον ἀπὸ τὸ πλῆθος ἢ τοὐλάχιστον ἐπεφυλάσσετο δι' ὀλιγαρίθμους κατηγορίας προνομιούχων [1], ἐν ᾧ οἱ λοιποὶ ὤφειλον νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ ὑπερῷα.

[1] Οὕτω π.χ. πλὴν τῆς εἰκονιζομένης ἀνωτέρω βασιλικῆς τοῦ Δερμές (εἰκ. 49) καὶ τέσσαρες ἄλλαι παρουσιάζουσι τὸ $^1/_2$ ἢ καὶ τὰ $^2/_3$ καὶ πλέον τοῦ μέσου κλίτους κατειλημμένα διὰ λειτουργικοὺς ἢ τελετουργικοὺς σκοπούς: α) ἡ τῆς Φεριάνας (GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXIII), β) ἡ τοῦ Κασσερίν (GAUCKLER, ἔ.ἀ. πίν. XXVII), γ) ἡ τοῦ Σαβαραθᾶ ἐν Τριπολίτιδι (R. BARTOCCINI, Guida di Sabratha, Roma-Milano 1927, σ. 35) καὶ δ) ἡ τοῦ Ἀσαβιὰ τῆς Τριπολίτιδος (R. BARTOCCINI, Africa Italiana II [1928-29] σ. 85 εἰκ. 9).

α'. Ἵδρυσις, σχέδιον καὶ θεμελίωσις τῶν ναῶν.

Κύριος παράγων ἀναπτύξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπῆρξεν ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς, μάλιστα δ' οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι, εἰς τὸν ἔνθεον ζῆλον τῶν ὁποίων ὀφείλεται ἡ ἵδρυσις τῶν σπουδαιοτέρων ἐκκλησιῶν. Πλεῖστοι πράγματι ἀναφέρονται ἱεράρχαι ἡγηθέντες τῆς οἰκοδομικῆς κινήσεως, ἐξ ὧν ὀνομαστοὶ ἐγένοντο: ὁ ἐπίσκοπος Λαοδικείας Εὐγένιος [1], ὁ ἐπίσκοπος Τύρου τῆς Φοινίκης Παυλῖνος [2], ὅστις διὰ τοῦ θερμοῦ αὐτοῦ ζήλου ἐκίνησε τὴν προθυμίαν «*παντὸς τοῦ λαοῦ του*» πρὸς ἀνέγερσιν τῆς ἐν Τύρῳ βασιλικῆς, ὁ ἐπίσκοπος Γάζης Πορφύριος [3], διὰ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη ἡ ἐν Γάζῃ βασιλικὴ ἐν τῇ θέσει τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Μαρνείου, ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Καμπανίᾳ Νόλης Παυλῖνος [4], ὅστις κατέλιπε καὶ ἰδίαν «ἔκφρασιν» περὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Φήλικος, οἱ ἐπίσκοποι Νικοπόλεως Δουμέτιος Α' καὶ Δουμέτιος Β' [5], κτίτορες ἑκάτερος ἀνὰ μιᾶς μεγάλης βασιλικῆς ἐν Νικοπόλει τῆς Ἠπείρου, ὁ ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ὁ ἀνακαινίσας τὴν καεῖσαν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου [6], ὁ Θρᾷξ ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Ἱστρίᾳ Παρεντίου Εὐφράσιος καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος αὐτοῦ, προνοίᾳ τῶν ὁποίων ἀνηγέρθη ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐν Παρεντίῳ (Parenzo) βασιλική, ἐν τῇ ὁποίᾳ εἰκονίζονται ἀμφότεροι εἰς τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ [7], ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Φῆλιξ, κτίτωρ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, εἰκονιζόμενος ὁμοίως εἰς τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ [8], οἱ ἐπίσκοποι Ραβέννης Μαξιμῖνος [9] καὶ Ρεπαρᾶτος [10] ἀπαθανατισθέντες καὶ αὐτοὶ εἰς τὰς ἁψῖδας τῶν ναῶν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννης ὁ μέν, τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου ἐν Κλάσσει ὁ δὲ καὶ πολλοὶ ἄλλοι τοὺς ὁποίους μνημο-

---

[1] Οὗτος, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή του, «*ἀπὸ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν* (τῆς Λαοδικείας) *ἀνῳκοδόμησε*» μεταξὺ 320 καὶ 340 (W. RAMSAY, Cities and bishoprics I σ. 543. Τοῦ αὐτοῦ Luke the physician and other studies σ. 339).

[2] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκλ. Ἱστορ. Χ. 4,40 (ἔκδ. Schwartz σ. 371-388).

[3] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίος Πορφυρίου 78 (Ἔκδ. Grégoire-Kugener σ. 62).

[4] PAULINUS NOL. Poema XXVII στ. 487-489.

[5] Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, σ. 67. 1917, σ. 48, 63 καὶ 66.

[6] CH. DIEHL, Monuments Piot 1910 πίν. XVIII καὶ XXI. TH. USPENSKI, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. 14, Σόφια 1909, πίν. XV. Κατὰ τὸν TAFRALI, Rev. Arch. 1909 I σ. 97, ὁ Ἰωάννης (Ζ' αἰ.).

[7] Εἰκὼν παρὰ MILLET, Art byzantin ἐν MICHEL, Histoire de l'art I, σ. 178 εἰκ. 104 καὶ O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst σ. 399 εἰκ. 346.

[8] WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst σ. 417 εἰκ. 36

[9] CH. DIEHL, Ravenne, Paris 1907, σ. 3 καὶ 62.

[10] CH. DIEHL, Ravenne, σ. 74.

νεύουν διασωθεῖσαι ἐπιγραφαὶ [1] ὡς κτίτορας σπουδαίων βασιλικῶν ἢ καὶ τμημάτων αὐτῶν ἢ καὶ προσαρτημάτων, οἷον βαπτιστηρίων, παρεκκλησίων, ἀμβώνων κ.λ.π.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ ζῆλος καὶ ἡ προθυμία τῶν πλείστων ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐπισκόπων θὰ ἔμενεν ἀτελεσφόρητος προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μεγάλων καὶ πολυτελῶς διακεκοσμημένων ναῶν, ἂν δὲν ἤρχετο ἐπίκουρος ἡ παρόρμησις [2] καὶ γενναία ἡ αὐτοκρατορικὴ χορηγία [3]· διὰ τοῦτο καὶ ἡ Αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου δύναται, μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν, νὰ θεωρηθῇ ὡς εἷς τῶν μεγαλυτέρων συντελεστῶν ἀναπτύξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐπανειλημμένως τοιαύτας βασιλικὰς χορηγίας τῆς οἰκογενείας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κων/τίνου III, 31-52) ἰδίᾳ προκειμένου περὶ ναῶν τῶν ἁγίων Τόπων, τοὺς ὁποίους ἤδη ἐμνημονεύσαμεν (σ. 20). Ἀργότερον ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία σπουδαίαν παρέσχεν ἐπίσης τὴν συνδρομήν της εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἐν Γάζῃ ἐκκλησίας [4]. Γνωσταὶ δ' ἀφ' ἑτέρου παγκοίνως τυγχάνουν αἱ γενναιόδωροι χορηγίαι τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸς τὰς ἐκασταχοῦ ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας ἀπαριθμεῖ ἐν τῷ «περὶ κτισμάτων» ἔργῳ του ὁ Προκόπιος.

Οὐ μόνον δὲ χρηματικὴν ἀρωγὴν ἀπέστελλον πρὸς τοὺς ἐπισκόπους οἱ αὐτοκράτορες ἀλλὰ καὶ ὑλικὰ πολύτιμα ἐφρόντιζον νὰ παρέχουν εἰς αὐτούς· οὕτω π.χ. ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔγραψεν εἰς τὸν ἐπίσκοπον τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας Εὐσέβιον νὰ τοῦ γνωρίσῃ ποίων «*μαρμάρων καὶ κιόνων καὶ λακωναριῶν*» (= φατνωματικῶν ὀροφῶν) εἶχεν ἀνάγκην διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως, «*ἵνα ταῦτα πανταχόθεν μετενεχθῆναι δυνηθῇ*». Οὐ μόνον δ' ὑλικὰ ἀλλὰ «*καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας καὶ πάνθ' ὅσα περ εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνει*» (Βίος Κωνσταντίνου III, 31-32-34), ἐχορήγησεν ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ. Ἀργότερον ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία μαρτυρεῖται ρητῶς [5], ὅτι ἀπέστειλεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Γάζης «*κίονας πολυτίμους καὶ μάρμαρα*».

---

[1] G. JACOPICH, Edifizi bizantini di Scarpanto, Rodi 1925, σ. 29 (Καρπάθου Κῦρος). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτίον 1929, σ. 39 (Ἐρεσοῦ Ἰωάννης). C. CECCELLI, La basilica di Aquileia, Bologna 1933, σ. 122 (Ἀκυληίας Θεόδωρος) κλπ.

[2] Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ὁ Μ. Κωνσταντῖνος γράφει πρὸς τὸν Καισαρείας ΕΥΣΕΒΙΟΝ ἐν ἐπιστολῇ του (Βίος Κωνσταντίνου II, 42): *ὅσων τοίνυν ἢ αὐτὸς προΐστασαι ἐκκλησιῶν ἢ ἄλλους τοὺς κατὰ τόπον προϊσταμένους ἐπισκόπους πρεσβυτέρους τε ἢ διακόνους οἶσθα, ὑπόμνησον σπουδάζειν περὶ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιῶν ἢ ἐπανορθοῦσθαι τὰ ὄντα ἢ εἰς μείζονα αὔξειν ἢ ἔνθα ἂν χρεία ἀπαιτεῖ καινὰ ποιεῖν.*

[3] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου I, 42: *Ναὶ μὴν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πλουσίας τὰς παρ' ἑαυτοῦ παρεῖχεν ἐπικουρίας ἐπαύξων μὲν καὶ εἰς ὕψος αἴρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους.* Πβλ. καὶ II, 45 καὶ III, 29.

[4] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίος Πορφυρίου 75,23 κέ. (ἔκδ. Grégoire - Kugener σ. 60).

[5] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίος Πορφυρίου 75,35 (ἔκδ. Grégoire - Kugener σ. 60).

Τέλος γνωστὴ τυγχάνει ἡ γενναία συμβολὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς ὑλικὰ πρὸς τοὺς ἐν ἁπάσῃ τῇ αὐτοκρατορίᾳ του ἀνεγειρομένους ναούς. Δικαίως διὰ τοῦτο εἰκονίζοντο μετὰ τῶν ἐπισκόπων καὶ οἱ αὐτοκράτορες ὡς κτήτορες εἰς τὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις τῶν ἁψίδων τῶν ναῶν, ὡς π.χ. ἐν ἁγίῳ Βιταλίῳ τῆς Ραβέννης ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα καὶ ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ ἐν Κλάσσει ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ IV.

*
* *

Προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μιᾶς βασιλικῆς κατηρτίζετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος *ὁ σκάριφος* αὐτῆς, δηλαδὴ τὸ σχεδιογράφημα [1] αὐτοῦ ἐπὶ χάρτου. Πολλάκις δὲ τὰ σχέδια τῶν νέων ναῶν, τοὺς ὁποίους ἐπεχορήγουν οἱ αὐτοκράτορες, ἀπεστέλλοντο πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ἐκ Βυζαντίου, ὡς συνέβη π.χ. διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Γάζης, περὶ τῆς ὁποίας ΜΑΡΚΟΣ Ὁ ΔΙΑΚΟΝΟΣ ρητῶς ἀναφέρει [2], ὅτι ἐν τῇ ἐπιστολῇ, τὴν ὁποίαν ἔγραψεν ἐκ Κων/πόλεως ἡ Εὐδοξία πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Πορφύριον, εὑρίσκετο «*ἐν ἄλλῳ χάρτῃ .... ὁ σκάριφος τῆς ἁγίας ἐκκλησίας σταυροειδὴς*» μετ' αὐτοῦ δὲ συναπεστέλλοντο καὶ γραπταὶ ὁδηγίαι «*ὥστε κατὰ τὸν σκάριφον κτισθῆναι τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν*» [3]. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σκαρίφου ἐχαράσσοντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ [4] διὰ λευκῆς τινος ὕλης, κιμωλίας [5] ἢ γύψου ἢ καὶ ἀσβέστου. Οὕτω ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς Ρουφῖνος «*λαβὼν γύψον ἐσημειώσατο τὴν θέσιν τῆς ἁγίας ἐκκλησίας κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ πεμφθέντος σκαρίφου ὑπὸ τῆς θεοφιλεστάτης Εὐδοξίας*» [6].

Ὡς δὲ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν οὕτω καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐπλάττοντο ὑπὸ τῶν μηχανικῶν (=ἀρχιτεκτόνων) καὶ κήρινα παραδείγματα [7], ἤτοι

---

[1] Ἀργότερον (ΙΒ' αἰ.) ὁ ΖΩΝΑΡΑΣ (I,142,12 Βόννης) ὀνομάζει τὸ σχέδιον *διαγραφήν* (πβλ. τὸ σημερινὸν διάγραμμα).

[2] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, ἔ.ἀ. 75, 28 (Grégoire-Kugener σ. 60).

[3] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίος Πορφυρίου 75, 31 (Grégoire - Kugener σ. 62)—*Σκάριφος εὐκτηρίου τρεῖς κόγχας ἔχοντος* ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ ΒΙΩ ΤΗΣ ΑΓ. ΜΑΡΘΑΣ (μητρὸς τοῦ Ἁγ. Συμεῶνος Στυλίτου τοῦ νεωτέρου) 46—*Σκάριφον δὲ τειχισμοῦ* ἀναφέρει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ.

[4] Πβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΡΟΔΙΟΥ ἔκφρασιν Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως παρὰ LEGRAND-REINACH ἐν Revue des Études Grecques IX (1896) 53 στ. 553-8: *Κύβου χαράξας γραμμικὴν θεωρίαν ... σχῆμα κυβικὸν πρὸς γῆς πέδον.*

[5] Ὁ ΑΜΜΙΑΝΟΣ ΜΑΡΚΕΛΛΙΝΟΣ (XXII, 16, 7) διηγεῖται, ὅτι, ὅτε ὁ ἀρχιτέκτων Δεινοκράτης ἐπρόκειτο νὰ χαράξῃ τὰ θεμέλια τῆς Ἀλεξανδρείας, στερούμενος κιμωλίας, ἐσημείωσε τὴν περίμετρον τῆς πόλεως δι' ἀλεύρου.

[6] ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίος Πορφυρίου 78,4 (Grégoire - Kugener σ. 62).

[7] Περὶ ἀρχαίων προπλασμάτων οἰκοδομημάτων καὶ ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὅρα O. BENNDORF, Antike Baumodelle ἐν Öst. Jahresh. 5 (1902) 175-195. Τὴν ὕπαρξιν ἄλλως τε προπλασμάτων σαφῶς ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ ὑπὸ τῶν κτητόρων εἰς παλαιοχριστιανικὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις συνήθως κρατούμενα ὁμοιώματα τῶν ναῶν.

ὁμοιώματα ὑπὸ σμίκρυνσιν, τῶν πρὸς ἐκτέλεσιν ναῶν, ὡς ρητῶς τοῦτο ἀναφέρει ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ὁ ΝΥΣΣΗΣ (Ὁμιλία ΙΙΙ εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, MIGNE, Ε.Π. 46, 665 Δ) λέγων: «*οὐκ εἴδετε τοὺς μηχανικοὺς ὅπως τῶν μεγάλων καὶ ἐξαισίων οἰκοδομημάτων ἐν ὀλίγῳ κηρῷ τὰς μορφὰς καὶ τοὺς τύπους προσαναπλάττουσιν;*».

Συγκομιζομένης τῆς *ὕλης* [1], ἤτοι τῶν ὑλικῶν δομῆς καὶ ἀνορυσσομένων τῶν τάφρων τῶν θεμελίων ἤρχιζεν ἡ κατασκευὴ αὐτῶν διὰ τῆς τοποθετήσεως τοῦ πρώτου λίθου, πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ ὁποίου ἀνεγινώσκετο ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου «*ἡ περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν εὐχὴ*» πηγνυομένου συνάμα ἐν τοῖς θεμελίοις καὶ σταυροῦ (σταυροπήγιον) [2]. Οὕτω καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς «*ἀρξάμενος κτίζειν τὰ θεμέλια (τῆς ἁγ. Σοφίας) προσεκαλέσατο Εὐτύχιον* (γρ. Ἐπιφάνιον) *τὸν Πατριάρχην καὶ ἐποίησε τὴν περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν εὐχήν*» [3]. Ὁ δὲ Βαλσαμὼν [4] λέγει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «*Ἡ μὲν πῆξις τοῦ θεμελίου διὰ εὐχῆς μόνης καὶ σταυροπηγίου τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου*». Ὅτι δὲ ἐνετειχίζετο σταυρὸς συνάγεται σαφῶς καὶ ἐκ τῆς φράσεως τοῦ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ [5]: «*ποία ἐκκλησία ἡ μὴ τῷ σταυρῷ τετειχισμένη;*».

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς οἰκοδομῆς, ἥτις πολλάκις ἦτο μακροχρόνιος [6], ἐτελοῦντο ἁγιασμοὶ ἢ ἐτίθεντο εἰς ὡρισμένα μέρη, χάριν μεγαλυτέρας στερεότητος αὐτῶν, λείψανα ἁγίων. Οὕτω π.χ. κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἁγ. Σοφίας ἡ σχετικὴ διήγησις μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐτίθεντο *ἐν παντὶ κίονι ἄνω καὶ κάτω λείψανα τίμια ἁγίων* [7], εἰς δὲ τὸν τροῦλλον *ἀνὰ δώδεκα βησάλων κτίσμα ἐποίουν οἱ ἱερεῖς εὐχὴν περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν, ἐποίουν δὲ*

---

[1] *Ὕλαι* = τὰ ὑλικά, **ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ**, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον (Ε.Π. 46, 1093 έ).

[2] **ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ** (Σύνταγμα κατὰ τὸ στοιχεῖον Ε παρὰ **ΡΑΛΛΗ** καὶ **ΠΟΤΛΗ**, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 6, 262) γράφει: *ἡ τοῦ ναοῦ καθιέρωσις οὕτως εἰώθει γίγνεσθαι: πρῶτον μὲν δι' εὐχῆς καὶ σταυροπηγίου τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου ὁ τούτου θεμέλιος πήγνυται.*

[3] **ΑΝΩΝΥΜΟΥ** διήγησις περὶ ἁγ. Σοφίας τοῦ 1619, BANDURI, Imp. orientale τ. 1 μέρος 4, 68. Πβλ. καὶ Cod. Marc. VII, 43 (BANESCU ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 3,150), Κώδικα 76 τῆς Μ. Καρακάλλου (Γρηγ. Παλαμᾶς ΙΣ' [1932] 25), Ν. Ἑλληνομνήμονα ΙΣ' 239 καὶ MIGNE Ε.Π. 157, 614 έ.

[4] Εἰς τὸν 7ον κανόνα τῆς VII Οἰκ. Συνόδου.

[5] Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων MIGNE, Ε. Π. 61, 717.

[6] Οὕτω ἡ οἰκοδομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Γάζης διήρκεσε πέντε ἔτη (**ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ**, Βίος Πορφυρίου 92,1), ἡ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας ἓξ ἔτη (**ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ** Χρονογρ. 55,13 [Βόννης] = MIGNE Ε. Π. 108 στ. 120 πβλ. καὶ **ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΝ**, Ἐκκλ. Ἱστ. ΙΙΙ, 8 = Ε. Π. 82 στ. 1100), ἡ δὲ τῆς Ἁγ. Σοφίας — θαῦμα ταχύτητος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ μέγεθος — 5 μόνον ἔτη (532-537), **ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ**, Χρονογρ. ἔτ. 6030, Βόννης σ. 338· πβλ. καὶ **ΕΜΜ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΝ**, **Ἔκφρασις** Ἁγ. Σοφίας τ. Α', Ἀθῆναι 1907, σ. 18.

[7] **ΑΝΩΝΥΜΟΥ** διήγησις περὶ ἁγ. Σοφίας, Γρηγόριος Παλαμᾶς ΙΣ' (1932) σ. 29.

καὶ ὀπὰς καὶ ἐτίθουν ἐκεῖσε λείψανα ἁγίων· καὶ τοῦτο ἐποίουν μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ τρούλλου[1].

Περατουμένης τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ ἐγίνετο ἡ τελετὴ τῶν *ἐγκαινίων*[2] ἢ *ἀνοιξίων*[3] αὐτοῦ, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ὁλόκληρος ἀκολουθία[4], τῆς ὁποίας προεξῆρχεν ὁ ἐγχώριος ἐπίσκοπος[5].

β'. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν βασιλικῶν.

Κατὰ γενικὸν κανόνα αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἐστρέφοντο πρὸς ἀνατολάς, ἐτοποθετοῦντο δηλαδὴ οὕτως, ὥστε ἡ μία τῶν στενῶν αὐτῶν πλευρῶν — ἡ φέρουσα τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ — νὰ βλέπῃ πρὸς ἀνατολάς. Τὴν τοιαύτην ἄλλως τε διεύθυνσιν τῶν ναῶν ἐπέβαλλον, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 28 καὶ 29) αἵ τε Ἀποστολικαὶ Διαταγαί (II, 57) καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου (I, 19), ἀναφέρει δ' ὁμοίως ὡς ἐπιταγὴν τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ[6], ἀργότερον δὲ καὶ ὁ Πατριάρχης ΓΕΡΜΑΝΟΣ[7].

Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν ἡ πρὸς Ἀνατολὰς στροφὴ ἐδόθη κατ' ἀπομίμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, ἔνθα τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων ἦσαν πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένα. Πιθανωτέρα ὅμως εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, καθ' ἣν ὁ φυσικὸς ἥλιος, ἐξ οὗ λαμβάνει ἡ κτίσις τὸ φῶς, τὴν κίνησιν καὶ τὴν ζωήν, εἶναι σύμβολον τοῦ Χριστοῦ, τοῦ νοητοῦ ἡλίου τῆς δικαιοσύνης[8]. Κατὰ δὲ τὸν Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ (MIGNE Ε.Π. 32, 139) «*πάντες ὁρῶμεν*

---

[1] ΑΝΩΝΥΜΟΥ διήγησις περὶ ἁγ. Σοφίας, Γρηγ. Παλαμᾶς ΙΓ' (1932) σ. 29. Ὁ ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. orientale, τ. 1 μέρος 4 σ. 75-76, λέγει ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς «*ἐν ἑκάστῳ κίονι τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω ἅγιον λείψανον ἔχει ἐνθρονιασμένον*».

[2] ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Εἰς τὸ 25ον ἔτος Ἰουστινιανοῦ. ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 262.

[3] ΒΑΛΣΑΜΩΝ. Ἀπάντησις 13 καὶ 38: «*Διαφορὰ μεγάλη ἐστὶν ἐκκλησιῶν καθιερωθεισῶν δι' ἐγκαινίων, ἀνοιξίων καὶ ἐνθρονισμοῦ, χρίσματός τε ἁγίου μύρου καὶ ἀποθέσεως λειψάνων ἁγίων μαρτυρικῶν καὶ τῶν μὴ οὕτως ἁγιασθεισῶν*». ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. orientale τ. 1 μέρος 4 σ. 77.

[4] Πβλ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ τὸ μέγα (Βενετία 1891) σ. 297, 301, 306.

[5] Ἐν τῷ βίῳ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου (ΦΙΛ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ἁγιολογικὰ μνημεῖα σ. 413) ἀναγινώσκομεν: *ἀποτελεσθέντος δὲ τοῦ ναοῦ ἐπηρώτησε τὸν ὅσιον ὁ θεοφιλέστατος αὐτοῦ μαθητὴς Ἰωάννης λέγων: τίς ἔχει ποιῆσαι τὰ ἐγκαίνια ἐνθάδε πάτερ; Αὐτὸς δὲ εἶπεν: ἰδοὺ λέγω σοι, ὅτι ἐπίσκοπος ἐνθάδιος, ἐκ τοῦ τόπου τούτου, ἔχει ἐγκαινιάσαι τὸν ναόν.*

[6] Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς 37=MIGNE Ε.Π. 26 στ. 795-810. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Νόλης ΠΑΥΛΙΝΟΣ (Epist. XXXII ad Sever. 13) ἀναφέρει ὡς «*mos usitatior, ut prospectus basilicae ad orientem spectat*». Prospectus δ' ἐνταῦθα νοητέον τὸ ἱερόν, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ (Περὶ κτισμ. I, 1, Βόννης σ. 175), ὅστις τὸ ἱερὸν ἀποκαλεῖ «*τὸ τοῦ νεὼ πρόσωπον*».

[7] Ἐκκλ. Ἱστορ. (MIGNE, Ε.Π. 98. 392): *Τὸ κατ' ἀνατολὰς εὔχεσθαι παραδεδομένον ἐστὶ .... παρὰ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, διὰ τὸ τὸν νοητὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης Χριστὸν τὸν θεὸν ἡμῶν ἐπὶ γῆς φανῆναι ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Ἀνατολῆς τοῦ αἰσθητοῦ ἡλίου ... καὶ ὡς συνεκδεχομένης τὴν ἀνατολὴν τῆς δευτέρας τοῦ Κυρίου παρουσίας κλπ.*

[8] Ὅρα καὶ ἀνωτέρω σημ. 7.

κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν, ὅτι τὴν ἀρχαίαν ἐπιζητοῦμεν πατρίδα, τὸν Παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἐν Ἐδὲμ κατ' Ἀνατολάς».

Ἡ πρὸς ἀνατολὰς διεύθυνσις τῶν ναῶν ἐφηρμόζετο, ὡς γνωστόν, καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διὰ τοὺς ναούς των, ἀλλ' ἐνῷ ἐκεῖνοι εἶχον τὴν εἴσοδον ἀπ' ἀνατολῶν τὸ δὲ λατρευτικὸν ἄγαλμα πρὸς δυσμάς, οἱ χριστιανικοὶ ἀντιθέτως εἶχον τὴν μὲν θύραν εἰσόδου κατὰ τὴν δυτικήν, στενὴν πλευράν, τὸ δὲ ἱερὸν μετὰ τῆς ἁγίας Τραπέζης πρὸς ἀνατολάς. Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ὁσάκις ἀρχαῖοι ναοὶ μετετράπησαν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας ἐλήφθη φροντίς, ὥστε κατὰ μὲν τὴν ἀρχαίαν θύραν εἰσόδου, ἤτοι πρὸς ἀνατολάς, νὰ κατασκευασθῇ ἡ ἁψὶς ἢ ἡ κόγχη τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν νὰ ἀνοιχθῇ ἡ θύρα τῆς εἰσόδου, ὡς τοῦτο συνέβη εἰς τὸν Παρθενῶνα [1], τὸ Ἐρέχθειον [2], τὸ «Θησεῖον» [3], καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

Ὁ γενικὸς κανὼν τῆς πρὸς ἀνατολὰς διευθύνσεως τῶν βασιλικῶν παρουσιάζει, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα [4], τὰς ἐξαιρέσεις του. Εἶναι μάλιστα ἄξιον σημειώσεως, ὅτι αἱ ἐξαιρέσεις αὗται, καὶ δὴ αἱ μέγισται ἀπὸ τοῦ κανόνος ἀποκλίσεις, παρατηροῦνται εἰς μνημεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐποχήν (Δ΄ καὶ ἀρχὰς Ε΄ αἰ.). Ἐκ τῶν μνημείων δὲ τούτων ἄλλα μὲν δὲν σώζονται πλέον σήμερον, μνημονεύεται ὅμως ὁ προσανατολισμός των ρητῶς ὑπὸ τῶν πηγῶν, ἄλλα δὲ πάλιν διετηρήθησαν μέχρις ἡμῶν ἢ ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας ἀνασκαφάς. Ἐκ τῶν μὴ σωζομένων ναῶν, ἐχόντων δὲ τὸ ἱερὸν ἐστραμμένον πρὸς δυσμὰς ἀναφέρομεν τὸν ναὸν τῆς Ἀντιοχείας, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ ἱστορικὸς ΣΩΚΡΑΤΗΣ [5] (α΄ ἥμισυ Ε΄ αἰ.) λέγει ὅτι εἶχεν «*ἀντίστροφον τὴν θέασιν*» (ἢ θέσιν), ἀφ' οὗ τὸ «*θυσιαστήριον*» αὐτοῦ, ἤτοι ἡ Ἁγία Τράπεζα, δὲν ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς ἀλλὰ «*πρὸς δύσιν*». Ὁμοίαν διεύθυνσιν εἶχε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου ἀνεγερθεῖσα βασιλικὴ τῆς Τύρου, περὶ τῆς ὁποίας ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 38) ἀναφέρει, ὅτι εἶχε πρόπυλον ἐστραμμένον πρὸς τὰς «*ἀκτῖνας τοῦ ἀνίσχοντος ἡλίου*», ἄρα τὸ ἱερὸν βλέπον πρὸς δυσμάς (πβλ. εἰκ. 11). Ὅμοιον ἐπίσης προσανατολισμὸν εἶχε, κατ' ΕΥΣΕΒΙΟΝ (Βίος Κωνσταντίνου III, 37), καὶ ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως (πβλ. εἰκ. 12).

---

[1] A. MICHAELIS, Der Parthenon, Leipzig 1871, σ. 46 πρβ. καὶ DEICHMANN ἐν Ath. Mitt. 1938-39 σ. 127 ἑ.

[2] STEVENS-PATON, The Erechtheum, Cambridge - Massachusetts, 1927, σ. 493.

[3] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Β΄ (1936) σ. 208.

[4] Οἱ ναοί: Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος ἐν Βάσσαις, Ἀθηνᾶς ἐν Ἀλιφείρᾳ, Προναίας Ἀθηνᾶς ἐν Δελφοῖς, Ἀπόλλωνος ἐν Θέρμῳ, Λαφρίας Ἀρτέμιδος ἐν Καλυδῶνι κλπ. εἶναι πάντες πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένοι.

[5] Ἐκκλ. Ἱστ. V, 22, MIGNE Ε.Π. 67, 640.

Ἐν Ρώμῃ ὡσαύτως ἐπεκράτει ἀναρχία προσανατολισμοῦ. Οὕτως ἱκανὸς ἀριθμὸς πρωΐμων βασιλικῶν (Λατερανοῦ, Ἁγ. Πέτρου, Ἁγ. Παύλου, Ἁγ. Νηρέως καὶ Ἀχιλλείου) παρουσίαζον ἀντίστροφον τοποθέτησιν ἤτοι τὴν θύραν εἰσόδου πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὸ ἱερὸν πρὸς δυσμάς.

Ἐν Ἀνατολῇ ὁμοίως καὶ ἐν Β. Ἀφρικῇ ἡ πρώτη βασιλικὴ τῆς Ἡλιουπόλεως (Baalbek)[1] καὶ ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ Σαβαραθᾶ[2] (Τριπολίτιδος) εἶχον πρὸς δυσμὰς τὴν ἁψῖδά των.

Οὐ μόνον δὲ πρὸς δυσμὰς ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄλλας διευθύνσεις ἐστράφη ἡ ἁψὶς τῶν ἐκκλησιῶν. Οὕτω π. χ. ἐν Ρώμῃ αἱ βασιλικαὶ τῆς Μεγάλης Παναγίας (Sta Maria Maggiore), τῆς Ἁγ. Πουδεντιανῆς (Sta Pudenziana) καὶ τῆς Ἁγ. Πραξαίδης (Sta Prassede) εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὰ ΝΔ, ἡ τῆς Ἁγ. Σαβίνης πρὸς τὰ ΒΑ, ἡ τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς (Sant' Agnese) καὶ τοῦ Ἁγ. Σάβα πρὸς τὰ ΝΑ. Ἐν Ραβέννῃ ὁμοίως ἐπεκράτει ἀστάθεια[3] ὡς καὶ ἐν Ἀλγερίῳ[4]. Καίτοι δ' ἐθεωρήθη ἡ πρὸς ἀνατολὰς διεύθυνσις τῆς ἁψῖδος ὡς τι εἰδικῶς ἑλληνοανατολικόν (STRZYGOWSKI, Kleinasien σ. 184), ὅμως καὶ ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἐν Ἑλλάδι συχνάκις παρουσιάζονται ἀποκλίσεις: οὕτω ἐν Παλαιστίνῃ πρὸς νότον ἀποκλίνουν αἱ βασιλικαί: τοῦ Ἐμμαοὺς[5] καὶ τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo)[6], ἐν Ὑπεριορδανίᾳ αἱ βασιλικαὶ Ἁγ. Θεοδώρου καὶ Μητροπόλεως τῶν Γεράσων[7] καὶ αἱ βασιλικαὶ τῆς Μαδηβᾶς, ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἡ ἐν Κωρύκῳ (Μεριαμλίκ) βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Θέκλης[8], ἐν Ἐφέσῳ ἡ τῆς Παναγίας[9], ἐν Ἀλγερίᾳ ἡ τῆς Θεβέστης (Tebessa)[10], ἐν Κωνσταντινουπόλει αἱ βασιλικαὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου[11], Ἁγ. Εἰρήνης[12] καὶ Ἁγ. Σοφίας[13], ἐν Μακεδονίᾳ

---

[1] Jahrbuch des Instituts XVI (1901) πίν. I.

[2] R. BARTOCCINI, Guida di Sabratha, Roma-Milano 1927, σ. 35.

[3] Πβλ. τὸν πίνακα προσανατολισμοῦ τῶν βασιλικῶν τῆς Ραβέννας, ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ G. GEROLA ἐν Rivista del R. Istituto di Archeologia e Storia dell'arte V (1936) σ. 3 - 27.

[4] Οὕτω π.χ. ἡ βασιλικὴ τοῦ Χενσὶρ Βουδριὲς ἔχει τὴν ἁψῖδά της σχεδὸν πρὸς δυσμὰς (P. GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXVI), ἡ τῆς Χαϊδρὰ καὶ τῆς Φεριάνας πρὸς τὰ ΝΔ (ἔ.ἀ. πίν. XIV καὶ XXIV), ἑτέρα τῆς Φεριάνας πρὸς τὰ ΒΔ (ἔ.ἀ. πίν. XXV), τέλος ἡ τῆς Χενσὶρ Μπουρμεδὲς πρὸς τὰ ΒΑ (ἔ.ἀ. πίν. XXXII) καὶ ἡ τῆς Announa (ἀρχ. Θίβιλις) πρὸς τὰ ΝΔ (GSELL καὶ JOLLY, Announa, Paris 1918, πίν. XII).

[5] VINCENT καὶ ABEL, Emmaüs, Paris 1932, πίν. II.

[6] Revue Biblique 1934, πίν. VI.

[7] J. W. CROWFOOT, Churches at Jerash. Supplementary Papers 3 of the Brit. School of Archaeology at Jerusalem, London 1931, πίν. 1. Ἀπόκλισις 28°.

[8] HERZFELD - GUYER, Monumenta Asiae Minoris Antiqua II (1930) εἰκ. 7 σ. 9.

[9] Forschungen in Ephesos IV, 1 (1932) εἰκ. 21.

[10] ST. GSELL, Monuments antiques de l'Algérie τ. II, Paris 1901, σ. 266.

[11] VAN MILLINGEN, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, σ. 56 εἰκ. 12.

[12] W. GEORGE, The church of St Eirene at Constantinople, Oxford 1912, σ. 9. Ἀπόκλισις 33° 4'.

[13] ΕΜΜ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, τ. Ι σ. 73. Ἀπόκλισις 33° 4'.

αἱ τῆς Θάσου[1], τῶν Φιλίππων[2], Ἁγ. Δημητρίου[3] καὶ Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Στόβων[4], ἐν Ἠπείρῳ αἱ τῆς Δωδώνης[5] καὶ τῆς Νικοπόλεως Γ[6], ἐν Πελοποννήσῳ ἡ τοῦ Γερακίου[7] καὶ τέλος εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ τῆς Δήλου[8] (Ἁγ. Κηρύκου) καὶ τῆς Πάρου[9] (Καταπολιανή) κλπ.

Ἔναντι τοῦ μεγάλου τούτου ἀριθμοῦ τῶν πρὸς νότον ἀποκλίσεων ἐλάχισται καὶ ἀσήμαντοι εἶναι, ὡς ἤδη παρετηρήθη[10], αἱ πρὸς βορρᾶν: Ἐν Χανιγυὰ Παλαιστίνης[11], Πιρδὸπ[12] Βουλγαρίας, Θεοτόκου Θεσσαλίας[13].

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀποκλίσεων ὁ NISSEN ὑπεστήριξε παλαιότερον[14], ὅτι κατὰ τὸν προσανατολισμόν, τόσον τῶν ἀρχαίων ναῶν ὅσον καὶ τῶν χριστιανικῶν, ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τοῦ ὁρίζοντος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνέτελλεν ὁ ἥλιος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τοῦ πάτρωνος τοῦ ναοῦ, θεοῦ ἢ ἁγίου, ἢ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ. Καὶ διὰ μὲν τοὺς ἀρχαίους ναοὺς ἡ θεωρία αὕτη ἐνισχύθη ἐσχάτως διὰ τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ DINSMOOR[15], διὰ τοὺς χριστιανικοὺς ὅμως[16] δὲν ἔγινεν εἰσέτι ἡ σχετικὴ ἔρευνα καὶ τὸ ζήτημα παραμένει ἀκόμη ἐκκρεμές[17]. Πάντως ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διευθύνσεως τῶν ναῶν θὰ ἤσκει ἀναμφιβόλως καὶ ἡ

---

[1] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ζ' (1951) σ. 7. Ἀπόκλισις πρὸς Ν 67° 30', ἡ ἰσχυροτάτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐν Ἑλλάδι.

[2] P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale, Paris 1945, σ. 285. Ἀπόκλισις 28° 31' 48".

[3] Περιέργως οὔτε παλαιότερον (1918) οἱ DIEHL-LE TOURNEAU-SALADIN, Les mon. chr. de Salonique, οὔτε ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν τῇ προσφάτῳ (1952) ἐκδόσει του τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἐσημείωσαν τὸν προσανατολισμὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, οὔτε δὲ καὶ ὁ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ τῆς Ἀχειροποιήτου ἐν τῷ ἐκλαϊκευτικῷ βιβλιαρίῳ του περὶ τοῦ ναοῦ τούτου.

[4] R. EGGER, Österr. Jahreshefte 24 (1929) σ. 46. Ἀπόκλισις 20°.

[5] Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Πρακτ. Ἀρχ. 1930, πίν. Ι.

[6] ΟΡΛΑΝΔΟΣ-ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1937, σ. 83 εἰκ. 9.

[7] Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1937, 109.

[8] A. ORLANDOS, Bull. Corr. Hellénique 60 (1936) σ. 72. Ἀπόκλισις 20°.

[9] JEWEL-HASLUCK, The church of our Lady of the hundred gates, in Paros, πίν. 10.

[10] LEMERLE, Philippes, σ. 285.

[11] The Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine III. σ. 114.

[12] P. MUTAFCIEV, Bulletin de la Société Archéologique Bulgare V (1915) πίν. Ι.

[13] WACE-DROOP, The Annual of the British School at Athens (1906-7) σ. 315.

[14] Rheinisches Museum für Philol. N. F. τόμ. 29 (1874) σ. 380 ἑ. Orientation, Studien zur Geschichte der Religion I-III (Berlin 1906-1910) καὶ Neue Jahrbücher für das klassische Altertum 1908 σ. 219-240.

[15] Proceedings of the American philosophical Society τ. 80 (1939) σ. 101 ἑ.

[16] Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν χριστιανικῶν ναῶν ὅρα E. WEIGAND, Festschrift für Merkle, 370 καὶ T. ATKINSON, The Church Quarterly Review 128 (1939) σ. 267-279.

[17] Καὶ οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ παρουσιάζουσι ποικιλίαν προσανατολισμοῦ ὀφειλομένην κυρίως εἰς λόγους διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους· πβλ. ἰδίᾳ τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ, τῶν ὁποίων πίνακα προσανατολισμοῦ συνέταξεν ὁ A. STRUCK (Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien u. Leipzig 1910, σ. 145).

διάπλασις τοῦ ἐδάφους ἐφ' οὗ ἐκτίζοντο. Οὕτω ἡ κατὰ τὴν κλιτὺν τοῦ λόφου τοῦ Βατικανοῦ ἀνεγερθεῖσα ἀρχικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Πέτρου εἶχε διὰ τὸν λόγον τοῦτον πρὸς δυσμὰς τὴν ἁψῖδά της, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ παρὰ τὴν Ὀστίαν ὁδὸν κατασκευασθεῖσα ἀρχικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου πρὸς δυσμὰς διηυθύνετο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἀρκαδίου (389), ὁπότε ἀνεκτίσθη μεγαλυτέρα καὶ μὲ ἀντίστροφον πλέον προσανατολισμόν.

Οὐχὶ ὀλιγώτερον τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους ἐπηρέαζον τὸν προσανατολισμὸν τῶν ναῶν καὶ αἱ παρ' αὐτοὺς διερχόμεναι παλαιαὶ ὁδοί. Οὕτω π. χ. ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Σεβαστιανοῦ ἐπηρεάσθη προφανῶς ἐκ τῆς παρ' αὐτὴν διερχομένης Ἀππίας ὁδοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει βασιλικαὶ τοῦ Ἁγ. Νηρέως καὶ Ἁγ. Ἀχιλλείου ὡς καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων, ἀγνώστων σήμερον, λόγων θὰ μετεβλήθη πολλάκις ὁ τυπικὸς προσανατολισμὸς τῶν ναῶν καὶ ἐγένετο ἀντίστροφος, ὡς συνέβη εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ, τὸν Ἅγ. Χρυσόγονον καὶ τὸν Ἅγ. Στέφανον τὸν ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἐν Ρώμῃ.

Τέλος ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι πολλοὶ ναοὶ παρουσιάζουν δύο ταυτοχρόνως ἁψῖδας ἱεροῦ, μίαν πρὸς Α καὶ ἑτέραν πρὸς Δ, ὀφείλεται δὲ τοῦτο κυρίως εἰς μεταγενεστέρως ἐπελθοῦσαν ἀλλαγὴν τοῦ προσανατολισμοῦ. Ἐν ᾧ δηλ. ἀρχικῶς εἶχον οὗτοι τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ των πρὸς δυσμὰς ὕστερον αὕτη μετετέθη πρὸς ἀνατολάς, εἰς τὰς πλείστας δὲ τῶν περιπτώσεων ἡ πρώτη ἁψὶς διετρυπήθη ἀργότερον ἵνα ἀποτελέσῃ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Παραδείγματα: ἡ βασιλικὴ τῆς Ἡλιουπόλεως (Baalbek) (Jahrb. des Inst. XVI (1901) πίν. I σ. 5) καὶ ἡ ἐν Ἄνω Αἰγύπτῳ βασιλικὴ τῆς Ἑρμονθίδος (Ἑρμέντ) (Pococke, A Description of the East I πίν. XLIV σ. 110 καὶ Ναπολεοντείου Ἀποστολῆς Description de l'Égypte, Atlas-Antiquités τ. 1 πίν. 67 εἰκ. 6 κείμενον τ. I σ. 15). Ἐν Β. Ἀφρικῇ ἔχομεν ἀρκετὰ παραδείγματα τρικλίτων βασιλικῶν μὲ ἁψῖδας πρός τε δυσμὰς καὶ πρὸς ἀνατολάς. Ἐκ τούτων μία εὑρίσκεται ἐν Θελέπτῃ (Atti σ. 206), δευτέρα ἐν Σαβαραθᾷ (R. Bartoccini, Guida di Sabratha, Roma-Milano 1927, σ. 35), τρίτη ἐν Orléansville χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 326 (ὅρα ἡμετέραν εἰκ. 28), εἰς τὴν τελευταίαν ὅμως ταύτην ἡ πρὸς δυσμὰς ἁψὶς κατεσκευάσθη ἀργότερον ἵνα περιλάβῃ τὸν τάφον τοῦ ἐπισκόπου Ρεπαράτου (475 μ.Χ.) (Prévost, Revue Archéologique IV (1847) σ. 653 καὶ κατ' αὐτὸν Steph. Gsell, Les monuments chrétiens de l'Algérie II, 240 ἑ.). Δύο ἄλλαι ἐπίσης μὲ διπλᾶς ἁψῖδας βασιλικαὶ εὑρίσκονται ἡ μὲν εἰς Φεριάναν, ἡ δὲ εἰς Mididi (P. Gauckler, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXIV καὶ XXVIII). Καὶ εἰς τὰς πολυκλίτους δὲ βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς ἔχομεν

ὁμοίως κόγχας πρός τε ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμάς, χρησιμοποιηθείσας ἵνα περιλάβουν τάφους ὡς π.χ. ἐν Ματιφοῦ καὶ Ἁμοὺς-ελ-Καριτά.

Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὁ μετὰ δύο ἀψίδων τύπος βασιλικῆς ἁπαντᾷ συχνότατα ἐν τῇ Δύσει ἤδη ἀπὸ τῆς Καρολείου ἐποχῆς, ἐθεωρήθησαν δὲ μάλιστα αἱ δύο ἀψῖδες καὶ ὡς φραγκοκαρολιανὸν προϊόν (DEHIO-BEZOLD, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes II σ. 145).

ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Α΄. Ὁ περίβολος.

Εὐθὺς μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας, ἤτοι κατὰ τὸν Δ΄ μ.Χ. αἰῶνα, οἱ Χριστιανοὶ ἐπιθυμοῦντες παντὶ σθένει τὴν ἐπικράτησιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς θρησκείας των ἀντηγωνίζοντο τοὺς εἰδωλολάτρας καὶ εἰς τὸν πλοῦτον τῆς διακοσμήσεως καὶ εἰς τὴν πολυτέλειαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τῶν ναῶν των. Ἡ ἅμιλλα αὕτη τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὰς λοιπὰς ἀκμαζούσας τότε θρησκείας ἐξεδηλώθη ἐμφανέστερον εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἰδίᾳ ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους[1], οὐ μόνον διότι εἰς αὐτὰς τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη καὶ ἐπεκράτησεν ὁ Χριστιανισμός, ἀλλὰ καὶ διότι ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶχον ἱδρυθῆ ὑπὸ τῶν φιλοτέχνων διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, νέαι καὶ εὐρύχωροι πόλεις — ὡς ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Παλμύρα, ἡ Ἡλιούπολις, ἡ Ἀλεξάνδρεια — εἰς τὰς ὁποίας ἡ πολυτέλεια καὶ ὁ πλοῦτος ἠδύναντο νὰ ἐκδηλωθοῦν πολὺ ἀνετώτερον παρὰ εἰς τὰς παλαιὰς καὶ πυκνοκατῳκημένας πόλεις τῆς Δύσεως. Τούτου ἕνεκα παρατηρεῖται κατὰ τὸν Δ΄ καὶ τὸν Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα, ὅτι οὐ μόνον οἱ εἰδωλολατρικοί (εἰκ. 50, 51, 52), ἀλλὰ καὶ οἱ συναγωνιζόμενοι αὐτοὺς χριστιανικοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολῆς — ἰδίᾳ τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης — χάριν περισσοτέρας ἀναδείξεώς των ἅμα δὲ καὶ ἀπομονώσεως αὐτῶν ἀπὸ τοῦ θορύβου τῶν ὁδῶν, περιεβάλλοντο ὑπὸ εὐρυχώρου αὐλῆς περικλειομένης, ὡς τὰ ἀρχαῖα τεμένη, ὑπὸ περιβολοτοίχου, ὅστις, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔφερε πολυτελῆ πύλην (πρόπυλον), ἀφ' ἑτέρου δ' ἦτο ἐσωτερικῶς, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει (εἰκ. 51), ἐφωδιασμένος διὰ στοῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν θαυμαστὸν ἀρχιτεκτονικὸν πλαίσιον διὰ τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς ὀρθούμενον ναόν (εἰκ. 52).

---

[1] Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὑπὸ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ τοῦ ΝΥΣΣΗΣ ἐν Ἐγκωμίῳ εἰς τὸν μάρτυρα Θεόδωρον (MIGNE, E.Π. 46, 737) λεγόμενα: *Πρῶτον μὲν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῶν ὁρωμένων ψυχαγωγεῖται οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησκημένον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῷ τῆς ἐπικοσμήσεως κάλλει.*

Τοιαῦται πολυτελεῖς περίστοοι αὐλαὶ θὰ ἐκόσμουν ἴσως τὸ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἱδρυθὲν ἱερὸν τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἱεροσολύμοις, ὡς καὶ τὸν ναὸν τῆς Γάζης. Τοιοῦτον δ' ἐκκλησιαστικὸν περίβολον ἀναφέρει διὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου IV, 59) λέγων

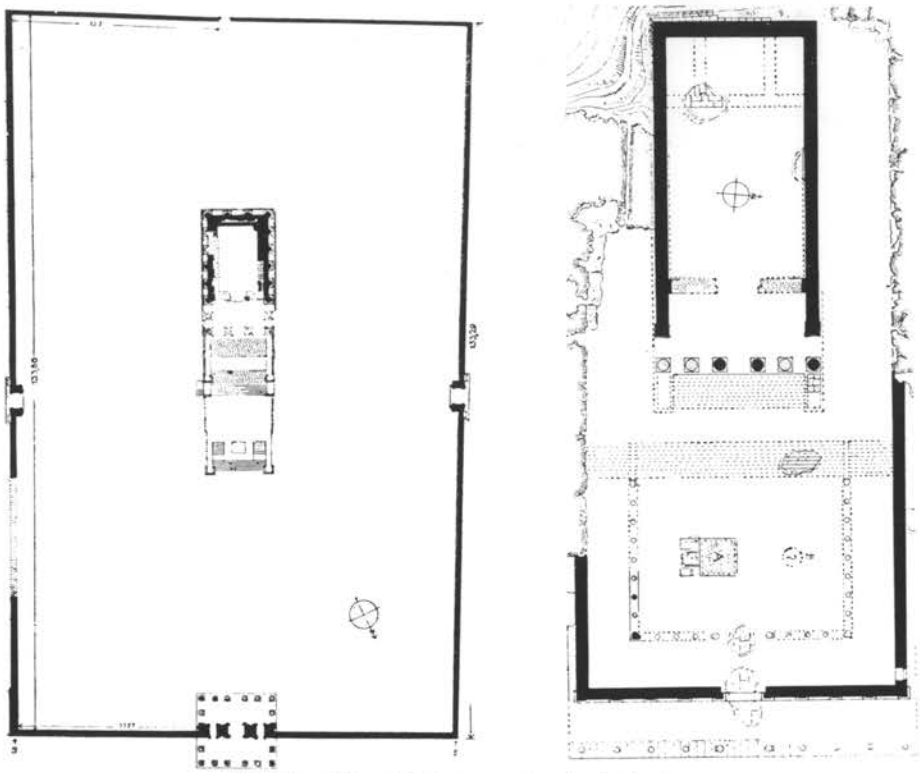

Εἰκ. 50 καὶ 51. Εἰδωλολατρικοὶ ναοὶ τῆς Συρίας.
1. Χούσν Σολεϊμάν (μεθ' ἁπλοῦ περιβόλου). 2. Καλὰτ Ρακρά (μετὰ στοῶν ἐν εἴδει αἰθρίου).

περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἱδρυθέντος σταυρικοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ ἑξῆς: «*Καὶ ὁ μὲν νεὼς ὧδε σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἠξιοῦτο. Ἀμφὶ δὲ τοῦτον αἴθριος ἦν αὐλὴ παμμεγέθης εἰς ἀέρα καθαρὸν ἀναπεπταμένη, ἐν τετραπλεύρῳ δὲ ταύτην στοαὶ διέτρεχον μέσον αὐτῷ νεῷ τὸ αἴθριον ἀπολαμβάνουσαι, οἶκοί τε βασίλειοι ταῖς στοαῖς, λουτρά τε καὶ ἀνακαμπτήρια παρεξετείνετο*» κλπ. Ἐπίσης ἐν ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίῳ Πορφυρίου 80,2 (Grégoire - Kugener σ. 63) ἀναφέρεται τὸ *περιβόλαιον τοῦ ἱεροῦ*. Περὶ τῆς γενικῆς ἄλλως τε ὑπάρξεως περιβόλου εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος, τοὐλάχιστον εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, μαρτυρεῖ καὶ

τὸ διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ νεωτέρου (τοῦ ἔτους 431), τὸ ὁποῖον ἐπεκτείνει τὸ δικαίωμα τῆς ἀσυλίας τῶν ναῶν καὶ εἰς τὸν περίβολον αὐτῶν ὡς καὶ εἰς τὰ προσκτίσματά των, ἤτοι οἰκίας, κήπους, αὐλάς, λουτρὰ καὶ στοάς [1].

Ἁπλούστερος, ἤτοι ἄνευ στοῶν, ἦτο καὶ ὁ περίβολος τῆς βασιλικῆς τῆς

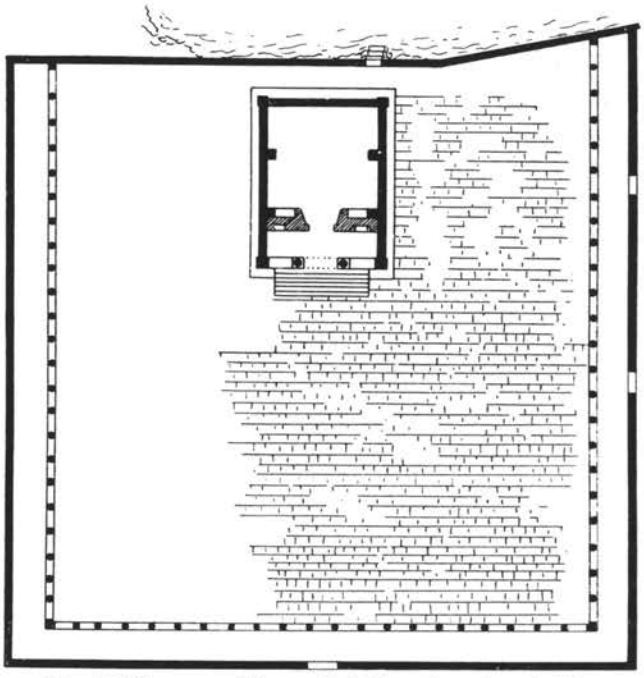

Εἰκ. 52. Ὁ στοοπερίβλητος εἰδωλολατρικὸς ναὸς τοῦ Διὸς ἐν Νέλῃ (Μουσενέφ) τῆς Συρίας.

Τύρου (εἰκ. 11), περὶ τῆς ὁποίας ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστορ. X 4, 37, ἔκδ. Schwartz σ. 380) λέγει: «*ταύτῃ δ' οὖν πολὺ μείζονα τὸν χῶρον ἅπαντα περιλα-*

[1] COD. THEODOSIANUS βιβλ. IX, τίτλ. 15: «*Ἀνεῴχθησαν* (sic) *τοῖς δεδιόσιν οἱ ναοὶ τοῦ μεγάλου Θεοῦ· οὐ γὰρ μόνα τὰ θεῖα θυσιαστήρια καὶ τὸν εὐκτήριον ναὸν τὸν τετραγώνων τοίχων περιβολῇ τειχιζόμενον εἰς ἀσφάλειαν συντελεῖν τῶν προσφευγόντων θεσπίζομεν, ἀλλ' εἴ τι καὶ περαιτέρω τούτου τυγχάνει ἄχρι τῶν τελευταίων θυρῶν τῆς ἐκκλησίας, ἐλέου βωμὸν τοῖς προσφυγοῦσιν εἶναι προστάττομεν· ὥστε μεταξὺ τοῦ ναοῦ, ὃν τῷ προειρημένῳ τόπῳ περιπεφράχθαι διεγράψαμεν ἄχρι τῶν πρώτων μετὰ τοὺς δημοσίους τόπους τῆς ἐκκλησίας θυρῶν πᾶν τὸ παρεγκείμενον, εἴτε ἐν οἰκίαις ἢ κήποις ἢ αὐλαῖς ἢ λουτροῖς ἢ ἐν στοαῖς τυγχάνει, τοὺς εἰσιόντας πρόσφυγας καθ' ὁμοιότητα τὸν ναὸν φυλάττειν*». Πβλ. καὶ ΜΑΤΘΑΙΟΝ ΒΛΑΣΤΑΡΗΝ (Σύνταγμα κατὰ τὸ στοιχεῖον Ε, παρὰ ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 6 [1859] σ. 263-64) κεφ. ΙΓ' περὶ τῶν ἐν ἐκκλησίᾳ προσφύγων Νόμοι: «*Μέχρι τῶν πρὸ τῆς δημοσίας ἀγορᾶς τῆς ἐκκλησίας ὅρων τὸ ἀσφαλὲς ἐχέτωσαν οἱ προσφυγόντες, τοῖς ἐνδοτέροις λουτροῖς ἢ κήποις ἢ οἰκήμασιν ἢ στοαῖς ἢ αὐλαῖς χρώμενοι*». Οὐ μόνον δ' ἐκ τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς εὑρεθείσης ἐν Δαμασκῷ τὸ 1909 (D.A.C.L. ἐν λέξει Δαμασκὸς στ. 137) μανθάνομεν ὅτι ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ ἐκληρονόμησε πάσας τὰς προνομίας τῶν ἀρχαίων ναῶν (ἀσυλίας κλπ.).

βών, τὸν μὲν ἔξωθεν ὠχυροῦτο περίβολον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσματι, ὡς ἂν ἀσφαλέστατον εἴη τοῦ παντὸς ἕρκος». Κατὰ ταῦτα ὁ περίβολος ἐνταῦθα εἶχε καὶ ἀμυντικὴν σημασίαν, κατ' ἐνδεχομένων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν. Ὡσαύτως ἐκ τῆς ὑπὸ ΠΑΥΛΙΝΟΥ τῆς ΝΟΛΗΣ περιγραφῆς συνάγεται σαφῶς ὅτι περὶ τὸ ἐν Νόλῃ μαρτύριον τοῦ Ἁγ. Φήλικος ὑπῆρχον τείχη (PAULINUS, Poema XXVII στ. 487-489). Σαφῶς δ' ἐπίσης ἐκ τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ ('Εγκ. εἰς Μαρκ. II, 28) συνάγεται, ὅτι ὁ ἐν Γάζῃ ναὸς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου ἦτο «*ὠχυρωμένος ἀσφαλείᾳ φρουρίου δυοῖν ἀμέλει πύργων περιεστώτων τὴν εἴσοδον*».

Περίβολοι τοῦ εἴδους τούτου — ἤτοι ἁπλοῖ, ἄνευ στοῶν, διετηρήθησαν ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς Συρίας. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 53 δεικνύει τὸν ὑπὸ ὀρθογωνίου περιβολοτοίχου περιβαλλόμενον ναὸν τῆς Ρουβέχα, μετὰ τοῦ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν αὐτοῦ διανοιγομένου προπύλου, τὸ ὁποῖον ἔχει τὸ ἡπλοποιημένον σχέδιον τοῦ κλασσικοῦ προπύλου. Ἕτερα δὲ παραδείγματα τοιούτων περιβολοτοίχων ἔχομεν ἐν Συρίᾳ τὰ ἑξῆς[1]: 1) Ἐν Ἰλ-Ἀντερίν[2], ἐκκλησίαι ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7, 2) ἐν Dair Solaib[3] καὶ 3) ἐν Μεέζ[4]. Καὶ ἐν Ἑλλάδι

---

[1] Χάριν παραλληλισμοῦ τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν τῶν μετὰ Χριστὸν ρωμαϊκῶν χρόνων πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς παρέχω ἐνταῦθα πρόχειρον κατάλογον τῶν σπουδαιοτέρων ἐξ αὐτῶν, οἵτινες εἶναι: 1) Ὁ ἐν Ἀθήναις ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός (πβλ. ΦΡ. ΒΕΡΣΑΚΗ, Ὁ περίβολος τοῦ Ὀλυμπιείου ἐπὶ Ἀδριανοῦ, Ἀθῆναι 1910, εἰκ. 7). 2) Ὁ ἐν Αἰζανοῖς τῆς Μ. Ἀσίας ναὸς τοῦ Διός (LE BAS, Voyage archéolog. en Grèce et Asie Mineure, Paris 1888, πίν. 18). 3) Ὁ μέγας ναὸς τῶν Γεράσων (REY, Voyage dans le Haouran πίν. 21). 4) Ὁ μέγας ναὸς τῆς Παλμύρας (TH. WIEGAND, Palmyra, Berlin 1932, πίν. 56). 5) Ὁ ναὸς τοῦ Βάαλ ἐν Σιάχ (DE VOGÜÉ, Syrie centrale, πίν. 2). 6) Ὁ ναὸς τῆς Ντζεμίλα ἐν Ἀλγερίῳ (Exploration scientifique de l'Algérie πίν. 45). 7) Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἀγορᾷ ἀνεγερθεὶς ναὸς τῆς Ἀφροδίτης καὶ Ρώμης (LÜBKE, Gesch. der Archit. σ. 301). 8) Ὁ ἐν Πομπηΐᾳ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος (J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer², Stuttgart 1905, σ. 545 εἰκ. 619). 9) Ὁ ἐν Σαβραθᾷ τῆς Τριπολίτιδος ναὸς τῶν χρόνων τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (R. BARTOCCINI, Guida di Sabratha, Roma-Milano 1927, σ. 33). 10) Ὁ ἐν Νέλῃ (Μουσενέφ) τῆς ἐν Συρίᾳ Αὐρανίτιδος (BUTLER, Architecture and other arts, σ. 347 εἰκ. 122 (Α' μ.Χ. αἰ.) (ἐνταῦθα εἰκ. 52). 11) Ὁ ἐν Καλὰτ-Ραχὰ τῆς Συρίας μέγας περίβολος μετὰ στοῶν ἐν εἴδει αἰθρίου (D. KRENCKER-W. ZSCHIEZSCHMANN, Römische Tempel in Syrien, Berlin-Leipzig 1938, πίν. 20) (ἐνταῦθα εἰκ. 51). 12) Ὁ ἐν Hössn-Soleiman τῆς Συρίας ναὸς τοῦ Διὸς μὲ μέγαν περίβολον (97×113,25) ἄνευ στοῶν (ἐνταῦθα εἰκ. 50) (D. KRENCKER-W. ZSCHIEZSCHMANN, ἔ.ἀ. πίν. 31).

[2] H. C. BUTLER, Syria, Division II Architecture, Section B, Northern Syria, Leyden 1907-1920, σ. 52-60. Ἡ ὑπ' ἀρ. 6 ἐκκλησία μὲ πύργους εἰς τὰς γωνίας ἀνῆκεν ἴσως εἰς ὠχυρωμένην μονήν.

[3] J. MATTERN-R. MOUTERDE-A. BEAULIEU, Dair Solaib, Mélanges de l'Université St Joseph de Beyrouth 22 (1939) σ. 8.

[4] J. MATTERN, A travers les villes mortes de Haute Syrie, Mélanges de l'Université St Joseph de Beyrouth 17 (1933) σ. 129 εἰκ. 31.

δὲ προσεκτικωτέρα ἐξέτασις ἀπέδειξε τὴν ὕπαρξιν περιβόλου εἰς τὴν βασιλικὴν

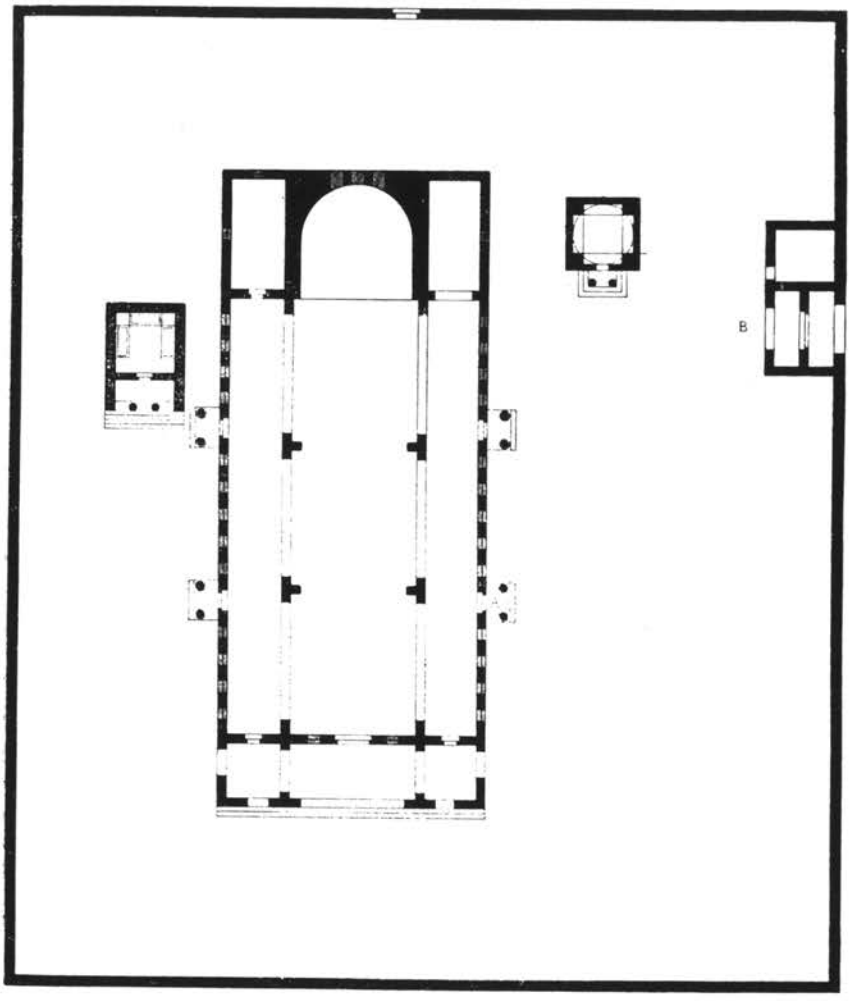

Εἰκ. 53. Ἡ μετὰ περιβόλου χριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ρουβέχα ἐν Συρίᾳ (Δ' αἰ.).

Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [1]. Τέλος περιβολότοιχον ἐμφανίζει καὶ ἡ παρὰ τὰς Κλαζομενὰς βασιλικὴ τοῦ Γκιοὺλ-Μπαχτσέ [2].

---

[1] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1938, σ. 49-50.
[2] WEBER, B.Z. X (1901) σ. 570.

Β΄. Τὸ αἴθριον.

Οἱ πολυτελεῖς μετὰ στοῶν περίβολοι, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ὡμιλήσαμεν, ἐφηρμόσθησαν κυρίως κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα καὶ δὴ εἰς πλουσίους χριστιανικοὺς ναοὺς ἢ ὑπὸ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ἐπιχορηγουμένους, διαθέτοντας δὲ καὶ χῶρον ἐπαρκῆ πέριξ τοῦ καθολικοῦ. Αἱ πτωχότεραι ὅμως ἐκκλησίαι καὶ δὴ αἱ τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ ϛ΄ αἰῶνος ἢ κατήργησαν ὁλοσχερῶς τὸν μέγαν περίβολον, ὡς συνέβη διὰ πολλὰς ἐκκλησίας τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Συρίας, ἢ περιώρισαν αὐτὸν εἰς μικρὰν σχετικῶς αὐλήν, μὴ περιβάλλουσαν πανταχόθεν τὸν ναὸν ἀλλὰ προσηρτημένην εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς βασιλικῆς, κατὰ κανόνα τὴν πλευρὰν τῆς εἰσόδου. Ἐπειδὴ δ' ἡ αὐλὴ αὕτη διετήρησε καὶ τὰς πέριξ στοάς, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία συνεπτυγμένη μορφὴ τοῦ παλαιοτέρου στοοπεριβλήτου περιβόλου (πβλ. τὴν κάτοψιν τοῦ ἐν Νέλῃ τῆς Αὐρανίτιδος ναοῦ εἰκ. 52).

1. *Ὀνομασία.* Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀποκαλοῦσι τὸν συνεπτυγμένον αὐτὸν περίβολον γενικῶς μὲν *αὐλήν* [1], ἐνίοτε δὲ *αἴθριον* [2], *τετράστοον* [3] καὶ *ὕπαιθρον* [4], ἀργότερον δὲ *μεσαύλιον* [5] ἢ *μεσίαυλον* καὶ *μεσοκήπιον* [6]. Ἐν τῇ

---

[1] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος, Κωνσταντίνου III, 32 καὶ 39 (Ναὸς Ἀναστάσεως ἐν Ἱερουσαλήμ), ὁ αὐτὸς μνημονεύει καὶ *μεσαύλιον*, ὁ δὲ ΠΑΥΛΟΣ Ο ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 594 καὶ 614 *αὐλὰς ἀσκεπέας*. Ι. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὁμιλία 57 εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου Ε.Π. 59, 618, ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. II, 38, Ε.Π. 67, 332, ΕΥΑΓΡΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 134 (Oxford).

[2] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνστ. III, 39. Ὁ αὐτὸς ἐν τῇ Ἐκκλ. Ἱστ. (X 4,39) γράφει «*μέσον αἴθριον ἠφίει εἰς τὴν τοῦ οὐρανοῦ κάτοψιν*». Ὥστε ἐνταῦθα τὸ αἴθριον πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἐπίθετον. Ὡς οὐσιαστικὸν ἡ λέξις *αἴθριον* ἐδήλου μέρος τῆς οἰκίας τῶν νοτίων κλιμάτων. Ἀπαντᾷ δ' ἐν παπύροις ἤδη ἀπὸ τοῦ Α΄ μ.Χ. αἰ. διακρινόμενον αὐστηρῶς τῆς αὐλῆς, διότι εὑρίσκετο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας ἐν ᾧ ἡ αὐλὴ ἦτο προσηρτημένη εἰς αὐτήν (P. Oxyr. II 243. 15. - P. Oxyr. II 247,23 Α΄ μ.Χ. αἰ.) P. Lond II 262 (σ. 177) 3 = MITTEIS, Chrest. 181. P. WESSELY, Tab. gr. 6 N. 6,3. BGU I 305 (Ἀρσινόης ϛ΄ μ.Χ. αἰ.). Τὸ αἴθριον κατ' ἀρχὰς εἰσήχθη εἰς τὰς οἰκίας τῶν πόλεων ἔπειτα δὲ εἰς τὰς χωρικάς (LUCKHARD, Das Privathaus im ptolemäischen Ägypten, σ. 59). Ἡ αὐλὴ ἦτο κυρίως διὰ τὰ ζῷα ἐν ᾧ τὸ αἴθριον διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ αἴθριον δὲν εἶναι ἐξελλήνισις τοῦ atrium· εἰς τὸ atrium ἀντιστοιχεῖ τὸ ἑλληνικὸν *μέλαθρον*.

[3] Ἐπιγραφὴ Λαοδικείας Δ΄ αἰ. (W. RAMSAY, Cities and bishoprics I σ. 543), ἐπιγραφὴ τῆς συναγωγῆς τῶν Στόβων (KITZINGER, Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) εἰκ. 204).

[4] ΜΑΡΚΟΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ ἐν Βίῳ Πορφυρίου 84,11 (Grégoire - Kugener σ. 66) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ «*ὑπαίθρου τοῦ ἱεροῦ*». Ἡ λέξις ἦτο ἤδη ἐν χρήσει κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους· διότι ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Φωκαίας γίνεται λόγος περὶ τοῦ «*περιβόλου τοῦ ὑπαίθρου*» (S. REINACH, Rev. des Ét. Juives 1886 τόμ. XII σ. 236 - 243). Ἀργότερον οἱ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ (141,12) ἀναφέρουν «*ὕπαιθρον καὶ ἐξέαρον*».

[5] ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. 271,14, 371,15, 423. 11. ΚΕΔΡΗΝΟΣ σ. 645,14 καὶ 679,21. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Βίος Ἁγ. Ὑπατίου 67,11 (Teubner). ΜΟΣΧΟΥ Λειμὼν νοητὸς CV MIGNE, Ε.Π. 87,2964.

[6] ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 3,43 Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ σ. 585. Παρὰ ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦ. 327,4 καὶ προαύλιον: «*φιάλαι κατὰ τοῦ ναοῦ τὰ προαύλια*».

Δύσει ἐγίνετο χρῆσις τῶν λέξεων: *atrium* [1] (ὅπερ ἀντιστοιχεῖ κυρίως πρὸς τὸ ἑλληνικὸν *μέλαθρον*) καὶ *quadriporticus* [2].

2. *Προέλευσις.* Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν τὸ αἴθριον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συνεπτυγμένη μορφὴ τοῦ μεγάλου περιβόλου τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν, ὅν, ὡς εἴδομεν, υἱοθέτησαν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοί, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶναι καὶ στοιχεῖον δάνειον ἐκ τῆς συγχρόνου μετὰ περιστυλίου ἰδιωτικῆς οἰκίας. Ἀμφότεραι αἱ ὑποθέσεις εἶναι ἐξ ἴσου πιθαναί.

3. *Προορισμός.* Τὸ αἴθριον ἐξεπλήρου ἐπιτυχέστατα σπουδαίους σκοπούς, ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπεμόνωνε τὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ θορύβου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀπετέλει ἕνα μεγαλοπρεπῆ καὶ πλούσιον προθάλαμον τοῦ κυρίως ναοῦ [3]. Ὁ εἰσερχόμενος πιστὸς ἐδέχετο ἐν τῷ αἰθρίῳ τὴν πρώτην ἐπιβλητικὴν ἐντύπωσιν καὶ παρεσκευάζετο τρόπον τινὰ διὰ τὴν βίωσιν τοῦ ἔτι μεγαλοπρεπεστέρου κυρίως ναοῦ [4]. Ἀλλὰ καὶ διὰ λειτουργικοὺς σκοποὺς ἦτο τὸ αἴθριον χρησιμώτατον· πράγματι, ὡς ἐκ προσφάτων μελετῶν προέκυψεν [5], ἐν τῷ αἰθρίῳ πρέπει νὰ ἐτελεῖτο κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα τὸ πρῶτον ἤτοι τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας, δηλαδὴ ἡ ἀκολουθία τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου [6] καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τῶν πιστῶν *πρόθεσις* τῶν προσφορῶν. Μετὰ δὲ τὸν ὄρθρον ἐγίνετο ἐν πομπῇ ἡ ὁμαδικὴ εἴσοδος κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἀπὸ τοῦ αἰθρίου εἰς τὸν κυρίως ναόν, δηλ. εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν, προηγουμένου τοῦ ἐπισκόπου καὶ ψαλλομένου τοῦ ἑωθινοῦ ὕμνου [7], ὁπότε ἐν τῷ αἰθρίῳ παρέμενον μόνον οἱ *κατηχούμενοι*, οἱ

---

[1] LIBER PONTIFICALIS ROM. σποράδην. **ΠΑΥΛΙΝΟΣ ΝΟΛΗΣ** σποράδην. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἐπιγραφὰς π.χ. τοῦ Porto (Δ΄ μ.Χ. αἰ.) «(fecit) *atrium cum quadriporticum*» (sic) (DAMASI OPERA, ἔκδ. Merenda σ. 245).

[2] ANONYMUS PLACENTINUS (Geyer 179,1-2) *basilica aedificata in quadriporticu* (Βασιλικὴ Ἀβραὰμ ἐν Χεβρών). Peregrinatio Staе Silviae κεφ. 37 (Itinera ἔκδ. GEYER 89 στ. 4 ἑξ.) Breviarius (Itinera 154 στ. 14 καὶ Liber Pontificalis ἔ.ἀ.).

[3] Ὁ **ΕΥΣΕΒΙΟΣ** (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4,40) λέγει: «*Καὶ πρώτη μὲν εἰσιόντων αὔτη* (δηλ. ἡ αὐλή) *διατριβή, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαΐαν τῷ παντὶ κλπ.*».

[4] Περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν διαφόρων μερῶν τῆς βασιλικῆς ὅρα τὸ σχετικὸν κεφάλαιον ἐν τέλει τῆς περιγραφῆς τῶν καθ' ἕκαστον αὐτῆς μερῶν.

[5] Δ. Ι. **ΠΑΛΛΑΣ**, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Κ΄ (1950) σ. 279-289.

[6] Συνισταμένη εἰς ψαλμούς, ὕμνους, εὐχάς, δεήσεις καὶ ἀναγνώσματα.

[7] Ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαιοτέρας ταύτης ὁμαδικῆς εἰσόδου ἀποτελεῖ ἡ σήμερον τελουμένη Μικρὰ Εἴσοδος. Πβλ. **ΠΑΛΛΑΝ** ἔ.ἀ. σ. 284

προσκλαίοντες[1] καὶ οἱ *χειμαζόμενοι*, ἤτοι οἱ πάσχοντες ἐκ φρενικοῦ νοσήματος[2], οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸν κυρίως ναόν. Τέλος αἱ στοαὶ τοῦ αἰθρίου ἐχρησίμευον καὶ ἵνα δι' αὐτῶν μεταβαίνῃ τις εἰς τὸν ναὸν χωρὶς νὰ βρέχεται[3].

---

[1] Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ οἱ μετανοοῦντες ἐγκληματίαι διῃροῦντο εἰς τὰς ἑξῆς 4 ἢ κατ' ἄλλους 5 ὁμάδας: α) εἰς τὴν τῶν προσκλαιόντων, β) εἰς τὴν τῶν ἀκροωμένων, γ) εἰς τὴν τῶν ὑποπιπτόντων, δ) εἰς τὴν τῶν συνισταμένων, ε) εἰς τὴν τῶν μετεχόντων τῶν ἁγιασμάτων. Τὰς τοιαύτας τῆς μετανοίας τάξεις οἱ ἁμαρτάνοντες διήρχοντο βραδέως μὲν ἀλλ' ἀλληλοδιαδόχως ἀπὸ τῆς 1ης μέχρι τῆς τελευταίας. Οὕτω κατὰ τὰ εἰς τὸν 77ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου ἀφορῶντα σχόλια ΘΕΟΔΩΡΟΥ τοῦ ΒΑΛΣΑΜΩΝΟΣ ἔδει, τοὺς ἐπὶ συζυγικῇ ἀπιστίᾳ λ. χ. καταδικασμένους «*ἐνιαυτὸν προσκλαίειν, διετίαν ἐπακροᾶσθαι, τριετίαν ὑποπίπτειν καὶ τῷ ἑβδόμῳ συνάπτεσθαι τοῖς πιστοῖς καὶ οὕτω τῆς προσφορᾶς καταξιοῦσθαι ἐὰν μετὰ δακρύων μετανοήσωσι*» (Κανόνες ἐν MIGNE, Ε.Π. σ. 137 στ. 808).

Τὸν δὲ ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τόπον τῶν μετανοούντων ἄριστα ὥρισεν ὁ διάσημος ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας τῆς ἐν Πόντῳ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ (Γ' αἰών). Ἰδοὺ τίνα μνείαν ποιεῖται τῆς στάσεως αὐτῶν ὁ πολὺς Ἱεράρχης (Ἐπιστολὴ κανονική, MIGNE, Ε.Π. τ. 10 στ. 1048 καὶ παρὰ ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 4 σ. 66 κανὼν ΙΑ'):

«*Ἡ πρόσκλαυσις ἔξω τῆς πύλης τοῦ εὐκτηρίου* (=τοῦ ναοῦ) *ἐστίν· ἔνθα ἑστῶτα τὸν ἁμαρτάνοντα χρὴ τῶν εἰσιόντων δεῖσθαι πιστῶν, ὑπὲρ αὐτοῦ εὔχεσθαι. Ἡ ἀκρόασις ἔνδοθι τῆς πύλης ἐν τῷ νάρθηκι, ἔνθα ἱστάναι χρὴ τὸν ἡμαρτηκότα ἕως τῶν κατηχουμένων, καὶ ἐντεῦθεν ἐξέρχεσθαι. Ἀκούων γάρ, φησί, τῶν γραφῶν καὶ τῆς διδασκαλίας, ἐκβαλλέσθω, καὶ μὴ ἀξιούσθω προσευχῆς. Ἡ δὲ ὑπόπτωσις, ἵνα, ἔσωθεν τῆς πύλης τοῦ ναοῦ ἱστάμενος, μετὰ τῶν κατηχουμένων ἐξέρχηται. Ἡ σύστασις, ἵνα συνιστᾶται τοῖς πιστοῖς, καὶ μὴ ἐξέρχηται μετὰ τῶν κατηχουμένων· τελευταῖον, ἡ μέθεξις τῶν ἁγιασμάτων*».

Σχετικῶς ἐπίσης πρὸς τοὺς μετανοοῦντας ὁ ΜΑΤΘ. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ (Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Μ παρὰ ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 6, Ἀθήνησιν 1859, σ. 363 καὶ Ε.Π. 145 στ. 17) γράφει: «*Εἰς τέσσαρας δὲ τάξεις οἱ μετανοοῦντες διῄρηνται: εἰς τοὺς προσκλαίοντας, τοὺς ἀκροωμένους, τοὺς ὑποπίπτοντας καὶ τοὺς συνισταμένους: καὶ προσκλαίοντες μέν εἰσιν οἱ ἔξω τῆς θύρας τοῦ εὐκτηρίου ἱστάμενοι καὶ πρὸς τῶν εἰσιόντων τε καὶ ἐξιόντων πιστῶν εὐχήν τε αἰτούμενοι καὶ τὴν τῆς ἁμαρτίας συγχώρησιν· ἀκροώμενοι δὲ οἱ ἔνδον τῆς θύρας ἱστάμενοι, ἐν τῷ λεγομένῳ νάρθηκι, καὶ τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῆς κοινῆς εἰσακούοντες διδασκαλίας, εἶθ' οὕτω μετὰ τῶν κατηχουμένων ἐξερχόμενοι· ὑποπίπτοντες δέ εἰσιν οἱ ἔνδον τῆς ἐκκλησίας ἱστάμενοι κατόπιν* (=ὄπισθεν) *δὲ τοῦ ἄμβωνος καὶ μετὰ τῶν κατηχουμένων καὶ οὗτοι ἐξιόντες, ἡνίκα τὸ «ὅσοι κατηχούμενοι», ἐκφωνηθείη παρὰ τοῦ διακόνου συνιστάμενοι δὲ οἱ τοῖς πιστοῖς μὲν συνευχόμενοι καὶ συμψάλλοντες, τῆς δὲ τῶν ἁγιασμάτων ἀπεχόμενοι μεταλήψεως, μέχρις ἂν ἐξήκοντος τοῦ νενομισμένου χρόνου, τὸ τέλειον αὐτοὺς τῆς θείας ἐκδέξηται κοινωνίας*. Πβλ. τὸν αὐτὸν ἐν τόμῳ 4,66 τοῦ Συντάγματος θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ καταδικάζει τοὺς ἀρνησιθρήσκους εἰς *αἰώνιον πρόσκλαυσιν* (MIGNE, Ε.Π. τ. 32 στ. 797).

[2] Κατὰ ΖΩΝΑΡΑΝ εἰς κανόνα ΙΖ' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου (παρὰ ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 3 σ. 56): *Χειμαζομένους δέ τινες καλοῦσι τοὺς δαιμονιῶντας*.

[3] ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανόν ΙΙ, 32 (Förster-Richtsteig 39,13): *Νῦν μὲν οὖν εἰς εὐπρέπειαν τὸ χρῆμα συμβάλλεται τῶν στοῶν, κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν τοῦ μάρτυρος ἑορτήν, ἄγεται γὰρ ὥρᾳ χειμῶνος, καὶ πρὸς τὸ παραπέμπειν ἀβρόχους τοὺς εἰσιόντας ὑετοῦ τυχὸν ἐπινίφοντος*.

4. *Θέσις.* Ἡ στοοπερίβλητος αὐλή (αἴθριον) ἐτοποθετεῖτο, ὡς εἴπομεν, κατὰ γενικὸν κανόνα πρὸ τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ναοῦ· διότι ἐπὶ ταύτης εὑρίσκετο καὶ ἡ θύρα ἢ αἱ θύραι τῆς εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναόν. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου παρουσίαζον αἱ βασιλικαὶ τῆς Συρίας, αἵτινες, ὁσάκις ἦσαν ἐφωδιασμέναι δι' αἰθρίου — ὅπερ οὐχὶ σύνηθες — εἶχον τοῦτο πρὸ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ δὴ συνήθως τῆς νοτίας, ἐν ᾧ ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀφίετο ἐλευθέρα ἤ, τὸ πολύ, ἔφερε πρὸ αὐτῆς ἁπλῆν αὐλήν, ὡς τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα (εἰκ. 55 καὶ 56) δεικνύουσι. Ἡ πλαγία τοποθέτησις τοῦ αἰθρίου εἰς τὰς Συριακὰς βασιλικὰς ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς παλαιὰν παράδοσιν, ἀναγομένην εἰς τοὺς Ἀσσυρίους καὶ τοὺς Χετταίους. Πράγματι, εἰς τὰ παλαιὰ ὀρθογώνια κτήρια τῶν λαῶν τούτων, τὰ *χιλανί*[1], τὰ *ἐκάλ*[2] καὶ ἄλλα, ἡ εἴσοδος ἢ αἱ εἴσοδοι εὑρίσκοντο πάντοτε κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου[3], ἥτις ἦτο κατὰ ταῦτα ἡ πρόσοψις τοῦ κτηρίου. Ἡ συνήθεια λοιπὸν αὕτη — ἥτις εἶναι ἀπώτερον ἐπακολού-

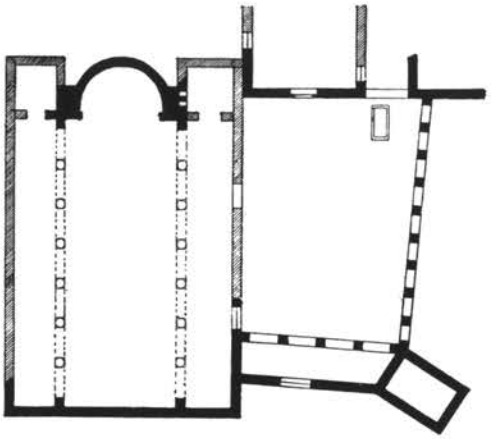

Εἰκ. 54. Βασιλικὴ Βαβίσκας τῆς Συρίας μὲ πλάγιον αἴθριον (Butler).

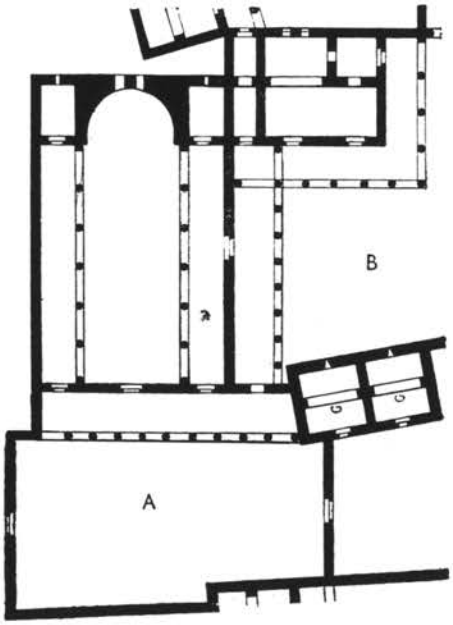

Εἰκ. 55. Ναὸς ἐν Κερμπὲτ Χὰς τῆς Συρίας (A αὐλή, B πλάγιον αἴθριον).

[1] A. Springer-A. Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte[9], Leipzig 1911, εἰκ. 140.
[2] Springer-Michaelis, ἔ.ἀ., εἰκ. 141.
[3] Ὅρα καὶ G. Leroux, Les églises syriennes à portes latérales ἐν Mélanges Holleaux, Paris 1913, σ. 115 ἑξ. καὶ Ölmann ἐν Bonner Jahrbücher 1922, 189 ἑ.

θημα τῶν διαθεσίμων ὑλικῶν στεγάσεως — ἐσυνεχίσθη ἀργότερον καὶ εἰς τὰς ὀρθογωνίους χριστιανικὰς ἐκκλησίας τῆς Συρίας, αἵτινες, ὡς θὰ ἴδωμεν, παρουσιάζουν μίαν ἢ πλείονας εἰσόδους κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ αἴθριον ἀπετέλει τὴν πρὸ τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ αὐλήν, φυσικὸν ἦτο νὰ μετατεθῇ καὶ τοῦτο πρὸς τὰ πλάγια.

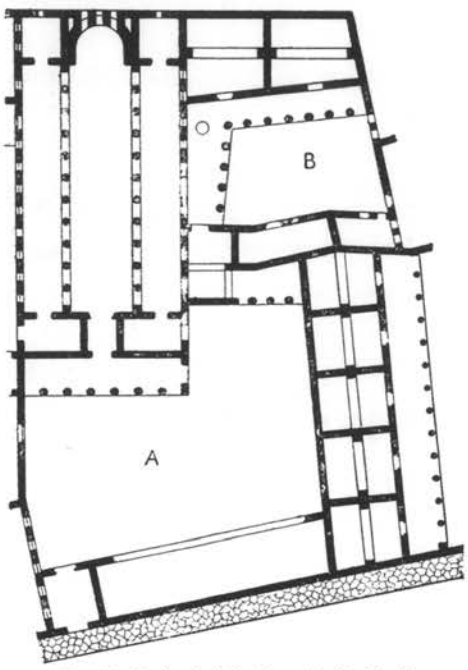

Εἰκ. 56. Ναὸς ἐν Ἐλ-Μπαρὰ τῆς Συρίας (Α αὐλή, Β αἴθριον).

5. *Μορφὴ καὶ ἀρχιτεκτονικαὶ λεπτομέρειαι.* Τὸ σχέδιον τοῦ αἰθρίου ἦτο κατὰ κανόνα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, σπανίως δὲ ἦτο καὶ ἀκανόνιστον (εἰκ. 56). Τὸ τετράγωνον αἴθριον ἦτο συνήθως μὲν ἰσοπλατὲς πρὸς τὸν κυρίως ναόν (βασιλικαί: Ἁγ. Πέτρου Ρώμης (πίν. Α), Porto (πίν. Α), Βηθλεέμ (πίν. Α), Θεβέστης (πίν. Α), Μιλήτου (πίν. Α), Φθιωτίδων Θηβῶν Α (πίν. Β) καὶ Νικοπόλεως Α (πίν. Β)), ἐνίοτε δὲ καὶ κατά τι πλατύτερον αὐτοῦ (βασιλικαί: Περγάμου (πίν. Α), Γεράσων (πίν. Α), Φιλίππων (πίν. Α), Ἁγ. Σοφίας Κων/πόλεως (πίν. Β), σπανιώτερον δὲ στενώτερον (βασιλικαί: Παρεντίου (πίν. Α), Ἐπιδαύρου (πίν. Β) καὶ Νικοπόλεως Β (πίν. Β)). Εἴς τινας περιπτώσεις, ἰδίᾳ ὅπου δὲν ὑπῆρχεν ἀρκετὸς χῶρος, κατεσκευάζετο αἴθριον ὀρθογώνιον τιθέμενον πλαγιαστά[1] (βασιλικαί: Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων (πίν. Β), Ἁγ. Στεφάνου Κῶ (πίν. Β), Φθιωτίδων Θηβῶν Β (πίν. Β) κλπ.).

Τὸ τετράγωνον αἴθριον περιεβάλλετο, ὡς εἴπομεν, ὑπὸ στοῶν[2] (ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4,39), αἱ ὁποῖαι ἄφηνον ἐν τῷ μέσῳ ὕπαιθρον χῶρον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὅλη διάταξις ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ *αἰθρίου*. Εἰς ἓν μόνον παράδειγμα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐξ ὁλοκλήρου ἐστεγασμένον αἴθριον (ὅπως τὸ τῶν πα-

[1] Ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ διὰ τὸ αἴθριον τῶν οἰκιῶν ὁρίζει ἀναλογίας πλευρῶν 5:3 ἢ 3:2 ἢ τὴν σχέσιν τῆς διαγωνίου τοῦ τετραγώνου πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτοῦ ($\sqrt{2}$) (De archit. VI, 3, ἔκδ. Rose, σ. 139).

[2] Ὁ ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ τὰς στοὰς τοῦ αἰθρίου ὀνομάζει ὁμηριστὶ *αἰθούσας* (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 591).

λαιοτέρων ρωμαϊκῶν οἰκιῶν atrium testudinatum): τὴν παρὰ τὰς Κλαζομενὰς βασιλικὴν τοῦ Γκιοὺλ-Μπαχτσέ (MICHEL, Die altchr. Kirchenanlage von Gül-Bachtché bei Smyrna ἐν Forschungen zur Kunstgesch. und zur christlichen Kunst Joh. Ficker gewidmet, Leipzig 1931, σ. 185 καὶ 200).

Αἱ πρὸς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου κιονοστοιχίαι ἐτίθεντο γενικῶς κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ κιονοστοιχιῶν, ὁπότε τὸ σχέδιον ἀποκτᾷ περισσοτέραν ὀργανικότητα. Τοῦτο ἰδίᾳ παρατηρεῖται εἰς τὰς παλαιοτέρας πεντακλίτους βασιλικὰς τοῦ Δ΄ αἰ. ὡς π.χ. τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (πίν. Α), τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ (πίν. Α), ἀλλὰ καὶ εἴς τινας τρικλίτους τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Ϛ΄ αἰ. ὡς π.χ. τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (πίν. Β), τῆς Νικοπόλεως Α (πίν. Β), τοῦ Παρεντίου (πίν. Α). Ἐνίοτε ὅμως αἱ στοαὶ τοῦ αἰθρίου ἐτοποθετοῦντο καὶ κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὁπότε οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ αἰθρίου ἐξεῖχον ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς π.χ. εἰς τὰς βασιλικάς: τοῦ Περγάμου (πίν. Α), τῆς Μητροπόλεως τῶν Γεράσων (πίν. Α), τῆς Πέργης καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου [1]. Συχνάκις ὅμως αἱ κιονοστοιχίαι τοῦ αἰθρίου ἐτίθεντο ἀσχέτως πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς ὡς π.χ. εἰς τὰς βασιλικάς: Porto (πίν. Α), Θεβέστης (πίν. Α), Μιλήτου (πίν. Α), Φιλίππων (πίν. Α), Ἐπιδαύρου (πίν. Β), Νικοπόλεως Β (πίν. Β), Γεράσων (πίν. Β) κλπ.

Αἱ κιονοστοιχίαι τῶν στοῶν ἦσαν κατὰ κανόνα εὐθύγραμμοι. Μόνον εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. Β) συναντῶμεν τὴν πρὸς δυσμὰς κιονοστοιχίαν τοῦ αἰθρίου οὐχὶ εὐθεῖαν ἀλλὰ καμπυλουμένην εἰς τόξον κύκλου. Εἶναι μία παραλλαγή, ὀφειλομένη εἰς τὴν δημιουργικὴν ἔμπνευσιν τοῦ σχεδιάσαντος τὴν βασιλικὴν ἀρχιτέκτονος καὶ ἥτις σπανιώτατα ἀπαντᾷ ἀλλαχοῦ [2].

Εἰς τὰς πρώτας βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς (Τύρου, Ἱεροσολύμων, Γάζης κλπ.) ὡς καὶ εἰς τὰς τῆς Δύσεως — πρώτας καὶ ὑστέρας — (Ἅγ. Πέτρος Ρώμης, Ἅγ. Ἰωάννης Λατερανοῦ, Ἅγ. Παῦλος Ρώμης, Βασιλικὴ Παμμαχίου ἐν Porto, Βασιλικὴ Παρεντίου) στοαὶ ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ αἰθρίου [3] *(τετράστοον, quadriporticus)* (εἰκ. 57 καὶ 58). Κατὰ

---

[1] Forschungen in Ephesos IV, 3, Wien 1951, εἰκ. 1 σ. 23.

[2] Κατὰ τὸν WEIGAND (BZ. 31,195) καμπύλη κιονοστοιχία ἀπαντᾷ εἰς τὴν μετὰ κιόνων αὐλὴν τῶν Θερμῶν τοῦ Καπετωλίου ἐν Μιλήτῳ (Milet I, 9, Berlin 1928, σ. 23 ἑ. πίν. 1. 7. 8).

[3] Βασιλικὴ Τύρου (**ΕΥΣΕΒΙΟΣ**, Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4,39: *τέτταρσι μὲν πέριξ ἐγκαρσίοις κατεκόσμησε στοαῖς, εἰς τετράγωνόν τι σχῆμα περιφράξας τὸν τόπον).* Βασιλικὴ Ἱεροσολύμων: (**ΕΥΣΕΒΙΟΣ** Βίος Κωνσταντίνου ΙΙΙ, 39: *αἴθριον διελάμβανεν· ἦσαν δ' ἐνταυθοῖ καὶ αὐλὴ πρώτη, στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ παρ' ἑκάτερα* κλπ.). Βασιλικὴ Θεοτόκου (**ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ**, Περὶ κτισμ. σ. 323 [Βόννης],: *αὐλῇ κίοσιν ὁμοίοις ἐν τετραπλεύρῳ ἀνεχομένη*). Βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου Γάζης (**ΧΟΡΙΚΙΟΣ**, Ἐγκώμ. εἰς Μαρ-

ΑΓ. ΠΕΤΡΟΣ ΡΩΜ.

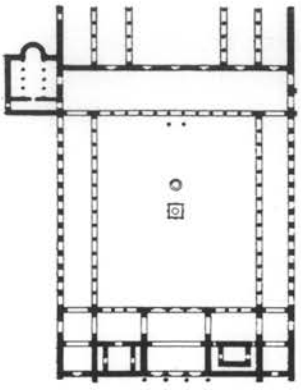

ΠΟΡΤΟ

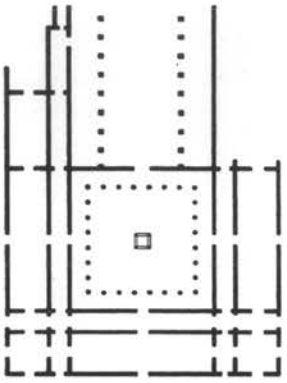

ΠΑΡΕΝΤΙΟΝ

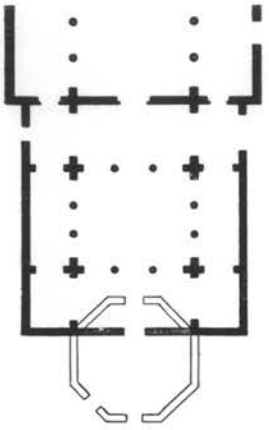

ΒΗΘΛΕΕΜ

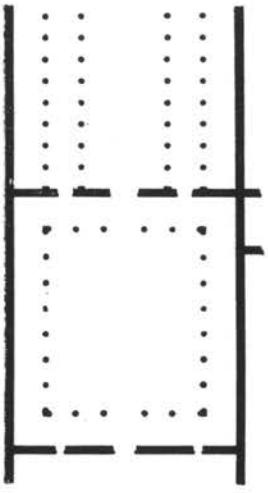

ΘΕΒΕΣΤΗ

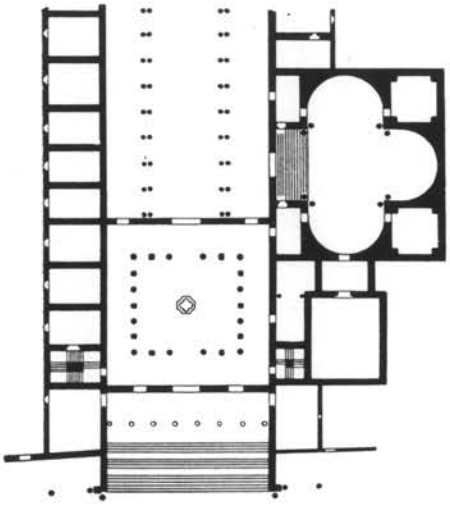

ΠΕΡΓΑΜΟΝ

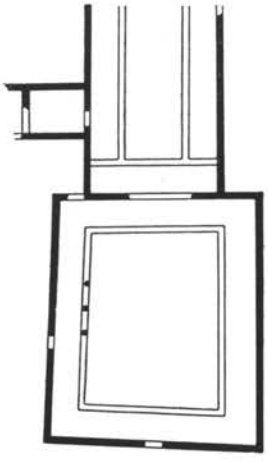

ΜΙΛΗΤΟΣ

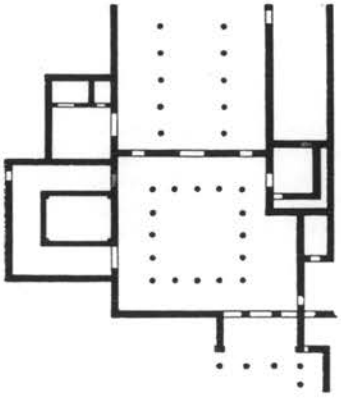

ΓΕΡΑΣΑ

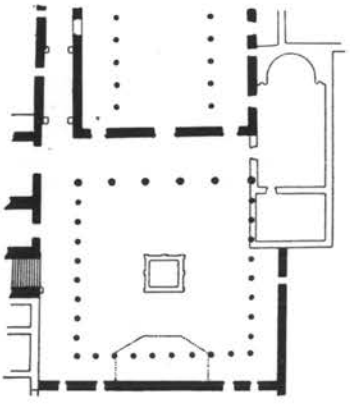

ΦΙΛΙΠΠΟΙ

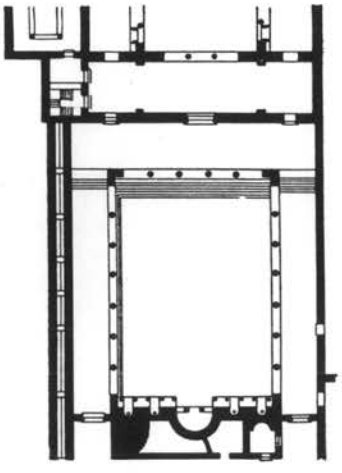

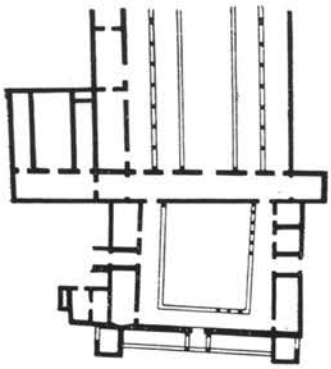

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

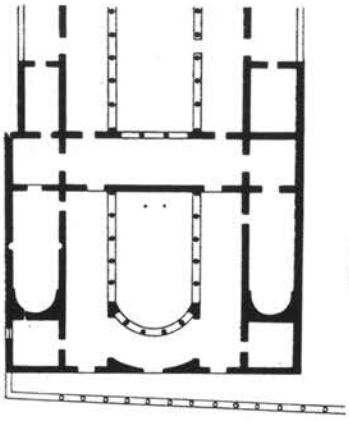

ΦΘΙΩΤ. ΘΗΒΑΙ

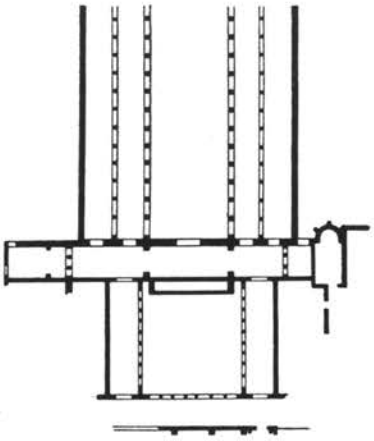

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

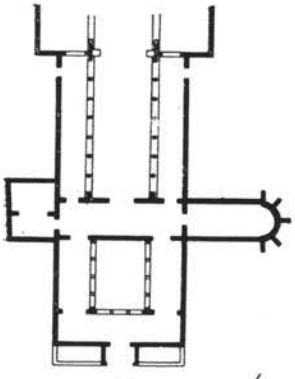

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Α΄

ΑΓΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΩ

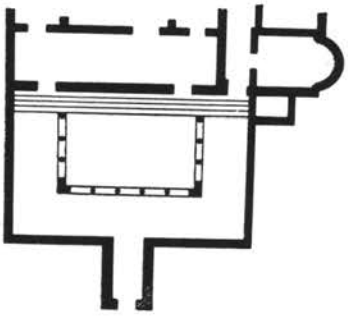

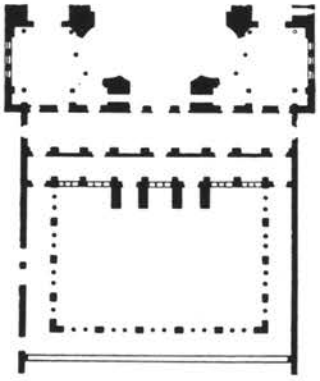

ΑΓ. ΣΟΦΙΑ Κ/ΠΟΛ.

ΦΘΙΩΤ. ΘΗΒΑΙ Β΄

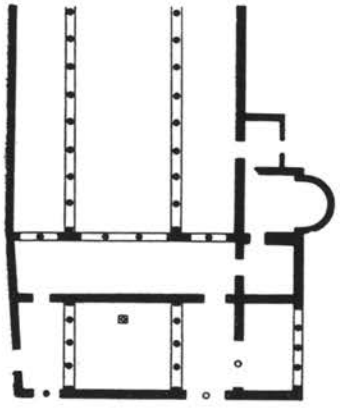

ΓΕΡΑΣΑ

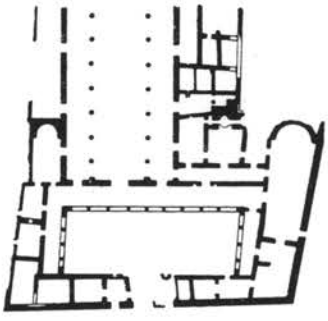

ΓΕΡΑΣΑ

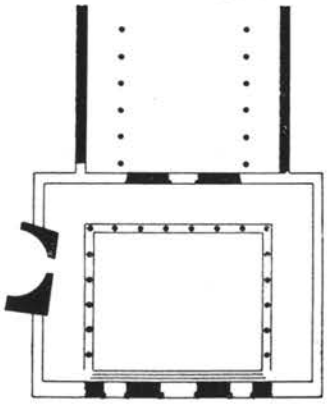

μίμησιν δὲ τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν καὶ συναγωγαί τινες ἔλαβον ὄχι

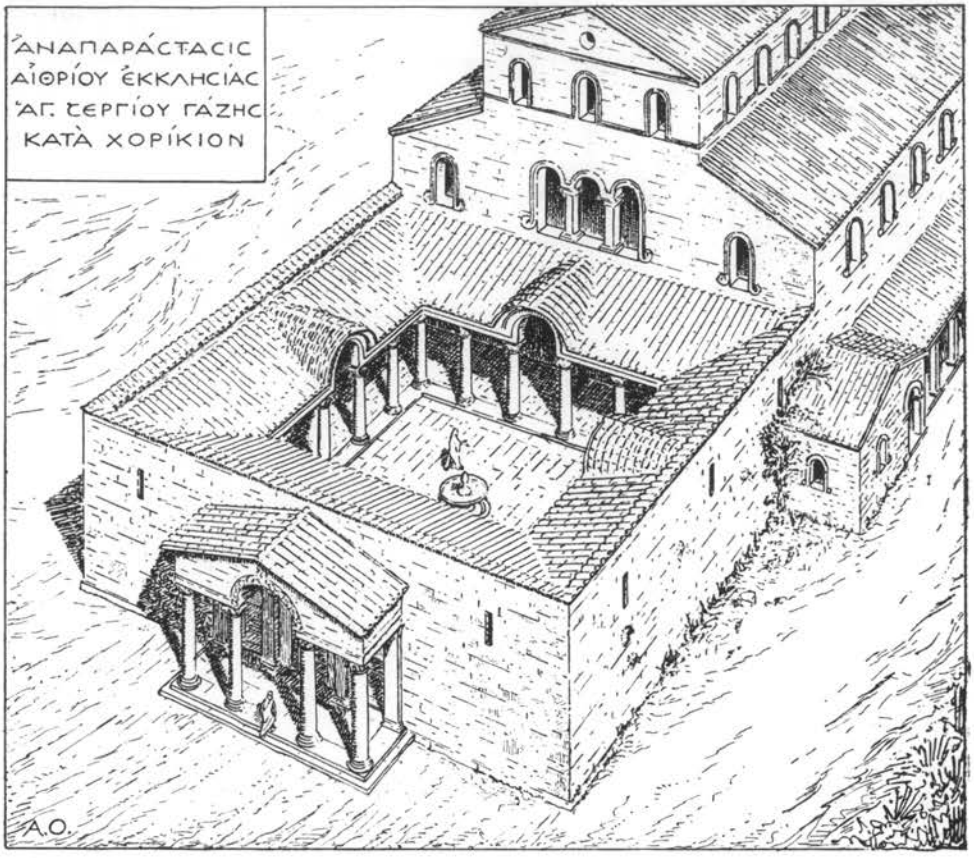

Εἰκ. 57. Αἴθριον μετὰ τεσσάρων στοῶν. Ἀναπαράστασις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης.

κιανὸν I, 20 [Förster-Richtsteig σ. 8]: *ἐντεῦθεν ἀνιόντα σε διαδέχεται τόπος τέτταρσι χώραις ἐξ ἴσου μετρούμενος· κιόνων δὲ τοσοῦτον διεστηκότων τῶν τοίχων, ὡς μήτε ταῖς στοαῖς εἰς ἔλαττον συνάγειν τὸ εὖρος . . . . τούτων κύκλῳ περιθεόντων* κλπ.). Βασιλικὴ Ἁγ. Στεφάνου Γάζης (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἔγκ. εἰς Μαρκ. II, 30 [Förster-Richtsteig σ. 36]: *κεκοσμημένον δὲ προτεμενίσματος κάλλει τέτρασί τε στοαῖς* κλπ). Ἐν τῇ Δύσει ἡ λέξις quadriporticus, ἧς συχνὰ γίνεται χρῆσις, μαρτυρεῖ περὶ τῆς διατάξεως. Κατὰ τὸν J. P. KIRSCH τοιαῦτα αἴθρια εἶχον αἱ βασιλικαὶ Λατερανοῦ, Ἁγ. Πέτρου, Ἁγ. Παύλου καὶ ἄλλαι (Die Entwickelung des Bautypus der altchristlichen römischen Basilica, Römische Quartalschrift 43 [1935] σ. 2). Ὁ ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (Ἔκφρ. στ. 591) ἀναφέρει 4 στοὰς εἰς τὸ αἴθριον τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγίας Σοφίας ἐξ *«ὧν μία μὲν νάρθηκι συνάπτεται* (προφανῶς ὁ λεγόμενος ἐξωνάρθηξ), *αἱ δ' ἄλλαι πεπταμέναι τελέθουσιν»*. Ἐν τούτοις ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου III, 35) λέγει περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως: *διέβαινε δ' ἐξῆς ἐπὶ παμμεγέθη χῶρον, εἰς καθαρὸν αἴθριον ἀναπεπταμένον, ὃν δὴ λίθος λαμπρὸς κατεστρωμένος ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμει, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου περιεχόμενον. Τῷ γὰρ καταντικρὺ πλευρῷ τοῦ ἄντρου, ὃ δὴ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἑώρα, ὁ βασίλειος συνῆπτο ναός.* Ἀλλ' ἐνταῦθα πρόκειται προφανῶς περὶ αἰθρίου (αὐλῆς) ἐκτεινομένης ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ· πβλ. τὰ ἀνωτέρω (σ. 34) λεχθέντα ὡς καὶ τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν ἡμῶν ἐν εἰκόνι 12.

μόνον ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἀλλὰ καὶ τετράστοον αἴθριον. Οὕτω π.χ. ἡ Συναγωγὴ τῶν Στόβων ἔχει ἀμφότερα, τὸ τετράστοόν της μάλιστα πιστοῦται καὶ δι' ἐπιγραφῆς [1]. Ὁμοίως ἡμικυκλικὴν εἶχε τὴν ἁψῖδα καὶ ἡ Συναγωγὴ τῶν Γεράσων.

Εἰς τὰς βασιλικὰς ὅμως τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος

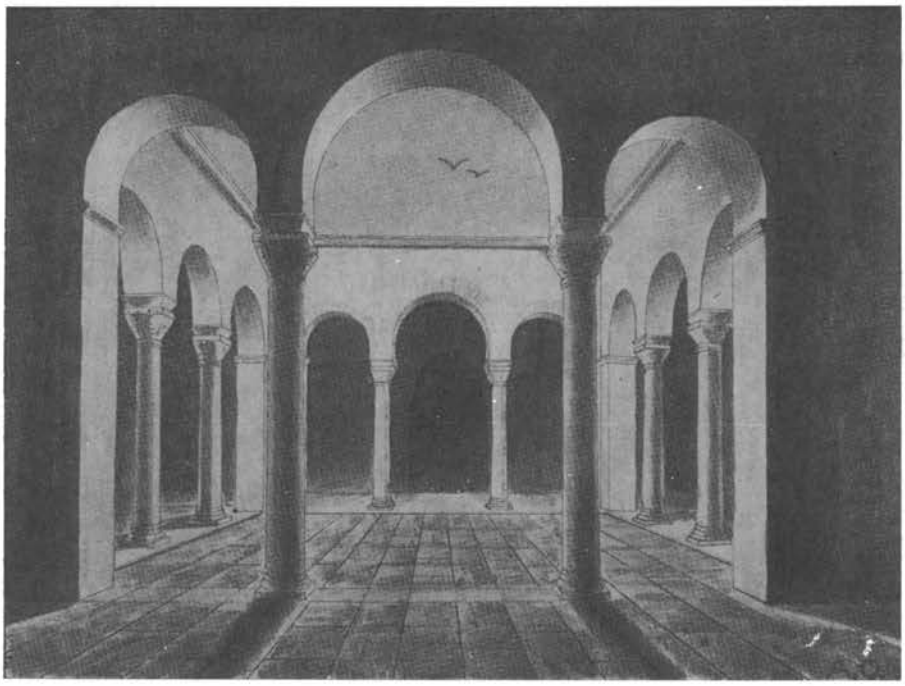

Εἰκ. 58. Παράδειγμα τετραστόου αἰθρίου τῆς Δύσεως (quadriporticus): βασιλικὴ Παρεντίου (Ϛ΄ αἰ). Ὄψις ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου πρὸς τὴν εἴσοδον.

ὡς καὶ τὰς τῆς Μ. Ἀσίας, παρατηρεῖται, ὅτι δὲν ὑπάρχει στοὰ κατὰ τὴν πλευρὰν εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ἢ μᾶλλον ὅτι ἡ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην στοὰ ἐκλείσθη διὰ τοίχου (εἰκ. 59), ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα τρεῖς μόνον ἀνοικτὰς στοάς [2],

[1] Ὅρα κάτοψιν αὐτῆς παρὰ KITZINGER ἐν Dumb. Oaks Papers 3 (1946) εἰκ. 187. Ἡ ἀναφέρουσα τὸ τετράστοον ἐπιγραφὴ ἐν εἰκόνι 204.

[2] Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως ὡς *τριστῴου* ἐν τῇ ἐπιγραφῇ Δουμετίου τοῦ Β΄ (Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, 66) «*τὴν πᾶσαν ἐκαλλιέργησε τρίστρον*».

τῆς τετάρτης ὑποκαθισταμένης διὰ τοῦ νάρθηκος [1], περὶ οὗ θέλομεν εἴπει κατωτέρω. Ἠλαττωμένον δ' ἀριθμὸν στοῶν ἔχομεν καὶ εἰς τὰ ὀρθογωνίου σχήματος αἴθρια, ὡς π.χ. τῶν Γεράσων (πίν. Β) καὶ τῆς βασιλικῆς Δ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. Β), ἔνθα στοαὶ ἐτέθησαν μόνον πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς νότον.

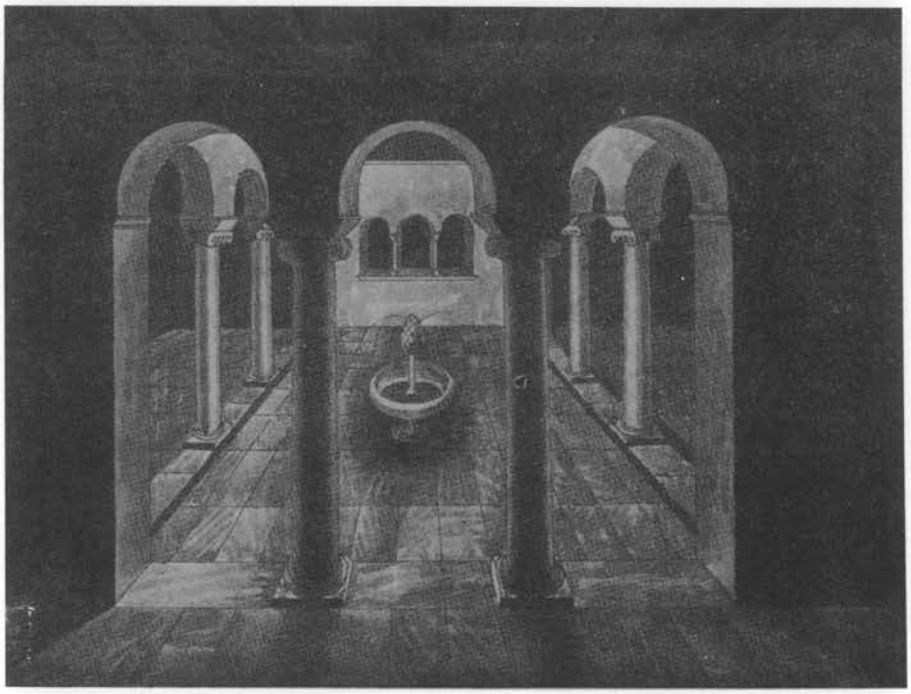

Εἰκ. 59. Ἀναπαράστασις αἰθρίου μετὰ τριῶν στοῶν. Εἰς τὴν 4ην (ἀνατολικήν) πλευρὰν ἀντὶ στοᾶς ὑπάρχει ὁ τοῖχος μὲ τὸ παράθυρον τοῦ νάρθηκος.

Ὁσάκις ἡ βασιλικὴ ἦτο ἐκτισμένη εἰς κατωφέρειαν ἡ διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τοῦ χαμηλοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ ὑψηλότερον εὑρισκομένου κυρίως ναοῦ ἢ τοῦ νάρθηκος ἐξηγοράζετο διὰ βαθμίδων τιθεμένων εὐθὺς πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τοὺς Φιλίππους (πίν. Α), τὸν Ἅγ. Στέφανον τῆς Κῶ (πίν. Β), τὴν βασιλικὴν τοῦ ὄρους Ναβαῦ [2] (Ras Siagha) κλπ. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει παρουσιάζετο δυσκολία ὡς πρὸς

[1] Τούτου ἕνεκα ὁ ἐξωνάρθηξ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἔχει τὰς 3 (ἐκ τῶν 5 ἐν ὅλῳ) θυρῶν του «*φερούσας εἰς αὐτὸ τὸ ὕπαιθρον*» (ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἐκφρ. 1 σ. 136).

[2] J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine, London 1941, σ. 56 εἰκ. 11.

τὴν σύνθεσιν τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς πρὸς τὰς ὑπολοίπους. Αἱ στέγαι των δηλαδὴ δὲν θὰ εὑρίσκοντο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην, ἀλλ' ἡ τῆς ἀνατολικῆς θὰ ἦτο ὑψηλοτέρα, ἐξαιρομένης οὕτω τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπὲρ τὰς λοιπὰς καὶ οἱονεὶ χωριζομένης ἀπ' αὐτῶν, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ Παρέντιον (εἰκ. 60).

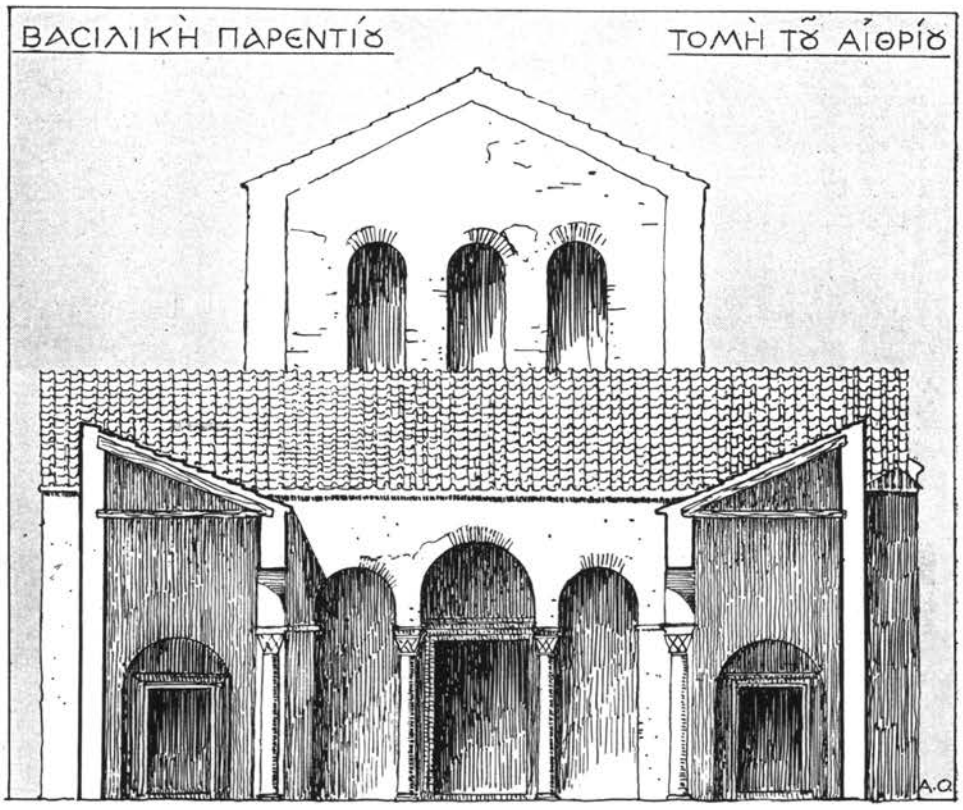

Εἰκ. 60. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου. Εἰς τὰς πλαγίας στοάς του ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μία πύλη τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ.

Αἱ περιβάλλουσαι τὸ αἴθριον στοαί, ἦσαν συνήθως ἰσόγειοι πολὺ δὲ σπανιώτερον ἔφερον καὶ ὄροφον [1], ἔβλεπον δὲ μόνον πρὸς τὴν αὐλήν. Ἡ ξυλίνη στέγη των εἶχε μίαν μόνην κλίσιν, πρὸς τὰ ἔσω (εἰκ. 60), οὕτως ὥστε τὰ ὕδατα

[1] Οὕτω π.χ. τὸ αἴθριον τοῦ κωνσταντινείου ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ ἀποκαθίσταται διώροφον (πρβ. VINCENT καὶ ABEL, Bethléem. Le sanctuaire de la Nativité 1914 πίν. X καὶ XXV) ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ αἴθριον τῆς ἐν Θεβέστῃ (Tébessa) τοῦ Ἀλγερίου βασιλικῆς (A. BALLU, Le monastère byz. de Tébessa, Paris 1897, σ. 19 καὶ ST. GSELL, Monum. antiques de l'Algérie II σ. 280).

τῶν βροχῶν νὰ συλλέγωνται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς, ὅπως δηλαδὴ ἐγίνετο καὶ εἰς τὰς ἰδιωτικὰς ἑλληνιστικὰς καὶ ρωμαϊκὰς μετὰ περιστυλίου οἰκίας. Κάτωθεν τῆς αὐλῆς ὑπῆρχεν ἡ κινστέρνα[1], ὡς π.χ. εἰς τὴν ὑπὸ Vincent εἰκαζομένην βασιλικὴν τοῦ Ἐλαιῶνος (J. W. CROWFOOT, Early Churches σ. 33 εἰκ. 5). Ὄπισθεν δὲ τῶν στοῶν ὑπῆρχον ἐνίοτε καὶ δωμάτια χάριν τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἢ τῶν διακόνων, συχνὰ χρησιμεύοντα καὶ ὡς σκευοφυλάκια[2], ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς Παλαιστίνης (βασιλικὴ ὄρους Ναβαῦ) ἀλλὰ καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος[3]. Τὰ δωμάτια ὅμως ταῦτα ὡς καὶ ἡ ὅλη αὐλὴ ἦσαν γενικῶς προσιτὰ μόνον ἐκ τῶν στοῶν, σπανιώτατα δὲ καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Τὸ δάπεδον τοῦ ὑπαίθρου τμήματος τῆς αὐλῆς ἐστρώνετο ἐνίοτε μὲν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν[4], ἄλλοτε δ' ὅμως ἀφίετο καὶ ἄστρωτον (Ἐπίδαυρος). Τῶν στοῶν ὅμως τὸ δάπεδον, κατὰ μίαν συνήθως βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ τοῦ αἰθρίου, ἦτο πάντοτε ἐστρωμένον, ἄλλοτε μὲν διὰ πλακῶν ἢ καὶ μεγάλων τετραγώνων πλίνθων[5], ἄλλοτε δὲ καὶ διὰ ψηφιδωτοῦ, ἁπλοῦ ἢ διακεκοσμημένου[6].

Τὰ φέροντα τὰς στοὰς στηρίγματα ἄλλοτε μὲν ἦσαν κίονες κυκλικῆς τομῆς, ἄλλοτε δὲ πεσσοὶ ἤτοι τετραγώνου τομῆς[7]. Σπανιώτερον δ' ἀπετελοῦντο ἐκ κιόνων ἐναλλασσομένων πρὸς τετραγώνους ἢ ὀρθογωνίους πεσσούς[8] (εἰκ. 61). Κατὰ τὰς τέσσαρας δὲ γωνίας ἐτοποθετοῦντο συνήθως πεσσοὶ

---

[1] ΠΑΥΛΙΝΟΣ Ὁ ΝΟΛΗΣ, ἐν τῇ λατινικῇ, ἐμμέτρῳ, ἐκφράσει του τῆς ἐν Νόλῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Φήλικος (Natal. Poema XXVII στ. 470-72) γράφει: *Denique cisternas adstruximus undique tectis capturi fundante Deo de nubibus amnes, unde fluant pariter plenis cava marmora labris.* Πβλ. καὶ τὸ *κατάκλυστ[ρ]ον* τῆς ἐκ Δήλου ἐπιγραφῆς (Ἀθήναιον Β' 131). Περὶ τῶν δεξαμενῶν τῶν οἰκιῶν τῆς Δήλου ὅρα J. CHAMONARD, Le quartier du théâtre, Exploration archéol. de Délos 8 σ. 330.

[2] Πβλ. τὴν βασιλικὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Α (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929, σ. 21 εἰκ. 17) (πίν. Β καὶ τὴν τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26).

[3] Ἀρχ. Ἐφημ. 1918 σ. 173 εἰκ. 13.

[4] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου ΙΙΙ, 35 (Ναὸς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων) ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμάτων σ. 198 Βόννης (Ἁγ. Μιχαὴλ ἐν Ἀνάπλῳ): «*αὐλὴ . . . τοῦ νεὼ πρόκειται καὶ μαρμάροις μὲν ὡραίοις καὶ κίοσιν ἡ αὐλὴ τὸ χρῶμα ὁμοιοῖ*». LIBER PONTIFICALIS ROMANUS, Βίος Δόνου (Ἅγ. Πέτρος): «*Hic atrium beati Petri apostoli superiori, qui est ante ecclesiam in quadriporticum, magnis marmoribvs stravit*». Πβλ. καὶ βίον Ἀδριανοῦ Ι. Διὰ πλακῶν δὲ μαρμαρίνων εἶναι ἐστρωμένον καὶ τὸ αἴθριον τῆς ἐν Νικοπόλει βασιλικῆς Α (Ἀρχ. Ἐφ. 1917 σ. 49 εἰκ. 1).

[5] Βασιλικαὶ Α καὶ Β Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929, 36 καὶ 114).

[6] Βασιλικὴ Νικοπόλεως Α (Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ΑΕ 1917 σ. 66).

[7] Βασιλικὴ Ἁγ. Στεφάνου Γάζης: ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανὸν ΙΙ, 31 (ἔκδ. Förster - Richtsteig 36, 4): «*δηλοῦσι δὲ τὴν τετράγωνον ἐργασίαν οἱ κίονες*». Περὶ τῆς ἀρχαίας τετραγώνου ἐργασίας ὅρα P. ROUSSEL., BCH, 1910, 110 ἑ.

[8] *Βασιλικαί:* Θεβέστης (Tébessa) (A. BALLU, Le monastère byzantin de Tébessa, Paris 1897, πίν. ΙΙ. G. BARDY, L'Afrique chrétienne σ. 18) καὶ Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (W. SALZENBERG, Altchr. Baudenkmale von K/pel σ. 16. E. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, πίν. ΙΖ').

εἴτε ἁπλοῖ, εἴτε ἐν σχήματι γάμμα εἴτε καὶ ἐν σχήματι σταυροῦ [1] (εἰκ. 62), ὁπότε παραστάδες ἀντεστοίχουν πρὸς αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τὸ μέσον μετακιόνιον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου κατεσκευάζετο ἐνίοτε μεγαλύτερον καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων [2], χαρακτηριζομένου οὕτω ἐντονώτερον τοῦ κυρίου ἄξονος τοῦ αἰθρίου [3] καὶ τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 62).

Εἰκ. 61. Ἄποψις τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης μὲ κίονας ἐναλλασσομένους πρὸς πεσσοὺς καὶ μὲ ἀξονικὰ ἀνοίγματα εὐρύτερα τῶν ἄλλων.

Συνήθως τὰ στηρίγματα κατεσκευάζοντο ἐκ μαρμάρου [4], εἰς τὰ μέρη ὅμως ὅπου ἐσπάνιζε τὸ μάρμαρον καὶ ἐκ πώρου. Χάριν δὲ μείζονος ἐμφάσεως τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς οἱ κίονές της ἵσταντο ἐνίοτε καὶ ἐπὶ βάθρων

[1] Ἅγ. Πέτρος Ρώμης (πίν. Α), βασιλικὴ Παρεντίου (πίν. Α).

[2] Βασιλικὴ Παρεντίου (ERRARD καὶ GAYET, L'art byzantin II Parenzo πίν. I καὶ II) (εἰκ. 62).

[3] Τοῦτο συνέβαινε καὶ ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης κατὰ ΧΟΡΙΚΙΟΝ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιαν. I, 21 (Förster-Richtsteig σ. 8). Πβλ. καὶ ἡμετέραν ἀναπαράστασιν (εἰκ. 57), ἔνθα ὑπερύψωσις ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὴν Β καὶ τὴν Ν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου.

[4] Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου Γάζης (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιαν. II, 31: *κίονες ἴσοι τὸν ἀριθμόν, ἴσοι τὴν διάστασιν ὄντες . . . λευκότεροι χιόνος κατὰ τὴν ποίησιν* (=Ἰλ. Κ, 437). Εἰς τὸ αἴθριον τῆς ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως ὁ CLAVIJO (1403) εἶδε κίονας ἐξ ἰάσπιδος καὶ ἄλλους ποικιλοχρόους (Hist. del Gran Tamerlan σ. 12).

ὅπως π.χ. ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ [1].

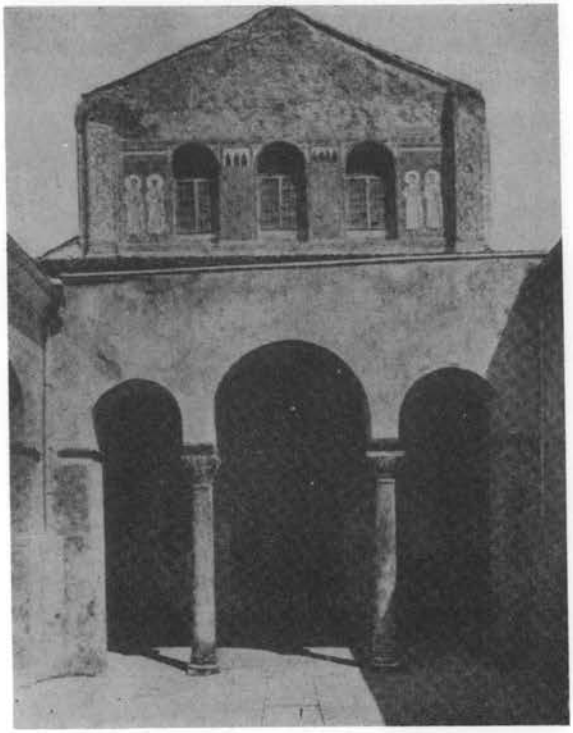

Εἰκ. 62. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (ς' αἰ.) μὲ κίονας μεταξὺ σταυρομόρφων πεσσῶν.

Ὁ θριγκὸς τῶν στοῶν κατὰ μὲν τὸν Δ΄ αἰῶνα θὰ ἦτο εὐθύγραμμος, καμπυλούμενος ἐνίοτε μόνον ὑπὲρ τὸ μέσον ἄνοιγμα [2], ὅπερ τούτου ἕνεκα

---

[1] Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν II, 31 (Förster-Richtsteig σ. 36, 9).

[2] Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου ὑπὸ τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ (Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν I, 21), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας κατηρτίσθη καὶ ἡ παρατιθεμένη ἐν εἰκόνι 57 ἀναπαράστασις τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ προπύλου αὐτῆς. Ἀναπαράστασιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης ἐπεχείρησε καὶ ὁ HAMILTON ἐν Palest. Exploration Fund 62 (1930) σ. 180, ἀλλ' ἡ ἡμετέρα διαφέρει αὐτῆς κατὰ πολλὰ σημεῖα. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ μετὰ καμπυλουμένου θριγκοῦ διάταξις ἦτο συνήθης κατὰ τὸν Β', Γ' καὶ Δ' μ.Χ. αἰῶνα εἰς τὰ εἰδωλολατρικὰ μνημεῖα. Πβλ. ναοὺς Ἡλιουπόλεως, Μουσμιέ, Ἀσπαλάθου κλπ. παρὰ DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer[2] σ. 402 εἰκ. 446 καὶ 447 καὶ BUTLER, Architecture and other arts, New-York 1904, εἰκ. 121 σ. 345 καὶ εἰκ. 123 σ. 349.

κατεσκευάζετο ἐνίοτε μεγαλύτερον τῶν ἄλλων[1] (εἰκ. 57 καὶ 61). Κατὰ δὲ τὸν Γ΄ αἰῶνα τὰ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων κενὰ ἐγεφυροῦντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τόξων (εἰκ. 58, 60 καὶ 62), ὡς βλέπομεν π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Παρεντίου[2] (εἰκ. 60, 62).

Ἡ στέγη τῶν κλιτῶν ἦτο γενικῶς μονόρρικτος καὶ ξυλίνη (εἰκ. 60), ἀπέβη δ' ἀργότερον θολωτή (ἡμικυλινδρική), ὡς ἐν τῇ ἰουστινιανείῳ Ἁγ. Σοφίᾳ[3].

Τὰ κάτω μέρη τῶν μετακιονίων διαστημάτων ἐκλείοντο ἐνίοτε καὶ διὰ ξυλίνων κιγκλίδων, ὡς π.χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Τύρου[4], τῆς Νόλης[5] καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως[6]. Εἰς τὴν βασιλικὴν μάλιστα τῶν Φιλίππων (Α) διατηροῦνται μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ αἰθρίου καὶ κατώφλια. Ὥστε θὰ ὑπῆρχον ἐκεῖ θύραι κιγκλιδωταὶ δίφυλλοι, ὧν τὸ ὕψος φαίνεται ὅτι ἐποίκιλλε, ἤτοι ἄλλαι θὰ ἦσαν ὑψηλαὶ καὶ ἄλλαι χαμηλότεραι. Ὁ διὰ κιγκλίδων καὶ θυρῶν ἀποχωρισμὸς τοῦ αἰθρίου ἀπὸ τῶν περιβαλλουσῶν αὐτὸ στοῶν ἀποτελεῖ μίαν ἔτι ἀπόδειξιν τῆς πρὸς λειτουργικοὺς σκοποὺς αὐτῶν καὶ τοῦ αἰθρίου χρήσεως, περὶ ἧς εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 95).

6. *Ἐξέδραι.* Ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξις ἐ εδρῶν ἐν τῷ αἰθρίῳ. Οὕτω π.χ. ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου III, 39) ἀναφέρει δύο ἐξέδρας εἰς τὸ αἴθριον τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (ὅρα σ. 33 καὶ τὴν ἡμετέραν σχετικὴν ἀναπαράστασιν εἰκ. 12, Δ.Δ). Εὑρέθησαν δ' ἐπίσης καὶ εἴς τινας βασιλικὰς ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, δηλ. *ἐξέδραι*, ἐν τῷ αἰθρίῳ, ὡς π.χ. εἰς τὴν λεγομένην βασιλικὴν τῶν Προπυλαίων τῶν Γεράσων[7] καὶ μία μεγάλη εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων (πίν. Α). Αἱ ἐξέδραι αὗται θὰ ἐχρησίμευον πιθανώτατα εἴτε ὡς *μυτατώρια* δηλ. ὡς τόποι ἔνθα ἐγίνετο ἡ ἀλλαγὴ τῆς στολῆς τοῦ ἐπισκόπου,— ὁπότε ἡ πρὸς τὸ αἴθριον ἀνοικτὴ πλευρά των θὰ ἐκλείετο διὰ *συρτοῦ βήλου* — εἴτε ὡς *τροπικὴ* ἢ *καμελαύκιον* δηλ. μνημειῶδές τι στέγασμα τοῦ θρόνου τοῦ ἐπισκόπου, καθημένου ἐκεῖ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν κατηχουμένων δηλ. κατὰ τὸν ὄρθρον, ὅστις, ὡς

---

[1] Πβλ. βασιλικὴν Θεβέστης (Tébessa) Ἀλγερίου (A. BALLU, Le monastère de Tébessa, Paris 1897, πίν. II, ST. GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 267 εἰκ. 134. G. BARDY, L'Afrique chrétienne σ. 18.

[2] CH. ERRARD καὶ AL. GAYET, L'art byzantin τ. II Parenzo πίν. II.
W. SALZENBERG, Alt. Baudenkmale von Konstantinopel σ. 16.

[4] Βασιλικὴ Τύρου. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 3, 39: «*διαφράγμασι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτυωτοῖς*».

[5] PAULINUS NOLANUS, Poema XXVIII στ. 44 ἑξ.

[6] ΣΚΑΡΑ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, Κωνσταντινούπολις τ. α΄, 463. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1907, σ. 134. Σημειωτέον ὅτι ἀνάλογοι κιγκλίδες ἐτοποθετοῦντο καὶ εἰς τὰς κιονοστοιχίας τῶν αἰθρίων μουσουλμανικῶν τζαμιῶν ὡς π.χ. Βαγιαζὴτ τοῦ Β' (1498).

[7] J. W. CROWFOOT, Churches at Jerash σ. 14 εἰκ. 2. καὶ Early churches in Palestine σ. 49 εἰκ. 9.

ἀνωτέρω εἴπομεν, πρέπει νὰ ἐτελεῖτο ἐν τῷ αἰθρίῳ. Ἀργότερον αἱ ἐξέδραι τοῦ αἰθρίου φαίνεται ὅτι μετετέθησαν εἰς τὰ ἄκρα τοῦ νάρθηκος, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω.

7. *Αὐλή*. Εἷς τινας βασιλικάς, πλὴν τοῦ καθ' αὑτὸ στοοπεριβλήτου αἰθρίου, ὑπῆρχε πρὸ αὐτοῦ καὶ ἄλλη αὐλὴ εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδον, ἥτις ἄλλοτε μὲν ἔφερε πέριξ στοάς (βασιλικὴ Α Φιλίππων), ἄλλοτε δ' ἐστερεῖτο αὐτῶν, φέρουσα ἁπλῶς φρέαρ ἢ δεξαμενὴν ἐν τῷ μέσῳ. Τοιαύτην πρώτην αὐλὴν πρὸ τοῦ αἰθρίου εἶχε, κατὰ τὴν περιγραφὴν Θεοδώρου τοῦ Πεδιασίμου (ΙΔ΄ αἰ.), ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν [1].

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι εἷς τινας χώρας τῆς μεσογειακῆς λεκάνης — Συρίαν καὶ Β. Ἀφρικήν — τὸ αἴθριον εἶχε τελείως καταργηθῇ. Παραδείγματα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχουσι πολλαὶ βασιλικαὶ τῆς Συρίας [2] καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἔνθα τὸ στοοπερίβλητον αἴθριον ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν [3].

Γ΄. Ἡ κρήνη τοῦ αἰθρίου.

Ἀπὸ τοῦ Δ΄ ἤδη αἰῶνος οἱ Χριστιανοὶ πρὶν ἢ εἰσέλθουν εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐτέλουν τὴν λεγομένην *κάθαρσιν* ἢ τὸ *καθάρσιον* [4], ἔνιπτον δηλαδὴ τὰς χεῖράς των ἢ καὶ τοὺς πόδας, ὡς ρητῶς τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων [5]. Ἐγίνετο δ' ἡ πρᾶξις αὕτη ἐν τῷ αἰθρίῳ ἢ τῇ αὐλῇ, ἔνθα ὑπῆρχε πάντοτε μία ἢ καὶ πλείονες κρῆναι, τροφοδοτούμεναι δι' ὑδραγωγείου, ἤ,

---

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΘ΄ (1949) σ. 260.

[2] BUTLER, Architecture and other arts, New-York 1904, σποράδην.

[3] Οὕτω π.χ. τὰ μόνα παραδείγματα στοοπεριβλήτου καὶ δὴ τετραστόου αἰθρίου ἐν Ἀλγερίᾳ συναντῶμεν εἰς Θεβέστην (ST. GSELL, Mon. Ant. de l'Algérie, II σ. 267 εἰκ. 134) καὶ εἰς Χενσίρ-Τικουμπάϊ (ST. GSELL, ἔ.ἀ. II, σ. 307 εἰκ. 141).

[4] Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4,40) χαρακτηρίζει τὴν ἐν τῷ αἰθρίῳ κρήνην ὡς «*ἱερῶν καθαρσίων σύμβολον*», ὁ δὲ ΣΥΝΕΣΙΟΣ (Ε.Π. 66, 1501) τοποθετεῖ ἐν τοῖς προτεμενίσμασι τὰ «*καθαρτήρια χέρνιβα*».

[5] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4, 39 «*εἴσω δὲ παρελθόντι πυλῶν οὐκ εὐθὺς ἐφῆκεν ἀνάγνοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον ἐμβαίνειν ἁγίων*». ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ, De orat. κεφ. 11: *quae ratio est, manibus quidem ablutis, spiritu vero sordente, orationem obire?* PAULINUS NOLANUS, Epist. XXXII (ad Sev. 15): *Sancta nitens famulis interluit atria lymphis cantharus, intrantumque manus lavat amne ministro.* Ιω. ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὁμιλία εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου κλπ. (Ε.Π. 59, 618 πρβλ. καὶ 51, 300): *Καθάπερ γὰρ κρήνας εἶναι ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν εὐκτηρίων οἴκων νενόμισται, ἵνα οἱ μέλλοντες εὔχεσθαι τῷ Θεῷ, πρότερον ἀπονιψάμενοι τὰς χεῖρας, οὕτως αὐτὰς εἰς εὐχὴν ἀνατείνωσιν.* Ὁμιλ. 51η εἰς Ματθ. (Ε.Π. 58, 515): *Καὶ γὰρ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοιοῦτον ὁρῶμεν ἔθος κρατοῦν παρὰ τοῖς πολλοῖς... ὅπως τὰς χεῖρας νίψαιντο.* Ὁμιλ. 3η εἰς Ἐφεσίους (Ε. Π. 62, 28): *ἆρα ἂν ἔλοιο χερσὶν ἀνίπτοις τῇ θυσίᾳ προσελθεῖν;* Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀπόνιψις ἐφημόζετο καὶ ἀργότερον, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ (Βασ. Ταξ. Ι κεφ. 26, Vogt. Α΄ σ. 93): *Εἰσελθὼν δὲ ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ λουτῆρι (τοῦ Ἁγ. Μωκίου) καὶ διελθὼν μέχρι τῶν γραδηλίων τῶν ἀνερχομένων ἐν τῷ νάρθηκι, κἀκεῖσε νιψάμενος, διέρχεται διὰ τοῦ νάρθηκος.* Περὶ ἀπονίψεων γενικῶς ὅρα S. PÉTRIDÈS, Ablutions dans l'église grecque, σ. 109.

ἐλλείψει τρέχοντος ὕδατος, φρέαρ, ἐξ οὗ ἤντλουν, ἄλλοτε μὲν πηγαῖον, ἄλλοτε δ' ὄμβριον ὕδωρ, συλλεγόμενον ἐν ὑπογείῳ δεξαμενῇ ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς στέγης τῶν στοῶν καταρρεόντων ὑδάτων. Ὁσάκις δὲ δὲν ὑπῆρχεν αἴθριον ἡ αὐλή, ἡ κρήνη ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸν νάρθηκα, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω.

1. *Ὀνομασία.* Ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ τῶν ἓξ πρώτων αἰώνων ἡ ἐν τῷ αἰθρίῳ κρήνη χαρακτηρίζεται διὰ ποικίλων ὀνομάτων. Οὕτω ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [1] καὶ ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [2] κάμνουσι χρῆσιν τοῦ ὅρου *κρῆναι*, ὁ ΣΥΝΕΣΙΟΣ [3] τῆς λέξεως *χέρνιβα*, ὁ δὲ ΠΑΥΛΟΣ ὁ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ [4] τοῦ ὀνόματος *φιάλη* [5]. Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Λαοδικείας τοῦ Δ΄ αἰ. (320-340) (W. RAMSAY, Cities and Bishoprics I σ. 543) ἡ κρήνη ὀνομάζεται *ὑδρεῖον*. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἱστορικὸς ΣΩΚΡΑΤΗΣ [6] ὁμιλεῖ περὶ *φρέατος* ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ἐκκλησίας [7]. *Λουτῆρας* δὲ καὶ *νιπτῆρας* πρὸ τῶν πυλῶν τῆς ἐκκλησίας ἀναφέρει ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [8] καὶ τὸ

---

[1] Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4,40: *Κρήνας ἐπισκευάζων πολλῷ χεύματι τοῦ νάματος τοῖς περιβόλων ἱερῶν ἐπὶ τὰ ἔσω προϊοῦσι τὴν ἀπόρρυψιν παρεχομένας.*

[2] Ὅρα σημ. 5 τῆς σελ. 110. Ὁ πληθυντικὸς ὑποδηλοῖ βεβαίως τὴν ὕπαρξιν πλειόνων τῆς μιᾶς κρηνῶν ἢ τοὐλάχιστον πλειόνων κρουνῶν ἐκροῆς. Ἐν τῷ αἰθρίῳ ἄλλως τε τῆς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α΄ τοῦ Μακεδόνος Νέας Ἐκκλησίας μαρτυρεῖται ρητῶς ἡ ὕπαρξις δύο φιαλῶν. Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βίος Βασιλείου Ε.Π. 109 στ. 344 (ἔνθα τὸ αἴθριον χαρακτηρίζεται ὡς «*τοῦ ναοῦ τὰ προαύλια*»). ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ III, 43, Βόννης σ. 144 (ἔνθα τὸ αἴθριον ὀνομάζεται «*μεσοκήπιον*») καὶ V, 85 Βόννης 327.

[3] Ἐπιστολὴ 121η, MIGNE, Ε.Π. τ. 66 στ. 1501: *τὰ ἐν τοῖς προτεμενίσμασι χέρνιβα πόλεως καθαρτήριον.*

[4] Ἔκφρασις ἁγ. Σοφίας στ. 595.

[5] Ἡ κρήνη ὠνομάσθη *φιάλη* ἀναμφιβόλως λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῆς λεκάνης της πρὸς ἀρχαίαν φιάλην (πβλ. εἰκ. 70). Ὁ ὅρος οὗτος ἐπεκράτησε κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους πβλ. ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ III, 43, Βόννης 141, 142, 144 καὶ V, 85, Βόννης 327. Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΝ, Περὶ βασ. τάξ. 109, 14 (Βόννης) καὶ Βίος Βασιλείου Ε.Π. 109 στ. 344.— ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ (Goar σ. 449) ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Διήγ. Ἁγ. Σοφίας σ. 261. ΜΑΡΚΙΑΝΟΝ ΚΩΔΙΚΑ VII, 43 (BANESCU, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 3, 158) κλπ.

[6] Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία II, 38. = Ε.Π. 67, 332: *ὥστε τὴν αὐλὴν τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης αἵματος πλήρη γενέσθαι καὶ τὸ ἐν αὐτῇ φρέαρ ὑπερβλύσαι τοῦ αἵματος.*

[7] Σημειωτέον, ὅτι κρήνη καὶ φρέαρ ἐνίοτε συνυπῆρχον ὡς π.χ. ἐν τῇ Βασιλικῇ Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 εἰκ. 155 σ. 112. Εἰς τὴν Νέαν ὑπῆρχον, ὡς εἴπομεν, 2 φιάλαι ἐν τῷ αἰθρίῳ, ἡ μὲν πρὸς Ν. ἡ δὲ πρὸς Β.

[8] Ὁμιλία 3η περὶ ἐλεημ. (MIGNE, Ε.Π. τ. 49 στ. 294): *ὥσπερ οἱ λουτῆρες ὕδατος πεπληρωμένοι ἑστήκασι πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας, ἵνα νίψῃς τὰς χεῖράς σου κλπ.*— Ὁμιλ. 108η: *δύο νιπτῆρές εἰσι πρὸ τῶν πυλῶν τῆς ἐκκλησίας μία τοῦ ὕδατος, ἐν ᾗ νίπτειες τὰς χεῖράς σου καὶ μία ἡ χεὶρ τοῦ πένητος, ἐν ᾗ ἀποσμήχεις τὴν ψυχήν σου*». Τοιοῦτοι ἀκριβῶς λουτῆρες, κείμενοι ἀμέσως πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ κυρίως ναοῦ εὑρέθησαν ἐν τῇ βασιλικῇ Β τῆς Νικοπόλεως (πβλ. ΠΑΕ. 1938 σ. 116) ἡρμηνεύθησαν δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου ὡς προοριζόμενοι πιθανῶς δι' ἰαματικὰς λούσεις. Καθ' ἡμᾶς οἱ μὲν λουτῆρες θὰ ἐχρησίμευον πρὸς ἀπόνιψιν, ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν κρήνη πρὸς παροχὴν ποσίμου ὕδατος. «*Λουτῆρα τοῦ μεσαύλου*» τῆς Νέας ἀναφέρει ἀργότερον καὶ Κ. ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ (Βασ. Τάξ. 100, 11—102, 7—105, 14 Βόννης). Ἐνίοτε μάλιστα οὗτος χαρακτηρίζει κατὰ συνεκδοχήν, καὶ ὁλόκληρον τὸ αἴθριον ὡς *λουτῆρα* (Βασ. Τάξ. I κεφ. 10, Vogt Α΄ σ. 67): *καὶ διελθὼν τὸν νάρθηκα καὶ τὸν λουτῆρα*, πβλ. καὶ σ. 70 καὶ 72 I κεφ. 27 (Vogt Α΄ 102 καὶ 103): *καὶ εἰσελθὼν διὰ τῆς μέσης πύλης τοῦ λουτῆρος...* πβλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΝ BANDURI (Imp. Orient. τ. α΄ μέρος δ΄ σ. 68).

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ[1]. Τέλος ΠΑΥΛΙΝΟΣ ὁ ἐπίσκοπος Νόλης[2] ὡς καὶ ὁ LIBER PONTIFICALIS ROMANUS[3] κάμνουσι χρῆσιν τοῦ ὅρου *κάνθαρος*[4] (cantharus καὶ cantharum), καὶ τέλος ἡ ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΔΙΗΓΗΣΙΣ περὶ τῆς ἁγ. Σοφίας[5], λέγει, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐκάλεσε *λεοντάριον* τὸν τόπον δηλ. «*τὴν φιάλην, ἥτις εἶχε γύροθεν... λέοντας λιθίνους, ἐρεύγεσθαι ὕδωρ εἰς ἀπόνιψιν τοῦ κοινοῦ λαοῦ*».

2. *Θέσις, ὑλικὰ κατασκευῆς καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῶν κρηνῶν.* Ἡ κρήνη ἐτοποθετεῖτο εἰς διάφορα μέρη τοῦ αἰθρίου ἤτοι ὁτὲ μὲν ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς (εἰκ. 59), «*εἰς ὀμφαλὸν αὐλῆς*», ὡς ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ (Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 594), ὁτὲ δὲ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν (βασιλικὴ Α Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. Β), ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929, εἰκ. 41, 42, βασιλικὴ Νικοπόλεως Β (πίν. Β) ΠΑΕ 1938, πίν. 1), ὁτὲ δὲ πρὸς τὴν δυτικὴν αὐτῆς πλευράν (βασιλικὴ Φιλίππων Α, βασιλικὴ Β Φθιωτίδων Θηβῶν). Καὶ ἄλλοτε μὲν ἡ κρήνη ἐκτίζετο διὰ πλίνθων, ἐπενδυομένων διὰ μαρμαρίνων πλακῶν (βασιλικὴ Νικοπόλεως Β), ἄλλοτε διὰ λίθων πελεκητῶν (κρῆναι Θεβέστης εἰκ. 67 καὶ Κουρίου Κύπρου εἰκ. 68) ἄλλοτε δὲ πάλιν ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου μαρμαρίνη (ὀμφαλωτὴ φιάλη Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, εἰκ. 70, κρήνη μουσείου Μυτιλήνης, εἰκ. 69) ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ πλειόνων ἐγχρώμων λαξευτῶν λίθων (κρῆναι αἰθρίου τῆς Νέας, ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βίος Βασιλείου Ε.Π. 109 στ. 344, ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ V, 85 (Βόννης 327). Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἡ κρήνη ἐτοποθετεῖτο συνήθως παρά τινα τοῖχον τοῦ αἰθρίου. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ βασιλικῇ Β τῆς Νικοπόλεως (πίν. Β) μία ἐπιμήκης, ὀρθογώνιος, ἀβαθὴς δεξαμενή, ἐκτισμένη διὰ πλίνθων καὶ κορασανίου, ἦτο προσκεκολλημένη ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁμοίας μορφῆς καὶ ὑλικοῦ κρήνη ὑπῆρχε προσκεκολλημένη καὶ εἰς τὸν ἄνευ στοᾶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[6]. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὸ ὕδωρ ἤρχετο διὰ σωλῆνος εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον ἔρρεε δὲ ἀπὸ κρουνῶν εὑρισκομένων ὑψηλότερον ἐπὶ τοῦ τοίχου καὶ συνελέγετο εἰς τὴν κάτωθεν δεξαμενήν, ἧς τὸ

---

[1] *Λουτὴρ τοῦ μεσαύλου* DU CANGE S.S. § 22.

[2] Epist. XXXII καὶ Natal. X (Poema XXVIII) στ. 31 : *praelucens cantharus exstat.*

[3] Βίος Συμμάχου σ. 262 : *et cantharum beati Petri cum quadriporticum* (sic) *ex opere marmoribus ornavit et ex musivo agnos et cruces et palmas ornavit.*

[4] Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐδόθη βεβαίως, ὡς καὶ τὸ τῆς φιάλης, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τοῦ δοχείου τῆς κρήνης πρὸς τὸν ἀρχαῖον διονυσιακὸν κάνθαρον (ὅρα εἰκ. 72 καὶ 73). Ὡραῖος τοιοῦτος κάνθαρος μετὰ στροβιλίου εἰκονίζεται ἐπίσης καὶ ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ Coislin 13φ. 1 τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων. Εἰκὼν παρὰ J. EBERSOLT, Miniature Byzantine πίν. LXVIII, 2.

[5] Πβλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Περιγραφὴν Ἁγ. Σοφίας σ. 261, Μαρκιανὸν Κώδικα (1619) VII 43, (BANESCU, E.E.B.Σ. 3,158). Κώδικα 76 Μονῆς Καρακάλλου (ΓΡΗΓ. ΠΑΛΑΜΑΣ ΙΣ' [1932] σ. 31).

[6] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 112 εἰκ. 155 καὶ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία σ. 239.

ἐξωτερικὸν τοίχωμα ἐκλείετο διὰ πεσσίσκων καὶ θωρακίων[1]. Διάφορος διάταξις ὑπῆρχεν εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ἐνταῦθα πρὸ τοῦ μέσου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου ἵσταντο δύο κίονες ὧν

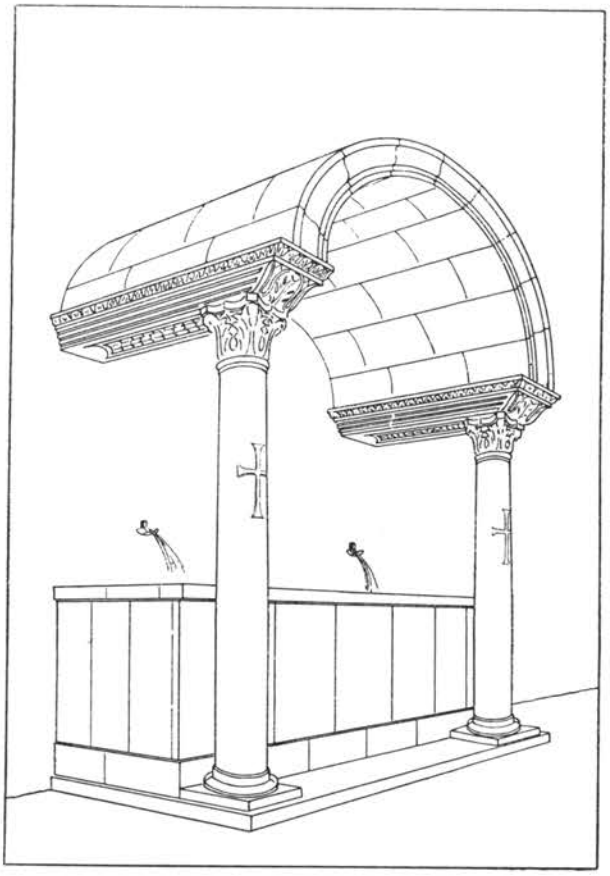

Εἰκ. 63. Ἀναπαράστασις τῆς κρήνης τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν.

εὑρέθησαν οἱ μετ' ἀναγλύπτων σταυρῶν κεκοσμημένοι κορμοὶ[2] καὶ οἵτινες θὰ ὑπεβάσταζον, τῇ βοηθείᾳ μακρῶν διατηρηθέντων κιλλιβάντων, κυλινδρικὸν

[1] Παραδείγματα ὁμοίων χριστιανικῶν κρηνῶν ἔχομεν καὶ ἄλλα ὡς π.χ. ἐν Ἐφέσῳ, Österreichische Jahreshefte 25. Beibl. στ. 39.

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ. 1929, σ. 38 εἰκ. 41 καὶ σ. 39 εἰκ. 42.

θόλον [1], γεφυροῦντα τὸ μεταξὺ αὐτῶν κενόν, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις ἡμῶν (εἰκ. 63). Μὴ ὑπαρχούσης ἑτέρας κρήνης ἐν τῷ αἰθρίῳ δέχομαι, ὅτι κάτωθεν τοῦ στεγάσματος θὰ ὑπῆρχε δεξαμενὴ ἢ καὶ φιάλη εἰς ἣν ἔρρεε τὸ ὕδωρ ἀπὸ κρουνῶν ἐνδομημένων εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον [2].

Εἰκ. 64. Κρήνη τῆς ἰουστινιανείου βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ (Hörmann).

Ἄλλη προσκεκολλημένη ἐπὶ τοίχου βασιλικῆς κρήνη μὲ ὡραῖον κλασσικίζον ἀρχιτεκτονικὸν πλαίσιον ἐν μορφῇ ἀρχαίου διστύλου ναΐσκου μετ' ἀετώματος εὑρέθη εἰς τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου [3] (εἰκ. 64). Ἡ μαρμαρίνη δεξαμενή της ἔχει τὸ σχῆμα ἀνοικτῆς σαρκοφάγου, τῆς ὁποίας ἡ πρὸς τὰ ἔξω μακρὰ πλευρὰ κοσμεῖται διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς βλαστοί, καταλήγοντες εἰς τρίφυλλα. Ἡ κρήνη ὅμως αὕτη δὲν εὑρίσκετο ἐν τῷ αἰθρίῳ ἀλλ' εἴς τινα τοῖχον διαδρόμου τῆς ἰουστινιανείου βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Λόγῳ τοῦ καθαρῶς ἀρχαίου χαρακτῆρός της ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ κρήνη αὕτη ἀρχικῶς θὰ εὑρίσκετο εἴς

[1] Ὅμοιον παράδειγμα καλύψεως διὰ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κιλλιβάντων ἔχομεν εἰς τὰ πλάγια προστῷα τῆς βασιλικῆς τῆς Βακούζα ἐν Συρίᾳ (De Vogüé, La Syrie centrale πίν. 119 καὶ σ. 133) καὶ τῆς ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου ἐν Μ. Ἀσίᾳ (εἰκὼν παρὰ Diehl, Manuel[2] σ. 93 καὶ Herzfeld-Guyer, Mon. As. Min. Ant. II [1930] σ. 129 εἰκ. 133). Ὅμοιον ἐπίσης προστέγασμα εἰκονίζεται καὶ εἰς ψηφιδωτὸν λοφίου τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, οὗτινος εἰκόνα παρέχομεν εἰς τὸ περὶ θυρῶν κεφάλαιον.

[2] Ὁ Δ. Ι. Παλλας (Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 20 [1950] σ. 303 εἰκ. 9 δέχεται ἀντιθέτως, ὅτι κάτωθεν τοῦ στεγάσματος, οὗτινος τὰ κενὰ θὰ ἐφράσσοντο διὰ βήλων, θὰ ἐνεδύετο ἢ θὰ ἤλλασσε στολὴν ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν πρώτην, τὴν προμυστηριακήν, φάσιν τῆς λειτουργίας (ὄρθρον).

[3] Forschungen in Ephesos IV,3 (1952) σ. 57 εἰκ. 6, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 64 κατά τι μεταβεβλημένη.

τινα τοῖχον τοῦ αἰθρίου τῆς προϊουστινιανείου βασιλικῆς, ὁπόθεν θὰ μετετέθη κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα εἰς τὸν διάδρομον.

Ἔτι μνημειωδεστέραν καὶ ἀρχαΐζουσαν ἐμφάνισιν παρουσίαζεν ἡ μεγάλη κρήνη τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων [1] (εἰκ. 65), ἥτις ἐν συνδυασμῷ

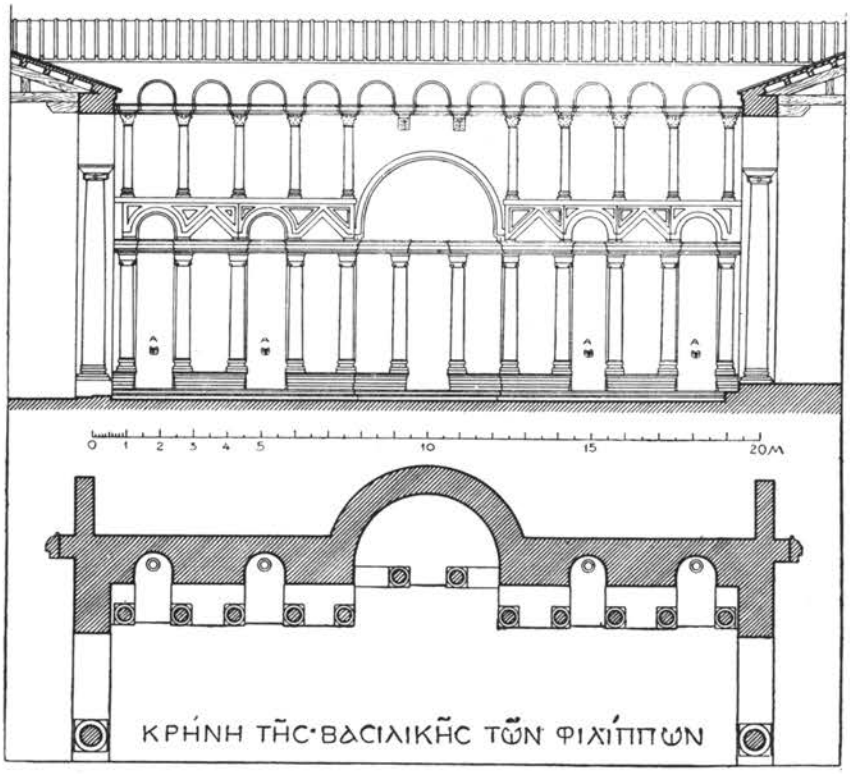

Εἰκ. 65. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων μνημειώδης κρήνη μετὰ τῆς ἐν τῷ μέσῳ ἐξέδρας (Lemerle).

καὶ πρὸς τὴν μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἐξέδραν, περὶ ἧς ἤδη ὡμιλήσαμεν, κατελάμβανεν ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς πρώτης αὐλῆς τῆς βασιλικῆς. Ἡ πολυτελὴς αὕτη κρήνη, ὡς ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν της προέκυψεν, εἶχε διώροφον τὴν ἀρχιτεκτονικήν (εἰκ. 65) μὲ προτεθειμένους μαρμαρίνους κίονας καὶ συγκεκαμμένους θριγκοὺς καὶ ἀετώματα, μεταξὺ δ' αὐτῶν, ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν τοίχου, ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς ἐξέδρας συμμε-

[1] Πβλ. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, σ. 313-318 κέ. πίν. XVIII-XXII· ὁ αὐτὸς ἐν Rev. Arch. XXXIV (1949), 103.

τρικῶς διατεταγμένας ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν ὁποίων κρουνοὶ ἔφερον τὸ ὕδωρ εἰς κάτωθεν λεκάνας, χάριν τῆς νίψεως τῶν πιστῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐν τῷ μέσῳ μεγάλη ἐξέδρα ἔφερε κατὰ τὴν χορδήν της δύο κίονας, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ θὰ ἐφράσσοντο διὰ βήλων, καθ' ὃν χρόνον ὁ ἐπίσκοπος ἢ οἱ κληρικοὶ θὰ ἐνεδύοντο τὴν στολήν των κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς λειτουργίας. Ἔπειτα, αἰρομένων τῶν βήλων θὰ ἐδέχετο ὁ ἐπίσκοπος τὰς ὑπὸ τῶν πηγῶν (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανὸν I, 22, Förster-Richtsteig 8) ἀναφερομένας *προσρήσεις* τῶν πιστῶν ἤτοι τὸ χειροφίλημα, ἀνταποδίδων αὐτὸ πιθανώτατα δι' εὐλογίας.

Γενικῶς δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι αἱ μετὰ μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς κρῆναι τῶν αἰθρίων τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν παρουσίαζον μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς εἰς τὰς αὐλὰς εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν δι' ἀνάλογον χρῆσιν κατεσκευασμένας κρήνας, ὡς διδάσκει πλὴν ἄλλων καὶ τὸ ὡραῖον παράδειγμα τῆς πρὸ τῶν Προπυλαίων τῆς Ἐλευσῖνος μνημειώδους κρήνης τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος [1].

Δυσκολώτερον δύναται νὰ προσδιορισθῇ ἡ μορφὴ τῶν περιόπτων ἢ τῶν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ μαρμάρου ἢ λίθου κατεσκευασμένων κρηνῶν [2], αἵτινες ἐτοποθετοῦντο συνήθως εἰς τὸ κέντρον τοῦ αἰθρίου· διότι τὰ λίθινα ἢ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν τοιούτων κρηνῶν, θραυσθέντα πάλαι, μετεφέροντο μακρὰν τοῦ τόπου, ὅπου ἦσαν ἀρχικῶς ἱδρυμένα καὶ διεσκορπίζοντο, οὕτως ὥστε μόνον ἡ θέσις τῶν κρηνῶν οὐχὶ δὲ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ των σύνθεσις νὰ δύναται ἀκριβῶς νὰ προσδιορισθῇ. Τούτου ἕνεκα, ἵνα σχηματίσωμεν σαφῆ τινα περὶ αὐτῶν ἰδέαν, θὰ καταφύγωμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς πηγάς, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὰ ὀλίγα διασωθέντα μνημεῖα καὶ τέλος εἰς μεταγενεστέρας μὲν ἀλλὰ παλαιότερα πρότυπα ἀποδιδούσας ἀπεικονίσεις.

Πηγαί. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν πηγῶν συνάγεται γενικῶς, ὅτι αἱ κεντρικαὶ κρῆναι ἦσαν ἄλλοτε μὲν μικραὶ καὶ ἁπλαῖ, ἄλλοτε δὲ σύνθετοι καὶ μνημειώδεις. Καὶ αἱ μὲν ἁπλαῖ εἶχον περίπου τὴν μορφὴν τῶν ἀρχαίων περιρραντηρίων, ἦσαν δηλ. εὐρεῖαι καὶ βαθεῖαι λεκάναι βαίνουσαι ἐπὶ ἰσχυροῦ μαρμάρινου ποδός (εἰκ. 70) φέρουσαι δὲ συχνὰ ἐν τῷ μέσῳ κατακορύφως πρὸς τὰ ἄνω ἐξέχοντα χαλκοῦν ὑδραγωγὸν σωλῆνα [3]. Ὁ σωλὴν δ' οὗτος κατέληγεν, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰς κῶνον πίτυος διάτρητον, τὸν λεγόμενον *στρόβιλον* ἢ στρο-

---

[1] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Classical Studies presented to Edward Capps, Princeton 1936, σ. 282 - 294.

[2] Τοιαῦται π.χ. ἦσαν ἡ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Π. ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 605 ἑ.), ἡ τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (Liber Pontificalis Romanus ἐν βίῳ Συμμάχου) καὶ ἄλλαι.

[3] Τοιοῦτον «*χαλκήρη αὐλόν*» περιγράφει ὁ ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 597).

βίλιον [1], λόγῳ τῆς περιστροφικῆς αὐτοῦ κινήσεως, καθ' ἣν τὸ ὕδωρ ἐξηκοντίζετο περιφερικῶς πῖπτον ἐντὸς τῆς λεκάνης [2]. Ἀναφέρουσιν ἐπίσης αἱ πηγαὶ καὶ ὅτι αἱ φιάλαι περιεβάλλοντο συχνὰ ὑπὸ κιόνων ὑποβασταζόντων στέγην —ἥτις ἦτο βεβαίως χρησιμωτάτη πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἀλλοιώσεων τοῦ ὕδατος ἐκ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν. Οὕτω κῶδιξ μὲν τῶν Βρυξελλῶν [3] παρέχει παλαιὸν σχεδίασμα τοῦ κανθάρου τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης ὑπὸ Φιλίππου de Winghe (εἰκ. 66), τὰ δὲ Mirabilia urbis Romae [4] ἀναφέρουν ὅτι ὁ Πάπας Σύμμαχος (498-514) κατεσκεύασεν εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Ρώμης κάνθαρον ἤτοι κρήνην μὲ στέγην κοσμουμένην κατὰ τ' ἄκρα διὰ χαλκῶν παγωνίων καὶ δελφίνων (εἰκ. 66), στηριζομένην δ' ἐπὶ 8 κιόνων ἐκ πορφυρίτου λίθου, ἐξ ὧν δύο ἐκοσμοῦντο δι' εἰκόνων αὐτοκρατόρων. Τὰ μετακιόνιά της ἐφράσσοντο κάτω διὰ θωρακίων φερόντων ἀναγλύπτους γρύπας [5]. Οἱ κίονες οὗτοι, διατεταγμένοι ἐν τετραγώνῳ, περιέβαλλον δεξαμενήν, ἐξ ἧς ἀνυψοῦτο στρόβιλος εἰς σχῆμα κώνου πίτυος ἐξακοντίζων ὕδωρ [6].

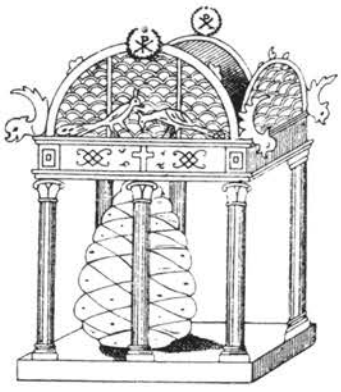

Εἰκ. 66. Ὁ κάνθαρος τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης κατὰ παλαιὸν σχεδίασμα τοῦ De Winghe (Menestrier).

Ἁπλουστέραν κάπως κρήνην αἰθρίου μὲ χαλκῆν, θολωτὴν ὀροφὴν βαί-

---

[1] Ὁ ὅρος *στρόβιλος* ἢ *στροβίλιον* ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ III, 43 (Βόννης σ. 141, 142), καὶ V, 85 (Βόννης 327), τῷ Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΩι, Βίῳ Βασιλείου (MIGNE. Ε.Π. 109, 344) καὶ παρὰ ΝΙΚΗΤΑ, ΤΩ. ΠΑΦΛΑΓΟΝΙ ἐν Βίῳ Ἁγ. Ἰγνατίου Πατρ. Κ/πόλεως (Ε.Π. 105 στ. 549 Β). Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι μετὰ στροβίλου κρῆναι ἦσαν λίαν ἐν χρήσει καὶ παρὰ Ρωμαίοις· ὅρα σχετικῶς J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer² εἰκ. 545 καὶ 546 καὶ HÜLSEN ἐν Röm. Mitt, XIX, 87. Πβλ. καὶ τὴν παρὰ AMELUNG, Sculpturen des Vatik. Museums II, 753 σημειουμένην βιβλιογραφίαν. Κατὰ τὸν J. STRZYGOWSKI (Röm. Mitt. XVIII, 185 καὶ Der Dom zu Aachen σ. 16 ἑ.) ἡ προέλευσίς των εἶναι ἀνατολική.

[2] Τὸ κοῖλον μέρος τῆς λεκάνης ὠνομάζετο *ἐμβαδόν*, *ἐμβάτης*, *πυθμὴν* καὶ *κολυμβεῖον* (DU CANGE, S.S. § 22).

[3] ULRICHS, Codex Urbis Romae topographicus σ. 105 πβλ. Bulletino di Archeologia christiana 1881 πίν. V, 1.

[4] ΙΒ' αἰ.: *in paradiso sancti Petri est cantarum quod fecit Simachus papa columnis porphireticis ornatum, quae tabulis marmoreis cum griphonibus conexae. pretioso coelo aereo copertae, cum floribus et delphinis aereis et deauratis aquas fundentibus. In medio cantari est pinea aerea.*

[5] Καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως τὴν κρήνην ἐκόσμουν πιθανῶς πέριξ ἀνάγλυπτα θωράκια, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐκφράσεως τοῦ ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΥ (στ. 605), καθ' ἣν ἡ κρήνη ἔφερεν «*ἐΰγραφα δαίδαλα τέχνης πάντοθεν ἀστράπτοντα*».

[6] Ὁμοίου σχεδίου, δηλ. μὲ 8 κίονας ἐν τετραγώνῳ, φιάλη εἶναι καὶ ἡ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς τοῦ Χελανδαρίου Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 70 εἰκ. 103.

νουσαν ἐπὶ τεσσάρων κιόνων περιγράφει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Νόλης ΠΑΥΛΙΝΟΣ [1]. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI (Imp. Orientale τ. α' μέρος δ' σ. 77) ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς «*ἐποίησεν εἰς τὴν φιάλην* (τῆς Ἁγ. Σοφίας) *γύρωθεν στοὰς φρεατικὰς ιβ' καὶ λέοντας λιθίνους ἐρεύγεσθαι τὸ ὕδωρ εἰς ἀπόνιψιν τοῦ λαοῦ*. Θὰ ὡμοίαζε λοιπὸν ἡ κρήνη αὕτη πρὸς τὴν περιώνυμον «κρήνην τῶν λεόντων» τοῦ ἐν Ἱσπανίᾳ ἀνακτόρου τῆς Ἀλάμπρας.

Τέλος ἐνδιαφέρουσαν περιγραφὴν δύο φιαλῶν εὑρισκομένων «*κατὰ τοῦ ναοῦ τὰ προαύλια*», δηλ. εἰς τὸ αἴθριον τῆς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνος (867 - 886) οἰκοδομηθείσης Νέας ἐκκλησίας παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς οἱ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΕΣ ΤΟΝ ΘΕΟΦΑΝΗ (V, 85 Βόννης σ. 327) καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ (Βίος Βασιλείου, Ε.Π. 109, 344). Ἐκ τούτων λοιπὸν πληροφορούμεθα, ὅτι ἡ πρὸς νότον φιάλη εἶχε τὴν λεκάνην κατεσκευασμένην ἐξ αἰγυπτίου (ἐρυθροῦ) λίθου καὶ φέρουσαν πέριξ *δράκοντας*, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κωνοειδῆ καὶ διάτρητον στρόβιλον καὶ ὅτι τὴν λεκάνην περιέβαλλον, κυκλοτερῶς διατεταγμένοι, λευκοὶ κιονίσκοι στηρίζοντες ἐλαφρὰν στεφάνην (θριγκόν). Ἡ δὲ πρὸς βορρᾶν φιάλη εἶχε τὴν λεκάνην ἐκ λίθου τοῦ Σαγγαρίου (ὀστρίτου) καὶ «*πολύτρητον στρόβιλον*» ἐν τῷ μέσῳ, ὕπερθεν δέ, κατὰ τὴν περιτρέχουσαν τὴν φιάλην στεφάνην, χαλκοῦς ἀλεκτρυόνας, τράγους καὶ κριοὺς *ἐξερευγομένους κρουνοὺς ὑδάτων κατὰ τὸ τῆς φιάλης ὑποκείμενον ἔδαφος*.

Σωζόμενα μνημεῖα κεντρικῶν κρηνῶν. Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ περισωθέντα λείψανα κεντρικῶν κρηνῶν αἰθρίων. Οὕτω εἰς τὴν μεγάλην βασιλικὴν τῆς Θεβέστης διετηρήθη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ αἰθρίου μονόλιθος κρήνη ἐκ πωρολίθου, ἐν εἴδει χαμηλῆς τετραφυλλοσχήμου δεξαμενῆς ἐγγεγραμμένης ἐντὸς τετραγώνου, πλευρᾶς 2.25 μ. καὶ ὕψους 0.70 μ., ἑκάστη γωνία τοῦ ὁποίου ἀπεκόπτετο δι' ἡμικυκλικῆς κόγχης (εἰκ. 67 καὶ 59).

Παραπλησία μικρὰ δεξαμενὴ ἐκτισμένη διὰ πωρολίθων εἰς σχῆμα συμπεπιεσμένου ὀκταγώνου (εἰκ. 68) — ἀδημοσίευτος εἰσέτι — διετηρήθη εἰς τὸ αἴθριον τῆς βασιλικῆς τοῦ Κουρίου τῆς Κύπρου. Φέρει δὲ καὶ αὕτη ἐφ' ἑκάστης τῶν πλευρῶν ἐσκαμμένην ἀνὰ μίαν μικρὰν ἡμικυκλικὴν κόγχην, ἐν ᾗ θὰ ὑπῆρχεν ἀναμφιβόλως κρουνός [2].

---

[1] Epist. XIII ad Severum: *Cantharus ministra manibus et oribus nostris fluenta ructantem fastigatus solido aere tholus ornat et inumbrat non sine mystica specie quattuor columnis salientes aquas ambiens.* Πβλ. τοῦ αὐτοῦ καὶ Natal. X (poema XXVIII) στ. 31 ἑ.

[2] Εὐχαριστῶ τὸν ἀγαπητόν μου μαθητήν, Κύπριον ἀρχιτέκτονα κ. Ἰ. Περικλέους, ὅστις μοὶ ἀπέστειλε τὰ μέτρα τῆς κρήνης τοῦ Κουρίου.

Μία πολὺ μικροτέρων διαστάσεων ὁλόσωμος μαρμαρίνη κρήνη, προερχομένη πιθανώτατα ἔκ τινος τῶν πολυαρίθμων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν

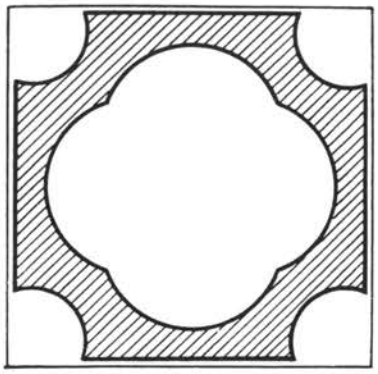

Εἰκ. 67. Κάτοψις τῆς κρήνης τῆς Θεβέστης (Ballu).

Εἰκ. 68. Κάτοψις τῆς κρήνης τοῦ Κουρίου τῆς Κύπρου.

τῆς Λέσβου, ἀποκειμένη δὲ σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου τῆς Μυτιλήνης, παρουσιάζει τὸν «ρωμαϊκόν» τύπον ἀναβρυτηρίου (συντριβανιοῦ)

Εἰκ. 69. Χριστιανικὴ κρήνη ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Μυτιλήνης.

(εἰκ. 69), εἶναι ὅμως ἀναμφισβητήτως χριστιανική, λόγῳ τῶν ἀναγλύπτων σταυρῶν, τοὺς ὁποίους παρουσιάζει ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν της ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ χρῖσμα (εἰκ. 69). Κοίλη ἐσωτερικῶς φέρει κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος

8 ὀπὰς ἐκροῆς τοῦ ὕδατος, ἀγομένου εἰς αὐτὰς δι' ἐσωτερικῶν ἀγωγῶν. Εἰς τὸ κέντρον θὰ ἔφερε πιθανῶς καὶ αὕτη τὸ μὴ σωζόμενον πλέον χαλκοῦν στροβίλιον. Λόγῳ τοῦ ἀρχαΐζοντος χαρακτῆρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς της ἡ κρήνη τοῦ μουσείου τῆς Μυτιλήνης δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰῶνος.

Τὸν ἀγνὸν τύπον ἀρχαίας φιάλης περιρραντηρίου παρουσιάζει ἡ ὡραία μαρμαρίνη ραβδωτὴ φιάλη, ἥτις διετηρήθη ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 70). Σήμερον ἡ φιάλη αὕτη εἶναι τοποθετημένη παρὰ τὸν νάρθηκα, εἰς τὸ κέντρον μιᾶς κυκλικῆς θόλου στεγαζομένης ὑπὸ κτιστοῦ

Εἰκ. 70. Ἡ μαρμαρίνη φιάλη τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

ἡμισφαιρικοῦ θόλου φερομένου ὑπὸ 8 κιόνων μετὰ ἰωνικῶν κιονοκράνων καὶ ἐπιθημάτων. Τὸ κτίσμα τοῦτο εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερον, δὲν ἀποκλείεται ὅμως, ὡς εἴδομεν ἐκ τῶν πηγῶν, νὰ περιεβάλλετο καὶ ἀρχικῶς ἡ φιάλη — ἥτις ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν Ε΄ αἰῶνα [1] — ὑπὸ κιόνων. Φιάλη ἄλλωστε περιβαλλομένη ὑπὸ κυκλικῆς κιονοστοιχίας εἰκάζεται ὅτι θὰ ὑπῆρχεν, ὡς ἐκ διασωθέντων ἰσχνῶν τεμαχίων συνάγεται, καὶ εἰς τὸν ὀπισθόδομον τοῦ Παρθενῶνος, ὅστις ἐτέλει χρέη αἰθρίου τῆς ἐν τῷ ἀρχαίῳ ναῷ ἐγκατασταθείσης χριστιανικῆς βασιλικῆς [2]. Ἀργότερον φιάλην μορφῆς ἀρχαίας θόλου ἔχομεν εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

Ἀπεικονίσεις. Ἀπεικονίσεις ἁπλῶν χριστιανικῶν κρηνῶν ἢ ἀναβρυτηρίων μετὰ στροβιλίου, ἰδίᾳ δὲ κανθάρων, ἔχομεν ἀρχαιοτάτην μὲν τὴν ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννης (εἰκ. 71), δύο δ' ἄλλας μεταγε-

[1] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθ. 1952, σ. 69.

[2] Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Πρακτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. τοῦ 1932 σ. 19 ἑξ. Ἀναπαράστασις Α. Ξυγγοπούλου ἐν σ. 28.

γενεστέρας (ΙΑ΄ καὶ ΙΒ΄ αἰῶνος) ἐπὶ χειρογράφων κωδίκων τῶν Παρισίων [1], τοῦ Βρεταν. Μουσείου [2], τοῦ Βατικανοῦ [3] (εἰκ. 72) καὶ τῆς Κρυπτοφέρρης [4] (εἰκ. 73). Ἁπλοῦν ἐπίσης τύπον κρήνης μετὰ στροβίλου, κατ' ἀρχαῖα βεβαίως πρότυπα, διατηρηθέντα καὶ εἰς βυζαντινοὺς χρόνους, εἰκονίζουν: ἡ ἐπὶ ψηφι-

Εἰκ. 71. Κάνθαρος ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννης.

Εἰκ. 72. Κάνθαρος μετὰ στροβιλίου ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Βατικανοῦ Vat. gr. 463 φ. 4. (MILLET, Hautes Études C 490).

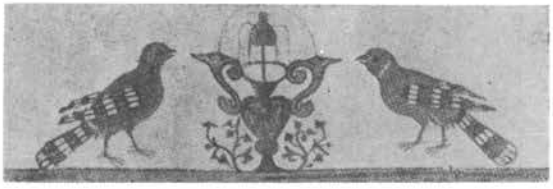

Εἰκ. 73. Κάνθαρος μετὰ στροβιλίου ἐπὶ μικρογραφίας τῆς Κρυπτοφέρρης. Χειρόγραφον Κρυπτοφέρρης AaX (MILLET, Hautes Études C 496).

δωτοῦ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου [5] εἰκονιζομένη κρήνη κήπου (εἰκ. 74) (ὅπου κάτωθεν τῆς λεκάνης ὑπάρχει καὶ τετραφύλλου σχήματος δεξαμενὴ ἐκ πολυχρώμου λίθου), αἱ ἐπὶ ἀναγλύφων: τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου [6] (ἐκ Βενετίας), τοῦ Torcello [7] καὶ τοῦ μουσείου Θηβῶν [8] (ΙΒ΄ αἰ.)

---

[1] Bibl. Nat. Coislin. 13 φ. 1 (J. EBERSOLT, La miniature byzantine πίν. LXVIII, 2).

[2] Εὐαγγελιστάριον ΙΑ΄ αἰ. Harley 5785 (DALTON, Byz. art and archaeology εἰκ. 151).

[3] Vatic. Graecus 463 φ. 4 (G. MILLET, Hautes Études C 490 καὶ BCH 1905 πίν. IV, 1 πβλ. καὶ G. SCHLUMBERGER, Épopée Byzantine II, 56).

[4] Grottaferrata Aax, φ. 1 (= G. MILLET, Hautes Études C 496 καὶ BCH 1905 πίν. IV, 2).

[5] G. MILLET, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. XIX, 1.

[6] J. STRZYGOWSKI, Röm. Mitt. 18 (1903) σ. 193 εἰκ. 8.

[7] A. COLASANTI, L'arte bizantina in Italia πίν. 86 ἄνω.

[8] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε΄ (1939-40) σ. 139 εἰκ. 21. Τὸ θέμα τοῦτο εὑρηται καὶ ἐπὶ πλείστων ἄλλων διακοσμητικῶν ἢ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: θωρακίων, κιονοκράνων κλπ. ἐν συνδυασμῷ ἰδίᾳ πρὸς πτηνά, ἅτινα πίνουν ἐκ τῆς κρήνης. τὸ «ὕδωρ τῆς ζωῆς», περὶ οὗ ὅρα τελευταίως P. UNDERWOOD ἐν Dumbarton Oaks Papers τ. 5.

καὶ ἐπὶ χειρογράφων: τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων [1], τοῦ Βατικανοῦ [2] (εἰκ. 75), τῆς ποτὲ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης [3] (ΙΒ΄αἰ.) (εἰκ. 76),

Εἰκ. 74. Κρήνη κήπου ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τῆς Μ. Δαφνίου (Millet).

Εἰκ. 75. Κρήνη κήπου μετὰ στροβιλίου ἐκ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ (Stornajolo) (Vat. gr. 1162 φ. 16 ὅ.).

τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 463 (φ. 100) τῆς Μ. Ἰβήρων τοῦ Ἁγ. Ὄρους [4] (ΙΔ΄ αἰ.) (εἰκ. 77) ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ τοιχογραφιῶν, ὡς π.χ. τοῦ Μυστρᾶ [5] (Μ. Βροντοχίου) κλπ.

---

[1] Paris. Gr. 64 (Strzygowski, Röm. Mitt. 18 [1903] σ. 189) καὶ Paris. Gr. 1208 (=De Beylié, L'habitation byzantine σ. 145).

[2] Vatic. Gr. 1162 φ. 16 ὅ. (=De Beylié, ἔ.ά. σ. 145) καὶ G. Stornajolo, Miniature delle Omilïe di Giacomo monaco, Roma 1910, πίν. 6, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 75.

[3] Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ζ΄ (1906) σ. 55.

[4] S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Josaphat, Paris 1937, πίν. XV, 53.

[5] ΙΔ΄ αἰ. Α. Ξυγγοπουλος Ἀρχ. Ἐφημ. 1942-44 σ. 31 εἰκ. 10.

Σημειώνομεν ἐν τέλει, ὅτι ἀπεικονίσεις κρηνῶν συναντῶνται συχνὰ καὶ εἰς λατινικὰ χειρόγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς Δύσεως.

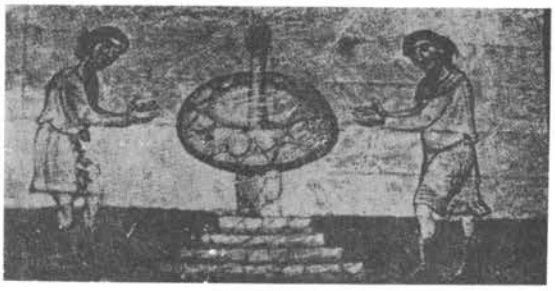

Εἰκ. 76. Ὁ μετὰ στροβιλίου «χαλκοῦς λουτὴρ» ἐπὶ χειρογράφου (ΙΒ' αἰ.) τῆς ποτὲ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης (Λαμπάκης).

Εἰκ. 77. Παράστασις κρήνης μετὰ στροβιλίου καὶ στεγάσματος ἐπὶ χειρογράφου τῆς Μ. Ἰβήρων τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Der Nersessian).

Εἰκ. 78. Κρήνη μετὰ κυκλοτεροῦς στεγάσματος ἐπὶ χαλκῆς θύρας τῆς μητροπόλεως τοῦ Salerno (Bayet).

Συνθέτου δὲ κρήνης, ἤτοι περιβαλλομένης ὑπὸ κιόνων φερόντων κωνικὴν στέγην, ἔχομεν ἀπεικόνισιν εἰς τὴν χαλκῆν θύραν τῆς μητροπόλεως τοῦ Salerno [1] (εἰκ. 78).

[1] Bayet, L'art byzantin, Paris (ἄνευ χρ.), σ. 205 εἰκ. 68.

Ἐπιγραφαί. Συχνάκις ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τῆς φιάλης ἐχαράσσετο ἐπιγραφή, ἥτις ἄλλοτε μὲν ἀνέφερε τὸν κτήτορα ἢ τὸν ἀνακαινιστήν, ἄλλοτε δὲ ρητόν τι σχετικὸν πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς κρήνης. Τοιαύτην ἐπιγραφὴν κρήνης τινὸς αἰθρίου βασιλικῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἴσως αὐτῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας, μᾶς διέσωσεν ὁ GRUTER (Inscript. σ. 1046)· εἶναι δ' αὕτη παλίνδρομος, ἀναγινώσκεται δηλαδὴ ὁμοίως ἔκ τε ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἐκ δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἔχει οὕτως: ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ [1]. Ὡσαύτως εἰς τὴν κρήνην τῆς περὶ τὸ 398 μ. Χ. ἱδρυθείσης βασιλικῆς τοῦ ἐν Porto ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου, ἦτο κεχαραγμένη ἐπιγραφή, ἧς διεσώθησαν τεμάχια, συμπληρούμενα ὡς ἑξῆς: Ὁ δεῖνα *fecit non solum] atrium cum quadriporticum sed et columnas cum.... [cantharo?].... [Qu]isq[ue] sitit veniat cupiens [h]aurire fluento* (DAMASI OPERA, ἔκδ. Merenda σ. 245). Ἐπιγραφὴν ἔφερεν ἐπίσης ἐσωτερικῶς καὶ ἡ μεταγενεστέρα (ΙΒου αἰ.) φιάλη (;) τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος [2].

Πρόσθετοι χρήσεις τῶν κρηνῶν τοῦ αἰθρίου. Αἱ κρῆναι δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον διὰ τὰς νίψεις ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τελετὴν τοῦ ἁγιασμοῦ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Φώτων, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ [3]. Εἰς τὸ κατὰ τὰ Φῶτα δ' εὐλογηθὲν ὕδωρ ἀπεδίδοντο θαυματουργοὶ ἰδιότητες· ἐθεωρεῖτο «*ἰαματικὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων*» καὶ «*ἁμαρτημάτων λυτήριον*», αἱ δὲ δι' αὐτοῦ ἀπονίψεις ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «*νόσων ἀπελαστικαὶ* καὶ *δαιμόνων φυγαδευτικαί* [4]».

Τέλος ἡ φιάλη τοῦ αἰθρίου ἐχρησίμευεν ἐνίοτε καὶ ὡς ἄσυλον εἰς τοὺς ἐκ φόβου ἢ ἄλλης αἰτίας εἰς αὐτὴν καταφεύγοντας [5].

Δ' Ἡ εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ αἴθριον προσπέλασις καὶ τὸ πρόπυλον.

Συνεχίζουσαι τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων καὶ ρωμαϊκῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν [6] αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἐχαρακτήριζον καὶ ἐτόνιζον τὴν εἰς τὸν εὐρὺν περίβολον ἢ τὸ συνεπτυγμένον αἴθριον εἴσοδον αὐτῶν διὰ μνημειώ-

---

[1] Κατὰ ΣΚΑΡΛ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ (Κ/πολις α', 464) τὸ καρκινικὸν τοῦτο ἐπίγραμμα θεωρεῖται ὡς ποίημα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

[2] Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. (1932) σ. 21.

[3] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 599.

[4] DU CANGE, Constantinopolis Christiana κεφ. S. Sofia § 22.

[5] Ὅρα σχετικῶς τὰ γενικώτερον περὶ ἀσυλίας λεχθέντα εἰς σ. 91 σημ. 1.

[6] Πβλ. τὸ ἐν εἰκόνι 50 πρόπυλον τοῦ ἐν Χοὺσν Σολεϊμὰν τῆς Συρίας ναοῦ τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος κλπ.

δους ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς, τὴν ὁποίαν ἐπανειλημμένως ἐξαίρουσι καὶ ἐγκωμιάζουσιν οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς [1], τονίζοντες ἰδίᾳ τὴν μέσῳ αὐτῆς θαυμασίαν δίοψιν τοῦ αἰθρίου. Καὶ εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ βασιλικὴ εὑρίσκετο παρὰ τὴν ἀγοράν — ὡς τοῦτο συχνὰ συνέβαινε — ἡ μία συνήθως εἴσοδος αὐτῆς, εὑρισκομένη κατὰ κανόνα εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ ναοῦ πλευρὰν τοῦ περιβόλου ἢ τοῦ αἰθρίου, ἐξέβαλλεν εἴς τινα τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἐπλαισίωνον τὰς μεγάλας ὁδοὺς τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν καὶ

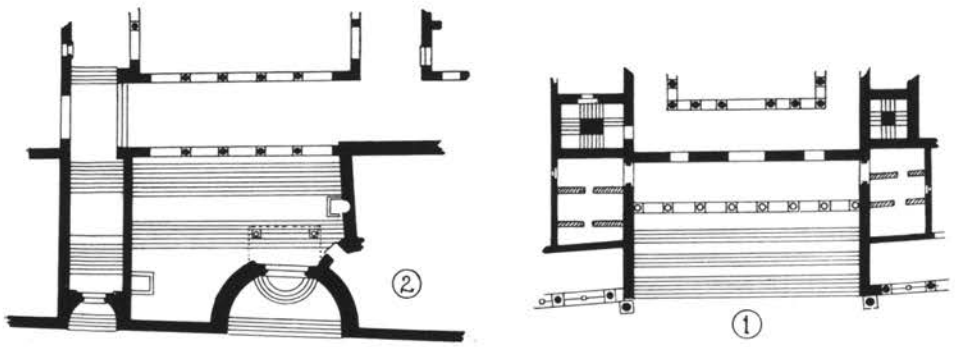

Εἰκ. 79. Κλίμακες προσπελάσεως: 1) βασιλικῆς Θεβέστης 2) βασιλικῆς Φιλίππων.

τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Τοιαύτην περίπτωσιν ἀναφέρει σαφῶς ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [2] διὰ τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως, ὁμοίαν δὲ συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς βασιλικάς: Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. Α), Νικοπόλεως Α (πίν. Β) καὶ Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26), εἰς τὰς ὁποίας εὑρέθησαν θεμέλια στοᾶς κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ αἰθρίου. Ὁσάκις ὅμως ἡ βασιλικὴ ἦτο κάπως ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τὴν ἀγοράν, τότε εἶχεν ἰδιαίτερον μνημειῶδες πρόπυλον ἢ καὶ στοάν, τῆς ὁποίας τὸ εἰς τὴν εἴσοδον ἀντιστοιχοῦν ἄνοιγμα ἐχαρακτηρίζετο ἰδιαιτέρως διὰ τόξου, ὡς ἐν τῇ προϊουστινιανείῳ Ἁγ. Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 81). Τέλος, ὅταν ἡ βασιλικὴ ἦτο ἐκτισμένη ἐπὶ ὑψώματος, εἰς τὸ πρόπυλόν της ὡδήγει εὐρεῖα καὶ μνημειώδης κλῖμαξ (εἰκ. 80) κατασκευαζομένη — ἀναλόγως τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν κεντρικὴν ὁδὸν ἢ τὴν ἀγοράν — ἄλλοτε μὲν κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τῆς βασιλικῆς, ὡς ἐν Θεβέστῃ (εἰκ. 79, 1), Ἁγ. Πέτρῳ [3] καὶ Ἁγ. Παύλῳ [4] τῆς Ρώμης,

[1] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. ἱστορ. X, 4, 38. ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκιανὸν I, 17-19 (Förster-Richtst. 7) καὶ II, 29 (Förster-Richtst. 35).

[2] Βίος Κωνσταντίνου III, 39.

[3] Πβλ. τὸ σχέδιον τοῦ ALFARANO τοῦ ΙΣ' αἰ. καὶ πρὸ πάντων τὴν ἐν LIBER PONTIFICALIS ROMANUS (βίῳ Ἀδριανοῦ σ. 503) μνείαν ἐπισκευῆς τῶν παλαιῶν βαθμίδων ἀνόδου, ἔχουσαν οὕτω: *etiam et omnes ejus grados majores qui ascendunt in atrio . . . . renovavit.*

[4] LIBER PONTIF. ROMANUS, Βίος Συμμάχου σ. 262: *ante foras basilicae grados fecit in atrium.*

Ἁγ. Στεφάνῳ Γάζης[1] καὶ τῇ Ἰουστινιανείῳ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ[2], ἄλλοτε δὲ καθέτως πρὸς αὐτήν, ὅπως εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων[3] (εἰκ. 79, 2). Τέλος εὐρύχωρος πλατεῖα μετὰ δύο ἑκατέρωθεν ἡμικυκλικῶν πτερύγων εἶχε κατασκευασθῇ πρὸ τοῦ προπύλου τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικῆς τῆς Θεοτόκου[4].

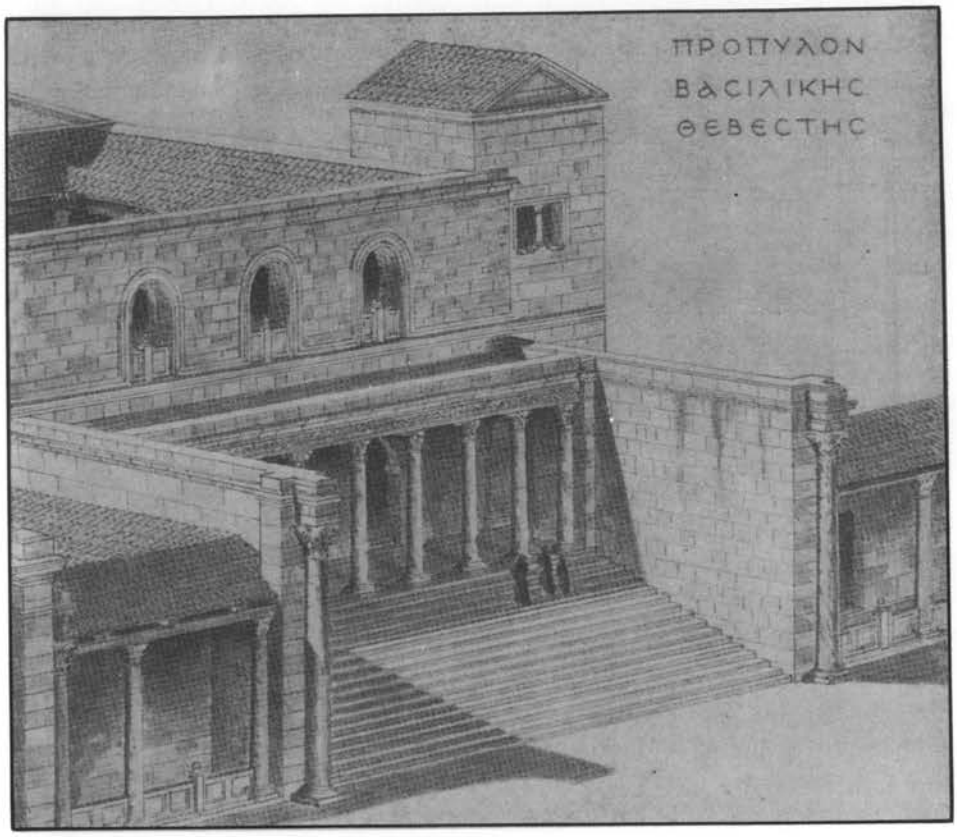

Εἰκ. 80. Ἀναπαράστασις τῆς κλίμακος προσπελάσεως καὶ τῆς στοᾶς εἰσόδου τῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης (Ballu).

Ὄνομα. Τὴν μνημειώδη εἴσοδον εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ ἄθριον ὀνομά-

[1] ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. II, 28 : *ἐν προθύροις δὲ γεγονὼς καὶ πλῆθος βαθμῶν ὑπερβάς . . . .*

[2] Τὰ ὑπὸ ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ ἐπανειλημμένως ἀναφερόμενα *γραδήλια* τοῦ *ἀθύρος* (Βασιλ. τάξ. Ι 10, Vogt Α΄ 67 κλπ.) εἶναι ἀναμφιβόλως αἱ βαθμίδες τῆς πρὸ τοῦ αἰθρίου κλίμακος. Θεωρῶ δηλαδὴ τὸ *ἀθύρος* εἴτε ὡς παραφθορὰν εἴτε ὡς παρανάγνωσιν τοῦ *αἰθρίου*.

[3] Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Φιλίππων ἡ κεντρικὴ ἀρτηρία, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀφωρμᾶτο ἡ κλῖμαξ, ἦτο ἡ Ἐγνατία ὁδός (πβλ. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale σ. 292).

[4] ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμ. V, 6, Βόννης σ. 324 : *ἡμίκυκλα δυο, ἀλλήλοις ἀντιπρόσωπα, ἑκατέρωθεν τῆς ἐπὶ τὸ ἱερὸν ὁδοῦ ἑστῶσι.*

ζουσιν οἱ συγγραφεῖς ἢ αἱ ἐπιγραφαὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ὅρους [1] ἤτοι ἄλλοτε μὲν *πρόπυλον* [2], συνηθέστερον δὲ *πρόθυρα* [3] ἢ *προπύλαια* [4], ἡ δὲ κατὰ πληθυντικὸν ἐκφορὰ δηλοῖ, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν τῶν κιόνων τοίχου θὰ ὑπῆρχον πλείονες τῆς μιᾶς θύρας, τὰς ὁποίας καὶ οἱ συγγραφεῖς ἀποκαλοῦσι: *πρώτας εἰσόδους* [5], *αὐλείους πύλας* [6] καὶ *μεσαύλους* [7] ἢ *μεταύλους θύρας* [8].

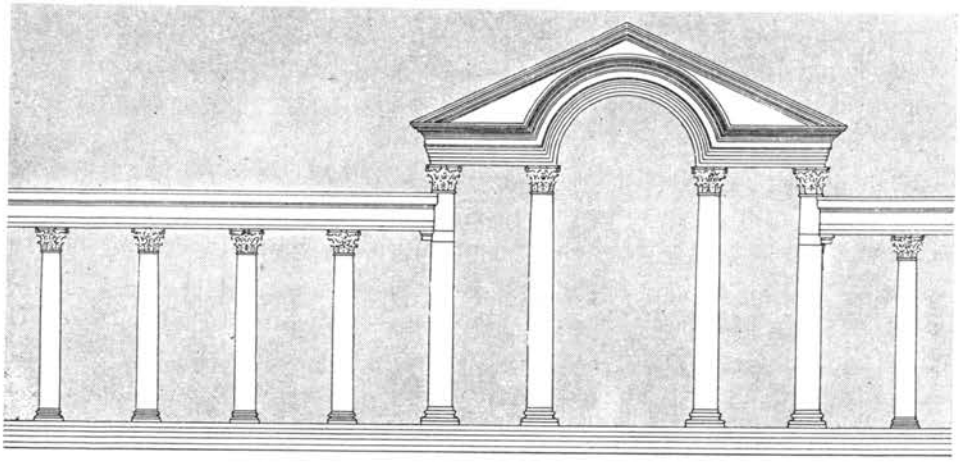

Εἰκ. 81. Τὸ πρόπυλον τῆς προϊουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Schneider).

Μορφή. Τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφὴν τῶν μνημειωδῶν προπύλων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀσφαλῶς ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν συγγραφέων ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἀνάλογα εἰδωλολατρικὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων [9] ἢ

[1] Πβλ. **Βιτρουβιον**, De architectura graeca VI, 10: *item πρόθυρα graece dicuntur quae sunt ante januas vestibula.*

[2] **Ευσεβιος**, Ἐκκλησ. Ἱστ. X, 4, 38 (βασιλικὴ Τύρου). Πβλ. καὶ ἐπιγραφὴν Λαοδικείας, W. Ramsay, Cities and bishoprics I σ. 543.

[3] **Ιωαννης ὁ Χρυσοστομος**, Ε.Π. 48, 825 καὶ 62, 582. **Ευσεβιος**, Βίος Κωνσταντίνου III, 3, 78 καὶ III, 15, 84, ὁ αὐτός: Εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρικὸς I. Heikel σ. 197, 2. **Προκοπιος**, Περὶ κτισμάτων I, 4, Βόννης σ. 187, 7, **Χορικιος**, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν I, 17, Förster-Richtsteig σ. 7, (βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου Γάζης), **Μαρκος ὁ Διακονος**, Βίος Πορφυρίου 39 (ἔκδ. Grégoire-Kugener 33).

[4] **Ευσεβιος**, Βίος Κωνσταντίνου III, 39 (βασιλικὴ Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων)· πβλ. καὶ IV, 15. **Προκοπιος**, Περὶ κτισμάτων V, 6, Βόννης σ. 323, (βασιλικὴ Θεοτόκου Ἱεροσολύμων). **Χορικιος**, Ἐγκ. εἰς Μαρκιανὸν I, 17, Förster-Richtsteig 7, (βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου Γάζης).

[5] **Ευσεβιος**, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 38.

[6] **Ευσεβιος**, Βίος Κωνσταντίνου III, 39· πβλ. καὶ IV, 7.

[7] **Προκοπιος**, Περὶ κτισμάτων I, 4 (Βόννης σ. 187).

[8] **Προκοπιος**, Περὶ κτισμάτων V, 6 (Βόννης σ. 323).

[9] Π.χ. τὸ τοῦ Kanawat (De Vogüé, Syrie Centrale πίν. 19), τῆς Bragoura (De Vogüé, ἔ ἀ. II πίν. 118-119) καὶ τὸ τοῦ Χούσν-Σολεϊμάν (εἰκ. 50) (Krencker-Zschietzschmann, Römische Tempel in Syrien σ. 75 εἰκ. 104 καὶ πίν. 33), ἅτινα δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρότυπα τῶν χριστιανικῶν προπύλων τῶν βασιλικῶν τῆς Ἀνατολῆς.

χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἀπεικονίσεις [1]. Προκύπτει λοιπὸν ἐξ αὐτῶν, ὅτι πρὸ τοῦ φέροντος τὴν θύραν ἢ τὰς θύρας εἰσόδου (δυτικοῦ) τοίχου ἐτοποθετοῦντο, τέσσαρες συνήθως, κίονες φέροντες θριγκόν, ὅστις συνήθως κατὰ μὲν τὰ ἄκρα μετακιόνια ἦτο εὐθὺς κατὰ δὲ τὸ μέσον ἐκαμπυλοῦτο εἰς ἀψῖδα, εἰσερχομένην ἐντὸς τοῦ στέφοντος τὴν ὅλην πρόστασιν ἀετώματος. Ἡ τοιαύτη διάταξις ἦτο πολὺ ἀγαπητὴ εἰς εἰδωλολατρικὰ μνημεῖα τῶν τεσσάρων πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων ἰδίᾳ ἐν Συρίᾳ (Ἀτίλ [2], Μουσμιέ [3], Δαμασκός [4], Νέλα [5]) κατ' ἐπίδρασιν δ' αὐτῆς καὶ εἰς μνημεῖα τῆς Δύσεως (Ἀσπάλαθος [6], Ὀράγγη [7]). Τοιαύτη ἐπίσης μορφὴ προσόψεως προκύπτει καὶ ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Χορικιου (Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. I, 19, Förster - Richt. 7) διὰ τὸ πρόπυλον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης (εἰκ. 57). Ἡ ὀροφὴ τοῦ προπύλου τούτου ἦτο θολωτή, σχηματιζόμενη διὰ τεσσάρων ἀψίδων κατεσκευασμένων μεταξὺ κιόνων καὶ τοίχων, ἐφ' ὧν, τῇ βοηθείᾳ σφαιρικῶν τριγώνων, ἔβαινεν ἐν τῷ μέσῳ μετακιονίῳ χαμηλός, ἡμισφαιρικὸς θόλος, καλυπτόμενος ἐξωτερικῶς ὑπὸ τοῦ ἀετώματος, ὡς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 57) ἐμφαίνεται. Ὁμοία μορφὴ προπύλου προκύπτει καὶ ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικῆς τῆς Θεοτόκου ὑπὸ τοῦ Προκοπιου [8]. Τέλος ὁμοίας ἀκριβῶς μορφῆς ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς κιονοστοιχίαν ἐκτεινομένην καθ' ὅλην τὴν πρόσοψιν φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ τὸ πρόπυλον τῆς προϊουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας τῆς Κων/πόλεως (εἰκ. 81), ὡς ἐξηκρίβωσαν αἱ ἔρευναι τοῦ A. M. Schneider [9].

Πρόπυλον ἐντελῶς ἀρχαίου, διμετώπου τύπου μετ' ἐγκαρσίου θυραίου τοίχου (Δ' αἰ.) διετηρήθη εἰς τὴν ἐν Ρουβέχᾳ τῆς Συρίας βασιλικὴν τοῦ Βίζζου (εἰκ. 53, β). Εἶναι δὲ τοῦτο τοποθετημένον, συμφώνως πρὸς τὴν γνωστὴν συριακὴν συνήθειαν (ὅρα σ. 97) οὐχὶ κατὰ τὴν δυτικήν, στενὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου ἀλλὰ κατὰ τὴν νοτίαν μακράν, παρέχον εὔκολον καὶ τὴν ἐπίσκεψιν εἰς τὸ παρ' αὐτὸ ἱδρυμένον μαρτύριον (εἰκ. 53).

---

[1] Οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ ἐν Μαδρίτῃ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Θεοδοσίου εἰκονίζεται τετράστυλον ἀρχιτεκτόνημα μὲ καμπύλον τὸ μέσον μετακιόνιον. Ὅρα προχείρως εἰκόνα του παρὰ O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, σ. 197 εἰκ. 199.

[2] Butler, Architecture and other arts, New - York 1904, σ. 345 εἰκ. 121.

[3] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905, εἰκ. 446.

[4] De Vogüé, La Syrie centrale πίν. 18.

[5] Butler, Architecture and other arts, σ. 349 εἰκ. 125.

[6] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905, εἰκ. 446.

[7] J. Durm, ἔ. ἀ. εἰκ. 446.

[8] Περὶ κτισμάτων V, 6, Βόννης σ. 323: *Προπύλαια δὲ τὸ ἐνθένδε θαυμάσια οἷα, καί τις ἐπὶ κιόνων δυεῖν ἐπαιρομένη ἀψὶς εἰς ἄφατον ὕψος.*

[9] Jahrbuch des Instituts 50 (1935), Arch. Anz. 309.

Πολὺ λιτώτερα τὴν ἐμφάνισιν ἦσαν τὰ πρόπυλα τῶν αἰθρίων τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, ὡς τοὐλάχιστον συνάγεται ἐξ ὀλίγων διατηρηθέντων λειψάνων των. Οὕτω εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῆς Νικοπόλεως (πίν. Β σ. 101) ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Κῶ (πίν. Β σ. 101) ἁπλοῦν, κλειστὸν ὀρθογώνιον κτίσμα, καλυπτόμενον πιθανῶς διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐσχημάτιζε τὴν εἰς τὸ αἴθριον εἴσοδον, συνδυασθεῖσαν ἐνίοτε καὶ πρὸς δύο ἑκατέρωθεν στοάς. Ἀντὶ δὲ κλει-

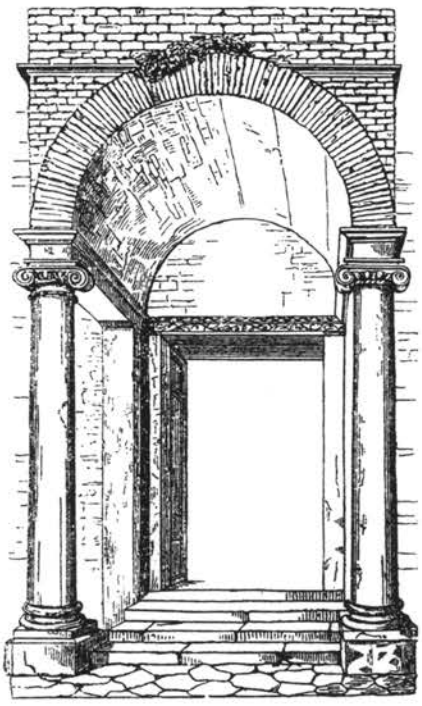

Εἰκ. 82. Δικιόνιον πρόπυλον τοῦ αἰθρίου Ἁγ. Πραξαίδης Ρώμης (Holtzinger).

Εἰκ. 83. Τετρακιόνιον πρόπυλον τοῦ αἰθρίου τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (Holtzinger).

στῶν τοίχων ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου (πίν. Β σ. 101 καὶ εἰκ. 26) καὶ δύο βασιλικαὶ τῆς Ρώμης (Ἁγ. Κλήμεντος καὶ Ἁγ. Πραξαίδης) παρουσίαζον ἀνοικτὸν προστῷον μὲ δύο ἢ τέσσαρας κίονας συνδεομένους μεταξύ των μὲν δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου, πρὸς δὲ τὸν ὄπισθεν τοῖχον δι' εὐθέος ἐπιστυλίου (εἰκ. 82 καὶ 83). Ἡ στέγη τοῦ μικροῦ τούτου προστῴου κατεσκευάζετο θολωτὴ καὶ δὴ ἄλλοτε μὲν ὡς κυλινδρικὸς θόλος (βασιλικὴ Ἁγ. Πραξαίδης εἰκ. 82) ἄλλοτε δὲ πάλιν ὡς σταυροθόλιον (βασιλικὴ Ἁγ. Κλή-

μεντος (εἰκ. 83) H. HOLTZINGER, Die altchr. Archit., Stuttgart 1889, σ. 21 εἰκ. 6).

Ἀναφέρομεν τέλος, ὅτι ἐνίων βασιλικῶν ἡ πρόσοψις τοῦ αἰθρίου ἔφερεν ἑκατέρωθεν καὶ ἀμυντικοὺς πύργους, ὡς π. χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης[1], ἡ τῶν Φθιωτ. Θηβῶν (πίν. Α), ἡ τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26 καὶ πίν. Β), ἡ τῆς Δημητριάδος[2], ἡ τοῦ Κωρύκου[3], πιθανῶς δὲ καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (πίν. Α σ. 100) καὶ ἡ τοῦ ἐν Porto ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου (πίν. Α σ. 100). Τοιούτων δὲ βεβαίως πύργων ἐπιβίωσις εἶναι καὶ οἱ κατὰ τὰ πλάγια τῶν προσόψεων πολλῶν ναῶν τῆς Συρίας ὑψούμενοι πύργοι (εἰκ. 114), περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Ε΄. Ὁ νάρθηξ.

1. *Γένεσις.* Ὡς ἤδη ἐλέχθη (σ. 103) ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνοικτῶν στοῶν, αἵτινες ἀπήρτιζον γενικῶς τὸ αἴθριον τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἡ ἐπὶ τοῦ κυρίως ναοῦ προσερειδομένη, ἤτοι κατὰ κανόνα ἡ ἀνατολική, κατεσκευάζετο εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος, τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας καί τινων νήσων τοῦ Αἰγαίου[4] κλειστή, ἀντικαθισταμένης τῆς κιονοστοιχίας της διὰ συνεχοῦς τοίχου, διήκοντος καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ αἰθρίου, διατρυπωμένου δὲ κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὴν ὕπαιθρον αὐλὴν βλέπον τμῆμά του ὑπὸ μεγάλου τριλόβου (εἰκ. 59, 101 καὶ 107) ἢ πολυλόβου παραθύρου κατὰ δὲ τὰ δύο ὑπόστεγα ἄκρα του ὑπὸ θυρῶν, δι' ὧν καὶ μόνων ἦτο ἐφικτὴ ἡ πρὸς τὰς λοιπὰς στοὰς τοῦ αἰθρίου ἐπικοινωνία τῆς κλειστῆς τετάρτης. Μίαν μεταβατικὴν τρόπον τινὰ φάσιν συναντῶμεν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴν τοῦ Στουδίου (εἰκ. 84), ἔνθα ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ αἰθρίου διετήρησε μὲν τοὺς κίονας αὐτῆς μὲ τὸν μαρμάρινον θριγκόν των, εἰς τὰ μετακιόνιά της ὅμως παρενεβλήθησαν τοιχία καὶ θύραι, τῶν ὁποίων ἐν τούτοις τὰ πολύγλυφα περίθυρα δὲν συνδέονται ὀργανικῶς πρὸς τοὺς κίονας.

Ἡ οὕτως ἀποκλεισθεῖσα καὶ σαφῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν στοῶν διακριθεῖσα ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ αἰθρίου εἶναι ἀποκλειστικῶς ἑλληνικὸν δημιούργημα τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος· διότι ἐν ᾧ τὴν συναντῶμεν εἰς πάσας τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος καί τινας τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς

[1] ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. ΙΙ, 28 «*δυοῖν ἀμέλει πύργων περιεστώτων τὴν εἴσοδον*».

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 181 εἰκ. 12.

[3] HERZFELD - GUYER, Mon. As. Min. Ant. II σ. 111 εἰκ. 109.

[4] Ἅγ. Στέφανος τῆς Κῶ πίν. Β σ. 101.

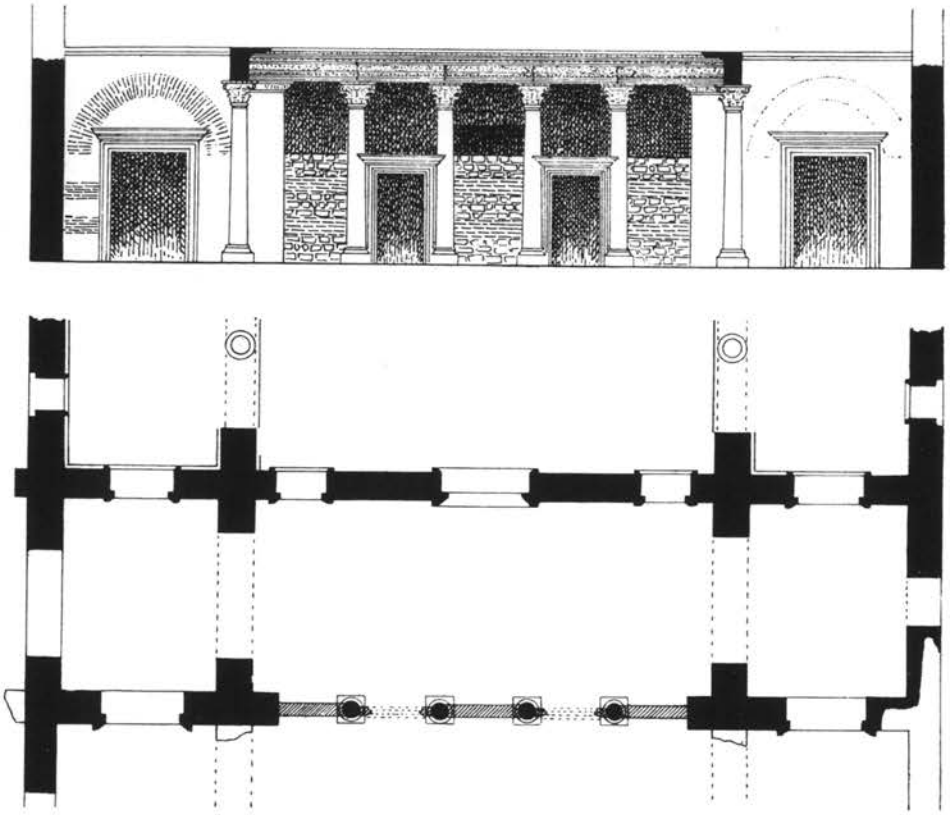

Εἰκ. 84. Ἡ ἀνατολ. στοὰ τοῦ αἰθρίου καὶ ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου.

Μ. Ἀσίας [1] καὶ τῶν προσκειμένων αὐταῖς νήσων (Ἅγ. Στέφανος τῆς Κῶ), ὅμως δὲν ἀπαντᾷ εἰς οὐδὲν Κωνσταντίνειον κτίσμα τοῦ Δ΄ αἰῶνος, οὔτε τῆς Ρώμης [2] οὔτε τῆς Παλαιστίνης [3] καὶ ἑπομένως δὲν ἀπετέλει ὀργανικὸν στοιχεῖον τῶν πρώτων χριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τοσοῦτον δ' ἐξυπηρετικὴ ἐκρίθη ἡ ἑλληνικὴ αὕτη δημιουργία τῆς κλειστῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ὥστε εἴς τινας μὲν νεοκατασκευαζομένας βα-

[1] Ἐξαίρεσιν παρουσιάζει μόνον ἡ κάτω βασιλικὴ τῆς Πέργης, ἥτις ἂν καὶ ἔχει τρίστοον αἴθριον, ὅμως στερεῖται τελείως τῆς κλειστῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ὅρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς παρὰ HANS ROTT, Kleinasiatische Denkmäler σ. 47 εἰκ. 19.

[2] Βασιλικαὶ Ρώμης: Ἁγ. Πέτρου (εἰκ. 29), Ἁγ. Παύλου (εἰκ. 30), Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ (εἰκ. 31). Πβλ. καὶ Ἅγ. Κλήμεντα (περὶ τὸ 390), ἔνθα γίνεται ἀρχὴ κλείσεως τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς κατὰ τὰ ἄκρα (εἰκ. 85).

[3] Βασιλικαὶ Παλαιστίνης: Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων (εἰκ. 12), Γεννήσεως Βηθλεέμ (εἰκ. 13), Γεράσων (εἰκ. 17) κλπ.

σιλικὰς νὰ παρεντεθῇ καὶ κλειστὴ στοὰ μεταξὺ τοῦ τετραστόου αἰθρίου καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων (πίν. Α σ. 100), τῆς Δημητριάδος (Α.Ε. 1929 σ. 181 εἰκ. 12), τῆς Περγάμου (πίν. Β) καὶ τοῦ Πανόρμου Κρήτης (Ν. Πλατων Π.Α.Ε. 1948 σ. 114 εἰκ. 1)[1], κατὰ δὲ τὸν Γ΄ αἰῶνα νὰ γενικευθῇ ἡ χρῆσίς της τόσον, ὥστε νὰ ἐπεκταθῇ οὐ μόνον εἰς τὰ Βαλκάνια[2] ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνας ἀκόμη τὰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, αἵτινες ἐστεροῦντο πρότερον τοιαύτης[3]. Καὶ ὅταν δ' ἀκόμη αἱ τρεῖς ὑπόλοιποι ἀνοικταὶ στοαὶ τοῦ αἰθρίου σὺν τῷ χρόνῳ κατηργήθησαν, ἡ τετάρτη (ἀνατολική) παρέμεινεν ἐν Ἑλλάδι κλειστὴ μὲ

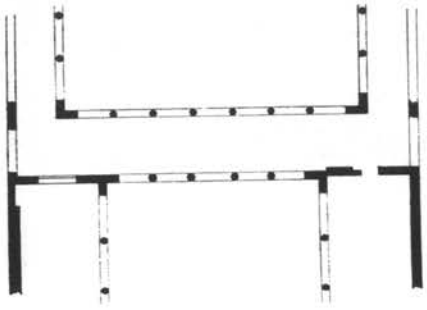

Εἰκ. 85. Αἴθριον τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (Δ'. αἰ.) (Krautheimer).

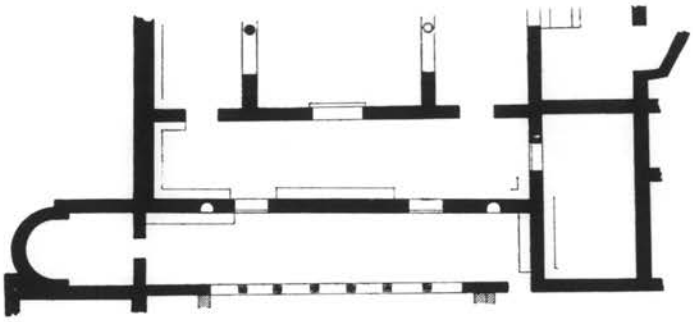

Εἰκ. 86. Τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (Στίκας).

τὰς δύο πλαγίας θύρας ὡς καὶ πρότερον (βασιλικαί: Νικοπόλεως Γ[4] εἰκ. 87, Σικυῶνος εἰκ. 88, Ὑψηλομετώπου εἰκ. 109 κλπ.). Εἰς ἄλλας ὅμως χώρας τῆς

---

[1] Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Βραυρῶνος (εἰκ. 86), ἥτις ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν Φιλίππων (πίν. Α) κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐν ᾧ κατήργησε τὰς τρεῖς στοὰς τοῦ αἰθρίου διετήρησεν ὅμως τὴν ἀνατολικήν, ὅπισθεν τῆς ὁποίας προσέθηκε καὶ τὸν νάρθηκα.

[2] Βασιλικαί: Τροπαίου Α (Netzhammer εἰκ. 75) καὶ Τσαριτσὶν-Γκρὰδ Π. Σερβίας (M. Zissi).

[3] Βασιλικὴ Βηθλεέμ: Vincent καὶ Abel, Béthléem σ. 43 καὶ 123 καὶ ἰδίᾳ L. H. Vincent, Rev. Biblique 45 (1936) σ. 544 - 574 καὶ 46 (1937) σ. 93 - 121.

[4] Εἰς τὴν βασιλικὴν Γ τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 87) (Π.Α.Ε. τοῦ 1937 σ. 83) ἐν ᾧ αἱ τρεῖς στοαὶ τοῦ αἰθρίου ἔχουν πλέον καταργηθῇ ἡ κλειστὴ τετάρτη συγκοινωνεῖ μὲ τὸν πρὸ αὐτῆς ὕπαιθρον χῶρον διὰ δύο κατὰ τ' ἄκρα αὐτῆς εὑρισκομένων θυρῶν προστατευομένων διὰ δικιονίων προστεγασμάτων (εἰκ. 87), ἀτροφικῶν ὑπολοίπων τῶν ἄλλοτε ἐνταῦθα εὑρισκομένων πλαγίων στοῶν τοῦ αἰθρίου.

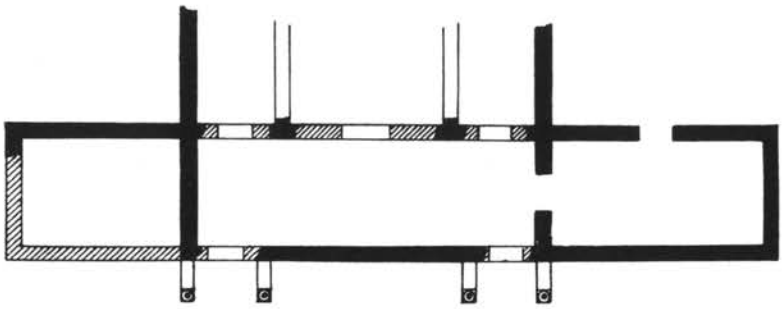

Εἰκ. 87. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Γ τῆς Νικοπόλεως.

Μεσογείου (Συρίαν, Β. Ἀφρικήν, Δαλματίαν), αἵτινες ἐξ ἀρχῆς εἴτε οὐδόλως ἐχρησιμοποίησαν τὸ αἴθριον εἴτε πολὺ φειδωλὴν χρῆσιν αὐτοῦ ἔκαμον,

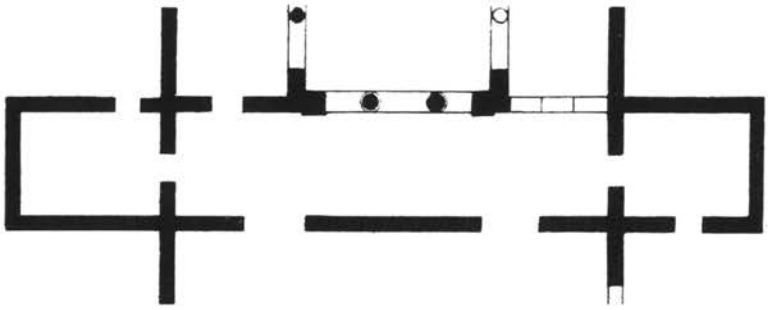

Εἰκ. 88. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

συναντῶμεν νάρθηκας φέροντας ἐμπρός, δίκην ἀνατολικῆς πλευρᾶς αἰθρίου, ἀνοικτὴν στοὰν ἄλλοτε ἐκ δύο κιόνων ἐν παραστάσι (βασιλικαὶ Βανκούζας

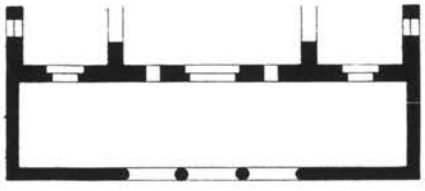

Εἰκ. 89. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Βανκούζας (Butler).

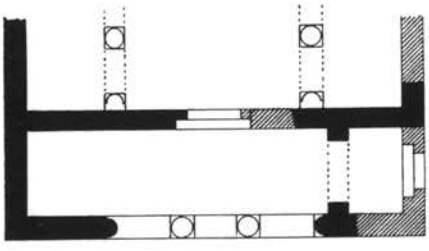

Εἰκ. 90. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Μιτζλέγιας (Butler).

εἰκ. 89, Μιτζλέγιας εἰκ. 90 καὶ Τζεραδὲ εἰκ. 91 Συρίας, Κωρύκου Μ.Ἀσίας

εἰκ. 92, Μαναστηρινῆς Σάλωνος Δαλματίας εἰκ. 93), ἄλλοτε ἐκ τεσσάρων κιόνων (βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντὰρ Κιττὰ τῆς Συρίας εἰκ. 94) καὶ ἄλλοτε ἐξ ὀκτὼ κιόνων (βασιλικὴ Μπρὰδ Συρίας εἰκ. 95) — ὁπότε καταλήγο-

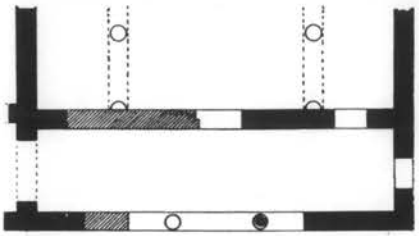

Εἰκ. 91. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Τζεραδέ (Butler).

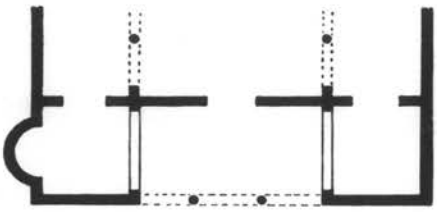

Εἰκ. 92. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου (Herzfeld - Guyer)

μεν εἰς τὸν τύπον τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (εἰκ. 86) — καὶ τέλος ἄλλοτε ἐντελῶς ἀνοικτὴν στοάν (βασιλικαί: Τιμεντοὺτ Ἀλγερίας εἰκ. 96, Σαβαραθᾶ Τριπολίτιδος εἰκ. 97 καὶ τοῦ ὄρους Ναβαῦ τῆς Παλαιστίνης, Fr. Saller, Rev. Biblique τ. 43 [1934] πίν. VI, κλπ.).

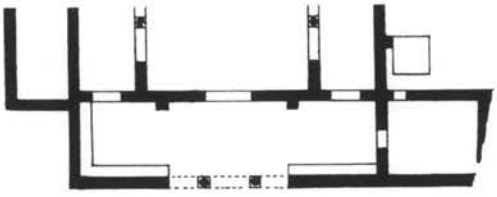

Εἰκ. 93. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Μαναστηρινῆς Σάλωνος (Dyggve).

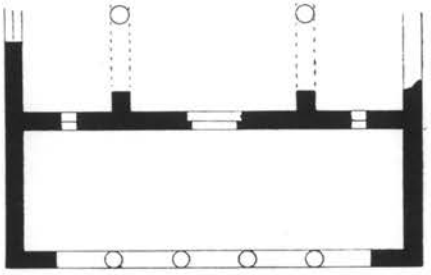

Εἰκ. 94. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντάρ - Κιττά (Butler).

Ἡ κλειστὴ στοὰ ἀπετέλεσεν ἐφεξῆς ἐν Ἑλλάδι ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ, οἱονεὶ τὸν προθάλαμον αὐτοῦ, ὅστις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον,

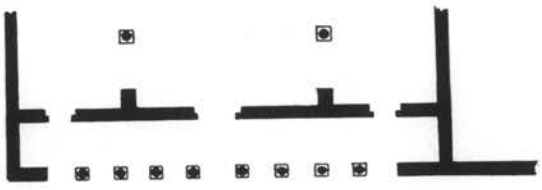

Εἰκ. 95. Ὁ νάρθηξ βασιλικῆς τοῦ Μπρὰδ τῆς Συρίας (Lassus).

δὲν θὰ λείπῃ πλέον οὔτε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς οὔτε ἀπὸ τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναούς. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἷς τινας βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος (Ἐλευσῖνος, Τούμπας, Λαυρ. Ὀλύμπου κλπ.) ὁ προθάλαμος οὗτος καὶ ἐδιπλασιάσθη — ἐν ᾧ τοὐναντίον εἰς ἄλλας βασιλικὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος τῆς Συρίας [1] καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς [2] — ὅπου, ὡς εἴπομεν, τὸ αἴθριον ἦτο ἐξαίρεσις — δὲν ὑπάρχει οὐδεμία πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ στοά [3] ἤτοι *νάρθηξ*.

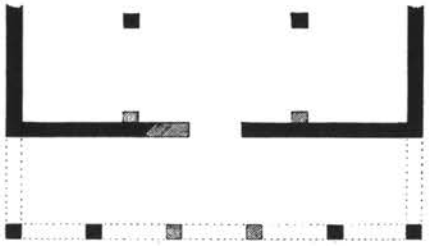

Εἰκ. 96. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Τιμεντοὺτ Ἀλγερίας (Gsell).

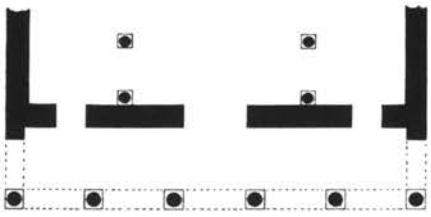

Εἰκ. 97. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Σαβαραθᾶ (Bartoccini).

2. *Ὄνομα.* Ἡ ἀρχαιοτέρα μνεία τῆς πρὸ τοῦ ναοῦ στοᾶς ὡς *νάρθηκος* ἀπαντᾷ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Οὕτω ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ (Περὶ κτισμ. Βόννης σ. 187), ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐν Κων/πόλει ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, λέγει ὅτι ἡ ἐπὶ τῶν προθύρων τοῦ ναοῦ στοὰ ὠνομάσθη νάρθηξ «*τῷ περιμήκης εἶναι*». Ὁ αὐτὸς δὲ συγγραφεὺς ὁμιλῶν περαιτέρω (σ. 323) περὶ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικῆς τῆς Θεοτόκου προσθέτει «*στοά τις ἐκδέχεται ἐντεῦθεν ἑτέρα ἐπὶ (ἢ;) τοῦ νάρθηκος, ὠνομασμένη, οἶμαι, τῷ μὴ εὐρύνεσθαι*». Ἀφ' ἑτέρου ΠΑΥΛΟΣ Ο ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ ἐν τῇ γνωστῇ ἐκφράσει του τῆς Ἁγ. Σοφίας (στ. 428) (MIGNE Ε. Π. 86, 2 στ. 2136) λέγει: *χῶρος ὅδε Γραικοῖσι φατίζεται ἀνδράσι νάρθηξ* [4]. Ἀλλὰ διατὶ ἐδόθη εἰς τὴν στοὰν ταύτην ἡ ὀνομασία νάρθηξ;

---

[1] Βασιλικαί: Ντέρ Σαμπίλ, Σερτζιλλά, Ἰλ - Μπαρά, Ρουβέχα, Ξεδσβέ, Ντὰρ Κιτά, Κασρ - ιλ-Μπενάτ, Ντάνα, Μσαμπάκ, Κοκανάγια, Σερτζιβλέ, Μπενίν, Μπετίρζα, Ντέρ - Σετά, Μπατούτα (εἰκ. 22, 3), Ντάρ Κιτά (Ν. Ἐκκλ.), Βαβίσκα (εἰκ. 22, 1), Ξεδσβέ (Δ. ἐκκλ.), Χάς, Βασμεσλί, Ζεβέδ (Α. καὶ Δ.) καὶ Μουαλλάκ (Β. καὶ Δ.) (BUTLER, Architecture and other Arts εἰκ. 32, 33, 36, 37, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 61, 62, 75, 82, 84, 86, 87, 88, 93, 109, 111, 113, 116).

[2] Βασιλικαὶ Φεριάνας, Ἀννούνας, Τζεμίλας, Λαμπαίσης, Ματιφού, Orléansville, Timgad, Τιπάσης (GSELL, Monuments antiques de l'Algérie II 309 καὶ εἰκ. 114, 121, 128, 129, 132, 143). Βασιλικὴ Σααβαᾶ ἐν Τριπολίτιδι (R. BARTOCCINI, Africa Italiana II [1928 - 29] σ. 85 εἰκ. 9).

[3] Καὶ ὁ Ἅγ. Σέργιος (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκιανὸν I, 24) ὡς καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Γάζης φαίνεται ὅτι δὲν εἶχον νάρθηκα (G. MILLET, Rev. Arch. 4η σειρὰ V [1905] σ. 93 - 109).

[4] Ὁ αὐτὸς ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ ὀνομάζει ἀλλαχοῦ τὸν νάρθηκα *αὐλῶνα* (Ἔκφρ. στ. 425).

Κατὰ τὸν ΖΥΓΟΜΑΛΑΝ [1] ἀναμφιβόλως λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος τῆς στοᾶς πρὸς τὸ ἐπίμηκες, κοῖλον στέλεχος τοῦ καλαμοειδοῦς ἐκείνου φυτοῦ—νάρθηκος—ἐντὸς τοῦ ὁποίου πάλαι ποτὲ ὁ Προμηθεὺς κλέψας ἔκρυψε διὰ νὰ μεταφέρῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ πῦρ, διαλαθὼν τὴν προσοχὴν τοῦ Διός [2]. Ἀλλὰ καὶ αἱ ράβδοι τῶν διδασκάλων [3], μοναχῶν [4] καὶ τοῦ αὐτοκράτορος [5], ἀκόμη δὲ καὶ στενομήκη κιβωτίδια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐφυλάσσοντο φάρμακα ἢ μῦρα, φαίνεται ὅτι ἐκαλοῦντο ὑπό τε τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν Βυζαντινῶν νάρθηκες [6]. Ἐκεῖθεν λοιπὸν καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἐπιμήκους στοᾶς, ἥτις ἐσχημάτιζε τὸν προθάλαμον τοῦ ναοῦ [7]. Ἀργότερον ἡ λέξις νάρθηξ παρεφθάρη εἰς *ἄρθηξ*, *ἄρτηκας* καὶ λατινιστὶ *ardica* [8].

3. *Προορισμός*. Ὁ νάρθηξ ἐχρησίμευεν ὡς τόπος παραμονῆς [9] τῶν κατηχουμένων, τῆς 2ας τάξεως τῶν μετανοούντων, τῶν λεγομένων «ἀκροωμένων» ὡς καὶ τῆς 3ης τάξεως, τῆς τῶν ὑποπιπτόντων, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν προσκλαιόντων, ἤτοι τῶν ὑποκειμένων εἰς δημοσίαν μετάνοιαν διὰ βαρέα

---

[1] Παρὰ CRUSIUS, Turcogræcia, Basileæ 1584, σ. 201.

[2] ΗΣΙΟΔΟΥ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι στ. 52 «*παῖς Ἰαπετοῖο ἔκλεψ' ἀνθρώποισι Διὸς παρὰ μητιόεντος ἐν κοίλῳ νάρθηκι, λαθὼν Δία τερπικέραυνον*» καὶ Θεογονία στ. 567.

[3] ΞΕΝΟΦΩΝ, Κύρ. Παιδεία II, 3, 17 πβλ. καὶ Σχολ. εἰς ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ Ὀρέστην, 1492.

[4] ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, V, 2 (Βόννης σ. 368), DU CANGE, Gloss. Graec., Lugduni 1687, στ. 987.

[5] ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Βόννης 592 σημ. 3. ΚΩΔΙΝΟΣ, Βόννης 93, 22.

[6] Ὁ ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΡ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ἐν λ. νάρθηξ ἀναφέρεται εἰς τὸ Μ. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ (597, 48) καὶ εἰς χωρίον τι τοῦ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ (Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον 29), ὅπερ ὁμιλεῖ «περὶ ἐλεφαντίνων ναρθήκων» τῶν ἰατρῶν.

[7] Μὲ τὴν σημασίαν τοῦ προθαλάμου ἡ λέξις νάρθηξ ἐχρησιμοποιήθη συχνάκις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Οὕτω π. χ. τὴν συναντῶμεν παρὰ ΓΡΗΓΟΡΙῼ Τῼ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓῼ, Κανον. Ἐπιστ. MIGNE Ε.Π. 10 στ. 1048, ΣΩΦΡΟΝΙῼ, MIGNE Ε. Π. 87, 3 στ. 3985 Α. ἐν ΒΙῼ ΑΓ. ΝΙΚΗΤΑ Ἡγουμένου ἢ Ὁμολογητοῦ Acta S. S. Aprilis I Appendix σ. XXVII (49), παρὰ ΚΕΔΡΗΝῼ εἰς τὸ 37ον ἔτος τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ (Βόννης I σ. 679), παρὰ ΝΙΚΗΤΑ Τῼ ΠΑΦΛΑΓΟΝΙ ἐν βίῳ Ἰγνατίου Πατρ. Κ/πόλεως MIGNE Ε. Π. 105 στ. 536, ἐν ΜΑΡΤΥΡΙῼ ΤΟΥ ΑΡΕΘΑ *Boissonade*, Anecdota græca V σ. 46. Συχνάκις ἐπίσης εἰς τὰ τυπικὰ μονῶν ὡς π. χ. εἰς τὸ ΤΥΠΙΚΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΣΑΒΑ ἔκδ. Γεωργίου Ἱερέως Μαρᾶ, Ἐνετίησιν 1685, κεφ. 5 σ. η' καὶ θ', εἰς τὸ ΤΥΠΙΚΟΝ ΤΗΣ Μ. ΤΗΣ ΚΕΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗΣ MIKLOSICH – MÜLLER, Acta et diplomata τ. V, ὅπου εἷς τινα μὲν Κώδικα ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον *νάρθηξ*, κεφ. λη' (σ. 359), μ' (σ. 361), ξς' (σ. 371), οβ' (σ. 377), ογ' (σ. 377), εἰς ἄλλον δὲ (Μ) ὑπὸ τὸν τύπον *ἄρθηξ*. Πβλ. αὐτόθι καὶ τὸ *ἐξωνάρθηξ* – *ἐξωάρθηξ* κεφ. λγ' (σ. 357), λς' σ. (359), ξς' (σ. 371), ο' (σ. 373), ογ' (σ. 377), ος' (σ. 380) ὡς καὶ τὸ *ἐξωνάρθηκον* κεφ. π' (σ. 387). Συχνάκις τέλος ἀπαντᾷ ἡ λ. νάρθηξ εἰς τὴν ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗΝ καὶ τὸ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ.

[8] Οὕτω συναντᾶται εἰς τὸν LIBER PONTIFICALIS τῆς Ραβέννης.

[9] Οἱ ἐν τῷ νάρθηκι παραμένοντες ἠδύναντο καὶ νὰ κάθηνται, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ συχνάκις συναντώμενα εἰς τοὺς νάρθηκας κτιστὰ παρὰ τοὺς τοίχους πεζούλλια πβλ. βασιλικάς: Ὑψηλομετώπου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Δ. 1929 σ. 10), Λεβῆνος Κρήτης (G. GEROLA, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze τ. LXXIV σ. 1153), Μαναστηρινῆς Σάλωνος (E. DYGGVE, History of Salonitan christianity, Oslo 1951, εἰκ. IV, 30, ἐνταῦθα εἰκ. 93), Βραυρῶνος (εἰκ. 86) (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π. Α. Ε. 1952 εἰκ. 1). Ὅτι δὲ ἐκάθηντο οἱ λαϊκοὶ εἰς τὰς ἀρχαίας ἐκκλησίας μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ: «*οἱ λαϊκοὶ καθεζέσθωσαν μετὰ πάσης ἡσυχίας καὶ εὐταξίας*» (MIGNE Ε. Π. 1 στ. 725).

ἁμαρτήματα. Ὅλοι ὅμως αὐτοὶ[1] ἐξωθοῦντο ἐκ τοῦ ναοῦ, μὴ ἀξιούμενοι προσευχῆς, εἴτε μετὰ τὴν ἀκρόασιν τοῦ Εὐαγγελίου, εἴτε μετὰ τὴν γνωστὴν τοῦ διακόνου ἐκφώνησιν «*ὅσοι κατηχούμενοι προέλθετε*» (Goar, Εὐχολόγιον σ. 22).

Τέλος αἱ κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ νάρθηκος συνήθως ὑπάρχουσαι κόγχαι (ἐξέδραι) (ὅρα κατωτέρω) ἐχρησίμευον πιθανώτατα ὡς τόπος, ἔνθα ἐκάθητο ἢ ἤλλασσε στολὴν ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς λειτουργίας. Μετετέθησαν δηλ. εἰς τὸν νάρθηκα, μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ αἰθρίου, αἱ πρότερον ἐν αὐτῷ εὑρισκόμεναι κόγχαι (ὅρα ἀνωτέρω σ. 109). Ἐφεξῆς λοιπὸν εἰς αὐτὰς θὰ ἐγίνοντο καὶ αἱ *προσρήσεις*.

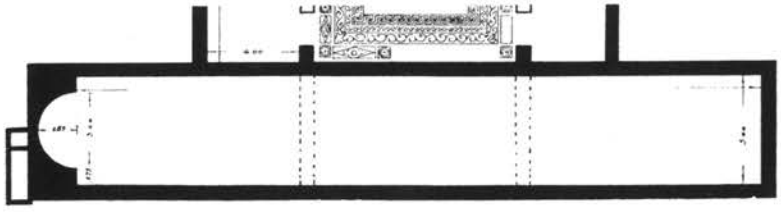

Εἰκ. 98. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου.

4. *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις*. Ἡ ἀπὸ τῶν λοιπῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου ἀποχωρισθεῖσα ἀνατολικὴ ὑπέστη βαθμηδὸν μεταβολάς τινας, οὐχὶ ἀσημάντους. Οὕτω τὰ πρὸς Β καὶ Ν ἄκρα της, εἴτε ἀμφότερα εἴτε τὸ ἕτερον αὐτῶν μόνον, προεξετάθησαν πέραν τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 98)[2], αἱ δὲ ἀπολήξεις των διεμορφώθησαν συχνάκις ὡς ἡμικυκλικαὶ κόγχαι[3] ἄλλοτε ἐλεύθεραι[4], καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμέναι[5], ἴσως

---

[1] Συνοδικοὶ Κανόνες ἀπηγόρευον τὴν εἰς τὸν ναὸν εἴσοδον καὶ εἰς τοὺς αἱρετικούς, ὅρα Ραλλη καὶ Ποτλη, Σύνταγμα Α΄ 270, Γ 176, Δ 401.

[2] Μόνον εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Στόβων ὁ νάρθηξ παρουσιάζεται κατά τι βραχύτερος τοῦ κυρίως ναοῦ (R. Egger, Öst. Jahresh. 24 [1929] σ. 45 εἰκ. 26).

[3] Βασιλικὴ Νικοπόλεως Α, πίν. Β σ. 101.

[4] Βασιλικαί: Νικοπόλεως Α (πίν. Β), Κωρύκου (εἰκ. 92) (Herzfeld – Guyer, Mon. As. Min. Ant. II σ. 95 εἰκ. 88), Γκιουλ – Μπαχτσέ (Weber, B. Z. 1901 σ. 570), Ἀφροδισιάδος (ἐκ μετατροπῆς τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης) (G. Jacopi, Gli scavi della missione archæologica Italiana ad Afrodisiade, Roma 1939, σ. 179 εἰκ. 34).

[5] Βασιλικαί: Ἀφεντέλλη Λέσβου (εἰκ. 98) (Ορλανδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 30 εἰκ. 30), Ἀργάλων Λέσβου (Ευαγγελιδης, Ἀρχ. Δελτ. 1930 σ. 5 εἰκ. 1), Ἁγ. Ἀγνῆς Ρώμης (C. Cecchelli, S. Agnese fuori le mura, Roma σ. 22, R. Krautheimer, Corp. bas. chr. I, 1 πίν. IV).

κατὰ μίμησιν παλαιοτέρων ρωμαϊκῶν προτύπων,[1] μᾶλλον ὅμως ἕνεκα τῶν λειτουργικῶν λόγων, οὓς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν[2]. Εἰς τὰς κόγχας δηλ. ταύτας θὰ ἐκάθητο δεχόμενος τὰς προσρήσεις ἢ θὰ ἤλλασσε στολὴν ὁ ἐπίσκοπος ὅταν τὸ αἴθριον κατηργήθη ἢ ὁσάκις ἐξ ἀρχῆς δὲν ὑπῆρχε.

Ἐσωτερικῶς ἡ στοὰ τοῦ νάρθηκος ἄλλοτε μὲν παρέμενεν ἐν κατόψει ἀδιαίρετος (εἰκ. 86, 87, 88, 98) εἰς πολλὰς ὅμως βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος καί τινας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Συρίας, συχνάκις ἐχωρίσθη εἰς τρία (βασιλικὴ Στουδίου) (εἰκ. 84) ἢ καὶ πέντε (βασιλικὴ Σουβέδας) ἄνισα διαμε-

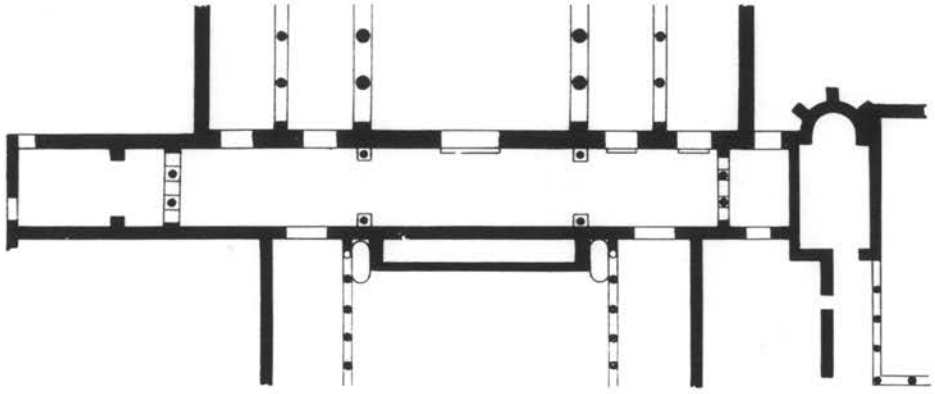

Εἰκ. 99. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως καὶ δεξιᾷ τὸ διακονικόν.

ρίσματα ἤτοι ἓν μεγαλύτερον εἰς τὸ μέσον καὶ δύο ἢ τέσσαρα μικρότερα εἰς τὰ ἄκρα, τοῦ χωρισμοῦ γενομένου δι' ἐγκαρσίων τόξων βαινόντων ὁτὲ μὲν ἐπὶ κιόνων (βασιλικὴ Νικοπόλεως Β, πίν. Β καὶ εἰκ. 99) ὁτὲ δ' ἐπὶ παραστάδων ἀντιστοιχουσῶν πρὸς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ — προεκτεινομένους οὕτω νοερῶς καὶ εἰς τὸν νάρθηκα (βασιλικὴ Στουδίου εἰκ. 84) καὶ βασιλικὴ Ἰλισοῦ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α. Ε. 1919 σ. 3 εἰκ. 3) — συχνὰ δὲ τέλος καὶ ἐπὶ ὑψηλὰ τοποθετημένων μαρμαρίνων κιλλιβάντων, οἵους βλέπομεν ἀκόμη κατὰ χώραν εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴν τῆς Ἀχει-

[1] Ἡ διάταξις αὕτη ἐφηρμόσθη ἰδίᾳ εἰς προθαλάμους περικέντρων κτηρίων ὡς π. χ. εἰς τὴν Ἁγ. Κωνσταντίαν τῆς Ρώμης, τὸ Βαπτιστήριον τοῦ Λατερανοῦ, τὸν Ἅγ. Βιτάλιον τῆς Ραβέννης κλπ.

[2] Ἡ μετὰ καμπύλων πλευρικῶν ἀπολήξεων (κογχῶν) διάταξις τοῦ νάρθηκος διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσι τὰ παραδείγματα τῆς μονῆς Δαφνίου (MILLET, Daphni εἰκ. 24), τῆς Σωτείρας Χριστιάνου (E. STIKAS, L'église byzantine de Christianou εἰκ. 72 καὶ πίν. 1), τῆς Νέας Μονῆς Χίου (ORLANDOS, Mon. byz. de Chios, Athènes II, [1930] πίν. 10), τοῦ ἐν Κων/πόλει Μυρελαίου (V. MILLINGEN, Byz. Churches in C/pel σ. 56 εἰκ. 12), τοῦ Σωτῆρος Παντεπόπτου (MILLINGEN, ἔ. ἀ. εἰκ. 73) καὶ τῶν Μαγγάνων τῆς Κων/πόλεως (DEMANGEL-MAMBOURY, Le quartier des Manganes σ. 82) κλπ.

ροποιήτου (εἰκ. 100, 101, 102). Ἡ τελευταία δ' αὕτη περίπτωσις διδάσκει καὶ ὅτι δὲν δυνάμεθα ἐκ μόνων τῶν κάτω μερῶν νὰ συναγάγωμεν ἀσφαλῶς, ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄνω ἐγκάρσια τοξωτὰ χωρίσματα, ἅτινα ἄλλως τε ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν στήριξιν τοῦ πατώματος τοῦ γυναικωνίτου ἢ τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος, ἀφοῦ αὕτη, κατὰ κανόνα, ἀπετέλει προέκτασιν τῆς στέγης τοῦ μέσου κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ, φθάνουσαν μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Πλὴν ὅμως τῶν θεωρητικῶν, οὕτως εἰπεῖν, ἀνωτέρω διαιρέσεων ἔχομεν καὶ πραγματικὴν διαίρεσιν τοῦ νάρθηκος διὰ πλήρων

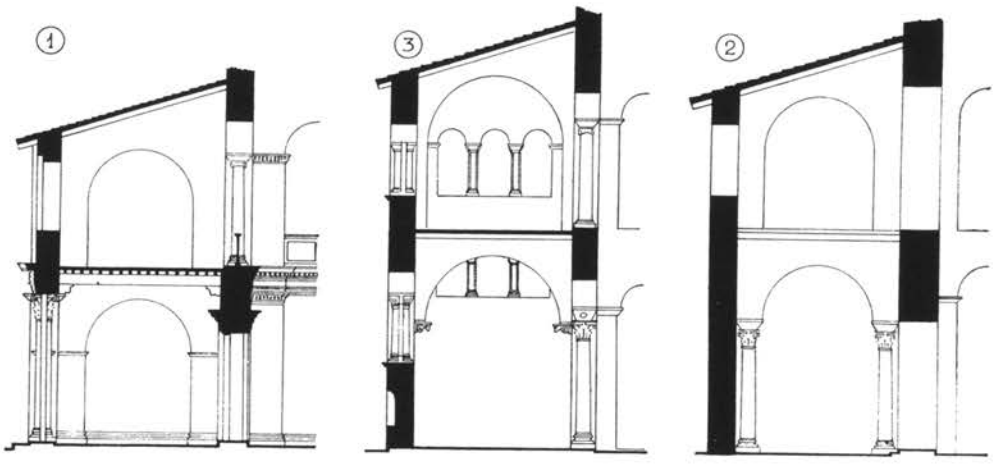

Εἰκ. 100. Τομαὶ ναρθήκων: (1) Στουδίου, (2) Νικοπόλεως Β, (3) Ἀχειροποιήτου.

τοίχων διατρυπωμένων ὑπὸ ἀνοιγμάτων· ταύτην δὲ συναντῶμεν κατ' ἐξοχὴν[1] εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας[2] (βασιλικαὶ Κάλβ – Λουζέ, Τουρμανὶν κλπ. εἰκ. 103 καὶ 104), ὧν τὰ δύο ἀκραῖα διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος ἐσχημάτιζον τὴν βάσιν τῶν τόσον χαρακτηριστικῶν διὰ τὴν χώραν ταύτην πύργων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

Σημειώνω ἐν τέλει, ὅτι οἱ στενομήκεις νάρθηκες βασιλικῶν τινων ἐχωρίζοντο ἐνίοτε καὶ διὰ χαμηλῶν τριβήλων ἤτοι ἁπλῶν διαφραγμάτων (βασιλικὴ Νικοπόλεως Β εἰκ. 99), ὁπότε τὰ δι' αὐτῶν δημιουργούμενα διαμερίσματα ἐχρησίμευον πιθανώτατα εἴτε ὡς μυτατώρια εἴτε ὡς τόπος παραμονῆς τῶν προσκλαιόντων, προσπιπτόντων κλπ. τὰ δὲ ἄκρα ἐξ αὐτῶν

[1] Ἐξαιρετικῶς διαίρεσιν τοῦ νάρθηκος διὰ τοίχων εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Β τοῦ Τροπαίου (Δοβρουτσᾶς) (NETZHAMMER, Die altchristlichen Altertümer von Dobrudscha σ. 192 εἰκ. 73).

[2] Καὶ εἰς μίαν τῆς Β. Ἀφρικῆς: τοῦ Μορσότ (GSELL, ἔ. ἀ. II εἰκ. 130).

ὡς προθάλαμοι πρὸς τὸ διακονικὸν ἢ τὸ βαπτιστήριον, ὡς συνέβαινε π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26). Εἴς τινας ἐπίσης περιπτώσεις τὰ ἄκρα διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος θὰ ἐχρησίμευον καὶ ὡς κλιμακοστά-

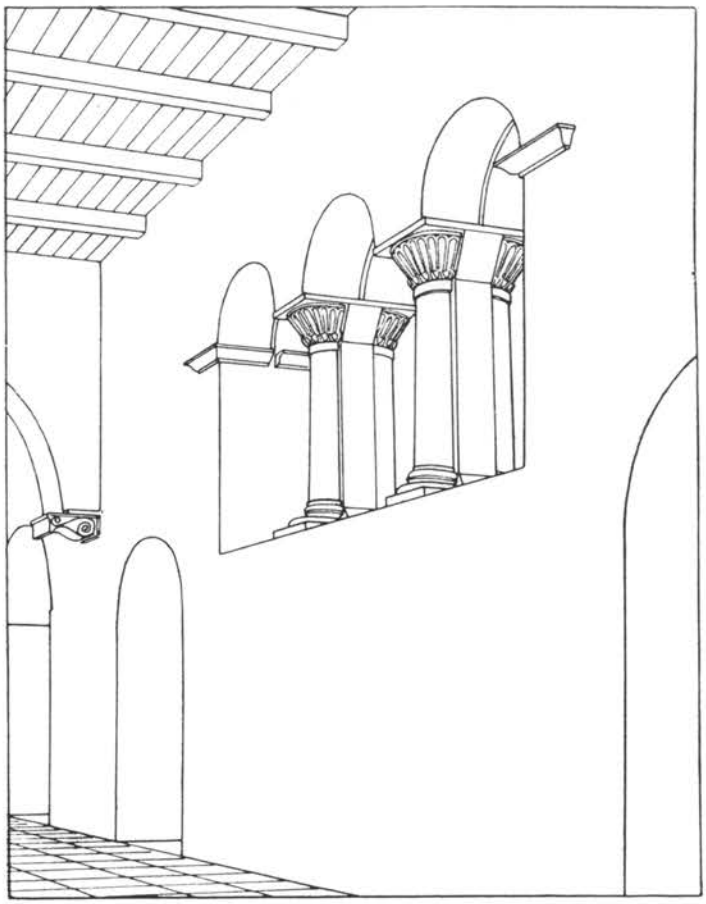

Εἰκ. 101. Ἡ ἐσωτερικὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἀριστερᾷ τὸ ἐπὶ κιλλίβαντος βαῖνον διαχωριστικὸν τόξον.

σια τῶν εἰς τὰ ὑπερῷα ἀγουσῶν κλιμάκων, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Φιλίππων[1] (πίν. Α σ. 100) καὶ τῆς Σικυῶνος[2] (εἰκ. 88).

Ἡ εἰς τὸν νάρθηκα προσπέλασις ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐγίνετο κατὰ

[1] LEMERLE, Philippes σ. 332.
[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. τοῦ 1933 σ. 82.

ποικίλους τρόπους. Οὕτω, ὅταν μὲν ὑφίσταντο ἀκόμη αἱ τρεῖς ἄλλαι πλευραὶ τοῦ αἰθρίου, ἡ εἴσοδος ἐγίνετο διὰ τῶν πλαγίων αὐτοῦ στοῶν (βορείου καὶ νοτίας) πρὸς τὰς ὁποίας ἀντεστοίχει ἀνὰ μία θύρα ἐπὶ τοῦ δυ-

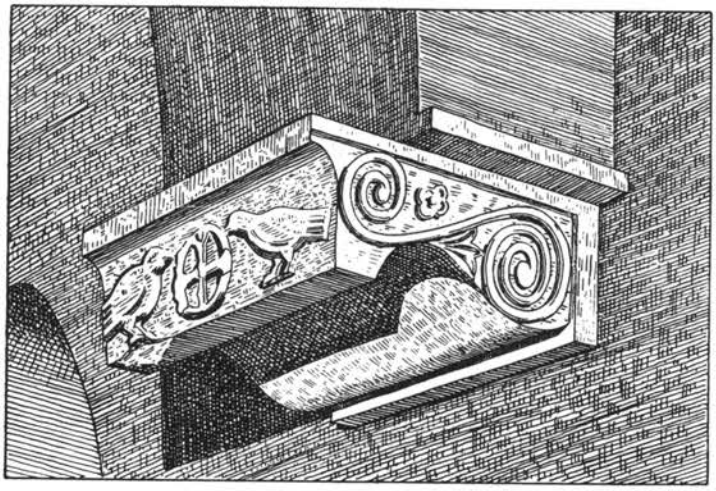

Εἰκ. 102. Ὁ στηρίζων τὸ διαχωριστικὸν τόξον τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀχειροποιήτου μαρμάρινος μετ' ἀναγλύπτων παραστάσεων κιλλίβας.

τικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (πβλ. βασιλικὴν Παρεντίου πίν. Α σ. 100 καὶ εἰκ. 60) κλπ. Πολὺ σπανίως θύραι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ πρὸς τὸ ὕπαιθρον μέρος τῆς αὐλῆς συνορεῦον τμῆμα τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, ὡς

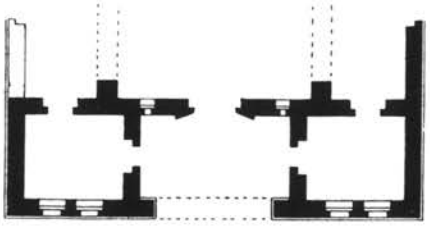

Εἰκ. 103. Ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κάλβ - Λουζέ (Butler).

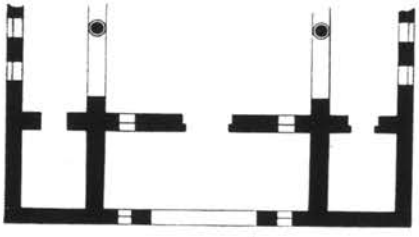

Εἰκ. 104. Ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Τουρμανίν (Butler).

π. χ. εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 105), ὅπου πλὴν τῶν δύο ἄκρων ἔχομεν ἀκόμη καὶ δύο ἄλλας θύρας ἤτοι ἐν ὅλῳ τέσσαρας [1]

[1] Diehl, le Tourneau, Saladin, Les monum. chrét. de Salonique, Paris 1918, πίν. III πβλ. καὶ ἡμετέραν εἰκόνα 105.

(εἰκ. 105 καὶ 107). Εἰς τὰς πλείστας ὅμως περιπτώσεις ἓν τρίλοβον παράθυρον, ἠνοίγετο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὑψηλὰ εἰς τὸ μέσον τοῦ πρὸς τὸ ὕπαιθρον τμῆμα τοῦ νάρθηκος, ὡς βλέπομεν ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον καὶ τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 107) (πβλ. καὶ βασιλικὴν Ὑψηλομετώπου Λέσβου, εἰκ. 109, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 9 εἰκ. 5 κλπ.).

Εἰκ. 105. Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἄνευ θυρῶν πρὸς τὸ ὕπαιθρον τῆς αὐλῆς λύσις παρουσίαζε τὰ ἑξῆς πλεονεκτήματα: 1) προεφύλασσε τοὺς εἰσερχομένους ἐν καιρῷ χειμῶνος ἀπὸ τῆς βροχῆς· διότι τοὺς ὑπεχρέωνε ν' ἀκολουθήσουν τὴν διὰ τῶν πλαγίων στοῶν τοῦ αἰθρίου ὁδόν 2) προεφύλασσε τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τοῦ ἐκ τοῦ αἰθρίου ἐρχομένου ἀνέμου, ὅστις, ἐὰν ὑπῆρχε θύρα, θὰ εἰσέδυε κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰς τὸν ναὸν καὶ 3) ἀπέκρυπτεν ἀπὸ τῶν ἐν τῇ αὐλῇ ἱσταμένων ἀμυήτων τὴν θέαν τῶν κατὰ τὴν μυστηριακὴν φάσιν τῆς λειτουργίας ἐν τῷ ναῷ τελουμένων [1]. Τόσον δὲ σκόπιμος καὶ πρακτικὴ ἐθεωρήθη ἡ λύσις αὕτη, ὥστε καὶ ὅταν ἀκόμη κατηργήθησαν αἱ στοαὶ τοῦ αἰθρίου παρέμειναν αἱ ἄκραι θύραι ἐφοδιασθεῖσαι τώρα δι' ἁπλοῦ προστώου [2] (βασιλικὴ Νικοπόλεως Γ εἰκ. 87). Ἐξαίρεσιν τοῦ

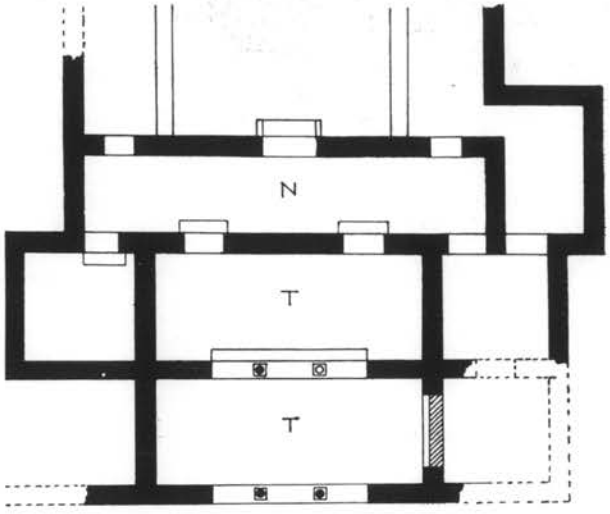

Εἰκ. 106. Τὸ πρόπυλον τῆς βασιλικῆς Θεοτόκου τοῦ Πηλίου (Wace – Droop).

[1] Πβλ. P. LEMERLE, Philippes σ. 327.

[2] Τοιαῦτα κλασσικίζοντα δικιόνια προστῷα παρουσιάζουσι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς καὶ ἀρκεταὶ βασιλικαὶ τῆς Συρίας, ὡς π. χ. ἡ τῆς Bankusa (BUTLER, Architecture and other arts

κανόνος τούτου καὶ οἱονεὶ ἀρχαίου προπύλου ἢ καὶ μικροῦ ρωμαϊκοῦ ἐστεγασμένου atrium ἐπιβίωσιν ἀποτελεῖ ἡ διάταξις, ἣν παρουσιάζει ἡ ἐν Θεσ-

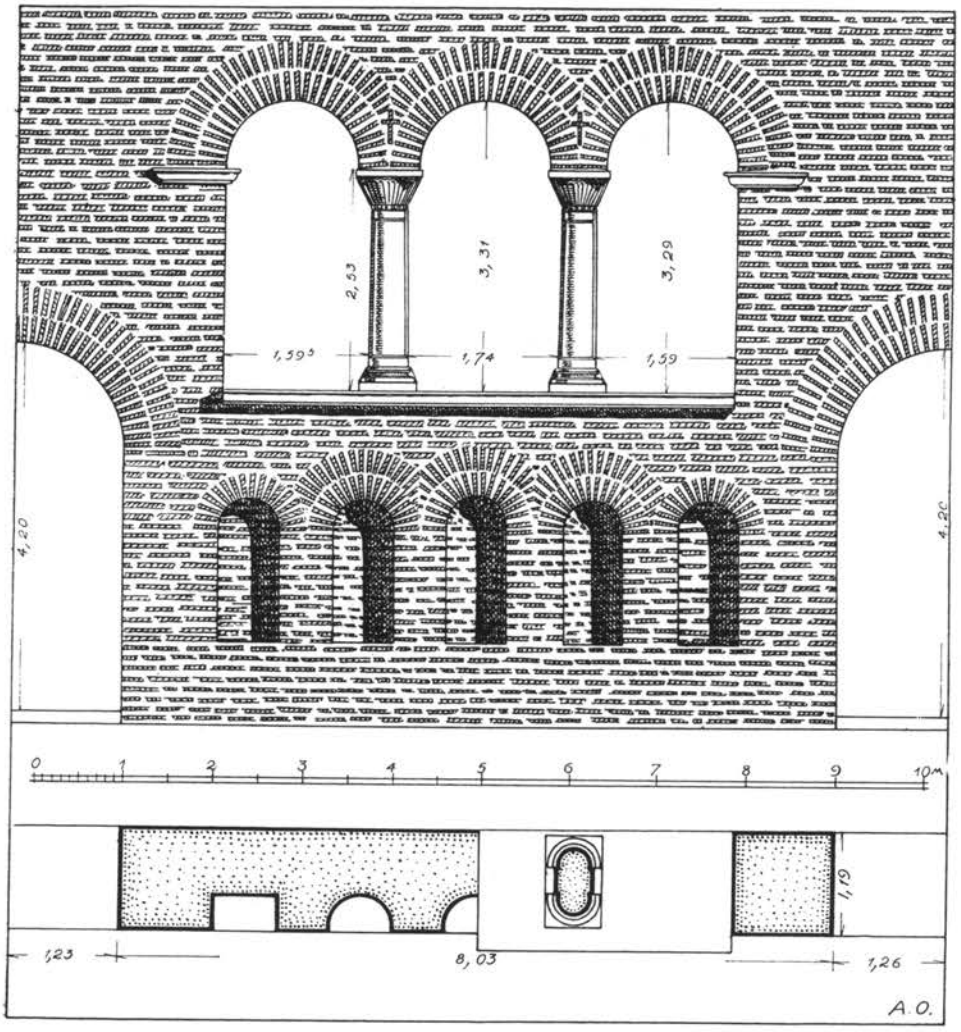

Εἰκ. 107. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης ἐξωτερικῶς. Ἑκατέρωθεν αἱ πρὸς τὸ ὕπαιθρον τμῆμα τῆς αὐλῆς τοξωταὶ θύραι.

σαλία βασιλικὴ τῆς Θεοτόκου (WACE – DROOP, BSA XIII [1906/7] πίν. X)

εἰκ. 74), ἡ τοῦ Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ – Σιμάν (DE VOGÜÉ, La Syrie centrale (πίν. ὅρα κατωτέρω), ἡ τῆς Ρουβέχα (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 90), ἡμετέρα εἰκ. 53), ἡ τοῦ Χάς (H. HOLTZINGER, Die altchr. Architektur, Stuttgart 1889, εἰκ. 45) κλπ.

μὲ τὰ δύο διαδοχικά της τρίβηλα (εἰκ. 106 Τ, Τ) τεταγμένα εὐθὺς πρὸ τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 106 Ν). Ὅταν δὲ πάλιν καὶ αἱ πλάγιαι θύραι κατηργήθησαν ἢ καὶ ἐν ὅσῳ ἀκόμη ὑφίσταντο μετὰ τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 111) ἀντὶ ν᾽ ἀνοιχθῇ θύρα ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος μετετέθη ἡ εἴσοδος ἢ προσετέθη εἰς τὴν ἑτέραν τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτοῦ, τὴν νοτίαν κατὰ προτίμησιν, πρὸ τῆς ὁποίας ἄλλοτε μὲν κατεσκευάσθη κλειστὸς τετράγωνος προθάλαμος μὲ μίαν μόνην θύραν (βασιλικὴ Ἐλευθερῶν [1], εἰκ. 108), ἄλλοτε δ᾽ ἐτοποθετήθη πρόπυλον [2] ἐν εἴδει ναοῦ ἐν παραστάσιν, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου (εἰκ. 109) καὶ ἄλλοτε κιονοστήρικτον προστῷον, ὡς εἰς τὴν τοῦ Τροπαίου, καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνεγερθεῖσαν [3] (εἰκ. 111 καὶ 112).

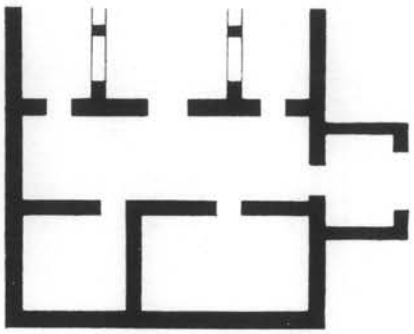

Εἰκ. 108. Ὁ μετὰ πλαγίου προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῶν Ἐλευθερῶν (Στίκας).

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ λύσις, καθ᾽ ἣν ἡ δυτικὴ πρόσοψις τοῦ ναοῦ μένει ἄνευ εἰσόδου ἢ αἰθρίου, ἦτο ἥκιστα μνημειώδης. Διὰ τοῦτο εἷς

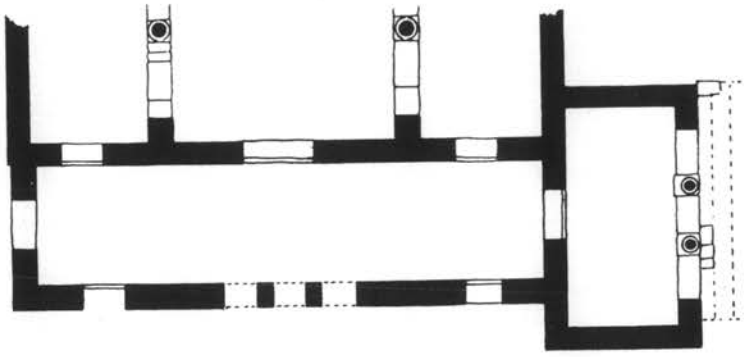

Εἰκ. 109. Ὁ μετὰ πλευρικοῦ προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου.

τινας βασιλικὰς τῆς Συρίας καὶ τῆς Β.Ἀφρικῆς ἐπέμειναν εἰς τὴν παλαιὰν στοοειδῆ μορφὴν τοῦ νάρθηκος· ἀντὶ δηλαδὴ τοίχου κατεσκευάσθη πρὸς

[1] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1939 σ. 49 εἰκ. 5.

[2] Τοιοῦτο πρόπυλον ἀναφέρει ἀργότερον ὡς «*προπύλαιον τοῦ νάρθηκος*» καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασιλ. τάξ. Ι, 1 Vogt Α΄ σ. 10.

[3] CURTIUS-ADLER Olympia, Die Baudenkmäler. Τόμ. Ι, πίν. LXVIII.

Εἰκ. 110. Ὁ μετὰ πλαγίου προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου.

δυσμὰς ἀνοικτὴ στοά, ἥτις, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἄλλοτε μὲν κατελάμβανεν ὁλόκληρον τὸ πλάτος τῆς προσόψεως, ἄλλοτε δὲ τμῆμα μόνον αὐτῆς [1].

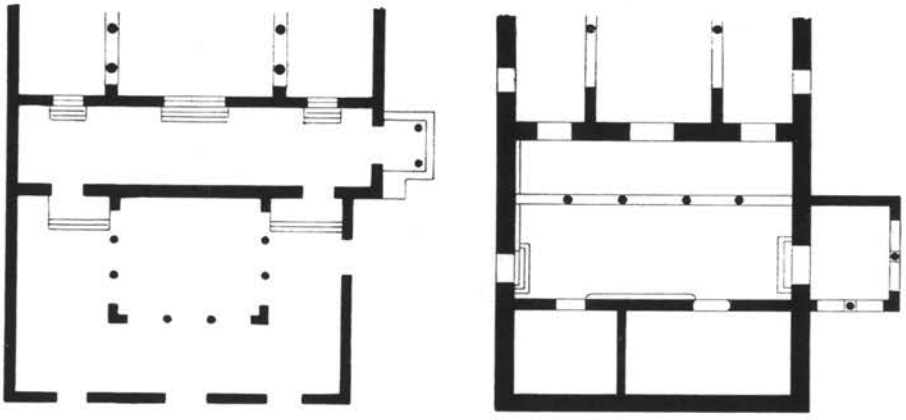

Εἰκ. 111 καὶ 112. Οἱ μετὰ πλευρικοῦ προπύλου νάρθηκες τῶν βασιλικῶν Τροπαίου καὶ Ὀλυμπίας.

[1] Συρίας: Καθολικὴ ἐκκλησία Οὔμ - Ιτζ - Τζιμάλ (Αὐρανίτιδος) τοῦ 557 (BEYER, Syr. Kirch. κλπ. εἰκ. 79), Βετούρζας (HOLTZINGER, Die altchr. und byz. Baukunst εἰκ. 148) Μιτζλέγιας καὶ Τζεραδέ (BUTLER, Architecture κλπ. εἰκ. 34 καὶ 60), Κιρμπὶτ Χάς (ἐνταῦθα εἰκ. 55), Ἐλ - Μπαρά (εἰκ. 56), Βαβούδα (BEYER, Der syrische Kirchenbau εἰκ. 69, ἡμετέρα εἰκ. 117). Ἀλγερίας: Henchir - Bon - Takrematène (GSELL, Mon. Ant. Alg. II σ. 186), Kherbet Fraïm (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 197), Kherbet Ouled Arif (ἔ. ἀ. II σ. 244), Kherbet Selmi (ἔ. ἀ. II, 253).

Ἡ οὕτω διαμορφουμένη στοὰ ἦτο γενικῶς μονώροφος καὶ ἐσωτερικῶς ἀδιαίρετος· διότι ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἁπλῆς χαμηλῆς μονορρίκτου στέγης. Ὑπὲρ τοὺς κίονας ἔφερεν ἄλλοτε μὲν εὐθέα, ἄλλοτε δὲ τοξωτὰ ἐπιστύλια. Ἐνίοτε μάλιστα ὁ ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος νάρθηξ μετετέθη ἐν Συρίᾳ ἀπὸ τῆς στενῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς εἰς τὴν μακράν, νοτίαν αὐτῆς πλευρὰν[1] (εἰκ. 19 καὶ 113), ἥτις, ὡς εἴπομεν (σ. 97), συχνὰ ἀπέβαινεν ἐν Συρίᾳ ἡ πλευρὰ προσόψεως[2].

Ἐντελῶς ἰδιαιτέραν καὶ πρωτότυπον διαμόρφωσιν ἔλαβεν ἡ πρόσοψις τοῦ νάρθηκος — καὶ ἑπομένως καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ — βασιλικῶν τινων τῆς Ν. Συρίας (Κάλβ - Λουζέ, Τουρμανὶν εἰκ. 114, Ρουβέχα BEYER, Syr. Kirchenbau εἰκ. 38 κλπ.). Εἰς ταύτας τὸ μέσον τμῆμα τοῦ τριμεροῦς νάρθηκος διεμορφώθη ἐμπρὸς ὄχι πλέον ὡς στοὰ ἀλλ' ὡς μέγας τοξωτὸς πυλών, τοποθετηθεὶς μεταξὺ τῶν εἰς πύργους διαμορφωθέντων δύο ἀκραίων διαμερισμάτων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος δὲν ἐτοποθετήθη, ὡς συνήθως, ἰσοπέδως πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἔδαφος, ἀλλὰ πολὺ ὑψηλότερον, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησε δι' ὁλόκληρον τὸν ναὸν ὑψηλὸν πόδιον, ἐπέβαλε δὲ καὶ τὴν πρὸ τοῦ πυλῶνος κατασκευὴν πολυβάθμου, ἐνίοτε, μνημειώδους κλίμακος (εἰκ. 114), διὰ τῆς ὁποίας ὁ τοξωτὸς πυλὼν ἐξήρθη ἀκόμη περισσότερον. Τὴν ὅλην τέλος μνημειώδη καὶ ρωμαΐζουσαν ἐμφάνισιν τῆς οὕτω ἐπιτευχθείσης προσόψεως ἐπέτεινε καὶ ἡ ὑπεράνω τοῦ πυλῶνος καὶ μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων πύργων παρεμβολὴ ἐλαφρᾶς κιονοστοιχίας (pergula) κλειούσης ἐμπρὸς τὸ ὑπεράνω τοῦ μονωρόφου πυλῶνος δι' ὁριζοντίων πλακῶν σχηματιζόμενον δῶμα (εἰκ. 114).

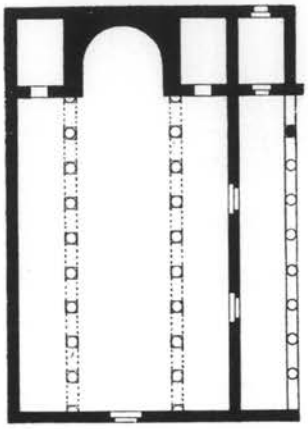

Εἰκ. 113. Ὁ μετὰ πλαγίου νάρθηκος ναὸς τοῦ Κιρμπίτ - Χὰς ἐν Συρίᾳ.

*
* *

Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ νάρθηκος μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐτελεῖτο διὰ

[1] Βασιλικαὶ Νουριγιέ, Κιρμπίτ - Χάς, Ρμπεά, Κφέρ, Μπέχιο (BUTLER, Architecture εἰκ. 30, 31, 38, 58, 80).

[2] Πλάγιοι νάρθηκες - ὀνομαζόμενοι καὶ *παρανάρθηκες* - ἐφηρμόσθησαν, κατὰ συριακὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, καὶ εἰς Ὑπεριορδανίαν ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ Θεοδώρου τῶν Γεράσων (J. W. CROWFOOT, Churches at Jerash, London 1931, σ. 13).

μιᾶς συνήθως θύρας ἀντιστοιχούσης πρὸς ἑκάστην τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὕτω ὅταν οὗτος ἦτο τρίκλιτος ὑπῆρχον ἐν ὅλῳ τρεῖς θύραι, ὅταν πεντάκλιτος πέντε κ.ο.κ. Σημειωτέον δ' ὅτι τῶν θυρῶν τούτων οἱ ἄξονες σπανίως ἐν Ἑλλάδι συνέπιπτον πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος θυρῶν καὶ τοῦτο ἵνα μὴ οἱ ἐν τῷ

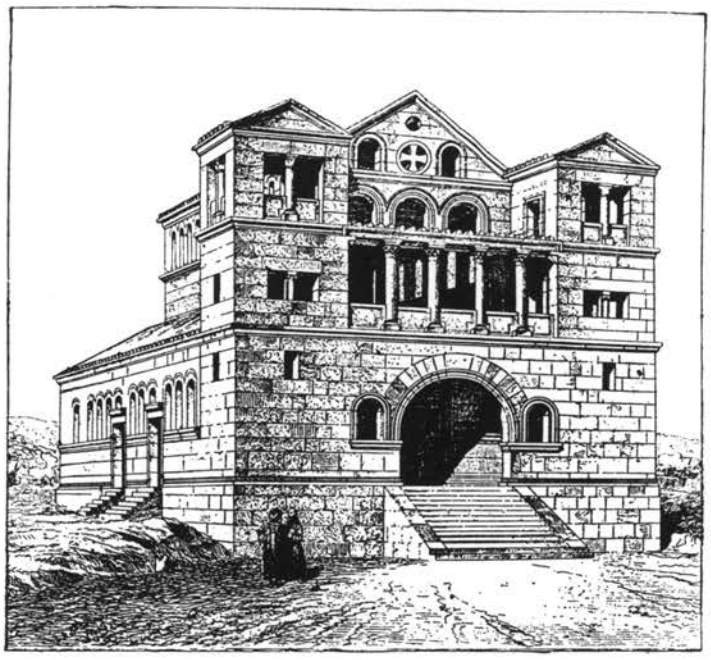

Εἰκ. 114. Ἡ ἐν Συρίᾳ βασιλικὴ τοῦ Τουρμανὶν κατὰ τὸν De Vogüé.

αἰθρίῳ κατηχούμενοι βλέπωσι τὰ κατὰ τὴν μυστηριακὴν φάσιν τῆς λειτουργίας ἐν τῷ κυρίως ναῷ τελούμενα. Ὁ LEMERLE (Philippes σ. 328), ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἐλλείψεως κατωφλίων ἀπὸ τὰ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἀνοίγματα τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων, συνήγαγεν ὡς πιθανὸν τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς τὰς πλείστας τῶν μεγάλων βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος ἡ μεταξὺ τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία ἦτο συνεχὴς ἤτοι ἄνευ τῆς παρεμβολῆς θυρῶν, οἵας συναντῶμεν εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος βασιλικὰς καὶ ὅτι τὰ ἄθυρα ταῦτα ἀνοίγματα τοῦ νάρθηκος ἐφράσσοντο, ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη, διὰ βήλων. Ἐν τούτοις αἱ ἐπὶ πολλῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος πρόσφατοι παρατηρήσεις μου δὲν ἐπικυροῦσι τὸ συμπέρασμα τοῦτο·

διότι εἰς τὰς πλείστας ἐξ αὐτῶν ὑφίστανται εἰσέτι κατὰ χώραν τὰ λίθινα κατώφλια τῶν θυρῶν.

Εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος (Ἅγ. Πέτρος (εἰκ. 29), Ἅγ. Παῦλος (εἰκ. 30), Ἅγ. Ἰωάννης Λατερανοῦ (εἰκ. 31) καὶ Μεγάλη Παναγία Ρώμης, Ἁγ. Εἰρήνη καὶ Στουδίου (εἰκ. 84) Κωνσταντινουπόλεως, βασιλικαὶ Πέργης καὶ Ἀφροδισιάδος τῆς Μ. Ἀσίας) λόγῳ τῆς εὐρύτητος, ἣν ἐλάμβανε τὸ μέσον κλῖτος, ἀντὶ μιᾶς ἠνοίγοντο εἰς τὸ μέσον κλῖτος τρεῖς θύραι (τρίθυρον ἢ τρίπυλον) (εἰκ. 84), ὧν ἡ μέση μεγαλυτέρα τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς[1]. Ἄλλοτε πάλιν τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος — καὶ τοῦτο ἰδίᾳ εἰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος[2] — διελύετο εἰς μικρὰν κιονοστοιχίαν ἀποτελουμένην ἐκ δύο κιόνων[3] (βασιλικὴ Ἀχειροποιήτου εἰκ. 115) ἢ ἀμφικιόνων (βασιλικὴ Παλαιοπόλεως Κερκύρας εἰκ. 116) τιθεμένων μεταξὺ παραστάδων. Ἐπειδὴ δὲ οὕτω ἐδημιουργοῦντο τρία μετακιόνια διαστήματα, τῶν ὁποίων τὸ κενὸν ἐκλείετο διὰ παραπετασμάτων ἢ *βήλων*[4], ὠνομάσθη ἡ μικρὰ αὕτη στοὰ *τρίβηλον*[5], κατὰ συνεκδοχὴν δ' ἐνίοτε ἐκλήθη τρίβηλον καὶ ὁλόκληρος ὁ νάρθηξ. Καὶ εἰς μὲν τὰ παλαιότερα μνημεῖα τὸ τρίβηλον ἔφερεν ὑπεράνω τῶν κιόνων εὐθέα ἐπιστύλια ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Κερκύρᾳ βασιλικὴν τῆς Παλαιοπόλεως (εἰκ. 116), ἔπειτα ὅμως τόξα ἐγεφύρουν κατὰ κανόνα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενά, ὡς εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον (εἰκ. 122) καὶ τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 115). Ἐξαιρετικῶς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ

---

[1] Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 41), περιγράφων τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου, παραβάλλει τὴν μὲν μέσην θύραν πρὸς βασίλισσαν, τὰς δὲ πλαγίας πρὸς δορυφόρους αὐτῆς. Ὁμοίως εἰς τὸν LIBER PONTIFIKALIS ROMANUS (ἐν βίῳ Ὀνωρίου) αἱ μέσαι πύλαι λέγονται regiae januae majores.

[2] Βασιλικαί: Ἀχειροποιήτου (εἰκ. 105), Ἁγ. Δημητρίου καὶ Τούμπας Θεσσαλονίκης, Φιλίππων Ἀν. Μακεδονίας (πίν. Α), Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β Θεσσαλίας (πίν. Β), Γλυφάδας Ἀττικῆς (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 5 [1930] σ. 25), Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, Π.Α.Ε. τοῦ 1952), Ἁγ. Νίκωνος Σπάρτης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. τοῦ 1939 παρένθ. πίν.), Παλαιοπόλεως Κερκύρας (εἰκ. 116) κλπ. Κατ' ἐπίδρασιν δὲ τῶν Ἑλληνικῶν καί τινες παλαιαὶ βασιλικαὶ τῶν προαστείων τῆς Ρώμης ἐμφανίζουσιν ἐπίσης τρίβηλον, ὡς π. χ. ἡ τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς (S[t] Agnese) (HOLTZINGER, Handb. der Arch. II 3,a, Leipzig 1909, εἰκ. 44), ἡ τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου (S. Lorenzo) (HOLTZINGER, ἔ. ἀ. εἰκ. 47 πβλ. καὶ R. KRAUTHEIMER, Riv. di arch. crist. II [1934] 285 ἑξ.) κλπ.

[3] Ἐξαιρετικῶς εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ὄχι μόνον τὸ μέσον ἀλλὰ καὶ τὰ ἄκρα κλίτη συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν νάρθηκα διὰ τριβήλων (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π. Α. Ε. 1929 σ. 112 εἰκ. 155).

[4] Εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης ἄνωθεν τῶν τόξων τοῦ τριβήλου εἰκονίζοντο διὰ τεμαχίων πολυχρώμων μαρμάρων βῆλα ἀνασεσυρμένα. Ὅρα εἰκόνα των παρὰ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Byz. Zeitschr. XVII (1908) πίν. VII.

[5] ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ εἰς Συναξάριον Ἁγ. Δημητρίου (26 Ὀκτωβρίου). MIGNE, Ε. Π. 116 στ. 1317.

Tigzirt τῆς Ἀλγερίας[1] ἔχομεν συνύπαρξιν τριθύρου μὲν ἐπὶ τοῦ τοίχου

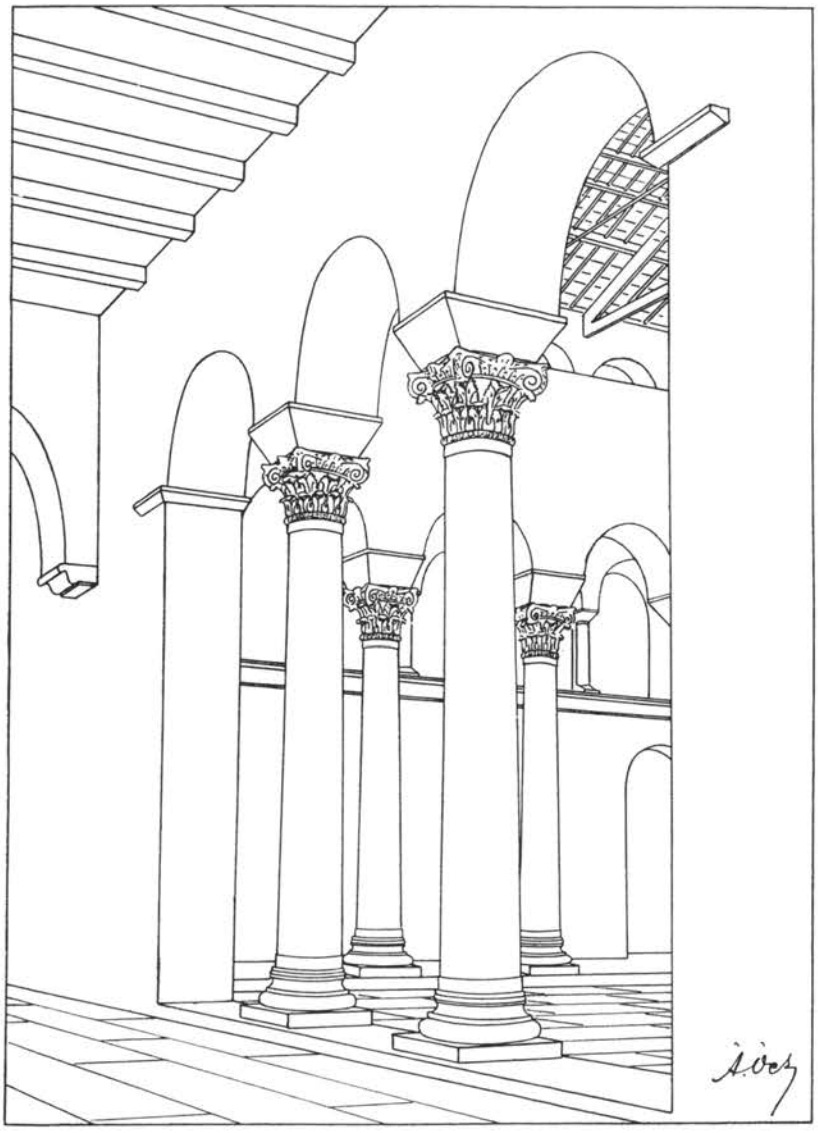

Εἰκ. 115. Τὸ τρίβηλον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου ὁρώμενον ἐκ τοῦ νάρθηκος.

καὶ τριβήλου ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Σημειώνομεν δ' ἐν τέλει, ὅτι ἐπιβίωσιν

[1] St. Gsell, Monum. antiques de l'Algérie τ. II σ. 295 εἰκ. 137.

τοῦ τριβήλου συναντῶμεν καὶ εἴς τινας βυζαντινοὺς[1] ἀκόμη δὲ καὶ εἰς μεταβυζαντινοὺς[2] ναοὺς τῆς Ἑλλάδος.

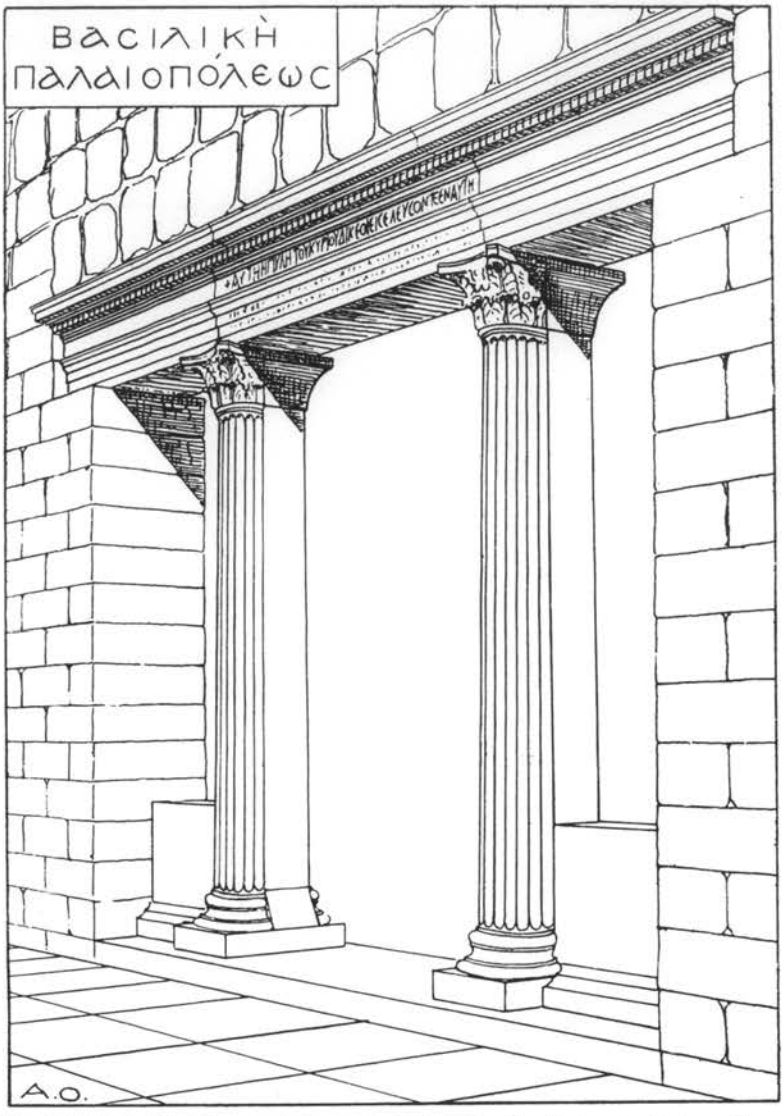

Εἰκ. 116. Τὸ δι' ἡμικιόνων τρίβηλον τῆς ἐν Κερκύρᾳ βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως.

[1] Ναοί: Ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ (ΙΑ' αἰ.) (MILLET, École Grecque εἰκ. 142 καὶ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Α.Ε. 1934 – 5 σ. 44), Μεταμορφώσεως παρὰ τὸ Κορωπί (Ι' αἰ.), Καθολικὴ Γαστούνης (MILLET, École gr. εἰκ. 141, ΙΒ' αἰ. δίβηλον).

[2] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Καλυβίων Κουβαρᾶ (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀθηνᾶ τ. 35 [1923] σ. 174 εἰκ. 6).

Ἄξιον σημειώσεως ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁσάκις ἡ εἴσοδος τοῦ νάρθηκος μετετίθετο εἰς τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν προσετίθεντο εἰς τὴν μακρὰν δυτικὴν πλευρὰν βοηθητικοὶ χῶροι συγκοινωνοῦντες δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ χρησιμεύοντες πιθανῶς πρὸς λειτουργικοὺς σκοπούς. Τοιούτους χώρους συναντῶμεν π. χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Ἐλευθερῶν τῆς Βοιωτίας (εἰκ. 108), τῆς Ὀλυμπίας (εἰκ. 112) κλπ.

Γ'. *Τὸ διακονικόν.*

Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίως ναοῦ, μεθ' οὗ ἀπ' εὐθείας συνέχεται ὁ νάρθηξ, θὰ ὁμιλήσωμεν περί τινος ἄλλου χώρου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ (Βιβλ. Α' κεφ. 29) ὀνομάζει δὲ *διακονικόν*. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν χωρίον κατά τε τὴν ἐκ τῆς συριακῆς[1] καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀραβικῆς[2] εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν μετάφρασιν. α) Συριακὴ ἔκδοσις: *Diaconicon sit e regione dextera ingressus qui a dextris est, ut eucharistiae sive oblationes, quae offeruntur, possint cerni. Habeat Diaconicon Atrium cum porticu circumambiente*„. β') Ἀραβικὴ ἔκδοσις. *"Diaconicum sit ad dexteram (portae) australis ne populus videat oblata quae offeruntur*„. Ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν δύο τούτων ἐκδόσεων βλέπομεν, ὅτι συμφωνοῦσι μὲν ἀμφότεραι ὡς πρὸς τὸ ὄνομα καὶ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς δεξιᾶς (νοτίας) θύρας εἰσόδου θέσιν τοῦ διακονικοῦ, διαφέρουν ὅμως ριζικῶς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἐξελέγη ἡ θέσις αὕτη· διότι ἐν ᾧ ἡ συριακὴ δικαιολογεῖ τὴν θέσιν ταύτην ἐκ τοῦ σκοποῦ «νὰ δύνανται αἱ προσφοραὶ νὰ εἶναι ὁραταί», ἡ ἀραβικὴ ὑποστηρίζει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἤτοι «διὰ νὰ μὴ δύναται ὁ λαὸς νὰ βλέπῃ τὰς προσφερομένας προσφοράς». Ποία ἐκ τῶν δύο τούτων ἐκδοχῶν εἶναι πιθανωτέρα; Ἴσως ἡ δευτέρα, λόγῳ τῆς σχετικῶς παραμέρου θέσεως τοῦ διακονικοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ αἴθριον. Πάντως μία ἐκ τῶν δύο μεταφράσεων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁπωσδήποτε βεβαία εἶναι διὰ τὰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς τοῦ Δ' καὶ τοῦ Ε' αἰῶνος — τὰς ὁποίας κυρίως εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἡ ἐν Συρίᾳ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα συνταχθεῖσα Διαθήκη τοῦ Κυρίου — ἡ ὕπαρξις πρὸς Νότον τῆς δεξιᾶς τῶν εἰς τὸν ναὸν εἰσόδων χώρου προοριζομένου ἵνα εἰς αὐτὸν τὸ πρῶτον καταθέτωσιν — ἐπὶ τραπεζῶν βεβαίως — οἱ πιστοὶ τὰς προσφοράς των, αἵτινες, ὡς αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ

[1] Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κόπτου Πατριάρχου RAHMANI (Maguntiae 1889).

[2] Κατὰ τὴν ἔκδοσιν F. X. FUNK, Didascalia et Constitutiones Apostolorum, Paderborn 1905, τόμ. Β' σ. 124, XXXV.

ΔΙΑΤΑΓΑΙ (II. 34.19 κλπ. Ε. Π. 1 στ. 684 Α) διδάσκουσι συνίσταντο εἰς «*ἀπαρχὴν σίτου, οἴνου, ἐλαίου, ὀπώρας, ἐρέας καὶ πάντων, ὧν Κύριος ὁ Θεὸς ἐπιχορηγεῖ ἡμῖν*». Προσθέτει δ' ἐπίσης ἡ συριακὴ ἔκδοσις τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου καὶ ὅτι τὸ διακονικὸν πρέπει νὰ ἔχῃ αἴθριον περιβαλλόμενον ὑπὸ στοῶν καὶ ἔτι περαιτέρω, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν προσφερόντων καὶ σχετικαὶ ὑπὲρ αὐτῶν δεήσεις ἐγίνοντο εἰς ἕτερον τόπον εὑρισκόμενον παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα. Τὴν θέσιν τοῦ τόπου τούτου καθορίζει ἀκριβέστερον ἡ ἀραβικὴ ἔκδοσις τῆς Διδασκαλίας (FUNK, ἔ. ἀ. σ. 125), ἥτις μάλιστα καὶ ὀνομάζει αὐτὸν «οἶκον προσφορῶν» (domus oblatorum) καὶ τοποθετεῖ *supra ecclesiam e loco septemtrionali* προσθέτουσα ἐν τέλει, ἀπὸ συμφώνου πρὸς τὴν συριακὴν ἔκδοσιν, ὅτι «ἐν αὐτῷ οἱ διάκονοι καταγράφουσι τὰ ὀνόματα τῶν καθ' ἑκάστην ἡμέραν προσφερόντων δῶρα . . . . . ἵνα μνημονεύῃ αὐτῶν ὁ ἱερεύς, ὅταν προσεύχεται». Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς συριακῆς ἐκδόσεως μανθάνομεν, ὅτι ἡ καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν προσφερόντων δεήσεις τοῦ τε κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἐγίνοντο «τῶν πρεσβυτέρων ἱσταμένων ἐντὸς τοῦ βήλου» ἄρα πλησίον τοῦ ἱεροῦ. Κατὰ ταῦτα τὸν δεύτερον οἶκον τῶν προσφορῶν θὰ πρέπει διὰ μὲν τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸ βόρειον ἐκ τῶν δύο τετραγώνων διαμερισμάτων, ἅτινα κατεσκευάζοντο ἐν Ἀνατολῇ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (πβλ. εἰκ. 15, 16, 17, 22, 23) καὶ ἅτινα αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ (II, 57 πβλ. καὶ VIII, 13) ὀνομάζουσι *παστοφόρια* (ὅρα σ. 28), διὰ δὲ τὰς ἐκκλησίας τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου χωρῶν πρὸς τὸν ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τοῦ ἱεροῦ βήματος εὑρισκόμενον χῶρον, ὃν ἐκ τοῦ ὑστερώτερον ἐπικρατήσαντος ὀνόματος δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς *πρόθεσιν*. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη διευκρινεῖ καὶ τὸ χωρίον ἐκεῖνο τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ (Ε. Π. 1 στ. 1092), καθ' ὃ τὰ διὰ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν προωρισμένα δῶρα, ἤτοι ἄρτος καὶ οἶνος, προσήγοντο ὑπὸ τῶν διακόνων εἰς τὸ θυσιαστήριον, ἔκ τινος μέρους, ὅπερ δὲν καθορίζεται καὶ ὅπερ κατὰ τ' ἀνωτέρω θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ βόρειον παστοφόριον ἢ ὁ ἀμέσως βορείως τοῦ βήματος χῶρος.

Διακονικὰ εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε ὀλίγα εἰς ἀνασκαφείσας βασιλικάς. Ἐκ τούτων βέβαια καὶ λόγῳ τῆς θέσεώς των κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος ἢ τοῦ ναοῦ καὶ λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ των πρέπει νὰ θεωρηθῶσι 1) τὸ τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως (πίν. Β), σχήματος ὀρθογωνίου μεθ' ἁψῖδος ἐλευθέρας πρὸς ἀνατολάς, ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κατασκευαστοῦ του ἐπισκόπου Ἀλκίσονος, ἐφωδιασμένον δὲ καὶ διὰ τοῦ ὑπὸ τῆς Διαθήκης προβλεπο-

μένου περιστύλου αἰθρίου καὶ 2) τὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Γεράσων (εἰκ. 17), ὅπερ ὁμοίως κεῖται εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Διαθήκης καθοριζομένην θέσιν ἤτοι νοτίως τῆς νοτίας εἰσόδου εἰς τὸν ναόν, εἶναι πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον καὶ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ φέρει δ' ἁψῖδα ἐγγεγραμμένην καὶ συγκοινωνεῖ πρὸς δυσμὰς μὲ προθάλαμον, ἐν ᾧ διὰ θύρας ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς του συγκοινωνεῖ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν στοὰν τοῦ αἰθρίου. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ διακονικὸν τοῦτο, ὅπερ ἀνεγνωρίσθη τὸ πρῶτον ὡς τοιοῦτο ὑπὸ τοῦ Crowfoot, ἐκτίσθη μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς βασιλικῆς, διότι τμῆμα τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς πατεῖ ἐπὶ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 17). Πλὴν δὲ τῶν δύο ἀνωτέρω διακονικῶν ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Θεολογ. Α', 86) διαβλέπει καὶ ἄλλο εἰς τὸ πρὸς νότον τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. Α) ἐπίμηκες διαμέρισμα, ὅπερ ὁμοίως καταλήγει, ἀλλὰ πρὸς δυσμάς, εἰς ἐγγεγραμμένην ἁψῖδα, φέρει δ' ὁμοίως καὶ προθάλαμον μετὰ χωνευτηρίου συγκοινωνοῦντα πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, ἐν ᾧ δι' ἄλλης θύρας ἀνοιγομένης κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευρὰν συγκοινωνεῖ πρὸς τὴν νοτίαν κιονοστοιχίαν τοῦ αἰθρίου. Ὁμοίως εἰς τὴν βασιλικὴν Δ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ἀνεῦρεν ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς εἰς τὸν βορείως τοῦ νάρθηκος προθάλαμον τὰς βάσεις πέντε τραπεζῶν διὰ προσφοράς, ἐξ ὧν συμπεραίνει, παρὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Διαθήκης ὁριζομένην θέσιν, ὅτι πρόκειται πάλιν περὶ διαμερίσματος διακονικοῦ. Εἰς τὰ ὡς ἄνω παραδείγματα δυνάμεθα νομίζω νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰ ἑξῆς: α) τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Κῶ (πίν. Β), ἔνθα παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει ὀρθογώνιον κτίσμα καταλῆγον πρὸς νότον εἰς ἐλευθέραν ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα β) τὸ ὀρθογώνιον διαμέρισμα τὸ κείμενον παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος τῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα βασιλικῆς (εἰκ. 86) καὶ γ) τὸ τῆς παρὰ τὴν Γενησαρὲτ βασιλικῆς τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων, ὁμοίως παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος κείμενον (εἰκ. 16), ἂν καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα στεροῦνται ἁψῖδος, ἣν ἔχουσι πάντα τὰ λοιπά [1].

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι τὸ διακονικὸν δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ἀποκλειστικῶς ὡς τόπος καταθέσεως τῶν προσφορῶν ἀλλὰ καὶ ὡς «τὸ μέρος ἔνθα ἐφυλάσσοντο τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ διὰ τὰς ἱεροτελεστίας χρήσιμα ἱερὰ κείμενα καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ Εὐαγγέλιον» [2]. Θὰ ἦτο δηλαδὴ τὸ διακονικὸν ταυτοχρόνως καὶ τὸ «σκευοφυλάκιον» τοῦ ναοῦ.

---

[1] Κατὰ τὸν Δ. ΠΑΛΛΑΝ ('Η «θάλασσα» τῶν 'Εκκλησιῶν, 'Αθ. 1952, σ. 123) καὶ τὸ παρὰ τὴν Ν. πλευρὰν τῆς 'Αχειροποιήτου ἁψιδωτὸν πρόσκτισμα (βαπτιστήριον) θεωρητέον ὡς διακονικόν.

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Θεολογία τ. Α' τῆς β' περ., σ. 84, σημ. 2.

Ζ'. Ὁ κυρίως ναός.

1) ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΨΕΩΣ

Τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς εἶχεν, ὡς εἴδομεν, συνήθως μὲν τὸ σχῆμα κανονικοῦ ὀρθογωνίου[1], ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ σχῆμα ταῦ ἢ καὶ ἐλευθέρου σταυροῦ. Εἰς ἕκαστον τῶν σχημάτων τούτων ἦτο προσηρτημένη πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἄλλοτε ἐλευθέρως προβάλλουσα, ἄλλοτε δ' ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος[2]. Καὶ ὁ μὲν πρὸς τὸν νάρθηκα συνεχόμενος χῶρος τοῦ ὀρθογωνίου — ἡ ναῦς ἢ τὸ quadratum populi, ὡς ἐλέγετο ἐν τῇ Δύσει — ἦτο προωρισμένος διὰ τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα, δηλαδὴ διὰ τοὺς μεμυημένους λαϊκούς, ἐν ᾧ ἡ κόγχη καὶ μικρὸς πρὸ αὐτῆς χῶρος διὰ τὸν κλῆρον καὶ τὰς δι' αὐτοῦ τελουμένας θρησκευτικὰς λειτουργίας.

117. Μονόκλιτος βασιλικὴ τῆς Βαβούδας τῆς Συρίας.

1) *Αἱ ὀρθογώνιοι δρομικαὶ βασιλικαί.* Ἀπὸ τοῦ αἰθρίου διὰ τοῦ νάρθηκος, ἢ, τούτου ἐλλείποντος, καὶ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἰσερχόμεθα διὰ μιᾶς ἢ περισσοτέρων θυρῶν ἢ καὶ ὁλοκλήρου στοᾶς, ὡς ἐν Ἁγ. Κλήμεντι τῆς Ρώμης[3] (εἰκ. 85) εἰς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις κατὰ κανόνα εἶχε τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ὁ νάρθηξ στάθμην, σπανίως δ' εὑρίσκετο κατά τινας βαθμίδας ὑψηλότερον[4].

Ὅταν τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο μικρὸν δὲν παρίστατο ἀνάγκη ἐσωτερικῶν στηριγμάτων πρὸς στήριξιν τῆς στέγης. Τὰ παραδείγματα τοιούτων μικρῶν, μονοκλίτων βασι-

---

[1] Πολὺ συχνὰ τὸ σχέδιον τῆς *νηὸς* παρουσιάζει παραμόρφωσιν καὶ ἀσυμμετρίαν ἰδίᾳ εἰς ἐπαρχιακὰς βασιλικὰς ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐπιδαύρου εἰκ. 26 (ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Α.Ε. 1918 σ. 174) τοῦ Capljuc τοῦ Σάλωνος (J. BRÖNDSTED, Recherches à Salone I [1928] σ. 60 εἰκ. 33), τῆς Κανυτελήτιδος Μ. Ἀσίας (J. STRZYGOWSKI, Kleinasien εἰκ. 41), τοῦ Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου ἐν Καλὰτ-Σιμάν (KRENCKER, Jahrb. des Instituts 49 [1934] σ. 64 εἰκ. 2), εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἁγ. Σάλσης εἰς Τίπασα Ἀλγερίας εἰκ. 120 (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II εἰκ. 147), εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado κλπ.

[2] Ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἀνάψιδες βασιλικαί, ἃς κατελέξαμεν ἐν σελ. 25 σημ. 1.

[3] R. KRAUTHEIMER, Corpus basilicarum christianarum Romae τ. I τεῦχ. 2 πίν. XIX.

[4] Ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Βηθλεέμ (εἰκ. 13) καὶ τὴν τοῦ Τροπαίου (Δοβρουτσᾶς) (NETZHAMMER, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha σ. 190 εἰκ. 72, ἡμετέρα εἰκὼν 111).

λικῶν (εἰκ. 117) εἶναι σχετικῶς ὀλίγα [1], ἡ δὲ χρῆσίς των περιωρίζετο συνήθως εἰς *μαρτύρια* [2] ἢ *μημόρια*. Τοὐναντίον ὅταν τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο μέγα — ὡς συνήθως συνέβαινεν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς — τότε ἐτίθεντο ἐσωτερικὰ στηρίγματα, τεταγμένα κατὰ σειρὰς παραλλήλους πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου, ὁπότε τὸ ἐσωτερικὸν διῃρεῖτο εἰς ἐπιμήκεις λωρίδας, περιττοῦ πάντοτε ἀριθμοῦ καὶ δὴ συνήθως μὲν τρεῖς (εἰκ. 118), ἐνίοτε δὲ πέντε (εἰκ. 119) [3] εἴς τινας δὲ βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ ἑπτά [4] (εἰκ. 120) καὶ ἐννέα [5].

Σπανιώτατα παρουσιάζεται ἡ περίπτωσις ὑπάρξεως καὶ ἐγκαρσίας κιονοστοιχίας βαινούσης παραλλήλως πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως

---

[1] Οὕτω ἐν Ρώμῃ μὲν ἔχομεν τὴν Ἁγ. Βαλβῖναν (DEHIO - BEZOLD, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes σ. 83), ἐν Ἀλγερίᾳ δὲ τὴν τῆς Ἀννούνας (GSELL, Monum. antiques de l'Algérie II σ. 169 εἰκ. 115), τοῦ Χενσὶρ - Μποὺ - Γκανταῖν (GSELL, Mon. ant. Algérie II σ. 185), Χενσὶρ Σαατούδ (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 252), Χενσὶρ Ταμπιά (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 262) καὶ Τιπάσης (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 337), ἐν Φοινίκῃ τὴν τοῦ Nebi - Junus (E. RENAN, Mission de Phénicie σ. 511, ς' αἰῶνος) καὶ πλείονας ἄλλας ἐν Συρίᾳ, ὧν τινες θολωταί (BUTLER, Syria A_2 εἰκ. 73, 74, 76, 111, 117) καὶ τέλος τὴν τῆς Βαβούδας (εἰκ. 117) καὶ τὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ (ἡμετέρα εἰκὼν 19, BEYER, ἔ. ἀ. εἰκ. 79).

Ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦδε μονοκλίτους βασιλικὰς ἔχομεν τὴν τῆς Τεγέας (ORLANDOS, Jahrb. des Inst. 1934 Arch. Anz. 156), τὴν ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου πιθανολογουμένην (Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Π. Α. Ε. 1951 σ. 42 εἰκ. 1), τὴν ἐν Ἀγραις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν μεταγενεστέραν τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1924 σ. 4 εἰκ. 6). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν βασιλικὴν τῆς Καρπάθου, ἧς τὴν κάτοψιν ἐδημοσίευσεν ὁ G. JACOPICH (Edifizi bizantini di Scarpanto, Rodi 1925, σ. 8 εἰκ. 2), αὕτη ἀτόπως ἐθεωρήθη (Α.Ε. 1929 σ. 196) ὡς μονόκλιτος, διότι προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ σχεδίου της πείθει, ὅτι πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τρικλίτου.

[2] Τὰ μαρτύρια ταῦτα ἐστεγάζοντο ἄλλοτε μὲν διὰ κτιστῆς καμάρας (Β. Ἀφρική: Τίπασα, Συρία: Βαβούδα) ἄλλοτε δὲ διὰ δικλινοῦς στέγης. Τοιαύτας μικρὰς μονοκλίτους βασιλικὰς τοποθετημένας ἐπὶ κρηπῖδος βλέπομεν ἀπεικονισμένας καὶ εἰς τὸ περίφημον ἐξ Αἰγύπτου ὕφασμα τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (εἰκὼν παρὰ J. STRZYGOWSKI, Orient oder Rom πίν. IV καὶ σ. 97 εἰκ. 41).

[3] Βασιλικαί: Ἁγ. Πέτρου Ρώμης (σχέδιον Alfarano) (ἡμετέρα εἰκὼν 29), Ἁγ. Παύλου Ρώμης (εἰκ. 30), Ἁγ. Ἰωάννου Λατερανοῦ (εἰκ. 31), Μητρόπολις Ραβέννας (Ursiana) (HOLTZINGER, Handbuch der Architektur 3, IIα. Leipzig 1909, εἰκ. 65), Ἁγ. Φήλικος Νόλης (HOLTZINGER, Zeitschrift für bildende Kunst XX, 135 - BYVANCK, Byz. Zeit. 1930 σ. 552), Ρεπαράτου ἐν Orléansville Ἀλγερίου (ἡμετέρα εἰκ. 28), Δερμὲς παρὰ τὴν Καρχηδόνα (ἡμετέρα εἰκ. 49), Σεζερμές (P. GAUCKLER, Basil. chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν. X), Φεριάνας δύο (GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. XXI καὶ XXIII), Ἁγ. Κυπριανοῦ ἐν Καρχηδόνι (G. BARDY, L'Afrique chrétienne σ. 14), Ἰμπριχὶμ καὶ Γκουστοὺν Νουβίας (GAU, Neuentdeckte Denkmäler in Nubien πίν. 53), Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ (ἡμετέρα εἰκ. 13), Ἀναστάσεως εἰς Ἱερουσαλήμ (ἡμετέρα εἰκ. 12), Ὄρους Ἐλαιῶν (εἰκ. 14), Σουβέδας Συρίας (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 19), Σαλαμῖνος Κύπρου (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα σ. 5, ἡμετέρα εἰκ. 119), Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26), Νικοπόλεως Β (ΠΑΕ 1938 πίν. 1 πβλ. καὶ ἡμετέραν εἰκόνα εἰς πίν. Β σ. 101).

[4] Βασιλικὴ Τιπάσης, Ἀλγερίου (εἰκ. 120) (St. GSELL, Les monum. antiques de l'Algérie II, Paris 1901, εἰκ. 147). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ σήμερον ἐννεάκλιτος βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Σάλσης εἰς Τίπασαν ἀπέβη ἀργότερον τοιαύτη, λόγῳ τῆς δυσκολίας καλύψεως τοῦ 13.50 μ. εὐρέος μέσου κλίτους τῆς ἀρχικῆς ἑπτακλίτου πβλ. GSELL, Mon. antiques de l'Algérie II, σ. 319.

[5] Κοιμητηριακὴ βασιλικὴ Δαμοὺς - ελ - Καριτὰ παρὰ τὴν Καρχηδόνα (DELATTRE, La basilique de Damus el Karita).

ναοῦ, ὡς π. χ. εἰς τὴν παρὰ τὸ Σοχάγκ (Ἄθριβιν) τῆς Ἄνω Αἰγύπτου Λευκὴν Μονήν (εἰκ. 27) ὡς καὶ εἴς τινας βασιλικὰς προελθούσας ἐκ μετατρο-

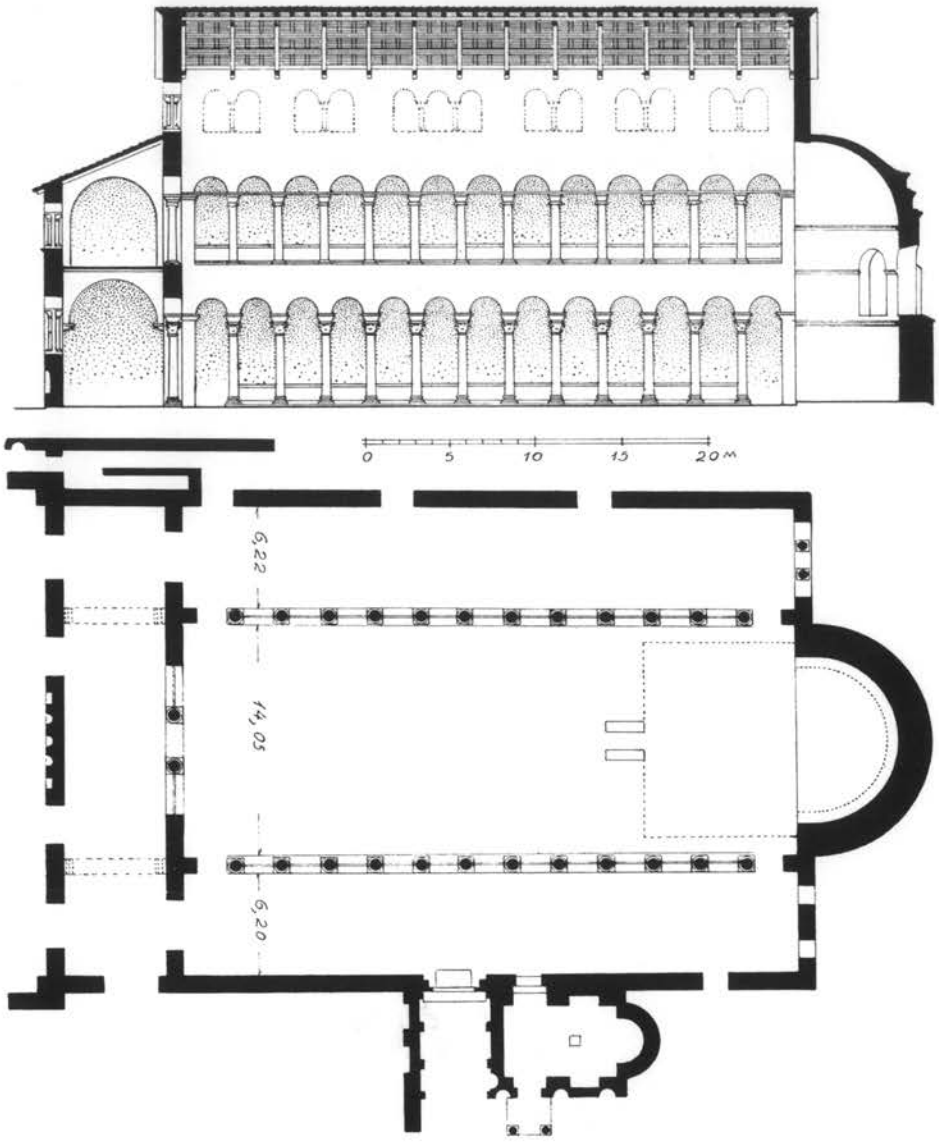

Εἰκ. 118. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς τρικλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. (Φωταγωγὸς καὶ στέγη ἐν ἀναπαραστάσει).

πῆς εἰδωλολατρικῶν ναῶν εἰς χριστιανικούς, ἐχόντων δὲ καὶ δυτικὴν ἐντὸς τοῦ σηκοῦ των κιονοστοιχίαν, ὡς π. χ. εἰς τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἐφέσου [1].

Αἱ λωρίδες εἰς ἃς διηρεῖτο ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς ἀποκαλοῦν-

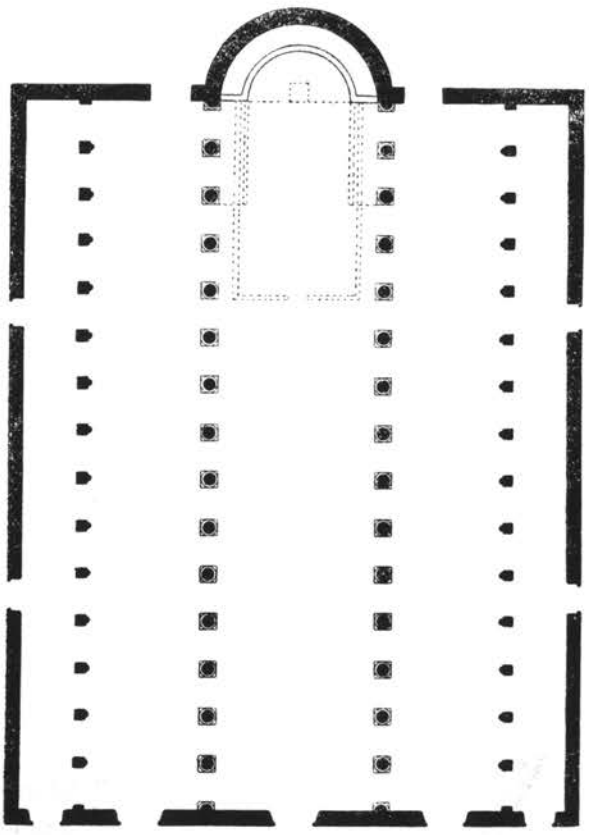

Εἰκ. 119. Κάτοψις τῆς πενταχλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Σαλαμῖνος Κύπρου (Σωτηρίου).

ται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, παλαιότερον μὲν *στοαί* [2], ἀργότερον δὲ *ἔμβο-*

[1] Österreichische Jahreshefte 1912 σ. 208.

[2] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 15. Βίος Κωνσταντίνου III, 37, 39 καὶ IV, 49. ΕΥΑΓΡΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. I, 14 (MIGNE, Ε.Π. 86, 2460), ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμάτων, Βόννης σ. 78. Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Κολοφῶνος (MACRIDY, Öst. Jahresh. 1912, 38) κεῖται: *ἐποίησεν τὸν ἄνβωνα καὶ τὰς στοάς*. Στοαὶ ἐπίσης ἀναφέρονται καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Λαοδικείας (Δ' αἰ.), (W. RAMSAY, Cities and Bishoprics I σ. 543). Λατινιστὶ ὠνομάζοντο porticus. Περὶ τῆς χρήσεως τῆς λέξεως στοᾶς ὅρα H. L. GORDON, The Art Bulletin 1931 σ. 366 ἑ. καὶ G. DOWNEY, Am. Journ. of Arch. 1937 σ. 194 ἑξ. Μόνον ὁ ἀρχαΐζων ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ ὀνομάζει τὰς στοὰς ὁμηριστὶ *αἰθούσας* (Ἔκφρ. στ. 547, 551, 591).

λοι [1] ἢ *κλίτη* [2]. Τοῦ τελευταίου τούτου ὅρου ὡς εὐχρηστοτέρου θὰ κάμωμεν καὶ ἡμεῖς χρῆσιν διαστέλλοντες τὰς βασιλικὰς εἰς μονοκλίτους, τρικλίτους, πεντακλίτους κλπ.

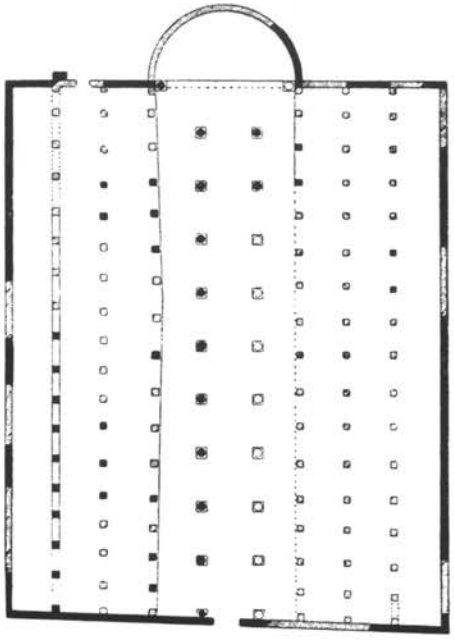

Εἰκ. 120. Κάτοψις τῆς ἀρχικῶς ἑπτακλίτου καὶ σήμερον ἐννεακλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Σάλσης εἰς Τίπασα Ἀλγερίας (Gsell).

Ἐκ τῶν στοῶν ἢ κλιτῶν τούτων τὸ μέσον ἦτο, κατὰ κανόνα, πλα-

[1] ΜΑΛΑΛΑΣ, 491,8 (Βόννης). ΚΩΝΣΤ. Ο ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως στ. 559 (ἔκδ. Legrand ἐν R. Ét. Gr. IX, σ. 53). ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Varia Graeca sacra, Πετρούπολις 1909, 6,15 – 15,47 – 47,27 – 48,11 DMITRIEWSKIJ, Τυπικὰ 677. Περὶ οἰκοδομῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας (ΚΩΔΙΝΟΣ σ. 137 Βόννης), GOAR, Εὐχολόγιον σ. 625. Χ/φος κῶδιξ Μ. Καρακάλλου ὑπ' ἀρ. 66 Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΣ', 241.

[2] ΤΥΠΙΚΟΝ ΑΓ. ΣΑΒΑ κεφ. 4 καὶ 5: *ἐξέρχεται διὰ τοῦ βορείου κλίτους*. ΜΑΡΚΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ κεφ. 96. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ σ. 4 καὶ 13 (Goar). ΒΙΟΣ ΟΣΙΑΣ ΜΑΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΙΑΣ 10: *ἐκ δεξιοῦ κλίτους*. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, Λόγοι εἰς τὴν Γέννησιν Μαρίας σ. 1309: *ἐν τοῖς κλήτεσι τῆς ἐκκλησίας*. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγ. Βαρνάβαν: *κατὰ δὲ τὸ κλῖτος τοῦ ναοῦ πρὸς Λίβαν*. ΚΩΝΣΤ. ΡΟΔΙΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Ἀποστόλων ἔκδ. Legrand, Rev. des Ét. Gr. IX σ. 57 στ. 701 καὶ 710: *κλῖτος δεξιόν*. ΝΙΚ. ΜΕΣΣΑΡΙΤΗΣ, 33, 34, 35, 67 (Ἔκδ. Heisenberg). ΤΥΠΙΚΟΝ Μ. τοῦ Στουδίου DMITRIEWSKIJ, Τυπικὰ 225 καὶ 274: *Συνάγονται δὲ τῶν μοναχῶν οἱ ψάλλοντες εἰς τὸ δεξιὸν κλῖτος*. Εἰς τὸ ΤΥΠΙΚΟΝ τῆς Εὐεργέτιδος, DMITRIEWSKIJ, Τυπικὰ 272, τὸ κλῖτος λέγεται κλῖμα: *Ἐξέρχονται διὰ τοῦ ἀριστεροῦ κλίματος*. ΒΙΟΣ ΑΓ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ἔκδ. L. Petit, Paris 1904, σ. 40,8: *τὸ λαιὸν κλῖτος*. Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν γίνεται συχνοτάτη χρῆσις τῆς λέξεως *κλῖτος* καὶ ἐν τῇ Π. ΔΙΑΘΗΚΗ (Ψαλμ. 127, 3. Ἔξοδ. 25, 13, 26, 30, 27, 9,11, 28,30 – 40.20.22. Ἰεζεκ. 46, 1. 2, 47, 1. 2. Ἀριθμ. 34,3, 35,5. Βασιλ. 7,38).

τύτερον τῶν ἄλλων καὶ ὑψηλότερον ἐστεγασμένον (εἰκ. 121, 122, 123). Λόγῳ δὲ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος, ἣν ἡ μέση στοὰ παρουσίαζε πρὸς τὰς κεντρικὰς ἢ *βασιλικὰς* λεγομένας *ὁδοὺς* [1] ἢ *λεωφόρους* [2] ἢ *δρόμους* [3] τῶν συγχρόνων πόλεων (Ἐφέσου, Παλμύρας, Ἀλεξανδρείας, Κ/πόλεως), οἵτινες ἔφερον ἑκατέρωθεν στοάς, ἐκλήθησαν ἀργότερον καὶ οἱ μετὰ τοιούτων στοῶν ναοὶ

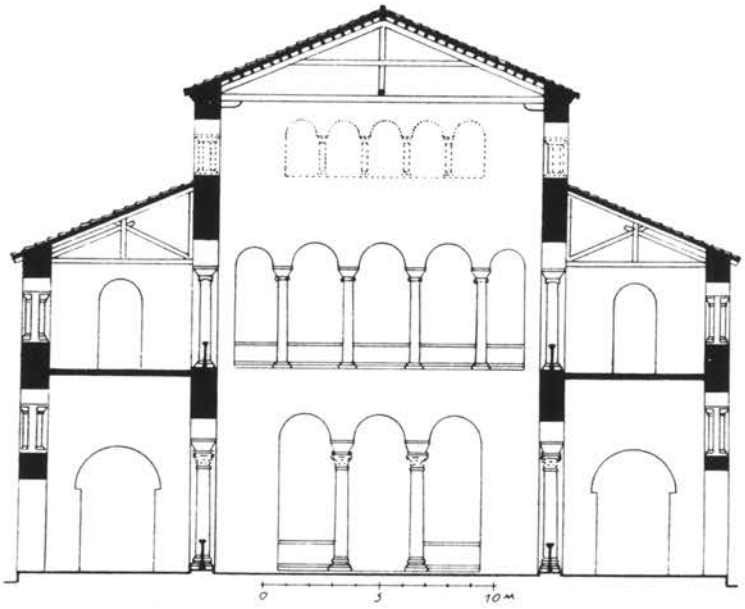

Εἰκ. 121. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ τρικλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὄψις πρὸς τὸν νάρθηκα. Ὁ Φωταγωγὸς ἐν ἀναπαραστάσει.

δρομικοί [4]. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκκλησία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἐπίγειος κα-

[1] Ὁδὸς βασιλική: ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., Στρωματεῖς 7. 12. 7, 15. 91. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, MIGNE Ε.Π. 57, 434 καὶ 563. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87³, 3165. ΜΙΧ. ΨΕΛΛΟΥ, Ἐπιστολαὶ ἐν Κ. ΣΑΘΑ Μεσ. Βιβλ. 5,286. SPATA, Le pergamene 165, 1. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Χρον. Διήγησις 7.8, 538, 4, Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Β' 244 (Κ. ΣΑΘΑ, Μεσ. Βιβλ. VI. 454).

[2] Λεωφόρος βασιλική: ΓΡΗΓΟΡ. ΝΥΣΣΗΣ, Ε.Π. 44, 417. ΙΕΡΟΣΟΛ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, MIGNE Ε.Π. 87³ 3460. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, Βίος τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ε.Π. 35,269.

[3] Δρόμος βασιλικός: TRINCHERA, Sylloge 124.95, 144.111, 152.14. CUSA, I diplomi 353.6 – 533.14. L. PETIT, Izvestija 6.40. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Παραστάσεις σύντομοι 114,19 (Βόννης). Ἕτέρου ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Περὶ ἀγαλμάτων Κωνσταντινουπόλεως. Ν. Ἑλλην. ΙΖ', 19. Προσθέτω ὅτι ἐν παπύρῳ τοῦ Α' μ. Χ. αἱ. ἀναφέρονται *ῥύμαι βασιλικαί* (Pap. Lond. II 262 [σ. 177] 3).

[4] Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Περὶ θεμ. ΙΙΙ 139,19 (Βόννης), Βασ. Τάξεως Ι, 166 (Βόννης) «*δρομικῷ τῷ σχήματι*». ΙΩ. ΦΩΚΑΣ, Ἔκφρασις Ἁγ. Τόπων Ε. Π. 133, 960. ΜΙΧ. ΓΑΥΚΑΣ, 498, 21 (Βόννης). ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ Ἔκδ. Vassiljewskij ἐν Pravoslavnij Palestinskij Sbornik IV 11 (1886) 256, 25. ΠΑΤΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ σ. 140,10 – 214,2 καὶ 260,

τοικία τοῦ οὐρανίου βασιλέως Χριστοῦ, συχνὰ ἀποκαλεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ὁ ναὸς *βασίλειος* [1] ἢ *βασιλικὸς οἶκος* [2], ἡ δὲ μέση στοὰ αὐτοῦ *ἀνάκτορον* [3] καὶ *βασιλικόν* [4].

Χαρακτηριστικὴ τῶν μεγάλων ἑλληνιστικῶν δρομικῶν βασιλικῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦτο ἡ ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὕπαρξις *ὑπερῴου* ἢ *γυναικωνίτου* [5] (εἰκ. 118, 121, 122), ἐν' ᾧ τοὐναντίον ἐν τῇ Δύσει, ὅπου ὁ

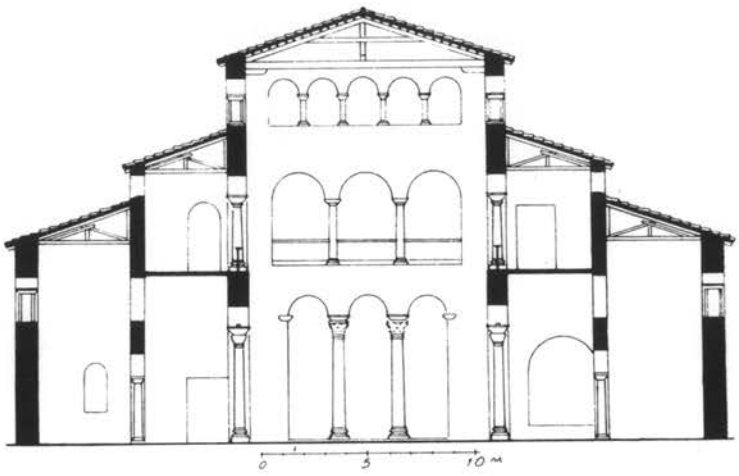

Εἰκ. 122. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεντακλίτου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Σωτηρίου).

χωρισμὸς τῶν φύλων δὲν ἦτο τόσον αὐστηρός, δὲν ὑπῆρχεν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄνωθεν τῶν κλιτῶν γυναικωνίτης [6] (εἰκ. 123).

---

11 (Preger). [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 130,5 καὶ 147,3 (Βόννης). ΑΝΩΝΥΜΟΥ Περιγρ. Ἁγ. Σοφίας σ. 74,6. ΜΗΤΡΟΠ. ΔΑΝΙΗΛ, Διήγησις καὶ περίοδος Ἁγ. Τόπων παρὰ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ Ἑλληνομν. σ. 190. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, Rev. de l'Orient Chrétien 1905, 166. ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ VII, 43 παρὰ BANESCU, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 3 σ. 147 στ. 2.

[1] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Βίος Κωνσταντίνου σ. 93, 29 καὶ 94, 8, 19 (Heikel).

[2] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 15, καὶ X, 4, 20. – Βίος Κωνσταντίνου I, 11 (Heikel σ. 7) – ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ, Du Cange Gl. Gr. 953.

[3] ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐγκώμιον Κωνσταντίνου IX, 7. Ὁ ἀρχαῖζων ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (στ. 50) τὴν ὀνομάζει, ὁμηριστί πάντοτε, *μέλαθρον*.

[4] Ἐπιγραφὴ βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1929 σ. 69). Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰς Πράξεις τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (MIGNE, Ε. Π. 116 στ. 1317) ἀπαντᾷ «*ἡ βασιλικὴ τοῦ ναοῦ*» σημαίνουσα τὸ μέσον κλῖτος.

[5] Βασιλικαί: Ἀναστάσεως καὶ Θεοτόκου Ἱεροσολύμων, Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ, Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ἁγ. Δημητρίου καὶ Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης κλπ.

[6] Βασιλικαί: Ἁγ. Πέτρου (εἰκ. 123), Ἁγ. Παύλου (εἰκ. 124), Λατερανοῦ καὶ Μεγάλης Παναγίας Ρώμης, Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου καὶ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννης. Ἐξαίρεσις: βασιλικαὶ Ἁγ. Λαυρεντίου καὶ Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης.

2) *Αἱ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαί.* Εἰς τὰς δρομικὰς βασιλικὰς αἱ χωρίζουσαι τὰ κλίτη κιονοστοιχίαι ἔβαινον συνήθως ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ (δυτικῆς) μέχρι τῆς ἄλλης (ἀνατολικῆς). Ὁ τύπος οὗτος βασιλικῆς εἶναι ὁ ἁπλούστερος ἅμα καὶ ὁ συνηθέστερος, ἰδίᾳ κατὰ τὸν Ε΄ καὶ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα, εἴθισται δέ, ὡς εἴπομεν, νὰ ὀνομάζεται *δρομικός*, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῆς διατάξεώς του πρὸς δρόμον ἢ καὶ *ἑλληνιστικὸς* λόγῳ τῆς συγγενείας του πρὸς τὰς ἀρχαίας ἑλλη-

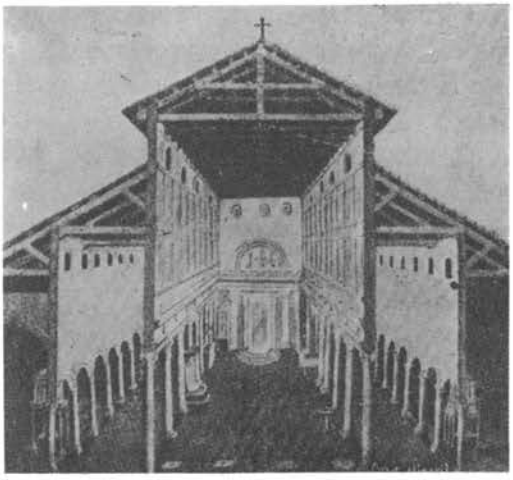

Εἰκ. 123. Προοπτικὴ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (Alfarano).

νικὰς στοάς (πβλ. τὴν εἰκ. 39 πρὸς τὰς εἰκ. 118, 119, 120). Εἷς τινας ἐν τούτοις βασιλικάς — 30 μέχρι τοῦδε γνωστάς — τόσον τῆς Δύσεως ὅσον καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Κυρίως Ἑλλάδος ἀκόμη δὲ καὶ τῶν Βαλκανίων, ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος, αἱ σειραὶ τῶν στηριγμάτων, ἐκκινοῦσαι ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς νηός, δὲν ἐξετείνοντο μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ, ἀλλὰ ἢ διεκόπτοντο εἴς τινα ἀπὸ τούτου ἀπόστασιν, τοῦ ὑπολοίπου τμήματος ἀπομένοντος ἀστύλου (εἰκ. 125) ἢ ἐκάμπτοντο κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἢ τέλος ἐξετείνοντο μὲν καὶ πάλιν μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, διεκόπτοντο ὅμως εἴς τινα ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν ὑπὸ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος ἀνοίγματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς ἕκαστον κλῖτος (εἰκ. 131). Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ πρὸς τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον συνένωσις τῶν κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν ἐγίνετο δι' ἁπλῶν παραστάδων προσαρτωμένων

εἰς ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ἅτινα οὕτω ἀπέβαινον ταυόμορφα (εἰκ. 125, 126, 127, 128 κλπ.) ἢ γαμματοειδῆ (εἰκ. 137), κατὰ δὲ τὴν τρίτην διὰ δύο παραστάδων προσηρτημένων ἑκατέρωθεν ἀντιστοίχων τμημάτων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ἅτινα οὕτω ἀπέβαινον σταυρόμορφα (εἰκ. 133) ἢ ἐν σχήματι πλαγιαστοῦ ταῦ (εἰκ. 134). Τέλος τὰ τμήματα τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου συνηνοῦντο πρὸς ἄλληλα ἐν ὀρθώσει διὰ τόξων.

Διὰ τοῦ παρεμβληθέντος ἐγκαρσίου τοίχου, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν ἀνατολικόν, ἐδημιουργεῖτο εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἓν ἐπίμηκες ἐγκάρσιον κλῖτος, οἱονεὶ εἰς ἀνατολικὸς νάρθηξ, ὅστις εἶναι ἰδίᾳ εὐκρινὴς εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν. Τοῦ ἐγκαρσίου δὲ τούτου κλίτους τὸ πλάτος σπανίως ἰσοῦτο πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου τῆς νηός [1]· συνήθως ἦτο μικρότερον ἐκείνου [2], ἄλλοτε δὲ πάλιν μεγαλύτερον [3]. Ὅπως δ' ὁ καθαυτὸ νάρθηξ, οὕτω καὶ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος δὲν περιωρίζετο συνήθως μόνον ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου τοῦ ναοῦ (ὡς ἐν Μιλάνῳ, Νικοπόλει, Κορίνθῳ, Ἐπιδαύρῳ, Κλαζομεναῖς, Βόσρα καὶ Κωρύκῳ) ἀλλ' ἐξετείνετο καὶ πέραν τῶν πλαγίων τοίχων αὐτοῦ, σχηματίζον δύο ἐξέχοντα πτερύγια, ὁπότε ἡ κάτοψις τοῦ κυρίως ναοῦ ἐλάμβανεν ἐντονώτερον τὸ σχῆμα ταῦ ἤτοι τὸ τοῦ ἀρχαϊκοῦ σταυροῦ [4]. Ἐπεκτείνεται δὲ μάλιστα ἡ ὁμοιότης νάρθηκος καὶ ἐγκαρσίου κλίτους ἀκόμη καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας· διότι ὄχι μόνον συχνὰ τὰ ἐξέχοντα πτερύγια καταλήγουσιν εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας [5], ἀλλὰ καὶ τριμερῆ δι' ἐγκαρσίων τόξων ἢ καὶ κιόνων λαμβάνουσι διαίρεσιν, ἀντιστοιχοῦσαν σχεδὸν πάντοτε πρὸς τὰς διαιρέσεις τοῦ κυρίως ναοῦ, ὁπότε αἱ κατὰ μῆκος κιονοστοιχίαι τούτου ἐμφανίζονται οἱονεὶ προεκτεινόμεναι καὶ εἰς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος [6].

Θεωρίαι περὶ τῆς γενέσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῶν βασιλικῶν. Τὴν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τοῦ Δ' καὶ τῶν δύο ἐφεξῆς αἰώνων παρουσίαν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἐπεχείρησαν οἱ ἐρευνηταὶ νὰ ἑρμηνεύσουν ἄλλοι μὲν ἐν συναφείᾳ πρός τινα προγενεστέ-

[1] Βασιλικὴ Βουθρωτοῦ (εἰκ. 129).

[2] Βασιλικαί: Μιλάνου (εἰκ. 133), Παραμυθιᾶς (εἰκ. 128), Νικοπόλεως Α καὶ Β (εἰκ. 133 καὶ 134), Δαφνουσίων (εἰκ. 126), Ἐπιδαύρου (εἰκ. 133), Πανόρμου Κρήτης (εἰκ. 133).

[3] Βασιλικαί: Τροπαίου (εἰκ. 143), Φιλίππων (εἰκ. 143) Δωδώνης (εἰκ. 136), Ἰλισοῦ (εἰκ. 148), Πέργης (εἰκ. 143), Γενησαρέτ (εἰκ. 143), Ἁγ. Μηνᾶ (εἰκ. 139).

[4] Βασιλικαί: Ἁγ. Μηνᾶ, Γενησαρέτ, Πέργης, Φιλίππων Α, Τροπαίου, Βουθρωτοῦ, Νικοπόλεως Α, Δαφνουσίων, Ἰλισοῦ, Πανόρμου Κρήτης, Ἀπολλωνίας.

[5] Βασιλικαί: Δωδώνης, Παραμυθιᾶς καὶ Ἑρμουπόλεως Αἰγύπτου (κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. H. Megaw).

[6] Ἐξαίρεσιν κάμνει ἡ βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων (εἰκ. 126), ἔνθα τὰ χωρίσματα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς κιονοστοιχίας τῆς νηός.

ραν (εἰδωλολατρικὴν ἢ καὶ χριστιανικήν) ἀρχιτεκτονικὴν σύλληψιν, ἄλλοι δὲ ὡς προελθοῦσαν ἐκ καθαρῶς πρακτικῶν, λειτουργικῶν ἢ λατρευτικῶν λόγων.

Εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα δυνάμεθα νὰ καταλέξωμεν τὸν G. DEHIO, ὅστις ἤδη ἀπὸ τοῦ 1885 [1] καὶ τοῦ 1892 [2] ἐθεώρησε τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς ὡς παραγώγους τῆς μετὰ περιστυλίου ρωμαϊκῆς οἰκίας, τῆς ὁποίας τὸ μὲν tablinum διεδέχθη ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, τὰς δὲ alas τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος καὶ τέλος τὸ atrium ἡ ναῦς. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ θεωρία αὕτη δὲν δύναται πλέον νὰ εὐσταθήσῃ μετὰ τὰς τελευταίας ἐρεύνας, καθ' ἃς διεπιστώθη ὅτι λόγῳ τῶν ποικίλων μορφῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει εἰς τὰς διαφόρους χώρας ἡ τυπικὴ κατασκευὴ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, δὲν δύναται πλέον νὰ ἀναχθῇ εἰς ἓν ὡρισμένον ἑλληνιστικὸν ἢ ρωμαϊκὸν κτήριον, ὅπερ νὰ τῆς ἐχρησίμευσεν ὡς ἀρχιτεκτονικὴ ἀφετηρία — ὡς ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν οἰκίαν — ἐπειδὴ πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν διὰ τὸν σχηματισμόν της ποικίλαι τοπικαὶ παραδόσεις καὶ προϋποθέσεις ἀναλόγως τῶν διαφόρων γεωγραφικῶν περιοχῶν [3].

Ὀλίγον ἀργότερον (1896) ὁ F. X. KRAUS [4] ἐθεώρησε τὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴν ὡς προελθοῦσαν ἐκ τῆς συνενώσεως τοῦ ταφικοῦ τρικόγχου (cella trichora) μὲ τὴν βασιλικὴν αἴθουσαν (aula) τῶν μεγάλων ρωμαϊκῶν παλατίων. Κατ' ἀκολουθίαν αἱ δύο πλευρικαὶ ἁψῖδες τοῦ τρικόγχου ἐθεωρήθησαν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖον, ὅπερ ἐμόρφωσε τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος.

Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ παλαιοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου, τοῦ τρικόγχου, ἀλλ' ἐπὶ διαφόρου βάσεως ἐτοποθέτησεν ἀργότερον (1926) τὴν καταγωγὴν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῶν μεγάλων βασιλικῶν τῆς Ρώμης καὶ ὁ H. GLÜCK [5], ὅστις ἐθεώρησε τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος μὲ τὴν ἁψῖδα ὡς μίαν κατασκευαστικὴν ἑνότητα ἀντιτιθεμένην πρὸς τὴν ναῦν. Τῆς ἑνότητος δὲ ταύτης τὴν ἀρχιτεκτονικὴν σύλληψιν διαβλέπει ὁ Glück εἰς τὰς ἐν σχήματι πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου αἰθούσας, τὰς ἐφωδιασμένας δι' ἡμικυκλικῶν ἁψίδων κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευρὰς καὶ κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν μακρῶν, οἵας δηλ. τὰς συναντῶμεν εἰς πολλὰς ρωμαϊκὰς θέρμας [6] ἀλλὰ καὶ εἰς παλάτια, ἐπαύλεις ἀκό-

---

[1] G. DEHIO, Die Genesis der christlichen Basilika, München 1885.

[2] G. DEHIO – v. BEZOLD, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes τ. I, Stuttgart 1892.

[3] O. WULFF, Entwicklungsläufe der altchristl. Basilika. Byz. – Neugr. Jahrbücher VI (1936) σ. 61 ἑξ.

[4] F. X. KRAUS, Geschichte der christl. Kunst I, Freiburg i. Br. 1896, σ. 269 ἑξ.

[5] H. GLÜCK, Die Herkunft des Querschiffes in der römischen Basilika und der Trikonchos ἐν Festschrift zu 60 Geburtstag von P. Clemen, Düsseldorf 1926, σ. 200 – 207.

[6] Λαμπαίσης (Β. Ἀφρικῆς), Τρεβήρων, Ρώμης (Καρακάλλα καὶ Διοκλητιανοῦ) κλπ.

μη δὲ καὶ εἰς ταφικὰ χριστιανικὰ μνημεῖα. Ὡς δὲ ἐκεῖναι, λέγει ὁ Glück, προσέδιδον εἰς τὰ μεγάλα ἐκεῖνα κτήρια μνημειώδη χαρακτῆρα, οὕτω καὶ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ρώμης παρεῖχεν εἰς αὐτὰς μνημειώδη μεγαλοπρέπειαν. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Glück δὲν εὑρίσκει τὴν δικαίωσίν της ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν μνημείων· διότι ἡ τρίκογχος διάταξις τῶν εἰδωλολατρικῶν αἰθουσῶν ἐμφανίζεται, ἀπὸ ἀπόψεως συλλήψεως τῆς κατασκευῆς, ὡς ἓν σύνολον τόσον διάφορον τοῦ τῆς μνημειώδους χριστιανικῆς βασιλικῆς, ὥστε πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπίδρασίς της. Τὸ χαρακτηριστικὸν θέμα τοῦ εὐρέος ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπερ παρεμβάλλεται ὡς ἐνιαῖος χῶρος μεταξὺ ἱεροῦ καὶ κλιτῶν τῆς βασιλικῆς διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἰδέαν τῶν τρικόγχων αἰθουσῶν τῶν θερμῶν καὶ ἄλλων κτηρίων τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, αἵτινες ἄλλως τε ἦσαν πάντοτε θολοσκεπεῖς, ἐν ᾧ τὰ ἐγκάρσια κλίτη τῶν βασιλικῶν ἦσαν πάντοτε ξυλόστεγα.

Αἱ δύο ἀνωτέρω θεωρίαι τῆς ἐκ τοῦ ταφικοῦ τρικόγχου προελεύσεως τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς δὲν ἀντιβαίνουν καὶ πρὸς τὴν πρόσφατον θεωρίαν τοῦ DYGGVE[1], καθ' ἣν ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ εἶναι προϊὸν βαθμιαίας ἐξελίξεως τοῦ πρωτογόνου μεθ' ἡμικυκλικῆς κόγχης τάφου, εἰς τὸν ὁποῖον προσετέθη ἐμπρὸς κατ' ἀρχὰς μία ἐγκαρσία αἴθουσα καὶ μετὰ ταῦτα μία ὕπαιθρος τὸ πρῶτον, ἐστεγασμένη δ' ὕστερον δρομικὴ βασιλική. Ἡ θεωρία ὅμως αὕτη τοῦ Dyggve ἰσχύει μόνον ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως, ἅτινα συνδέονται μὲ τὴν λατρείαν τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος, ὡς θέλομεν ἀναπτύξει κατωτέρω ἐκτενέστερον.

Ὁμοίως εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὴν γνώμην ἐρευνητῶν τινων[2], καθ' ἣν δὲν ἀποκλείεται μακρινή τις ἐπίδρασις τῶν *χαλκιδικῶν*[3] τῶν παλαιῶν κοσμικῶν ρωμαϊκῶν βασιλικῶν ἐπὶ τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους χριστιανικῶν.

Τέλος εἰς τὴν αὐτὴν «ἀρχιτεκτονικὴν» ὁμάδα πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ γνώμη τοῦ H. CHRIST[4], καθ' ἣν τὸ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους σχέδιον θὰ προῆλθεν ἐκ τῆς ἐπιθυμίας νὰ προσλάβῃ ὁ ναὸς τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ — ὡς ἔγινε π.χ. διὰ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως—ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο, λόγῳ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν, δὲν ἦτο παντα-

[1] E. DYGGVE, Atti III Congr. arch. Crist. σ. 239 καὶ Probleme des altchristlichen Kultbaus ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 59 (1910) σ. 103 ἑξ.

[2] O. WULFF, altchr. und byz. Kunst σ. 205. – A. GRABAR, Martyrium σ. 305.

[3] VITRUVIUS, De Archit. graeca V, 1, 4 ἔκδ. Krohn σ. 96.

[4] H. CHRIST, Zur Erklärung des T-förmigen Grundrisses der konstantinischen Peterskirche in Rom ἐν Rivista di Archeologia Cristiana 12 (1935) σ. 293 - 311.

χοῦ ἐφικτόν — ὡς π.χ. εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον τῆς Ρώμης — συνεπτύχθη ὁ σταυρὸς περικοπέντος τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ σκέλους [1].

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁμάδα, ἥτις ἀποδίδει τὴν γένεσιν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους εἰς λειτουργικοὺς ἢ λατρευτικοὺς σκοπούς, πρέπει ἐν πρώτοις νὰ κατατάξωμεν τὸν π. H. GRISAR [2], ὅστις ἤδη ἀπὸ τοῦ 1908 ἀπέδωκε τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῶν βασιλικῶν τῆς Ρώμης εἰς τὴν ἀνάγκην διευρύνσεως τοῦ πρὸ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ χώρου χάριν ἀνετωτέρας τελέσεως τῆς λειτουργίας. Κατ' αὐτὸν ὁ σημαντικῶς διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους διευρυνθεὶς παρὰ τὸ ἱερὸν χῶρος ἐχρησιμοποιήθη ἐν μέρει μὲν διὰ τὴν τοποθέτησιν βοηθητικῶν τραπεζῶν, χάριν τῶν προσφορῶν τοῦ πλήθους, ἐν μέρει δὲ χάριν τῆς μονιμοποιήσεως τῶν δι' ἐπίσημα πρόσωπα προωρισμένων ἑδωλίων *(senatoria, matronea)* καὶ τέλος ἐν μέρει χάριν τῆς ἀνετωτέρας τελέσεως λειτουργικῶν τινων ἱεροπραξιῶν (βαπτίσματος, χρίσματος κλπ.).

Ὀλίγον ἀργότερον (1914) ἀλλὰ καὶ προσφάτως ἀκόμη (1936) ὁ WULFF [3] ἐσχέτισε τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, ὅταν πλέον αἱ προσφοραὶ τῶν πιστῶν δὲν ἐκομίζοντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς κυρίας Ἁγίας Τραπέζης, ἀλλ' ἀπετίθεντο εἴτε εἰς χωριστὰ διαμερίσματα κατασκευασθέντα παραπλεύρως τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ *(πρόθεσις, διακονικόν, παστοφόρια)* ἢ, τούτων μὴ ὑπαρχόντων, εἰς τὸν ἑκατέρωθεν τοῦ βήματος χῶρον. Ὅταν, λέγει, τὸ πρεσβυτέριον δὲν ἐπήρκει πλέον εἰς τὸν αὐξηθέντα ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν καὶ εἰς τὴν λαμπρότητα τῶν λειτουργικῶν ἱεροπραξιῶν ἐμεγεθύνθη ἐνίοτε ὁ πρὸ τῆς ἁψῖδος χῶρος κατά τε τὴν μίαν ἢ καὶ τὰς δύο αὐτῆς πλευράς. Τὴν αὐτὴν γνώμην, τῆς χάριν τοῦ κλήρου δηλονότι διευρύνσεως τοῦ πρὸ τῆς ἁψῖδος χώρου, διετύπωσαν καὶ ὁ BÜHLMANN [4] τὸ 1914 καὶ ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ [5] τὸ 1929. Ἀφ' ἑτέρου τὸ 1935 καὶ τὸ 1937 ὁ TH. KLAUSER [6], ἀκολουθῶν τὸν Grisar ὑπεστήριξεν, ὅτι λόγος εἰσαγωγῆς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους εἰς τὰς μεγάλας

[1] Ὡς σύμπτυξιν τοῦ σταυρικοῦ τύπου παρεδέχθησαν ἀργότερον τὸν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τύπον ὁ O. WULFF (Byz. - Neugr. Jahrb. VI 1936, σ. 76) καὶ ἐσχάτως διὰ τοὺς ἀνατολικοὺς ναοὺς ὁ R. KRAUTHEIMER (Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia τ. 84, 1941 τεῦχ. 3 σ. 416.

[2] H. GRISAR, Storia di Roma e dei Papi nel medioevo τ. I, Roma 1908, σ. 348 ἑξ.

[3] O. WULFF, Altchr. und byz. Kunst. σ. 204 καὶ Byz. - Neugr. Jahrbücher VI (1936) σ. 70.

[4] Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur 1914, Beiheft 10 σ. 90.

[5] Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 197.

[6] Die konstantinischen Altäre der Lateransbasilika ἐν Römische Quartalschrift XLIII (1935) σ. 183 καὶ Das Querschiff der römischen Prachtbasiliken des IV Jahrh. ἐν Forschungen und Vorschritte XIII (1937) σ. 57.

βασιλικὰς τῆς Ρώμης καὶ ἰδίᾳ τοῦ Λατερανοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀνάγκη δημιουργίας χώρου πρὸς τοποθέτησιν τῶν δευτερευουσῶν τραπεζῶν (altaria), ὡς π.χ. τῶν ἑπτὰ ἐκείνων ἀργυρῶν τραπεζῶν, τὰς ὁποίας κατὰ τὸν Liber Pontificalis Romanus, ἐδώρησεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ καὶ αἵτινες προωρίζοντο νὰ δέχωνται τὰς προσφορὰς τῶν πιστῶν καθ' ἣν ὥραν ἀκόμη ἐτελεῖτο ἡ Θεία Εὐχαριστία ἐπὶ τῆς μεγάλης Ἁγίας Τραπέζης. Ὁμοίαν θεωρίαν διετύπωσε τὸ 1942 καὶ ἐσχάτως (1952) καὶ ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ[1], παραδεχθεὶς ὅτι «τὰ ἐγκάρσια κλίτη τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς διεπλάσθησαν ὡς παστοφόρια διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν προσκομιδὴν τῶν δώρων καὶ τὴν φύλαξιν τῶν ἱερῶν σκευῶν». Τὴν ὡς ἄνω δὲ θεωρίαν παρεδέχθη ἐν μέρει καὶ ὁ LEMERLE[2] ἀποκρούσας ὅμως τὸν ὅρον παστοφόρια διὰ τὰς πτέρυγας τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους.

Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ὁ A. SCHNEIDER[3], ἀναπτύσσων εὐρύτερον παλαιὰν γνώμην τοῦ WULFF[4], ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, ἣν προσέλαβεν ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως. Ἐπειδὴ δὲ κέντρον τῆς λατρείας ταύτης ἦτο ὁ ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν συνήθως ἐν τῇ Δύσει τοποθετούμενος τάφος ἁγίου ἢ μάρτυρος[5], παρ' ὃν συνεκεντροῦντο οἱ Χριστιανοὶ ἵνα διαδηλώσουν τὸν σεβασμόν των καὶ ἐπικαλεσθῶσι τὴν προστασίαν του, ἀπῃτεῖτο εὐρύτης χώρου διὰ τὰς μάζας τῶν πιστῶν περὶ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν καὶ πρὸς τοῦτο θὰ εἰσήχθη τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος. Τὴν θεωρίαν ταύτην, ἣν ἐδέχθη καὶ ὁ R. KRAUTHEIMER[6], ἀνέλαβε νὰ στηρίξῃ καὶ ἀναπτύξῃ εὐρύτερον ὁ A. GRABAR[7]. Ἐπεξέτεινεν ὅμως ὁ τελευταῖος οὗτος ἐρευνητὴς τὴν ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν ὕπαρξιν τάφου μάρτυρος — ὅστις ἀναμφισβητήτως ὑφίστατο ἐν τῇ Δύσει — καὶ εἰς τὰς κυριωτέρας μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς, τοῦθ' ὅπερ ἀντέκρουσεν ὁ ΣΩΤΗΡΙΟΥ[8], ὑποστηρίξας ὅτι εἰς τὰς τελευ-

---

[1] Θεολογία τ. Α΄ τῆς β΄ περιόδου Ἀθῆναι 1941 σ. 90 ἑ. καὶ Χριστ. καὶ Βυζαντ. Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 190 πβλ. καὶ ἐσχάτως ΓΕΩΡΓ. καὶ ΜΑΡ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 149.

[2] Philippes κλπ. σ. 384.

[3] A. M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche von Et-Tâbga am Genesarethsee ἐν Collectanea Hieresolymitana τ. IV, Paderborn 1934, σ. 35 ἑξ.

[4] Altchr. und byz. Kunst. σ. 204.

[5] WIELAND, Altar und Altargrab σ. 98.

[6] Proceedings of the Amer. Philos. Soc. τ. 84 (1941) σ. 412.

[7] Martyrium, Recherches sur le culte des reliques, Paris 1946, σ. 299 ἑξ.

[8] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης σ. 150.

ταίας ταύτας ἢ δὲν ὑπῆρχε τάφος ἁγίου ἢ εἶχε μετατεθῆ εἰς τὴν ναῦν.

Ἐναντίον τῶν θεωριῶν τῆς δευτέρας ὁμάδος, καθ' ἃς δηλ. τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος προῆλθεν ἐκ πρακτικῶν λειτουργικῶν ἢ λατρευτικῶν ἀναγκῶν ἀντεπεξῆλθεν ὁ G. P. KIRSCH [1]. Ἂν πράγματι, λέγει ὁ Kirsch, ὁ μεγαλοπρεπέστερος ἑορτασμὸς τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν τούτου αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν εἶχε καταστήσει ἀναγκαίαν τὴν διεύρυνσιν τοῦ περὶ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν χώρου καὶ εἶχεν οὕτω ὁδηγήσει εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, θὰ ἔπρεπεν ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ ἑξῆς τουλάχιστον πολυάριθμος ὁμὰς βασιλικῶν νὰ παρουσίαζε τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος. Τοιαύτη ὅμως ἀνάπτυξις δὲν παρουσιάζεται οὔτε ἐν τῇ Δύσει οὔτε ἐν τῇ Ἀνατολῇ, διότι αἱ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαὶ ἀποτελοῦσι πάντοτε ἐξαίρεσιν. Ὑπάρχουν δὲ μάλιστα καὶ χῶραι, ὡς ἡ Β. Ἀφρικὴ [2] καὶ ἡ Συρία [3], εἰς τὰς ὁποίας οὐδόλως εὑρέθησαν. Ἔπειτα ἐὰν ὁμοία σκέψις εἶχεν ὁδηγήσει εἰς τὴν γένεσιν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, θὰ ἔπρεπε τοῦτο νὰ συναντᾶται κατὰ προτίμησιν εἰς τρικλίτους βασιλικάς· διότι εἰς αὐτὰς τὸ μέσον κλῖτος ἦτο ὀλιγώτερον πλατὺ ἢ εἰς τὰς πεντακλίτους καὶ ἑπομένως εἰς ταύτας ὁ πρὸ τῆς ἁψῖδος χῶρος ἦτοι ὁ πέριξ τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἐμφανίζεται πλέον περιωρισμένος ἢ εἰς ἐκείνας. Ἐν τούτοις ἐν Ρώμῃ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος εὑρίσκεται ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Γ' αἰῶνος ἀποκλειστικῶς σχεδὸν [4] εἰς τὰς πεντακλίτους βασιλικάς, ἐν ᾧ ἄλλαι μικρότεραι βασιλικαὶ καὶ δὴ τρίκλιτοι στεροῦνται αὐτοῦ [5], ἂν καὶ εἰς αὐτὰς ὁμοίως ἑωρτάζετο κανονικῶς ἡ λειτουργία τῇ συμμετοχῇ τοῦ Πάπα καὶ πολυαρίθμων κληρικῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ θεωρία, ἥτις σχετίζει τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν τάφου μάρτυρος, δὲν ἐπαληθεύεται, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος ἢ παρεμφερὴς διάταξις δὲν εὑρίσκεται μόνον εἰς κοιμητηριακὰς βασιλικὰς ἀνεγερθείσας ἐπὶ τοῦ τάφου μάρτυρος ἢ εἰς ναοὺς

---

[1] G. P. KIRSCH, Il transetto nella basilica cristiana antica ἐν Scritti in onore di Bartolomeo Nogara, Città del Vaticano, 1937, σ. 210 ἑξ.

[2] Ἐσχάτως εὑρέθη καὶ ἐν Β. Ἀφρικῇ (Ἀπολλωνία τῆς Κυρηναϊκῆς Πενταπόλεως) βασιλικὴ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους J. W. PERKINS, Christian antiquities of the Cyrenaican Pentapolis, Bull. Soc. arch. Copte τ. IX (1943), πίν. I = ἡμετέρα εἰκὼν 147.

[3] Εὑρέθη ἤδη καὶ ἐν Συρίᾳ μία, ἡ τῆς Bosra. J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, εἰκ. 61.

[4] Ἐξαίρεσιν κάμνει μόνον ἡ τρίκλιτος βασιλικὴ τοῦ S. Pietro in Vincoli, ἧς τὸ ἐγκάρσιον ἀπεδείχθη ἐσχάτως ὡς ὑπάρχον ἤδη κατὰ τὸν Δ' αἰ. Πβλ. KRAUTHEIMER, Proceedings of the Am. Philos. Soc. τ. 81 σ. 414.

[5] Τρίκλιτοι μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαὶ εὑρίσκονται ἐν Ρώμῃ μόλις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Η' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰ. (Ἁγ. Πραξαίδη, Ἁγ. Στέφανος ὁ μέγας κλπ.).

ἀφιερωμένους εἰς τὴν μνήμην μαρτύρων, ὧν λείψανα κατετίθεντο ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν, ἀλλὰ καὶ εἰς βασιλικὰς, αἵτινες δὲν εἶχον τοιοῦτον χαρακτῆρα κατεσκευάσθησαν δ' ἁπλῶς ὡς μεγάλαι αἴθουσαι εὐχαριστιακῶν συγκεντρώσεων, ὅπως μαρτυρεῖ π. χ. ἡ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ [1]. Ἀλλαχοῦ λοιπὸν πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ὁ λόγος τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Τοιοῦτον δὲ λόγον, τοὐλάχιστον διὰ τὰς μεγάλας, μνημειώδεις, πεντακλί-

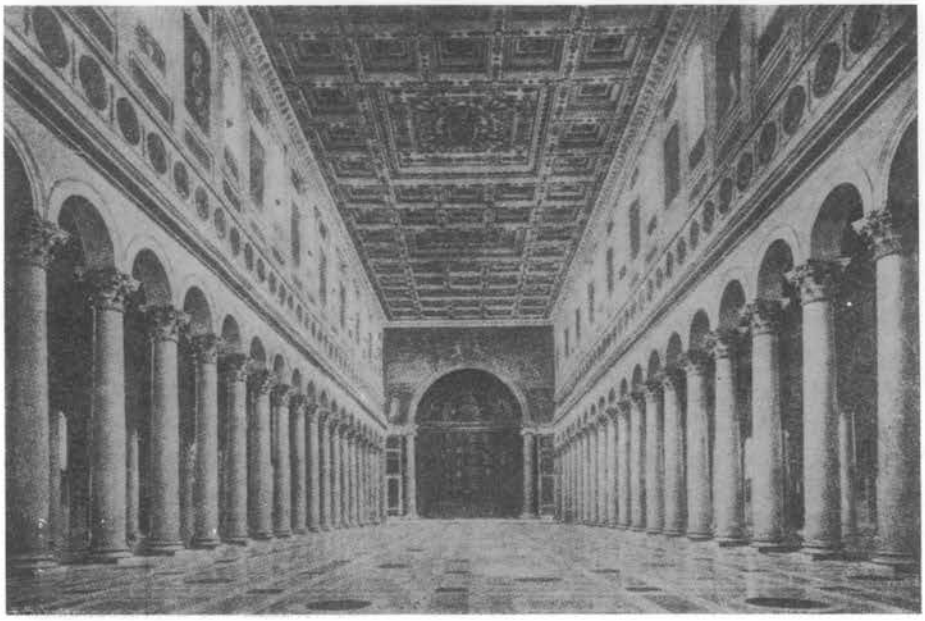

Εἰκ. 124. Ἄποψις τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ἁγ. Παύλου τῆς Ρώμης, μὲ τὴν θριαμβευτικὴν ἁψῖδα εἰς τὸ βάθος.

τους βασιλικὰς τῆς Ρώμης ὁ αὐτὸς Kirsch θεωρεῖ ὀφειλόμενον εἰς τὸν μνημειώδη χαρακτῆρά των. Μία διάταξις λέγει (ἔ. ἀ. σ. 216) καθ' ἣν τὸ εὐρὺ καὶ μεγαλοπρεπὲς ἐσωτερικὸν τῶν βασιλικῶν τούτων θὰ ἐτερματίζετο δι' ἑνὸς τοίχου βάθους συνδεομένου ἀπ' εὐθείας πρὸς τὰς κιονοστοιχίας τῆς νηός, καθ' ὃν τρόπον καὶ πρὸς τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως, θ' ἀπετέλει κατ' ἀνάγκην μίαν αἰσθητικὴν καὶ ἀρχιτεκτονικὴν παραφωνίαν· διότι ἡ σχετικῶς ὄχι πολὺ μεγάλη κόγχη τοῦ ἱεροῦ δὲν ἀπήρτιζεν ἐπαρ-

[1] Ἡ βασιλικὴ αὕτη, ἀπεδείχθη διὰ προσφάτων ἀνασκαφῶν ὅτι δὲν ἀπετέλει μέρος τῆς domus Lateranorum, ἀλλὰ κατεσκευάσθη ἐξ ὁλοκλήρου νέα ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἀφ' οὗ δηλ. τὰ προγενέστερα κτήρια κατεστράφησαν πβλ. E. Josi, Riv. di arch. crist. 11 (1934) σ. 335 ἑξ.

κὲς κατασκευαστικὸν τέρμα· ἐὰν ὅμως παρεμβληθῇ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς νηός, τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος, συνεχίζεται καθ' ἁρμονικώτατον τρόπον ἡ γενικὴ ἐντύπωσις τοῦ χώρου, ὁ δὲ ὀφθαλμὸς διὰ μέσου τοῦ μεγάλου (θριαμβευτικοῦ) τόξου τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 122) ὡς καὶ διὰ τῶν μικροτέρων τόξων τῶν πλαγίων κλιτῶν, εὕρισκε στοιχεῖον χώρου, ὅπερ καθίστα τὴν ὀπτικὴν ἐντύπωσιν πολὺ πλουσιωτέραν καὶ πολὺ περισσότερον ἁρμονιζομένην πρὸς τὴν αἰσθητικὴν φύσιν τοῦ ὅλου ἐσωτερικοῦ. Ἐπὶ πλέον διὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τὸ οὐσιωδέστερον μέρος τοῦ ναοῦ δηλ. ἡ Ἁγ. Τράπεζα μετὰ τῆς ὄπισθεν αὐτῆς κόγχης ἐμφανίζεται μεγαλοπρεπέστερον καὶ ἱκανοποιεῖ αἰσθητικῶς περισσότερον τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ παρατηρητοῦ. Δὲν ἀποκλείει ὅμως ἐν τέλει καὶ ὁ Kirsch, ὡς ἔπραξε καὶ ὁ Wulff καὶ ὁ Grabar, ὅτι ὡς πρότυπον τοῦ ἐγκαρσίου δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευσε καὶ ἡ γενικὴ ἰδέα τῆς διατάξεως τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀγοραίων, εἰδωλολατρικῶν βασιλικῶν, εἰς τὰς ὁποίας αἱ κιονοστοιχίαι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου συνεχίζονται καὶ εἰς τὰς στενὰς[1] μὲ τὴν διαφοράν, λέγει, ὅτι εἰς τὰς χριστιανικὰς βασιλικὰς ἡ διάταξις αὕτη ἐτροποποιήθη, ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἰδέαν τῆς βασιλικῆς, καθ' ἣν τὸ πᾶν διευθύνεται πρὸς τὸ βάθος, ἔνθα εὑρίσκεται ἡ Ἁγ. Τράπεζα, κέντρον τοῦ ἐπισήμου ἑορτασμοῦ τῆς θείας εὐχαριστίας. Θεωρεῖ δ' ἐν τέλει ὁ Kirsch τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος τῶν τριῶν μεγάλων, πενταklίτων βασιλικῶν τῆς Ρώμης, ὡς ρωμαϊκὴν δημιουργίαν μὲ ἴδιον καὶ πρωτότυπον χαρακτῆρα διάφορον τοῦ τῶν ἀνατολικῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν.

Ταξινόμησις τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν. Αἱ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαὶ ἐμφανίζονται εἰς μὲν τὴν Δύσιν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ΄ αἰῶνος εἰς δὲ τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ΄ ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄· ἀλλ' ἐνῷ εἰς τὴν Ἀνατολὴν παύουν νὰ ἐφαρμόζωνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος εἰς τὴν Δύσιν ἡ παράδοσίς των συνεχίζεται σπανιώτερον μὲν κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα (ἅγ. Παγκράτιος, 625-638) συχνότατα δὲ κατὰ τὴν Καρόλειον ἐποχὴν ἤτοι ἀπὸ τοῦ 800 μ.Χ. καὶ ἑξῆς καὶ τοῦτο διότι τότε τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων μετεκομίζοντο πλέον ἀπὸ τῶν κατακομβῶν εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναούς, τοποθετούμενα ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν αὐτῶν.

Τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς μάλιστα δὲ τὰς τῆς Ἀνατολῆς χαρακτηρίζει ποικιλία σχεδίων, ἀναλόγως τῶν ὁποίων δύνανται νὰ κατατα-

[1] Τοιαύτην περίπου διάταξιν κιονοστοιχιῶν εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν τῆς παρὰ τὴν Ἄθριβιν (Σοχάγκ) Λευκῆς Μονῆς. Ὅρα ἡμετέραν εἰκόνα 27 σ. 52.

χθῶσιν εἰς πλείονας κατηγορίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τῶν πλείστων ἐκ τῶν βασιλικῶν τῆς Ἀνατολῆς σώζονται μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς, τούτου δ' ἕνεκα δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα ἀσφαλεῖς ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ἄνω μερῶν των, μάλιστα δὲ τῶν στεγῶν. Οὐχ ἧττον ἐξ ὡρισμένων λεπτομερειῶν καὶ ἄλλων στοιχείων τῆς κατόψεως δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ μετὰ πολλῆς πιθανότητος καὶ περὶ τῆς διαπλάσεως τῶν ἄνω μερῶν αὐτῶν. Τὸ ἔργον τῆς εἰς τύπους κατατάξεως τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν ἐπεχείρησάν τινες τῶν ἐρευνητῶν, ὡς π.χ. ὁ SCHNEIDER [1], ὁ KRAUTHEIMER [2], ὁ LEMERLE [3] καὶ οἱ Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ [4], ὧν ἕκαστος ὡρμήθη ἀπὸ διαφόρων κριτηρίων καὶ τούτου ἕνεκα παρατηρεῖται ἀσυμφωνία μεταξύ των. Κατὰ τὴν γνώμην μου δυνάμεθα νὰ κατανείμωμεν τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας κατηγορίας ἀναλόγως τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως αὐτῶν.

Α' κατηγορία. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουσιν αἱ μεγάλης κλίμακος, πεντάκλιτοι βασιλικαὶ τῆς Ρώμης (εἰκ. 125), αἵτινες προηγοῦνται τῶν ἄλλων καὶ χρονολογικῶς ἤτοι ὁ Ἅγιος Πέτρος (περὶ τὸ 325 μ.Χ.), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Λατερανοῦ (περὶ τὸ 335), ὁ Ἅγιος Παῦλος (μετὰ τὸ 384), ἴσως δὲ καὶ ἡ πρώτη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου (περὶ τὸ 390). Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω βασιλικαί — ἐξαιρέσει τῆς τοῦ Λατερανοῦ — συνδέονται πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ μάρτυρος, οὗτινος τὸ σῶμα ὑπῆρχεν ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζάν των. Αἱ βασιλικαὶ τῆς Α' κατηγορίας παρουσιάζουσι τὰ ἑξῆς κοινὰ χαρακτηριστικά: 1) τὸ ἐγκάρσιον αὐτῶν κλῖτος εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον στενότερον τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηός των 2) τὸ ἐγκάρσιον αὐτῶν κλῖτος εἶναι ἐσωτερικῶς συνεχὲς καὶ ἀδιαίρετον ἐκτείνεται δὲ πρὸς τὰ πλάγια πέραν τοῦ ὀρθογωνίου τῆς νηὸς [5] 3) τὸ μέσον κλῖτος τῆς νηός των χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἐγκαρσίου διὰ τῆς λεγομένης θριαμβευτικῆς ἁψῖδος, τὰ δὲ πλάγια διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 159). Ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ἡ παρουσία τῆς θριαμβευτικῆς ἁψῖδος δὲν ὀφείλεται εἰς αἰσθητικοὺς ἀποκλειστικῶς λόγους (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 169) ἀλλὰ καὶ εἰς λόγους στατικοὺς καὶ κατασκευαστικούς. Διὰ τῆς θριαμβευτικῆς ἁψῖδος πράγματι οὐ μόνον τὸ μέγα πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος ἄνοιγμα τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς περιορίζεται, ἀλλὰ καὶ αἱ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχίαι

[1] Die Brotvermehrungskirche κλπ. σ. 36 - 38.

[2] Proceedings of the Amer. Phil. Society τ. 84 (1941) σ. 412 ἑξ.

[3] Philippes σ. 380 ἑξ.

[4] Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 153 - 158.

[5] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ ἐγκάρσια ἀκραῖα διὰ κιόνων χωρίσματα τοῦ Ἁγίου Πέτρου θεωροῦνται ὡς ἀντικαταστήσαντα προγενέστερον πλήρη τοῖχον ὑπάρχοντα ἐν τῇ θέσει των.

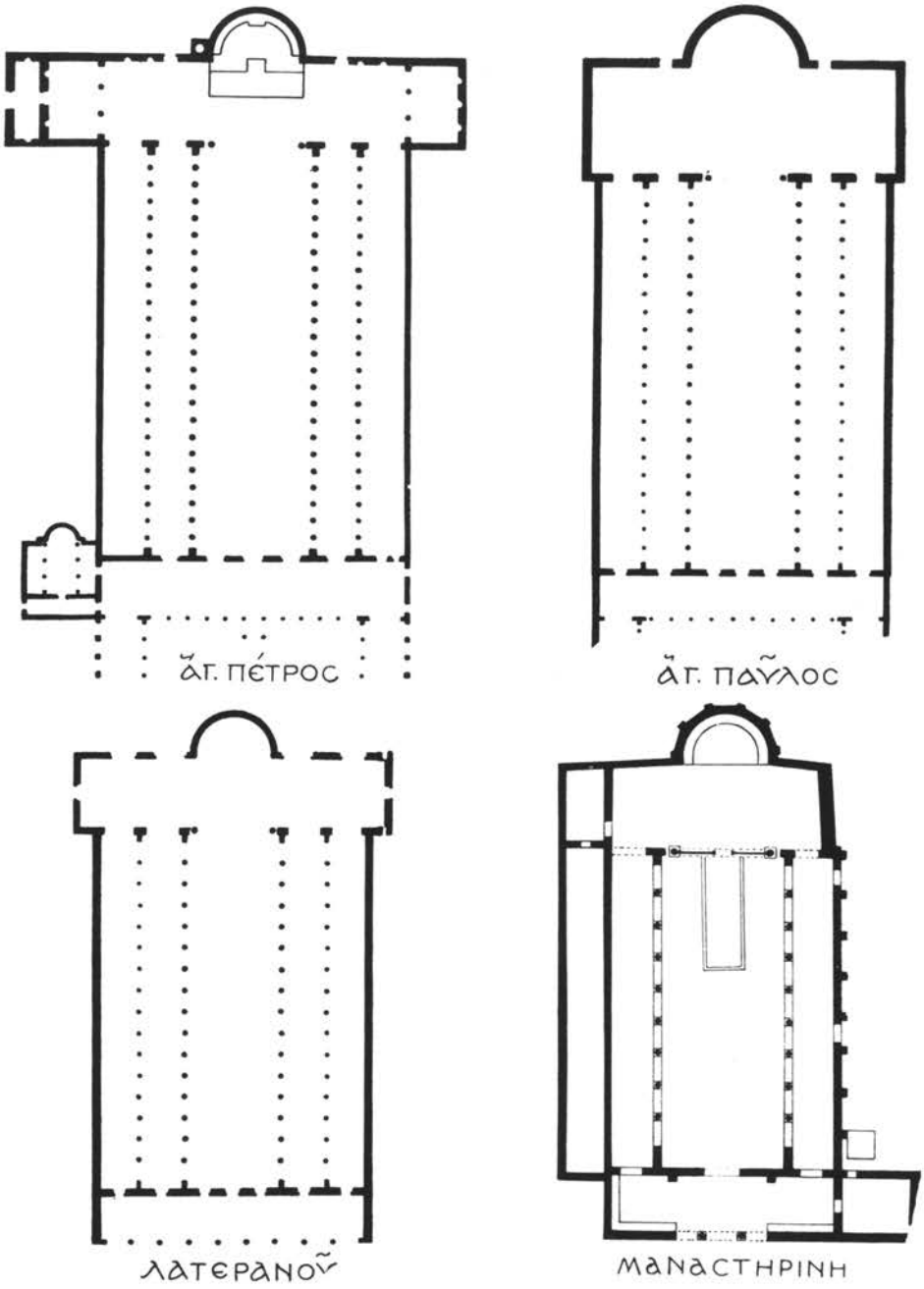

Εἰκ. 125. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Α' κατηγορίας.

συνδέονται ἐγκαρσίως πρὸς δὲ τούτοις καὶ καλύτερον καὶ ὁμοιομορφότερον βαστάζεται τὸ φορτίον τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ πρὸς τὴν ναῦν τοίχου τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέσον αὐτῆς κλῖτος καὶ ὑπέρκειται ἀμέσως τῆς στέγης αὐτοῦ.

Εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς ἀνωτέρω τρεῖς πεντακλίτους βασιλικὰς τῆς Ρώμης ὁμάδα πρέπει νὰ καταταχθῶσι καὶ αἱ ἓξῆς ἄλλαι πέντε τρίκλιτοι βασιλικαί: α) ἡ τῆς παρὰ τὸν Σάλωνα τῆς Δαλματίας Μαναστηρινῆς (εἰκ. 125) β) ἡ βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (εἰκ. 126) γ) ἡ ἔξω

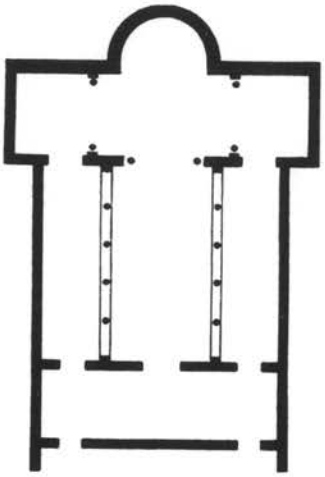

Εἰκ. 126. Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος.

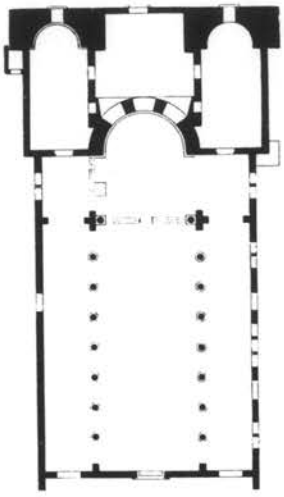

Εἰκ. 127. Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Κωρύκου ἔξω τῶν τειχῶν.

τῶν τειχῶν βασιλικὴ τοῦ Κωρύκου (εἰκ. 127) δ) ἡ βασιλικὴ τῆς Παραμυθιᾶς (εἰκ. 128) καὶ ε) ἡ ἔναντι τῆς Κερκύρας ἐπὶ βορειοηπειρωτικοῦ ἐδάφους βασιλικὴ τοῦ Βουθρωτοῦ (εἰκ. 129). Τὴν στέγασιν πασῶν τῶν ἀνωτέρω βασιλικῶν, πλὴν τῆς τελευταίας, φαντάζομαι ὡς αἱ εἰκ. 130 καὶ 131 δεικνύουν, ἤτοι μὲ τὴν στέγην τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους εἴτε εἰς ὑψηλοτέραν ἢ τὸ πολὺ εἰς ἴσην στάθμην πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηός των, ἐπειδὴ φέρουσι πᾶσαι θριαμβευτικὴν ἀψῖδα κατὰ τὸ μέσον κλῖτος. Τὴν στέγασιν ὅμως τῆς βασιλικῆς τοῦ Βουθρωτοῦ, ἥτις στερεῖται θριαμβευτικῆς ἀψῖδος [1] (εἰκ. 129) φαντάζομαι μόνον ὡς ἡ εἰκὼν 131 δεικνύει, ἤτοι μὲ τὴν

[1] Δυστυχῶς ἡ βασιλικὴ αὕτη δὲν ἔχει μελετηθῆ καὶ δημοσιευθῆ λεπτομερῶς, τὸ δὲ σχέδιόν της παρέλαβον ἐκ τοῦ εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ L. UGOLINI (Butrinto, Roma 1937) προσηρτημένου γενικοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος, ὅπερ καὶ παρουσιάζω ἐνταῦθα (εἰκ. 129) ἐν μεγεθύνσει.

κορυφὴν τοῦ ἐγκαρσίου εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους, ἐρχομένην τρόπον τινὰ νὰ ἐμβολιασθῇ ἐπ᾽ ἐκείνης, χωρὶς ὅμως καὶ

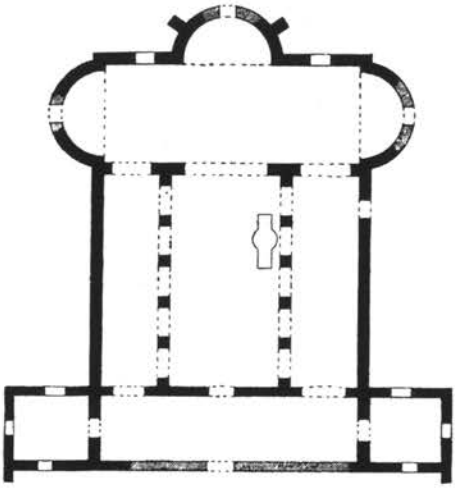

Εἰκ. 128. Ἡ μετ᾽ ἀδιαιρέτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῆς Παραμυθιᾶς (Εὐαγγελίδης).

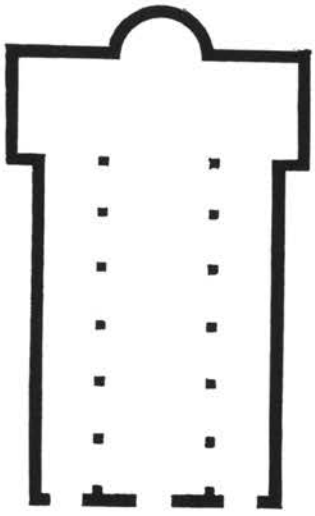

Εἰκ. 129. Ἡ μετ᾽ ἀδιαιρέτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Βουθρωτοῦ (Ugolini).

νὰ τὴν διαπερᾷ, δι᾽ ὃ καὶ ἡ πρὸς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ πλευρὰ τῆς στέγης τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους αὐτῆς παραμένει συνεχὴς καὶ ἀδιάσπαστος. Τὴν λύ-

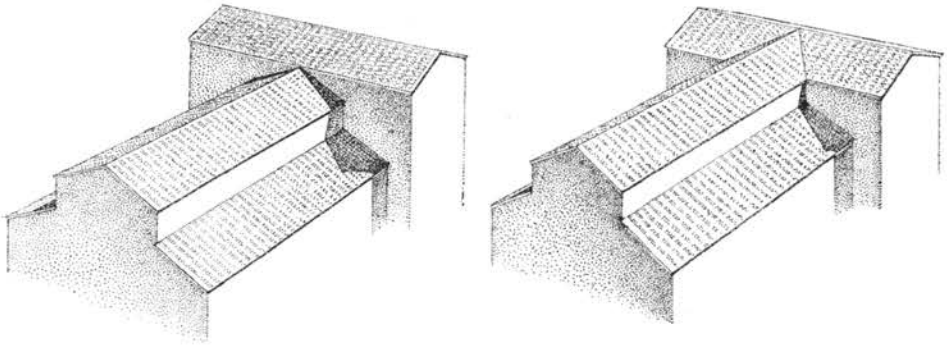

Εἰκ. 130 καὶ 131. Τρόποι στεγάσεως τῶν μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν τῆς Α΄ κατηγορίας.

σιν ταύτην δέχομαι, διότι δι᾽ αὐτῆς τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος ἄνοιγμα τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς δὲν φορτίζεται ὑπεράνω διὰ τοίχου, ὁπότε καὶ ἡ παρουσία θριαμβευτικῆς ἁψῖδος δὲν εἶναι ἀπαραίτητος.

Αἱ τέσσαρες ἄλλαι βασιλικαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης ἀποτελοῦσιν ἁπλᾶς παραλλαγάς. Πράγματι ἡ μὲν τῶν Δαφνουσίων (εἰκ. 126), ἔχουσα ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τῆς Α΄ κατηγορίας Ρωμαϊκῶν, ἤτοι στενὸν ἐγκάρσιον κλῖτος, θριαμβευτικὴν ἀψῖδα καὶ ἔξοχὴν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους κατὰ τὰ πλάγια, διαφέρει μόνον ἐκείνων κατὰ τοῦτο, ὅτι φέρει κατὰ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος δύο ἐγκάρσια τόξα βαίνοντα ἐπὶ κιόνων, δι' ὧν διαιρεῖται τοῦτο εἰς τρία ἄνισα τμήματα: ἓν μεγαλύτερον ἐν τῷ μέσῳ, σχήματος πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου, καὶ δύο περίπου τετράγωνα κατὰ τ' ἄκρα. Ἀλλ' ἡ τριμερὴς αὕτη διαίρεσις δὲν ἔχει, νομίζω, τόσην σπουδαιότητα, ὅσην ἠθέλησαν νὰ τῆς ἀποδώσουν. Τὰ ἐγκάρσια αὐτά, τοξωτὰ ἢ μή, χωρίσματα ἀπετέλουν ἁπλῶς στηρίγματα τῆς στέγης τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο κάλλιστα καὶ νὰ μὴ φθάνουν μέχρι τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ νὰ εἶναι, τρόπον τινά, μετέωρα, βαίνοντα κατὰ τ' ἄκρα των ἐπὶ ὑψηλὰ τοποθετημένων κιλλιβάντων, ὡς συμβαίνει π. χ. εἰς τὴν Ἀχειροποίητον (πβλ. εἰκ. 100,3). Οὐδὲ γνωρίζομεν ἐὰν καὶ αἱ πολλαχῶς ἀλλοιωθεῖσαι βασιλικαὶ τῆς Ρώμης, αἵτινες παρουσιάζονται ἐν κατόψει ἀδιαίρετοι, δὲν εἶχον ἄλλοτε ὑψηλὰ τοποθετημένα τοξωτὰ στηρίγματα βαίνοντα ἐπὶ κιλλιβάντων, ὁπότε θὰ ἦσαν καὶ αὐταὶ διηρημέναι εἰς τρία, ὡς ἡ τῶν Δαφνουσίων. Διὰ τὸν λόγον δ' ἀκριβῶς τοῦτον ὑπήγαγον καὶ τὴν βασιλικὴν τῶν Δαφνουσίων, ὡς καὶ τὴν τοῦ Κωρύκου (εἰκ. 127) εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς ρωμαϊκὰς κατηγορίαν. Κατὰ ταῦτα καὶ τὴν στέγασιν αὐτῶν φαντάζομαι ὁμοίαν πρὸς τὴν τῆς εἰκ. 130.

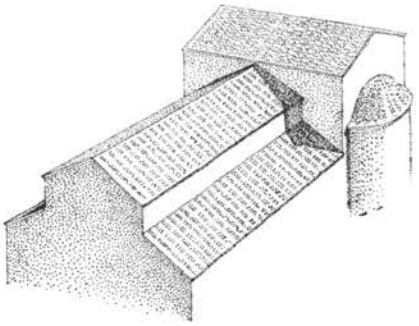

Εἰκ. 132. Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Παραμυθιᾶς.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν βασιλικὴν τῆς Παραμυθιᾶς (εἰκ. 128) καὶ αὕτη ἀποτελεῖ ὁμοίως ἁπλῆν παραλλαγὴν τῆς κατηγορίας Α΄ διαφέρουσαν μόνον κατὰ τὸ ὅτι τὰ ἑκατέρωθεν ἐξέχοντα σκέλη τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἀντὶ νὰ διαμορφωθῶσιν ὀρθογωνίως ἔλαβον τὴν μορφὴν κόγχης[1], ὡς εἴδομεν ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας, πρὸς τοὺς ὁποίους πολλὰς ὁμοιότητας, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 162) παρουσιάζει, τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος. Ἡ εἰ-

[1] Πάντως ἡ λόγῳ τῶν πλευρικῶν κογχῶν αὐτῆς κατάταξις τῆς βασιλικῆς τῆς Παραμυθιᾶς εἰς τὰς προερχομένας ἐκ τοῦ ταφικοῦ τρικόγχου (LEMERLE, Philippes σ. 331 καὶ GRABAR, Martyrium I σ. 299) δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ πλευρικαὶ κόγχαι εὑρίσκονται εἰς τόσον μεγάλην ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων.

κὼν 132 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Παραμυθιᾶς.

Β΄ Κατηγορία. Εἰς τὴν Β΄ κατηγορίαν περιέλαβον βασιλικάς, αἵτινες

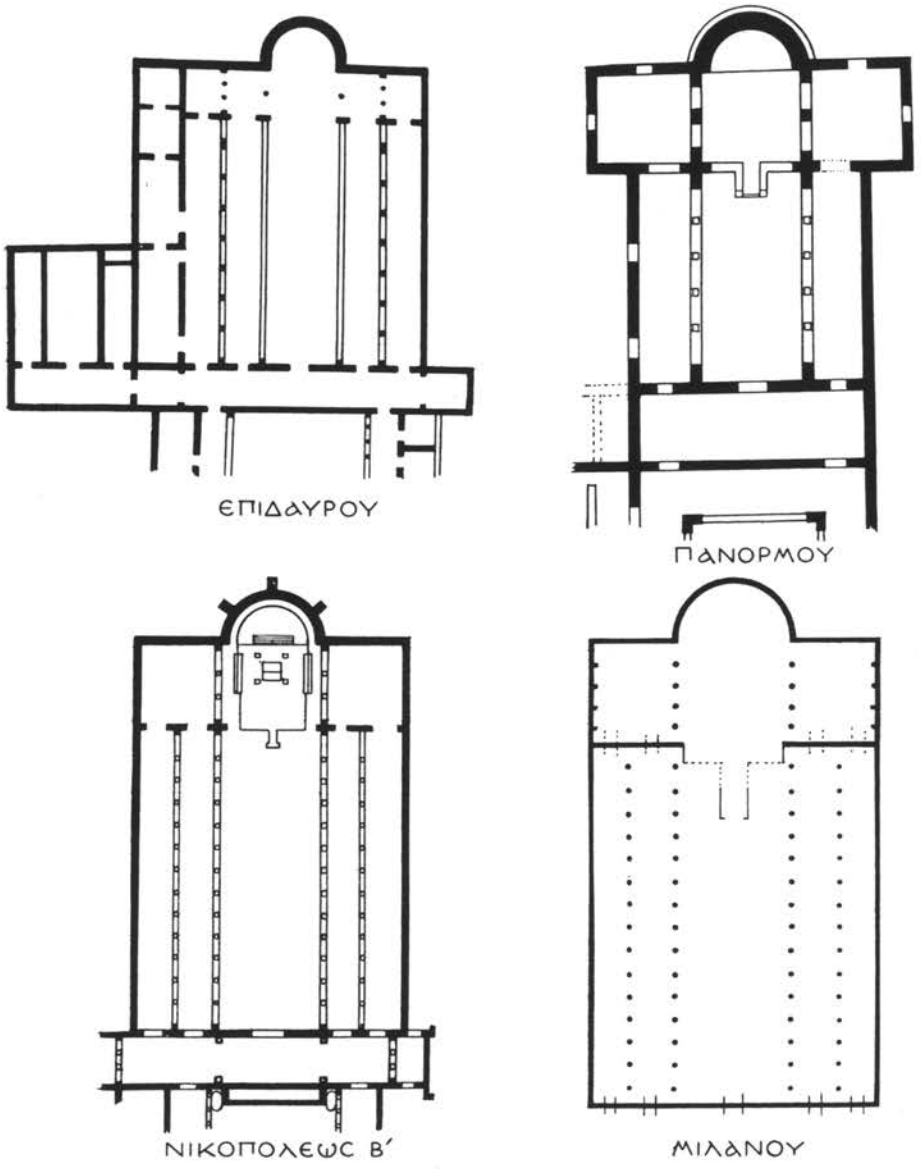

Εἰκ. 133. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Β΄ κατηγορίας.

δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς δύο ὁμάδας ἤτοι 1) εἰς τὰς μετὰ μονοκλίτου ἐγκαρσίου κλίτους καὶ 2) εἰς τὰς μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους, δημιουργουμένου διὰ τῆς εἰς σχῆμα πεῖ κάμψεως τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἤτοι διὰ περιφορᾶς αὐτῶν ὁμολόγως πρὸς τοὺς τοίχους τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους.

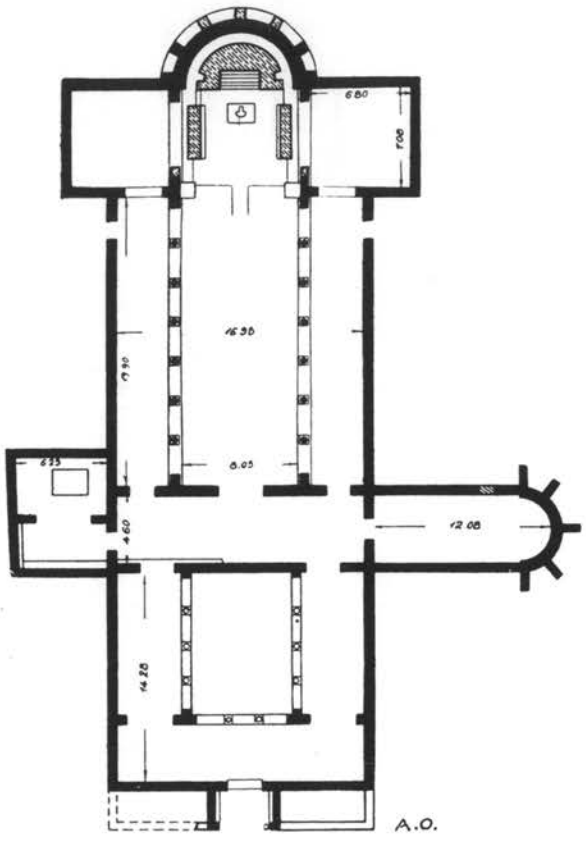

Εἰκ. 134. Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ Α τῆς Νικοπόλεως.

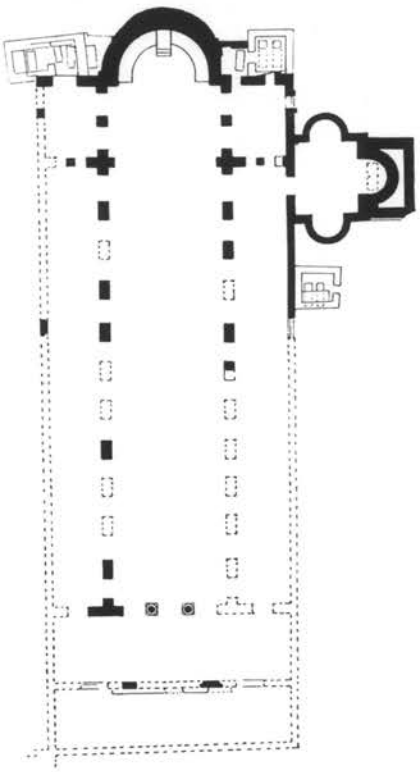

Εἰκ. 135. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου.

Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην κατηγορίαν ὑπάγονται αἱ βασιλικαί: Ἐπιδαύρου (εἰκ. 133), Πανόρμου Κρήτης (εἰκ. 133), Μιλάνου (εἰκ. 133), Νικοπόλεως Α καὶ Β (εἰκ. 133,134), Κορίνθου (εἰκ. 135), Δωδώνης (εἰκ. 136), Κωρύκου ἔσω τῶν τειχῶν (εἰκ. 137) καὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Ἁγ. Πέτρου τοῦ ἐν Δεσμοῖς (in Vincoli) (εἰκ. 138). Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁμάδα ἀνήκουσιν αἱ βασιλικαὶ Ἁγ.

Μηνᾶ Αἰγύπτου (εἰκ. 139) καὶ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 141).

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς βασιλικὰς τῆς πρώτης ὁμάδος. Εἰς αὐτὰς αἱ κιονοστοιχίαι τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς προεκτείνονται καὶ ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους φθάνουσαι μέχρι τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἴτε ὑπὸ μορφὴν θριαμβευτικῆς ἀψῖδος εἴτε ὑπὸ μορφὴν τοξοστοιχιῶν. Παράδειγμα τῆς πρώτης μορφῆς παρέχουσιν αἱ βασιλικαὶ τῆς Νι-

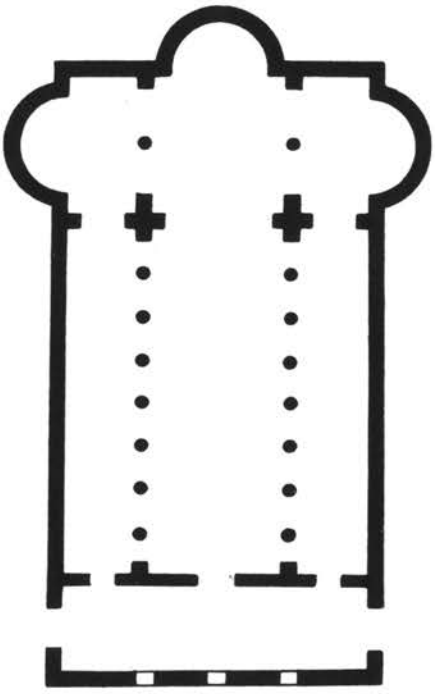

Εἰκ. 136. Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῆς Δωδώνης (Εὐαγγελίδης).

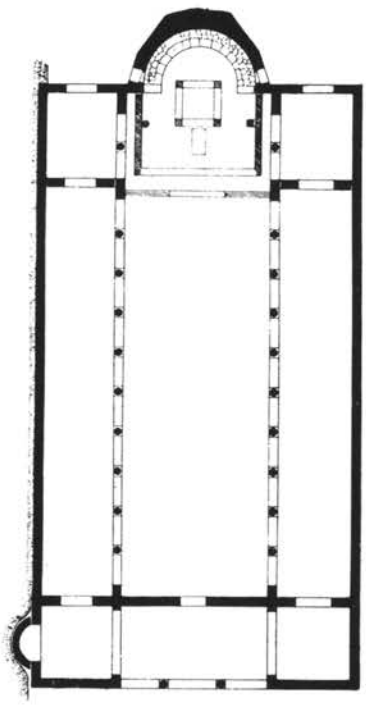

Εἰκ. 137. Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Κωρύκου, ἐντὸς τῶν τειχῶν (Herzfeld - Guyer).

κοπόλεως Α (εἰκ. 134), καὶ ἡ δευτέρα περίοδος τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς (εἰκ. 138), τῆς δὲ δευτέρας πλείονες βασιλικαί, ἐξ ὧν ἄλλαι μὲν ἐμφανίζουσι δύο τόξα βαίνοντα ἐπὶ ἑνὸς πεσσοῦ (βασιλικαὶ Πανόρμου εἰκ. 133 καὶ Κορίνθου εἰκ. 135) ἢ ἐπὶ ἑνὸς κίονος (βασιλικαὶ Ἐπιδαύρου εἰκ. 133, Δωδώνης εἰκ. 136, Κωρύκου ἐντὸς τῶν τειχῶν εἰκ. 137) ἄλλαι δὲ τρία τόξα βαίνοντα ἐπὶ δύο στηριγμάτων (βασιλικαὶ Νικοπόλεως Β εἰκ. 133, ἀρχικὴ μορφὴ Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς[1]), ἄλλαι δὲ τέλος πέντε τόξα

[1] R. Krautheimer, Proceedings κλπ. σ. 382 εἰκ. 14.

βαίνοντα ἐπὶ 4 κιόνων (βασιλικὴ Μιλάνου εἰκ. 133). Τὴν μέσην στέγην πασῶν τῶν ἀνωτέρω βασιλικῶν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν διήκουσαν κατὰ προέκτασιν τῆς τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς ἤτοι διασχίζουσαν τὸ ἐγκάρσιον καὶ φθάνουσαν μέχρι τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, καθέτως δὲ πρὸς αὐτήν, ἀλλ' εἰς χαμηλότερον ὕψος, τὰς στέγας τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, αἵτινες πάλιν θὰ εὑρίσκοντο εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηός. Κατὰ ταῦτα ἐκεῖναι μὲν τῶν βασιλικῶν, ὧν τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος δὲν ἐξεῖχε τοῦ ὀρθογωνίου τῆς νηὸς ἤτοι αἱ τῆς Ἐπιδαύρου, Κορίνθου, Νικο-

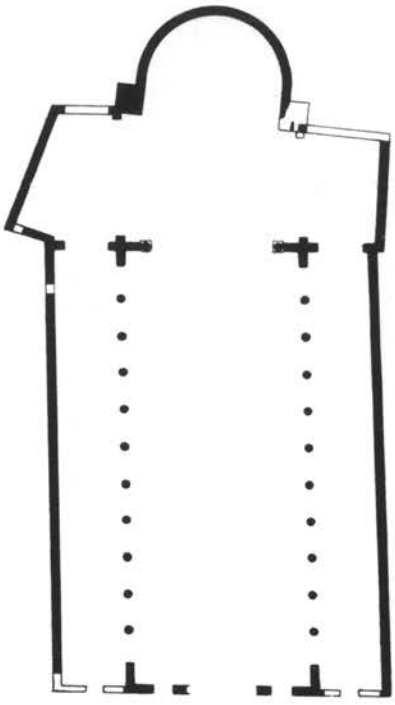

Εἰκ. 138. Ἡ ἐν Ρώμῃ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ Ἁγ. Πέτρου τοῦ ἐν Δεσμοῖς (Krautheimer).

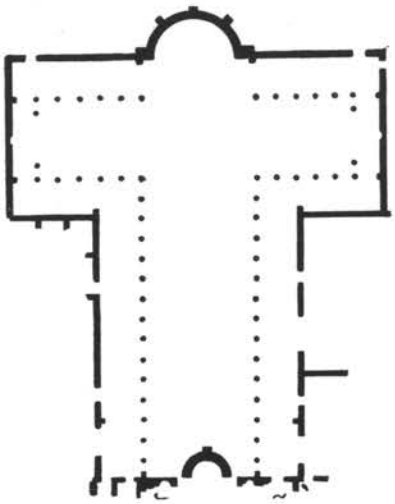

Εἰκ. 139. Ἡ μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (Kaufmann).

πόλεως Β, Κωρύκου καὶ Μιλάνου, θὰ παρουσίαζον τὴν διάπλασιν τῆς εἰκόνος 140,3 αἱ δὲ μετ' ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους ἤτοι αἱ τῆς Νικοπόλεως Α, τοῦ Πανόρμου καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς τὴν διάπλασιν τῆς εἰκόνος 140,4. Τέλος ἡ μετὰ πλαγίων κογχῶν βασιλικὴ τῆς Δωδώνης θὰ παρουσίαζε τὴν μορφὴν τῆς εἰκ. 140,6.

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς δευτέρας ὁμάδος. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειώσω, ὅτι τὸν Ἅγ. Μηνᾶν περιέλαβον εἰς τὴν Β΄ κατηγορίαν διὰ τοὺς ἑξῆς δύο λόγους: 1) διότι τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν

ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν δημιουργούμενον πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον παρουσίαζε τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν βαίνουσαν παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ ὑποδηλοῦσαν οὕτω ὅτι αὕτη θὰ ἦτο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἡ διεύθυνσις τῆς στέγης λόγῳ τοῦ μικροτέρου ἀνοίγματος καὶ 2) διότι ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους σώζονται εἰσέτι παραστάδες, ἐφ' ὧν θὰ ἠρείδοντο τὰ ξύλα μιᾶς κατὰ μῆκος βαινούσης στέγης. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι οἱ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κιονοστοιχιῶν εὑρισκό-

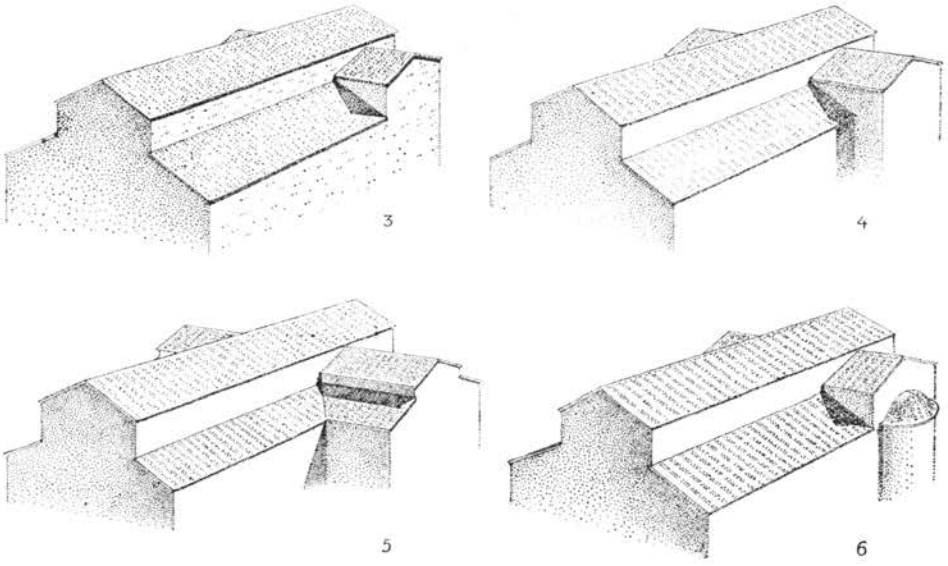

Εἰκ. 140. Διάπλασις στεγῶν τῆς Β' κατηγορίας.

μενοι κίονες φαίνονται ἀνεπαρκεῖς διὰ τὸ μέγα βάρος τῆς ὕπερθεν στέγης. Εἰς τὰς βασιλικὰς λοιπὸν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ πάλιν ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς προεκτεινομένη ἤτοι διασχίζουσα τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος ἔφθανε μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τοῦ κάτωθεν κενοῦ γεφυρουμένου διὰ μεγάλου, ὑψηλὰ τοποθετημένου τόξου στηρίζοντος τὸν ἀντίστοιχον φωταγωγόν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς στέγας τῶν τρικλίτων πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους αὗται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸν Ἅγ. Μηνᾶν θὰ κατεσκευάσθησαν ὡς ἡ εἰκ. 140,5 δεικνύει ἤτοι αἱ μὲν ἄκραι τῶν πτερυγίων ἰσόσταθμοι τῶν ἄκρων κλιτῶν τῆς νηὸς ἡ δὲ μέση δικλινὴς καὶ μὲ διεύθυνσιν κάθετον πρὸς τὴν κατὰ μῆκος κεντρικὴν στέγην ἀλλ' εἰς χαμηλοτέραν ἐκείνης στάθμην καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης,

τοῦ ὁποίου εὐτυχῶς ἡ διάταξις τῶν στεγῶν περιεσώθη μέχρις ἡμῶν λόγῳ τῆς πεντακλίτου μορφῆς του παρουσίαζον πολυπλοκωτέραν διάπλασιν καὶ δὴ τοιαύτην, ὥστε ἡ μὲν στέγη τοῦ κέντρου τῶν πτερυγίων, βαίνουσα καθέτως πρὸς τὴν κατὰ μῆκος καὶ καταλήγουσα εἰς «σκούφιαν» (Walmdach) νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς ὕψος πρὸς τὴν στέγην τῶν ἐσωτερικῶν

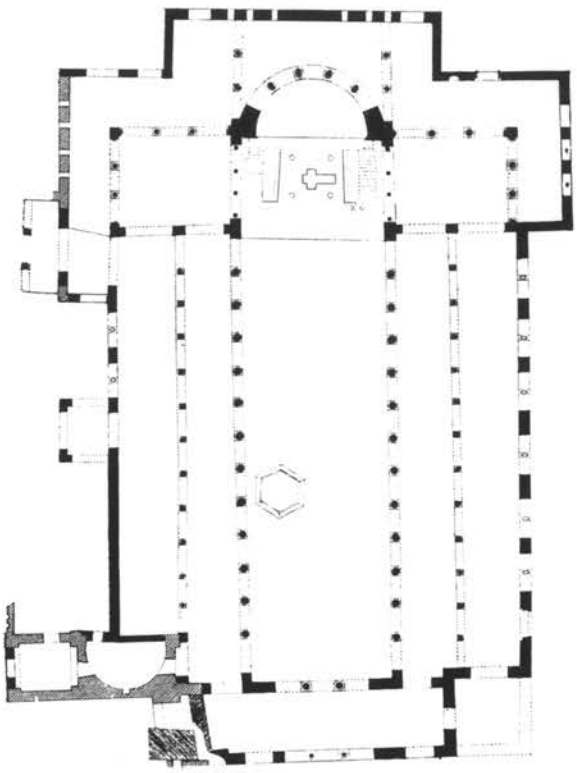

Εἰκ. 141. Ἡ μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου).

πλαγίων κλιτῶν τῆς νηός, ἡ δὲ στέγη τῶν κλιτῶν τῶν πτερυγίων, καταλήγουσα ὡσαύτως εἰς «σκούφιαν», ν' ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν στέγην τῶν ἐξωτερικῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηός, ὡς ἡ εἰκὼν 142 δεικνύει.

Γ' Κατηγορία. Εἰς τρίτην τινὰ κατηγορίαν (Γ') ὑπάγονται τέσσαρες τρίκλιτοι βασιλικαὶ μὲ πολὺ εὐρὺ καὶ ἐξέχον ἑκατέρωθεν ἐγκάρσιον κλῖτος (εἰκ. 143), ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰσχωροῦσιν αἱ κιονοστοιχίαι τῆς νηὸς καμπτόμεναι κατ' ὀρθὴν γωνίαν εἴτε ἅπαξ (βασιλικὴ Γενησαρέτ, εἰκ. 143) εἴτε

δίς (βασιλικαὶ Τροπαίου, Πέργης Α καὶ Φιλίππων εἰκ. 143), ἤτοι ὁμολόγως πρὸς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βόρειον ἢ νοτίαν πλευρὰν τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ καταλήγουσαι κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους (Β καὶ Ν) τῶν πτερυγίων, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι δύο ἐκ τῶν ἀνωτέρω βασιλικῶν, ἡ τοῦ Τροπαίου καὶ ἡ τῆς Πέργης Α παρουσιάζουσι παρὰ τὴν πρώτην καμπὴν τῶν κιονοστοιχιῶν των, ἡ μὲν τοῦ Τροπαίου ἀνὰ ἕνα κίονα ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους, ἡ δὲ ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἐξεχούσας παραστάδας. Ἔχομεν δηλ. εἰς τὰς δύο ταύτας περιπτώσεις μίαν ὑποστηρικτικὴν κατασκευὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν θριαμβευτικὴν ἀψῖδα τῶν βασιλικῶν τῆς Α κατηγορίας (εἰκ. 125), λόγῳ τῆς ὁποίας δυνάμεθα εὐλόγως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὑψοῦτο ἐγκάρσιος τοῖχος ὑπὲρ τὴν στέγην τοῦ μέσου κλίτους, ὅστις θὰ ἐστήριζε τὴν ἐγκαρσίως βαίνουσαν στέγην τοῦ ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου, τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τῶν ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους κιονοστοιχιῶν. Ἑπομένως ἡ μὲν στέγη τοῦ πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου θὰ ἦτο ὑψηλοτέρα τῆς τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς ἡ δὲ τῶν πτερυγίων θὰ ἐσυνέχιζε τὴν στέγην τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηός, ὡς αἱ εἰκόνες 144 καὶ 145 δεικνύουν.

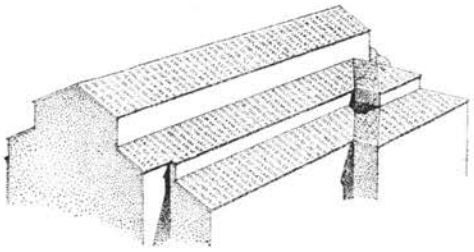

Εἰκ. 142. Σύστημα στεγάσεως τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

Διάφορον κατά τι φαντάζομαι τὴν στέγασιν τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (εἰκ. 143)· διότι εἰς ταύτην εἶναι μὲν οἱ κατὰ τὴν καμπὴν τῶν κιονοστοιχιῶν κίονες ἐνισχυμένοι, ἅτε γαμματοειδεῖς, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ βαστάσῃ τὸ βάρος ὑπερέχοντος τοίχου εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηὸς εἰσέδυεν εἰς ἰσοϋψῆ, ἐγκαρσίως βαίνουσαν στέγην τοῦ πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 145). Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ στέγασις τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων θὰ ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν στέγασιν τῶν δύο πρώτων βασιλικῶν ἤτοι μὲ τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηὸς ἰσοστάθμως συνεχιζομένας εἰς τὰς στέγας τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὡς ἡ εἰκ. 145 δεικνύει.

Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται διὰ τὸν ἀνωτέρω ἐκτεθέντα λό-

γον καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Γενησαρέτ (εἰκ. 143), ἥτις λόγῳ τῆς μετὰ μιᾶς μόνον κατ' ὀρθὴν γωνίαν καμπῆς τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν της ἐν-

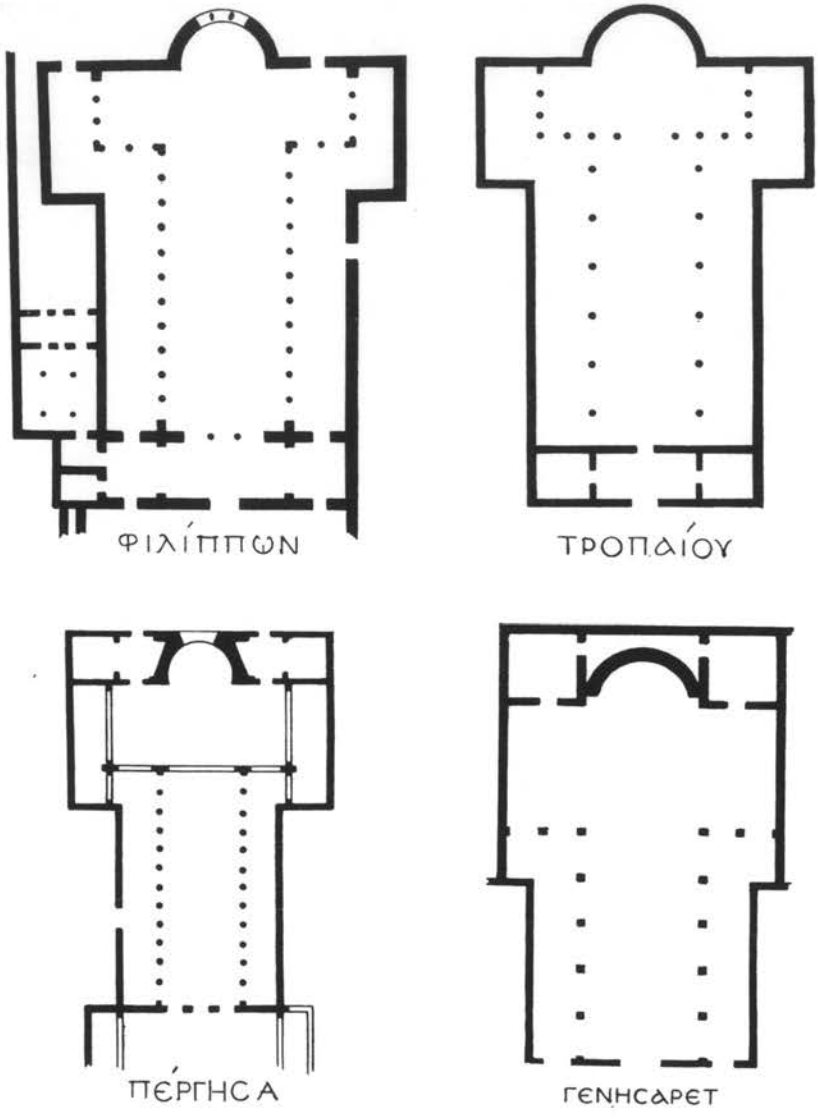

Εἰκ. 143. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Γ' κατηγορίας.

τὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, θὰ εἶχε τὴν στέγην τοῦ πρὸ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου διήκουσαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μέχρις ἔξω,

ἤτοι τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηὸς συνεχιζομένας μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὡς ἡ εἰκὼν 146 δεικνύει.

Δ΄ Κατηγορία. Τέλος εἰς τετάρτην τινὰ κατηγορίαν (Δ΄) δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι δύο τρίκλιτοι, μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαί ('Απολλωνίας

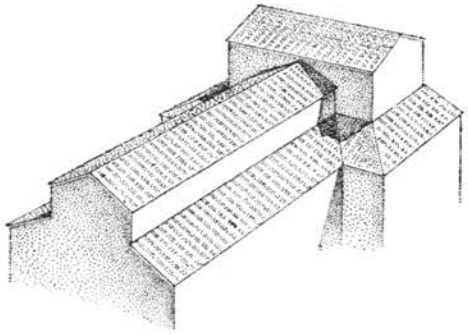

Εἰκ. 144. Σύστημα στεγάσεως τῶν βασιλικῶν Τροπαίου καὶ Πέργης.

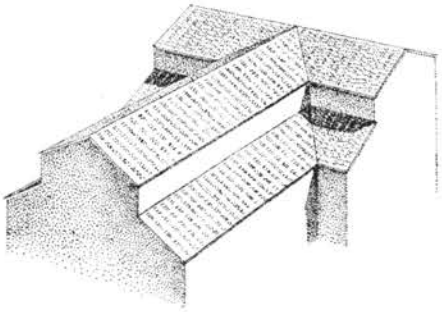

Εἰκ. 145. Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων.

τῆς Κυρηναϊκῆς Πενταπόλεως εἰκ. 147 καὶ Ἰλισοῦ εἰκ. 148), αἵτινες παρουσιάζουσι τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν· ὅτι εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ των ἔχουσι 4 κίονας ('Απολλωνία) ἢ 4 ἰσχυρὰ θεμέλια στηριγμάτων ('Ιλισός) ἐν τετραγώνῳ διατεταγμένα, ἅτινα προϋποθέτουσιν ὑπεράνω αὐτῶν

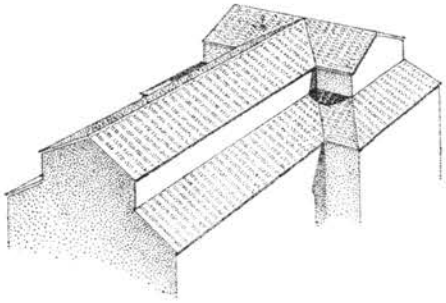

Εἰκ. 146. Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Γενησαρέτ.

βαίνοντα τετράγωνον πύργον. Ὁ πύργος δ' οὗτος θὰ ἐκαλύπτετο εἴτε διὰ ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης ('Απολλωνία) εἴτε καὶ διὰ κτιστοῦ κρεμαστοῦ θόλου ('Ιλισός) ὁμοίου πρὸς τὸν στεγάζοντα τὸν πύργον τοῦ ἐν Ραβέννᾳ σταυρικοῦ μαυσωλλείου τῆς Galla Placidia[1]. Εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ

[1] A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins πίν. XVII. Ὑπενθυμίζω ἐνταῦθα ὅτι διὰ κρεμαστοῦ ὡσαύτως θόλου ἐκαλύπτετο καὶ τὸ προσηρτημένον εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰλισοῦ μαρτύριον

πύργου τούτου κατέληγον αἱ χαμηλότεραι δικλινεῖς στέγαι 1) τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηός καὶ 2) τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους (εἰκ. 150 καὶ 151). Εἰδικῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ, ἔνθα τὰ πτερύγια τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἔφερον ἐσωτερικῶς μίαν ἐπικαμπῆ κιονοστοιχίαν, ἡ στέγη τοῦ μὲν ἐσωτερικῶς τῶν κιονοστοιχιῶν τμήματος τοῦ

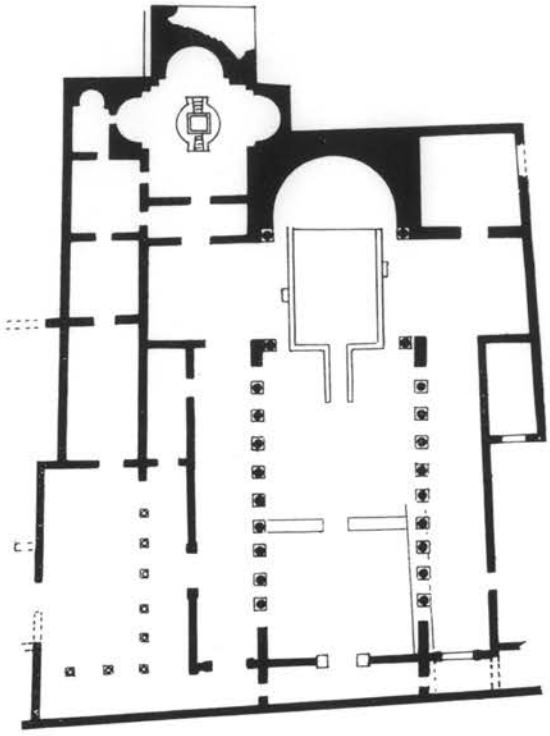

Εἰκ. 147. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως τῆς Κυρηναϊκῆς.

πτερυγίου θὰ ἦτο ἰσοϋψὴς πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους τῆς νηός, αἱ δὲ τῶν πέριξ αὐτοῦ στοῶν θὰ ἦσαν χαμηλότεραι καὶ ἰσοϋψεῖς πρὸς τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηός, ὡς ἡ εἰκὼν 150 δεικνύει.

Πρὶν ἢ τερματίσωμεν τὸν περὶ τῆς στεγάσεως τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν λόγον εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν, ὅτι αἱ εἰς τὰς 4 ἀνωτέρω κατηγορίας καταλεχθεῖσαι βασιλικαὶ δὲν ἐξαντλοῦσι τὸν κατάλο-

τοῦ Λεωνίδη, οὗτινος προοπτικὴν ἀναπαράστασιν ὅρα παρὰ E. STIKAS, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951, εἰκ. 104.

γον τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους ναῶν. Ὑπάρχουσι πράγματι ἀκόμη καί τινες[1] ἄλλοι, ἐξ ὧν ἡ παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν βασιλικὴ τοῦ Χισσὰρ Μπάνια[2] (εἰκ. 149), ἡ τῶν Κλαζομενῶν (Γκιούλ Μπαχτσέ) καὶ ἡ τῆς Βόσρας ἐν Συρίᾳ[3], λόγῳ τῆς διατάξεώς των, δὲν δύνανται, ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως τοὐλάχιστον, νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω 4 κατηγοριῶν. Αὗται πολὺ πιθανώτερον εἶναι νὰ ἐστεγάζοντο ὡς αἱ ἁπλαῖ δρομικαὶ βασιλικαὶ ἤτοι διὰ στεγῶν, αἵτινες ἔβαινον συνεχῶς ἀπὸ Δ πρὸς Α, δηλ. διὰ μιᾶς δικλινοῦς ὑψηλοτέρας στέγης ὑπὲρ τὸ μέ-

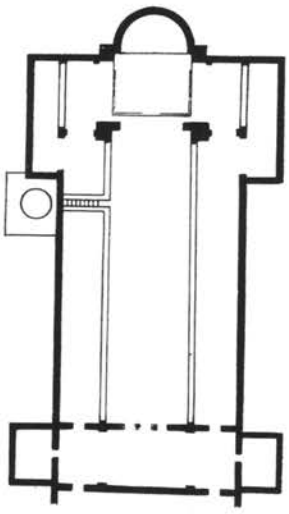

Εἰκ. 148. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ.

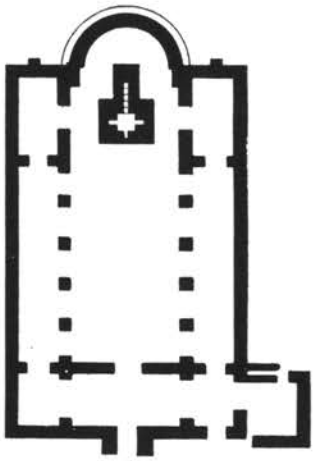

Εἰκ. 149. Κάτοψις τῆς παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν βασιλικῆς τοῦ Χισσὰρ Μπάνια (Tzontchef).

σον κλῖτος καὶ διὰ δύο χαμηλοτέρων μονοκλινῶν στεγῶν ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη, ὡς ἡ εἰκὼν 152 δεικνύει.

* * *

3. *Σταυρικαὶ βασιλικαί.* Ὁ τύπος οὗτος ναοῦ δὲν ἀποτελεῖ καθαυτὸ παραλλαγὴν τῆς δρομικῆς βασιλικῆς, διότι εἶναι ἐξέλιξις τῶν μονοκλίτων ἐκείνων σταυρομόρφων *μαρτυρίων* ἢ *μημορίων*, ἅτινα κατεσκευάζοντο ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος, τόσον ἐν Ἀνατολῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ Δύσει, ὑπεράνω τοῦ τάφου μάρτυρός τινος τῆς πίστεως ἢ σεβασμίου τινὸς λειψάνου ἢ προσκυνήματος (κίονος, φρέατος κλπ.), εὑρισκομένου ἀκριβῶς κατὰ τὴν δια-

[1] Τὸ περὶ τῆς ἐν Τόπ Καποὺ Σαράϊ τῆς Κωνσταντινουπόλεως βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους δημοσίευμα τοῦ AZIZ OGAN ἐν Belleten 4 (1940) σ. 329 ἑ. δὲν κατώρθωσα νὰ εὕρω.

[2] D. TZONTCHEF ἐν Ann. du Mus. et de la Bibl. Nat. de Plovdiv 1935 – 6 σ. 107 εἰκ. 80.

[3] J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, εἰκ. 61 D.

σταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν τὰ κτίσματα τοῦ σχεδίου τούτου νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰ περίκεντρα λεγόμενα κτήρια[1]. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μημόρια ταῦτα ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ μίαν σύνθεσιν τεσσάρων ξυλοστέγων βασιλικῶν ἐν σταυρῷ διατεταγμένων δυνάμεθα καταχρηστικῶς νὰ τὰ θεωρήσωμεν ὡς μίαν παραλλαγὴν τῶν βασιλικῶν. Παραλείποντες τὰ μικρᾶς κλίμακος σταυρόμορφα μαρτύρια Ἀνατολῆς[2] καὶ Δύσεως[3], δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὡς παραδείγματα μεγάλης κλίμακος σταυρικῶν βασιλικῶν τὰ ἑξῆς:

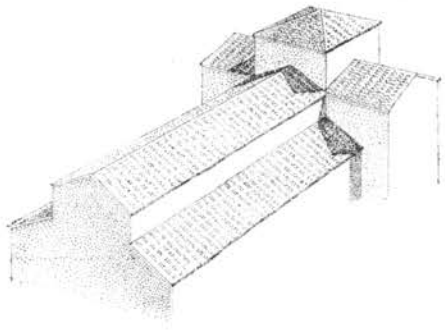

Εἰκ. 150. Τρόπος στεγάσεως τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τῆς Ἀπολλωνίας.

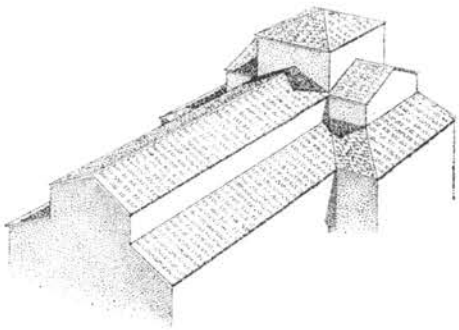

Εἰκ. 151. Τρόπος στεγάσεως τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ.

α) Ἐκ τῶν μονοκλίτων τῆς Ἀνατολῆς: 1) Τὸ ἐσχάτως παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν (Καουσιέ) δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθὲν μαρτύριον τοῦ Ἁγ. Βαβύλα χρονολογούμενον δι' ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ 387[4] (εἰκ. 21) μὲ 4 ἴσα σκέλη σταυροῦ ἀναχωροῦντα ἐκ κεντρικοῦ τετραγώνου διαμερίσματος, ἔνθα εὑρίσκετο ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου. Αἱ ἐνισχυμέναι γωνίαι τοῦ τε-

[1] Πρῶτος τὴν διαφορὰν τῶν μαρτυρίων ἀπὸ τῶν ταυομόρφων βασιλικῶν ὑπέδειξεν ὁ H. GRAF, Repertorium für Kunstw. 17 (1894) σ. 137, ἀργότερον δ' ἀνέπτυξεν ὁ γράφων εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ζ' (1951) σ. 46 ἑξ.

[2] Παραδείγματα: M. Ἀσίας (ROTT, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, εἰκ. 60, 63, 66, RAMSAY-BELL, The thousand and one churches εἰκ. 181, 290 καὶ 297 πβλ. καὶ Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ (1951) σ. 47 εἰκ. 39, STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa σ. 498 ἑ. D. V. AJNALOF, Rasvaliny chramov, pamjatniki christ. Chersonesa 1905, XIII. BRUNOV, Mélanges Ouspenskij σ. 28 εἰκ. 182.

[3] Παραδείγματα: HOLTZINGER, Altchristl. Architekt. σ. 248 εἰκ. 180 κλπ. (Μαυσωλλεῖον Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννᾳ). VERZONE, L'architettura nell'Italia settentrionale, Milano 1942, εἰκ. 3 (Verona, ναὸς Sta Tosca e Teuteria). RIVOIRA, Architettura musulmana, Milano 1914, σ. 262 εἰκ. 224 - 226 (ναὸς Banda Ἱσπανίας). Zeitschr. für Gesch. der Arch. 1907 σ. 89 (ναὸς Romainmotier). DEHIO - BEZOLD, Die kirchl. Bauk. des Abendlandes πίν. 47 (ναὸς Ingelheim) κλπ.

[4] J. LASSUS ἐν Antioch on the Orontes τ. II σ. 5 - 40. Ἡ κάτοψίς του καὶ παρὰ DORO LEVI, Antioch mosaic pavements I σ. 282 εἰκ. 112.

τραγώνου τούτου ὑποδηλοῦσιν, ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ἄνωθεν πύργος ὑψηλότερος τῶν κορυφῶν τῶν 4 δικλινῶν στεγῶν, δι' ὧν θὰ ἐκαλύπτοντο τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, ὡς ἡ εἰκ. 157₃ δεικνύει 2) τὸ ἐπὶ τοῦ φρέατος τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχὲμ μαρτύριον, τοῦ ὁποίου σκαρίφημα μᾶς διέσωσεν ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκοῦλφος κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα[1] (εἰκ. 18) 3) τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴν «in cruce» ἱδρυθεῖσαν «ubi temptavit Satanas... Jesum Christum»[2].

β) Ἐκ τῶν μονοκλίτων τῆς Δύσεως: 1) τὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Μιλάνου[3] (εἰκ. 32) 2) τὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς Ραβέννας[4] (εἰκ. 33).

Πάντα τ' ἀνωτέρω παραδείγματα ἀνήκουσιν εἰς τὸν Δ΄ αἰῶνα. Ἐν τούτοις ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν Ε΄ ὁ σταυρικὸς τύπος λαμβάνει εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν διὰ κατασκευῆς τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ τρικλίτων. Τώρα ἐπίσης τὸ μαρτύριον ἐφοδιάζεται κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους του δι' ἁψῖδος ἱεροῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἀποκτᾷ ἕνα κατὰ μῆκος ἄξονα μακρότερον τοῦ ἐγκαρσίου, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ νάρθηκος κατὰ τὸ δυτικὸν σκέλος. Τοιοῦτοι σταυρικοὶ ναοὶ ἦσαν 1) Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου[5], ἐπὶ τοῦ 5ου λόφου, ἱδρυθεὶς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, χαρακτηριζόμενος ὑπὸ ὑστερωτέρων συγγραφέων[6] ὡς ἐκκλησία *δρομικὴ καὶ ξυλότρουλλος*[7] 2) ὁ ναὸς

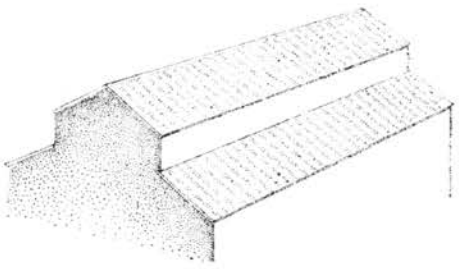

Εἰκ. 152. Τρόπος στεγάσεως βασιλικῶν: Χισσὰρ - Μπάνιας, Κλαζομενῶν καὶ Βόσρας.

---

[1] De locis sanctis II κεφ. 19 καὶ 21 = Λ. Π. 88 στ. 802. TOBLER, Itinera . . . I σ. 181.

[2] BREVIARIUS DE HIEROSOLYMA ἔκδ. Geyer σ. 155.

[3] Ὁ ναὸς οὗτος ἱδρύθη κατὰ μίμησιν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμωνύμου τὸ 382 forma crucis, ὡς λέγει ἡ σχετικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή (FORCELLA, Iscrizioni christiane di Milano 229). Ὀλίγον ἀργότερον (396) ἐτιμήθη εἰς ὄνομα τοῦ τοπικοῦ Ἁγ. Ναζαρίου. Τὸ σχέδιον τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἀπεκαλύφθη διὰ προσφάτων ἀνασκαφῶν. Ὅρα σχετικῶς ALB. DE 'CAPITANI D'ARZAGO, Architetture dei secoli quarto e quinto in alta Italia πίν. XIII καὶ σ. 25.

[4] Καὶ τούτου τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἀπεκαλύφθη προσφάτως πβλ. ALB. DE 'CAPITANI D'ARZAGO, ἔ. ἀ. πίν. XX καὶ σ. 46 — P. VERZONE, L'architettura religiosa nell'Italia settentrionale, Milano 1942, εἰκ. 1 σ. 10.

[5] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου IV, 59 (Heikel σ. 141), ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Ἐνύπνιον περὶ ἀναστασίας ἐκκλησίας Ε. Π. 37, 1258, ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμάτων I, 4 (Βόννης τ. 3 σ. 187), Μ. ΓΛΥΚΑΣ (Βόννης 498), ΠΑΤΡΙΑ Κωνσταντινουπόλεως 140 καὶ 214 (Preger), [ΨΕΥΔΟ] ΚΩΔΙΝΟΣ 95 καὶ 128 Βόννης.

[6] ΓΛΥΚΑΣ ἔ. ἀ., ΠΑΤΡΙΑ ἔ. ἀ., [ΨΕΥΔΟ] ΚΩΔΙΝΟΣ ἔ. ἀ. (δρομικὴ ξυλόστεγος).

[7] Οἱ παλαιότεροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοὺς ἐν σχήματι σταυροῦ κατεσκευασμένους ναοὺς ἀποκαλοῦσιν ἄλλοτε μὲν *σταυροειδεῖς* (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον ΕΠ 46 στίχ. 1096), ΜΑΡΚΟΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ, Βίος Πορφυρίου 76, 29 (Grégoire - Kugener σ. 60), ἄλλοτε δὲ

τῆς ἐν Φοινίκῃ Γάζης[1], τοῦ ὁποίου τὰ σχέδια (σκάριφα) ἀπέστειλεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία ἡ πρεσβυτέρα, ὡς μανθάνομεν παρὰ Μάρκου τοῦ Διακόνου, ὅστις ἀναφέρει ὅτι οὐ μόνον ὁ *σκάριφος* ἦτο σταυροειδής, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα ἀπέστειλε καὶ 32 κίονας ἐκ Καρυστίου λίθου διὰ τὸν ναόν, ἀναμφιβόλως διὰ τοὺς κίονας τῶν τρικλίτων αὐτοῦ σκελῶν[2]. Μετὰ τρικλίτων ὡσαύτως ἀλλ' ἐγγεγραμμένων σκελῶν σταυρικὸς ναὸς ἦτο 3) ὁ τῶν ἁγίων Μαρτύρων, Προφητῶν

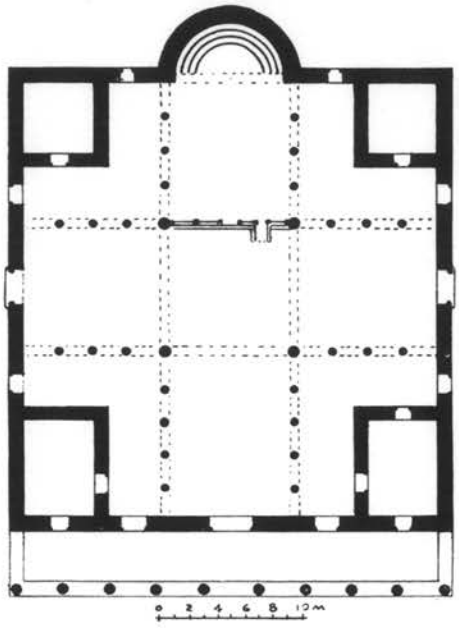

Εἰκ. 153. Ἡ ἐγγεγραμμένη σταυρικὴ βασιλικὴ τῶν Γεράσων (Crowfoot).

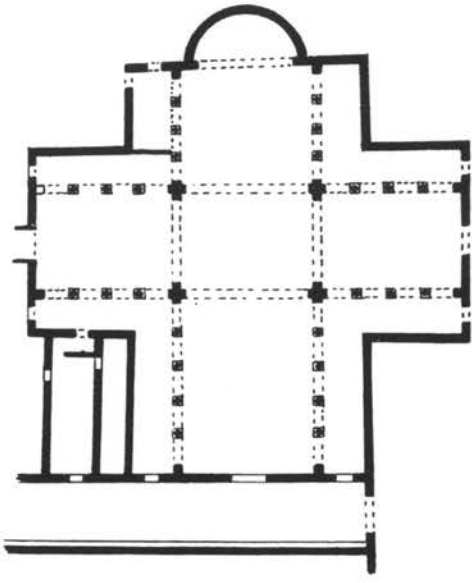

Εἰκ. 154. Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος (Δαλματίας) (Egger).

καὶ Ἀποστόλων εἰς Γέρασα[3] τῆς Ὑπεριορδανίας (εἰκ. 153) τοῦ 464-54) ὁ ἐλευθέρου σταυροῦ σχήματος ναὸς τοῦ Σάλωνος[4] (τέλους Ε' αἰ.)

σταυροτύπους (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ Ε. Π 37, στ. 1258) ἢ *ἐπὶ σταυροῦ σχήματος* (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμ. Ι, 4) ἢ *σταυροῦ δίκην* (ΕΥΑΓΡΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. MIGNE, Ε. Π. τ. 86 στ. 2460). Οἱ μεταγενέστεροι τοὺς ὠνόμαζον *κατὰ σταυρίου* (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. Βόννης 1 σ. 376) ἢ *σταυρωτούς* (ΚΕΔΡΗΝΟΣ, Σύν. Ἱστ. Βόννης 1 σ. 684).

[1] J. W. CROWFOOT, Gerasa city of the Decapolis, New Haven 1938, σ. 192 ἑ. καὶ R. W. HAMILTON, The Churches of Gaza ἐν Palest. Explor. Fund, Quarterly Statement 1930 σ. 190 ἑξ.

[2] Βίος Πορφυρίου 84, 3 ἔκδ. Grégoire - Kugener σ. 66.

[3] CROWFOOT, ἔ. ἀ. 256.

[4] W. GERBER, Altchr. Kultbauten in Istrien und Dalmatien, Wien 1912, σ. 120 καὶ R. EGGER - W. GERBER, Forschungen in Salona I, Wien 1917, σ. 27 ἑ. καὶ 91.

(εἰκ. 154) 5) ἡ ἐν σχήματι τρικλίτου ἐλευθέρου σταυροῦ βασιλικὴ τῆς Θάσου (εἰκ. 155) ἀρχῶν Γ΄ αἰῶνος[1] 6) ἴσως ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Παναγίας Καταπολιανῆς τῆς Πάρου[2] 7) ὁ δι' ἀνασκαφῶν ἐξακριβωθεὶς προϊουστινιάνειος ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου[3] (εἰκ. 24) ἔχων κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ τὸν τάφον τοῦ Ἁγίου, κάτωθεν κιβωρίου καὶ τέλος 8) ὁ πέριξ τοῦ κίονος Συμεὼν τοῦ Στυλί-

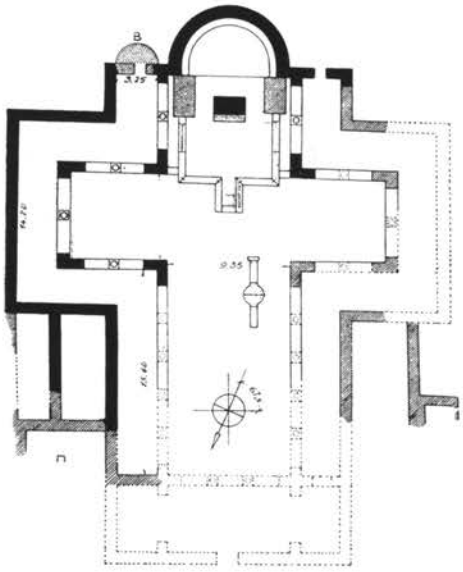

Εἰκ. 155. Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου.

του ἐν Καλὰτ-Σεμὰν τῆς Συρίας ἀνεγερθείς[4], ὅστις παρουσιάζει ταύτην τὴν διαφοράν, ὅτι οἱ τέσσαρες βραχίονες τοῦ σταυροῦ του ἐκκινοῦσιν οὐχὶ ἀπὸ τετραγώνου ἀλλ' ἀπὸ ὀκταγώνου κέντρου (εἰκ. 156)[5]

---

[1] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ΄ (1951) σ. 1 - 70.

[2] JEWELL - HASLUCK, The Church of Our Lady of the Hundred Gates at Paros, London 1920, πβλ. καὶ M. BÜHLMANN, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschrift für Gesch. der Architektur. Beiheft 10, Heidelberg 1914, σ. 10 εἰκ. 14.

[3] Ὅρα τὴν πρόσφατον δημοσίευσιν αὐτοῦ ὑπὸ J. KEIL καὶ H. HÖRMANN, Die Johanneskirche in Ephesos ἐν Forschungen in Ephesos IV, 3 Wien 1951.

[4] ΕΥΑΓΡΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. Ι, 14 (Ε.Π. 86 στ. 2460), D. KRENCKER, Jahrb. des Inst. 49 (1934) σ. 62 ἑξ. (ὅθεν καὶ ἡ ἡμετέρα εἰκ. 156) πβλ. καὶ Berichte des 6ten Arch. Kongr. in Berlin, 1940 σ. 593.

[5] Ἀναλόγου σχεδίου ἀλλὰ μὲ μονόκλιτα σκέλη ἐκβάλλοντα εἰς τὸ ὀκτάγωνον κεντρικὸν διαμέρισμα φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ τὸ μαρτύριον, τὸ ὁποῖον ἔκτισεν εἰς μνήμην τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ (Ε.Π. 46 στ. 1096) πβλ. τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν καὶ ἑρμηνείαν τῆς πρὸς Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου ὑπὸ BR. KEIL παρὰ J. STRZYGOWSKI (Kleinasien, ein Neu-

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων τρικλίτων σταυρικῶν μνημείων τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ ἐσωτερικαί των κιονοστοιχίαι παρουσιάζουσι μικράς τινας παραλλαγὰς ὡς πρὸς τὴν διάταξιν. Οὕτω π. χ. ἐν ᾧ εἷς τινας ἐξ αὐτῶν [1] αἱ κιονοστοιχίαι βαί-

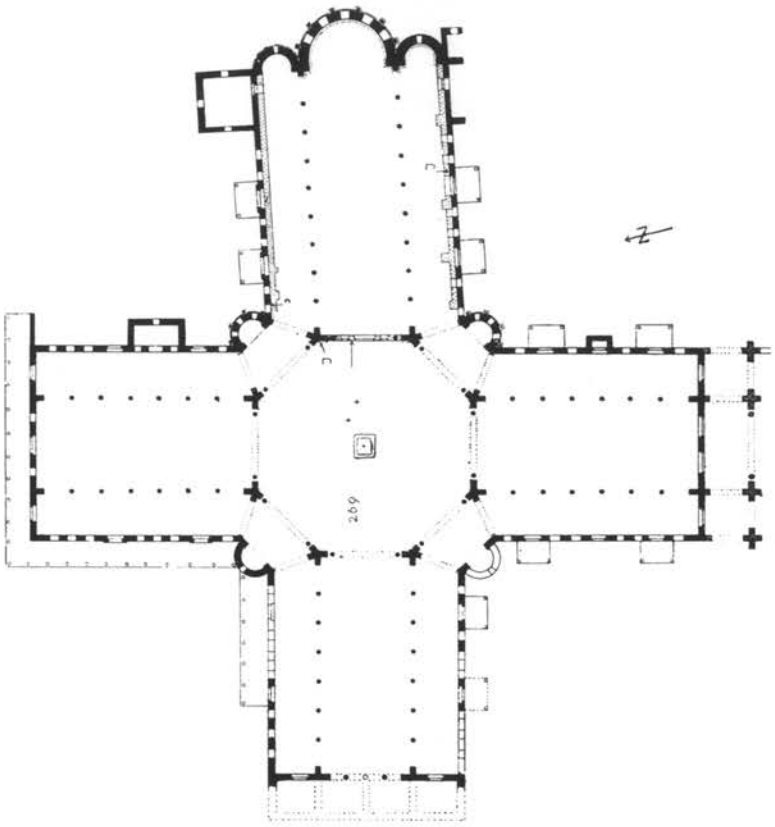

Εἰκ. 156. Ἡ μετ' ὀκταγώνου κεντρικοῦ τμήματος σταυρικὴ βασιλικὴ Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ - Σεμὰν τῆς Συρίας (Krencker).

νουσιν ὁμολόγως πρὸς πάσας τὰς πλευρὰς τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (ἐξαιρέσει τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς), εἰς ἄλλας [2] παραλείπεται ἡ παράλληλος πρὸς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῶν πτερυγίων κιονοστοιχία, εἰς μίαν δὲ μάλιστα, τὴν τῆς Πάρου, τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ

land der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 77-90 καὶ εἰκ. 52) καὶ τὴν ὀλίγον ταύτης διαφέρουσαν ἀναπαράστασιν τοῦ FRIEDLÄNDER (Das Kreuzförmige Oktogon, Dissert. Karlsruhe 1908, εἰκ. 1).

[1] Βασιλικὴ Θάσου (εἰκ. 155).

[2] Βασιλικαί: Σάλωνος, Θεολόγου Ἐφέσου α΄, Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων Γεράσων.

σταυροῦ οὐδόλως φέρει ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας. Τὸ παράδειγμα λοιπὸν τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ συνδετικὸς κρῖκος τῶν σταυρικῶν πρὸς τὰς ταυομόρφους βασιλικὰς μὲ προεκτεταμένην τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ πλάτος τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν παρατηροῦμεν, ὅτι τοῦτο ἄλλοτε μὲν εἶναι τὸ αὐτὸ διά τε τὰς κατὰ μῆκος καὶ τὰς ἐγκαρσίας κεραίας [1], ἄλλοτε δὲ πάλιν τὸ πλάτος τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν — ἰδία τοῦ δυτικοῦ — εἶναι μεγαλύτερον [2]. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει ὁ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κιονοστοιχιῶν χῶρος ἀντὶ νὰ εἶναι τετράγωνος ἀποβαίνει ὀρθογώνιος. Ἐν ἑκατέρᾳ πάντως περιπτώσει τὰ κατὰ τὰς γωνίας τῆς διασταυρώσεως στηρίγματα κατασκευάζονται ἰσχυρότερα τῶν λοιπῶν καὶ δὴ ἄλλοτε μὲν ὡς κίονες μεγαλυτέρας διαμέτρου (Γέρασα εἰκ. 153) ἢ καὶ ὡς δύο κατ' ὀρθὴν γωνίαν συνδεδυασμένοι ἡμικίονες (Ἰουστινιάνειος βασιλικὴ τῆς Βηθλεέμ), ἄλλοτε δὲ ὡς κτιστοὶ πεσσοὶ σχήματος γάμμα [3] (Θάσος εἰκ. 155, Πάρος), τέλος δὲ καὶ ὡς σταυρόμορφοι πεσσοί (Σάλων εἰκ. 154). Ὁ δὲ λόγος, δι' ὃν τὰ κατὰ τὰς γωνίας στηρίγματα κατεσκευάζοντο ἰσχυρότερα εἶναι στατικός. Αἱ 4 γωνίαι ὑφίστανται πράγματι τὴν μεγαλυτέραν πίεσιν τοῦ βάρους τῆς στέγης, ἰδίᾳ ὁσάκις ὑπὲρ τὸν μέσον χῶρον ὑψοῦτο τροῦλλος. Τούτου ἕνεκα καὶ εἴς τινας περιπτώσεις (Σάλων, Θάσος) δὲν ἠρκέσθησαν μόνον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν γωνιαίων στηριγμάτων ἀλλὰ καὶ συνέδεσαν διὰ τοίχου τὰ θεμέλια τῶν γωνιαίων στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ χώρου.

Αἱ σταυρικαὶ βασιλικαὶ ἦσαν κατὰ κανόνα τρίκλιτοι, ὑπῆρχον ἐν τούτοις καί τινες πεντάκλιτοι, ἀλλ' εἰς αὐτὰς τὰ πέντε κλίτη περιωρίζοντο συνήθως μόνον εἰς τὸ ἕτερον τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν τοῦ σταυροῦ, εἴτε τὸ δυτικόν (Ἰουστινιάνειος μετασκευὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Βηθλεὲμ) εἴτε τὸ ἀνατολικόν (προϊουστινιάνειος Θεολόγος Ἐφέσου εἰκ. 24). Ἐξαίρεσιν ἐπίσης ἀποτελεῖ διὰ τὰς σταυρικὰς βασιλικὰς καὶ ἡ προσθήκη κογχῶν κατὰ τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων πτερυγίων, οἵας βλέπομεν εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον μετασκευὴν τῆς βασιλικῆς τῆς Βηθλεέμ.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ παρατηροῦμεν, ὅτι τοῦτο κατὰ κανόνα ἐμφανίζεται ἐλεύθερον, ἅπαξ δὲ μόνον παρουσιάζεται ἐγγεγραμμένον (Γέρασα) διὰ τῆς προσθήκης τεσσάρων χαμηλῶν διαμερισμάτων κατὰ τὰς 4 γωνίας (εἰκ. 153). Ἐκ τῶν σκελῶν δὲ τοῦ σταυροῦ τὸ δυ-

---

[1] Βασιλικαί: Γεράσων, Θεολόγου Ἐφέσου α', Ἰουστινιάνειος μετασκευὴ βασιλικῆς Βηθλεέμ.

[2] Βασιλικαί: Σάλωνος, Θάσου.

[3] Πιθανῶς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν στηριγμάτων ἀποκαλεῖ ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ «*ἐγγωνίους τοίχους*» (Ἔγκ. εἰς Μαρκ. I, 34 ἔκδ. Förster - Richtsteig σ. 11).

τικὸν κατασκευάζεται πάντοτε πολὺ ἐπιμηκέστερον τῶν λοιπῶν, βραχύτατον δὲ τοὐναντίον τὸ ἀνατολικόν (Θάσος).

Τέλος ὡς πρὸς τὸν μεικτὸν τύπον (Καλάτ – Σεμάν εἰκ. 156) παρατηροῦμεν ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι του βαίνουσι πᾶσαι παραλλήλως μόνον πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς τὰς στενάς, ἐφ' ὧν καταλήγουσι διὰ παραστάδων.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν στέγασιν τῶν σταυρικῶν βασιλικῶν δέχομαι, ὅτι, ὅπου τὸ κεντρικὸν τετράγωνον αὐτῶν παρουσιάζεται ἐνισχυμένον ἐν κατόψει, ὡς π. χ. εἰς Καουσιὲ τῆς Ἀντιοχείας (εἰκ. 21) καὶ εἰς τὸν Θεολόγον τῆς Ἐφέσου (εἰκ. 24), θὰ ὑψοῦτο ὑπεράνω του κτιστὸς πύργος καλυπτόμενος διὰ τετρακλινοῦς πυραμιδοειδοῦς στέγης, ἤτοι ἀνάλογος πρὸς τὸν πύργον τοῦ μαυσωλλείου τῆς Πλακιδίας ἐν Ραβέννᾳ (εἰκ. 157,3). Εἰς τὰς παρειὰς τοῦ πύργου τούτου θὰ ἐτελεύτων αἱ καλύπτουσαι τὰ 4 σκέλη τοῦ σταυροῦ, δικλινεῖς διὰ τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς, στέγαι. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῶν τρικλίτων καὶ ἔτι μᾶλλον τῶν πεντακλίτων σκελῶν σταυροῦ μόνον αἱ τοῦ μέσου κλίτους, ὑψηλότεραι, δικλινεῖς στέγαι θὰ ἐτελεύτων εἰς τὰς παρειὰς τοῦ πύργου, ἐν ᾧ αἱ τῶν πλαγίων κλιτῶν, μονοκλινεῖς καὶ χαμηλότεραι, ἐσυνεχίζοντο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην καὶ κατὰ τὰ 4 σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἀκολουθοῦσαι τὸ βασικὸν σταυρικὸν σχέδιον (εἰκ. 157,4).

Ὅταν πάλιν τὸ κεντρικὸν τετράγωνον δὲν ἦτο ἐνισχυμένον, τὰ δὲ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἦσαν ἰσοπλατῆ, ὡς εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 32) καὶ τὸν Τίμιον Σταυρὸν τῆς Ραβέννας (εἰκ. 33), εἶναι πιθανωτέρα ἡ λύσις, καθ' ἣν αἱ δικλινεῖς στέγαι τῶν τε κατὰ μῆκος καὶ τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἦσαν ἰσοϋψεῖς καὶ διεσταυροῦντο ἄνευ πύργου, ὡς ἡ εἰκὼν 157,2 δεικνύει.

Διάφορον λύσιν στεγάσεως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅταν τὰ κατὰ μῆκος σκέλη τοῦ σταυροῦ ἦσαν πλατύτερα τῶν ἐγκαρσίων, ὡς εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Σάλωνος (εἰκ. 154) καὶ τῆς Θάσου (εἰκ. 155). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν δημιουργούμενον σχῆμα δὲν ἦτο πλέον, ὡς ἤδη εἴπομεν, τετράγωνον ἀλλ' ὀρθογώνιον καὶ δὴ μὲ τὴν στενήν του πλευρὰν παράλληλον πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ καλύπτουσα τὸ κεντρικὸν τμῆμα στέγη, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, θὰ πρέπῃ νὰ διηυθύνετο ὑπεράνω τοῦ βραχυτέρου ἀνοίγματος ἤτοι παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Κατὰ ταῦτα διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην δέχομαι λύσιν στεγάσεως ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, δηλαδὴ ὑψηλὴν κατὰ μῆκος στέγην βαίνουσαν ἀδιασπάστως ἀπὸ Α.

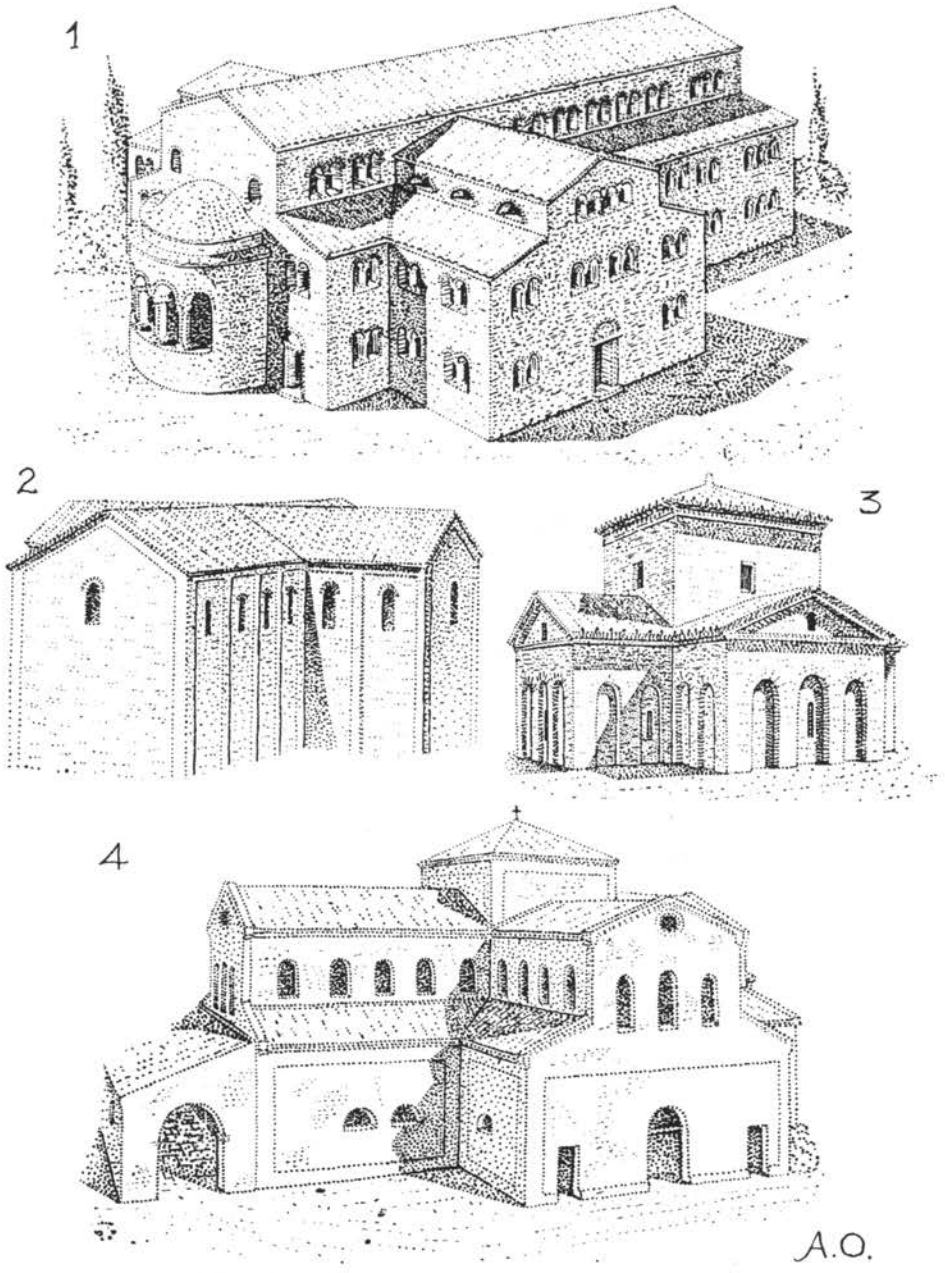

Εἰκ. 157. Τρόποι στεγάσεως τῶν σταυρικῶν βασιλικῶν.
1. Θάσου καὶ Σάλωνος 2. Τιμίου Σταυροῦ Ραβέννας 3. Μαυσωλλείου Πλακιδίας Ραβέννας
4. Σάλωνος Δαλματίας κατὰ Egger.

πρὸς Δ. καὶ καθέτως πρὸς αὐτὴν ἀλλ' εἰς χαμηλοτέραν στάθμην τὰς μέσας στέγας τῶν πτερυγίων, ἐν ᾧ αἱ χαμηλότεραι στέγαι τῶν πλαγίων κλιτῶν ὅλων τῶν σκελῶν ἐσυνεχίζοντο εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πέριξ τοῦ ναοῦ ἀκολουθοῦσαι τὸ βασικὸν σταυρικὸν αὐτοῦ περίγραμμα, ὡς ἡ εἰκὼν 157,1 δεικνύει.

Τέλος ἡ στέγασις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ – Σεμὰν ἀπετέλει παραλλαγὴν τῆς α' περιπτώσεως, συνισταμένην εἰς τοῦτο, ὅτι ἀντὶ τετραγώνου πύργου ἔφερεν ἐν τῷ κέντρῳ ὀκτάγωνον, ἐνι-

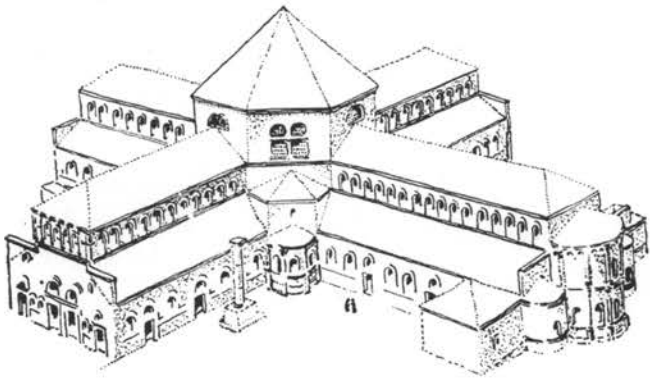

Εἰκ. 158. Ἀναπαράστασις τῶν στεγῶν τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ – Σεμὰν τῆς Συρίας κατὰ Krencker.

σχυμένον διὰ 4 γωνιαίων κογχῶν. Διαφωνία ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν στέγασιν τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ τμήματος· διότι ἐν ᾧ ὁ KRENCKER [1] τὸ δέχεται ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης πυραμιδοειδοῦς στέγης (εἰκ. 158), ὁ GUYER [2], διὰ στερεῶν ἐπιχειρημάτων, ὑπεστήριξεν ὅτι πρέπει νὰ ἦτο ὕπαιθρον μὲ τὸν ἱερὸν κίονα τοῦ Στυλίτου ἐν τῷ μέσῳ.

II) ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΟΜΗΣ

Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὸ ἐν κατόψει σχέδιον τῶν διαφόρων τύπων ξυλοστέγου βασιλικῆς. Θὰ ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ τῆς τρίτης διαστάσεως αὐτῶν ἤτοι τοῦ ὕψους, ἐν ἄλλοις λόγοις εἰς τὴν μελέτην τῆς κατὰ πλάτος καὶ κατὰ μῆκος τομῆς αὐτῶν. Ἡ τομὴ τῶν ξυλοστέγων βασιλικῶν ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ πλάτους των καί τινων ἄλλων κατὰ τό-

[1] Jahrb. des Inst. 49 (1934) σ. 62 ἑξ. Ὁ αὐτὸς ἐν Berichte des 6ten Arch. Kongr. in Berlin 1940 σ. 593.

[2] Jahrb. des Inst. 49 (1934) σ. 90 - 96.

πους στοιχείων. Ἁπλουστάτη βεβαίως ἦτο ἡ τῶν στενῶν μονοκλίτων βασιλικῶν, αἵτινες ἐκαλύπτοντο διὰ δικλινοῦς (ἀετοειδοῦς) ξυλίνης στέγης, στηριζομένης κατὰ τ' ἄκρα της ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος τοίχων τοῦ κτηρίου, ἐφ' ὧν ἠνοίγοντο καὶ τὰ φωτίζοντα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ παράθυρα. Τοὐναντίον αἱ μεγάλου πλάτους βασιλικαί, εἶχον οὐ μόνον ἐσωτερικῶν στηριγμάτων ἀνάγκην, πρὸς στήριξιν τῆς βαρείας στέγης των, ἀλλὰ καὶ ἐπικουρικοῦ ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ. Τούτου ἕνεκα εἰς τούτους, ἤδη ἀπὸ παλαιοτέρων χρόνων, τὸ μέσον κλῖτος ὑψώθη ὑπεράνω τῶν πλαγίων, στεγασθὲν δι' ἰδίας δικλινοῦς στέγης, ἐν ᾧ τὰ πλάγια ἐστεγάσθησαν χαμη-

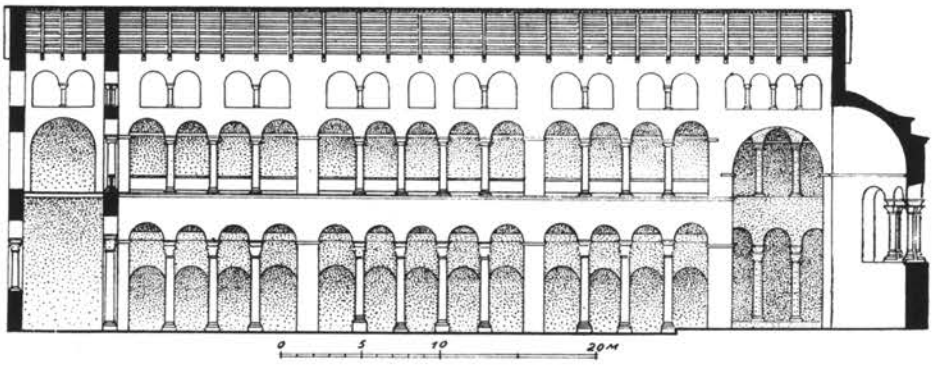

Εἰκ. 159. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Ζ' αἰ.).

λότερον διὰ μονοκλινῶν στεγῶν (εἰκ. 121, 122, 161, 162). Ἡ ὑπερύψωσις τοῦ μέσου κλίτους ἐπετεύχθη διὰ χαμηλῶν σχετικῶς τοιχίων κατασκευασθέντων ὑπεράνω τῶν σειρῶν τῶν στηριγμάτων. Ἐπὶ τῶν τοιχίων τούτων ἠνοίχθησαν κατὰ πυκνὰς ἀποστάσεις παράθυρα (εἰκ. 159, 160, 161), ἀποτελοῦντα μακρὸν φωταγωγόν, δι' οὗ ἁπλέτως ἐφωτίσθη τὸ μέσον κλῖτος, τῶν ἄκρων κλιτῶν φωτισθέντων διὰ παραθύρων ἀνοιχθέντων ἐπὶ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ κτηρίου (εἰκ. 160, 161, 162). Διὰ τῆς ἀνωτέρω διατάξεως ἡ στέγη τῶν τρικλίτων καὶ τῶν πεντακλίτων βασιλικῶν ἀπέβη ἐξωτερικῶς τεθλασμένη ἢ κλιμακωτή, τοῦθ' ὅπερ, πλὴν τῆς πρακτικῆς εἶχε καὶ αἰσθητικὴν ἀξίαν· διότι ἡ εἰρημένη κλιμάκωσις τῆς στέγης προσέδιδε μεγαλυτέραν πλαστικότητα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου, ταυτοχρόνως δὲ κίνησιν καὶ ποικιλίαν, ἐντεινομένην εἴς τινας πεντακλίτους μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικάς (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης) διὰ τῆς πυραμιδοειδοῦς ἀπολήξεως ἐνίων στεγῶν τῶν ἑκατέρωθεν ἐξεχόντων πτερυγίων (εἰκ. 142). Καὶ ὁσάκις μὲν ἐπρόκειτο περὶ τρικλίτων βασιλικῶν ὑπῆρ-

χεν εἷς καὶ μόνος φωταγωγός, ὁ ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ μέσου κλίτους, προκειμένου ὅμως περὶ πεντακλίτων τότε εἰς μὲν τὴν Δύσιν τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου δύο πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ μιᾶς καὶ μόνης μονοκλινοῦς στέγης ὡς π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον (εἰκ. 123), τὸν Ἅγ. Παῦλον (εἰκ. 162), καὶ τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τοῦ Λατερανοῦ τῆς Ρώμης, ἐν ᾧ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἑκάτερον τῶν ζευγῶν κλιτῶν εἶχεν ἰδίαν στέγην (εἰκ. 123), ἐξ ὧν μάλιστα ἡ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔφερε καὶ φωταγωγόν, ταπεινότερον τοῦ τοῦ μέσου κλίτους, οἷον βλέπομεν καὶ σήμερον ἔτι εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 122).

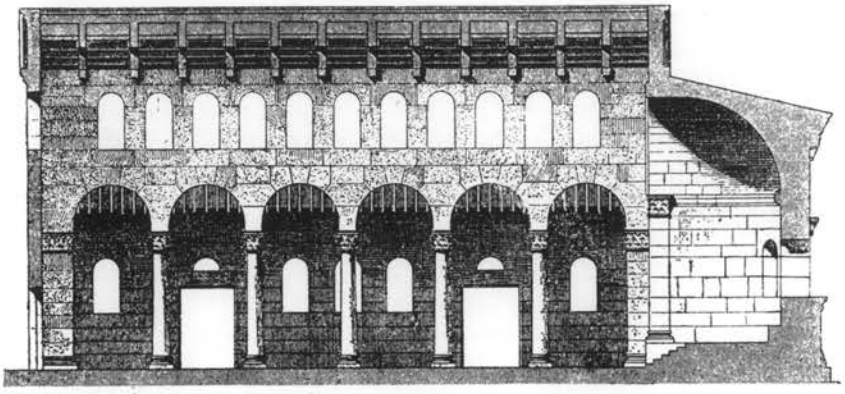

Εἰκ. 160. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπανκούζας (Holtzinger).

Ὑπερῷα ἢ γυναικωνῖτις. Σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν διάπλασιν τῆς τομῆς τῶν βασιλικῶν ἔπαιζε καὶ ἡ ὕπαρξις ἢ μὴ *ὑπερῴου* ἢ *γυναικωνίτιδος*. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, μὴ ἀναφερόμενον οὔτε ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν οὔτε ὑπὸ τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου, οὐδόλως ὑπάρχει εἰς τὰς πολυπληθεῖς ξυλοστέγους βασιλικὰς τῆς Συρίας[1] (εἰκ. 160) ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς[2] καὶ τῆς Δύσεως τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος[3], καίτοι θὰ τὸ ἀνέμενέ τις ἐνταῦθα ἀποβλέπων εἰς τὸ γεγονός, ὅτι

[1] Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος κάμνουν μόνον ἡ ἐν Dair Solaib βασιλικὴ Α τοῦ β΄ ἡμ. τοῦ Ε΄ αἰ. (MATTERN – MOUTERDE – BEAULIEU, Dair Solaib ἐν Mél. de l'Univ. St Joseph de Beyrouth τ. 22 [1933] σ. 11) καὶ αἱ διὰ λιθίνου δώματος καλυπτόμεναι βασιλικαὶ τῆς Σάκκας καὶ Τάφχας ἐν Αὐρανίτιδι (DE VOGÜÉ, Syrie Centrale πίν. 15 καὶ 16), περὶ τῶν ὁποίων ὀλίγον κατωτέρω θὰ ὁμιλήσωμεν ἐκτενέστερον.

[2] Σπανιώτατα ἀπαντῶσιν ἐν Β Ἀφρικῇ ὑπερῷα τὰ δὲ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ μετασκευῆς ὡς π.χ. τῆς Θεβέστης (GSELL, Mon. ant. Alg. II, 269), τοῦ Τιγκζίρτ (GSELL ἔ. ἀ. σ. 296) τῆς ὑπ' ἀρ. 3 βασιλικῆς τῆς Ἀμαιντάρα (GSELL, Revue Tunisienne 1932, 287) καὶ τῆς δονατιστικῆς βασιλικῆς τοῦ Κσάρ-ελ-Κέλβ (P. COURCELLE, Mél. de Rome τ. 53 [1936] σ. 172).

[3] Αἱ ὀλίγαι ἐξαιρέσεις βασιλικῶν τῆς Ρώμης μεθ' ὑπερῴων ἀνήκουσι πᾶσαι εἴτε εἰς τὸ β΄

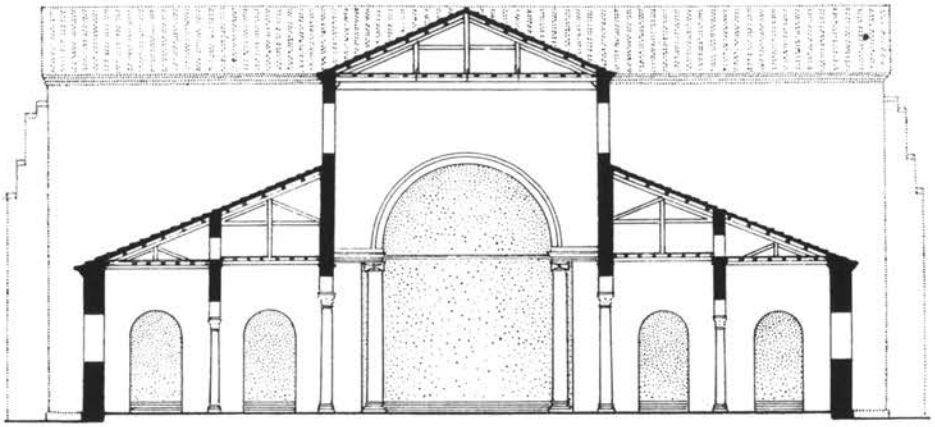

Εἰκ. 161. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς πεντακλίτου νηὸς Ἁγ. Παύλου τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης.

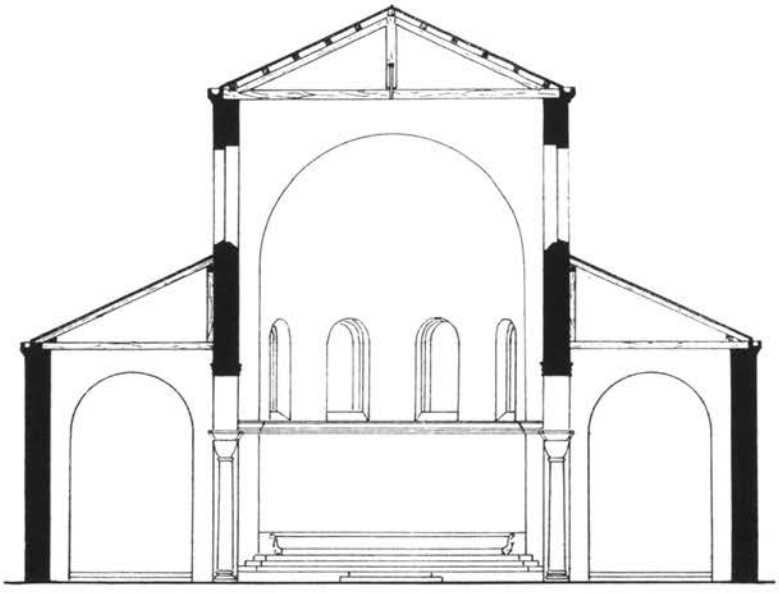

Εἰκ. 162. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου.

πλεῖσται μεγάλαι εἰδωλολατρικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ρώμης ὡς π.χ. ἡ Οὐλπία,

---

ἥμισυ τοῦ Ϛ′ αἰῶνος, εἴτε καὶ εἰς τὸν Ζ′ αἰῶνα. Οὕτω π.χ. ἡ ἀνατολικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν εἶναι κτίσμα Πελαγίου τοῦ Β′ (578 - 90), ἡ τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς Ὀνωρίου τοῦ Α′ (625 - 30) καὶ ἡ πέραν τοῦ Τιβέρεως Ἁγ. Καικιλία (σήμερον κατηδαφισμένη) Πασχαλίου τοῦ Α′ (617 - 624). Πάντως εἰς τὰς βασιλικὰς ταύτας εἶναι προφανὴς ἡ ἐπίδρασις τοῦ Βυζαντίου.

ἡ Ἰουλία κλπ., ἦσαν ἐφωδιασμέναι δι' ὑπερῴου. Εἰς τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν τὰ ὑπερῷα ἦσαν ἀποκλειστικῶς ἑλληνικὸν δημιούργημα, ἐφαρμοσθὲν εἰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς ἑλληνικῆς περιοχῆς ἢ ἐπιρροῆς ἀπὸ τῆς Β. Μακεδονίας καὶ τῆς Βουλγαρίας μέχρι τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου. Οὕτω τὰ συναντῶμεν εἰς τὴν παρὰ τὸ Μοναστήριον (Βιτόλια) βασιλικὴν τοῦ Σουβοντόλ [1], εἰς τὸ Πιρδόπ τῆς Βουλγαρίας [2], εἰς βασιλικὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Στουδίου [3], τῆς 2ας Ἁγ. Σοφίας—πβλ. Συμ. Μεταφρ. Βόνν. 495—καὶ πιθανώτατα τῆς 1ης Ἁγ. Εἰρήνης), Θεσσαλονίκης

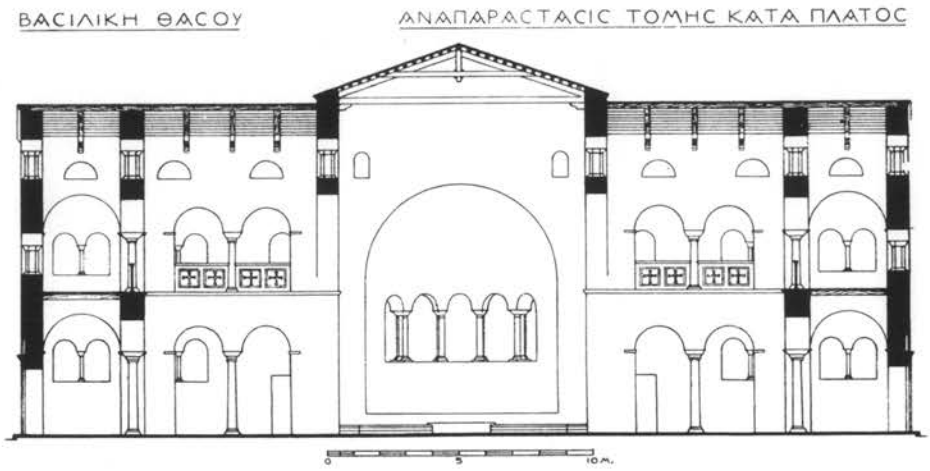

Εἰκ. 163. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς μεθ' ὑπερῴων σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ἀναπαράστασις).

(Ἀχειροποιήτου εἰκ. 118, Ἁγ. Δημητρίου εἰκ. 159), Φιλίππων [4] (βασιλικὴ Α), Φθιωτίδων Θηβῶν Θεσσαλίας [5] (βασιλικὴ Α), Λέσβου [6] (βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου), παραλίων Μ. Ἀσίας (Θεολόγου Ἐφέσου [7]), Παλαιστίνης (βασιλικαὶ Ἀναστάσεως [8] καὶ Θεοτόκου [9] Ἱεροσολύμων), Φοινίκης (Ἅγ. Στεφάνου Γάζης [10])

[1] Fr. Mesesnel, Δελτ. Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστ. 10 (1936) σ. 185.

[2] P. Mutafcief, Δελτ. Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστ. 5 (1915) πίν. III καὶ σ. 82.

[3] Van Millingen, Byz. Churches in C/pel. σ. 59 εἰκ. 18. Πβλ. κατωτέρω καὶ ἡμετέραν εἰκόνα ἀναπαραστάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ.

[4] P. Lemerle, Philippes σ. 354.

[5] Γ. Σωτηριου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 28 καὶ πίν. Γ, ἔνθα περιέργως ἡ τομὴ δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν πρόσοψιν.

[6] Α. Ορλανδος Ἀρχ. Δελτίον 1929 σ. 12 καὶ εἰκ. 18.

[7] J. Keil - Hörmann, Die Johanneskirche in Ephesos, Wien 1951.

[8] Ευσεβιος, Βίος Κωνσταντίνου, III, 37.

[9] Προκοπιος, Περὶ κτισμ. V, 6,22 Βόννης σ.

[10] Χορικιος, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν II, 47 (Förster - Richtsteig σ. 40).

καὶ τέλος τῆς Αἰγύπτου (Ἀρκαδιανὴ βασιλικὴ Ἁγίου Μηνᾶ[1]), δι' ὃ καὶ αἱ ἀνωτέρω βασιλικαὶ χαρακτηρίζονται ὡς κατ' ἐξοχὴν *ἑλληνιστικαί*.

Διὰ τῆς παρεμβολῆς ὑπερῴου μεταξὺ κιονοστοιχίας καὶ φωταγωγοῦ ὄχι μόνον ηὐξάνετο σημαντικῶς ὁ ὠφέλιμος χῶρος τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ αἱ πλευραὶ τοῦ μέσου κλίτους ἀπέκτων πολὺ μνημειωδεστέραν ἐμφάνισιν συνάμα δὲ καὶ καλυτέραν καθ' ὕψος διαίρεσιν, ἔναντι τῶν βασιλικῶν τῆς

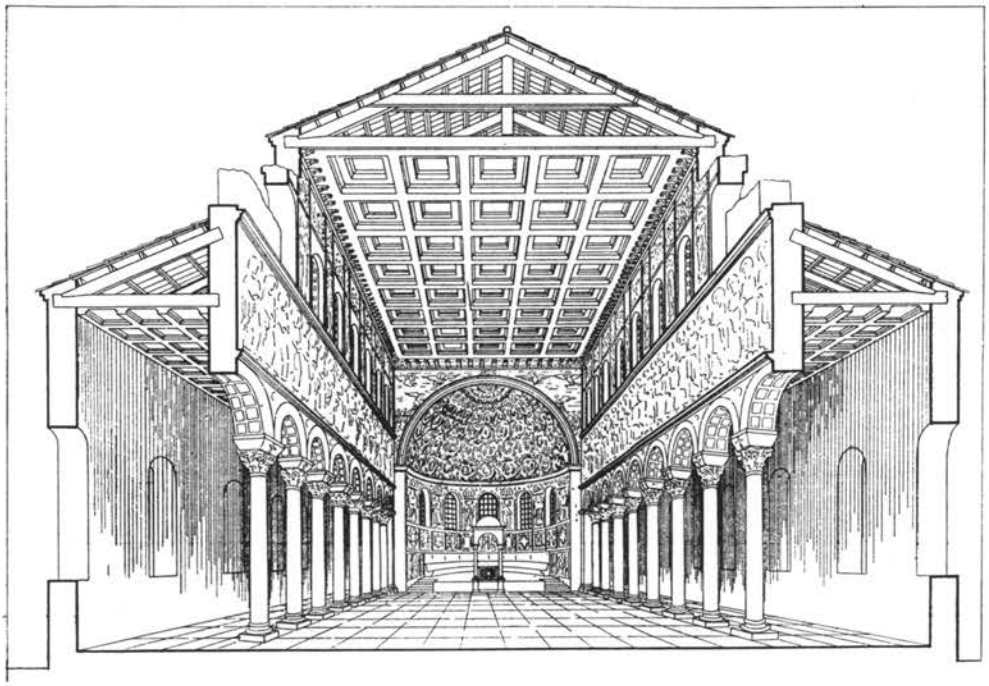

Εἰκ. 164. Προοπτικὴ κατὰ πλάτος τομὴ τρικλίτου ναοῦ τῆς Δύσεως (Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου).

Δύσεως, εἰς τὰς ὁποίας μεταξὺ κιονοστοιχιῶν καὶ φωταγωγοῦ μεσολαβεῖ πάντοτε μία ὑπερμέτρως ὑψηλὴ ἐπίπεδος ταινία (εἰκ. 161, 162 καὶ 164).

Τὰ ὑπερῷα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐξετείνοντο ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν — εἴτε δύο ἦσαν ταῦτα εἴτε τέσσαρα, ὡς τὰ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 159) — ἀκόμη δὲ καὶ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐπικοινωνία των, ἐὰν δὲ ἦσαν μεμονωμένα θ' ἀπῃτεῖτο ἡ κατασκευὴ καὶ δευτέρας κλίμακος ἀνόδου, ὡς καὶ τοῦ σχετικοῦ κλιμακοστασίου, ἐν ᾧ συνήθως ἓν μόνον τοιοῦτον ὑπῆρχε κατα-

[1] K. M. Kaufmann, Die Menasstadt σ. 89 εἰκ. 39.

σκευαζόμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς νηός[1].

Εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ τὰς σταυρικὰς βασιλικὰς αἱ κιονοστοιχίαι τῶν ὑπερώων καμπτόμεναι κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἐντὸς τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν ἔβαινον ὁμολόγως πρὸς τὰς πλευρὰς τῶν πτερυγίων μὲ

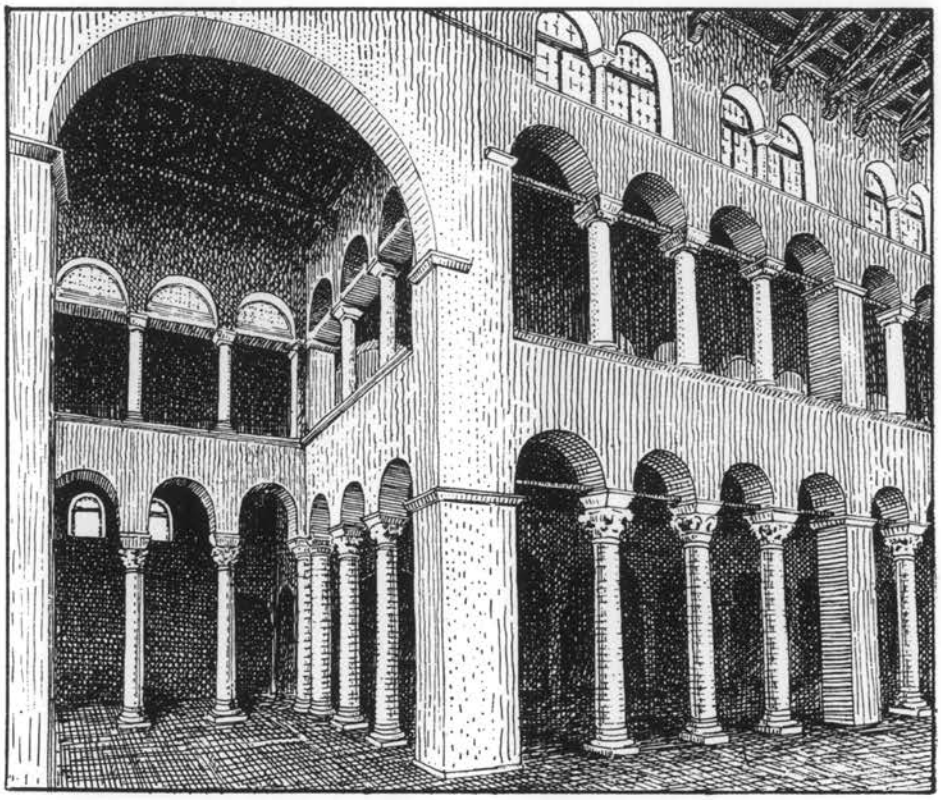

Εἰκ. 165. Προοπτικὴ ἄποψις τῆς συναντήσεως νηὸς καὶ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς μεθ' ὑπερῴων βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

τοὺς κίονάς των ἱσταμένους ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς ἰσογείους (εἰκ. 165).

Τὰ ὑπερῷα προωρίζοντο ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς γυναῖκας, αἵτινες ὅταν δὲν ὑπῆρχον τοιαῦτα, ὡς π.χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας, τῆς Δύσεως καὶ πολλὰς τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἵσταντο κάτω εἰς τὸ ἀριστερὸν ἤτοι

[1] Βασιλικαί: Ἀχειροποιήτου εἰκ. 118, Φιλίππων πίν. Α σ. 100, (LEMERLE, Philippes σ. 332). Σάλωνος εἰκ. 154, Φθιωτίδων Θηβῶν Α, (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφ. 1929 σ. 45 καὶ πίν. Β), Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 10 εἰκ. 4, Μ). κλπ.

τὸ βόρειον κλῖτος τῆς νηός[1], τῶν ἀνδρῶν ἱσταμένων εἰς τὸ νότιον. Φαίνεται δὲ ὅτι, ὅπως εἰς τὸ ἰσόγειον, οἱ μὲν πιστοὶ ἢ ὁ *λαός*[2], ἵσταντο ἐντὸς τοῦ ναοῦ εἰς τὰ κλίτη[3] ἐν ᾧ οἱ κατηχούμενοι κλπ. εἰς τὸν νάρθηκα, οὕτω καὶ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον αἱ μὲν πισταὶ γυναῖκες ἵσταντο ὑπεράνω τῶν κλιτῶν αἱ δὲ κατηχούμεναι εἰς τὸ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος τμῆμα[4].

Ὁ διὰ τὰς γυναῖκας προωρισμένος ἄνω ὄροφος τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν ἐκαλεῖτο *ὑπερῷον*[5] ἢ *γυναικωνῖτις*[6] ἤτοι διὰ τῶν αὐτῶν ἀκριβῶς λέξεων, δι' ὧν καὶ ὁ ἄνω ὄροφος τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν οἰκιῶν, ἔνθα, ὡς γνωστόν, παρέμενον αἱ γυναῖκες[7]. Ἀργότερον ὁ ἄνω ὄροφος ὠνομάζετο *κατηχούμενα*[8]. Ὡς δ' ἐκ τῶν συγγραφέων[9] καὶ τῶν διασωθέντων μνημείων συνάγεται τὰ ὑπερῷα ἔφερον κίονας βαίνοντας ἀκριβῶς ὑπεράνω τῶν κιόνων τοῦ ἰσογείου καὶ ἰσαρίθμους πρὸς αὐτούς, μικροτέρους ὅμως ἐκείνων καθ' ὕψος[10] (εἰκ. 118 καὶ 159), ὅπως δηλαδὴ συν-

[1] Ὡς εἴδομεν (σ. 29) ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου ὁμιλεῖ ῥητῶς περὶ χωριστῆς στάσεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἐν τῇ Δύσει ὁμοίως χωρισμὸς τῶν φύλων ἀναφέρεται ὑπό τε ΠΑΥΛΙΝΟΥ ΤΟΥ ΝΟΛΗΣ (Vita Ambr. κεφ. 3) καὶ τοῦ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ (De civ. Dei II, 28), ἐν δὲ τῷ LIBER PONTIFICALIS ROMANUS (Βίῳ Σεργίου) ἀναφέρονται ἡ pars virorum καὶ ἡ pars mulierum. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (Ὁμιλία 73 εἰς Ματθ. = Ε. Π. τ. 58 σ. 677) θεωρεῖ ὡς νεωτερισμὸν τῆς ἐποχῆς του τὸν διὰ ξυλίνων φραγμάτων χωρισμὸν τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν γυναικῶν, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἀρχικῶς δὲν θὰ ἐχωρίζοντο. Πβλ. σχετικῶς πρὸς τὴν ἐν τῷ ναῷ στάσιν τῶν πιστῶν καὶ H. SELHORST, Die Platzordnung im Gläubigenraum der altchristlichen Kirche, Münster i. W. 1931, σ. 24 (Ἐναίσ. Διατρ.).

[2] Οὕτως ὀνομάζει τοὺς μὴ κληρικοὺς πιστοὺς ἡ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ (J. QUASTEN, Monum. Ecuh. Lit. Vet. σ. 230 πβλ. καὶ F. E. BRIGHTMAN, Liturgies Eastern and Western σ. 25). Καὶ ἐν τῇ Δύσει δ' ὁμοίως τὸ διὰ τοὺς μὴ κληρικοὺς προωρισμένον τμῆμα τῆς νηὸς ὠνομάζετο quadratum populi.

[3] Ἡ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ καὶ αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ ὑποδηλοῦσιν ἀκόμη καὶ ὡρισμένην ἱεραρχικὴν τοποθέτησιν τῶν διαφόρων τάξεων ἐν τῷ ναῷ (QUASTEN, ἔ.ἀ. σ. 36, BRIGHTMANN, ἔ.ἀ. σ. 28).

[4] Πβλ. P. LEMERLE, Philippes σ. 356.

[5] Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 256 καὶ 359. Ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμ. I, 1,58 Βόνν. σ. 178 ὁμιλεῖ περὶ τῶν «*ὑπερῴων τῆς γυναικωνίτιδος*», ΣΥΜΕΩΝ Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, Βιβλ. Χρον. (Βόννης σ. 495) ἀναφέρει ὅτι ὁ παλαιότερος ναὸς τῆς Ἁγ. Σοφίας εἶχεν ὑπερῷα, ἅτινα ὁ Χρυσόστομος «*διετείχισε παραπετάσμασιν*», ὁ δὲ ΕΥΑΓΡΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 31 ἀναφέρει, ὅτι καὶ ἡ αὐτοκράτειρα παρέμενεν εἰς τὰ *ὑπερῷα* κατὰ τὴν ἱερουργίαν τῶν μυστηρίων. Τέλος ὁ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (παρὰ Du Cange S. Sophia § 41) ἀναφέρει *λαβύρινθον* (= κλίμακα στρεπτὴν) *ἀνάγοντα εἰς τὰ ὑπερῷα*.

[6] ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. II, 47: *διπλῆν εἰργάσω γυναικωνῖτιν*.

[7] B. C. RIDER, The Greek House, Cambridge 1916 σ. 234, 235 Πβλ. καὶ τὴν περὶ τῆς οἰκίας τῶν κλασσικῶν χρόνων μελέτην μου ἐν τῷ περιοδικῷ Κλασσικαὶ Σπουδαὶ 1923 (τεῦχ. Μαΐου).

[8] Νεαρά τις ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ὁμιλεῖ διὰ «*τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὑπερῷα, ἅπερ ὁ πολὺς ἄνθρωπος κατηχούμενα καλεῖν ἔγνω*» πβλ. DU CANGE, Sancta Sophia § 38.

[9] ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. II, 47 (Förster – Richt. 40): *γυναικωνῖτιν ἐξ ἴσου μὲν ταῖς κάτω μηκυνομένην στοαῖς, ἐξ ἴσου δὲ ταύταις εὐρυνομένην μόνον δὲ λειπομένην τῷ ὕψει, ὅσον αὐτῆς οἱ τὴν στέγην ἀνέχοντες κίονες τῶν ὑποκειμένων ἠττῶνται.*

[10] Περὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν ἄνω πρὸς τοὺς κάτω κίονας τῶν βασιλικῶν θὰ εἴπωμεν ὅταν θὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἀρχιτεκτονικὰς λεπτομερείας τῶν κιόνων.

έβαινε καὶ εἰς τὰς ἀγοραίας ρωμαϊκὰς βασιλικάς, δι' ἃς μάλιστα ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (De archit. V, 1, 5) ρητῶς ὁρίζει, ὅτι οἱ ἄνω κίονες ὤφειλον νὰ εἶναι κατὰ τὸ $^1/_4$ χαμηλότεροι τῶν κάτω.

III) ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΙΩΝ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Σχετικῶς πρὸς τὰς γενικὰς ἀναλογίας τοῦ κυρίως ναοῦ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν[1] ἤτοι τοῦ πλάτους πρὸς τὸ μῆκος, τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος ἢ τοῦ μήκους πρὸς τὸ ὕψος, δὲν δύναταί τις νὰ καθορίσῃ σταθεροὺς κανόνας[2]· διότι αἱ ἀναλογίαι αὗται ποικίλλουσι πολύ. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ δώσωμεν ἕνα καὶ μόνον σταθερὸν ἀλλ' ἀμφιβόλου ἀκριβείας ἀριθμὸν εἶναι ἀσφαλέστερον νὰ ἀναγράψωμεν τὰ ὅρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυμαίνεται ἑκάστη ἀναλογία. Προκύπτουσι δὲ τὰ ὅρια ταῦτα ἐκ τοῦ παρατιθεμένου πίνακος 100 καὶ πλέον βασιλικῶν (Ἑλλάδος, Μ. Ἀσίας, Συρίας, Β. Ἀφρικῆς καὶ Ἰταλίας), ὃν κατέστρωσα καὶ ὅστις ἀναγράφει τὰς σχετικὰς ἑκάστης βασιλικῆς ἀναλογίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν οἰκείων διαστάσεων. Ὡς δ' εἶναι εὐνόητον, ἐπειδὴ τῶν πλείστων παλαιῶν βασιλικῶν διατηροῦνται σήμερον μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς, πολὺ δὲ ὀλίγων καὶ στοιχεῖα τῆς καθ' ὕψος τομῆς, εἴμεθα πολὺ περισσότερον εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσωμεν τὰς ἀναλογίας τῆς κατόψεως αὐτῶν ἢ τῆς τομῆς των. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὸν εἰρημένον πίνακα ἡ ἀναλογία τῶν δύο βασικῶν στοιχείων τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ (ἄνευ δηλ. τοῦ νάρθηκος) ἤτοι ἡ ἀναλογία τοῦ ἐλευθέρου πλάτους πρὸς τὸ ἐλεύθερον μῆκός του κυμαίνεται εἰς μὲν τὰς τρικλίτους δρομικὰς βασιλικὰς μεταξὺ 1 : 0,73 (βασιλικαὶ: Τιμγκάδ (παρεκκλ.) Ἀλγερίας, Γλυφάδας καὶ Κσεδσμπέ, Ντάνας καὶ Τελ-Ἀντὲ Συρίας) καὶ 1 : 2.22 (βασιλικὴ Ἀθρίβιος = Σοχάγκ Ἄνω Αἰγύπτου)· εἰς δὲ τὰς πενταπλίτους (δρομικὰς καὶ μετ' ἐγκαρσίου) βασιλικὰς μεταξὺ 1 : 1,29 (βασιλ. Ἐπιδαύρου) καὶ 1 : 1,83 (βασιλ. Φεριάνης Τυνισίας), μὲ ἓν μόνον παράδειγμα πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου 1 : 0.80 Σεζερμές Τυνισίας).

Κατὰ ταῦτα τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ τῶν τρικλίτων βασιλικῶν δὲν κατεσκευάζετο πάντοτε ἐπίμηκες ἤτοι ὄρθιον, ἀλλ' ἠδύνατο νὰ

---

[1] Ἀναλογίας τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας ὅρα καὶ παρὰ H. GLÜCK, Zeitschr. für Gesch. der Archit., Beiheft 14, Heidelberg 1916 σ. 48.

[2] Καὶ αὐτὸς ἄλλως τε ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (De archit. graeca V, 1, 4 ἔκδ. Krohn σ. 96), ἀντὶ νὰ καθορίσῃ μίαν καὶ μόνην σταθερὰν ἀναλογίαν πλάτους πρὸς μῆκος τῶν ἀγοραίων βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας, προετίμησε νὰ καθορίσῃ τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκυμαίνετο τὸ πλάτος τοῦτο ἐν σχέσει πρὸς τὸ μῆκος εἰπών, ὅτι τὸ πλάτος ὤφειλε νὰ μὴ εἶναι μικρότερον τοῦ $^1/_3$, ἀλλ' οὐδὲ μεγαλύτερον τοῦ $^1/_2$ τοῦ μήκους.

εἶναι καὶ πλαγιαστόν (βασιλικαὶ: Τιμγκάδ (παρεκκλ.), Γλυφάδας, Κσεδσμπέ Ντάνας καὶ Τέλ-'Αντέ) δηλαδὴ μὲ πλάτος μεγαλύτερον τοῦ μήκους του. Οὐδὲ πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ ἀνωτέρω τετρὰς βασιλικῶν ἀποτελεῖ μοναδικήν τινα ἐξαίρεσιν· διότι καὶ ἄλλαι καὶ μάλιστα ὄχι μικραί, ἀλλὰ μεγάλης κλίμακος βασιλικαὶ ἐμφανίζονται ἢ ἐντελῶς τετράγωνοι ἤτοι μὲ ἀναλογίαν 1:1 (βασιλικαὶ Θεοτόκου Πηλίου καὶ παρεκκλ. Θεβέστης) ἢ μὲ μῆκος ἐλάχιστα μεγαλύτερον τοῦ πλάτους των, ὡς π. χ. ἡ μεγάλη ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴ τοῦ Στουδίου, ἥτις παρουσιάζει σχέσιν πλάτους πρὸς μῆκος 1:1,05, ἡ τῆς 'Ελευσῖνος (1:1,03), ἡ τῶν 'Ελευθερῶν Β τῆς Βοιωτίας (1:1,04), ἡ τοῦ Μπαουντὲ τῆς Συρίας (1:1,045), ἡ τοῦ Χαλινάδου τῆς Λέσβου (1:1,06), καὶ ἡ τῶν 'Αργάλων Λέσβου (1.066), ἐν ᾧ ἄλλαι πάλιν βασιλικαὶ ἴστανται εἰς γειτονικὴν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀναλογίαν, ὡς π. χ. ἡ τῶν Φανῶν τῆς Χίου καὶ ἡ τοῦ Βορ. ναοῦ τοῦ Τιμγκάδ (1:1,09), ἢ πρὸς τὴν σχέσιν 4:5, ὡς ἡ τῆς Βραυρῶνος (1:1,14), ἡ τῶν Σπετσῶν (1:1,16), ἡ τῆς ἐν 'Αλγερίᾳ 'Αννούνας (1:1,175), αἱ Συριακαὶ βασιλικαὶ τοῦ Κιρμπὶτ Χάς καὶ Κιρμπὶτ Τεζίν (1:1,18), αἱ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Β καὶ Δ (1:1,19), ἡ τῆς Μιλήτου (1:1,19), τοῦ Ντεχές (1:1,19), τοῦ Ντὰρ Κιτά (Ἅγ. Σέργιος) (1:1,19), τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου (1:1,20), τῆς Μπατούτα (1:1,21), τῆς Μπαμούκα (1:1,23), τῆς Λήμνου (1:1,23), τοῦ Λεβῆνος (1:1,235), τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (1:1,24), τῆς Ν. ἐκκλησίας τῆς Ντὰρ-Κιτά (1:1,24), τοῦ Μπασμισλί (1:1,25) καὶ τέλος αὐτῆς τῆς 'Αχειροποιήτου (1:1,26) καὶ τῆς Μπανκούζας (1:1,26). 'Αφ' ἑτέρου, ἄλλων βασιλικῶν ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ μῆκος πλησιάζει τὴν ἀναλογίαν τοῦ 3:4 (ὅρα τὴν 4ην στήλην τοῦ συνημμένου καταλόγου), ἄλλων δὲ πάλιν τὴν «ἑλληνιστικὴν» ἀναλογίαν τοῦ 2:3 (ὅρα τὴν 5ην στήλην τοῦ καταλόγου), ἄλλων τὴν ἀναλογίαν τοῦ 3:5 (ὅρα τὴν 6ην στήλην τοῦ καταλόγου) καὶ ὀλίγων μόνον κυμαίνεται περὶ τὴν ἀναλογίαν τοῦ 1:2 (ὅρα τὴν 7ην στήλην τοῦ καταλόγου).

Μικροτέρα σχετικῶς διακύμανσις ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ἀναλογίαν τοῦ πλάτους τῶν ἄκρων κλιτῶν πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου[1]. 'Εκ σχετικοῦ καὶ πάλιν πίνακος προκύπτει, ὅτι τὸ μὲν κατώτατον τῆς ἀναλογίας ταύτης ὅριον εἶναι 1:1,09 (βασιλ. Χενσὶρ Μπουντριές Τυνισίας), τὸ δ' ἀνώτατον 1:3,10 (βασιλικὴ Σάλωνος). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐνταῦθα τό τε κατώτατον καὶ τὸ ἀνώτατον ὅριον ἀποτελοῦσι πραγματικὴν ἐξαίρεσιν·

[1] Ὡς πλάτος πλαγίου κλίτους θεωρῶ τὸ ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ πλαγίου τοίχου μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς γειτονικῆς κιονοστοιχίας, ὡς πλάτος δὲ τοῦ μέσου κλίτους τὸ μεταξὺ τῶν ἀξόνων τῶν μέσων κιονοστοιχιῶν διάστημα.

διότι δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἄλλα γειτονικὰ παραδείγματα, ἀφ' οὗ αἱ ἀμέσως κατόπιν τοῦ κατωτάτου ἐρχόμεναι ἀναλογίαι εἶναι σημαντικῶς διάφοροι 1:1,32 (βασ. Ἐλευσῖνος) καὶ 1:1,55 (βασιλικὴ Συΐας Σελίνου Κρήτης), μεθ' ἃς πάλιν τὰ ἑπόμενα παραδείγματα ἀνέρχονται εἰς 1:1,66 (Μπετὶρ καὶ Ἐλ-Μπαρὰ Συρίας), 1:1,74 (Σικυῶνος) 1:1,76 (Ντάνα Συρίας) καὶ τέλος 1:1,82 (βασιλικαὶ: Φθιωτίδων Θηβῶν Α, Βραυρῶνος, Δημητριάδος, Λήμνου), ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀμέσως πρὸ τοῦ ἀνωτάτου ὁρίου ἀναλογία τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου (1:2,65) ἀπέχει πολὺ τοῦ 1:3,10 τοῦ Σάλωνος. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς βασιλικῶν — περίπου τὸ $^1/_6$ τοῦ συνόλου — παρουσιάζουν τὴν ἀκεραίαν ἀναλογίαν τοῦ 1:2 (Βασιλικαὶ: Γλυφάδας, Ἡραίου Σάμου, Κωρύκου, Ἁγ. Ἀπολλιναρίου ἔξω τῶν τειχῶν Ραβέννας, Λεβῆνος Κρήτης, Ἁγ. Θέκλας Μεριαμλίκ, Μπαμούκας, Μουαλλάκ (Δ. ναός), Κερμπὶτ-Τεζίν, Τζουβανιγέ, Ντὰρ Κιτά (Ν. ναός), Μπινίν, Ἐλ-Μπαρὰ Συρίας, Μπιὰρ-ελ-Κερμπὰ Ἀλγερίας) ἤτοι τὴν ἀναλογίαν, ἣν ὁρίζει διὰ τὰς ρωμαϊκὰς βασιλικὰς καὶ ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (ἔ.ἀ.).

Ἐκ τῆς μελέτης τοῦ μνημονευθέντος πίνακος προκύπτει ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ γενικαὶ ἀναλογίαι τῆς κατόψεως δὲν ἐπιχωριάζουν κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς. Θὰ ἠδύνατό τις δηλαδὴ νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περιοχὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὡρισμένης τοπικῆς σχολῆς ἢ ὡρισμένης παραδόσεως θὰ ἴσχυον αἱ αὐταὶ περίπου ἀναλογίαι κατόψεως τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ κυρίως ναοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει· διότι ὄχι μόνον συναντῶμεν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περιοχὴν ὀρθογώνια μὲ πολὺ διαφορετικὰς ἀναλογίας πλάτους πρὸς μῆκος, ἀλλὰ καὶ πλεῖσται ἀναλογίαι ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν συναντῶνται εἰς περιοχὰς πολὺ ἀπεχούσας ἀλλήλων καὶ εἰς μνημεῖα πολὺ διαφέροντα ἀλλήλων χρονικῶς.

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν σχέσιν τοῦ πλάτους τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ ὕψος του. Ταύτην, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἐξ ὀλίγων μόνον παραδειγμάτων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν βασιλικῶν, ἰδίᾳ τῆς Ἑλλάδος, εὑρίσκονται εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν.

Καὶ προκειμένου μὲν περὶ τῶν ἄνευ γυναικωνίτου βασιλικῶν τῆς Δύσεως καὶ τῆς Συρίας τὸ πλάτος των — μετρούμενον ἀπὸ τοιχώματος εἰς τοίχωμα τῶν δύο μέσων κιονοστοιχιῶν—ἔχει λόγον πρὸς τὸ ὕψος των— μετρούμενον ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς στάθμης ἐδράσεως τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης—εἰς μὲν τὴν Δύσιν κυμαινόμενον μεταξὺ τοῦ 4:5 (Ἅγ. Παῦλος Ρώμης) καὶ τοῦ 2:3 (βασιλικὴ Παρεντίου), εἰς δὲ τὴν Συρίαν σχεδὸν σταθερόν, 3:4 (βασιλικαὶ Τουρμανὶν καὶ Μπέχιο).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μεθ' ὑπερώων «ἑλληνιστικὰς» βασιλικάς, ἐκ τού-

ΠΙΝΑΞ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΟΥΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΗΚΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ
ΤΩΝ ΤΡΙΚΛΙΤΩΝ ΔΡΟΜΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

1η		2α		3η		4η		5η		6η		7η	
ΠΛΑΓΙΑΣΤΟΝ ΟΡΘΟΓΩΝΙΟΝ		ΚΑΤΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΙΝ ΑΝΑΛΟΓΙΑ											
		1 : 1		4 : 5		3 : 4		2 : 3		3 : 5		1 : 2	
Τιμγκάδ (παρεκλ.)	0.73	Θεοτόκου Πηλίου	1.00	Γκεσσεριά	1.135	Ἐλευθερῶν Α	1.27	Λάϊ Πηλίου	1.40	Ἀντιμαχείας Κῶ	1.62	Χασνάουα	1.81
Γλυφάδας	0.85	Θεβέστη (παρεκκλ.)	1.00	Ἐραυρῶνος	1.14	Μουαλλάκ (Δ.ν)	1.27	Μαστιχάρη Κῶ	1.42	Σικυῶνος	1.62	Μπιάρ-Ελ-Κερμπά	1.81
Κσεδσμπέ	0.85	Ἐλευσῖνος	1.03	Σπετσῶν	1.16	Περγάμου	1.28	Μπενιάν	1 43	Μιτζλέγια	1.63	Ἐρεσοῦ Λέσβου	1.825
Ντάνας (Β. ν.)	0.86	Ἐλευθερῶν Β	1.04	Ἀννούνας	1.176	Μπακίρα	1.28	Ἀμφιπόλεως	1.44	Τιγκζίρτ (παρεκκλ.)	1.63	Χενσίρ-ιλ-Ατεχ	1.83
Τελ - Ατέ	0.87	Μπαουντὲ	1.045	Κιρμπίτ Χάς	1.18	Ζεραντέ	1.28	Τροπαίου Α	1.44	Σάλωνος	1.65	Τιμγκάδ (Β. ν.)	1.845
		Στουδίου	1.05	Κιρμπίτ Τεζίν	1.18	Ζανᾶς	1.29	Δίου	1.45	Κωρύκου (μητρ.)	1.67	Σινᾶ (Ἁγ. Αἰ κατερίνη)	1.96
		Χαλινάδου Λέσβου	1.06	Φθιωτ.Θηβῶν Δ	1.185	Κιρμπίτ-Χασὰν	1.30	Τζουβανιγέ	1.45	Μορσὸτ	1.69	Ἀθρίβιος (Σοχάγκ)	2.21
		Ἀργάλων Λέσβου	1.066	Φθιωτ.Θηβῶν Β	1.19	Μπετίρζα	1.31	Λαμπέσης	1.46	Ἀφεντέλλη Λέσβου	1.71	Θεβέστης (μητρόπολις)	2.22
		Φανῶν Χίου	1.09	Μιλήτου	1.19	Μσαμπάκ	1.31	Ἁγ. Ἀπολλιν. in Classe	1.47	Μπέχιο	1.72		
		Τιμγκάδ (Β.Α.)	1.10	Ντάρ Κιτά(Ἁγ. Σέργιος)	1.19	Σιδι-Ἐμπαρέκ	1.31	Ἐλ-Χαμιὲτ	1.47	Ρουβέχας	1.75		
				Ντεχές	1.19	Ἁγ. Κηρύκου Δήλου	1.32	Ἀχλαδερῆς Λέσβου	1.475	Γεράσων (μητρ.)	1.766		
				Ἡραίου Σάμου	1.20	Ὑψηλομετώπου Λέσβου	1.32	Ιλ-Μπαρά (β)	1.50	Φεριάνας (Ν. Α. ν.)	1.785		
				Μπατούτα	1.21	Ζεμπέδ	1.32	Ζεμπέδ (μητρ.)	1.50				
				Λήμνου	1.23	Κοκανάγια	1.32	Ζεμπέδ. (Δ.ν)	1.51				
				Κιρμπίτ - Κατίμπ	1.23	Μπινὶν	1.32	Μουαλλάκ (Β.ν)	1.51				
				Μπαμούκα	1.23	Βαβίσκα	1.33	Μεριαμλὶκ (Θέκλας)	1.52				
				Λεβῆνος Κρήτης	1.235	Μπενάτ	1.34	Κάλβ-Λουζὲ	1.52				
				Καλυβίων Κουβαρᾶ	1.24	Δημητριάδος	1.35	Ντέρ-Σαμπίλ	1.52				
				Ντάρ - Κιτά (Ν. ν.)	1.24	Σερτζιβλέ	1.35	Ντέρ Σετά	1.52				
				Μπασμισλί	1.25	Συίας Κρήτης	1.36	Φαφιρτίν	1.53				
				Ἀχειροποίητος	1.26	Χάς	1.36	Τιμεντούτ	1.56				
				Μπανκούζα	1.26	Στόβων	1.375	Παρεντίου	1.60				
						Σερτζιλλὰ	1.38	Ιλ-Μπαρά (α)	1.60				
						Μπετίρ	1.38	Βοσκοχωρίου	1.606				
						Φθιωτ.Θηβῶν Α	1.38	Τουρμανίν	1.61				
								Μουαλλάκ(Ν.ν)	1.61				

των μόνον ἡ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ δὴ κατὰ τὴν β΄ αὐτῆς περίοδον (Ζ΄ αἰῶνος) διετήρησε τὸ ἀρχικὸν αὐτῆς ὕψος (εἰκ. 122). Εἰς ταύτην λοιπὸν τὸ πλάτος ἔχει λόγον πρὸς τὸ ὕψος ὡς 1 : 1,58 ἤτοι περίπου ὡς 2 : 3 [1].

Ζ΄. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ ὀρθογώνιον σῶμα τοῦ ναοῦ ἔφερε κατὰ τὴν ἀπέναντι τοῦ νάρθηκος στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἰσχυρῶς ἐξέχουσαν τὴν *κόγχην* [2] ἢ *ἁψῖδα* [3] τοῦ ἱεροῦ, προοριζομένην, μετὰ μικροῦ πρὸ αὐτῆς χώρου, ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς εἰς τὴν λειτουργίαν διακονοῦντας. Ἡ κόγχη αὕτη ἐτοποθετεῖτο πάντοτε κατὰ τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς ἤτοι κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἤνοιγε δὲ μόνον πρὸς τὰ ἔσω, χωρὶς νὰ ἔχῃ οὐδεμίαν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνίαν [4]. Τὸ ἄνοιγμά της ἦτο πάντοτε [5] κατά τι μικρότερον τοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ. Εἰς πολλὰς πρωΐμους βασιλικὰς [6] τὸ μέτωπον τῆς κόγχης ἐπλαισιοῦτο ἐνίοτε ἐσωτε-

---

[1] Εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ τὸ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 121) προστεθέν ὑποθετικὸν ὕψος τοῦ φωταγωγοῦ, ἡ σχέσις τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος ἀποβαίνει ὡς περίπου καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον ἤτοι 1 : 1,47 δηλ. περίπου ὡς 2 : 3.

[2] Ἡ ὀνομασία *κόγχη* (λατ. concha) προῆλθεν ἐκ τῆς ἀρχαίας συνηθείας νὰ διακοσμοῦνται τὰ τεταρτοσφαίρια διὰ κογχυλίων ἤτοι μικρῶν κογχῶν, ὡς βλέπομεν εἰς τάφους τῆς Πομπηΐας καὶ εἰς σηκοὺς τοίχων τῆς Ἡλιουπόλεως (J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905 σ. 417, 418 εἰκ. 464, 465). Ἡ λέξις ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρὰ ΠΑΥΛΙΝΩι ΤΩι ΝΟΛΗΣ, Epist. 32 ad Severum: totum extra concham basilicae spatium, ἔπειτα παρὰ τῷ ἀρχαΐζοντι ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΩι (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 360), ὅστις τὴν ὀνομάζει *κόγχον εἰνάλιον*, ἀναφέρεται κατόπιν ὑπὸ τοῦ ΕΥΑΓΡΙΟΥ (Ἐκκλ. Ἱστορ. IV, 31=Ε.Π. 86 στ. 2760) καὶ τοῦ ΜΑΛΑΛΑ Χρονογρ. 339, 1 (Βόννης): *τὴν κόγχην τῆς βασιλικῆς ἀνανεώσας*, ἀργότερον δὲ ὑπὸ ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ Βασ. τάξεως ΙΙ 15 (σ. 581 Βόννης), ὡς καὶ εἰς τὰ θαύματα τῆς Παναγίας ἐν Χοζιβᾷ Anal. Boll. 7 (1888) σ. 366 καὶ 367: *προσεγγίσας τῇ κόγχῃ τοῦ ἁγ. θυσιαστηρίου*.

[3] Ἡ λέξις ἁψὶς παρ' ἀρχαίοις ἐσήμαινεν ὅ,τι σήμερον ὀνομάζομεν τόξον ἢ καὶ θόλον (ΑΘΗΝΑΙΟΣ 326 Κ). Ἐνίοτε ὅμως ἐδήλου καὶ τὴν ἐξέδραν ἢ τὴν κόγχην ὡς π. χ. ἐν ἐπιγραφῇ Ἔσρας τῆς Συρίας C.I.G. 8856: *ἐκ προ[σ]φο[ρ]ᾶ[ς] Ἰωάννου [δ]ιακ(όνου) ἐγένετο ἡ ἁ[ψ]ὶς αὕτη*. Πβλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀρ. 8858 ἐπιγραφήν. Τῆς λέξεως ἁψῖδος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ τόξου κάμνουσιν ἐπίσης χρῆσιν ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ (Ε.Π. 46 στ. 1093), ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, περὶ κτισμ. Ι, 1, 39. 40. 43. 68. 73. 74, Ι, 4.15, Ι, 10, 4 κλπ. καὶ ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ (Ἐγκ. εἰς Μαρκ. Ι. 34, ΙΙ 45 κλπ.) πβλ. καὶ ΦΩΤΙΟΥ, Ἔκφρασιν Νέας 199, 21 (Βόννης). Περὶ τῆς καθόλου σημασίας τῆς λέξεως ὅρα W. SACKUR, Vitruv und die Poliorketiker, Berlin 1925, 180 σημ. 5.

[4] Εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Νικοπόλεως (βασιλικὴν Β) ἡ ἁψὶς συγκοινωνεῖ διὰ μικρᾶς θύρας πρὸς μικρόν τι ἐξωτερικὸν διαμέρισμα, ἐφωδιασμένον μὲ χωνευτήριον. Μικρὰ ἐπίσης θύρα εἰς τὸ βάθος καὶ ὀλίγον δεξιᾷ τῆς ἁψῖδος τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικῆς τοῦ Σούκ - ελ - Κμίς ὡδήγει, διὰ τριβάθμου κλίμακος, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν (GSELL, Mon. Ant. Alg. II, 261).

[5] Ἐξαιρετικῶς εἰς τινας βασιλικὰς τῆς Τυνισίας τὸ ἄνοιγμα τῆς κόγχης ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τοῦ μέσου κλίτους (GAUCKLER, Bas. chrét. de Tunisie, πίν. I, VIII, XVI, XIX, XXIII).

[6] Οὐρσιανὴ Ραβέννας (C. RICCI, Felix Ravenna II [1931] σ. 14), ἡμετέρα εἰκὼν 166 ἀρ.

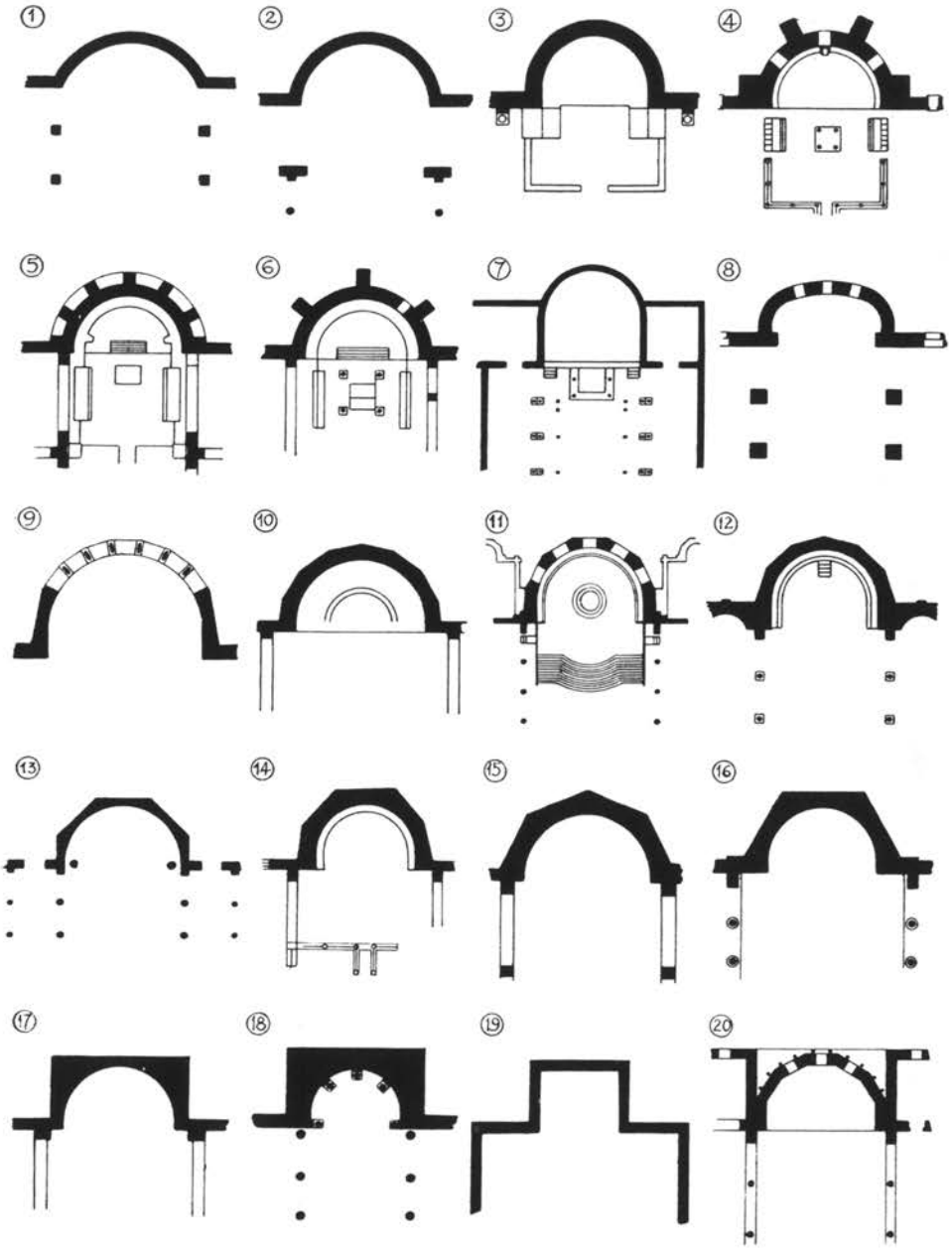

Εἰκ. 166. Βασιλικαὶ μετ' ἐλευθέρως ἐξεχούσης κόγχης (ἁψῖδος) ἱεροῦ.
1 Ἐφέσου 2. Μεγ. Παναγίας Ρώμης 3. Δαφνουσίων 4. Φιλίππων 5. Νικοπόλεως Α 6. Νικοπόλεως Β 7. Τιμγκὰδ 8. Τάφχας 9. Εὐαγγελ. Ἰωάννου Ραβέννας 10. Ἄσσου Μ. Ἀσίας 11. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας 12. Παρεντίου 13. Οὐρσιανὴ Ραβέννας 14. Ἀσπίδος Ἄργους 15. Μέσσων Λέσβου 16. Στουδίου 17. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου 18. Ἀννούνας 19. Μπάτνας Β. Ἀφρικῆς 20. Τουρμανὶν Συρίας.

ρικῶς δι' ἀψῖδος βαινούσης ἐπὶ κιόνων ἢ ἡμικιόνων, τοποθετημένων κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς χορδῆς (εἰκ. 166 ἀρ. 13 καὶ 18). Εἶναι λίαν πιθανὸν διὰ τοῦτο, ὅτι ἐκ τῆς ἀψῖδος ταύτης ἐκλήθη συνεκδοχικῶς καὶ ἡ ὅλη κόγχη ἀψίς. Τὴν ἐν λόγῳ ἀψῖδα εὑρίσκομεν εἰς τοὺς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους ναοὺς μετατεθειμένην εἰς τὴν γραμμὴν συναντήσεως τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸ ἐγκάρσιον (πβλ. εἰκ. 125, 126, 127 κλπ.).

Εἰς ἀρκετὰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς[1] ἀντὶ δύο κιόνων τῆς ἀψῖδος τοποθετοῦνται δύο ἡμικίονες κατὰ τ' ἄκρα καὶ δύο κίονες ἐπὶ τῆς χορδῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀντὶ μιᾶς μεγάλης θριαμβευτικῆς ἀψῖδος ἔχομεν τρία μικρότερα τόξα. Ἐνίοτε ὅμως οἱ κίονες ἔφερον ὑπεράνω ἀντὶ τόξων εὐθύγραμμον ἐπιστύλιον[2].

Τὸ σχῆμα τῆς κόγχης ἐποίκιλλε: διότι ἄλλοτε μέν—καὶ τοῦτο ἦτο τὸ συνηθέστερον, ἰδίᾳ διὰ τὰς πρωίμους βασιλικάς—ἦτο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικόν καὶ δὴ σπανιώτατα μὲν μικρότερον ἡμικυκλίου (βασιλικὴ Ἐφέσου, εἰκ. 166 ἀρ. 1) συνηθέστατα δὲ μεγαλύτερον αὐτοῦ, ἤτοι ὑπερυψωμένον, ἐλαφρῶς συνήθως, ἰσχυρῶς δ' ἐνίοτε[3] (εἰκ. 166 ἀρ. 1, 2, 3) σπανιώτατα δὲ ἡμιελλειψοειδὲς[4] ἢ πεταλόμορφον[5] (εἰκ. 166 ἀρ. 8). Ἄλλοτε ὅμως πάλιν ἦτο ἐξωτερικῶς πολυγωνικὸν[6] (εἰκ. 166 ἀρ. 9, 10, 11,

---

14 Ἀννούνας Ἀλγερίου (St. Gsell, Monuments antiques de l'Algérie II εἰκ. 114), Τιμγκάδ [μικρά] (Gsell, ἔ. ἀ. 144), Τιπάσης (ἔ.ἀ. εἰκ. 147 καὶ 150), Τιγκζίρτ (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 139), Θεβέστης (Tebessa) (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 136), Χενσὶρ - ελ - Μαεϊντὰ (Gsell σ. 175), Χενσὶρ Γκουραΐ (ἔ. α. σ. 200), Χενσὶρ Ταουκούς (ἔ. ἀ. σ. 264), αἱ δύο τελευταῖαι μὲ ἡμικίονας. Τυνισίας: Οὐπένης (Gauckler, Bas. chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν. ἔναντ. σ. 20), Δάρ - Ελ - Κοὺς (πίν.V), Σβίβα (πίν. VIII), Μακτάρ (πίν. XII), Χαΐδρά (πίν. XIII καὶ XIV), Θάλα (πίν. XIX), Φεριάνας (πίν. XXI, XXIII, XXIV, XXV), Χενσὶρ - Μπουρμεδές (πίν. XXXII), Χενσὶρ - Μπουδριές (πίν. XXVI), Μήνιγγος (πίν. XXXI). Ὅρα τῆς ἡμετέρας εἰκόνος 166 τοὺς ἀριθμοὺς 13 καὶ 18 καὶ τῆς εἰκόνος 168 τοὺς ἀριθμοὺς 2 καὶ 6.

[1] Βασιλικαί: Μπενιάν (Gsell, Mon. ant. Alg. II σ. 176 εἰκ. 117), παρεκκλήσιον Λαμπέσης (Gsell, εἰκ. 128), Τιγκζίρτ (Gsell εἰκ. 137), παρεκκλήσιον Τιγκζίρτ (ἔ. ἀ. εἰκ. 140).

[2] Πλείονα περὶ τούτων θὰ εἴπωμεν ὅταν ἐξετάσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ.

[3] Βασιλικαὶ Ἀφρικῆς: Τιμγκάδ (Gsell, Mon. ant. Algérie εἰκ. 143), Ριάζ-ελ-Κερμπά (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 119), Ἐλ Χαμιέτ (Gsell, εἰκ. 125), Θεβέστης (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 134), Τιγκζίρτ (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 140), Τιμεντούτ (Gsell, ἔ. ἀ. εἰκ. 142), κλπ. Φεριανῆς Τυνισίας (Gauckler, Bas. chr. de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXI). Παλαιστίνη: Βασιλικὴ ὄρους Ναβαῦ La Terre Sainte XIII (1933) σ. 293. Ὅρα τῆς ἡμετέρας εἰκόνος 166 τὸν ἀριθμὸν 7.

[4] Βασιλικαὶ Συρίας: Τάφχα καὶ Σάκκα (Butler, Architecture κλπ. εἰκ. 128 καὶ 147).

[5] Βασιλικαὶ Μπίν-μπίρ-Κιλισέ καὶ Ἀνταβάλ (Μ. Ἀσίας) (Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, εἰκ. 9, 48, 55), Σκοπῆς Καππαδοκίας (Rott, Kleinasiatische Denkm. σ. 194 εἰκ. 66).

[6] Ἐννεάπλευρος: Βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἐν Ραβέννᾳ (εἰκ. 166 ἀρ. 9 καὶ εἰκ. 167) (Rivoira, Orig. arch. lombarda εἰκ. 25). Ὀκτάπλευρος: βασιλικὴ Ἄσσου (εἰκ. 166 ἀρ. 10) (Clarke, Investigations at Assos σ. 171). Ἑπτάπλευρος: βασιλικὴ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (εἰκ. 166 ἀρ. 11) (F. Simpson, Hist. Arch. Devel. I εἰκ. 124). Ἑξάπλευρος: βασιλικαί: Παρεντίου (εἰκ. 166 ἀρ. 12) (Errard et Gayet, Art. byz. II πίν. 1 πβλ. καὶ Jahrb. d. Inst. 52 [1937] A. A. στ. 363), Κωρύκου (Herzfeld - Guyer, Monumenta Asiae Minoris antiqua II 1930 σ. 98 εἰκ. 90). Πεν-

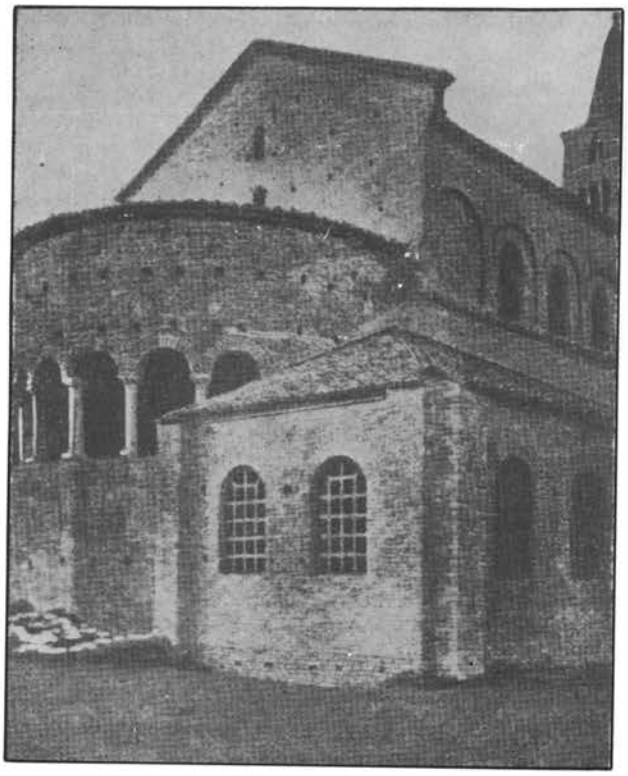

Εἰκ. 167. Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Ραβέννᾳ βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

12, 13, 14, 15) ἢ ἡμιεξάπλευρον (εἰκ. 166 ἀρ. 16) ἢ ὀρθογώνιον [1], (εἰκ. 166

τάπλευρος: βασιλικαὶ Ἀσπίδος Ἄργους (εἰκ. 166 ἀρ. 14) (VOLLGRAFF σχέδιον παρὰ G. FOUGÈRES, Grèce, Paris 1911 (Guide Joanne) σ. 397, Βουθρωτοῦ Ἠπείρου (L. UGOLINI, Butrinto, Roma 1927, ἀρ. 12 τοῦ ἐν τέλει πίνακος), Grado (μητρόπολις) (CATTANEO, L'architettura in Italia 1888 σ. 48 εἰκ. 12), Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων (CROWFOOT, Churches at Jerash, London 1931, σ. 12), Οὐρσιανὴ βασιλικὴ Ραβέννας (C. RICCI, Felix Ravenna II [1931] σ. 14). Μπὶν – μπὶρ – Κιλισσέ. βασιλικὴ III (STRZYGOWSKI, Kleinasien εἰκ. 9). Τετράπλευρος: Μέσσων Λέσβου (εἰκ. 166 ἀρ. 15) (R. KOLDEWEY, Die antiken Baureste auf der Insel Lesbos πίν. 19), Καππαδοκίας Καρὰ – Ντὰγκ καὶ Βιρὰν Σεχὶρ (RAMSAY – BELL, The thousand and one churches εἰκ. 130 καὶ 254). Ἡμιεξάπλευρος: βασιλικαὶ Ἱεραπόλεως (Κασταβάλων) (V. SCHULZE, Antiocheia σ. 34 εἰκ. 90), Ἁγ. Ἰω. Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 166 ἀρ. 16) (MILLINGEN, Byz. churches in Con/pel, London 1912, εἰκ. 12), Βάρνας (Βουλγαρίας) (V. IVANOVA, Ἐπετ. Μουσ. Σόφιας 1922/25 σ. 460 εἰκ. 300).

[1] Βασιλικαί: Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου (εἰκ. 166 ἀρ. 17) (ORLANDOS, Mon. byz. de Chios πίν. 1), Ἀργάλων Λέσβου (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1930/31 σ. 5 εἰκ. 1), Ἐφέσου (Österr. Jahresh. 1912, 203) Γεράσων, Βασιλικὴ Προπυλαίων (CROWFOOT, ἔ. ἀ. σ. 14), Ἀννούνας Ἀλγερίου (Εἰκ. 166 ἀρ.

ἀρ. 17, 18, 19) ἐσωτερικῶς δὲ ἡμικυκλικόν, σπανιώτατα δὲ ἦτο ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ὀρθογώνιον[1] (εἰκ. 166 ἀρ. 19). Ὑπάρχουσι τέλος καί τινες ἀνάψιδες βασιλικαὶ (εἰκ. 167 ἀρ. 7, 8, 9) ὀλίγαι μὲν ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ[2], πλεῖσται δ' ἐν Συρίᾳ[3] καὶ τῇ ἐξ αὐτῆς ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένῃ Δαλματίᾳ[4].

Τὰ μνημονευθέντα σχήματα ἐλάμβανεν ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ὁσάκις ἐξεῖχεν ἐλευθέρως τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν συνέβαινε πάντοτε· διότι ἡ κόγχη οὐχὶ σπανίως ἐνεγράφετο εἰς τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ περιεκλείετο ἐντὸς ὀρθογωνίου[5] σχηματιζομένου διὰ προεκτάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ προσθήκης νέας στενῆς πλευρᾶς, ἐφαπτομένης τῆς κόγχης[6] ἢ καὶ ἔτι περαιτέρω παραλλήλως πρὸς τὴν ἐφαπτομένην τῆς κόγχης τιθεμένης[7] (εἰκ. 168, ἀρ. 2, 3, 4). Κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην, ἥτις ἐπιχωριάζει εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐπαρχίας τῆς Μ. Ἀσίας, ἐν Συρίᾳ καὶ Ἀφρικῇ, ἐδημιουργοῦντο ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης νέοι χῶροι, οἵτινες πολλάκις ὑποδιηροῦντο διὰ μεσοτοίχων εἰς πλείονα διαμερίσματα[8],

---

18) (Gsell, Mon. ant. Algérie σ. 166 εἰκ 114), Καμίσα Ἀλγερίου (Gsell et Jolly, Khamissa, Paris 1918, πίν. XII), Γκελμὰ Ἀλγερίου (Ravoisié, Explor. scient. de l'Algérie, Paris 1846, τ. II πίν. 32 εἰκ. 7), Ἁγ. Εὐθυμίου Παλαιστίνης (Χὰν - ελ - Ἀμάρ) (Palest. Expl. Fund 64 [1932] πίν. II), Σαμαρείας (Palest. Expl. Fund. 64 [1932] πίν. V εἰκ. 8 (Ε'. αἰ.) κλπ.

[1] (Ὡς εἰς τὸ Ἰοβάκχειον) Βασιλικὴ Μπάτνας (Β. Ἀφρικῆς) (St. Gsell et Graillot, Mélanges d'Arch. et d'Hist. 14 [1984] σ. 579 εἰκ. 30), ἡμετέρα εἰκ. 166 ἀρ. 19.

[2] Ἐν Ἀλγερίῳ: Βασιλικαὶ Γκελὶλ καὶ Χενσίλ - ελ-Ἀτές (Ε'. αἰ.) (Gsell, Recherches archéol. en Algérie, Paris 1893, εἰκ. 206).

[3] Αἱ ἐν Σρίζ (Butler, Architecture κλπ. εἰκ. 59), Κιρμπίτ-Χάν (αὐτόθι εἰκ. 78), Ντάρ-Κιτά (Ἅγ. Σέργιος εἰκ. 79, Νότ. ναὸς εἰκ. 84), Μπέχιο αὐτόθι εἰκ. 80 = De Vogüé, Syrie Centrale πίν. 137), Δεχές (Δυτ. ναὸς εἰκ. 81), Μπαμούκα (εἰκ. 82), Μπακίρα (εἰκ. 83), Κιρμπίτ - Τεζίν (εἰκ. 85) Μπαμπίσκα (Ἅγ. Σέργιος) (εἰκ. 86), Κσεδσβέ (εἰκ. 87), Μπεττίρ (εἰκ. 92), Μπασμισλὶ (εἰκ. 93) Σάκκα (εἰκ. 128), Μπετούρζα (H. Holtzinger, Handb. der Archit. 3, 1, Leipzig 1909, εἰκ. 148).

[4] Βασιλικαὶ Σάλωνος (ἡμετέρα εἰκ. 9), Ἀκυληΐας (ἡμετέρα εἰκ. 10), καὶ αἱ ἀπὸ τούτων ἐπηρεασθεῖσαι βασιλικαὶ τοῦ Παρεντίου, τῆς Τεργέστης καὶ τῆς Πόλας, αἵτινες κατὰ τὴν πρώτην ἀρχιτεκτονικήν των μορφὴν ἦσαν καὶ αὐταὶ ἀνάψιδες. Ἐπεξετάθη μάλιστα ὁ τύπος τῶν ἀναψίδων βασιλικῶν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Νωρικοῦ ἀκόμη δὲ καὶ μέχρις Οὐγγαρίας (Κεκούτ). Ὅρα σχετικῶς Egger, Frühchristl. Kirchenbauten im Noricum σ. 110 καὶ Gnirs, Zur Frage der christlichen Kultanlagen aus der esten Hälfte des 4ten Jh. im österreichischen Küstenlande Ö. Jh. XIX - XX (1919) Beibl. 165 ἑξ.

[5] Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἐγγράφεται ἡ ἁψὶς ἐντὸς ἡμιελλείψεως (βασιλικὴ Μιλήτου Wiegand, Abhandl. Preuss. Akad. der Wissensch. 1908, 28), ἡμετέρα εἰκὼν 168 ἀρ. 1.

[6] Βασιλικαί: Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ορλανδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 44 εἰκ. 46), Γκιούλ-Μπαξέ παρὰ τὴν Σμύρνην (Weber, Byz. Zeitschr. 1901 σ. 570), Ξενοδοχεῖον Παμμαχίου εἰς Porto (Rivoira, Le origini dell' architettura Lombarda εἰκ. 19).

[7] Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (εἰκ 168 ἀρ. 3, Ορλανδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 5 εἰκ. 1), Τούμπας Θεσσαλονίκης (Σωτηριου, ΑΕ 1929 σ. 177 εἰκ. 9).

[8] Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (εἰκ. 168 ἀρ. 3) Ορλανδος, ἔ. ἀ.), Πέργης (εἰκ. 168 ἀρ. 4) H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 47 εἰκ. 19 καὶ σ. 51 εἰκ. 21.

ὧν τινα — ὁσάκις ἡ ἁψὶς παρέμενεν ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική — ἀπέβαινον κατ' ἀνάγκην καμπυλόπλευρα (εἰκ. 168 ἀρ. 4) ἢ ἀκανόνιστα (εἰκ. 168 ἀρ. 3, 4). Πρὸς θεραπείαν τοῦ ἀτόπου τούτου καὶ δημιουργίαν ὀρθογωνίων χώρων ἐνέγραφον συνήθως ἐν Συρίᾳ καὶ Β.Ἀφρικῇ τὴν ἁψῖδα ἐντὸς παχέος

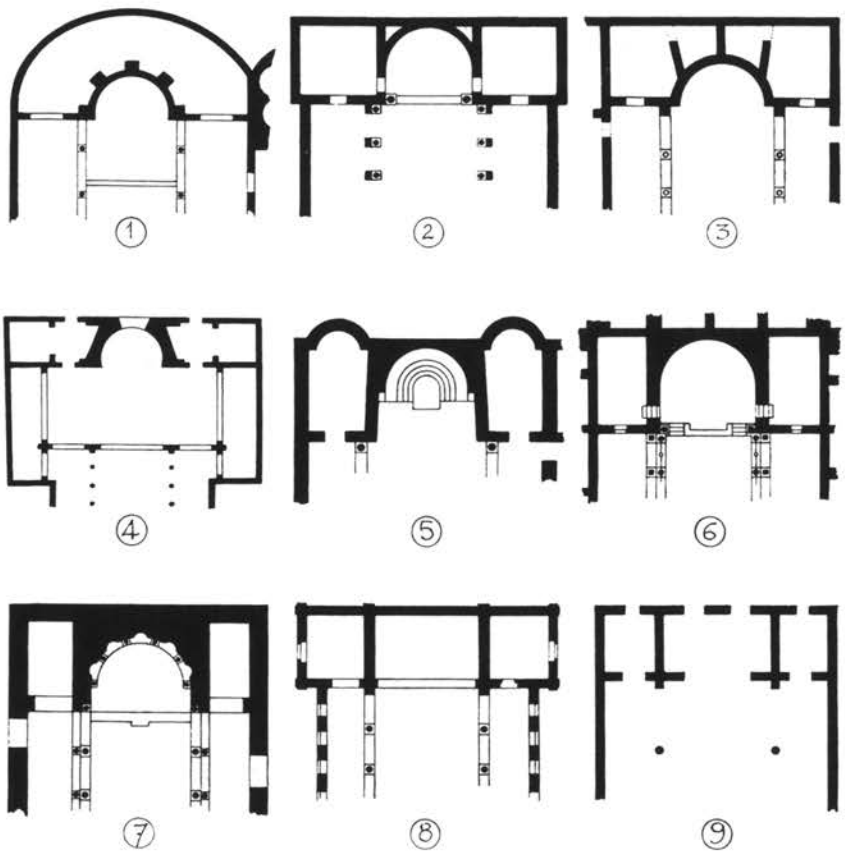

Εἰκ. 168. Βασιλικαὶ μετ' ἐγγεγραμμένης ἡμικυκλικῆς ἢ ὀρθογωνίου ἁψῖδος.
1. Μιλήτου 2. Φεριάνας Τυνισίας 3. Ὑψηλομετώπου Λέσβου 4. Πέργης Α 5. Κλειοῦς Λέσβου 6. Θεβέστης 7. Ντάρ - ελ - Κσάρ (Β. Ἀφρικῆς) 8. Χάς Συρίας 9. Μπακίρα Συρίας.

ὀρθογωνίου περιβλήματος. Οἱ οὕτω δημιουργηθέντες δύο παράπλευροι ὀρθογώνιοι χῶροι, τοὺς ὁποίους σημειωτέον συναντῶμεν καὶ εἰς εἰδωλολατρικοὺς ρωμαϊκοὺς ναοὺς τῆς Συρίας[1] (ὅρα εἰκ. 42), οὐδεμίαν κατ' ἀρχὰς

[1] BUTLER, Architecture and other arts εἰκ. 124 (Ναὸς Διὸς ἐν Kanawat), εἰκ. 144 (ναὸς Δμέρ), ἡμετέρα εἰκ. 42 (Τύχαιον τοῦ Ἴσ - Σαναμέν).

ἔχοντες ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν ἁψῖδα, ὠνομάζοντο *παστοφόρια* [1] ἢ *γαζοφυλάκια* ἤτοι ἱματιοφυλάκια [2]. (Ὅρα περὶ τούτων λεπτομερῶς κατωτέρω).

Ἡ ἐγγεγραμμένη κόγχη διετήρει συνήθως ἐσωτερικῶς τὸ ἡμικυκλικὸν αὐτῆς σχῆμα, ἐνίοτε ὅμως καὶ τὸ ἀπέβαλλε, εἴτε καθισταμένη πολυγωνική (Τουρμανὶν Συρίας HOLTZINGER Altchr. Arch. εἰκ. 62) εἴτε καὶ αὐτὴ ὀρθογωνιζομένη [3] (εἰκ. 168 ἀρ. 8,9). Ἄλλοτε πάλιν ἠλευθεροῦτο μὲν ἡ κόγχη τῆς γενικῆς ἐγγραφῆς της εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ, παρέμενον ὅμως ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἐν ἐξοχῇ, δίκην πύργων, τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς παστοφόρια. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις εἶναι συνηθεστάτη ἐν Συρίᾳ [4], φαίνεται ὅμως ὅτι παρελήφθη ἐκ Μ. Ἀσίας, ἔνθα, ἀντὶ παστοφορίων ἔχομεν εἰς τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τῆς ἁγ. Θέκλης ἐν Κωρύκῳ [5] δύο ἐξέχοντα ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης παρεκκλήσια (εἰκ. 126), ἤτοι διάταξιν, ἣν συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν ἀδημοσίευτον εἰσέτι βασιλικὴν Κλειοῦς τῆς Λέσβου (εἰκ. 168 ἀρ. 5). Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ ὅτι εἴς τινας περιπτώσεις ἡ κόγχη δὲν ἐγγράφεται ἐξ ὁλοκλήρου ἀλλ' ἐξ ἡμισείας μόνον εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ [6].

Ἡ μετ' ἐγγεγραμμένης ἁψῖδος διάταξις ἐπιχωριάζει ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν μετ' ἐλευθέρας ἁψῖδος ἐν Β. Ἀφρικῇ, Συρίᾳ καὶ τῇ ἐνδοχώρᾳ τῆς Μ. Ἀσίας, ἔνθα, ὡς εἴπομεν, πιθανῶς καὶ ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον ὡς μαρτυροῦσι τὰ παραδείγματα τοῦ Μεριαμλίκ, τῆς Ἱεραπόλεως, τῆς Μερσίνας καὶ τοῦ Κεστελῆ. Σποραδικῶς ἐν τούτοις συναντῶμεν ἐνίοτε αὐτὴν καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας (Γκιοὺλ-Μπαξὲ παρὰ τὴν Σμύρνην [7], Μίλητος [8],) ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰς γειτονικὰς νήσους: Λέσβον (βασιλικαὶ Ὑψη-

---

[1] Εἰς τὸ Σαράπειον τῆς Δήλου ὑπῆρχεν ὡσαύτως *παστοφόριον*, ὡς μᾶς πληροφορεῖ σχετικὴ ἐπιγραφὴ λέγουσα ὅτι μελανηφόρος τις *τὴν κονίασιν τοῦ παστοφορίου... ἀνέθηκεν Σαράπιδι, Ἴσιδι, Ἀνούβιδι καὶ Ἁρποκράτει* (J. DÉLUS – P. ROUSSEL – M. LAUNEY Inscr. de Délos ἀρ. 2085). Ἀναφέρονται ὡσαύτως καὶ *παστοφόροι* ἤτοι φύλακες τῶν ἐν τοῖς παστοφορίοις ἀποτιθεμένων ἀγαλματίων κλπ.

[2] ΔΙΟΔ. Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ (ΙΖ' 35) ἀναφέρει τὴν βασιλικὴν *γάζαν* ἐξ ἧς *παμπληθεῖς καὶ πολυτελεῖς ἐσθῆτες διεφοροῦντο*.

[3] Βασιλικαὶ Συρίας: Βέχιο (BUTLER, Architecture and other arts εἰκ. 80), Κιρμπίτ – Χασάν (BUTLER, ἔ. ἀ. 78), Δεχές (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 81), Ντάρ – Κιτά (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 84). Μπακίρα (ἔ. ἀ. εἰκ. 83) Μπαμούκα (ἔ.ἀ. εἰκ. 82) Κιρμπὶτ Τιζὶν (ἔ. ἀ. εἰκ. 85). Βασιλικαὶ Β. Ἀφρικῆς: Ζάνας (GSELL, Monum. ant. Alg. II εἰκ. 153), Χενσίρ (GSELL, ἔ. ἀ. εἰκ. 141).

[4] Τουρμανίν (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 76 De Vogüé, Syr. Centr. πίν. 130), Μπετούρζα) HOLTZINGER ἔ. ἀ. εἰκ. 148), Βαβίσκα (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 49), Βανκούζας νότ. ναὸς (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 74 =DE VOGÜÉ, Syrie Centrale πίν. 118). Κοκανάγια (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 56).

[5] HERZFELD – GUYER, Monum. Asiae minoris antiqua II εἰκ. 6.

[6] Βασιλικαί: Ἡραίου Σάμου (A. M. SCHNEIDER, A. M. 54 [1929] σ. 122 εἰκ. 14) καὶ Τιμγκάδ Ἀλγερίας (GSELL, Mon. ant. Alg. II εἰκ. 143), ἡμετέρα εἰκὼν 166 ἀρ. 7.

[7] WEBER, Byz. Zeitschr. 1901, σ. 570 = STRZYGOWSKI, Kleinasien εἰκ. 35.

[8] TH. WIEGAND, Abh. Preuss. Akad. Wiss. 1908, 28, ἡμετέρα εἰκὼν 166 ἀρ. 1.

λομετώπου, Ἀφεντέλλη, Κλειοῦς καὶ Ἀχλαδερῆς) καὶ Σάμον (ἡμιεγγεγραμμένη ἁψὶς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἡραίου). Τέλος λόγῳ τῆς μεμαρτυρημένης ἐμπορικῆς καὶ ἄλλης [1] ἐπιμειξίας τῆς Συρίας πρὸς τὴν Ἰταλίαν οὐδόλως πρέπει νὰ φανῇ παράδοξος ἡ συνάντησις ἐγγεγραμμένης ἁψῖδος καὶ παρ' αὐτὴν τὴν Ρώμην (Porto) [2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς Δαλματίαν [3].

*
* *

Μίαν ὅλως ἐξαιρετικὴν μορφὴν κόγχης ἱεροῦ μᾶς παρουσιάζουν πα-

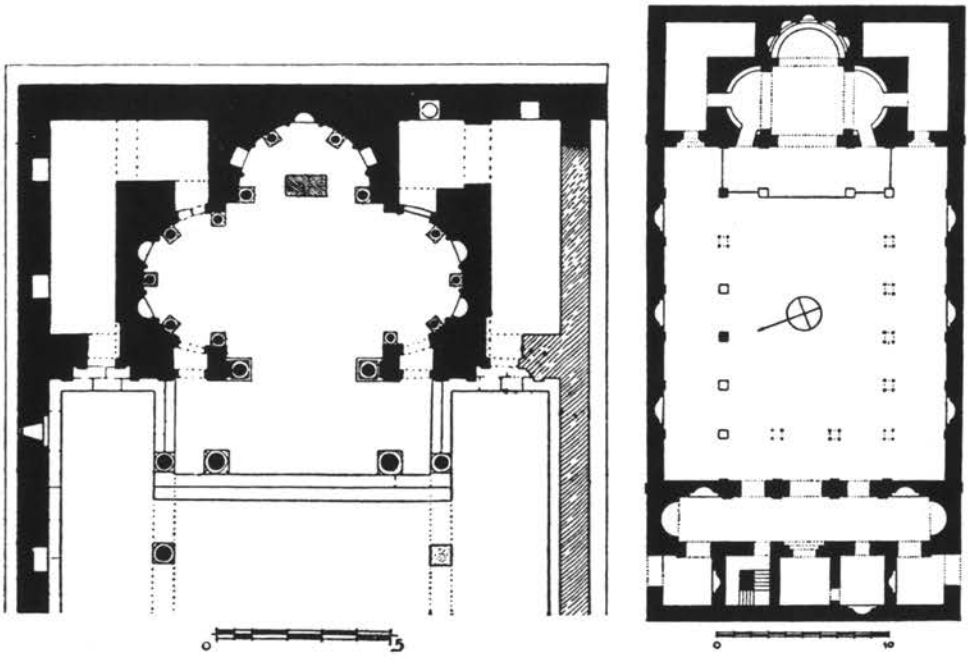

Εἰκ. 169. Τὸ τρίκογχον ἱερὸν τῆς Ἐρυθρᾶς Μονῆς καὶ ναὸς μετὰ τρικόγχου ἱεροῦ Αἰγύπτου.

λαιοχριστιανικαί τινες βασιλικαὶ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, ἰδίᾳ δὲ ἡ τῆς Λευκῆς (εἰκ. 27) καὶ ἡ τῆς Ἐρυθρᾶς (εἰκ. 169) μονῆς παρὰ τὴν Ἄθριβιν (Σοχάγκ). Ἐνταῦθα ἀντὶ μιᾶς μόνον ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος ὑπάρχουσι τρεῖς ἐν σχήματι τριφύλλου ἤτοι μία κεντρικὴ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ δύο ἄλλαι ὅμοιαι

[1] Σειρὰ ὁλόκληρος παπῶν ἀπὸ τοῦ 606 καὶ ἑξῆς προήρχετο, ὡς γνωστόν, ἐκ Συρίας πβλ. DIEHL, Manuel [2] (1925) 346.

[2] Βασιλικὴ Ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου (398 μ. Χ.) (RIVOIRA, Origini arch. Lomb. εἰκ. 19).

[3] Βασιλικὴ Μαρούσινατς (DYGGVE - EGGER, Forschungen in Salona III, Wien 1939, σ. 16 εἰκ. 23).

διατεταγμέναι συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ πρὸ τῆς κεντρικῆς χώρου. Λόγῳ τῆς ἰσότητος τῶν διαμέτρων τῶν τριῶν κογχῶν ὁ ὑπ' αὐτῶν περικλειόμενος χῶρος ἀποβαίνει τετράγωνος, ἐπειδὴ δὲ αἱ κόγχαι ἔχουσι κτιστὰ τὰ τεταρτοσφαίρια, δι' ὧν καλύπτονται, τὰ ἡμικυκλικὰ μέτωπα αὐτῶν θὰ ἐστήριζον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς κτιστὸν ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ μέχρι σήμερον σωζομένου μεταγενεστέρου τρούλλου, ὅστις προφανῶς θ' ἀντικατέστησε ὅμοιον παλαιότερον[1]. Ἡ τετάρτη πλευρὰ τοῦ τρούλλου αὐτοῦ ὑπεστηρίζετο ὑπὸ «θριαμβευτικοῦ» τόξου, τοῦ ὁποίου σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν οἱ φέροντες αὐτὸ κίονες (εἰκ. 169). Τὸ οὕτω σχηματιζόμενον τρίκογχον ἱερὸν ἔχει, κατὰ Συριακὸν τρόπον, ἐγγεγραμμένην τὴν κεντρικήν του κόγχην, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας δημιουργοῦνται ὀρθογώνιοι χῶροι ἀντίστοιχοι πρὸς τὰ συριακὰ παστοφόρια. Τόσον δ' οἱ χῶροι οὗτοι, ὅσον καὶ αἱ πλευρικαὶ κόγχαι συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν πρὸς τὰ κλίτη τῆς βασιλικῆς, ἥτις, θὰ ἔφερε πιθανώτατα καὶ ὑπερῷα.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα χαρακτηριστικὰ τῶν μονῶν τῆς Ἄνω Αἰγύπτου εἶχεν, ὡς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ[2] συνάγομεν, καὶ ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως ἢ τοῦ Μαρτυρίου. Πράγματι, ὡς αἱ τελευταῖαι μελέται ἀπέδειξαν[3], ἡ βασιλικὴ αὕτη πρέπει νὰ ἦτο πεντάκλιτος[4] καὶ μεθ' ὑπερῴων· εἶχεν ἐγγεγραμμένην τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ της[5] καὶ ἔφερεν ὑπὲρ τὸ ἱερὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον, οἷος ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀπεικονίσει της ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ χάρτου τῶν Μηδαύων (Μαδηβᾶς)[6]. Ἡ μεγάλη αὕτη ὁμοιότης τῶν βασιλικῶν τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὴν τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ αἰγυπτιακαὶ βασιλικαὶ ἀντιγράφουσι τὴν τοῦ Μαρτυρίου καὶ ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύεται καὶ διὰ τῶν κάτωθι λόγων. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς Λευκῆς Μονῆς, μέγας Κόπτης διδάσκαλος τῆς Ἐκ-

---

[1] Ὅρα σχετικῶς περὶ αὐτῶν HUGO MONNERET DE VILLARD, Les couvents près de Sohag, Milan 1925. Ἕτερα παραδείγματα βασιλικῶν τῆς Αἰγύπτου μετὰ τρικόγχου ἱεροῦ παρέχει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐν τῷ ἔργῳ του: Il monastero di San Simeone di Assuan, Milano 1927 σ. 133 ἑ.

[2] Βίος Κωνσταντίνου, III 38.

[3] WULFF, Byz. - Neugr. Jahrb. VI (1936) σ. 80.

[4] Ὁ παλαιότερον μελετήσας τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως A. HEISENBERG, (Grabeskirche und Apostelkirche, Leipzig 1908), δέχεται ταύτην τρίκλιτον μεθ' ὑπερῴων, κατ' αὐτὸν δὲ ἀργότερον καὶ οἱ KOHL καὶ WATZINGER (Antike Synagogen in Galiläa, 1916, σ. 80 ἑ.).

[5] WULFF, Byz. - Neugr. Jahrb. VI (1936) σ. 80.

[6] P. THOMSEN, Zeitschr. des Deutschen Palästinavereins τ. 52 (1929) σ. 149 - 173 καὶ 192 - 219 καὶ ἰδίᾳ H. VINCENT καὶ F. M. ABEL Jérusalem τ. II πίν. 32 πβλ. καὶ H. LECLERCQ ἐν D. A. C. L. X, 1 στ. 842 εἰκ. 7417.

κλησίας 'Αββᾶς Σενοὺτ, φέρεται λέγων ἐν τῷ ἀραβιστὶ διασωθέντι συναξαρίῳ του [1], ὅτι ἔκτισε τὴν Λευκὴν μονήν, ἵνα ἀπαλλάξῃ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῆς ἀπὸ τοῦ μακρινοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα προσκυνήματος. Εἶναι λοιπὸν λογικὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἡ βασιλικὴ ἣν κατεσκεύασε, καὶ ἥτις ἦτο μεγάλων διαστάσεων, ἀντιγράφει τὴν τῆς 'Αναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων. 'Αφ' ἑτέρου παρετηρήθη [2], ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κιόνων, οἵτινες ἵστανται παρὰ τοὺς τοίχους τῶν κογχῶν τῆς 'Ερυθρᾶς Μονῆς, σχηματίζοντες ὡραῖον ἀρχιτεκτονικὸν διακοσμητικὸν σκελετόν, εἶναι ἐν συνόλῳ 12, (εἰκ. 169) ἤτοι τόσοι ἀκριβῶς, ὅσους ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐσέβιος ὅτι «*ἐστεφάνουν τὸ ἡμισφαίριον*» τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου, δηλαδὴ τροῦλλον [3] ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον, ὃν ἔφερον καὶ αἱ αἰγυπτιακαὶ βασιλικαί.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τοιοῦτος ἡμισφαιρικὸς θόλος ὑπὲρ τὸ ἱερὸν οὐ μόνον ἐπιστοποιήθη ὡς καταγόμενος ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν βασιλικῶν [4], ἀλλὰ καὶ ὡς ἐφαρμοσθεὶς εἰς βασιλικὰς τοῦ Ε΄ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν 'Απολλωνίας τῆς Κυρηναϊκῆς (ὅρα ἀνωτέρω σ. 183) καὶ τὴν ἐν 'Αθήναις βασιλικὴν τοῦ 'Ιλισοῦ [5], ἔνθα τὰ ὀγκώδη θεμέλια τεσσάρων ἐν τετραγώνῳ πρὸ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ διατεταγμένων πεσσῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι ἄνωθεν θὰ ὑπῆρχε κτιστὸν ἡμισφαιρικὸν κάλυμμα.

Πιστοποιηθείσης τῆς μεγάλης ὁμοιότητος τῆς βασιλικῆς τῶν Ἱεροσολύμων πρὸς τὰς Αἰγυπτιακάς, δικαιούμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ταύτης τὸ ἱερὸν θὰ ἦτο τρίκογχον μετὰ τρούλλου [6] καὶ ὅτι οἱ δώδεκα κίονες, οὓς ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος, θὰ ἐκόσμουν τοὺς τοίχους τῶν κογχῶν κατὰ σύστημα, ὅπερ εὑρίσκομεν συχνὰ εἰς ρωμαϊκὰ μαυσωλλεῖα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων [7], καθὼς καὶ εἰς ἁψῖδας βασιλικῶν τινων τῆς Β. 'Αφρικῆς, αἵτινες διετήρησαν ἰσχυρὰν τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν (εἰκ. 171)[8]. Τὴν βασι-

---

[1] Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ H. MONNERET DE VILLARD, Les couvents près de Sohag. I σ. 17 ἑ.

[2] WULFF, ἔ. ἀ. σ. 83.

[3] 'Υπεστηρίζετο μέχρι τοῦδε, ἀτόπως, ὅτι τὸ «ἡμισφαίριον» τοῦ Εὐσεβίου ἐδήλου τὴν κυκλικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Ἤδη ὁ WULFF ὁμολογεῖ (Byz. Neugr. - Jahrb. VI [1936] σ. 81), ὅτι τὸ ἡμισφαίριον πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς τροῦλλος καλύπτων τὸν ἀμέσως πρὸ τοῦ ἱεροῦ χῶρον.

[4] SEDLMAYR, Byz. Zeitschr. 35 (1935) σ. 47 ἑ.

[5] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Αρχ. 'Εφημ. 1929 σ. 209 εἰκ. 39. Ὅρα καὶ ἀνωτέρω σ. 186 εἰκ. 151.

[6] Οὕτω δ' ἀποκατεστήσαμεν αὐτὸ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς βασιλικῆς τῆς 'Αναστάσεως, ἣν παρέχει ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 12.

[7] π. χ. τὸ ἐν 'Ασπαλάθῳ Μαυσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer σ. 605 εἰκ. 686, E. HÉBRARD, Spalato, Paris 1911, πίν. ἔναντι σελ. 28.

[8] Βασιλικαὶ 'Αννούνας (Θιβίλιος) εἰκ. 166 ἀρ. 18. (GSELL καὶ JOLLY, Announa, Paris 1918 πίν.) Ντάρ - ελ - Κούς, Μακτὰρ καὶ Χαϊδρὰ Τυνισίας (P. GAUCKLER, Les basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. V, XII καὶ XIV).

λικὴν ἄλλως τε τῶν Ἱεροσολύμων δὲν ἀπεμιμήθησαν μόνον αἱ αἰγυπτιακαὶ βασιλικαὶ ἀλλὰ καὶ ἄλλαι. Οὕτω π. χ. ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Καμπανίᾳ Νόλης Παυλῖνος κατεσκεύασεν εἰς Νόλαν, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε΄ αἰῶνος, τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Φήλικος, προφανῶς καθ' ὑπόδειγμα τῆς τῶν Ἱεροσολύμων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ καλῶς ἐγνώριζε· διότι, ὡς ὁ ἴδιος γράφει[1], οὐ μόνον πεντάκλιτον τὴν κατεσκεύασεν ἀλλὰ καὶ ὡς apsidam trichoram διεμόρφωσε τὸ ἱερόν της. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Παυλῖνος δὲν λέγει τι περὶ τρούλλου, ἀλλὰ εἰς μίαν ἐπαρχιακὴν πόλιν,ὡς ἡ Νόλα, ἡ κατασκευὴ τρούλλου ἴσως νὰ παρουσίαζε δυσχερείας.

Τέλος ἀντίγραφον τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου φαίνεται νὰ ἦτο καὶ ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ τῆς Ἱερουσαλήμ (Sta Croce in Gerusalemme) κτίσμα τῆς Ἁγ. Ἑλένης. Δυστυχῶς ἡ βασιλικὴ αὕτη ἠλλοιώθη πολὺ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, τὸ ὄνομά της ὅμως ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν ἐγκαρσίου κλίτους ὅπερ θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαρτυρίου· ὡς τοιοῦτο δὲ δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ ὑπὸ τῶν πλευρικῶν κογχῶν σχηματιζόμενον. Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ Ἱερουσαλήμ[2], δύναται κάλλιστα νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἀφετηρία τοῦ ἰδιαιτέρου τούτου τύπου ἱεροῦ, ἀφ' οὗ μάλιστα ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τρικόγχου τύπου ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ διετηρήθη καὶ μέχρι τοῦ Ζ΄ ἀκόμη αἰῶνος[3].

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ἀμυδρὰν ἀνάμνησιν τῆς τρικόγχου διατάξεως τοῦ πρεσβυτερίου παρουσιάζουσι καί τινες βυζαντινοὶ ναοὶ φέροντες εἰς τοὺς χωρίζοντας τὸ βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχους καμπύλας χαμηλωμένας κόγχας, αἵτινες διήκουσι μέχρι τοῦ αὐτοῦ καὶ ἡ κυρία κόγχη ὕψους[4].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν καταγωγὴν τοῦ τρικόγχου ἱεροῦ, αὕτη πρέπει

---

[1] Epist. 32 ad Sulp. Severum. Ὅρα σχετικῶς καὶ BYWANCK, Byz. Zeitschr. 30 (1930) 547 καὶ 552.

[2] Πβλ. WULFF, ἔ. ἀ. σ. 88. Εἰς τὰ ὑπὸ τούτου ἀναφερόμενα παραδείγματα προσθετέον καὶ τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Παλαιστίνης) (S. SALLER, Rev. Bibl. 1934 πίν. VI, 1.=GRABAR, Martyrium εἰκ. 45).

[3] Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ Ἱεροσολύμων: F. M. ABEL ἐν Atti del III Congr. di arch. Crist. σ. 505 εἰκ. 8 (μέσων Ε΄ αἰ. ἔ. ἀ. 504)=GRABAR, Martyrium εἰκ. 52. Μὲ τρίκογχον ἱερὸν ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ πεντάκλιτος βασιλικὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς Δένδερα (παρὰ GRABAR, Martyrium, I Architecture εἰκ. 54) καὶ ἡ ἐν Φυλαῖς καὶ ἡ ἐν Χάτρᾳ τῆς Νιτρίας.

[4] Ὅσ. Νίκων Σπάρτης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1939 πίν. 1 ἔναντι σ. 118), Δαφνὶ (MILLET, Daphni εἰκ. 24), Ὅσιος Λουκᾶς Φωκίδος (SCHULTZ - BARNSLEV, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis πίν. 1), Κωνσταντινούπολις: Σωτὴρ Παντοκράτωρ (V. MILLINGEN, Byz. Churches εἰκ. 77), Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν Κρίσει (MILLINGEN, ἔ. ἀ. εἰκ. 36 καὶ 37), Πανάχραντος. (MILLINGEN ἔ. ἀ. εἰκ. 44). Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς τούτους ὁ ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης χῶρος καλύπτεται πάντοτε διὰ φουρνικοῦ ἀποτελοῦντος ἴσως μακρινὴν ἀνάμνησιν τοῦ ποτὲ ἐνταῦθα εὑρισκομένου τρούλλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παναγίου Τάφου.

ν' ἀποδοθῇ εἰς μίμησιν τῶν τρικόγχων ὑπογείων νεκρικῶν θαλάμων, ὧν τὸ σχέδιον κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπανελήφθη εἰς τὰ ὑπέργεια μημόρια [1], ἔπειτα

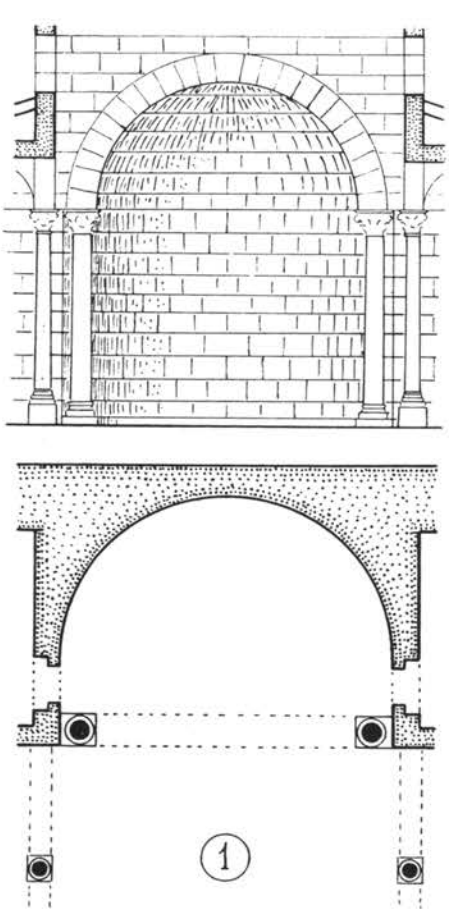

Εκ. 170. Θριαμβευτικὴ ἀψὶς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Τυνισίᾳ βασιλικῆς τῆς Χάϊδρα (Gauckler).

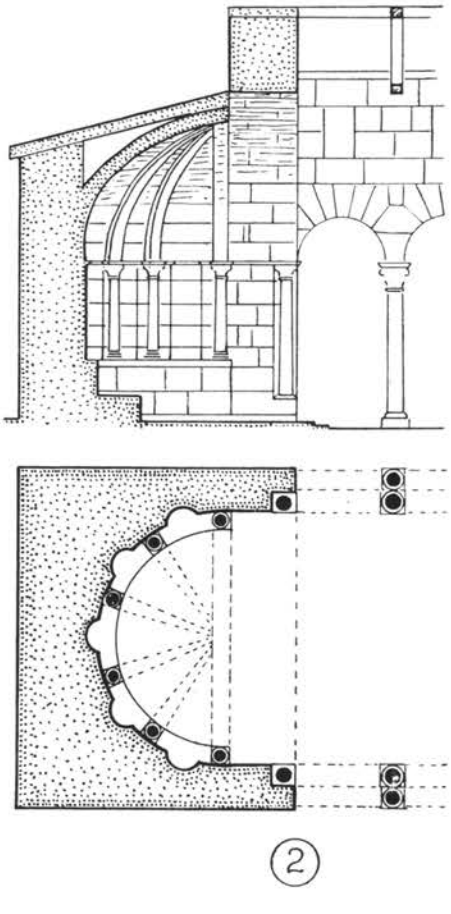

Εἰκ. 171. Τομὴ τεταρτοσφαιρίου μετὰ ζωνῶν στηριζομένων ἐπὶ κιόνων τῆς ἐν Τυνισίᾳ βασιλικῆς τοῦ Ντὰρ - ἑλ - Κούς (Gauckler).

δ' ἐκ τούτων καὶ εἰς τὸ ἱερὸν τῶν παλαιστινιακῶν καὶ αἰγυπτιακῶν βα-

[1] Κορίνθου (SHELLEY, Hesperia 1943 σ. 180 εἰκ. 12) Ἀργάλων Λέσβου (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1930 σ. 5 εἰκ. 1). Cellae trichorae: Σικελίας F. H. FRESHFIELD, Cellae Trichorae, London 1913 - 18 τ. 1 σ. 13, Ρώμης (Ἁγ. Καλλίστου), (K. M. KAUFMANN, Handb. der chr. Archäologie, Paderborn 1932 σ. 160): Β. Ἀφρικῆς, Ἀγκεμούν Οὐμπεκκάρ (GSELL, Mon. ant. Alg. II εἰκ. 113 σ. 158), Θεβέστης (GSELL, ἔ. ἀ. II σ. 271) Κιρμπὶτ - Μπού - Ἀδδουφέν (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 185) κλπ.

σιλικῶν, ὅπερ εἴτε ἱδρύετο ὑπεράνω τοῦ τάφου μαρτύρων, εἴτε περιέκλειεν ἐν ἰδιαιτέρᾳ ὑπὸ τὴν ἁγίαν τράπεζαν θήκῃ ἱερὰ λείψανα.

*
* *

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἐκαλύπτετο διὰ ξυλίνης στέγης, ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ὑψουμένη κατ' ἀρχὰς ἐφ' ἱκανὸν ὕψος ὡς κύλινδρος ἐστεγάζετο ἔπειτα — ὁσάκις βεβαίως ἦτο ἐσωτερι-

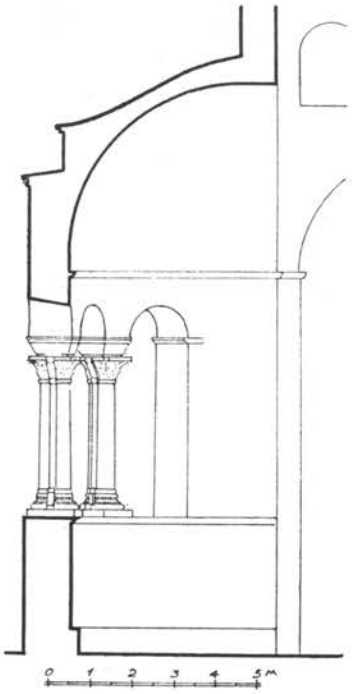

Εἰκ. 172. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Εἰκ. 173. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τῆς βαθμιδωτῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης.

κῶς ἡμικυκλικὴ — διὰ κτιστοῦ θόλου σχήματος τετάρτου σφαίρας, (εἰκ. 172) ἐνισχυομένου ἐνίοτε ἐσωτερικῶς καὶ διὰ ζωνῶν βαινουσῶν ἐπὶ κιόνων κατὰ τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν σύστημα (εἰκ. 171) (Βασιλικαί: Ντάρ-ἑλ-Κούς Τυνισίας GAUCKLER, Bas. chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν. V, Μακτάρ, GAUCKLER ἔ. ἀ. πίν. XII καὶ Χαϊδρά, GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. XIV). Τὸ τεταρτοσφαίριον ὅμως τοῦτο ἀπεκρύπτετο ἐξωτερικῶς εἴτε δι' ἀνυψώσεως τοῦ κυλινδρικοῦ τοίχου ὑπεράνω τῶν γεννήσεων τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τοποθε-

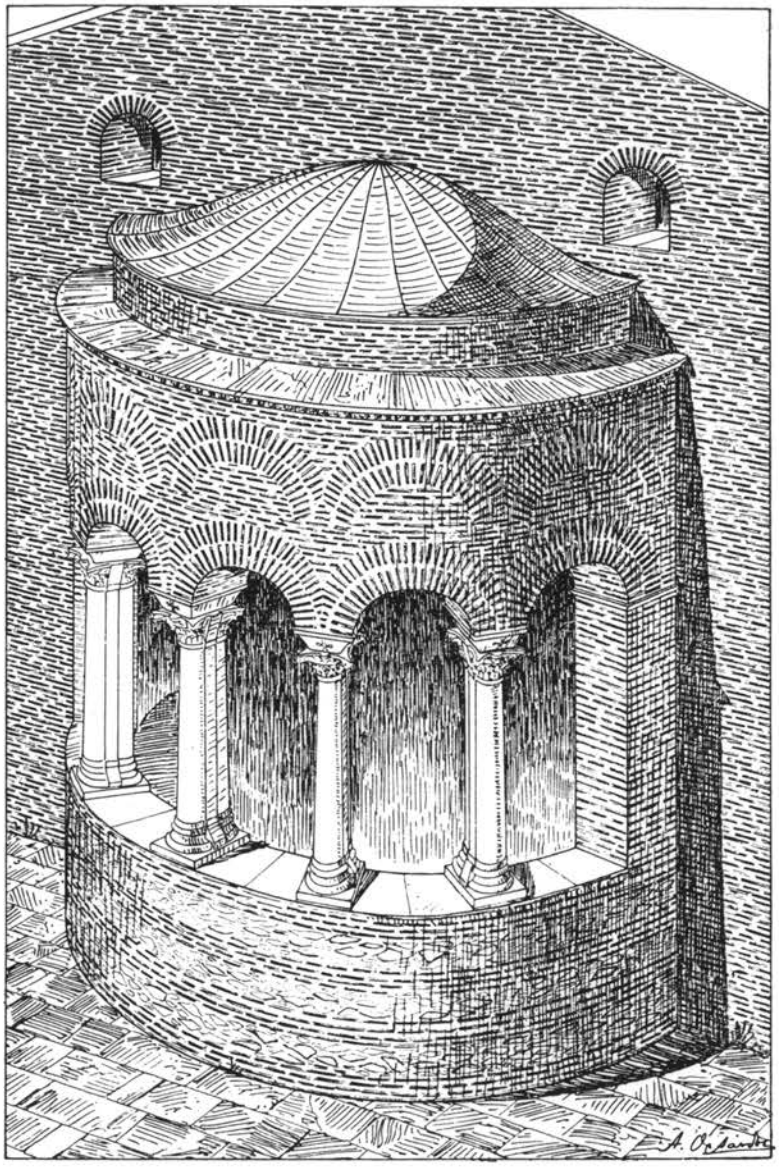

Εἰκ. 174. Ἡ μετὰ πενταλόβου παραθύρου καὶ βαθμιδωτοῦ τεταρτοσφαιρίου κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Θεσαλονίκῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

τήσεως κωνικῆς ἢ πυραμιδοειδοῦς ξυλίνης στέγης — τρόπου ἐπιχωριάζοντος εἰς τὰ κτήρια τῆς Ραβέννας (π. χ. Ἅγ. Ἀπολλινάριον in Classe) — εἴτε

διὰ κλιμακωτῆς διατάξεως, κατασκευῆς δηλ. ἑνὸς ἢ δύο μικροτέρας διαμέτρου κυλίνδρων (εἰκ. 172, 173, 174) — τρόπου ἐφαρμοσθέντος εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὡς π. χ. τῆς Ἀχειροποιήτου [1] (εἰκ. 173), τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης [2] (εἰκ. 174) καὶ τῆς ἀνεκδότου εἰσέτι βασιλικῆς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τῆς Κερκύρας. Ὁ δεύτερος οὗτος τρόπος, πλαστικώτερος τοῦ πρώτου, παρεῖχεν εἰς τὸ ἄλλως βαρὺ

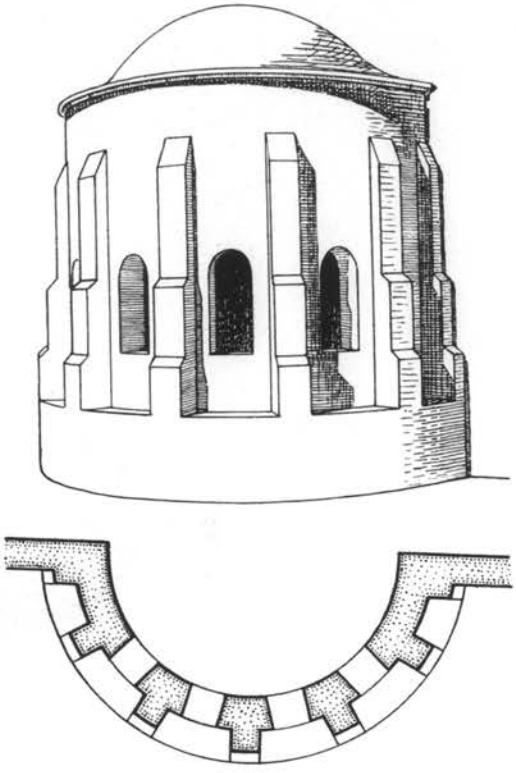

Εἰκ. 175. Ὁριζοντία τομὴ καὶ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς μετ' ἀντηρίδων βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως (ἀναπαράστασις).

ἐξωτερικὸν τῆς ἁψῖδος κάποιαν κίνησιν καὶ πλαστικότητα. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ τοιαύτη διάταξις δὲν εἶναι ἐφεύρεσις τῶν χριστιανῶν ἀρχιτεκτόνων· διότι τὴν εὑρίσκομεν ἤδη ἐφηρμοσμένην εἰς

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. VII.

[2] Diehl κλπ. ἔ. ἀ. πίν. XV.

τὰς θέρμας τῶν Τρεβήρων [1] (Trier) καὶ εἰς ἄλλα ρωμαϊκὰ κτίσματα [2].

Λόγῳ τῆς ὠθήσεως, ἣν ἤσκει τὸ τεταρτοσφαίριον οἱ κατακόρυφοι τοῖχοι τῆς ἁψῖδος κατεσκευάζοντο μὲ πάχος πολὺ μεγαλύτερον τοῦ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ, συχνὰ δὲ μάλιστα ἐνισχύοντο καὶ δι' ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων (εἰκ. 175) ἀκτινηδὸν διατασσομένων [3]. Τοιαῦται ἀντηρίδες

Εἰκ 176. Ἄποψις τῆς μετὰ δύο ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων κόγχης τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως.

συναντῶνται ἐν Ἑλλάδι [4], Δαλματίᾳ [5], Μ. Ἀσίᾳ [6], Β. Ἀφρικῇ [7], ἀκόμη καὶ ἐν

[1] O. KRENCKER, Die Trierer Kaiserthermen, Augsburg 1929. Trierer Grabungen und Forchungen I, 1.

[2] Π. χ. εἰς τὰ ἐν Μιτροβίτσᾳ V. HOFFILER, Berichte des VI Intern. Kongr. für Archäologie 1939 σ. 525 εἰκ. 4.

[3] Ὁμοίας ἀκτινηδὸν διατεταγμένας ἀντηρίδας συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν κογχῶν εἰς ἃς κατέληγον ἐνίοτε αἱ πλευρικαὶ προεκτάσεις τῶν ναρθήκων· διότι καὶ αὗται ἐστεγάζοντο ὁμοίως διὰ κτιστῶν τεταρτοσφαιρίων ὡς π. χ. ἐν Νικοπόλει τῆς Ἠπείρου (βασιλικὴ Α) (εἰκ. 134).

[4] Βασιλικαί: Α, Β καὶ Γ Νικοπόλεως τῆς Ἠπείρου (εἰκ. 133. 134), Βασιλικὴ Παραμυθιᾶς (εἰκ. 128).

[5] Βασιλικὴ Ἁγ.Ἀναστασίου Μαρούσινατς (ZEILLER, Origines chrétiennes de la Dalmatie 1906 πίν. III, βασιλικαὶ τοῦ Μαρούσινατς (DYGGVE - EGGER, Forschungen in Salona, Wien 1939, σ. 16 εἰκ. 23), Βασιλικαὶ Γκράδο καὶ Νεσακτίου (R. EGGER, Sonderschrift des Öst. Arch. Inst. IX).

[6] Βασιλικαί: Μιλήτου (WIEGAND, Abh. Preuss. Akad. Wiss. 1908 σ. 28), Μεριαμλίκ, βασιλικὴ Ἁγ. Θέκλης (HERZFELD-GUYER, Monum. Asiae Minoris antiqua II εἰκ. 6), Σελευκείας κλπ.

[7] Βασιλικαί: Σεζερμές (Τύνιδος) (P. GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. X) Τιμγκάδ Ἀλγερίου (ST. GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II εἰκ. 144 (μικρὰ βασιλική), Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (εἰκ. 139) (C. M. KAUFMANN, Die Menasstadt κλπ., Leipzig 1910, πίν. I βασιλικὴ Ἀρκαδίου). Ἐνίοτε ἀντὶ ἐξεχουσῶν ὀρθογωνίων ἀντηρίδων ἔχομεν ἁπλᾶς παραστάδας

Συρίᾳ [1]. Εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης [2] καί τινας βασιλικὰς τῆς Συρίας [3] (Κάλβ-Λουζέ, Τουρμανίν, Καλάτ-Σεμάν, εἰκ. 156) τὰς συναντῶμεν ὑπὸ κομψοτέραν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν, ἤτοι ὡς κίονας προσκεκολλημένους εἰς τὸν τοῖχον τῆς κόγχης καὶ δὴ εἰς δύο ἐπαλλήλους ὀρόφους (εἰκ. 177). Ἀφ' ἑτέρου εἰς βασιλικάς τινας μετ' ἐλευθέρας ἁψῖδος [4] κατεσκευάσθησαν ἐξωτερικῶς, κατὰ τὴν συνένωσιν τῆς ἁψῖδος μετὰ τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων, τετράγωνά τινα ἐξογκώματα ἢ ὦμοι, ἐκτελοῦντα χρέη πλαγίων ἀντηρίδων.

Ἐν τῇ περιπτώσει ἐγγεγραμμένης ἁψῖδος τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς

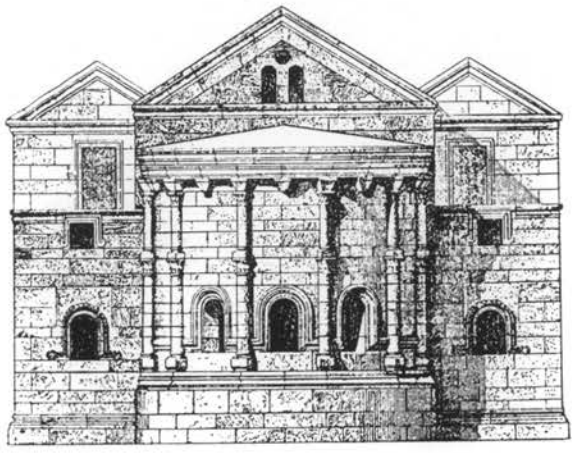

Εἰκ. 177. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Κάλβ - Λουζέ τῆς Συρίας βασιλικῆς (De Vogüé).

περιελαμβάνετο πιθανῶς ἐντὸς τῆς γενικῆς πυραμιδοειδοῦς στέγης τοῦ κτηρίου.

Ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος τῆς ἁψῖδος, ὅπερ ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὕπερθεν τεταρτοσφαιρίου ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ *μύακα* [5] – προφανῶς καὶ πάλιν λόγῳ

ὡς πχ. ἐν Ντάρ - ἐλ - Κούς (GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. I, ἡμετέρα εἰκὼν 49) καὶ Μαναστηρινῇ Σάλωνος (εἰκ. 125), (E. DYGGVE, Atti del III Congr. di arch. christ 1934 σ. 241 εἰκ. 5).

[1] Παρεκκλήσιον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ελ-Μπαρά (BUTLER, Architecture and other arts εἰκ. 36).

[2] DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 σ. 43.

[3] BUTLER, Archit. and other arts σ. 186 καὶ 223.

[4] Βασιλικαὶ Λίου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε, 1929 σ. 180 εἰκ. 11), Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π. Α. Ε. 1933 σ. 82 εἰκ. 1), Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (εἰκ. 139), (C. M. KAUFMANN, Die Menasstadt, Leipzig 1910, Ἰ 107). Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς (εἰκ. 138), Τροπαίου Δοβρουτσᾶς (NETZHAMMER, Die chr. Altert. der Dobrutscha εἰκ. 73). Ὦμοι ὑπάρχουσιν ἐπίσης καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Ἰλισοῦ (εἰκ. 148) καὶ τῶν Φιλίππων Β (εἰκ. 166 ἀρ. 4) (LEMERLE, Philippes πίν. 77), ἀλλ' οὗτοι ἀποτελοῦσι τμήματα τῶν δύο ἀνατολικῶν ποδαρικῶν ἐκ τῶν τεσσάρων, ἅτινα ἐστήριζον τὸν ὑπεράνω αὐτῶν σφαιροειδῆ θόλον.

[5] ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε. Π. 87 στ. 3984 Α, 13, DMITRIEWSKI, Τυπικά, Κίεβον 1895, σ. 660, 661, 667,

τῆς πρὸς τὸ ὁμώνυμον ὄστρεον ὁμοιότητος τοῦ σχήματος — ἠνοίγετο πάντοτε τρίλοβον ἢ πολύλοβον παράθυρον (εἰκ. 167 καὶ 174). Ὁσάκις ἡ κόγχη ἦτο ἐξωτερικῶς πολυγωνική ἕκαστος λοβὸς παραθύρου ἀντεστοίχει συνήθως πρὸς μίαν τῶν μέσων πλευρῶν τοῦ πολυέδρου (εἰκ. 167), ὁσάκις δὲ εἶχεν ἀντηρίδας ἢ κίονας ἀνὰ ἓν παράθυρον ἠνοίγετο εἰς τὰ μεταξύ των διαστήματα (πβλ. Νικοπόλεως βασιλικὴν Α, ἡμετέρα εἰκὼν 175 καὶ Μαρούσινατς, Forschungen in Salona III, Wien 1939, σ. 16 εἰκ. 23).

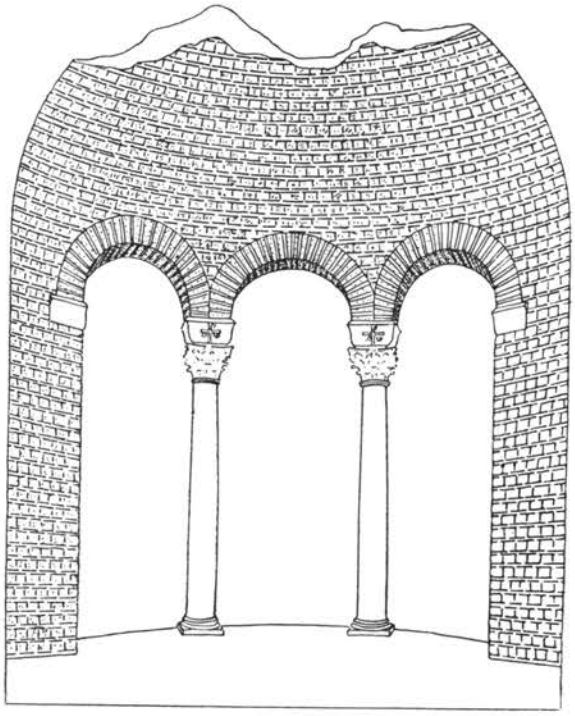

Εἰκ. 178. Ἡ διάτρητος κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Νεαπόλει Σεβηριανῆς βασιλικῆς (De Rossi).

Μίαν ὅλως ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν κόγχης ἱεροῦ διατρυπωμένης ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους καὶ ὁδηγούντων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῆς παρουσίαζον βασιλικαί τινες τῆς περιοχῆς τῆς Νεαπόλεως [1] (Ἰταλίας), (εἰκ. 178), ἐν αἷς καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Φήλικος τῆς

680. [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια 139, 21 (Βόννης), ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orientale τ. α' μέρος δ' σ. 72.

[1] Π. χ. ἡ Σεβηριανὴ βασιλικὴ τῆς Νεαπόλεως (εἰκ. 179) DE ROSSI, Bull. di arch. christ. 1880 σ. 144 ἑξ., ἡ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Μείζονος ἐν Νεαπόλει (περὶ τὸ 550) PARASCANDOLO, Memorie della chiesa di Napoli τ. Ι σ. 95 ἑξ. κλπ.

Νόλης[1], συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου. Τοιαύτην δ' ἀναμφιβόλως διάτρητον μετὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων κόγχην ἱεροῦ ἀναπαριστᾷ καὶ ἡ βασιλικὴν ἀπομιμουμένη χαλκῆ λυχνία τῆς ἐν Παρισίοις συλλογῆς Βασιλέφσκι (εἰκ. 179). Τὰς διατρήτους ὅμως αὐτὰς κόγχας θὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν οὐχὶ ἐλευθέρας ἀλλ' ἐγγεγραμμένας, τὰ δὲ ἀνοίγματά των ὁδηγοῦντα εἴτε πρὸς ὄπισθεν ὁμολογητήριον (confessio), εἴτε πρὸς μικρόν τι αἴθριον κείμενον ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ, οἷον βλέπομεν πχ. ὄπισθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Κφέρ τῆς Συρίας βασιλικῆς (BUTLER, Architecture and other arts εἰκ. 56).

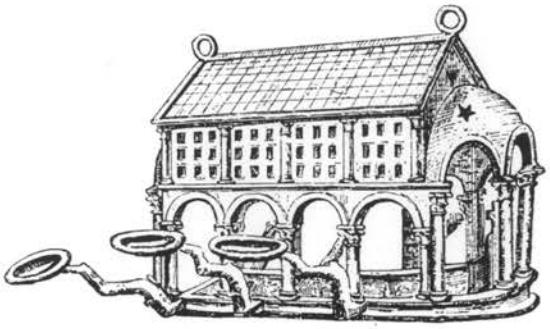

Εἰκ. 179. Χαλκῆ λυχνία μιμουμένη βασιλικὴν μὲ διάτρητον κόγχην ἱεροῦ.

Περαίνοντες τὸν περὶ ἀψίδων λόγον σημειώνομεν, ὅτι εἴς τινας βασιλικὰς[2] ἐμφανίζονται ἀντὶ μιᾶς δύο κόγχαι, ἤτοι ἀνὰ μία ἑφ' ἑκάστης τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ. Ἐκ τούτων ἡ δυτικὴ προῆλθεν εἴτε λόγῳ ἀλλαγῆς τοῦ προσανατολισμοῦ, ὡς ἐν Ἡλιουπόλει (WULFF, Altchr. u. byz. Kunst σ. 233), εἴτε προσετέθη ἀργότερον καὶ ἀπετέλει εἶδός τι μημορίου δηλ. τάφου μάρτυρος τοποθετηθέντος, τιμῆς ἕνεκεν, ἐντὸς τοῦ ναοῦ[3]. (Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διατάξεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὅρα τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ Ἱερὸν κεφάλαιον τοῦ δευτέρου τόμου).

Η'. Τὰ Παστοφόρια.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς πλείστας τῶν ἐν Ἑλλάδι βασιλικῶν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ πλάγια κλίτη προεξετείνοντο ἐλευθέρως μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἢ μέχρι τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς, ὡς καὶ εἴς τινας τῶν ἐν Ἑλλάδι (Τούμπας Θεσσαλονίκης, Ὑψηλομετώπου καὶ Ἀφεντέλλη

[1] H. HOLTZINGER, ἐν Lützow's Zeitschr. für bildende Kunst, τ. XX σ. 135 ἑξ.

[2] Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν σελ. 88 ἔνθα ἐγένετο ἤδη σχετικὸς λόγος.

[3] Πβλ. τὴν βασιλικὴν τοῦ Δ' αἰ. τοῦ Reparatus ἐν Orléansville τῆς Β. Ἀφρικῆς, (GSELL, Mon. Ant. Alg. II σ. 240, εἰκ. 132, ἡμετέρα εἰκὼν 28), ὡς καὶ τὴν τῆς Οὐππένας ἐν Τυνισίᾳ (GAUCKLER, Bas. chr. de Tunisie σ. 22).

Λέσβου) καὶ Ἰταλίᾳ (Παμμαχίου ἐν Porto), τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τέρμα τῶν πλαγίων κλιτῶν διεμορφοῦτο ὡς κλειστός, τετράγωνος ἢ ὀρθογώνιος χῶρος, (εἰκ. 180 καὶ 181) ὅστις κατ' ἀρχὰς μὲν οὐδεμίαν ἐπικοινωνίαν εἶχε πρὸς τὴν γειτονικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὧν προσιτὸς μόνον ἀπὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ σπανιώτερον ἐκ τῶν ἔξω. Οἱ δύο οὗτοι ἑκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης σχηματιζόμενοι χῶροι συχνὰ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν διώροφοι, ἐμφανιζόμενοι ἐξωτερικῶς ὡς πύργοι, ἀντίστοιχοι

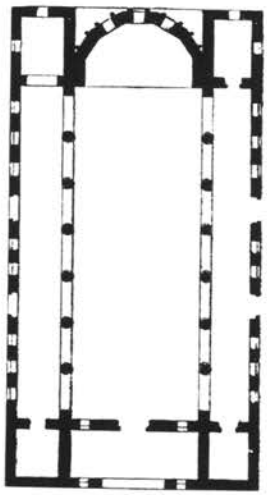

Εἰκ. 180. Βασιλικὴ Τουρμανίν.

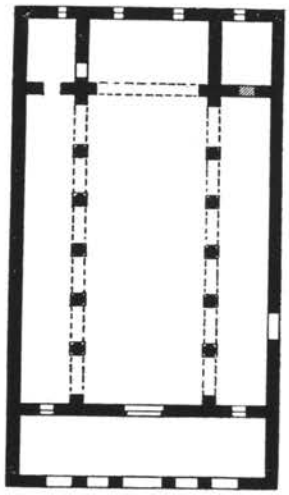

Εἰκ. 181. Βασιλικὴ Μπακίρας.

Συριακαὶ βασιλικαὶ μετὰ παστοφορίων

πρὸς τοὺς εἰς τὰς δύο γωνίας τῆς προσόψεως συνήθως ἐν Συρίᾳ ὀρθουμένους[1] (ὅρα εἰκ. 114). Εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς συχνὰ τὰ παστοφόρια ἐξέχουν πέραν τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ[2].

Ἀναμφισβητήτως οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης χῶροι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ[3] μνημονευόμενα *παστοφόρια*[4]. Αἰτία τῆς κατασκευῆς των ὑπῆρξεν ἀφ' ἑνὸς

[1] Βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς ἐφωδιασμένας διὰ τεσσάρων πύργων κατὰ τ' ἄκρα βλέπομεν εἰκονιζομένας ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π. χ. ἐν Ἐλ - Μεχαγιέτ Rev. Biblique 43 (1934) πίν. XXVI.

[2] Βασιλικαί: Σμπίμπα Τυνισίας (GAUCKLER, - Basil. chr. de Tunisie πίν. VIII) Τιμγκὰδ Ἀλγερίας (GSELL, Mon. Ant. Alg. II εἰκ. 143), Γκεσσεριὰ Ἀλγερίας (GSELL. ἔ. ἀ. εἰκ. 123).

[3] II, 57: «*Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης κατ' ἀνατολὰς τετραμμένος, ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν ἔχων τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολήν*». Ε. Π. 1 στ. 724 ἐ. J. QUASTEN, Mon. Euch. Lit. Vet. 181 καὶ VIII, 13: *καὶ ὅταν πάντες μεταλάβωσι καὶ πᾶσαι, λαβόντες οἱ διάκονοι τὰ περισσεύματα εἰσφερέτωσαν εἰς τὰ παστοφόρια*. Ε.Π. 1 στ. 1109 QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 231.

[4] Ἡ λέξις ἁπαντῶσα συχνὰ εἰς τὴν Π. ΔΙΑΘΗΚΗΝ (Ἑβδ. Α' παραλ. Θ', 26, Ἔσδρ. 1, Η', 58, Ἡσ. ΚΒ', 15 Ἰερεμ. ΜΒ', 4) ἐσήμαινεν, ὡς ἤδη εἴπομεν, σκευοφυλάκιον.

μὲν ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ἰδιαιτέρου χώρου διὰ τοὺς κληρικούς, τῶν ὁποίων μέγας ἦτο ὁ ἀριθμὸς ἐν Ἀνατολῇ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαμερίσματος πρὸς φύλαξιν τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ βιβλίων, ὡς καὶ τῶν περισσευμάτων τῆς Μεταλήψεως[1].

Πλὴν ὅμως τούτων καὶ ἄλλας ποικίλας λειτουργικὰς ἢ μὴ ἀνάγκας ἐξυπηρέτουν τὰ παστοφόρια. Οὕτω εἰς τὸ βόρειον ἐξ αὐτῶν, κομιζόμενα ἐκ τοῦ παρὰ τὸν νάρθηκα ἀρχικῶς κειμένου *διακονικοῦ*, ἀπετίθεντο ἐπὶ εἰδικῶν μαρμαρίνων, στρογγύλου ἢ πεταλομόρφου σχήματος, τραπεζῶν[2] τὰ ὑπὸ τῶν πιστῶν προσφερόμενα δῶρα, προσκομιζόμενα ἔπειτα, καθ' ὡρισμένην φάσιν τῆς λειτουργίας, ὑπὸ τῶν διακόνων εἰς τὴν Ἁγ. Τράπεζαν. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὰ δῶρα προετίθεντο εἰς τὸν χῶρον ἐκεῖνον ἐξ αὐτοῦ δὲ προσεκομίζοντο εἰς τὴν Ἁγ. Τράπεζαν, ὠνομάσθη κατὰ συνεκδοχὴν καὶ ὁ χῶρος *πρόθεσις* ἢ *προσκομιδή*, αἱ δὲ σχετικαὶ τράπεζαι *προθέσεως* ἢ *προσφορῶν* ἢ *παρατραπέζια*. Ὅπου δὲ δὲν ὑπῆρχον ἰδιαίτεροι κλειστοὶ χῶροι, ὡς ἐν Ἑλλάδι, ὡς πρόθεσις ἐχρησίμευε τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ βορείου κλίτους, εἰς δὲ τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς τὸ βόρειον πτερύγιον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἐτέλει χρέη προθέσεως. Οὕτως εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νικοπόλεως, ἥτις τυγχάνει νὰ εἶναι μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, ὡς παστοφόρια ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ θυσιαστηρίου πτερύγια τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ἅτινα βλέπουσιν ἑκάτερον διὰ τριβήλου πρὸς τὸ μέσον κλῖτος (εἰκ. 133), ἐχωρίζοντο δὲ καὶ ἀπὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς νηὸς διὰ κιγκλίδων ἢ θωρακίων. Τὸ ἀνατολικὸν μάλιστα τμῆμα τῶν πτερυγίων τούτων εἶναι καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος ἀποχωρισμένον τοῦ ὑπολοίπου δι' ὀρθίων ἀναγλύφων πλακῶν[3] (εἰκ. 182), θεωρεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου ὡς προωρισμένον, τὸ μὲν βόρειον πρὸς φύλαξιν τῶν περισσευμάτων τῆς Μεταλήψεως, τὸ δὲ νότιον πρὸς φύλαξιν τῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ[4]. Εἴδομεν ἄλλως τε ἀνωτέρω (σ. 152) ὅτι καὶ ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ὥριζεν, ὅτι πλησίον τοῦ βήματος ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ χῶρος, ἔνθα νὰ γίνωνται αἱ ὑπὲρ τῶν προσφερόντων τὰ δῶρα — τῶν *καρποφορούντων* — δεήσεις· ὡς τοιοῦτος δὲ χῶρος μόνον ὁ βορείως τῆς ἁψῖδος κείμενος, δηλαδὴ ὁ τῆς προθέσεως, δύναται νὰ θεωρηθῇ κατάλληλος, ἂν κρίνωμεν καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἐπιβιώσεως τῆς κόγχης προθέσεως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους.

[1] Πβλ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΣ ΔΙΑΤΑΓΑΣ VIII, 13 = Ε. Π. 1 στ. 1109, QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 231.

[2] Ὅρα περὶ τούτων λεπτομερῶς εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ βιβλίου τούτου.

[3] Αἱ πλάκες αὗται ἀνῆκον ἀρχικῶς εἰς φατνωματικὴν ὀροφὴν εἰδωλολατρικοῦ τινος κτηρίου τῆς Νικοπόλεως.

[4] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία σ. 193.

Ὁσάκις τὸ Εὐαγγέλιον ἐφυλάσσετο ἐν τῷ παστοφορίῳ τῆς προθέσεως ἀπὸ τούτου ἐγίνετο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ γνωστὴ ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις ὡς «μικρὰ εἴσοδος». Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ βόρειον παστοφόριον. Τὸ δὲ νότιον ἐχρησίμευεν ὡς σκευοφυλάκιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφυλάσσοντο τὰ ἱερὰ σκεύη, τὰ ἄμφια, ἢ καὶ τὸ Εὐαγγέλιον ὁπότε ἀπὸ τούτου ἐγίνετο ἡ «μικρὰ εἴσοδος» αὐτοῦ εἰς τὸ ἱερόν. Εἰς τοὺς στερουμένους παστοφορίων ναοὺς τὸ σκευοφυλάκιον κατεσκευάζετο ὡς ἰδι-

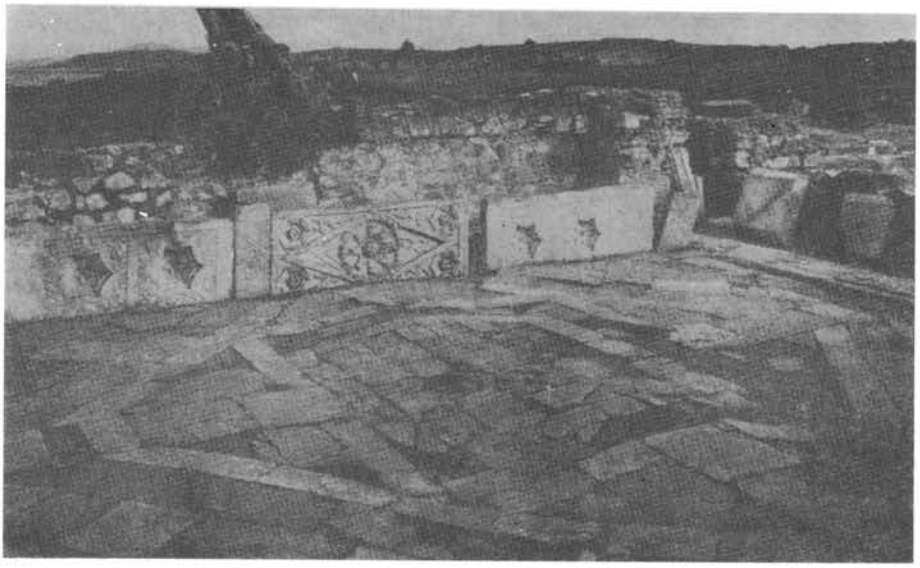

Εἰκ. 182. Φατνωματικαὶ πλάκες ἀποχωρίζουσαι στενόμηκες διαμέρισμα πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῶν πτερυγίων τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως.

αίτερον διαμέρισμα προσκολλώμενον εἴς τινα τῶν πλευρῶν τοῦ αἰθρίου[1] ἢ τοῦ νάρθηκος[2] ἢ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, συνήθως τὴν νοτίαν[3], μεθ' ἧς καὶ συνεκοινώνει διὰ θύρας, ἐν ᾧ ἦτο ταυτοχρόνως προσιτὸν καὶ ἐκ τῶν ἔξω. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὸ ἱερὸν ἐγίνετο ἐν λιτανικῇ πομπῇ ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου. Ἐπειδὴ δὲ τὴν ἐπιμέ-

[1] Βασιλικὴ Φθιωτίδων Θηβῶν Α (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929 σ. 45 καὶ εἰκ. 17).

[2] Τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 134) τὸ κατὰ τὴν νοτίαν προέκτασιν τοῦ νάρθηκος στενόμηκες ἀψιδωτὸν διαμέρισμα δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς διακονικόν, εἴτε ὡς σκευοφυλάκιον, εἴτε ἀκόμη καὶ ὡς διαμέρισμα «προσρήσεως». (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. ΙΙ, 33 Förster – Richtsteig σ. 36), δηλ. χαιρετισμοῦ τοῦ ἐπισκόπου ὑπὸ τῶν πιστῶν καὶ εὐλογίας αὐτῶν ὑπὸ τούτου.

[3] Βασιλικαί: Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (ἡμετέρα εἰκὼν 118) καὶ Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933 σ. 82 εἰκ. 1).

λειαν τῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων, ἅτινα ὁμοίως ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ σκευοφυλάκιον, εἶχον οἱ διάκονοι, ὠνομάζετο ὁ σχετικὸς χῶρος καὶ *διακονικόν*, περὶ τοῦ ὁποίου ὅρα λεπτομερέστερον τὰ εἰς σ. 151 ἑξ. λεχθέντα.

Ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ λοιπὸν τούτου ἐκκινοῦσα ἡ φέρουσα τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὸ θυσιαστήριον λιτανικὴ πομπὴ διήρχετο διὰ μέσου τῶν ἐν τῷ νάρθηκι κατηχουμένων ἢ τῶν ἐν τῷ κυρίως ναῷ ἱσταμένων πιστῶν, ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ Ἅγ. Βῆμα καὶ τὸ Θυσιαστήριον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

ΑΙ ΠΛΑΚΟΣΚΕΠΕΙΣ ΚΑΙ ΘΟΛΟΣΚΕΠΕΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Οἱ μέχρι τοῦδε περιγραφέντες τύποι κατόψεων ἐφηρμόσθησαν κατὰ τὸν Δ΄ καὶ τὸν Ε΄, ἐν μέρει δὲ καὶ κατὰ τὸν Ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνα εἴς τε τὴν Δύσιν (Ἱσπανία, Ἰταλία, Δαλματία) κατ' ἐξοχὴν ὅμως εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Ἀνατολήν, εἰς τὰς χώρας δηλαδὴ ἐκείνας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, αἵτινες εἶχον κοινὴν τὴν ἑλληνικὴν ρίζαν καὶ κοινὰς τὰς ἀνάγκας λατρείας καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καθόλου, τοιαῦται δ' ἦσαν τὰ παράλια (μετὰ στενῆς σχετικῶς λωρίδος τῆς ἐνδοχώρας) τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Κυρήνης, τῆς Καρχηδόνος καὶ τῆς Τύνιδος. Ἐφηρμόσθησαν δ' ἐπίσης, ὡς εἴδομεν, καὶ εἰς τὴν Χερσόννησον τοῦ Αἵμου μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, ἥτις, σημειωτέον, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ σπουδαῖα κέντρα τοῦ Ἀραμαϊκοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς ἡ Ἔδεσσα, ἡ Νίσιβις καὶ ἡ ὀχυρὰ Ἄμιδα, ὡς καὶ ἀξιόλογα μνημεῖα πολλαπλῶς ὑπὸ τῶν πηγῶν μαρτυρούμενα[1] ἢ καὶ σωζόμενα εἰσέτι[2].

Κοινὸν χαρακτηριστὸν γνώρισμα διὰ τὰς βασιλικὰς πασῶν τῶν ἀνωτέρω χωρῶν ἦτο ἡ διὰ *ξυλίνης στέγης* κάλυψις αὐτῶν καὶ ἡ εἰς πολλὰς ἐξ αὐτῶν ὕπαρξις ὑπερῴων.

Παραλλήλως ἐν τούτοις πρὸς τὰς ξυλοστέγους ταύτας «ἑλληνιστικὰς» βασιλικάς, αἵτινες πολὺ ἐπέδρασαν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ἐφηρμόσθη εἰς ναοὺς χωρίων καὶ μοναστηρίων τῆς ἀνατολικῆς ἐνδοχώρας[3], ἔνθα ἐσπάνιζεν ἡ ξυλεία[4], ὡς ἦσαν περιοχαί τινες τῆς Νοτίας Συρίας (ἰδίᾳ ἡ Αὐρανῖτις, τὸ σημερινὸν Χαουρὰν) καὶ ἡ Μεσοποταμία, διάφοροι τρόποι καλύψεως καὶ δὴ ὄχι πλέον διὰ ξύλου, ὅπερ ἦτο ἐκεῖ

[1] Ὡς π. χ. τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῆς Ἐδέσσης, ἥτις ἀρχίσασα τὸ 313, ἐτελείωσε τὸ 324, καὶ δύο ἀκόμη βασιλικὰς ἀφιερωμένας εἰς μάρτυρας τῆς πίστεως, τὴν μὲν τοῦ Δ΄ τὴν δὲ τοῦ Ε΄ αἰῶνος (BAUMSTARK, Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa, Oriens Christianus 1904 σ. 164 ἑξ.).

[2] Ὡς π. χ. τὰς βασιλικὰς τοῦ Ἁγ. Σεργίου ἐν Σεργιουπόλει (σημ. Ρούσαφα) ἀρχῶν Ϛ΄ αἰῶνος, πβλ. (ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Περὶ κτισμάτων II, 9,3, SPANNER - GUYER, Rusapha-Sergiopolis, Berlin 1906 F. SARRE, Monatshefte für Kunstwissenschaft II, 1909 εἰκ. 6) τῆς Μαρτυροπόλεως (Μαϊαφαρκίν) καὶ τῆς παρὰ τὸν Εὐφράτην Ζηνοβίας (Χαλαμπιέ), (SARRE-HERZFELD, Arch. Reise im Euphrates - und Tigrisgebiet, Berlin 1911 I σ. 136 ἑ. καὶ III πίν. LVI καὶ LXXI).

[3] Ἰδία τῆς περιοχῆς τοῦ Τούρ - Ἀβδίν. (Μασίου ὄρους).

[4] Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (XVI, 1, 5) ἀναφέρει χαρακτηριστικῶς τὴν ἐν Ἀνατολῇ «ἀξυλίαν».

δυσεύρετον, ἀλλὰ δι' ἄλλων ὑλικῶν, λίθων ἢ πλίνθων. Οἱ διάφοροι δ' οὗτοι τρόποι καλύψεως τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπέδρασαν καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς κατόψεως τῶν ναῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἐφηρμόσθησαν, ἅτε προκαλέσαντες τὴν δημιουργίαν σχεδίων διαφόρων κάπως τῶν μέχρι τοῦδε περιγραφέντων. Περὶ τούτων δὲ τῶν σχεδίων, καίπερ ἐξερχομένων τοῦ πλαισίου τοῦ παρόντος ἔργου, θὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα ὀλίγας λέξεις.

Καὶ δὴ πρῶτον ἐν Συρίᾳ εἰς ὅσας μὲν περιοχὰς ὑπῆρχε ξυλεία (ὡς π. χ. εἰς τὸ Βόρειον τμῆμα) ἐφηρμόσθη ὁ τύπος τῆς ξυλοστέγου Ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς—μονοκλίτου ἢ τρικλίτου—μὲ τὰς σειρὰς τῶν στηριγμάτων—

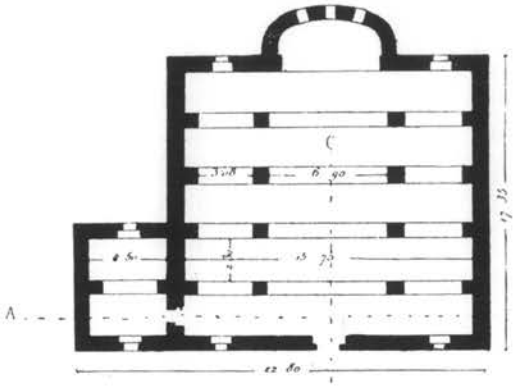

Εἰκ. 183. Ἡ πλακοσκεπὴς βασιλικὴ τῆς Τάφχας ἐν Αὐρανίτιδι (Butler).

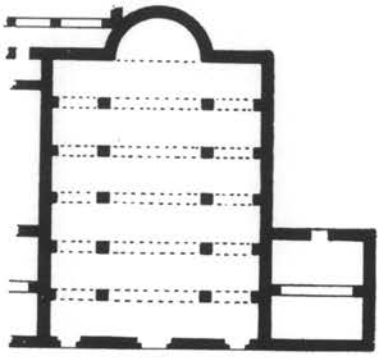

Εἰκ. 184. Ἡ πλακοσκεπὴς βασιλικὴ τῆς Σάκκας ἐν Αὐρανίτιδι (Holtzinger).

κιόνων ἢ πεσσῶν — βαινούσας παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου. Ὅπου ὅμως δὲν ὑπῆρχε ξυλεία — ἰδίᾳ ἐν Αὐρανίτιδι — ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς κάλυψιν μεγάλαι πλάκες ἐκ τοῦ μαλακοῦ ἐγχωρίου πωρολίθου, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν ὁριζοντίως πρὸς σχηματισμὸν δώματος. Ἐπειδὴ δ' αἱ πλάκες αὗται δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχουν πολὺ μέγα μῆκος παρέστη ἀνάγκη στηρίξεως αὐτῶν ἐπὶ πυκνῶν ἐγκαρσίων διαφραγμάτων (εἰκ. 183, 184), τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν ὡς ἁπλᾶ μὲν τόξα διὰ τὰς μονοκλίτους, ὡς τριπλᾶ δὲ διὰ τὰς τρικλίτους βασιλικὰς (εἰκ. 185, 186). Διὰ τῶν ἐγκαρσίων ὅμως τούτων διαφραγμάτων ἐδημιουργήθη μία πολλαπλῆ κατὰ πλάτος διαίρεσις τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 183, 184), ἤτοι πλείονα ἐγκάρσια κλίτη (ἀντὶ τῶν τριῶν ἢ τὸ πολὺ πέντε κατὰ μῆκος), διὰ τῶν ὁποίων ὅμως καὶ ἡ ἑνότης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου κατετμήθη καὶ ἡ θέα τοῦ ἱεροῦ παρημποδίσθη, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ἀκουστικὴ θὰ ἐμειώθη.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ τοιαύτη κατὰ πλάτος διαίρεσις τοῦ

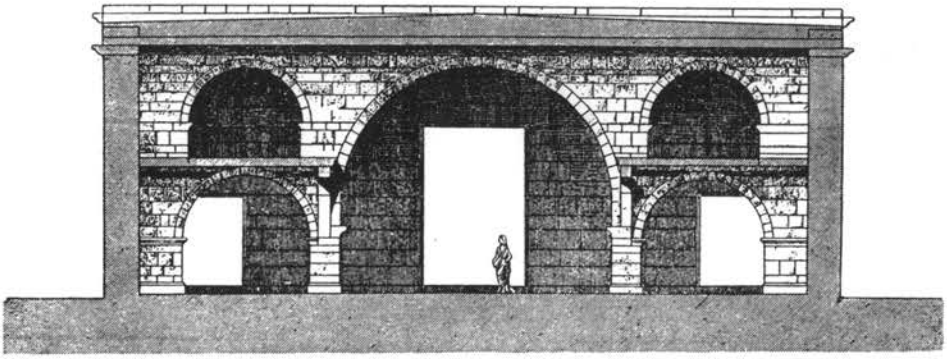

Εἰκ. 185. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (De Vogüé).

ὀρθογωνίου τοῦ ναοῦ διὰ διαφραγμάτων ἰδιάζει εἰς κτήρια τῆς ἐνδοτέρας Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα τῆς Μεσοποταμίας, ὁπόθεν φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσθησαν ἀρχικῶς καὶ τὰ Συριακὰ κτήρια τῆς Αὐρανίτιδος, ἅτινα ἐν τούτοις ἀργότερον (τέλος Ε΄ αἰῶνος), καθ' ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν, ἐτοποθέτη-

Εἰκ. 186. Ἐγκάρσια διαφράγματα τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (Butler).

σαν τὰς ὁριζοντίας ὀροφὰς των ἐπὶ κατὰ μῆκος διευθυνομένων κιονοστοιχιῶν, ἔτι δ' ἀργότερον (Ϛ΄ αἰῶνα) ἀντικατέστησαν καὶ τὰς ὁριζοντίας ὀροφὰς των διὰ ξυλίνων ἀμφικλινῶν στεγῶν.

Διάφορον εἶδος στεγάσεως συναντῶμεν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν [1] καὶ

[1] Περὶ τῶν ναῶν τῆς Μεσοποταμίας (περιοχῆς Τοὺρ-'Αβδὶν) ὅρα GERTRUDE LOWTHIAN BELL, Churches and Monasteries of the Tur-Abdin ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur, Beiheft 9, Heidelberg 1913.

ἐν μέρει πάλιν εἰς τὴν Συρίαν (Αὐρανίτιδα). Εἰς τὰς χώρας ταύτας ὑπάρχουσι ναοὶ ὀρθογώνιοι, ἐγχωρίου Ἀσιατικοῦ τύπου, συνήθως μονόκλιτοι, ἐξ ὧν ἄλλοι μέν, οἱ καὶ ἀρχαιότεροι, ἔχουσι τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ πλαγιαστόν [1], ἤτοι κατὰ πλάτος (εἰκ. 188) ἄλλοι δὲ πάλιν — οἱ καὶ νεώτεροι—ἔχουσιν αὐτὸ ὄρθιον [2], ἤτοι κατὰ μῆκος (εἰκ. 189). Οἱ πρῶτοι φέρουσι πρὸς Ἀνατολὰς μέν, ἤτοι κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ κυρίως ναοῦ, τριμερὲς ἱερὸν ἀποτελούμενον ἐκ τεταγώνων χώρων, ὧν ἕκαστος συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ θύ-

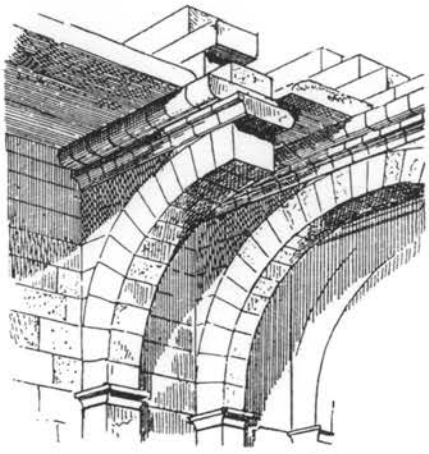

Εἰκ. 187. Σύστημα στηρίξεως ἐπὶ ἐγκαρσίων τόξων τῆς ἐκ πλακῶν ὁριζοντίας ὀροφῆς τῶν βασιλικῶν τῆς Αὐρανίτιδος.

ρας, πρὸς Δυσμὰς δὲ στενομήκη νάρθηκα, καταλαμβάνοντα τὴν πρόσοψιν καὶ φέροντα τὴν θύραν εἰσόδου (εἰκ. 188). Εἰς τοὺς δευτέρους τοὐναντίον, κατὰ Συριακὴν προφανῶς καὶ ἑλληνιστικὴν ἐπίδρασιν, τὸ κατὰ μῆκος τιθέμενον ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ καταλήγει εἰς ἡμικυκλικήν, ἐγγεγραμμένην ἁψῖδα ἱεροῦ, συνοδευομένην ὑπὸ μικρῶν ἑκατέρωθεν τετραγώνων παστοφορίων, ὁ δὲ νάρθηξ τοποθετεῖται κατὰ μῆκος τῆς ἑτέρας (νοτίας) τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, ὁπόθεν καὶ ἡ προσπέλα-

[1] Μὰρ Ἰμπραὶμ καὶ Οὐμπὶλ ἐν Μιδιὰτ (STRZYGOWSKI, ἔ. ἀ. εἰκ. 416α) (ἡμετέρα εἰκὼν 188), Ἅγ. Ἰάκωβος ἐν Σαλὰχ (STRZYGOWSKI, ἔ. ἀ. εἰκ. 525), Μὰρ Ἀζιζαὴλ ἐν Κέφρ Ζέ, Μάρ Γαβριὴλ εἰς Καριμὶν καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἅγ. Εὐγενίου (G. L. BELL, ἔ. ἀ.)

[2] Μὰρ Κυριακὸς ἐν Ἀρνὰς τοῦ Τουρ-Ἀβδὶν (εἰκ. 189) (G. L. BELL Churches and Monast. κλπ. πβλ. καὶ STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa εἰκ. 416, β).

σις τοῦ ναοῦ (εἰκ. 189) τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἴδομεν, συχνὰ συνέβαινεν εἰς βασιλικὰς τῆς Συρίας.

Ἀμφότεροι οἱ ὀρθογώνιοι οὗτοι τύποι ναῶν ὡς καὶ οἱ κατ' ἐπίδρασιν αὐτῶν Συριακοὶ (Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ τῆς Αὐρανίτιδος, εἰκ. 19) ἐστεγάζοντο διὰ κτιστοῦ (πλινθίνου) κυλινδρικοῦ θόλου (καμάρας) μετὰ ἢ ἄνευ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (εἰκ. 19, 188, 189). Λόγῳ δὲ τοῦ κτιστοῦ των θόλου τὰ πλάγια τοιχώματά των κατεσκευάζοντο παχέα, ἵνα ἀντιστῶσιν εἰς τὰς ὠθήσεις του, ὁπότε, χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ, ἠνοίγοντο εἰς τὸ πάχος των τυφλὰ ἀψιδώματα (εἰκ. 19, 188, 189). Καὶ τῆς μὲν Συρίας τὸ παράδειγμα

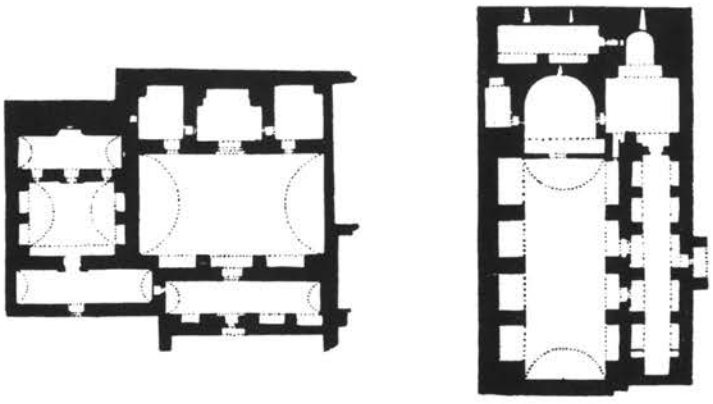

Θολοσκεπεῖς βασιλικαὶ τῆς Μεσοποταμίας.

Εἰκ. 188. Μὰρ Ἰμβραῖμ ἐν Μιδιάτ. Εἰκ. 189. Μὰρ Κυριακὸς ἐν Ἀρνάς.

(βασιλικὴ Ἰουλιανοῦ ἐν Οὔμ-Ἴτζ-Τζεμὰλ εἰκ. 19 καὶ 20) εἶναι χρονολογημένον (345 μ. Χ.), τὰ μέχρι τοῦδε ὅμως μελετηθέντα μεσοποταμιακὰ μνημεῖα δὲν εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ Δ΄ αἰῶνος [1]. Εἶναι ἐν τούτοις πιθανώτατον, ὅτι καὶ ταῦτα συνεχίζουσι τοὺς ἐντοπίους πατροπαραδότους τύπους, ἡ δὲ χρῆσις των φαίνεται ὅτι συνεβάδιζε πρὸς τὸ μετὰ κιονοστοιχιῶν καὶ ξυλίνης στέγης ἑλληνιστικὸν σύστημα (ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα τῆς Σεργιουπόλεως καὶ τῆς Ζηνοβίας) μέχρις ὅτου, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ΄ αἰῶνος, ἡ ἀνατολικὴ θολοδομία, διαδοθεῖσα διὰ Μικρασιατῶν τεχνιτῶν καὶ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐπιρροῆς, ἐξετόπισε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὰς ξυλίνας στέγας ἀντικαταστήσασα αὐτὰς διὰ κτιστῶν ἡμικυλινδρικῶν καὶ ἡμισφαιρικῶν θόλων. Κορύφωμα

[1] Περὶ τῆς χρονολογίας τῶν θολωτῶν βασιλικῶν τῆς Μεσοποταμίας ὅρα VAN BERCHEM – STRZYGOWSKI, Amida, Heidelberg 1910, σ. 217.

δὲ τῶν θολοσκεπῶν τούτων βασιλικῶν ἀπετέλεσεν ἡ Ἰουστινιάνειος Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Κατὰ τὴν ταξινόμησιν τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν (σ. 169 καὶ ἑξῆς) παρελείφθησαν ἐκ παραδρομῆς αἱ κάτωθι 5 βασιλικαὶ κατανεμόμεναι ὡς ἀκολούθως εἰς τὰς οἰκείας κατηγορίας:

Εἰς τὴν *Α΄ κατηγορίαν* (σ. 172) αἱ βασιλικαί: τῆς Σαγαλασσοῦ (εἰκὼν παρὰ STRZYGOWSKI, Kleinasien σ. 50 ἀρ. 36) καὶ ἡ παρὰ τὸ Γιαταγκάν τῆς Μ. Ἀσίας (εἰκὼν παρὰ SWOBODA - KEIL - KNOLL, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, 1935 σ. 108 ἀρ. 109).

Εἰς τὴν *Β΄ κατηγορίαν* (παραλλαγὴν α΄ σ. 176) ἡ ἐν Γεράσοις βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Συνεσίου τοῦ ἔτους 611 (εἰκὼν παρὰ J. W. GROWFOOT, Atti del III Congr. di arch. crist. σ. 329).

Εἰς τὴν *Γ΄ κατηγορίαν* (σ. 181) παρὰ τὴν βασιλικὴν Α τῆς Πέργης καὶ ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Β τῆς αὐτῆς πόλεως (εἰκὼν παρὰ ROTT, Kleinasiatische Denkmäler σ. 51 εἰκ. 21).

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν συνήθων δρομικῶν βασιλικῶν (σ. 185) δύναται νὰ καταταχθῇ, ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως, καὶ ἡ ἐν τῷ Ἐρεχθείῳ βασιλικὴ (STEVENS – PATON, The Erechtheum 1927 πίν. XXXI).

Προσθέτω ἐν τέλει καὶ ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀπολλωνίας (εἰκ. 147) δύναται νὰ καταταχθῇ καὶ εἰς τὴν Α΄ κατηγορίαν, ἐὰν οἱ κίονες ἐφ' ὧν ἐδέχθημεν ὅτι ἔβαινε τετράγωνος πύργος θεωρηθῶσιν οἱ μὲν δύο πρὸς Ἀνατολὰς ὡς ἀνήκοντες εἰς θριαμβευτικὴν ἁψῖδα πλαισιοῦσαν τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, οἱ δὲ δύο πρὸς Δυσμὰς ὡς ἀνήκοντες εἰς προκεχωρημένην θριαμβευτικὴν ἁψῖδα, ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν βασιλικῶν τῆς Α΄ κατηγορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

α) Δομικὴ καὶ Μαρμαρική.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ γενικοῦ σχεδίου τῶν βασιλικῶν ἐν κατόψει καὶ τομῇ, θὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν μελέτην τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν διαφόρων αὐτῶν μερῶν, ὡς καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν των.

α) ***Τοῖχοι.*** Ἐξαιρέσει τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις εἶχε ν' ἀντιστῇ εἰς τὴν ὤθησιν τοῦ καλύπτοντος αὐτὴν τεταρτοσφαιρίου καὶ ἐλάμβανε τούτου ἕνεκα μέγα πάχος τοίχων (ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου [1]), πάντες οἱ λοιποὶ τοῖχοι τῶν βασιλικῶν τοῦ Δ΄, Ε΄, καὶ ἐν μέρει τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος κατεσκευάζοντο μὲ τὸ μέτριον πάχος τῶν 0.60 – 0.80 μ. διότι εἶχον ξυλίνας στέγας νὰ βαστάσωσι καὶ ἑπομένως μόνον εἰς κατακορύφους πιέσεις ν' ἀντιστοῦν καὶ οὐχὶ εἰς πλαγίας ὠθήσεις θόλων.

Τὸ σύστημα δομῆς τῶν τοίχων τῶν βασιλικῶν ἐποίκιλλε κατὰ τόπους ἀναλόγως τῶν διαθεσίμων ὑλικῶν [2] καὶ τῆς ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ ἰσχυούσης παραδόσεως. Οὕτω εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα οἱ τοῖχοι ἐκτίζοντο διὰ κοινῆς λιθοδομῆς ἐξ ἀργῶν λίθων ἢ καὶ τεμαχίων μαρμάρων ἢ πελεκητῶν πωρολίθων — ἰδίᾳ διὰ τὰς γωνίας, τὰς παραστάδας καὶ τοὺς πεσσούς — λαμβανομένων συχνότατα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων. Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ταύτην παρενεβάλλοντο κατ' ἀποστάσεις ὕψους 0.60 – 1.20 μ. ὁριζόντιαι ζῶναι (ντουζένια) ἐκ μιᾶς (βασιλικὴ Βραυρῶνος) μέχρι τριῶν ἢ ἐνίοτε καὶ πέντε (Νικοπόλεως βασιλικὴ Α, Κωνσταντινουπόλεως βασιλικὴ Στουδίου [3]) σειρῶν ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 190, 2α σειρά). Ἐνίοτε παρενεβάλλοντο εἰς τὴν τοιχοποιίαν ταύτην καὶ ξυλοδεσιαὶ κατ' ἀποστάσεις ὕψους περίπου 1.50 μ. ὡς π. χ.

---

[1] Εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης τὸ πάχος τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ κάτω εἶναι 1.22 μ., εἰς δὲ τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου 0.95 μ.

[2] Τὰ ὑλικὰ δομῆς ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν διὰ τοῦ ἀρχαίου ὅρου *ὕλη* πβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΥΣΣΗΣ,Ἐπιστ. πρὸς Ἀμφιλόχιον Ε. Π. 46, 1093, ΒΙΟΣ Ἁγ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ἔκδ. L. Petit, Παρίσιοι 1904, σ. 43.5: *ἡ προσένεξις τῆς ὕλης τῷ λαῷ ἐπετέραπτο*, [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 135,5 (Βόννης) κλπ.

[3] A. VAN MILLINGEN, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, εἰκ. 15.

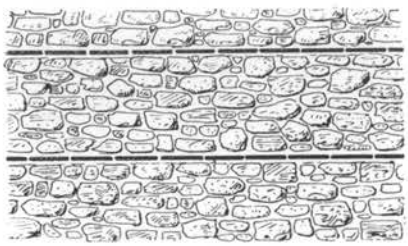

Ν. ΕΛΛΑΔΟΣ

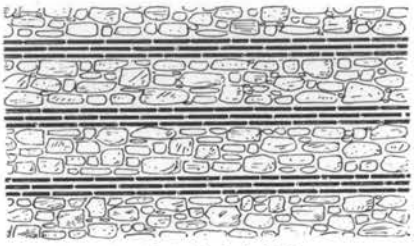

Ν. ΕΛΛΑΔΟΣ

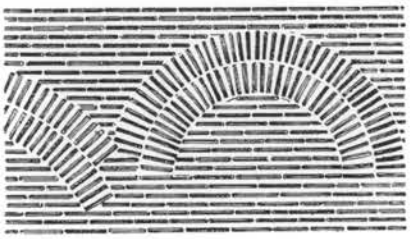

Β. ΕΛΛΑΔΟΣ

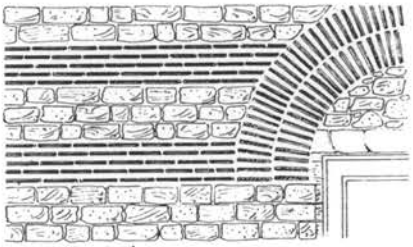

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

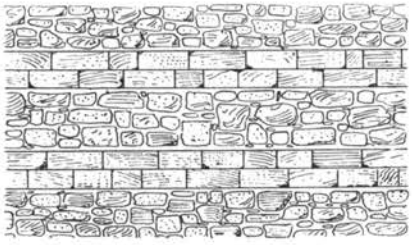

Β. ΑΦΡΙΚΗΣ

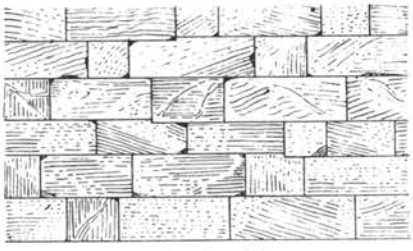

ΣΥΡΙΑΣ

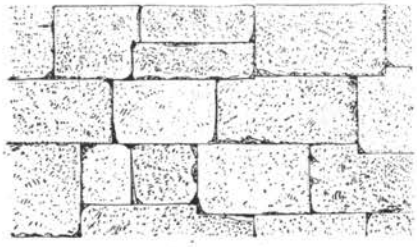

ΣΥΡΙΑΣ

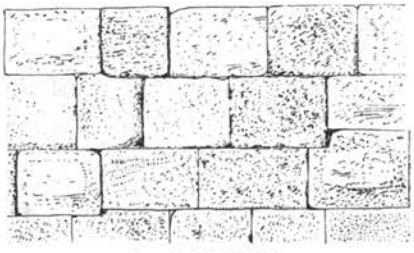

Β. ΑΦΡΙΚΗΣ

Εἰκ. 190. Διάφορα εἴδη δομῆς διὰ λίθων καὶ πλίνθων.

εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[1]. Ὅμοιον σύστημα δομῆς ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν[2] (Ἀλγερίαν) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ ἀντὶ πλίνθων — ὧν σπανιώτατα ἔγινε χρῆσις — τὰς ζώνας ἀπετέλουν λαξευτοὶ λίθοι (εἰκ. 190, σειρὰ 3). Ἀντιθέτως εἰς μέρη ἔνθα ἐσπάνιζεν ὁ λίθος ἐγίνετο εἴτε ἀποκλειστικὴ χρῆσις ὀπτοπλίνθων, ὡς εἰς Ραβένναν καὶ Θεσσαλονίκην (βασιλικαὶ Ἀχειροποιήτου καὶ Ἁγ. Δημητρίου), (εἰκ. 190 σειρὰ 2), εἴτε δομῆς ἐν ᾗ ἐπλεόναζον αἱ πλίνθοι, ἐμειονέκτει δ' ἡ λιθοδομή, ὡς π. χ. ἐν Κωνσταντινουπόλει[3] (εἰκ. 190 σειρὰ 2) καὶ Θεσσαλονίκῃ. Εἰς τοιαύτας δὲ λιθοδομὰς καὶ συχνὰ παρενεβάλλοντο πλίνθινα ἀνακουφιστικὰ τόξα (εἰκ. 190 σειρὰ 2), δι' ὧν τὸ βάρος τῆς ὕπερθεν κατασκευῆς μετεφέρετο εἰς ὡρισμένα ἀνθεκτικώτερα σημεῖα, ὡς βλέπομεν π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης[4]. Τέλος εἰς τὴν Συρίαν, ἔνθα ἐν ἀφθονίᾳ εὑρίσκετο ὁ μαλακὸς ἀσβεστόλιθος, ἐφηρμόσθη γενικῶς ἡ ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἤδη καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐν εὐρείᾳ χρήσει τελοῦσα εἰς τὴν χώραν ταύτην *ἰσόδομος* τοιχοδομία ἤτοι ἡ κατασκευαζομένη διὰ κανονικῶν λαξευτῶν[5] λίθων, δομουμένων κατ' ἰσοϋψεῖς περίπου ὁριζοντίας στρώσεις (εἰκ. 190, σειρὰ 3η καὶ 4η). Τὸ αὐτὸ περίπου ἰσόδομον σύστημα ἐφηρμόσθη ἐπίσης καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Ἀλγερίου[6] καὶ τῆς Τύνιδος[7], (εἰκ. 190, σειρὰ 3η καὶ 4η) ἀκόμη δὲ καὶ ἐν Κρήτῃ, ἔνθα συναντῶμεν παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς ἐκτισμένους ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πελεκητῶν λίθων, ὡς π. χ. τὸν Ἅγ. Τῖτον τῆς Γορτύνης[8] καὶ τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεβῆνος[9].

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις δομῆς ἐγίνετο χρῆσις καὶ κονιάματος, ἀφθόνου μὲν εἰς τὰς πρώτας, ἐλαχίστου δ' εἰς τὸ ἰσόδομον. Ἀπετελεῖτο δὲ τὸ κονίαμα τοῦτο ἐξ ἀσβέστου, ἄμμου καὶ ὕδατος προσμειγνυομένων μετὰ συντριμμάτων ἢ κόνεως κεράμων ἢ πλίνθων (*ὄστρακον*[10], κο-

[1] DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les monum. chrét. de Salonique, Paris 1918, σ. 72.

[2] ST. GSELL, Monuments antiques de l'Algérie II σ. 122, 237 (Orléansville)καὶ 294 (Τιγκζίρτ).

[3] V. MILLINGEN, ἔ. ἀ. εἰκ. 14, 15. - J. EBERSOLT - A. THIERS, Les églises de Constantinople, Paris 1913, πίν. II καὶ III.

[4] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, εἰκ. 38 καὶ 45. Ὅρα καὶ ἡμετέραν εἰκόνα 190 σειρὰ 2.

[5] Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου III, 36) μεταχειρίζεται διὰ τοὺς πελεκητοὺς λίθους τὸν ἀρχαῖον ὅρον: *ξεστοὶ λίθοι*.

[6] GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II, σποράδην.

[7] GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, σποράδην.

[8] TH. FYFE, The arch. Review 22 (1927) σ. 59-67. - Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Γ' σ. 301.

[9] G. GEROLA, Le antiche chiese di Lebena a Creta, Venezia 1915 (Atti del R. Istituto Veneto di Scienze τ. LXXIV σ. 1155).

[10] [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια σ. 135 Βόννης - *Χρον* ὑπ' ἀρ. 66 τῆς Μ. Καρακάλλου (Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΣ', 240), ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imperium Orientale Α' μέρος δ' σ. 69.

ρασάνι[1]), ὑλικοῦ, ὅπερ προσέδιδεν εἰς τὸ μεῖγμα ὑδραυλικὰς ἰδιότητας, συνάμα δὲ καὶ ροδίζον χρῶμα[2]. Τὸ κονίαμα τοῦτο παρουσιάζετο ἰσχυρότερον ἤτοι μὲ περισσότερον κορασάνι εἰς τὰς πλινθοδομὰς καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν κοινὴν ἀργολιθοδομήν. Πάντως τὸ μεῖγμα αὐτὸ πηγνύμενον ταχέως παρουσίαζε μεγάλην σκληρότητα, διατηρουμένην μέχρι καὶ σήμερον.

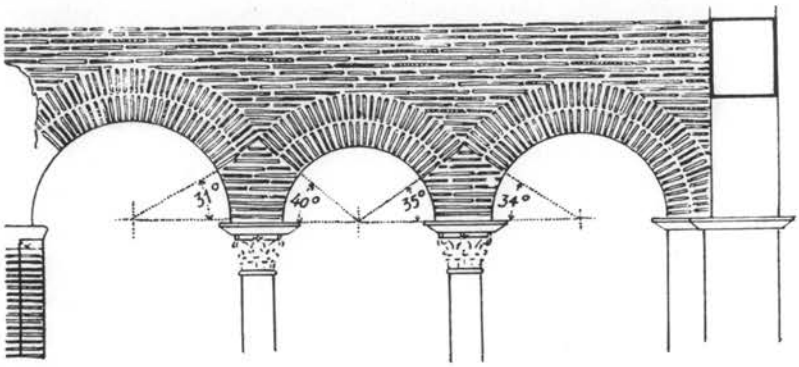

Εἰκ. 191. Ὀπτοπλινθοδομὴ τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

β) ***Τόξα καὶ θόλοι.*** Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐθυγράμμους τοίχους, οἵτινες ἔφερον τὰς ξυλίνας στέγας, τὰ τοξωτὰ ἐν γένει μέρη τῆς κατασκευῆς ἤτοι αἱ τοξοστοιχίαι (εἰκ. 191), τὰ ἡμικυκλικὰ ὑπέρθυρα θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 192), τὰ ἐντὸς τῶν τοίχων ἀνακουφιστικὰ τόξα (εἰκ. 190 σειρὰ 2α) κλπ. κατεσκευάζοντο παντοχοῦ ἐκ πλίνθων, μόνον δ' ἐν Συρίᾳ καὶ Β. Ἀφρικῇ[3] ἐξετελοῦντο διὰ κανονικῶν λαξευτῶν λίθων (θολιτῶν) κατὰ ποικίλους συνδυασμούς, οὓς παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 193. Εἰδικῶς ὁ θόλος τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὡς καὶ οἱ καλύπτοντες τοὺς κάτωθεν αὐτοῦ χώρους (κρύπτας) χαμηλωμένοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θόλοι, κατεσκευάζοντο ἄλλοτε μὲν ἐκ κανονικῶν

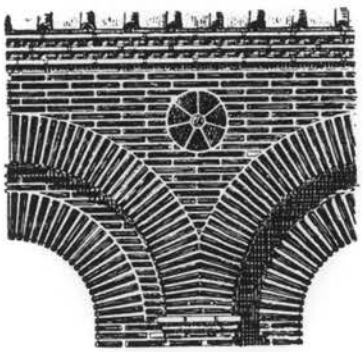

Εἰκ. 192. Ὀπτοπλινθοδομὴ τοξωτῶν ὑπερθύρων βασιλικῶν Ραβέννας.

[1] Περὶ «κεραμίνης κόνεως» ὁμιλεῖ καὶ τὸ ΟΡΝΕΟΣΟΦΙΟΝ 10 σ. 18. Ἡ λέξις κορασάνι εὑρίσκεται ἤδη ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1619 (Cod. Marc. VII, 43). BANESCU, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Γ' σ. 157.

[2] Εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον Ἁγ. Σοφίαν ἀντὶ ὕδατος λέγεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθη χυλὸς κριθῆς ὡς μᾶλλον «κολλητικὸς» [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ οἰκοδ. τῆς Μ. Ἐκκλησίας Βόνν. σ. 135-136 πβλ. καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 66 χ/φον τῆς Μ. Καρακάλλου (Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΞ', 240).

[3] Τυνισία: Χενσὶρ Γκουσὰ καὶ Mididi (GAUCKLER, Bas. chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν.

πελεκητῶν λίθων (Ἁγ. Σάλσα Τιπάσης Gsell, ἔ. ἀ. II, 327) ἄλλοτε δ' ἐξ ὀπτοπλίνθων (Θεσσαλονίκη, Ραβέννα), σπανιώτερον δ' ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, εἰς ἣν παρενεβάλλοντο, χάριν ἐλαφρότητος, καὶ ὁλόκληροι στενομήκεις ἀμφορεῖς, ἢ τέλος καὶ διὰ πηλίνων σωλήνων ἐγκιβωτιζομένων τῶν μὲν ἐντὸς

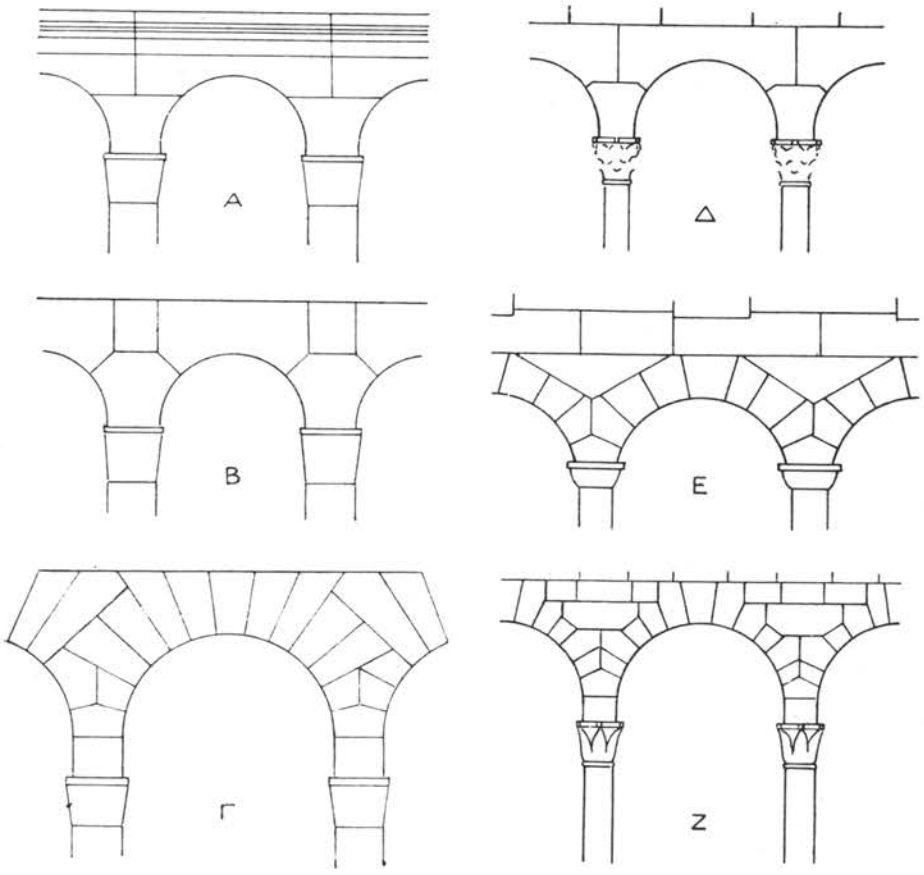

Εἰκ. 193. Διάφορα συστήματα δομῆς τῶν τόξων τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας (Butler).

τῶν δὲ κατὰ τὰ ἄκρα, ὡς π. χ. εἰς Καστιλιόνε καὶ Ματιφοὺ τῆς Ἀλγερίας[1] (Gsell, ἔ. ἀ. II σ. 188 καὶ 223).

XXVI καὶ XXVII). Ἀλγερία: Gsell, Mon. Ant. Alg. II, 129. Μπὸν Ταχρεματὲν σ. 187, Κσὰρ Ταλὰ σ. 217, Ἁγ. Σάλσα Τιπάσης ἔ. ἀ. σ. 326 καὶ πίν. XCIV.

[1] Τὸ σύστημα τῆς διὰ στενομήκων ἀμφορέων κατασκευῆς ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους τοῦ μαυσωλλείου τῆς Πλακιδίας καὶ τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας. Εἰκόνα τοιούτων ἀμφορέων ὅρα παρὰ Diehl, Ravenne, Paris 1907, σ. 29.

Ἡ κατασκευὴ τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων ἐν γένει ἐγίνετο συνήθως τῇ βοηθείᾳ ξυλοτύπων[1] (καλουπιῶν), ἀφαιρουμένων μετὰ τὴν τελείαν ἀποξήρανσιν τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος, ὅπερ ἦτο πάντοτε εἰς τὰς ἄνω περιπτώσεις ὑδραυλικὸν ἤτοι μετὰ κορασανίου. Συχνὰ ἐπίσης πρὸς συγκράτησιν τῶν πλαγίων ὠθήσεων ἐφωδιάζοντο τὰ τόξα δι' ἑλκυστήρων τιθεμένων κατὰ τὴν διάμετρον τοῦ ἡμικυκλίου ἤτοι κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου[2]. Ἦσαν δ' οἱ ἑλκυστῆρες οὗτοι ἄλλοτε μὲν ξύλινοι[3] (πλατέα μαδέρια), οἷα διετηροῦντο μέχρι τοῦ 1917 εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ὀρόφους τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης[4] (πβλ. καὶ εἰκ. 165) καὶ ἀκόμη διατηροῦνται εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς αὐτῆς πόλεως[5], ἄλλοτε δὲ καὶ σιδηροῖ, ἐπενδυόμενοι ἐξωτερικῶς διὰ ξύλων, πολλαχῶς διακοσμουμένων, ὡς ἐν τῇ Ἰουστινιανείῳ Ἁγ. Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[6]. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν δεικνύει πῶς ἐκτίζοντο τὰ πλίνθινα τόξα, ἤτοι μέχρι μὲν γωνίας 30° ἕως 40° ἀπὸ τῆς ὁριζοντίας αἱ πλίνθοι ἐτοποθετοῦντο καθ' ὁριζοντίας στρώσεις, ἔπειτα δ' ἀκτινηδόν (εἰκ. 191). Οὕτω ἀπεφεύγετο ἡ κατασκευὴ ξυλοτύπων διὰ μέγα μέρος τοῦ ἡμικυκλίου ἐπιτυγχανομένης οἰκονομίας. Τέλος τὰ πλίνθινα τόξα κατεσκευάζοντο συχνάκις διπλᾶ[7], ἐνίοτε δὲ καὶ τριπλᾶ, ὡς εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[8]. Τὴν αὐτὴν οἰκονομίαν κατασκευῆς ξυλοτύπων ἐπέτυχον ἐν Συρίᾳ διὰ τὰ μικρὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ διὰ τῆς λαξεύσεως τοῦ τόξου ἐντὸς μονολίθου ὀρθογωνίου ὑπερθύρου, ὡς ἡ εἰκὼν 193 Α, Β, Δ δεικνύει.

γ) ***Αἱ πλίνθοι***[9]. Αἱ διὰ τοὺς τοίχους, τὰ τόξα καὶ τοὺς θόλους χρη-

---

[1] Οἱ ξυλότυποι μνημονεύονται ὑπὸ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΥΣΣΗΣ (Ε. Π. 46 στ. 1093) ὀνομαζόμενοι ὑπ' αὐτοῦ *ὑποσκευή*. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης πληροφορεῖ ὑμᾶς καὶ ὅτι ὑπῆρχον ἐν Μ. Ἀσίᾳ οἰκοδόμοι γνωρίζοντες τὴν *ἀνυπόσκευον εἴλησιν* δηλ. τὴν ἄνευ ξυλοτύπων ἐκτέλεσιν κυλινδρικῶν ἢ ἡμισφαιρικῶν θόλων, ἥτις ἐπεβάλλετο εἰς μέρη, ἔνθα ἐσπάνιζεν ἡ ξυλεία, δι' ὃ καὶ ἦτο πατροπαράδοτος ἡ θολοδομία ἐν τῇ ἀξύλῳ Ἀνατολῇ.

[2] Πβλ. A. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883, σ. 118 εἰκ. 135.

[3] Ἐγκοπαὶ δι' ἑλκυστῆρας διετηρήθησαν καὶ ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Κερμπέτ - Μπού - Ἀδδουφέν τῆς Ἀλγερίας (GSELL, Mon. ant. Alg. II, σ. 184 σημ. 3). Ἑλκυστῆρας δὲ ἀναμφιβόλως ὑπονοεῖ καὶ ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ (Ἐγκ. εἰς Μαρκ. II, 48, Förster - Richtst. σ. 40) ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης λέγων: *Κίονες ὑψηλοί, σύνδεσμος αὐτοῖς ἐπιζευγνύων τὰς κορυφάς.*

[4] DIEHL, LE TOURNEAU, SALADIN, Les mon. chrét. de Salonique, Paris 1918, σ. 77 καὶ 78.

[5] DIEHL καὶ λοιποὶ ἔ. ἀ. σ. 50.

[6] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, τ. ΙΙ σ. 287 εἰκ. 365 πβλ. καὶ σ. 300 καὶ 325.

[7] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. εἰκ. 18, 19, 20 κλπ. (Ἁγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης), A. VON MILLINGEN, Byz Churches in Constantinople εἰκ. 14, 15 (βασιλικὴ Στουδίου) Πβλ. καὶ ἡμετέρας εἰκόνας 190 καὶ 191.

[8] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 93 εἰκ. 32.

[9] Τὰς πλίνθους οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *βήσσαλα* Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Πρὸς τὸν υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 29, 42 καὶ 53 (ἔκδ. Moravcik σ. 136, 184, 276) Ι. ΤΖΕΤΖΗΣ, Χιλ. 9 στ. 564 (Kies-

σιμοποιούμεναι πλίνθοι εἶχον γενικῶς σχῆμα τετράγωνον ἢ ἐνίοτε καὶ ὀρθογώνιον (βασιλ. Βραυρῶνος). Αἱ τετράγωνοι εἶχον διαστάσεις πλευρῶν κυμαινομένας ἀπὸ 0.30 μ. ἕως 0.42 μ. καὶ πάχος ἀπὸ 0.03 ἕως 0.05. Ἦσαν καλῶς ὠπτημέναι [1] καὶ ζωηρῶς ἐρυθραί, χάριν δὲ μεγαλυτέρας προσφύσεώς των μετὰ τοῦ κονιάματος ἔφερον ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν ἑδράσεως αὐτῶν χαραγάς, ἄλλοτε μὲν διαγωνίους [2] (εἰκ. 194, 1, 4, 8) ἄλλοτε δὲ περιφερειακάς [3] (εἰκ. 194, 1) καὶ ἄλλοτε πάλιν εἰς διάφορα καμπύλα εὐθύγραμμα σχήματα [4] (εἰκ. 194, 2, 3, 5, 6, 7, 9) ἐγγλυφομένας διὰ τοῦ δακτύλου τοῦ πηλοπλάστου ὅταν ἀκόμη ὁ πηλὸς ἦτο νωπὸς δηλ. πρὸ τῆς ὀπτήσεως [5].

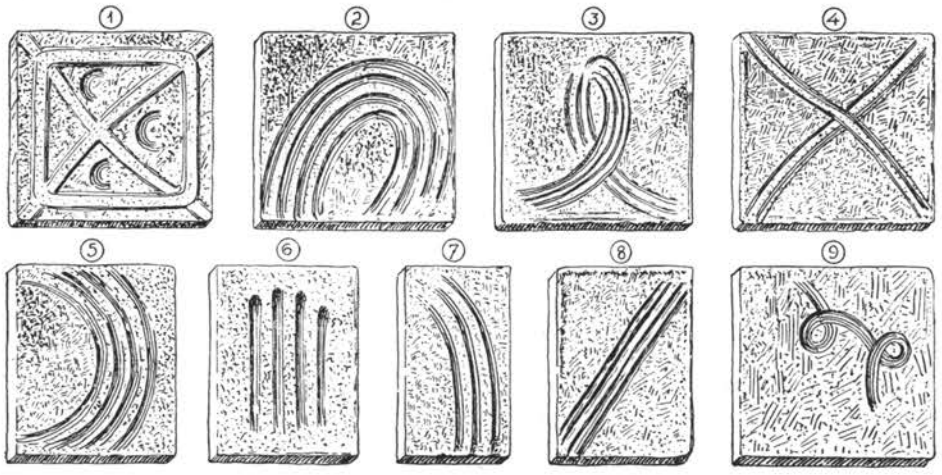

Εἰκ. 194. Πλίνθοι μετὰ δακτυλιῶν προσφύσεως.
1. Aboba Pliska 2. Θεολόγος Ἐφέσου 3. Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης 4. Βραυρῶνος 5. Θεολόγος Ἐφέσου 6. Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης 7. Θεολόγος Ἐφέσου 8. Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης 9. Φθιωτίδων Θηβῶν βασιλικὴ Α.

Εἰς σημαντικώτερα ἔργα αἱ πλίνθοι ἐφωδιάζοντο καὶ μὲ διάφορα σήματα, ὡς π. χ. μὲ τὸ χρῖσμα [6], μὲ σταυρούς [7] (εἰκ. 195), πτηνὰ κλπ. συχνότατα

sling σ. 345), Μ. ΓΑΥΚΑΣ 4 κεφ. 268 Βόννης σ. 498 ΑΧΜΕΤ, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. 146 σ. 101,10 Λιψίας κλπ.

[1] *Πλίνθους ὀστρακίνας* ἀποκαλεῖ τὰς ὀπτοπλίνθους ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ, ἐν τῇ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ του (Ε. Π. 46 στ. 1093).

[2] Βασιλικὴ Aboba – Pliska, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως τ. IX πίν. XLII.

[3] Π.Α.Ε. 1934, 43.

[4] Θεολόγου Ἐφέσου, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Δ. σ. 110 καὶ 150.

[5] Α. Ε. 1929 σ. 105 εἰκ. 143, Π. Α. Ε. 1934, 43.

[6] Συλλογὴν πλίνθων μὲ χρίσματα βλέπε παρὰ MAMBOURY, ἐν Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves IX (1949) σ. 449 – 462.

[7] Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Δ. 1918 παράρτ. πίν. 8 εἰκ 26.

δ' ἐπίσης καὶ μὲ ἐπιγραφάς, συνήθως μὲν ἀναγλύφους (εἰκ. 196) σπανιώτερον δ' ἐγχαράκτους, συντετμημένας ἢ ἐν συμπιλήματι (εἰκ. 195) τυπουμένας πρὸ τῆς ὀπτήσεως διὰ ξυλίνης σφραγῖδος καὶ δηλούσας εἴτε τὴν ἰνδικτιῶνα (χρονολογίαν), εἴτε τὴν ἐκκλησίαν, δι' ἣν προωρίζοντο, εἴτε τὸ πλινθουργεῖον ἐξ οὗ προήρχοντο ἢ τέλος καὶ αὐτὸν τὸν κατασκευαστήν [1]. Οὕτω π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων, Θηβῶν εὑρέθησαν πλίνθοι μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΕΚΚΛ[ησίας] ΘΗΒ[ῶν] [2] (εἰκ. 196), τῆς Ἁγ. Σοφίας [3]

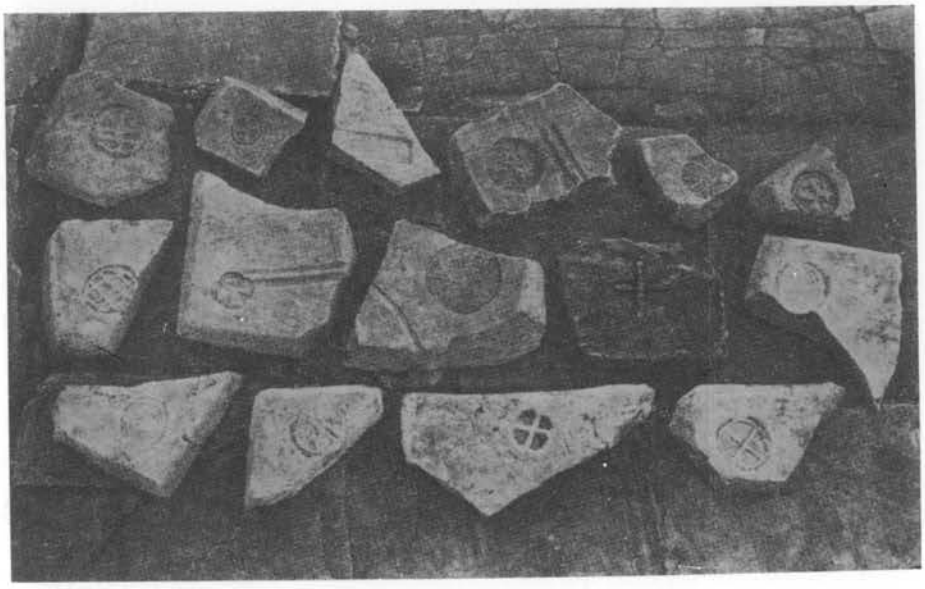

Εἰκ. 195. Πλίνθοι Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετ' ἐγκοίλων σταυρικῶν καὶ ἄλλων σημάτων (Σωτηρίου).

καὶ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης [4] Κωνσταντινουπόλεως αἱ πλίνθοι ἐπεγράφοντο ἄλλαι μὲν ΜΕΓ(άλη)C ΕΚΚΛ(ησία)C, ἄλλαι δ' ἔφερον τὰ ὀνόματα ΑΒΕΡΚΙΟΥ

[1] Εἴς τινας ἐνεπιγράφους πλίνθους τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἰνδικτιῶνα ἀκολουθεῖ ἡ συλλαβὴ ΒΑ καὶ μετ' αὐτὴν ἡ πρώτη συλλαβὴ ὀνοματός τινος. Τὸ ΒΑ τοῦτο ἡρμηνεύθη κατ' ἀρχὰς μέν (DETHIER ἐν Δελτ. Δ' [1871] τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολ. Συλλ. Κωνσταντινουπόλεως σ. 161-168) ὡς ἡ ἀρχικὴ συλλαβὴ τῆς λέξεως ΒΑ(σιλέως), ἔπειτα δ' ὑπὸ τοῦ SCHNEIDER (Byzanz, 1936 σ. 93, 95, 96) ὡς ἡ ἀρχικὴ τῆς λέξεως ΒΑ(σιλικοῦ) (ἐννοεῖται ὑπαλλήλου) καὶ τέλος ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ MAMBOURY (Byzantion XIX [1949] σ. 121) παρατηρήσαντος ὅτι τὸ ΒΑ συνοδεύεται συχνὰ καὶ ὑπὸ ἑνὸς ρῶ, ὡς ἡ ἀρχικὴ συλλαβὴ τῆς μετοχῆς ΒΑΡ(έσαντος) δηλ. τοῦ κατασκευάσαντος (Πβλ. καὶ τὸ τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν IG II^{1}167,57,58 *πλινθοβολήσαντος*).

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929, 22.

[3] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας Ι (1907) σ. 84 σχ. 11, LAMPAKIS, Mémoire εἰκ. 15.

[4] W. GEORGE, The church of St. Eirene πίν. 16.

ἢ Α]ΝΑΤ[ολίου], Κο(Ν)CΤΑΝΤΙΝ(ου)[1], Επ(ι)φα(νίου)[2] κλπ. ἐπὶ δὲ πλίνθων τῆς Ἁγ. Εἰρήνης[3] εὑρηνται αἱ ἐπιγραφαὶ Μα(μα) καὶ Τροφ(ίμου) ΙΝΔ Α΄ ἤτοι πιθανώτατα τῶν προμηθευτῶν[4].

Τὸ συνδέον τὰς πλίνθους τῶν ὁριζοντίων στρώσεων κονίαμα εἶχε συνήθως πάχος ἴσον, πολλάκις δὲ καὶ μεγαλύτερον τοῦ πάχους τῶν πλίνθων ἤτοι 0.04 – 0.06 μ. Εἰς τὰ τόξα αἱ μὲν πλίνθοι ἐτοποθετοῦντο ἀκτινηδόν, τὸ δὲ μεταξὺ αὐτῶν κονίαμα τοῦ ἁρμοῦ ἐλάμβανε τὸ σχῆμα τραπεζίου εὐρυνομένου πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 192), ὁσάκις δ' ἐχρειάζετο μεγαλύτερον πάχος, ἐδιπλασιάζετο ἐνίοτε δὲ καὶ ἐτριπλασιάζετο τὸ τόξον, ὡς βλέπομεν εἰς τὴν Ραβέννα (Ἅγ. Ἀπολλινάριον), Θεσσαλονίκην (Ἅγ. Δημήτριον) καὶ Κωνσταντινούπολιν (βασ. Στουδίου). Ὁσάκις ἡ πλινθοδομὴ προωρίζετο νὰ μείνῃ ὁρατὴ οἱ ἁρμοὶ αὐτῆς ἰσοπεδοῦντο διὰ τοῦ *μύστρου*. Τοιοῦτο δὲ μύστρον (εἰκ. 197), μήκους 0.23 μ., εὑρέθη κατὰ σύμπτωσιν ἐντειχισμένον — πιθανῶς ὡς ἀφιέρωμα τοῦ κτίστου — ἐντὸς τοίχου τῆς ἐν Τσαριτσὶν Γκρὰδ τῆς Π. Σερβίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[5].

Εἰκ. 196. Πλίνθος μετ' ἐκτύπου ἐπιγραφῆς.

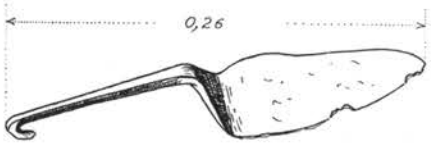

Εἰκ. 197. Μυστρίον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Τσαριτσὶν Γκρὰδ τῆς Π. Σερβίας (Mano Zissi).

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἁρμῶν εἰσεῖχε κατά τι (1–3 χιλιοστά) τῆς τῶν πλίνθων, αἵτινες οὕτω ὑπεγραμμίζοντο διὰ τῆς ἐλαφρᾶς σκιᾶς, ἣν ἔρριπτον αἱ ἀκμαὶ τῶν πλίνθων ἐπὶ τοῦ κονιάματος. Γενικῶς ὅμως αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν διὰ κοινῆς λιθοδομῆς κατεσκευασμένων τοίχων τῶν βασιλικῶν ἐκαλύπτοντο διὰ προστατευτικοῦ κονιάματος, ἐπὶ τοῦ κονιάματος δὲ τούτου ἐφιλοτέχνουν οἱ οἰκοδόμοι — οἱ *μαΐστορες* — διὰ τοῦ

[1] Ε. Αντωνιαδου, ἔ.ἀ. σ. 83 σχ. 9 καὶ 84 σχ. 10, - W. George, ἔ.ἀ. πίν. 16 πβλ. R. Demangel - Mamboury, Le quartier des Manganes σ. 29.

[2] Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης, ΣΩΤΗΡΙΟΥ. Ἀρχ. Δελτ. 1918 πίν. 28 καὶ 23.

[3] George, ἔ. ἀ. πίν. 16.

[4] Ἑτέρας πλίνθους ἐσφραγισμένας ὅρα παρὰ Gottwald, Byz. Ziegelstempel, Byz Zeitschr. 17 (1908) σ. 485-86. - Tafrali, Topogr. de Thessalonique, Paris 1913, σ. 76 ἑξ. - ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Δ. 1918 παράρτ. σ. 20 πίν. 9. - Van Millingen, Byz. Churches in Constantinople σ. 79 εἰκ. 22 (ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ). - Demangel - Mamboury, Le quartier des Manganes σ. 29 εἰκ. 31 καὶ 32 καὶ ἐσχάτως παρὰ C. A. Mango ἐν Amer. Journ. of Archaeology 1950 σ. 19 ἑξ.

[5] Τὴν ἀρχαιοτέραν ἀπεικόνισιν μυστρίου συναντῶμεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ὑπογείου τοῦ Trebius Justus τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης (περὶ τὸ 300 μ. Χ.). Ὅρα εἰκόνα της παρὰ G. M. Kaufmann, Handb. der christl. Archäologie[3], Paderborn 1922, σ. 409 εἰκ. 196.

μυστρίου αὐτοσχέδια, θρησκευτικοῦ συνήθως χαρακτῆρος κοσμήματα, οἷα παρατηροῦμεν π. χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Σικυῶνος (εἰκ. 198) καὶ τῆς Βραυρῶνος [1], ἔνθα εἰς ἕκαστον ἁρμὸν τῆς πλαστῆς διὰ κονιάματος ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἐχαράχθη διὰ τοῦ μύστρου τὸ χρῖσμα ἤτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [2]. Ὁμοίως εἰς τὴν ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικὴν τοῦ Ἐλ Τουὰλ [3] οἱ τεχνῖται ἐσχεδίασαν διὰ τῶν δακτύλων ἐπὶ τοῦ κονιάματος διάφορα σημεῖα, ἐν οἷς καὶ σταυροὺς ἐντὸς κύκλων. Ἀλλὰ καὶ ὅταν οἱ λί-

Εἰκ. 198. Χαράγματα τῶν κτιστῶν διὰ τοῦ μυστρίου ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κονιάματος τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

θοι τῶν τοίχων ἔμενον ὁρατοί, ὡς ἐν Β. Ἀφρικῇ καὶ Συρίᾳ, καὶ πάλιν οἱ τεχνῖται ἐχάρασσον ἐπ' αὐτῶν διὰ τῆς σμίλης ποικίλα σύμβολα, γράμματα καὶ γεωμετρικὰ ἢ ἄλλα σχέδια (πτηνά, κλάδους φοίνικος), ὡς βλέπομεν π. χ. εἰς πολλοὺς λίθους τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικῆς τῆς Θεβέστης [4].

[1] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π. Α. Ε. 1952 σ. 88.

[2] Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ χαρακτὸν τοῦτο μονογράφημα κατεσκευάσθη διὰ πλίνθων ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων. Οὕτω π. χ. τὸ συναντῶμεν εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Δ' σ. 14 εἰκ. 6, σ. 17 εἰκ. 9), καὶ ἀλλαχοῦ. Πβλ. καὶ LAMPAKIS, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εἰκ. 80.

[3] ST. GSELL, Mon. ant. Alg. II σ. 338.

[4] ST. GSELL, ἔ. ἀ. II σ. 266. Ὁ αὐτὸς ἐν Recueil de Constantine XXXI (895-96) πίν. ἔναντι σ. 66 καὶ XXII (1882) πίν. XXI bis.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων αὕτη ἐπεχρίετο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διὰ κονιάματος, ὅπερ εἰς τὰ κάτω μέρη ἄλλοτε μὲν ἐζωγραφεῖτο διὰ γεωμετρικῶν ἢ ἄλλων διακοσμήσεων ἀπομιμουμένων μαρμαρίνας πλάκας μετ' ἐγχρώμων φλεβῶν ἢ ἐνθετικὴν διακόσμησιν, ἄλλοτε δ' ἐπενεδύετο διὰ πλακῶν μαρμάρου.

Ἡ ὀρθομαρμάρωσις. Αἱ ἐπενδύουσαι τοὺς τοίχους πλάκες[1] προσεκολλῶντο ἐπὶ τῆς τοιχοποιΐας διὰ παχέος κονιάματος (μέχρι καὶ 0.10 μ.) ἢ καὶ ῥητινώδους καστανοχρώμου τινὸς οὐσίας[2], πίσσης μετὰ μαστίχης[3], συχνὰ δὲ προσηλοῦντο ἐπ' αὐτῆς καὶ διὰ σιδηρῶν ἥλων[4]. Ἐλέγετο δ' ἡ τοιαύτη ἐπένδυσις ὑπὸ τῶν συνεχισάντων τὴν παράδοσιν βυζαντινῶν *μαρμάρωσις*[5] ἢ *ὀρθομαρμάρωσις*[6] ἢ καὶ *ὀρθομαρμάρωμα*[7].

Τὰ διὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν χρησιμοποιούμενα μάρμαρα ἦσαν ποικίλων προελεύσεων[8] καὶ χρωμάτων. Ἰδοὺ δὲ ποῖα εἴδη μαρμάρων ἢ λίθων (ὡς ἐλέγοντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων) ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς δι' ὀρθομαρμαρώσεις, πλακοστρώσεις, κίονας καὶ ἀρχιτεκτονικὰ ἢ διακοσμητικὰ μέλη[9] (κιονόκρανα, θωράκια κλπ.).

α) *Ὁ Προκοννήσιος λίθος.* Οὗτος ἐξήγετο ἐκ νήσου τινὸς τῆς Προ-

---

[1] Ὑπὸ τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. I, 25 (Förster – Richtsteig σ. 9) ἀναφέρονται «*τοῖχοι πλάκας ἠμφιεσμένοι*» τοῦ αἰθρίου τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ Σεργίου.

[2] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Α', 97. Ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 140,14, Βόννης) καὶ ὁ ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI (Ε. Π. 122 στ. 1301 Β) λέγουσιν, ὅτι καὶ διὰ τὸ κονίαμα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων τῆς Ἁγ. Σοφίας ἐγένετο χρῆσις ἐλαίου ἀντὶ ὕδατος «*διὰ τὸ ἔδραιον καὶ πάγιον*».

[3] Ὡς ἐν Ἁγίῳ Δημητρίῳ Θεσσαλονίκης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 4 [1918] παράρτ. σ. 22).

[4] Βασιλικὴ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως (MILLINGEN, ἔ. ἀ. σ. 53), Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 4 [1918] παράρτ. σ. 22), Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρασις Α', 97).

[5] ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΑΒΑΤΟΥ, Ἐπιστ.Ἀνέκδ. I,18 Rhein. Mus. 1887, 21. ΜΑΛΑΛΑΣ 339,7 Βόννης) «*μαρμαρώσας πᾶν τὸ μέσαυλον*». ΒΑΣΙΛΙΚΑ, Βιβλ. 2, κεφ. 7 καὶ 9 πβλ. καὶ Βιβλ. 58 κεφ. 2,13. ΜΑΡΚΟΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ, Βίος Πορφυρίου 77,6 (ἔκδ. Grégoire – Kugener σ. 61) καὶ 76,3 «*τὰ ὑπολειφθέντα σκύβαλα τῆς μαρμαρώσεως*». Καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς: Σίδης ROTT, Kleinasiatische Denkmäler 367 ἀρ. 72 καὶ Ὅσ. Λουκᾶ Φωκίδος, SCHULTZ καὶ BARNSLEY, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis σ. 48 «*Γρηγορίῳ μοναχῷ τῷ κοσμήσαντι τὴν μαρμάρωσιν ταύτην*».

[6] ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια 140,14 – 141,19 Βόννης. (Ὁ αὐτὸς ἐν 141,7 χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ ῥῆμα «*ὀρθομαρμαρῶ*»). ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε.Π. 122 σ. 1301 Β, D *(ὀρθομάρμαρον)*, 1304Α).

[7] ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΟΡΡΟΗ στ. 304 (ἔκδ. LAMBROS, Coll. rom. grecs, Paris 1880, σ. 13) «*ἀντὶ δὲ τῶν πολυτελῶν ὀρθομαρμαρωμάτων ...*». ΜΗΤΡΟΠ. ΔΑΝΙΗΛ (ΙΕ' αἰ.), Διήγησις καὶ περίοδος Ἁγ. Τόπων παρὰ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ, Ἑλληνομνήμων σ. 188. Ὁ Ἱεροκλῆς παρὰ ΣΤΟΒΑΙΩι (415,54) ὀνομάζει τὰς ὀρθομαρμαρώσεις *ὀρθοστρώσεις*.

[8] Κατὰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΡΟΔΙΟΝ στ. 647 – 48 (Rev. Et. Gr. IX [1896] σ. 55 στ. 647 – 649) διὰ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐχρησιμοποιήθησαν μάρμαρα «*ἐξ ὅλης σχεδόν γε τῆς οἰκουμένης καὶ μέχρις Ἰνδιῶν, Λιβύης τε κ' Εὐρώπης, τῶν Ἀσίας τε πανταχοῦ θρυλλουμένων*».

[9] Περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν διαφόρων *λίθων* ὅρα καὶ EBERSOLT, Le Grand Palais de Constantinople σ. 236.

ποντίδος ὀνομαζομένης Προκοννήσου [1], φημιζομένης διὰ τὰ λατομεῖά της [2] καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἐγκατεστημένα ἐργαστήρια μαρμαρικῆς. Εἶναι λευκὸς φέρει δ' ἐλαφρᾶς, φαιὰς φλέβας, εὐθείας ἢ καμπύλας. Εἶναι πιθανῶς συγγενὴς πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ (Ἔκφρ. 666 – 667) μνημονευόμενον γειτονικὸν ὑπομέλανα *Βοσπόριον* λίθον, ἐχρησιμοποιήθη δὲ ἰδίᾳ διὰ στρώσεις δαπέδων [3] ἀλλὰ καὶ διὰ θωράκια, κιονόκρανα, [4] σαρκοφάγους [5] κλπ.

β) *Ὁ Πάριος λίθος*, λευκὸν χονδρόκοκκον μάρμαρον ἐξαγόμενον ἤδη ἀπὸ τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος ἐν Πάρῳ, ἐντὸς στοῶν τῇ βοηθείᾳ φωτὸς λύχνου δι' ὃ καὶ *λυχνίτης* ὠνομάζετο. Χρῆσίς του ἐγένετο εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [6], ὡς καὶ εἴς τινας βασιλικὰς τῶν νήσων (Ἅγ. Κήρυκος Δήλου).

γ) *Ὁ Πορφυρίτης* ἢ *Θηβαϊκὸς* ἢ καὶ *Αἰγύπτιος*, λόγῳ τῆς παρὰ τὰς Αἰγυπτιακάς (Νειλῴας κατὰ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΝ, Ἔκφρ. στ. 379-80) Θήβας ἐξορύξεως αὐτοῦ. Εἶναι πορφυροῦς μετὰ λευκῶν στιγμάτων [7]. Ἀργότερον ὁ λίθος οὗτος ἐλέγετο καὶ *Ρωμαῖος* [8] *λίθος*.

---

[1] ΣΤΡΑΒΩΝ, Ζ', 331 ἀπόσπ. 56 «*Προκόννησος μετάλλου ἔχουσα τῆς λευκῆς μάρμαρον πολύ τε καὶ σπουδαῖον*». Τὸ μάρμαρον τῆς Προκοννήσου ἐχρησιμοποιήθη καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὡς π.χ. διὰ τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ (ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ Χ, 7,15) καὶ τοῦ Μαυσωλλείου τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ ΙΙ, 8, 10. ΠΛΙΝΙΟΣ XXXVI, 46).

[2] ΣΤΡΑΒΩΝ, ΙΓ', 588 «*μέταλλον μέγα λευκοῦ λίθου σφόδρα ἐπαινουμένου*». ΘΕΟΔΟΣ. ΚΩΔΙΞ IX, 28, 9. 11. ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. I, 41 (Förster – Richtsteig σ. 13). ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 606, 664. ΣΑΛΜΑΣΙΟΣ, Exerc. Plinian. σ. 495 «*ὁ δὲ Προκοννήσιος λευκὸς μέν, φλέβας δὲ διέλκει μελαίνας . . .*». ΖΩΣΙΜΟΣ, 2,30 (Βόννης 96.19). SIDONIUS APOLLINARIS, Epist. II, 2. CIG, 3282, 3311. ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια 144,21 (Βόννης).

[3] ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, 141,17 – 143,22 – 145,3,14,21 – 146,18 – 147,19 (Βόννης). Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Α', 159 – Β', 36). Ἅγ. Ἀπόστολοι Κωνσταντινουπόλεως (ΚΩΝ. ΡΟΔΙΟΣ, Rev. Et. Grecques ἔ. ἀ. σ 56 στ. 670 – 671) : «*πλάκας δὲ Προικόνησος ἡ γείτων φέρει, ἃς εἰς πάτον γ' ἔστρωσαν οἱ λιθοξόοι*». Χρῆσις Προκοννησίου μαρμάρου διὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν ἐγένετο καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 22 ὑποσ. 1) ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ δάπεδον τῆς Ἀχειροποιήτου.

[4] Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τῆς Ἀχειροποιήτου εἶναι ἐκ Προκοννησίου μαρμάρου (DIEHL – LE TOURNEAU – SALADIN, Mon chrét. Sal. σ. 10), ὁμοίως δὲ καί τινες κίονες τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης σ. 162) καὶ οἱ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφ. 1929 σ. 52) καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας, ὡς καὶ τὰ τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου (V. ALTEN, Geschichte des altchristlichen Kapitells σ. 32).

[5] ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων παρὰ ΚΩΔΙΝΩι σ. 204, 205, 206, Βόννης.

[6] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 78α «χονδρόκοκκον στιλπνὸν λευκὸν μάρμαρον».

[7] PLINIUS, N. H. 36, 7. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, I, 18, 6 *(λίθος αἰγύπτιος)*. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII, 100 (*«λίθον Αἰγυπτίαν»*). ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Περὶ παλαιστ. μαρτ. 8, 1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ (Ε. Π. 44 στ. 653 D πβλ. καὶ 657B) ὁμιλεῖ περὶ *Νειλῴων μετάλλων*. SIDONIUS APOLLINARIS, Carm. 5,34 – Ὁμοίως ὁ ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ (Δ' αἰ) Orat. XIII σ. 179 α. (ἔκδ. Dindorf σ. 219) ὁμιλεῖ περὶ *αἰγυπτίων κιόνων*. ΛΑΜΠΡΙΔΙΟΣ, Ἀλεξ. Σεβ. 25. Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 377 – 380, 625 – 627. ΚΩΝ. ΡΟΔΙΟΣ στ. 666 (Rev. Et. Gr. τ. IX [1896] σ. 56).

[8] Περὶ Ρωμαίου λίθου ὅρα ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦ. III,42 – III.43 (Βόννης 140,5 καὶ 146,5) καὶ V,85 (Βόνν.

δ) Ὁ *Λακωνικός, Λακεδαιμόνιος, Σπαρτιάτης* ἢ *Κροκεάτης* εἶναι τῆς αὐτῆς ὑφῆς πρὸς τὸν πορφυρίτην ἀλλὰ πρασίνου χρώματος. Ἐξήγετο ἐκ τῶν παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Λεβέτσοβα τῆς Λακωνίας λατομείων [1].

ε) Ὁ *Θεσσαλικὸς* [2] ἢ *Μολοσσικὸς* ἢ *Ἀτράκιος*. Εἶναι ὠχροπράσινος μετὰ σκοτεινοχρόων κηλίδων. Ἐξήγετο παρὰ τὴν Θεσσαλικὴν πόλιν Ἄτρακα ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Χασάμπαλη.

Ϛ) Ὁ *Καρύστιος* λίθος (Cipollino) ἐκ Καρύστου τῆς Εὐβοίας χρώματος πρασινολεύκου πρὸς τὸ ἐλαιόχρουν μετὰ φλεβῶν [3].

ζ) Ὁ *Σκύριος* λίθος, ἐξαγόμενος καὶ σήμερον ἔτι ἐκ τῶν λατομείων τῆς νήσου Σκύρου. Λευκὸς ἢ ὑπέρυθρος μετὰ σκοτεινοχρόων φλεβῶν [4].

η) Ὁ *Δοκίμινος* ἢ *Φρύγιος* ἢ *Μυγδόνιος* ἢ *λίθος τῆς Ἱεραπόλεως*, λευκοκίτρινος μὲ πορφυρᾶς φλέβας ἢ ροδόχρους μὲ λευκὰς κηλῖδας· ἐξή-

---

327,7). Σχόλια Reiske εἰς Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΝ, Βασ. Τάξ. ΙΙ, 42 (Βόννης σ. 642 - 646 - 648). ΑΝΝΑΝ ΚΟΜΝΗΝΗΝ, Ἀλεξιὰς VII, 2, τ. Ι, σ. 230 (Reifferscheid). ΚΟΙΡΑΝΙΔΗΣ βιβλ. 2 (Du Cange): *εἶτα λαβὼν λίθον πορφυρίτην τὸν καὶ Ρωμαῖον καλοῦσι...* ΧΡΟΝΙΚΟΝ Χφον ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Λέοντος. Εἰς Ἀρκάδιον «*... ἐν λάρνακι ρωμαίῳ*». ΣΥΝΑΞΑΡΙΟΝ 5 Ὀκτ. εἰς ἅγ. Κοσμᾶν Μοναχὸν «*τετάνυστο τράπεζα ἐκ μαρμάρου πᾶσα ρωμαϊκοῦ*». ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI Imp. Orient. (Ε.Π. 122 στ. 1289 c). Πβλ. καὶ DAREMBERG - SAGLIO ἐν ἄρθρῳ lapides. Καὶ οἱ κίονες τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἶναι ἐκ πορφυρίτου (DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Mon. chr. de Sal. 82).

[1] Ἀναφέρεται ὑπὸ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΥΣΣΗΣ (Ε.Π. 44, 653D) τοῦ Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. 628, τοῦ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Περὶ κτισμάτων Ι, 10 (Βόννης σ. 204,21), τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. Ι, 41 (Förster - Richtsteig σ. 13) καὶ Κ. ΤΟΥ ΡΟΔΙΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων στ. 656 (R.E.G. IX [1896] σ. 55).

[2] ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ (Ζ, 100) «*λίθος Θετταλή*». ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, (Ε. Π. 44 στ. 653 D, 656 c). Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἀμβωνος στ. 255, 258, 279, Ἁγ. Σοφίας 388, 391, 395, 545, 568 (Θεσσαλικός), 548 (Μολοσσικός), 641 (Ἀτράκιος). ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. Ι, 42 (Förster - Richtsteig σ. 13). ΕΥΑΓΡΙΟΣ, (Ε. Π. 86 στ. 2760) «*ἐκ θεσσάλου λίθου*». - Κ. ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων στ. 658 «*καὶ Θετταλῶν σμάραγδον ἐκμιμουμένους μακρῶν διαγῶν κιόνων πρασοχρόων*». ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦ. ΙΙΙ,43 (Βόννης 143,2 - 144,2,22 - 146,6) «*πρὸς δὲ καὶ πρασίνων ποταμίων Θετταλικῶν*», καὶ V,89 (Βόνν. 332,6) *λίθου Θετταλῆς*, ΚΕΔΡΗΝΟΣ 642,4 (Βόν.). «*Ὁ Ἰουστῖνος ἐτάφη ἐν λάρνακι πρασίνῳ*». Ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Λέων ἐτάφη «*ἐν λάρνακι πρασίνῳ ἐν τῷ ἡρῴῳ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου*».

Οἱ κορμοὶ κιόνων τινῶν καὶ πεσσῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἶναι ἐξ ἀτρακίου λίθου (DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, ἔ. ἀ. σ. 76, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ 22) ὁμοίως καὶ οἱ μεσαῖοι κάτω κίονες τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ Β', 31) καὶ τέλος οἱ τῆς παλαιοχριστ. βασιλικῆς τῶν Σερρῶν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Θ' σ. 262). Καὶ ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθ. Θηβῶν εἶχεν ὀρθομαρμάρωσιν ἐξ ἀτρακίου λίθου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α. Ε. 1929 σ. 32).

[3] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ (Ε Π. 44, 653D) Κίονες τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς ΜΑΡΚΟΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ, Βίος Πορφυρίου 84,3 (Ἐκδ. Grégoire - Kugener σ. 66), ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. Ι,13 καὶ Ι, 41 (Förster - Richtsteig σ. 7 καὶ 13), Κ. ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων στ. 655. Κίονες Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κίονες τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος εἶναι ἐκ λευκοῦ ὑποπρασινίζοντος Καρυστίου μαρμάρου (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 75).

[4] Ἐκ σκυριανοῦ μαρμάρου εἶναι κατεσκευασμένοι καὶ ψευδοθολῖται τινὲς τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ (εἰκ. 202). Ἐξ ὁμοίου δὲ μαρμάρου κατεσκευάσθησαν καί τινες πλάκες τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 58).

γετο παρὰ τὴν πόλιν Δοκίμιον τῆς Φρυγίας οὐ μακρὰν τῶν Συννάδων καὶ παρὰ τὴν Ἱεράπολιν[1].

θ) Ὁ *Καριανὸς* ἢ *Ἰασσικὸς* λίθος ἐξαγόμενος ἐν Καρίᾳ τῆς Μ. Ἀσίας παρὰ τὴν πόλιν Ἰασσόν. Ὠχρόλευκος μὲ φλέβας αἱματίνας[2].

ι) Ὁ *Κελτικὸς* ὀρυσσόμενος ἐν Γαλατίᾳ τῆς Μ. Ἀσίας χρώματος μέλανος μετὰ λευκῶν κηλίδων[3].

ια) Ὁ *Λιβυκὸς* προερχόμενος ἐκ τῆς ΒΔ Ἀφρικῆς, χρώματος ὑποκιτρίνου[4]. Εἶναι ἴσως ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν *λίθον τῆς Νουμιδίας*, ὃν ἀναφέρει ὡς λίαν ζητούμενον ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ (Ε. Π. 44, 653 D καὶ 656 C).

ιβ) Ὁ *Λύδιος* ἐκ Λυδίας τῆς Μ. Ἀσίας· χρώματος ὠχροῦ μὲ ἐρυθρὰς κηλῖδας[5].

ιγ) Ὁ *Σαγγάριος* ἢ *Σαγαρινὸς* λεγόμενος καὶ *ὀστρίτης*, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῆς ὑφῆς αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ὀστρέου (μάργαρον, nacre). Ἐξήγετο παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Σαγγαρίου[6].

ιδ) Ἡ *Φρυγία πέτρα*, ἡ κατὰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΤΟΝ ΝΥΣΣΗΣ (Ε. Π. 44 653 D) *τῇ λευκότητι τοῦ μαρμάρου τὴν πορφυρᾶν βαφὴν κατασπείρουσα* (πβλ. αὐτόθι καὶ στ. 657 B).

ιε) Ὁ *Ἑκατοντάλιθος λίθος*, ὁ καὶ *Κοχλανίτης* λεγόμενος, εἶναι ἴσως ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Σαγγάριον καὶ δυνατὸν ν' ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸν σημερινὸν ἀμυγδαλᾶτον. Ἐχρησιμοποιήθη διὰ σαρκοφάγους[7].

---

[1] ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἀμβ. στ. 103 (Ἱεραπόλεως), 138 (Μυγδόνιος), 264 (Φρύγιος). ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ III,42 (Βόννης σ. 140, 15) «*πεντεκαίδεκα κίοσιν ἤδρασται ἐκ λίθου δοκιμίνου*», III,43 (Βόννης 145, 14) «*καὶ ὑπὸ τεσσάρων κιόνων ἐστηριγμένον δοκιμίνων*». Κ. ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἀγ. Ἀποστόλων στ. 651 (R. Et. Gr. IX [1896] σ. 55) «*Δοκιμίου κίονας ροδοχρόους*». ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. II, 42 Βόννης σ. 644: *Δοκιμινός, Ἱεραπολίτης*. DUCANGE, Gloss. Gr. στ. 318 - ΘΗΣ. ΕΡΡ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ἐν λ. RAMSAY, The hist. geography of Asia Minor, Λονδῖνον 1890, σ. 135, 139.

[2] Π. ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 630. ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. I,41 (Förster - Richtsteig σ. 13). ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, III,42 - 43 (Βόννης σ. 139,20 - 146,5,13) - Κ. ΡΟΔΙΟΣ, ἔ. ἀ. στ. 652. «*Ἐκ Καρίας δὲ λευκοπορφύρους πλάκας*».

[3] Π. ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 637. Κ. ΡΟΔΙΟΣ, ἔ. ἀ. στ. 653.

[4] ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφ. σ. 634. Κ. ΡΟΔΙΟΣ, ἔ. ἀ. στ. 661 «*ἐκ δ' αὖ Λιβύης τερμάτων...*».

[5] Π. ΣΙΔΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας, στ. 632.

[6] Τοῦτον πιθανώτατα ὑπαινίσσεται ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. I, 41 (Förster - Richtsteig σ. 13) λέγων «*εἰσὶν ἕτεραι πλάκες, αἷς λέγουσιν ὄνομα γενέσθαι τὸν ποταμὸν παρ' ὃν μεταλλεύονται*». ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ V,85 (Βόννης σ. 327, 15) '*Εκ τοῦ Σαγαρίου λεγομένου λίθου, ὃς τῷ παρά τινων 'Οστρίτῃ καλουμένῳ λίθῳ καθέστηκεν ἐμφερής*. Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. II, 42 Βόννης σ. 643 - 644 - 645 καὶ 648: *Σαγαρινός*, σ. 644 '*Οστρίτης*. - ΘΗΣ. ΕΡΡ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ἐν λ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων (παρὰ ΚΩΔΙΝΩι Βόννης 206,8) *λάρναξ Σαγγαρινή*.

[7] Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. II, 42 (Βόννης σ. 644,20): *ἕτερος λάρναξ ἀπὸ λίθου Σαγγαρινοῦ ἑκατοντάλιθος*. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων (παρὰ ΚΩΔΙΝΩι Βόννης σ. 206,10)

ις) Ὁ *Πιπερᾶτος* ἴσως ὁ σημερινὸς γρανίτης λόγῳ τῶν πυκνῶν μελανῶν στιγμάτων του. Ἐχρησιμοποιήθη κυρίως διὰ κορμοὺς κιόνων[1].

ιζ) Ὁ *Ὄνυξ* ἢ *ἀλάβαστρον*, μελιτόχρους μετὰ κυματοειδῶν ζωνῶν. Προήρχετο ἐξ Αἰγύπτου[2] καὶ Ἰνδιῶν[3] καὶ ἐχρησιμοποιήθη μᾶλλον πρὸς κατασκευὴν ἀντικειμένων πολυτελείας.

Τὰ μάρμαρα ἐτοποθετοῦντο πάντοτε *πριστὰ* δηλ. σχισμένα διὰ τοῦ λιθοπρίονος, ὡς μᾶς πληροφοροῦσιν ἀρχαῖα κείμενα[4]. Τὸ σύνηθες πάχος των ἦτο 0,02 - 0,05 μ., ἐνίοτε ὅμως ἔφθανε καὶ τὰ 0,07 μ. (πεσσοὶ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης). Οἱ ἁρμοί των — αἱ *ἁρμογαί*[5] — τριβόμεναι καθίσταντο ἀφα-

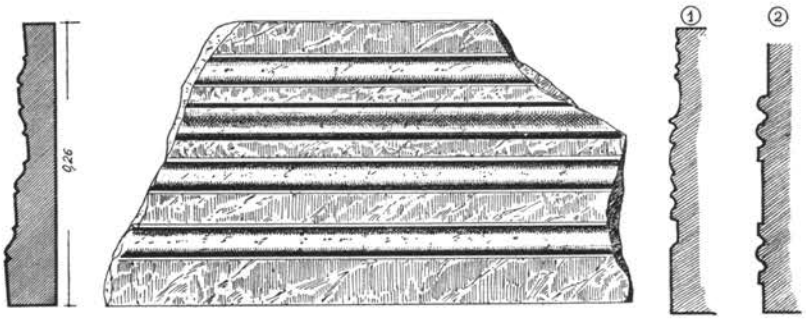

Εἰκ. 199. Τοιχοβάται: ἀριστερᾷ Βραυρῶνος, δεξιᾷ Θεολόγου Ἐφέσου (1) καὶ Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (2).

νεῖς, ἡ δ' ἐξωτερικὴ των ἐπιφάνεια ἐστιλβοῦτο[6] διὰ μολύβδου, ἤτοι ἐλάμβανε τὴν λεγομένην *γάνωσιν*.

Κατ' ἀρχαῖα πρότυπα εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων ἐτοποθετοῦντο κυματιοφόροι ταινίαι (τοιχοβάτης), οἷοι περιεσώθησαν ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Βραυ-

---

«*ἑτέρα δὲ λάρναξ ἑκατοντάλιθος Σαγγαρινή, ἐν ᾗ ἀπόκειται ἡ γυνὴ αὐτοῦ*» καὶ κατωτέρω: (207,11) «*ἴσταται λάρναξ ἀπὸ λίθου ἑκατονταλίθου ἐν ᾗ ἀπόκειται Κωνσταντία ἡ τοῦ Μαυρικίου γυνή*».

[1] ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝ. III, 42 (Βόννης 140.19) καὶ (141,1): *ἐκ δύο κιόνων ἀληθινοπιπέρων...*». Τοῦ Ν. πτερυγίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης οἱ κίονες εἶναι ἐξ Αἰγυπτιακοῦ γρανίτου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σ. 162).

[2] ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε. Π. 122 στ. 1309 D) (σαρδόνυξ).

[3] Κ. ΡΟΔΙΟΣ, ἔ. ἀ. στ. 668 «*καὶ σαρδόνυχας ἰνδικὰς πολυχρόους*».

[4] Ὅρα τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ βίου τῆς Ὁσ. Θεοκτίστης. Πριστοὶ λίθοι ἀναφέρονται ἀργότερον καὶ ἐν τῷ ΑΚΡΙΤΙΚΩι ΕΠΕΙ (στ. 3967 ἔκδ. Καλονάρου) «*συνηρμοσμένος τε καλῶς ἐκ τῶν πριστῶν τῶν λίθων*».

[5] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 36. Ἀργότερον λέγονται καὶ *ἁρμόσεις* ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΟΡΡΟΗ στ. 305 (LAMBROS, Coll. rom. gr., Paris 1880, σ. 13).

[6] Στίλβωσιν ἀναφέρει διὰ τοὺς λίθους τῆς Ἁγ. Σοφίας ὁ ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI (Imp. Orient. (Ε.Π. 122 στ. 1304 A). Ἐν ΒΙΩι ΕΥΘΥΜΙΟΥ V, 4 (Ἔκδ. De Boor) λέγεται «*κατακοσμήσας λαμπρύνεις ἔν τε κιόνων καὶ μαρμάρων στιλπνότησι*». Στιλπνότητα καὶ διαυγῆ λειότητα ἀναφέρει καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ διὰ τὰ μάρμαρα τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου (Ε. Π. 106, 943). Στίλβωσις λίθων ἀναφέρεται ἀργότερον καὶ εἰς τὸ ΑΚΡΙΤΙΚΟΝ ΕΠΟΣ (στ. 3948 ἔκδ. Καλονάρου) «*τοσοῦτον δὲ*

ρῶνος[1] (εἰκ. 199), ἐν Ἁγ. Ἰωάννῃ τῷ Θεολόγῳ τῆς Ἐφέσου[2] (εἰκ. 199,1) ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ Κωνσταντινουπόλεως[3] (εἰκ. 199,2). Ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου διὰ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κουρασανίου), οὗ τὸ πάχος ἔφθανε καὶ τὰ 0,08 καὶ τῇ βοηθείᾳ μακρῶν ἥλων[4] (γύφτικα καρφιὰ μὲ πλατὺ κεφάλι) ἐτοποθετοῦντο μεγάλαι ὀρθαὶ πλάκες *(ὀρθοστάται)* πάχ. 5-10 ἑκ. ἐπὶ τούτων δ' ἔβαινον ἄλλαι, μικροτέρων διαστάσεων πάχ. 5-7 ἑκ. σχηματίζουσαι πίνακας πλαισιουμένους συνήθως διὰ τῶν λεγομένων *ζεύξεων*[5] ἤτοι λεπτῶν ταινιῶν (τῶν βυζαντινῶν *ρηγλίων*[6]) ἐκ λευκοῦ συνήθως ἢ φαιοκυάνου καὶ σπανιώτερον ἐξ ἐρυθροῦ μαρ-

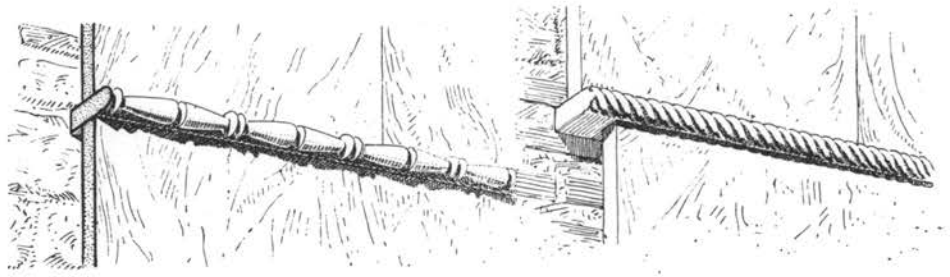

Εἰκ. 200. Ζεύξεις μορφῆς ἀστραγάλου καὶ σχοινίου.

μάρου, τιθεμένων ἐν ἐλαφρᾷ ἐξοχῇ (0.02-0.03 μ.) κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς τοῦ πίνακος καὶ φερουσῶν λαξευτὸν κόσμημα — ἄλλοτε ἀστράγαλον (εἰκ. 200, ἀριστερᾷ) ἢ σπεῖραν μὲ ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις ἐν εἴδει σχοινίου (εἰκ. 200, δεξιᾷ) ἢ ἄλλο ἁπλούστερον γεωμετρικὸν θέμα ἀποτελούμενον ἐξ ἐναλλασσομένων κατακορύφων καὶ λοξῶν ἐπιπέδων (εἰκ. 201). Αἱ ζεύξεις ἐνίοτε ἐχρυσοῦντο[7]. Εἰς τινας περιπτώσεις τοὺς πίνακας περιέβαλλον καὶ μαρμάριναι ταινίαι φέρουσαι διάτρητα ἢ ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα, ὡς ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ[8] τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ἐστίλβωσαν τοὺς λίθους οἱ τεχνῖται, ὥστε ὅπου ἐφαίνοντο πορφύρα τε καὶ βύσσον»· πβλ. καὶ ΝΙΚΗΤΑΝ ΧΩΝΙΑΤΗΝ σ. 581,11 (Βόννης): *περιήμπισχε τοὺς τοίχους καλλίστῃ τε τῇ στιλπνότητι.*

[1] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 60 εἰκ. 9 καὶ 10.

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. Β. σ. 120.

[3] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας, Β' σχ. 272.

[4] Ἥλοι ἐπίσης ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ ἔ. ἀ. Α' 63D 97).

[5] ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI Imp. Orient. (Ε. Π. 122 στ. 1301 D). Ἐν κώδικι τοῦ 1619 (Marc. VII, 43 ἔκδ. Banescu Ἐπ. Ἐτ. Β. Σπ. 3,155) αἱ ζεύξεις λέγονται «*τὰ κολλήσματα τῶν μαρμάρων*».

[6] ΘΕΟΔ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ I,80 (Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques σ. 32).

[7] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. Α' 96. ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε.Π. 122 στ. 1301D).

[8] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. Β' πίν. Ν.

Τὰ μάρμαρα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων σπανίως ἦσαν ἁπλᾶ καὶ μονόχρωμα[1] εἶχον συνήθως φλέβας ἢ «νερά»[2], ἅτινα οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *ρύακας* καὶ *ποτάμια*[3]. Πολλάκις μάλιστα αἱ φλέβες καὶ αἱ κηλῖδες τῶν μαρμάρων συνέθετον φανταστικὰ καμπύλα σχήματα[4] (εἰκ. 202) ἄλλοτε ὁμοιάζοντα πρὸς γενειοφόρα πρόσωπα[5] καὶ ἄλλοτε πρὸς δεομένας γυναῖκας[6], ἐνίοτε δὲ καὶ πρὸς ζῷα (καμήλους, ὄρνεα, ὄφεις). Τοιαῦτα περίεργα καὶ τυχαῖα σχέδια ἐδημιουργοῦντο ἰδίᾳ ὁσάκις αἱ ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μαρμάρου σχιζόμεναι πλάκες ἐτοποθετοῦντο ὑπὸ τῶν *μαρμαραρίων*[7] παραπλεύρως καὶ συμμετρικῶς, οὕτως, ὥστε δηλαλὴ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς μιᾶς νὰ συνάπτεται πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς ἄλλης (εἰκ. 202)· τὰς οὕτω δημιουργουμένας εἰκόνας, ἰδίᾳ δὲ τὰς τῶν δεομένων γυναικῶν ὁ λαὸς ἐσέβετο ἰδιαιτέρως, θεωρῶν αὐτὰς ὡς ἀχειροποιήτους.

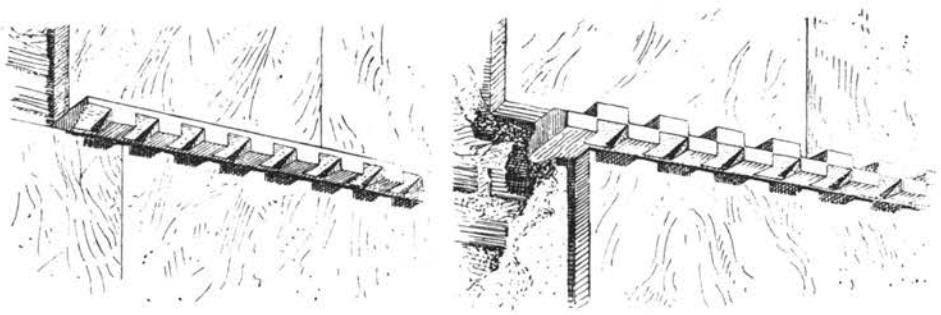

Εἰκ. 201. Ζεύξεις ὀδοντωταί.

Πολλάκις οἱ πίνακες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐκοσμοῦντο καὶ διὰ φυ-

[1] Ἐν τῷ νάρθηκι τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτ. Θηβῶν ἡ ὀρθομαρμάρωσις ἐγένετο διὰ λευκῶν μαρμάρων (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929, 32).

[2] Εἰς τὴν ἔκφρασιν ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΜΕΤΡΟΥ περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου (Ε. Π. τ. 106, 943Β) τὰ νερὰ τῶν κιόνων παραβάλλονται πρὸς «*ῥεῖθρον ἐκτακείσης χιόνος*». Πρὸς χιόνα δ' ὡσαύτως παρομοιάζει καὶ ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ τὰ μάρμαρα τοῦ ἐν Ἀνάπλῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Περὶ Κτισμ. Ι, 8 Βόννης, σ. 198,8).

[3] ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ V, 89 (Βόννης σ. 333). Πβλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΝ BANDURI, (Ε. Π. 122 στ. 1308 D, 1312 B).

[4] Νάρθηξ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 202).

[5] Πβλ. εἰκόνας παρ' ΑΝΤΩΝΙΑΔΗι, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας Β' (1908) σ. 346 - 347 εἰκ. 513, 514.

[6] Αὐτόθι εἰκ. 515.

[7] Ἡ λέξις ἁπαντᾷ εἰς τὰς ἑξῆς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς: IG IV, 375 (Ἀκροκορίνθου) IV, 437 (Στιμάγκας), BCH 1909 σ. 127 (Μπεγιούκ - Μπουνάρ), Inschriften von Olympia ἀρ. 657 στ. 4. (Βασιλικῆς Ὀλυμπίας) = ΛΑΜΠΑΚΗΣ Δελτ. Χρ. Ἑτ. τεῦχ. Α', 99 - IG, VII, 3064 στ. II, 9 (Λεβαδείας), IG XIV, σ. 292, Ἐπιγρ. 1093 (Ρώμης) - *Μαρμαρᾶς* δέ (= μαρμαράριος) ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Σμύρνης, GRÉGOIRE, Recueil d'inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 21 ἀρ. 78.

τευτῶν (ἐνθέτων) μαρμαρίνων διακοσμήσεων ἀποτελουμένων ἐκ *συγκοπῆς* [1] (εἰκ. 203, 204, 205) δηλ. ποικιλοχρώμων μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων ἐπιμελέστατα συναρμοζομένων, δι' ὧν ἐσχηματίζοντο ἄλλοτε μὲν γεωμετρικὰ ἢ φυτικὰ σχέδια, ἄλλοτε δὲ καὶ ζωικαὶ παραστάσεις.

Ὡραῖα δείγματα τοιούτων πινάκων διεσώθησαν εἰς τὰς ἄνωθεν τοῦ τριβήλου καὶ τῶν κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν παρειὰς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου

Εἰκ. 202. Πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως μετὰ φλεβῶν ἐκ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Θεσσαλονίκης, εἰς τὴν ἀψῖδα τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (εἰκ. 203-205) ὡς καὶ εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κων/πόλεως ὕπερθεν τῆς βασιλείου Πύλης. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἔχομεν γεωμετρικά (εἰκ. 203, 204) καὶ ἄλλα θέματα, οἷον κέρατα ἀφθονίας ἢ ἐσχηματοποιημένους δελφῖνας ἑκατέρωθεν τριαίνης (εἰκ. 204), κηροπήγια κλπ., εἰς δὲ τὴν τρίτην πλὴν ἄλλων γεω-

[1] ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ III,43 (Βόννης σ. 143,23 - 145,11 - 146,8) πβλ. καὶ Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΝ, Περὶ θεμ. 29 (Βόννης σ. 139, 22) καὶ ΘΕΟΔ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΝ I, 80 (HESSELING - PERNOT, Poèmes Prodromiques σ. 32).

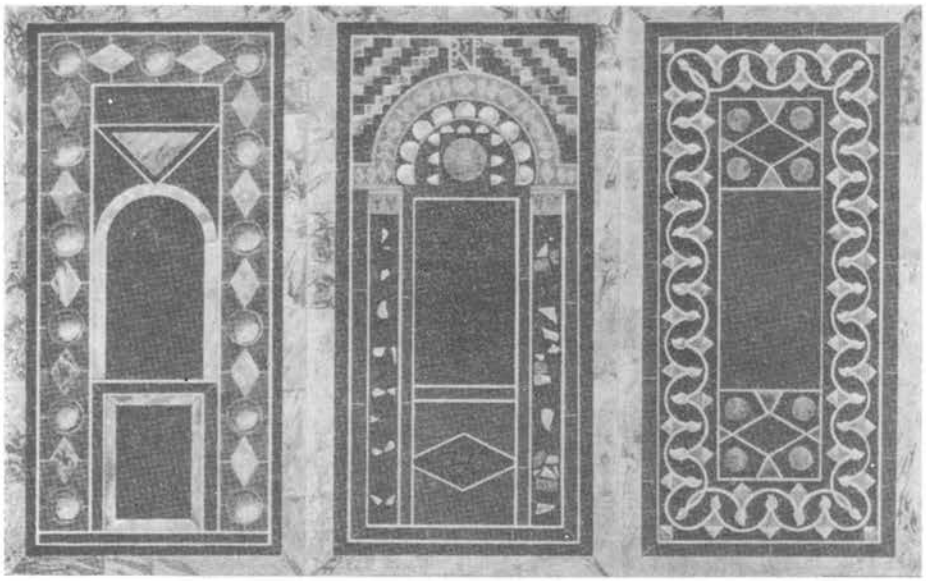

Εἰκ. 203. Ὀρθομαρμάρωσις μετὰ γεωμετρικῆς ἐνθετικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (Ϛ' αἰ.).

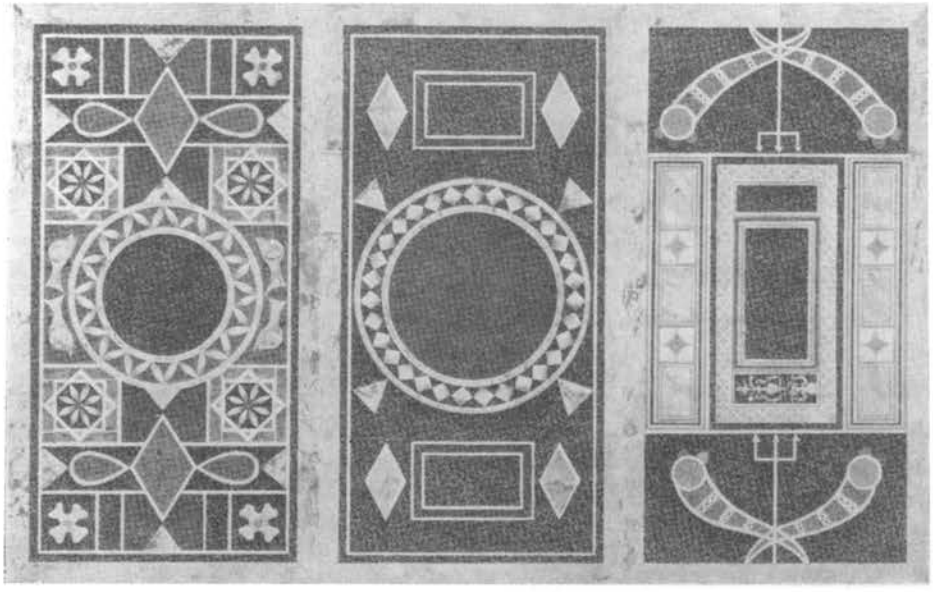

Εἰκ. 204. Ὀρθομαρμάρωσις μετὰ γεωμετρικῆς καὶ ἄλλης ἐνθετικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (Ϛ' αἰ.).

μετρικῶν σχεδίων καὶ ζεύγη δελφίνων τεθειμένων ἀναστρόφως μὲ τὰς οὐρὰς συνηνωμένας ἑκατέρωθεν τριαίνης σχηματιζούσης τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως. Ἡ σύνθεσις αὕτη φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ ἀρχαῖον σύμβολον τοῦ Βυζαντίου[1].

Ἐνίοτε αἱ πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐχρυσοῦντο[2], ἐνεπηγνύοντο δ' ἐπ' αὐτῶν καὶ μετάλλινοι σταυροί, χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ, ὡς ἐν Ἁγ. Σο-

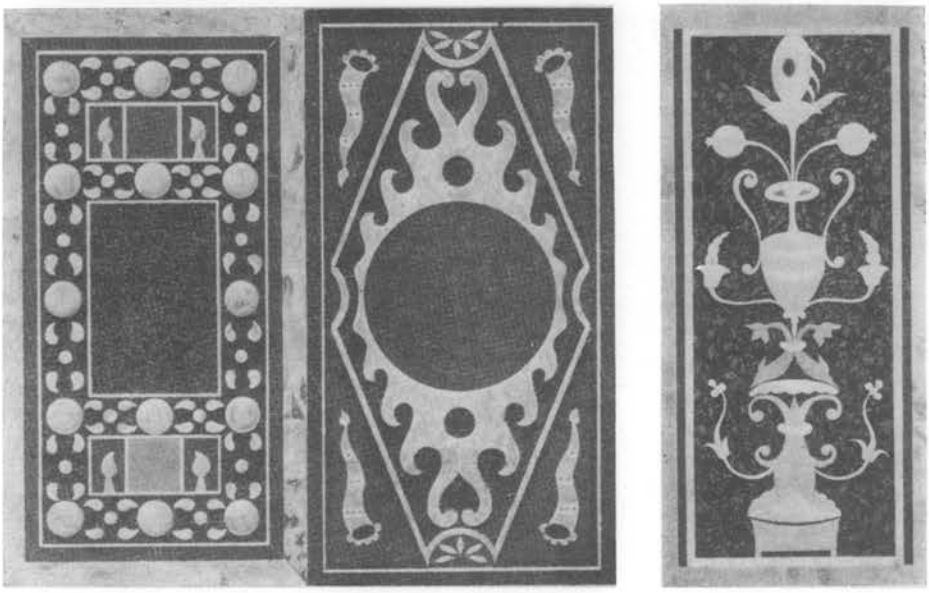

Εἰκ. 205. Ὀρθομαρμάρωσις μετ' ἐνθετικῆς γεωμετρικῆς καὶ φυτικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου.

φίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3].

Ἡ ὀρθομαρμάρωσις δὲν ἐφηρμόζετο μόνον εἰς τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος· ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὰς πλινθίνας τοξοστοιχίας τῶν βασιλικῶν[4], ὧν ἐνίοτε ἐκάλυπτε καὶ τὰ πρὸς τὰ κλίτη βλέποντα μέτωπα ἀκόμη δὲ καὶ τὰς καμπύλας ἄντυγας (ἐσωρράχια) τῶν τόξων. Τοὐναντίον εἰς τὰ λίθινα τόξα τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς ὀρθομαρμά-

[1] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας Β' (1908) σ. 17, σχ. 201.

[2] ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε. Π. 122 στ. 1304 Α).

[3] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. Β' σ. 288, 317 κλπ.

[4] Τοιαύτη διὰ μαρμάρων ἐπένδυσις τῶν τοξοστοιχιῶν ἀναφέρεται καὶ διὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης ὑπὸ τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ (Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανὸν ΙΙ, 48 ἔκδ. Förster-Richtsteig σ. 40).

ρωσις δὲν ἐφηρμόσθη, λόγῳ ἐλλείψεως μαρμάρου ἐν ταῖς χώραις ταύταις, μόνον δὲ λάξευσις τῶν ὁρατῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων ἐγίνετο, ἐνίοτε δὲ καὶ πλάσις αὐτῶν διὰ κυματίων [1].

Θαυμαστὸν δεῖγμα ἐνθετικῆς διὰ ποικιλοχρώμων μαρμάρων διακοσμήσεως μᾶς διέσωζε, πρὸ τῆς καταστρεπτικῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917, ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, τῆς ὁποίας τὰ μὲν μέτωπα τῶν τόξων

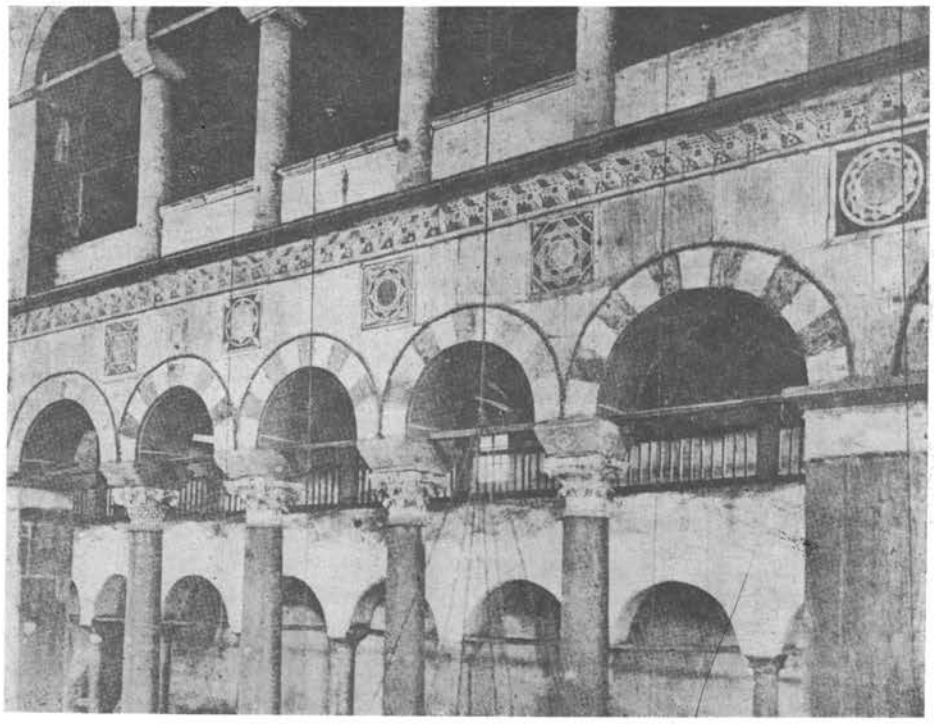

Εἰκ. 206. Ὀρθομαρμάρωσις τῶν πρὸς τὸ μέσον κλίτος παρειῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ τραπεζοειδῶν τεμαχίων μαρμάρου μιμουμένων θολίτας ἐναλλὰξ ἀνοικτοῦ καὶ σκοτεινοῦ χρώματος (εἰκ. 206), τὸ δὲ ὕπερθεν αὐτῶν τμῆμα δι' ὠχροκιτρίνων πλακῶν συνδεομένων πρὸς τὰ τόξα δι' ἐρυθρῶν ζεύξεων καὶ διακοπτομένων ὑπεράνω ἑκάστου κίονος ὑπὸ τετραγώνου ἐμβλήματος ἔχοντος ἐν τῷ μέσῳ ἔνθετον πορφυροῦν ὀμφάλιον πλαισιούμενον ὑπὸ ποικίλων γεωμετρικῶν σχεδίων ἢ κυματιστῶν βλαστῶν (εἰκ. 206).

[1] Ἐπὶ τῶν πωρολίθων συχνὰ συναντῶνται καὶ λαξευτὰ κοσμήματα.

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἐνταῦθα καὶ ἡ πρὸς τὰ ἄνω ἀπόληξις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ταύτης, ἥτις ἀπομιμεῖται διὰ ποικιλοχρώμων τεμαχίων μαρμάρου ἀρχιτεκτονικοὺς κιλλίβαντας (φουρούσια) γείσου, ὁρωμένους προοπτικῶς ὁτὲ μὲν ἐκ δεξιῶν, ὁτὲ δ' ἐξ ἀριστερῶν (εἰκ. 206). Ἀξιόλογος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μαρμαρίνη ἐπένδυσις τῆς ἄντυγος τοῦ μέσου τόξου τοῦ τριβήλου τῆς αὐτῆς βασιλικῆς, ἥτις διεκοσμήθη διὰ πλακιδίων, σχηματιζόντων ἐντυπωτικὸν γεωμετρικὸν σχέδιον, συνιστάμενον ἐκ τριῶν κατὰ τὸ πλάτος τῆς ἄντυγος σειρῶν λευκῶν ὀκταγώνων καὶ μικροτέρων μεταξὺ τετραγώνων τεμαχίων, ὧν τὰ κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ μελανῶν τριγωνιδίων, ὡς ἡ παρακειμένη εἰκὼν δεικνύει (εἰκ. 207).

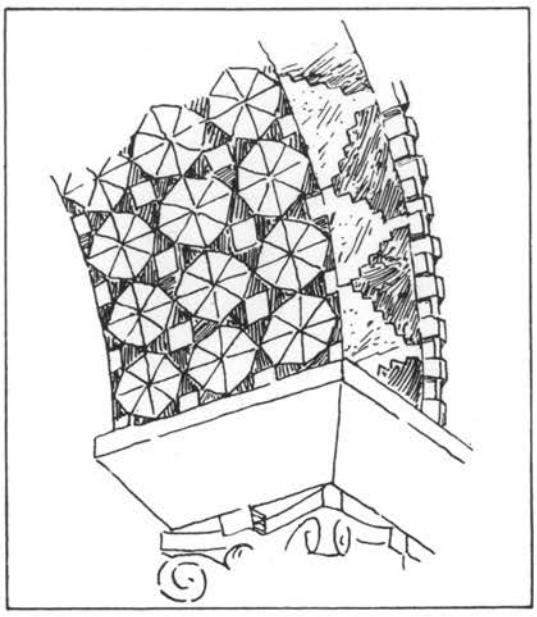

Εἰκ. 207. Ἐπένδυσις τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ μέσου τόξου τοῦ τριβήλου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης διὰ πολυχρώμων τεμαχίων μαρμάρου.

Καίτοι δ' ἀνήκουσιν εἰς μὴ ξυλόστεγον βασιλικήν, ὅμως λόγῳ τῆς χρονικῆς καὶ μορφολογικῆς των συγγενείας πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα στοιχεῖα δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα τὰ πλοῦτον διακοσμήσεως παρουσιάζοντα μέτωπα τῶν τοξοστοιχιῶν τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως[1] τόσον τὰ τῶν κάτω ὅσον καὶ τὰ τῶν ἄνω, ἔνθα ἀντὶ ἁπλῶν πλακῶν ἐτέθησαν λευκὰ μάρμαρα φέροντα διάτρητα κοσμήματα, ἀληθῆ ἀραβουργήματα, ἀπομιμούμενα περιπεπλεγμένα φύλλα ἀκάνθης[2], ὡς καὶ τοὺς μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὕπερθεν ἑκάστου κίονος κύκλους ἢ ἰοχρόους ὀμφαλούς, οὓς μνημονεύει καὶ ὁ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (στ. 658–663).

Μέγαν ἐπίσης πλοῦτον διακοσμήσεως παρουσιάζει καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἐνταῦθα οὐ μόνον οἱ πίνακες φέρουσιν ἐσωτερικῶς ἐνθέτους παραστάσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ πλαίσια αὐτῶν δὲν περιορίζονται εἰς ἁπλᾶς ζεύξεις, ἀλλ' ἁπλοῦνται εἰς

[1] Περὶ τῶν ἀνωτέρω κοσμημάτων ὅρα πλείονα ἐν τῷ περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως κεφαλαίῳ.
[2] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας, Β' πίν. ΜΑ'.

πλατείας πέριξ αὐτῶν ταινίας φερούσας πολύπλοκα γλυπτὰ κοσμήματα[1].

Ἡ διὰ πολυχρώμων μαρμάρων ἐπένδυσις τῶν τοίχων τῶν βασιλικῶν προσέδιδεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν πολυτελῆ ἐμφάνισιν, ὅλως ἀντίθετον πρὸς τὸ λιτὸν καὶ ἀπέριττον ἐξωτερικόν των. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῆς συνθέσεως ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἥτις ἔστρεφεν ὅλην τὴν προσοχὴν αὐτῆς πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον, ἀδιαφοροῦσα διὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ἐμφάνισιν. Πλὴν δὲ τῆς δι' ὀρθομαρμαρώσεως διακοσμήσεως οἱ τοῖχοι ἐκοσμοῦντο ἐνίοτε καὶ διὰ ψηφιδωτῶν. Ἀλλὰ περὶ τούτων θὰ γίνῃ εὐρὺς λόγος ἐν τῷ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως κεφαλαίῳ.

Δάπεδα. Ὡς οἱ τοῖχοι καὶ τὰ τόξα τῶν βασιλικῶν ἐπενεδύοντο διὰ μαρμάρων, οὕτω καὶ τὸ δάπεδον αὐτῶν, τὸ *ἔδαφος*[2] ἢ ὁ *πάτος*[3], ὡς ἐλέγετο, ἐστρώνετο διὰ πλακῶν μαρμαρίνων μὲν εἰς τὰς πλουσιωτέρας, πηλίνων δὲ εἰς τὰς πτωχοτέρας[4]. Ἐνίοτε μάλιστα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν βασιλικὴν τὸ μὲν μέσον κλῖτος ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμάρων τὰ δὲ πλάγια διὰ μεγάλων πλίνθων ($0.50 \times 0.50 \times 0.05$) ἢ καὶ διὰ σχιστολίθων ἢ ἀκόμη καὶ διὰ χονδροειδοῦς μαρμαρίνου ψηφιδωτοῦ[5].

Ἡ διὰ πλακῶν στρῶσις τοῦ δαπέδου ἐλέγετο εἰδικώτερον *πλάκωσις*[6] ἢ καὶ ἁπλῶς *στρῶσις*, ὡς διδάσκει ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας[7], αἱ δὲ μαρμάριναι πλάκες συχνὰ χαρακτηρίζονται καὶ διὰ τῆς λέξεως *μέταλλον*[8].

---

[1] Ὅρα σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Ἐκφρ. Ἁγ. Σοφίας πίν. Ν (τόμ. Β' [1908] ἔναντι σ. 92) καὶ ΝΑ' (αὐτόθι ἔναντι σελ. 94).

[2] Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Ἐκκλ. Ἱστορ. Χ, 4, 45) λέγει περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ὅτι εἶχε τὸ *ἔδαφος* αὐτῆς *λίθῳ μαρμάρῳ ἐστρωμένον*. Ὁ δὲ ΓΡΗΓ. Ο ΝΥΣΣΗΣ ἀναφέρει «*τὸ πατούμενον ἔδαφος*» (Ε.Π. 46 στ. 740 Α). Πβλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΝ BANDURI, Imp. Orient. (Ε.Π. 122 στ. 1304 Α).

[3] Ἰω. Ο ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ, Ε.Π. 106, στ. 943 Β.

[4] Βασιλικὴ Βρούστη Σπετσῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ, 1937, 103).

[5] Βασιλικαὶ Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 33 καὶ 119).

[6] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου ΙΙΙ, 36: *ὕλης μαρμάρου ποικίλας πλακώσεις*. ΜΑΛΑΛΑΣ, Λόγος XI, σ. 280,20 Βόννης: *τὴν πλάκωσιν τῆς πλατείας*. CIG IV 8661 στ. 1 «*τὸ ἔργον τῆς πλακώσεως*». ἐν ἐπιγρ. Καισαρείας τῆς Παλ.: *Ἡ βασιλικὴ μετὰ καὶ τῆς πλακώσεως* CHABOT, B. Z. 1896, 160. Ἀργότερον συναντῶμεν καὶ τὸ *πλακωτόν* (Κ. ΠΟΡΦ. Βασ. Ταξ. τ. Ι,10 (σ. 84,5 Βόννης) καὶ τὴν *πλακωτὴν ἀγοράν* (ΖΩΝΑΡΑΣ τόμ. Γ, σ. 18,17 Βόννης) καὶ ΠΑΣΠΑΤΗΝ, Χιακὸν Γλωσσάριον 292, 293 (ἔγγραφα τοῦ 1717 - 48 - 71), ἀλλαχοῦ δ' ἐπίσης καὶ τοὺς λιθίνους *πλακωτοὺς περιπάτους* (ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως Βόννης σ. 22,14) καθὼς καὶ τοὺς «*μαρμαροστρώτους περιπάτους*» (ΣΥΝ. ΘΕΟΦ. V.90 (Βόννης 336,8) τὰ «*μαρμαρωτά*». (Κ. ΠΟΡΦΥΡ., Βασ. Ταξ. Ι, 17,1 - Βόννης 107,1. ΕΠΙΦ. ΜΟΝΑΧ., Ε. Π. 120 στ. 268 c) ὡς καὶ τὴν *μαρμαροκατάστρωσιν* (MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. de l'Athos ἀρ. 297). Ἐν IG IV, 58 εὕρηται τὸ ρῆμα «πλακῶ» ὡς ἐπίσης καὶ ἐν ἐπιγρ. τῆς Συρίας CIG IV 8641 στ. 4 πβλ. καὶ ΜΑΡΚΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ, Βίον Πορφυρίου (ἔκδ. Grégoire - Kugener σ. 61).

[7] DITTENBERGER - PURGOLT, Die Inschriften von Olympia σ. 671 ἀρ. 656 στ. 9.

[8] Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἐκφρ. Ἁγ. Σοφ. στ. 607 καὶ 667 καὶ ΠΑΥΛΙΝΟΣ Ο ΝΟΛΗΣ (Poem.

Σπανίως αἱ πλάκες τοῦ δαπέδου εἶχον ἀνόμοια σχέδια[1], συνήθως ἦσαν ὅμοιαι πρὸς ἀλλήλας καὶ κανονικαί. Τὸ σχῆμά των ἦτο ὀρθογώνιον, ὅπερ ἐτοποθετεῖτο οὕτως ὥστε, ἡ μακρὰ αὐτοῦ πλευρὰ νὰ βαίνῃ παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κλίτους, τοῦ ὁποίου οὕτως ηὔξανεν ὀπτικῶς τὸ

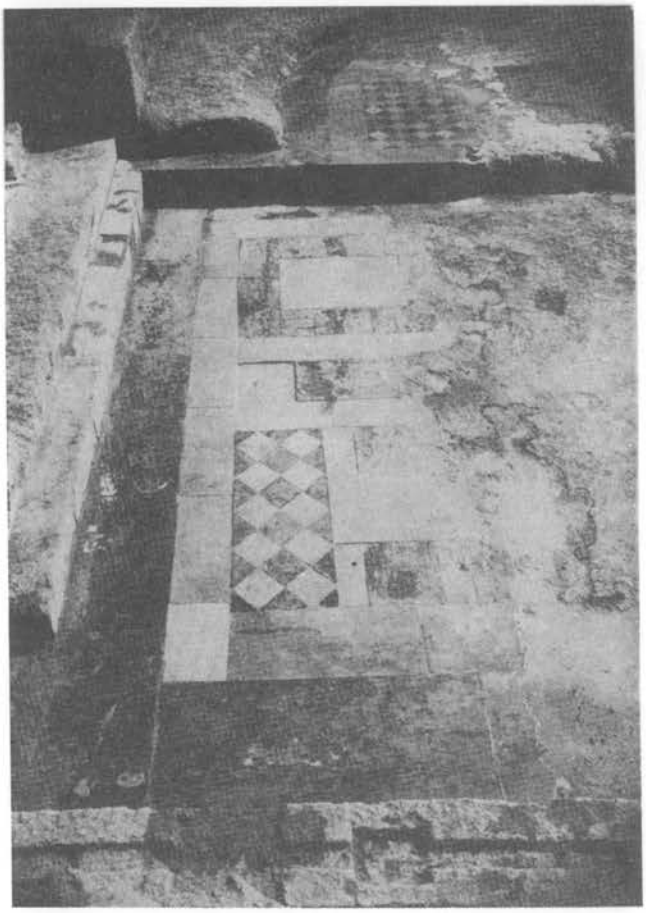

Εἰκ. 208. Μαρμαροθέτημα τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

μῆκος. Αἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν τῆς στρώσεως ἦσαν ἐνίοτε πολὺ μεγάλαι. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ μῆκος τῶν πλα-

XXVII στ. 394) ὁμοίως *metallum* ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἀψῖδος τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῶν Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ.

[1] Βασιλικὴ Ἁγ. Κηρύκου Δήλου ORLANDOS, Délos chrétienne BCH 60 (1936) σ. 72 εἰκ. 1.

κῶν τῆς στρώσεως φθάνει τὰ 4.22 μ. μὲ πλάτος 1.07μ. [1], εἰς δὲ τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν τὰ 2.20 μ. μὲ πλάτος 0.87 μ. Τὸ χρῶμά των ἦτο συνήθως ὑπόλευκον μετ' ἐλαφρῶν φλεβῶν (Προκοννήσιον)· δὲν ἀπεκλείετο ὅμως καὶ τὸ ὑποκύανον, οὔτε τὸ ροδόχρουν. Ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ [2] μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ δάπεδον τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ἐστρώθη «*διά τε Ρωμαίων πηγανουσίων καὶ τῶν λοιπῶν ροδοποικίλων λίθων*».

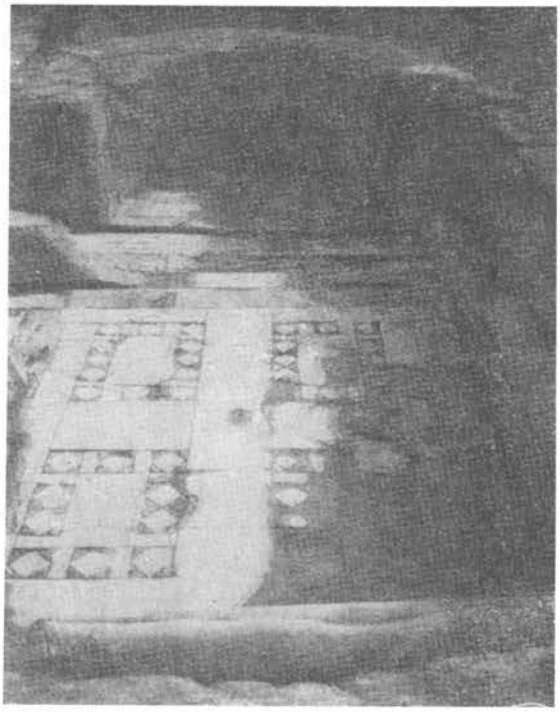

Εἰκ. 209. Μαρμαροθέτημα τοῦ διακονικοῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος

Ὡς αἱ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως οὕτω καὶ αἱ πλάκες τοῦ δαπέδου ἐστιλβοῦντο [3]. Αἱ ἁπλαῖ πλακοστρώσεις ἀπετελοῦντο, ὡς εἴπομεν, ἐκ παραλλήλων σειρῶν κανονικῶν ὀρθογωνίων πλακῶν, καλῶς συναρμολογουμένων. Πλὴν

[1] Καὶ αἱ πλάκες αὗται ἦσαν πρισταί, τὸ δὲ μῆκός των παρουσίαζε μεγάλην δυσκολίαν εἰς τὴν πρίσιν.

[2] ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 141, 10 (Βόννης). Καὶ ὁ ἐν Ἀνάπλῳ ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ εἶχε μαρμάρινον τὸ δάπεδον ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ Κτισμ. Ι, 8 (Βόννης σ. 198,17).

[3] Πβλ. τὴν περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου ἔκφρασιν ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΜΕΤΡΟΥ (Ε. Π. 106 στ. 943 Β).

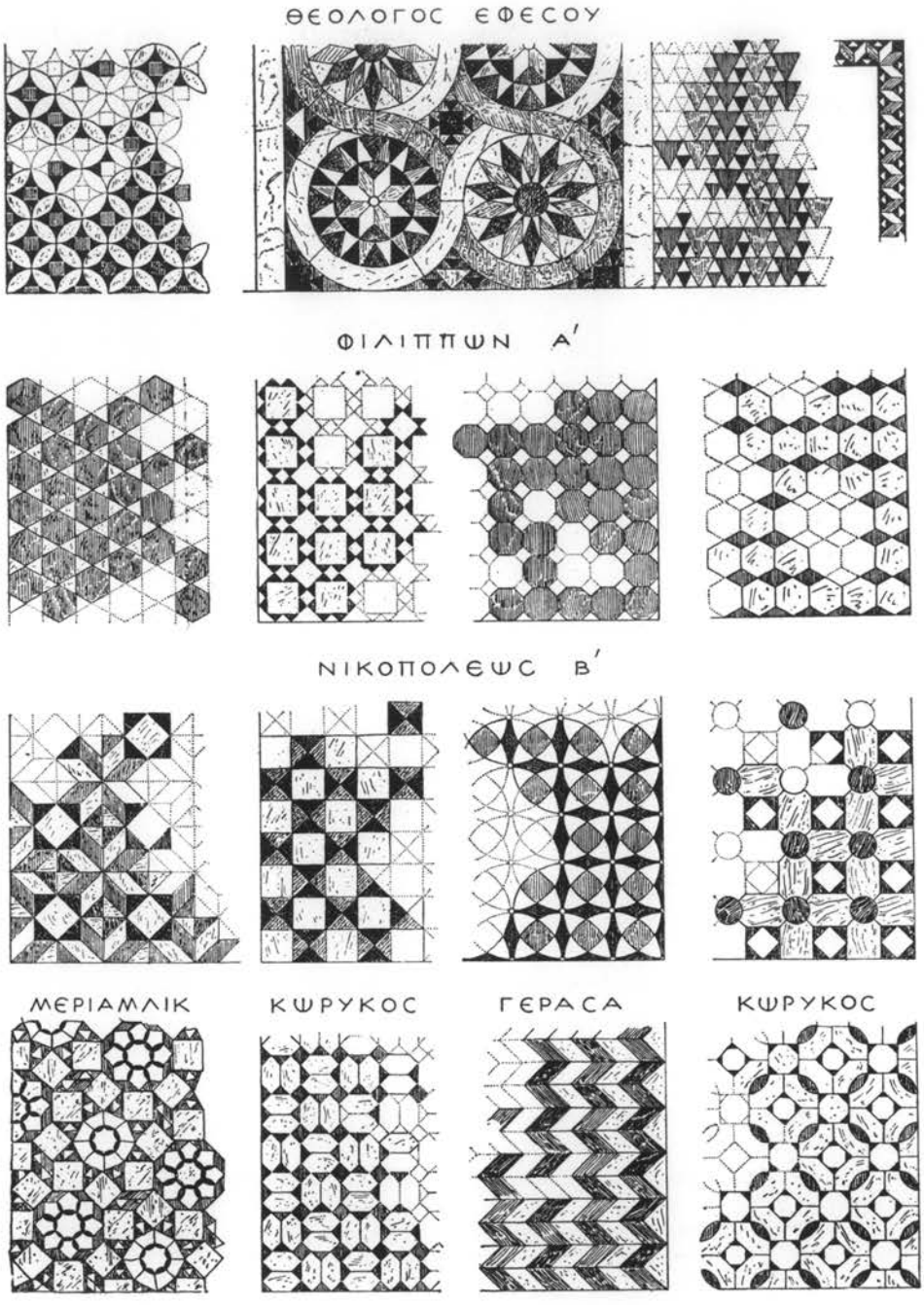

Εἰκ. 210. Δείγματα συνθέτων μαρμαροθετημάτων ἐκ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

ὅμως τούτων ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι συνθετώτεραι πλακοστρώσεις, εἰς τὰς ὁποίας μεταξὺ τῶν μεγάλων πλακῶν ἢ πέριξ αὐτῶν παρενεβάλλοντο στενώτεραι ζῶναι μαρμαροθετημάτων, ἀποτελουμένων ἐκ μικροτέρων, κατὰ κορυφὴν τεθειμένων τετραγώνων καὶ τριγωνικῶν, πλακιδίων βαθυκυάνου ἢ ἰώδους χρώματος (εἰκ. 208, 209). Τοιαῦτα μαρμαροθετήματα συνηθίζοντο ἰδίᾳ εἰς τὴν πλακόστρωσιν τοῦ ἱεροῦ[1] τῶν βασιλικῶν (εἰκ. 208, 209) ἢ τοῦ εὐθὺς πρὸ αὐτοῦ τμήματος τοῦ μέσου κλίτους[2], ἐνίοτε ὅμως ἐπεξετείνετο ἡ χρῆσίς των καὶ εἰς τὸν νάρθηκα[3] καὶ τὸ διακονικόν (εἰκ. 209). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 210 παρέχει πολλὰ πολύπλοκα καί τινα περίτεχνα δείγματα μαρμαροθετημάτων, ἐφαρμοσθέντων εἰς δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ αἴθριον, τούτου τὸ δάπεδον ἐστρώνετο ἐνίοτε διὰ μαρμαρίνων πλακῶν κατὰ τὸ ὕπαιθρον τμῆμα, διὰ πηλίνων δὲ κατὰ τὸ ὑπὸ τὰς στοάς (ὅρα ἀνωτέρω σ. 106), σπανιώτατα δὲ καὶ διὰ ψηφιδωτῶν.

---

[1] Βασιλικὴ Σικυῶνος: ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 87.

[2] Βασιλικαί: Γλυφάδας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5 [1930] σ. 259), Φθιωτίδων Θηβῶν Α (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929, 27 εἰκ. 29).

[3] Βασιλικὴ Νικοπόλεως Γ' ΠΑΕ 1937, 82 (ἀνέκδοτος ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας τοῦ δαπέδου).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

ΛΕΠΤΟΜΕΡΗΣ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΑΝΩΔΟΜΗΣ

Α) ΣΤΗΡΙΓΜΑΤΑ

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀρχιτεκτονική, γνησία καὶ φυσικὴ ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας, ἔκαμε γενικῶς χρῆσιν μαρμαρίνων[1] κιόνων διὰ τὰ στηρίγματα αὐτῆς, πολὺ δὲ σπανιώτερον πεσσῶν[2], ἤτοι κτιστῶν τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων στύλων[3]. Ἡ προτίμησις αὕτη εἶναι φυσική· διότι ὁ κίων πλεονεκτεῖ αἰσθητικῶς τοῦ πεσσοῦ, ὄχι μόνον διότι εἶναι ὀλιγώτερον ὀγκώδης — ὅταν εἶναι μαρμάρινος — ἀλλὰ καὶ διότι κατασκευάζεται πλαστικώτερος καὶ ἐλαστικώτερος· εἶναι εἷς ζῶν καὶ παλλόμενος ὀργανισμός, προσδίδων ἐλαφρότητα καὶ χάριν εἰς τὸ κτήριον. Δι' αὐτὸ λοιπὸν προετιμήθη καὶ μόνον ἐκεῖ, ὅπου λόγοι οἰκονομίας ἢ ἐλλείψεως μαρμάρου ἐν τῷ τόπῳ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ τὸ ἐπέβαλλον (ὡς π. χ. ἐν Συρίᾳ καὶ Β. Ἀφρικῇ) ἐγίνετο χρῆσις πεσσῶν. Ἔτι σπανιώτερον ἐφηρμόσθη εἰς βασιλικὰς καὶ ὁ συνδυασμὸς κιόνων ἐναλλασσομένων πρὸς πεσσοὺς[4] ἢ κιόνων τεθειμένων ἔμπροσθεν πεσ-

---

[1] Οἱ πώρινοι κίονες ἀπεφεύγοντο, διότι δὲν παρεῖχον τὴν ἀπαιτουμένην εἰς τὴν πίεσιν ἀντοχήν. Τὰ σχετικὰ μειονεκτήματά των ἀπέδειξεν ἡ ἀναγκαστικὴ χρησιμοποίησίς των εἰς τὴν ρωμανικὴν τέχνην.

[2] Ἡ ἀρχαιοτέρα μνεία τῆς λέξεως πεσσὸς εὑρηται παρ' ΕΥΣΕΒΙΩι (Βίος Κωνσταντίνου ΙΙΙ, 27) καὶ ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ (Ε.Π. 46 στ. 1096Β, 1097Α) Ἔπειτα, ἀπὸ τοῦ Τ΄ αἰ. κ. ἑξ. συναντᾶται ἡ λέξις ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τὸν τύπον *πεσσός* (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ Κτισμ. 1,1 Βόννης 176 καὶ 180). ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ σ. 838, ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐξάβιβλος ΙΙ, 4 § 40. ΝΙΚΗΦ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, Προοίμ. Ἱστορ. (Ducange) ἄλλοτε δὲ ὑπὸ τὴν μορφὴν *πισσός* ἢ *πισός*— ΚΕΔΡΗΝΟΣ, 677 (Βόννης)— ΘΕΟΦΑΝΗΣ 360,4.6 (Βόννης), ΣΟΥΙΔΑΣ (λ. πισὸς καὶ πισσός – Κ. ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων στ. 562, 579, 582, 605 (Ἔκδ. Legrand, R. E. Gr. 1896 σ. 53, 54) – ΔΙΓΕΝΗΣ ΑΚΡΙΤΑΣ στ. 3977 (Ἔκδ. Καλονάρου), ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Περὶ Ἱερῶν Τελετῶν (Ε. Π. 155 στ. 309 Α), ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε. Π. 122 στ. 1296 C, 1297 D, 1301 Β), ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 136, 141 (Βόννης), ΔΑΝΙΗΛ Μητροπ. Διήγησις καὶ περίοδος Ἁγ Τόπων παρὰ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗι Ἑλληνομν. σ. 186, 190, ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ Suppl. Cl. 103. Byz. Neugr. Jahrb. IV, 362 (ΙΣ΄ αἰ.), ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ VII, 47 (τοῦ 1619) BANESCU, Ἐπ. Ἐτ. Β. Σπ. Γ΄ 150, 151, 153 (πινσὸς καὶ πηνσός). Ὁ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 609) ἀποκαλεῖ τοὺς πεσσοὺς «*λίθους τετρατόμους*».

[3] Χρῆσις πεσσῶν ἐγένετο καὶ εἰς ρωμαϊκὰς βασιλικὰς ὡς π. χ. τὴν Ἰουλίαν βασιλικὴν τῆς Ρώμης.

[4] Ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος τῆς Ρώμης, τοῦ Τιγκζὶρτ τῆς Ἀλγερίας (GSELL, Mon. Ant. Alg. II σ 295 εἰκ. 137), τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ζ΄ αἰ.) καὶ ἀργό-

σῶν [1]. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας φαίνεται ὅτι στατικοὶ μᾶλλον ἢ αἰσθητικοὶ λόγοι ἐπέβαλλον τὸν σχετικὸν συνδυασμόν· διότι ὁσάκις ἠδύναντο, ἀπέφευγον τὴν κατασκευὴν πεσσοῦ διὰ τῆς χρήσεως διδύμων κιόνων [2] τοποθετουμένων κατὰ πλάτος.

Κίονες.

Γενικά. Εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν δυνάμεθα γενικῶς νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν συναντῶμεν τὴν ἄψογον ἐκείνην σύνθεσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἐντέλειαν τῆς ἐκτελέσεως, ἥτις χαρακτηρίζει τὰς ἀρχαίας κατασκευάς. Ἀφ' ἑτέρου, ἐξαιρέσει ἴσως τῶν μεγάλων αὐτοκρατορικῶν βασιλικῶν τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰ., οἱ πλεῖστοι τῶν διασωθέντων ναῶν — μηδ' αὐτῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ἐξαιρουμένης — δὲν παρουσιάζουσιν εἰς τὰς κιονοστοιχίας ἀπόλυτον καὶ αὐστηρὰν ὁμοιογένειαν· διότι συχνὰ οἱ κίονες μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κιονοστοιχίας διαφέρουσιν ἀλλήλων οὐ μόνον κατὰ τὸ χρῶμα τοῦ μαρμάρου ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάπλασιν τῆς βάσεως ἢ κατὰ τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ, συχνὰ δὲ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τύπον τοῦ κιονοκράνου, προφανῶς διὰ λόγους γραφικότητος.

Ἄριστον παράδειγμα τοιαύτης «γραφικῆς» ἀκανονιστίας παρέχει ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, μεγαλοπρεπὴς κατὰ τὰ ἄλλα, ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ὑφ' ἣν μορφὴν διεσώθη μέχρι τοῦ 1917, ἤτοι τὴν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος. Εἰς πολλὰς βασιλικὰς ἡ παρατηρουμένη ἀκανονιστία πρέπει βεβαίως ν' ἀποδοθῇ καὶ εἰς οἰκονομικοὺς λόγους. Πράγματι εἰς ναοὺς μὴ τυγχάνοντας βασιλικῆς ἢ ἄλλης τινὸς χορηγίας οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς ἕτοιμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ληφθέντα ἐξ εἰδωλολατρικῶν ἢ ἄλλων ἐν ἀχρηστίᾳ ἀρχαίων μνημείων, ἅτινα προσεπάθουν νὰ ταιριάσουν ἐκ τῶν ὑστέρων πρὸς τὰ μέτρα τοῦ νέου κτηρίου. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο δὲν ἦτο πάντοτε εὔκολον, συχνὰ παρατηροῦνται προσθῆκαι βάθρων πρὸς ἐπιμήκυνσιν τῶν κορμῶν ἢ, ἀντιθέτως, κατάργησις βάσεων καὶ συστολὴ κιονοκράνων, ἵνα προσαρμοσθῶσιν εἰς κορ-

τερον (Η΄ αἰ.) εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ βασιλικὴν τῆς Ἁγ. Μαρίας τοῦ Κοσμιδίου (Sta Maria in Cosmedin) καὶ ἔτι ἀργότερον εἰς τὴν βυζαντινὴν βασιλικὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Καλαμπάκας (Lampakis, Mémoire sur les ant. chrét. de la Grèce, 1902, σ. 31).

[1] Βασιλικὴ Φεριανῆς (Τύνιδος) (P. Gauckler, Les basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXI καὶ XXIV), Βασιλικὴ Μορσότ (Ἀλγερίου) (Gsell, Mon. ant. de l'Algérie II σ. 232 εἰκ. 130).

[2] Ὡς π. χ. εἰς τὰς ἐξῆς βασιλικὰς τῆς Τύνιδος: Ντὰρ - ἐλ - Κούς (Gauckler, ἔ. ἀ. πίν. V), Σβίβα (Gauckler πίν. VIII), Χενσίρ - Μπουρμεδές καὶ Μιδιδί (Gauckler, πίν. XXXII καὶ XXXVIII), Δερμές Καρχηδόνος (Gauckler, πίν. I) καὶ Ἀλγερίου: Τιγκζίρτ (Gsell, Mon. ant. de l'Algérie II σ. 295 εἰκ. 137), Τιμγκάδ (Gsell, ἔ. ἀ. σ. 310 εἰκ. 143), Θεβέστης (Gsell, ἔ. ἀ., σ. 267 εἰκ. 134).

μοὺς μεγαλυτέρους τοῦ δέοντος μήκους. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ πλεῖσται βασιλικαί, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς μὲ ὁμοιομόρφους καθ' ὅλα κίονας· τοιαῦται δὲ διεσώθησαν καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι (Ἀχειροποίητος) καὶ ἐν Συρίᾳ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Ραβέννῃ. Καὶ περὶ τούτων κυρίως θὰ γίνῃ ἐνταῦθα εἰδικώτερος λόγος.

Ρυθμοί. Εἰς τὰς διατηρηθείσας ἢ δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθείσας βασιλικὰς ἐχρησιμοποιήθησαν κυρίως οἱ δύο κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἐν μεγάλῃ χρήσει ρυθμοί: ὁ ἰωνικὸς καὶ ὁ κορινθιακός, ὁ δεύτερος μάλιστα εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν τοῦ πρώτου, ὅστις, σημειωτέον, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ εἰδωλολατρικὰ οἰκοδομήματα εἶχεν ὑποσκελισθῆ ὑπὸ τοῦ κορινθιακοῦ καὶ μάλιστα τοῦ συνθέτου. Πλὴν ὅμως τῶν δύο ἀνωτέρω ρυθμῶν συναντῶμεν ὅλως ἐκτάκτως καὶ τὸν δωρικόν, τοῦτον ὅμως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς βασιλικὰς προελθούσας ἐκ μετατροπῆς ἀρχαίων δωρικῶν ναῶν εἰς ἐκκλησίας ὡς π. χ. εἰς τὸν Παρθενῶνα[1], τὸν ναὸν τῆς Καρθαίας[2] (Κέας), εἰς τὴν Πριήνην[3], τὴν Σελεύκειαν[4] κ.λ.π. Τὸν δωρικὸν ρυθμὸν συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον ἐν Δεσμοῖς (S. Pietro in vincoli) τῆς Ρώμης, οὗτινος οἱ κίονες ἐλήφθησαν προφανῶς ἐξ ἀρχαιοτέρου κτηρίου. Πάντως εἰς τὰς βασιλικάς, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἀπ' ἀρχῆς χριστιανικαί, δὲν συναντῶμεν δωρικοὺς κίονας ἢ δωρικὰ κιονόκρανα.

Στυλοβάτης. Ὡς οἱ ἐντὸς τῶν σηκῶν τῶν ἀρχαίων ναῶν κίονες ἔβαινον πάντοτε ἐπὶ ἐλαφρῶς ἐξηρμένου ὑπὲρ τὸ μέσον κλῖτος στυλοβάτου (Παρθενὼν 0.04, Ἀφαία, Νεμέα κλπ.) οὕτω καὶ τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν οἱ κίονες δὲν ἐπάτουν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν κλιτῶν ἀλλ' ἐπὶ ἀνυψωμένου στυλοβάτου, οὗτινος τὸ ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὕψος ἐκυμαίνετο ἀπὸ 0.06 μ. (βασιλικὴ Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης[5]) μέχρι καὶ ἄνω τῶν 0.60 (βασιλικὴ Ὀλυμπίας[6]). Καὶ ὅταν μὲν ὁ στυλοβάτης ἦτο χαμηλός, ἡ μεταξὺ τοῦ μέσου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ μέσου τῶν κιόνων ἐπικοινωνία δὲν παρουσίαζε δυσκολίαν τινά, ὅταν ὅμως ὁ στυλοβάτης ἀπέβαινεν ὑψηλότερος μιᾶς συνήθους βαθμίδος (0.20 – 0.30 μ.) τότε ἡ μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία διεκόπτετο καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν κιονοστοιχιῶν, τελουμένη μόνον διὰ τῶν

[1] Κατὰ νεωτέρας, ἀδημοσιεύτους εἰσέτι, ἐρεύνας τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ, αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος ἦσαν δωρικαὶ καὶ οὐχὶ κορινθιακαί, ὡς μέχρι τοῦδε ὑπετίθετο (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εὑρετήριον Μνημ. Ἑλλάδος σ. 37, DEICHMANN, Ath. Mitt. 1938/39 σ. 130).

[2] GRAINDOR, BCH, 29 (1905) σ. 333.

[3] WIEGAND - SCHRADER, Priene, Berlin 1904, σ. 485 εἰκ. 597.

[4] GUYER, Arch. Anz. 1909, 446.

[5] DIEHL-LE TOURNEAU-SALADIN, Monum. chr. de Salonique πίν. IV καὶ V.

[6] CURTIUS - ADLER, Olympia, Die Ergebnisse κλπ. II, 1892 σ. 46 καὶ Tafelband I πίν. LXVII - LXX.

δύο ἀκραίων (Ἀν. καὶ Δυτ.) μετακιονίων ἑκάστης κιονοστοιχίας, τῶν ὁποίων ὁ στυλοβάτης κατηργεῖτο. Ἡ τοιαύτη διάταξις παρατηρεῖται εἰς πολλὰς βασιλικάς, ἰδίᾳ δὲ εἰς βασιλικὰς τῶν παραλίων τῆς Μ.Ἀσίας[1] καὶ τῶν παρ' αὐτὴν νήσων[2], φαίνεται δ' ὅτι ἐφηρμόσθη εἴτε εἰς ναοὺς ἐστερημένους ὑπερῴων — χάριν τοῦ χωρισμοῦ τῶν φύλων, ὅστις αὐστηρῶς ἐτηρεῖτο ἐν Ἀνατολῇ[3], — εἴτε διότι τὸ μέσον κλῖτος προωρίζετο ἀποκλειστικῶς διὰ λειτουργικὰς ἀνάγκας. Ἄλλως τε ἡ εἰρημένη ἀπομόνωσις δὲν ἐπετυγχάνετο μόνον διὰ τοῦ στυλοβάτου ἀλλὰ καὶ διὰ θωρακίων (μεταστυλίων), ἅτινα ἢ ἔφρασ-

Εἰκ. 211. Οἱ μετ' ἐγκοπῶν κατὰ τὰς βάσεις κίονες τῆς βορείου κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου.

σον τὰ μετακιόνια ἐνσφηνούμενα εἰς εἰδικὰς ἐγκοπὰς τῶν βάσεων (εἰκ. 211) καὶ προσηλούμενα ἐπὶ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων[4] ἢ ἐτίθεντο ἀμέσως ὄπισθεν αὐτῶν πρὸς τὸ πλάγιον κλῖτος καὶ ἐπὶ ἰδιαιτέρου παραλλήλου στυλοβάτου, ὡς ἐν Φιλίπποις[5].

[1] Βασιλικὴ Ἄσσου (CLARKE, Investigations at Assos σ. 187 εἰκ. 2).

[2] Βασιλικαὶ Λέσβου: Ὑψηλομετώπου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 10), Ἀφεντέλλη (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 44 εἰκ. 46), Ἀργάλων (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1930/31 σ. 8).

[3] Ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκιανόν II, 47 (Förster-Richtsteig σ. 40) λέγει ρητῶς «*μὴ τοῖς ἀνδράσι γυναικῶν ὅμιλον ἀναμίγνυσθαι*».

[4] Ὅρα τὰς σχετικὰς ἐγκοπὰς τῶν βάσεων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου ὡς καὶ τὰ σχετικὰ θωράκια τῶν μετακιονίων τῆς αὐτῆς βασιλικῆς ὡς καὶ τῆς τοῦ Ἀφεντέλλη ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 10 εἰκ. 6 καὶ σ. 11 εἰκ. 7 (ἐγκοπαὶ βάσεων), σ. 19 εἰκ. 18 (θωράκια Ὑψηλομετώπου), σελ. 46 εἰκ. 48 (θωράκια Ἀφεντέλλη). Διὰ δὲ τὴν βασιλικὴν τῶν Ἀργάλων πβλ. Ἀρχ. Δελτ. 1930 – 31 σ. 8.

[5] LEMERLE, Philippes σ. 348 εἰκ. 11 καὶ 12.

Βάθρα. Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ κίονες ἔφερον γενικῶς βάσεις, ἄλλοτε ἁπλᾶς καὶ ἄλλοτε συνθέτους. Ἐνίοτε χάριν βραχύνσεως τοῦ μήκους τοῦ μονολίθου κορμοῦ τοῦ κίονος ἢ καὶ κατ' ἐπίδρασιν συγχρόνων ῥωμαϊκῶν κτηρίων, αἱ βάσεις τῶν κιόνων ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ ὑποβάθρων (postamenta) κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὑψηλῶν[1]. Τοιαῦτα βάθρα παρατηροῦνται εἰς πρωΐμους ἰδίᾳ βασιλικάς, ἐφ' ὧν ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδρασις ἦτο ζωηροτέρα. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὰ βάθρα διατηροῦσι τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν μορφὴν καὶ τὸ ἀρχαῖον πλάσιμον τῶν κυματίων[2] (εἰκ. 212), ἔπειτα ὅμως διατηρεῖται μὲν ἡ γενικὴ των μορφὴ ἀλλὰ τὰ κυμάτιά των ἁπλουστεύονται, χάνουν τὴν πλαστικότητα αὐτῶν καὶ καταντοῦν λοξότμητοι ταινίαι, ὡς βλέπομεν εἰς τὰ βάθρα τῆς εἰς τὸν Δ΄ αἰ. τιθεμένης βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος[3] (εἰκ. 213 δεξιᾷ) εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς ὁδοῦ Τσακάλωφ ἐν Ἀθήναις[4], εἰς τὸ Καλὰτ - Σιμὰν τῆς Συρίας[5], τὴν Κωνσταντίνειον βασιλικὴν τοῦ Παναγίου Τάφου[6] κλπ. Ἡ χρῆσις ὑποβάθρων ἀτονεῖ κατὰ τὸν Ε΄ μ. Χ. αἰῶνα ἢ τὸ πολὺ μᾶς παρουσιάζονται ταῦτα ὑπὸ μορφὴν ἁπλῶν κύβων[7] (εἰκ. 214). Ἐμφανίζονται ὅμως ἐκ νέου κατὰ τὸν Ϛ΄[8] καὶ τὸν Ζ΄[9] αἰῶνα εἴτε ὡς ἁπλοῖ κύβοι μετὰ διακόσμων συνήθως παρειῶν (εἰκ. 214, 215, 216) εἴτε καὶ ὑπὸ τὸν παλαιότερον αὐτῶν τύπον ἤτοι μετὰ κυματίων, ἅτινα ὅμως ἔχουσι χάσει πλέον τὴν παλαιάν των ὀργανικὴν διάρθρωσιν, σωρεύονται δ'

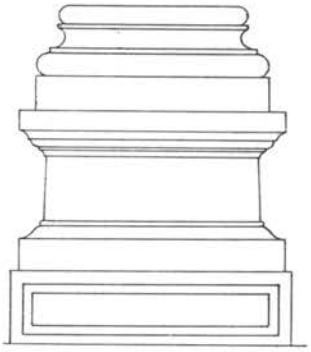

Εἰκ. 212. Βάθρον ἐκ Παλμύρας.

[1] Τοιαῦτα βάθρα ἦσαν πιθανώτατα αἱ ὑπὸ τοῦ ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ ἐν τῇ πρὸς Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ ἀναφερόμεναι *βωμοειδεῖς σπεῖραι* (Ε. Π. 46, 1100 Α). Πβλ. σχετ. Br. Keil παρὰ STRZYGOWSKI, Kleinasien σ. 83.

[2] π. χ. ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Μήνιγγος τῆς Τυνισίας (GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. XXXI) καὶ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (WEIGAND, Ath. Mitt. 39 [1914] σ. 16).

[3] ORLANDOS, Byzantion V σ. 215 εἰκ. 5 καὶ 217 εἰκ. 6.

[4] STRZYGOWSKI, Römische Quartalschrift 1890 σ. 6 πίν. 1.

[5] M. DE VOGÜÉ, La Syrie centrale πίν. 147 πβλ. καὶ σ. 144 εἰκ. 43.

[6] JEFFERY, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως 1898. Πβλ. καὶ τὸ βάθρον τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ WEIGAND, Ath. Mitt. 1914 πίν. 1, 2.

[7] Παραδείγματα: Μουσείου Κων/πόλεως (G. MENDEL, Catalogue de sculpture 2 σ. 535),Ἑρημοκάστρου (LECLERCQ, D.A.C.L. Ἄρθρ. Athènes στ. 3083 εἰκ. 1091), Κιβωρίου βασιλικῆς Δερμές (Καρχηδόνος) (GAUCKLER ἔ. ἀ. πίν. I), βασιλικῶν Θάλας καὶ Κασερὶν Τύνιδος (GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. XIX καὶ XXVII), Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (εἰκ. 216) κατὰ τὰς ἡμετέρας μετρήσεις.

[8] Ἁγ. Σοφία (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Β΄ [1908] σχ. 212) καὶ Ἁγ. Εἰρήνη (W. GEORGE, The church of S. Eirene at C/pel σ. 20 καὶ πίν. 4).

[9] Πβλ. τὸ βάθρον ἑνὸς τῶν κιόνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τοῦ 7ου αἰ. εἰκ. 217 καὶ παρὰ PULLAN καὶ TEXIER, Architecture byzantine πίν. XXVI εἰκ. 3.

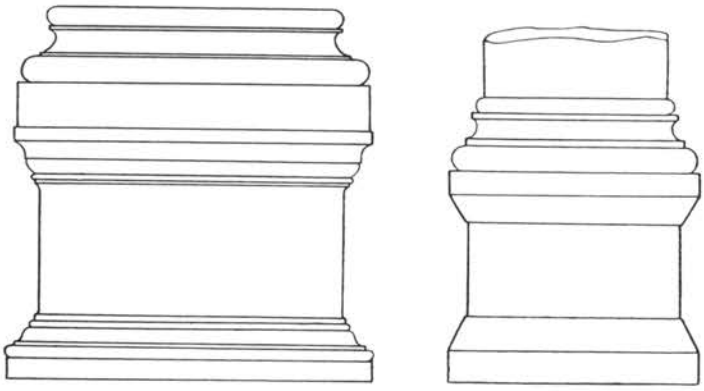

Εἰκ. 213. Βάθρα μετὰ κυματίων πλαστικῶν καὶ ἐσχηματοποιημένων.
Ἀριστερᾷ: Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ – δεξιᾷ: Δαφνουσίων Λοκρίδος.

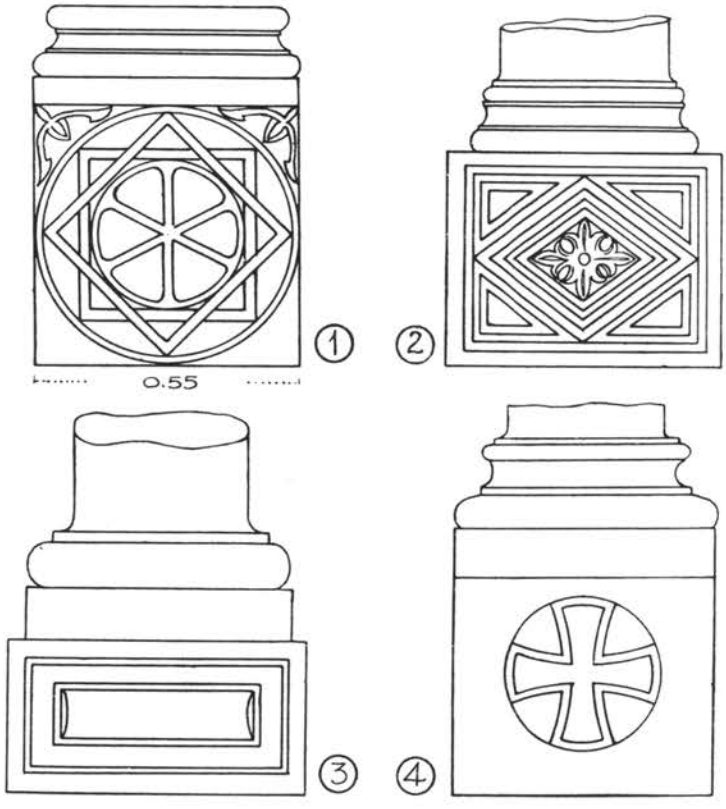

Εἰκ. 214. Βάθρα κιόνων κυβικὰ τοῦ Ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνος.
1. Ἐρημοκάστρου Θεσπιῶν 2. Ἅγ. Νικολάου Bari 3. Χενσὶρ Μπουρμεδὲς 4. Καρχηδόνος

ἄνευ ἐκφραστικῆς δυνάμεως τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, ὡς π. χ. εἰς τὸν ἔξω τῶν τειχῶν Ἅγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας (εἰκ. 216), εἰς τοὺς πρασίνους κίονας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 217), τοὺς πορφυροῦς κίονας τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας[1] καὶ τὴν προβατικὴν κολυμβήθραν τῆς Ἱερουσαλήμ[2]. Οἱ κύβοι δ' οὗτοι καὶ τὰ βάθρα διακοσμοῦνται διὰ γεωμε-

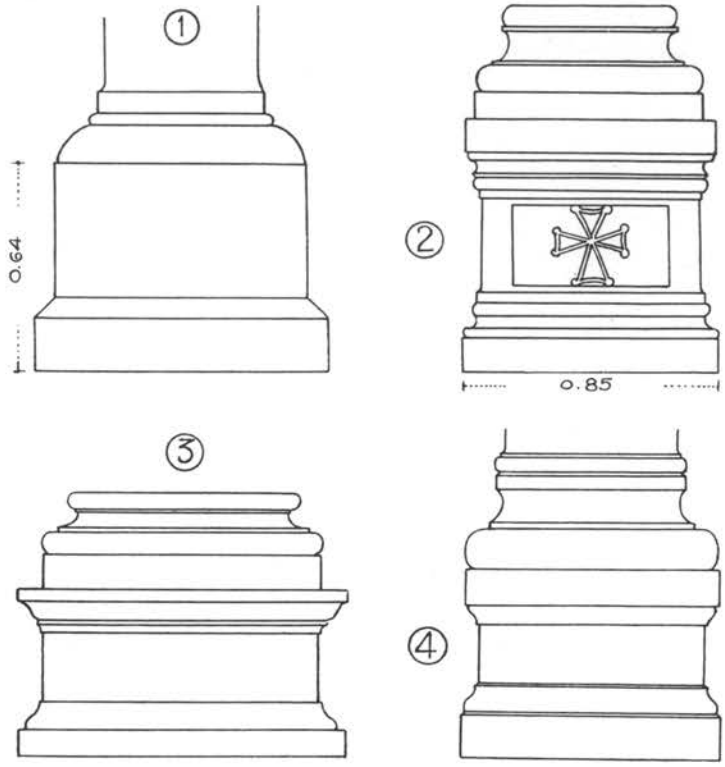

Εἰκ. 215. Βάθρα κιόνων μετὰ πλειόνων κυματίων καὶ διακοσμήσεως.
1 καὶ 2. Ἱεροσολύμων 3. Μήνιγγος Β. Ἀφρικῆς 4. Καλὰτ Σιμὰν Συρίας

τρικῶν (εἰκ. 214, 1) ἢ γεωμετρικῶν ὁμοῦ καὶ φυτικῶν (εἰκ. 214, 2) κοσμημάτων[3] (εἰκ. 216) ἢ σταυρῶν (εἰκ. 214, 4, 215, 2) ἐνίοτε δὲ καὶ πτηνῶν[4].

Βάσεις. Αἱ ἁπλαῖ βάσεις τῶν κιόνων ἔχουσιν ὡς θεμελιῶδες σχέδιον

---

[1] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Β' (1908) σ. 27 σχ. 212.

[2] ABEL καὶ VINCENT, Jérusalem II πίν. LXVII, ἡμετέρα εἰκὼν 215,2.

[3] Ὡς εἰς τὸ βάθρον Ἁγ. Νικολάου τοῦ Bari (A. COLASANTI, L'arte bizantina in Italia πίν. 56,2), ἡμετέρα εἰκὼν 214.2.

[4] G. MENDEL, Catalogue des sculptures des musées Ottomans τ. 2 σ. 535.

τὸ τῆς ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως[1] συνδεδυασμένης μετὰ τῆς ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν ἤδη χρόνων (Διδυμαῖον Μιλήτου) προστεθείσης κάτωθεν τετραγώνου ἢ ὀκταγώνου πλίνθου. Τὸ σχῆμα ὅμως τοῦτο σπανίως[2] ἐμφανίζεται ἁγνὸν δηλ. μὲ τὴν ἀρχαίαν του κατατομὴν καὶ τὸ πλάσιμον τῶν σπειρῶν καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν σκοτίας (εἰκ. 218, 2). Συνήθως ὑφίσταται ἀλλοιώσεις, τροποποιούμενον ἄλλοτε ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον (εἰκ. 218, 8) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ τὸ συνθετώτερον (εἰκ. 218, 9) χρησιμοποιουμένων καὶ διαφόρων κυματίων, ὡς π. χ. τοῦ κοιλοκύρτου (εἰκ. 219, 1) ἢ τῆς ἁπλῆς κοίλης ἀποθέσεως (εἰκ. 219,3,4). Πολὺ συχνὰ ἐπίσης ἀντὶ δύο σπειρῶν καὶ σκοτίας συναντῶμεν μίαν μόνην σπεῖ-

Εἰκ. 216. Βάσις μετὰ βάθρου Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας (ς΄ αἰ.).

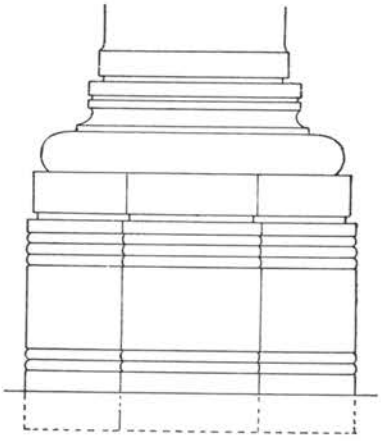

Εἰκ. 217. Ὀκταγωνικὸν βάθρον Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ζ΄ αἰ.).

ραν ἐπὶ πλίνθου (εἰκ. 214, 3) καὶ ταύτην οὐχὶ πάντοτε τομῆς ἡμικυκλικῆς ἀλλὰ ἢ τετάρτου κύκλου[3] (εἰκ. 215, 1 καὶ 218, 8) ἢ καὶ ἁπλῆς εὐθυγράμμου λοξῆς ταινίας (εἰκ. 218,6,7)[4]. Εἰς τοὺς πλουσιωτέρους ναοὺς αἱ βάσεις ἀποβαίνουν συνθετώτεραι (εἰκ. 218, 9 καὶ 219, 1,3,5). Καὶ ἄλλοτε μὲν ἐπιζητεῖται μεγαλυτέρα διαπλάτυνσις αὐτῶν πρὸς τὰ κάτω (εἰκ. 218, 4 καὶ 219, 3, 4), ὡς ἐπὶ

---

[1] Σπανίως καὶ τῆς ἀσιατικῆς, ὡς εἰς Μήνιγγα τῆς Τυνισίας (εἰκ. 220,2).

[2] Βασιλικὴ Khamissa (Β. Ἀφρικῆς) (Gsell καὶ Jolly, Khamissa, Paris 1914, σ. 69 εἰκ. 14), Ἁγ. Ἀμβροσίου τοῦ Μιλάνου (Landriani, La basilica Ambrosiana εἰκ. 10) ἡμετέρα εἰκὼν 220,1 κλπ.

[3] Ἱεροσολύμων (εἰκ. 215,1), Μαγγάνων Κ/πόλεως εἰκ. 218,8, Καταπολιανῆς Πάρου (Bühlmann, Zeitschr. für Gesch. der Arch. Beiheft 10, Heidelberg 1914, σ. 63 εἰκ. 27).

[4] Βάσις βασιλικῶν: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ορλανδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 11 εἰκ. 7), (εἰκ. 218,6), Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου (Orlandos, Mon. byz. de Chios, 1930, πίν. 2α), Aboba - Pliska (Λεύκωμα τῶν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστ. Κων/πόλεως τοῦ τ. 10, 1905, πίν. XL) (εἰκ. 218,7).

τὸ πλεῖστον ὅμως μεγαλυτέρα συστολή (εἰκ. 218,9 220, 4), ἵνα κερδηθῇ χῶρος. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν χρησιμοποιοῦνται σκοτίαι ἢ ἁπλᾶ κοῖλα κυμάτια *(ἀποθέσεις)* ἁπλούμενα πολὺ πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 218, 4 καὶ 219, 3, 4) καὶ

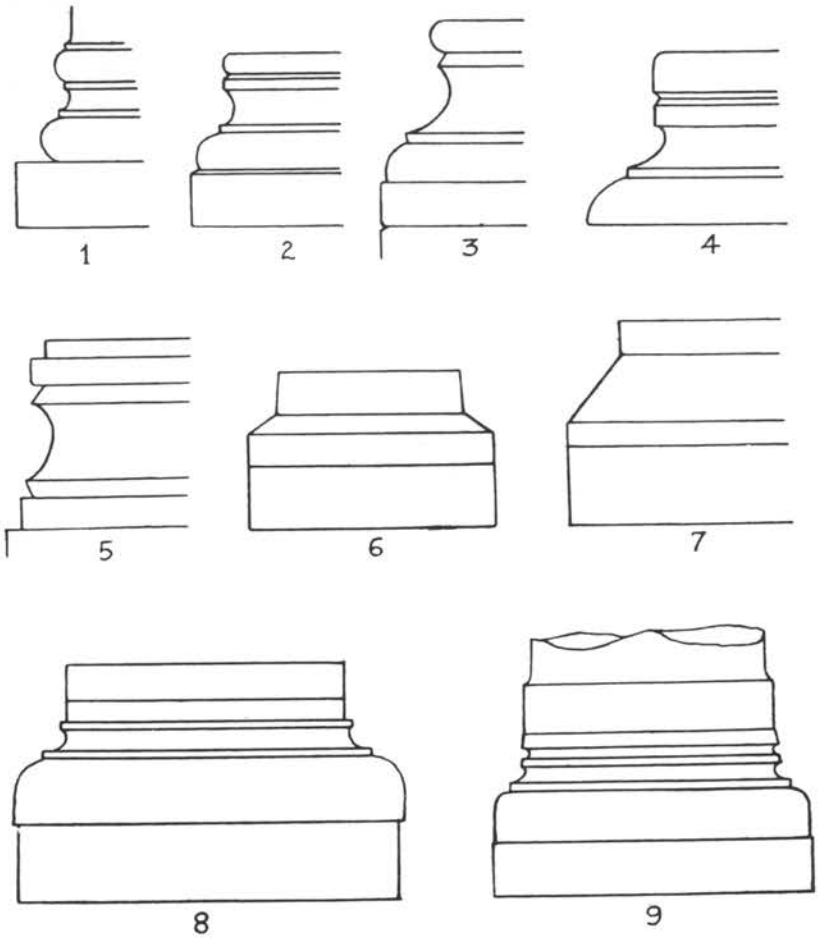

Εἰκ. 218. Βάσις παλαιοχριστιανικῶν κιόνων 1. Καμίσας Ἀλγερίου 2. Aboba – Πλίσκας (Βουλγαρίας) 3. Θάλας (Τύνιδος) 4. Βηθλεὲμ 5. Θάλας 6. Ὑψηλομετώπου Λέσβου 7. Aboba – Πλίσκας (Βουλγαρίας) 8 καὶ 9. Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως.

σχηματίζοντα συνήθως βαθὺ πρὸς τὰ κάτω κοίλωμα εἰσχωροῦν ἐντὸς τῆς κάτω σπείρας[1] καὶ εἶτα ἀναδυόμενον (εἰκ. 220, 3), κατὰ δὲ τὴν δευτέραν

[1] Βάσις κίονος βασιλικῆς Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (εἰκ. 221), βάσις κίονος ναοῦ τῆς Παναγίας, τῆς συνοικίας τῶν Μαγγάνων ἐν Κωνσταντινουπόλει (DEMANGEL – MAMBOURY, Le Quartier des Manganes σ. 35 εἰκ. 42), βάσις βασιλικῆς Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος (Κρήτης) (εἰκ. 220,3).

περίπτωσιν αἱ μὲν ἄνω σπεῖραι ἀπὸ ἡμικυκλικῆς λαμβάνουσιν ἡμιελλειψοειδῆ (εἰκ. 218, 4 καὶ 220, 4) ἢ καὶ ὀρθογώνιον [1] τομήν (εἰκ. 218, 9), ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν σκοτία καθίσταται ρηχοτέρα καὶ περισσότερον ὀρθή [2] (εἰκ. 218, 1 καὶ 220, 4) καὶ τέλος αἱ μεταξὺ σπειρῶν καὶ σκοτίας ταινίαι, ἀντὶ νὰ ἐξέχωσιν, εἰσέχουν [3] (εἰκ. 218, 1 καὶ 220, 1, 2).

Οὐ μόνον δὲ τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ αἱ ἀναλογίαι τῶν στοιχείων, ἅτινα ἀπαρτίζουσι τὴν βάσιν ἀλλοιοῦνται, μάλιστα κατὰ τὸν Ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνα. Ὑπερβολικὸν ἰδίᾳ γίνεται τὸ πλάτος τῶν ταινιῶν εἰς βάρος τῶν ἄνω σπει-

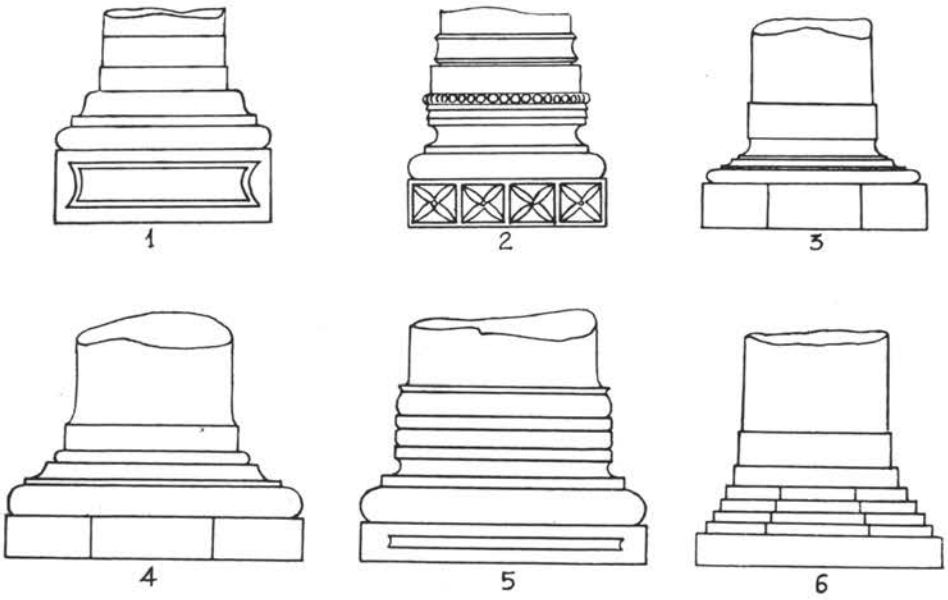

Εἰκ. 219. Βάσεις παλαιοχριστιανικῶν κιόνων 1. Torcello 2. Ρεφαδὶ Συρίας 3 καὶ 4. Μαγγάνων Κ/πόλεως 5 Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως 6. Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας.

ρῶν. Πολλάκις μάλιστα αἱ ταινίαι διπλασιαζόμεναι καταντοῦν ν' ἀντικαταστήσουν ὁλοσχερῶς τὴν ἄνω σπεῖραν [4] (εἰκ. 218, 8, 9 καὶ 219, 3) ἢ καὶ

---

[1] Κίονες βασιλικῆς Βηθλεέμ (VINCENT καὶ ABEL, Bethléem, πίν. XI), Μαγγάνων (DEMANGEL - MAMBOURY, ἔ. ἀ.) (εἰκ. 219, 3).

[2] Μηδαύων (E. WEIGAND, A. M. 1914 πίν. IV, 4), Χισσὰρ Βουλγαρίας (E. DYGGVE - R. EGGER, Forschungen in Salona III, Wien 1939, εἰκ. 40).

[3] Βασιλικὴ Khamissa (GSELL καὶ JOLLY, Khamissa, Paris 1914, σ. 69 εἰκ. 14).

[4] Ναὸς Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κωνσταντινουπόλεως (MILLINGEN, Byz. churches in Constantinople σ. 83 εἰκ. 30), βασιλικὴ Aboba Pliska (Izvestija Ρωσ. ἀρχ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως Λεύκωμα πίν. XL), βασιλικὴ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας (εἰκ. 216), Κινστέρνα Μαγγάνων (DEMANGEL - MAMBOURY, ἔ. ἀ. σ. 32), (εἰκ. 219, 3), Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 217).

ἀμφοτέρας [1] (εἰκ. 218, 5). Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης διὰ τὸν Ϛ' μ. Χ. αἰῶνα ἀποβαίνει καὶ ἡ προσθήκη νέων στοιχείων, ὡς π.χ. τρίτης σπείρας ἢ καὶ ἄλλων κυματίων ἐπισωρευομένων ὅλως ἀνοργάνως [2] (εἰκ. 218, 9 καὶ 219, 5).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν πλίνθον αὕτη συνήθως μὲν παρέμενε τετράγωνος, ἐνίοτε ὅμως ἀπέβαινε καὶ ὀκταγωνική [3]. Εἴς τινας περιπτώσεις (βασιλικὴ Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, κιβώριον βασιλικῆς Παρεντίου [4]) αἱ γωνίαι, αἵτινες δημιουργοῦνται μεταξὺ τῆς τετραγώνου πλίνθου καὶ τῆς κυκλικῆς σπείρας, ἐπληροῦντο — κατὰ ρωμαϊκὰ βεβαίως πρότυπα [5] — διὰ πλαστικῶν φύλλων καλάμου (εἰκ. 221) ἀποτελούντων τοὺς μακρινοὺς προγόνους τῶν ρωμανικῶν καὶ γοτθικῶν «πτερνιστήρων» [6]. Εἴς τινα τέλος παραδείγματα

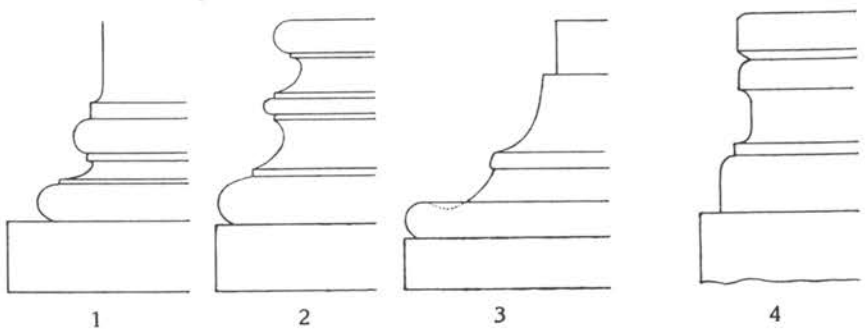

Εἰκ. 220. Βάσεις κιόνων: 1. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου 2. Βασιλικῆς Μήνιγγος (Τυνισίας) 3. Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος Κρήτης 4. Μηδαύων Ὑπεριορδανίας (Madaba).

συναντῶμεν ἀντὶ σπειρῶν τρεῖς ἐπαλλήλους ὀκταγωνικὰς πλίνθους, διατεταγμένας ἐν εἴδει βαθμίδων [7] (εἰκ. 219, 6). Τοιούτου δὲ εἴδους βάσις εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ χειρογράφου τῆς Λαυρεντιανῆς βιβλιοθήκης [7].

---

[1] Βασιλικὴ Θάλας (Τύνιδος) (GAUCKLER, Basiliques chrét. de Tunisie πίν. XIX).

[2] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Α' (1907) σ. 87 σχ. 16. Μεγάλοι κίονες Ἁγ. Σοφίας.

[3] Ναὸς Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κωνσταντινουπόλεως (MILLINGEN, Byz. churches in Constantinople σ. 83 εἰκ. 30), Βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 16 εἰκ. 14), Κινστέρνα καὶ στοὰ συνοικίας Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως (DEMANGEL - MAMBOURY, Le Quartier des Manganes σ. 32 καὶ 35 πβλ. καὶ σ. 91 εἰκ. 102).

[4] ERRARD καὶ GAYET, L'art byzantin, τ. II Parenzo, πίν. 18.

[5] Ἀσπαλάθου. J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer², Stuttgart 1905, σ. 407 εἰκ. 451, 452 G. NIEMANN, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910, εἰκ. 56.

[7] E. M. SIMPSON, A history of archit. development τ. II, New - York 1909, σ. 40 εἰκ. 24.

[6] Ἁγ. Βιτάλιος Ραβέννας (COLASANTI, Arte biz. in Italia πίν. 49,5, HOLTZINGER, Altchr. und byz. Baukunst, Leipzig 1909, σ. 149 εἰκ. 230), Μονὴ Κάτω Παναγιᾶς Ἄρτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' σ. 81 εἰκ. 12).

[7] *Laurentianus* LXXIV, 7. φ. 221 (EBERSOLT, Miniature byzantine, Bruxelles 1926, πίν. XXXVIII, WEITZMANN, Buchmalerei πίν. XLI, 227).

Αἱ βάσεις τῶν κιόνων κατεσκευάζοντο συνήθως, λόγῳ τῶν γλυφῶν ἃς ἔφερον, ἐκ λευκοῦ μετ' ἐλαφρῶν φλεβῶν μαρμάρου (Προκοννησίου [Βοσπορίου] ἢ Πεντελησίου), ὅπερ λαξεύεται εὐκολώτερον. Σπανιώτατα διεκοσμοῦντο αἱ σπεῖραί των διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος [1], ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ σκοτία, ὡς π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Ἀπολλινάριον in Classe τῆς Ραβέννας [2] (εἰκ. 216). Ἡ πλίνθος τοὐναντίον συχνὰ ἔφερε τὸ γνωστὸν ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν ἤδη χρόνων κυρτὸν ἔγγλυφον κόσμημα, οἷον βλέπομεν εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως [3] (εἰκ. 219,5), τὸν νέον Ἁγ. Ἀπολλινάριον τῆς Ραβέννας (εἰκ. 221,α) καὶ τὴν μητρόπολιν τοῦ Torcello

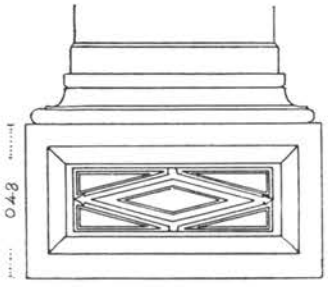

Εἰκ. 221. Βάσις μετὰ ὀρθογωνίου ἐγγλύφου βάθρου Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας.

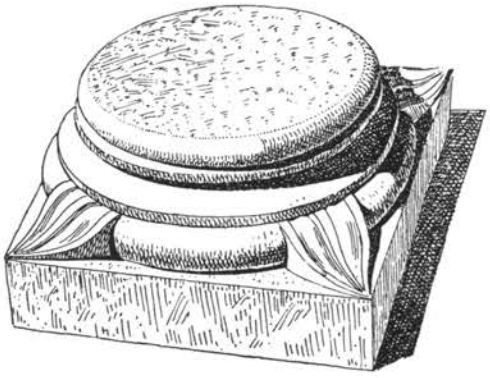

Εἰκ. 221α. Βάσις μετὰ γωνιαίων φύλλων συνδέσεως τῆς κάτω σπείρας πρὸς τὴν πλίνθον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἀσπαλάθου.

(εἰκ. 219,1) [4], ἐνίοτε δὲ διεκοσμεῖτο καὶ διὰ σειρᾶς τετραγώνων περικλειόντων τετράφυλλα [5] ὡς εἰς Ρεφαδὶ τῆς Συρίας (εἰκ. 219,2). Καὶ τῆς ὀκταγωνικῆς δὲ πλίνθου αἱ πλευραὶ διεκοσμοῦντο ἐνίοτε διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων καὶ ἀνθεμίων (πβλ. τὴν βάσιν τοῦ Διδυμαίου τῆς Μιλήτου [6]), ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐξ ἐρυθρωποῦ ἀσβεστολίθου βάσις τῆς Κων/πόλεως [7].

---

[1] Πβλ. καὶ τὸν ἰωνικὸν τοιχοβάτην (;) τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1919 σ. 16, εἰκ. 16, ἔνθα κατὰ λάθος ἡ εἰκὼν ἐτέθη ἀντιστρόφως, εἶναι δὲ καὶ ἀμφίβολον ἂν τὸ τεμάχιον ἀνήκει κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν βασιλικήν).

[2] TOESCA, Storia dell'arte Italiana, Torino 1927, I, σ. 134 εἰκ. 88 v.

[3] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας Α', σ. 87 σχ. 16.

[4] CH. ERRARD. L'art byzantin τ. IV πίν. VII.

[5] Ρεφαδὶ Συρίας (DE VOGÜÉ, La Syrie centrale) HOLTZINGER, Handb. arch. 3,1 εἰκ. 178.

[6] W. B. DINSMOOR, The Architecture of ancient Greece, 1950, πίν. LVI.

[7] LEHMANN – HARTLEBEN, Byzantinisch – neugr. Jahrb. III σ. 118 εἰκ. 12.

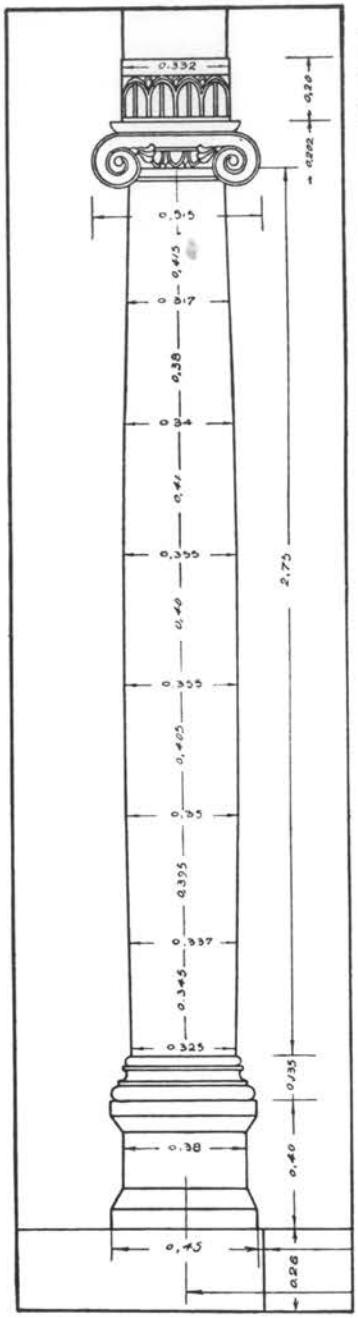

Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων. Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ κίονες, ἀκολουθοῦντες καὶ κατὰ τοῦτο τὴν παράδοσιν τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων, εἶχον γενικῶς τοὺς κορμοὺς αὐτῶν μονολίθους καὶ ἀρραβδώτους. Ἕφερον δ' οἱ κορμοὶ των συνήθως μὲν μείωσιν [1] — ἴσην περίπου πρὸς τὸ $^1/_7$ ἢ τὸ $^1/_8$ τῆς κάτω διαμέτρου των, ὡς π. χ. εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, σπανιώτατα δὲ καὶ ἔντασιν, οἵαν συναντῶμεν εἰς τοὺς κίονας τῶν βασιλικῶν τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ [2] καὶ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος [3] (εἰκ. 222), καὶ οἵαν παρουσιάζουσιν ἐπίσης οἱ κίονες τοῦ προπύλου τῆς προϊουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας [4] (εἰκ. 81). Ἡ ὑπερβολικὴ καμπύλη τῆς γενετείρας τοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων τούτων ἔχει κατὰ τὰς ἄνω περιπτώσεις τὸν ὁριζόντιον αὐτῆς ἄξονα περίπου εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους, οὕτως ὥστε οἱ κίονες νὰ ἐμφανίζουσι μορφὴν ἐλαφρῶς ἀτρακτοειδῆ. Πρὸς τὰ κάτω ὁ κορμὸς ἐφωδιάζετο συνήθως μὲ *ἀπόθεσιν* ἤτοι μὲ ἐλαφρὰν διαπλάτυνσιν καταλήγουσαν εἰς ταινίαν, πρὸς δὲ τὰ ἄνω ἔφερε μικρὰν σπεῖραν μετὰ ταινίας *(ἀπόφυσιν)* ἢ

[1] Κίονές τινες τῆς Ἁγ. Σοφίας (οἱ πράσινοι) καὶ οἱ διπλοῖ τοῦ πρὸς Δ γυναικωνίτου οὐδεμίαν παρουσιάζουσι μείωσιν (ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἐκφρ. Β' [1908] 32 πβλ. καὶ Α' [1907] 97).

[2] VINCENT καὶ ABEL, Bethléem πίν. XI.

[3] ORLANDOS, Byzantion V σ. 215 εἰκ. 5. Ἐλαφρὰ ἔντασις παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς κίονας τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les mon. chrét. de Salon., 1918, σ. 160), ἀλλ' οὗτοι προέρχονται πιθανῶς ἐξ ἀρχαίου τινὸς ναοῦ. Τὸν κίονα τοῦ Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου τῆς Ἐφέσου ἀναπαριστᾷ μετ' ἐντάσεως καὶ ὁ ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Ἀρχ. Δελτ. 7, 105).

[4] A. M. SCHNEIDER, Atti del V. Congresso Roma II 1940 σ. 212 καὶ Jahrbuch des Instituts 50 (1935), A. A. στ. 309 εἰκ. 2.

→ Εἰκ. 222. Κίων μετ' ἐντάσεως τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος.

καὶ μόνον ταινίαν. Ἡ τοποθέτησις τῶν κορμῶν ἐπὶ τῶν βάσεων ἢ μᾶλλον ἡ ἕδρασις αὐτῶν διηυκολύνετο καὶ διὰ φύλλων μολύβδου [1].

Ἡ κυλινδρικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ τῶν παλαιοχριστιανικῶν κιόνων ἔμενε κατὰ κανόνα ἀρράβδωτος, ὁσάκις δὲ συναντῶμεν ραβδωτοὺς κίονας πρέπει νὰ συμπεραίνωμεν, ὅτι προέρχονται ἐξ ἀρχαίων μνημείων [2]. Ἡ ἀποφυγὴ τῶν ραβδώσεων δὲν προέρχεται μόνον ἐκ τοῦ λόγου τοῦ «ἧττονος κόπου», ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ κορμοὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κατεσκευάζοντο συνήθως ἐκ πολυχρώμων μαρμάρων — συνήθως βαθυπρασίνων καὶ πορφυρῶν — ἐφ' ὧν οὐ μόνον ἐπιπονωτάτη εἶναι ἡ λάξευσις ραβδώσεων, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς των σκληρότητος, ἀλλὰ καὶ ἄσκοπος σχεδόν· διότι αἱ ραβδώσεις ἐξαφανίζονται εἰς τὸ σκοτεινὸν χρῶμα τοῦ μαρμάρου ἢ τὰς ποικίλας φλέβας ποὺ τὸ διατρέχουν. Εἰς τοιούτους σκοτεινοχρώμους κορμοὺς τὰς ραβδώσεις ἀντικαθιστῶσιν αἱ φωτειναὶ κατακόρυφοι γραμμαί, αἵτινες γεννῶνται λόγῳ τῆς στιλβώσεως καὶ γανώσεως τοῦ μαρμάρου [3].

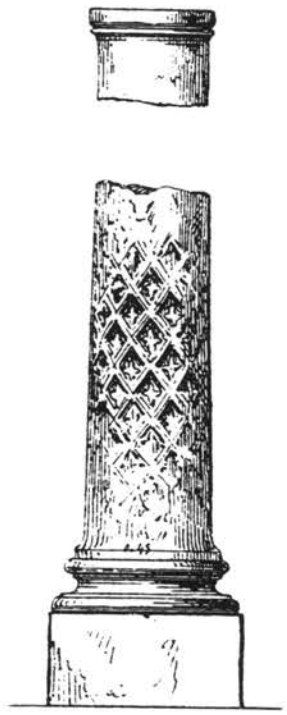

Εἰκ. 223. Κορμὸς κίονος μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κασσερίν (Τυνισίας) (Gauckler).

Κατ' ἀναλογίαν δὲ τῶν σκοτεινοχρόων καὶ οἱ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κατασκευαζόμενοι κορμοὶ ἐξετελοῦντο ἀρράβδωτοι καὶ ἔμενον γενικῶς ἀκόσμητοι, πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως [4], καθ' ἣν ἐγλύφη

[1] Σώζονται ἀκόμη τοιαῦτα εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης πβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 1918, Παράρτ. σ. 17 καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Οὕτω π. χ. οἱ δωρικοὶ κίονες τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς (HOLTZINGER, Handb. der Archit. 3,1 σ. 48 εἰκ. 41), τῆς Ἁγ. Σαβίνας (422 – 433) (F. DEICHMANN, Röm. Mitt. 55 [1940] Beilage 2 ἀρ. 1) εἶναι ραβδωτοί, ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ κορινθιακοὶ κίονες τῆς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου τοῦ ἐκτὸς τῶν τειχῶν (DEICHMANN, ἔ. ἀ. ἀρ. 2), τοῦ Καλὰτ Καλωτάς, ἀρχῶν Ε' αἰ. (DEICHMANN, ἔ. ἀ. ἀρ. 5), τοῦ Σαβαραθᾶ τῆς Τριπολίτιδος, Ϛ' αἰ. (DEICHMANN, ἔ. ἀ. ἀρ. 6), τοῦ Ἁγ. Γεωργίου in Velabro Ρώμης, Ζ' αἰ. (DEICHMANN, ἔ. ἀ. ἀρ. 7) φέρουσι ραβδώσεις, ὡς καὶ οἱ τοῦ Ἁγ. Ἰσιδώρου τῆς Χίου (ORLANDOS, Monum. byz. de Chios πίν. 2, c), τῆς βασιλικῆς τῆς Καρθαίας Κέας (GRAINDOR, B. C. H. 29 [1905] σ. 334 εἰκ. 3), τῆς Πριήνης (WIEGAND – SCHRADER, Priene, Berlin 1904, σ. 485 εἰκ. 597) καὶ τέλος (κατὰ τὰ 2 ἄνω τρίτα) οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες τοῦ Παρθενῶνος

[3] «*Στιλπνότητας κιόνων*» ἀναφέρει ὁ ΒΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ (V, 4 De Boor). Ὅτι δὲ καὶ οἱ κίονες τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας ἦσαν ἐστιλβωμένοι ἀναφέρει ὁ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Β' (1908) σ. 27.

[4] Βασιλικὴ Κασσερίν (Τύνιδος) (GAUCKLER, Basiliques chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXVII).

ἐπὶ τοῦ κορμοῦ δικτυωτόν τι κόσμημα περικλεῖον τρίφυλλα[1] (εἰκ. 223). Ἀντιθέτως οἱ κορμοὶ τῶν μικροτέρας κλίμακος κιόνων, ἰδίᾳ δὲ τῶν κιβωρίων, συχνὰ ἔφερον, κατὰ παλαιὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα[2], εἰς μὲν τὸ κάτω τρίτον αὐτῶν κατακορύφους, κυρτὰς ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ, ραβδώσεις, εἰς δὲ τὸ ἄνω ἑλικοειδεῖς[3] ἢ τεθλασμένας[4]. Τοιούτου εἴδους κίονες εἰκονίζονται συχνὰ καὶ ἐπὶ ἱστορημένων χειρογράφων[5]. Ἑλικοειδεῖς ὡσαύτως ραβδώσεις συχνὰ εἰκονίζονται φέροντες καὶ οἱ κοσμοῦντες τὰς παρειὰς παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων—ἰδίᾳ τῶν λεγομένων ἀντιοχειανῶν—διακοσμητικοὶ κιονίσκοι[6].

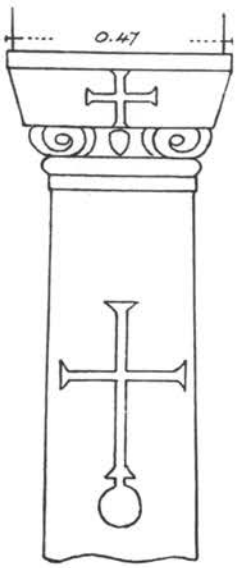

Εἰκ. 224. Κορμὸς κίονος τῆς βασιλικῆς τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου μετ' ἀναγλύφου μεγάλου σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου συνήθης διακόσμησις τῶν κορμῶν τῶν κιόνων ἦτο ἡ διὰ μεγάλων ἀνισοσκελῶν ἀναγλύφων σταυρῶν, ἄλλοτε ἁπλῶν καὶ ἄλλοτε βαινόντων ἐπὶ σφαίρας (εἰκ. 224). Τοιούτους σταυρούς, γλυφομένους συνήθως ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ἄνω πέρατος τοῦ κορμοῦ, συναντῶμεν εἰς τὰς βασιλικὰς Μεσαναγροῦ Ρόδου[7] (εἰκ. 224), Ἁγ. Στεφάνου καὶ Μαστιχάρη τῆς Κῶ[8], Φιλίππων[9], Φθιωτίδων Θηβῶν[10] (εἰκ. 63), Χερσονήσου[11] κλπ.

[1] Τὸ εἶδος τῆς διακοσμήσεως ταύτης ἐνθυμίζει ζωηρῶς ἀνάλογα παραδείγματα κορμῶν κιόνων μεσαιωνικῶν ναῶν τῆς Δύσεως. Ὅρα JACKSON, Byz. and Roman. Archit. τ. II, Cambridge 1914, πίν. CXXII. Προσθέτω ἐνταῦθα, ὅτι καὶ κορμοί τινες τοῦ μαρτυρίου τῆς Ἁγ. Εὐφημίας Κ/πόλεως φέρουσι παραπλησίαν πρὸς τοῦ Κασσερὶν διακόσμησιν ἄλλοι δὲ πάλιν κτηρίου τοῦ Θεοδοσίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀποκείμενοι σήμερον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Μουσείου, ἀπομιμοῦνται κορμοὺς δένδρου μετὰ ρόζων.

[2] Οὕτω π.χ. οἱ κίονες τῶν προπυλαίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδισιάδος (Α' αἰ. μ. Χ.) παρουσιάζουσιν εἰς ὁλόκληρον τὸν κορμόν των ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις ἐναλλὰξ δεξιοστρόφους καὶ ἀριστεροστρόφους (G. JACOPI, Gli scavi della miss. arch. italiana di Afrodisiade, 1939, πίν. XLVIII εἰκ. 3 καὶ 4).

[3] Πβλ. τὸ κιβώριον τοῦ Ἁγ. Ἐλευκαδίου ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ in Classe τῆς Ραβέννας (RIVOIRA, Origini dell'architettura lombarda, Milano 1908, εἰκ. 155) καὶ τὸν κίονα τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων (FILOV, Studien zur Kunst des Ostens 33).

[4] Ἡμικίονες ἐκ Μπαουϊτ καὶ Σακαρᾶ ἐν τῷ Μ. τοῦ Λούβρου STRZYGOWSKI, Amida εἰκ. 81 καὶ 84.

[5] Par. Gr. 510 φ. 52, 71, 104, 149, 332 (OMONT, Facs. Min. 1929, πίν. XXIV, XXVII, XXXI, XXXIV, XLVII) καὶ Par. Gr. 139 φ. 5 (OMONT, ἔ. ἀ. πίν. V).

[6] Ὅρα συγκεντρωμένας ἀπεικονίσεις τοιούτων κιονίσκων σαρκοφάγων τῆς Δύσεως παρὰ E. DEICHMANN, Röm. Mitt. 55 (1940) σ. 123 εἰκ. 1, 2, 3. 4. Ὅμοιοι στρεπτοὶ κιονίσκοι εὑρηνται καὶ ἐπὶ παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τῆς Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ' [1948] σ. 53 εἰκ. 46).

[7] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ' σ. 38 εἰκ. 32. [8] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. Ϛ' σ. 38 σημ. 1.

[9] LEMERLE, Philippes σ. 403. [10] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 41.

[11] Pamjatniki christianskago Chersonesa, Moskba 1905, σ. 93 εἰκ. 67.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι συχνάκις ἐπὶ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων ἐχαράσσοντο ἢ καὶ ἐνεπήγνυντο μεταλλικοὶ σταυροί, ὡς π. χ. ἐν Νικοπόλει (βασιλικὴ Β, εἰκ. 225), Ὑδροῦντι[1] (Otranto) καὶ Ἁγ Σοφίᾳ Κων/πόλεως[2] ἢ ἐτίθεντο ἐντὸς κρυπτῶν λαξευμάτων ἅγια λείψανα[3] καὶ ὅτι ἐνίοτε ἐχαράσσοντο ἐπὶ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων καὶ ἐπικλήσεις τῶν πιστῶν πρὸς τὸν ἐν τῷ ναῷ τιμώμενον ἅγιον, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Συΐας Σελίνου Κρήτης[4] πρὸς τὸν Ἅγ. Δημήτριον καὶ τὸν Ἅγ. Παντελεήμονα.

Εἰκ. 225. Κορμὸς κίονος μετ' ἐμβλήτου σταυροῦ τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως.

Εἰς τὰς μικροτέρας βασιλικὰς οἱ κορμοὶ προσηλοῦντο ἐπὶ τῶν βάσεων τῇ βοηθείᾳ σιδηρῶν γόμφων μολυβδοχοουμένων. Χάριν δὲ μείζονος ἀντοχῆς οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων, οἵτινες εἶχον νὰ βαστάσωσι σημαντικὰ βάρη, ἐφωδιάζοντο ἐνίοτε εἰς τὸ ἄνω των μέρος, ἤτοι εὐθὺς ὑπὸ τὸ κιονόκρανον, ὡς καὶ εἰς τὸ κάτω αὐτῶν μέρος, ἤτοι εὐθὺς ὑπὲρ τὴν βάσιν, δι' ὀρειχαλκίνων στεφανῶν, ἃς ὁ ΦΩΤΙΟΣ[5] ὀνομάζει *περιζώματα*.

Πρὸς ἀνύψωσιν τῶν κιόνων εἰς τὰς θέσεις των ἐχρησιμοποιοῦντο εἰδικαὶ ἀνυψωτικαὶ μηχαναὶ καὶ ἰκριώματα *(σκαλώσεις)*, ἅτινα συχνάκις βλέπομεν εἰκονιζόμενα ἐπὶ χειρογράφων[6], ἀναγλύφων[7] καὶ ψηφιδωτῶν[8]. Πρὸς

[1] COLASANTI, Arte biz. in Italia πίν. 57.

[2] ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ἔ. ἀ. τ. Β' σ. 28, 33, 69, 225, 236 κλπ.

[3] Κατὰ τὸν ANONYMON BANDURI, Imp. Orient. (Ε. Π. τ. 122 σ. 1305 D) ὁ Ἰουστινιανὸς «*ἐν ἑκάστῳ κίονι τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω* (τῆς Ἁγ. Σοφίας) *ἅγιον λείψανον ἔχει ἐνθρονιασμένον*».

[4] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητικὰ Χρονικά, Ζ' (1953) τεῦχος 3.

[5] Ἔκφρασις Νέας Ἐκκλησίας ἐν ΚΩΔΙΝΩι σ. 198, 12-13 (Βόννης). Τοιαύτας στεφάνας καλλιτεχνικῶς διαμορφωμένας ἤτοι μεθ' ὑποδηλώσεως ἀμυγδαλωτῶν ἥλων καὶ ὀρθογωνίου πίνακος, φέροντος τὸ μονογράφημα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τῆς Θεοδώρας φέρουσιν οἱ πλεῖστοι τῶν μονολίθων κιόνων τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Β' 28,30). Ὡσαύτως τοιαύτη στεφάνη χαλκοῦ διεσώθη εἰς κίονας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. τ. 7 1921 - 22 σ. 187 εἰκ. 60,1).

[6] Κῶδιξ Βιργιλίου τοῦ Βατικανοῦ (Vatic. 3225) (Δ ἢ Ε' αἰ.) εἰκὼν γραμμικὴ παρὰ BLÜMNER, Technologie κλπ. τ. 3 σ. 83, φωτοτυπ. παρὰ FRANZ FELDHAUS, Die Technik der Antike und des Mittelalters, Potsdam 1931, σ. 210 εἰκ. 246. STRZYGOWSKI, Miniat. Serb. Psalters πίν. 31. Ψαλτήριον Barberini Βατικανοῦ (HEISENBERG, Byz. Reich 177). Πεντάτευχος Ashburnam (STRZYGOWSKI, Orient oder Rom, Leipzig 1901, σ. 33 εἰκ. 11). Paris. gr 20 φ. 4. Ψαλτήριον (OMONT, ἔ. ἀ. πίν. LXXIII, 2). Paris. gr. 510 φ. 360 (OMONT, ἔ. ἀ. πίν. LI [Θ' αἰ.]).

[7] Ὀβελίσκος Θεοδοσίου ἐν Κωνσταντινουπόλει.

[8] Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Μάρκου Βενετίας (DIEHL, Manuel[2] σ. 543 εἰκ. 258).

εὐχερεστέραν δὲ διὰ σχοινίων μετακόμισιν καὶ στάσιν τῶν πελωρίων κιόνων τῆς Ἁγίας Σοφίας (διάμ. 1.13, ὕψ. 10.45) θὰ ἐχρησίμευον πιθανῶς καὶ τὰ ἐπί τινων κορμῶν τοῦ ναοῦ τούτου παρατηρούμενα ἐξογκώματα τοῦ μαρμάρου, ἅτινα ἐλησμόνησαν τελειωτικῶς νὰ ἀπολαξεύσουν [1].

Κιονόκρανον. Τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ κίονος ἀποτελεῖ τὸ κιονόκρανον. Ὅπως ἡ κεφαλὴ διὰ τὸν ἄνθρωπον, οὕτω καὶ τὸ κιονόκρανον διὰ τὸν κίονα ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικώτερον αὐτοῦ μέλος. Αἱ λέξεις ἄλλως τε, δι' ὧν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον ἐδηλώθη τὸ ἀνώτατον τοῦ κίονος μέλος, φανερώνουν σαφῶς τὴν ἑκάστοτε πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα παρομοίωσιν τοῦ κίονος, ἣν καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων συνάγομεν. Οὕτω οἱ μὲν ἀρχαῖοι ἔκαμνον, ὡς γνωστόν, χρῆσιν τῆς λέξεως *κιονόκρανον* [2] ἢ *κιόκρανον* [3], οἱ δὲ παλαιοχριστιανικοὶ συγγραφεῖς τῆς λέξεως *κεφαλίς* [4] ἢ *κεφαλή* [5]. Τέλος ὁ ὁμηρίζων ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ ὀνομάζει τὰ κιονόκρανα *κάρηνα* [6]. Ἀργότερον — ἀπὸ τοῦ Ϛ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς — ἐπανῆλθεν ἡ χρῆσις τοῦ ἀρχαίου ὅρου [7], ἔτι δὲ βραδύτερον ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ ὅροι *κεφαλοκιόνιον* [8], *κιονοκέφαλον* [9] καὶ *κεφαλοκόλωνον* [10].

Τὸ εἶδος τοῦ ἑκάστοτε χρησιμοποιουμένου κιονοκράνου, ὅπερ, σημειωτέον, λόγῳ τῶν πολλῶν αὐτοῦ γλυφῶν, κατεσκευάζετο σχεδὸν πάντοτε ἐκ μαλακοῦ λευκοῦ μαρμάρου, δὲν ἐχαρακτήριζε μόνον τὸν κίονα καθ' ἑαυτὸν ἀλλὰ καὶ τὸν ρυθμὸν τοῦ ὅλου κτηρίου, εἰς ὃ ἀνῆκεν.

Ὡς δὲ καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ὁ παγκοσμίως κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ — ἤτοι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ Δ΄ αἰ. — κυριαρ-

---

[1] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Β΄ (1908) σ. 33 καὶ 35.

[2] Τὸ δεύτερον συνθετικὸν τῆς λέξεως σχετίζεται πρὸς τὸ κρανίον, κάρα κλπ. ἤτοι τὴν κεφαλήν.

[3] ΞΕΝΟΦ., Ἑλλην. Δ΄, 4,5 ΠΛΑΤΩΝ Ο ΚΩΜ. (Λακ. ἀποσπ. 72) BEKKER, Anecdota 105, 10, ΣΤΡΑΒΩΝ Δ΄, 4, 6, ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ Ζ΄, 121. IG I 322α, 29 (Ἐρεχθ.), IG XI², 199,41 (Δήλου).

[4] ΓΡΗΓ. Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Ε.Π. 35, 1037Β - ΓΡΗΓ. Ο ΝΥΣΣΗΣ, Ε. Π. 46, 1100Α, ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ε. Π. 55, 510 καὶ ΧΟΡΙΚΙΟΣ. Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανὸν II, 52 (Ἔκδ. Förster - Richtsteig σ. 41) πβλ. καὶ ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 330,21 (Βόννης).

[5] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ διάκονος καὶ ρεφερενδάριος, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον ἔκδ. Φ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Μνημεῖα Ἁγιολογικά, Βενετία 1884, σ. 65, ΘΕΟΦΑΝ. Χρονογρ. 351,4 (Βόννης) καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΣ BANDURI, Imp. Orient. (Ε. Π. 122 στ. 1301 D).

[6] Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 376.

[7] Κιόκρανον: ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. I, 20 (Förster - Richtsteig σ. 8). Κιονόκρανον: ΦΩΤΙΟΣ, Ἔκφρ Νέας Ἐκκλησίας ἐν ΚΩΔΙΝΩι σ. 198, 12 (Βόννης), ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ, 583,14 (Βόννης), ΚΕΔΡΗΝΟΣ τ. II, 497, 15 (Βόννης).

[8] Διάταξις ΜΙΧ. ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΟΥ τοῦ 1077 παρὰ MIKLOSICH - MÜLLER, Acta et Diplomata 5, 324, ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 143, 16 (Βόννης).

[9] Ἐπιγραφὴ Σίδης, ROTT, Kleinasiatische Denkmäler 367 ἀρ. 72.

[10] ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ VII, 43 (τοῦ ἔτους 1619), BANESCU, Ε.Ε.Β.Σ. 3,155. Ὁ ὅρος *κεφαλοκόλωνον* εἶναι καὶ σήμερον ἔτι ἐν χρήσει.

χῶν ρυθμὸς ἦτο ὁ κορινθιακός, — ἄλλοτε ἁπλοῦς καὶ ἄλλοτε σύνθετος — εἰς πολὺ δὲ μικρότερον βαθμὸν ἐφηρμόζετο καὶ ὁ ἰωνικός, σπανίως δὲ καὶ ὁ δωρικός[1]. Τῶν δύο πρώτων λοιπὸν ρυθμῶν τὰ κιονόκρανα παρέλαβον κατ' ἀρχάς, ὡς ἦτο φυσικόν, καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ἐφήρμοσαν εἰς τὰ κτίσματα αὐτῶν[2]. Δὲν τὰ ἐκράτησαν ὅμως ἐπὶ πολὺ ἀμετάβλητα, ἀλλ' ἤδη λίαν ἐνωρὶς ἐπέφεραν εἰς αὐτὰ σημαντικὰς τροποποιήσεις, κατὰ δὲ τὸν Ε΄ καὶ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα καὶ τὰ μετέπλασαν δημιουργικῶς εἰς πλείστους νέους τύπους. Τὰ διαδοχικὰ ταῦτα στάδια τῆς ἐξελίξεως καὶ τοὺς τύπους τῶν κιονοκράνων, οἵτινες μαρτυροῦσι ταυτοχρόνως καὶ περὶ τῶν ἑκάστοτε ἀλλαγῶν τῆς καλλιτεχνικῆς βουλήσεως καὶ ἀντιλήψεως, θέλομεν ἐξετάσει λεπτομερῶς ἐνταῦθα ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἁπλοῦ κορινθιακοῦ.

Πρὶν ὅμως εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν ταύτην σκόπιμον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν προτύπων, ὡς καὶ τὰ χαρακτηριστικά, ἅτινα παρουσίαζε τὸ κορινθιακὸν κιονόκρανον περὶ τὸ 300 μ. Χ.[3]· διότι οὕτω θὰ καταστῶσι σαφέστεραι αἱ διαδοχικαὶ τροποποιήσεις, τὰς ὁποίας ἐπέφεραν εἰς αὐτὸ οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες.

α) ***Τὸ ἁπλοῦν κορινθιακὸν κιονόκρανον.*** Τὸν πυρῆνα τοῦ ἀρχαίου κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀπετέλει ὁ *κάλαθος*[4] (εἰκ. 226). Οὗτος

---

[1] Ἰδίᾳ εἰς μνημεῖα ἀρχαῖα μετατραπέντα εἰς βασιλικάς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Καρθαίας καὶ τὸν Παρθενῶνα. Εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς βασιλικὰς ἐγένετο ὡσαύτως χρῆσις δωρικῶν κιονοκράνων ὡς π. χ. ἐν Β. Ἀφρικῇ (Ἀλγεριῳ) (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie τ. II, Χενσὶρ Οὐαζέν (σ. 241), Σάταφις (Périgotville) (σ. 247), Χενσὶρ Σεφφάν (σ. 252), Σεριάνα (σ. 254), Χενσὶρ Ταμπιά (σ. 262) καὶ Συρίᾳ (Um - is - Surab, H. C. BUTLER, Syria, Publ. of the Princeton Univ. Div. II Sect. A σ. 3. II B σ. 290 εἰκ. 311, 312 καὶ 355 εἰκ. 382, 383. Τοῦ αὐτοῦ: Early churches in Syria σ. 29 εἰκ. 25, 26). Δωρικὰ κιονόκρανα φέρει ἐπίσης καὶ ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ Ἁγ. Πέτρου τοῦ ἐν Δεσμοῖς (HOLTZINGER, Handb. d. Architektur 3, 1 σ. 48 εἰκ. 41).

[2] ΓΡΗΓ. Ο ΝΥΣΣΗΣ ἐν τῇ γνωστῇ πρὸς Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ αὐτοῦ (Ε.Π. 46, 1100 Α) ἀναφέρει «*κεφαλίδας διαγλύφους κατὰ τὸ κορίνθιον εἶδος*».

[3] Τὴν ἐξέλιξιν τῶν τύπων τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου πρῶτος ἐμελέτησεν ὁ WEIGAND (Ath. Mitt. 1914 σ. 22 ἑξ.) ἐξ ἀφορμῆς τῆς χρονολογήσεως τῶν κιονοκράνων τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ αὐτὸς σοφὸς ἐπανειλημμένως ἔλαβεν εὐκαιρίαν νὰ ἐπανέλθῃ ἀργότερον ἐπὶ τοῦ θέματος (πβλ. Byz. Zeitschr. 23 [1914] καὶ [1919] 193).

[4] Ἡ ὀνομασία αὕτη ἐδόθη εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἤδη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων (Καλλίξενος παρ' ΑΘΗΝΑΙΩι Ε΄, 206 b, VITRUVIUS, De Archit, IV, 1, 9 καὶ 10) προφανῶς λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος πρὸς τὸ τοῦ καλάθου, ἐν ᾧ αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνίδες ἔθετον τὰ ἔρια αὐτῶν (πβλ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ὄρν. 1325, Λυσιστρ. 579). Τοιούτους καλάθους συχνότατα συναντῶμεν εἰκονιζομένους ἐπὶ ἀγγείων καὶ ἐπιτυμβίων ἰδίᾳ ἀναγλύφων. Παραδείγματα: Μελανόμορφος ἀμφορεὺς Λούβρου 224 F. 224. CVA Louvre 5 III He 57, 11, Πυξὶς Μεγακλέους BUSCHOR, Griech. Vasenm. ², München 1914, σ. 191 εἰκ. 139, ἐρυθρόμορφος κύλιξ PFUHL, Malerei und Zeichunng εἰκ. 461. Ἐπιτύμβιον τύπου Πηνελόπης Ρώμη, Βατικανόν, Museo Chiaramonti (CONZE, Attische Grabreliefs τ. 1 πίν. CXI (ἀρ. 471α) = Ant. Denkm. I πίν. 31) κ. ἄ.

ἐκαλύπτετο δι' ἐξεχούσης, ὁριζοντίας πλακός, τοῦ *ἄβακος*, τοῦ ὁποίου αἱ μὲν πλευραὶ δὲν ἦσαν εὐθύγραμμοι ἀλλὰ κοῖλαι, αἱ δὲ γωνίαι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, λοξῶς ἀποκεκομμέναι (εἰκ. 227).

Ὁ κάλαθος περιεβάλλετο καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ ὕψος ὑπὸ φυτικοῦ πλαστικοῦ διακόσμου, διατεταγμένου εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, ὧν ἡ ἀνωτάτη ἦτο κάπως ὑψηλοτέρα τῶν δύο ἄλλων (εἰκ. 226, 227). Καὶ αἱ μὲν δύο κάτω ζῶναι ἔφερον ἑκάστη περιφερικῶς ἀνὰ ὀκτώ, συνήθως, ὀρθὰ φύλλα ἀκάνθης, διατεταγμένα οὕτως, ὥστε τὰ τῆς δευτέρας ζώνης, εὑρισκόμενα εἰς βαθύτερον ἐπίπεδον, νὰ ἀναδύωνται μεταξὺ τῶν φύλλων τῆς κάτω στεφάνης. Τέλος τῆς ἀνωτάτης ζώνης ὁ διάκοσμος ἀπετελεῖτο κυρίως ἀπὸ ἕλικας εἴτε ἁπλᾶς (εἰκ. 226) εἴτε ἐκφυομένας ἀπὸ κάλυκος, τῆς ὁποίας ἓν τῶν φύλλων ἐφήπτετο κάτωθεν τῆς σπείρας (εἰκ. 227, 228).

Εἰκ. 226. Κιονόκρανον τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (α' ἥμισυ Δ' αἰ. π. Χ.).

Εἰκ. 227. Κιονόκρανον τοῦ σηκοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἐν Τεγέᾳ (β' ἥμισυ Δ' αἰ. π. Χ.).

Τὰ φύλλα κάθε στεφάνης εἶχον τὴν αὐτὴν διάπλασιν καὶ ἦσαν αὐτοτελῆ, φαινομενικῶς ἀπεσπασμένα τοῦ πυρῆνος, μᾶλλον δὲ στενὰ καὶ ὑψηλά, μὲ πλαστικῶς ἐξειργασμένα νεῦρα καὶ πτυχώσεις (εἰκ. 226,227). Ἡ κατακόρυφος τομή των διέγραφε μίαν ἐλαφρὰν κοιλόκυρτον καμπύλην. Τῆς κάτω στεφάνης τὰ φύλλα ἔφερον συνήθως 5 λοβούς, ὧν ὁ μὲν τῆς κορυφῆς ἐκάμπτετο πρὸς τὰ ἐμπρός, οἱ δὲ λοιποὶ ἡπλοῦντο ριπιδιοειδῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ φύλλου. Κάθε λοβὸς ἐσχίζετο εἰς τὰ ἄκρα εἰς 4 ἢ 5 γλωσσίδας, ποικίλου σχεδίου, ὧν ἑκάστη εἶχεν ἰδίαν κίνησιν, ὥστε τὸ ὅλον φύλλον νὰ παρουσιάζῃ ὀργανικότητα καὶ ζωντάνιαν.

Ἰδιάζον γνώρισμα τῆς διατάξεως τῶν φύλλων εἶναι, ὅτι αἱ γλωσσίδες τῶν λοβῶν δύο γειτονικῶν φύλλων δὲν συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας· διότι μεσολαβεῖ μεταξύ των τὸ μέχρι τῆς βάσεως τοῦ καλάθου διῆκον κεντρικὸν νεῦρον τῶν φύλλων τῆς δευτέρας στεφάνης (εἰκ. 226,228,229).

Πολὺ ἀραιοτέρα ἦτο ἡ διακόσμησις τῆς ἀνωτάτης (3ης) ζώνης, διὰ μέσου τῆς ὁποίας διεφαίνετο τὸ χεῖλος τοῦ καλαθοειδοῦς πυρῆνος (εἰκ. 226,227,229). Ἀπετελεῖτο δ' ἡ εἰρημένη διακόσμησις ἄλλοτε ἀπὸ τέσσαρας μόνον γωνιαίας ἕλικας (εἰκ. 228) καὶ ἄλλοτε ἀπὸ 4 ζεύγη ἑλίκων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐξεφύετο — τῇ μεσολαβήσει πλουσίας φυλλοφόρου κάλυκος —

Εἰκ. 228. Κιονόκρανον τοῦ Φιλιππείου τῆς Ὀλυμπίας (περὶ τὸ 338 π. Χ.).

Εἰκ. 229. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Διδυμαίου τῆς Μιλήτου.

ἀπὸ χονδροῦ, στρογγύλου, ραβδωτοῦ συχνάκις καυλοῦ, ἀνερχομένου μεταξὺ δύο φύλλων τῆς μέσης στεφάνης (εἰκ. 227,228).

Ἑκάστου ζεύγους ἑλίκων τὸ μὲν ἓν σκέλος, τὸ παχύτερον, ἀνερριχᾶτο λοξῶς πρὸς τὴν ἐξέχουσαν καὶ ἀποκεκομμένην γειτονικὴν γωνίαν τοῦ ἄβακος, κάτωθεν τῆς ὁποίας συνηντᾶτο πρὸς τὴν ἐκ τῆς γειτονικῆς πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου ἀνέρπουσαν ἀντίστοιχον ἕλικα τοῦ ἄλλου ζεύγους· αἱ δύο τότε ἕλικες ὁμοῦ ἐσχημάτιζον κιλλίβαντα στηρίζοντα τὴν ἐξέχουσαν τοῦ ἄβακος γωνίαν (εἰκ. 226). Ἀφ' ἑτέρου τὸ ἄλλο σκέλος ἑκάστου ζεύγους, τὸ λεπτότερον, ἀνερχόμενον κατ' ἀντίθετον τοῦ πρώτου διεύθυνσιν ἤτοι πρὸς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς τοῦ ἄβακος, ἤρχετο εἰς ἐπαφήν, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ καλάθου πρὸς τὴν συμμετρικῶς διατεταγμένην γειτονικὴν ἕλικα (εἰκ. 226,229). Ἐπὶ τῶν δύο τούτων μικροτέρων ἑλίκων ἐτοποθετεῖτο, εἰς παλαιότερα κιονόκρανα [1], ἀνθέμιον, ὅπερ, ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ π. Χ. αἰῶνος ἁπλοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ ἄβακος (Λυσικράτειον), κατὰ δὲ τὴν ρωμαϊ-

[1] Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν ὑπάγεται καὶ τὸ ἀτελῶς γνωστὸν κορινθιακὸν κιονόκρανον τῆς Φιγα-

κὴν ἐποχὴν κατέλαβε μονίμως τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ ἄβακος, ὡς ἄνθος πλέον, μὲ στέλεχος κινούμενον διὰ μέσου τῶν μικρῶν ἑλίκων (εἰκ. 230, 231). Εἰς τὰ μετὰ γωνιαίας μόνον ἕλικος κιονόκρανα ἡ μικρὰ ἐσωτερικὴ ἕλιξ ἀντικατεστάθη δι' ἑνός (Τεγέα, εἰκ. 227) ἢ πλειόνων φύλλων (Φιλίππειον εἰκ. 228). Τέλος ὁ καμπυλόπλευρος ἄβαξ ἀπετελεῖτο ἐκ κυματίου καὶ κοίλης ταινίας, αἱ δὲ κάτωθεν τῶν γωνιῶν αὐτοῦ ἕλικες κατεσκευάζοντο τελείως ἐλεύθεραι ἤτοι ἀπεσπασμέναι ἀπὸ τοῦ καλάθου, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργῆται κενὸν μεταξὺ αὐτῶν, τοῦ καλάθου καὶ τοῦ ἄβακος (εἰκ. 226,227).

Εἰκ. 230. Κιονόκρανον Πύλης Ἀδριανοῦ καὶ Ὀλυμπιείου Ἀθηνῶν (α' ἥμισυ Β' μ. Χ. αἰ.).

Ἡ περιγραφεῖσα μορφὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου εἶναι μία κατ' ἐξοχὴν πλαστικὴ καὶ ζωντανὴ ὀργανικὴ σύνθεσις, οἵαν περίπου συνέ-

Εἰκ. 231. Ρωμαϊκὸν κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως.

λαβεν αὐτήν, ὡς φέρεται [1], ὁ γλύπτης Καλλίμαχος ἐν Κορίνθῳ, ἐξηκο-

λείας (τελευταία ἀναπαράστασις ROUX, B.C.H. 1953 πίν. 31), ὡς καὶ τὸ τοῦ Λυσικρατείου χορηγικοῦ μνημείου ἐν Ἀθήναις (STUART καὶ REVETT, Antiquities of Athens, ed. min. 1913, πίν. LVIII).

[1] VITRUVIUS, De archit. IV, 1, 9 (ἔκδ. Krohn σ. 78).

λούθησε δ' ἐφαρμοζομένη μετ' ἐλαφρῶν παραλλαγῶν κατά τε τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους (Διδυμαῖον Μιλήτου εἰκ. 229) καὶ τοὺς τρεῖς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας (Ὀλυμπίειον Ἀθηνῶν εἰκ. 230, ναὸς Βάκχου Ἡλιουπόλεως, ναοὶ Παλμύρας, Νικοπόλεως εἰκ. 231) ἀκόμη δὲ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος (ἀνάκτορον Ἀσπαλάθου εἰκ. 232). Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ΄ μ. Χ. αἰῶνος, ὁ θεμελιώδης αὐτὸς τύπος ὑφίσταται τὰς ἑξῆς

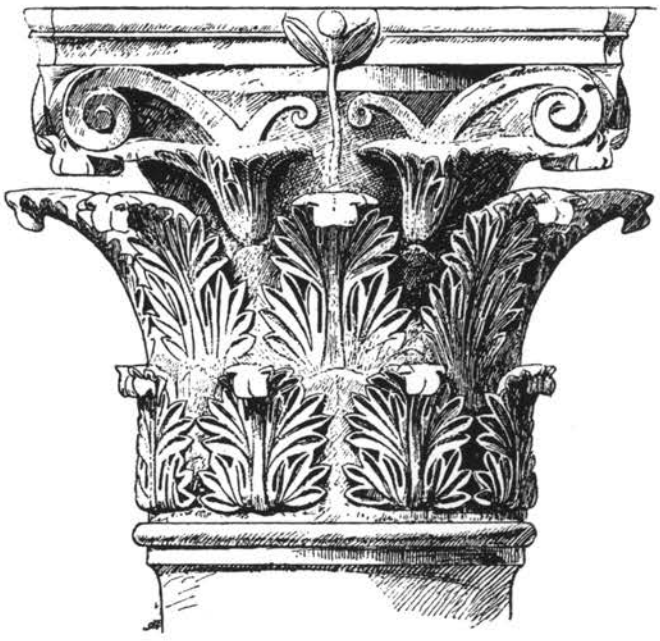

Εἰκ. 232. Κιονόκρανον τοῦ περιστυλίου τοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἀρχῶν Δ΄ μ. Χ. αἰ.) (Niemann).

ἀλλοιώσεις: α) αἱ γωνιαῖαι ἕλικες δὲν ἐκφύονται πλέον ἀπὸ φυλλοφόρων καλύκων[1]. Τὰ καλύπτοντα κάτωθεν τὰς γωνιαίας σπείρας φύλλα τῶν καλύκων τούτων καταργοῦνται, ἀντικαθιστάμενα ὑπὸ τῶν φύλλων τῆς ἄνω στεφάνης, ἅτινα ὑποστηρίζουσι τώρα ζεύγη στενῶν ἑλίκων ὁμοιαζουσῶν μᾶλλον πρὸς σφαιρικὰ ἐξογκώματα β) ὁ μεταξὺ τῶν γωνιαίων ἑλίκων καὶ τοῦ καλάθου μεσολαβῶν ἄλλοτε κενὸς χῶρος κατασκευάζεται τώρα πλήρης, ὡς πλήρης ἐπίσης ἀποβαίνει καὶ ὁ μεταξὺ τῶν γωνιαίων ἑλίκων καὶ τοῦ

[1] Τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἴδομεν, συμβαίνει ἤδη καὶ εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 226).

ὑποβαστάζοντος αὐτὰς φύλλου χῶρος (εἰκ. 233 καὶ 234). Αὐξάνει ἑπομένως σημαντικῶς ἡ μᾶζα τοῦ κιονοκράνου κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος καὶ ἄρα ἐνισχύεται ἡ ἀντοχὴ αὐτοῦ γ') ὁ ἄβαξ χάνει τὴν παλαιὰν αὐτοῦ ὀργανικὴν διάρθρωσιν· διότι τ' ἀπαρτίζοντα αὐτὸν στοιχεῖα, μικρὸν κυμάτιον ἄνω καὶ ἰσχυρά, ἐλαφρῶς κοίλη ταινία κάτω (εἰκ. 227,228,229), τείνουσι ν' ἀποβῶσιν ἰσοπλατῆ (εἰκ. 232, 233) δ) τὸ ἄνθος τοῦ ἄβακος χάνει τὸ στέλεχος αὐ-

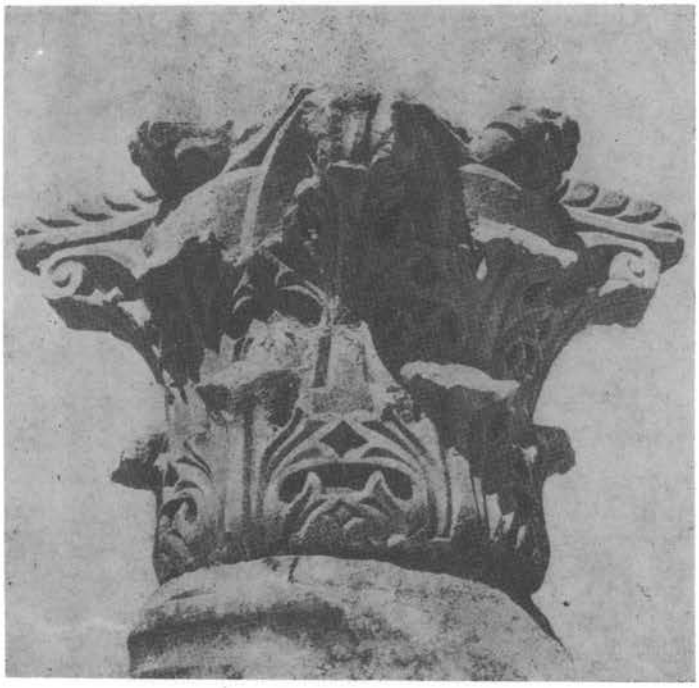

Εἰκ. 233. Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (β' ἥμισυ Ε' αἰ.) (Lemerle).

τοῦ ἀποβαίνει δὲ μᾶλλον ἓν γεωμετρικὸν ἐξόγκωμα μὲ φυτικὴν διακόσμησιν ἢ μεταπλάσσεται εἰς ἀετὸν ἢ σταυρὸν ἐντὸς στεφάνης ἰδίᾳ ἐν Αἰγύπτῳ [1] ε) τὰ φύλλα τῆς κάτω στεφάνης δὲν ἔχουν πλέον τὴν προτέραν λεπτότητα καὶ τρυφερότητα· αἱ γλωσσίδες τῶν λοβῶν των γίνονται αἰχμηρότεραι, γεωμετρικώτεραι ἀλλ' ὄχι ἀκόμη ἐντελῶς ἐσχηματοποιημέναι, ἡ κατωτάτη μάλιστα ἐξ αὐτῶν θλᾶται χαρακτηριστικῶς ὁριζοντίως (εἰκ. 235) ς) αἱ μεταξὺ τῶν λοβῶν τομαὶ ἀρχίζουν νὰ τονίζωνται διὰ βαθυτέρας

[1] Ὅρα τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ STRZYGOWSKI, Koptische Kunst σ. 75 εἰκ. 102 καὶ KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 6 ἀρ. 81 καὶ 96 καὶ πίν. 7 ἀρ. 100.

γλυφῆς, αἱ δὲ αἰχμαὶ τῶν γλωσσίδων συνάπτονται πρὸς τὰς τῶν γειτονικῶν φύλλων, ἐξαφανιζομένου τοῦ μεταξὺ νεύρου τῶν φύλλων τῆς μέσης στεφάνης, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου δημιουργοῦνται «ἀρνητικὰ» γεωμετρικὰ ἐπάλληλα διακοσμητικὰ σχέδια (εἰκ. 233, 234, 235, 236) καὶ ὠοειδεῖς ὀφθαλμοί ἢ κολπίσκοι.

Εἰκ. 234. Κιονόκρανον ἀψῖδος Μαρκιανοῦ ἐν Κ/πόλει (Kautzsch).

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἐν τούτοις διατηροῦνται εἰσέτι τὰ παλαιὰ γνωρίσματα. Τὰ φύλλα ἰδίᾳ καὶ αἱ ἕλικες ἔχουσιν ἀκόμη ποιάν τινα πλαστικότητα. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ Δ΄ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν Ε΄ αἰ. παρατηρεῖται μεγάλη τάσις πρὸς ἁπλοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν. Οὕτω ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν φύλλων ἑκάστης στεφάνης περιορίζεται συχνάκις εἰς τὸ ἥμισυ (ἀπὸ 8 εἰς 4) καὶ ἐν ἑκάστῳ δὲ φύλλῳ ὁ ἀριθμὸς τῶν γλωσσίδων ἐλαττοῦται εἰς τρεῖς (εἰκ. 235, 236, 237). Τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος στηρίζουν τώρα συχνὰ ἀντὶ ἑλίκων τὰ ἰσχυρῶς ἀνακαμπτόμενα φύλλα τῆς ἄνω στεφάνης. Οὐχὶ

Εἰκ. 235. Μουσείου Κ/πόλεως (Kautzsch).

Εἰκ. 236. Μουσείου Σικυῶνος (Ὀρλάνδος).

σπανίως ἐπίσης καταργεῖται καὶ ὁλόκληρος ἡ ἄνω στεφάνη τῶν φύλλων, παραμένουν δὲ μόνον 4 μεγάλα φύλλα τῆς κάτω, διατασσόμενα ἀνὰ ἓν κάτωθεν ἑκάστης γωνιαίας ἕλικος, ἣν ὑποστηρίζουν διὰ τοῦ κατ' ὀρθὴν γωνίαν κεκαμμένου μεσαίου λοβοῦ των. Ὁ τύπος οὗτος, λίαν ἀγαπητὸς καὶ διαδεδομένος κατὰ τὸν Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα [1], παρουσιάζει ἐνίοτε, κατηργημένας τὰς μι-

[1] KAUTZSCH, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, σ. 83.

κρὰς ἕλικας τοὺς δὲ καυλοὺς τῶν γωνιαίων ἑλίκων μὲ σχεδὸν ὁριζοντίαν διεύθυνσιν (εἰκ. 234) ἢ συνηνωμένους κατὰ μίαν κεκαμμένην εἰς σχῆμα μικροῦ ὕψιλον ἢ λύρας γραμμήν (εἰκ. 236). Αἱ ἕλικες μάλιστα αὗται ἔχουν τώρα ἐπιπεδοποιηθῆ, ἀποβᾶσαι ἁπλαῖ ταινίαι (εἰκ. 234,236), ὁ δὲ ἄβαξ ἀπέβη ἁπλῆ διμερὴς ταινία (εἰκ. 234). Ὁμοίως καὶ τὰ φύλλα τῆς στεφάνης ἀρχίζουν πλέον νὰ χάνουν ὄχι μόνον τὴν πλαστικότητα αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτοτέλειαν· διότι αἱ γλωσσίδες των συνάπτονται μετὰ τῶν γειτονικῶν (εἰκ. 235, 236), ὥστε ἡ ὅλη στεφάνη καταντᾷ περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε΄ αἰ. ἓν ἁπλοῦν ἐνιαῖον περίβλημα τοῦ καλάθου, ἐφ' οὗ σχεδιάζονται ἁπλῶς τὰ φύλλα· ἀπὸ πλαστικῆς ἄρα ἀποβαίνει ἡ ὄψις τοῦ κιονοκράνου βαθμηδὸν ζωγραφική, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὁ γενικὸς ὄγκος του καθίσταται πλέον μαζώδης, βαρὺς καὶ πεπιεσμένος, πλέον «τεκτονικός». Ἐν τούτοις τὴν ὁριστικὴν τεκτονικὴν αὐτοῦ μορφὴν λαμβάνει τὸ κορινθιακὸν κιονόκρανον κατὰ τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ὁπότε αἱ μὲν μικραὶ ἕλικες καταργοῦνται ὁλοσχερῶς, αἱ δὲ γωνιαῖαι σμικρύνονται ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος, ὅστις ἔχει πλέον καταντήσει τετράγωνος, ἀδιάρθρωτος πλὰξ μὲ ἐλαφρῶς κοίλας τὰς πλευράς, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων προβάλλει, ὡς μακρινὴ ἀνάμνησις τοῦ παλαιοῦ ἄνθους, ἡμικυλινδρικόν τι ἐξόγκωμα (εἰκ. 237). Ἐνίοτε καὶ αὐταὶ αἱ γωνιαῖαι ἕλικες ἐκλείπουν δύο δὲ μόνον καμπύλαι ἢ καὶ εὐθεῖαι γραμμαί, σχηματίζουσαι ἀντεστραμμένον τρίγωνον ὑπὸ τὸ ἐξόγκωμα τοῦ ἄβακος, ἀποτελοῦσι τὸ δυσδιάκριτον λείψανον τῶν παλαιῶν καυλῶν (εἰκ. 237). Τὰ 4 τώρα ἀπομείναντα μεγάλα φύλλα, καλύπτοντα ὅλον τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου, ἀνέρχονται μέχρι τοῦ ἄβακος ἐλαφρῶς καμπτόμενα ὑπὸ τὰς γωνίας του. Ἂν καὶ αὐξηθέντα εἰς μέγεθος τὰ φύλλα ταῦτα, ὅμως φέρουσιν ἀκόμη τὸν αὐτὸν ἢ καὶ μικρότερον ἀριθμὸν λοβῶν, ὧν αἱ γλωσσίδες πάντοτε συνάπτονται, σχηματίζουσαι ἐντονώτερα τὰ ἀρνητικὰ ἐπάλληλα γεωμετρικὰ σχήματα. Κάθε πλαστικότης των ὅμως ἔχει πλέον ἐκλείψει, μόνον δὲ γραμμαὶ βαθέως χαραγμέναι ὑποδηλοῦσι τὰ ἄλλοτε νεῦρα (εἰκ. 237). Τέλος ὁ γενικὸς ὄγκος τοῦ κιονοκράνου παρουσιάζει ἐν τομῇ τὴν μορφὴν ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ ἐλαφρῶς συγκλινούσας

Εἰκ. 237. Κιονόκρανον ἐκ Σάλωνος (Riegl).

καὶ μόλις καμπυλουμένας τὰς ὀρθίας πλευράς αὐτῆς (εἰκ. 237).

Ἡ τεκτονικὴ μορφὴ ἔχει πλέον τελικῶς ἐκνικήσει τὴν πλαστικὴν ὀργανικήν. Τὰ φύλλα σχεδιαζόμενα ἐπὶ τοῦ γεωμετρικοῦ πυρῆνος δὲν εἶναι πλέον ὀργανικὰ ἀλλ' ἁπλῶς ἀφῃρημένα διακοσμητικὰ σχήματα καὶ χρησιμεύουν μόνον διὰ νὰ μετριάζουν τὸν αὐστηρῶς στερεομετρικὸν χαρακτῆρα τοῦ καλάθου, ὅστις τώρα ἔλαβε *σκόπιμον* ἁπλῶς μορφὴν ἀντὶ τῆς *πλαστικῆς καλλιτεχνικῆς*.

Τὸ σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον. Πλὴν τοῦ ἁπλοῦ κο-

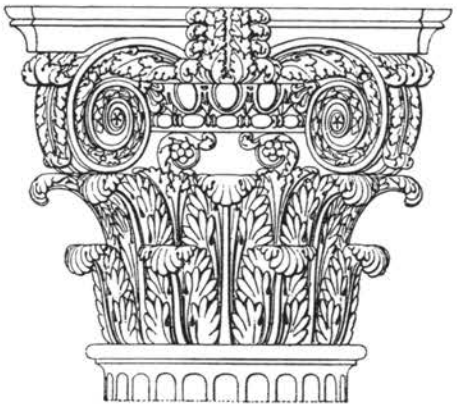

Εἰκ. 238. Κιονόκρανον τοῦ ἐν Ρώμῃ τόξου τοῦ Τίτου (Α' αἰ. μ. Χ.).

Εἰκ. 239. Σύνθετον κιονόκρανον ναοῦ Διὸς Αἰζανῶν Μ. Ἀσίας.

ρινθιακοῦ παρέλαβον οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες παρὰ τῶν Ρωμαίων καὶ τὸ σύνθετον ἢ μεικτὸν κιονόκρανον, ὅπερ διέπλασαν κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα εἰς ἕνα τύπον, ὅστις ἀποτελεῖ ἓν τῶν ὡραιοτέρων δημιουργημάτων τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Ὁ τύπος τοῦ συνθέτου κορινθιακοῦ κιονοκράνου, ὅστις ἐφηρμόσθη συχνὰ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας [1], διαφέρει τοῦ κοινοῦ, ὃν ἤδη λεπτομερῶς περιεγράψαμεν, μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀνωτάτην ζώνην, τὴν θέσιν τῆς ὁποίας κατέλαβεν εἰς τὸν σύνθετον τύπον ὁλόκληρον ἰωνικὸν κιονόκρανον (εἰκ. 238), οὐχὶ ὅμως τῆς παλαιᾶς ὀρθογωνίου κλασσικῆς ἤτοι μετὰ προσκεφαλαίων μορφῆς, ἀλλὰ τῆς τετραγώνου ρωμαϊκῆς, ἐκείνης δηλαδή, ἥτις, καταργήσασα τὰ ἐνοχλητικὰ προσκεφάλαια, παρουσιά-

[1] Παραδείγματα αὐτοῦ ἔχομεν εἰς τὸ τόξον τοῦ Τίτου (εἰκ. 237), τὰς θέρμας τοῦ Διοκλητιανοῦ (DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer[2] [1905] εἰκ. 449), τὸν ναὸν τοῦ Διὸς εἰς Αἰζανούς, ἡμετέρα εἰκὼν 239, κλπ.

ζει καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς πλευρᾶς ἕλικας. Ἓν τοιοῦτο κιονόκρανον ἦτο καταλληλότατον διὰ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν ἄνω ζώνην τοῦ ἁπλοῦ κορινθιακοῦ, διότι εἶχε καὶ αὐτὸ καμπυλόπλευρον τὸν ἄβακα καὶ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας του, κάτωθεν τῶν ὁποίων συνηντῶντο αἱ ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς προβάλλοντος ἄνθους καθ' ὡραίαν, ἐλαστι-

Εἰκ. 240. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Θ/νίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου (Le Tourneau).

κὴν καμπύλην ἀναπηδῶσαι ἕλικες. Ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ἐν τῷ ἁπλῷ κορινθιακῷ ὑπῆρχον γωνιαῖαι ἕλικες — ἀνέρπουσαι ὅμως αὗται, ἐν ᾧ τώρα βαίνουν μᾶλλον ὁριζοντίως — δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἓν καὶ μόνον κυρίως νέον στοιχεῖον παρουσιάζεται εἰς τὸν μεικτὸν τύπον: ὁ πλούσιος, μετ' ἀναγλύπτου κανόνος ᾠῶν καὶ ἀστραγάλου διακοσμούμενος ἐχῖνος (εἰκ. 238, 239), ὅστις, τοποθετούμενος εὐθὺς ὑπὸ τὸν ἄβακα, ἀπετέλει μίαν πολυτελῆ ἄνω ἀπόληξιν τοῦ καλάθου.

Θεοδοσιανὰ κιονόκρανα. Ἂς ἴδωμεν τώρα ποίας μεταβολὰς ἐπέφεραν εἰς τὸν οὕτω συγκροτηθέντα μεικτὸν ρωμαϊκὸν τύπον οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες.

Πρώτη ἀξία λόγου τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κάτωθεν τῆς βάσεως τοῦ καλάθου προσκόλλησιν λεπτῆς σπείρας, ἐκείνης ἀκριβῶς ἥτις,

Εἰκ. 241. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Θ/νίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου (Le Tourneau).

συνοδευομένη καὶ ὑπὸ ἀστραγάλου, ἀπετέλει πρότερον ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα τὴν ἄνω ἀπόληξιν (ἀπόφυσιν) τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος. Ἡ σπεῖρα αὕτη ἀπέκτησεν ἐνταῦθα ἰδιαιτέραν σημασίαν, οὐ μόνον διότι ἀρκετὰ διωγκώθη ἀλλὰ καὶ διότι διεκοσμήθη διὰ πυκνῶν ἀναγλύπτων φυλλαρίων, ἄλλοτε κατακορύφως ἱσταμένων, ἤτοι μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω (εἰκ. 242) καὶ ἄλλοτε λοξῶς ἤτοι πλαγίως τοποθετημένων (εἰκ. 240, 241). Τὸ περίγραμμα τῶν φυλλαρίων αὐτῶν παρουσιάζει τὸ αὐτὸ λεπτὸν

«πριονωτὸν» περίγραμμα, οἷον καὶ τὰ μεγάλα φύλλα τῆς «παχείας καὶ συντεθλασμένης» ἀκάνθης, ἅτινα περιέβαλλον τὸν κάλαθον εἰς μίαν ἢ δύο σειράς. Ἡ χρῆσις δ' ἀκριβῶς τῆς πριονωτῆς ἀκάνθης ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴν ἰδιορρυθμίαν τοῦ εἴδους τούτου τῶν κιονοκράνων, ὧν τὰ διαφόρως διαπλασθέντα φύλλα ἀξίζουν νὰ τύχουν ἰδιαιτέρας περιγραφῆς.

Ἕκαστον τοιοῦτον φύλλον ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 ἢ 7 λοβούς, οἵτινες διατάσσονται εἷς μὲν κατὰ τὴν κορυφὴν ἀνὰ 2 δὲ ἢ 3 συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ φύλλου. Ἐκ τῶν πλαγίων λοβῶν ὁ κατώτατος ἵσταται σχεδὸν κατακόρυφος, ἐν ᾧ οἱ εὐθὺς ὑπεράνω αὐτοῦ ἐνδιάμεσοι ἀναβαίνουν ἀποτόμως πρὸς τὰ πλάγια διαγράφοντες ἀρκετὰ ζωηράν, κοιλόκυρτον καμπύλην. Ἤδη τῶν ἐνδιαμέσων λοβῶν ἡ κορυφὴ κάμπτεται ὀλίγον πρὸς τὰ ἐμπρός, μεγάλην ὅμως ἐξοχὴν καὶ κάμψιν πρὸς τὰ ἔξω παρουσιάζει ἡ κορυφὴ τοῦ μεσαίου λοβοῦ, ἥτις προβάλλει ἡμικυκλικῶς σχιζομένη εἰς τρεῖς γλώσσας (εἰκ. 240,241). Οἱ λοβοὶ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ βαθειῶν ἐντομῶν, ὁ κατώτατος δὲ μάλιστα ὀρθὸς λοβὸς συχνότατα σχίζεται εἰς δύο ἄλλους μικροτέρους (εἰκ. 240,241). Ὅλων τῶν λοβῶν τὰ περιγράμματα διαμορφοῦνται πριονωτὰ ἤτοι μὲ λεπτοὺς πυκνοὺς ὀδόντας, τὰ δὲ νεῦρά των δὲν ὑποδηλοῦνται, ὡς εἰς τὸ ἁπλοῦν κιονόκρανον, δι' αὐλάκων ἐκτελουμένων διὰ τῆς σμίλης, ἀλλὰ διὰ γραμμῶν σχηματιζομένων ἀπὸ σειρὰν ὀπῶν τοῦ τρυπάνου (εἰκ. 240,241). Τόσον δ' αἱ ἐντομαὶ τῶν λοβῶν ὅσον καὶ τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων διαστήματα σκάπτονται βαθέως σχηματίζοντα οὕτως ἓν λίαν σκοτεινὸν βάθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλονται αἱ πριονωταὶ γλωσσίδες ἢ ὀδόντες. Γεννᾶται λοιπὸν διὰ τοῦ τρόπου τούτου μία ἰσχυρὰ ὅσον καὶ κεκινημένη ἐντύπωσις σκιοφωτισμοῦ, προάγγελος τῆς βαθμιαίας ἀντικαταστάσεως τῆς πλαστικῆς μορφῆς διὰ τῆς γραφικῆς ἐπιφανειακῆς διακοσμήσεως.

Εἴς τινα κιονόκρανα τοῦ μεικτοῦ τύπου τὰ φύλλα τῆς μιᾶς ἢ καὶ ἀμφοτέρων τῶν στεφανῶν ἐμφανίζονται διπλᾶ, ἤτοι ἓν μικρότερον εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τεθειμένον ὁμολόγως ἐπὶ ἄλλου μεγαλυτέρου κειμένου εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον. Παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου τῶν φύλλων, ἅτινα κατὰ τἆλλα δὲν παρουσιάζουσι διαφορετικὴν διαμόρφωσιν, παρέχουσιν ἡ Ἀχειροποίητος τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (εἰκ. 242). Εἰς ἄλλα πάλιν κιονόκρανα τὰ φύλλα, ἁπλᾶ ἢ διπλᾶ, ἐφοδιάζονται μὲ στενὸν λεῖον περιθώριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φαίνονται ἐγγεγραμμένα, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 243) καὶ εἰς κιονόκρανον τοῦ Μουσείου

Ἱεροσολύμων[1]. Οὐσιώδη μεταβολὴν παρατηροῦμεν τέλος εἰς τὴν ἄνω (3ην) ζώνην τοῦ κιονοκράνου. Ἐνταῦθα ὁ ἀνάγλυπτος μετ' ἀστραγάλου ἰωνικὸς ἐχῖνος[2] ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἐλαφρῶς κοίλου ἢ κοιλοκύρτου περιφερικοῦ κυματίου[3], φέροντος διάκοσμον ἐκ μικρῶν ἐσχηματοποιημένων ἀκανθωτῶν ἀνθεμίων, ἄλλοτε ὀρθίων[4] (εἰκ. 241,243) καὶ ἄλλοτε ἐναλλὰξ ὀρθίων καὶ ἀντεστραμμένων[5] (εἰκ. 242). Τὰ ἀνθέμια δὲ ταῦτα κατασκευάζονται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, διάτρητα, ὁτὲ μὲν συγκρατούμενα ἄνω ὑπὸ ταινίας[6], ὁτὲ δ' ἀφιέμενα τελείως ἐλεύθερα[7]· τὸ δὲ κυμάτιον, ἐφ' οὗ γλύφονται, συνοδεύεται ἐνίοτε κάτωθεν καὶ ὑπὸ ἀστραγάλου[8] (εἰκ. 242), τελευταίου προφανῶς λειψάνου τοῦ παλαιοτέρου ἰωνικοῦ κυματίου. Κατὰ τὰς γωνίας τὸ φυλλοφόρον κυμάτιον καλύπτεται ἐν μέρει ὑπὸ τῶν ἑλίκων, κατὰ δὲ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του φέρει ἐνίοτε σταυρόν (εἰκ. 242), ἐλεύθερον ἢ ἐντὸς στεφάνης[9], συμβολίζοντα τὴν νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Εἰκ. 242. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου.

[1] KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 27 ἀρ. 449.

[2] Ὡραῖα παραδείγματα θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου μετὰ πλήρους ἰωνικοῦ ἐχίνου εὑρίσκονται ἐν τῇ βασιλικῇ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ ἐν Ἁγ. Βιταλίῳ τῆς Ραβέννας (COLASANTI, Arte biz. in Italia πίν. 46 καὶ 50).

[3] Κατ' ἐξαίρεσιν τὸ κιονόκρανον τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κων/πόλεως (WEIGAND, A. M. 1914 σ. 37) φέρει ἀντὶ ἑνὸς δύο τοιαῦτα φυλλοφόρα κυμάτια χωριζόμενα διὰ λείου τμήματος τοῦ καλάθου.

[4] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, λεύκωμα πίν. 39,8. Ἀχειροποίητος (DIEHL – LE TOURNEAU – SALADIN, Les monum. chrét. de Salonique πίν. XXIII). Μουσεῖον Π. Κορίνθου (Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Ἀρχ. Δελτ. 4, 1918 σ. 132).

[5] Βασιλικὴ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (EBERSOLT – THIERS, Les églises de C/ple πίν. IV, KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 27 εἰκ. 434), ἡμετέρα εἰκὼν 242 ἐν ἀναπαραστάσει.

[6] Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης (KAUTZSCH, πίν. 25, 404), Ἀχειροποίητος Θ/νίκης (KAUTZSCH, πίν. 26 εἰκ. 431 [ἐνταῦθα μάλιστα ἡ ταινία πλουτίζεται καὶ δι' ἀστραγάλου] καὶ 432).

[7] Μουσεῖον Π. Κορίνθου (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ἔ. ἀ.), Ἅγ. Δημ. Θεσ/νίκης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. πίν. 39, γ.)

[8] Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. πίν. 38, β).

[9] Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. πίν. 38, α καὶ β).

Ὁ γενικῶς πλούσιος διάκοσμος τοῦ συνθέτου κιονοκράνου φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὸν καμπυλόπλευρον αὐτοῦ ἄβακα, ὅστις οὐ μόνον τὸ ἐν τῷ μέσῳ ἰσχυρῶς προβάλλον «ἄνθος» διετήρησεν ἀλλὰ καὶ συνθετώτερον αὐτὸ ἅμα δὲ καὶ διακοσμητικώτερον παρουσίασε καὶ τὴν ταινίαν αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν αὐτῆς διὰ φύλλων δάφνης (εἰκ. 238) ἢ τρεχούσης κλιματίδος διεκόσμησε [1].

Εἰκ. 243. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον Ἁγ. Δημητρ. Θ νίκης.

Ὁ οὕτω διαμορφωθεὶς τύπος τοῦ συνθέτου κιονοκράνου ἀπεκλήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ STRZYGOWSKI [2] «*θεοδοσιανὸς*», ἐπειδὴ ἐφηρμόσθη κυρίως ἐπὶ τῶν χρόνων Θεοδοσίου τοῦ Β'. Ἀλλ' ὡς ἀπέδειξεν ὁ WEIGAND [3], ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ «θεοδοσιανοῦ» κιονοκράνου ὑπῆρχον, τόσον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ Δύσει, ἤδη πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος, συνεχίσθησαν δὲ καὶ κατὰ τὸν Ϛ', μηδ' αὐτῆς τῆς πριονωτῆς ἀκάνθης ἐξαιρουμένης. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἡ ὀνομασία αὕτη οὔτε κατὰ βάσιν ἀτυχὴς εἶναι, ἐπεκράτησε δὲ ἤδη [4], θὰ μεταχειριζόμεθα καὶ ἡμεῖς αὐτὴν διὰ τὸν περιγραφέντα τύπον κιονοκράνου, ὅστις ἐφηρμόσθη ἰδίᾳ κατὰ τὸ μεταξὺ τοῦ 400 καὶ τοῦ 450 χρονικὸν διάστημα.

Παραλλαγαὶ τοῦ θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου. Καὶ ἤδη θὰ γνωρίσωμεν παραλλαγάς τινας τοῦ θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου ἐφαρμοσθείσας

[1] Πβλ. κιονόκρανα: Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (DIEHL κλπ. πίν. XXIII) καὶ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (G. MENDEL, Catalogue des sculptures des musées Ottomans τ. 3 σ. 444).

[2] Ath. Mitt. 14 (1889) σ. 280 - B. Z. 1892, 61,68 - Jahrb. d. Inst. 8 (1893) 10 καὶ 27.

[3] Ath. Mitt. 39 (1914) σ. 54.

[4] Ὅρα σχετικῶς LAURENT, BCH 23 (1899) σ. 207 ἑ. WEIGAND, ἔ. ἀ., G. DE JERPHANION, Bessarione τ. XXXVIII (1922) καὶ ἐν Voix des monuments I (1930) σ. 96 ἑ., ἰδίᾳ δὲ R. KAUTZSCH, Kapitellstudien, 1936, σ. 115 ἑ.

κατὰ τὸν Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα, οὐ μόνον ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Πρώτη τοιαύτη παραλλαγὴ ἐμφανίζεται εἰς τὰ κιονόκρανα ἐκεῖνα, ἅτινα ἀντὶ γωνιαίων ἑλίκων — αἵτινες, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ἐχρησίμευον ὡς κιλλίβαντες στηρίξεως τῶν ἐξεχουσῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος — χρησιμοποιοῦσι πτηνά, ἰδίᾳ περιστεράς. Ἓν ὡραῖον τοιοῦτο παράδειγμα κιονοκράνου μὲ 2 σειρὰς φύλλων ἀκάνθης, φυλλοφόρου κυματίου καὶ πτηνῶν μὲ συνεσταλμένας τὰς πτέρυγας κατὰ τὰς 4 γωνίας μᾶς παρέχει ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 244) καὶ ἄλλα κιονόκρανα[1] τῶν μέσων ἢ τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Ἐνταῦθα τὰ κατὰ τὰς γωνίας πτηνά, αἱ συμβολικαὶ ἀναμφιβόλως περιστεραί, ἵστανται μὲ κλειστὰς τὰς πτέρυγας ἐντελῶς ἤρεμα καὶ ἐν ἀπολύτῳ ἁρμονίᾳ ὄγκου πρὸς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ κιονοκράνου. Ἀλλ' ὁ μετὰ πτηνῶν τύπος δὲν παρουσιάζεται πάντοτε ὑπὸ τὴν ἥσυχον αὐτῶν — θὰ ἔλεγον τὴν κλασσικήν — μορφήν. Τὸ θέμα τοῦ πτηνοῦ ἐξελίσσεται ὁλονὲν ἐπὶ τὸ δραματικώτερον. Ὁ ὄγκος του ἐν πρώτοις ἐθεωρήθη πολὺ μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅλον κάλαθον, ἡ δὲ ἀκινησία του μονότονος. Διὰ τοῦτο εἰς ἄλλα, κατά τι μεταγενέστερα κιονόκρανα, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω, συναντῶμεν τὸ πτηνὸν μὲ πολὺ μεγαλύτερον ὄγκον ἀφ' ἑνὸς καὶ μὲ ζωηράν κίνησιν ἀφ' ἑτέρου ἤτοι μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς πόδας καὶ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας, τόσον μάλιστα ἀνοικτάς, ὥστε ἑκάστου πτηνοῦ ἑκατέρα τῶν πτερύγων νὰ ἐφάπτεται πρὸς τὴν πτέρυγα τοῦ γειτονικοῦ

Εἰκ. 244. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον μετὰ περιστερῶν ἐκ τοῦ πενταλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

[1] Π. χ. τὸ τοῦ Μουσείου Ἱεροσολύμων (R. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 27, ἀρ. 449), τὸ τοῦ Μεριαμλὶκ (M. A. M. A. II εἰκ. 54) τὸ τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κων/πόλεως (WEIGAND, A. M. 1914 σ. 37 εἰκ. 4).

πτηνοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ἄβακος (εἰκ. 257). Διὰ νὰ ἐπιτευχθῶσιν ὅμως αἱ μετατροπαὶ αὗται ἔπρεπε νὰ θυσιασθῶσιν ἄλλα μέλη ἤτοι πρῶτον μὲν νὰ καταργηθῇ ἡ ἄνω σειρὰ τῶν φύλλων ἔπειτα δὲ νὰ ἐξαφανισθῇ τὸ ἄνω φυλλοφόρον κυμάτιον (ἐχῖνος).

Ἄλλοι τύποι κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Πλὴν τοῦ ἁπλοῦ καὶ τοῦ μεικτοῦ κορινθιακοῦ υἱοθέτησαν οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ἄλλας τινὰς δευτερευούσας παραλλαγὰς τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἐκείνην, ἣν συναντῶμεν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ὡρολόγιον Ἀνδρονί-

Εἰκ. 245. Κιονόκρανον τοῦ Ὡρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου (Α΄ αἰ. π.Χ.).

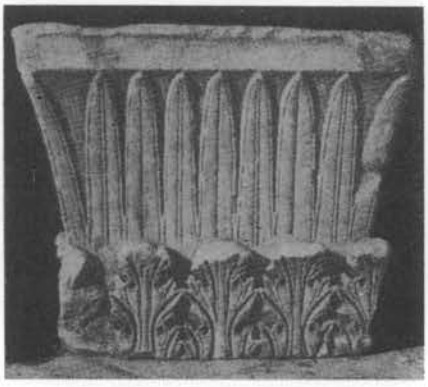

Εἰκ. 246. Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς τοῦ Δαφνίου.

κου τοῦ Κυρρήστου (Πύργου Ἀνέμων) (εἰκ. 245), καθ' ἣν ἡ μὲν κάτω ζώνη τοῦ καλάθου φέρει πέριξ 8 φύλλα ἀκάνθης, αἱ δὲ δύο ἄνω περιφερικὴν στεφάνην ἐκ φύλλων καλάμου ἀνακαμπτομένων ὑπὸ τὸν τετράγωνον ἄβακα. Παραδείγματα τοιούτου τύπου χριστιανικῶν κιονοκράνων συναντῶμεν εἰς Ρεφαδὶ τῆς Κεντρικῆς Συρίας [1], ἐν Ἑλλάδι δὲ εἰς δύο ἐπίκρανα παραστάδων ἀποκείμενα ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου (εἰκ. 246), ἀνήκοντα δὲ πιθανώτατα εἰς τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τοῦ Δ΄ ἢ Ε΄ αἰῶνος, ἣν διεδέχθη ἡ σωζομένη βυζαντινὴ ἐκκλησία [2].

Συχνότερον τῆς ἀνωτέρω παραλλαγῆς συναντῶμεν εἰς χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἐκείνην, καθ' ἣν ἡ μὲν κάτω ζώνη κοσμεῖται διὰ τῶν συνήθων φύλλων ἁδροτμήτου ἀκάνθης, αἱ δὲ δύο ἄνω ἀντικατεστάθησαν διὰ βαθειῶν ἀνακαμπτομένων ραβδώσεων, ἤτοι διὰ τοῦ λεγομένου περγαμη-

[1] De Vogüé, Syrie centrale πίν. 110 καὶ 111.

[2] Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σελ. 11 καὶ εἰκ. 2 καὶ 5, ἡμετέρα εἰκ. 246.

νοῦ κιονοκράνου. Ὁ τοιοῦτος συνδυασμὸς κορινθιακοῦ πρὸς περγαμηνόν, ἐφηρμόζετο ἤδη κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς μ. Χ. αἰῶνας, ὡς μαρτυρεῖ, πλὴν ἄλλων, καὶ τὸ ὡραῖον ἐν τῇ ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀποκείμενον, ἀδημοσίευτον εἰσέτι κιονόκρανον (εἰκ. 247). Εἰς χριστιανικὰ μνημεῖα συναντῶμεν τοιαῦτα κιονόκρανα πολλαπλῶς ἐν τῷ Δ. τῆς Ἀλεξανδρείας ἱερῷ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ [1] (εἰκ. 248) μέ 4 φύλλα ἀκάνθης εἰς τὴν κάτω ζώνην.

Μεταγενεστέρα χρῆσις τοῦ κορινθιακοῦ. Τὸ κορινθιακὸν κιονόκρανον, ἐξελιχθὲν βαθμηδὸν εἰς τὸ τεκτονικὸν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ΄ αἰ.

Εἰκ. 247. Σύνθετον ρωμαϊκὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (περγαμηνὸν μετὰ κορινθιακοῦ) (Ὀρλάνδος).

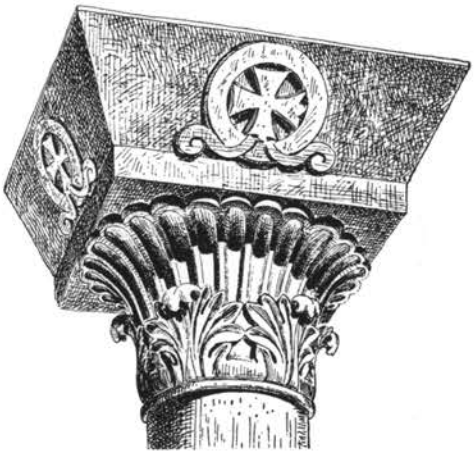

Εἰκ. 248. Σύνθετον χριστιανικὸν κορινθιακὸν κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (κορινθιακὸν μετὰ περγαμηνοῦ) (Kaufmann).

(εἰκ. 237), δὲν ἐξέλιπε παντελῶς ἀπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σκηνῆς. Παραλλήλως πρὸς τὸ ἐπικρατῆσαν τεκτονικὸν ἐξηκολούθησε καὶ αὐτὸ νὰ καλλιεργῆται ὑπὸ τῶν συντηρητικῶν στοιχείων μὲ τὴν παλαιὰν «κλασσικὴν» αὐτοῦ μορφὴν ἤτοι μετὰ πλαστικῶν φύλλων ἀκάνθης — ἁδροτμήτων ἢ λεπτοτμήτων — διπλῶν ἑλίκων κλπ., τόσον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἀνατολῇ ὅσον, πρὸ πάντων, εἰς τὰς παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν κατὰ τὸν Γ΄ ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἀργότερον, μέχρις αὐτοῦ τοῦ Η΄ αἰῶνος ἀκμαζούσας πόλεις — Ραβένναν, Παρέντιον, Grado, Torcello, Cividale, Βενετίαν. Βεβαίως ἡ ἐκτέλεσίς του δὲν παρουσιάζει πλέον τώρα τὴν λεπτότητα καὶ τὴν πλαστικὴν εὐαισθησίαν τῶν παλαιοτέρων αἰώνων, ἐν τούτοις ὑπάρχουσι καὶ παραδείγματα ἀλη-

[1] Ὅρα εἰκόνα των παρὰ K. M. KAUFMANN, Handbuch der christl. Archäologie [3], Paderborn 1922, εἰκ. 222 (κάτω δεξιᾷ, δύο παραδείγματα) καὶ 223, 1.

θοῦς ἀναζωογονήσεως τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν μορφῶν. Ἰδιαιτέρως ὡραῖα σύνθετα (θεοδοσιανά) κιονόκρανα συναντῶμεν π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Βιτάλιον τῆς Ραβέννας [1] καὶ τὴν μητρόπολιν τοῦ Παρεντίου [2] (543 – 553). Μὲ λεπτότμητον δὲ ἄκανθαν συνδυαζομένην πρὸς ἕλικας καὶ ἐχῖνον μετ' ὡῶν εἰς μίαν ἀληθῶς κλασσικὴν σύνθεσιν εὑρίσκομεν κιονόκρανα κατὰ τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα εἰς τὴν Ραβένναν [3] καὶ τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado [4] (571 – 586 μ. Χ.) (εἰκ. 249).

Οὐ μόνον δὲ κατὰ τὸν Γ΄ ἀλλὰ καὶ πολὺ πέραν αὐτοῦ, κατὰ τὸν Ζ΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η΄, παρατηρεῖται μία ἀναζωογόνησις τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, καίτοι τώρα πλέον ἡ ἄκανθα αὐτοῦ ἔχει προσλάβει μᾶλλον κοσμηματικὸν χαρακτῆρα. Δείγματα τοιούτων μεταγενεστέρων κιονοκράνων εὑρίσκονται εἰς Ραβέννα [5], Torcello [6], Βενετίαν [7] καὶ Μιλᾶνον [8]. Οὐ μόνον δ' ἐν τῇ Δύσει προεκτείνεται ἡ χρῆσις τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου πέρα τοῦ Γ΄ αἰ. ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀνατολῇ, ὡς μαρτυροῦσι τὰ κιονόκρανα τῆς περιοχῆς Ἱεροσολύμων, ἔνθα οἱ παλαιοὶ τύποι συνδυάζονται βαθμηδὸν πρὸς μορφὰς περισσότερον ἀνατολικὰς ὡς π.χ. πρὸς τὴν λεβητοειδῆ, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Τὰ παραδείγματα εἶναι βεβαίως ὀλιγάριθμα ἀλλ' ἐν τούτοις ἀρκοῦν διὰ νὰ μαρτυρήσουν, ὅτι αἱ κλασσικαὶ παραδόσεις εὕρισκον ἀκόμη ἀπήχησιν κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ καὶ κατ'

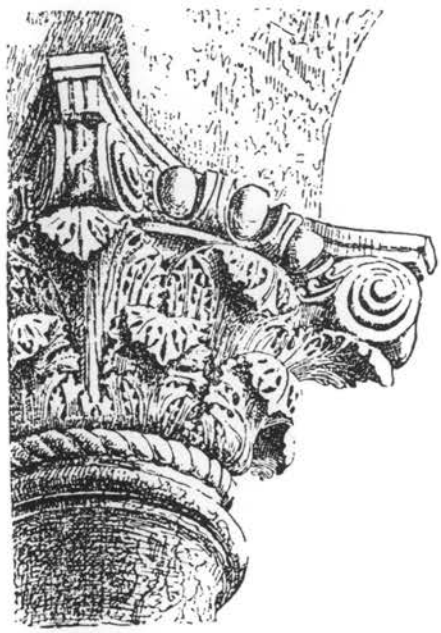

Εἰκ. 249. Σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado (571-586 μ. Χ.) (Cattaneo).

[1] Κιονόκρανα τοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα τμήματος τοῦ περιδρόμου (Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 16 ἀριστερᾷ) καὶ κιονόκρανα τῶν ὑπερῴων (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 46 ἄνω ἀριστερᾷ).

[2] Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 51 ἄνω ἀριστερᾷ καὶ A. W. Neumann, Der Dom von Parenzo πίν. 22 – 24 καὶ 30, 37.

[3] Ἅγ. Ἰωάννης Εὐαγγελιστής (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 46 κάτω δεξιᾷ).

[4] Cattaneo, L'architecture byzantine in Italie, Venise 1890, σ. 38 εἰκ. 13. C. Costantini, Aquileja e Grado 151. Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 51 κάτω ἀριστερᾷ.

[5] Spirito Santo, Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 47).

[6] Μητρόπολις (Cattaneo, ἔ. ἀ. σ. 305 εἰκ. 162. Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 54 δεξιᾷ κάτω).

[7] Ἅγ. Μᾶρκος (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 53 ἀριστερᾷ).

[8] Ἅγιος Βικέντιος in Prato (Cattaneo, ἔ. ἀ. σ. 129 εἰκ. 59).

αὐτὸν ἀκόμη τὸν Ζ΄ αἰῶνα. Εἶναι μάλιστα ἄξιον σημειώσεως, ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Βορείῳ Μεσοποταμίᾳ εὗρον αἱ κλασσικαὶ μορφαὶ ἔδαφος εὐδοκίμου καλλιεργείας κατὰ τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰ., ὡς ἐν Ἀμίδῃ[1], Σεργιοπόλει[2] καὶ τῇ περιοχῇ τοῦ Τούρ -' Αβδίν[3], ἔνθα συναντῶνται κορινθιακὰ κιονόκρανα ἀποπνέοντα ἀκόμη τὸ ἀρχαῖον ἄρωμα.

Τὸ μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονόκρανον. Οἱ ποικίλοι τύποι τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, τοὺς ὁποίους μέχρι τοῦδε ἐγνωρίσαμεν, παρουσιάζουσι πάντοτε τὰ περιβάλλοντα τὸν κάλαθον φύλλα τῆς ἀκάνθης ὀρθὰ καὶ ἀκίνητα καὶ μόνον τὴν κορυφὴν αὐτῶν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεκαμμένην. Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ Β΄ καὶ τοῦ Γ΄ μ. Χ. αἰῶνος ἐμφανίζεται ἐν Μ. Ἀσίᾳ[4] καὶ μάλιστα ἐν Συρίᾳ[5] καὶ Ὑπεριορδανίᾳ[6] παραλλαγή, καθ' ἣν τὰ φύλλα ταῦτα ἀντὶ νὰ ἵστανται κατακόρυφα κλίνουσιν ὁλόκληρα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 250) ἢ τ' ἀριστερὰ χωρὶς νὰ γίνεται φανερὸν ἂν ὁ τεχνίτης των ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ ὅτι ταῦτα φύονται λοξὰ ἢ ἂν κινοῦνται ὑπὸ τὴν πνοὴν ἀνέμου. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ «ὁπλισμὸς» τῶν κιονοκράνων, εἰς ἃ τὰ φύλλα ταῦτα ἀνήκουσιν, εἶναι ὁ τυπικὸς κλασσικός: Καυλοί, φυλλοφόροι κάλυκες, διπλαῖ ἕλικες, ἐμφανὲς χεῖλος

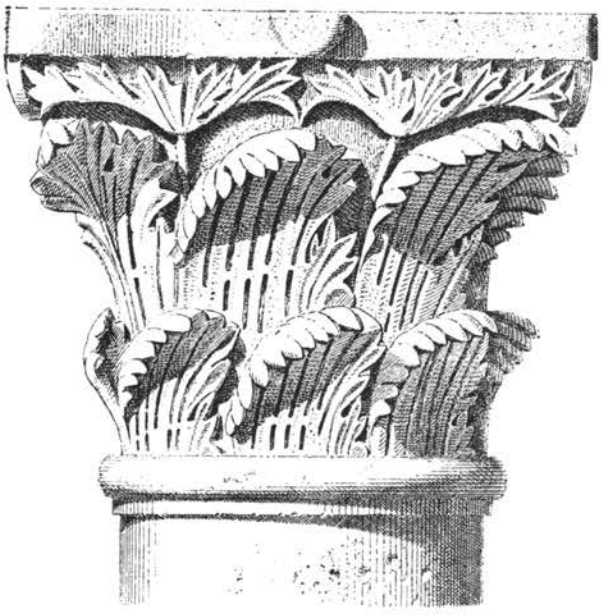

Εἰκ. 250. Κιονόκρανον μετὰ προσκλινόντων φύλλων ἐκ Συρίας Β' ἢ Γ' αἰ. (De Vogüé).

[1] Van Berchem - Strzygowski, Amida σ. 198 εἰκ. 115. - S. Guyer, Amida. Rep. für Kunstwissenschaft 1916, 193.

[2] H. Spanner - S. Guyer, Rusapha (Forschungen zur islamischen Kunst. 4) 1926 πίν. 18-23.

[3] G. L. Bell, Churches and monasteries of the Tur - Abdin (Z. b. Gesch. der Arch. Beiheft 9).

[4] Αὐλὴ μουσείου Σμύρνης (Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 28 ἀρ. 455).

[5] Δαμασκός: Αὐλὴ τζαμίου Ὀμμαγιαδῶν (C. Watzinger - K. Wulzinger, Damaskus, Die antike Stadt 19 πβλ. καὶ Rivoira, Architettura Musulmana σ. 93 εἰκ. 80).

[6] Γέρασα (Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 28 ἀρ. 456).

καλάθου, κυματιστὸς, καμπυλόπλευρος ἄβαξ μὲ ἄνθος ἐν τῷ μέσῳ κλπ. Ὡς δὲ πάσας τὰς λοιπὰς οὕτω καὶ ταύτην τὴν παραλλαγὴν παρέλαβον ἀργότερον καὶ δημιουργικῶς ἐξείλιξαν οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως, ὅτι οὗτοι παρέστησαν τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης σαφῶς ἄλλοτε μὲν ἐλαφρῶς, ἄλλοτε δὲ ζωηρῶς, κινούμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου καὶ δὴ κατὰ διαφόρους τύπους, οὓς θέλομεν ἀμέσως γνωρίσει.

Τὴν μᾶλλον πρὸς τὸ κλασσικὸν πρότυπον πλησιάζουσαν μορφὴν μᾶς παρουσιάζουν κιονόκρανα ἐκκλησιῶν τῆς Συρίας τοῦ Ε΄ μ. Χ. αἰῶνος, ἐξ ὧν σπουδαιότερα, λόγῳ τῆς σημασίας τοῦ μνημείου ὅπερ κοσμοῦσιν, εἶναι τὰ τῆς σταυρομόρφου βασιλικῆς Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλάτ - Σιμάν[1]. Ταῦτα παρουσιάζουσι τὴν μὲν κάτω ζώνην χαμηλήν, τὰ δὲ φύλλα τῆς ἄνω λίαν ὑψηλά. Ὅλα τὰ φύλλα ἔχουν τελείως κλειστὸν περίγραμμα, ὅπερ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὴν μίαν μόνον πλευράν, ἐν ᾧ τὸ σῶμα τοῦ φύλλου ὀλίγον μόνον ἐνδίδει εἰς τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου, οὕτω δ' ἡ κίνησίς του παρουσιάζεται ὡς μία ἁπαλὴ κλίσις. Ἡ ἄκανθά των εἶναι κλασσικῆς μορφῆς μὲ μακρὰς παραλλήλους αὐλακώσεις. Οἱ καυλοὶ ἀφ' ἑτέρου παρεστάθησαν ὡς ἰσχνοὶ μίσχοι καταλήγοντες ἄνω εἰς ἐξόγκωμα, τὰ δὲ καλύπτοντα αὐτοὺς φύλλα τῆς κάλυκος ἀπεδόθησαν ξηρὰ καὶ αἰχμηρά. Ἕλικες δὲν φαίνονται. Εἶναι πιθανόν, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα ἐδημιουργήθησαν εἴς τι ἐγχώριον καλλιτεχνικὸν ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν ἀκόμη λησμονηθῆ ἡ παλαιὰ κλασσικὴ παράδοσις. Ἐντεῦθεν, μέσῳ τῆς Μ. Ἀσίας[2], ὁ μετὰ κεκλιμένων φύλλων τύπος θὰ μετεδόθη ἀρχικῶς μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐντεῦθεν δὲ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἔτυχε περαιτέρω ἐπεξεργασίας καὶ δημιουργικῆς ἐξελίξεως κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Ε΄ καὶ τὸν ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνα. Ἐκ τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου παραδειγμάτων τοῦ τύπου αὐτοῦ τυπολογικῶς ἀρχαιότερα ἔρχονται κιονόκρανά τινα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης[3] (εἰκ. 251). Τούτων ἀμφότεραι αἱ σειραὶ τῶν φύλλων κλίνουσι κατὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν, καμπτόμεναι ἐλαφρῶς ἐκ τῶν ἄνω δεξιῶν πρὸς τὰ κάτω ἀριστερὰ καὶ ἐνθυμίζουσαι κατὰ τοῦτο τὰ Συριακὰ πα-

[1] De Vogüé, Syrie centrale I πίν. 146, G. de Jerphanion, La voix des monuments II (1938) πίν. 23 - 26, Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 28 εἰκ. 460. Ὁ ναὸς ἐκτίσθη μεταξὺ τοῦ 459 (ἔτους θανάτου τοῦ ὁσίου) καὶ τοῦ 490 Ὁμοίου τύπου ἀλλὰ πολὺ ἁπλοποιημένα (ἄνευ ἑλίκων κλπ.) εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Μπετούρσας (De Vogüé, ἔ. ἀ. I πίν. 48. v. Alten, ἔ. ἀ. πίν. II εἰκ. 1).

[2] Πβλ. τὸ παράδειγμα τοῦ Aladja - Jaila (Rott, Kleinasiatische Denkmäler πίναξ ἔναντι σ. 16) ἂν καὶ κάπως μεταγενέστερον (ἀρχῶν ϛ΄ αἰ. κατὰ Kautzsch, Kapitellstudien 152).

[3] Περιέργως τόσον ὁ Diehl, ὅσον καὶ ὁ Καλλιγας (Die H. Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935) δὲν ἀναφέρουσι τὰ κιονόκρανα ταῦτα, ἐσχάτως δὲ μόνον ὁ Kautzsch (ἔ. ἀ. πίν. 28 εἰκ. 457) τὰ ἀπεικόνισεν.

ραδείγματα. Ἡ ἄκανθά των εἶναι μαλακή, δὲν ἔχει δηλονότι αἰχμηρὰ φύλλα, τὰ δὲ νεῦρά της δηλοῦνται ποὺ μὲν δι' αὐλάκων, ποὺ δὲ διὰ σειρᾶς ὀπῶν τρυπάνου. Ὑπεράνω των ἐμφανίζονται οἱ καυλοὶ μὲ τὰς φυλλοφόρους κάλυκας, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται, μικραὶ σχετικῶς, γωνιαῖαι σπεῖραι. Ὁ ἄβαξ εἶναι ἰσχυρῶς καμπυλόπλευρος φέρει δ' ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς ἐσχηματοποιημένον ἄνθος. Λίαν συγγενὲς πρὸς τὸ μνημονευθὲν κιονόκρανον τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ ἴσως κατά τι νεώτερον αὐτοῦ εἶναι καὶ κιονόκρανον τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσα-

Εἰκ. 251. Κιονόκρανον μετὰ προσκλινόντων φύλλων τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσ/νίκης (Kautzsch).

Εἰκ. 252. Κιονόκρανον μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσ/νίκης (Kautzsch).

λονίκης [1], ὅπερ παρουσιάζει φύλλα παχείας ἀκάνθης μὲ ἐντόνως διὰ σειρᾶς ὀπῶν δεδηλωμένα τὰ νεῦρα, γωνιαίας ἕλικας ἀναπηδώσας ἀπὸ καυλῶν μετὰ φυλλοφόρων καλύκων καὶ καμπυλόπλευρον διακεκοσμημένον ἄβακα, φέροντα ἐν τὸ μέσῳ τὸ ἐσχηματοποιημένον ἄνθος.

Μὲ ἐντελῶς διάφορον κίνησιν καὶ τεχνικὴν ἐξετελέσθησαν τὰ φύλλα δύο ἄλλων κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης [2] (εἰκ. 252). Ἐνταῦθα ἀντὶ μαλακῆς ἀκάνθης ἐγένετο χρῆσις τῆς λεπτοτμήτου αἰχμηρᾶς μὲ νεῦρα δηλούμενα διὰ σειρᾶς ὀπῶν τρυπάνου καὶ λοβοὺς σχιζομένους εἰς πλείονας γλωσσίδας. Ἡ κίνησις τῶν φύλλων εἶναι ἐδῶ τόσον πολὺ βιαία, ὥστε οἱ ἄξονές των διαγράφουσι μίαν πολὺ κεκλιμένην

[1] Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Μακεδονικὰ τ. Β' (1949) πίν. Γ' ἄνω.

[2] ν. ALTEN, Gesch. altchr. Kap. πίν. II εἰκ. 3. DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les mon. chrét. de Salonique πίν. XLII, B. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 28 ἀρ. 458.

ἑλικοειδῆ γραμμήν. Ἡ ἐργασία των ἀφ' ἑτέρου εἶναι λεπτοτάτη. Ἡ ἔντονος πλαστικότης, ἣν παρουσιάζουν τὰ κιονόκρανα ταῦτα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς βαθείας σκιάς, ἃς ρίπτουν τὰ φύλλα ἢ δημιουργοῦν αἱ ὀπαὶ τοῦ τρυπάνου, παρέχει ἄριστον δεῖγμα συνδυασμοῦ πλαστικότητος πρὸς «ζωγραφικὸν» σκιοφωτισμόν. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα χρονολογοῦνται περὶ τὸ 500 [1] καὶ εἶναι πιθανόν, ὅτι ἐτέθησαν ἐνταῦθα εἰς δευτέραν χρῆσιν, καίτοι τοῦτο φαίνεται βεβαίως παράδοξον προκειμένου περὶ μνημείου τῆς σπουδαιότητος τῆς Ἁγ. Σοφίας. Εἰς τὸν αὐτὸν πρὸς τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Σοφίας τύπον ὑπάγονται καὶ ἐπίκρανα παραστάδος εὑρεθέντα ἐν Ἁγ. Γεωργίῳ Θεσσαλονίκης [2] μὲ διπλᾶ φύλλα καὶ ἐντονωτέραν κίνησιν ὡς καὶ τὰ τοῦ προνάου τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας [3], ἀνατολικῆς προφανῶς προελεύσεως.

Εἰκ. 253. Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (μέσων Ε' αἰ.).

Ἄλλη, νεωτέρα πιθανῶς, παραλλαγὴ τοῦ μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνου παρουσιάζει τὰ φύλλα τῆς μιᾶς ζώνης κινούμενα ἀντιθέτως πρὸς τὰ τῆς ἄλλης. Παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου, ὅπερ δὲν ἦτο ἄγνωστον καὶ ἐν Συρίᾳ [4], διεσώθησαν εἰς μουσεῖα καὶ βασιλικάς τινας τῆς

[1] KAUTZSCH, Kapitellstudien σ. 143.

[2] E. HÉBRARD, BCH 44 (1920). σ. 36 εἰκ. 17.

[3] ONGANIA, La basilica di San Marco V πίν. 121, 122, 123.

[4] Χαλέπιον: Μεδρεσὲς Ἐλ - Χαλαβιγιά (STRZYGOWSKI, Amida σ. 200, εἰκ. 117,118. S. GUYER, Bull. de l'Inst. Français d'archéol. orient. du Caire 11 [1914] 217. KAUTZSCH, Kapitellstudien σ. 145 σημ. 2), Ντάνα (BUTLER, An archaeological expedition to Syria II, 245).

Κωνσταντινουπόλεως [1], Θεσσαλονίκης [2] (εἰκ. 253) καὶ Χαλκίδος [3]. Κομψότερα ὅλων, ἂν καὶ ὄχι ἀπολύτως ὀργανικά, εἶναι τὰ κατὰ χώραν σωζόμενα ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 253) μὲ φύλλα λεπτοτμήτου ἀκάνθης, ὧν ἡ κορυφὴ ἀνακάμπτεται ἅπαξ ἔτι, πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ καλάθου των ἐμφανίζει ἓν περικάλυμμα σχηματιζόμενον ἐκ δύο πλαγίως ἀναβαινόντων μεγάλων φύλλων συναντωμένων εἰς τὸ μέσον ἀπολεγόντων δ' ἄνω εἰς πυκνοὺς στενομήκεις λοβούς. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἄβακος ἄνθος εἶναι ἄλλοτε ραβδωτὸν καὶ ἄλλοτε μὲ ἀκανθωτὰ φύλλα κεκοσμημένον (εἰκ. 253). Εἰς μίαν κιονστέρναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως — τὴν λεγομένην τῆς Πουλχερίας [4] — ἐμφανίζεται ὁ αὐτὸς τύπος κιονοκράνου ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸν ἁδροτμήτου πρὸς λεπτότμητον ἄκανθαν καὶ μὲ φυλλοφόρον κυμάτιον ἄνω, ὡς εἰς τὰ θεοδοσιανά [5].

Τέλος ἐξαιρετικῶς κεκινημένα κιονόκρανα τοῦ ἐξεταζομένου τύπου συναντῶνται εἰς δύο μόνον παραδείγματα: ἓν ἐν Κωνσταντινουπόλει [6] καὶ ἕτερον ἐν Ἱεροσολύμοις [7]. Εἰς ταῦτα παρατηρεῖται μία ἔτι περαιτέρω ἀποσύνθεσις τῶν λεπτοτμήτων φύλλων εἰς λοβοὺς καὶ πρὸ πάντων μία πολὺ βιαιοτέρα κίνησις τῶν φύλλων, ἀπομιμουμένη τὴν τρομώδη κίνησιν ἀναρριπιζομένης φλογός. Ἡ ἔννοια τῆς ὀργανικῆς μορφῆς δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἐξέλιπεν ἀπὸ τὰ κιονόκρανα αὐτά, ὧν τὸ κύριον σῶμα διελύθη εἰς πολλὰ μικρὰ μέρη περιστρεφόμενα περὶ ἑαυτά. Μία μεγάλη ἀνησυχία δημιουργεῖται, ἀποβλέπουσα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν παραγωγὴν ὀπτικῶν κυρίως ἐντυπώσεων. Συμβαίνει δηλ. ἐνταῦθα ὅ,τι ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰ «φλογώδη» ὑστερογοτθικὰ δημιουργήματα (style flamboyant).

Τελευταίαν κατηγορίαν τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων ἀποτελοῦσιν ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ φύλλα διατάσσονται κατὰ

[1] Μουσεῖον (MENDEL, Catalogue des sculptures 2 [1914] σ. 642 ἀρ. 745).

[2] Ἅγ. Δημήτριος: DIEHL – LE TOURNEAU – SALADIN, Les mon. chrét. de Salonique πίν. 25. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 1918 πίν. 7 δεξιᾷ ἄνω. DALTON, East Christian Art πίν. 33 ἀριστερᾷ. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 29 εἰκ. 464. Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ τύπου κιονόκρανον ἐγνώσθη προσφάτως (Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Μακεδονικὰ Β' [1949] πίν. Γ' κάτω) χρονολογούμενον ἀπιθάνως ὑπὸ τοῦ ἐκδότου του εἰς τὰ μέσα τοῦ Η' μ. Χ. αἰῶνος (ἔ. ἀ. σ. 9).

[3] Ἅγ. Παρασκευή: STRZYGOWSKI, A. M. 14 (1889) 288. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 29 ἀριθμ. 465.

[4] FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, Die byz. Wasserbehälter von K/pel, Wien 1893 [Byz. Denkm. 1] 62, 175, 209 – R. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 29 εἰκ. 466.

[5] Ἀνάλογον παράδειγμα συνδυασμοῦ ἁδροτμήτου ἀκάνθης πρὸς ἀνεμιζομένην λεπτότμητον εὑρίσκομεν καὶ εἰς μέγα κιονόκρανον, προερχόμενον ἐκ Νικοπόλεως τῆς Ἠπείρου, χρησιμοποιηθὲν δ' ἐκ νέου εἰς τὸν Βυζαντινὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης. Ὅρα εἰκόνα του ἐν ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 97 εἰκ. 7.

[6] CURTIS, Broken bits of Byzantium 2 ἀρ. 56.

[7] KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 29 ἀριθμ. 468.

ζεύγη καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν κάτω ζώνην ἀνὰ ἓν ζεῦγος εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου, εἰς δὲ τὴν ἄνω ἀνὰ ἓν ζεῦγος ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος. Ἑκάστου δὲ ζεύγους τὸ μὲν ἓν φύλλον κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά, τὸ δ' ἄλλο πρὸς τ' ἀριστερά, ἐκκινοῦντα ἀμφότερα ἀπὸ κοινῆς κατακορύφου ραφῆς (εἰκ. 254). Ἡ ἄκανθα τῶν φύλλων αὐτῶν εἶναι πάντοτε λεπτότμητος καὶ ἐξειλιγμένη, ἡ δὲ ραφὴ καὶ τὰ νεῦρα δηλοῦνται διὰ σειρῶν ὀπῶν τρυπάνου. Οἱ λοβοὶ τῶν φύλλων σχίζονται δὶς ἢ τρίς, ἡ δὲ κορυφή των καὶ ἐδῶ ἀναδιπλοῦται (εἰκ. 254). Τὰ λοιπὰ στοιχεῖα παραμένουν τὰ αὐτά, μόνον ἀντὶ κυματίου ἄνω ὑπάρχει ὁ ἰωνικὸς ἐχῖνος μετ' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ᾠῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τελευταία αὕτη κατηγορία ἦτο μέχρι πρό τινος γνωστὴ μόνον ἐκ μνημείων τῆς Ραβέννας[1], ὑπετέθη ὅτι πατρίς της θὰ ἦτο ἡ Ἀδριατικὴ αὕτη πόλις[2]. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν ἔχει ἓν ἐπίκρανον παραστάδος μὲ τοιούτου εἴδους φύλλα προερχόμενον ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως[3] καὶ τοῦ ὅτι ἓν ἄλλο κιονόκρανον τοῦ περιστυλίου τοῦ κατεδαφισθέντος τζαμίου τῆς Πρεβέζης, προερχόμενον ἀναμφιβόλως ἐκ Νικοπόλεως, παρουσιάζει εἰς τὴν κάτω ζώνην του τέσσαρα τοιαῦτα σχιζόμενα φύλλα (εἰκ. 257), εὑρέθησαν τοιαῦτα κιονόκρανα καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει[4]. Εἶναι διὰ τοῦτο πιθανώτατον, ὅτι καὶ ἡ τελευταία αὕτη κατηγορία ἕλκει τὴν καταγωγήν

Εἰκ. 254. Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας (Γ' αἰ.).

[1] Βασιλικὴ Ἡρακλέους (L. BRÉHIER, Études sur l'histoire de la sculpt. byz. [Nouv. Arch. Miss. Scient. N. S. 3), Paris 1911, πίν. 5 εἰκ. 3, Ἁγ. Ἀπολλινάριος in Classe (COLASANTI πίν. 47).

[2] BRÉHIER, ἔ. ἀ. σ. 32. VON ALTEN, ἔ. ἀ. σ. 14.

[3] STRZYGOWSKI, Ath. Mitt. 14 (1889) σ. 286 εἰκ. 5.

[4] R. KAUTZSCH, Kapitellstudien σ. 149.

της ἐκ τῆς πρωτευούσης. Τὰ ραβεννατικὰ ὅμως κιονόκρανα μᾶς φωτίζουν περὶ τῆς χρονολογίας γενικῶς τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, τοὐλάχιστον κατὰ προσέγγισιν· διότι ἐπὶ δύο ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται, ἐντὸς κυκλικοῦ δίσκου ἐν τῷ μέσῳ τῆς προσθίας πλευρᾶς, τὸ μονογράφημα τοῦ ὀστρογότθου αὐτοκράτορος Θεοδωρίχου. Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ κατεσκευάσθησαν πρὸ τοῦ 526, ἔτους θανάτου τοῦ ἡγεμόνος τούτου. Ἀφ' ἑτέρου οἱ ἄλλοι τύποι, ὡς ἁπλούστεροι τοῦ τελευταίου, εἶναι πιθανώτατα προγενέστεροι αὐτοῦ, ἡ δὲ δημιουργία των θὰ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Ε΄ αἰῶνος[1]. Τὰ φλογώδη ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς δημιουργήματα τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος.

Τὸ δίζωνον κιονόκρανον. Ἐὰν εἰς τὸ κανονικὸν κορινθιακὸν ἢ τὸ θεοδοσιανὸν κιονόκρανον ὁλόκληρος ἡ ἄνω ζώνη τῶν φύλλων καὶ αἱ ἕλικες ἀντικατασταθῶσι διὰ μορφῶν πτηνῶν ἢ τετραπόδων — ὁλοκλήρων ἢ ἡμιτόμων — γεννᾶται τύπος, ὅστις χαρακτηρίζεται ὡς *δίζωνος*. Τοιαῦτα κιονόκρανα συχνὰ μετεχειρίσθη ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη κατὰ τὸν Ε΄ ἰδίᾳ καὶ τὸν Ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνα.

Τὰ μετὰ πτηνῶν ἢ τετραπόδων κιονόκρανα δὲν εἶναι καὶ αὐτὰ ἐφεύρεσις τῶν χριστιανῶν. Ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς[2] καὶ συχνότερον ἀκόμη κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν[3] ἐγίνετο, ἁπανταχοῦ τοῦ κράτους, χρῆσις καὶ ἀνθρωπίνων ἢ θεϊκῶν μορφῶν[4] καὶ ὁμοιωμάτων ζώων πραγματικῶν (ἀετῶν, κριῶν), ἢ φανταστικῶν (χιμαιρῶν, γρυπολεόντων), πρὸς διακόσμησιν τοῦ ἄνω μέρους κιονοκράνων, ἀναμφιβόλως κατ' ἐπίδρασιν παλαιᾶς ἀνατολικῆς, περσικῆς εἰδικῶς, παραδόσεως[5]. Ἡ χριστιανικὴ τέχνη παρέλαβε τὰ θέματα αὐτὰ τὰ ἐτροποποίησε καὶ τὰ ἐπλούτισε. Εἴδομεν ἤδη (σ. 293) ὁποίαν συχνὴν χρῆσιν ἔκαμε τῶν ἀετῶν ἢ τῶν περιστερῶν εἰς τὰ θεοδοσιανὰ κιονόκρανα. Τούτων ἡ ἐξειλιγμένη μορφή, καθ' ἣν τὰ πτηνὰ

[1] R. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. σ. 150.

[2] Ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ ἡμίτομα ταύρων: Δῆλος, Στοὰ ταύρων B C H, 1884, πίν. XVII Μαγνησία, Στοαὶ ἀγορᾶς (HUMANN - KOHTE - WATZINGER, Magnesia am Mäander, Berlin 1904, εἰκ. 128. 130), Σαλαμὶς Κύπρου (A. MARQUAND, Greek architecture σ. 205 εἰκ. 243).

[3] E. VON MERKLIN, Jahrb. d. Inst. 40 (1925) Arch. Anz. 161 - 170 (ἀετοί). RONCZEWSKI, Variantes de chapiteaux romains πίν. 3 ἀρ. 4 (κριοί). Ναοῦ Ὁμονοίας ἐν Ρώμῃ (MEURER, Vergleichende Formenlehre 424) (Γρυπολέοντες). Μικρὰ Προπύλαια Ἐλευσῖνος (BÜHLMANN, Die Architektur des klassischen Altertums und der Renaissance, Eszlingen 1919, πίν. 23 εἰκ. 7 καὶ G. LIBERTINI ἐν Annuario della Scuola Arch. Italiana di Atene τόμ. II 1916 σ. 211 εἰκ. 9.

[4] Ὅρα τοιαύτας ἀνθρωπίνας μορφὰς (φιλοσόφων;) καὶ εἰς χριστιανικὰ κιονόκρανα προερχόμενα ἐκ Νικοπόλεως χρησιμοποιηθέντα δ' ἀργότερον (ΙΓ΄ αἰ.) εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας τῆς Ἄρτης ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Β' σ. 98 εἰκ. 8 καὶ σ. 99 εἰκ. 9.

[5] L. BRÉHIER, Etudes sur l'histoire de la sculpture byzantine. N. Arch. des Miss Scient. N. S. 3 1911 σ. 30.

εἴτε μικρὰ, εἴτε ηὐξημένα εἰς ὄγκον καὶ εἰς ἔκτασιν καταλαμβάνουσι τὰς δύο ἄνω ζώνας, πρέπει κυρίως νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην κατηγορίαν τῶν διζώνων κιονοκράνων [1]. Πολὺ συχνὰ ἐν τούτοις εἰς τὰ δίζωνα κιονόκρανα ἀντὶ πτηνῶν συναντῶμεν τετράποδα ζῷα ἢ καὶ συνδυασμὸν ζῴων καὶ πτηνῶν. Καὶ ἄλλοτε μὲν τὰ πτηνὰ ἢ τὰ ζῷα βαίνουσιν ἐπὶ φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης (εἰκ. 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262), ἄλλοτε δὲ ἡ κάτω ζώνη, ἀποβάλλουσα τὴν πατροπαράδοτον ἄκανθαν, διαμορφοῦται ὁτὲ μὲν ὡς λέβης μὲ περίβλημα ἐκ διατρήτων συμπλεγμάτων ἀνθεμίων (εἰκ. 264) ἢ φύλλων ἀμπέλου, βοτρύων καὶ πτηνῶν (εἰκ. 265) ὁτὲ δὲ ὡς πλεκτὸν κάνιστρον (εἰκ. 265, 266, 267). Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα διζώνων κιονοκράνων μετὰ ζῴων καὶ πτηνῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθα ἓν κιονόκρανον φέρει τὰ ἡμίτομα 4 μεγάλων ὁλογλύφων πτερωτῶν ἵππων [2] ὑπεράνω σειρᾶς φύλλων ἀδροτμήτου ἀκάνθης. Αἱ πτέρυγες τῶν ἵππων συναντῶνται εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου, ὄπισθεν δ' αὐτῶν διαφαίνεται ἀκόμη τὸ χεῖλος τοῦ καλάθου. Εἰς τὸ αὐτὸ μουσεῖον εὑρίσκονται καὶ δύο ἄλλα κιονόκρανα [3], τὰ ὁποῖα ὑπεράνω στεφάνης φύλλων ἀκάνθης παρουσιάζουν τὸ μὲν ἓν γρῦπας κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἄγγελον ἐν τῷ μέσῳ, τὸ δὲ ἄλλο 4 γρῦπας, ὧν οἱ πόδες πατοῦσιν ἐπὶ τῶν φύλλων, ἐν ᾧ αἱ πτέρυγές των ἀνατείνονται συναντώμεναι εἰς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν.

Εἰκ. 255. Δίζωνον κιονόκρανον μετὰ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

[1] Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων κιονοκράνων ἔχομεν τὸ τοῦ Παρεντίου (DALTON, Byz. Art. εἰκ. 20) καὶ τὸ μετὰ περιστερῶν κιονόκρανον τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 268), ὡς καὶ τὸ τοῦ τζαμίου τῆς Πρεβέζης (STRZYGOWSKI, A. M. 14 [1889] σ. 288) προερχόμενον ὡσαύτως ἐκ Νικοπόλεως. Ἡμετέρα εἰκὼν 257.

[2] G. MENDEL, Catalogue des sculptures 2, 549 καὶ ἀρ. 750.

[3] KAUTZSCH, Kapitellstudien σ. 155.

Συχνότατα ἐπίσης ἔχομεν εἰς τὴν ἄνω ζώνην καὶ τὴν παράστασιν ἡμιτόμων κριῶν, ὧν τὰ ἑλικοειδῆ κέρατα ἀναπληροῦσι, κατά τινα τρόπον, τὰς

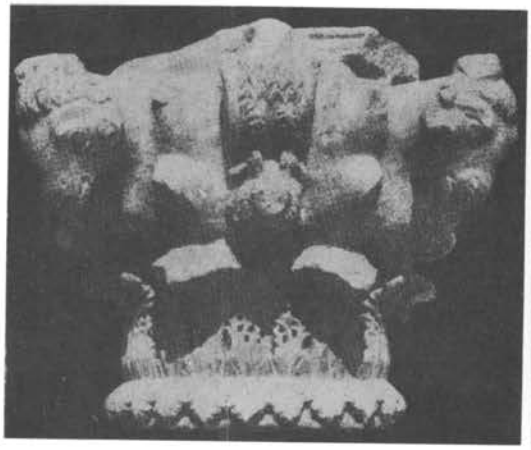

Εἰκ. 256. Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

Εἰκ. 257. Δίζωνον κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ἐπὶ διχαζομένων φύλλων ἀκάνθης ἐκ Νικοπόλεως.

γωνιαίας ἕλικας (εἰκ. 259, 260, 261). Καὶ ἡ μὲν ρωμαϊκὴ τέχνη, ἥτις, ὡς

Εἰκ. 258. Δίζωνον κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (Kautzsch).

Εἰκ. 259. Δίζωνον κιονόκρανον μετὰ κριῶν καὶ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ μουσείου Ἀλεξανδρείας (Kautzsch).

ἤδη εἴπομεν, ἔκαμε χρῆσιν τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἀπεικόνισε τοὺς κριοὺς ὁλογλύφους μὲ τοὺς πόδας διεστηκότας ἀλλὰ μὴ καμπτομένους ὑπὸ τὸ

βάρος τοῦ ἐπιστυλίου[1] (εἰκ. 260) ἡ δὲ χριστιανικὴ ἀπεικόνισε μὲν καὶ αὐτὴ τοὺς κριοὺς ὁλογλύφους ἀλλὰ γονατιστούς, ἐκφράσασα οὕτω ἐντονώτερον τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐπικαθημένου βάρους. Δὲν ἐπέτυχεν ὅμως πάντοτε ν' ἀποδώσῃ μετὰ τῆς προσηκούσης πλαστικῆς ἀκριβείας τὴν στάσιν ταύτην τοῦ ζῴου.

Εἰκ. 260. Ρωμαϊκόν (;) δίζωνον κιονόκρανον μετ' ὀρθίων κριῶν Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας.

Τὰ μετὰ κριῶν, ἀνατολικῆς προφανῶς προελεύσεως, παραδείγματα χριστιανικῶν κιονοκράνων εἶναι ἄφθονα, ἁπαντοῦν δὲ εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου[2]. Ἡ μεγάλη διάδοσίς των δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ συμβολικὸν θέμα, οὗτινος ἔκαμον χρῆσιν[3]. (σ. 307).

Τὰ μετὰ κριῶν δίζωνα κιονόκρανα ἔχουσι συνήθως κατὰ τὴν βάσιν μικρὰν σπεῖραν κοσμουμένην ἄλλοτε δι' ἀνεστραμμένων καὶ ἄλλοτε διὰ λοξῶς τεθειμένων μικρῶν φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 256). Τὰ περιβάλλοντα τὸν κάλαθον φύλλα εἶναι συνήθως λεπτοτμήτου (πριονωτῆς) ἀκάνθης, δὲν λείπουν ὅμως καὶ παραδείγματα ἀδροτμήτου ἀκάνθης. Τῶν φύλλων τούτων τὸ μὲν κάτω μέρος κυρτοῦται ἱκανῶς πρὸς τὰ ἔξω,

---

[1] Κιονόκρανον Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, BRÉHIER, Études πίν. 1,1 ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 260.

[2] Ἰδοὺ ὁ κατὰ τόπους κατάλογος τῶν σωζομένων καὶ μέχρι τοῦδε γνωστῶν μετὰ κριῶν κιονοκράνων, ὧν ἡ κάτω στεφάνη ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων ἀκάνθης:

Κωνσταντινούπολις: Κινστέρνα (FORCHHEIMER – STRZYGOWSKI, Die byz. Wasserbehälter von K/pel 86 εἰκ. 5). Μουσεῖον ἀρ. 744 G. MENDEL, Catalogue des sculptures 2, 540, εἰκὼν παρὰ KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 30, εἰκ. 499).—Ἀρ. 1210 MENDEL, ἔ. ἀ. 3, 448 εἰκὼν KAUTZSCH, πίν. 30 εἰκ. 496.—Ἀρ. 729 εἰκὼν παρὰ BRÉHIER, Études πίν. 1,2.—Ἀρ. 3915 KAUTZSCH, σ. 158.

Ἐλάσσων Σκυθία: J. BARNEA, Balcania 7 (1944) σ. 407 – 416.

Εὔξεινος Πόντος: STRZYGOWSKI, Byz. Neugr. Jahrb. 1 (1920) σ. 21 εἰκ. 6.

Κώρυκος: HERZFELD – GUYER, M.A.M.A. II, 1930, εἰκ. 92 – 95.

Φίλιπποι: (Τ' αἰ.) P. LEMERLE, AE 1937 πίν. 1 ἔναντι σ. 296.

Θεσσαλονίκη: (β' ἥμισυ Ε' αἰ.) Ἅγιος Δημήτριος: δύο κιονόκρανα νοτίας καὶ ἐν βορείου κιονοστοιχίας (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 4 [1918] Παράρτ. πίν. 17 εἰκ. 11, LEMERLE, A E 1937 σ. 294 εἰκ 1, KAUTZSCH, σ. 157). Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (νῦν ἐν τῷ Βυζ. Μουσ. Ἀθηνῶν) (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Guide du mus. byz., 1932, εἰκ. 6β).

Ἅγ. Ὄρος: Μονὴ Ἰβήρων DIEHL, Manuel d'art byz.[2] II εἰκ. 389. P. LEMERLE, AE 1937 σ. 295 εἰκ. 2. Ἡμετέρα εἰκ. 261 – Μονὴ Λαύρας DALTON, Byz. Art. Arch. εἰκ. 103. Μονὴ Ξενοφῶντος.

Ἔδεσσα: (Ε' αἰ.) P. MILJUKOF, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως IV, 1899, σ. 35 εἰκ. 6.

ἡ δὲ κορυφὴ ἀνακάμπτεται προβάλλουσα ζωηρῶς ἐπίσης πρὸς τὰ ἔξω. Εἰς τὰς κάτωθεν τοῦ ἄβακος γωνίας τοποθετοῦνται ἡμίτομα κριῶν γονατιστῶν μὲ τὴν κεφαλὴν κύπτουσαν πρὸς τὰ κάτω, τὰ δὲ μεταξὺ κενὰ

Εἰκ. 261. Δίζωνον κιονόκρανον τῆς μονῆς Ἰβήρων (Ἁγ. Ὄρους) μετὰ κριῶν καὶ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης.

ἤτοι τὰ μέσα τῶν τεσσάρων πλευρῶν πληροῦνται δι' ἄλλων διακοσμητικῶν ἢ ζωϊκῶν θεμάτων, ὡς π.χ. κεράτων ἀφθονίας[1] ἢ ἁρπακτικῶν πτη-

Σικυών: (Ε' αἰ.) Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933 σ. 85. P. LEMERLE, AE 1937 σ. 296 εἰκ. 3.

Ραβέννα: COLASANTI, L'arte bizantina in Italia πίν. 47 δεξιᾷ κάτω. L. BRÉHIER, Études κλπ. πίν. II,1 σελ 34.

Καρχηδών: (Damous el Carita) HÉRON DE VILLEFOSSE, Bull. Monumental 76 (1912), 416 ἑ.

Ἀλεξάνδρεια: KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 30, εἰκ. 494.

Ἱεροσόλυμα: (αὐλὴ Μουσείου) KAUTZSCH, ἔ. ἀ. σ. 158.

[3] (Προηγουμένης σελίδος), Ὅρα σχετικῶς BRÉHIER, ἔ. ἀ. σ. 33. Περὶ τῆς συμβολικῆς σημασίας τοῦ κριοῦ βλέπε CABROL – LECLERCQ, D.A.C.L. II σ. 650 – 658.

[1] Κιονόκρανα: Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν, Μονῆς Λαύρας Ἁγ. Ὄρους, Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. 31, 508 καὶ 512).

νῶν, ἰδίᾳ ἀετῶν, εἰκονιζομένων κατὰ κρόταφον (εἰκ. 257,259) καὶ κρατούντων μικρὰ ζῷα διὰ τῶν ὀνύχων των[1]. Συνηθέστερον ὅμως τοποθετοῦνται ἐνταῦθα ἀετοὶ κατὰ μέτωπον μὲ κλειστὰς ἢ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, οἵτινες ἄλλοτε μὲν κρατοῦσι διὰ τῶν ὀνύχων των μικρὰ ζῷα εἰκονιζόμενα ὕπτια[2] (εἰκ. 257), ἄλλοτε δὲ καὶ φανταστικὰς ἀνθρωπίνους μορφάς[3].

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς γωνιαίους κριούς, οἵτινες εἰκονίζονται ὁλόγλυφοι, οἱ ἀετοὶ τῶν μέσων ἀποδίδονται συνήθως ὀλιγώτερον πλαστικοί, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ πλάγια, τὸ πτίλωμα ἐκτελεσμένον συμβατικῶς ἤτοι οὐχὶ κατὰ φύσιν καὶ τὰς πτέρυγας ἐσχηματοποιημένας. Ταῦτα πάντα μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ τύπος οὗτος πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν τέχνην τοῦ τέλους παρὰ τῶν μέσων τοῦ Ε΄ αἰῶνος.

Εἰκ. 262. Δίζωνον κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς Α΄ τῶν Φθιωτ. Θηβῶν μετὰ λεαινῶν κρατουσῶν ἐρίφια καὶ λεοντοκεφαλῶν (Σωτηρίου).

Πλὴν τῶν κριῶν τοποθετοῦνται ἐνίοτε καὶ ἄλλα ζῷα ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος. Οὕτω π. χ. οἱ κίονες τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς Α΄ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν φέρουσιν ὑπεράνω στεφάνης φύλλων λεπτοτμήτου ἀκάνθου προτομὰς ὀκλαζουσῶν λεαινῶν, αἵτινες κρατοῦσι διὰ τῶν προσθίων ποδῶν των ἐρίφια[4] (εἰκ. 262). Καὶ τὰ ἐνδιάμεσα δὲ διαστήματα κοσμοῦνται ἐδῶ διὰ λεοντοκράνων. Ἐπίσης εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Στόβων εὑρίσκομεν εἰς τὰς γωνίας παγώνια κυρτούμενα εἰς ὡραίαν καμπύλην, ἵνα πίωσιν ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου εἰκονιζομένου συμβολικοῦ κανθάρου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται καὶ κληματίδες πληροῦσαι τὰ ὑπόλοιπα κενά[5]. Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς θέμα εἰκονίζεται διπλοῦν μάλιστα — καὶ ἐπὶ δύο ἐπικράνων παρα-

[1] Κιονόκρανα: Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ Μονῆς Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους.

[2] Κιονόκρανον τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος, ἔνθα οἱ ἀετοὶ κρατοῦσιν ὑπτίους λαγωοὺς διὰ τῶν ὀνύχων των (εἰκ. 256).

[3] Κιονόκρανον Ἐδέσσης, Miljukof, ἔ. ἀ.

[4] Γ. Σωτηριου, ΑΕ 1929 σ. 60 εἰκ. 64. R. Kautzsch, πίν. 31 εἰκ. 501.

[5] R. Egger, Österr. Jahr. 24 (1929) σ. 48 ἑ.

στάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης[1]· φαίνεται διὰ τοῦτο πιθανόν, ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἐπαρχιακῶν Στόβων παρέλαβον τὸ θέμα τοῦτο ἐκ τοῦ σημαίνοντος καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα δίζωνα κιονόκρανα φέρουσι πάντα φύλλα ἀκάνθης εἰς τὴν κάτω ζώνην. Ὑπάρχουσιν ὅμως, ὡς ἤδη εἴπομεν, καὶ ἄλλα, ἅτινα ἀντὶ δι' ἀκάνθης κοσμοῦνται διὰ στεφάνης ἀνθεμίων[2] ὑπὲρ δὲ ταῦτα διὰ πτηνῶν[3] ἢ ζῴων —ἰδίᾳ κριῶν[4]. Τὰ ἀπὸ τοῦ γενικοῦ πνεύματος τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀπομακρυνόμενα κάπως κιονόκρανα ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέλος τοῦ Ε΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ϛ΄ μ. Χ. αἰῶνος. Ἔτι ἀργότερον ἤτοι περὶ τὰ μέσα πλέον τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος, ἡ κατακόρυφος διάταξις τῶν φύλλων τῆς κάτω ζώνης καταργεῖται ὁλοσχερῶς, ἀντικαθισταμένη δι' ἑλικοειδῶν κλιματίδων, αἵτινες πληροῦσιν ὁλόκληρον τὴν κάτω ζώνην. Ὡραῖον παράδειγμα τοιαύτης διακοσμήσεως παρέχει κιονόκρανον τῆς βορείου κιονοστοιχίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης[5] (εἰκ. 263), ἐν τῷ ὁποίῳ ἕκαστον κῦμα τῶν ἑλίκων σχηματίζει διὰ τῶν 3 ἢ 4 ἐκ τοῦ βλαστοῦ ἐκφυομένων φυλλαρίων στροβιλοειδῆ ρόδακα. Τὸ θέμα τοῦτο ἐδουλεύθη ἐδῶ μὲ διάτρητον ἐργασίαν (ξεκουφωτά) οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἰσχυρὸς σκιοφωτισμός, διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ βά-

Εἰκ. 263. Δίζωνον κιονόκρανον Ἁγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης μετ' ἀετῶν ἐπὶ περιδινουμένων ἀνθεμίων.

[1] Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. 26. Γ. καὶ Μ. Σωτηριου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσ/κης, Λεύκ. εἰκ. 42α.

[2] Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀρ. 1212 καὶ 1213 (Mendel, Catalogue 3,449=Kautzsch., ἔ. ἀ. 31,512), Ἁγ. Κλήμης Ρώμης (Cattaneo, L'archit. en Italie, Venise 1890, σ. 34 εἰκ. 7), Ἰκόνιον (Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 31, 514).

[3] Τζαμὶ Ἀμροῦ ἐν Καΐρῳ (Kautzsch, ἔ. ἀ. σ. 160).

[4] Κωνσταντινούπολις (Mendel, Catalogue, 3, 449).

[5] Diehl - le Tourneau - Saladin, ἔ. ἀ. πίν. 24 ἀριστερᾷ. Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 31 εἰκ. 515.

θους προβολῆς τῶν ἑλίκων καὶ τῶν φύλλων τῶν ροδάκων. Ὑπεράνω κατὰ 4 γωνίας ἔχομεν πάλιν τοὺς τέσσαρας πλαστικοὺς ἀετοὺς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, μεταξὺ δ' αὐτῶν προβάλλει ἄνω ἐπὶ τοῦ ἄβακος τὸ τυπικὸν «ἄνθος» ἰσχυρῶς σχηματοποιημένον.

Τὸ περιγραφὲν κιονόκρανον τοῦ Ἁγ. Δημητρίου δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὸν παράδειγμα τῆς μετὰ κλιματίδων κάτω ζώνης. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους σώζεται ἄλλο περίπου ὅμοιον φέρον ἄνω ἀντὶ ἀετῶν ἡμίτομα κριῶν μεταξὺ δ' αὐτῶν χιαστὰ κέρατα ἀφθονίας [1].

Εἰκ. 264. Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ Σάλωνος (νῦν ἐν τῷ μουσείῳ Ἀσπαλάθου) μετὰ πτερωτῶν ζῴων καὶ κογχωτῶν παγωνίων, ἐπὶ καλάθου μετὰ φύλλων ἀμπέλου, βοτρύων καὶ πτηνῶν.

Τέσσαρα ἄλλα τοῦ αὐτοῦ τύπου κιονόκρανα εὑρίσκονται ἐπίσης εἰς τὸν Ἀσπάλαθον (Spalato), ἅτινα φέρουσιν ἄνω γρῦπας ἢ λέοντας μεταξὺ δ' αὐτῶν κογχωτὰ παγώνια [2] (εἰκ. 264).

Εἰς τὴν Ραβένναν [3] ἐπίσης δύο κιονόκρανα τοῦ αὐτοῦ τύπου ἔχουσιν ἡμίτομα γρυπῶν εἰς τὰς γωνίας καὶ μεταξὺ αὐτῶν λεοντοκεφαλὰς ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Γρῦπας δ' ὡσαύτως ἢ ἀετοὺς ἄνωθεν κλιματίδων φέρουσι καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 543 καὶ 553 ἀνακτισθείσης βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου [4]. Ἐπειδὴ δὲ

[1] Dalton, Byzantine art and archaeology σ. 175 εἰκ. 103.

[2] G. Kowalczyk, Denkmäler der Kunst in Dalmatien I πίν. 53. Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 32, 517. Εἰς τὴν κάτω γωνίαν μεταξὺ τῶν κλιματίδων παρεμβάλλονται ἐνταῦθα καὶ πτηνά.

[3] Ἀρχιεπισκοπικὸν μέγαρον - Bréhier, Etudes πίν. 3,2 - Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 48 κάτω δεξιᾷ - Von Alten, Gesch. altchr. Kapit. πίν. 7,2.

[4] A. W. Neumann, Der Dom von Parenzo πίν. 14, 15, 24, 26, 28.

ταῦτα εἶναι περισσότερον ὅλων τῶν ἄλλων ἐξειλιγμένα θὰ πρέπει τὰ μὲν πρῶτα παραδείγματα νὰ κατατάξωμεν εἰς τοὺς περὶ τὸ 500 χρόνους, τὰ δὲ τελευταῖα εἰς τὸν Γ΄[3] αἰῶνα.

Δίζωνα κιονόκρανα μὲ κάνιστρον εἰς τὴν κάτω ζώνην.

Μία ὁμὰς διζώνων κιονοκράνων μορφώνει τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ καλάθου ὡς πλεκτὸν διάτρητον κάνιστρον. Ἡ μορφὴ καὶ διακόσμησις ὡς καὶ ἡ

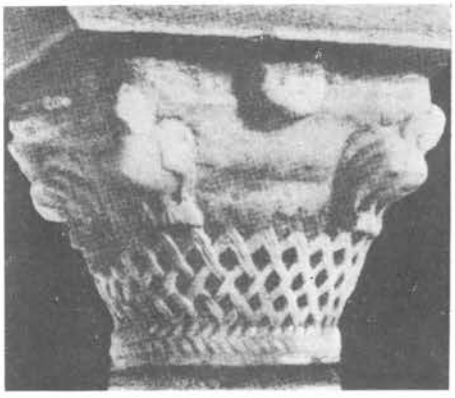

Εἰκ. 265. Δίζωνον μετὰ πλεκτοῦ καλάθου κιονόκρανον Ὑδροῦντος (Otranto) (Colasanti).

Εἰκ. 266. Δίζωνον μετὰ πλεκτοῦ καλάθου κιονόκρανον ἐκ Bawit (Αἰγύπτου) (Strzygowski).

καταγωγὴ τοῦ εἴδους τούτου τῶν κιονοκράνων ἀπησχόλησαν ἐπὶ πολὺ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς βυζαντινῆς τέχνης[4], χωρὶς αἱ ἔρευναί των νὰ καταλήξουν εἰς θετικὰ συμπεράσματα. Ὑπὸ τοῦ Strzygowski ὑπεστηρίχθη ἄλλοτε μὲν ἡ αἰγυπτιακή, καὶ ἄλλοτε ἡ παλαιστινιακὴ ἢ περσικὴ καταγωγὴ τοῦ κανιστροειδοῦς κιονοκράνου. Ἀντιθέτως ὁ VON ALTEN[5] ἐθεώρησεν αὐτὸ ὡς καταγόμενον ἐκ ρωμαϊκῶν προτύπων στηριχθεὶς ἐπὶ κανιστροειδῶν τινων κιονοκράνων τοῦ Β΄ καὶ Γ΄ μ. Χ. αἰ. εὑρισκομένων εἰς τὰ ἐν Ρώμῃ Μουσεῖα τῶν Θερμῶν καὶ τοῦ Λατερανοῦ. Παρὰ ταῦτα ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα ἀκόμη ν' ἀποφανθῶμεν σχετικῶς μετὰ βεβαιότητος περὶ τῆς προελεύσεώς των.

Ὁ μετὰ κανίστρου τύπος διζώνου κιονοκράνου ἦτο πολὺ διαδεδομένος. Ἀρκετὰ παραδείγματά του συναντῶνται καὶ ἐν Κωνσταντινουπό-

[3] KAUTZSCH, Kapitellstudien, σ. 163.

[4] Περίληψιν τῶν ἐρευνῶν καὶ συμπερασμάτων τοῦ Strzygowski, Wulff, Weigand καὶ W. de Grüneisen παρέχει ὁ VON ALTEN, Gesch. des altchr. Kapitells σ. 45 - 56.

[5] VON ALTEN, ἔ. ἀ. σ. 45.

λει[1] καὶ ἐν Αἰγύπτῳ[2] (εἰκ. 266) καὶ ἐν Ἰταλίᾳ[3] καὶ Γαλλίᾳ[4]· ἐν Ἑλλάδι ὅμως περιέργως τρία μόνον μέχρι τοῦδε ἤλθον εἰς φῶς[5]: τὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τὸ τῆς Ἀρνίθας Ρόδου (εἰκ. 267) καὶ τὸ ἐκ Νικοπόλεως ἡμιτελές (εἰκ. 268). Ἀρχαιότερον ἐξ ὅλων τῶν διασωθέντων παραδειγμάτων εἶναι τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὴν Ν. Α. εἴσοδον τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως[6]. Τοῦτο φέρει κάτω διπλῆν σπεῖραν ἐν εἴδει σχοινίου δεξιοστρόφου καὶ ἀριστεροστρόφου. Ὁ κορμὸς τοῦ κανίστρου του παρουσιάζει ἐλαφρὰν κυμάτωσιν καὶ πλέγμα πυκνὸν μὲ ρομ-

Εἰκ. 267. Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀρνίθας Ρόδου μετὰ περιστερῶν ἐπὶ κανίστρου (Ὀρλάνδος).

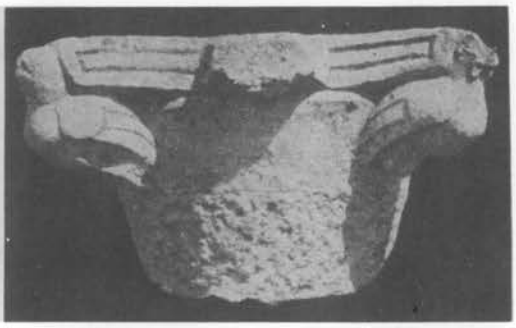

Εἰκ. 268. Ἡμιτελὲς δίζωνον κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως τῆς Ἠπείρου μετὰ περιστερῶν βαινουσῶν πιθανώτατα ἐπὶ κανίστρου (Ὀρλάνδος).

βοειδῆ κενὰ βαθέως τρυπημένα, οὕτως ὥστε τὸ διάτρητον πλέγμα νὰ

---

[1] *Ἁγ. Σοφία:* ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας Β' σ. 155 σχ. 266. VON ALTEN, Gesch. altchr. Kap. πίν. VI,1. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 32, 522. *Μεδρεσὲς* Νταοὺτ - Πασσᾶ KAUTZSCH, ἔ. ἀ. 32, 530.

[2] *Κάϊρον*: Τζαμὶ Ελ - Αζὰρ Πανεπιστημιακόν (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. σ. 165) ὁμοίως ἐν τῷ ἀραβικῷ μουσείῳ καὶ τῷ αἰγυπτιακῷ τὸ γνωστὸν κιονόκρανον μὲ τὸ κογχωτὸν παγῶνι μεταξὺ 2 κριῶν STRZYGOWSKI, Koptische Kunst 71, DALTON, Byz. art and archaeology σ. 33. Ἡμετέρα εἰκὼν 266.

Εἰς παράδειγμα τῆς *Ἀλεξανδρείας*, ἀντὶ κανίστρου ὑπάρχει σύμπλεγμα ροδάκων, ἄνω δὲ λέοντες καὶ μεταξύ των μικρὰ κάνιστρα μὲ φύλλα καὶ καρπούς.

[3] *Πόλα:* Ναὸς Αὐγούστου (GNIRS, Pola, ein Führer 85 ἀρ. 257). *Ὑδροῦς*: (Otranto) Μητρόπολις (COLASANTI, ἔ.ἀ. πίν. 57) *Grado:* Sta Maria delle grazie (VON ALTEN, ἔ.ἀ. σ. 56). *Ρώμη:* Ἅγ. Κλήμης (CATTANEO, L'archit. byz. en Italie, Venise 1891, σ. 34 εἰκ. 7, RIVOIRA, Le origini dell'architettura lombarda 47). Τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἀνῆκον εἰς κιβώριον, φέρει καὶ ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν μετὰ χρονολογίας (514 - 523).

[4] *Lyon*: Bulletin monumental 75 (1911) 199 ἑ. Περιστεραὶ καὶ ἀετοὶ εἰς τὰς γωνίας, μονογράφημα ἐντὸς στεφάνου εἰς τὸ μέσον.

[5] *Θεσσαλονίκη*: Ἅγιος Δημήτριος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 4 [1918] παράρτ. σ. 11). *Ρόδος:* βασιλικὴ Ἀρνίθας (εἰκ. 267). *Νικόπολις*, πρότερον ἐν τῷ μουσείῳ Πρεβέζης (εἰκ 268). *Παρέντιον:* Δίζωνον τεκτονικὸν κιονόκρανον μὲ ἀετοὺς εἰς τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸ μέσον 2 κέρατα ἀφθονίας καὶ ἀγγεῖον, ἀφ' οὗ ἐξέρχονται κλιματίδες (ERRARD καὶ GAYET, L'art. byz. II Parenzo πίν. VI).

[6] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. (σημ. 1) KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 32 εἰκ. 522.

προβάλλεται ἐπὶ πολὺ σκοτεινοῦ βάθους. Εἰς τὴν ἄνω ζώνην ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος κάθηνται 4 περιστεραὶ πατοῦσαι ἐπὶ τοῦ χείλους τοῦ κανίστρου. Τέλος εἰς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν εἰκονίζεται ἀνὰ εἷς διάτρητος σταυρός. Λόγῳ τῆς σχετικῶς μικρᾶς των κλίμακος τὰ κιονόκρανα ταῦτα προέρχονται πιθανῶς ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας· διότι πάντως δὲν ἀνήκουσιν εἰς τοὺς κίονας, οὓς σήμερον στέφουσιν.

Ἐπίθημα. Τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα ὅλων τῶν τύπων, τοὺς ὁποίους ἐξητάσαμεν, ἐφ' ὅσον μὲν ἐστήριζον εὐθέα ἐπιστύλια — ἤτοι κυρίως κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Δ΄ αἰῶνος καὶ κατὰ μίαν ἐξαίρεσιν τὸν Ε΄ (βασιλ. Στουδίου) — κατεσκευάζοντο οὕτως, ὥστε τὸ ὑπεράνω των ἐπιστύλιον νὰ βαίνῃ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἄβακος αὐτῶν. Ὅταν ὅμως ἀντὶ εὐθέων ἐτέθησαν ἐπὶ τῶν κιόνων τοξωτὰ ἐπιστύλια, ἅτινα δὲν κατεσκευάζοντο πλέον μαρμάρινα, ὡς τὰ εὐθέα, ἀλλ' ἐκ πλίνθων καὶ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ γίνουν μὲ πολὺ μεγαλύτερον πάχος, ἵνα ἀνθέξουν εἰς τὰ ὕπερθεν βάρη, ὁ τετράγωνος καὶ μάλιστα ὁ καμπυλόπλευρος ἄβαξ τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀπεδείχθη ἀκατάλληλος καὶ ἀνεπαρκὴς ἵνα δεχθῇ τὸ αὐξηθὲν πάχος τοῦ ὕπερθεν τοίχου. Ἐδέησε διὰ τοῦτο νὰ παρεμβληθῇ μεταξὺ τόξου καὶ κιονοκράνου ἓν ἰδιαίτερον, μαρμάρινον, ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἀρκετὰ ἀνθεκτικόν, ὅπερ νὰ τελέσῃ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ τετραγώνου ἄβακος τοῦ κιονοκράνου εἰς τὸ ὀρθογώνιον πάτημα τοῦ τόξου. Ὡς τοιοῦτο ἐνδιάμεσον μέλος ἐχρησιμοποίησαν οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες τὸ λεγόμενον *ἐπίθημα* ἤτοι μίαν ἀνεστραμμένην κόλουρον πυραμίδα (εἰκ. 240, 241, 243, 244, 248, 253, 255, 263). Τὸ ἐπίθημα τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ ἐξειλιγμένη καὶ ἁπλουστευμένη μορφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὑφαψιδίου δηλ. τοῦ τμήματος ἐκείνου εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου ἢ καὶ ὁλοκλήρου θριγκοῦ, ὅπερ ἐτίθετο εἰς τὰ ρωμαϊκὰ κτήρια ἐπὶ τοῦ ἄβακος, μεσολαβοῦν μεταξὺ κιονοκράνου καὶ τόξου[1]. Τὸ ἐπιστύλιον λοιπὸν ἐκεῖνο, ὁλονὲν ἁπλουστευόμενον, κατήντησε καὶ νὰ καταργηθῇ ὁλοσχερῶς, τὸ πρῶτον δὲ παράδειγμα τόξου πατήσαντος ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου εὑρίσκεται περὶ τὸ 300 μ. Χ. εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ[2]. Ἀλλ' ἐκεῖ τὰ τοξωτὰ ἐπιστύλια εἶναι ἀκόμη μαρμάρινα, ἐν ᾧ τὰ χριστιανικὰ κατεσκευάζοντο ἐκ πλίνθων· ἐντεῦθεν δὲ προεκλήθη ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ ἐπιθήματος, τώρα ὅμως πλέον μὲ τὴν περισσότερον ἁπλῆν καὶ ἐσχηματοποιημένην αὐτοῦ μορφὴν ἤτοι τῆς ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Αἱ λο-

[1] Ὅρα σχετικῶς Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer 2 σ. 412 εἰκ. 458.
[2] Durm, ἔ. ἀ. Niemann, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910, σ. 43 εἰκ. 53.

ξαὶ πλευραὶ τῆς πυραμίδος ταύτης εἶναι συνήθως ἐπίπεδοι οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ καμπύλαι (εἰκ. 282,r) ἢ ἐλαφρῶς κυματοειδεῖς. Ἐκ τῶν τεσσάρων δὲ παρειῶν τοῦ ἐπιθήματος αἱ μὲν δύο στεναὶ βλέπουν ἡ μὲν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, ἡ δ' ἄλλη πρὸς τὸ πλάγιον, ἐν ᾧ αἱ μακραὶ ἐκτείνονται κατὰ τὸ πάχος δηλ. κατὰ τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ βάσις τοῦ ἐπιθήματος εἶναι περίπου τετράγωνος ἔπεται, ὅτι ἡ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὰ ὀπίσω ἐξοχὴ τοῦ ἐπιθήματος εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς πρὸς τὰ πλάγια. Τοιαῦτα ἐπιθήματα ἐτίθεντο γενικῶς ἐφ' ὅλων τῶν τύπων τῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων, ὁσάκις τόξα ἐγεφύρουν τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενά.

Αἱ δύο στεναὶ ἐνίοτε δὲ καὶ πᾶσαι αἱ κεκλιμέναι πλευραὶ τοῦ ἐπι-

Εἰκ. 269. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Καμπιῶν τῆς Βοιωτίας (Δ' αἰ.) (Ὀρλάνδος).

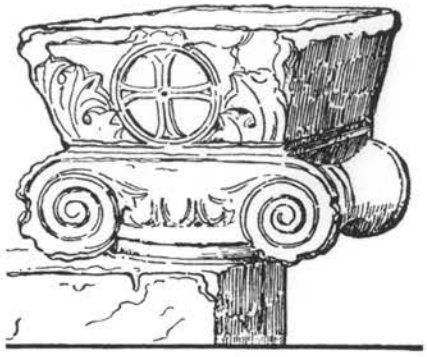

Εἰκ. 270. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Σκριποῦς (Δ' αἰ.) (Ζάχος).

θήματος διεκοσμοῦντο διὰ φύλλων ἀκάνθης ἢ ὑδροβίων φυτῶν (καλάμου κλπ.) ὡς καὶ δι' ἀναγλύπτων σταυρῶν ἄλλοτε ἁπλῶν καὶ ἄλλοτε περιβαλλομένων ὑπὸ τοῦ νικητηρίου στεφάνου (εἰκ. 269,270,275,279), ἐνίοτε τέλος καὶ δι' ἄλλων συνθετωτέρων παραστάσεων (κληματίδων, παγωνίων, ἀγγείων κλπ.), περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω προκειμένου περὶ ἄλλου τύπου κιονοκράνων.

Τὸ ἐπίθημα κατεσκευάζετο συνήθως μαρμάρινον — ἐκτὸς ἐὰν καὶ τὸ κιονόκρανον ἦτο πώρινον — καὶ ἐκ χωριστοῦ μὲν τεμαχίου (εἰκ. 276), ὁσάκις ἐπρόκειτο νὰ τεθῇ ὑπεράνω τοῦ ὀγκώδους κορινθιακοῦ κιονοκράνου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ συχνά, ὁσάκις συνεδυάζετο πρὸς ἰωνικὸν κιονόκρανον [1]. Καὶ τοῦτο

[1] Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ παραδείγματα λαξεύσεως τοῦ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐκ χωριστοῦ λίθου ὡς π. χ. ἐν τῇ βασιλικῇ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (ORLANDOS, Byzantion V σ. 218 εἰκ. 7), ἐν Δελφοῖς (J. LAURENT, Delphes chrétien, BCH 1899 σ. 233) κλπ.

διότι ἡ προμήθεια καὶ μεταφορὰ μεγάλων ὄγκων μαρμάρου παρεῖχε δυσκολίας. Ὁ μετὰ τοῦ ἰωνικοῦ μάλιστα κιονοκράνου σύνδεσμος τοῦ ἐπιθήματος ἐγένετο τόσον στενὸς καὶ ἡ εἰς ὄγκον ὑπεροχὴ τοῦ ἐπιθήματος ἔναντι τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀπέβη τόσον μεγάλη, ὥστε κατήντησε νὰ κυριαρχήσῃ τὸ ἐπίθημα καὶ αὐτὸ κυρίως νὰ δίδῃ τὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν. Ἐπειδὴ δὲ μεγάλη χρῆσις ἐγίνετο τοῦ εἰρημένου συνδυασμοῦ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν θὰ ἐξετάσωμεν ἰδιαιτέρως τὸ εἶδος τοῦτο, τοῦ μετ' ἐπιθήματος δηλαδὴ ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

Τὸ ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον [1]. Εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν ἡ βάσις τῶν τόξων ἦτο ὀρθογώνιος τὸ παλαιὸν «κλασσικὸν»

Εἰκ. 271. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Σκριποῦς (Δ΄ αἰ.) (Μ. Σωτηρίου).

Εἰκ. 272. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ε΄ αἰ.) (Ὀρλάνδος).

ἤτοι τὸ μετὰ προσκεφαλαίων ὀρθογώνιον, ἰωνικὸν κιονόκρανον παρεῖχε σχῆμα προσφορώτερον ἀπὸ τὸ τετράγωνον κορινθιακὸν καὶ τὸ ἄνευ προσκεφαλαίων ρωμαϊκὸν ἰωνικὸν πρὸς σύνθεσιν μετ' ἐπιθήματος ὀρθογωνίου βάσεως.

Τούτου ἕνεκα τὸ μετὰ προσκεφαλαίων ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐχρησιμοποιήθη συχνότερον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Καὶ ἡ μὲν πρόσοψις αὐτοῦ ἠκολούθησε καὶ αὐτὴ κατ' ἀρχὰς τὴν κλασσικὴν μορφήν (εἰκ. 271,272), παρουσίαζε δηλαδὴ τὰς κανονικὰς στροφὰς

[1] Τὸ ἐπίθημα ἁπανταῖ ἐν Ἰωνίᾳ (Ἐρυθραίᾳ) ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ὑπὸ τοῦ J. Keil, Öst. Jh. XV (1912) Beibl. 66 καὶ XVI (1913) Beibl. 57 δημοσιευθέντα δύο ὡραῖα παραδείγματα, ἅτινα οὗτος θεωρεῖ ὡς ἐπιστέψεις στηλῶν, ἐπειδὴ ἄνω δὲν φέρουν ἴχνη γομφώσεως.

ἑλίκων μὲ βαθυνομένας αὐλακώσεις, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐχῖνον, κοσμούμενον δι' ὠῶν συνοδευομένων συχνὰ κάτωθεν μὲν ὑπὸ ἀστραγάλου, ὑπὸ ἡμιανθεμίων δὲ κατὰ τὰς ἄνω ἑκατέρωθεν γωνίας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ πλαγία αὐτῶν ὄψις ἐνεφάνιζε προσκεφάλαια μετὰ ζωστῆρος (εἰκ. 275, 282), κοσμούμενα εἴτε διὰ δέσμης λογχοειδῶν φύλλων (εἰκ. 275,281, 282) εἴτε διὰ φολίδων ἢ ἀκόμη καὶ διὰ φύλλων ἀκάνθης ἢ ἁπλῶν φυλλωμάτων (εἰκ. 281).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἐπίθημα, τοῦτο ἢ ἔφερεν ἁπλῶς ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο πρὸς τὰ κλίτη βλεπουσῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν ἰσοσκελῆ σταυρὸν ἢ καὶ τὸ χρῖσμα περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐξεχούσης στεφάνης ἤ, πλὴν αὐτοῦ,

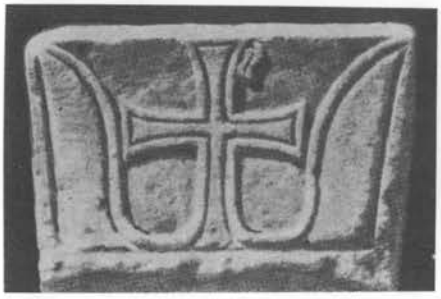

Εἰκ. 273. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

Εἰκ. 274. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον.

καὶ ἀνὰ ἓν φύλλον καλάμου ἢ ἀκάνθης τοποθετουμένων κατὰ τὰς ἀκμὰς οὕτως, ὥστε τὸ μέσον νεῦρον τοῦ φύλλου νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἀκμήν.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μέγεθος τὰ δύο μέλη — ἐπίθημα καὶ κιονόκρανον — ἦσαν κατ' ἀρχὰς περίπου ἴσα, προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου τὸ ἐπίθημα ἐκέρδιζεν ὁλονὲν εἰς ὄγκον· διὰ τοῦτο ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς τὸ ἐπίθημα κατεσκευάζετο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου, ἀργότερον, ὅτε τὸ κιονόκρανον κατήντησεν ἐξάρτημα αὐτοῦ, τὰ δύο μέλη ἐλαξεύοντο ἐφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου.

Κατὰ τὸν Ε΄ μ. Χ. αἰῶνα – ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ αὐτοῦ καὶ ἐφεξῆς – παρατηροῦνται αἱ ἑξῆς μεταβολαὶ εἰς τὸ ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον: Ἀντὶ πλειόνων (τριῶν) ὠῶν, γλύφεται συνήθως ἐπὶ τοῦ ἐχίνου ἓν καὶ μόνον (εἰκ. 271, 272, 274), συνοδευόμενον ἑκατέρωθεν εἴτε ἀπὸ ἀνοργάνως ἁπλούμενα ἡμιανθέμια, εἴτε ἀπὸ τρίφυλλα (εἰκ. 274, 281), ἅτινα ἀντικατέστησαν προφανῶς τὰ ἀρχαιότερα ἡμιανθέμια. Ἀφ' ἑτέρου ἡ διακόσμησις τοῦ ἐπιθήματος ἄλλοτε μὲν παραμένει λιτή, μὲ ἕνα μόνον ἀνισο-

σκελῆ [1] σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ, φέροντα ἐνίοτε ἐπὶ τῆς ἄνω κεραίας τὸ R τοῦ χρίσματος (εἰκ. 273) [2] καὶ ἄνευ περιβάλλοντος στεφάνου ἢ μετὰ στεφάνου περιβάλλοντος τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ [3], συνήθως ὅμως ἀποβαίνει πλουσιωτέρα προστιθεμένων ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὁτὲ μὲν φύλλων καλάμου (εἰκ. 273), ὁτὲ δὲ φύλλων ἀκάνθης τριλόβων ἢ τετραλόβων (εἰκ. 272), ἅτινα μάλιστα διαπλάσσονται οὕτως, ὥστε ὁ κάτω αὐτῶν λοβὸς νὰ καταλαμβάνῃ τὰ κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου παραφυάδες τῆς ἀκάνθης ἢ καὶ ἀνεξάρτητα τρίφυλλα πληροῦσι τὰ ἄνω διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ· οὕτω ὁλόκληρος ἡ ἐμπροσθία ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος καλύπτεται ὑπὸ πλουσίου διακόσμου. Τέλος ἐνίοτε αἱ δύο ἢ καὶ αἱ τέσσαρες πλευραὶ τοῦ ἐπιθήματος κοσμοῦνται διὰ σειρᾶς ραβδώσεων (εἰκ. 274) ἢ ἀνθεμίων ἀνοργάνως συνδυαζομένων (εἰκ. 275). Παραδείγματα τῆς μὲν ἀρχαιοτέρας μορφῆς ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι μὲν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον [4], τὴν Σκριποῦν [5] (εἰκ. 271), τὰ Καμπιά [6] (εἰκ. 269), τὴν Χαλκίδα [7] καὶ τὰ Δαφνούσια τῆς Λοκρίδος [8], ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ εἰς τὸ αἴθριον τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου [9]. Τῆς δὲ νεωτέρας μορφῆς εἰς Σικυῶνα [10] (εἰκ. 272), Φθιώτιδας Θήβας [11] καὶ Σίδην [12], πλείονα δὲ παραδείγματα καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν [13]. Σημει-

---

[1] Ἀτόπως ὁ ἀνισοσκελὴς σταυρὸς καλεῖται ὑπό τινων «λατινικός»· τόσον ὁ ἰσοσκελὴς ὅσον καὶ ὁ ἀνισοσκελὴς σταυρὸς ἦσαν ἐξ ἴσου ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν κατά τε τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, ὡς πλεῖστα παραδείγματα μαρτυροῦσιν.

[2] Βασιλικαί: Σικυῶνος (εἰκ. 273), Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 69 εἰκ. 22) κλπ.

[3] Βασιλικὴ Φθιωτίδων Θηβῶν Α' (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 65 εἰκ. 70), Κιονόκρανον Μουσείου Τεγέας, κλπ.

[4] Ἀδημοσίευτον εἰσέτι.

[5] KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 33 εἰκ. 535. – Ἰσοτιμία κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος. — Σταυρὸς ἐντὸς στεφάνης ἄκανθαι καὶ φύλλα καλάμου εἰς τὸ ἐπίθημα (ΜΑΡ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1931 σ. 157 εἰκ. 41). Ἡμετέρα εἰκών 271.

[6] Ἀδημοσίευτον εἰσέτι.

[7] STRZYGOWSKI, Ath. Mitt. 14 (1889) σ. 289 εἰκ. 6. (Χρῖσμα ἐντὸς ἐξεχούσης στεφάνης εἰς τὸ ἐπίθημα – ἀντὶ ἀστραγάλου ὑπὸ τὸν κανόνα τῶν ὠῶν, μικρὰ σπεῖρα μὲ κρεμάμενα φύλλα, ὡς εἰς τὰ θεοδοσιανά).

[8] ORLANDOS, Byzantion V (1930) σ. 218 εἰκ. 7 (Φύλλα καλάμου εἰς τὸ ἐπίθημα. Κανὼν ὠῶν μὲ ἡμιανθέμια).

[9] KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 33 ἀρ. 540α, 540β. ('Επὶ τοῦ ἐχίνου ἓν ὠὸν μὲ τρίφυλλα ἑκατέρωθεν. Εἰς τὸ ἐπίθημα ὁλόκληρα φύλλα, ἀκάνθης).

[10] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933 σ. 86, εἰκ. 5 καὶ 6.

[11] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 64 εἰκ. 67 – 68. ('Ημετέρα εἰκὼν 278).

[12] B. PACE, Annuario della Sc. Arch. Ital. di Atene 3 (1916-20) σ. 29.

[13] Μουσεῖον ἀρ. 2308 καὶ 3197. (KAUTZSCH, Kapitellstudien, σ. 167). Ναὸς Ὁδηγητρίας [Γκιοὺλ-Χανέ] (BCH 48 [1924] σ. 503, εἰκ. 18). ('Ακανθαι μὲ παραφυάδας πληρούσας τὰ διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ. Ἓν ὠὸν εἰς τὸν ἐχῖνον).

ωτέον δ' ὅτι τοῦ εἴδους τούτου ἐπιθήματα τοποθετοῦνται καὶ ἄνωθεν κορινθιακῶν ἢ θεοδοσιανῶν κιονοκράνων [1] (εἰκ. 240, 241, 243, 244 κλπ.).

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος — πάντως πρὸ

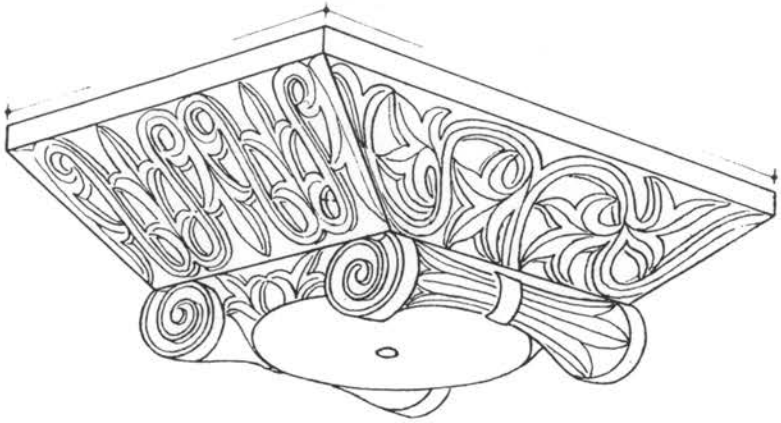

Εἰκ. 275. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης.

Εἰκ. 276. Ἐπίθημα κορινθιακοῦ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Α΄ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν μὲ πριονωτὴν ἄκανθαν (Σωτηρίου).

τοῦ Ἰουστινιανοῦ — παρατηρεῖται εἷς τινας μεγάλας βασιλικὰς πλουσιω-

[1] Οὕτω π.χ. ἐν Ἀχειροποιήτῳ (εἰκ. 240, 241) καὶ Ἁγίῳ Δημητρίῳ Θεσσαλονίκης (εἰκ. 243).

τέρα τις καὶ λεπτοτέρα διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις τῶν ἐπιθημάτων διαφόρου χαρακτῆρος τῶν μέχρι τοῦδε περιγραφεισῶν.

Ὁ ἐχῖνος τοῦ κιονοκράνου ἀντὶ ὠοῦ φέρει εἴτε τρίφυλλα εἴτε λοξὰ ἀνθέμια, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος διατεταγμένα (εἰκ. 277), τὰ δὲ προσκεφάλαια κοσμοῦνται δι' ἀκάνθης ἢ φύλλων καλάμου (εἰκ. 282). Εἰς κιονόκρανα τοῦ τέλους τοῦ Γ΄ ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος συναντῶμεν ἐνίοτε εἰς τὸν ἐχῖνον ἕλικας ἢ ρόμβους κατὰ γραμμικὸν ἐντελῶς τρόπον (εἰκ. 282,λ). Αἱ στεναὶ πλευραὶ τοῦ ἐπιθήματος λαμβάνουν ἐλα-

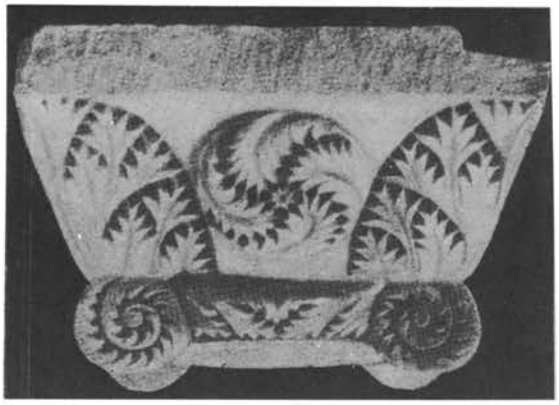

Εἰκ. 277. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων μὲ τεχνικὴν σκιοφωτισμοῦ (500 μ. Χ.)

φρὰν κυμάτωσιν, ἡ δὲ διακόσμησίς των ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αὕτη συνίσταται καὶ πάλιν ἐξ ἀκανθῶν κατὰ τὰς γωνίας, ἀλλ' εἰς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν ὁ σταυρὸς ἀντικαθίσταται εἰς μὲν τὰς μακρὰς πλευρὰς δι' ἀμφιελίκτων κλιματίδων, εἰς δὲ τὰς στενὰς συνήθως διὰ σφαιρικοῦ ἐξογκώματος (κομβίου), ἐφ' οὗ γλύφεται στροβιλιζομένη κλιματίς. Ἐντελῶς διάφορος εἶναι καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν κιονοκράνων τούτων. Αἱ ἄκανθαι εἶναι λεπτότμητοι μὲ λοβοὺς σχιζομένους εἰς πλείονα φυλλάρια καὶ νεῦρα δηλούμενα ὁτὲ μὲν δι' αὐλάκων, ὁτὲ δὲ διὰ σειρῶν ὀπῶν τρυπάνου (εἰκ. 276). Ἀλλαχοῦ πλὴν τῶν γωνιαίων ἀκανθοφύλλων σχεδιάζονται ἐν τῷ μέσῳ ἀκανθωτὰ φύλλα σχηματίζοντα στρόβιλον, πέριξ ἑνὸς μικροῦ κεντρικοῦ ρόδακος (εἰκ. 277). Τὸ περίγραμμα τῶν κοσμημάτων λαξεύεται βαθέως, ὥστε ἡ ἐπιφάνειά των νὰ προβάλλεται ἐπὶ σκοτεινοῦ κάμπου. Ἡ γραφικὴ ἀντίληψις τοῦ σκιοφωτισμοῦ εἶναι ἐνταῦθα ἔκδηλος, δὲν ἔχει ὅμως εἰσέτι ὁλοκληρωθῆ.

Παραδείγματα τοιούτου εἴδους κιονοκράνων ἔχομεν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης[1], εἰς τὴν βασιλικὴν Α΄ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[2] (εἰκ. 276), καὶ εἰς τοὺς Στόβους[3] (εἰκ. 277). Δὲν ἐλλείπουσιν ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν[4], ὁπόθεν καὶ θὰ ἔλκουσι πιθανώτατα τὴν καταγωγήν, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ὅμοια σχεδὸν εὑρέθησαν καὶ εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου, εἰς τὴν Χερσῶνα[5].

Μίαν ἔτι περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως ἐμφανίζει τὸ ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁπότε ἡ γραφικὴ ἀντίληψις καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ σκιοφωτισμοῦ φθάνουσιν εἰς τὸ ἔπακρον. Εἰς τὰ δύο σπουδαιότερα κτήρια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, ἔνθα ἐγένετο ἄφθονος χρῆσις τοῦ ἐξεταζομένου τύπου, τὸ μὲν κιονόκρανον μόλις διακρίνεται ὑπὸ τὸ καταθλιπτικὸν ἐπίθημα (εἰκ. 279) (μετάβασις πρὸς τὸ τεκτονικόν) τούτου δὲ πάλιν ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὁλόκληρος ὑπὸ πυκνῆς μικρογλαφύρου διακοσμήσεως, προβαλλομένης, δίκην διατρήτου κεντήματος, ἐπὶ τοῦ βαθέος σκοτεινοῦ κάμπου. Ἡ γραφικὴ ἀντίληψις τοῦ σκιοφωτισμοῦ ἔχει πλέον ἐνταῦθα ὁλοκληρωθῆ.

Ἀλλ' ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐκ τοῦ πλησίον τὰ σχετικὰ κιονόκρανα. Εἰς ἀμφότερα τὰ κτήρια ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ρωμαϊκοῦ τύπου ἰωνικὰ κιονόκρανα ἤτοι τὰ ἄνευ προσκεφαλαίων, μὲ τὰς ἕλικας τοποθετημένας κατὰ τὰς διαγωνίους καὶ χωριζομένας διὰ φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 278).

Μεταξὺ τῶν ἑλίκων εἰς μὲν τὸν Ἅγ. Σέργιον καὶ Βάκχον — ὅστις εἶναι καὶ ὁ ἀρχαιότερος (527 - 536) — μεσολαβεῖ ἓν ὠὸν, εἰς δὲ τὴν Ἁγ. Σοφίαν ὁλόκληρος ὁ ἐχῖνος καλύπτεται ἀπὸ διάτρητα ἀνθέμια, ὀρθὰ ἢ ἑλισσόμενα. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἐπίθημα εἰς μὲν τὸν Ἅγ. Σέργιον παρατηρεῖται ἀκόμη ποιά τις προσπάθεια συνθέσεως ποικίλων, πυκνῶς τοποθετημένων στοιχείων, εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν ὅμως κάθε ἀνάμνησις τῆς παλαιᾶς ἀρθρωτῆς διακοσμήσεως ἔχει σβεσθῆ. Ὅλη τώρα ἡ ἐπιφάνειά του καλύπτεται ἀπὸ ἓν «ἀτέρμον» ἑνιαῖον θέμα, δυνάμενον ν' ἀναλυθῆ εἰς δύο ζώνας ἑλικοειδῶς ἀναπτυσσομένων κλιματίδων μετὰ στροβιλιζομένων φυλλαρίων. Εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν ἄκρων ὑπερῴων διαμερισμάτων (εἰκ. 278) χρειάζεται κάποια προσπάθεια διὰ νὰ διακρίνῃ κανεὶς τὰ συστατικὰ μέλη

[1] Γ. καὶ Μ. Σωτηριου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης πίν. 41, α.

[2] Γ. Σωτηριου, ΑΕ 1929 σ. 62 εἰκ. 65. Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 33 εἰκ. 546.

[3] R. Egger, Öst. Jh. 24 (1929) 92 ἑ. Ἐνταῦθα ἐπὶ πλέον αἱ σπεῖραι τῶν ἑλίκων διαμορφοῦνται ὡς βλαστοὶ μετ' ἐκφυομένων φυλλαρίων (πβλ. εἰκ. 277).

[4] Ναὸς Μαρίας Παναχράντου (Φεναρί - Ἰσᾶ) (Kautzsch, πίν. 34 εἰκ. 549).

[5] N. Ismailova, Seminarium Kondakovianum I (1927) πίν. 7.

τῆς πυκνῆς διακοσμήσεως, ἥτις καλύπτει τὸ ἐπίθημα· διότι ταῦτα πολλαπλῶς συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα διασπῶσι τὴν κυρίαν γραμμὴν τῆς συνθέσεως ἑκάστης ζώνης, εἰσερχόμενα δ' εἰς τὴν ἄλλην κατορθώνουν νὰ ἐμφανισθῇ τὸ σύνολον ὡς μία ὁμοιόμορφος διακεκοσμημένη ἐπιφάνεια. Ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν βαθεῖαν λάξευσιν, ἣν παρουσιάζουν τὰ κοσμήματα, δημιουργεῖται μία σύμμετρος κατανομὴ κεκινημένων φωτεινῶν καὶ σκοτεινῶν σχημάτων ζωηρῶς γραφικῆς ἐντυπώσεως.

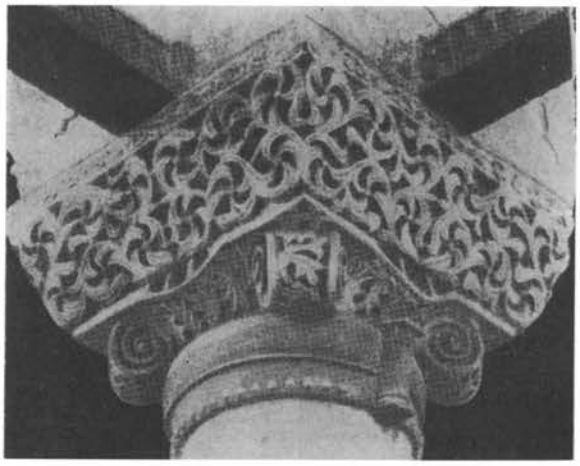

Εἰκ. 278. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/πόλεως μὲ διάτρητον τεχνικήν.

Εἰς τὰ ἐξετασθέντα κιονόκρανα τὰ κοσμήματα διατηροῦσιν εἰσέτι τὴν πλαστικότητα αὐτῶν· αὕτη ὅμως ὁλοσχερῶς σχεδὸν κατηργήθη εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν διδύμων κιονίσκων, οἵτινες ἵστανται εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας[1] (εἰκ. 279). Τούτων τὸ διπλοῦν ἰωνικὸν κιονόκρανον φέρει κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς προσκεφάλαια, ἅτινα ὅμως δὲν διατηροῦσι τίποτε πλέον ἀπὸ τὴν παλαιὰν ὀργανικήν των μορφὴν ἀλλ' ἔχουσι καταντήσει ἁπλαῖ διακοσμητικαὶ ζῶναι συναπτόμεναι εἰς ἓν μακρὸν κυλινδρικὸν σῶμα, κοσμούμενον διὰ τῆς αὐτῆς καὶ ὁ ἐχῖνος πυκνῆς διατρήτου κλιματίδος.

Διὰ διατρήτου δ' ὁμοίως εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας διατεταγμένης

[1] Ἐπιτυχὴς ἀπεικόνισις τῶν κιονοκράνων τούτων, ὡς καὶ τῶν ἐπὶ τῶν λυχνοστατῶν κολουροπυραμιδοειδῶν, εὕρηται παρὰ STRZYGOWSKI, Asiens bildende Kunst, Augsburg 1930, σ. 624 εἰκ. 561.

κλιματίδος — συνθετωτέρας ὅμως καὶ περισσότερον ἁπλωτῆς — διακοσμοῦνται καὶ ὅλαι αἱ πλευραὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιθήματος. Ἀλλ' ὁ ἑλικοειδὴς βλαστός των ἔχει ἐδῶ ἰσχνανθῆ, ἔγινε μία λεπτὴ στρογγύλη ἑλικοειδὴς γραμμή, ἥτις διὰ παραφυάδων συνάπτει πρὸς ἀλλήλας τὰς δύο ζώνας καὶ κατορθώνει νὰ ἑνοποιήσῃ τὴν διακόσμησιν μετατρέπουσα αὐτὴν ἀπὸ ταινιωτῆς εἰς ἐπιφανειακήν. Ὅπως δὲ ἡ ἕλιξ ἀπέβη γραμμή, οὕτω καὶ τὰ φύλλα της ἀπέβησαν ἁπλᾶ φυτικὰ κοσμήματα. Γενικῶς ἡ ἐντύπωσις, ἣν ἀποκομίζει τις ἐκ τῆς διακοσμήσεως τοῦ τελευταίου παραδείγματος εἶναι καθ' αὑτὸ *χρωματική*, ἡ ἐντύπωσις ποὺ θὰ μᾶς ἔδιδε κόσμημα ἀνοικτόχρωμον κεντημένον ἐπὶ σκοτεινοχρώμου κάμπου.

Εἰκ. 279. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῶν διδύμων κιόνων τῶν ὑπερῴων τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Kautzsch).

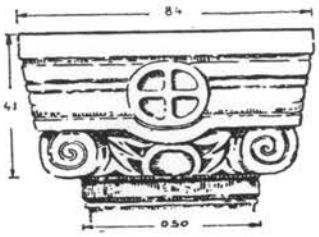

Εἰκ. 280. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου (Τ' αἰ.) (Σωτηρίου).

Τὸ παράδειγμα τῆς Ἁγ. Σοφίας δὲν εἶναι μεμονωμένον· ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὅλα ὅμως ἐν Κωνσταντινουπόλει· οὕτω π.χ. ὁμοίαν διάτρητον διακόσμησιν φέρουσιν ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἀνήκοντα εἰς τὸ παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Μαρμαρᾶ παλάτιον[1], τρίτον δὲ ἀνάλογον κιονόκρανον παρέχει εἰς τὸ βιβλίον του ὁ C. G. Curtis[2].

Ἀνάλογα καὶ σύγχρονα ἐπίσης δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καί τινα κιονόκρανα[3] τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἅτινα φέρουσιν ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος διάτρητον διακόσμησιν ἐκ κλιματίδων, φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται καὶ πτηνὰ εἰς μίαν σύνθεσιν ἐνθυμίζου-

[1]) Mamboury - Wiegand, Die Kaiserpaläste von K/pel πίν. 30 δεξιᾷ.

[2]) Broken bits of Byzantium 2,2.

[3]) Κιονόκρανα τῆς Κιστέρνας τοῦ Οἴκου τῆς Βίβλου ἐν Κωνσταντινουπόλει (Forchheimer-Strzygowski, Die byz. Wasserbehälter von K/pel ἀρ. 30. - Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 35 εἰκ. 563.

σαν, ὡς πρός τε τὸ θέμα καὶ τὴν τέχνην, τὴν ἀνάλογον διακόσμησιν τῆς καθέδρας τοῦ Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ.

Παραλλήλως πρὸς τὰ πολυτελῶς διακεκοσμημένα ἰωνικὰ κιονόκρανα εὑρίσκομεν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν, πρὸ πάντων ὅμως εἰς τὰς ἐπαρχίας, καὶ τὸν ἁπλοῦν, λιτόν, ἀρχαΐζοντα τύπον εἰς πτωχοτέρας κατασκευὰς ἐφηρμοσμένον, ὑπὸ ἐγχωρίων, οὐχὶ βέβαια πρώτης γραμμῆς τε-

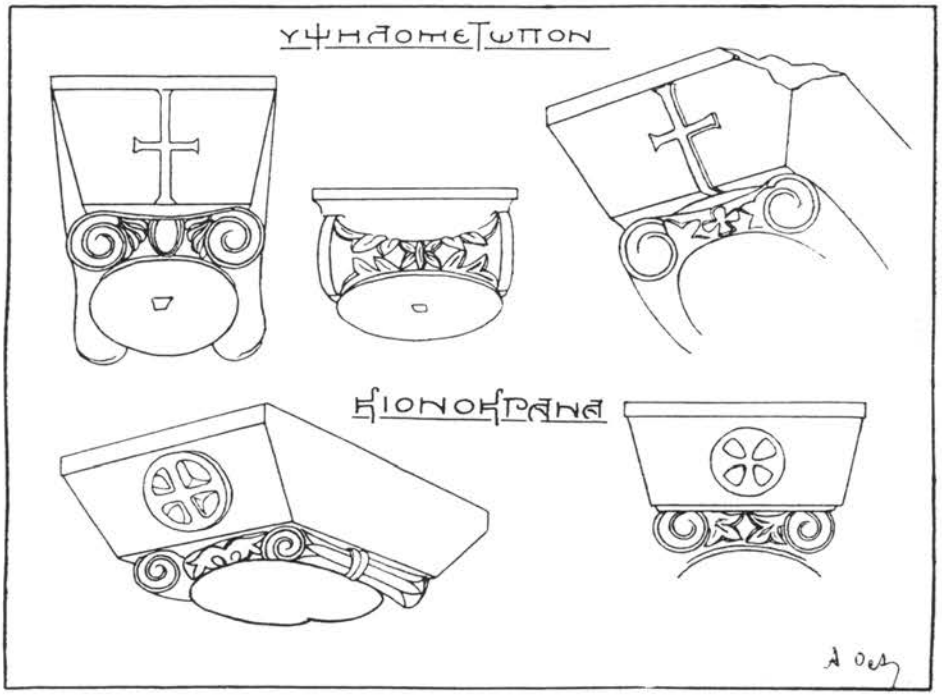

Εἰκ. 281. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου (Σ' αἰ.) (Ὀρλάνδος).

χνιτῶν, ἐκτελεσμένον. Τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανόν του ἐμφανίζει ἕλικας συστρεφομένας ἀδεξίως, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐλαστικότητος (εἰκ. 280,281). Μεταξύ των παρουσιάζεται ποὺ καί που ἓν ὠὸν μετὰ κελύφους, πολὺ συνηθέστερον ὅμως τοῦτο ἀντικαθίσταται διὰ δύο τριφύλλων τοποθετουμένων ἀντιμετώπων[1] (εἰκ. 281) ἢ ἀντινώτων (εἰκ. 281,282) ἐνίοτε δὲ καὶ δι' ἑλικοειδῶν ἢ ἄλλων ἀκαθορίστων κοσμημάτων (εἰκ. 282). Ὁσάκις δὲν ὑπάρχουν διαγώνιοι ἕλικες[2] τὰ προσκεφάλαια φέρουσι ζωστῆρα συσφίγγοντα

[1] Κιονόκρανον Μουσείου Χίου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Monum. byz. de Chios II πίν. 7).

[2] Τοιαῦται εὑρίσκονται π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 35 εἰκ. 566 a, b, c).

δέσμην λογχοειδῶν φύλλων [1] (εἰκ. 281) ἢ κοσμοῦνται μὲ φολίδας καὶ φυλλώματα (εἰκ. 281,282). Τὸ ἐπίθημά των κατασκευάζεται ὀγκῶδες καὶ ἀπότομον, ἐκ δὲ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν αἱ μὲν μακραὶ παραμένουσιν

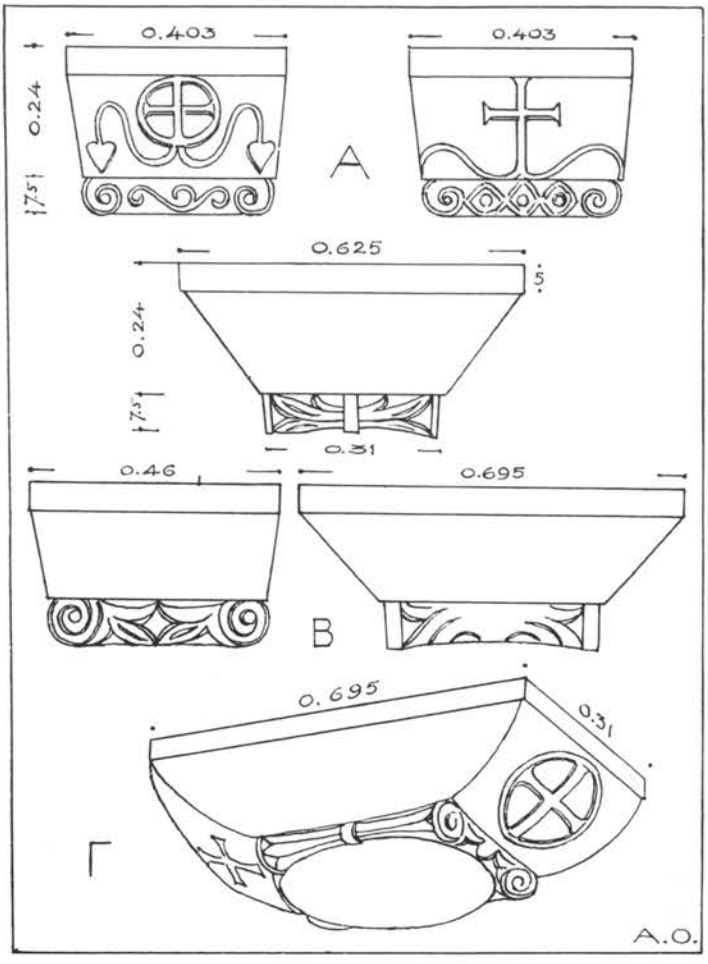

Εἰκ. 282. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἐκ βασιλικῶν τῆς Ρόδου (Γ' αἰ.) (Ὀρλάνδος).

ἀκόσμητοι, μόνον δ' αἱ στεναὶ, ἰδίᾳ δ' ἡ βλέπουσα πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, κοσμοῦνται μὲ ἁπλοῦν ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἢ μὲ στέφανον περικλείοντα τὸν σταυρόν (εἰκ. 280,281,282) ἢ τὸ χρῖσμα ἢ καὶ τὸ μονογράφημα τοῦ κτίτορος [2].

[1] Κιονόκρανα βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 14 εἰκ. 10).
[2] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, Καταπολιανὴ Πάρου Ἁγ. Τῖτος Γόρτυνος, κλπ.

Ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ τύποι κιονοκράνων, οὓς ἐξητάσαμεν, οὕτω καὶ τὸ ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐξηκολούθησε νὰ ἐφαρμόζηται καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνους [1]. Ἀπὸ τοὺς ποικίλους τύπους, οὓς ἐγνωρίσαμεν, ἐκ τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων, ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος ἀναγόμενος τῶν κιονοκράνων τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ ἐν Κρίσει [2]. Ταῦτα παρουσιάζουσιν εἰς μὲν τὸν ἐχῖνον κανόνα ὠῶν μετ' ἀστραγάλου, εἰς δὲ τὰ προσκεφάλαια ζωστῆρα μὲ λογχοειδῆ φύλλα. Πλουσιώτατα διακεκοσμημένον εἶναι τὸ ὑψηλόν των ἐπίθημα, ὅπερ φέρει ἀνάγλυφα φύλλα ἀδροτμήτου ἀκάνθης ἐντὸς πλαισίου ἐν μέσῳ δ' αὐτῶν σταυρόν. Αἱ μακραί των πλευραὶ κοσμοῦνται ἄλλαι μὲν διὰ ραβδώσεων ἄλλαι δὲ μὲ μέγα τρίλοβον φύλλον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται καρποὶ ροιᾶς (ῥόϊδια).

Μνημονεύομεν ἐν τέλει καὶ τὰ στεγνοῦ, ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρος, ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου [3]. Ταῦτα φέρουσιν ἀκόμη 3 ὠὰ εἰς τὸν ἐχῖνον ἀλλ' ἄνευ τῶν ἡμιανθεμίων. Εἰς τὰ προσκεφάλαιά των ἐμφανίζουσι ραβδώσεις ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (ζίγκ-ζάγκ), εἰς δὲ τὰ τραπεζοειδῆ των ὑψηλὰ ἐπιθήματα, πλαισιούμενα δι' ἐπιπέδου κοσμήματος ὠῶν, στεφάνας ἐξεχούσας καὶ περιβαλλούσας σταυρὸν ἢ μονογράφημα. Ἡ ὄψις τῶν εἰς τὰ τέλη τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος ἀναγομένων καὶ μετὰ προστύπου διακοσμήσεως εἰργασμένων κιονοκράνων τούτων εἶναι τελείως διάφορος τῶν "χρωματικῶν„ τῆς Πρωτευούσης, ἅτινα ἐξητάσαμεν.

Κολουροπυραμιδοειδῆ τεκτονικὰ κιονόκρανα. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα παρουσιάζουσι ταπεινὸν τετράγωνον, ἀκόσμητον ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἄβακα, φέρουσι δ' εἰς τὴν βάσιν των σπεῖραν κοσμουμένην συνήθως διὰ φυλλαρίων ἢ ὠῶν. Τὰ ἀρχαϊκώτερα ἐξ αὐτῶν (ἀρχῶν Ϛ΄ αἰ.) ἐμφανίζουσιν ἀποτομωτέρας κλίσεις τῶν πλευρῶν καὶ ἐπ' αὐτῶν πυκνὸν φυτικὸν διάκοσμον, ἄλλοτε μὲν ἐκ λεπτῶν ἢ μικρῶν φύλλων ἀκάνθης (Ἁγ. Σοφία Θεσσαλονίκης), ἄλλοτε δ' ἐκ φύλλων κισσοῦ ἢ κλιματίδων ἀμπέλου (Ἱερουσαλήμ), ἐνίοτε δὲ καὶ κεράτων ἀφθονίας [4] ἑκατέρωθεν κύκλου περικλείοντος τὸ μονογράφημα τοῦ κτίτορος (Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος). Τὸ κόσμημά των ἔχει ποιάν τινα πλαστικότητα, ἡ ἔξω ὅμως τοῦ περιγράμ-

[1] Φθιώτιδες Θῆβαι, Σκριποῦ, Θῆβαι Βοιωτίας, Λουτρὰ Προύσης κλπ.

[2] A. VAN MILLINGEN, Byz. Churches in Constantinople πίν. 27. – KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 35,568.

[3] LAMPAKIS, Mémoire κλπ. σ. 9. JEWELL – HASLUCK, The church of our Lady of the Hundred Gates at Paros εἰκ. 55. BÜHLMANN, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche, Zeitschr. für Gesch. der Archit. Beiheft 10, Heidelberg 1914, σ. 63 εἰκ. 27. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 39 εἰκ. 584 a.b.c.

[4] Πβλ. τὸ ἐκ Κ/πόλεως κιονόκρανον τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου WULFF, Bildwerke ἀρ. 173.

ματος αὐτοῦ ἐπιφάνεια σκάπτεται βαθέως, ὥστε ἡ ἐντύπωσις τοῦ σκιοφωτισμοῦ νὰ εἶναι ἰσχυρά. Παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου τῶν κιονοκράνων εὑρίσκονται εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Θεσσαλονίκης[1], τὸν Ἅγιον Σέργιον καὶ Βάκχον τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2], εἰς τὸ τζαμὶ τῆς Ἀλύσσεως ἐν Ἱερουσαλήμ[3], τὸν Νέον Ἅγ. Ἀπολλινάριον καὶ τὸν Ἅγ. Μιχαὴλ in Affricisco τῆς Ραβέννας[4] (εἰκ. 283) καὶ εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado[5]. Ἡ παρουσία των εἰς τὸν Ἅγ. Σέργιον καὶ Βάκχον τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ὅστις χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 526 καὶ 535 — μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο ἤδη ἐν χρήσει κατὰ τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ Γ΄ μ. Χ. αἰῶνος.

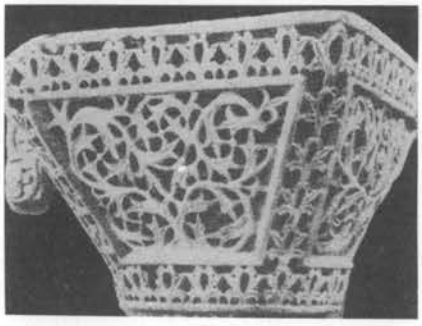

Εἰκ. 283. Τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐξ Ἁγ. Μιχαὴλ ἐν Affricisco τῆς Ραβέννας (Colasanti).

Ἄλλη παραλλαγὴ τῶν πυραμιδοειδῶν κιονοκράνων ἐμφανίζει ἑκάστην τῶν τεσσάρων τραπεζιοσχήμων πλευρῶν τῆς πυραμίδος κοσμουμένην διὰ μεγάλων τεθλασμένων ταινιῶν διασταυρουμένων καὶ μεταξὺ αὐτῶν τρίφυλλα[6] (εἰκ. 285), ἄλλη δὲ πάλιν πλαισιουμένην δι' εὐρέος πλαισίου, κοσμουμένην δ' ἐν τῷ μέσῳ εἴτε δι' ἁπλοῦ μονογραφήματος ἐντὸς κύκλου[7], εἴτε διὰ φυτικοῦ διακόσμου (εἰκ. 283,284). Τὸ πλαίσιον σπανίως παραμένει ἀκόσμητον· συνήθως διακοσμεῖται δι' ἑλικοειδοῦς πλέγματος ἢ κληματίδος μὲ λεπτότμητα ἢ ἁδρότμητα φύλλα ἢ καὶ διὰ σειρᾶς φύλλων δάφνης (εἰκ. 284). Τὰ δ' ἐντὸς τοῦ πλαισίου φυτικὰ θέματα ἄλλοτε μὲν ἀποτελοῦνται ἐκ περιδινουμένων τριφύλλων, ἄλλοτε δ' ἐξ ἀνθεμίων διατεταγμένων ἐν τετραγώνῳ πέριξ κεντρικοῦ ἐξογκώματος[8].

---

[1] Εἰκὼν παρὰ KALLIGA, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, πίν. V εἰκ. 9,10. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 37 εἰκ. 586.

[2] KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 37, εἰκ. 587.

[3] KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 37, εἰκ. 588.

[4] COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 49 ἄνω δεξιᾷ.

[5] COSTANTINI, Aquileja e Grado 150.

[6] Παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου παρέχει ἡ μητρόπολις τοῦ Παρεντίου (COLASANTI, ἔ. ἀ. πίν. 51 ἄνω δεξιᾷ), ὁ ναὸς τῆς Ἀλύσσεως ἐν Ἱερουσαλήμ (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. 39,653) καὶ ἡ ἐσχάτως μελετηθεῖσα παλαιοχρ. βασιλικὴ τῆς Σαντορήνης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ΄ [1951] σ. 191).

[7] Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως μὲ μονογραφήματα Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρας (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 38 εἰκ. 618. MENDEL, Catalogue 3.465 ἀρ. 1240), Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος (EBERSOLT - THIERS, Eglises de C/ple εἰκ. 13, ἁπλοῦς δίσκος).

[8] Κιονόκρανον τῆς νήσου Ἀντιγόνης (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 38 εἰκ. 617).

Συνήθως ὅμως τὸ πεδίον καταλαμβάνει ἀνθοδέσμη περισφιγγομένη κάτω ὑπὸ κλοιοῦ, ἀποτελουμένη δ' ἐκ τριφύλλων ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο λίαν ἐσχηματοποιημένων ἑλικομίσχων καλύκων (μπουμπουκιῶν) κατὰ τὰ πλάγια ἑκατέρωθεν (εἰκ. 286). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα κοσμεῖ συχνὰ τὰ κιονόκρανα πλειόνων ἐκκλησιῶν τῆς Ραβέννας[1] καὶ τοῦ γειτονικοῦ Παρεντίου[2] καὶ ἐνομίσθη διὰ τοῦτο, ὅτι ἡ μετὰ πλαισίων παραλλαγὴ τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου ἐδημιουργήθη ἐν Ραβέννᾳ. Ἐν τούτοις ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰς στενὰς σχέσεις τῆς Ραβέννας πρὸς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα, ἀφ' ἑτέ-

Εἰκ. 284. Τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐκ Ραβέννας (Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου) (Colasanti).

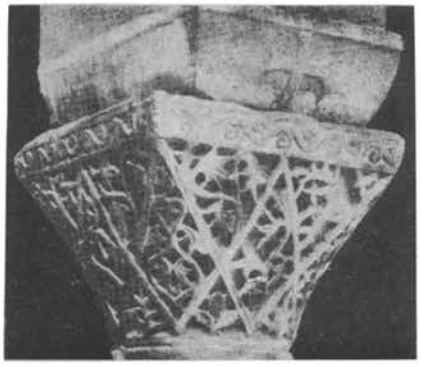

Εἰκ. 285. Τεκτονικὸν κιονόκρανον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου (Colasanti).

ρου δ' ὅτι ὅμοια κιονόκρανα εὑρέθησαν καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει[3] καὶ ἐν Ἀνατολῇ[4], θὰ πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι καὶ ἡ παραλλαγὴ αὕτη θὰ εἶναι δημιούργημα τῆς Πρωτευούσης, ὁπόθεν διὰ τῶν περιοδευτῶν μαρμαραρίων τὸ σχέδιόν της θὰ διεδόθη καὶ εἰς τὴν Ραβένναν ἢ τοὐλάχιστον ὅτι τὰ ραβεννατικὰ κιονόκρανα θὰ ἐξετελέσθησαν ὑπὸ ἐγχωρίων τεχνιτῶν ἀσκηθέντων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ ἐμμέσως ἐκεῖθεν διδαχθέντων.

Εἴς τινα παραδείγματα τῆς ἐξεταζομένης παραλλαγῆς τὸ ἑλικόπλε-

---

[1] Ὀκτὼ εἰς τὸν Ἅγ. Βιτάλιον (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 11, 12, 14, 48, 49 κλπ.), ἓν εἰς τὴν Ἁγ. Ἀγάθην (Götz, Ravenna 92), ἓν εἰς τὸν Ἅγ. Ἀπολλινάριον τὸν νέον καὶ ἓν εἰς τὸ Μουσεῖον (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 49 μέσον δεξιᾷ). Τὸ τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου μικρῶν διαστάσεων κιονόκρανον προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγ. Τραπέζης.

[2] Anton W. Neumann, Der Dom von Parenzo πίν. 21, 22, 34, 35. Bréhier, Recherches κλπ. 9 (1913) 5 ἑ. Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 52 ἄνω δεξιᾷ.

[3] Ἁγίασμα Βλαχερνῶν (Kautzsch, ἔ. ἀ. σ. 190), πλησίον τοῦ Γκιοὺλ-Τζαμίου (C. G. Curtis, Broken bits of Byzantium 2,52)· ὅμοιον εἰκονίζει καὶ ὁ Ebersolt (Mission arch. de C/ple πίν. 24,2). Ἄλλο ἐπίσης ἐν τῇ νήσῳ Ἀντιγόνῃ (Kautzsch, ἔ. ἀ. 38 εἰκ. 617).

[4] Τουρμπές (μαυσωλλεῖον) Μουρὰτ τοῦ 3ου (Kautzsch, ἔ. ἀ. σ. 191).

κτον πλαίσιον ἐξετελέσθη τόσον πλατύ, ὥστε κατέπνιξε τὸ κεντρικὸν πεδίον, ὅπερ περιβάλλει. Λόγῳ δὲ τῆς κυριαρχίας ταύτης τοῦ πλέγματος τὸ σύνολον τοῦ κιονοκράνου λαμβάνει τὴν ὄψιν κανίστρου. Δὲν εἶναι ἐν τούτοις τοιοῦτο ἀλλὰ καθ' αὑτὸ τεκτονικόν, ἀφ' οὗ ἄλλως τε καὶ τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ πεδίον φέρει τὴν αὐτὴν διακόσμησιν τῆς ἀνθοδέσμης, ἣν καὶ τὰ προηγούμενα. Παραδείγματα τοιούτων κιονοκράνων εὑρίσκονται ἐν Κων-

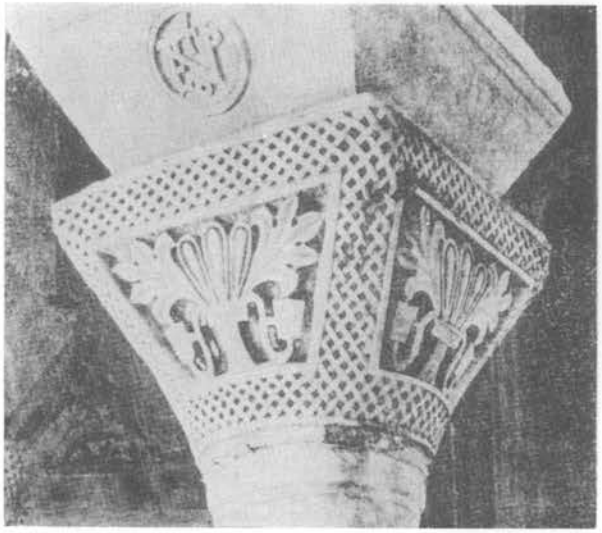

Εἰκ. 286. Τεκτονικὸν κιονόκρανον τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti).

σταντινουπόλει[1], Καΐρῳ[2] καὶ Ἀλεξανδρείᾳ[3]. Εἰς τὸ τελευταῖον μάλιστα ἡ πυραμιδοειδὴς μορφὴ ἔχει πολὺ πλησιάσει τὴν λεβητοειδῆ, ἥτις, ὡς περισσότερον «ἀνατολική», ἦτο λίαν ἀγαπητὴ ἐν Αἰγύπτῳ. Πάντως τὰ αἰγυπτιακὰ κιονόκρανα, πλέον ἐξειλιγμένα τῶν λοιπῶν, θὰ εἶναι μεταγενέστερα κατά τι ἐκείνων καὶ θὰ ἐξετελέσθησαν πιθανῶς κατὰ τὴν περὶ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰῶνος σημειουμένην καλλιτεχνικὴν ἄνθησιν τῆς χώρας ταύτης, ὑπὸ ἐγχωρίων τεχνιτῶν κατὰ Κωνσταντινοπολιτικὰ καὶ αὐτὰ πρότυπα.

Ἡ πλαισιωτὴ παραλλαγὴ τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου, ἣν ἐξητάσαμεν, εἰσάγει διὰ τοῦ πλαισίου, τὴν γεωμετρικὴν διακόσμησιν περιορίζουσα

[1] Kautzsch, ἔ. ἀ. σ. 192.
[2] Strzygowski, Koptische Kunst σ. 77 εἰκ. 105.
[3] Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 38 εἰκ. 632.

τὴν φυτικὴν εἰς ἓν μικρὸν σχετικῶς πεδίον. Μία ἄλλη παραλλαγὴ τοῦ αὐτοῦ κιονοκράνου, βαίνουσα ἔτι περαιτέρω, καταργεῖ ὁλοσχερῶς τὸν φυτικὸν διάκοσμον, εἰσάγουσα ἀντ' αὐτοῦ τὸν αὐστηρὸν γεωμετρικὸν ἤτοι ἐπαλλήλους ταινίας ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν ἐκτελουμένων μὲ τὴν διάτρητον ἐργασίαν. Εἶναι καὶ αὐτὰ ἰουστινιάνεια πολλάκις δ' αἱ ταινίαι των διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν ὑπὸ δίσκων μετὰ διατρήτων μονογραφημάτων τοῦ κτίτορος. Παραδείγματά των εὑρίσκονται καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν[1] καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα — Ἀθήνας[2] καὶ Μέγαρα[3] (εἰκ. 287) — ἐνταῦθα μὲ μονογράφημα ἀναγινωσκόμενον *Γεώργιος*. Τέλος ἄλλο σχετικὸν παράδειγμα κατέχει τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου[4]. Εἰς τὰ κολουροπυραμιδοειδῆ κιονόκρανα τοποθετεῖται συχνὰ ὑπεράνω καὶ ὀγκῶδες ἐπίθημα κοσμούμενον κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς εἴτε δι' ἀντωπῶν ζῴων[5] ἢ διὰ πτηνῶν πινόντων τὸ «ὕδωρ τῆς ζωῆς» ἐξ ἀμφορέως[6], εἴτε δι' ἄλλων θεμάτων.

Εἰκ. 287. Κολουροπυραμιδοειδὲς κιονόκρανον ἐκ Μεγάρων (Ὀρλάνδος).

Λεβητοειδῆ τεκτονικὰ κιονόκρανα. Ὡς τὰ πυραμιδοειδῆ οὕτω καὶ τὰ λεβητοειδῆ κιονόκρανα φέρουσι κατὰ τὴν βάσιν αὐτῶν μικρὰν σπεῖραν κοσμουμένην διὰ διατρήτων, ἑλικοειδῶν ἀνθεμίων ἀκάνθης. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ κιονοκράνου παρουσιάζει συμπαγῆ κυρτὴν (λεβητοειδῆ) μορφήν, τῆς ὁποίας ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ διατρήτων φυλλωμάτων. Τέλος ὁ ἄβαξ σχηματίζεται ἄλλοτε μὲν ὡς ἐλαφρῶς κοῖλον κυμάτιον, ἄλλοτε δ' ὡς σειρὰ ἐπιπέδων ἐπαλλήλων ταινιῶν, κοσμεῖται δὲ καὶ αὐτὸς διὰ διατρήτου συνήθως κοσμήματος. Τὸ τελειότερον παράδειγμα λεβητοειδοῦς κιονοκράνου εὑρίσκομεν εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν Κων-

[1] Μουσεῖον (MENDEL, Catalogue 2, 552), Κῆπος Σεραγίου (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. σ. 198).

[2] Ἐξωνάρθηξ Καπνικαρέας· εἰκὼν παρὰ RIVOIRA, Le origini della architettura lombarda εἰκ. 438 καὶ 439, ὅστις ἀτόπως χρονολογεῖ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος.

[3] Κοίμησις Θεοτόκου ἐν τῷ ἱερῷ. Ἀδημοσίευτον εἰσέτι (εἰκ. 287).

[4] Προέρχεται καὶ αὐτὸ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ WULFF, Altchr. und byz. Bildwerke 1 σ. 57 ἀρ. 168.

[5] Κιονόκρανον Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (COLASANTI, ἔ. ἀ. πίν. 48 κάτω ἀριστερᾷ).

[6] Κιονόκρανον Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (COLASANTI, ἔ. ἀ. πίν. 48 κάτω δεξιᾷ).

σταντινουπόλεως (εἰκ. 288), τῆς ὁποίας ὅλοι οἱ κίονες τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὑπερῴου οἱ βλέποντες πρὸς τὸ μέσον κλῖτος στέφονται μὲ τοιαῦτα κιονόκρανα, εἰς τὰ ὁποῖα προσετέθησαν καὶ τὰ ἑξῆς δύο νέα στοιχεῖα α) ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἄβακος ἰσάριθμοι ἕλικες μετὰ προσκεφαλαίων. Διὰ τῆς προσθήκης τῶν ἑλίκων αὐτῶν ἀποκτᾷ τὸ κιονό-

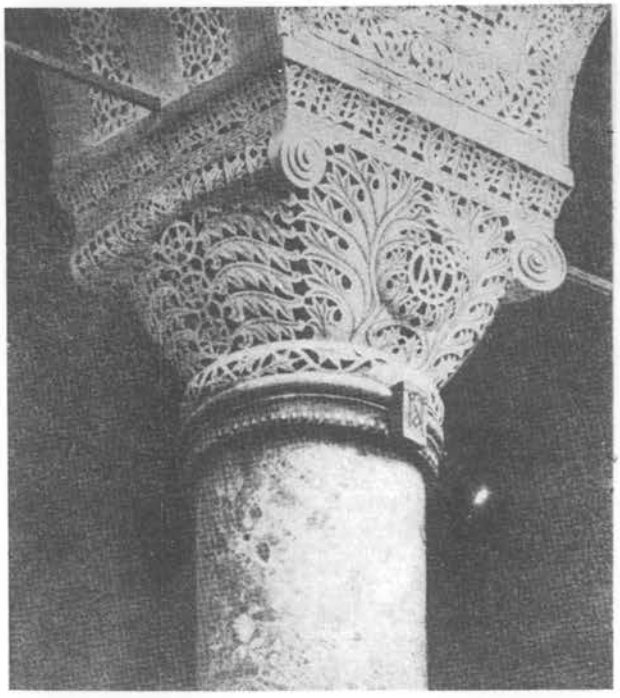

Εἰκ. 288. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ἀντωνιάδης).

κρανον ἀφ' ἑνὸς μὲν δύο πρόσωπα βλέποντα πρὸς τὸ μέσον καὶ τὰ πλάγια κλίτη, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο πλευράς, ἐκτεινομένας ὑπὸ τὴν ἄντυγα τοῦ ὕπερθεν τόξου β') ἐφ' ἑκάστου προσώπου ἀνὰ ἓν εὐμέγεθες, ἡμισφαιρικὸν περίπου, ἐξόγκωμα — μαστὸν ἢ κομβίον — ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐλαξεύθη ἐν τῷ μέσῳ διάτρητον τὸ μονογράφημα ἄλλοτε τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἄλλοτε τῆς Θεοδώρας. Σημειωτέον ὅτι αἱ δύο ἕλικες ἑκάστου προσώπου οὐδόλως συνδέονται πρὸς ἀλλήλας οὔτε διὰ σχοινίου οὔτε δι' ἐχίνου, τοῦ ὁποίου πᾶν ἴχνος πλέον ἔχει ἐκλείπει, ἐκτὸς ἂν ὅλον τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου θεωρήσωμεν ὡς ἕνα ὑπερμέτρως διογκωθέντα ἐχῖνον. (Πβλ. καὶ τὸ κιονόκρανον τῆς Σερζιλλά, De Vogüé, πίν. 47). Ἰδιόρρυθμος ἐπίσης εἶναι

καὶ ἡ διακόσμησις τῶν προσκεφαλαίων, ἥτις δὲν ἐμφανίζει τὰ παλαιὰ θέματα, ἀλλὰ σειρὰν λοξῶν ἀνθεμίων ἀκάνθης, ὧν τὰ μὲν κλίνουσι πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ ζωστῆρος, ὅστις καὶ αὐτὸς ἔχει ἐνταῦθα κοσμηματοποιηθῆ.

Τὰ πρόσωπα τοῦ κιονοκράνου ἔχουσι διάφορον διακόσμησιν ἀπὸ τὰς δύο πλευρὰς αὐτοῦ. Δύο συμμετρικῶς ἐκ τῶν κάτω ἀνερχόμενα μακρὰ καὶ πολύλοβα φύλλα ἀκάνθης ἑλίσσονται ἐλαφρῶς μέχρι τοῦ ἄβακος, ἔνθα καμπτόμενα συναντῶνται. Τὸ πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κιονοκράνου ἄνω ἥμισυ τῶν φύλλων αὐτῶν ἀναρριχώμενον καὶ ἐπὶ τοῦ κομβίου καλύπτει τὸ πέριξ τοῦ μονογραφήματος σφαιρικὸν τμῆμά του. Τὰ νεῦρα τῶν φύλλων δηλοῦνται δι' ἀβαθῶν αὐλακώσεων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ διὰ σειρᾶς ὀπῶν τρυπάνου. Παρὰ τὴν ἐλαφράν, ἑλικοειδῆ κίνησιν, ἣν παρουσιάζουσι τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης, προφανὴς εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀργανικότητος αὐτῶν, ἡ νέκρωσις τῆς ζωῆς των, ἡ κοσμηματοποίησίς των. Ἀκόμη δὲ περισσότερον αἰσθητὴ γίνεται αὕτη εἰς τὴν ξηρὰν καὶ σχεδὸν σχολαστικὴν διακόσμησιν τῶν πλευρῶν τοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 288). Ἐδῶ τρεῖς ἐπάλληλοι κατὰ τὸν ἄξονα τοποθετημένοι κύκλοι συναπτόμενοι πρὸς ἀλλήλους διὰ κόμβων («συριακοὶ» τροχοί) καὶ περιβάλλοντες ἡμίφυλλα ἢ ἑλικόφυλλον ἐκπέμπουσιν ἑκατέρωθεν ὁριζοντίως ἀνὰ πέντε ἡμιανθέμια, ὧν αἱ κορυφαί, ἀνακαμπτόμεναι ἐλαφρῶς, ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἀντιστοίχους ὀδόντας τῶν λοβῶν τῶν μεγάλων φύλλων τῶν προσώπων Ἡ ὅλη διακόσμησις, βαθέως ἐσκαμμένη, παράγει μίαν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν σκιοφωτισμοῦ, τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς διατρήτου κεντήματος ἁπλωμένου ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ κιονοκράνου. Τὴν αὐτὴν διάτρητον τεχνικὴν παρουσιάζει καὶ ὁ — καθαρῶς βυζαντινὸς πλέον — ἄβαξ μὲ τὰ ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνάστροφα ἀκανθόφυλλα αὐτοῦ, ἐκφυόμενα ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ.

Εἰκ. 289. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρνίθας Ρόδου (Ὀρλάνδος).

Συγγενὲς πρὸς τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Σοφίας εἶναι καὶ τὸ ἡμιτελὲς καταλειφθὲν κιονόκρανον[1], ὅπερ εὑρίσκεται εἰς τὸν περίβολον τοῦ

[1] GURLITT, Die Baukunst K/pels πίν. 26. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας Β' πίν. ΝΕ'. KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 39 εἰκ. 646.

αὐτοῦ ναοῦ. Τοῦτο ἐμφανίζει τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης ἐπιπεδόγλυφα δηλαδὴ ἄνευ τῆς βαθύνσεως τοῦ κάμπου, ἥτις θὰ ἐπηκολούθει.

Καὶ τῆς βασιλικῆς δ' ἐπίσης τῶν Φιλίππων[1] (Β) τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπίκρανα συγγενεύουσι πρὸς τὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς πρός τε τὴν διακόσμησιν καὶ τὴν τεχνικήν. Ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἐν Ἁγ. Μάρκῳ τῆς Βενετίας (COLASANTI, πίν. 58) καὶ τὰ ἐπαρχιακῆς ὅλως ἐκτελέσεως κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Ἀρνίθας Ρόδου[2] (εἰκ. 289), ἅτινα ἀπομιμοῦνται προφανῶς τὰ κιονόκρανα τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς πρωτευούσης.

Εἰκ. 290. Τεκτονικὸν κιονόκρανον τῶν λυχνοστατῶν τῆς Ἁγ. Σοφίας.

Εἰς τὰ λεβητοειδῆ κιονόκρανα δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν, ὡς πρὸς τὴν μορφήν, καὶ τὰ ἐλαφρῶς κυρτωμένα κιονόκρανα τῶν παραθύρων τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας[3], διαφέρουσιν ὅμως ἐκείνων ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν, ἥτις, παύουσα νὰ εἶναι φυτική, παρουσιάζει συνδυασμὸν τεθλασμένων γραμμῶν συμπλεκομένων οὕτως, ὥστε ν' ἀποτελῶνται ρόμβοι, ἐντὸς τῶν ὁποίων γλύφονται εἰς διάτρητον τεχνικὴν ἑλικοειδῆ φυλλάρια. Τὴν αὐτὴν περίπου διακόσμησιν καὶ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν παρουσιάζουσι καὶ τὰ μικρὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας (εἰκ. 290), ἅτινα σήμερον βαστάζουσι τὰς λυχνίας φωτισμοῦ[4] καὶ ἅτινα ὁμοιάζουν πρὸς τὸ μέγα μνημονευθέν (σ. 326 σημ. 6) κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλύσσεως ἐν Ἱερουσαλήμ[5], τοῦ ὁποίου ὅλη ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ διασταυρουμένων ταινιῶν, αἵτινες σχηματίζουσι μεγάλα τρίγωνα καὶ ρόμβους περιβάλλοντας πολλαχῶς ἑλισσόμενα ἀνθέμια. Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιον περίπου πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο κιονόκρανον εὑρέθη καὶ παρὰ τὴν Προῦσαν[6], ὡς καὶ ἐν Σαντορίνῃ[7], εἶναι πιθανώτατον, ὅτι τὸ κιονόκρανον τῆς Ἱερουσαλὴμ εἶναι ἐπείσακτον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ STRZY-

[1] STRZYGOWSKI, Byz. Zeitschr. 11 (1902), 473. LEMERLE, Philippes πίν. LXIX, 24,29.
[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Τ' (1948) σ. 33 εἰκ. 27.
[3] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔ. ἀ. Β' σχ. 342. KAUTZSCH, Ἔ. ἀ. πίν. 39 εἰκ. 651.
[4] ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔ. ἀ. Β' σχ. 352.
[5] KAUTZSCH, Ἔ. ἀ. πίν. 39 ἀρ. 653.
[6] Τζαμὶ Μουράτ τοῦ 1ου ἐν Τσεκιργέ (KAUTZSCH, Ἔ. ἀ. σ. 197).
[7] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ' (1951) σ. 191 εἰκ. 6.

GOWSKI ἄλλως τε πρὸ πολλοῦ ἀπέδειξεν ὅτι πάντα τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁλύσσεως εἶναι βυζαντινά[1]. Ὁ αὐτὸς ἀφ' ἑτέρου σοφός, ἐξ ἀφορμῆς δύο κιονοκράνων, Ἐδέσσης καὶ Βαγδάτης[2], φερόντων παρομοίαν διακόσμησιν, ὑπεστήριξεν, ὅτι ὁ τύπος οὗτος τοῦ κιονοκράνου θὰ προήρχετο ἐξ Ἀνατολῆς. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ διακόσμησις τῶν ἐν λόγῳ κιονοκράνων παρουσιάζει διαφορὰς εἰς τὰς λεπτομερείας, δὲν εἶναι καὶ καθόλου βέβαιον ἂν ταῦτα εἶναι παλαιότερα τῶν λοιπῶν. Ἀγνοοῦμεν λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν τὴν καταγωγήν των, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ εἰς τὴν Συρίαν ἔχομεν πολὺ πρωιμώτερα κιονόκρανα διακοσμούμενα μὲ ρομβοειδὲς πλέγμα[3]. Ἐπειδὴ δὲ πάλιν συχνὴ χρῆσις αὐτῶν ἔγινεν εἰς τὸ Παρέντιον[4], δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ τύπος νὰ διεδόθη ἐκεῖ ἐκ Βυζαντίου.

Εἰκ. 291. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον μετὰ φύλλων ἀμπέλου ἐν Ἁγ. Μάρκῳ τῆς Βενετίας.

Μία μεταγενεστέρα παραλλαγὴ τοῦ λεβητοειδοῦς κιονοκράνου (τέλους Γ' ἢ ἀρχῶν Ζ' αἰ.) παρουσιάζει τὸ σῶμα αὐτοῦ καλυπτόμενον, ἐν τῷ μέσῳ μὲν δι' ἐξέργων φύλλων ἀμπέλου, κατὰ τὰς γωνίας δὲ δι' ἐσχηματοποιημένων βοτρύων (;). Εἰς τὸ κάτω μέρος των τὰ κιονόκρανα ταῦτα φέρουσι φύλλα δάφνης εἰς δὲ τὸν ἄβακα ὀρθὰ ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια. Παραδείγματα τοιούτων κιονοκράνων ὑπάρχουσι πολλὰ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ[5] καὶ ἐν Κ/πόλει (Τοψιλάρ), Ἑλλάδι[6] καὶ ἐν Ἰταλίᾳ[7] (Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας) (εἰκ. 291). Τὰ ἑλληνικὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου τῶν κιονοκράνων εἶναι ὅλα μικρᾶς κλίμακος καὶ θὰ προέρχωνται πιθανώτατα ἐκ κιβωρίων.

Πτυχωτὰ κιονόκρανα. Τελευταίαν παραλλαγὴν τῶν τεκτονικῶν κι-

[1] Der Islam 2 (1911) σ. 87 ἑ.

[2] Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte σ. 119, Mschatta σ. 256, Altai - Iran und Völkerwanderung σ. 196 εἰκ. 163.

[3] Βασιλικὴ Ξεδσμπὲ τοῦ 414 μ.Χ. (BUTLER, Architecture in N. Syria, Syria II B, σ. 159 εἰκ. 170, E. Τουρμανίν (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 136, V. ALTEN, Gesch. altchr. Kap. πίν. IX εἰκ. 4).

[4] ANTON W. NEUMANN, Der Dom von Parenzo πίν. 7, 8, 31, 32 — COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 51.

[5] Μουσεῖον Καΐρου (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 41,886).

[6] Μουσεῖον Χίου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλάδος Γ'[1948] σ. 54 εἰκ. 48). Φιλέρημος Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' [1948] σ. 53 εἰκ. 47). Συλλ. Ἁγ. Γεωργίου Θ/κης (KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 43,722). Ὅμοιον καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Βερολίνου (WULFF, Bildwerke σ. 58).

[7] COLASANTI, Arte biz. in Italia πίν. 58 ἄνω ἀριστερᾷ.

ονοκράνων ἀποτελοῦσι τὰ σύνθετα ἢ πτυχωτά. Ταῦτα διαφέρουσι τῶν λοιπῶν τεκτονικῶν κατὰ τοῦτο: ὅτι ἀντὶ τετραγώνου εὐθυπλεύρου ἄβακος ἔχουσι τοιοῦτον καμπυλόπλευρον μὲ ἀποκεκομμένας ἢ στρογγυλευμένας τὰς γωνίας καὶ μὲ ἓν κυλινδρικὸν ἐξόγκωμα ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, ὅπερ προφανῶς ἀντικατέστησεν ἐν γεωμετρικῷ σχήματι τὸ ἄλλοτε ἐνταῦθα τιθέμενον ἄνθος. Ἐὰν θεωρήσωμεν ἕνα τοιοῦτον ἄβακα ἐν κατόψει παρατηροῦμεν ὅτι τὸ σχῆμά του παρουσιάζει ὀκτὼ ἐν ὅλῳ ἐξοχάς — 4 τῶν γωνιῶν καὶ 4 τῶν «ἀνθέων» — καὶ ἰσαρίθμους κοιλότητας. Παρουσιάζει δηλαδὴ τὴν μορφὴν ἑνὸς κυματοειδοῦς ἢ πτυχουμένου τετραγώνου. Ἐὰν τώρα ἑκάστην τῶν εἰρημένων ὀκτὼ καμπύλων ἐξοχῶν τοῦ ἄβακος φαντασθῶμεν συνεχιζομένην μέ τινα βαθμιαίαν μείωσιν τῆς χορδῆς των πρὸς τὰ κάτω, ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ κιονοκράνου μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ, λαμβάνομεν ἓν στερεὸν σχῆμα, ὅπερ παρουσιάζει καμπύλας, ἐξοχὰς καὶ κόλπους, τρόπον τινὰ πτυχάς.

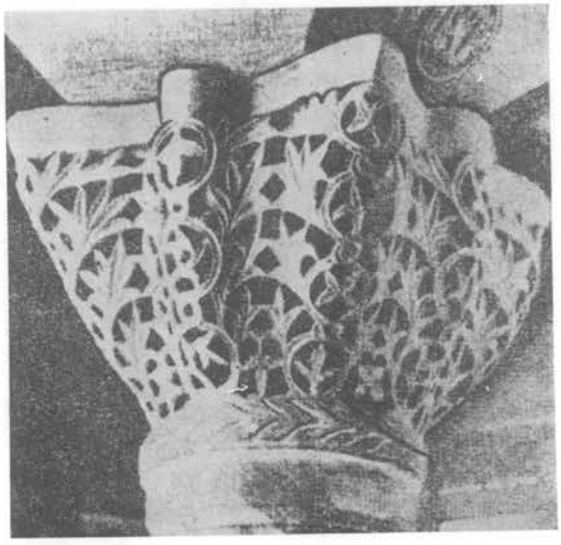

Εἰκ. 292. Πτυχωτὸν κιονόκρανον τοῦ ναοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (μέσα Ϛ΄ αἰ.) (Colasanti).

Τοιοῦτο ἀκριβῶς σύνθετον σχῆμα ἔχει καὶ ἡ ἐξεταζομένη τελευταία παραλλαγὴ τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων, ἅτινα τούτου ἕνεκα ἐκλήθησαν *πτυχωτά*. Εἶναι ἐξ ὅλων τῶν τεκτονικῶν τὰ πλαστικώτερα, τὰ περισσότερον κεκινημένα (εἰκ. 292).

Ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ τεκτονικὰ οὕτω καὶ τὰ πτυχωτὰ κιονόκρανα φέρουσι κατὰ μὲν τὴν βάσιν σπεῖραν κοσμουμένην μὲ ὠά, φύλλα δάφνης ἢ τρίφυλλα, ἐπὶ δὲ τῶν ἐξογκωμάτων καὶ τῶν κόλπων τὴν συνήθη φυτικὴν διακόσμησιν ἐκτελεσμένην εἰς διάτρητον τεχνικήν. Ὁ ἄβαξ των τοὐναντίον παραμένει, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἀκόσμητος.

Τὰ ὡραιότερα καὶ καλύτερον σωζόμενα παραδείγματα πτυχωτῶν κιονοκράνων παρέχουσιν ὁ ἐν Κων/πόλει ναὸς τῶν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, ὁ

Ἅγ. Βιτάλιος τῆς Ραβέννας (εἰκ. 292) καὶ ὁ Ἅγ. Μᾶρκος τῆς Βενετίας, ἔνθα τὰ κιονόκρανα εἶναι ἐν δευτέρᾳ χρήσει (εἰκ. 293, 294). Ἐπειδὴ δ' ὁ πρῶτος τῶν ναῶν τούτων κατεσκευάσθη πρὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 526 καὶ 535, ἔπεται ὅτι ὁ τύπος τοῦ πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἦτο ἤδη δημιουργημένος κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος· ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι καὶ κατά τι ἀρχαιότερος αὐτοῦ. Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάκχου. Τὸ διακοσμητικὸν θέμα, ὅπερ μὲ διάτρητον τεχνικήν, ἁπλοῦται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ὁμοιάζει κάπως πρὸς τὰ τῶν πλευρῶν τῶν μεγάλων λεβητοειδῶν κιονοκράνων τῆς Ἁγ. Σοφίας. Πράγματι ἐφ' ἑκάστου ἐξογκώματος εἶναι λαξευμένοι 4 ἐπάλληλοι κύκλοι συναπτόμενοι διὰ κόμβου καὶ περιβάλλοντες ἕκαστος δύο συμμετρικὰ ἑλικόφυλλα. Ἀφ' ἑκάστου τῶν κύκλων ἐκφύονται πρὸς τὰ ἔξω δύο ἢ τρία μακρόμισχα φυλλώματα, ἅτινα καλύπτουσι τοὺς μεταξὺ τῶν ἐξογκωμάτων κόλπους, ἔνθα σχηματίζουσι κανονικὰ γεωμετρικὰ σχήματα ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους. Ὁ ἄβαξ παραμένων ἀκόσμητος σχίζεται εἰς δύο ταινίας. Ὁ τύπος τοῦ πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἔσχε μεγάλην διάδοσιν κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα. Πλὴν τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἔνθα ἐφηρμόσθη εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς μεταξὺ ναοῦ καὶ βαπτιστηρίου διόδου[1], τὸν συναντῶμεν μὲ ἐλαφράς τινας τροποποιήσεις, εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, γειτονικά τε καὶ μακρινά. Οὕτω π. χ. τὸν εὑρίσκομεν εἰς τὸ ἀληθὲς ἐκεῖνο

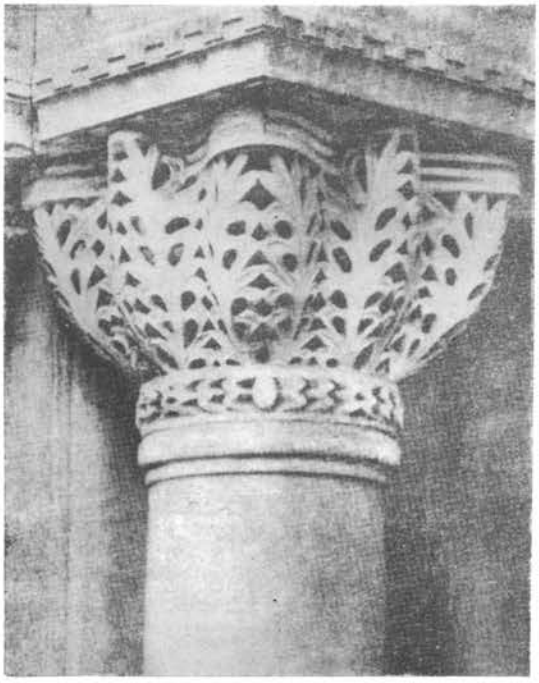

Εἰκ. 293. Πτυχωτὸν κιονόκρανον Ἁγ. Μάρκου Βενετίας μὲ διάτρητον τεχνικήν (Colasanti).

[1] SALZENBERG, Antike Baudenkmale von K'pel πίν. 18 εἰκ. 10 - 13.

μουσεῖον κιονοκράνων ὅπερ ἀποτελεῖ ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης[1], εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[2], εἰς τὸ κιβώριον τῆς Καταπολιανῆς Πάρου καὶ τέλος εἰς τὸν Ἅγ. Βιτάλιον τῆς Ραβέννας[3] (βόρειοι κίονες ὑπερῴων) καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁλύσσεως ἐν Ἱερουσαλήμ[4]. Ἐπίσης εἰς δευτέραν χρῆσιν ἔχομεν πτυχωτόν κιονόκρανον μετὰ διατρήτων φύλλων εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Τσάγεζι[5], ὡς καὶ πλείονα εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον τῆς Βενετίας (εἰκ. 293 καὶ 294). Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλα παραδείγματα τοῦ πτυχωτοῦ τύπου εὑρίσκονται εἰς μουσεῖα τῆς Αἰγύπτου[6] ὑπέθεσεν ἄλλοτε ὁ STRZYGOWSKI[7], ὅτι

Εἰκ. 294. Πτυχωτὸν κιονόκρανον Ἁγ. Μάρκου Βενετίας ἐν δευτέρᾳ χρήσει (Colasanti).

Εἰκ. 295. Μεταγενέστερον πτυχωτὸν κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως μετ' ἀετῶν εἰς τὰς γωνίας (Ὀρλάνδος).

ὁ πτυχωτὸς τύπος προέρχεται ἐκεῖθεν. Ἀλλ' ἂν παραβάλῃ τις τὰ παραδείγματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ θέλει εὐκόλως ἀντιληφθῆ, ὅτι τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς συμβαίνει[8]. Ἐγχώριοι τεχνῖται τῆς Αἰγύπτου παραλαβόντες τὸν πτυχωτὸν τύπον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐξείλιξαν ἔπειτα αὐτὸν περαιτέρω, μᾶλλον ἀδεξίως, ἐπιθέσαντες ὀγκώδεις ἄβακας καὶ ἀντικαταστήσαντες τὰ διάτρητα βυζαντινὰ φυλλώματα δι' ἐγχω-

[1] DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les monuments chrétiens de Salonique πίν. 24 δεξιᾷ. DALTON, East christian Art πίν. XI. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου πίν. 43, γ.

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1930 σ. 31 εἰκ. 2.

[3] COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 13, 14 καὶ 48.

[4] KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 39 ἀρ. 597.

[5] Εἰκὼν παρὰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Ε' (1928) σ. 359 εἰκ. 9.

[6] Ἀραβικὸν μουσεῖον KAUTZSCH, ἔ. ἀ. πίν. 37 ἀρ. 601 - 4. Αἰγυπτιακὸν μουσεῖον τοῦ Καΐρου: STRZYGOWSKI, Koptische Kunst 69 - QUIBELL, Excavations at Sakkara 3 πίν. 16, 21, 25 καὶ 29.

[7] Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte σ. 117. Koptische Kunst σ. 69 - Mschatta 254 καὶ 359.

[8] WULFF, Byz. Zeitschr. 13 (1904) 564 - KAUTZSCH, ἔ. ἀ. σ. 189.

ρίων φύλλων καὶ κλιματίδων διαφόρου χαρακτῆρος καὶ διαφόρου τεχνικῆς. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸν πτυχωτὸν τύπον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς δημιούργημα τῆς λεπτῆς ἐπινοητικότητος τῶν τεχνιτῶν τῆς πρωτευούσης, εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἶναι φυσικόν, συνέρρεον οἱ καλύτεροι μαΐστορες.

Τὸ πτυχωτὸν κιονόκρανον ἐφηρμόσθη καὶ μετὰ τὸν Γ΄ αἰῶνα. Εἰς τὸ μουσεῖον Πρεβέζης ὑπῆρχε μέγα πτυχωτὸν κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Νικοπόλεως (εἰκ. 295). Ἡ διακόσμησίς του, εἰργασμένη εἰς πρόστυπον ἀνάγλυφον, δεικνύει θέματα φυτικά, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας ἀετούς. Ἄλλο μικρὸν πτυχωτὸν μεταγενέστερον κιονόκρανον εὑρίσκεται ἐπίσης εἰς τὴν συλλογὴν τῶν γλυπτῶν τῆς Ἄρτης[1]. Τελευταῖον δ' αὐτοῦ δεῖγμα, ἐν δευτέρᾳ βεβαίως χρήσει, μὲ μικρογλάφυρον διακόσμησιν, συναντῶμεν εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους[2].

Ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Γ΄ μ. Χ. αἰῶνος ἀποκρυσταλλωθεὶς «τεκτονικὸς» τύπος κιονοκράνου ἀπετέλεσεν ἐφεξῆς τὸν θεμελιώδη πυρῆνα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἱ τεχνῖται τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐκέντησαν διαφόρους παραλλαγὰς μὲ μικρὰς προσθήκας καὶ μεταβολάς, ἰδίᾳ σχετικὰς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικήν[3]. Φυσικὰ παραλλήλως πρὸς τὸν καθαυτὸ βυζαντινὸν αὐτὸν τύπον ἐμφανίζονται σποραδικῶς καὶ οἱ παλαιοὶ «κλασσικοὶ» τύποι εἴτε ἐκ συντηρητικότητος εἴτε καὶ λόγῳ τοῦ συνήθως εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ φιλολογίαν[4] ἐμφανιζομένου ρεύματος ἀναδρομῆς πρὸς τὰ παλαιὰ καὶ μιμήσεως αὐτῶν ἢ μᾶλλον δημιουργικῆς ἐξ αὐτῶν ἐμπνεύσεως. Πάντως τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον: ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ τύπος τοῦ βυζαντινοῦ κιονοκράνου ἔχει κατὰ βάσιν καθορισθῆ ἀπολύτως· δικαίως κατὰ ταῦτα θεωρεῖται ἡ Ἰουστινιάνειος ἐποχὴ ὡς τὸ λυκόφως τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ ἡ αὐγὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

*
* *

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες εἶναι οἱ σπουδαιότεροι τύποι παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων, οἱ πλέον διαδεδομένοι καὶ οἱ πλέον ἀντιπροσωπευτικοί. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως ὑπάρχουν περίπου τόσοι τύποι, ὅσοι καὶ ἀρχι-

[1] Ορλανδος, Ἀρχ. βυζαντ. μνημ. Ἑλλ. τόμ. Β' (1936) σ. 161 εἰκ. 1.

[2] Millet, Athos, Les peintures πίν. 225, 1.

[3] Πβλ. π. χ. τὰ κιονόκρανα τῶν κιόνων τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίας τῶν Χαλκέων (Diehl-Le Tourneau-Saladin, Mon. chr. de Salonique πίν. LIII).

[4] Πβλ. π.χ. τὸ κλασσικιστικὸν ρεῦμα τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν, ἀργότερον δὲ καὶ τῆς τῶν Παλαιολόγων.

τέκτονες καὶ πολλάκις μία καὶ ἡ αὐτὴ βασιλικὴ παρουσιάζει δύο ἢ καὶ περισσοτέρους διαφορετικοὺς τύπους, ὡς π. χ. ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες δὲν ἐδεσμεύθησαν ὑφ' ὡρισμένων τύπων, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, οὔτε ὑφ' ὡρισμένων διακοσμητικῶν στοιχείων, ἀλλ' ἄφησαν ἐλευθέραν τὴν φαντασίαν των νὰ δημιουργήσῃ. Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Συρίαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ θέμα (ὁ κορινθιακὸς κάλαθος γυμνὸς μετὰ ἰωνικῶν ἑλίκων) παρουσιάζει πλείστας ὅσας παραλλαγάς (εἰκ. 296).

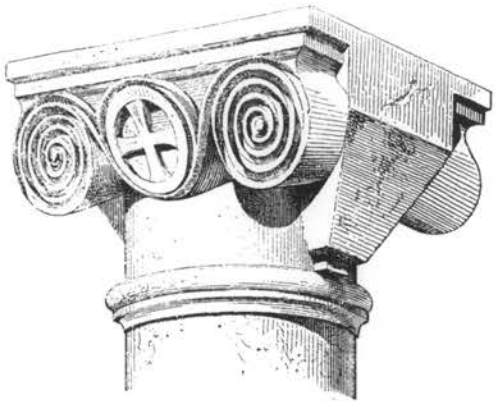

Εἰκ. 296. Κιονόκρανον ἐξ Ἐλ Μπαρὰ τῆς Συρίας (De Vogüé).

Ἐξ ἄλλου ἡ τεχνικὴ τῆς πλουσίας καὶ συχνὰ ὑπερφορτωμένης χριστιανικῆς διακοσμήσεως ἐπιτρέπει εἰς τὸν καλλιτέχνην ἀπειρίαν συνδυασμῶν καὶ τοῦ στρέφει τὴν προσοχὴν εἰς τὸ σύνολον, ἐν ᾧ συνήθως ἀδιαφορεῖ διὰ τὰς λεπτομερείας. Εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν δὲν ὑπάρχει ἡ λιτὴ καὶ φωτεινὴ γραμμὴ τῆς ἀρχαίας οὔτε ἡ ἀπαράμιλλος τελειότης καὶ αὐστηρότης τῶν ἀναλογιῶν. Ἡ στατικότης καὶ ἡ ἥρεμος αὐτοπεποίθησις τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀντικαθίσταται εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀπὸ ἓν πνεῦμα δυναμικόν, ἀνήσυχον, διαρκῶς ἐν ἀγωνίᾳ καὶ ἐν ἐξελίξει εὑρισκόμενον. Τὸν χριστιανὸν ἀρχιτέκτονα δὲν ἐνδιαφέρει κάθε κιονόκρανον χωριστά, ὅπως τὸν ἀρχαῖον, οὔτε τὸν ἀπασχολεῖ ἡ προσεκτικὴ ἐπεξεργασία τῶν πλαστικῶν ὄγκων. Τὸν ἐνδιαφέρει τὸ πλουσίως καὶ πολυχρώμως διακεκοσμημένον σύνολον.

Πεσσοὶ καὶ παραστάδες.

Γενικά. Οἱ κομψοὶ καὶ ἐλαφροὶ κυλινδρικοὶ κορμοὶ τῶν κιόνων ἀντικατεστάθησαν εἰς πολλὰς βασιλικὰς δι' αὐστηροτέρων καὶ βαρυτέρων, τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου τομῆς, στηριγμάτων ἅτινα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δὲν κατεσκευάζοντο, ὡς οἱ κίονες, μονόλιθα [1], ἀλλ' ἀπηρτίζοντο ἐκ πλειό-

[1] Ἐξαίρεσιν κάμνουν π. χ. οἱ τετράγωνοι πεσσοὶ τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες εἶναι μονόλιθοι (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας τ. Β΄ πίν. ΞΒ΄).

νων καθ' ὕψος στρώσεων. Τοιαῦτα τετράγωνα στηρίγματα ἢ στύλους ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ *πεσσοὺς* ἢ *πινσούς* [1], ὁ δ' ἀρχαΐζων ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ [2] ἀποκαλεῖ *λίθους τετρατόμους*. Ὡς ἡμίσεις καὶ σχεδὸν ὡς πλήρεις πεσσοὺς δυνάμεθα ἐπίσης νὰ χαρακτηρίσωμεν καὶ τὰς παραστάδας τῶν κιονοστοιχιῶν πολλῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν, ἐπειδὴ αὗται, ἀντιθέτως πρὸς τὰς κλασσικάς, ἐξέχουσι συνήθως πολὺ ἀπὸ τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν εἶναι προσκεκολλημέναι [3]. Τούτου ἕνεκα ὅ,τι θέλομεν εἴπει περὶ τῶν πεσσῶν νοεῖται περίπου ἰσχῦον καὶ διὰ τὰς παραστάδας τῶν κιονοστοιχιῶν.

Ὑλικὸν καὶ σχέδιον. Οἱ πεσσοὶ σπανίως κατεσκευάζοντο ἐκ μαρμάρου [4], ἀκριβῶς διότι χρῆσις αὐτοῦ ἐγίνετο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς χώρας ἐστερημένας μαρμάρου ἢ εἰς ἃς ἦτο δύσκολος ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ. Οὕτω π. χ. συχνὴ χρῆσις πεσσῶν τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου διατομῆς ἔγινεν εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς [5], τῆς Αἰγύπτου [6], τῆς Παλαιστίνης [7] καὶ τῆς Κεντρικῆς Συρίας [8], ὅπου ἀφθονεῖ εἴτε ὁ σκληρὸς ἀσβεστόλιθος, εἴτε ὁ γρανίτης ἢ ὁ μαλακὸς πωρόλιθος. Εἰς τὴν Συρίαν μάλιστα οἱ πεσσοὶ ἔχουσιν ἐνίοτε τομὴν ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, οὗτινος αἱ μακραὶ πλευραὶ βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ κτηρίου (εἰκ. 321). Τέλος πεσσοὺς συναντῶμεν ἀκόμη καὶ εἰς βασιλικὰς τῆς Ρώμης [9], τῆς Δαλμα-

[1] Ὅρα τὰς σχετικὰς πηγὰς εἰς σελ. 260 σημ. 2.

[2] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 609 πβλ. καὶ τὸν *τετράπλευρον κίονα* (= ὀβελίσκον) τῆς ἐπιγραφῆς C.I.G. 8612.

[3] Ἀναφέρω δύο πρόσφατα παραδείγματα λίαν ἐξεχουσῶν παραστάδων α) τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 73 καὶ 74 εἰκ. 1) καὶ β) τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, Π. Α. Ε. 1952 σ. σελ. 96 σχ. 1). Πβλ. καὶ βασιλικὴν Στουδίου (EBERSOLT - THIERS, Les églises de C/ple πίν. I).

[4] Πλάγια κλίτη Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. Β' πίν. ΞΒ').

[5] *Ἀλγερία*: Χενσίρ - ἐλ - Ἀζρέγκ (GSELL, Mon. Ant. Alg. II σ. 172), Μπενιάν (ἔ. ἀ. σ. 176), Μπιάρ - ἐλ - Κερμπά (σ. 179 εἰκ. 119), Καισάρεια, (Cherchel) (σ. 190), Χενσὶρ Τζαρντιά (σ. 194), Χενσίρ Γκουραΐ (σ. 200), Χενσίρ Γκεσές (σ. 205), Καμίσσα (σ. 215 εἰκ. 127), Κσάρ Σμπεχί (σ. 217), Ματιφού (σ. 224 εἰκ. 129), Orléansville (σ. 238 εἰκ. 132), Οὐέν, Ρ'ζέλ (σ. 243), Ταχσέμπτ (σ. 263), Τιγκζίρτ (σ. 305 εἰκ. 129), Τίπασα (σ. 328), *Τυνισία*: Κσάρ - ἐλ - Χαμάρ (GAUCKLER, Basil. chrét., de Tunisie πίν. II), Ταβάρκα (ἔ. ἀ. πίν. XVI).

[6] Γκεζιρέ - ελ - Ματουγκά (WULFF, Altchr. und byz. Kunst σ. 226).

[7] Βασιλικαί: Χάν - ἐλ - Ἀμάρ Ἁγ. Εὐθυμίου (Τ' αἰ.) (Palest. Expl. Fund 64 [1932] πίν. II), Εἰν Χαννιγιά (BARAMKI, Quart. Dep. Ant. Palest. 3 [1933] πίν. ἔναντι σ. 115). Σουματά (AVI YONAH, Q. D. A. Pal. 3 [1933] εἰκ. 28), Κιρμπάτ - Ἀσιδά (AVI YONAH, ἔ. ἀ. σ. 18), Τύρος Φοινίκης (E. RENAN, Mission de Phénicie, Atlas πίν. XLIX) (Τ' αἰ.)

[8] BUTLER, Architecture and other Arts: Κὰλβ - Λουζέ, ὀρθογώνιοι, εἰκ. 89 (=DE VOGÜÉ, πίν. 122), Τζουβαντζέ εἰκ. 91, Μπεττίρ εἰκ. 92, Μπασμισλὶ εἰκ. 93, Ζεβέδ (Ἀν. Ἐκκλ.) 111 (Δυτ. Ἐκκλ.) 112. BUTLER, SYRIA II A: Ιντ - Ντέρ εἰκ. 81, Σαμπὰ εἰκ. 92, Οὔμ - Ιτζ - Τζιμάλ εἰκ. 158, 161, 166, 171 κλπ.

[9] Βασιλικὴ Ἁγ. Παγκρατίου (ἀρχῶν Τ' αἰ.) (P. STYGER, Märtyrergrüfte εἰκ. 7), βασιλικὴ Πυθαγορείων τῆς Porta Maggiore, ἡμετέρα εἰκὼν 40 ἀρ. 2.

τίας [1], τῆς Σικελίας[2], τῆς Οὐγγαρίας[3] (Κεκούτ) καὶ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[4].

Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἔνθα τὸ μάρμαρον ἀφθονεῖ, ἡ χρῆσις πεσσῶν εἶναι σπανιωτέρα. Οὕτω π.χ. συναντῶμεν τοιούτους ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου μόνον εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου[5] καὶ εἰς τὰς δύο βασιλικὰς τῶν Ἐλευθερῶν[6], κατὰ τὰ ὅρια Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, ἔνθα μάλιστα ἡ ὀρθογώνιος τομὴ τῶν πεσσῶν παρουσιάζει τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου βαίνουσαν καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα. Ἀφ' ἑτέρου εἰς βασιλικὰς τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Β. Ἑλλάδος οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων, ἐπενεδύθησαν δ' ἐξωτερικῶς διὰ πλακῶν μαρμάρου, ὡς π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 316). Τέλος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν αἱ παραστάδες κατεσκευάσθησαν διὰ στρώσεων λίθων καὶ πλίνθων, ὡς βλέπομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Στουδίου[7], τῆς ὁποίας σήμερον λείπει ἡ ὀρθομαρμάρωσις.

Σπανιώτερον ἀντὶ ὀρθογωνίων παραστάδων συναντῶμεν ἐν Β. Ἀφρικῇ[8], Παλαιστίνῃ[9] καὶ Μ. Ἀσίᾳ[10] ἡμικίονας. Εἰς τὴν τελευταίαν μάλιστα ταύτην χώραν συναντῶμεν καὶ ὀρθογωνίους πεσσοὺς μετὰ συμφυῶν ἡμικιόνων ἑκατέρωθεν[11]. Τέλος εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Ἀλγερίας[12] ἐμφανίζονται καὶ ὀκτάγωνα στηρίγματα.

Βάσεις. Ὁσάκις δὲν στεροῦνται παντελῶς βάσεως (Ἐλευθεραὶ Βοιωτίας κλπ.) οἱ πεσσοὶ καὶ αἱ παραστάδες ἐφοδιάζονται εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτῶν μὲ τὴν ἐκφυλισμένην ἀττικὴν ἰωνικὴν βάσιν τῶν ἐσχάτων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἥτις ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν πλίνθον καὶ δύο ἐπ' αὐτῆς σπεί-

---

[1] Ἀκυληία (εἰκ. 10), Marusinac (ZEILLER, Orig. chr. de la Dalmatie, πίν. III), Σάλων, βασιλικὴ 5 Μαρτύρων (E. DYGGVE, History of Salonitan christianity, Oslo 1951, εἰκ. VI, 3/c καὶ VI, 35).

[2] G. AGNELLO, J. mon. biz. della Sicilia 1951, εἰκ. 6 (Ἅγ Φωκᾶς Κατάνης) καὶ εἰκ. 71 (Σάλεμι).

[3] LAJOS NAGY ἐν Archaeologiai Értesitö, XLV (1931) εἰκ. 22.

[4] Σουβοντόλ, Τσαριτσίν Γκράδ (ἀνακοίνωσις MANO ZISSI).

[5] J. M. SHELLEY, Hesperia 1943 σ. 189 εἰκ. 22 καὶ πίν. XII.

[6] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1939 σ. 49 εἰκ. 5.

[7] EBERSOLT - THIERS, Les églises de C/ple πίν. II, A. v. MILLINGEN, Byz. Churches in C/ple (εἰκ. 13 καὶ 14).

[8] Δ. Νουμιδία καὶ Μαυριτανία, Κερμπέτ-ἐλ-Οὐσφανέ (GSELL, Mon. Ant. Alg. II σ. 126, 147).

[9] Βασιλικὴ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (La Terre Sainte XIII [1933] σ. 294).

[10] STRZYGOWSKI, Kleinasien, Leipzig 1903, Ἐκκλησία II σ. 104 εἰκ. 72).

[11] STRZYGOWSKI, ἔ. ἀ. Ἐκκλησίαι IV, V, XV εἰκ. 46, 48, 53.

[12] Χασνάουα (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 217 καὶ εἰκ. 126). Τοιαῦτα ὀκτάγωνα στηρίγματα, ἐφαρμοσθέντα ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος (πρόπυλον ναοῦ Ἀφαίας, FURTWÄNGLER, Aegina σ. 78 εἰκ. 26 καὶ 27), ἐφηρμόσθησαν οὐχὶ σπανίως καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχήν, ὡς π.χ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ταξιάρχου Μεσσαριᾶς τῆς Ἄνδρου, Ἁγ. Μελετίῳ τοῦ Κιθαιρῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ε' σ. 51 καὶ 83 εἰκ. 7 καὶ 8), Ἁγ. Τριάδι Ἄστρους (ΙΖ' αἰ.) καὶ εἰς καθολικὰ μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

ρας μετὰ παρεμβαλλομένης ἀβαθοῦς σκοτίας. Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων βάσεων παρέχουσι κατὰ μὲν τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Ε΄ αἰῶνος αἱ τό-

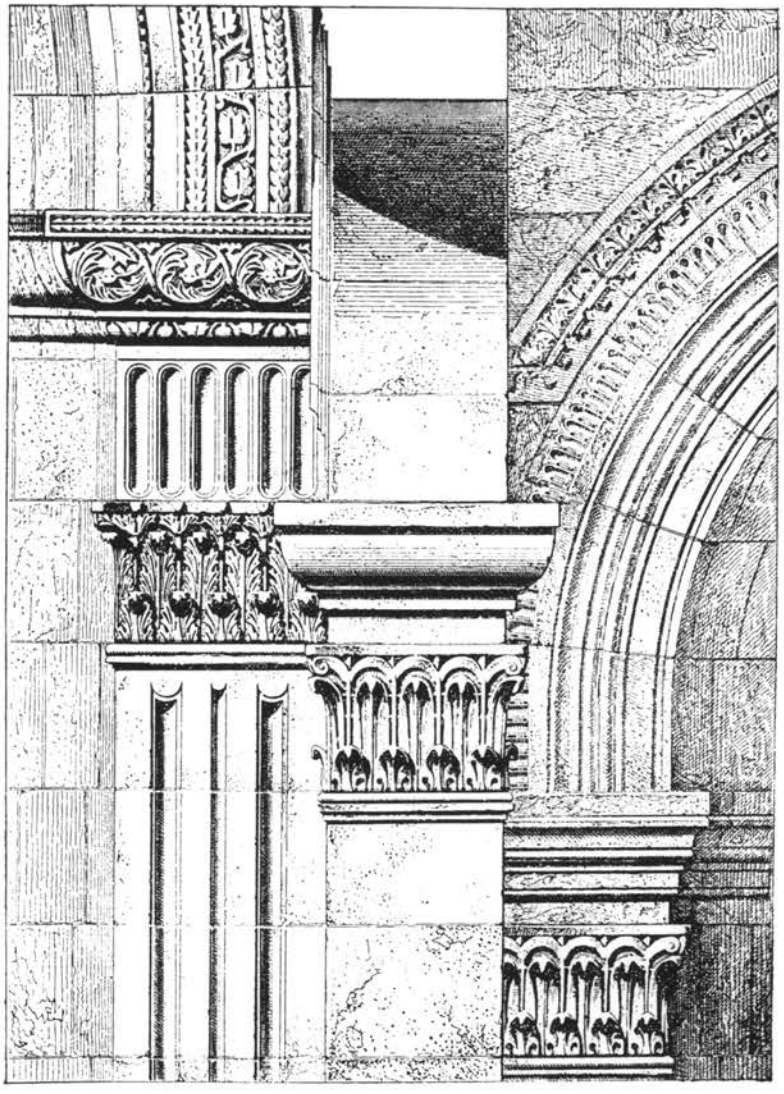

Εἰκ. 297. Παραστάδες τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τοῦ Καλάτ-Σιμάν (De Vogüé).

σον ἰσχυρῶς ἑλληνίζουσαι πώριναι παραστάδες τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς ἁγίου Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, κατὰ δὲ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, αἱ

μαρμάρινα παραστάδες τοῦ αἰθρίου βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (εἰκ. 298). Τὴν αὐτὴν δὲ περίπου μορφὴν βάσεως, ἀλλὰ πλέον ἐκφυλισμένην, συναντῶμεν κατὰ τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰῶνος καὶ εἰς τὰς ὀλίγον πρὸ τοῦ τοίχου ἐξεχούσας μαρμαρίνας παραστάδας τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 299).

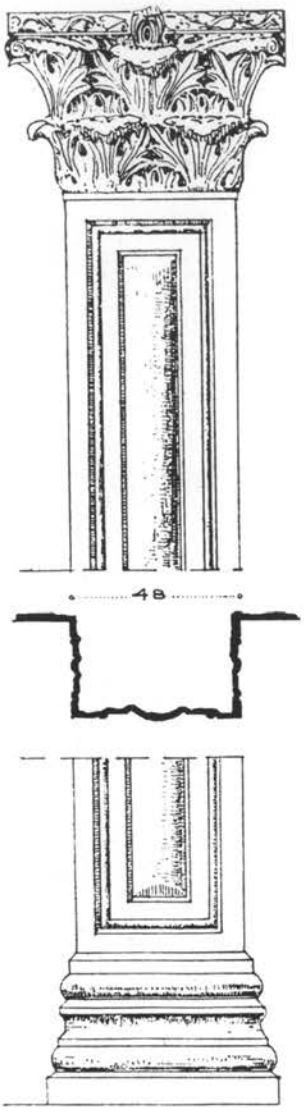

Εἰκ. 298. Παραστὰς ἐκ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν(Σωτηρίου).

Κορμός. Οἱ κορμοὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, σπανίως μονόλιθοι[1] συνήθως δ' ἐκ πλειόνων στρώσεων ἀποτελούμενοι, ἄλλοτε μὲν παρέμενον ἐντελῶς ἐπίπεδοι καὶ ἀκόσμητοι, μὲ τοὺς ἁρμοὺς τῶν στρώσεων αὐτῶν ὁρατούς, ὡς εἰς τὰς πλείστας βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος (εἰκ. 320), τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Συρίας, ἄλλοτε ὅμως, εἰς πλουσιωτέρας βασιλικάς, ἐκοσμοῦντο, κατὰ παλαιὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα, εἴτε μὲ ραβδώσεις, οἵας παρουσιάζουν π. χ. αἱ παραστάδες τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ-Σιμάν (εἰκ. 297) καὶ τῆς Ρουβέχα[2] (εἰκ. 322), εἴτε μὲ γλυφὰς σχηματιζούσας ὀρθογώνιον πλαίσιον, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (εἰκ. 298) τῶν περὶ τὸ 500 μ. Χ. χρόνων. Μείωσις τοῦ κορμοῦ δὲν παρατηρεῖται, εἰμὴ ἐλαχίστη εἴς τινας ἑλληνιζούσας βασιλικὰς τῆς Συρίας καὶ εἰς τοὺς πεσσοὺς τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως[3] (εἰκ. 300).

Ἐπίκρανον. Οἱ πεσσοὶ καὶ αἱ παραστάδες εἰς τὰς πτωχοτέρας, ἐπαρχιακὰς βασιλικὰς ἐστέφοντο δι' ἁπλοῦ κυματίου, ἄλλοτε κοίλου (εἰκ. 301,302),

[1] Ἀλγερία: Μπιάρ-ἐλ-Κερμπά, Χενσὶρ Γκουραῖ καὶ Οὐέντ-Ρζέλ (Gsell, Mon. ant. de l'Alg. II σ. 128).

[2] Τοιούτου εἴδους στέψεις πεσσῶν συνηθίζονται εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς πβλ. Gsell, Mon. ant. Alg. II, σ. 169 (Μπιὰρ-ἐλ-Κερμπά), σ. 194 (Χενσὶρ Τζαρντιά), σ. 200 (Χενσὶρ [Γκουραῖ) κλπ·

[3] Ὅρα Ἀντωνιάδου, Ἐκφρ. Ἁγ. Σοφίας τ. Β΄ πίν. ΞΒ΄ καὶ σχήματα 269 καὶ 270.

ἄλλοτε κοιλοκύρτου[1] (εἰκ. 303) καὶ ἄλλοτε λοξοτμήτου (εἰκ. 304). Τὸ κυμάτιον δὲ τοῦτο ἐκοσμεῖτο ὁτὲ μὲν δι' ἁπλοῦ ἀναγλύφου (εἰκ. 302) ἢ

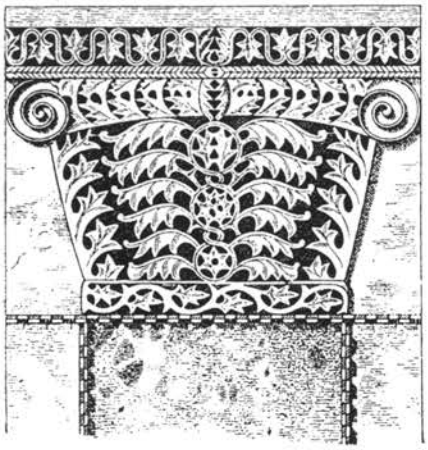

Εἰκ. 299· Βάσις καὶ ἐπίκρανον παραστάδος τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ἀντωνιάδης).

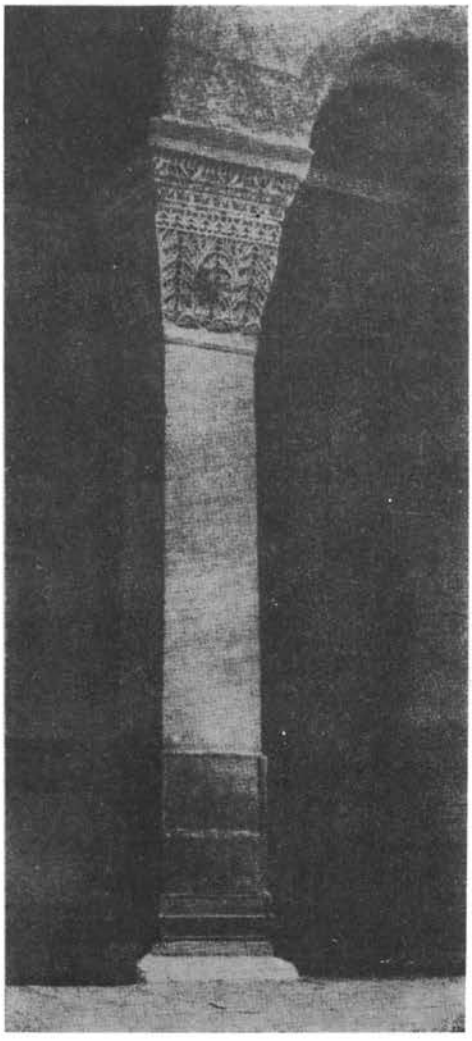

Εἰκ. 300. Μαρμάρινος πεσσὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/πόλεως (Ἀντωνιάδης).

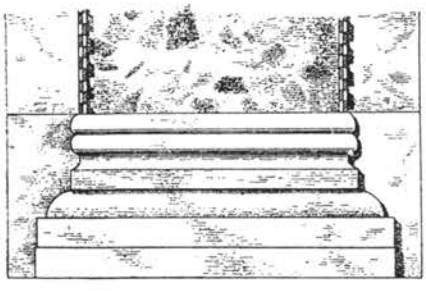

χαρακτοῦ ἐν τῷ μέσῳ σταυροῦ, ὁτὲ δὲ διὰ ραβδώσεων ἐν συνδυασμῷ πρὸς κύκλον μετὰ κισσοφύλλων (εἰκ. 305) ἢ πρὸς σταυρὸν καὶ φύλλα ἀκάν-

[1] Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης (εἰκ. 303), βασιλικὴ Κοκανάγιας Συρίας (εἰκ. 304) καὶ βασιλικὴ Σερρῶν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Ἑλλ. Μνημ. Ε' [1939 - 40] σ. 156 εἰκ. 3).

θης[1] ἢ καὶ μόνον διὰ φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 303) ἢ τέλος καὶ διὰ φύλλων καλάμου ἐναλλασσομένων πρὸς ἐνσταύρους κύκλους φέροντας τὸ Ρ τοῦ «χρίσματος» καὶ τὸ Α καὶ τὸ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς βλέπομεν εἰς ἐπίκρανον τῆς Συρίας (εἰκ. 301), εἰς ἄλλο ἐν δευτέρᾳ χρήσει τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Γερακίου (εἰκ. 306) καὶ εἰς ἐπίκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

Εἰκ. 301. Ἐπίκρανον παραστάδος ἐκ Συρίας.

Ἐξαιρετικῶς ὀγκώδη ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν παρουσιάζουν τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας (Ϛ′ αἰ.) (εἰκ. 307), ἔνθα ἐχρησιμοποιήθησαν, ληφθέντα προφανῶς ἐκ παλαιοῦ

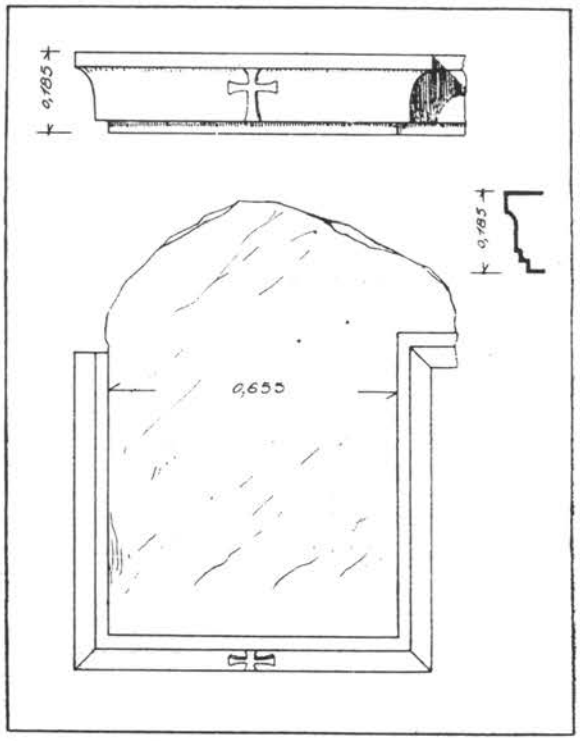

Εἰκ. 302. Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὀρλάνδος).

[1] Πβλ. τὸ ἐκ Μαρωνείας τῆς Θρᾴκης ἐπίκρανον παρὰ KAZAROW ἐν Jahrb. des Inst. 33 (1918) Λ.Α. στ. 38, εἰκ. 4, ἀποκείμενον νῦν ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ τῆς Σόφιας.

ρωμαϊκοῦ κτηρίου, ὑφαψίδια [1], συνιστάμενα ἐκ κοιλοκύρτου σίμης κοσμουμένης δι' ἐναλλὰξ ὀρθίων καὶ ἀντεστραμμένων ἀνθεμίων, φερομένης δὲ ὑπὸ κιλλιβάντων ἐναλλὰξ γεωμετρικῶν καὶ ζωομόρφων (κεφαλαὶ βοῶν), κάτωθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχει κατάκοσμον λέσβιον κυμάτιον.

Πλουσιωτέρα τις μορφὴ ἐπικράνου ἐμφανίζει ὑπὸ τὸ κυμάτιον ὑπο-

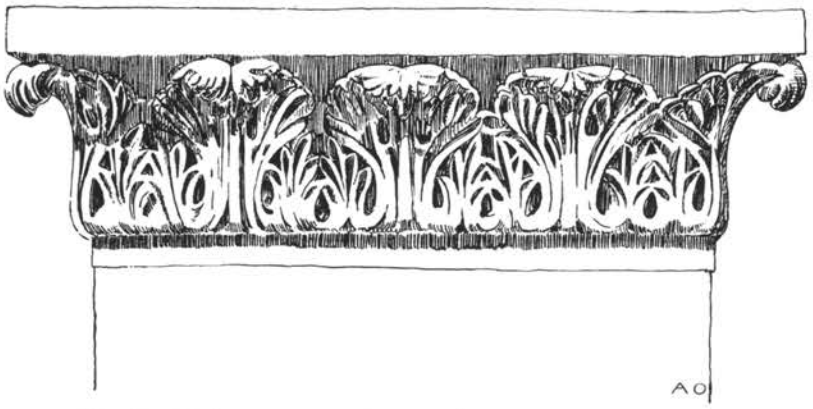

Εἰκ. 303. Ἐπίκρανον παραστάδος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

τραχήλιον, ὅπερ ὁτὲ μὲν διακοσμεῖται δι' ἑλικοειδῶς βαινόντων ἀνθεμίων, ὁτὲ δὲ δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Τοῦτο ἰδίᾳ συνέβαινεν εἰς πλου-

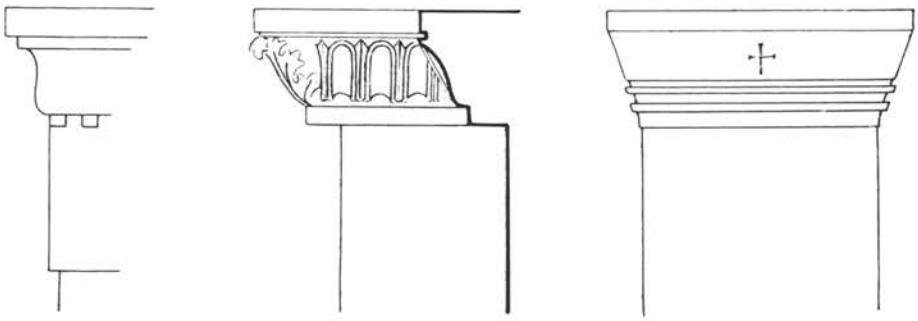

Εἰκ. 304. Ἐπίκρανα παραστάδων Κοκανάγιας Συρίας, Καταπολιανῆς Πάρου καὶ Σαμπὰχ Συρίας.

σίας βασιλικάς, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα ὑπὸ τὸ κυμάτιον τῆς εἰκόνος 303 καὶ ὑπεράνω φύλλων ἀκάνθης εἰκονίζονται πτηνὰ ἐν μέσῳ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων ἢ ζῷα ἐν προτομῇ (λέων καὶ

[1] Βλέπε τοιούτου εἴδους ὑφαψίδια παρὰ J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer [2], Stuttgart 1905, σ. 405 εἰκ. 449 καὶ σ. 412 εἰκ. 458.

μόσχος) ἢ πτηνά (παγώνια καὶ χῆνες)[1]. Τέλος συχνάκις ἡ ἄνω ἀπόληξις τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων διαμορφοῦνται εἰς κορινθιάζον κιονόκρανον[2] (εἰκ. 297 ἕως 299 καὶ 308 ἕως 311), ὅπερ παρακολουθεῖ, ὡς πρός τε τὴν μορφὴν καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως, τὰς διαφόρους παραλλαγὰς τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, ἀλλ' ἐν ἐπιπέδῳ ἐκτελέσει. Οὕτω π. χ. βλέπομεν εἰς μὲν τὸ Καλὰτ-Σιμὰν τῆς Συρίας δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐκ 5 φύλλων ἀκάνθης λεπτομερῶς εἰργασμένων (εἰκ. 297 ἀριστερᾷ), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναδύονται μακρόμισχοι κάλυκες, ἀλλαχοῦ δὲ (Κάλβ-Λουζὲ, Καλάτ Σιμάν) δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 297 δεξιᾷ). Ἀλλαχοῦ τέλος συναντῶμεν τὰ θεοδοσιανὰ[3] καὶ ποικίλους ἄλλους τύπους (εἰκ. 310). Οὕτω εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φιλίππων (εἰκ. 311) καὶ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κωνσταν/πόλεως (εἰκ. 299) τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων παρουσιάζουσιν ἐσχηματοποιημένον (τραπεζοειδὲς) τὸ περίγραμμα, τὴν διακόσμησιν ὅμως ὁμοίαν, πρὸς τὰ ἀντίστοιχα κιονόκρανα ἀλλ' ἐν ἐπιπέδῳ ἐκτελέσει καὶ μὲ τὴν αὐτὴν καὶ τὰ κιονόκρανα τεχνικήν.

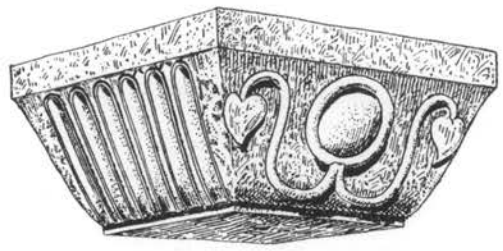

Εἰκ. 305. Πεσσόκρανον τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

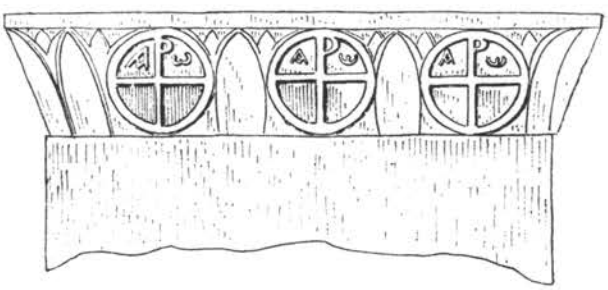

Εἰκ. 306. Ἐπίκρανον παραστάδος ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Γερακίου Λακωνίας (Ὀρλάνδος).

Σπανιώτεροι τύποι στηριγμάτων. Πλὴν τῶν κυλινδρικῶν κιόνων καὶ τῶν πεσσῶν συναντῶμεν εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Συρίας καί τινας ἄλλους τύπους στηριγμάτων. Οὕτω π. χ. συ-

[1] DIEHL – LE TOURNEAU – SALADIN, Les mon. chrét. de Salonique πίν. XXVI, Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης πίν. 40α, β καὶ 42α.

[2] Ἐπίκρανον νοτίας εἰσόδου τῆς Ἀχειροποιήτου (εἰκ. 308), ἐπίκρανον βασιλικῆς Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (EBERSOLT – THIERS, Les églises de Constantinople πίν. III) κλπ.

[3] Συλλογὴ γλυπτῶν τῆς Μονῆς Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος – Ἀδημοσίευτον.

χνὰ εἰς βασιλικὰς τῆς Τύνιδος[1], τοῦ Ἀλγερίου[2] καὶ τῆς Τριπολίτιδος[3] εὑρίσκομεν ὡς στηρίγματα τῶν κιονοστοιχιῶν οὐχὶ ἁπλοῦς κίονας ἢ πεσσοὺς ἀλλὰ ζεύγη παρατεθειμένων κιόνων, διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς. Ἡ παραλλαγὴ αὕτη παρατηρεῖται ἰδίᾳ εἰς τὰς βασιλικὰς ἐκείνας, τῶν ὁποίων τὰ πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ λαξευτῶν σταυροθολίων, λόγῳ τῆς πλαγίας ὠθήσεως τῶν ὁποίων ἐπεβάλλετο ἡ ἐνίσχυσις τῶν κάτωθεν στηριγμάτων. Ἐν Ἑλλάδι τοιοῦτο σύστημα στηρί-

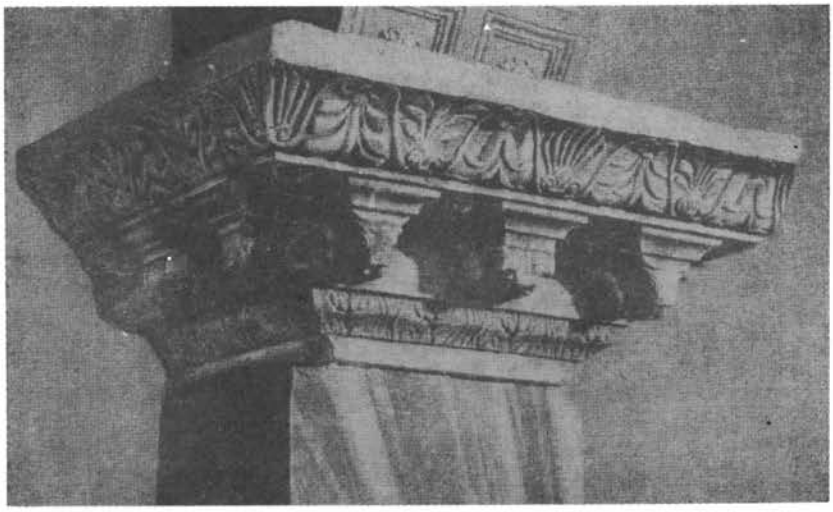

Εἰκ. 307. Ἐπίκρανον παραστάδων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου τῆς Ραβέννας (COLASANTI).

ξεως οὐδαμοῦ ἀπαντᾶται, διότι κατὰ τὸν Δ΄ καὶ τὸν Ε΄ αἰ. δὲν ἐκαλύπτοντο τὰ πλάγια κλίτη διὰ κτιστῶν σταυροθολίων.

Μία ἄλλη παραλλαγὴ στηρίγματος μᾶς παρουσιάζει συνδυασμὸν στρογγύλου κίονος πρὸς πεσσόν—ἄλλοτε τετράγωνον (εἰκ. 318) καὶ ἄλλοτε ὀρθογώνιον (εἰκ. 319). Ὁ πεσσὸς ἐνταῦθα τελεῖ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν κίονα τῆς προηγουμένης περιπτώσεως λειτουργίαν, χρησιμεύει δηλαδὴ ὡς ποδαρικὸν τῶν σταυροθολίων τῶν πλαγίων κλιτῶν. Παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου ἔχομεν

[1] Βασιλικαί: Δουισμές (G. BARDY, L'Afrique chrétienne σ. 36. P. GAUKLER, Les basiliques chrétiennes de Tunisie πίν. XXXI καὶ XXXVII), Χενσὶρ Μπουρμεδές, Μιδιδί, Σβίβας. Ντὰρ-ἐλ-Κούς, Δερμές.

[2] Βασιλικαί: Τιγκζίρτ καὶ Τιμγκάδ (ST. GSELL, Monum. ant. Algérie II εἰκ. 137, 143 BALLU, Les ruines de Timgad σ. 232).

[3] Ἰουστινιάνειος βασιλικὴ Σαβραθᾶ (R. BARTOCCINI, Guida di Sabratha, Roma-Milano, σ. 38).

ὁμοίως εἰς Τυνισίαν [1]. Δυνατὸν ὡσαύτως νὰ ἀνήκῃ ὁ πεσσὸς καὶ εἰς τοῖχον διατρυπώμενον ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὁπότε ὁ κίων, τιθέμενος εἰς δύο ὀρόφους, ἐστήριζε τὰ ζευκτὰ τῆς στέγης τοῦ μέσου κλίτους, ὡς συνέβαινεν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θεβέστης [2] (Ἀλγερίας).

Εἰκ. 308. Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς νοτίας εἰσόδου τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης.

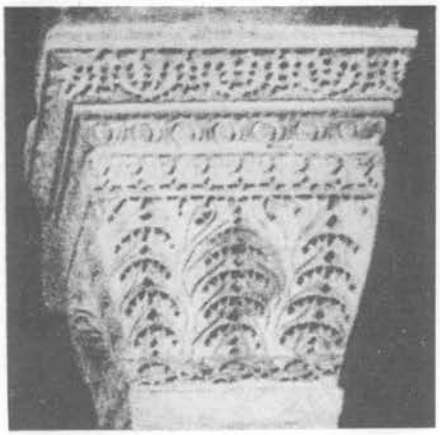

Εἰκ. 309. Πεσσόκρανον τῶν πεσσῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως·

Εἰκ. 310. Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

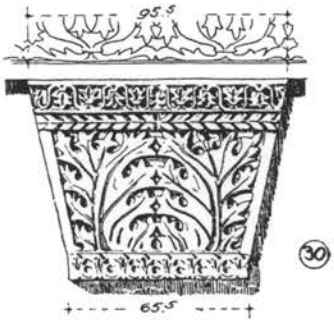

Εἰκ. 311. Ἐπίκρανον παραστάδος βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle).

Μία τελευταία παραλλαγή, παρουσιάζουσα πεσσοὺς ἐν σχήματι ταῦ ἢ σταυροῦ, ἐμφανίζεται εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Συρίας (Ρουβέχα) καὶ τῆς

[1] GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie πίν. XXIV.
[2] GSELL, Mon. ant. Alg. II εἰκ. 134 καὶ πίν. LXXXVI.

Μεσοποταμίας (Ρούσαφα—Σεργιούπολις [1]). Ἐνταῦθα εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν τὸ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἐξέχον σκέλος τοῦ ταῦ ἐχρησίμευεν ὡς ποδαρικὸν μεγάλου, ἐγκαρσίου τόξου γεφυροῦντος τὸ μέγα κενὸν τοῦ μέσου κλίτους καὶ χρησιμεύοντος πρὸς στήριξιν τῶν ξύλων τῆς στέγης, ὡς ἡ εἰκὼν 322 δεικνύει. Ἡ κατασκευὴ αὕτη ὑπηγορεύθη προφανῶς ἐκ τῆς ἐν Συρίᾳ ἐλλείψεως ξυλείας (πβλ. σελ. 229), διότι διὰ τῶν ἐγκαρσίων τόξων ἐξοικονομοῦνται τὰ μεγάλα ζευκτὰ τῆς στέγης ἀντικαθιστάμενα διὰ λιθίνων τοίχων [2]. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν περίπτωσιν (Σεργιουπόλεως) τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυρικοῦ πεσσοῦ συνεχίζεται πρὸς τὰ ἄνω κατακορύφως μέχρι τῶν ἑλκυστήρων τῆς στέγης, ἐχρησίμευεν ἑπομένως ὡς ἐνίσχυσις τῶν κατὰ μῆκος τοίχων καὶ ὄχι ὡς ποδαρικὸν τόξων (πβλ. σχετικὴν εἰκόνα κατωτέρω).

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ εἶδός τι στηριγμάτων, ὅπερ τοποθετεῖται εἰς τὰς γω-

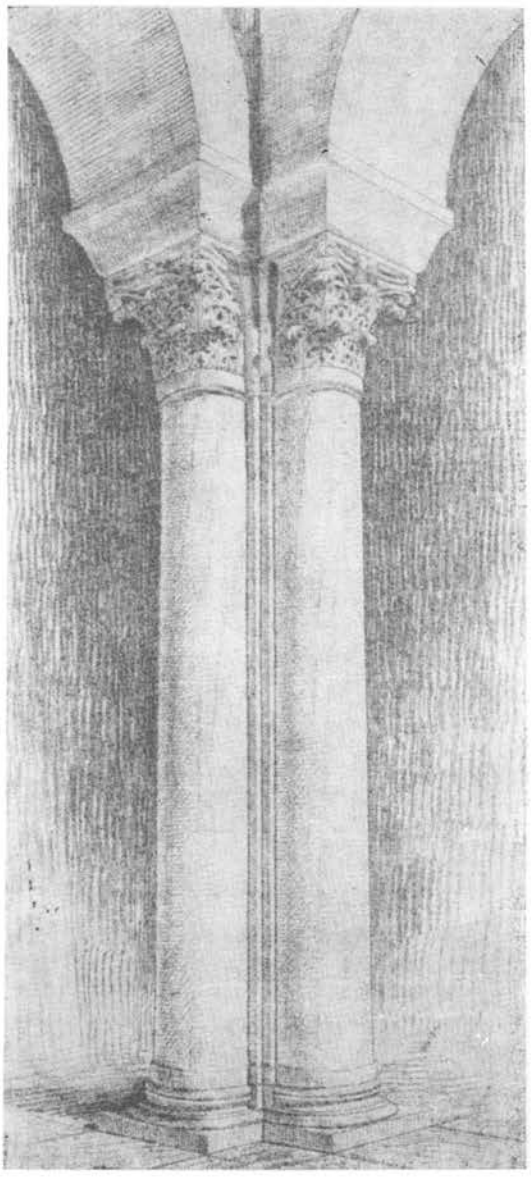

Εἰκ. 312. Ἀναπαράστασις γωνιαίου πεσσοῦ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (Ὀρλάνδος).

[1] Spanner - Guyer, Rusapha - (Sergiopolis), Berlin 1926, πίν. 14 καὶ 18.

[2] Τὰ ἐγκάρσια τόξα τῶν Συριακῶν βασιλικῶν εἶναι οἱ μακρινοὶ πρόγονοι τῶν ρωμανικῶν καὶ γοτθικῶν ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, δι' ὧν τὰ κλίτη χωρίζονται εἰς πλείονα διαμερίσματα (travées).

νίας τινῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ σταυρικῶν βασιλικῶν. Εἰς ταύτας ἄλλοτε μὲν τοποθετεῖται πεσσὸς εἰς σχῆμα γάμμα (βασιλικὴ Θάσου [1]), ἄλλοτε δὲ τετράγωνος, φέρων κατὰ δύο συνεχομένας πλευρὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένους ἡμικίονας (εἰκ. 313). Τοιαῦτα πολυτελέστερα στηρίγματα τίθενται εἴτε εἰς ἐξεχούσας εἴτε εἰς εἰσεχούσας γωνίας τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν πτερυγίων τοῦ εἰρημένου εἴδους τῶν βασιλικῶν, φέρουσι δὲ κιονόκρανα ἀνάλογα πρὸς τὰ τῶν γειτονικῶν κιόνων,

Εἰκ. 313. Γωνιαῖος σύνθετος πεσσὸς τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (Lemerle).

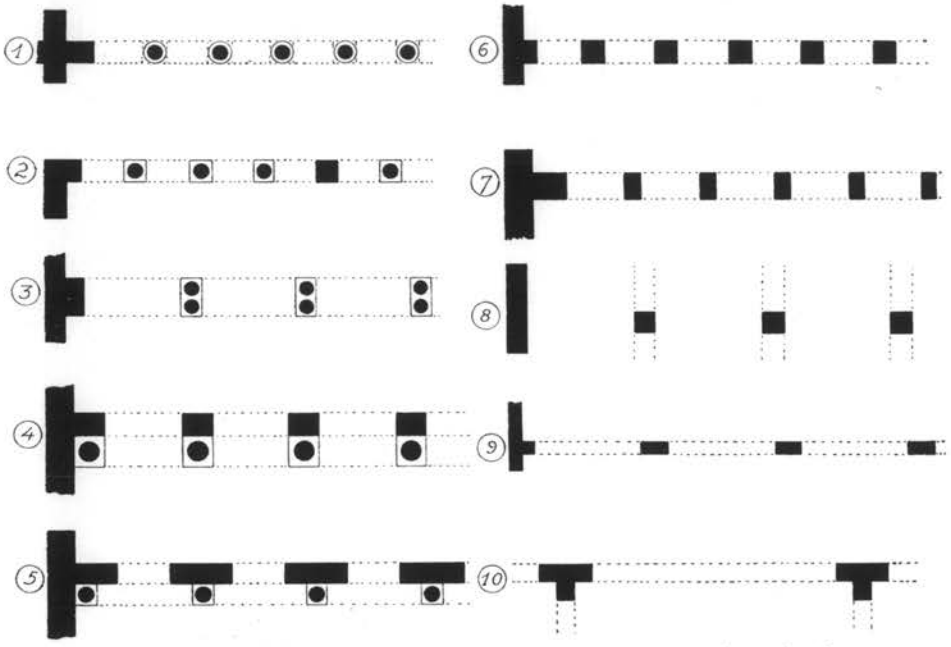

Εἰκ. 314. Διάφορα εἴδη στηριγμάτων καὶ τρόποι συνθέσεως αὐτῶν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς.

ἅτινα ἐπεκτείνονται ὡς ἐπίπεδα ἐπίκρανα καὶ ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ πεσσοῦ.

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 10 εἰκ. 4.

Ὡραῖα τοιαῦτα παραδείγματα διεσώθησαν: τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Βηθλεέμ [1], τὸ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων [2] (εἰκ. 312) καὶ τέλος τὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης [3].

Τρόποι συνθέσεως τῶν στηριγμάτων. Μετὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν διαφόρων εἰδῶν στηριγμάτων, θὰ ἴδωμεν ἤδη τοὺς τρόπους καθ' οὓς ταῦτα συνετέθησαν εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.

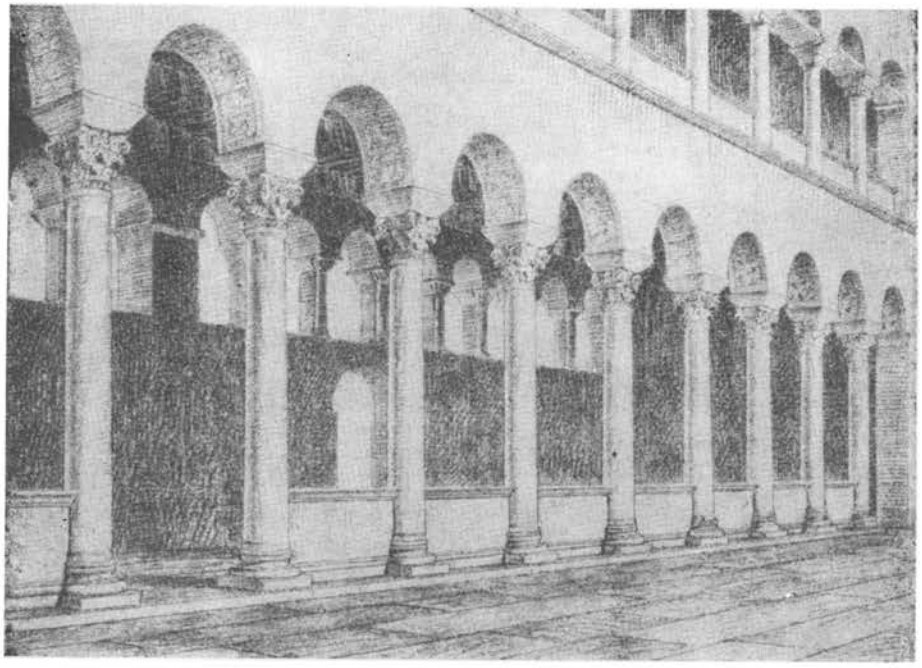

Εἰκ. 315. Κιονοστοιχία μετὰ κυλινδρικῶν κιόνων (Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης) (Ὀρλάνδος).

Τούτους συνοψίζει ἐν κατόψει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 314. Διακρίνομεν λοιπὸν τοὺς ἑξῆς συνδυασμούς:

1) Ἁπλοῦς κυλινδρικοὺς κίονας (εἰκ. 314 ἀρ. 1 καὶ εἰκ. 315) τοποθετημένους εἰς ρυθμικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, ἄλλοτε μικροτέρας καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέρας, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ἀναλογιῶν

---

[1] VINCENT καὶ ABEL, Bethléem πίν. XIII.

[2] P. LEMERLE, Philippes, πίν. XII a, b, c καὶ XXVIII 1, 2 ὅθεν ἡ ἡμετέρα ἀναπαράστασις εἰκ. 312.

[3] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης εἰκ. 51 καὶ πίν. Λευκ. 34, α, β.

κεφάλαιον. Οἱ κίονες τοῦ συστήματος τούτου κιονοστοιχιῶν, ὁσάκις βέβαια δὲν ἐχρησιμοποίησαν λείψανα παλαιοτέρων ρωμαϊκῶν κτηρίων, ὡς συχνὰ ἐγένετο ἐν τῇ Δύσει [1], ἔχουσι κορμοὺς ἐκ λευκοῦ ἢ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ ὁμοιόμορφα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα, κατὰ μὲν τὸν Δ΄ καὶ τὸν Ε΄ αἰῶνα εἶναι συνήθως κορινθιακά (ἁπλᾶ, θεοδοσιανὰ ἢ ἄλλα) καὶ δὴ ἄνευ μὲν ἐπιθήματος, ὁσάκις τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ ἐγεφυροῦντο δι' εὐ-

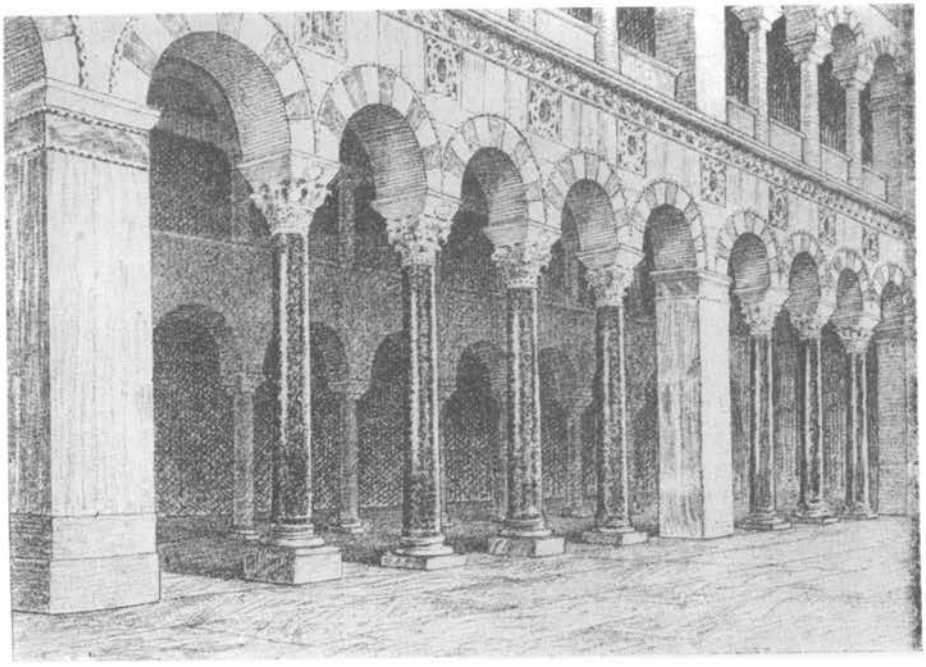

Εκ. 316. Κιονοστοιχία μετ' ἐναλλασσομένων κυλινδρικῶν κιόνων καὶ ὀρθογωνίων πεσσῶν (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ζ΄ αἰ.).

θέος ἐπιστυλίου (βασιλικὴ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως) μετ' ἐπιθήματος δέ, ὁσάκις ὑπεράνω των ἐτίθεντο τόξα (βασιλικὴ Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰκ. 315, Φιλίππων Α, Φθιωτίδων Θηβῶν Α, Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου [2]). Συχνάκις ὅμως συναντῶμεν εἰς τὰς ἰσογείους κιονοστοιχίας κατὰ τοὺς αὐτοὺς αἰῶνας καὶ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα, ὡς π. χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Σικυῶνος [3], τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος [4], τῆς

[1] Ὅρα σχετικῶς F. W. DEICHMANN, Röm. Mitt. 55 (1930), σ. 114.
[2] Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, Π.Α.Ε. 1952, σ. 109 εἰκ. 9.
[3] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933, σ. 86 εἰκ. 5.
[4] A ORLANDOS, Byzantion V (1930), σ. 218 εἰκ. 7.

Βραυρῶνος[1], τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ[2] τῆς Γλυφάδας[3], τοῦ Ὑψηλομετώπου[4], τοῦ Ἀφεντέλλη[5] τῶν Ἀργάλων[6] καὶ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου[7] κλπ., ἅτινα παραδείγματα ἀποδεικνύουσιν ἐσφαλμένην τὴν γνώμην τοῦ DEICHMANN[8], καθ' ἣν «ἡ χρῆσις ἰωνικῶν κιόνων εἰς κίονας τῶν ἰσογείων κιονοστοιχιῶν περιωρίσθη κυρίως εἰς τὴν Ρώμην, ἐν ᾗ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος ἐφηρμόσθη μόνον εἰς τοὺς κίονας τῶν ὑπερῴων».

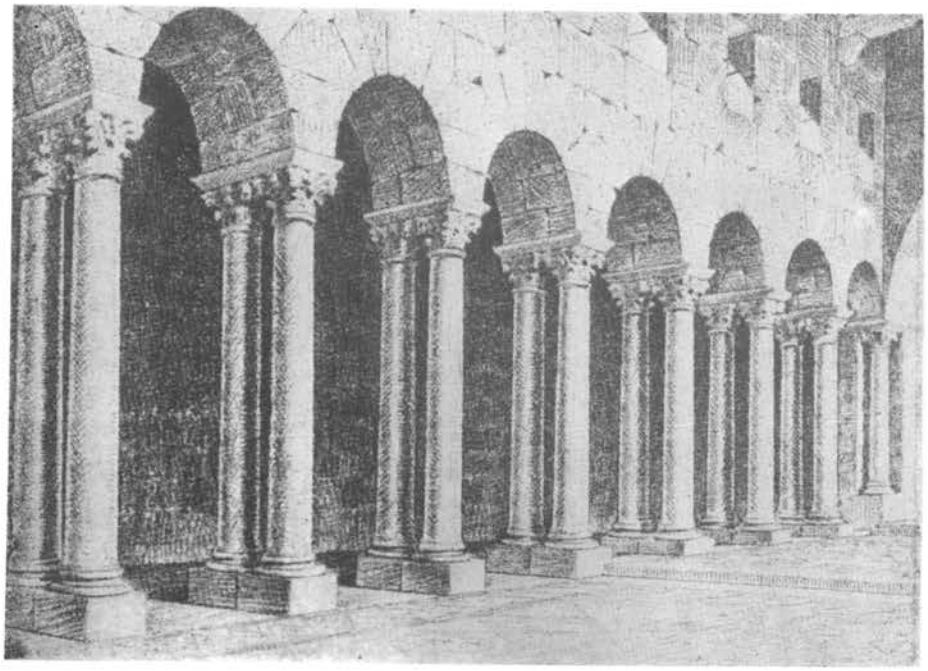

Εἰκ. 317. Κιονοστοιχία μετὰ διδύμων κιόνων (βασιλικαὶ Β. Ἀφρικῆς).

Κατὰ τὸν Γ΄ αἰῶνα καὶ ἑξῆς ἔχομεν συχνάκις καὶ τεκτονικὰ κιονόκρανα, ὡς π.χ. εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ραβέννας καὶ τοῦ Παρεντίου[9]. Εἰς πά-

[1] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951, σ. 70 εἰκ. 28 καὶ 1952 σ. 76 εἰκ. 3.
[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Θ' (1932), σ. 442 εἰκ. 3 καὶ 4.
[3] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 5 (1930), σ. 262 εἰκ. 3.
[4] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτίον 1929, σ. 14 εἰκ. 10 καὶ 18.
[5] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτίον 1929, σ. 45 εἰκ. 47.
[6] ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀρχ. Δελτ. 13 (1930) σ. 9 εἰκ. 2 καὶ σ. 10 εἰκ. 3.
[7] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. (1937) σ. 117 εἰκ. 2, 9, 13, 14.
[8] ἔ. ἀ. σ. 121 σημ. 3.
[9] ERRARD καὶ GAYET, Art. byz. τ. II, Parenzo, πίν. III.

σας δὲ σχεδὸν τὰς περιπτώσεις τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ ἰσογείου κενὰ ἐκλείοντο κάτω διὰ θωρακίων, ἁπλῶν ἢ ἀμφιγλύφων (βασιλικαὶ: Ἀχειροποιήτου [εἰκ. 315], Φιλίππων[1], Ὑψηλομετώπου[2], Ἀργάλων[3]) ἐξαιρέσει τῶν δύο μόνον παρὰ τὰς ἀνατολικὰς καὶ τὰς δυτικὰς παραστάδας μετακιονίων, ἅτινα ἄφινον ἐλευθέραν τὴν μεταξὺ τοῦ μέσου καὶ τῶν ἄκρων κλιτῶν ἐπικοινωνίαν[4].

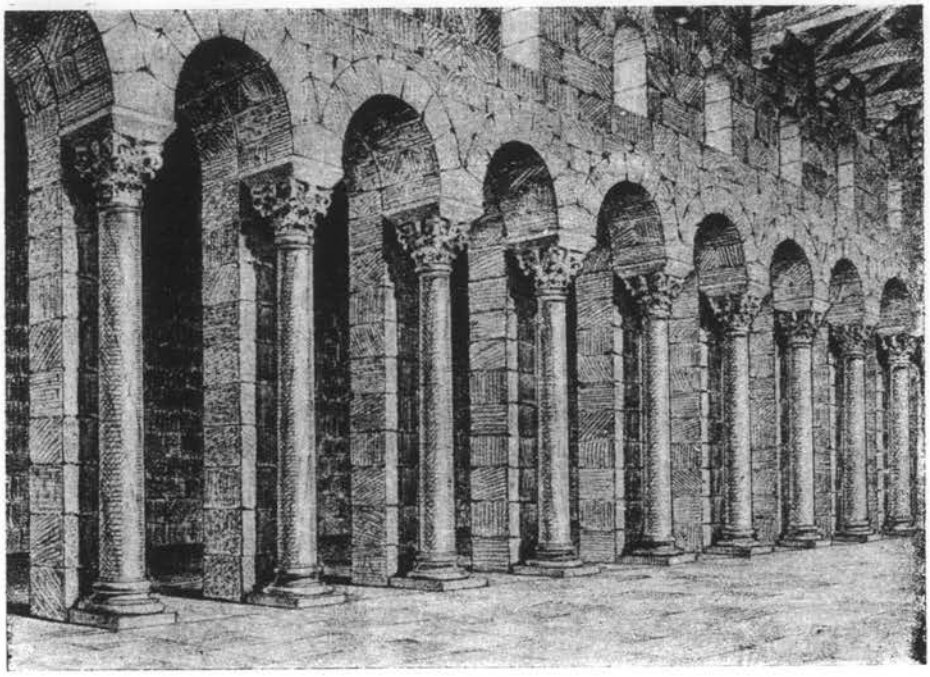

Εἰκ. 318. Κιονοστοιχία μετὰ κιόνων τοποθετυμένων ἔμπροσθεν τετραγώνων πεσσῶν (Βασιλικαὶ Τύνιδος).

2) Κυλινδρικοὺς κίονας, ἕνα ἢ πλείονας, ἐναλλασσομένους πρὸς ὀρθογωνίους πεσσούς (εἰκ. 314 ἀρ. 2 καὶ εἰκ. 316). Τὸ μεικτὸν τοῦτο σύστημα ἐφηρμόσθη κυρίως ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ὡς π. χ. εἰς τὴν ἀνακτισθεῖσαν κατόπιν πυρκαϊᾶς βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσ-

[1] LEMERLE, Philippes σ. 348. Τὰ θωράκια ἐνταῦθα εἶναι ἀμέσως ὄπισθεν τῶν κιόνων.

[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 46 εἰκ. 48.

[3] ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1930 σ. 13 εἰκ. 7.

[4] Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπῆρχον καὶ ἐνδιάμεσοι διοδοι περὶ τὸ μέσον τοῦ κλίτους. Πβλ. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΝ, Παλαιοχρ. Μνημ. τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 27.

σαλονίκης,—τρεῖς ἢ τέσσαρες κίονες πρὸς ἕνα πεσσόν—τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος [1] καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Κοσμιδίου [2] τῆς Ρώμης — τρεῖς κίονες πρὸς ἕνα πεσσόν — καὶ τὴν βασιλικὴν τῆς Καλαμπάκας [3] — εἷς κίων πρὸς ἕνα πεσσόν—. Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων εἶναι μὲν καὶ τώρα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, συχνάκις ὅμως ἐναλλάσσονται πρὸς σκοτεινοχρόους δηλ. ἐξ ἀτρακίου (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης) ἢ πορφυρίτου λίθου. Αἱ βάσεις των ὅμως καὶ

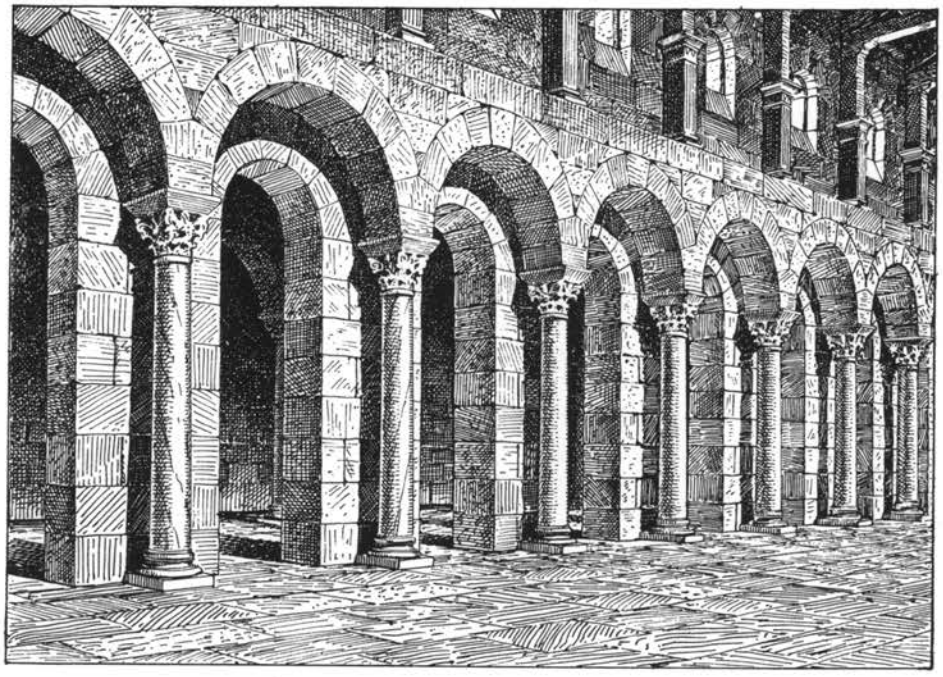

Εἰκ. 319. Κιονοστοιχία μετὰ κιόνων τοποθετημένων ἔμπροσθεν ὀρθογωνίων πεσσῶν (βασιλικὴ Θεβέστης Β.Ἀφρικῆς. Ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

τὰ κιονόκρανα παρουσιάζουσιν ἐναλλαγὴν διαφόρων τύπων [4].

3) Διδύμους κίονας τοποθετημένους κατὰ διεύθυνσιν κάθετον πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 314 ἀρ. 3 καὶ εἰκ. 317). Τὸ εἶδος

[1] F. M. Simpson, A history of architectural developpment I, N. York 1915, σ. 179 εἰκ. 114.

[2] F. M. Simpson, ἔ. ἀ. σ. 177 εἰκ. 112. Περὶ τῆς ἐναλλαγῆς τοῦ εἴδους τῶν στηριγμάτων εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως ὅρα Ε. Lambert ἐν Bulletin Monumental τοῦ 1943 σ. 225 ἑξ.

[3] Σωτηριου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ' σ. 295 εἰκ. 4.

[4] Τοιαύτη ἐναλλαγὴ τύπων κιονοκράνων παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. ἐν Συρίᾳ, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μπαουντέ—ἰωνικὰ καὶ δωρικά—(Butler, Syria II B 163 σ. 174), τῆς Ρουβέχα (νοτ. ἐκκλησία) (Butler, ἔ. ἀ. II B 29 εἰκ. 25 καὶ 29), — διάφοροι τύποι δωρικοῦ—ἐν Ρώμῃ εἰς τὸν Ἅγ. Παῦλον τὸν ἐκτὸς τῶν τειχῶν (Röm. Mitt. 54 [1929] 99 ἑξ.) καὶ ἀλλαχοῦ.

τοῦτο συνειθίζετο κυρίως εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρέχουν αἱ σημειώσεις 1, 2 καὶ 3 τῆς σελίδος 347.

4) Κυλινδρικοὺς κίονας συνδεδυασμένους πρὸς τετράγωνον πεσσόν, κείμενον ὄπισθεν αὐτῶν, κατὰ διεύθυνσιν κάθετον πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 314 ἀρ. 4 καὶ εἰκ. 318). Καὶ τοῦτο τὸ σύστημα ἐπιχωριάζει ὁμοίως ἐν Β. Ἀφρικῇ (Τυνισίᾳ). Πβλ. σ. 348 σημ. 1.

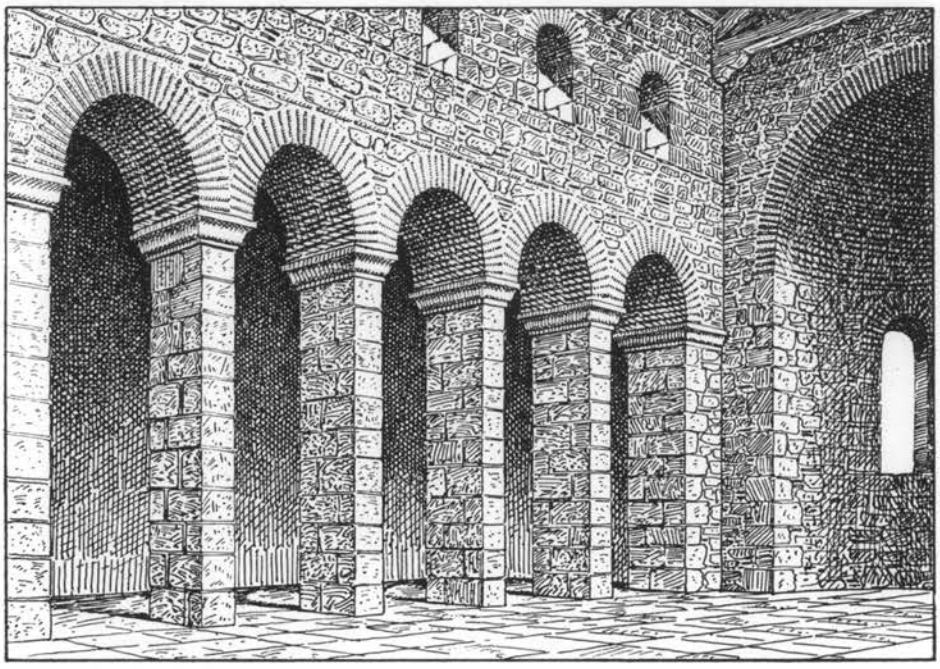

Εἰκ. 320. Πεσσοστοιχία τῆς βασιλικῆς τῶν Ἐλευθερῶν (Ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

5) Κίονας τοποθετημένους πρὸ τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 314 ἀρ. 5 καὶ εἰκ. 319). Σχετικὸν παράδειγμα βλέπε ἐν σελ. 348 σημ. 2.

6) τετραγώνους πεσσοὺς τοποθετημένους κατὰ ρυθμικὰς ἀποστάσεις (εἰκ. 314 ἀρ. 6) ἢ ὡς ποδαρικὰ ἐγκαρσίων διαφραγμάτων (εἰκ. 314 ἀρ. 8)

7) Πεσσοὺς ὀρθογωνίους μὲ τὴν μακρὰν πλευράν των διευθυνομένην καθέτως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 314 ἀρ. 7), οἵους συναντῶμεν εἰς τὰς δύο βασιλικὰς τῶν Ἐλευθερῶν τῆς Βοιωτίας (εἰκ. 320).

8) Πεσσοὺς ὀρθογωνίους μὲ τὴν μακρὰν πλευράν των διευθυνομέ-

νην παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 314 ἀρ. 9 καὶ εἰκ. 321) (Καλβ-Λουζέ, Τουρμανίν κλπ.) καὶ τέλος:

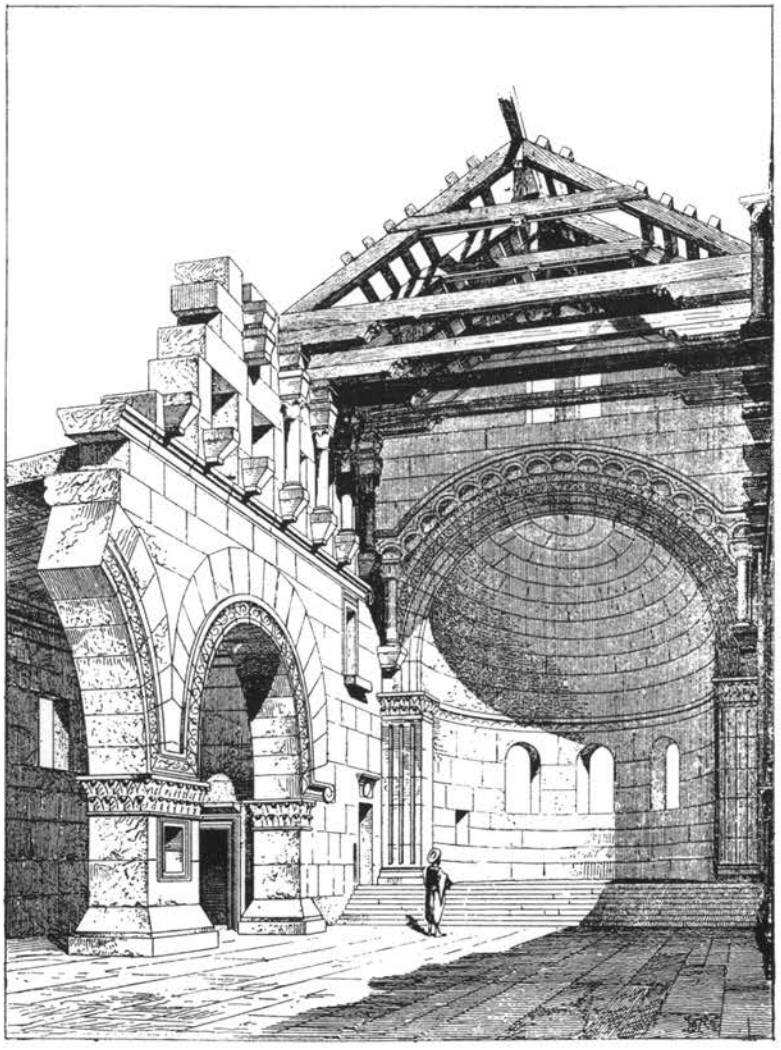

Εἰκ. 321. Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Καλβ-Λουζέ (De Vogüé).

9) Πεσσοὺς σχήματος ταῦ μὲ τὸ ἓν σκέλος προβάλλον πρὸς τὸ μέσον κλῖτος (εἰκ. 314 ἀρ. 10 καὶ εἰκ. 322) καὶ ἄλλοτε μὲν στηρίζον ὑψη-

λὸν ἐγκάρσιον τόξον, ὡς ἐν Ρουβέχᾳ τῆς Συρίας (εἰκ. 322), ἄλλοτε δ' ὑψούμενον κατακορύφως, δίκην ἐνισχυτικῆς τοῦ τοίχου παραστάδος, ὡς ἐν

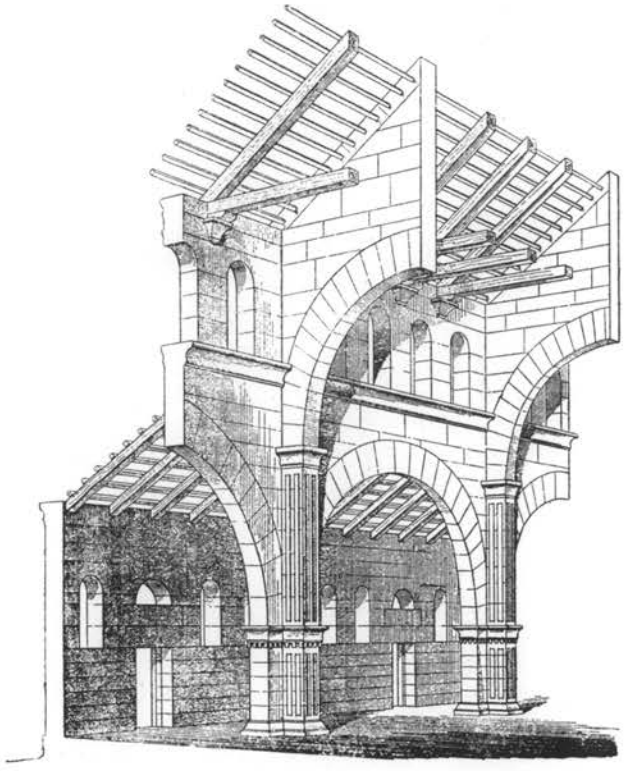

Εἰκ. 322. Προοπτικὴ ἄποψις τῶν ἐγκαρσίων τόξων τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Ρουβέχα, στηριζομένων ἐπὶ ραβδωτῶν παραστάδων τεθειμένων ἐν ἐξοχῇ πρὸ τῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (De Vogüé).

Ἁγ. Σεργίῳ τῆς Σεργιουπόλεως (Rusapha), ἐν ᾧ τὰ δύο ἄλλα σκέλη τοῦ ταῦ χρησιμεύουσιν ὡς ποδαρικὰ τῶν μεγάλων τόξων, δι' ὧν γεφυροῦνται τὰ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων κενὰ τοῦ μέσου κλίτους.

Εὐθέα καὶ τοξωτὰ ἐπιστύλια.

α) ***Θριγκοί.*** Συνεχίζουσα τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐτοποθέτει ἐπὶ τῶν στηριγμάτων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν βασιλικῶν κατὰ τὴν Κωνσταντίνειον περίοδον, ἐνίοτε δὲ καὶ μετ' αὐτὴν κατὰ τὸν Ε' καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν Γ' αἰῶνα [1], εὐθύγραμμον μαρμάρινον θριγκόν, βαίνοντα ἄλλοτε

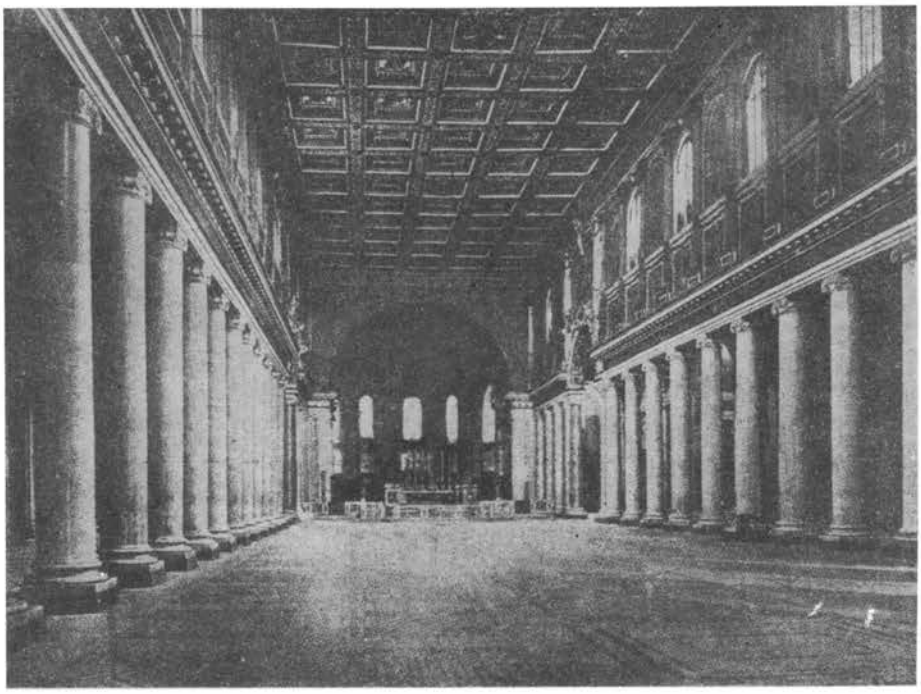

Εἰκ. 323. Αἱ μετ' εὐθυγράμμου θριγκοῦ κιονοστοιχίαι τῆς Μ. Παναγίας τῆς Ρώμης (S. Maria Maggiore)

ἐπὶ ἰωνικῶν καὶ ἄλλοτε ἐπὶ κορινθιακῶν κιόνων. Οὕτω τοιούτου εἴδους θριγκὸν συναντῶμεν ἐν μὲν τῇ Δύσει εἰς τὸν ἀρχικὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Ρώμης (εἰκ. 123), εἰς τὴν Μεγάλην Παναγίαν τῆς αὐτῆς πόλεως (S. Maria Maggiore) (εἰκ. 323) (432-440), ἐν Ἀνατολῇ δὲ εἰς τὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἀρκαδιανὴν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ [2], τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ βασιλικὴν τῶν Μύρων τῆς Λυκίας [3]

[1] Πβλ. ναὸν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Κ/πόλεως, V. MILLINGEN, ἔ. ἀ. πίν. XIV καὶ εἰκ. 30.

[2] K. M. KAUFMANN, Das Menas Menasheiligtum, Kairo 1906, ὁ αὐτὸς καὶ ἐν Röm. Quartalschrift 21 (1907) σ. 7 ἑξ.

[3] H. ROTT, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 333 εἰκ. 125.

καὶ τέλος εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴν τοῦ Στουδίου (463) (εἰκ. 324). Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς τὴν Ἀλγερίαν ὁ GSELL μεταξὺ τόσων βασιλικῶν, τὰς ὁποίας ἐμελέτησεν, οὐδεμίαν συνήντησε μὲ εὐθὺν θριγκόν[1]. Εἰς πάντα τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ὁ θριγκὸς εἶναι μαρμάρινος ἀποτελεῖται δ' ἐκ τῶν κλασσικῶν συστατικῶν αὐτοῦ στοιχείων ἤτοι ἐπιστυλίου, ζωφόρου καὶ γείσου μετὰ γεισιπόδων καὶ σίμης.

Τὸν συνθετώτερον τύπον, ἤτοι τοῦ πλήρους θριγκοῦ, συναντῶμεν εἰς

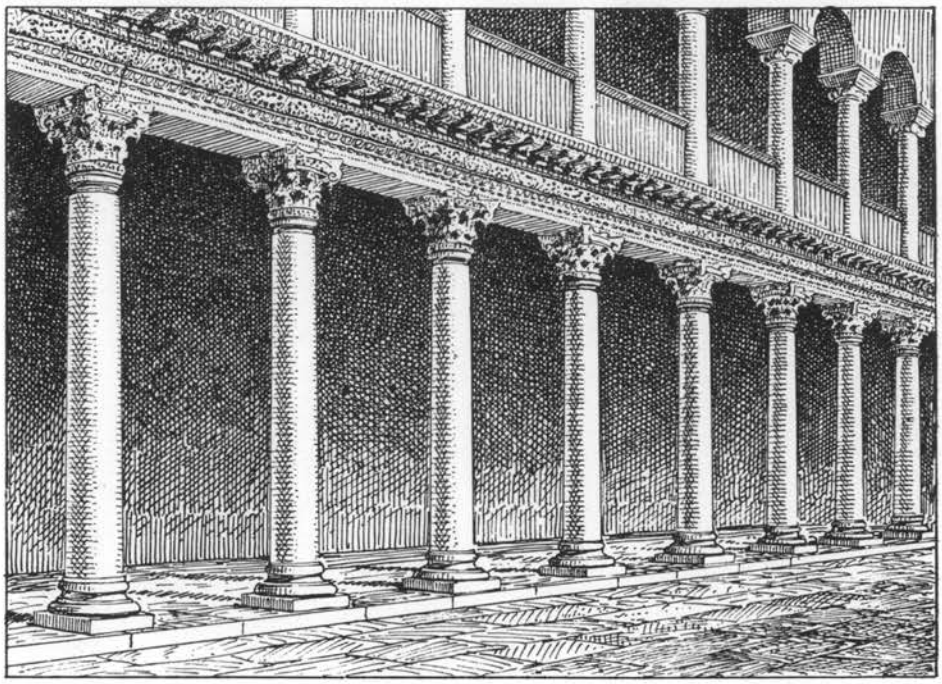

Εἰκ. 324. Ἡ μετ' εὐθυγράμμου θριγκοῦ βόρειος κιονοστοιχία τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (Ὀρλάνδος).

μνημεῖα τῆς Ρώμης (S. Maria Maggiore) καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Στουδίου), ἐκ τῶν ὁποίων λίαν χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, λεπτομερέστερον σχέδιον τοῦ ὁποίου παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 325.

Ἀξιοπαρατήρητα ἐνταῦθα εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ φόρτος τοῦ διακόσμου, ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ ἐκφυλισμὸς τῶν κλασσικῶν κυματίων, ὧν γίνεται χρῆσις καὶ ἡ παραμόρφωσις τοῦ γλυπτοῦ αὐτῶν διακόσμου. Οὕτω αἱ τρεῖς

[1] Monuments antiques de l'Algérie II σ. 129.

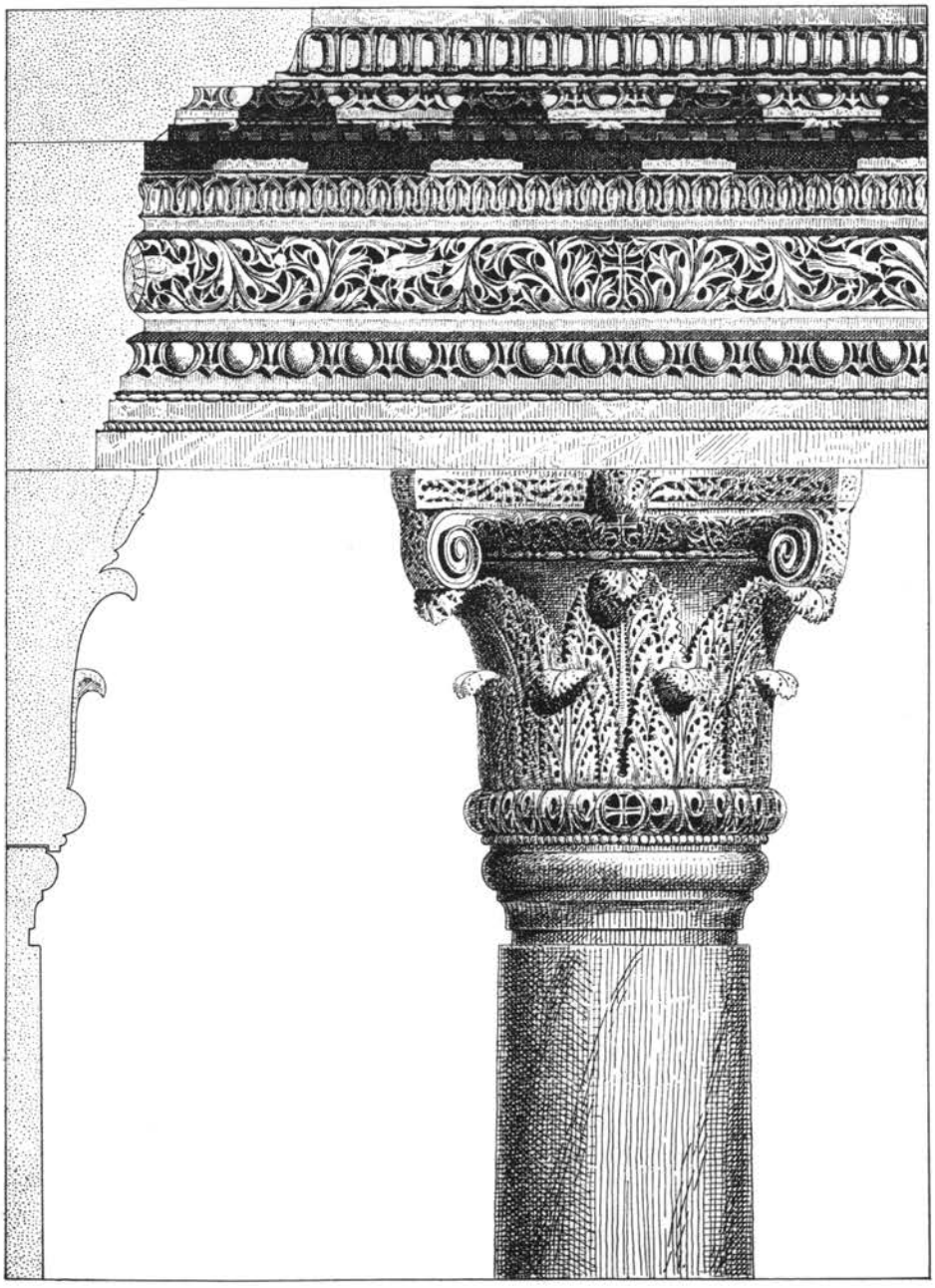

Εἰκ. 325. Λεπτομέρεια τοῦ θριγκοῦ τῆς ἐν Κων/πόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου (Ὀρλάνδος).

ταινίαι, ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται τὸ ἐπιστύλιον, συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας δι' ἀναγλύπτων ἀστραγάλων ἢ σχοινίων, τὸ δὲ ὅλον ἐπιστύλιον στέφεται ὑπὸ χονδροῦ ἰωνικοῦ κυματίου (μετ' ἀστραγάλου) ἀπαρτιζομένου ἐκ μεγάλων καὶ ἀνοικτῶν ὠῶν μὲ βαθείας γλυφὰς καὶ ἐσχηματοποιημένας διαχωριστικὰς λόγχας. Ἡ χάρις τῆς μορφῆς καὶ ἡ λεπτότης τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἀρχαίου κανόνος τῶν ὠῶν ἀντικατεστάθησαν ἐνταῦθα μὲ ἰσχυρῶς πλαστικάς, δυναμικὰς μορφὰς καὶ μὲ μίαν βιαστικήν, ἀμελῆ ἐκτέλεσιν, ἥτις ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν ἀδιαφοροῦσα διὰ τὰς λεπτομερείας. Τὴν αὐτὴν ζωηρῶς πλαστικὴν καὶ διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν παρουσιάζει καὶ ἡ ἰσχυρῶς κυρτὴ καὶ μὲ διάτρητον τεχνικὴν ἐκτελεσμένη ζωφόρος, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ πυκνὸν πλέγμα φυλλωμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται σταυροί, πτηνὰ κλπ. (εἰκ. 325). Τόσον ἡ τεχνοτροπία ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ζωφόρου ταύτης ἐνθυμίζουν ἀνάλογα στοιχεῖα συγχρόνων κιονοκράνων, εἰς τὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ ὅλως ζωγραφικὴ ἐντύπωσις ἐκ τῆς ἐναλλαγῆς φωτὸς καὶ σκιᾶς.

Τὴν ἀπὸ τῆς ζωφόρου εἰς τὸ γεῖσον μετάβασιν τελεῖ σειρὰ πλαδαρῶν φύλλων λεσβίου κυματίου, ὅλως ἀνοργάνως ἐνταῦθα τεθειμένη [1].

Ὁμοίως πολυτελῶς διακεκοσμημένον εἶναι καὶ τὸ γεῖσον μὲ τὴν στέφουσαν αὐτὸ σίμαν, τῆς ὁποίας ἡ χαρακτηριστικὴ κοιλόκυρτος προσθία ἐπιφάνεια ἐκοσμήθη δι' ὀρθίων αὐλακώσεων καὶ ἀστραγάλου. Ἡ ἐξέχουσα αὕτη σίμα ὑποστηρίζεται κάτωθεν ὑπὸ γεισιπόδων φερόντων ἄνω ἰωνικὰ κυμάτια κατὰ δὲ τὴν κάτω ἐπιφάνειάν των κοσμουμένων δι' ἀνακεκαμμένου φύλλου ἀκάνθης. Καὶ αὐτὰ δ' εἰσέτι τὰ μεταξὺ τῶν γεισιπόδων τετράγωνα πεδία ἐκοσμήθησαν δι' ἀναγλύπτου ρόδακος. Τόση δ' ἐν γένει ἀπέβη ἡ μανία τῆς διακοσμήσεως, ὥστε κατήντησε δι' αὐτῆς ν' ἀποκρύπτεται ἡ κυρία ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωσις τοῦ θριγκοῦ, τὸ δὲ σύνολον νὰ ὁμοιάζῃ μᾶλλον πρὸς ζωγραφικὸν διακοσμητικὸν πίνακα παρὰ πρὸς ἀρχιτεκτονικὸν ἔργον.

Σημειωτέον ἐν τέλει ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων, ἡ μεταξὺ τῶν κιονοκράνων ὁρατή, ἐκοσμήθη συχνὰ διὰ πλουσίου ἀναγλύπτου διακόσμου, ὡς π. χ. εἰς τὴν Κωνσταντίνειον βασιλικὴν τῆς Βηθλεέμ [2] (πβλ. ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ εἰς τὸν Ἰουστινιάνειον ναὸν τῶν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου ἐν Κωνσταντινουπόλει [3]).

[1] Ὅμοια φύλλα λεσβίου κυματίου εὑρίσκονται καὶ εἰς τὸ θύρωμα τοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ Μαυσωλείου τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰκὼν παρὰ J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer[2] σ. 415. εἰκ. 162, ὡς καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὰς σαρκοφάγους.

[2] VINCENT καὶ ABEL, Bethléem, Paris 1914, πίν. XIII καὶ σ. 86 εἰκ. 39.

[3] J. EBERSOLT – A. THIERS, Les églises de Constantinople, Paris 1913, πίν. XI.

Ὁμοίαν πολυτελῶς διακοσμημένην καὶ ἰσχυρῶς κυρτὴν ζωφόρον καὶ ἐπιστύλιον ἔφερε καὶ ἡ ἐν Κιλικίᾳ βασιλικὴ τοῦ Ἀλατζᾶ-Κισλέ (εἰκ. 326). Εἰς ἄλλα πάλιν παραδείγματα, ὡς π. χ. τὴν θεοδοσιανὴν στοὰν εἰ-

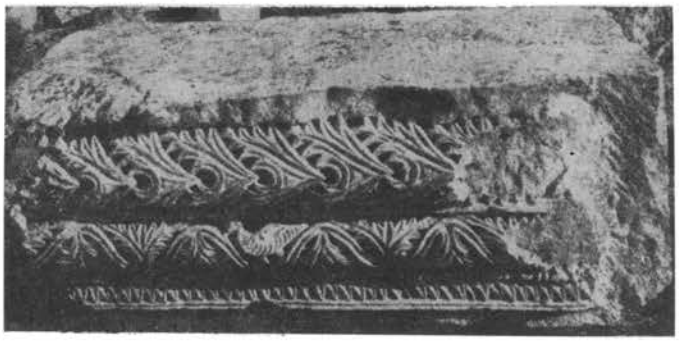

Εἰκ. 326. Θριγκὸς τῆς βασιλικῆς Ἀλατζᾶ - Κισλέ τῆς Μ. Ἀσίας (Rott εἰκ. 121).

σόδου τῆς 2ας Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 327) ἀντὶ κυρτῆς ἔχομεν κοιλόκυρτον διατομὴν ζωφόρου, κοσμουμένην μὲ βαθείας κατακο-

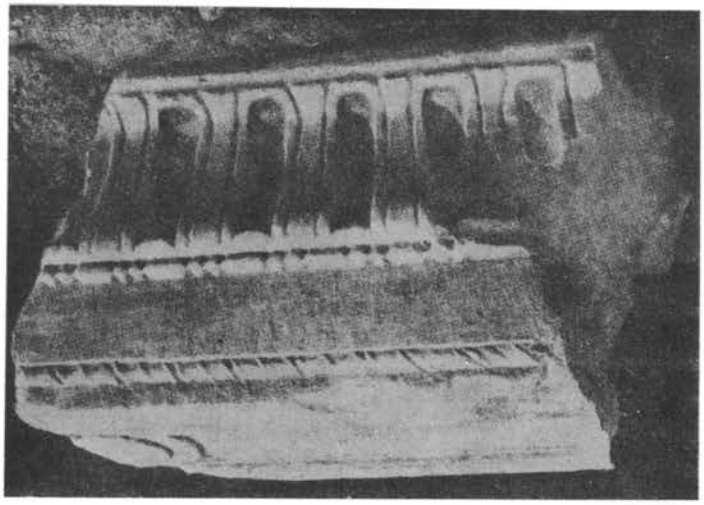

Εἰκ. 327. Θριγκὸς στοᾶς εἰσόδου τῆς θεοδοσιανῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/πόλεως (Schneider).

ρύφους ραβδώσεις. Εἶναι δ' ἡ ζωφόρος αὕτη συμφυὴς πρὸς τὸ κάτωθεν ἐπιστύλιον, ὅπερ φέρει δύο μόνον ταινίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω, πολὺ στενή, χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἄνω δι' ἀναγλύφου σχοινίου, ἡ δὲ ἄνω στέφεται ὑπὸ

ἀστραγάλου. Τοῦ ἐπιστυλίου δὲ μάλιστα τούτου κοσμεῖται—κατὰ ρωμαϊκὰ [2] καὶ πάλιν πρότυπα — δι' ἐλαφρῶς κυρτῆς γλυφῆς ἡ κάτω ἐπιφάνεια, κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων ἐλεύθερον αὐτῆς τμῆμα. Τὴν αὐτὴν δ' ἀκριβῶς πρὸς τὴν θεοδοσιανὴν στοὰν διατομὴν ζωφόρου καὶ ἐπιστυλίου ἐπανευρίσκομεν, ἀλλ' ἄνευ κοσμημάτων, καὶ εἰς Ρεφαδὶ τῆς Συρίας (εἰκ. 328)

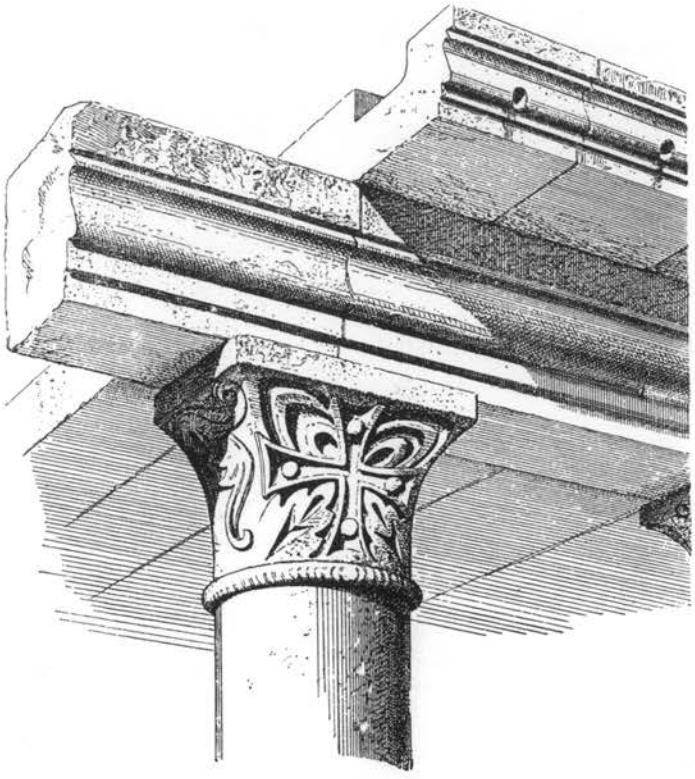

Εἰκ. 328. Θριγκὸς αἰθρίου (;) βασιλικῆς εἰς Ρεφαδὶ τῆς Συρίας (De Vogüé).

ἐκτελεσμένην διὰ πώρου λίθου, ἐφωδιασμένην δὲ καὶ μὲ ἐξέχον γεῖσον καὶ σίμαν διατρυπωμένην ὑπὸ ὀπῶν ἐκροῆς ὑδάτων, ἐπειδὴ θὰ πρόκειται βεβαίως περὶ ὑπαίθρου στοᾶς, ἴσως αἰθρίου βασιλικῆς τινος.

Εἰς ἄλλα πάλιν παλαιστινιακὰ καὶ συριακὰ παραδείγματα, ὁ θριγκὸς περιωρίσθη εἰς μόνον τὸ ἐπιστύλιον. Οὕτω εἰς τὴν πεντάκλιτον βασιλι-

[2] Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart[3] 1905, εἰκ. 441.

κὴν τῆς Βηθλεὲμ εἰς μὲν τὸ μέσον κλῖτος ἔχομεν ἐπιστύλιον ἄνευ ταινιῶν στεφόμενον ὑπὸ χονδροῦ ἰωνικοῦ κυματίου ἄνευ ὠῶν [1], εἰς δὲ τὰ πλάγια ἐπιστύλιον μὲ τρεῖς ταινίας κοσμουμένας διὰ ροδάκων καὶ στεφομένας ὑπὸ λοξοτμήτου ταινίας φερούσης ἑλικοειδεῖς βλαστούς [2]. Ὁμοίως εἰς τὰς βασιλικὴν τοῦ Οὔμ-ἰς-Σουράμπ (Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, τοῦ 489 μ. Χ.) συναντῶμεν εὐθὺ ἐπιστύλιον μετὰ δύο ταινιῶν στεφομένων εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον ὑπὸ κοιλοκύρτου κυματίου, εἰς δὲ τὸν γυναικωνίτην ὑπὸ λεσβίου [3], εἰς δὲ τὴν μικρὰν βασιλικὴν τῆς Μπετίρζας [4] (Btirza) τὸ ἐπιστύλιον στέφεται ὑπὸ λο-

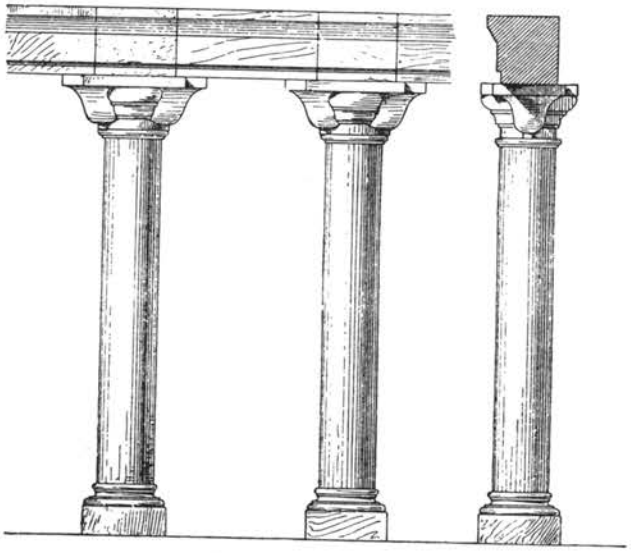

Εἰκ. 329. Κίονες μετ' ἰδιοτύπου κιονοκράνου καὶ εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπετίρζας (Δ' αἰ.) (De Vogüé).

ξοτμήτου ταινίας (εἰκ. 329), ἄλλο δ' εὐθύγραμμον ἐπιστύλιον εἶχε καὶ ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Ζεμπέδ [5]. Παρεμφερῆ τέλος παραδείγματα διατομῶν θριγκῶν καὶ ἐπιστυλίων συριακῶν ναῶν παρέχει ἡ ὄπισθεν εἰκὼν 330.

Ὁσάκις τὸ μετακιόνιον ἦτο μέγα τὸ δὲ ἐπιστύλιον τούτου ἕνεκα ἐκινδύνευε νὰ θραυσθῇ λόγῳ τοῦ μεγάλου βάρους τῶν τοίχων τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους, τὸ ὁποῖον εἶχον νὰ βαστάσουν, παρίστατο

[1] Vincent καὶ Abel, Bethléem, Paris 1914, πίν. XI.

[2] Καὶ τοῦ ἐπιστυλίου τούτου ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι πλουσίως κεκοσμημένη διὰ συνεχῶν ροδάκων (ἔ. ἀ. σ. 86 εἰκ. 33).

[3] H. C. Butler, Early churches in Syria, 1924, σ. 47 καὶ Syria II, A σ. 97 εἰκ. 78.

[4] Butler, ἔ. ἀ. II, A σ. 154 εἰκ. 62.

[5] Butler, ἔ. ἀ. II A σ. 302.

ἀνάγκη ἀνακουφίσεως αὐτοῦ διὰ τῆς κατασκευῆς χαμηλωμένων θολίσκων. Οἱ θολίσκοι δ' οὗτοι ἄλλοτε μὲν κατεσκευάζοντο λίθινοι, ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Βηθλεέμ[1], ἄλλοτε δὲ πλίνθινοι τοποθετούμενοι εἰς τὸ ὕψος τῆς ζωφόρου, ὡς π. χ. εἰς τὴν μεταγενεστέραν Παναγίαν τοῦ Trastevere (εἰκ. 331). Ἐπὶ τῶν θολίσκων δὲ τούτων ἐτίθεντο ἔπειτα οἱ γεισίποδες τοῦ γείσου. Τὸν κίνδυνον τῆς θραύσεως τοῦ εὐθέος ἐπιστυλίου ἀπέφυγον εἰς τὴν Μπετίρζαν κατ' ἄλλον τρόπον, ἤτοι διὰ τῆς σμικρύνσεως τοῦ ἐλευθέρου ἀνοίγματος τῆς δοκοῦ τοῦ ἐπιστυλίου, ἐπιτευχθείσης διὰ τῆς χρήσεως μιᾶς παραλλαγῆς τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου, εἰς τὸ ὁποῖον

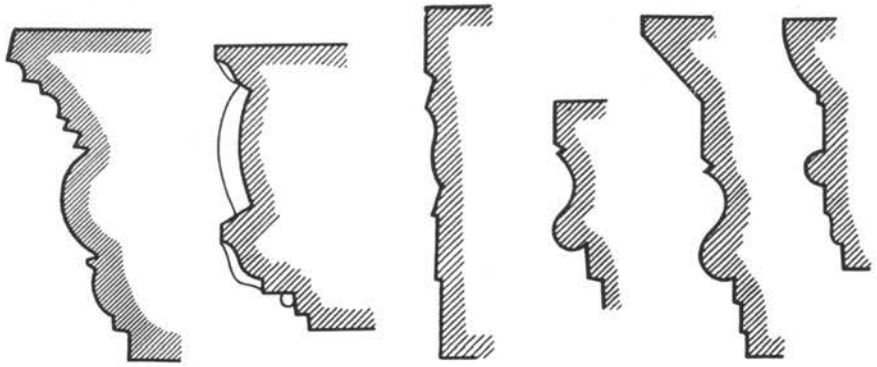

Εἰκ. 330. Τομὴ θριγκῶν συριακῶν καὶ ἄλλων βασιλικῶν.

προσετέθησαν, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, πρόβολοι ἐν εἴδει κοιλοκύρτων γεισιπόδων[2], ὡς ἡ εἰκὼν 329 δεικνύει.

β) ***Τόξα.*** Οἱ εὐθεῖς μαρμάρινοι θριγκοὶ καὶ τὰ ἁπλᾶ εὐθύγραμμα ἐπιστύλια, λόγῳ τῆς ὕλης των καὶ τῆς πλουσίας των γλυπτικῆς διακοσμήσεως καὶ πολυδάπανα ἦσαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν βασιλικῶν προσέδιδον αὐστηρότητα καὶ στατικότητα, ἡ ὁποία ἥρμοζε μᾶλλον πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν αἰσθητικὴν καὶ ψυχοσύνθεσιν. Ταχέως διὰ τοῦτο οἱ ὁριζόντιοι θριγκοί, οὓς παρὰ τῶν ἐθνικῶν παρέλαβον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες, παρεχώρησαν τὴν θέσιν των εἰς μίαν ἄλλην λύσιν γεφυρώσεως τοῦ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων κενοῦ: εἰς τὸ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμοσθὲν δυναμικόν, ἡμικυκλικὸν τόξον, ὅπερ καὶ λόγῳ τῆς σχε-

[1] W. HARVEY, Structural survey of the church of the Nativity at Bethleem, Oxford 1935, πίν. V.

[2] Ὁμοία λύσις ἐφηρμόσθη ἤδη κατὰ τὸν Ϛ' π. Χ. αἰ. εἰς τὸ Ἀμυκλαῖον τῆς Λακωνίας πβλ. E. FIECHTER, J. d. I. 1918 σ. 147, εἰκ. 23 καὶ D. ROBERTSON, Greek and Roman Architecture εἰκ. 47.

τικῶς εὐθηνῆς κατασκευῆς του καὶ λόγῳ τῆς ἐλαστικῆς μορφῆς του καὶ τῆς ἀνατάσεως, τὴν ὁποίαν προσδίδει, κατέκτησεν ἤδη ἀπὸ τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰῶνος (βασιλικαί: Λατερανοῦ, Ἁγ. Κλήμεντος[1] καὶ Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης) καὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀνὰ σύμπασαν τὴν μεσογειακὴν λεκάνην. Μὲ τὸ νέον αὐτὸ σύστημα οἱ μαρμάρινοι θριγκοὶ μὲ τὴν ὀγκώδη ἐμφάνισιν κατηργοῦντο, εἰσήγετο δ' ἀντ' αὐτῶν τὸ ἁπλοῦν τόξον, ὅπερ καὶ ταχύτητα ἐκτελέσεως παρουσίαζε καὶ μεγάλην ἀντοχὴν εἰς τὸ ὕπερθεν βάρος ἐπέτρεπε καὶ ἄρα καὶ μεγαλύτερον πάχος εἰς τοὺς φέροντας τὸν φωταγωγὸν τοίχους. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ τονισθῇ, ὅτι ἡ αὔξησις αὕτη τοῦ πάχους τῶν τοίχων εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν δημιουργίαν ἐνδιαμέσου μέλους μεταξὺ κιονοκράνου καὶ τοίχου, δηλαδὴ τοῦ ἐπιθήματος, ὅπερ, μὲ τὸ σχῆμά του τῆς ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἐχρησίμευεν ὡς μεσάζον μέλος μεταξὺ τοῦ λεπτοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων καὶ τοῦ παχέος ὕπερθεν τοίχου, ἐν ᾧ τοιοῦτο μέλος ἐπερίττευεν ὅπου ἐγίνετο χρῆσις εὐθέος θριγκοῦ ἢ ἐπιστυλίου. Διὰ τοῦτο ὅπου ἔχομεν τοξωτὰς κιονοστοιχίας ἔχομεν ἀπαραιτήτως καὶ χρῆσιν ἐπιθήματος ὑπὲρ τὸ κιονόκρανον, ἐπειδὴ δὲν ἐπετρέπετο τὴν αὔξησιν τοῦ πάχους τοῦ τοίχου νὰ παρακολουθήσῃ καὶ αὔξησις τῆς διαμέτρου τῶν κιόνων.

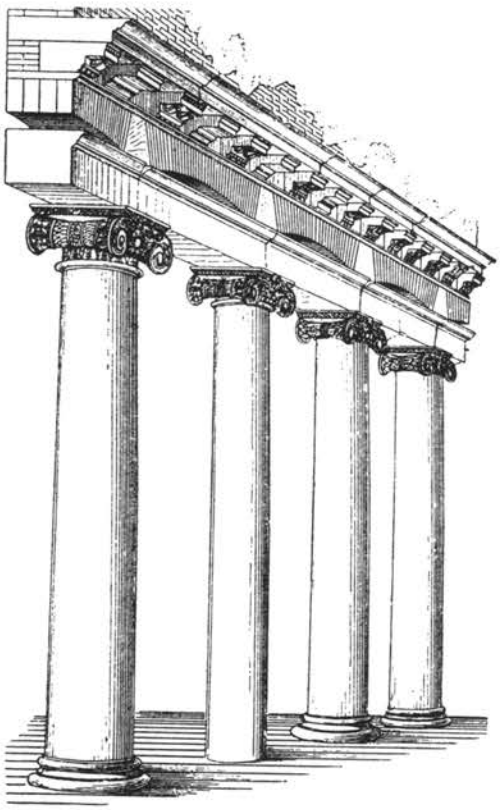

Εἰκ. 331. Ἀνακουφιστικοὶ θολίσκοι τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Παναγίας τοῦ Trastevere (Holzinger).

Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ εὐθέος ἐπιστυλίου διὰ τόξου εἰς μὲν τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα συνετελέσθη ἀκόπως, εἰς τὴν Συρίαν ὅμως συν-

[1] R. Krautheimer, Corpus basilicarum christianarum Romae τόμ. I, πίν. XX.

ήντησε δυσκολίας, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἐμμονῆς τῆς χώρας ταύτης εἰς τὰς παλαιάς, ἑλληνιστικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ κατασκευὴ τῶν τόξων ἀπῄτει ξυλοτύπους (καλούπια), ἡ δὲ χώρα αὕτη ἐστερεῖτο οἰκοδομησίμου ξυλείας. Πάντως, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεκράτησεν ἐν Συρίᾳ καὶ Β. Ἀφρικῇ ὁ Χριστιανισμός, τὰ τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν εἰς τὰς χώρας ταύτας ἀνεγειρομένων βασιλικῶν κατεσκευάζοντο—πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων—κατὰ τὸν γνήσιον οἰκοδομικὸν τρόπον, ἤτοι μὲ θολίτας, τῶν ὁποίων οἱ ἁρμοὶ διηυθύνοντο πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τόξου.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τοῦ τόξου τοῦτο κατὰ μὲν τὸν Δ' καὶ τὸν Ε' αἰῶνα ἦτο ἢ ἀκριβῶς ἡμικυκλικὸν ἢ ἐνίοτε καὶ κατά τι μικρότερον ἡμικυκλίου[1], κατὰ δὲ τὸν Ϛ' καὶ τὸν Ζ' αἰῶνα ἦτο μὲν ἡμικυκλικὸν ἀλλ' ὑπερυψωμένον (βασιλικαί: Παρεντίου, εἰκ. 334, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης [πτερυγίων])[2], Ἁγ. Ἁγνῆς Ρώμης[3], κλπ.) σπανιώτερον δὲ καὶ πεταλόμορφον[4]. Καὶ εἰς μὲν τὴν Ἰταλίαν, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν κατεσκευάζοντο τὰ τόξα ἐκ μεγάλων πλίνθων[5], διαστάσεων 0,30×0,30 ἢ 0,30×0,45 καὶ μὲ τὰς σχετικὰς δακτυλιάς (εἰκ. 194), εἰς δὲ τὴν Β. Ἀφρικήν[6], τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν ἐκ πωρίνων λαξευτῶν ἢ ἐξ ἡφαιστειογενῶν πετρωμάτων θολιτῶν συναρμολογουμένων κατὰ ποικίλους τρόπους, τοὺς ὁποίους δεικνύει ἡ εἰκὼν 193. Ἐκ τῶν τρόπων τούτων ἀληθὲς τόξον, ἤτοι μετὰ θολιτῶν διευθυνομένων πρὸς τὸ κέντρον, παρέχουσι μόνον οἱ ὑπὸ στοιχεῖα Β, Γ, Ε καὶ Ζ, ἐν ᾧ οἱ Α καὶ Δ, ἐφαρμοσθέντες ἤδη καὶ εἰς προχριστιανικὰ κτήρια[7], ἀποτελοῦσι μᾶλλον τοξοποιημένα εὐθέα ἐπιστύλια. Καὶ τὰ μὲν πλίνθινα τόξα, ὡς μὴ παρέχοντα τὴν ἀπαιτουμένην μνημειώδη ἐμφάνισιν, ἐπεκαλύπτοντο κατά τε τὰ μέτωπα καὶ τὸ ἐσωρράχιον εἴτε διὰ κονιάματος ζωγραφουμένου (ὡς εἰς τὴν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη βλέπουσαν πλευρὰν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ἁγ.

---

[1] Οὕτω εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης μεταξὺ τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων παρεμβάλλονται καί τινα μικρότερα ἡμικυκλίου, ὡς π.χ. τὸ μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου ἀπὸ Δυσμῶν κίονος τῆς Β. κιονοστοιχίας, ὅπερ ἔχει διάμετρον μὲν 1.857 μ., βέλος δὲ μόνον 0.86 μ.

[2] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σ. 122 εἰκ. 48 καὶ πίν. IV.

[3] R. KRAUTHEIMER, Corpus basilicarum christianarum Romae I πίν. VI.

[4] Ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Ρουβέχα (BUTLER, Early churches in Syria σ. 146 εἰκ. 156) καὶ τῆς Ντάνας (BUTLER, ἔ. ἀ. σ 65 εἰκ. 63) καὶ ἀργότερον ἐν Μ. Ἀσίᾳ (Μπὶν – Μπὶρ – Κιλησέ, STRZYGOWSKI, Kleinasien σ. 63 εἰκ 54) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (τόξα ἐξεδρῶν Ἁγ. Σοφίας) ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις τ. Α' σ. 89, τ. Β' σ. 24.

[5] Ἓν μόνον παράδειγμα βασιλικῆς τοῦ Ϛ' αἰ. ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι μετὰ πωρίνων τόξων, τὸ τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (εἰκ. 338) (LEMERLE, Philippes πίν. LXV).

[6] GSELL, Mon. ant. Alg. II σ. 129, 187, 217, 329 πίν. XCIV κλπ.

[7] Πβλ. H. GLÜCK, Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Beiheft 14, Heidelberg 1916, σ. 58.

Δημητρίου Θεσσαλονίκης) εἴτε διὰ ψηφιδωτῶν (πλάγια κλίτη Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης) εἴτε καὶ διὰ πολυχρώμων πλακιδίων, ἀπομιμουμένων μαρμαρίνους θολίτας (μέσον κλῖτος Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἰκ. 206) ἢ τέλος καὶ διὰ γυψοκονίας μιμουμένης ἰωνικὸν τοξωτὸν ἐπιστύλιον (Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος τῆς Ραβέννας [1]). Εἰς τὴν Συρίαν ὅμως τὰ ἐκ πώρου τόξα παρέμενον κατὰ κανόνα ὁρατά, συχνάκις δὲ τὰ μέτωπα αὐτῶν ἐλαξεύοντο, δίκην τοξωτῶν ἐπιστυλίων, πλουτιζόμενα μὲ πολλὰς γλυφάς (εἰκ. 332) καὶ κοσμήματα (εἰκ. 333) ἐνίοτε δὲ καὶ μὲ τὸ χρῖσμα (εἰκ. 333) ἢ καὶ μὲ ἐπιγραφάς. Ἄριστον παράδειγμα τοιούτων τόξων

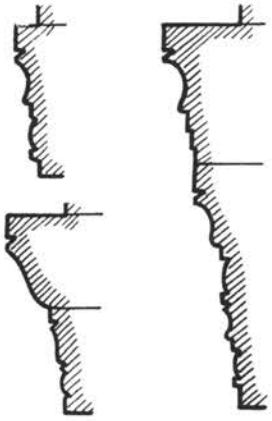

Εἰκ. 332. Τομαὶ συριακῶν τοξωτῶν ἐπιστυλίων (Butler).

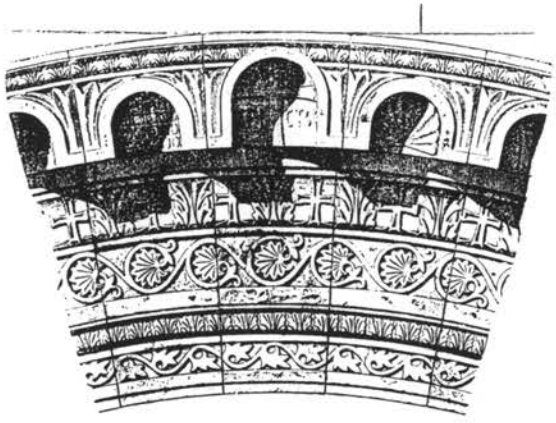

Εἰκ. 333. Τμῆμα τοξωτοῦ ἐπιστυλίου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κάλβ-Λουζέ (De Vogüé).

παρέχουσιν αἱ μεγαλοπρεπεῖς βασιλικαὶ τοῦ Κάλβ–Λουζέ (εἰκ. 321) καὶ τοῦ Καλάτ–Σιμάν (εἰκ. 297). Τὸ μόνον δὲ παράδειγμα μαρμαρίνου γλυπτοῦ τόξου, ὅπερ ἔχομεν ἐν Ἰταλίᾳ εἶναι τὸ τοῦ Ἁγ. Πέτρου τοῦ ἐν Δεσμοῖς τῆς Ρώμης, ἔνθα μάλιστα τὰ τόξα βαίνουσιν ἐπὶ ἐρραβδωμένων δωρικῶν κιόνων. Ὅμως τῆς βασιλικῆς ταύτης πάντα σχεδὸν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δὲν κατεσκευάσθησαν ἐξ ὑπαρχῆς ἀλλ' ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαιοτέρου ρωμαϊκοῦ κτηρίου [2].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἐσωρράχιον τῶν τόξων, τοῦτο εἰς μὲν τὰς Συριακὰς βασιλικὰς παρέμενε συνήθως γυμνὸν καὶ ἀκόσμητον, εἰς δὲ τὰς τῆς Ἑλλάδος ἐκοσμεῖτο διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων (Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης), τοιχογραφιῶν ἢ καὶ διὰ πλακιδίων μαρμάρου (Ἅγ. Δημή-

[1] Colasanti, ἔνθ' ἀν. πίν. 23, 24.

[2] Holtzinger, Handb. der Arch.[3] II, 3, α σ. 47.

τριος). Τέλος εἰς τὰς τῆς Ἰταλίας συχνὰ διεκοσμεῖτο διὰ γυψίνων, φυτικῶν ἢ γεωμετρικῶν ἢ ἄλλων κοσμημάτων, (π. χ. κεράτων ἀφθονίας), ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Παρεντίου[1] (εἰκ. 334) καὶ τὸν Ἅγ. Ἀπολλινάριον τὸν Νέον τῆς Ραβέννας[2].

γ) ***Τὸ μέτωπον τῶν τοξοστοιχιῶν καὶ ὁ κοσμήτης.*** Ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 368) εἴπομεν τὰ ἐξ ὀπτοπλίνθων κατασκευαζόμενα τόξα τῶν βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ ἡ ὑπε-

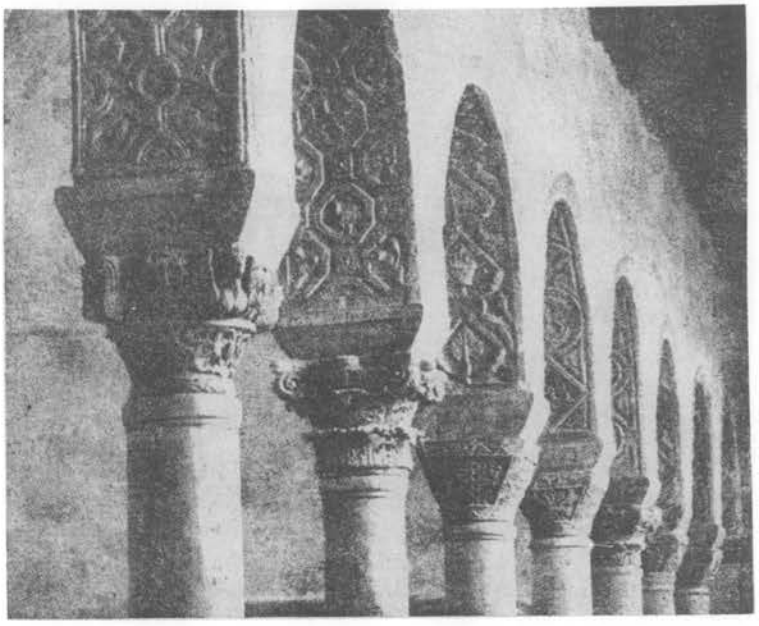

Εἰκ. 334. Γυψίνη διακόσμησις τῶν ἐσωρραχίων τῶν τόξων τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου.

ράνω αὐτῶν δομὴ ἐκαλύπτοντο τελικῶς δι' ἐγχρώμου ἐπενδύσεως, ἥτις, ἀποκρύπτουσα τὸν εὐτελῆ πυρῆνα τῆς κατασκευῆς, προσέδιδεν εἰς τὴν τοξοστοιχίαν μνημειώδη ὄψιν καὶ πλουσίαν χρωματικὴν ἐμφάνισιν. Ὡς τοιαῦται δ' ἐπενδύσεις ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν κυρίως μὲν τὸ ψηφιδωτὸν καὶ ἡ τοιχογραφία, ἀργότερον δὲ καὶ ἡ πολύχρωμος ὀρθομαρμάρωσις. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων συστημάτων θὰ

[1] Errard καὶ Gayet, L'art byzantin II Parenzo, πίν. VII καὶ VIII.

[2] Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 20. Ὅμοια γυψίνη διακόσμησις τῶν ἐσωρραχίων παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν περίκεντρον ναὸν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 16 καὶ 48 καὶ Ch. Diehl, Ravenne, Paris 1907, σ. 78).

ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα μόνον τὸ τρίτον, ἐπειδὴ παρουσιάζει ἀρχιτεκτονικώτερον τὸν διακοσμητικόν του χαρακτῆρα, περὶ δὲ τῶν δύο πρώτων θὰ πραγματευθῶμεν εἰς τὸ περὶ τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τῶν βασιλικῶν κεφάλαιον.

Εἰς τὴν διὰ πολυχρώμων λοιπὸν μαρμάρων ἐπένδυσιν τῶν τοξοστοιχιῶν, τῆς ὁποίας ἄριστον δεῖγμα παρέχει ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (εἰκ. 206 καὶ 339), τὰ τόξα ἀπομιμοῦνται ἀληθῆ κατασκευὴν διὰ τραπεζοειδῶν θολιτῶν, οἵτινες, χάριν μεγαλυτέρας ἐμφάσεως, κατεσκευάσθησαν ἐναλλὰξ ἐκ πλακῶν ἀνοικτοῦ καὶ σκοτεινοῦ χρώματος ἤτοι ὁτὲ μὲν βαθυπράσινοι πρὸς λευκούς[1], ὁτὲ δὲ πορφυροῖ (ἰώδεις) πρὸς λευκοὺς ἢ φαι-

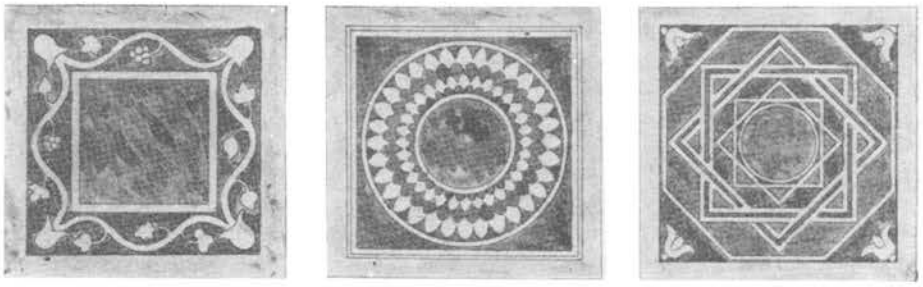

Α Β Γ

Εἰκ. 335. Ἐμβλήματα τοῦ μετώπου τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ζ' αἰ.) (Diehl).

οὺς κλπ. Ἐτονίσθη μάλιστα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ καμπύλη τῆς στεφάνης τοῦ τόξου διὰ λευκῆς ὀδοντωτῆς ζεύξεως, ἥτις προφανῶς ἀντικατέστησεν ἐπὶ τὸ γεωμετρικώτερον τὸ ἄλλοτε τὰ ρωμαϊκὰ καμπύλα ἐπιστύλια ἐπιστέφον λέσβιον κυμάτιον. Ἡ διὰ πλακιδίων ἐπένδυσις ἐπεκτείνεται, ὡς εἴδομεν, καὶ εἰς τὸ ἐσωρράχιον τῶν τόξων, ἔνθα μάλιστα, λόγῳ τῆς καμπυλότητος τῆς διακοσμητέας ἐπιφανείας, ἡ ἐκτέλεσις ἦτο δυσκολωτέρα. Ποικιλία διακοσμητικῶν σχημάτων ἐφηρμόσθη ἐνταῦθα. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ τρίβηλον τοῦ νάρθηκος βλέπομεν, παρατεθειμένα εἰς τρεῖς ζώνας, ὀκτάγωνα σχέδια (εἰκ. 207) σχηματιζόμενα διὰ πρασινωπῶν τριγωνικῶν πλακιδίων. Τὰ μεταξὺ τῶν ὀκταγώνων σχηματιζόμενα ἀστεροειδῆ σχήματα πληροῦνται δι' ἰωδῶν τριγωνικῶν πλακιδίων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουσι κίτρινα τετράγωνα τεθειμένα ἐν τῷ μέσῳ (εἰκ. 207). Ὅλως ἰδιαιτέρα φροντὶς κατεβλήθη διὰ τὴν κατάλληλον τοποθέτησιν τῶν πλακιδίων, τῶν ὁποίων αἱ φλέβες (νερά)

[1] Ἡ αὐτὴ ἐναλλαγὴ λευκοῦ καὶ πρασίνου χρώματος παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς κορμοὺς τῶν κάτωθεν κιόνων, οἵτινες ἀνὰ ὁμάδας 3 καὶ 4 εἶναι ἐναλλὰξ ἐκ λευκοῦ προκονησίου καὶ ἐκ πρασίνου ἀτρακίου λίθου.

ἐπεδιώχθη νὰ σχηματίζουν ὁμόλογα σχέδια. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλα τόξα μὲ ἁπλούστερα σχέδια (τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια) πλακῶν ἐπενδύσεως ἐντὸς τῶν ὁποίων, καταλλήλως τοποθετουμένων, τὰ νερὰ σχηματίζουν ρόμβους, ὡς βλέπομεν εἰς τὰ τόξα τῶν πτερυγίων τῆς βασιλικῆς[1].

Εἰς τὰ μεταξὺ καὶ ὑπεράνω τῶν τόξων πεδία ἐφιλοτεχνήθησαν ποικίλα ἐμβλήματα, ὧν ἕκαστον ἀντιστοιχεῖ πρὸς κάτωθεν κίονα (εἰκ. 336).

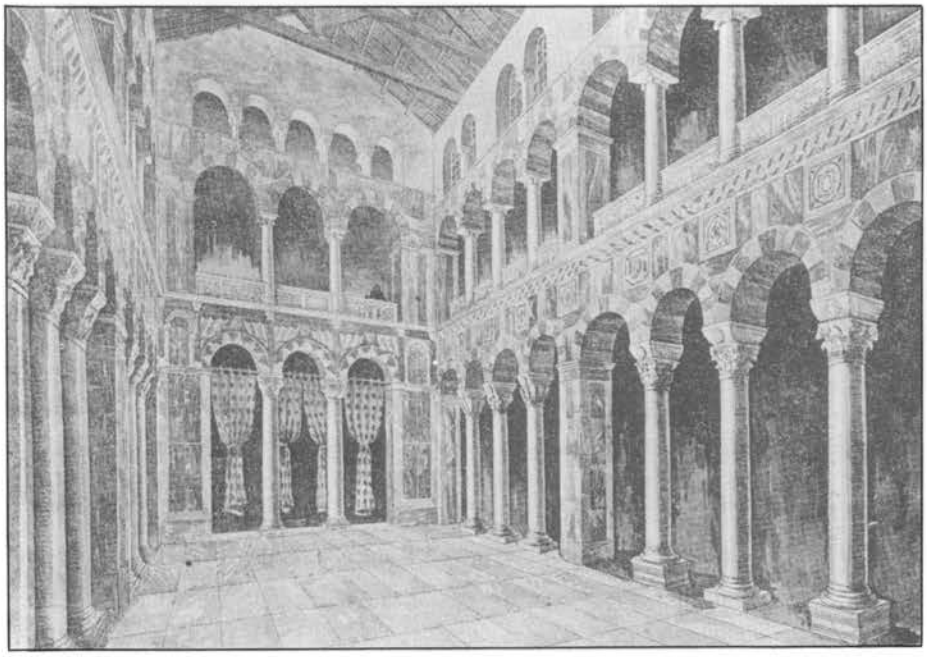

Εἰκ. 336. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μὲ τὰ βῆλα τοῦ τριβήλου καὶ τὴν ἄνωθεν αὐτῶν ἐνθετικὴν διακόσμησιν (Ὀρλάνδος).

Τὰ ἐμβλήματα ταῦτα ἄλλοτε μὲν φέρουσι πλαίσια κοσμούμενα δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφων κλιματίδων, ἐκφυομένων ἀπὸ γωνιαίων ἀγγείων (εἰκ. 335 Α), ἄλλοτε δ' εἶναι ἁπλαῖ ταινίαι περιβάλλουσαι κυκλικόν τι θέμα ἐκ πολυχρώμων φυλλαρίων, ὡς π. χ. «ἥλιον» (εἰκ. 335 Β), διασταυρούμενα τετράγωνα ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 335 Γ), συμπλεκόμενα καμπυλόπλευρα ἑξάγωνα κλπ.

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ ὑπεράνω τῶν τόξων τοῦ τριβήλου διακόσμησις, ἥτις παρουσιάζει ἰδιοτύπους παραστάσεις ἤτοι κατὰ μὲν τὰ

[1] Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, Λεύκωμα πίν. 34 εἰκ. α.

ἄκρα ἀνὰ μίαν θύραν φέρουσαν ἑκατέρωθεν ραβδωτὰς παραστάδας μὲ ἰωνικὰ κιονόκρανα, ὑπεράνω δὲ τόξον περιβάλλον ἡμικύκλιον, οὗτινος τὰ τριγωνικὰ πλακίδια ἐτέθησαν οὕτως, ὥστε προοπτικῶς νὰ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 336). Εἰς δὲ τὸ μέσον, δηλαδὴ ὑπεράνω τῶν τόξων, εἰκονίσθησαν «βῆλα» ἀνασεσυρμένα, ἀπομιμούμενα προφανῶς τὰ κάτωθεν εἰς τὰ διάστυλα εὑρισκόμενα ἄλλοτε πραγματικὰ βῆλα (εἰκ. 336).

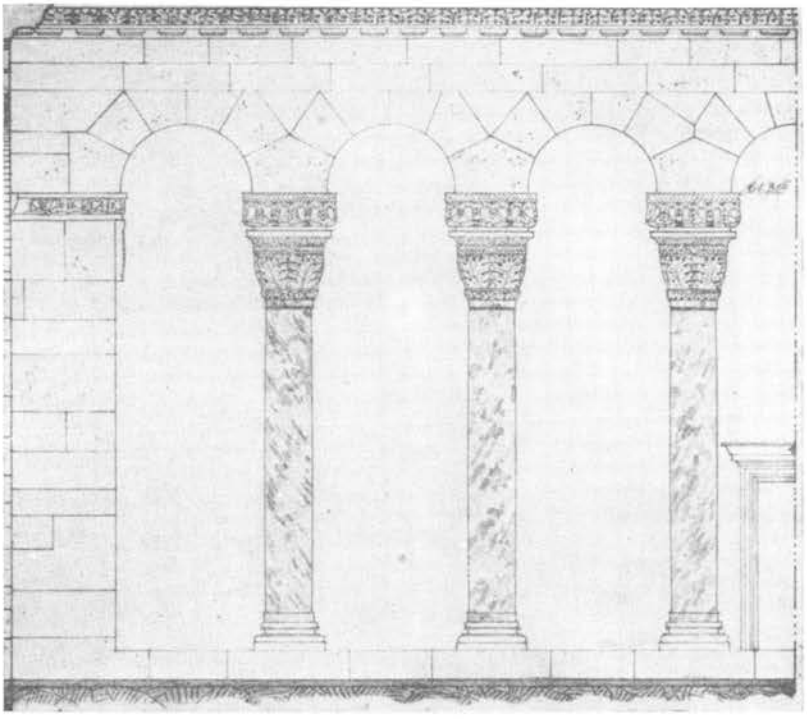

Εἰκ. 337. Τμῆμα τοξοστοιχίας μετὰ λαξευτῶν θολιτῶν καὶ κορινθιακοῦ γείσου (κοσμήτου) τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle).

Τέλος εἰς τὰ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος ἄκρα τῶν κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰκονίσθησαν παράθυρα διαιρούμενα εἰς τέσσαρα τετράγωνα διαμερίσματα.

Αἱ τοξοστοιχίαι ἐστέφοντο καθ' ὅλον τὸ μῆκος των ὑπὸ πλατείας σχετικῶς ζωφόρου, ἥτις εἰκονίζει ἐν ἐπιπέδῳ *γεῖσον μετὰ γεισιπόδων*, στεφομένων ὑπὸ ἐπιμήκους ἀστραγάλου (εἰκ. 339). Τὸ ἄνευ πραγματικῆς ἐξοχῆς δια-

[1] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου πίν. VII τοῦ κειμένου.

κοσμητικὸν τοῦτο γεῖσον ἐσχεδιάσθη διὰ πολυχρώμων πλακιδίων οὕτως, ὥστε οἱ γεισίποδές του νὰ ἐμφανίζωνται ὁρώμενοι προοπτικῶς ἐκ τῶν ἄνω καὶ στρεφόμενοι ἄλλοτε δεξιὰ καὶ ἄλλοτε ἀριστερά. Γίνεται δὲ ἡ ἀλλαγὴ τῆς στροφῆς ἀνὰ δύο ἐμβλήματα. Καίτοι δ' ἡ συνένωσις τῶν δύο διαφοροστρόφων συστημάτων γίνεται ἀδεξίως καὶ ἡ προοπτικὴ εἶναι ἐσφαλ-

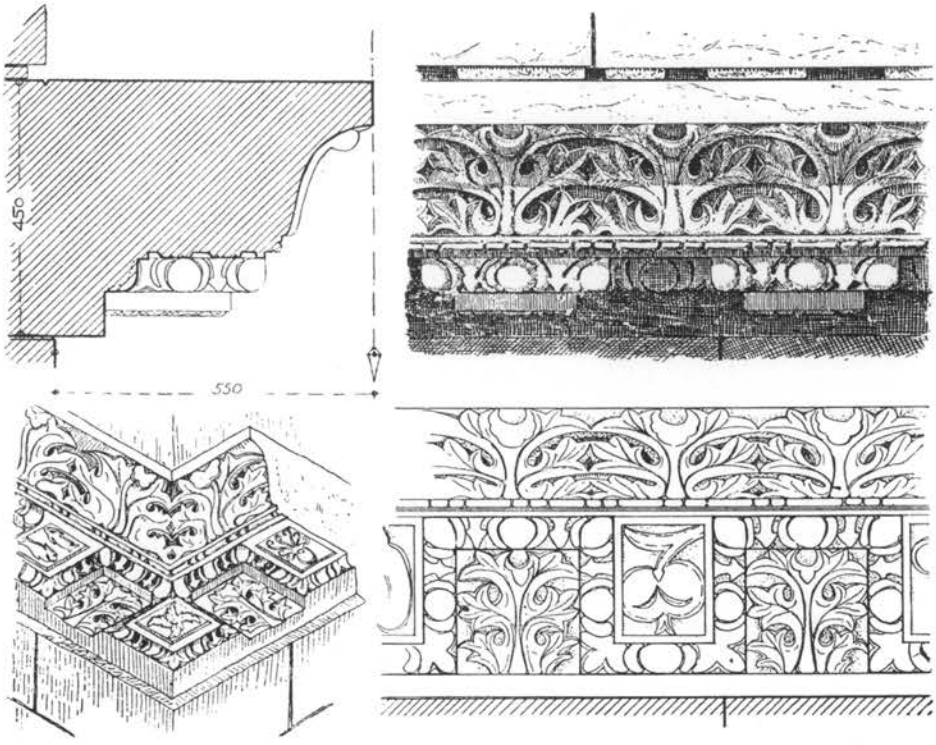

Εἰκ. 338. Κοσμήτης μορφῆς ρωμαϊκοῦ κορινθιακοῦ γείσου μετὰ γεισιπόδων ἐκ τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle).

μένη, ὅμως ἡ γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι ἀρκετὰ ἁρμονικὴ καὶ οὐχὶ τόσον δυσάρεστος[1]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν Ζ΄ αἰ. ἀπεικόνισις κλασσικῶν γείσων, δεικνύουσα πόσον ζωηρὰ διετηρεῖτο εἰσέτι ἡ παράδοσις τῶν κλασσικῶν μορφῶν εἰς τὰς μεταγενεστέρας χριστιανικὰς βασιλικάς. Τὴν παράδοσιν δὲ ταύτην δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ ἀναδρομικῶς. Οὕτω κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα εὑρίσκομεν οὐχὶ πλέον ἐπίπεδον χρω-

[1] Βλέπε σχετικὴν ἔγχρωμον εἰκόνα παρὰ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Byz. Zeitschr. XVII (1908) πίν. VI, καὶ παρὰ T. G. JACKSON, Byzantine and Romanesque Architecture τ. 1, Cambridge 1913, πίν. IX ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 339.

ματικὴν ἀπομίμησιν, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ρωμαϊκὸν γεῖσον μετὰ κατακό-

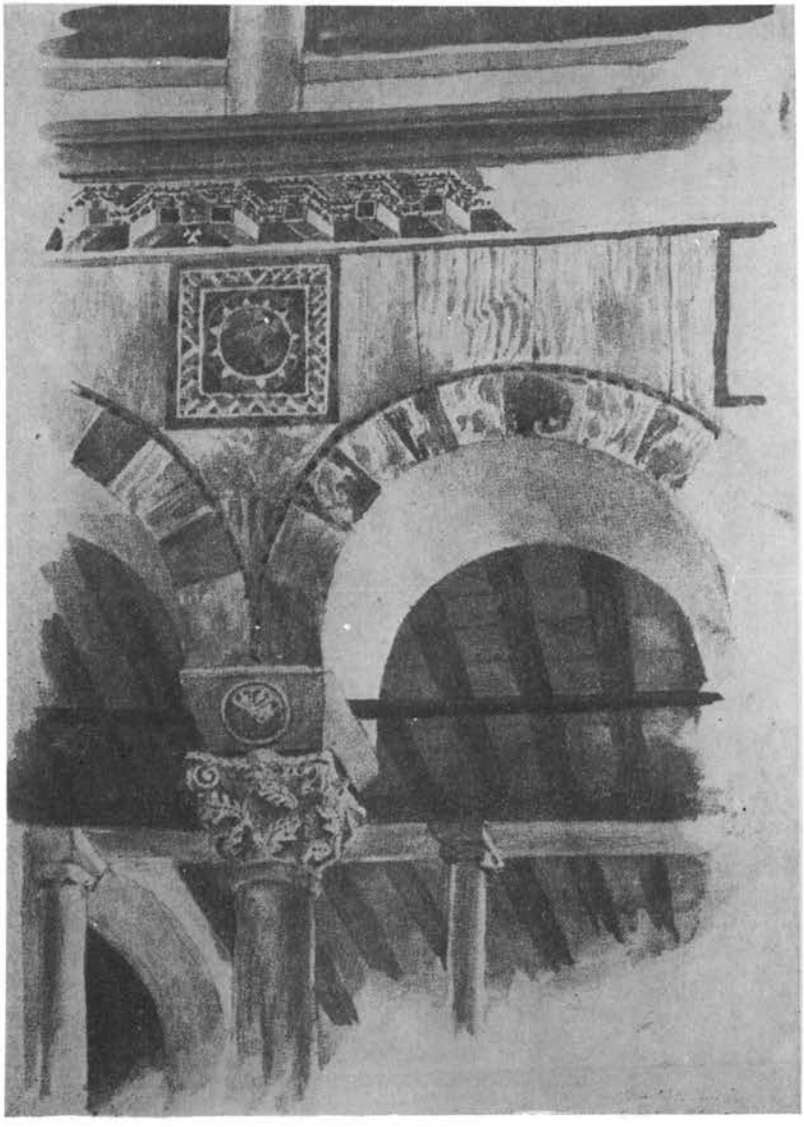

Εἰκ. 339. Ἡ διὰ πολυχρώμου μαρμάρου διακόσμησις τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὰ ἐμβλήματα καὶ τὸν κοσμήτην (Jackson).

σμου σίμης, φερόμενον ἐπὶ πλουσίως διακεκοσμημένων κιλλιβάντων, με-

ταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται φατνώματα, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φιλίππων (εἰκ. 337 καὶ 338), ἔνθα ἐχρησίμευεν, ἄνευ ζωφόρου, ὡς ἄνω στέ-

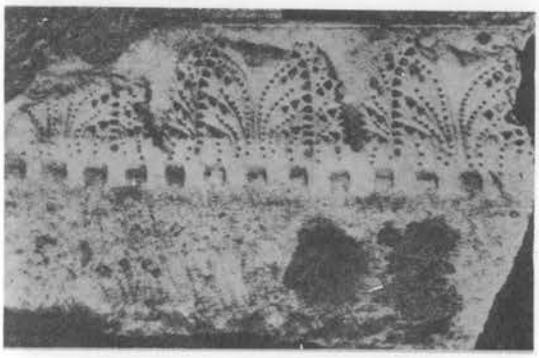

Εἰκ. 340. Κοσμήτης μετὰ φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου)

Εἰκ. 341. Κοσμήτης ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

Εἰκ. 342. Κοσμήτης μετὰ φύλλων λεσβίου κυματίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτ. Θηβῶν (Σωτηρίου).

ψις τῶν τοξοστοιχιῶν. Τὸ εἴδομεν ὁμοίως (σ. 362) κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Στουδίου νὰ στέφῃ τὸν εὐθύγραμμον μαρμάρινον θριγκὸν τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 325). Εἰς ἄλλα πάλιν παραδείγματα

τοῦ Ε΄ αἰῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τὸ εὑρίσκομεν περιωρισμένον εἰς μόνην τὴν κοιλόκυρτον σίμαν κοσμουμένην διὰ φύλλων λεπτοτμήτου πριονωτῆς ἀκάνθης προβαλλομένων ἐπὶ μεγαλυτέρων ὄπισθεν φύλλων, εἰς τὴν βάσιν τῆς ὁποίας ἄλλοτε μὲν γλύφεται ἀστράγαλος (εἰκ. 341) ἄλλοτε δὲ μικροὶ τετράγωνοι ὀδόντες[1] (εἰκ. 340). Τέλος εἰς ἄλλας βασιλικὰς ἀντὶ κοιλοκύρτου κυματίου ἢ σίμης ἔχομεν διάφορα σχήματα κυματίων (εἰκ. 343) ὡς π. χ. τὸ κυρτὸν τεταρτοκυκλικὸν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[2], ἔνθα κοσμεῖται μὲ περσίζοντα ἀρ-

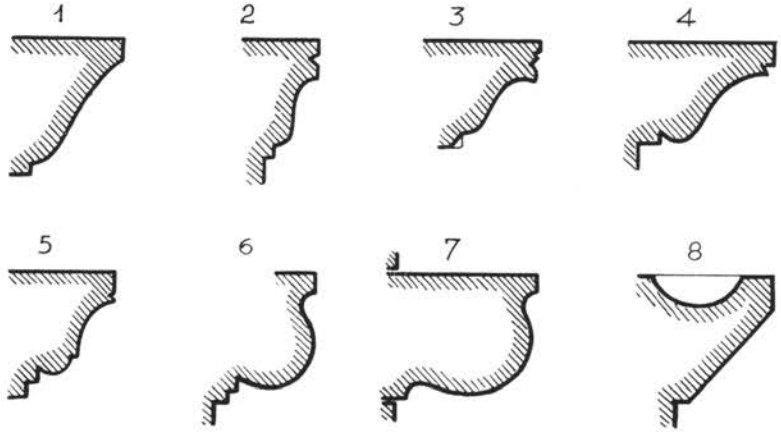

Εἰκ. 343. Τομαὶ κοσμητῶν: 1 Φθιωτίδων Θηβῶν. 2 Σεργιοπόλεως. 3 Φθιωτίδων Θηβῶν. 4 Κωρύκου. 5 Θεολόγου Ἐφέσου. 6 Ντερέ-Ἀγκσύ. 7 Ἁγ. Τίτου Γορτύνης. 8 Καταπολιανῆς Πάρου.

χαϊκὰ ἀνθέμια[3], τὸ κυρτὸν ἡμικυκλικὸν εἰς τὸν Ἅγ. Τῖτον τῆς Γορτύνης[4] (εἰκ. 343,7) καὶ εἰς τὸ Ντερέ-Ἀγκσύ[5] (εἰκ. 343,6) ἢ καὶ τὴν ἐσχηματοποιημένην λοξότμητον ταινίαν (εἰκ. 343,8), ἥτις ἄλλοτε μὲν κοσμεῖται διὰ πλαδαρῶν καρδιοσχήμων ἀνθεμίων καὶ λογχῶν, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (εἰκ. 342) ἄλλοτε δι' ἐλισσομένου ἀκανθοειδοῦς ἀνθεμίου ἐναλλὰξ ὀρθίου καὶ ἀνεστραμμένου, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν

[1] Ὅμοιον κοιλόκυρτον γεῖσον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Σεργιουπόλεως (SPANNER – GUYER, Rusapha – Sergiopolis, Berlin 1926, σ. 26 εἰκ. 7) ὡς καὶ εἰς Κώρυκον, (HERZFELD – GUYER, Monum. Asiae Minoris Antiqua II σ. 99 εἰκ. 91).

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 170 εἰκ. 68 καὶ πίν. 45, α. (Γεῖσον τῶν γεννήσεων τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ).

[3] Πβλ. ὅμοια περίπου ἀνθέμια εἰς τὴν ζωφόρον τῶν λεόντων τοῦ ἀνακτόρου τῶν Σούσων παρὰ PERROT – CHIPIEZ, Histoire de l'art, τόμ. V, 1890, πίν. XI.

[4] TH. FYFE, Architectural Review XXII (1907) σ. 66 εἰκ. 8.

[5] O. WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 73.

Φθιωτίδων Θηβῶν (εἰκ. 344) καὶ ἄλλοτε διὰ κατακορύφων αὐλῶν ἢ ραβδώσεων, ὡς βλέπομεν εἰς πλεῖστα παραδείγματα[1] (εἰκ. 344, δεξιᾷ).

Τὸ στέφον τὰς τοξοστοιχίας ὁριζόντιον γεῖσον, βαῖνον παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς βασιλικῆς, ἐτόνιζε τὴν κατὰ μῆκος διεύθυνσιν τοῦ κτηρίου, προεκτεινόμενον δὲ μὲ τὴν αὐτὴν τομήν (εἰκ. 345) καὶ διακόσμησιν ἔκαμε τὸν κύκλον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἵνα συνενωθῇ μὲ τὸ γεῖσον τῆς ἔναντι κιονοστοιχίας.

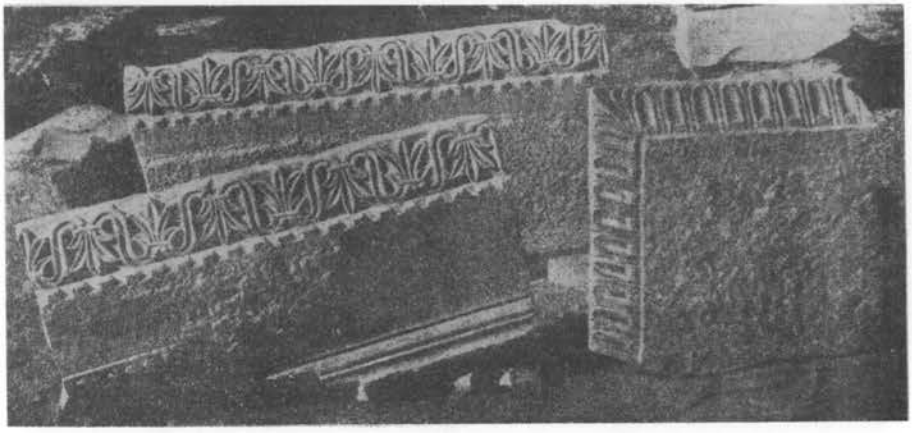

Εἰκ 344. Κοσμῆται μετὰ κυματιστῶν ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων καὶ δεξιᾷ ἐπίκρανον παραστάδος μετ' αὐλῶν ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

Νομίζω ὅτι ἡ ὀνομασία *κοσμήτης*, τὴν ὁποίαν συχνὰ μεταχειρίζονται οἵ τε παλαιοχριστιανικοὶ καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς[2] ἁρμόζει εἰς τὸ κατάκοσμον ὁριζόντιον γεῖσον τῶν κιονοστοιχιῶν, τὸ ὁποῖον ὅταν ὑπῆρχον καὶ ὑπερῷα, ἐσημείωνε καὶ τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου των.

---

[1] Βασιλικαί: Στόβων (R. EGGER, Österr. Jahreshefte τ. 24 [1928] εἰκ. 65), σταυρικὴ βασιλικὴ Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Ζ' σ. 17 εἰκ. 9), σταυρικὴ βασιλικὴ Πάρου (M. BÜHLMANN, Zeitschr. f. Gesch. der Archit. Beiheft 10, Heidelberg 1914, σ. 63 εἰκ. 27 καὶ σ. 68 εἰκ. 29 καὶ 30) κλπ.

[2] ΚΕΔΡΗΝΟΣ ΙΙ, Βόννης σ. 313. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΡΟΔΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως ἔκδ. Legrand, Rev. Et. Gr. IX σ. 56 στ. 678. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. ΙΙ, 15 σ. 582 (Βόννης) (=MIGNE, Ε. Π. 98 στ. 389 καὶ 87 στ. 3984). [ΨΕΥΔΟ]-ΚΩΔΙΝΟΣ σ. 861 (Βόννης) ἔνθα βλέπε καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Goar.

Ἡ λέξις *κοσμήτης* ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα ὡς π. χ. εἰς ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΝ καὶ ΧΡΥΣΟΡΡΟΗΝ (Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880, σ. 14 στ. 319 — Περὶ ΕΥΤΥΧΙΑΣ καὶ ΔΥΣΤΥΧΙΑΣ ἔ. ἀ. σ. 311 στ. 534 καὶ 307 στ. 433. Τέλος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ ΑΝΩΝΥΜΩι τοῦ BANDURI, Imp. Orient. IV (Ε.Π. 122 στ. 1301 D) καὶ εἰς τὸ περὶ οἰκοδομίας τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὑπ' ἀρ. 66 χ/φον τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς Καρακάλλου (Νέος Ἑλληνομνήμων 16 σ. 243).

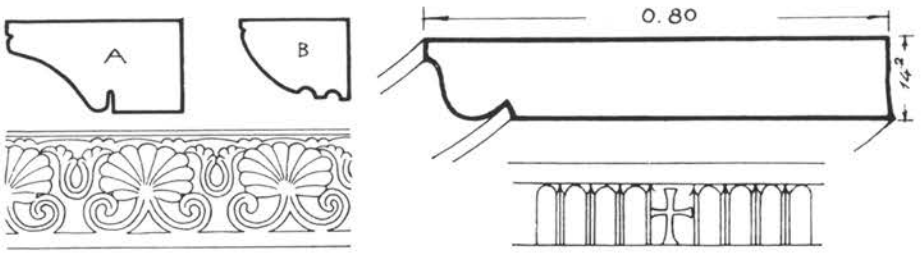

Εἰκ. 345. Τομαὶ καὶ διακοσμήσεις κοσμητῶν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ: ἀριστερᾷ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, δεξιᾷ Ὑψηλομετώπου Λέσβου.

Φωταγωγὸς καὶ Ὑπερῷα.

Εἰς πλείστας βασιλικὰς τῆς Δύσεως[1] καί τινας τῆς Ἀνατολῆς[2] ὑπεράνω τῶν ἰσογείων κιονοστοιχιῶν καὶ τοῦ τριβήλου ὑψοῦτο παχὺς καὶ ὑψηλὸς τοῖχος φθάνων μέχρι τῆς ὀροφῆς ἢ τῆς στέγης. Ἡ μεγάλη πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπουσα παρειὰ τοῦ τοίχου τούτου διηρεῖτο εἰς δύο[3] τρεῖς ἢ καὶ τέσσαρας[4] καθ' ὕψος ζώνας, ἐξ ὧν ἡ μία ἢ αἱ δύο κατώτεραι, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὸ ὄπισθεν κενὸν τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν (ὅρα εἰκ. 161,162), ἐτέλουν χρέη ζωφόρου, ἡ δὲ ἀνωτάτη, διατρυπωμένη κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις ὑπὸ μονολόβων συνήθως παραθύρων, ἐχρησίμευεν ὡς φωταγωγὸς διὰ τὸ μέσον κλῖτος[5]. Αἱ ρηθεῖσαι ζῶναι — ζωοφόροι — διεκοσμοῦντο εἴτε διὰ ψηφιδωτῆς εἴτε δι' ἄλλης διακοσμήσεως, ἥτις ἄλλοτε μὲν ἦτο συνεχής, ἄλλοτε δὲ διεκόπτετο ὑπὸ ρυθμικῶς τεταγμένων παραστάδων, ὡς λεπτομερέστερον θέλομεν ἀναπτύξει εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τῶν βασιλικῶν κεφάλαιον.

Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν Συρίαν — πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, αἵτινες παρουσιάζουσι γυναικωνῖτιν[6] — αἱ τρίκλιτοι κατὰ κανόνα[7] βασιλικαί της φέρουσιν ἀμέσως ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν, μεσολαβήσει ἁπλοῦ κο-

[1] *Ρώμη*: Ἅγ. Πέτρος (εἰκ. 123), Ἅγ. Παῦλος ἐκτὸς τῶν τειχῶν (εἰκ. 124 καὶ 161), Μεγάλη Παναγία (εἰκ. 323), Ἅγ. Κλήμης. *Ραβέννα*: Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος (εἰκ. 164) καὶ ὁ ἐν Classis. *Παρέντιον*: Μητρόπολις.

[2] Βασιλικὴ Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ (VINCENT καὶ ABEL, Bethléem, Paris 1914, πίν. III).

[3] Μεγάλη Παναγία Ρώμης (εἰκ. 323).

[4] Ἅγ. Πέτρος Ρώμης (εἰκ. 123) καὶ Ἅγ. Παῦλος ἐκτὸς τῶν τειχῶν (εἰκ. 124). Γενικῶς ἡ μετὰ τριῶν ἢ τεσσάρων ζωνῶν διάταξις ἐφηρμόσθη κατ' ἀνάγκην εἰς τὰς πεντακλίτους βασιλικάς, ἐφ' ὅσον τὰ δύο ἄκρα κλίτη ἐστεγάζοντο διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μονοκλινοῦς στέγης (εἰκ. 161).

[5] Τοιοῦτον φωταγωγὸν εἶχε καὶ ἡ μὴ σωζομένη πλέον βασιλικὴ τῆς Τύρου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς σχετικῆς ἐκφράσεως τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ (Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 4,42).

[6] Deir - el - Solaib (Mél. Univ. St Joseph de Beyrouth 22 [1933] σ. 11). Γυναικωνίτιδα παρουσιάζουσιν ἐπίσης καὶ τινες τῶν ἰδιορρύθμων μετ' ἐγκαρσίων διαφραγμάτων βασιλικῶν τῆς Αὐρανίτιδος (Χαουράν), ὡς π. χ. ἡ τῆς Τάφχας (ὅρα εἰκόνα 350).

[7] Μόνη πεντάκλιτος Συριακὴ βασιλικὴ ἡ τῆς Σουβέδας (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 19).

σμήτου, τὸν φωταγωγόν, ἤτοι σειρὰν μονολόβων, τοξωτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ σπανιώτερον ὀρθογωνίων[1], παραθύρων (εἰκ. 160), δι' ὧν ἐφωτίζετο τὸ μέσον κλῖτος.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Δύσιν ἡ ἑλληνιστικὴ Ἀνατολή, ἰδίᾳ δ' αἱ κατὰ τὰ παράλια τῆς Μεσογείου ἢ ἐγγὺς αὐτῶν πόλεις της, τηροῦσα ἀφ' ἑνὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων ναῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν κανόνα τοῦ

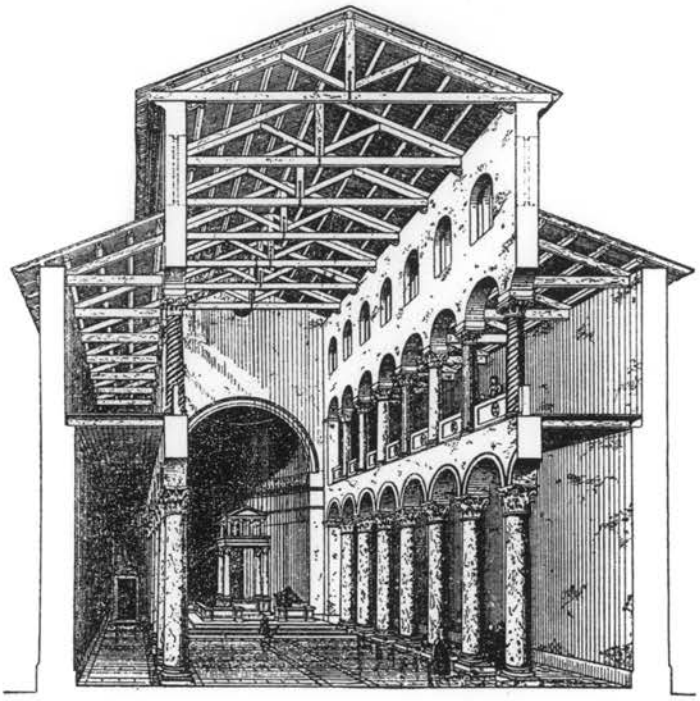

Εἰκ. 346. Προοπτικὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς

χωρισμοῦ τῶν φύλων[2], ἐφήρμοζεν εἰς τὰς μεγάλας βασιλικάς της τὴν μεθ' ὑπερῴων ἢ γυναικωνίτιδος διάταξιν[3], ἤτοι τὴν ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τοῦ νάρθηκος κατασκευὴν ὀρόφου φέροντος πρὸς τὸ μέσον κλῖτος κιονοστοιχίαν ἐκ κιόνων τιθεμένων ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κάτω.

[1] Βασιλικὴ Χαράβ - Χέμς (Ε' αἰ. BUTLER, Earl churches in Syria εἰκ. 31, LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie σ. 209 εἰκ. 90.

[2] Τὸ ἀντιοχειανὸν τυπικὸν δὲν ἐπέβαλλε τὸν χωρισμὸν τῶν φύλων, τούτου δ' ἕνεκα αἱ Συριακαὶ βασιλικαί — πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων — στεροῦνται γυναικωνίτου.

[3] Βλέπε τὰ περὶ ὑπερῴων λεχθέντα εἰς τὸ περὶ τῆς τομῆς τῶν βασιλικῶν κεφάλαιον (τ. Α'. σ. 196). Εἰς τὴν Δύσιν ὀλίγα μόνον καὶ ὑστερώτερα (Ζ' αἰ.) παραδείγματα ἔχομεν βασιλικῶν μεθ' ὑπερῴων, ὡς π. χ. τὸ τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς (εἰκ. 346) καὶ τὸ τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου.

Τὴν εὐρεῖαν λοιπὸν ζωφόρον τῶν βασιλικῶν τῆς Δύσεως ἀντικατέστησεν ἐνταῦθα ἀνοικτὴ κιονοστοιχία, ἥτις εἰς τὰς μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ τὰς σταυρικὰς βασιλικὰς παρηκολούθει τὴν καμπὴν τῶν ἰσογείων κιονοστοιχιῶν, ὡς συμβαίνει π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 165), τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου κλπ. Ὑπεράνω δὲ πάλιν τῶν ἄνω κιονοστοιχιῶν ὑπῆρχε καὶ ἐνταῦθα φωταγωγὸς διατρυπώμενος μάλιστα ὑπὸ διλόβων παραθύρων, ὡς εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης [1], ἔνθα παρεμβάλλεται εἰς τὸ μέσον τῆς σειρᾶς τῶν διλόβων καὶ ἓν μονόλοβον παράθυρον (εἰκ. 159).

Ὅπως δὲ οἱ κίονες τῶν ἰσογείων κιονοστοιχιῶν, οὕτω καὶ οἱ τῶν ὑπερῴων ἀπετελοῦντο ἐκ βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Ἡ βάσις των ἦτο κατὰ κανόνα ἰωνική, μετὰ πλίνθου, ἄλλοτε τετραγώνου καὶ ἄλλοτε ὀκταγώνου [2]. Ὁ κορμὸς κατεσκευάζετο πάντοτε ἀρράβδωτος καὶ μὲ τὴν σχετικὴν μείωσιν, τὸ δὲ κιονόκρανον ἦτο κατὰ κανόνα ἰωνικὸν [3] μετ᾽ ἐπιθήματος, σπανίως δὲ κορινθιακόν, ὁπότε καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον οἱ κίονες ἔφερον κορινθιακὰ κιονόκρανα, ὡς

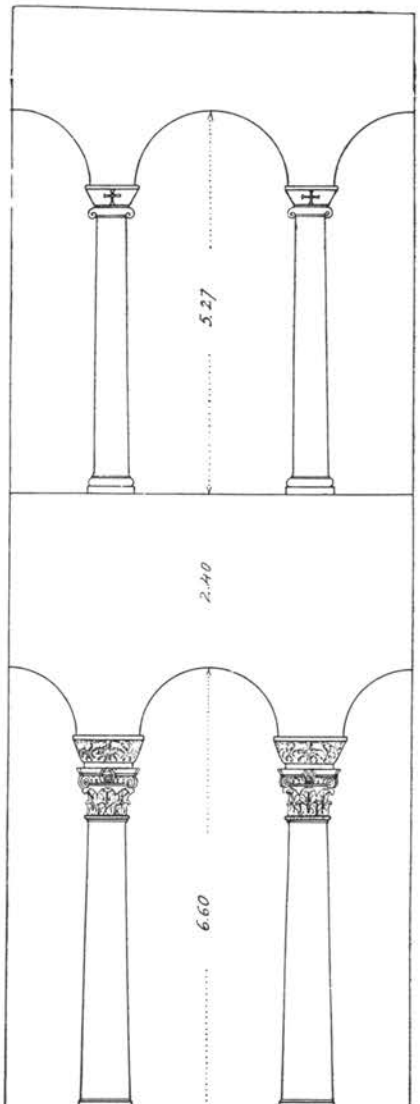

Εἰκ. 347. Σχέσις τοῦ ὕψους τῶν κάτω πρὸς τὰς ἄνω τοξοστοιχίας τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσ/νίκης.

[1] Μὲ ὅμοιον πρὸς τὸν Ἅγ. Δημήτριον φωταγωγὸν ἀποκατέστησα ἐν τῇ παρατεθείσῃ τομῇ (εἰκ. 118) καὶ τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου, τῆς ὁποίας ἡ σημερινὴ στέγη, καταλήγουσα εἰς δύο ἡμιπυραμίδας (DIEHL, Mon. chr. Sal. πίν. VI), εἶναι δημιούργημα μετασκευῆς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

[2] Βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 16 εἰκ. 14).

[3] Βασιλικαί: Ἀχειροποιήτου καὶ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Φιλίππων, Φθιωτίδων Θηβῶν, Ὑψηλομετώπου Λέσβου κλπ.

π. χ. εἰς τὴν ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπίδρασιν ἐκτελεσθεῖσαν Ἁγ. Ἀγνῆν (S. Agnese) τῆς Ρώμης[1] (εἰκ. 346).

Οἱ κίονες τῶν ὑπερῴων ἦσαν πάντοτε χαμηλότεροι τῶν κάτω, ὡς

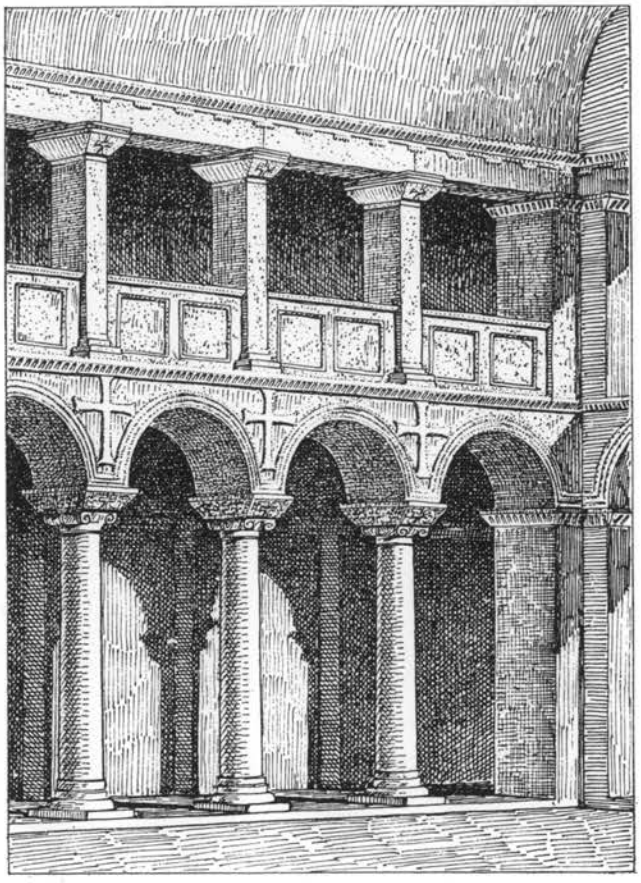

Εἰκ. 348. Παράδειγμα βασιλικῆς μὲ ἰσογείους τοξοστοιχίας καὶ ὑπερῷα μετ' εὐθυγράμμων ἐπιστυλίων. Καταπολιανὴ Πάρου ('Ορλάνδος).

ἄλλωστε συνέβαινε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τὰς διωρόφους στοὰς[2] καὶ τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τῶν ναῶν[3]. Τοῦτ' αὐτὸ ἄλλως τε συνι-

[1] Εἰκὼν παρὰ HOLTZINGER, Die altchr. Architektur, Stuttgart 1889, σ. 19 εἰκ 35. Πβλ. καὶ R. KRAUTHEIMER, Corpus basilicarum christianarum Romae τ. I, σ. 35.

[2] Στοαὶ Ἀττάλου καὶ Εὐμένους ἐν Ἀθήναις καὶ Περγάμῳ. Ἀναλογία ὕψους ἄνω κιόνων πρὸς τοὺς κάτω 3 : 5.

[3] Ναοί : Ἀφαίας Αἰγίνης, (3 : 5,3) Ποσειδῶνος ἐν Ποσειδωνίᾳ κλπ.

στᾷ καὶ ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ [1] διὰ τὰς ρωμαϊκὰς βασιλικάς [2], βεβαιώνει δὲ καὶ ΧΟΡΙΚΙΟΣ [3] ὁ Γαζαῖος ὅτι συνέβαινεν εἰς τὴν ἐν Γάζῃ τῆς Φοινίκης βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου, λέγων, ὅτι «*οἱ τὴν στέγην ἀνέχοντες κίονες τῶν ὑποκειμένων ἡττῶνται*». Ἡ σχέσις δὲ τοῦ ὕψους τῶν ἄνω κιόνων πρὸς

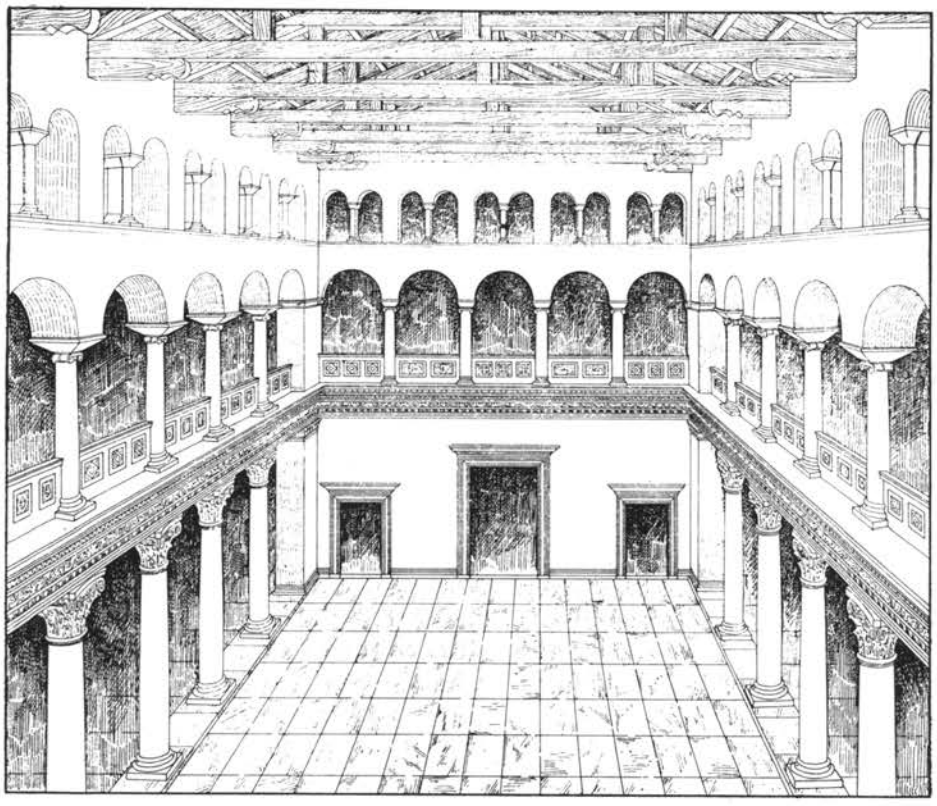

Εἰκ. 349. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου. Ὄψις πρὸς τὸ τρίθυρον τοῦ νάρθηκος (Ὀρλάνδος).

τὸ ὕψος τῶν κάτω ἐποίκιλλεν: Οὕτω εἰς μὲν τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ὡς 3 πρὸς 4 (εἰκ. 347) εἰς δὲ τὰς Φθιώτιδας Θήβας, τὸ Ὑψηλομέτωπον τῆς Λέσβου, τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Ἁγ. Ἁγνὴν τῆς Ρώμης περίπου ὡς 2 πρὸς 3.

[1] De architectura graeca V, 1,5. Ἀναλογία ὕψους 3 πρὸς 4.

[2] Τοιαῦται ἦσαν π. χ. ἡ Ἰουλία καὶ ἡ Οὐλπία βασιλικὴ ἐν Ρώμῃ, ἡ βασιλικὴ τῆς Πομπηίας καὶ ἄλλαι.

[3] Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν II, 47 (Förster – Richtsteig σ. 40).

Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ ὑπερῴου κενὰ ἐκλείοντο κάτω μὲν διὰ θωρακίων κοσμουμένων δι' ἀναγλύφων κοσμημάτων, ἄνω δ' ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων, ἔστω καὶ ἂν εἰς τὸ ἰσόγειον ὑπῆρχεν εὐθὺς θριγκός[1] (εἰκ. 349). Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν — τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου[2] (εἰκ. 348) — ἐμφανίζεται ἡ ἀντίστροφος διάταξις, ἤτοι εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον τοξοστοιχίαι εἰς δὲ τὰ ὑπερῷα κιονοστοιχίαι μετ' εὐθέος ἐπιστυλίου· ἡ διάταξις ὅμως αὕτη δικαιολογεῖται πιθανῶς ἐκ τῆς χρήσεως ἀρχαίων ἐπιστυλίων, τὰ ὁποῖα εἶχον πρόχειρα οἱ κατασκευασταὶ καὶ τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς λεπτότητός των, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ τεθοῦν εἰς τὸ ἰσόγειον, ἐπειδὴ τὸ βάρος, ὅπερ θὰ εἶχον νὰ βαστάσουν, ἦτο πολὺ μεγαλύτερον.

Τὰ ὑπερῷα τῆς Αὐρανίτιδος. Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν βασιλικῶν κεφάλαιον, ὀφείλομεν ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὴν ἰδιότυπον διάταξιν, ἡ ὁποία συναντᾶται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Συριακῆς Αὐρανίτιδος.

Ὡς ἤδη καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν (σ. 229) ἡ ἐξ ἐλλείψεως ξυλείας προκληθεῖσα ἰδιαιτέρα αὕτη διάταξις χρησιμοποιεῖ ἀντὶ τῶν κατὰ μῆκος διευθυνομένων τοξοστοιχιῶν, τὰς ὁποίας φέρουσι πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ των αἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσαι βασιλικαί, λίθινα ἐγκάρσια διαφράγματα, διατρυπώμενα ὑπὸ πέντε τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἤτοι ἑνὸς μὲν ὑψηλοῦ καὶ πλατέος, γεφυροῦντος τὸ μέσον κλῖτος, καὶ δύο ἐπαλλήλων, μικροτέρων κατὰ τὰ πλάγια κλίτη, ἐξ ὧν τὰ μὲν κάτω ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸ ἰσόγειον, τὰ δὲ ἄνω πρὸς τὰ ὑπερῷα (εἰκ. 185). Ἐπὶ τῶν ὀρθογωνίων λοιπὸν τούτων διαφραγμάτων, δὲν ἐστηρίχθησαν πλέον ξύλιναι στέγαι, τῶν ὁποίων ἦτο δύσκολος καὶ δαπανηρὰ ἡ κατασκευὴ εἰς τὴν Αὐρανίτιδα, ἀλλὰ *δώματα* ἐκ μεγάλων πωρίνων πλακῶν, τῶν ὁποίων καὶ εὔκολος καὶ εὐθηνὴ ἦτο ἡ λατόμησις ἐκ τῶν ἐγχωρίων πετρωμάτων. Ἐπειδὴ δ' ὅμως αἱ λατομούμεναι παχεῖαι πλάκες δὲν ἀντεῖχον νὰ τεθῶσι κατὰ πλάτος τῶν κλιτῶν — διότι οὕτω τὸ μῆκός των θ' ἀπέβαινε μέγα, ἰδίᾳ εἰς τὸ μέσον κλῖτος — ἐσκέφθησαν οἱ ἐγχώριοι ἀρχιτέκτονες νὰ τὰς θέσουν κατὰ μῆκος (δηλ. ἀπὸ Α πρὸς Δ) στηρίζοντες αὐτὰς ἐπὶ τῶν ρηθέντων διαφραγμάτων, τοποθετουμένων εἰς μικρὰς σχετικῶς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις[3] (1.50 ἕως 2.50 μ.). Διὰ νὰ ἐλαττώσωσι δὲ

[1] Ἅπαξ μόνον ἔχομεν κάτω καὶ ἄνω εὐθὺ ἐπιστύλιον, εἰς Οὔμ - Ἴς - Σουράμπ (BUTLER, Early churches in Syria εἰκ. 45).

[2] M. BÜHLMANN, Zeits. für Gesch. der Arch., Beiheft 10, Heidelberg 1914, εἰκ. 22 καὶ 25.

[3] Αἰσθητικῶς ἡ μετ' ἐγκαρσίων φραγμάτων διάταξις ὑστερεῖ κατὰ πολὺ τῆς μετὰ κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν, διότι δρᾷ ἀνασταλτικῶς πρὸς τὴν κατὰ μῆκος κίνησιν τοῦ βλέμματος, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὰς βασιλικάς, τῶν ὁποίων κύριος στόχος εἶναι ἡ ἅψις τοῦ ἱεροῦ.

μάλιστα τὸ ἐλεύθερον τῶν πλακῶν ἄνοιγμα ἢ μᾶλλον διὰ ν' αὐξήσωσι τὴν μεταξὺ τῶν διαφραγμάτων ἀπόστασιν, ἐτοποθέτησαν, εὐθὺς παρὰ τὰ σημεῖα στηρίξεως τῶν πλακῶν, προβόλους (φουρούσια) ἡμιπαραβολικῆς διατομῆς, ὡς ἡ εἰκὼν 187 δεικνύει. Ἀλλὰ καὶ ἄλλην τινὰ καινοτομίαν εἰσήγαγον εἰς τὰς βασιλικάς των οἱ Αὐρανῖται ἀρχιτέκτονες: κατήργησαν τὸν ὑπὲρ τὸ μέσον κλῖτος φωταγωγόν, διὰ τῆς μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ὀροφῆς τοῦ μέσου κλίτους ἀνυψώσεως τῶν ἐξωτερικῶν πλαγίων τοίχων, ὁπότε ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπέτυχον τὴν δημιουργίαν γυναικωνίτου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀπέκτησαν ἀδιάσπαστον ὁριζοντίαν λιθίνην στέγην (δῶμα, ταρράτσαν) ἐκτεινομέ-

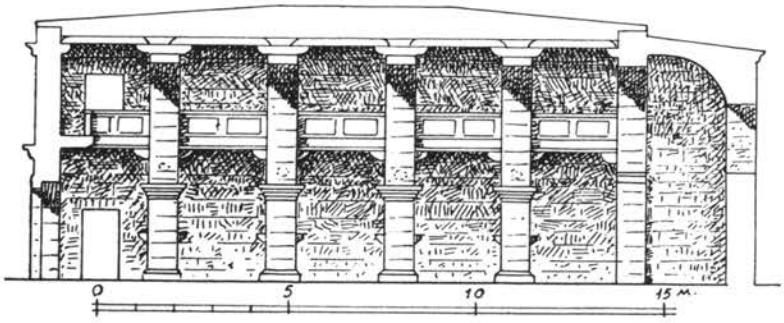

Εἰκ. 350. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (De Vogüé).

νην καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 185). Διὰ τοῦ τρόπου δὲ τούτου ἡ βασιλικὴ ἀπέκτα ἐν περιγράμματι ὀρθογώνιον τομήν, κατά τε τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος. Ὡραῖα παραδείγματα μετ' ἐγκαρσίων διαφραγμάτων διατάξεως παρέχουσιν αἱ βασιλικαὶ τοῦ Νιμρέ[1] καὶ τῆς Τάφχας, τῶν ὁποίων ἡ μὲν κάτοψις (εἰκ. 183) ἐμφανίζεται ὡς μιᾶς συνήθους τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ πεσσῶν, οἵτινες ὅμως ἀντὶ νὰ συνδέωνται κατὰ τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, συνάπτονται κατὰ τὸ πλάτος του (εἰκ. 183), ἡ δὲ κατὰ μῆκος τομή (εἰκ. 350) ἐμφανίζει τὰ μεταξὺ τῶν διαφραγμάτων κενὰ γεφυρούμενα εἴς τε τὸ ἰσόγειον καὶ τὰ ὑπερῷα δι' εὐθέων ἐπιστυλίων, τὰ ὁποῖα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐταὶ αὗται αἱ πλάκες τοῦ πατώματος τῶν ὑπερώων καὶ τῆς ὁριζοντίας ὀροφῆς των. Ὅπως δ' εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ σχέσις τοῦ ὕψους τῶν ὑπερώων πρὸς τὸ τοῦ ἰσογείου εἶναι μικροτέρα τῆς μονάδος (Νιμρέ: 0.98, Τάφχας: 0.86).

[1] H. C. Butler, Early Churches in Syria, 1929, τ. 24 εἰκ. 20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

Η ΣΤΕΓΗ ΚΑΙ Η ΟΡΟΦΗ

1) ***Η στέγη.*** Ἐξαιρέσει τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Αὐρανίτιδος, περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν καὶ εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ὅτι ἐκαλύπτοντο διὰ λιθίνου δώματος, ὡς καί τινων βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς[1], τῶν ὁποίων τὰ πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ σταυροθολίων ἐκ πελεκητῶν λίθων — προφανῶς κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν παράδοσιν προεκταθεῖσαν καὶ εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους — πᾶσαι αἱ λοιπαὶ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης ἐκαλύπτοντο διὰ ξυλίνων στεγῶν, δικλινῶν μὲν κατὰ τὸ μέσον, μονοκλινῶν δὲ κατὰ τὰ πλάγια κλίτη, ὅπου δ' ὑπῆρχε καὶ ἐγκάρσιον κλῖτος διὰ δικλινοῦς καὶ κατὰ τοῦτο. Τόσον δὲ γενικὴ εἶχεν ἀποβῆ ἡ συνήθεια τῆς διὰ ξυλίνης στέγης καλύψεως, ὥστε καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς σταυρικὰς βασιλικὰς τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ δημιουργούμενον τετράγωνον ἐκαλύπτετο διὰ ξυλίνου πύργου (εἰκ. 157,4) ἢ *τρούλλου*, ὅθεν καὶ *ξυλότρουλλοι* οἱ σχετικοὶ ναοὶ ὀνομάζονται ὑπὸ τῶν πηγῶν[2]. Τὸ μόνον δὲ μέρος τῶν βασιλικῶν, ὅπερ ἐστεγάζετο πάντοτε διὰ κτιστοῦ θόλου, ἦτο ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἥτις ἀνέκαθεν ἐκαλύπτετο διὰ τεταρτοσφαιρίου, κατασκευαζομένου ἄλλοτε ἐκ πλίνθων καὶ ἄλλοτε ἐκ πελεκητῶν λίθων.

Ἐξαιρέσει πλουσίων τινῶν βασιλικῶν, αἵτινες ἔφερον κάτωθεν τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης ὁριζοντίαν ὀροφήν, εἰς τὰς λοιπὰς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν στέγην ξύλα ἦσαν κάτωθεν ὁρατά[3] (εἰκ. 321 καὶ 356), χρωματιζόμενα πιθανῶς ἢ καὶ χρυσούμενα ἐνίοτε, ὡς ἐξ ἀναλόγων μεταγενεστέρων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ εἶδος τῶν χρησιμοποιουμένων διὰ τὰς στέγας ξύλων τοῦτο ἐποίκιλλε κατὰ χώρας. Οὕτω εἰς τὴν Δύσιν ἐχρησιμοποιεῖτο συχνὰ ἡ ἐλάτη καὶ ἡ δρῦς, ἐν ᾧ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἦτο λίαν διαδεδομένη

---

[1] Βασιλικαὶ Τυνισίας: GAUCKLER, Basil. chrét. de Tunisie, Paris 1913, πίν. 2, 5, 13, 15, 26, 28.

[2] Οὕτω π. χ. χαρακτηρίζουσι τὴν κωνσταντίνειον σταυρικὴν βασιλικὴν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅ τε ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ (Χρον. 495,15 καὶ 498,21 Βόννης) καὶ ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 73 καὶ 147 Βόννης καὶ 140,10 (Preger), ὅστις μάλιστα ἀναφέρει, ὅτι καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν ξυλότρουλλοι, ὡς π.χ. ἡ Ἁγ. Ἀνάστασις καὶ ὁ παρὰ τὸν Ταῦρον Ἅγ. Μᾶρκος (Πάτρια 12,95 καὶ 149 Βόννης). Πβλ. καὶ ΣΩΖΟΜΕΝΟΝ 7,5.

[3] Τοιαύτην ἐμφανῆ ξύλωσιν στέγης μαρτυρεῖ πιθανῶς καὶ OPTATUS ὁ MILEVITANUS, De schismat. Donatist. II, 18.

ἡ χρῆσις δοκῶν ἐκ κέδρων τοῦ Λιβάνου. Τοιαύτας δ' ἀκριβῶς δοκοὺς ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [1] διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου καὶ ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ [2] διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Θεοτόκου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

Λόγῳ τοῦ εὐφθάρτου τοῦ ξύλου οὐδεμία [3] παλαιὰ στέγη διετηρήθη μέχρι σήμερον, αἱ δὲ σωζόμεναι εἴς τινας βασιλικὰς παλαιαὶ στέγαι προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐκ μεταγενεστέρων ἀνακατασκευῶν, τὰς ὁποίας ἄλλως τε συχνὰ μᾶς ἀναφέρουν καὶ οἱ κώδικες τῶν ναῶν [4]. Ἀπολύτως ἀσφαλῆ λοιπὸν εἰκόνα τῆς συνθέσεως τῶν ζευκτῶν τῶν στεγῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν, μόνον δ' ἔκ τινων ὀπῶν (δοκοθηκῶν) σωζομένων ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ

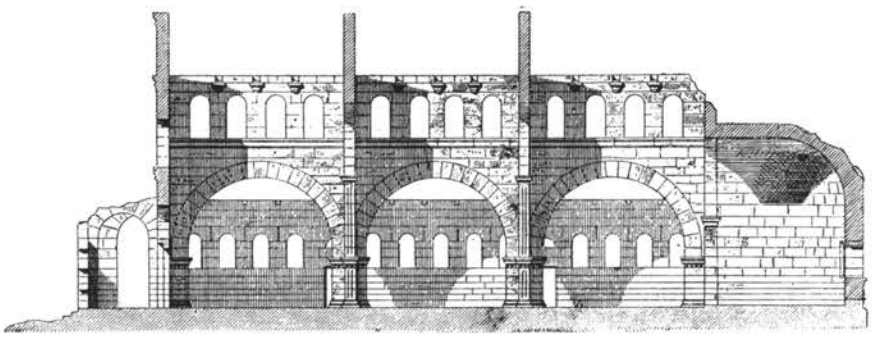

Εἰκ. 351. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς ἐν Συρίᾳ Ρουβέχας (De Vogüé).

τῶν ἀετωμάτων, βορειοσυριακῶν ἰδίᾳ βασιλικῶν (εἰκ. 357) καὶ ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν προβόλων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν α) ὅτι αἱ στέγαι ἀπηρτίζοντο ἐκ ζευκτῶν (ψαλιδιῶν) πυκνῶς τοποθετημένων κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἕως δύο μέτρων β) ὅτι οἱ ἐλκυστῆρες (φτέρνες) τῶν ζευκτῶν εἶχον ἰσχυρὰν διατομήν (0.25 πλάτος × 0.40 ὕψος) καὶ γ) ὅτι ἐπὶ τῶν ἀμειβόντων τῶν ζευκτῶν ἔβαινον καθέτως μικροτέρων διαστάσεων δοκίδες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο αἱ κέραμοι (πβλ. εἰκ. 321). Ἀφ' ἑτέρου ἐκ διασωθέντων λιθίνων ἀετωμάτων προστῴων τῶν συρια-

[1] Ἐκκλησ. Ἱστορ. X, 4,43: *καὶ τὰς τούτων ὑπερκειμένας πολυτελεῖς τοῦ Λιβάνου κέδρους.*

[2] Περὶ Κτισμ. V, 6 (Βόννης σ. 322): *κέδρους ... αἷς δὴ τὴν ὀροφὴν τῷ νεῷ ἔθεντο.*

[3] Δυσκολεύομαι νὰ δεχθῶ μετὰ τοῦ DIEHL καὶ τοῦ SALADIN (Mon. chrét. de Salonique σ. 80), ὅτι ἡ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 στέγη τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ἦτο ἡ τοῦ Ζ' ἢ Η' αἰῶνος.

[4] Οὕτω π.χ. ὁ Liber Pontificalis Romanus ἀναφέρει σποραδικῶς ἀνακαινίσεις τῶν στεγῶν τῶν ἐν Ρώμῃ βασιλικῶν: Ἁγ. Παύλου, Ἁγ. Πέτρου, Τιμίου Σταυροῦ καὶ Μεγάλης Παναγίας (πβλ. DUCHESNE, Liber Pontificalis Rom. Βίος Γρηγορίου τοῦ II (Ἅγ. Παῦλος), Βίος Ὁνωρίου (Ἅγ. Πέτρος), Βίος Γρηγορίου τοῦ III (Ἅγ. Παῦλος καὶ Μεγ. Παναγία).

κῶν βασιλικῶν τοῦ Μπράδ[1] (εἰκ. 352) (περὶ τὸ 400 μ. Χ.), καὶ τῆς Μπατούτα[2], τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀπομιμοῦνται ἐπὶ τοῦ λίθου ξύλινα ζευκτὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διδασκόμεθα, ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἐφηρμόζετο, τουλάχιστον διὰ μικροῦ ἀνοίγματος στέγας, τὸ ἁπλοῦν «ἀπαραμόρφωτον» ζευκτὸν ἤτοι τὸ μετ' ὀρθοστάτου (μπαμπᾶ) κατὰ τὸν ἄξονα

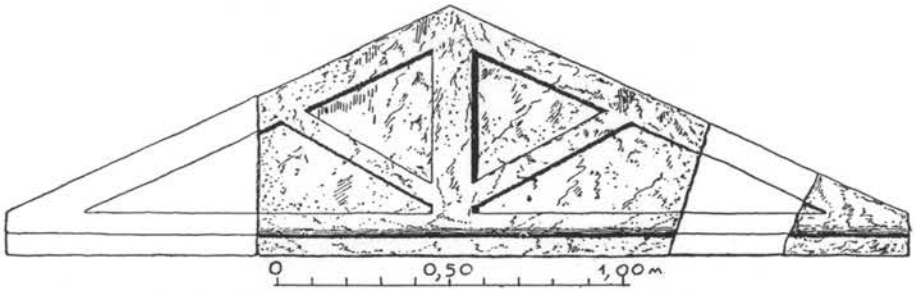

Εἰκ. 352. Ἀνάγλυπτον ἀέτωμα προστύου τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπράδ (Butler).

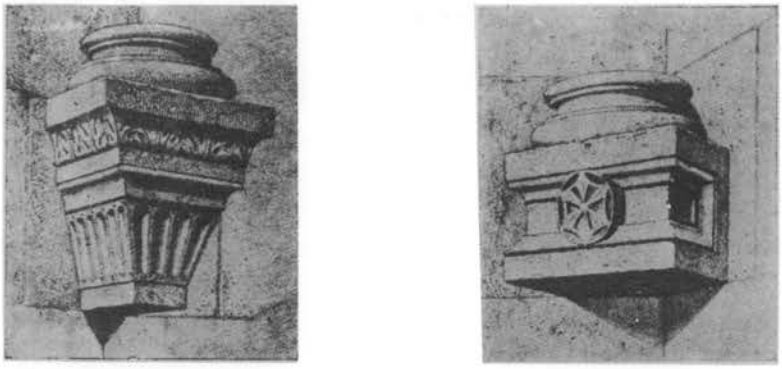

Εἰκ. 353 - 354. Πρόβολοι στηρίζοντες κιονίσκους φωταγωγοῦ τοῦ Καλάτ - Σιμάν (De Vogüé).

καὶ πλαγίων ἀντηρίδων ὑπὸ τοὺς ἀμείβοντας, (εἰκ. 352), οἷον δηλαδὴ κατασκευάζεται καὶ σήμερον καὶ ἀπεικονίζεται εἰς σύγχρονα περὶ οἰκοδομικῆς ἔργα[3]. Ἐκ συριακῶν δ' ὡσαύτως βασιλικῶν διδασκόμεθα καὶ ὅτι πρὸς ἐλάττωσιν τοῦ ἀνοίγματος τῶν ζευκτῶν ἐτοποθετοῦντο εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἄκρων τῶν ἑλκυστήρων ξύλινοι[4] ἢ συνηθέστερον λίθινοι πρόβολοι[5] μὲ

[1] H. C. Butler, Early churches in Syria, Princeton 1929, σ. 199 εἰκ. 201.

[2] H. C. Butler, ἔ. ἀ. σ. 201 εἰκ. 204.

[3] E. Barberot, Constructions civiles, Paris 1906, σ. 293 εἰκ. 711. Πβλ. καὶ ἡμετέραν εἰκ. 346.

[4] Εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς Ἅγ. Δημήτριον ἐσώζοντο ἀκόμη οἱ ξύλινοι πρόβολοι, ἐφ' ὧν ἔβαινον τὰ ἄκρα τῶν ἑλκυστήρων τῶν ζευκτῶν.

[5] Πβλ. τοὺς ὡραίους λιθίνους προβόλους τῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης (Ballu, Le monastère de Tebessa πίν. IV καὶ σ. 22 εἰκ. 14 καὶ 15, σ. 23 εἰκ. 16, σ. 24 εἰκ. 17).

ποικίλας γλυφάς, σκαλίσματα[1] καὶ κοσμήματα (ὡς π. χ. διὰ μεγάλου φύλλου, ἀνθεμίων, κεφαλῆς κριοῦ, ἀκόμη καὶ διὰ τοῦ χρίσματος). Οἱ πρόβολοι δ' οὗτοι ἄλλοτε μὲν ἁπλῶς ἐπακτοῦντο ἐντὸς τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ φωταγωγοῦ, ὡς ἐν Ρουβέχᾳ (εἰκ. 351), Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ, Μπακίρα, Μπατούτα, Μσαμπὰκ καὶ Μπράδ[2], συχνάκις ὅμως ἔβαινον ἐπὶ κιονίσκων στηριζομένων καὶ αὐτῶν ἐπὶ πακτωμένων λιθίνων προβόλων (εἰκ. 353,354). Ἐτοποθετοῦντο δ' οἱ κιονίσκοι εἰς τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγω-

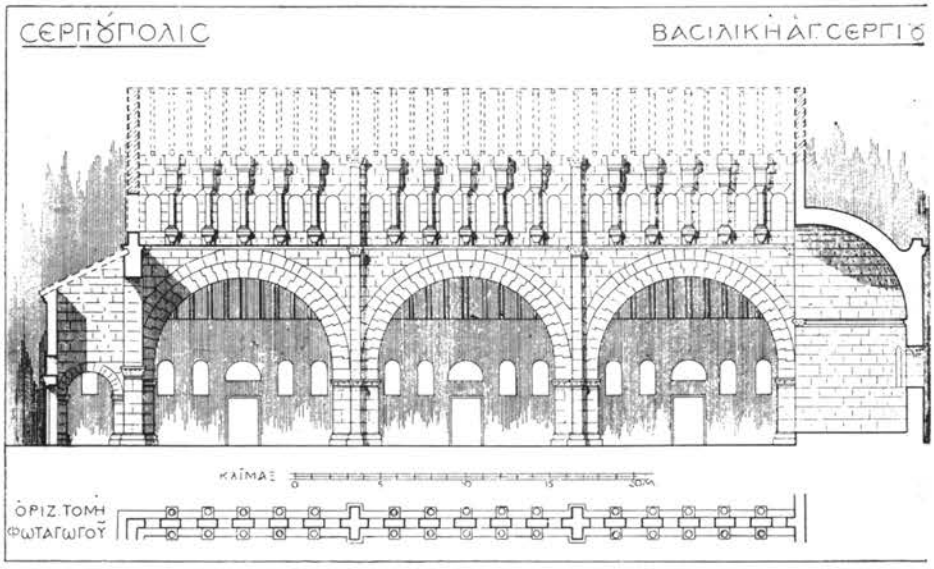

Εἰκ. 355. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως (κατὰ Spanner - Guyer).

γοῦ διαστήματα (εἰκ. 355), προσδίδοντες εἰς τοὺς ἄλλως γυμνοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τῶν συριακῶν φωταγωγῶν μνημειώδη ὄψιν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ παραδείγματα τοῦ Κὰλβ-Λουζέ[3] (εἰκ. 321), τοῦ Τουρμανίν[4] (εἰκ. 357), τοῦ Καλὰτ-Σιμάν[5] καὶ τῆς Σεργιουπόλεως (εἰκ. 355 καὶ 356).

Παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἀνωτέρω συριακὴν διάταξιν μᾶς προσφέρουν

---

[1] Ὡραίους τοιούτους σκαλιστοὺς προβόλους ἀπεικονίζουσι καὶ οἱ ERRARD καὶ GAYET ἐν τῷ ἔργῳ των L'art byzantin τόμ. III, πίν. XIV.

[2] BUTLER, Early churches in Syria, Princeton 1929, εἰκ. 31, 145, 153, 175, 184, 197.

[3] DE VOGÜÉ, La Syrie centrale πίν. 122 καὶ 126.

[4] DE VOGÜÉ, ἔ. ἀ. πίν. 133.

[5] DE VOGÜÉ, La Syrie centrale πίν. 147 καὶ 149 (βαπτιστήριον).

ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐν Σεργιουπόλει (Ρούσαφα) τῆς γειτονικῆς Μεσοποταμίας βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Σεργίου [1] (εἰκ. 355), ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἐν Μιδιδὶ τῆς Τυνησίας βασιλική [2], ἔνθα ἀντὶ κιονίσκων, ραβδωταί, ὑψηλὰ τοποθετημέναι παραστάδες στηρίζουσι τὰ ἄκρα τῶν ζευκτῶν. Τέλος ἐνίοτε ὑποστήριξις τοῦ ἄκρου τῶν ζευκτῶν ἐπραγματοποιήθη καὶ διὰ πλουσίως πεποικιλμένων προβόλων στηριχθέντων ἐπὶ ὑψηλῶν κιόνων ἐφαπτομένων εἰς δύο

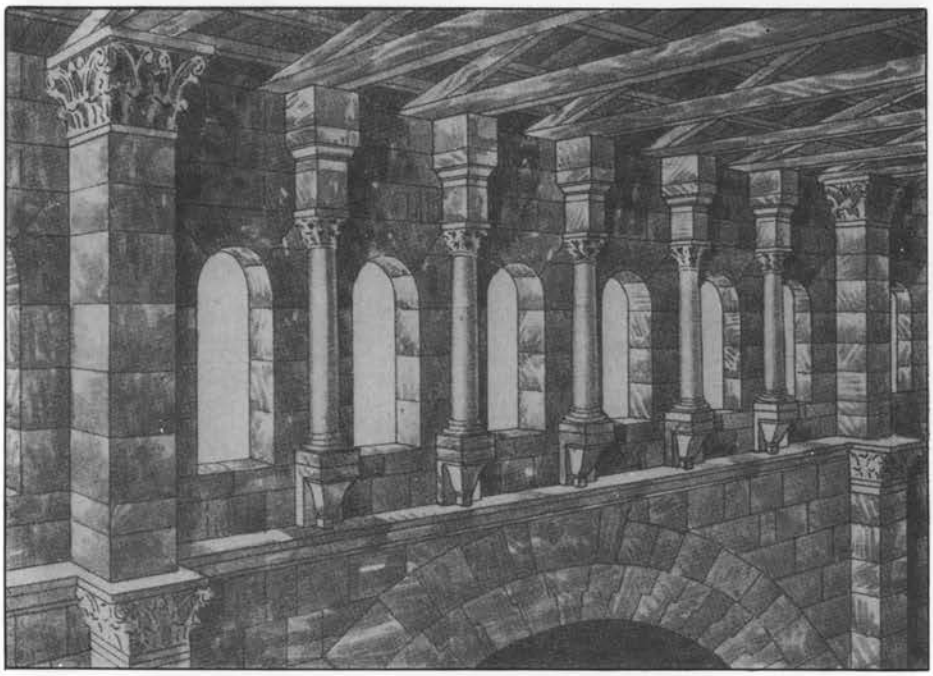

Εἰκ. 356. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῶν μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ κιονίσκων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως (Ὀρλάνδος).

ὀρόφους τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τῶν τοίχων τοῦ μέσου κλίτους, ὡς μᾶς διδάσκει τὸ παράδειγμα τῆς μεγάλης βορειοαφρικανικῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης [3] (Tebessa) (εἰκ. 319).

Εἰς πάσας τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας – ἐξαιρέσει βεβαίως τῶν τῆς Αὐρανίτιδος (Χαουράν) – τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἄκρα τῶν

[1] H. Spanner – S. Guyer, Rusapha (Forschungen zur islamischen Kunst IV), Berlin 1926, πίν. 18.

[2] Gauckler, Les basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. XXVIII.

[3] Ballu, Le monastère de Tebessa πίν. IV καὶ εἰκ. 14 – 17.

στεγῶν ἡδράζοντο ἐπὶ τριγωνικῶν τοίχων (ἀετωμάτων), διατρυπωμένων ὑπὸ στρογγύλων ἢ ἄλλου τύπου παραθύρων (εἰκ. 357). Τοιαῦτα ἐκ πελεκητῶν λίθων ἀετώματα διετηρήθησαν ἱκανά, ἔχομεν δὲ καὶ ἀπεικονίσεις ἄλλων ἐπὶ ἀναγλύφων [1] καὶ ψηφιδωτῶν [2], ὥστε κατ' ἀναλογίαν, ἀλλὰ καὶ ἐκ λόγων παραδόσεως ἀκόμη, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς ἀετώματα ὁμοίως θὰ κατέληγον καὶ αἱ στέγαι τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῶν τῆς Ἀχειροποιή-

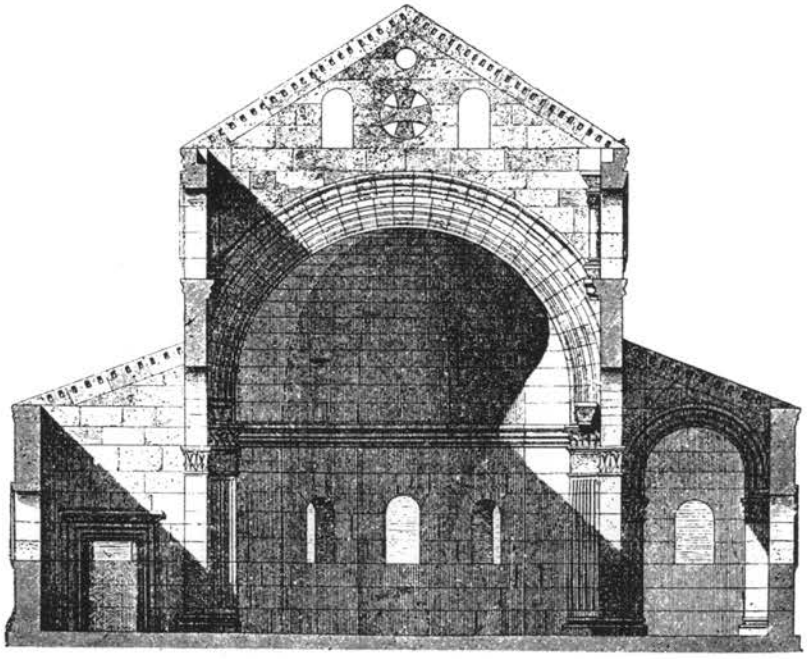

Εἰκ. 357. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς συριακῆς βασιλικῆς τοῦ Τουρμανὶν δεικνύουσα τὰς δοκοθήκας τῶν ξύλων τῆς στέγης καὶ τοὺς κάτωθεν κιονίσκους (De Vogüé).

του καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου [3] καὶ οὐχί (ὡς συμβαίνει ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἀχειροποίητον) εἰς τρικλινῆ, ἄνευ ἀετώματος «σκούφιαν» (Walmdach), ἥτις εἶναι προφανῶς τουρκικῶν χρόνων κατασκεύασμα [4]. Εἰς ἀετώματα

[1] Οὕτω π.χ. ἐπὶ τῆς γνωστῆς παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τοῦ μουσείου τοῦ Λατερανοῦ (ἀπεικόνισίς της προχείρως παρὰ O. WULFF, Altchr. und byz. Kunst, εἰκ. 97 καὶ 98), ἐπὶ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Τρεβήρων (εἰκ. 362) καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Μᾶ-Ἴν τῆς Ὑπεριορδανίας βασιλικῆς μὲ παράστασιν ἐκκλησιῶν (R. DE VAUX, Rev. Biblique 1938 πίν. XII - XVI).

[3] Ἡ στέγη τούτου ἀνεστηλώθη ἤδη ὀρθῶς μετ' ἀετώματος πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμάς.

[4] Εἰς ναοὺς καὶ σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ εἰς μεταγενεστέρας ἀκόμη κατασκευὰς τῆς Θεσσαλίας συχνότατα ἀντὶ ἀετώματος ἡ δικλινὴς στέγη παρουσιάζει θλάσιν (κομμᾶν) πβλ. Γ.·Α. ΜΕΓΑ, Θεσσαλικαὶ οἰκήσεις, Ἀθῆναι 1946, σποράδην.

δ' ὡσαύτως πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατέληγεν ἑκατέρωθεν καὶ ἡ στέγη τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου, ἥτις ἀτόπως ἀναπαρεστάθη ὑπὸ τοῦ VAN MILLINGEN[1], ὡς «σκούφια», ἀναμφιβόλως κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς παλαιοτέρας ἀνακατεσκευασμένας στέγας τῶν βασιλικῶν τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κλίσιν τῶν στεγῶν αὕτη εἰς μὲν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν εἶναι περιέργως ἠπιωτέρα (Ἅγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης 20°, Ἅγ. Παῦλος Ρώμης 24°, Μητρόπολις Παρεντίου 25° 30′) εἰς δὲ τὴν βόρειον Συρίαν πολὺ ἀποτομωτέρα (Βέχιο 34°, Ρουβέχα 33° 30′ καὶ Τουρμανὶν 33°, εἰκ. 357).

Τῶν πλαγίων κλιτῶν ἡ στέγη ἐμφανίζει ὁμοίαν περίπου διάταξιν πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους. Ἐπὶ δοκῶν ἐρειδομένων ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ὀπισθίας παρειᾶς τῶν κιονοστοιχιῶν, ἤτοι εἰς τὴν βάσιν τοῦ φωταγωγοῦ, βαίνουσι καὶ πάλιν δοκίδες (εἰκ. 357), ἐφ' ὧν στηρίζονται αἱ κέραμοι. Ἑλκυστῆρες ὁριζόντιοι δὲν τοποθετοῦνται πάντοτε, ἀλλ' ὁσάκις τοποθετοῦνται τὸ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἄκρον των πακτοῦται εἰς τὸ μεταξὺ τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν διάστημα. Ὅπως δὲ οἱ ἑλκυστῆρες τοῦ μέσου κλίτους ἐστηρίζοντο κατὰ τὰ ἄκρα ἐπὶ προβόλων, οὕτω ἐνίοτε συνέβαινε καὶ εἰς τὰ πλάγια κλίτη, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Χενσὶρ Γκεσεριὰ τῆς Ἀλγερίας[2].

Εἰς τὰς συνήθεις ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς αἱ στέγαι τοῦ τε μέσου καὶ τῶν ἄκρων κλιτῶν ἔβαινον ἀδιάσπαστοι ἀπὸ τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰς τοὺς μετ' ἐγκαρσίου ὅμως κλίτους ναούς, ὡς καὶ τοὺς σταυρικούς, διεμορφοῦντο κατὰ ποικίλους τρόπους, περὶ τῶν ὁποίων ἤδη λεπτομερῶς ἐπραγματεύθημεν (σ. 166 ἑξ.). Τοῦτο μόνον θὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ τὰς σταυρικὰς βασιλικάς, πρὸς στήριξιν τῆς στέγης κατὰ τὴν συνάντησίν της μὲ τὸν φωταγωγὸν τοῦ μέσου κλίτους ἢ τὸν πύργον τῆς διασταυρώσεως, κατεσκευάζοντο κάτωθεν ὑψηλὰ ἐγκάρσια τόξα (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης, εἰκ. 159 καὶ 165, βασιλικὴ Β Νικοπόλεως, εἰκ. 133, Πανόρμου εἰκ. 133, Δωδώνης εἰκ. 136) ἄλλοτε ἐκ πλίνθων καὶ ἄλλοτε ἐκ λίθων (σταυρικὴ βασιλικὴ Ἁγ. Βαβύλα παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν κ.λ.π. εἰκ. 21).

Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς τοῦ Δ′ αἰῶνος τῆς Ρώμης (Ἅγ. Πέτρου, Ἅγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν, Λατερανοῦ), ὡς καὶ εἴς τινας ἄλλας τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς (Μαναστηρινή) καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος τοῦ Ε′ αἰ. (Νικοπόλεως Α, Δαφνουσίων Λοκρίδος εἰκ. 359) καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Μ. Ἀσίας

[1] Byzantine churches in Constantinople εἰκ. 13.
[2] GSELL, Mon. antiques de l'Algérie II σ. 203.

(Κωρύκου), τὸ κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κατασκευασθὲν ὑψηλὸν ὑποστηρικτικὸν τόξον, ἔλαβε μνημειωδεστέραν μορφήν, στηριχθὲν ἐπὶ δύο ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κιόνων, ὑψηλοτέρων κατὰ κανόνα, τῶν συνήθων κιόνων τῶν γειτονικῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 358).

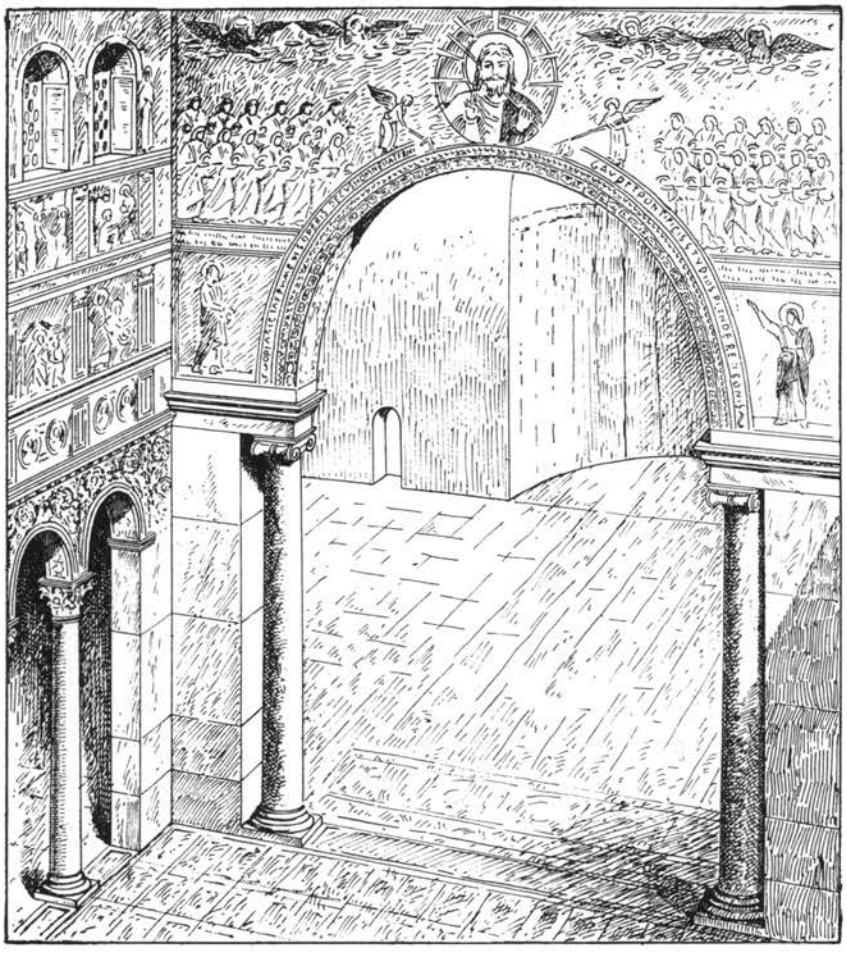

Εἰκ. 358. Τὸ μνημειῶδες θριαμβευτικὸν τόξον μεταξὺ τοῦ μέσου καὶ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πάυλου..

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐγκαρσίου τούτου τόξου ἐπέβαλλεν ὁ καθαρῶς στατικὸς λόγος τῆς δι' αὐτοῦ στηρίξεως τοῦ βάρους τῆς ὑψηλότερον τῆς στέγης τοῦ μέσου κλίτους εὑρισκομένης στέγης τοῦ

ἐγκαρσίου κλίτους. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τόξον τοῦτο ἀπετέλει συνάμα καὶ τὴν κυρίαν εἴσοδον πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος, ὅπερ εἰς τοὺς ὑπεράνω τοῦ τάφου μαρτύρων τῆς πίστεως ἀνεγερθέντας ναοὺς ἐπεῖχε τόπον πρεσβυτερίου, διεμορφώθη ἐπὶ τὸ μνημειωδέστερον, ὡς θριαμβευτικὴ δηλ. ἁψίς, ἀνάλογος πρὸς τὴν κατὰ τὴν χορδὴν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς πολλὰς παλαιὰς βασιλικὰς εὑρισκομένην[1]. Μὲ τὸ διαφορετικὸν ὕψος καὶ τὸν διαφορετικὸν ρυθμὸν τῶν κιόνων της ἡ ἁψὶς αὕτη ἐτόνιζε τὴν ἰδιαιτέραν λειτουργικὴν ἔννοιαν τοῦ χώρου τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους.

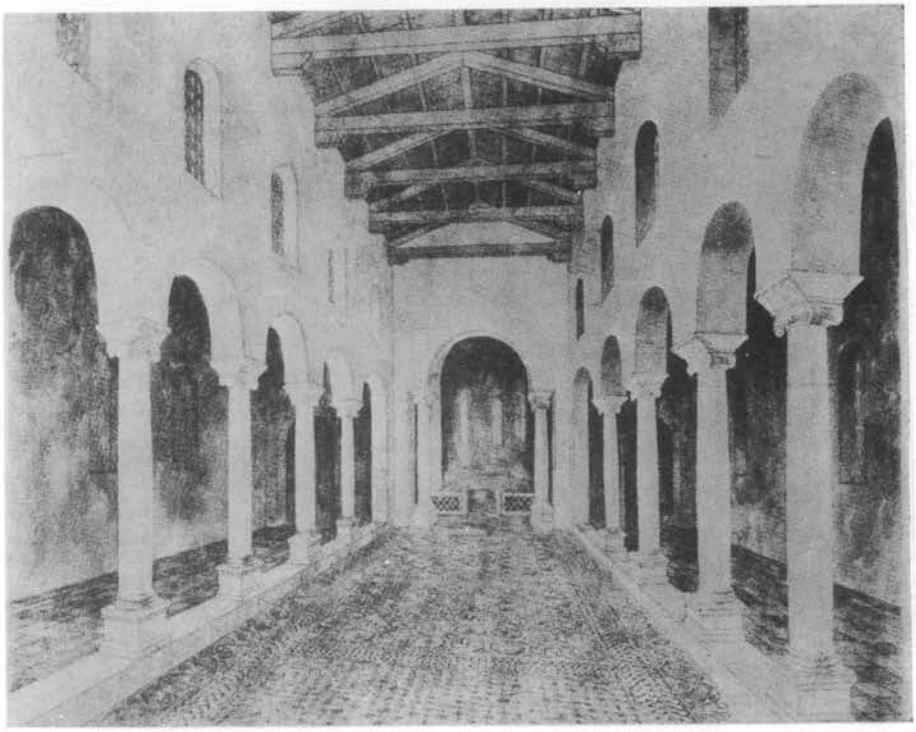

Εἰκ. 359. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος, μὲ τὴν «θριαμβευτικὴν» ἁψῖδα κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ μέσου πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος (Ὀρλάνδος).

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ὑποστηρικτικὰ τῶν στεγῶν τόξα κατεσκευάζοντο, ὡς ἤδη εἴπομεν (σελ. 138), καὶ εἰς τὸν νάρθηκα κατὰ προέκτασιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν, βαίνοντα εἴτε ἐπὶ ποδαρικῶν (παραστάδων) εἴτε ἐπὶ προβόλων (εἰκ. 100) καὶ προοριζόμενα νὰ βαστάσουν ἢ τὴν ἐπὶ

[1] Ὅρα περὶ ταύτης κατωτέρω, εἰς τὸ περὶ τοῦ πρεσβυτερίου κεφάλαιον.

τοῦ νάρθηκος προεκτεινομένην στέγην τοῦ μέσου κλίτους ἢ τὸ πάτωμα τοῦ ὑπερῴου τοῦ νάρθηκος.

Ἡ ἐπικάλυψις τῶν στεγῶν ἐγίνετο συνήθως διὰ πηλίνων κεράμων,

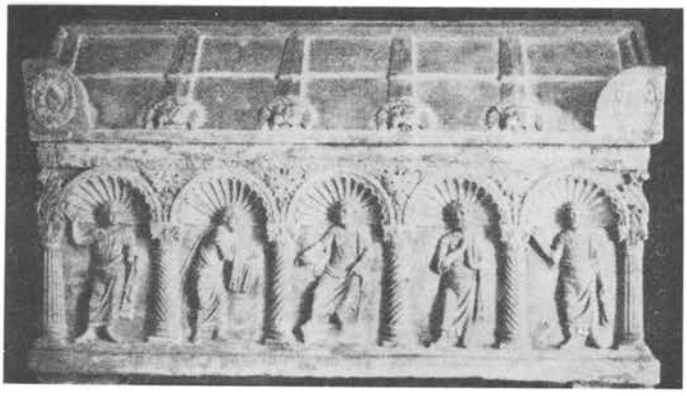

Εἰκ. 360. Σαρκοφάγος Ραβέννας μὲ στέγην ἐκ στρωτήρων καὶ δικλινῶν καλυπτήρων.

αἵτινες, ἀκολουθοῦσαι τὴν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν, κατεσκευάζοντο μὲ μεγάλας διαστάσεις, ἀποτελούμεναι ἐκ πλατέων, ἐπιπέδων στρωτήρων μετ'

Εἰκ. 361. Παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος τῆς Ραβέννας μὲ στέγην ἐκ στρωτήρων καὶ ἡμικυλινδρικῶν καλυπτήρων.

ἀνακεκαμμένων κατὰ τὰ πλάγια χειλέων καὶ ἐκ στενῶν, δικλινῶν (εἰκ. 360) ἢ ἡμικυλινδρικῶν (εἰκ. 361) καλυπτήρων[1], οἵους βλέπομεν καὶ εἰς ἀπεικονίσεις

[1] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 60 εἰκ. 66. Περὶ καλυπτήρων τῆς στέγης κεράμων ὁμιλεῖ καὶ ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνστ. ΙΙΙ, 54, ἔκδ. Heikel σ. 101).

βασιλικῶν ἐπὶ χριστιανικῶν σαρκοφάγων ἢ γεγλυμμένας ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σαρκοφάγων (εἰκ. 360, 361), ὡς καὶ εἰς τὸ περίφημον ἐλεφαντοστοῦν τῶν Τρεβήρων (εἰκ. 362), εἰς τὸ ὁποῖον ἐμφανίζονται τεχνῖται θέτοντες τὰς τελευταίας κεράμους εἰς τὴν στέγην τῆς δεξιᾷ εἰκονιζομένης βασιλικῆς.

Εἰς πλουσίας βασιλικάς, ἱδρύματα αὐτοκρατόρων, αἱ στέγαι ἐκαλύπτοντο δι' ὀρειχαλκίνων ἐπιχρυσωμένων κεράμων [1], διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο καὶ μεγάλη στεγανότης. Οὕτω ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [2] λέγει περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κωνσταντινείου βασιλικῆς, τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων: «*χαλκὸς μὲν ἀντὶ κεράμου φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑετῶν ἀσφάλειαν παρεῖχεν· καὶ τοῦτον δὲ πολὺς περιέλαμπε χρυσός*».

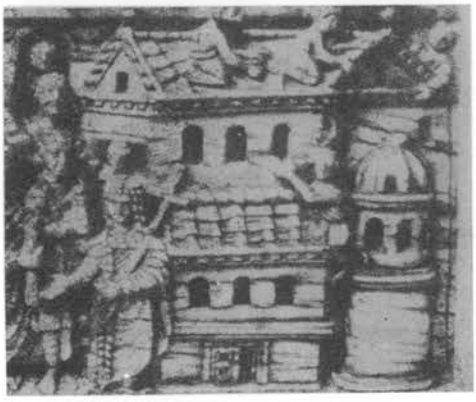

Εἰκ. 362. Τμῆμα ἐκ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Τρεβήρων μὲ τὴν παράστασιν βασιλικῆς.

Σπανιώτερον ἐκαλύπτετο ἡ στέγη καὶ διὰ φύλλων μολύβδου [3], ὡς π.χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα [4].

β') ***Ἡ ὀροφή*** [5]. Τὰ μεταξὺ τῶν ζευκτῶν κενὰ ἐφράσσοντο εἰς τὰς μεγάλας, πολυτελεῖς βασιλικάς, δι' ὁριζοντίας ξυλίνης ὀροφῆς, ἡ ὁποία, κατ' ἀρχαῖα πρότυπα, διεμορφοῦτο μὲ φατνώματα, ἄλλοτε ὀρθογώνια καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνα. Ἰδέαν τοιαύτης φατνωματικῆς ὀροφῆς παρέχει ἡ εἰκὼν 164, ἡ

[1] Ἡ διὰ χαλκῶν κεράμων ἐπικάλυψις ἦτο παλαιὰ ρωμαϊκὴ συνήθεια. Οὕτω π.χ. δι' ὀρειχαλκίνων κεράμων ἐκαλύπτετο ὁ ἐν Ρώμῃ διπλοῦς ναὸς Ἀφροδίτης καὶ Ρώμης· τὰς κεράμους ταύτας ἀπήγαγεν ὁ Κώνστας. Τὸ Πάνθεον τῆς Ρώμης ὡσαύτως ἐκαλύπτετο δι' ὁμοίων κεράμων, ἃς ἀπέσπασεν ὁ Πάπας Ὀνώριος ὁ Ι (625 - 638), ἵνα καλύψῃ δι' αὐτῶν τὴν στέγην τοῦ Ἁγ. Πέτρου (Liber Pontif. Rom. ἐν βίῳ Ὀνωρίου).

[2] Βίος Κωνσταντίνου IV, 58 (Heikel σ. 141).

[3] Χαρακτηριστικὸν τῆς εὐρείας διαδόσεως τῆς διὰ μολύβδου καλύψεως τῶν στεγῶν εἶναι τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἀκμάσαντος ΝΙΚΗΤΑ ΤΟΥ ΠΑΦΛΑΓΟΝΟΣ (Βίος Ἰγνατίου, Ε. Π. 105 στ. 549 Β): «*καὶ οὕτω βιαίως ἐπέθετο τὸ πνεῦμα* (= ὁ ἄνεμος), *πολλῶν μὲν ἐκκλησιῶν, πολλῶν δὲ παλατίων καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ δὲ οἴκου τὸν μόλιβον οἷα μεμβράνας συνελίσσων καὶ εἰς τοὔδαφος κατασπῶν*».

[4] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 36 (Heikel σ. 94): *τὰ μὲν ἐκτὸς δώματα μολίβου περιέφραττεν ὕλη*.

[5] Σημειώνω ἐνταῦθα, ὅτι οἱ παλαιοχριστιανικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς συχνὰ συγχέουσι τὴν ὀροφὴν πρὸς τὴν στέγην. Οὕτω π.χ. ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνστ. IV, 58, Heikel σ.141) ἐνῷ προφανῶς ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὀροφῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων λέγει: *λεπτοῖς φατνώμασι τὴν στέγην χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω δὲ ὑπὲρ ταύτην... χαλκὸς μὲν ἀντὶ κεράμου* κλπ. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ΕΥΣΕΒΙΟΣ ὀνομάζει τὴν ὀροφὴν «*εἴσω στέγην*» (Βίος Κωνστ. III, 36, Heikel σ. 94).

σημερινὴ ὀροφὴ τῆς ἐν Ρώμῃ Μ. Παναγίας (εἰκ. 323) καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν (εἰκ. 124).

Κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα αἱ ξύλιναι μετὰ γλυφῶν κοιλότητες τῆς ὀροφῆς ὑπὸ μὲν τῶν λογίων ὠνομάζοντο *φατνώματα* ἢ *φατνώσεις*, ὑπὸ δὲ τοῦ λαοῦ *λακωνάρια* (lacunaria). Ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων Μακάριον ἐρωτᾷ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἂν προτίθεται νὰ κατασκευάσῃ τὴν ὀροφὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως «*λακωναρίαν ἢ δι' ἑτέρας τινὸς ἐργασίας*[1]». Ὁ δὲ ἐπίσκοπος Νόλης Παυλῖνος, περιγράφων τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν εἰς Νόλαν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Φήλικος, λέγει: "*totum extra concham basilicae spatium alto et lacunato culmine dilatatur*[2]„. Τέλος διὰ φατνωματικῆς ὀροφῆς φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο καὶ τὸ μέσον κλῖτος τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς σχετικῆς ἐκφράσεως τοῦ ΧΟΡΙΚΙΟΥ[3].

Αἱ φατνωματικαὶ ὀροφαὶ τοῦ τε μέσου καὶ τῶν ἄκρων κλιτῶν συχνότατα ἐβάφοντο ἢ ἐχρυσοῦντο. Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ[4] λέγει περὶ τῆς ὀροφῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι διῃρέθη εἰς φατνώματα, τὰ ὁποῖα ἐχρυσώθησαν. Διὰ δὲ τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως γράφει ὁ αὐτὸς ΕΥΣΕΒΙΟΣ[5], ὅτι ἡ ὀροφή της ἔλαμπεν ἀπὸ χρυσόν[6]. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ὁ ΝΥΣΣΗΣ[7] περιγράφει μίαν χρυσωμένην ὀροφὴν ὡς ἑξῆς: «*Ὁρᾷς τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς τοῦτον ὄροφον, ὡς καλὸς ἰδεῖν, ὡς γλαφυρῶς ταῖς γλυφαῖς ἐπανθεῖ τὸ χρυσίον;*». Τέλος περὶ τῆς παρὰ τὴν Ρώμην βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἱππολύτου ὁ Ἱσπανὸς ποιητὴς ΠΡΟΥΔΕΝΤΙΟΣ[8] γράφει, ὅτι «*ἡ διπλῆ κιονοστοιχία στηρίζει τὰ φατνώματα τῆς στέγης, τὰ ὁποῖα βαίνουν ἐπὶ χρυσῶν δοκῶν*». Καὶ ἄλλοι δ' ἐπίσης ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς Δύσεως μνημονεύουσι χρυσωμένας ὀροφάς[9].

Κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα τὰ φατνώματα, λόγῳ τῆς πρὸς ἀντεστραμμένον

---

[1] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Βίος Κωνσταντίνου III, 32 (Heikel σ. 92).

[2] Epist. 32 ad Severum.

[3] Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. II, 53 (Förster - Richtsteig σ. 41).

[4] Βίος Κωνσταντίνου IV, 48: *λεπτοῖς φατνώμασι τὴν στέγην χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν.*

[5] Βίος Κωνσταντίνου III, 36,7: *τὰ δὲ τῆς εἴσω στέγης γλυφαῖς φατνωμάτων ἀπηρτισμένα, χρυσῷ τε διαυγεῖ δι' ὅλου κεκαλυμμένα, φωτὸς οἷα μαρμαρυγαῖς τὸν πάντα νεὼν ἐξαστράπτειν ἐποίει.*

[6] Ὁ W. SACKUR (Byz. Zeitschr. 26 [1926] σ. 213) ὑποστηρίζει ὅτι αἱ κωνσταντίνειοι βασιλικαὶ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Βηθλεὲμ δὲν εἶχον ἐπίπεδον φατνωματικὴν ὀροφὴν ἀλλὰ μετὰ φατνωμάτων καμάραν, ἤτοι κυλινδρικὸν θόλον, συμφώνως πρὸς τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ (Βίος Κωνσταντίνου III, 32, Heikel σ. 92 ἑ.).

[7] MIGNE Ε.Π. τ. 46 στ. 544 - 545.

[8] Peristephanon XI, v. 219.

[9] SIDONIUS APOLLINARIS, Epist. βιβλίον II, ἐπιστ. X, v, 85 (σ. 506 τῆς ἐκδόσεως Sirmond). ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, Βιβλ. II εἰς Ζαχαρίαν 8, Ἐπιστ. II καὶ VIII. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, Serm. XV, 1. Ἀργό-

κάλαθον ὁμοιότητός των, ὠνομάζοντο καὶ *καλαθίσκοι*. Οὕτω ΧΟΡΙΚΙΟΣ ὁ ΓΑΖΑΙΟΣ [1] περιγράφων τὴν ἐν Γάζῃ βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου λέγει, ὅτι ἡ ὀροφή της ἀπηρτίζετο ἀπὸ «*ξύλα πολυτελῆ καλαθίσκοις κεκαλυμμένα*». Κατὰ τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ὁ ΜΑΛΑΛΑΣ [2] ἀναφέρει, ὅτι ὁ καῖσαρ Βάλης «*ἐκαλάθωσε τὰς ὑποροφώσεις*».

τερον βασιλικαί τινες ὠνομάσθησαν, λόγῳ τῆς χρυσωμένης ὀροφῆς των, χρυσοούρανοι (in coelo aureo) ὡς π.χ. ἡ ἐν Ραβέννᾳ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μαρτίνου, ἡ ὕστερον Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου·

[1] Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν II, 53 (ἔκδ. Förster – Richtsteig σ. 41,13).

[2] Χρονογραφία 339,6 (Βόννης).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄

ΘΥΡΑΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Α. ΘΥΡΑΙ.

1. ***Θέσις καὶ ἀριθμός.*** Ἡ θέσις καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸ μέγεθος, τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπὸ τοπικὰς ἀκόμη συνηθείας. Οὕτω αἱ στενομήκεις συνήθως μονόκλιτοι βασιλικαὶ ἠρκοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς μίαν μόνον θύραν ἀνοιγομένην ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν ἔναντι τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου [1], ἄλλοτε δὲ εἰς τὴν ἑτέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν [2], συνηθέστερον τὴν νοτίαν. Σπανιώτερον ἠνοίγοντο δύο θύραι ἤτοι ἡ μὲν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἡ ἄλλη ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν [3], ἢ δύο ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς [4]· ἐνίοτε πάλιν ἑκάστη πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς, διετρυπᾶτο ὑπὸ μιᾶς, δύο ἢ τριῶν θυρῶν [5]. Ὁσάκις αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ εἶχον καὶ νάρθηκα ἡ πρὸς αὐτὸν ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως ναοῦ ἐγίνετο διὰ δύο ἢ τριῶν θυρῶν [6] (εἰκ. 117).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς τρικλίτους βασιλικάς, αὗται πρὸς μὲν τὸν νάρθηκα ἢ τὸ αἴθριον συνεκοινώνουν διὰ τριῶν κατὰ κανόνα θυρῶν — ἀριθμὸν τὸν ὁποῖον ὁρίζει καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου (ὅρα σ. 28) — ἤτοι διὰ μιᾶς εἰς ἕκαστον κλῖτος. Ὁσάκις ὅμως τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους ἦτο μέγα — ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴν τοῦ Στουδίου — τότε τοῦτο συνεκοινώνει πρὸς τὸν νάρθηκα διὰ τριῶν θυρῶν (τρίθυρον), ὡς ἡ εἰκὼν 349 δεικνύει.

---

[1] Παραδείγματα: *Συρία*, Ντὲρ - Ἴτζ - Τζουβανί (BUTLER, Early Churches εἰκ. 191 Ε), Ἴλ - Ἀντερίν (ἔ. ἀ. εἰκ. 191 G). *Ἀλγερία*, Παρεκκλήσιον Τιπάσης (GSELL, Mon. ant. Alg. II εἰκ. 152). *Ἰταλία*, Ρώμη Ἁγ. Βαλβῖνα (R. KRAUTHEIMER, Corpus basil. chr. I εἰκ. 56). *Ἑλλάς*, βασιλικὴ Τεγέας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Jahrb. d. Inst. 1934 Arch. Anz. σ. 156).

[2] *Ἀλγερία*. Βασιλικαὶ Θιβίλιος (Announa) (GSELL, ἔ.ἀ. εἰκ. 115) καὶ Χενσὶρ Γκεσεριά (GSELL, ἔ. ἀ. εἰκ. 123).

[3] *Συρία*. Βασιλικαὶ Βαβούδας (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 67, ἡμετέρα εἰκ. 117), βασιλικὴ Ἄντς (BUTLER, Early Churches εἰκ. 12), Οὔμ - Ἴτζ - Τζιμὰλ ἀνατ. ναός (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 16), Λουμπέν (εἰκ. 40).

[4] Ντὲρ - Ἴλ - Κάφ (BUTLER, εἰκ. 13), Νταμὶτ - Ἴλ - Ἀλυά (BUTLER, εἰκ. 15), Μπανακφούρ (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 77), Νουριγέ (εἰκ. 79), Κφὲρ (εἰκ. 80), Ρμπεά (εἰκ. 81).

[5] *Συρία*. Βασιλικὴ Σουρκανυά (Τ΄ αἰ.) (LASSUS, Sanct. chrét. de Syrie εἰκ. 19, BUTLER ἔ.ἀ. εἰκ. 160), Σρὶρ (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 78), Κάσρ Ἰβλισύ (παρεκκλ.) (BUTLER, εἰκ. 158), Χαρὰβ Σέμς (BUTLER, Early Churches εἰκ. 191 C), Μπρὰδ Ν. Δ. ναὸς (ἔ. ἀ. εἰκ. 191 F), Οὔμ - Ἴτζ - Τζιμάλ, βασιλικὴ Ἰουλιανοῦ τοῦ 345 (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 11), Οὔμ - Ἴτζ - Τζιμάλ (BUTLER, Early Churches εἰκ. 41). *Ἑλλάς*. Βασιλικὴ «Θησείου» (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β΄ [1936] σ. 208 εἰκ. 6), Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1924 σ. 4 εἰκ. 6).

[6] *Συρία*. Βαβούδα (DE VOGÜÉ, ἔ. ἀ. πίν. 67, ἡμετέρα εἰκ. 117).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰς πεντακλίτους βασιλικάς, αὗται ἄλλοτε μὲν ἔφερον πέντε θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ αἴθριον ἢ τὸν νάρθηκα, ἤτοι μίαν εἰς ἕκαστον κλῖτος, ὡς π. χ. ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 26), ἡ τοῦ Ἁγ. Ἐπιφανείου εἰς Σαλαμῖνα τῆς Κύπρου[1] καὶ ἡ συριακὴ βασιλικὴ τῆς Σουβέδας[2], ἄλλοτε ὅμως μόνον τρεῖς, τῶν δύο ἄκρων κλιτῶν παραμενόντων ἀθύρων, ὡς συνέβαινεν εἰς τὴν κωνσταντίνειον βασιλικὴν τῆς Βηθλεὲμ[3] (εἰκ. 13 Α καὶ 13 Β) καὶ ὡς ρητῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ[4] διὰ τὴν κωνσταντίνειον βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα (πβλ. ἡμετέραν εἰκόνα 12). Ὅταν δὲ πάλιν τὸ μέσον κλῖτος εἶχε μέγα πλάτος, τότε ἀντὶ μιᾶς ἔφερε τρεῖς θύρας πρὸς τὸ αἴθριον, ὡς συνέβαινεν εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Ρώμης (εἰκ. 125) τὸν Ἅγ. Παῦλον (εἰκ. 125) καὶ τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τοῦ Λατερανοῦ (εἰκ. 125), οἵτινες ἔχουσιν ἐν συνόλῳ ἕξ ἢ ἑπτὰ θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ αἴθριον.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα ἐπικοινωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπεκράτει ὁμοιομορφία διὰ πάσας τὰς χώρας, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς ἀνοιγομένων θυρῶν. Οὕτω εἰς πλείστας βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς[5], εἷς τινας τῆς Ἱσπανίας[6], πολλὰς τῆς Ἑλλάδος[7] καί τινας τῆς Μ. Ἀσίας[8] καὶ τῆς

[1] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 3 σελ. 5.

[2] DE VOGÜÉ, La Syrie centrale πίν. 19.

[3] J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine εἰκ. 16.

[4] Βίος Κωνσταντίνου III, 38.

[5] Παραδείγματα: Θίβιλις (Announa) (GSELL, Mon. Ant. Alg. II εἰκ. 114), Χενσὶρ-Ἐλ-Ἀτέχ (GSELL, ἔ. ἀ. εἰκ. 116), Μπενιάν (εἰκ. 117), Μπιάρ – Ἐλ – Κερμπά (εἰκ. 119), Δξεμίλα (εἰκ. 121), Γκεσεριά (εἰκ. 123), Κερμπὲτ Γκιδρά (εἰκ. 124), Ἐλ Χαμιέτ (εἰκ. 125), Χασνάουα (εἰκ. 125), Λαμπέση (εἰκ. 128), Μορσότ (εἰκ. 130), Σιδὶ Ἐμπαρέκ (εἰκ. 133), Τιγκζίρτ (εἰκ. 137), Χενσὶρ Τικουμπαῖ (εἰκ. 141), Τιμεδούτ (εἰκ. 142), Τιμγκάδ (εἰκ. 143), Τίπασα (εἰκ. 147), Ζάνα (εἰκ. 153).

[6] Βασιλικαὶ: Σὸν Περέτο παρὰ τὴν Μαγιόρκαν (Βαλεαρίδων) (Annuari de Estudis Catalans XX, Barcelona 1923, σ. 737 ἑξ. J. PUIG I CADAFALCH, Byzantion I [1924] σ. 522 εἰκ. 1), Σὰ Γκαρότγια (CADAFALCH, ἔ. ἀ. σ. 223 εἰκ. 4).

[7] Στόβοι (EGGER, Öst. Jahresh: 24 [1929] σ. 45 εἰκ. 26), Νικόπολις βασιλικαὶ Β καὶ Γ (Π.Α.Ε. 1937 σ. 78 παρένθ. πίναξ καὶ σ. 83 εἰκ. 9), Δωδώνη (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Π.Α.Ε., 1930 σ. 56 πίν. 1), Ἀμφίπολις (Ε. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Π.Α.Ε. 1920 σ. 86), Δῖον (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 180 εἰκ. 11), Δημητριάς (Α. Ε. 1929 σ. 181 εἰκ. 12), Λάϊ Πηλίου (WACE – DROOP, BSA XIII [1906 – 7] πίν. Χ), Θεοτόκου Πηλίου (WACE – DROOP, BSA XIII [1906 – 7] πίν. Χ), Δαφνούσια Λοκρίδος (ORLANDOS, Byzantion V [1929] σ. 208 εἰκ. 1), Γλυφάδα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. 5 [1930] σ. 259 εἰκ. 7), Ἐλευσίς (ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α. Ε. 1929 σ. 184 εἰκ. 15), Ἐρεσὸς Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Δ. 1929 σ. 30 εἰκ. 30), Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 44 εἰκ. 46), Χαλινάδος Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. τ. Γ', 1937, σ. 117 εἰκ. 2), Λεβὴν Κρήτης (GEROLA, Atti del R. Ist. Veneto di Scienze τ. 74 [1915] σ. 1153), Συῖα Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ζ' [1953] σ. 340 εἰκ. 2), Τηγάνι Σάμου (A. M. SCHNEIDER, A. M. 54 [1929], σ. 111 εἰκ. 2), Ἡραῖον Σάμου (SCHNEIDER, ἔ. ἀ. σ. 122 εἰκ. 14), Ἀρχασία Καρπάθου (JACOPICH, Edifici bizantini di Scarpanto, Rodi 1925, σ. 8 εἰκ. 2).

[8] Δεσεμπέ Πισιδίας (ROTT, Kleinas. Denkm. εἰκ. 8), Πέργης Β (ROTT, ἔ. ἀ. εἰκ. 21).

Συρίας[1], οὐδεμία ἀνοίγεται θύρα κατὰ τὰς μακρὰς πλευράς. Ὁσάκις δ' ἠνοίγοντο θύραι εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ αὗται εἰς μὲν τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Β. Ἀφρικὴν ἦσαν συνήθως μοναὶ[2] ἢ σπανιώτερον διπλαῖ[3] καὶ συχνὰ ὡδήγουν εἰς προσκεκολλημένα πρὸς τὸν ναὸν βοηθητικὰ διαμερίσματα, ὡς π. χ. εἰς βαπτιστήρια (βασιλικαὶ: Ἀχειροποιήτου εἰκὼν 118, Τούμπας[4], Βραυρῶνος[5], Ὄρους Ναβαῦ[6]) ἢ παρεκκλήσια (βασιλικαὶ Σικυῶνος[7]) ἢ πλάγια κατηχούμενα (βασιλικὴ Ἐπιδαύρου, εἰκ. 26, Μητρόπολις Γεράσων εἰκ. 17[8]) ἢ ξενοδοχεῖα (Ἀργάλων Λέσβου[9], Μαστιχάρη Κῶ) ἢ σκευοφυλάκια (Φθιωτίδων Θηβῶν Β'[10]) ἢ μαρτύρια (βασιλικαί: Φθιωτίδων Θηβῶν Δ[11], Κορίνθου[12] εἰκ. 135, Ἰλισοῦ Ἀθηνῶν[13], Θεβέστης[14], Μπράδ[15]), ἢ ἑστίας (βασιλικὴ Φθιωτίδων Θηβῶν Β)[16], εἰς δὲ τὴν Συρίαν ἔφερον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ τοῦτο διότι, κατὰ παλαιὰν παράδοσιν ἐφαρμοσθεῖσαν ἤδη ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων εἰς τὰ *ἐκὰλ* καὶ τὰ *χιλανί* των, ἡ εἴσοδος εἰς τὰ ὀρθογώνια ἐν γένει ἀσσυριακὰ κτίσματα δὲν ἐγίνετο ἀπὸ τῆς στενῆς ἀλλά, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς καὶ ἰδίᾳ τῆς νοτίας. Οὕτω εἰς τὰς συ-

---

[1] Σουβέδα (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 19), Τάφχα (DE VOGÜÉ, πίν. 17, ἡμετέρα εἰκ. 183), Σάκα (ἡμετέρα εἰκ. 184, BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 9), Ντάνα (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 191 Η), Παλμύρα (WIEGAND, Palmyra σ. 32 πίν. 18), Οὔμ - Ἐλ - Χαλακίλ (LASSUS, Sanct. εἰκ. 16), Βηθλεὲμ βασιλικὴ Γεννήσεως (J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine, London 1901, εἰκ. 16).

[2] *Ἑλλάς:* μία θύρα πρὸς νότον παρὰ τὸ ἱερόν: βασιλικαὶ Φιλίππων (LEMERLE, Philippes πίν. XVI), Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ Π.Α.Ε. 1952 σ. 96 εἰκ. 1), ἢ ἀνὰ μία πρὸς Ν καὶ πρὸς Β συνήθως παρὰ τὸ ἱερόν: βασιλικαὶ Νικοπόλεως Α (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Α.Ε. 1917 σ. 49 εἰκ. 1), Φθιωτίδων Θηβῶν Α (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 πίν. Β), Φανῶν Χίου (ORLANDOS, Mon. byz. de Chios II, 1930 πίν. 6), Ἀργάλων Λέσβου (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Α. Δ. 1930 σ. 5 εἰκ. 1), Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 5 εἰκ. 1), Λόφου Νεμέας (ἀδημοσίευτος εἰσέτι). *Παλαιστίνη:* Βασιλικὴ Γενεσίου Γεράσων (CROWFOOT, Early ch. in Palestine εἰκ. 10), βασιλικὴ Γεννήσεως Βηθλεέμ (CROWFOOT, ἔ. ἀ. εἰκ. 16). *Β. Ἀφρική:* Αἶν Ζιαρά (GSELL, Mon. Alg. II σ. 161), Καστιλιόνε (ἔ. ἀ. εἰκ. 187), Κωνσταντίνη (ἔ. ἀ. εἰκ. 193), Χενσὶρ - Ἐλ - Χαμάμ (σελ. 210), Ματιφού (εἰκ. 129), Τιγκζίρτ (εἰκ. 187), Τιμγκάδ (εἰκ. 144).

[3] Βασιλικὴ Ὀλυμπίας (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 171 εἰκ. 5).

[4] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929, σ. 177 εἰκ. 9.

[5] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 74 εἰκ. 1.

[6] Revue Biblique 1934, 124 ἑξ.

[7] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 82 εἰκ. 1.

[8] J. W. CROWFOOT, Early churches in Palestine εἰκ. 12.

[9] ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Α. Δ. 1930, σ. 5 εἰκ. 1.

[10] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929, σ. 112 εἰκ. 155.

[11] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1936 πίν. Α.

[12] SHELLEY, Hesperia 1943 πίν. XII.

[13] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1919, σ 3 εἰκ. 3.

[14] St. GSELL, Mon. Ant. Alg. II εἰκ. 134.

[15] J. LASSUS, Sanct. chr. de Syrie εἰκ. 77, BUTLER, Early Churches εἰκ. 33.

[16] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α Ε. 1929 σ. 119 εἰκ. 155.

ριακὰς βασιλικὰς συναντῶμεν συχνὰ θύρας εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ δὴ συχνότερον εἰς τὴν νοτίαν. Καὶ ἄλλοτε μὲν συναντῶμεν εἰς τὰς τρικλίτους Συριακὰς βασιλικὰς μίαν καὶ μόνην θύραν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς [1] καὶ πολὺ σπανίως μίαν ἐπὶ τῆς βορείου [2], ἄλλοτε δ' ἀνὰ μίαν ἐπί τε τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς [3]· ἄλλοτε πάλιν ἀνοίγονται δύο ἢ τρεῖς θύραι ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ οὐδεμία ἐπὶ τῆς βορείου [4] ἢ δύο ἐπὶ τῆς νοτίας καὶ δύο ἐπὶ τῆς βορείου [5] καὶ τέλος, εἴς τινας μεγάλας βασιλικάς (μητροπόλεις), τρεῖς ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τρεῖς ἐπὶ τῆς βορείου [6], ἅπαξ δὲ μόνον ἀνοίγονται τέσσαρες θύραι πρὸς νότον καὶ τρεῖς πρὸς βορρᾶν, ὧν ἡ μία ἄγει πρὸς μαρτύριον [7].

Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀνοιγομένων, μίαν ἢ δύο θύρας συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἤτοι ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τοίχων. Καὶ εἰς μὲν τὴν Συρίαν λόγῳ τῆς μετὰ παστοφορίων διατάξεως τῶν βασιλικῶν ἡ παρουσία θυρῶν ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἀποκλείεται. Μόνην ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν ἡ βασιλικὴ τῆς Τάφχας [8] (εἰκ. 183), ἥτις δὲν φέρει παστοφόρια, καὶ αἱ βασιλικαί: τοῦ Ζεβέδ [9] (ἀν. ἐκκλ.), τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Ζορὰ [9] καὶ ἡ βασιλικὴ Α τοῦ

---

[1] Μπασουφάν (BUTLER, Early Churches in Syria (εἰκ. 71), Ἴλ Ἀντερίν (εἰκ. 88), Μπόσρα (εἰκ 117), Μπακίρα δυτ. ἐκκλ. (εἰκ. 137), Μπετίρ (εἰκ. 150).

[2] Νιμρέ (BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 28), Ζεβέδ (εἰκ. 38), Ἴλ – Καρίς (εἰκ. 95), Οὔμ – Ἴτζ – Τζιμὰλ Νουμεριανοῦ (εἰκ. 115), Ντεχές (εἰκ. 140).

[3] Οὔμ – Ἴτζ – Τζιμάλ, Ν. Δ. ναὸς BUTLER, εἰκ. 42), Οὔμ – Ἴτζ – Τζιμάλ, ναὸς Κλαυδιανοῦ BUTLER, εἰκ. 44). Σέϊκ Σλεμάν (εἰκ. 56) Ἁγ. Τριὰς Ἴλ Ἀντερίν (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 87), Ντὲρ – Τὲλ – Ἀδέ (εἰκ. 99) Οὔμ – Ἴτζ – Τζιμάλ (εἰκ. 114), Κσεδσμπέ (εἰκ. 144 καὶ 220), Μουαλάκ (εἰκ 172), Ἴλ Φιρτζέ (εἰκ. 173), Ἴλ Ἀντερίν, ναὸς Ἀρχαγγέλων (BUTLER, εἰκ. 193).

[4] Μπαμπίσκα (BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 46 ἡμετέρα εἰκ. 22,1) Ντὰρ Κιτά, Ἅγ. Παῦλος καὶ Μωυσῆς (εἰκ. 48), Κάσρ Ἰπλισύ (εἰκ. 53), Χάς, νοτ. ἐκκλ. (εἰκ. 134) Μπακίρα, ἀν. ἐκκλ. (εἰκ. 15), Μπράδ (εἰκ. 151), Μπατούτα (εἰκ. 153), Μπαουδέ (ἡμετέρα εἰκ. 23,4), Ἴτ – Τουμπά (εἰκ. 175), Μπετίρζα (εἰκ. 64), Μπανκούζα, β. ναός (εἰκ. 21), Κιρμπὶτ Χάς (εἰκ. 36), Κσεδσμπέ (εἰκ. 47), Τζουβανιγέ (εἰκ. 192), Σιμκὰρ (εἰκ. 197).

[5] Μιτζλέγια (BUTLER, εἰκ. 23), Ρουβέχα (BUTLER, εἰκ. 26), Καράβ – Χέμς (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 31), Μπράδ (εἰκ. 33) Μαρατά (εἰκ. 85), Κὰσρ – ιλ – Μπενάτ (εἰκ. 96), Τουρμανίν (εἰκ. 98), Ντὲρ Σεμάν (εἰκ. 105), Ἴλ Ρουαγιέ (εἰκ. 113), Μπέχιο (εἰκ. 149), Ντὲρ Σαμπίλ (εἰκ. 65), Φιντρέ (εἰκ. 72), Ζεβὲδ ἀν. ν. (εἰκ. 84), Μπουρντακλί (εἰκ. 130), Μπανκούζα ν. ναός (εἰκ. 131), Χὰς ν. ναός (εἰκ. 134), Ντὰρ Κιτὰ Ἅγ. Σέργιος (εἰκ. 142), Ρουβέχα, ν. Μπίζου (BUTLER, εἰκ. 156, ἡμετέρα εἰκὼν 53), Ἴλ – Ἀντερίν, μητρόπολις (BUTLER εἰκ. 170).

[6] Μονόκλιτος βασιλικὴ Ἰουλιανοῦ τοῦ 345 μ.Χ. (BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 11), τρίκλιτος βασιλικὴ Σιμκὰρ (ἔ.ἀ. εἰκ. 27), Κὰλβ – Λουζέ (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 193), Γέρασα, Μητρόπολις (CROWFOOT, ἔ. ἀ. εἰκ. 12), Ἅγ. Θεόδωροι (ἔ. ἀ εἰκ. 13).

[7] Μπράδ (LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie εἰκ. 77).

[8] DE VOGÜÉ, La Syrie centrale πίν. 17.

[9] BUTLER, Architecture and other arts εἰκ. 111.

[10] BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 148.

Νταΐρ - Σολαΐβ [1]. Τοὐναντίον ἡ χρῆσις θυρῶν πρὸς Ἀνατολὰς ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ εἰς βασιλικὰς τῆς ἑλληνιστικῆς περιοχῆς, ὡς π.χ. εἰς Αἴγυπτον [2], Μ. Ἀσίαν [3], Κωνσταντινούπολιν [4], εἰς τὰ Βαλκάνια [5] καὶ δὴ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα [6], ὑφίστατο δὲ τέλος καὶ εἰς τὰς μεγάλας, πεντακλίτους βασιλι-

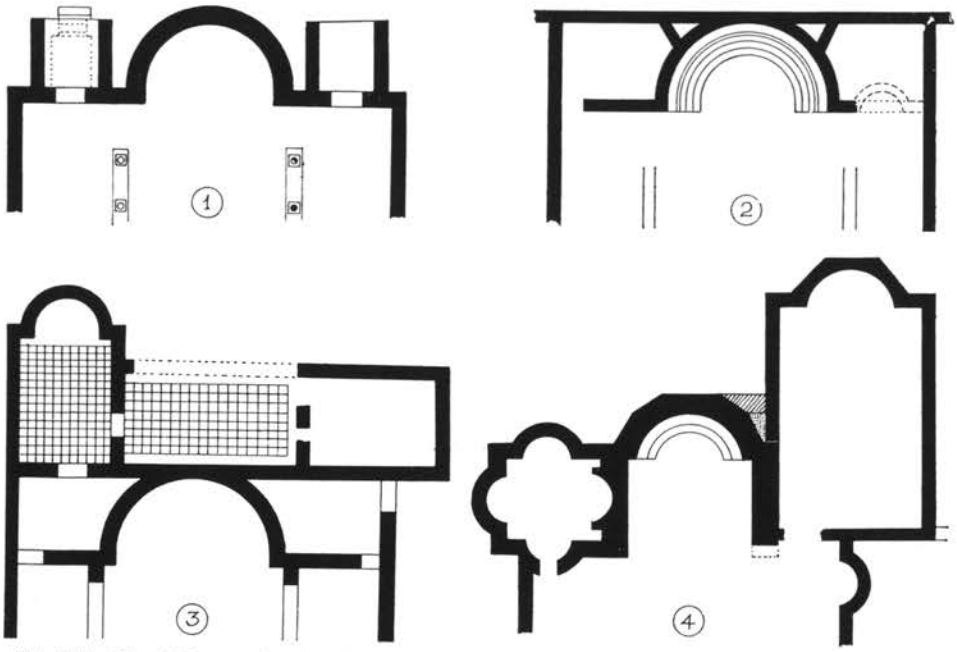

Εἰκ. 363. Παραδείγματα βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος μὲ θύρας κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ ναοῦ. 1. Φθιωτίδων Θηβῶν Δ, 2. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 3. Ἀχλαδερῆς Λέσβου, 4. Ἀρνίθας Ρόδου.

κὰς τῆς Ρώμης (Ἅγ. Πέτρον εἰκ. 125, Ἅγ. Παῦλον εἰκ. 125, Ἅγ. Ἰω-

[1] Mél. Univ. St. Joseph de Beyrouth 1939 πίν. 1.

[2] Ἅγ. Μηνᾶς, βασιλικὴ Ἀρκαδίου (K. M. KAUFMANN, Das Menasheiligtum Stadt, Leipzig 1910, εἰκ. 22 καὶ 23)

[3] Μίλητος (TH. WIEGAND, Abh. Preuss. Akad. Phil - hist. Klasse 1908 σ. 30), Ἔφεσος (Forschungen in Ephesos IV, 1 σ. 29 καὶ 52), Νίκαια, παλαιὰ Ἁγ. Σοφία (N. BROUNOF, Echos d'Orient 24 [1945] σ. 471-481), Χοτζὰ Καλεσσὶ Ἰσαυρίας (HEADLAM, J.H.S. Suppl. Papers II, 1893), Κώρυκος (S. GUYER, Mon. As. Min. Ant. II σ. 99), Δεσεμπὲ Πισιδίας (ROTT, Kleinas. Denkm. εἰκ. 8).

[4] Ἅγ. Ἰωάννης Στουδίου (V. MILLINGEN, Byz. Ch. in Constantinople εἰκ. 12), προϊουστινιάνειος Ἁγ. Εἰρήνη (W. S. GEORGE, The Church of S. Eirene at C/ple, Oxford 1912, πίν. 1).

[5] Σουβοδόλ (F. MESESNEL, Bull. Inst. Arch. Bulg. X [1936] σ. 186), Κιουστενδίλ (V. IVANOVA, Ann. du Musée nat. de Sofia 1922-25 σ. 450 εἰκ. 294), Χισσάρ (V. IVANOVA, ἔ. ἀ. εἰκ. 323), Μεσημβρία, παλαιὰ μητρόπολις (A. RASENOV, Églises de Mesemvria, Σόφια 1932, εἰκ. 3), Σάλωνα βασιλικὴ Δ' αἰ. ὑπὸ τὴν σταυρικὴν καὶ ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία (Forschungen in Salona I εἰκ. 61, 62 καὶ 155), Στόβοι (R. EGGER, Öst. Jahresh. 29 [1924] σ. 45 εἰκ. 26).

[6] Παραμυθιά (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Π.Α.Ε. 1930 σ. 63 εἰκ. 9), Φίλιπποι, βασιλικὴ Α (P. LEMERLE,

άννην τοῦ Λατερανοῦ εἰκ. 125, ὅπου μάλιστα ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο θύραι ἑκατέρωθεν τῆς ἁψῖδος). Αἱ πρὸς ἀνατολὰς ὅμως θύραι αὗται δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρέτουν τὸ ἐκκλησίασμα εἰμὴ μόνον ὁσάκις ὡδήγουν εἴς τι παρεκκλήσιον (βασιλικὴ Βραυρῶνος[1]) ἢ πρὸς νεκρικοὺς θαλάμους (βασιλικὴ Δ Φθιωτίδων Θηβῶν[2] εἰκ. 363,1, βασιλικὴ Α Κορίνθου[3] εἰκ. 135, κωνσταντίνειος βασιλικὴ Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως[4]) ἢ πρὸς δευτερεύοντας βοηθητικοὺς χώρους (βασιλικαὶ Ὑψηλομετώπου εἰκ. 363,2, Ἀφεντέλλη εἰκ. 363,3 καὶ Ἀχλαδερῆς Λέσβου εἰκ. 363,4) ἢ πρὸς αὐλήν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆρχε λατρευτικόν τι μνημεῖον[5] ἢ ἁγίασμα[6], ὁπότε τὸ ἐκκλησίασμα θὰ ἐξήρχετο δι' αὐτῶν ἐν λιτανείᾳ. Συνήθως ὅμως αἱ πρὸς ἀνατολὰς θύραι θὰ ἐξυπηρέτουν τοὺς διακονοῦντας εἰς τὸν ναὸν ἐπισκόπους, ἱερεῖς, διακόνους καὶ νεωκόρους[7], τῶν ὁποίων ἡ κατοικία εὑρίσκετο ἐκεῖ πλησίον, ὡς διδάσκουσι διασωθεῖσαι συριακαὶ καὶ ἄλλαι βασιλικαί.

2. ***Ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις τῶν θυρωμάτων.*** Τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν τῶν μεγάλων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν περιεβάλλοντο ὑπὸ μαρμαρίνου ἢ καὶ πωρίνου (Συρία) ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου προσαρμοζομένου κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ τοίχου, ἐφ' οὗ ἠνοίγοντο. Τὸ πλαίσιον τοῦτο, ὅπερ αἱ ἐπιγραφαὶ ὀνομάζουσιν ἐν τῷ συνόλῳ του *περίθυρον* ἢ *περιφλίωμα*[8], συνετίθετο ἐκ τεσσάρων συνήθως τεμαχίων ἤτοι δύο κατακορύφων σταθμῶν, στηνομένων ὀρθίων ἐπὶ τοῦ κατωφλίου, ἑνὸς ὁριζοντίου ἀνωφλίου, τῆς αὐτῆς καὶ οἱ σταθμοὶ το-

---

Philippes πίν. XVI), Θεσσαλονίκη, βασιλικὴ Τούμπας (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 177 εἰκ. 9), Θάσος, βασιλικὴ Λιμένος, 2 θύραι (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' [1951] σ. 10 εἰκ. 4), Φθιώτιδες Θῆβαι βασιλικαὶ Α, Β καὶ Δ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 πίν. Β καὶ σ. 112 εἰκ. 155 καὶ Π.Α.Ε. 1936 σ. 64 πίν. Α), Σικυών (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 82 εἰκ. 1), Σπέτσαι, βασιλικαὶ Βρούστη καὶ Εὐαγγελιστρίας (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1937 σ. 99 εἰκ. 4 καὶ σ. 105 εἰκ. 12), Κόρινθος βασιλικὴ Β (κατ' ἀνακοίνωσιν Δ. Πάλλα), Λέσβος βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου εἰκ. 363 (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Δ. 1929 σ. 5 εἰκ. 1), Κύπρος βασιλικὴ Ἁγ. Ἐπιφανείου Σαλαμῖνος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου εἰκ. 3).

[1] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1952 σ. 74 εἰκ. 1.

[2] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1936 πίν. Α.

[3] J. M. SHELLEY, Hesperia 1943 πίν. XII.

[4] ΝΙΚ. ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ παρὰ A. HEISENBERG, Grabeskirche und Apostelkirche σ. 12· βλ. σχετικῶς R. EGGER, Forschungen in Salona, τ. I σ. 95.

[5] Πρβ. τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἱερουσαλήμ, ἔνθα εἰς τὴν ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ αὐλὴν εὑρίσκετο ὁ Πανάγιος Τάφος, ὡς ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 12 δεικνύει.

[6] Ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Γεράσων (CROWFOOT, Early Churches in Palestine, London 1941, σ. 64 εἰκ. 13).

[7] Ὅρα σχετικῶς P. LEMERLE, Philippes σ. 374.

[8] CIG IV, 8941. – Öst. Jahresh. 8 Beibl. σ. 78 – A. WILHELM, Öst. Jahresh. 28 (1933) σ. 56. – J. KEIL, Forschungen in Ephesos IV, 1 σ. 98, ἀρ. 28. – H. GREGOIRE, Recueil des inscr. gr. chrét. d'Asie Mineure σ. 20, ἀρ. 73. – W. K. PRENTICE, P.A.E.S. IIIβ. πρβ. καὶ Rev. Et. Gr. 1934 Bull. Epigr. σ. 226. Ὅρα σχετικῶς καὶ P. ROUSSEL, R.E.G. 37 (1924) σ. 79 ἑξ.

μῆς καὶ συναντωμένου πρὸς αὐτοὺς κατὰ γωνίαν 45° (εἰκ. 364), καὶ μιᾶς ὑπὲρ τὸ ἀνώφλιον στέψεως ἢ γείσου, ἐξέχοντος τῶν λοιπῶν μερῶν καὶ πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ πλάγια (εἰκ. 364).

Ἡ ὅλη διαμόρφωσις τοῦ θυρώματος σπανίως ἠκολούθει τὴν πατροπαράδοτον μορφήν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς ἀρχαίους καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ναούς, μὲ σταθμοὺς δηλαδὴ τομῆς ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου, ζωφόρον καὶ γεῖσον μετὰ ἢ ἄνευ καταλοβέων (φουρούσια). Ἐλάχιστα εἶναι πρά-

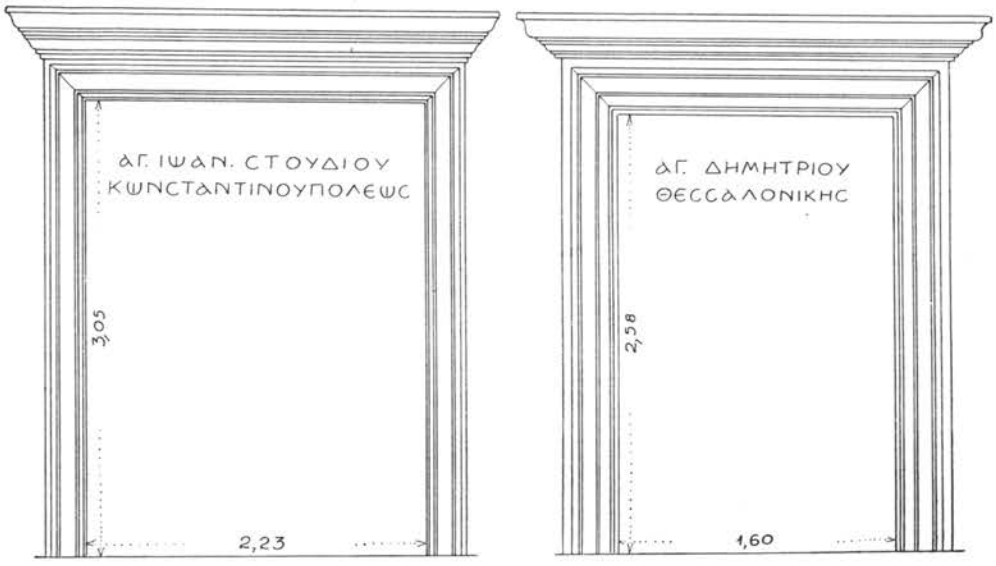

Εἰκ. 364. Περίθυρα τῶν βασιλικῶν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

γματι τὰ παραδείγματα τοιούτων θυρωμάτων, προερχόμενα κυρίως ἐκ Μ. Ἀσίας, ὡς π.χ. τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐφέσου[1] (μέσων Ε΄ αἰῶνος) καὶ τοῦ Τζουμανὶν-τζαμίου[2]. Πολὺ συνηθέστερον τὰ ἀποτελοῦντα τὸ θύρωμα στοιχεῖα ἐπλάθοντο μὲ πολλὰς γλυφάς — κυμάτια καὶ κλιμακηδὸν διατεταγμένας ταινίας. Καὶ εἰς μὲν τὸ καθ' αὑτὸ πλαίσιον τοῦ ἀνοίγματος ἐκυριάρχει τὸ ἀγαπητὸν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἀνατολὴν κυρτὸν ἡμικύκλιον (bombé) (εἰκ. 365), εἰς δὲ τὸ γεῖσον τὸ κοιλόκυρτον κυμάτιον, ὅπερ σχεδὸν πάντοτε ἐσχημάτιζε καὶ τὴν ἄνω αὐτοῦ ἀπόληξιν (σίμαν). Τὸ γεῖσον ἔφερεν ἐνίοτε κάτω καὶ ὀδόντας (Θεολόγος Ἐφέσου, εἰκ. 365, 5), ἡ δὲ κοιλόκυρτος

[1] F. Knoll, Forschungen in Ephesos IV, εἰκ. 71.
[2] H. Rott, Kleinas. Denkm. εἰκ. 17.

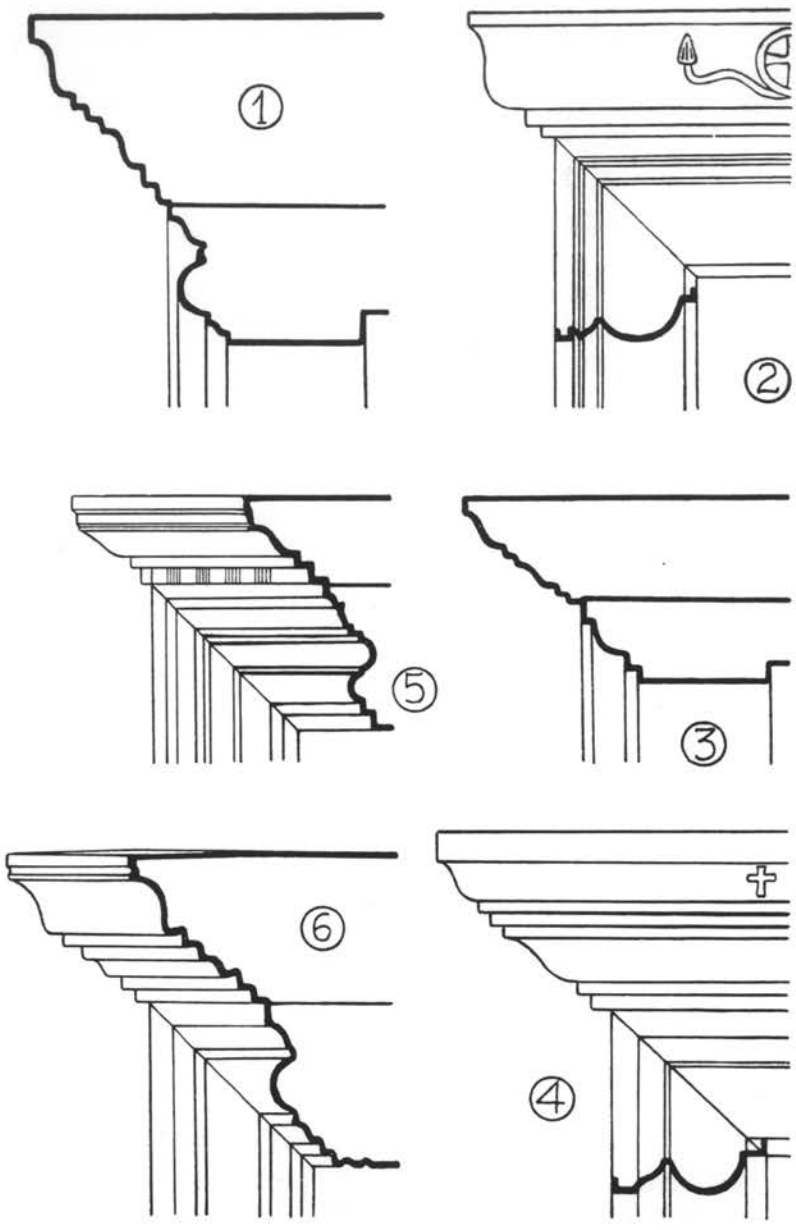

Εἰκ. 365. Τομαὶ περιθύρων τῶν βασιλικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς περιοχῆς:
1, 2, 3 καὶ 4. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου Κων/πόλεως 5. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ἐφέσου
6. Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως.

σίμα ἐκοσμεῖτο ἐνίοτε καὶ μὲ ἀνάγλυπτον σταυρόν, ἄλλοτε ἐλεύθερον ὡς

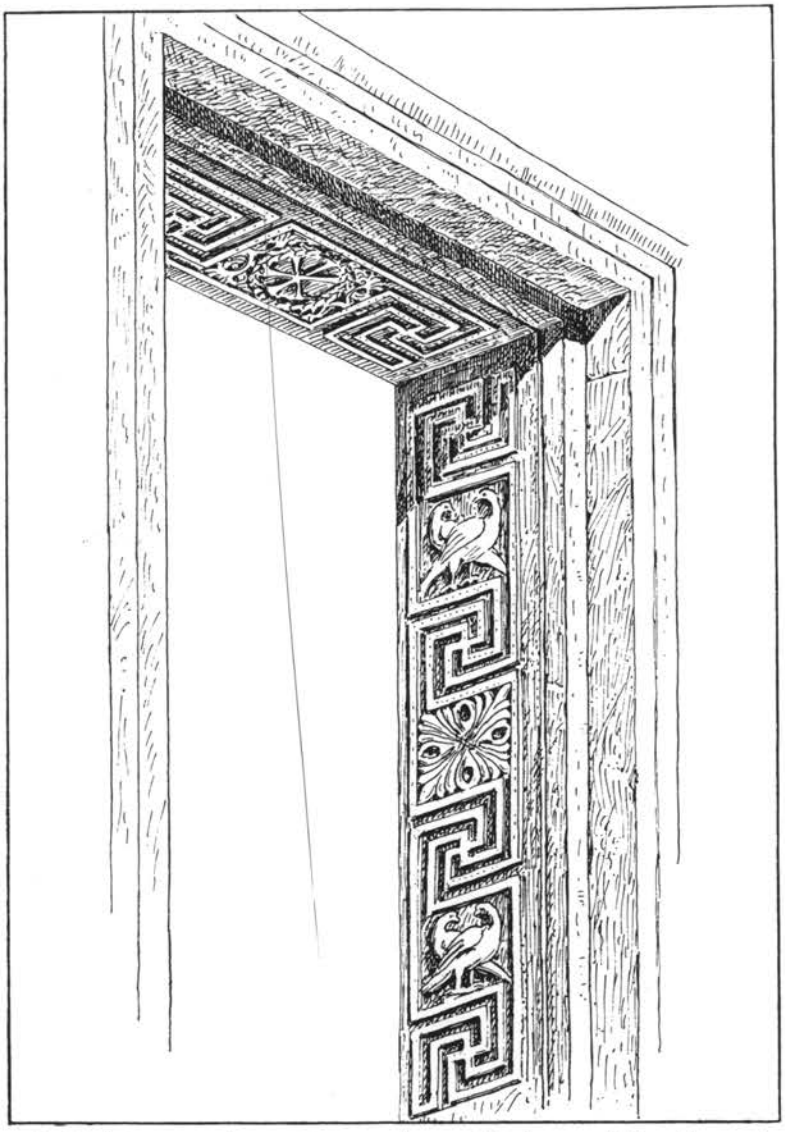

Εἰκ. 366. Ἐπένδυσις τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀνοίγματος δι' ἀναγλύφων πλακῶν. Βασιλικὴ Α Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

ἐν Ἁγ. Εἰρήνῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[1] (εἰκ. 365, 6), καὶ ἄλλοτε ἐντὸς

[1] W. GEORGE, The Church of St. Eirene at Constantinople πίν. 15.

κύκλου ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φύλλα κισσοῦ, ὡς ἐν Ἁγ. Ἰωάννῃ τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 365,2).

Εἴς τινας περιπτώσεις ἐπενεδύοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἁπλῶν ἢ μετ' ἀναγλύφων διακοσμήσεων, καὶ ὁλόκληροι αἱ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ ἀνοίγματος, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ὁριζοντία του ὀροφή. Ὡραῖον τοιοῦτον παράδειγμα διακοσμήσεως δι' ἀναγλύφων ἐν εἴδει πινάκων μὲ μαιάνδρους, πτηνά, ἀνθέμια κλπ. ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ παρέχει ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (εἰκ. 366).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ μαρμάρινα πλαίσια τῶν βασιλικῶν τῆς Κων-

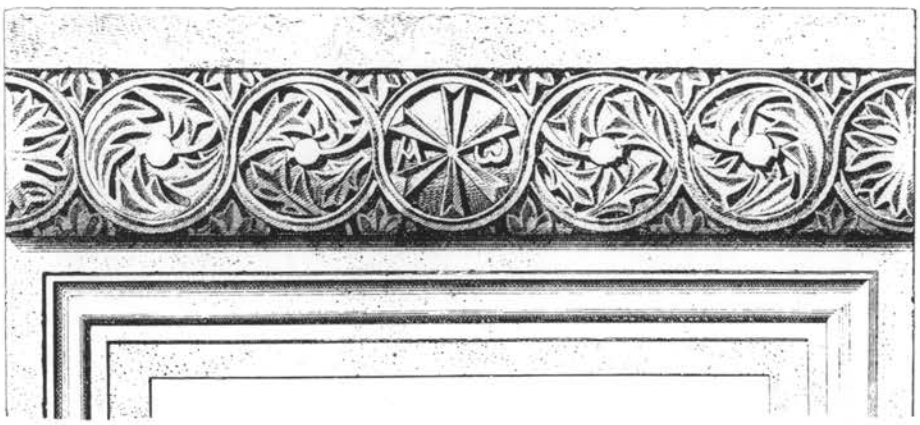

Εἰκ. 367. Ὑπέρθυρον ἐκ τῆς συριακῆς Μουτζελέγιας (De Vogüé).

σταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἅτινα δὲν ἔφερον συνήθως ἀνάγλυφον διακόσμησιν, τὰ πώρινα περίθυρα τῶν Συριακῶν καί τινων Ἀφρικανικῶν βασιλικῶν παρουσιάζουσι μέγαν πλοῦτον διακοσμήσεως, ἰδίᾳ δὲ τὰ ὑπέρθυρα αὐτῶν, ἅτινα συχνάκις ἐκοσμοῦντο οὐ μόνον διὰ σταυρῶν[1] (εἰκ. 369), μονογραφημάτων τοῦ Χριστοῦ[2] (χρισμάτων) καὶ τῶν γραμμάτων Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως[3] (εἰκ. 367) ἀλλὰ καὶ δι' ἁλύσεων, σειρῶν περιδινουμένων ροδάκων (εἰκ. 368) καὶ δὴ καὶ διὰ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ Ἀνατολῇ θέματος τῆς κληματίδος[4], μεταξὺ τῶν κυματοειδῶν βλαστῶν τῆς

[1] Βασιλικὴ Βέχιο (De Vogüé, Syrie centrale πίν. 137).

[2] Βασιλικὴ Ἐλ - Μπαρά (De Vogüé, πίν. 62)

[3] Οὕτω καὶ ἐν Ἀλγερίᾳ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Χενσὶρ Γκουριᾶ ὑπῆρχον τὸ Α καὶ τὸ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ δύο περιστεραί (Gsell, Mon. ant. Alg. II σ. 200). Εἰς ἄλλας πάλιν βασιλικὰς ὑπάρχουσιν ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι ρητόν τι ἢ εὐχὴν ἢ χριστιανικόν τι γνωμικόν (Gsell, ἔ. ἀ. II σ. 138 σημ. 6)· τινὰ τῶν ἐνεπιγράφων ὑπερθύρων ἀνήκουσιν εἰς οἰκίας.

[4] Βασιλικὴ Καναβάτ (De Vogüé, ἔ. ἀ. πίν. 20).

ὁποίας παρεμβάλλονται ἐνίοτε πτηνὰ[1] ραμφίζοντα βότρυς ἢ παίζοντα μεταξὺ τῶν φύλλων. Εἰς δύο μάλιστα περιπτώσεις[2] ἐγλύφησαν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου καὶ αἱ προτομαὶ τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

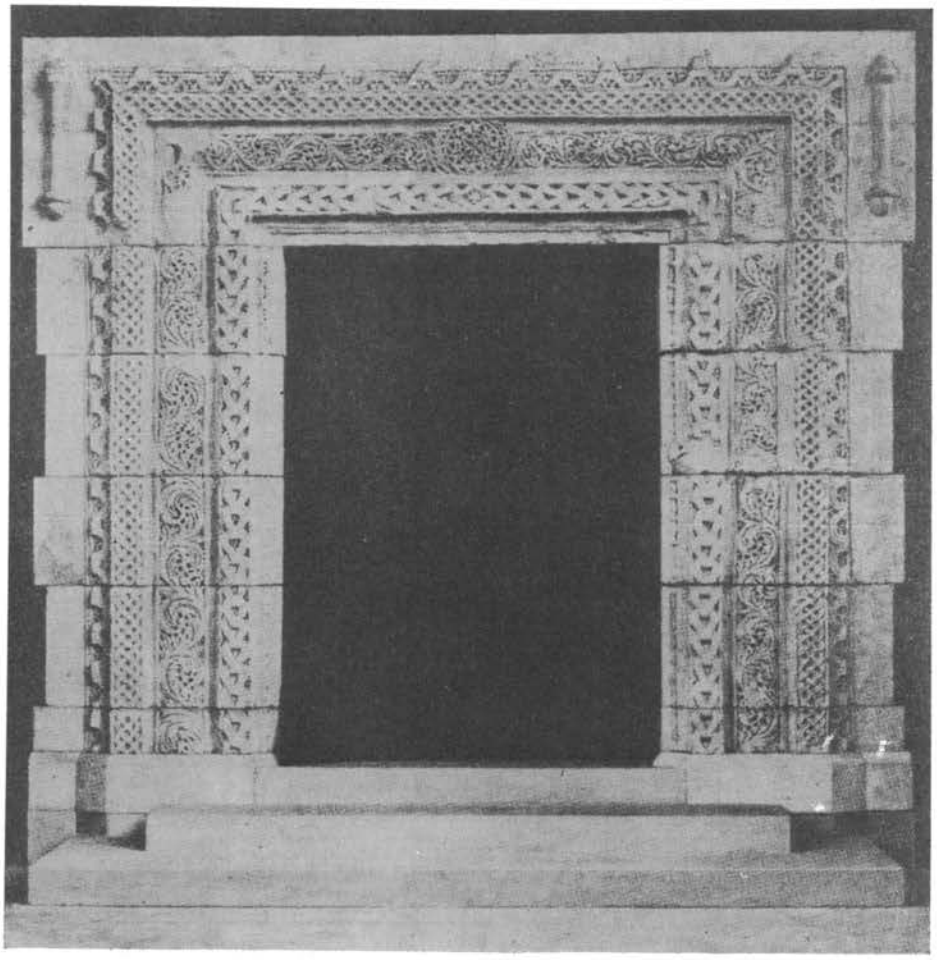

Εἰκ. 368. Θύρωμα τῆς συριακῆς βασιλικῆς τῆς Μπαμπίσκας (φωτογραφία ἐκμαγείου) (Butler).

Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ πρωτότυπος παρυφὴ τοῦ πλαισίου βασιλικῶν τινων (Μπαμπίσκας κλπ.) τῆς Συρίας, ἥτις σχηματίζεται διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων ἡμικυκλίων ἐν εἴδει φεστονίου (εἰκ. 368). Εἰς ἄλλας πάλιν θύρας

[1] Βασιλικὴ Ντάνας (De Vogüé, Syrie Centrale, πίν. 45).

[2] Βασιλικαί: Κάλβ-Λουζέ (De Vogüé, ἔ.ἀ. σ. 136) καὶ Κανασέρ (Lassus, Sanct. εἰκ. 108).

τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον περατοῦται κάτω ἑκατέρωθεν εἰς ἀνάστροφον σπεῖραν ἢ κόμβον (εἰκ. 369).

3. ***Ἐπιγραφαί.*** Συχνάκις ἐπίσης ἐχαράσσοντο ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων τῶν συριακῶν καὶ ἄλλων βασιλικῶν καὶ ἐπιγραφαί, αἵτινες ἄλλοτε μὲν ἐμνημόνευον τὸν κτίτορα τοῦ ναοῦ ἢ τὸν προορισμὸν τοῦ κτηρίου, ἄλλοτε δὲ ἀνέγραφον ἔμμετρα ἐκκλησιαστικὰ ρητά.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν Σεβῆρον ἐπιστολήν του ὁ ἐπίσκοπος Νόλης Παυλῖνος ἀναφέρει ποίας ἐπιγραφὰς συνέθεσε καὶ ἐχάραξεν ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης νέας βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Φήλικος. Ὡσαύτως ἐν Θεβέστῃ τῆς Νουμιδίας καὶ εἴς τινα γειτονικὴν βασιλικὴν εὑρέθησαν ὑπέρθυρα ἐνεπίγραφα [1]. Ἀφ' ἑτέρου εἴς τινα βασιλικὴν τῆς Μ. Ἀσίας ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή [2]. *Εἰρήνη πᾶσι † καθωλικὴ † ἐκκλησία † ἁγία † Κυρίου.* Ὁμοίως εἰς μικρὰν θύραν τοῦ Ἁγ. Ἰωάν. Θεολόγου τῆς Ἐφέσου ἦτο χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ «*Θεολόγε βοήθει Ἰσιδώρῳ οἰκονόμῳ*» [3]. Ὁ Μαλαλας [4] ἀναφέρει τὴν ἔμμετρον ἐπιγραφήν, ἥτις ἐκόσμει τὸ ὑπέρθυρον τῆς μητροπόλεως τῆς Ἀντιοχείας. Τέλος ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς βασιλικῆς τῆς Ρουβέχας ἐν Συρίᾳ ὁ Βίζζος ἐχάραξε τὸ ὄνομα αὐτοῦ [5].

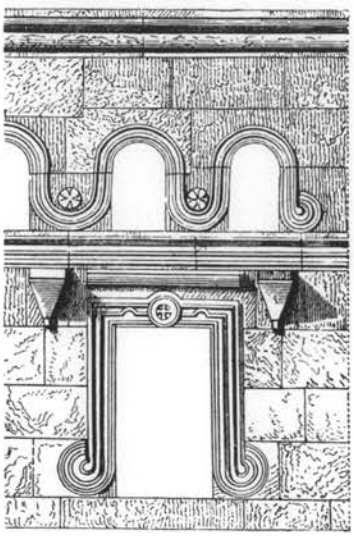

Εἰκ. 369. Θύρα καὶ παράθυρα τῆς συριακῆς βασιλικῆς τῆς Κοκανάγιας (De Vogüé).

4. ***Ἀναλογίαι.*** Ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος εἶναι εἴς τινας βασιλικάς, ἰδίᾳ τῆς Β.

---

[1] Bull. cristiano 1878, 14 καὶ 1880 πίν. IV, εἰκ. 1.

[2] Waddington παρὰ Le Bas, Voyage archéologique en Asie Mineure τ. III ἀρ. 2519.

[3] Ορλανδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 133 εἰκ. 5.

[4] Χρονικὸν σ. 326 (Βόννης).

[5] Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien σ. 96. Συχνότατα ἀπαντῶσιν ἐπιγραφαὶ καὶ εἰς ὑπέρθυρα ἰδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς Συρίας. Οὕτω π.χ. εἰς Ἐλ-Μπαρὰ ἀναγινώσκομεν τὴν ἐκ τοῦ Ψαλμοῦ 120,8 εἰλημμένην φράσιν «*Κύρ(ιος) φυλάξῃ τὴν ἔισοδόν σου καὶ τὴν ἔξοδον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τῶν αἰώνων Ἀμήν*». (De Vogüé, ἔ.ἀ. σ. 82). Ὁμοίως εἰς Δελλούζαν: *Κύριε βοήθει τῷ οἴκῳ τούτῳ καὶ τοῖς οἰκοῦσιν ἐν αὐτῷ. Ἀμήν.* (De Vogüé, σ. 87). Ἀναγράφουσιν ἐπίσης συχνὰ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν θυρῶν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τεχνίτου, ὡς καὶ τὴν ἡμερομηνίαν ἀνεγέρσεως τοῦ κτηρίου. Οὕτω π.χ. ἐν Κοκανάγιᾳ: + *Θεοῦ καὶ Χριστοῦ δύναμις ἀνήγειρεν μηνὸς Λώου α' τοῦ ϡου' ἔτους* (=431 μ. Χ.). *Δόμνος τεχνίτης.* (De Vogüé, σ. 121, Waddington, ἔ.ἀ. ἀρ. 2683) κλπ.

Συρίας[1], ὡς ἡ κλασσικὴ ἤτοι 1:2, εἰς ἄλλας ὅμως — καὶ τοῦτο συνηθέστερον — καταβαίνει εἰς τὸ 1:1.37. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν ἀνατολ. θύραν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 364) εἶναι 1:1.61, εἰς τὴν Ἁγ. Εἰρήνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1:1.40, εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1:1.37 (εἰκ. 364) καὶ εἰς τὴν Μπαμπίσκαν τῆς Συρίας 1:1.38 (εἰκ. 368).

Ἀλλὰ καὶ τοῦ πλάτους τοῦ πλαισίου ἡ ἀναλογία πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος εἶναι τώρα μεγαλυτέρα· εἰς τὴν Μπαμπίσκαν π.χ. τὸ πλάτος τοῦ πλαισίου φθάνει τὸ $^1/_2$ τοῦ πλάτους τοῦ ἀνοίγματος (εἰκ. 368), ἐν ᾧ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Στουδίου εἶναι μόλις τὸ $^1/_8$ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης περίπου τὸ $^1/_5$. Τὴν πρὸς τὰ ἄνω μείωσιν τῶν ἀρχαίων θυρῶν ἀποφεύγουσι συνήθως αἱ παλαιοχριστιανικαί.

Εἰκ 370. Ἀνάγλυπτον τύμπανον ἐκ Μουτζελέγιας τῆς Συρίας (De Vogüé).

5. ***Ἀνακουφιστικὰ τόξα καὶ φεγγῖται.*** Χάριν μεγαλυτέρας ἀσφαλείας τοῦ ὑπερθύρου κατεσκευάζετο συνήθως ὑπεράνω αὐτοῦ ἀνακουφιστικὸν τόξον, ὅπερ ἄλλοτε μὲν ἐγίνετο ἐκ πλίνθων καὶ μάλιστα διπλοῦν, φρασσόμενον κάτωθεν διὰ τοιχοποιίας, ὅπως π. χ., εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[2] καὶ τὴν βασιλικὴν τοῦ Στουδίου[3], εἰς δὲ τὴν Συρίαν[4] καὶ τὴν Β. Ἀφρικὴν[5] ἐκ πωρίνων θολιτῶν ἄλλοτε ἀφιέμενον κάτωθεν κενὸν καὶ ἄλλοτε φρασσόμενον διὰ λίθων[6] ἢ δι' ἀναγλύφων, διατρήτων ἢ μή, τυμπάνων (φεγγιτῶν) (εἰκ. 370).

6. ***Θυρόφυλλα.*** Τὰ τετράξυλα τῶν θυροφύλλων (κάσσες) ἐτίθεντο συνήθως ὄπισθεν ἐγκοπῆς 3-10 ἑκατοστῶν, τὴν ὁποίαν ἔφερον πρὸς τὸ ἔξω μέ-

---

[1] Butler, Early Churches in Suria σ. 182.

[2] Γ. καὶ Μ. Σωτηριου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης εἰκ. 31, 45, 61.

[3] A. van Millingen, Byz. Churches in Constantinople εἰκ. 14, 15. Ebersolt - Thiers, Les églises de Constantinople πίν. II εἰκ. 2 καὶ III εἰκ. 1 καὶ 2.

[4] Βασιλικαὶ Χάς (De Vogüé, Syrie centrale πίν. 65), Ρουβέχας (ἔ.ά. πίν. 69), Βανκούζας (ἔ.ά. πίν. 118), Κάλβ - Λουζέ (ἔ.ά. πίν. 124) κλπ.

[5] Ch. Diehl, Arch. des Missions Sc. IV, 1893 πίν. X, ὁ αὐτὸς ἐν L'Afrique byzantine πίν. VII. Gsell, Mon. ant. Algérie II. σ. 167 Θίβιλις (Announa), σ. 246 Οὔμ - Ἐλ - Μπουαγέ, σ. 328 (Τίπασα).

[6] Βασιλικὴν Φὰν - ἔς - Σεμαλὶ (Lassus, Sanct. chr. de Syrie πίν. LX εἰκ. 3).

ρος τοῦ τοίχου τό τε ἀνώφλιον (εἰκ. 371) καὶ τὸ κατώφλιον (εἰκ. 372). Τὰ

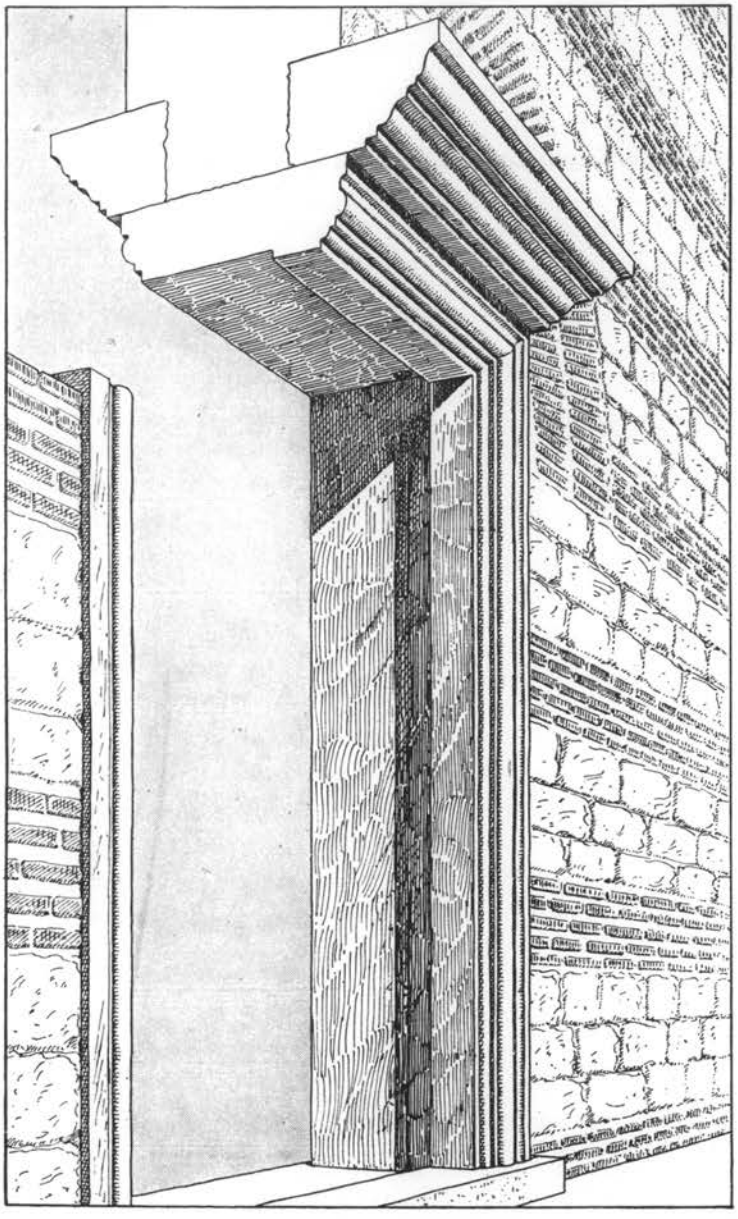

Εἰκ. 371. Περίθυρον παλαιοχριστιαν. θύρας. Προοπτικὴ ἄποψις μετὰ τομῆς τοῦ ὑπερθύρου (Ὀρλάνδος).

δὲ θυρόφυλλα ἐστρέφοντο περὶ ἀκραίους κατακορύφους ἄξονας, τῶν ὁποίων τὸ χαλκοῦν κάτω καὶ τὸ ἄνω πέρας εἰσήρχετο ἐντὸς ἡμισφαιρικῶν κοιλοτήτων

Εἰκ. 372. Τομὴ τοῦ ὑπερθύρου θύρας τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως (George).

λαξευομένων ἐπί τε τοῦ κατωφλίου (εἰκ. 373) καὶ τοῦ ἀνωφλίου (εἰκ. 372). Εἴς τινα μάλιστα κατώφλια διεσώθησαν καὶ οἱ τόρμοι τῶν συρτῶν (εἰκ.

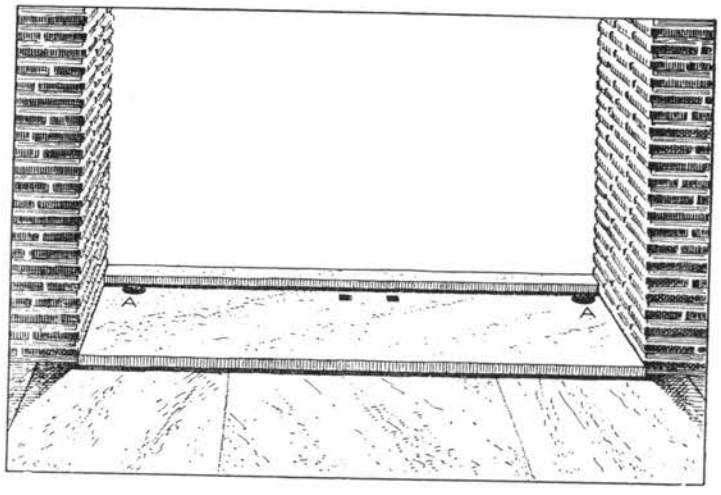

Εἰκ. 373. Κατώφλιον θύρας τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος.

373), δι' ὧν τὰ θυρόφυλλα κλειόμενα καθίσταντο ἀκίνητα. Εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν καὶ αἱ πλάγιαι παρειαὶ τοῦ ἀνοίγματος ἦσαν ἐπενδεδυμέναι δι' ἀναγλύφων παραστάσεων, τὰ θυρόφυλλα ἐτίθεντο ἐντελῶς εἰς τὸ ἔσω μέρος τοῦ ἀνοίγματος (εἰκ. 366).

Αἱ θύραι τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν κατεσκευάζοντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δίφυλλοι, σπανιώτερον δὲ τετράφυλλοι, ὡς ἡ τῆς ἐν Ρώμῃ

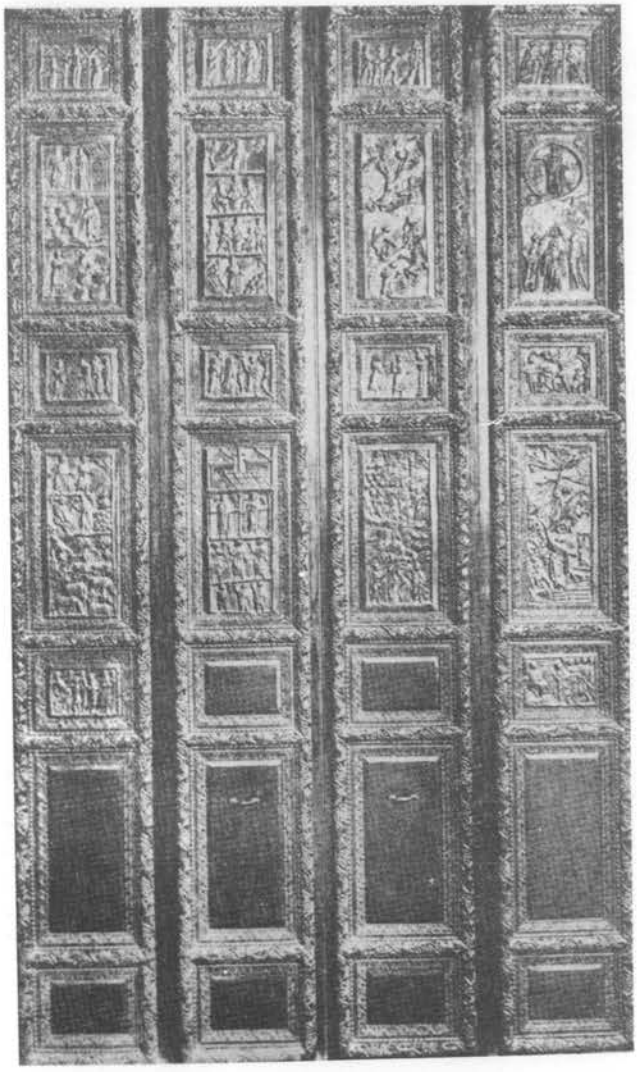

Εἰκ. 374. Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Σαβίνης (Weigand).

βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Σαβίνης (εἰκ. 374) καὶ ἡ τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ (εἰκ. 376). Καὶ εἰς μὲν τοὺς πτωχοὺς ἐπαρχιακοὺς ναοὺς ἤρκουν ἁπλᾶ ξύλινα θυρόφυλλα, κατασκευαζόμενα συνήθως ἐκ ξύλου κυπαρίσσου, μετά τινος

ἁπλῆς γεωμετρικῆς διακοσμήσεως· εἰς πλουσιωτέρας ὅμως βασιλικὰς τὰ φύλλα διεκοσμοῦντο μὲ γλυφὰς καὶ σκαλιστὰς παραστάσεις καὶ πυκνὰ κοσμήματα. Τοιαῦται πολυτελεῖς θύραι μᾶς διεσώθησαν τρεῖς: Μία εἰς τὴν βασι-

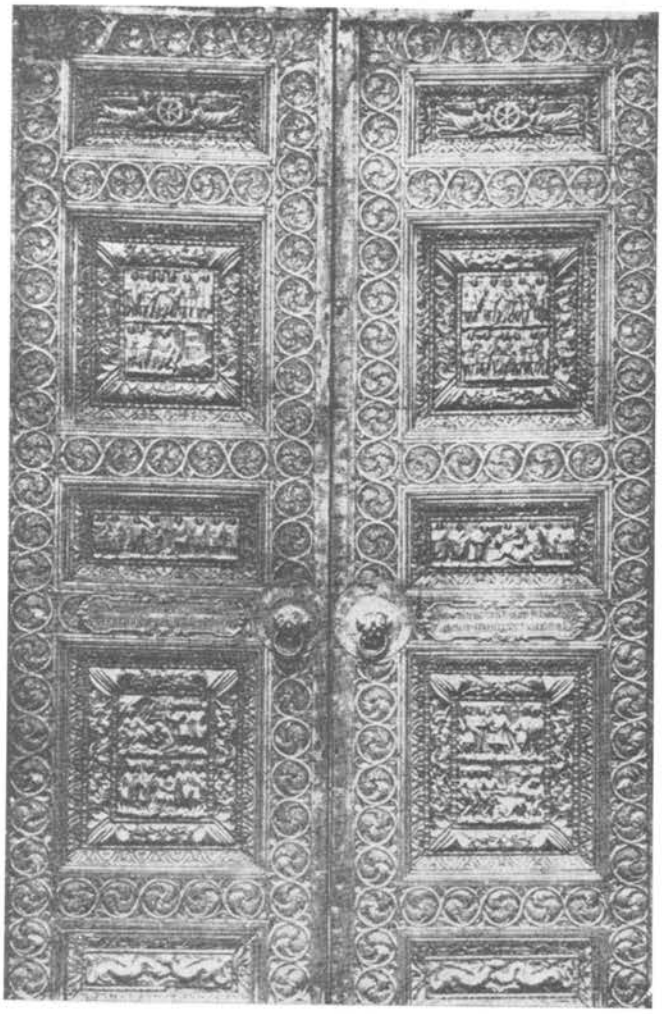

Εἰκ. 375. Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς ἐν Μιλάνῳ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου (Goldschmidt).

λικὴν τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου τοῦ Μιλάνου (387-396) (εἰκ. 375), δευτέρα εἰς τὴν Ἁγ. Σαβῖναν τῆς Ρώμης (περὶ τὸ 430) (εἰκ. 374) (ἀμφότεραι μὲ γλυπτὰ συροπαλαιστινιακῆς τεχνοτροπίας) καὶ τρίτη εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἁγ Αἰκατερί-

νης τοῦ Σινᾶ, ἀφιέρωμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ [1]. Τέλος ὡραίαν ἀπομίμησιν ξυλίνων θυροφύλλων ἐπὶ μαρμάρου μετὰ πλαγιαστῶν φατνωμάτων παρέ-

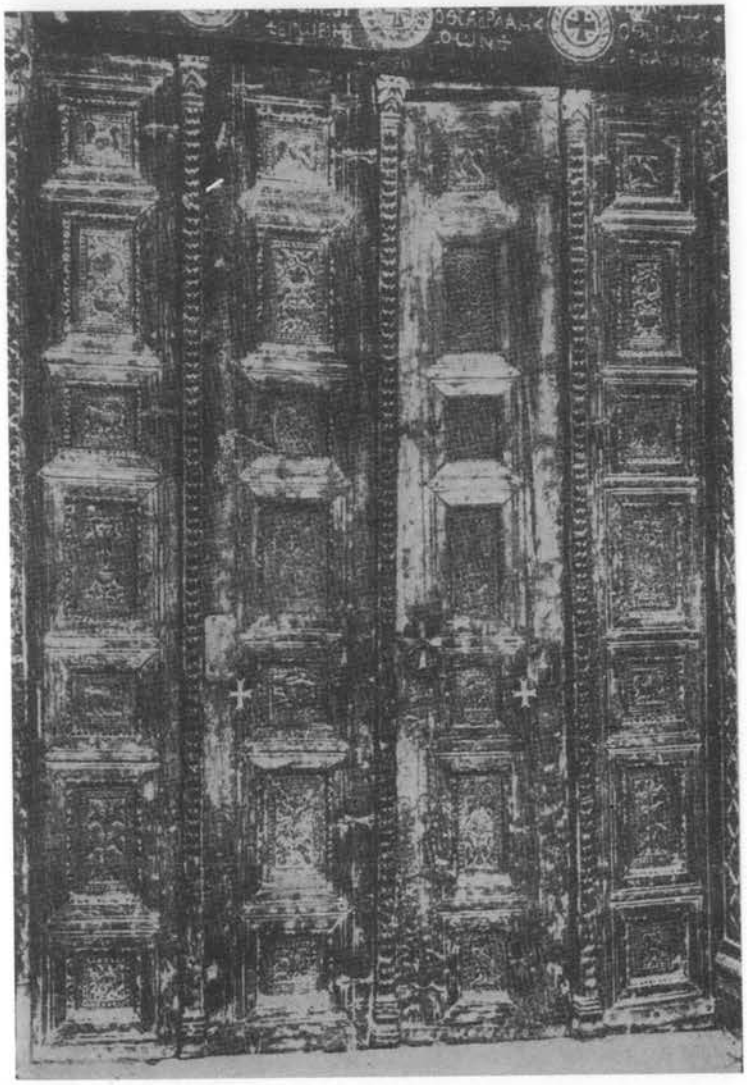

Εἰκ. 376. Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰουστινιανείου Μ. Σινᾶ (φωτογρ. Γ. Σωτηρίου).

χουσι καὶ τὰ εἰς τὰ ὑπερῷα τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως λίθινα

[1] Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 15. Περὶ

θυρόφυλλα [1], ὡς καὶ τὸ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀκαταλήπτου ἐντειχισμένον παλαιοχριστιανικὸν ἀνάγλυφον [2] (εἰκ. 378). Χαλκῶν δὲ θυροφύλλων ἄριστον δεῖγμα παρέχει ἡ «Ὡραία Πύλη» τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἧς εἰκόνα ὅρα παρὰ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, ἔ. ἀ. τ. Α΄

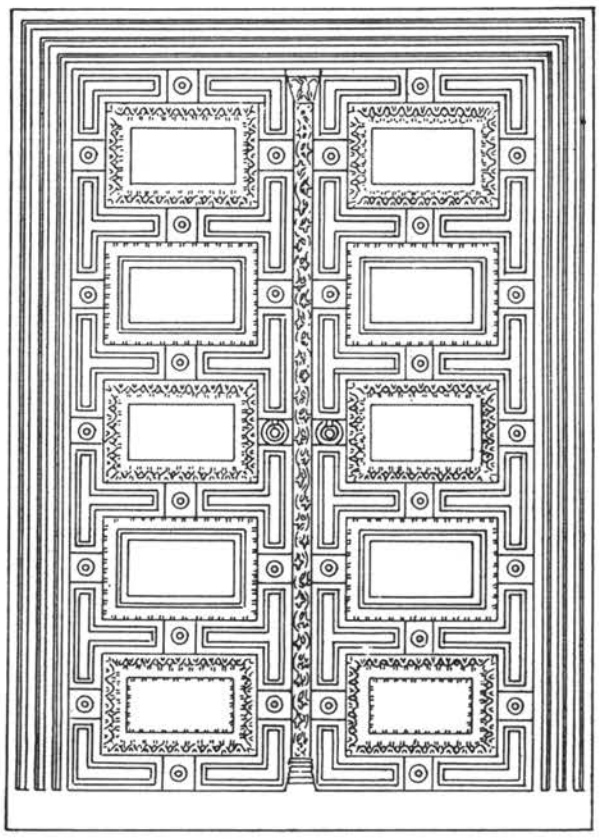

Εἰκ. 377. Ἀπομίμησις ξυλίνων θυροφύλλων ἐπὶ μαρμάρου. Ὑπερῷα Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ὀρλάνδος).

πίν. ΛΒ΄. Κατ' ἀρχαίαν δ' ἑλληνικὴν παράδοσιν τὰ θυρόφυλλα ἀπετε-

τῆς θύρας τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου ὅρα GOLDSCHMIDT, Die Kirchenthür des Hl. Ambrosius in Mailand, Strassburg 1902 καὶ STRZYCOWSKI ἐν Byz. L. 1902, 666, περὶ δὲ τῆς τῆς Ἁγίας Σαβίνης E. WEIGAND, Das altchr. Hauptportal an der Kirche der Hl. Sabina, Trier 1900 καὶ GARUCCI, Storia dell'arte cristiana πίν. 499 καὶ 500. Τέλος τῆς θύρας τοῦ Σινᾶ εἰκόνα παρέσχεν ὁ De BEYLIÉ, L'habitation byzantine σ. 182c.

[1] Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, τ. Β΄ πίν. ΟΔ΄.

[2] VAN MILLINGEN, Byz. Churches in Constantinople πίν. IV, κάτω δεξιᾷ.

λοῦντο ἀπὸ πλείονα ὀρθογώνια τύμπανα, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ πλαγιαστά (εἰκ. 374) ἢ καὶ μόνον πλαγιαστά (εἰκ. 377), περιβαλλόμενα ὑπὸ κυματιοφόρων πλαισίων πλουσίως δι' ἀστραγάλων, φυλλωμάτων ἢ κληματίδων διακεκοσμημένων. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ τύμπανα ἐκαλύπτοντο δι' ἀναγλύφων παραστάσεων μὲ θέματα ἄλλοτε γεωμετρικὰ ἢ φυτικά (θύρα Σινᾶ εἰκ. 376) καὶ ἄλλοτε εἰλημμένα ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὡς βλέπομεν καὶ εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα τῆς Ἁγ. Σαβίνης (εἰκ. 374) καὶ τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου (εἰκ. 375) καὶ εἰς τὰ ἐπὶ κιβωτι-

Εἰκ. 378. Ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν θύρας ἐκ τῆς Μ. Ἀκαταλήπτου Κων/πόλεως.

Εἰκ. 379. Δίφυλλος θύρα ἐπὶ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ Trivulce τοῦ Μιλάνου.

δίου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου[1] καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν Μιλάνῳ ἐλεφαντοστοῦ τῆς συλλογῆς Trivulce (εἰκ. 379) ἀπεικονιζόμενα θυρόφυλλα, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἄλλαι εὐαγγελικαὶ σκηναί.

Εἰς ἄλλας πάλιν βασιλικὰς τὸ ξύλον τῶν θυροφύλλων ἐκαλύπτετο διὰ χαλκῶν ἐλασμάτων, ἅτινα ἔφερον ἐνίοτε καὶ ἀναγλύπτους παραστάσεις. Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ[2] ἀναφέρει, ὅτι ἡ πύλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἱερουσαλὴμ ἦτο χαλκῆ καὶ τόσον βαρεῖα, ὥστε 20 ἄνδρες μόλις ἐπήρκουν διὰ νὰ τὴν κινήσουν. Ὁ αὐτὸς ΕΥΣΕΒΙΟΣ[3] μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ κυρία θύρα τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἦτο κατεσκευασμένη «*παραπήγμασι χαλκοῦ σιδηροδέτοις καὶ ποικίλμασιν ἀναγλύφοις*». Τὰ χαλκᾶ δ' ἐλάσματα τῶν θυροφύλλων ἐστιλβοῦντο ἤ, ὡς ἔλεγον οἱ βυζαντινοί, ἐγανοῦντο. Τοῦτο

[1] DALTON, Catalogue ἀρ. 291 - GRÄVEN, Elfenbeinwerke, Σειρὰ 1 ἀρ. 24.
[2] Ἐκκλησ. Ἱστορία III, 8,4 (ἔκδ. Schwartz σ. 216).
[3] Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 4,41 (ἔκδ. Schwartz σ. 875).

διδάσκουσιν ἡμᾶς οἱ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ[1], οἵτινες ἀναφέρουσι «*πύλας ἐκ γεγανωμένου χαλκοῦ*». Οὐ μόνον δὲ διὰ χαλκοῦ ἀλλὰ καὶ διὰ πολυτιμοτέρων ὑλικῶν ἐπενεδύοντο τὰ ξύλινα τῶν θυρῶν φύλλα. Οὕτω π.χ. ἡ βασίλειος θύρα τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἀργυρᾶ τὰ θυρόφυλλα[2], ΠΑΥΛΙΝΟΣ ὁ ἐπίσκοπος Νόλης ἀναφέρει «aurea limina[3]» διὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Φήλικος καὶ τέλος ὁ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ἐν τῇ πρὸς Δημητριάδα ἐπιστολῇ του[4] κάμνει μνείαν ἐλεφαντίνου διακόσμου τῶν θυροφύλλων[5]. Καὶ εἰς μὲν τὰς πλουσίας βασιλικὰς τὰ θυρόφυλλα ἐκλείοντο διὰ κλείθρου, εἰς δὲ τὰς πτωχοτέρας ἠσφαλίζοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοῦ ρομανισίου, ἤτοι δι' ἐγκαρσίου ξύλου (ἀμπάρας) εἰσερχομένου ἐντὸς ἐγκοπῶν ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν σταθμῶν. Σχετικὸν παράδειγμα παρέχει ἡ ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικὴ τοῦ Χενσὶρ-Ἐλ-Ἀτέχ[6].

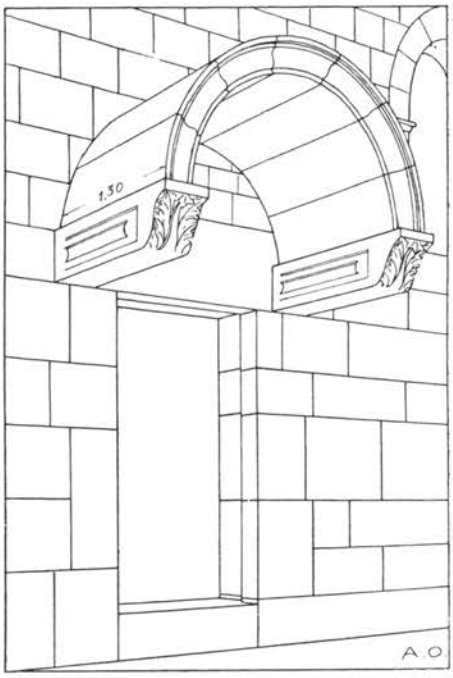

Εἰκ. 380. Προστέγασμα θύρας τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ βασιλικῆς ἔξω τῶν τειχῶν τοῦ Κωρύκου.

7. ***Βῆλα.*** Εἰς τὸ ἄνοιγμα τῶν θυρῶν συνηθίζετο νὰ τίθενται κινητὰ παραπετάσματα, ἄτινα οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *βῆλα*[7]. Διὰ τούτων ἀπεφεύγετο τὸ συχνὸν ἄνοιγμα καὶ κλείσιμον τῶν θυροφύλλων, ἐμετριάζετο δὲ καὶ ὁ ἔξωθεν ἐρχόμενος

[1] 140,9 (Βόννης).

[2] Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. Α σ. 192 (Βόννης), ROBERT DE CLARY παρὰ HOPF, Chroniques grécoromanes σ. 67· πβλ. SALZENBERG, Antike Baudenkmale von K/pel πίν. XVIII καὶ A. M. SCHNEIDER, Byzanz, Berlin 1936, σ. 33. Ἀργότερον καὶ τοῦ νάρθηκος αἱ πύλαι ἐκαλύφθησαν δι' ἀργυρῶν ἐλασμάτων φερόντων τὴν ἐπιγραφὴν *[Θεοφίλου καὶ] Μιχαὴλ Νικητῶν*. (Ἕλλην. Φιλ. Συλλ. Κωνσταντινουπόλεως παράρτ. τόμ. ΙϚ΄ σ. 30)

[3] Poem. XIV, 98 καὶ XVIII, 34.

[4] Λ. Π. 22 στ. 1119, κεφ. 14 ἐπιστ. CXXX (b): *ebore argentoque valvas.*

[5] Καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης ἡ θύρα ἐπενεδύθη διὰ φύλλων ἀργύρου ὑπὸ τοῦ Πάπα Ὀνωρίου τοῦ Α΄ (625 - 28), ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ LIBER PONTIFICALIS ROMANUS (ἔκδ. Duchesne, I σ. 325): *investivit regias in ingressu ecclesiae majores, qui appellatur mediana, ex argento.*

[6] M. SIMON, Mélanges d'Arch. et d'Hist. 51 (1934) σ. 153.

[7] Ἡ Σύνοδος τῆς Ναρβόννης τοῦ 589 ὁρίζει διὰ τοῦ 13ου αὐτῆς κανόνος, ὅτι ὁ ὑποδιάκο-

θόρυβος, ὡς καὶ τὰ ρεύματα. Τὰ βῆλα κατεσκευάζοντο ἐξ ὑποκιτρίνου λινοῦ ὑφάσματος [1] (βύσσου) ἢ καὶ ἐκ χρωματιστοῦ μὲ ποικίλας παραστάσεις ἢ μορφάς [2], τῶν ὁποίων ὅμως τὴν χρῆσιν κακίζει ὁ Ἅγ.Ἐπιφάνειος (394 μ.Χ.), ὅστις καὶ ἀπεμάκρυνε βῆλον κρεμάμενον εἰς θύραν ἐκκλησίας τῆς ἐπαύλεως τῶν Ἀναβλάθων καὶ φέρον εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἢ ἁγίου [3]. Εἷς τινας ναοὺς σώζονται μέχρι σήμερον καὶ τὰ μετάλλινα κοντάρια ἀφ' ὧν ἐκρέμαντο

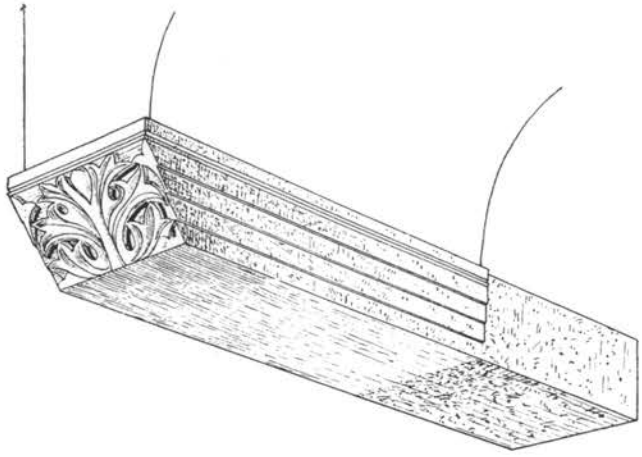

Εἰκ. 381. Πρόβολος προστεγάσματος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Μουσείου) τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

τὰ βῆλα τῇ βοηθείᾳ χαλκῶν κρίκων [4]. Εἰς δὲ τὴν μητρόπολιν τοῦ Παρεντίου [5], τὴν Ἁγ. Εἰρήνην [6] καὶ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [7] διατηροῦνται εἰσέτι ἄνωθεν τῆς βασιλείου πύλης ἄγκιστρα ἐξαρτήσεως

νος ἢ ὁ ὀστιάριος πρέπει νὰ ὑπεγείρουν τὰ βῆλα τῶν θυρῶν, ὅταν πρόκειται νὰ διέλθουν δι' αὐτῶν οἱ πρεσβύτεροι. Τὸ ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ (Βόννης σ. 544,21) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Κωνστάντιος προσέφερεν *εἰς τὰς θύρας τῆς ἐκκλησίας* (Ἁγ. Σοφίας) *ἀμφίθυρα χρυσᾶ* (δηλ. κεντημένα διὰ χρυσῶν κλωστῶν) *διάφορα καὶ εἰς τοὺς πυλεῶνας τοὺς ἔξω χρυσυφῆ ποικίλα.*

[1] PAULINI Nolani Poem. XIV στ. 98.

[2] PAULINUS ἔ.ἀ. XVIII στ. 31 : *vela coloratis figuris.*

[3] Πρβλ. Λ. Π. 22 στ. 526 κεφ. 9 Ἐπιστ. LI (a) πρὸς Ἰωάννην ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων "*velum pendens in foribus ecclesiae tinctum atque depictum et habens imaginem quasi Christi vel sancti cujusdam*„. Βῆλα εἰκονίζονται καὶ εἰς τὰς θύρας τῶν βασιλικῶν, αἵτινες παρίστανται ἐπὶ παλαιοχρ. σαρκοφάγου τοῦ Χριστ. μουσείου τοῦ Λατερανοῦ. Ὅρα εἰκόνα των παρὰ WULFF, Altchr. und. byz. Kunst εἰκ. 97 καὶ 98.

[4] Ὅρα εἰκόνας βήλων εἰς ψηφιδωτὰ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας (εἰκ. 48). Πρβλ. καὶ ἡμετέραν ἀναπαράστασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 336).

[5] ERRARD καὶ GAYET, L'art byz. II, Parenzo, πίν. XXVI.

[6] W. S. GEORGE, The Church of S' Eirene at Constantinople πίν. 15.

[7] ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας τ. Α' σ. 92, εἰκ. 22.

τῶν βήλων ἔχοντα τὴν μορφὴν κεκαμμένου πρὸς τ' ἄνω δακτύλου (εἰκ. 372).

8. ***Προστεγάσματα καὶ προστῷα.*** Πρὸς προστασίαν τῶν εἰς τὸ ὕπαιθρον φερουσῶν θυρῶν καὶ τῶν εἰσερχομένων ἀπὸ τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ἡλίου κατεσκευάζοντο εἰς τὰς πλαγίας θύρας ἢ καὶ τὰς θύρας εἰσόδου βασιλικῶν τινων ἄλλοτε μὲν ἁπλᾶ προστεγάσματα, συνιστάμενα ἐκ λαξευτοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος ἐπὶ δύο λίαν ἐξεχόντων ἀπὸ τοῦ τοί-

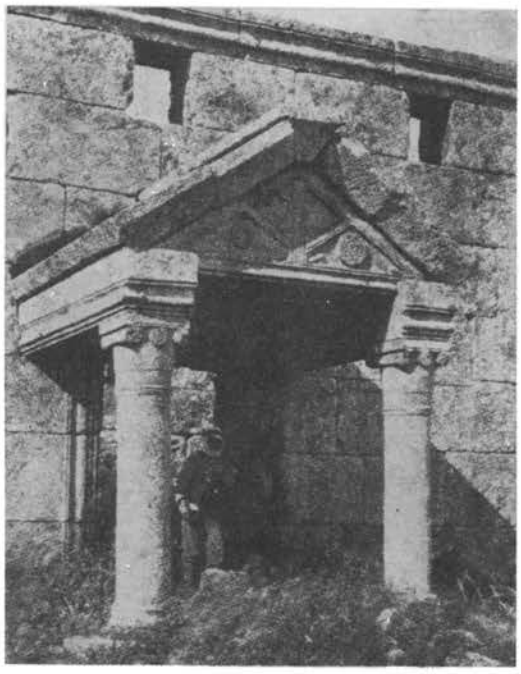

Εἰκ. 382. Δικιόνιον προστῷον τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπατούτα (Δ' αἰ.) (Butler).

χου προβόλων [1], ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κωρύκου τῆς Μ. Ἀσίας (εἰκ. 380) [2], τῆς Μπιὰρ Οὐλὲντ Ἀτμανὲ τῆς Ἀλγερίας καί τινος βασιλικῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναμφιβόλως προέρχεται ὁ πρόβολος τῆς εἰκ. 381 ἀποκείμενος σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου [3], ἄλλοτε δὲ μικρὰ δικιόνια προστῷα, μετὰ θριγκοῦ καὶ ἀετώματος (εἰκ. 382).

[1] Εἰκόνα τοιούτου προστεγάσματος παρέχει καὶ ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκκλησίας τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τοῦ ΙΔ' αἰ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 10 εἰκ. 2.

[2] SPANNER – GUYER, Meriamlik und Korykos. Monum. As. Min. Ant. II, 1930, σ. 129 εἰκ. 133.

[3] GSELL, Mon. ant. Alg. II σ. 181.

Τοιούτων προπύλων ἀρκετὰ συχνὴ χρῆσις ἐγένετο εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας[1] (εἰκ. 383 καὶ 384) καί τινας τῆς Ἀφρικῆς[2], τῆς Παλαιστίνης[3] καὶ τῆς Ἑλλάδος[4]. Τέλος προστῷον, μὲ τοὺς κίονας ὅμως προσκεκολλημένους εἰς τὸν τοῖχον, εὑρίσκεται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Στόβων[5].

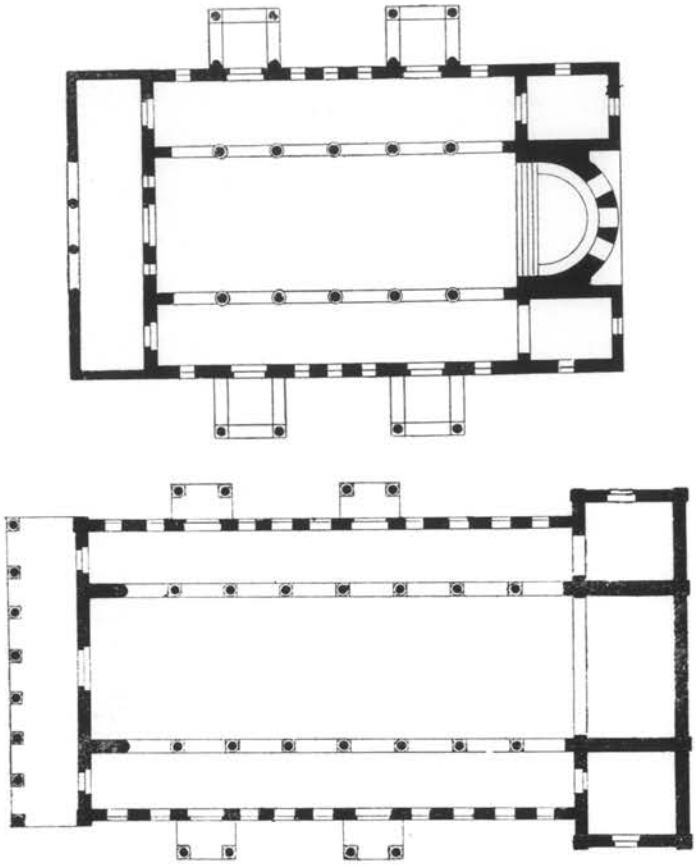

Εἰκ. 383 καὶ 384. Συριακαὶ βασιλικαὶ μετὰ πλαγίων προστώων. Ἄνω Μπανκούζας, κάτω Χάς.

[1] Χάς (DE VOGÜÉ, Syr. centr. πίν. 65), Μπράδ (BUTLER, Early Churches εἰκ. 33), Σεῖκ Σλεμάν (BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 56), Καλοτά (ἔ. ἀ. εἰκ. 68), Καλὰτ Σιμάν (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 139, BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 100), Μπανκούζα ν. ναός (DE VOGÜÉ, πίν. 118, BUTLER, εἰκ. 131), Ντὰρ Κιττά, Ἅγ. Σέργιος 537 μ.Χ. (εἰκ. 142), Ρουβέχα (DE VOGÜÉ, πίν. 65, BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 155 ἡμετέρα εἰκὼν 53), Κερατὶν μητρόπολις (BUTLER, εἰκ. 196), Ντεῖρ Σεμάν (LASSUS, Sanct. Syr. εἰκ. 14).

[2] GRAILLOT καὶ GRELL, Mélanges de l'Ecole de Rome XIV, 1894 σ. 567-9 καὶ εἰκ. 19-24 (βασιλικὴ Μπὶν – Μπὲν Ζιρέγκ)· πβλ. καὶ GSELL, Mon. ant. Alg. II σ. 202.

[3] Βασιλικὴ Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων (CROWFOOT, Early Churches in Palestine εἰκ. 14).

[4] Βασιλικὴ Γ' Νικοπόλεως (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1937 σ. 82 εἰκ. 9).

[5] MANO ZISSI, Berichte des 6ten intern. arch. Kongress zu Berlin πίν. 67α.

Β. ΠΑΡΑΘΥΡΑ.

1. ***Θέσις καὶ μορφή.*** Οἱ συγγραφεῖς [1], ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰ διασωθέντα μνημεῖα ἀφ' ἑτέρου μαρτυροῦσι τρανῶς, ὅτι αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἦσαν φωτεινόταται καὶ πολὺ εὐάεροι. Ὁ φωτισμός των αὐτὸς καὶ ὁ ἀερισμὸς ἐπετυγχάνετο διὰ τῶν πολλῶν παραθύρων (εἰκ. 385), ἐξ ὧν ἄλλα

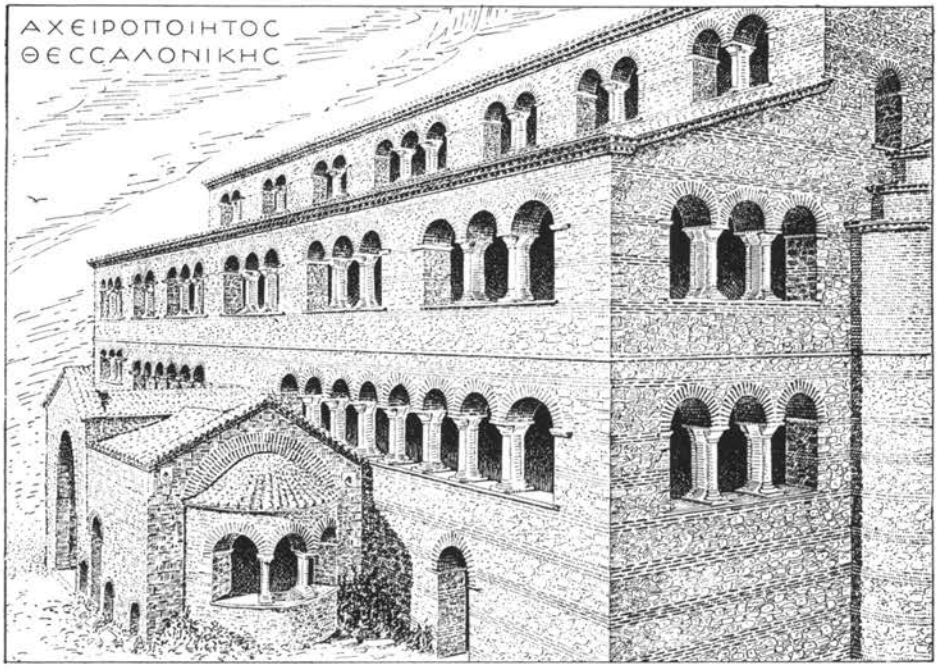

Εἰκ. 385. Ὄψις τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ Ν.Α. μὲ τὸν φωταγωγὸν ἐν ἀναπαραστάσει (Ὀρλάνδος).

μὲν ἠνοίγοντο εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, ἄλλα εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν ἤτοι εἰς τὸν νάρθηκα καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦτον τμήματα τῶν ὑπερῴων, ἄλλα εἰς τὸν φωταγωγὸν τοῦ μέσου κλίτους καὶ τέλος ἄλλα εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ παρ' αὐτὴν τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 385).

Τὰ παράθυρα ἦσαν συνήθως τοξωτά, μονόλοβα (εἰκ. 386) ἢ δίλοβα (εἰκ. 387) ἢ καὶ πολύλοβα (ἑξάλοβα καὶ ὀκτάλοβα) (εἰκ. 385). Τὰ πρῶτα

[1] Ὁ ΧΟΡΙΚΙΟΣ (Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. II, 21 Förster - Richtsteig σ. 33) λέγει διὰ τὴν ἐν Γάζῃ βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου: *καὶ γενόμενος ἔνδον* (τοῦ ναοῦ) *ὁρᾷ μνημονεύσεις.... ὕψους, εὐρυχωρίας, φωτός, χρωμάτων ποικίλων.* Ὁ αὐτός (Ἐγκ. εἰς Μαρκιαν. II, 51) ὁμιλεῖ περὶ... *πολλῶν καὶ μεγάλων καὶ πανταχοῦ πεποιημένων εἰσόδων φωτός.*

συνηθίζοντο εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς Ἰταλίας [1], εἰς τὰς ὁποίας συναντῶνται ἐνίοτε καὶ τρίλοβα [2]. Ἐξαίρεσιν κάμνει μόνον μία βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος [3] (Δαλματίας), ἔνθα δίλοβον παράθυρον παρουσιάζει εὐθὺ ὑπέρθυρον (εἰκ. 388). Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν Ἑλλάδα συνηθέστατα εἶναι τὰ δί-

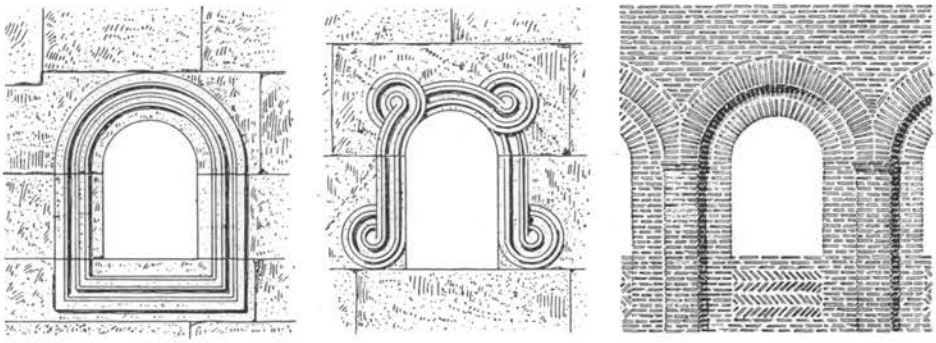

Εἰκ. 386. Μονόλοβα παράθυρα Συρίας (1 καὶ 2) καὶ Ἰταλίας (3): 1 Καλοτά, 2 Μπράδ, 3 Ραβέννας Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe.

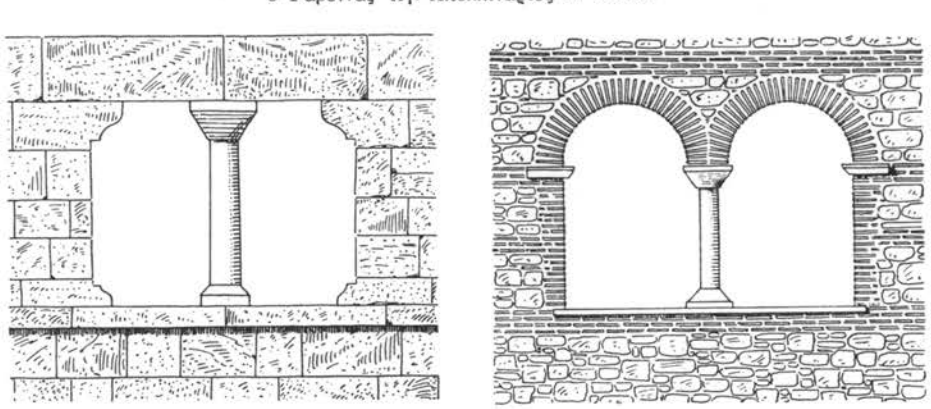

Εἰκ. 387. Δίλοβα παράθυρα Συρίας καὶ Ἑλλάδος: 1 Οὔμ-Ἴς-Σουράβ, 2 Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

λοβα, τὰ τρίλοβα καὶ τὰ πολύλοβα [4] παράθυρα (εἰκ. 385). Εἰς τὴν Συρίαν

[1] *Ρώμης*: Ἅγ. Πέτρος (εἰκ. 123), Ἅγ. Κλήμης, Ἅγ. Λαυρέντιος, Ἁγ. Πουδεντιανή, Ἁγ. Ἀγάθη, Ἁγ. Ἁγνή, Ἁγ. Ἀναστασία, Ἁγ. Βαλβῖνα (R. KRAUTHEIMER, Corpus bas. christ. Romae, τόμ. I 1937 εἰκ. 5, 8, 57, 58 καὶ πίν. I, II, IX, XII, XIII). *Ραβέννας*: Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος, Ἅγ. Ἀπολλινάριος ἐκτὸς τῶν τειχῶν (COLASANTI, L'arte biz. in Italia πίν. 25), Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς κλπ.

[2] Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe (COLASANTI, L'arte biz. in Italia πίν. 25).

[3] E. DYGGVE, Recherches à Salone, Copenhague 1928, εἰκ. 64.

[4] *Θεσσαλονίκης* βασιλικαὶ Ἀχειροποιήτου (εἰκ. 385) καὶ Ἁγ. Δημητρίου (Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, κειμένου εἰκ. 23, 27, 29).

καὶ τὴν Β. Ἀφρικὴν τοξωτὰ ἦσαν συνήθως μόνον τὰ μονόλοβα παράθυρα, σπανιώτερον δὲ ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα [1], ἐν ᾧ τὰ δίλοβα — ἀπαντώμενα συνήθως μόνον εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν τῶν πυλώνων πύργους (Τουρμανίν, Οὔμ-Ἴς-Σουράβ, εἰκ. 387,1) — ἔφερον εὐθύγραμμα ὁριζόντια ἀνώφλια. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω εἰς πολλὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας [2] καὶ τῆς Ἰταλίας [3] συναντῶμεν καὶ μικρὰ κυκλικὰ παράθυρα, ἀνοιγόμενα συνήθως τὰ μὲν τῆς Συρίας εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ φωταγωγὸς τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 393,7.8), τὰ δὲ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἰταλίας εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ φωταγωγοῦ. Τὰ συριακὰ κυκλικὰ παράθυρα πληροῦνται ἐνίοτε διὰ διατρήτων σταυρῶν (εἰκ. 357) ἢ ροδάκων (εἰκ. 396).

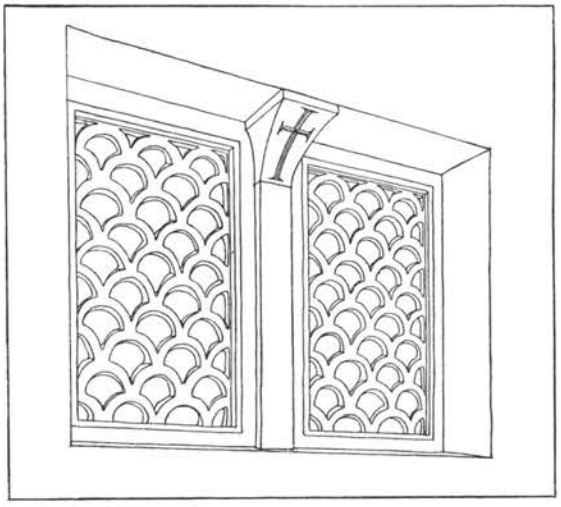

Εἰκ. 388. Δίλοβον παράθυρον βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve).

2. ***Δομὴ καὶ σύνθεσις.*** Εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἐκτίζοντο διὰ πλίνθων, αἵτινες ἐπεχρίοντο ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος. Τοὐναντίον εἰς τὴν Συρίαν τόσον τὰ τοξωτά, ὅσον καὶ τὰ εὐθέα ἀνώφλια κατεσκευάζοντο ἐκ λαξευτῶν λίθων, τὰ πρῶτα δὲ μὲ θολίτας, τῶν ὁποίων οἱ ἁρμοί, συνήθως δύο (Καλὰτ-Σιμιάν, Σεργιούπολις), διηυθύνοντο πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τόξου (εἰκ. 355). Οὐχὶ σπανίως ὅμως προκειμένου περὶ μικροτέρων ἀνοιγμάτων ὡς ὑπέρθυρον ἐτίθετο μέγας ὀρθογώνιος λίθος κοιλαινόμενος κάτωθεν εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου (Καλοτά, Μπράδ) (εἰκ. 386)· πβλ. καὶ εἰκόνα 393, 3. 4. 5. 6.

Εἰς τὰ δίλοβα καὶ τὰ πολύλοβα παράθυρα οἱ διαχωριστικοὶ κιο-

---

[1] *Συρία:* Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ, ναὸς Ἰουλιανοῦ τοῦ 345 μ. Χ. (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 11), βασιλικὴ Νιμρέ (ἔ.ἀ. εἰκ. 20), Ρουβέχας (ἔ.ἀ. εἰκ. 24 καὶ 25), Χαρὰβ-Σέμς (εἰκ. 30 καὶ 31), Λουμπέν (εἰκ. 40), Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ, ναὸς Νουμεριανοῦ (ἔ.ἀ. εἰκ. 115), Κφέρ (εἰκ. 196), Σιμκάρ (εἰκ. 197). *Β. Ἀφρική:* Θίβιλις (Announa) (Gsell, Mon. ant. Alg. II πίν. LXXXIV).

[2] Τουρμανίν, Κὰλβ Λουζέ, Ρουβέχα κλπ.

[3] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παύλου Ρώμης (Holtzinger, Altchr. und byz. Baukunst, Handb. der Arch. II, 3,α εἰκ. 23).

νίσκοι κατεσκευάζοντο μαρμάρινοι μὲν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, λίθινοι δὲ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν, λόγῳ τῆς ἀνυπαρξίας ἢ τῆς

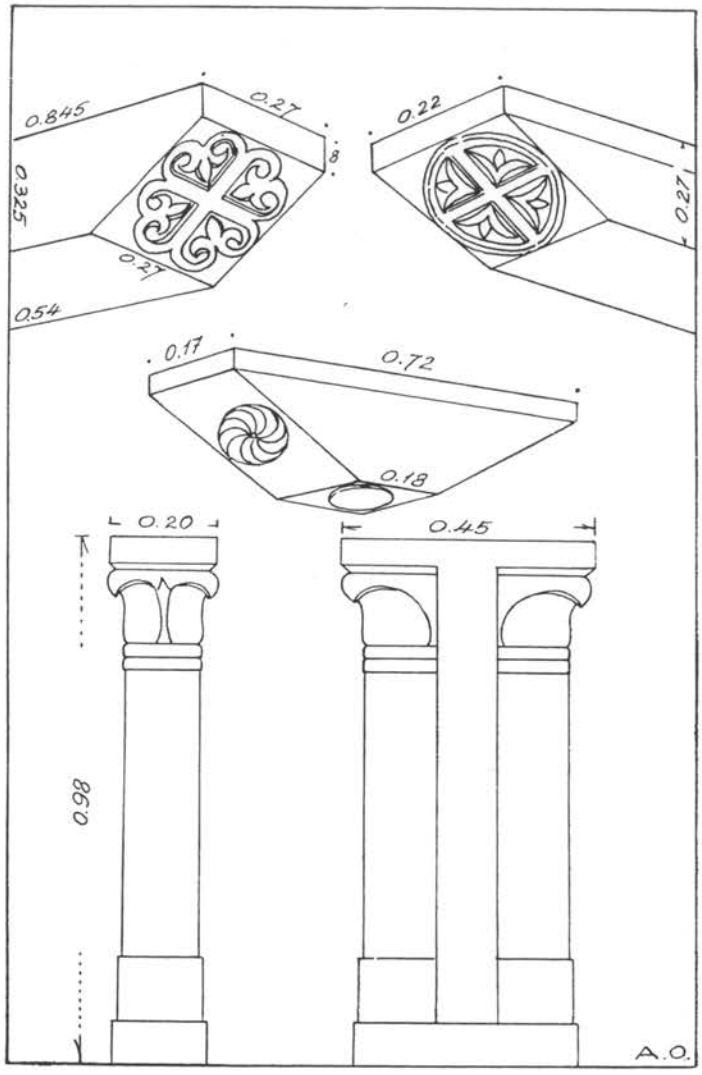

Εἰκ. 389. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου μὲ ἁπλουστευμένον κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ ἐπιθήματα.

σπάνιος μαρμάρου εἰς τὰς χώρας ταύτας. Καὶ εἰς μὲν τὴν Ἑλλάδα τὰ χωρίσματα κατεσκευάζοντο ὡς ἀμφικίονες, ἤτοι ὡς δύο ἡμικίονες προσκεκολλημένοι ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίου πρίσματος (εἰκ. 390), εἰς δὲ τὴν Συ-

ρίαν καὶ ὡς πλήρεις κίονες. Ἡ διαφορὰ αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, λόγῳ τοῦ εὐτελεστέρου εἴδους τῆς δομῆς, οἱ τοῖχοι κατεσκευάζοντο παχύτεροι, ἐνῷ εἰς τὴν Συρίαν, ἔνθα ἐφηρμόζετο ἡ ἰσόδομος, λαξευτὴ τοιχοποιΐα, τὸ πάχος τῶν τοίχων ἦτο πολὺ μικρότερον.

Οἵ τε κίονες καὶ οἱ ἀμφικίονες ἀπετελοῦντο ἐκ βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Αἱ βάσεις ἦσαν συνήθως ἰωνίζουσαι μετὰ πλίνθου, ὁ κορ-

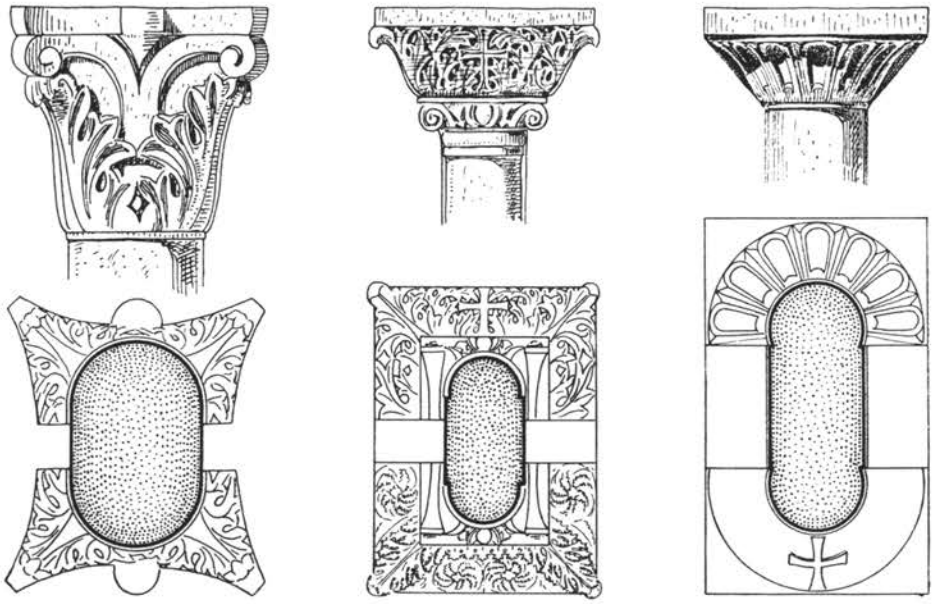

1 2 3

Εἰκ. 390. Διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι παραθύρων.
1 Μεριαμλίκ, 2 Φθιώτιδες Θῆβαι, 3 Θεσσαλονίκη καὶ Τεγέα.

μὸς εἶχεν ἐλαφρὰν πρὸς τὰ ἄνω μείωσιν (εἰκ. 391), τὸ δὲ κιονόκρανον εἶχεν ἄλλοτε μὲν μίαν ἁπλουστευμένην (εἰκ. 389) καὶ ἄλλοτε ἀρτίαν κορινθιακὴν μορφήν (εἰκ. 390,1) στεφόμενον ἄνωθεν καὶ διὰ λίαν ἐξέχοντος ἐπιθήματος, ἄλλοτε δ' ἦτο ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κοσμουμένου διὰ πλουσίων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 390,2) ἢ καὶ περγαμηνοειδὲς ἦτοι μετ' αὐλάκων (εἰκ. 390,3). Ἡ κατακόρυφος τομὴ τοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος παρουσίαζεν ἐνίοτε ἐλαφρῶς κοιλόκυρτον μορφήν (εἰκ. 390,2).

Τὰ γεφυροῦντα τὰ κενὰ τόξα, συνεχίζοντα τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἦσαν ἀκριβῆ ἡμικύκλια. Σπουδαία ὅμως διαφορὰ μεταξὺ τῶν ρωμαϊκῶν

καὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν τόξων ὑφίσταται ὡς πρὸς τὸ πλάτος τῆς ἐδράσεως τῶν τόξων ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος· διότι ἐνῷ εἰς τὰ ρωμαϊκὰ τὸ πλάτος τῆς ἐδράσεως ἀντεστοίχει πρὸς τὰς γενετείρας τοῦ κορμοῦ τοῦ κάτωθεν κίονος, εἰς τὰ χριστιανικὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερον, παρουσιάζει δηλαδὴ κρέμασιν, ἥτις καθιστᾷ τὸ πλάτος τῆς ἐδράσεως σχεδὸν διπλάσιον τῆς ἄνω διαμέτρου τοῦ κίονος (εἰκ. 387,2).

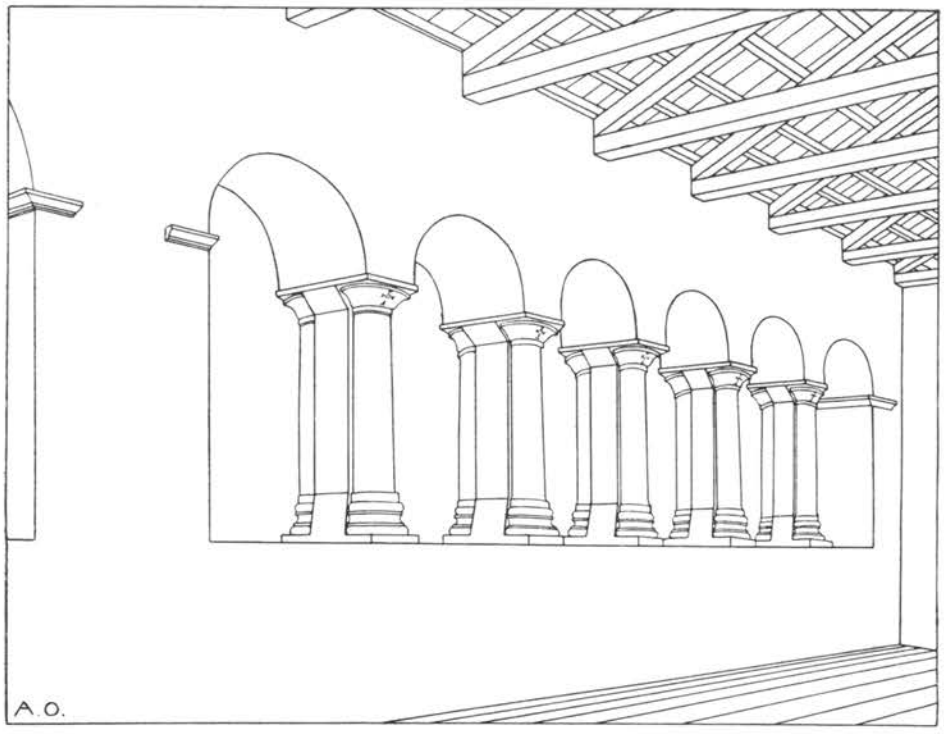

Εἰκ. 391. Ἐξάλοβον παράθυρον ἐκ τοῦ ἰσογείου τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὄψις ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (Ὀρλάνδος).

Ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ὀρθογωνίου, ὅπερ σχηματίζεται ἀφ' ἑνὸς διὰ τῶν ἀξόνων τῶν κιόνων καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τοῦ κατωφλίου καὶ τῆς ἐφαπτομένης εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου γραμμῆς, εἶναι εἰς μὲν τὴν Ἀχειροποίητον 1 : 1,54 εἰς δὲ τὸν Ἅγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης 1 : 1,30.

Χάριν καλυτέρας προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου τῶν ὑαλοστασίων εἰς πολλὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας οἱ ἀμφικιονίσκοι ἔφερον εἰς τὸ μέσον τοῦ πάχους των πλατεῖαν, ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν ἐπίπεδον ταινίαν, ἥτις παρακολουθεῖ ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον τὸ περίγραμμα τοῦ κιονί-

σκου (εἰκ. 389 καὶ 391). Ἄλλοτε πάλιν τὸ τετράξυλον εἰσήρχετο ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς λαξευομένης εἰς τὰ πλάγια τοῦ κιονοκράνου, ὡς π. χ. ἐν Μεριαμλὶκ τῆς Μ. Ἀσίας [1] (εἰκ. 390,1) καὶ ἀλλαχοῦ.

3. ***Παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν.*** Τὰ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς βασιλικῆς ἀνοιγόμενα παράθυρα ἦσαν πάντοτε πολλὰ καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν Ἰταλίαν κατεσκευάζοντο μονόλοβα καὶ μὲ μεγάλας διαστάσεις εἰς δὲ τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν, μονόλοβα ἐπίσης, ἀλλὰ μὲ μικροτέρας διαστάσεις. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν ἦσαν συνήθως δίλοβα, τρίλοβα, ἑξάλοβα ἢ ὀκτάλοβα (εἰκ. 385), χωρὶς βεβαίως ν' ἀποκλείωνται· ἐντελῶς καὶ τὰ μονόλοβα (βασιλικὴ Στουδίου). Ὁσάκις δ' ὑπῆρχε γυναικωνίτης, ἀντιστοίχως πρὸς τὰ κάτω ἠνοίγοντο παράθυρα καὶ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ, ὡς συμβαίνει π. χ. εἰς τὴν Ἀχειροποίητον (εἰκ. 385) καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης. Τέλος τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν ἢ τοῦ γυναικωνίτου ἐσυνεχίζοντο ἐνίοτε καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 385).

4. ***Παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ.*** Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπὶ τοῦ φωταγωγοῦ ἀνοιγόμενα παράθυρα ταῦτα εἰς μὲν τὰς βασιλικὰς τῆς Ἰταλίας κατεσκευάζοντο μονόλοβα καὶ τοξωτά, ἐτάσσοντο δὲ πάντοτε εἰς μίαν σειράν, λόγῳ τοῦ σχετικῶς μικροῦ ὕψους τῶν τοίχων τοῦ φωταγωγοῦ [2]. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ τῶν Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παύλου, ὅπου ὑπεράνω τῶν μονολόβων τοξωτῶν παραθύρων ὑπάρχουσι καὶ ἰσάριθμα στρογγύλα [3]. Ἀντιστοιχοῦσι δὲ πάντοτε τὰ παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ τῶν βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας ἕκαστον πρὸς ἓν μετακιόνιον τῶν κάτωθεν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους [4].

Εἰς τὰς Συριακὰς βασιλικὰς οἱ φωταγωγοὶ φέρουσι πάντοτε σειρὰν μονολόβων, τοξωτῶν (εἰκ. 160,351,355) ἢ καὶ ὀρθογωνίων [5], παραθύρων κατασκευαζομένων διὰ λαξευτῶν πωρολίθων. Τοποθετοῦνται δὲ ταῦτα οὕτως, ὥστε ἄλλοτε μὲν ἀνὰ ἓν παράθυρον νὰ συμπίπτῃ πρὸς κάτωθεν κίονα

[1] HERZFELD – GUYER, Mon. As. Min. Ant. II εἰκ. 83.

[2] Βασιλικαί: *Ρώμης:* Ἅγ. Παῦλος ἐκτὸς τῶν τειχῶν (εἰκ. 124), Μεγάλη Παναγία (εἰκ. 323), Ἁγ. Πραξαίδη, Ἅγ. Λαυρέντιος, Ἁγ. Ἁγνὴ κλπ. *Ραβέννας:* Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος καὶ ὁ ἐν Classe (COLASANTI, L'arte biz. in Italia πίν. 21 καὶ 26), Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς κλπ.

[3] Ὅρα εἰκόνα των παρὰ HOLTZINGER, Altchr. und byz. Baukunst, Leipzig 1909, εἰκ. 23.

[4] *Ρώμη:* Ἁγ. Ἁγνή (εἰκ. 346) (R. KRAUTHEIMER, Corpus bas. chr. Romae εἰκ. 18 καὶ πίν. VI), Ἅγ. Λαυρέντιος (HOLTZINGER, ἔ. ἀ. εἰκ. 51). *Ραβέννα:* Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος (COLASANTI, L'arte biz. in Italia πίν. 21), Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe (ἔ.ἀ. πίν. 26), Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς κλπ.

[5] Βασιλικαί: Σιμκὰρ (BUTLER, Early Churches in Syria εἰκ. 28 καὶ 197), Καρὰβ-Σέμς (BUTLER, ἔ.ἀ. εἰκ. 30), Οὔμ-Ἰτζ-Τζιμάλ (ἔ.ἀ. εἰκ. 114 A-C, Δυτ. ναὸς καὶ εἰκ. 115 ναὸς Νουμεριανοῦ), Μπατούτα (ἔ.ἀ. εἰκ. 153).

καὶ πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μετακιονίου (Βανκούζα εἰκ. 160), ἄλλοτε δέ — καὶ τοῦτο εἶναι στατικῶς προτιμότερον — ὑπεράνω μὲν τῶν κιόνων νὰ μὴ ὑπάρχῃ παράθυρον ὑπὲρ δὲ τὸ μετακιόνιον νὰ τοποθετοῦνται δύο ἀνοίγματα (Καλὰτ-Σεμάν), δι' ὧν ἐλαφρύνεται τὸ κάτωθεν τόξον.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι μεγάλα ἀνοίγματα παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, σχήματος ὀρθογωνίου παρουσιάζει μία μικρογραφία βασιλικῆς εἰς μορφὴν χαλκῆς λυχνίας τοῦ Ε΄ αἰῶνος προερχομένη ἐξ Ἀλγερίας ἀποκειμένη δ' ἐν τῇ ἄλλοτε ἐν Παρισίοις καὶ νῦν ἐν Πετρουπόλει συλλογῇ Βα-

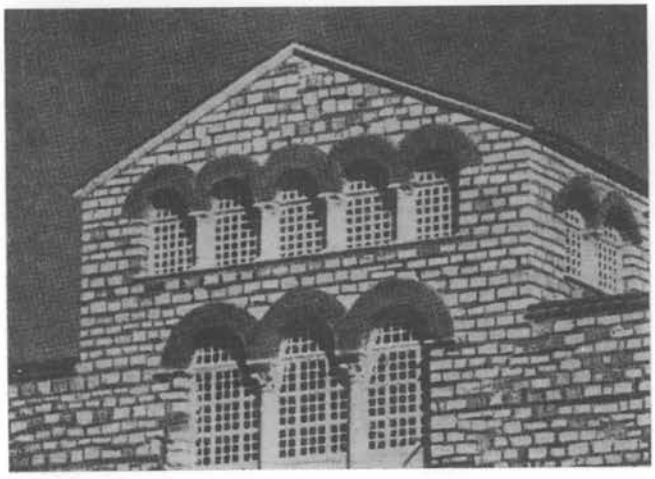

Εἰκ. 392. Πολύλοβον παράθυρον τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ.

σιλιεύσκι (εἰκ. 179). Εἰς ταύτην ὁ τοῖχος τοῦ φωταγωγοῦ φέρει κιονίσκους, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται δι' ὀρθογωνίων διατρήτων πινάκων.

Τέλος εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὁ φωταγωγὸς διετρυπᾶτο ὑπὸ διλόβων παραθύρων, τῶν ὁποίων οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι ἀντεστοίχουν ἀκριβῶς πρὸς κίονας τῶν ὑπερῴων, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 159).

5. ***Παράθυρα τῶν ἀετωμάτων.*** Οἱ δύο τριγωνικοὶ τοῖχοι, εἰς τοὺς ὁποίους καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους ἢ τοῦ ὑπερῴου τοῦ νάρθηκος εἰς μὲν τὰς βασιλικὰς τῆς Ἰταλίας ἦ ἔμενον ἐντελῶς τυφλοί (Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe [1]) ἢ τὸ πολὺ ἐφωδιάζοντο μὲ ἓν ἢ δύο στενότατα, τοξωτὰ παράθυρα, τοποθετούμενα κατὰ τὸν ἄξονα,

[1] Colasanti, L'arte biz. in Italia πίν. 25.

ὡς εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστὴν τῆς Ραβέννας (εἰκ. 167).

Ἀντιθέτως εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος τὸ μὲν τρίγωνον τοῦ ἀετώματος μένει τυφλόν, ἀνοίγεται ὅμως εὐθὺς ὑπ' αὐτὸ πολύλο-

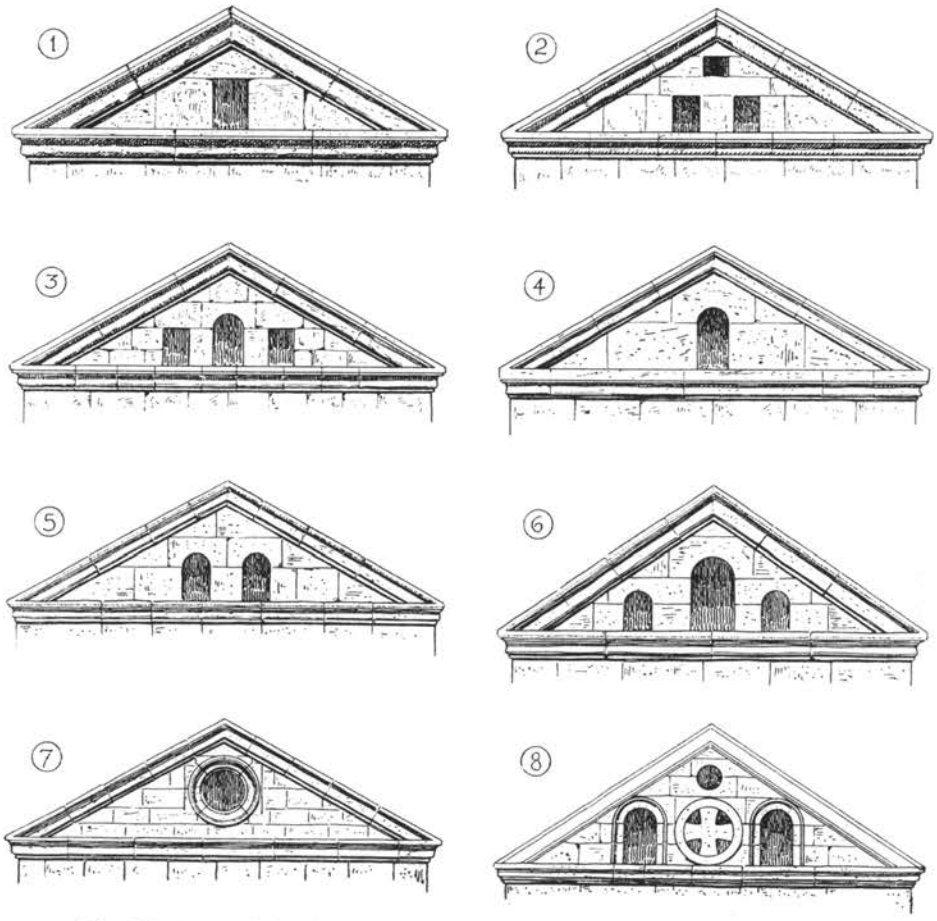

Εἰκ. 393. Συριακὰ ἀετώματα μετὰ παραθύρων: 1. Μπασμισλὶ 2. Καρὰβ - Σὲμς 3. Κφὲρ - Φαφιρτὶν 4. Ντὰρ - Κιττὰ καὶ Σερτζιβλὲ 5. Κάσρ-Ἰβλισοὺ 6. Μπακίρα 7. Ρουβέχα 8. Τουρμανίν.

βον παράθυρον, ἀλλ' εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ φωταγωγοῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 392).

Τέλος εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας, ἔνθα τὸ ἀέτωμα διετήρησε, κατὰ παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν, καὶ τὸ ὁριζόντιον μετὰ γλυφῶν γεῖσόν

του, τὸ πώρινον τύμπανόν του διατρυπᾶται ἄλλοτε μὲν ὑπὸ ἑνὸς ὀρθογωνίου (εἰκ. 393,1) ἢ τοξωτοῦ (εἰκ. 393,4) ἢ στρογγύλου (εἰκ. 393,7) παραθύρου, ἄλλοτε δ' ὑπὸ δύο (εἰκ. 393,5) ἢ τριῶν (εἰκ. 393,3.6.8) τοξωτῶν (εἰκ. 393,5.6) ἢ ὀρθογωνίων (εἰκ. 393,2) ἢ καὶ ὑπὸ συνδυασμοῦ τοξωτῶν κατὰ τὰ πλάγια μεθ' ἑνὸς στρογγύλου ἐν τῷ μέσῳ, ἐφωδιασμένου διὰ διατρήτου, σταυροσχήμου τυμπάνου, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Τουρμανίν (εἰκ. 393,8).

6. ***Παράθυρα τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.*** Αἱ ἁψῖδες τοῦ ἱεροῦ ἦσαν ἐπίσης φωτεινόταται. Ὁ κύλινδρός των διετρυπᾶτο ὑπὸ πολλῶν παραθύρων ἄλλοτε μονολόβων, ὡς ἐν Συρίᾳ (εἰκ. 177) καὶ ἄλλοτε τριλόβων ἢ καὶ πενταλόβων, μεγάλων μάλιστα διαστάσεων,[1] ὡς εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (ἡμετέρα εἰκὼν 174). Τέλος ἐνίοτε ἠνοίγοντο μικρὰ μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα ὑψηλὰ ἑκατέρωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὡς εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον (εἰκ. 174), καὶ τὴν Ἀχειροποίητον (εἰκ. 385) τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Ἁγ. Ἁγνὴν τῆς Ρώμης[2]. Συνήθως ὅμως τὰ παράθυρα ταῦτα παρελείποντο, διότι ἦσαν ἐνοχλητικὰ εἰς τοὺς ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς ἀνατολὰς προσβλέποντας πιστούς.

7. ***Πλαίσια.*** Τὰ μονόλοβα παράθυρα τῶν Συριακῶν βασιλικῶν, τά τε τοξωτὰ καὶ τὰ ὀρθογώνια, κοσμοῦνται ἐξωτερικῶς διὰ πλαισίων μὲ γλυφάς. Τὰ πλαίσια ταῦτα ἄλλοτε μὲν περιβάλλουν πανταχόθεν τὸ ἄνοιγμα (εἰκ. 386,1) ἄλλοτε δὲ εἰς μὲν τὸ τοξωτὸν μέρος παρακολουθοῦν τὴν καμπύ[λ]ην τοῦ τόξου, ἔπειτα δὲ κατερχόμενα κάμπτονται καὶ πάλιν ἡμικυκλικῶς, ἀλλ' ἀντιστρόφως, ἵνα ἑνωθῶσι μετὰ τοῦ πλαισίου τοῦ γειτονικοῦ παραθύρου (εἰκ. 369). Οὕτω σχηματίζεται μία συνεχὴς κυματοειδὴς γραμμή, ἥτις δένει μὲν τὰ γειτονικὰ παράθυρα πρὸς ἄλληλα χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἐν ἀπολύτῳ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ ἀνοίγματος. Εἰς τὸ τελευταῖον παράθυρον ἡ καμπύλη αὕτη καταλήγει κάτω εἰς ἀνάστροφον σπεῖραν ἢ κόμβον (εἰκ. 369). Τοιοῦτοι δὲ κόμβοι ἐνίοτε σχηματίζονται ὄχι μόνον κάτω ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τοξωτοῦ τμήματος τοῦ παραθύρου, ὡς π.χ. εἰς Μπράδ (εἰκ. 386,2). Ὀργανικώτερον παρουσιάζεται τὸ πλαίσιον τῶν ὀρθογωνίων ἀνοιγμάτων ἂν καὶ ὁ κόμβος ἢ ἡ σπεῖρα, εἰς ἣν καὶ τοῦτο καταλήγει πρὸς τὰ κάτω, τοῦ προσδίδει μίαν ἐντύπωσιν ἀσταθείας.

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ πλαισίωσις τῶν παραθύρων διὰ κιο-

---

[1] Τὸ ὕψος τῶν παραθύρων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπὸ τῆς ποδιᾶς μέχρι τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου εἶναι εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης 5,15 μ. Συχνάκις ἐπίσης κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὑρίσκονται παρὰ τὰς ἁψῖδας, μεγάλων διαστάσεων, μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι μαρτυροῦντες περὶ τοῦ ἐξαιρετικοῦ ὕψους τῶν παραθύρων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον.

[2] R. KRAUTHEIMER, Corpus bas. chr. Romae, 1937, πίν. VI.

νίσκων, ὄχι μόνον ἐσωτερικῶς, ὡς εἴδομεν ἤδη (σ. 389) εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας[1] (εἰκ. 321), ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐξωτερικῶς, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σεργιουπόλεως (εἰκ. 355) καὶ τοῦ Καλὰτ Σιμάν (εἰκ. 395). Ἀντὶ τῶν κιονίσκων εἰς βασιλικὰς τῆς Ραβέννας ἔχομεν πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια κλιμακηδὸν τεταγμένα πέριξ τῶν μονολόβων παραθύρων, ὡς π. χ. ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ραβέννας (εἰκ. 386, 3).

8. ***Φράγματα τῶν ἀνοιγμάτων.*** Τὰ παράθυρα ἐφράσσοντο εἴτε διὰ ξυλίνων πλαισίων μετὰ χωρισμάτων, εἴτε διὰ μαρμαρίνων διατρήτων πλακῶν. Ξύλινα φράγματα ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ[2] διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Τύ-

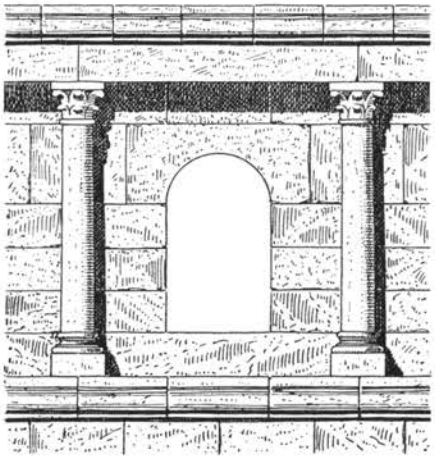

Εἰκ. 395. Πλαισίωσις τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ διὰ ρυθμικῶς τεταγμένων ἐξωτερικῶν κιονίσκων (Καλὰτ Σιμάν).

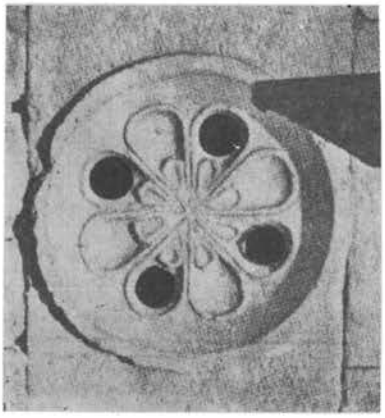

Εἰκ. 396. Ροδακοειδὴς φεγγίτης παραθύρου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Οὔμ-Ἴλ-Κουττέν.

ρου. Τὰ μαρμάρινα φράγματα διετρυπῶντο ὑπὸ στρογγύλων ὀπῶν τεθειμένων ἀνὰ ζεύγη εἰς πλείονας ἐπαλλήλους σειράς[3] (εἰκ. 397). Συχνάκις ὅμως οἱ μαρμαράριοι ἐφήρμοζον καὶ ἄλλα σχέδια, ὡς π. χ. ρόμβους[4] (εἰκ. 397), τετράγωνα[5], σταυρούς[6], ρόδακας[7] (εἰκ. 396) κτλ. ἀλλὰ καὶ τὸ διάτρητον

[1] Παραδείγματα τοιούτων πλαισίων ἔχομεν εἰς τὰς βασιλικάς: Βανκούζας (DE VOGÜÉ, πίν. 119), Κάλβ - Λουζέ, Βέχιο (ἔ. ἀ. πίν. 138), Καλὰτ Σεμάν (ἔ. ἀ. πίν. 140).

[2] Ἐκκλ. Ἱστ. Χ. 4.42 *(ἀπὸ ξύλου λεπτουργίας)*.

[3] Ἅγ. Λαυρέντιος ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς (Ρώμης) (HOLTZINGER, Die altchristl. Architektur εἰκ. 56).

[4] » » » » » » » Ναὸς Ἁγ. Κλήμεντος Ἀγκύρας (WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa σ. 58, εἰκ. 13)· ἡμετέρα εἰκὼν 398.

[5] Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (HOLTZINGER, ἔ. ἀ. σ. 71, εἰκ. 57).

[6] Ἐν εἴδει χρίσματος Τίπασα Β. Ἀφρική (GSELL, Mél. d'arch. et d'Hist. 14 [1894] σ. 377. Πβλ. τοῦ αὐτοῦ Recherches arch. en Algérie σ. 46 καὶ Tipassa σ. 377).

[7] J. LASSUS, MAH 47 (1930) σ. 237 εἰκ. 8 βασιλικὴ Λαμάσας.

δικτυωτὸν[1] καὶ τὸ διάτρητον φολιδωτὸν[2] σύστημα δὲν ἐφηρμόζετο σπανίως καὶ ἄλλα δὲ σχέδια, ὡς π.χ. τὸ χρῖσμα, ἐχρησιμοποιήθησαν[3]. Τέλος τὰ ὑαλοστάσια ἐγίνοντο ἐνίοτε καὶ μετάλλινα, ὡς π.χ. ἐν Grado (εἰκ. 398).

Τὰ δημιουργούμενα κενὰ ἐφράσσοντο δι' ὑαλίνων πινάκων, ὧν τεμάχια, χρώματος ἐλαφρῶς ἰώδους ἢ ἀνοικτοῦ ἐλαιοπρασίνου, εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἔξωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τῶν βασιλικῶν καὶ πρέπει δι' αὐτὸ νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν παραθύρων. Μνεία ὑάλων εἰς βασιλικὰς γίνεται ἄλλωστε συχνὴ ὑπὸ λατίνων ἰδίᾳ συγγραφέων[4].

Ἐν Ἰταλίᾳ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπίσης ὡς διάφραγμα τῶν ἀνοιγμάτων καὶ διαφανές τι πέτρωμα (σεληνίτης) ἢ ἀλάβαστρον, ἴσως δὲ καὶ ὁ ἀχάτης

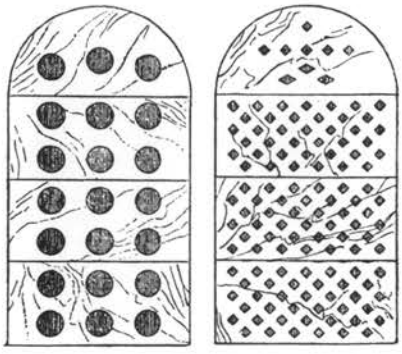

Εἰκ. 397. Μαρμάρινα φράγματα παραθύρων Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης (Holtzinger).

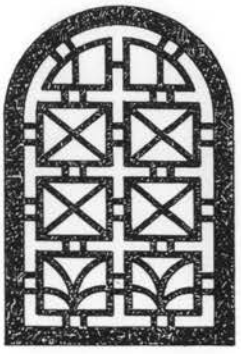

Εἰκ. 398. Μετάλλινον φράγμα παραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Grado.

ἢ ὁ ὄνυξ. Ἀναρίθμητα τεμάχια διαφανῶν πλακιδίων σχιστολιθικοῦ πετρώματος εὑρέθησαν καὶ παρὰ τοὺς μακροὺς τοίχους τῆς ἐν Β. Ἀφρικῇ βασιλικῆς τοῦ Χενσὶλ-ἐλ-Ἀτέχ[5].

---

[1] Οὕτω εἰς τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ὑπὲρ τὸν ἀρχικὸν τάφον τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἀνεγερθέντος μονοκλίτου ναΐσκου, οὗ εἰκόνα βλ. ἐν Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, Λεύκωμα πίν. 17, α καὶ β.

[2] Τοιοῦτο φράγμα παραθύρου ἐσώθη ἐν τῇ κατακόμβῃ τοῦ Palazzolo παρὰ τὰς Συρακούσας (εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ NEUSS, Die Kunst der alten Christen εἰκ. 10) καὶ εἰς Σάλωνα (DYGGVE, Recherches à Salone I, Copenhague 1928, σ. 81· ἡμετέρα εἰκὼν 398).

[3] Τίπασα, βασιλικὴ Ἁγ. Σάλσης (GSELL, Mél. d'Arch. et d'Hist. 14 [1894] σ. 377. Ὁ αὐτὸς ἐν Recherches en Algérie σ. 46 καὶ ἐν Tipassa σ. 377 καὶ ἐν Mon. ant. Alg. II σ. 329). Ὅμοιον περίπου φράγμα εὑρέθη καὶ εἰς Καισάρειαν (Cherchel) (GSELL, Mon. ant. Alg. II σ. 196).

[4] PRUDENTIUS, Peristeph. XII στ. 53 (βασιλικὴ Παύλου) LACTANTIUS, De opif. Dei κεφ. 8. — APOLLINARIS SIDONIUS, Epist. βιβλ. II ἐπιστ. X 4,15 (Ἔκδ. Mohr., Lipsiae 1895, σ. 46): *flectit per prasinum vitrum lapillos* (βασιλικὴ Λουγδούνου, Lyon).

[5] SIMON, MAH 51 (1934) σ. 157. Διάφορα σχέδια φραγμάτων παρέχει ὁ C. CECHELLI ἐν Felix Ravenna 1930 fasc. 2 σ. 1–20 καὶ ἐν Architettura e Arti decorative τ. 1, 1926, σ. 147. – Ὅρα σχετικῶς καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ LECLERCQ, Fenêtre ἐν D.A.C.L.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄

ΒΑΘΡΑ ΠΡΟΣ ΚΑΘΙΣΜΑ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τῆς γενικῆς περιγραφῆς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ὀλίγα καὶ περὶ τῶν συνεχῶν κτιστῶν βάθρων, τὰ ὁποῖα συναντῶνται παρὰ τοὺς μακροὺς τοίχους πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεών των — τὸ ὕψος των εἶναι κατὰ μέσον ὅρον 0.50 καὶ τὸ πλάτος των 0.45 — καὶ λόγῳ τῆς θέσεώς των παρὰ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῆς νηὸς[1] εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ κατασκευάσματα ταῦτα ἐχρησίμευον ὡς καθίσματα διὰ τοὺς πιστούς, ὅπου δὲ δὲν διεσώθησαν κτιστὰ τοιαῦτα βάθρα, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ὑπῆρχον ξύλινα, ἄτινα, φυσικά, δὲν διετηρήθησαν ἕως σήμερον. Πάντως τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι οἱ πιστοὶ ἐκάθηντο καθ' ὡρισμένα διαστήματα τῶν μακρῶν λειτουργιῶν — ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὰ ἀναγνώσματα καὶ ἄλλα δευτερεύοντα μέρη τῆς λειτουργίας. Μαρτυρεῖται δ' ἄλλως τε ρητῶς ὅτι οἱ πιστοὶ ἐκάθηντο καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ[2], αἵτινες μάλιστα καὶ ὑποδηλοῦσι πότε αἱ διάφοροι κατηγορίαι τῶν πιστῶν ὤφειλον νὰ ἐγείρωνται ἢ νὰ γονατίζωσι[3]. Σημειωτέον ὅτι δὲν ἐδικαιοῦτο πᾶς τις νὰ καθίζῃ ὅπου ἠρέσκετο· διότι ὁ διάκονος θὰ τὸν ἤγειρε καὶ θὰ ἐκάθιζεν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τοὺς δικαιουμένους, οἵτινες ἦσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ γεροντότεροι, αἱ παρθένοι καὶ αἱ χῆραι[4]. Γενικῶς δ' ἐτηρεῖτο αὐστηρὰ ἡ τάξις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας. Ἱεραρχικῶς δ' ἐπίσης ἐτελεῖτο καὶ ἡ θεία Μετάληψις ὡς διδάσκουσι καὶ πάλιν αἵ τε ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ[5] καὶ ἡ λειτουργία τοῦ [ΨΕΥΔΟ]ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ[6]. Εἰδικὴ μέριμνα ἐλαμβάνετο ἐπίσης καὶ ἵνα τὰ παιδία παραμένωσιν ἥσυχα[7].

---

[1] Ἀνάλογα κτιστὰ βάθρα εἴδομεν ἤδη (σ. 136 σημ. 9) ὅτι κατεσκευάζοντο καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας χάριν τῶν κατηχουμένων.

[2] J. QUASTEN, Monumenta Eucharistica Liturgica σ. 36.

[3] Ε. Π. 1 στ. 732 καὶ 733. BRIGHTMAN, Liturgies, Eastern and Western σ. 28. – QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 183.

[4] Ε. Π. τ. 1 στ. 725: *Προνοίᾳ δὲ τούτων* (δηλ. τῶν διακόνων) *εἰς τὸ ἕτερον μέρος οἱ λαϊκοὶ καθεζέσθωσαν μετὰ πάσης ἡσυχίας καὶ εὐταξίας καὶ αἱ γυναῖκες κεχωρισμένως καὶ αὐταὶ καθεζέσθωσαν σιωπὴν ἄγουσαι.*

[5] QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 186. – BRIGHTMAN, ἔ. ἀ. σ. 30.

[6] QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 230. – BRIGHTMAN, ἔ. ἀ. σ. 25: *Αἱ παρθένοι δὲ καὶ αἱ χῆραι καὶ αἱ πρεσβύτιδες πρῶται πασῶν στηκέτωσαν ἢ καθεζέσθωσαν.*

[7] [ΨΕΥΔΟ]ΚΛΗΜΗΣ, BRIGHTMAN, ἔ. ἀ. σ. 13. – QUASTEN, ἔ. ἀ. 210: *τὰ παιδία δὲ στηκέτωσαν πρὸς τῷ βήματι καὶ διάκονος αὐτοῖς ἕτερος ἔστω ἐφεστώς, ὅπως μὴ ἀτακτῶσιν.*

Ὅσον ἀφορᾷ γενικῶς τὸν τόπον στάσεως ἑκάστης κατηγορίας εἴπομεν ἤδη ὅτι οἱ μὲν ἄνδρες ἵσταντο εἰς τὸ νότιον κλῖτος αἱ δὲ γυναῖκες εἰς τὸ βόρειον καὶ οἱ κατηχούμενοι εἰς τὸν νάρθηκα. Εἰς δὲ τὸ μέσον κλῖτος ἵσταντο α') οἱ ὁπωσδήποτε λόγῳ τῆς ἰδιότητός των μετέχοντες τῆς τελέσεως τῆς λειτουργίας (ψάλται, ἀναγνῶσται κλπ.), οἵτινες καὶ ἵσταντο πλησίον τοῦ ἱεροῦ. Ἤρχοντο ἔπειτα οἱ ἀσκηταί, οἱ διδάσκαλοι, αἱ παρθένοι, αἱ εἰς τὸν Θεὸν ἀφιερωμέναι χῆραι, αἱ διάκονοι κλπ. Ἑκάστη δὲ τῶν κατηγοριῶν τούτων κατελάμβανεν ὡρισμένην θέσιν εἰς τὰ πλάγια τοῦ μέσου κλίτους ἤτοι παρὰ τὰς κιονοστοιχίας, ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῶν ὁποίων καὶ ἠδύναντο νὰ κάθηνται[1]. Εἰς τὸ μέσον ὅμως ἀφίετο πάντοτε ἐλευθέρα τις ζώνη χάριν τῆς κυκλοφορίας τῶν διακόνων, τοὺς ὁποίους τὰ ἱερὰ κείμενα ἀναφέρουσιν ὡς κυκλοφοροῦντας ἵνα κλείουν ἢ ἐποπτεύουν τὰς εἰσόδους καὶ τηρῶσι τὴν τάξιν καὶ τὴν σιωπὴν τοῦ ἐκκλησιάσματος. Ἡ ἀξονικὴ αὐτὴ λωρὶς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἔπρεπε πάντοτε νὰ μένῃ ἐλευθέρα καὶ διὰ τὴν ἐν πομπῇ μετάβασιν τοῦ ἐκκλησιάσματος πρὸς τὸ ἱερόν, χάριν τῆς μεταλήψεως αὐτοῦ[2].

Κτιστὰ οὐχὶ ὅμως συνεχῆ ἀλλὰ μεμονωμένα βάθρα φαίνεται ὅτι ὑφίσταντο ἤδη καὶ εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς βασιλικάς, ὡς π. χ. εἰς μίαν πολιτικὴν βασιλικὴν ἐν Pesch τῆς Ρηνανίας, ἔνθα καὶ διετηρήθησαν αἱ βάσεις των[3].

Κτιστὰ βάθρα συναντῶνται παρὰ τοὺς μακροὺς τοίχους πλειόνων βασιλικῶν τῆς Δαλματίας καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαρούσινατς[4], τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[5] Β, τῆς Ἀμφιπόλεως[6], τοῦ Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου[7], τῆς Βραυρῶνος[8], τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου[9] κλπ. Ὡς καθίσματα ἐπίσης ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ αἱ μεγάλαι

---

[1] LEMERLE, Philippes σ. 357.

[2] Ἰδοὺ πῶς ἔχουσι τὰ σχετικὰ κείμενα 1) ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ: *μεταλαμβανέτω ἑκάστη τάξις καθ' ἑαυτὴν τοῦ κυριακοῦ σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος.* 2) Λειτουργίας τοῦ [ΨΕΥΔΟ]ΚΑΗΜΕΝΤΟΣ: *μεταλαμβανέτω ὁ ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνῶσται καὶ οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀσκηταὶ καὶ ἐν ταῖς γυναιξὶν αἱ διάκονοι καὶ αἱ παρθένοι καὶ αἱ χῆραι, εἶτα τὰ παιδία καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν.*

[3] R. SCHULTZE, Basilika (Röm. Germ. Forschungen τ. II, Berlin u. Leipzig 1928) σ. 62 εἰκ. 44.

[4] E. DYGGVE – R. EGGER, Der altchr. Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona III, Wien 1939, σ. 92.

[5] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929 σ. 119.

[6] Ε. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Π.Α.Ε. 1920 σ. 86.

[7] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 5 εἰκ. 1.

[8] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α Ε. 1952.

[9] A. M. SCHNEIDER, Ath. Mitt. 54 (1929) σ. 122 εἰκ. 14.

πλάκες, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸν ὑψηλὸν στυλοβάτην τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν βασιλικῶν τινων [1]. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει, χάριν μεγαλυτέρας ἀνέσεως τῶν καθημένων, τὰ συνήθως μεταξὺ τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν ἐνσφηνούμενα, ἀμφίγλυφα ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, θωράκια, ἀντὶ νὰ τίθενται κατὰ τὸν ἄξονα τῆς κιονοστοιχίας, ὠπισθοχώρουν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη καὶ συνδυαζόμενα πρὸς πεσσίσκους ἀπετέλουν παράλληλον πρὸς τὰς κιονοστοιχίας καὶ σχεδὸν ἐφαπτόμενον αὐτῶν ἐσωτερικῶς λίθινον φράγμα χωρισμοῦ τοῦ μέσου ἀπὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν βαῖνον ἐπὶ χωριστῆς βάσεως. Ἄριστον παράδειγμα τοιαύτης διατάξεως παρέχουσιν α) ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων[2], μὲ ὕψος στυλοβάτου 0.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ μέσου κλίτους καὶ β) ἡ βασιλικὴ τῶν Στόβων [3], ἔνθα κατὰ τὸ νότιον κλῖτος εὑρέθη εἶδός τι θρανίου παραλλήλου πρὸς τὸν στυλοβάτην, ἀποτελουμένου ἐξ ἑδωλίων ἀρχαίου θεάτρου καὶ φέροντος ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας τὰ ἴχνη τῆς τοποθετήσεως πεσσίσκων.

Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ περιγράφων τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου [4] λέγει περὶ τοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου, ὅτι ἐκόσμησε «*τὸν νεὼν... βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου κατὰ τὸ πρέπον*». Πρόκειται ἆρά γε περὶ τῶν παρὰ τοὺς τοίχους ἢ περὶ ἄλλων τινῶν βάθρων;

---

[1] Οὕτω εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου — ἔχοντος πλάτος ἑνὸς περίπου μέτρου — εἶναι λεία καὶ μάλιστα ἐλαφρῶς ἐφθαρμένη κατὰ τὸ ἓν τρίτον ἢ τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τοῦ στυλοβάτου πρὸς τὸ μέρος τοῦ μέσου κλίτους, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἥμισυ τοῦ στυλοβάτου ἐχρησίμευεν ὡς θρανίον πρὸς κάθισμα τῶν εἰς τὸ μέσον κλῖτος ἱσταμένων πιστῶν πβλ. LEMERLE, Philippes σ. 348 καὶ 351.

[2] P. LEMERLE, Philippes σ. 348 εἰκ. 11.

[3] BALD. SARIA, Österr. Jahresh. 28 (1933) σ. 127 - 128.

[4] Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4. 44 (Ἔκδ. Schwartz σ. 875).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄

ΑΙ ΜΟΝΙΜΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΙ ΕΝ ΤΩι ΕΣΩΤΕΡΙΚΩι ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

Α. Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ.

Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ ἀμέσως πρὸ αὐτῆς χῶρος – ἐκτεινόμενος ἐνίοτε καὶ πέραν τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους τοῦ μέσου κλίτους – ἀπετέλουν τὸν ἱερώτατον τόπον τῆς βασιλικῆς, ἐκεῖνον ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ σπουδαιοτέρα πρᾶξις τῆς χριστιανικῆς λατρείας: ἡ ἀναίμακτος θυσία ἢ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Πρὸς τέλεσιν τῆς ἱερᾶς ταύτης πράξεως ἤρκει μία ἁπλῆ *τράπεζα*, μὲ ἐπιφάνειαν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀπαιτουμένην διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἱερουργοῦντος καθιέρωσιν τῶν τιμίων δώρων καὶ τὴν διανομὴν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου. Ἡ τράπεζα αὕτη, λόγῳ τοῦ ἱεροῦ της χαρακτῆρος, ἐκαλεῖτο *ἁγία τράπεζα* [1], *τράπεζα Κυρίου* [2], *τράπεζα θεία* καὶ *ἱερά* [3], *μυστικὴ τράπεζα* [4] καὶ τέλος — καθ' ὑπαινιγμὸν πρὸς τὴν ἀναίμακτον θυσίαν — *θυσιαστήριον* [5]. Πολὺ σπανιώτερον ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἡ εἰδωλολατρικὴ ὀνομασία *βωμός* [6]. Ὑπὸ τῶν Λατίνων ἡ ἁγ. τράπεζα ὠνομάζετο *mensa* [7] καὶ *mesa*, *altarium* καὶ *altare* [8].

---

[1] ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Ε.Π. 25, 229 A καὶ 364 D. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Ε.Π. 35, 416 B. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ, Ε. Π. 46, 581 C. – ΚΕΔΡΗΝΟΣ, Ε. Π. 121, 737 A καὶ B (Βόννης 1 σ. 677,17). – ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. 582, 17 (Βόννης).

[2] ΠΑΥΛΟΣ α΄ Κορινθ. 10,21. – ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου 8,24 (Ε. Π. 11, 1553 B). ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, Sermo 21 (Λ. Π. 38, 145).

[3] ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Ε.Π. 49, 322. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Ε.Π. 85, 665B – 36, 564A. – ΣΥΝΕΣΙΟΣ, Ε. Π. 66, 1409 B. – ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ε. Π. 67, 1596 A. – ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Ε. Π. 67, 176 B. – ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ε. Π. 82, 1236 C. – ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ, Ε. Π. 85, 560 A. – ΠΑΥΛΟΣ Ο ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ε.Π. 86, 2148 στ. 752 (Βόννης σ. 36).

[4] ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ Ε. Π 10, 628 B. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Ε. Π. 37, 1161 A.

[5] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ε.Π. 20, 865 C (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, ἔκδ. Schwartz σ. 875). – Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Διάλ. πρὸς Ἄρειον Ε. Π. 28 457 B. – ΚΥΡΙΛΛΟΣ Ο ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ Ε. Π. 33, 1109 A. – ΠΕΤΡΟΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ε.Π. 33, 1277 B. – ΣΥΝΟΔΟΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ 19, 44 – ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, Λαυσ. Ἱστ. Ε.Π. 34, 1058 B. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Κατὰ Ἰουλ. 29 Ε.Π. 35, 701. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ, Ε.Π. 46, 581 C. – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ε. Π. 48, 830 καὶ 61, 200. – ΣΩΚΡΑΤΗΣ Ε.Π. 67, 176 B καὶ 640 A. – ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ε.Π. 82, 988 C. – ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Ε. Π. 87, 2836 C (Βόννης τ. 3 σ. 179, 19). – ΚΕΔΡΗΝΟΣ, Ε.Π. 121, 737 A. Πρβ. καὶ ΓΕΝΕΣΙΝ, 8,20. – ΜΑΤΘ. 23, 18. – ΙΩΣΗΠΟΝ, Ἰουδ. Ἀρχ. 8, 4. 1.

[6] ΣΥΝΕΣΙΟΣ Κατάστασις Ε.Π. 66, 1573 B· πβλ. καὶ ΚΛΗΜΕΝΤΑ τὸν ΑΛΕΞ. Στρωμ. Ε.Π. 9, 444-445.

[7] mensa mystica : ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, Λ. Π. 14, 742 C.

[8] Τὰ σχετικὰ ἐπίθετα τῆς τραπέζης ὅρα παρὰ J. BRAUN, Der christliche Altar 1 (München 1924) σ. 26 καὶ DÖLGER, Antike und Christentum 2 (1930) σ. 165 ἑ. Περὶ ἁγ. τραπέζης γενικῶς βλ. τὴν ἐναίσιμον διατριβὴν τοῦ Ι. ΜΠΑΡΝΕΑ, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον, ἐν Ἀθήναις 1940.

Κατ' ἀρχὰς ἡ ἁγ. τράπεζα ἦτο κινητή, ξυλίνη βεβαίως, τοποθετουμένη πρὸ τοῦ ἐπισκόπου, ὁσάκις οὗτος ἐπρόκειτο νὰ τελέσῃ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, καὶ ἀποσυρομένη μετὰ τὴν τέλεσιν αὐτῆς. Ἀργότερον (β΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰ.) ἡ τράπεζα ἀπέβη σταθερά[1], ἐντοπιζομένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἢ τὸ μέσον τῆς χορδῆς αὐτῆς ἢ καὶ ὀλίγον ἔξω τοῦ κέντρου. Χάριν εὐκολωτέρας μεταφορᾶς της ἡ κινητὴ τράπεζα ἦτο ξυλίνη[2]. Ὡς εἶναι φυσικὸν λόγῳ τοῦ εὐφθάρτου τοῦ ξύλου ξύλιναι τράπεζαι δὲν διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, τούτου δ' ἕνεκα τὸ σχῆμά των συνάγομεν ἐκ παραστάσεων αὐτῶν εὑρισκομένων ἐπὶ τοιχογραφιῶν τῶν κατακομβῶν[3] εἰκονιζουσῶν «οὐράνια δεῖπνα» ἢ «ἀγάπας» ἢ ἱεροτελεστίας (εἰκ. 399). Εἰς ταύτας λοιπὸν αἱ τράπεζαι παρουσιάζουσι σχῆμα κυκλικὸν ἢ ἡμικυκλικὸν ἤτοι ὅμοιον πρὸς σῖγμα (C) στηρίζονται δ' ἐπὶ τριῶν ποδῶν μιμουμένων τὰ σκέλη ζώου (εἰκ. 399). Εἶχον κατὰ ταῦτα αἱ ξύλιναι κινηταὶ τράπεζαι αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ σχέδιον, ὅπερ ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς[4] καὶ τὰς ρωμαϊκὰς οἰκίας[5] ἤ, ὅπερ, ἀκόμη ἀρχαιότερον, συναντῶμεν εἰς ἑλληνικὰ ἀνάγλυφα εἰκονίζοντα θεοξένεια ἢ νεκρόδειπνα. Πλὴν ὅμως τῶν δύο ἀνωτέρω σχημάτων καὶ τὸ ὀρθογώνιον καὶ τὸ τετράγωνον θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἐν χρήσει διὰ ξυλίνας τραπέζας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπὶ λίθου ἐπιβίωσις οὐ

Εἰκ. 399. Τοιχογραφία τῆς κατακόμβης τοῦ Ἁγ. Καλλίστου μὲ εὐχαριστιακὴν πιθανώτατα παράστασιν πρὸ ξυλίνης, στρογγύλης τραπέζης (Wilpert).

[1] Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν σταθερᾶς τραπέζης παρέχει ἡ κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰ. συνταχθεῖσα Συριακὴ διδασκαλία (ACHELIS - FLEMMING, Die syrische Didascalia σ. 73).

[2] Ξυλίνην ἁγίαν τράπεζαν ἀναφέρει ὁ Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχοὺς 56 (Ε. Π. 25, 760 D): «*ἁρπάσαντες τὰ συμψέλλια καὶ τὸν θρόνον καὶ τὴν τράπεζαν . . . , ξυλίνη γὰρ ἦν, ἔκαυσαν*». Πρβλ. καὶ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΝ (Λ. Π. 33, 805). OPTATUS MILEVITANUS, De schismat. Donat. VI, I (Λ.Π. 11, 1064 - 1065). Ἐκ τῆς ἐλλείψεως παντὸς ἴχνους τραπέζης ἀπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος δυναταί τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι ἡ ἐκεῖ χρησιμοποιηθεῖσα τράπεζα θὰ ἦτο ξυλίνη· πρβλ. ORLANDOS, Byzantion V (1929 - 30) σ. 222 εἰκ. 9.

[3] π. χ. J. WILPERT, Die Malereien der Katakomben Roms, Freiburg im Breisgau 1903, πίν. 38 καὶ 41· ἡμετέρα εἰκὼν 399.

[4] Πβλ. W. DEONNA, Le mobilier délien ἐν Exploration archéologique de Délos XVIII εἰκ. 51, 52, 53, 65, 67, 68, 69.

[5] π. χ. A. MAU, Pompeji, Leipzig 1908, σ. 390 εἰκ. 207.

μόνον τοῦ κυκλικοῦ καὶ τοῦ σιγματοειδοῦς ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀρθογωνίου καὶ τοῦ τετραγώνου σχήματος διὰ μικρὰς ἁγίας τραπέζας.

Αἱ ξύλιναι τράπεζαι ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰ. καὶ ἑξῆς ἐπενεδύοντο καὶ διὰ πολυτίμων ὑλικῶν: χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ λίθων. Τοιαῦται δὲ πολυτελεῖς τράπεζαι ἀφιεροῦντο συνήθως ὑπὸ εὐσεβῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἄλλων μεγιστάνων. Οὕτω ἀναφέρεται [1], ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐδώρησεν εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Ἱεροσολύμων ἁγ. τράπεζαν ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἄλλας δὲ «*ἐκ καθαρωτάτου ἀργύρου*» εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ [2]. Ἀργυρᾶ ἐπίσης ἦτο καὶ ἡ ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ τῆς Ἐδέσσης [3], ὡς καὶ ἡ τοῦ Ἁγίου Σεργίου τῆς Γάζης [4]. Καὶ ἡ αὐτοκράτειρα δὲ Πουλχερία ἀναφέρεται, ὅτι ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἁγ. τράπεζαν ἐκ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων [5]. Ὡς «*ἄφθαστος*» δὲ εἰς πολυτέλειαν ἐξυμνεῖται [6] καὶ ἡ ἰουστινιάνειος ἁγ. τράπεζα τῆς Ἁγ. Σοφίας.

Ὅταν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ΄ αἰ. αἱ ἁγ. τράπεζαι ἀπέβησαν μόνιμοι κατεσκευάζοντο πλέον λίθιναι ἢ μαρμάριναι καὶ ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ πλέον περίοπτον μέρος τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [7] λέγει ρητῶς διὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος ἔθηκεν *ἐν μέσῳ* αὐτῆς τὸ θυσιαστήριον. Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν μνημείων, ἅτινα ἔφεραν εἰς φῶς αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαί, διαπιστοῦται, ὅτι ἡ ἁγ. τράπεζα ἵστατο πάντοτε ἐλευθέρα, τοποθετουμένη εἴτε ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης [8] εἴτε καὶ ἐφαπτομένως τῆς χορδῆς αὐτοῦ [9] (ἐσωτερικῶς ἢ ἐξωτερικῶς) εἴτε ἐπ' αὐτῆς τῆς χορδῆς

---

[1] PAULINUS NOLANUS, Epist. 31,6 (Λ. Π. 61, 329) - BREVIARIUS DE HIEROSOLYMA. (Corpus Script. Eccl. Latinorum 39 σ. 153).

[2] LIBER PONTIFICALIS (ἔκδ. Duchesne I, 172).

[3] Texte und Untersuchungen IX I, 111.

[4] ΧΟΡΙΚΙΟΣ Ὁ ΓΑΖΑΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκ. I, 42 (ἔκδ. Förster - Richtsteig σ. 13).

[5] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. 9 (Ε. Π. 67, 1593 - 4).

[6] Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 752 - 75 (Ε. Π. 86, 2148), - ΚΕΔΡΗΝΟΣ, Σύνοψις ἱστ. (Ε. Π. 121, 737 Α καὶ Β, Βόννης σ. 677).

[7] Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4 (ἔκδ. Schwartz σ. 875, 25).

[8] Βασιλικαί: Οὔμ - ἴτ - Τουβενέ (Συρίας) (BUTLER, Syria II, B εἰκ. III, 6), Ἐλαιῶνος (LOUKIANOFF, Mém. de l'Inst. d'Egypte, Le Caire 1939, εἰκ. 5), Ἐμμαούς (VINCENT καὶ ABEL, Emmaüs πίν. 20), Ὄρους Ναβαῦ (SALLER, Rev. Bibl. 43 [1934] πίν. 6. KIRSCH, Röm. Quart. 44 [1936] σ. 299), Γεράσων [Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου - Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ] (CROWFOOT, Gerasa, New Haven 1938, πίν. 37 καὶ 39). Παρεκκλήσια: Βασιλικῆς Σικυῶνος καὶ Ἁγ. Θέκλης Μ. Ἀσίας.

[9] Βασιλικαί: Ἁγ. Θεοδώρων εἰς Γέρασα (CROWFOOT, ἔνθ' ἀνωτ. πίν. 33), Ἐπταπηγίου (Et. Tabga) (A.M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche, Paderborn 1934, σ. 16), Κωρύκου (HERZFELD - GUYER, Monumenta Asiae Min. εἰκ. 88), Ρώμης [Ἁγ. Πέτρου καὶ Ἁγ. Ἀγνῆς] (Corpus basil. christ. Romae I, πίν. XVIII), Σάλωνος (DYGGVE - BRÖNDSTED, Recherches à Salone 1 σ. 185, εἰκ. 244).

δηλ. εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης [1], εἴτε τέλος ἔξω αὐτῆς ἀλλ' εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν [2], πάντοτε ὅμως ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς βασιλικῆς [3]. Ἡ ἐντεῦθεν τῆς ἁψῖδος τοποθέτησις αὕτη τῆς ἁγ. τραπέζης ἐφηρμόσθη εἰς μεγάλης κλίμακος βασιλικάς, ἐχούσας πολυπληθὲς ἱερατεῖον, ὅπερ κατὰ τὴν λειτουργίαν ἐλάμβανε θέσιν κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς (Β., Α. καὶ Ν) τῆς ἁγ. τραπέζης, συμφώνως πρὸς τὸ ἐν τῇ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙ (Δ. 3,11) ὅραμα, καθ' ὃ πέριξ τοῦ οὐρανίου θρόνου (ὃν ἐνταῦθα ἀντιπροσωπεύει ἡ ἁγ. τράπεζα) ἵσταντο 24 πρεσβύτεροι. Εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους [4] καὶ τὰς σταυρικὰς [5] βασιλικὰς ἡ ἁγ. τράπεζα ἐτοποθετεῖτο ἐνίοτε κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν. Δὲν εἶναι μάλιστα ἀπίθανον, ὅτι χάριν τῆς ὑπὸ πλείονος λαοῦ θέας αὐτῆς προετιμήθη τὸ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους σχέδιον (ὅρα σχετικῶς σ. 166).

Ὅλως ἐξαιρετικῶς ἐτοποθετήθη ἡ ἁγ. τράπεζα εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς [6] εἰς τὸ μέσον μὲν κλῖτος ἀλλ' εἰς μεγάλην ἀπὸ τῆς κογχης τοῦ ἱεροῦ ἀπόστασιν (εἰκ. 49). Φαίνεται ὅμως ὅτι τὴν παρέκκλισιν ταύτην ἐπέβαλλον ἀνώτεραι, θρησκευτικαὶ καὶ τελετουργικαὶ ἀνάγκαι.

Ἐκ τινων κακῶς ἑρμηνευθέντων χωρίων Ἑλλήνων [7] καὶ Λατίνων [8] ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ ἔκ τινων ψηφιδωτῶν παραστάσεων [9] καὶ ἐπὶ μικρογραφιῶν ἀπεικονίσεων [10] (ξυλίνων;) ἁγ. τραπεζῶν εἶχε πα-

[1] Βασιλικαί: Ἴτ - Τουβά (BUTLER, Syria II B εἰκ. 6 11 καὶ 17 σ. 20), Δήλου [Ἀσκληπείου] ORLANDOS, BCH 60 [1936] σ. 84).

[2] Εἰς πάσας τὰς λοιπάς, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, βασιλικὰς ἐν αἷς ἐσώθησαν λείψανα ἁγ. τραπέζης.

[3] Εἰς δύο μόνον μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς τῆς Συρίας (Σέκρας καὶ Οὐγιούμ) φαίνεται ὅτι ἡ ἁγ. τράπεζα εἶχε τοποθετηθῆ εἰς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος. Ὡσαύτως εἰς τινας βασιλικὰς τῆς Β. Συρίας ἡ ἁγ. τράπεζα ἐτοποθετήθη πλησιέστατα τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος ἢ καὶ προσεκολλήθη ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὸν ἄξονα. Ὅρα σχετικῶς J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie σ. 199.

[4] Βασιλικαί: Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (C. M. KAUFMANN, Die Menasstadt, Leipzig 1910, σ. 69), Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης (HOLTZINGER, Altchr. und byz. Architektur εἰκ. 28).

[5] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. [1921 - 1922] σ. 152 εἰκ 26. J. KEIL., Öst. Jh. 24 [1928] εἰκ. 34. HÖRMANN, Die Johanneskirche zu Ephesos Wien 1952).

[6] Ἀλγέριον: Θεβέστη, Τιμγκάδ, Μπρέστ, Σεριάνα, Κερβὲτ - ἐλ - Οὐσφανέ (ST. GSELL, Les mon. ant. de l'Algérie 2 σ. 146 σημ. 3, τοῦ αὐτοῦ Mél. d'archéol. et d'hist. σ 23 [1903] σ. 10). Τύνις: Φεριάνα, Καστερίν, Δερμές (CAUCKLER, Les basil. chrét. de Tunisie, Paris 1912, σ. 9 πίν. XXIII καὶ XXVII). Τριπολῖτις: Σαβραθά (BARTOCCINI, Guida di Sabratha σ. 35, τοῦ αὐτοῦ Africa Italiana 7 [1929[σ. 85 εἰκ. 9, POINSSOT - LANTIER, Rev. Arch. 32 [1924] σ. 233).

[7] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ (Ε.Π. 35, 1248C). - ΑΝΩΝΥΜΟΣ (Ε.Π. 122, 1304).

[8] ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ, De oratione C 11,18 - 19 (Λ.Π. 1,1, 1269,1289): ascendamus ad Dei altare.

[9] Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les mon. chrét. de Salonique, πίν. 1,2 καὶ II, 1) - Μεγάλης Παναγίας Ρώμης (VAN BERCHEM - CLOUZOT, Mos. chrét. 1924, εἰκ. 33).

[10] Π.χ. τῆς Πεντατεύχου Ashburnham ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων, τῆς ὁποίας εἰκόνα ὅρα παρὰ W. NEUSS, Die Kunst der alten Christen, Augsburg 1926, εἰκ. 176.

λαιότερον συναχθῆ τὸ συμπέρασμα[1], ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἁγ. τράπεζα, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τινας ἀρχαίους βωμούς, ἵστατο ἐπὶ βαθμιδωτῆς κρηπῖδος. Τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν· αἱ πολυάριθμοι κατὰ τὰ τελευταῖα 40 ἔτη ἀχθεῖσαι δι' ἀνασκαφῶν εἰς φῶς ἁγ. τράπεζαι οὐδαμοῦ παρουσιάζουν ὑπ' αὐτὰς πλείονας τῆς μιᾶς βαθμίδας. Μίαν μόνον μεγάλην πλάκα ἐμφανίζουσί τινες ἐξ αὐτῶν βαίνουσαν εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ χρησιμεύουσαν ὡς βάθρον διὰ τοὺς πόδας τῆς τραπέζης εἴτε ἐπὶ ἄλλης ὑποκειμένης πλακὸς προεκτεινομένης ἐνίοτε πρὸς δυσμὰς ἐν εἴδει προθύσεως. Καὶ τὴν μὲν πρώτην περίπτωσιν εἰκονίζουσι καὶ ψηφιδωταί τινες παραστάσεις παλαιοχριστιανικῶν τραπεζῶν, ὡς π.χ. ἡ τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ὀρθοδόξων[2] καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας[3], τὴν δὲ δευτέραν παρέσχον αἱ ἀνασκαφεῖσαι βασιλικαὶ Β τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 405) καὶ τῆς Θάσου[4].

Μορφή. Αἱ πηγαὶ παρέχουν εἰς ἡμᾶς πολὺ γενικὴν ἰδέαν περὶ τῆς μορφῆς τῆς λιθίνης τραπέζης. Ἡ ὀνομασία της ἀφ' ἑτέρου (*τράπεζα*) ὑποδεικνύει ἁπλῶς τὴν πρὸς κοσμικὰς τραπέζας μετὰ ποδῶν ὁμοιότητά της. Πολὺ περισσότερον μᾶς βοηθοῦν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ σχήματός των αἱ ἀπεικονίσεις τραπεζῶν ἐπὶ ψηφιδωτῶν ἢ χειρογράφων καὶ ἀκόμη περισσότερον τὰ ἐξ ἀνασκαφῶν εὑρήματα. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἐκ τῶν δύο τελευταίων πηγῶν συναγομένων σχημάτων ἀπέδειξεν, ὅτι αἱ ἅγιαι τράπεζαι δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τὰς ἑξῆς τρεῖς κατηγορίας: 1) τὰς συμπαγεῖς ἢ ὁλοσώμους 2) τὰς ἐλευθέρως ἐπὶ ποδῶν στηριζομένας καὶ 3) τὰς σαρκοφαγοειδεῖς. Ἑκάστην τῶν κατηγοριῶν τούτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

1. ***Ἡ συμπαγὴς ἁγ. τράπεζα.*** Ὁ τύπος οὗτος ἁγ. τραπέζης ἔχει τὸ σχῆμα κύβου ἢ ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, τοῦ ὁποίου ὁ πυρὴν ἦτο μαρμάρινος ἢ ἐκτίζετο διὰ πλίνθων, ὁπότε αἱ παρειαί του ἐπενεδύοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Ἐντὸς τοῦ πλινθοκτίστου τούτου πυρῆνος ἐκτίζετο ἐνίοτε κιονίσκος *(κάλαμος)* φέρων κοιλότητα, ἐν ᾗ ἐτίθεντο ἅγια λείψανα. Τὸ ὅλον ἐκαλύπτετο διὰ πλακὸς ἐλαφρῶς ἐξεχούσης κατὰ πάσας τὰς πλευράς, δίκην γείσου. Ἡ μορφὴ αὕτη τῆς ἁγ. τραπέζης ἐνθυμίζει ζωηρῶς τοὺς ἐθνικοὺς βωμοὺς καὶ πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξ ἐκείνων ἐπηρεασθεῖσα.

Συμπαγεῖς ἁγ. τράπεζαι ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος[5]

---

[1] Wieland, Altar und Altargrab σ. 47.

[2] Van Berchem - Clouzot, Mos. chrétiennes, Genève 1924, σ. 101.

[3] A. Colasanti, L'arte bisantina in Italia πίν. 11.

[4] Ορλανδος, Ἀρχ. Βυζ. μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 27.

[5] Βασιλικαί: Στόβων, Egger, Öst. Jh. 24 (1928) σ. 66· Θάσου, Ορλανδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 27· Πάρου, Ἅγ. Νικόλαος προσηρτημένος εἰς Παναγίαν τὴν Καταπολιανήν, Bühlmann, Zeitschr. f. Gesch. der Arch. Beiheft 10 (1914) εἰκ. 13 καὶ 15, ἡμετέρα εἰκ. 401.

(εἰκ. 40), τῆς Αἰγύπτου,[1] τῆς Μεσοποταμίας[2] κλπ. ἰδίᾳ δὲ εἰς παρεκκλήσια[3] (εἰκ. 400) ἐξηρτημένα ἀπ' αὐτῶν.

Ὡς παραλλαγὴν καὶ δὴ ἴσως καὶ ὡς πρόδρομον μορφὴν τῆς ὁλοσώμου ἁγ. τραπέζης δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν καί τινας ἐν σχήματι κορμοῦ κίονος ἢ πεσσοῦ τραπέζας. Τοιαύτας οἱ μὲν ἐθνικοὶ ἐχρησιμοποίουν ὡς ἐπιτυμβίους στήλας ἢ βωμούς (cippi), οἱ δὲ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐνίοτε ὡς θυσιαστήρια. Τρία παραδείγματα cippi μεταβληθέντων εἰς ἁγ. τραπέζας διατηροῦνται εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Λατερανοῦ[4], πολλὰ δ' ἄλλα εὑρέθη-

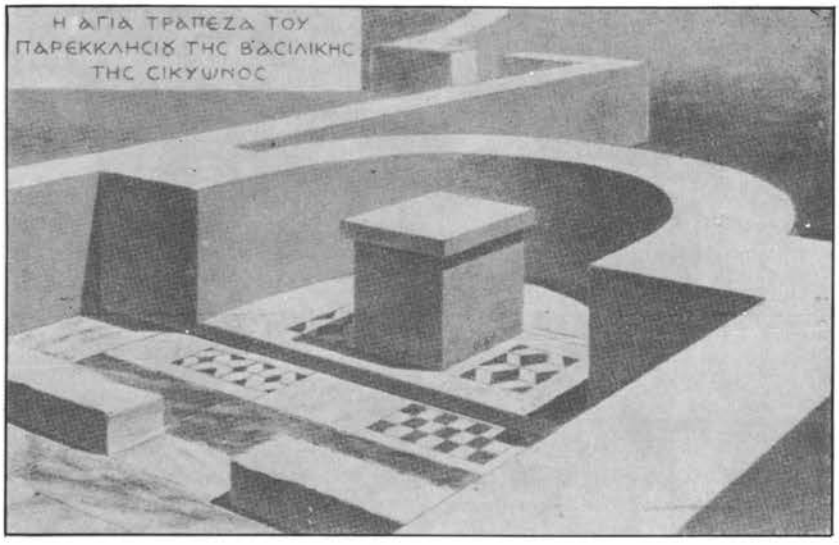

Εἰκ. 400. Ἡ ὁλόσωμος ἁγ. τράπεζα τοῦ παρεκκλησίου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

σαν ἐν Ν. Γαλλίᾳ[5]. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν μεταξὺ Γρανάδας καὶ Μαλάγας τῆς Ἱσπανίας βασιλικὴν τῆς Loja[6] (εἰκ. 402), ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας του ὄψεως ἐπιγραφὴν ἀναγράφουσαν, πλὴν ἄλ-

[1] GAVET, L'art copte, Paris 1902, σ. 130.

[2] Κτησιφῶντος, (Ε' αἰ.) J. SCHMIDT, Die Ergebnisse der deutschen Ktesiphon - Expedition, Oriens christianus 1930 σ. 103. Ντὲρ-Ἐλ-Ἀμρ, NEUSS, Die Kunst der alten Christen εἰκ. 111.

[3] Παρεκκλήσια: Βασιλικῆς Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933, 83), Ἁγ. Θέκλης Μεριαμλίκ (Μ Ἀσίας) (HERZFELD - GUYER, Monum. Asiae Minoris antiqua II σ. 10 εἰκ. 8).

[4] G. B. DE ROSSI, Roma sotterranea τ. I πίν. V, BRAUN, Der christliche Altar τ. 1 πίν. 2.

[5] Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν D.A.C.L. τ. 1, 2 (1924) στ. 3176.

[6] F. GUERRA Y ORBE, La ciença cristiana, Μαδρίτη 1878, σ. 399 - 414 καὶ ROHAULT DE FLEURY, La messe τ. I σ. 117 - 118.

λων, καὶ τὰ ὀνόματα τριῶν ἐκ Κορδούης χριστιανῶν μαρτύρων — Φαύστου, Βικεντίου καὶ Μαρτιαλίου—τοὺς ὁποίους μνημονεύει ὁ ΠΡΟΥΔΕΝΤΙΟΣ (Perist. IV, 19). Τὸ ὕψος τοῦ cippus τούτου εἶναι 0.88 μ. Εἰς τὸ ἄνω του μέρος διετήρησε τὴν παλαιὰν πρὸς θυσίαν κωνικὴν κοιλότητα, τὴν ὁποίαν οἱ Χριστιανοὶ ἐχρησιμοποίησαν δι' ἐναπόθεσιν ἱερῶν λειψάνων, καλύψαντες αὐτὴν διὰ προσθέτου τετραγώνου πλακός. Σημειώνομεν ἐν τέλει, ὅτι ὡς τοιούτου τύπου ἅγ. τράπεζαι ἐθεωροῦντο ἄλλοτε καὶ λίθινοί τινες βωμίσκοι ἀναγόμενοι εἰς τὸν Δ΄ μ.Χ. αἰῶνα εὑρεθέντες δ' ἐν Αἰγύπτῳ[1] καὶ Β.'Αφρικῇ, ὡς καί τινες ἄλλοι ἀπεικονιζόμενοι ἐπὶ χειρογράφων[2] καὶ ἐλεφαντουργημάτων[3]. Οὗτοι ὅμως, κατὰ νεωτέρας ἐρεύνας[4], πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρη-

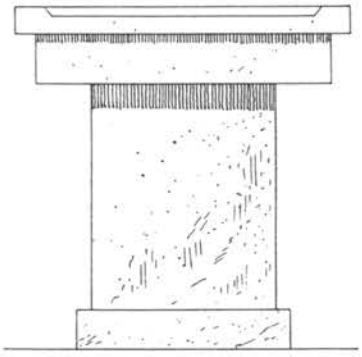

Εἰκ. 401. Ὁλόσωμος ἁγία τράπεζα τοῦ προσηρτημένου εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Πάρου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Εἰκ. 402. Εἰδωλολατρικὸς βωμὸς μετατραπεὶς εἰς χριστ. ἁγ. τράπεζαν τῆς ἐν Ἱσπανίᾳ βασιλικῆς τῆς Loja.

θῶσιν ὡς βωμοὶ θυμιαμάτων (θυμιατήρια), ὅπως καὶ ὁ ἐν Ὑψηλομετώπῳ τῆς Λέσβου εὑρεθεὶς ὑπὸ τοῦ γράφοντος[5] κυλινδρικὸς κορμὸς μετὰ τεσσάρων ἄνω κοιλοτήτων.

2. ***Ἡ ἐλευθέρα ἐπὶ κιονίσκων ἁγ. τράπεζα.*** Τοῦ τύπου τούτου αἱ τράπεζαι ἀπαντῶνται συνηθέστατα ἐν Ἀνατολῇ, σπανιώτερον δ' ἐν τῇ Δύσει. Κατεσκευάζοντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μαρμάριναι καὶ ἀπετελοῦντο α) ἐκ πλακὸς βαινούσης ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ β) ἐξ ἑνὸς ἢ πλειόνων κιονίσκων στερεουμένων ἐπὶ τῆς κάτω πλακὸς διὰ γόμ-

[1] J. STRZYGOWSKI, Koptische Kunst, Βιέννη 1904, ἀρ. 8752, 8753, 8754 εἰκ. 154, 155, 156.
[2] STRZYGOWSKI, Das Etschmiadzin Evangeliar (Byzant. Denkmäler, 1891) πίν. 4 (Ε΄ αἰ.).
[3] STRZYGOWSKI, Hellenistische und koptische Kunst in Alexandria, Wien 1902, σ. 11 εἰκ. 4. – A. DE WAAL, Röm. Quartalschrift 18 (1904) σ. 145.
[4] Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. Κ΄ (1950) σ. 276.
[5] Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 24 εἰκ. 28.

φων ἢ ἐναρμογῆς καὶ γ) ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν σχηριγμάτων ἐρειδομένης καλυπτηρίου πλακός, τῆς καθ' αὐτὸ δηλαδὴ ἁγ. τραπέζης.

α. *Κάτω πλάξ.* Ἁπλῆ ἢ μὲ ὑψωμένον ἀνάγλυπτον πλαίσιον [1] (εἰκ. 403) εἶχεν ὕψος ποικίλλον ἀπὸ 0.10 μ. μέχρι 0.25 μ. ἤτοι μιᾶς συνήθους βαθμίδος. Τὸ σχῆμά της ἦτο ὀρθογώνιον καὶ αἱ διαστάσεις ὅμοιαι ἢ κατά τι μεγαλύτεραι [2] τῶν τῆς καλυπτηρίου πλακός. Ἐπὶ πολλῶν τοιούτων πλακῶν, ἃς ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαί, παρατηροῦνται τὰ ἴχνη ἢ αἱ βαθύνσεις, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰσήρχοντο αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων [3] ἢ ἀκόμη καὶ οἱ

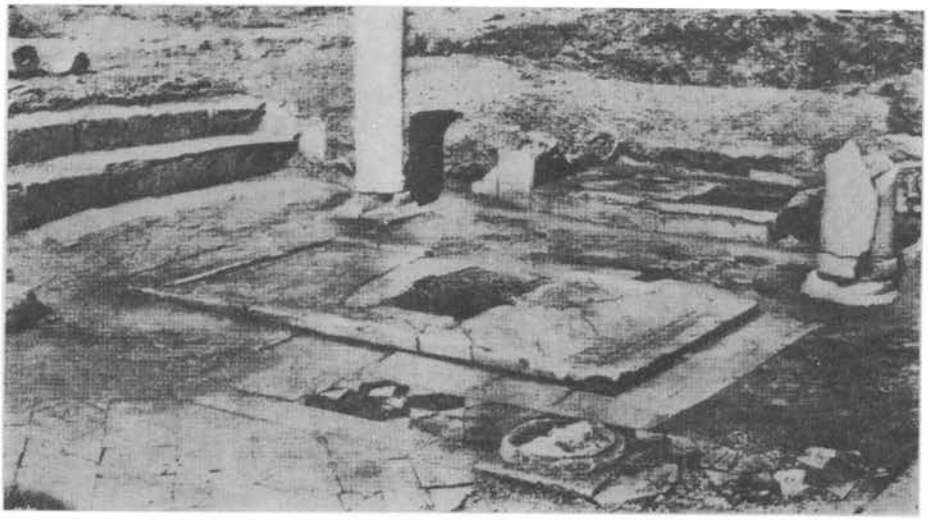

Εἰκ. 403. Ἡ κάτω πλὰξ τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

γόμφοι, δι' ὧν οὗτοι προσηλοῦντο ἐπὶ τῆς κάτω πλακός. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Βραυρῶνος [4] ἀντὶ ὁλοκλήρου πλακὸς ἔχομεν μόνον τὸ ὀρθογώνιον αὐτῆς πλαίσιον, ἐφ' οὗ σώζονται αἱ χάριν τῆς στηρίξεως τῶν ποδῶν τῆς τραπέζης τετράγωνοι ἐγκοπαί. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου ἀντὶ κάτω πλακὸς ἔχομεν ὁλόσωμον βάθρον ὕψους 0.40 μ. ἐπενδεδυμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἐφ' οὗ πιθανῶς ἔβαινον οἱ πόδες τῆς ἁγ. τραπέ-

[1] Βασιλικὴ Β Φθιωτίδων Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 121 εἰκ. 165, 166).

[2] Βασιλικὴ Β Νικοπόλεως (ΟΡΛΑΝΔΟΣ-ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1937 παρένθ. πίν. ἔναντι σελ. 78).

[3] Ρώμη (KIRSCH, Röm. Quart. 16 [1902] 365), Grado (GNIRS, Ö.Jh. 19-20 Beibl. σ. 176 εἰκ. 81), Teurnia (EGGER, Teurnia 1924 σ. 211 εἰκ. 6), Shugga (LANTIER - POINSSOT, Rev. Arch. 22 [1925] 233). Μ. Ἀσία: Ἔφεσος, Μεγάλη ἐκκλησία (FR. KNOLL, Forschungen in Ephesos IV,1, σ. 67 εἰκ. 83) κλπ.

[4] ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 62 εἰκ. 13.

ζης[1] καὶ τέλος εἰς τὴν τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου ἡ κάτω πλὰξ ἀντικατεστάθη ἐν τῷ μέσῳ διὰ τῆς μαρμαρίνης πλακὸς τοῦ ἐγκαινίου[2] (ὅρα κατωτέρω εἰκ. 426), ἴσως διότι ἡ σχετικὴ τράπεζα ἦτο ξυλίνη. Εἰς ἄλλας πάλιν ἁγίας τραπέζας ἡ βάσις παρελείφθη ἐντελῶς[3], ἐν ᾧ ἀντιθέτως εἰς δύο περιπτώσεις (βασιλικαὶ Β Νικοπόλεως καὶ Θάσου) ὑπάρχει ὑπὸ τὴν κάτω πλάκα καὶ δευτέρα, προεκτεινομένη πρὸς δυσμὰς κατὰ 0.52 ἕως 1.20 μ. καὶ ἀποτελοῦσα χαμηλὴν βαθμίδα, ἀνάλογον πρὸς τὴν πρόθυσιν τῶν ἀρχαίων βωμῶν[4] (εἰκ. 405). Ἐπὶ τῆς βαθμίδος ταύτης θὰ ἵστατο προφανῶς ὁ ἱερεὺς ἡ δ' ἐνταῦθα ὕπαρξίς της λύει ὁριστικῶς τὸ ζήτημα τῆς στάσεως τοῦ ἱερουργοῦντος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα καὶ τὴν ἁγ. τράπεζαν· ἀποδεικνύει δηλαδὴ ὅτι ὁ ἱερουργῶν δὲν ἔβλεπε πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, ὡς ὑπεστηρίζετο παλαιότερον[5], ἀλλὰ πρὸς ἀνατολάς, ἔχων ἐστραμμένα τὰ νῶτα πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα[6].

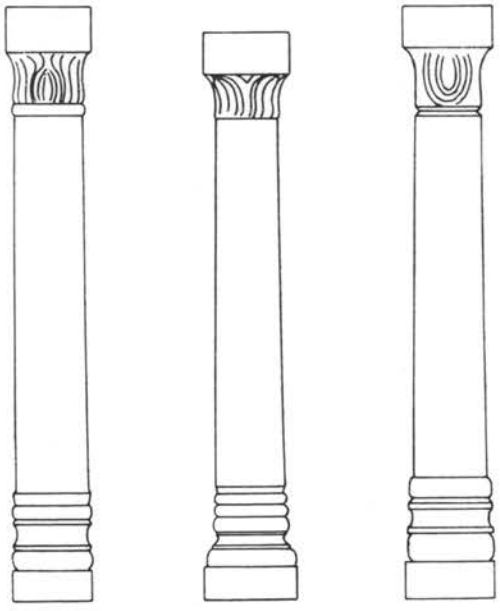

Εἰκ. 404. Κιονίσκοι ἁγ. τραπέζης.

Ἀξία ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ἡ κάτω πλὰξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων, ἥτις φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῆς ἐπιφανείας σύμπλεγμα αὐλάκων, δι' ὧν ἀπωχετεύοντο τὰ ἐκ τῆς ἐκπλύσεως τῆς ἁγ. τραπέζης ὕδατα[7] (εἰκ. 429).

Τὴν κάτω πλάκα τῶν μονίμων τραπεζῶν βλέπομεν ἀπεικονιζομένην καὶ ἐπὶ ψηφιδωτῶν παραστάσεων[8] (εἰκ. 428).

---

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 27.

[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 56 εἰκ. 61.

[3] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Δ. 1922 σ. 100).

[4] Πβλ. CONST. YAVIS, Greek Altars, Missouri 1949, σ. 104 εἰκ. 31.

[5] WIELAND, Altar und Altargrab, Leipzig 1912, σ. 146.

[6] Τοῦτ' αὐτὸ εἶχε συναγάγει πρό τινος καὶ ὁ LASSUS (Sanct. chrét. de Syrie σ. 199) ἔκ τινων ἁγ. τραπεζῶν τῆς Β. Συρίας προσκεκολλημένων ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος εἰς τὸ κέντρον της.

[7] H. VINCENT, Jérusalem II, 4, Paris 1926, εἰκ. 323.

[8] Ἅγ. Βιτάλιος καὶ Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe Ραβέννας (A. COLASANTI, L'arte bizant. in Italia πίν. 11) καὶ Βαπτιστήριον Ὀρθοδόξων (VAN BERCHEM – CLOUZOT, Mosaiques chrét. εἰκ. 111).

β. *Στηρίγματα.* Ταῦτα εἶναι συνήθως ἰσχνοὶ κιονίσκοι, τοὺς ὁποίους οἱ πατέρες[1] τῶν πρώτων ἐλευθέρων χριστιανικῶν αἰώνων συχνὰ μνημονεύουσιν ὡς *κίονας*. Columnas altaris ἀναφέρει ὡσαύτως καὶ ὁ Πάπας ΒΙΓΙΛΙΟΣ[2], ἀργότερον δὲ ΧΟΡΙΚΙΟΣ ὁ Γαζαῖος[3] ἀναφέρει τοιούτους διὰ τὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς ἐν Γάζῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου. Τέλος ὁ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ[4] τονίζει ἰδιαιτέρως τὰς *χρυσέας κίονας* τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Ἁγ.

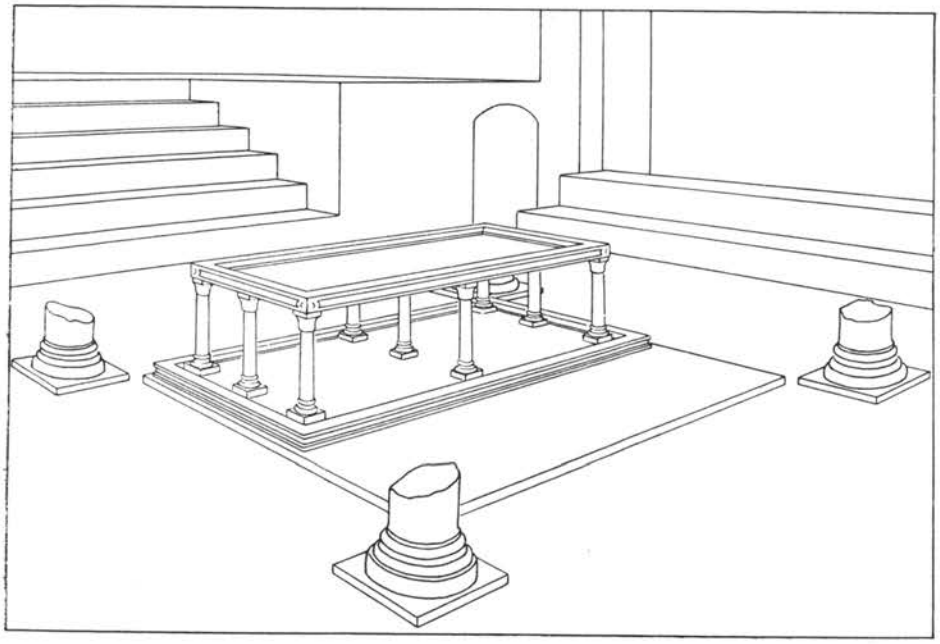

Εἰκ. 405. Ἡ μετὰ ἐννέα ποδῶν ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως μὲ τὴν πρὸ αὐτῆς πλάκα προθύσεως. (Ἀναπαράστασις Α. Ὀρλάνδου).

Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀργότερον οἱ βυζαντινοὶ τοὺς ὀνομάζουσι *κιονάκια*[5].

Λόγῳ τῶν μικρῶν των διαστάσεων οἱ κιονίσκοι τῆς ἁγ. τραπέζης κατεσκευάζοντο μονόλιθοι, ἀπετελοῦντο δ' ἐκ βάσεως – συνήθως ἀττικῆς

[1] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ (Ε. Π. 38 σ. 58), ΣΥΝΕΣΙΟΣ (Ε. Π. 66, 1573 Β).

[2] Epist. XV ad univ. eccles. (Λ. Π. 69, 118 Β).

[3] Εἰς Μαρκιανὸν Ι, 42 (σ. 13 ἔκδ. Förster – Richtsteig).

[4] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 752 - 753 (Ε. Π. 86, 2148). Ὅτι δ' ἡ πλὰξ τῆς Ἰουστινιανείου τραπέζης τῆς Ἁγ. Σοφίας ἦτο ἐκ μείγματος πολυτίμων μετάλλων ἀναφέρεται ὑπὸ πολλῶν· πβλ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασιν τ. Β' σ. 102.

[5] ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. 582, 16 (Βόννης): «*Τὸ κιονάκιον τῆς ἁγ. τραπέζης*».

ἰωνικῆς μεθ' ὑψηλῆς τετραγώνου πλίνθου (εἰκ. 404) – κορμοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρραβδώτου ἢ μεθ' ἑλικοειδῶν ραβδώσεων[1] καὶ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, κοσμουμένου γενικῶς δι' ἀμελῶς, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκτελεσμένων φύλλων ἀκάνθης ἢ καλάμου, φέροντος δὲ παχὺν τετράγωνον ἄβακα χάριν καλυτέρας ἐδράσεως τῆς καλυπτηρίου πλακός (εἰκ. 404).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν στηριγμάτων τῶν τραπεζῶν ἐποικίλλεν ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τῆς τραπέζης, ὅπερ πάλιν ἦτο συνάρτησις τοῦ μεγέθους τῆς βασιλικῆς. Μεθ' ἑνὸς κεντρικοῦ στηρίγματος – κιονίσκου, πεσσοῦ ἢ βάθρου – τράπεζαι συνηθίζοντο κυρίως εἰς τὴν Δύσιν[2], εὑρέθησαν ὅμως μερικαὶ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν[3]. Πολὺ συνηθέστερον αἱ τράπεζαι ἔβαινον ἐπὶ τεσσάρων ποδῶν τοποθετουμένων παρὰ τὰς γωνίας[4]. Τοιαῦται τράπεζαι εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ ψηφιδωτῶν παραστάσεων[5] (εἰκ. 428).

Ὡς εἰδικὴ περίπτωσις τῶν μετὰ 4 στηριγμάτων τραπεζῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ φέρουσα ὑπὸ τὰς δύο (στενὰς) πλευρὰς τῆς καλυπτηρίου πλακὸς ὀρθίας πλάκας, τὰς λεγομένας τραπεζοφόρους, αἵτινες τρόπον τινὰ ἑνοῦσιν ἀνὰ δύο τοὺς ἄκρους πόδας. Τοιαῦται τράπεζαι, μιμούμεναι προφανῶς τὰς εἰς τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ καὶ δὴ ἐντὸς τῶν σηκῶν συνήθως συναντωμένας τραπέζας τῶν ἀναιμάκτων θυσιῶν[6], ἦσαν σπανιώταται εἰς χριστιανικὰς βασιλικάς. Ὡς μόνον παράδειγμα ἔχω ν' ἀναφέρω τὴν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σεριάνας ἐν Ἀλγερίᾳ[7] ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εὑρισκομένην.

Πλὴν τῶν τετραπόδων τραπεζῶν οὐχὶ σπανίως συναντῶνται καὶ αἱ πεντάποδες. Αὗται προκύπτουν ἐκ τῶν μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τρα-

---

[1] Βασιλικὴ Θάσου ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 25 εἰκ 16.

[2] Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ BRAUN, Der christliche Altar 1 σ. 135.

[3] Βασιλικαί: Ἐμμαούς (VINCENT καὶ ABEL, Emmaüs σ. 205), Σάρδεων (BUTLER, Sardis I, 1 σ. 114, εἰκ. 120 καὶ Ι. ΜΠΑΡΝΕΑ, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον σ. 149, εἰκ. 138), Δωδώνης (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Π.Α.Ε. 1930 σ. 60 καὶ εἰκ. 6), Δήλου, Ἁγ. Κηρύκου καὶ Ἀσκληπιείου (ORLANDOS, BCH 54 [1936] σ. 75 εἰκ. 4 καὶ σ. 85 εἰκ. 15).

[4] Βασιλικαί: Φθ. Θηβῶν, Α καὶ Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 26, καὶ 125), Ἀφεντέλλη (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Δ. 1929 σ. 57), Γλυφάδας (ORLANDOS, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 5 [1930] σ. 259), Αἰγίνης (WELTER, Aegina εἰκ. 54), Βηθλεέμ (VINCENT καὶ ABEL, Bethléem πίν. 10), Ἐπαπήγου (SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche σ. 26, 29 εἰκ. 26), Οὔμ – ἰτ – Τουβενέ (BUTLER, Syria II B σ. 11 εἰκ. 7), Ἐφέσου, Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 1922 σ. 100 εἰκ. 11), Μεδινὲτ Ἀμποὺ Αἰγύπτου (MAX HERZOG ZU SACHSEN, N. Streifzüge durch die Kirchen und Klöster Ägyptens σ. 30 εἰκ. 84, 85), Παρεντίου (GNIRS, Ö.Jh. 19 – 20 [1919] Beibl. στ.177 εἰκ. 80).

[5] Βαπτιστήριον Νέωνος (BRAUN, Chr. Altar I πίν. 7). Ἅγ. Βιτάλιος καὶ Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe (A. COLASANTI, L'arte bizantina in Italia πίν. 11 καὶ DIEHL, Ravenne, Paris 1907, σ. 73).

[6] Δήλου (DEONNA, Mobilier délien [Explor. arch. de Délos 18] σ. 24), Λυκοσούρας (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας, ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 61 εἰκ. 61), Ἀλιφείρας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Jahrb. des Inst. 48, 1933 Arch. Anz. στ. 233). Περὶ τραπεζοφόρων ὅρα καὶ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΝ, Ἑλληνικὰ τραπεζοφόρα, Θεσσαλονίκη 1948.

[7] GSELL, Les monum. ant. de l'Algérie, Paris 1901, τ. ΙΙ, σ. 255.

πεζῶν διὰ προσθήκης πέμπτου τοποθετουμένου εἰς τὸ κέντρον. Τὸ στήριγμα τοῦτο παρεῖχε μεγαλυτέραν εὐστάθειαν εἰς τὴν τράπεζαν. Παραδεί-

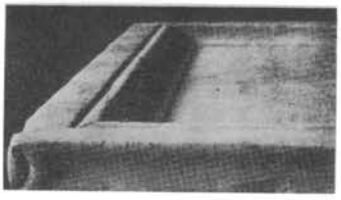

Εἰκ. 406. Χεῖλος πλακὸς ἁγ. τραπέζης βασιλικῆς Σάλωνος (Dyggve).

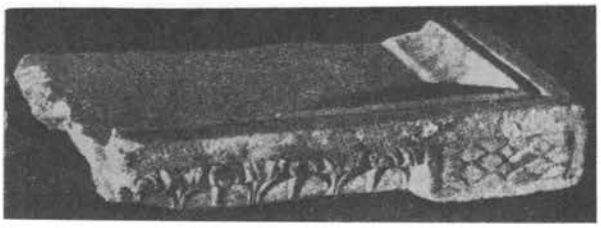

Εἰκ. 407. Χεῖλος τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδας (Ὀρλάνδος).

γματα πενταπόδων ἁγ. τραπεζῶν συναντῶνται ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ [1] καὶ τῇ Δύσει [2]. Ἑξάποδος ἁγ. τραπέζης ἓν παράδειγμα γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε, τὸ τῆς Κορίνθου [3].

Εἰκ. 408. Ἡ πλὰξ τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνος βασιλικῆς (Ὀρλάνδος).

Τέλος ἐπὶ ἐννέα ποδῶν τεταγμένων ἀνὰ 3 εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ μέσον τῆς ὀρθογωνίου πλακὸς ἐστηρίζοντο αἱ μεγάλαι ἅγιαι τράπεζαι πεντακλίτων βασιλικῶν, οἷαι αἱ τοῦ Μαρτυρίου τῶν Ἱεροσολύμων [4], τῆς Με-

[1] Βασιλικαί: Ἡραίου Σάμου (SCHNEIDER, A. M. 54 [1929] σ. 108), πιθανῶς Φθιωτίδων Θηβῶν Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 125 εἰκ. 164), Συΐας Σελίνου Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ζ' σ. 348 εἰκ. 7), Μπρὰδ Συρίας (LASSUS, Sanct. chr. de Svrie πίν. XXXVI, 2) κλπ.

[2] Ραβέννα, Ἅγ. Βιτάλιος καὶ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής, Grado (GNIRS, Ö.Jh. 19-20 1919 Beibl. σ. 178 εἰκ. 81).

[3] J. M. SHELLEY, Hesperia XII, 1943, σ. 174 εἰκ. 6 καὶ 8.

[4] Κατὰ τὰς μαρτυρίας τοῦ ἐπισκόπου Νόλης ΠΑΥΛΙΝΟΥ (Epist. 31, 6, Λ. Π. 61, 32) καὶ τοῦ BREVIARIUS DE HIEROSOLYMA (Corp. Scr. Eccl. Lat. 39 σ. 153).

γάλης ἐκκλησίας τῆς Ἐφέσου[1] καὶ τῆς Νικοπόλεως[2] Β (εἰκ. 405).

γ. *Ἡ καλυπτήριος πλάξ*. Αὕτη εἶχε συνήθως μικρὸν πάχος, ποικίλλον ἀπὸ 5 μέχρι 15 ἑκατοστῶν[3], καὶ ἦτο ἄλλοτε μὲν τελείως ἐπίπεδος καὶ ἰσο-

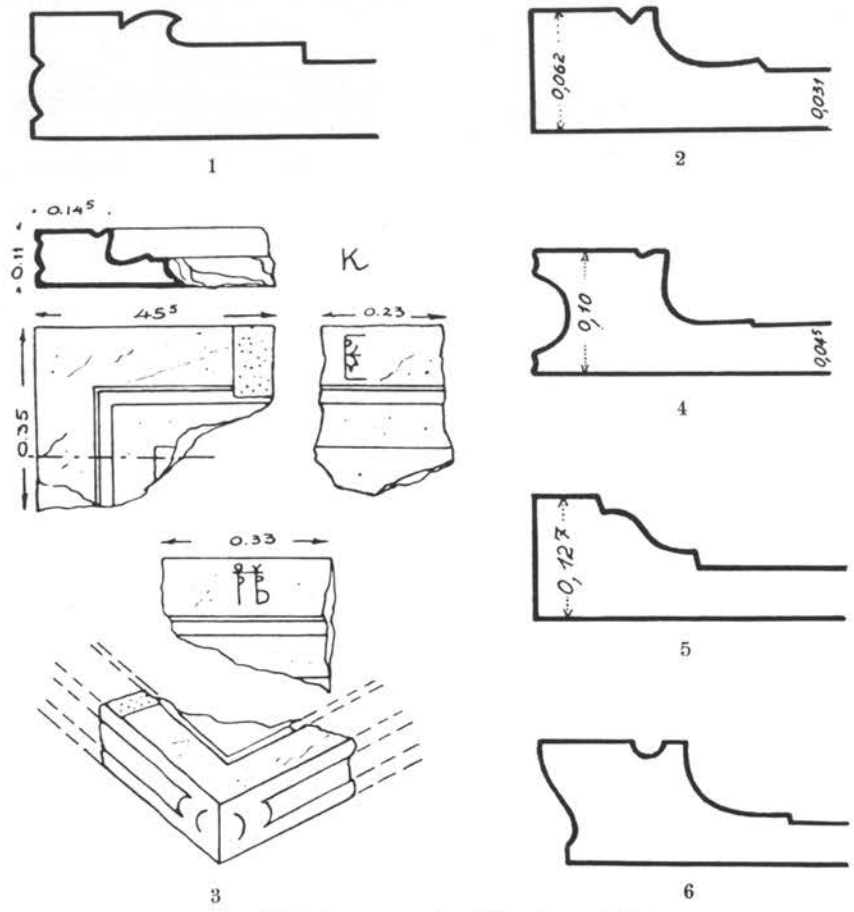

Εἰκ. 409. Διάφοροι τομαὶ χειλέων ἁγ. τραπέζης
1. Ραβέννας 2. Βραυρῶνος 3. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου 4. Σάλωνος 5. Grado 6. Ἀφεντέλλη Λέσβου.

παχής, ἄλλοτε δὲ μὲ χείλη ἀνάγλυφα καὶ ἀνυψωμένα (εἰκ. 406), ὥστε νὰ σχηματίζεται ἀβαθὴς λεκάνη (εἰκ. 406, 407, 408). Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἁγ. τράπεζα συ-

[1] F. KNOLL, Forschungen in Ephesos IV, 1 εἰκ. 53, ἔνθα ὅμως ἐσφαλμένως ἀναπαρίσταται ἐν κατόψει μὲ 8 πόδας ἀντὶ μὲ 9.

[2] Π.Α.Ε. 1938 πίν. 1, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 231, εἰκ. 58.

[3] Κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Παρθενῶνος, ἔνθα ὡς πλὰξ ἐχρησιμοποιήθη μεγάλη πλίνθος ἀρχαίου ναοῦ, τὸ πάχος της φθάνει τὰ 0.36 μ. Ὅρα εἰκόνα 408.

χνάκις ἐξεπλύνετο ἔφερεν ἡ λεκάνη εἴς τι σημεῖον, συνήθως παρὰ μίαν τῶν γωνιῶν, ὀπὴν χάριν τῆς ἐκροῆς τῶν ὑδάτων [1].

Τοῦ πρώτου εἴδους τῶν πλακῶν ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἐκοσμεῖτο συχνὰ μὲ ἐγχαράκτους διακοσμήσεις: κλιματίδας ἀμπέλου, ἀμνούς, σταυροὺς [2] κλπ. τοῦ δὲ δευτέρου εἴδους ἡ μὲν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια – ὁ πυθμὴν τῆς λεκά-

Εἰκ. 410. Παράστασις ἀμνῶν ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τοῦ χείλους χριστιανικῆς τραπέζης τοῦ μουσείου Borély τῆς Μασσαλίας (Le Blant).

νης – ἔμενε συνήθως ἀκόσμητος, ἡ ἐξωτερικὴ ὅμως ἐπιφάνεια τῶν χειλέων ἐκοσμεῖτο πλουσίως διὰ φυλλωμάτων (εἰκ. 407) [3] ἢ ἀναγλύπτων παραστάσεων, συχνὰ δ' ἔφερε καὶ ἐπιγραφάς (εἰκ. 409, 3). Καὶ αἱ μὲν παραστάσεις ἦσαν συνήθως συμβολικαί, ὡς π.χ. σειρὰ ἀμνῶν [4] μὲ τὸ ἀρνίον ἐν τῷ μέσῳ «*ἑστηκὸς ἐπὶ τὸ*

Εἰκ. 411. Παράστασις περιστερῶν ἑκατέρωθεν χρίσματος ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως τῆς ἁγ. τραπέζης τοῦ μουσείου Borély τῆς Μασσαλίας (Le Blant).

ὄρος Σιών» (ΑΠΟΚΑΛ. ΙΔ', 1) (εἰκ. 410) ἢ σειρὰ περιστερῶν [5] (εἰκ. 411) ἢ καὶ κλιματὶς ἀμπέλου [6] κλπ. Αἱ δὲ ἐπιγραφαὶ ἄλλοτε μὲν περιωρίζοντο εἰς ἁπλοῦν μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ [7] (χρῖσμα) (εἰκ. 411, 413), συνοδευόμενον ἐνίοτε καὶ ἀπὸ τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α καὶ Ω [8], ἄλλοτε δ' ἀνέγραφον τὸ ὄνομα

[1] Ναὸς Ἁγ. Στεφάνου ἐν Ἱερουσαλήμ (VINCENT καὶ ABEL, Jérusalem, II 4 σ. 798), Βασιλικὴ Grado (SWOBODA – WILBERG, Ö. Jh. 1906, Beibl. σ. 22 εἰκ. 13.)

[2] Τράπεζαι ἐξ Ἀττικῆς καὶ ἐξ Ἐλευσῖνος ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 232 εἰκ. 62 καὶ 65). Ὁ ἀμνὸς προβάλλεται ἐπὶ σταυροῦ ἐν μέσῳ τοῦ Α καὶ τοῦ Ω.

[3] Βασιλικὴ Γλυφάδας (ORLANDOS, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5 (1930) σ. 265 εἰκ. 6, ἡμετέρα εἰκὼν 407), Σάλωνος Δαλματίας (DYGGVE – BRÖNDSTED, Recherches à Salone 1 εἰκ. 82 – 84).

[4] Τράπεζα Μουσείου Borély (Μασσαλίας) (LE BLANT, Inscriptions chrétiennes de la Gaule II ἀρ. 303, BRAUN, Der christl. Altar πίν. 41, I. ΜΠΑΡΝΕΑ, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 44).

[5] Τράπεζαι Borély καὶ Auriol, εἰκὼν παρὰ BRAUN, ἔ. ἀ. πίν. 41.

[6] Τράπεζα Auriol (BRAUN, ἔ. ἀ. πίν. 41).

[7] Τράπεζα βασιλικῆς Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 88 εἰκ. 7) ἡμετέρα εἰκὼν 413.

[8] Τράπεζαι τοῦ μουσείου Borély τῆς Μασσαλίας καὶ τοῦ μουσείου τοῦ Aix ἐξ Auriol τῆς Ν. Γαλλίας (BRAUN, ἔ. ἀ πίν. 41).

τοῦ ἁγίου, τοῦ ὁποίου λείψανα εὑρίσκοντο κάτωθεν ἢ καὶ τοῦ δωρητοῦ–ἐπισκόπου[1], πρεσβυτέρου[2] ἢ αὐτοκράτορος. Οὕτω ὁ ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ[3] ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορος Πουλχερία εἶχεν ἐπιγράψει ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ]πόλεως πᾶν ὅ,τι εἶχε πράξει ὑπὲρ τοῦ ναοῦ τούτου, ὁ δὲ ΚΕΔΡΗΝΟΣ[4] ἀναφέρει ἐπὶ λέξει τὴν μακρὰν ἐπιγραφήν, ἥτις

Εἰκ. 412. Ἡ ἐξ Ἁγ. Πέτρου παρὰ τὸ Auriol ἁγ. τράπεζα νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Aix (Braun).

ἐχαράχθη ἐπὶ τοῦ ἰουστινιανείου θυσιαστηρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας.

Μεθ' ὑψωμένων χειλέων τράπεζαι εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ ψηφιδωτῶν, ὡς π.χ. ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ ἐν Ραβέννᾳ βαπτιστηρίου τῶν Ὀρθοδόξων[5], ἔνθα ἡ ἔξω κατακόρυφος παρειὰ τῶν χειλέων φέρει γεωμετρικὸν κόσμημα ἐκ παρατεθειμένων μικρῶν ὀρθογωνίων.

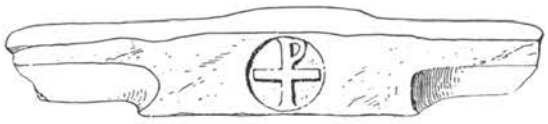

Εἰκ. 413. Χεῖλος καλυπτηρίου πλακὸς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος μὲ τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ (Ὀρλάνδος).

3. ***Σαρκοφαγοειδεῖς ἅγιαι τράπεζαι.*** Ὁ τύπος οὗτος ἀποτελεῖται ἐκ καλυπτηρίου πλακὸς βαινούσης ἐπὶ ὀρθίως ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοποθετημένων λιθίνων ἢ μαρμαρίνων πλακῶν, περικλειουσῶν ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον χῶρον.

Εἰς τὰς σαρκοφαγοειδεῖς ἁγ. τραπέζας ὑπῆρχε συνήθως εἰς τὸ μέσον τῆς πρὸς δυσμὰς μακρᾶς πλευρᾶς μικρὸν τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον ἄνοι-

[1] Τράπεζα St. Pons (BRAUN, ἔ. ἀ. εἰκ. 264).

[2] Τράπεζα Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου (ORLANDOS, Mon. byz. de Chios, πίν. 2, ἐνταῦθα εἰκ. 409.3). Εἰς τὴν τράπεζαν τῆς εἰκ. 411 κάτωθεν τῶν περιστερῶν ἐχαράχθη διὰ μικροῦ μεγέθους γραμμάτων ἡ ἑλληνικὴ ἐπιγραφή: *Καλ(ίνικο)ς ὑπὲρ (εὐχῆς) ἑαυτοῦ καὶ τοῦ οἴκου ὅλου.*

[3] Ἐκκλ. Ἱστορία IX,1 (Ε. Π. 67, 1596 Α).

[4] Σύνοψις ἱστοριῶν (Ε. Π. 121, 737, Βόννης I σ. 677, 14 – 19).

[5] M. VAN BERCHEM – ÉT. CLOUZOT, Mosaiques chrétiennes, Genève 1924, εἰκ. 111.

γμα ἐν εἴδει θύρας (εἰκ. 414 καὶ 415), κοσμούμενον δι' ἀναγλύφων παραστάσεων (κογχυλίων, δελφίνων, κιονίσκων) (εἰκ. 415) ἢ πολυτιμοτέρων λίθων (εἰκ. 414). Διὰ τοῦ ἀνοίγματος τούτου ἠδύνατό τις νὰ βλέπῃ ἢ καὶ νὰ προσκυνῇ τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς σαρκοφάγου ἀποκείμενα λείψανα ἢ ἐνίοτε καὶ αὐτὸ τὸ σκήνωμα τοῦ μάρτυρος.

Ἐνίοτε ὁλόκληρος ἡ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπουσα παρειὰ τῆς σαρκοφάγου διεμορφοῦτο ὡς διάτρητον κιγκλίδωμα (transenna) μετὰ θυρίδος (fenestella) [1]. Τοιούτου διατρήτου κιγκλιδώματος παλαιότατον δεῖγμα

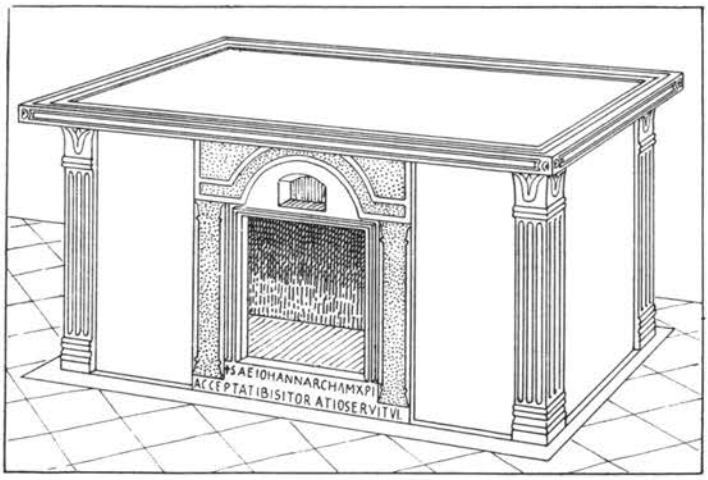

Εἰκ. 414. Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τῆς Ραβέννας (Braun).

παρέχει τὸ θυσιαστήριον τῆς ἐν Ρώμῃ [2] παρὰ τὴν Via Nomentana βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀλεξάνδρου (Ε΄ αἰ.) (εἰκ. 416). Ἐνταῦθα ὅμως ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος εὑρίσκετο ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς σαρκοφάγου [3], ἦτο δὲ ὁρατὸς διὰ τοῦ διατρήτου κιγκλιδώματος.

Χρῆσις τοῦ περιγραφέντος τύπου ἁγ. τραπέζης ἐγένετο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Δύσει. Ἐν Ἀνατολῇ τὸ μόνον μέχρι τοῦδε γνωστὸν παράδειγμα σαρκοφαγοειδοῦς ἁγ. τραπέζης, ἄνευ ὅμως ἀνοίγματος ἢ κιγκλιδώματος, παρέσχεν ἡ βασιλικὴ τῆς Πριήνης (εἰκ. 417), ὅπερ ὅμως ἀτόπως

[1] Gregorius Turonensis, Mirac. I κεφ. 28 (Λ. Π. 71 στ. 729).

[2] Braun, Der christliche Altar, München 1924, 1 πίν. 28, 100, Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1899, εἰκ. 96, ἔνθα καὶ ἄλλα παραδείγματα ἐκ Ρώμης καὶ Ραβέννας.

[3] Ὅρα τὴν σχετικὴν τομὴν παρὰ Rohault de Fleury, La messe τόμ. II πίν. CXXIV.

ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ ΜΠΑΡΝΕΑ[1] ὡς ἀντιπροσωπεῦον ὁλόσωμον ἁγ. τράπεζαν, ἐν ᾧ οἱ πρῶτοι ἀνευρόντες αὐτὸ ρητῶς ἀναφέρουσιν[2], ὅτι μόνον τὰς περιβαλλούσας ὀρθίας πλάκας ἀνεῦρον κατὰ χώραν στηριζομένας ἐπὶ τοῦ κάτωθεν ὀρθογωνίου θεμελίου, ἐφ' οὗ θὰ ἔκειτο τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος. Ἔφερον δ' αἱ εἰρημέναι πλάκες εἰς τὸ ἄνω των μέρος ἀνάγλυπτον κοσμοφόρον ἐκ σειρᾶς ροδακοειδῶν ἀστέρων ἐρυθρῶν, κυανῶν, μελανῶν καὶ λευκῶν (εἰκ. 417).

Εἰκ. 415. Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου, μὲ θύραν κάτω καὶ ἀναγλύπτους διακοσμήσεις (Braun).

Ἄλλα δὲ παραδείγματα σαρκοφαγοειδῶν ἁγ. τραπεζῶν ἔχομεν ἐν τῇ Δύσει τὸ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων[3] (Σ΄ αἰ.), τὸ ἐν τῷ Εὐαγγελιστῇ Ἰωάννῃ (εἰκ. 414) καὶ τὸ ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ τῷ Νέῳ τῆς Ραβέννας[4] (Σ΄αἰ.) τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Grado[5] καὶ τοῦ Παρεντίου (εἰκ. 415). Εἰς δὲ τὴν Β. Ἀφρικὴν τὸ τοῦ Κερμπέτ-Μποὺ-Ἀδδουφάν[6], ἔνθα ἡ πρὸς ἀνατ. πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου ἦτο ἀνοικτή, τὸ δ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτῆς σῶμα τοῦ μάρτυρος ἦτο ὁρατὸν καὶ προσιτὸν ἐκ τῶν ὄπισθεν (εἰκ. 418).

Ἀργότερον αἱ σαρκοφαγοειδεῖς ἅγ. τράπεζαι ἀπέβησαν εἴδός τι σκευοφυλακίου ἔνθα ἐφυλάσσοντο ἱερὰ σκεύη τῆς λειτουργίας.

4. ***Κρύπτη ἢ κατάβασις*** ***(Confessio).*** Ἀπὸ τοῦ Δ΄ μ. Χ. αἰῶνος ἡ λατρεία τῶν σκηνωμάτων ἢ τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων τῆς χριστιανικῆς πίστεως — μαρτύρων, ὁμολογητῶν καὶ «ἁγίων» — ὁλονὲν ἐνετείνετο. Παρὰ

[1] Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον, ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 138.
[2] WIEGAND - SCHRADER, Priene, Berlin 1904, σ. 483.
[3] BRAUN, ἔ. ἀ. 1 σ. 194.
[4] KIRSCH, Röm. Quartalschrift 34 (1926) σ. 257.
[5] SWOBODA - WILBERG, Ö.Jh. 9 (1906) Beibl. σ. 22 εἰκ. 13.
[6] Bulletin Archéologique 1902, 338 καὶ πίν. XLIII.

τοὺς τάφους των ἢ καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν τῶν τάφων ἀνηγείροντο οὐ μόνον ἐπιτύμβιοι ναΐσκοι (μαρτύρια) ἀλλὰ καὶ μεγαλοπρεπεῖς κοιμητηριακαὶ βασιλικαί. Ἐν τούτοις ἤδη ἀπὸ τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰ. οἱ χριστιανοί, εἴτε

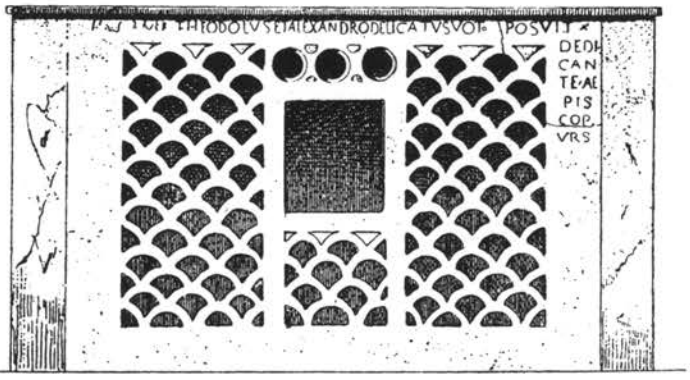

Εἰκ. 416. Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς παρὰ τὴν Ρώμην βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀλεξάνδρου, μὲ διάτρητον τὴν προσθίαν πλευρὰν καὶ θυρίδα βλέπουσαν πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδον εὑρισκόμενον σκήνωμα τοῦ ἁγίου.

διὰ λόγους ἀσφαλείας εἴτε διὰ λόγους εὐκολίας, ἤρχισαν νὰ μεταφέρουν τὰ σεπτὰ σκηνώματα τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἀπὸ τῶν συνήθως ἔξω

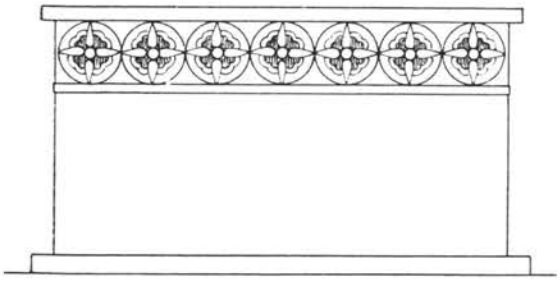

Εἰκ. 417. Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς τῆς Πριήνης περιέχουσά ποτε τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος.

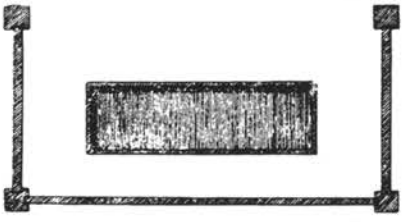

Εἰκ. 418. Ὁριζοντία τομὴ τοῦ τάφου καὶ τῆς ἁγ. τραπέζης τοῦ Κερμπὲτ-Μπού-Ἀδδουφάν (Gsell).

τῶν πόλεων καὶ ἐντὸς τῶν κοιμητηρίων κειμένων «μαρτυρίων» εἰς τὰς ἐντὸς αὐτῶν ἀνεγειρομένας νέας, μεγαλοπρεπεῖς ἐνοριακὰς βασιλικάς. Αὐτούσιαι αἱ σαρκοφάγοι τῶν ἡρώων τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀποσπώμεναι ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν των θέσεων, ἐκομίζοντο [1] ἐν πομπῇ εἰς τοὺς ναοὺς τῶν πόλεων, τοποθετούμεναι εἴτε ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν, εἴτε ὑπ᾽ αὐτήν,

[1] Βλέπε πολλὰ παραδείγματα μετακομιδῆς σαρκοφάγων παρὰ Ι. ΜΠΑΡΝΕΑ, ἔ.ἀ. σ. 68 – 72.

ἐντὸς ὑπογείου κρύπτης συμφώνως πρὸς τὸ χωρίον τῆς ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ (Ϛ΄ 9) τὸ λέγον: «*εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον*».

Ὁσάκις δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ εὕρεσις ὁλοκλήρου σώματος ἤρκουν καὶ τεμάχια αὐτοῦ πρὸς καθαγιασμὸν τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπειδὴ καὶ «*μερισθέντος τοῦ σώματος ἀμέριστος ἡ χάρις αὐτοῦ μεμένηκε*» κατὰ τὸν ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΝ [1]. Ἡ δευτέρα αὕτη περίπτωσις, ἤτοι ἡ τοῦ διὰ τεμαχίων λειψάνων καθαγιασμοῦ τῶν ναῶν, συνηθίζετο κυρίως ἐν Ἀνατολῇ[2], ἐξ ἧς ἀργότερον μετεδόθη καὶ εἰς

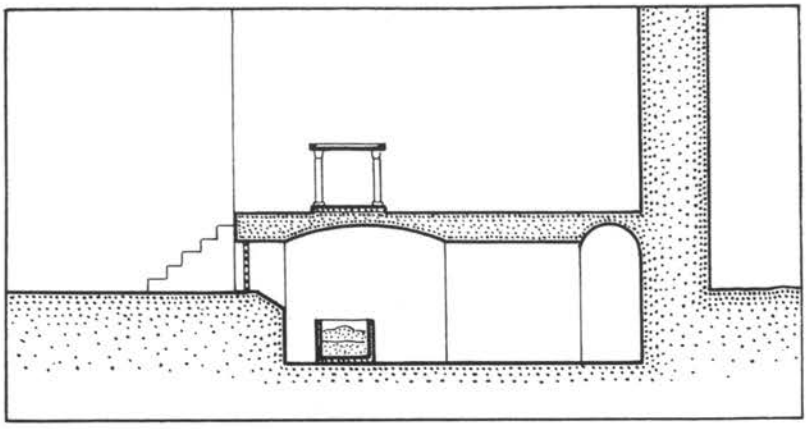

Εἰκ. 419. Κατακόρυφος τομὴ κρύπτης τῆς Δύσεως (Ὀρλάνδος).

τὴν Δύσιν. Τοὐναντίον ἡ πρώτη περίπτωσις, ἡ τῶν ὁλοσώμων δηλαδὴ σκηνωμάτων, προετιμᾶτο ἀρχικῶς εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς συχνάκις ἐπηρεαζομένην Β. Ἀφρικήν. Εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν χωρῶν τούτων, αἱ σαρκοφάγοι ἐτοποθετοῦντο εἴτε ἐντὸς ὑπογείου θαλάμου (confessio), κτιζομένου κάτωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἴτε εὐθὺς ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἁγ. τραπέζης, εἴτε τέλος ὑπεργείως, εὐθὺς ὑπὸ τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς ἁγ. τραπέζης — ὅταν αὕτη ἔβαινεν ἐπὶ ποδῶν — ὁπότε ἐδημιουργεῖτο ὁ σαρκοφαγοειδὴς τύπος ἁγ. τραπέζης, περὶ οὗ ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω (σ. 452 ἑξ.).

Ὁ ὑπὸ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἐφ' ἧς ἡ ἁγ. τράπεζα νεκρικὸς θάλαμος ἢ κρύπτη κατεσκευάζετο ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ Β. Ἀφρικῇ [3] οὕτως, ὥστε ἡ ὀροφή του νὰ ἐξέχῃ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 419), πρᾶγμα ὅπερ συνεπήγετο ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ὕψωσιν τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ κατὰ ἓν καὶ πλέον μέτρον ὑπὲρ τὸ τοῦ μέσου κλίτους καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν δημιουρ-

[1] Ε. Π. 83, 1012 C.

[2] Ὅρα σχετικῶς A. GRABAR, Martyrium τ. I (1946) σ. 351 ἑξ.

[3] GSELL, Les monuments antiques de l'Algérie τ. II σ. 143 - 144 καὶ 187.

γίαν κλιμάκων προσπελάσεως αὐτοῦ (εἰκ. 419). Αἱ κλίμακες αὗται, δύο τὸν ἀριθμὸν συνήθως, ἐτοποθετοῦντο, ὡς ἤδη εἴπομεν, κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου, τοῦ μεταξὺ αὐτῶν μέσου τμήματος τηρουμένου κατακορύφου καὶ ἐφοδιαζομένου διὰ παραθύρου μετὰ διατρήτου μαρμαρίνου ἢ μεταλλικοῦ κιγκλιδώματος (transenna), ὅπερ ἔφερεν ἐν τῷ ἄνω μέσῳ τμήματι αὐτοῦ μικρὰν θυρίδα ἢ καὶ θύραν (fenestella[1] ἢ janua confessionis) ἐκ πολυτίμου συνήθως μετάλλου. Καὶ διὰ μὲν τοῦ παραθύρου ἐφωτίζετο, δι' ἐμμέσου πάντως φωτός, ὁ νεκρικὸς θάλαμος, διὰ δὲ τῆς θυρίδος ἀνοιγομένης ἐνίοτε[2], ἠδυνατό τις νὰ ἴδῃ εὐκρινέστερον τὸ σκῆνος τοῦ μάρτυρος, συχνάκις δὲ καὶ νὰ εἰσαγάγῃ, προσδεδεμένον ἐπὶ μακροῦ ξύλου, ὕφασμα, ὅπερ, ἁπτόμενον τοῦ ἱεροῦ λειψάνου, ἐθεωρεῖτο μεταλαμβάνον τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου. Τὰ τοιαῦτα ὑφάσματα, ὀνομαζόμενα brandea[3] ἢ palliola[4], ἠδύναντο ἐν ἀνάγκῃ ν' ἀντικαταστήσωσι καὶ αὐτὰ τὰ ἱερὰ λείψανα, συνηθέστερον ὅμως ἐχρησίμευον ὡς φυλακτά.

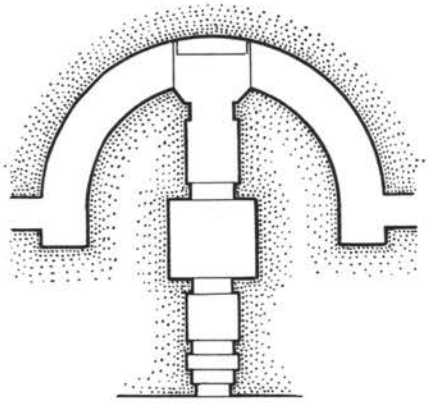

Εἰκ. 420. Ὁριζοντία τομὴ τῆς κρύπτης τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παγκρατίου.

Ἡ λόγῳ τοῦ ὑπογείου θαλάμου ἀνύψωσις τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ προεκάλεσεν, ὡς εἴπομεν, τὴν κατασκευὴν κλιμάκων ἀνόδου πρὸς τὴν ἁγ. τράπεζαν. Ἐν Ἀνατολῇ τοιαῦται κλίμακες, ἐκτεινόμεναι ὅμως καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους, συναντῶνται εἴς τινας μεγάλας βασιλικὰς τῆς Συρίας, ὡς π. χ. τοῦ Κάλβ Λουζέ (εἰκ. 321), τῆς Μπανκούζας[5], τοῦ Ντάρ Κιττά (Ἁγ. Παύλου καὶ Μωϋσέως 418 μ. Χ.) τοῦ Μπράδ κλπ.

Εἰς πολλὰς βασιλικὰς τῆς Δύσεως ἡ διὰ μόνης τῆς θυρίδος πρὸς τὸν ἱερὸν

[1] Τὴν fenestellam ἀναφέρει ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΤΟΥΡΩΝΗΣ (Mirac. I κεφ. 28, Λ.Π. 71 στ. 729), ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς confessio τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης λέγει: *qui orare desiderat reseratis cancellis, quibus locus ille ambitur, accedit super sepulcrum et sic fenestella parvula patefacta, immisso introrsum capite, quae necessitas promit efflagitat.*

[2] Ἡ θυρὶς ἠνοίγετο διὰ κλειδός, ἥτις ἐθεωρεῖτο καὶ αὐτὴ μετέχουσα τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου, δι' ὃ καὶ συχνὰ ἐκρεμᾶτο ὑπὸ τῶν πιστῶν διὰ ταινίας πρὸ τοῦ στήθους· πβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΤΟΝ ΤΟΥΡΩΝΗΣ, Mirac. I. 28. Ὅρα σχετικῶς H. GRISAR, Röm. Quartalschrift. VI, 1892, σ. 137, 138.

[3] GREGORIUS MAGNUS ἐν βίῳ του ὑπὸ Ἰωάννου Διακόνου Βιβλ. II (Λ.Π. 75 στ. 103).

[4] GREGOR. TUR., Mirac. I, 28 (Λ. Π. 71 στ. 729).

[5] BUTLER, ἔ. ἀ. εἰκ. 74.

τάφον ἐπικοινωνία δὲν ἐθεωρήθη ἐπαρκής, δι' ὃ καὶ κατεσκευάσθη εἰδικὴ προσπέλασις τοῦ θαλάμου διὰ δύο καμπύλων διαδρόμων ἢ κλιμάκων ἢ καὶ κεκλιμένων ἐπιπέδων (Στόβοι), ἀρχομένων ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς χορδῆς τῆς ἁψῖδος καὶ τοποθετουμένων συμμετρικῶς ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τῆς κόγχης [1] (εἰκ. 420 καὶ 422) συνεχιζομένων δὲ μετὰ τὴν συνάντησίν των δι' εὐθέος διαδρόμου βαίνοντος κατὰ τὸν ἄξονα ἀπὸ τῆς περιφερείας πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἡμικυκλίου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 420). Ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων αἱ κλίμακες καθόδου σὺν τῷ θαλάμῳ ὠνομάζοντο *κατάβασις* ἢ *καταβάσιον* [2] καὶ *κρύπτη*, ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων martyrium, crypta καὶ confessio[3].

Ἡ confessio ἀποτελεῖ προφανῶς τὴν πρόδρομον μορφὴν τῆς μεσαιωνικῆς *κρύπτης*, ἤτοι τοῦ ὑπὸ τὸ πρεσβυτέριον τῶν ρωμανικῶν ἰδίᾳ ναῶν ὑποστύλου ναοσχήμου χώρου. Ἀφ' ἑτέρου ἁπλοποίησιν ἢ μᾶλλον μικρογραφίαν τῆς confessio ἀποτελεῖ ἡ σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα, ἥτις ἐφηρμόσθη κυρίως ἀπὸ τοῦ Γ΄ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, ὁπότε καὶ τεμάχια λειψάνων μαρτύρων ἢ καὶ ἀντικειμένων ἁγιασθέντων δι' ἐπαφῆς πρὸς ταῦτα ἐθεροῦντο ὡς τέλεια ἅγια λείψανα καὶ ὡς τοιαῦτα ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν πλάκα τῆς ἁγ. τραπέζης. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ συνήθεια τοῦ τεμαχίσματος τῶν ἁγίων λειψάνων ἐπεκράτησεν ἐνωρίτερον ἐν Ἀνατολῇ ἢ ἐν τῇ Δύσει καὶ ὅτι ἐν Ἀνατολῇ τὰ τεμάχια τῶν λειψάνων κατετίθεντο οὐχὶ μεταξὺ τῶν ποδῶν τῆς ἁγ. τραπέζης διαμορφουμένης εἰς σαρκοφάγον ἀλλ' ὑπὸ τὴν πλάκα τῆς βάσεως αὐτῆς, ὡς θέλομεν ἴδει ἐκτενέστερον κατωτέρω (σ. 466 ἑξ.).

Τὸ ἀρχαιότατον παράδειγμα νεκρικοῦ θαλάμου τῆς Δύσεως ἐφωδιασμένου διὰ θυρίδος (fenestella) ἀναφέρει ὁ LIBER PONTIFICALIS ROMANUS ἐν Βίῳ Συλβέστρου (314 – 335) λέγων ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος *fecit grados ascensionis et descensionis ad corpus sancti Laurenti* καὶ ὅτι τὴν κρύπτην αὐτοῦ (cryptam) ἐκόσμησε διὰ πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ ἐκ πορφυρίτου λίθου διακόσμου, δι' ἀργυροῦ ἀναγλύφου εἰκονίζοντος τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ τέλος δι' ἀργυρῶν διμίξων λυχνιῶν.

Ἄλλα παραδείγματα καταβάσεων — οὐχὶ ὅμως ἀσφαλῶς χρονολογημένα — παρέχουσιν ὁ Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe τῆς Ραβέννας[4] — ἄγνω-

[1] Βασιλικαί: Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης (HOLTZINGER, Die altchr. Arch. σ. 129, εἰκ. 98), Στόβων (EGGER, Ö.Jh. 24 [1928] σ. 45 εἰκ. 26). Ἡμέτεραι εἰκόνες 417 καὶ 422. Πβλ. καὶ BRAUN, ἔ. ἀ. 572 ἑξ.

[2] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. IX, 2 (Ε.Π. 67, στ. 1597 Β): *εἰς δὲ τὸ προφανὲς οἴκημα ὑπεράνω πλίνθοις ὀπταῖς τὸ ἔδαφος ἠμφιεσμένον καὶ καταβάσιον ἐκ τούτου λανθάνον ἐπὶ τοὺς μάρτυρας.*

[3] AUGUSTINUS Serm. 101. *Sub altari majori, ubi sanctorum martyrum corpora requiescunt, qui martyrium sive confessio appellatur.* GREGOR. MAGN. Vita II, 1, 1 (Λ.Π. 75 στ. 283).

[4] C. RICCI, Ravenna e i suoi dintorni σ. 115.

στον ἂν σύγχρονον πρὸς τὴν ἵδρυσιν τῆς βασιλικῆς (549)—ἡ Οὐρσία βασιλικὴ αὐτόθι, ὁ ἐπίσης ἐν Ραβέννᾳ Ἅγ. Φραγκῖσκος καὶ τέλος ὁ παρὰ τὴν Ρώμην Ἅγ. Παγκράτιος, ὅστις κατὰ τὸν LIBER PONTIFICALIS ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Πάπα Συμμάχου (498 – 514). Τὴν κάτοψιν τῆς confessio τοῦ τελευταίου τούτου παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 420.

Κρύπτας καὶ ὑπερυψωμένον δάπεδον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζουσι καί τινες βασιλικαὶ τῆς Β.Ἀφρικῆς [1]: ἡ τοῦ Μπενιάν (εἰκ. 421 δεξιᾷ), ἡ τοῦ Καστιλιόνε (εἰκ. 421 ἀριστερᾷ), ἡ τῆς Γκουέα, ἡ τῆς Orléansville καὶ ἡ τῆς Dougga [2]. Εἰς ταύτας ἡ ὑπερύψωσις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ εἶναι μεγαλυτέρα τοῦ μέτρου, φθάνει δ' ἐνίοτε καὶ τὰ 2,10 μ. (Καστιλιόνε). Ἡ ἀνο-

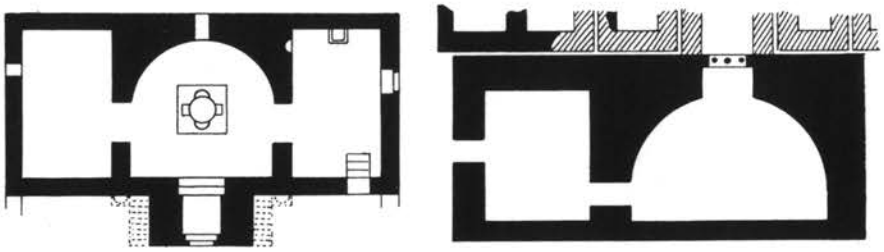

Εἰκ. 421. Αἱ ἐν Ἀλγερίᾳ κρύπται τῶν βασιλικῶν τοῦ Καστιλιόνε (ἀριστερᾷ) καὶ τοῦ Μπενιάν (δεξιᾷ) (Gsell).

δος εἰς τὸ ἱερὸν ἐγίνετο διὰ δύο κατὰ τ' ἄκρα τῆς ἁψῖδος κλιμάκων (πβλ. εἰκ. 419), αἵτινες ἄλλοτε ἦσαν κτισταὶ καὶ ἄλλοτε ξύλιναι. Fenestellae confessionis δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸ μεταξὺ τῶν κλιμάκων καὶ ἔξω τῆς ἁψῖδος προβάλλον κατακόρυφον τμῆμα τοίχου (εἰκ. 421, ἀριστερᾷ), ὅπερ ἁπλῶς ἐστήριζε δάπεδον, ἐφ' οὗ θὰ ἵστατο πιθανώτατα ξυλίνη ἁγία τράπεζα. Αἱ κρύπται ἀπετελοῦντο συνήθως ἐκ δύο ἢ καὶ τριῶν διαμερισμάτων, ὧν τὰ πλάγια, σχήματος ὀρθογωνίου, ἀντεστοίχουν πρὸς τὰ ἄνωθεν παστοφόρια, τὸ δὲ μέσον ἤτοι τὸ ὑπὸ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ εἶχε σχῆμα ἡμικυκλικόν (εἰκ. 421).

Πάντα τὰ διαμερίσματα τῆς κρύπτης ἐκαλύπτοντο διὰ κτιστῶν θόλων—σταυροθολίων, χαμηλωμένων σφαιρικῶν ἢ καμαρῶν. Ἡ προσπέλασίς των ἐπετυγχάνετο εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ μέσου κλίτους διὰ στενῆς θολωτῆς διόδου μετὰ βαθμίδων (εἰκ. 421, ἀριστερᾷ), εἴτε ἐκ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων συγκοινωνούντων δι' ἐσωτερικῆς κλίμακος πρὸς τὰ παστοφόρια (Μπενιάν).

---

[1] GSELL, Monum. antiques de l'Algérie, τ. II σ. 177, 188, 198, 236.

[2] POINSSOT, B. Arch. du Comité des travaux historiques et scientifiques τοῦ 1908 σ. 8.

Τάφοι εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ κυρίως θαλάμου μόνον δύο, ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων (Γκουέα καὶ Orléansville). Εἰς τὸ Μπενιὰν ὁ κυρίως θάλαμος ἔφερεν εἰς τὸ μέσον τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοιχώματός του παράθυρον μετὰ κιγκλίδων (fenestella) (εἰκ. 421 δεξιᾷ) βλέπον πρὸς τὸν ὄπισθεν εὑρισκόμενον τάφον τῆς μάρτυρος Robba, ἀδελφῆς τοῦ donatistoῦ ἐπισκόπου Ὀνωράτου. Τέλος εἰς τὸ Καστιλιόνε ὁ κυρίως θάλαμος ἐχρησίμευεν ὡς βαπτιστήριον (εἰκ. 421, ἀριστερᾷ), τοῦ ὁποίου διεσώθη καὶ ἡ κολυμβήθρα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Δύσιν ἡ Ἀνατολὴ σπανίως ἔκαμε χρῆσιν

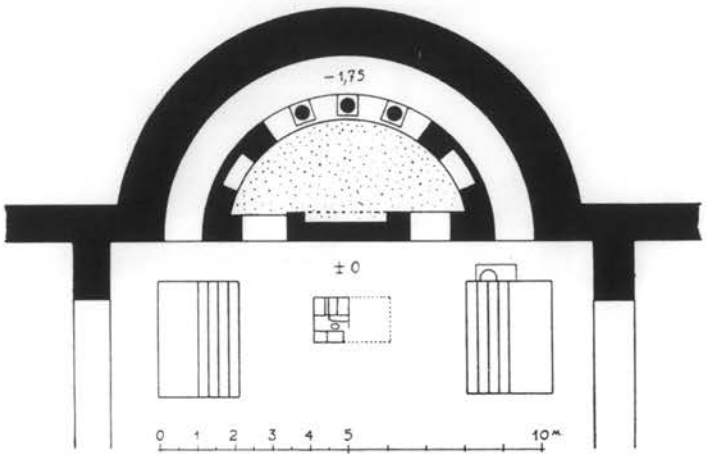

Εἰκ. 422. Ὁριζοντία τομὴ τῆς κρύπτης τῶν Στόβων (Egger).

τῆς κρύπτης. Τὸ μόνον γνωστὸν μέχρι τοῦδε παράδειγμα παρέσχεν ἡ ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Αὐγούστου ἐν Ἀγκύρᾳ κατασκευασθεῖσα βασιλική, ὑπὸ τὸ ἱερὸν τῆς ὁποίας εὑρέθη κρύπτη διαστάσεων 4,20 × 4,50 μ., περὶ τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχομεν περισσοτέρας πληροφορίας[1]. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τοὺς Στόβους τῆς Β. Μακεδονίας αἱ αὐστριακαὶ ἀνασκαφαὶ[2] ἀπεκάλυψαν ἐνοριακὴν βασιλικὴν καὶ κάτωθεν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ κρύπτην (confessio). Ὡς δ' αἱ τῆς Ἀλγερίας οὕτω καὶ τῶν Στόβων ἡ κρύπτη ἔχει σχῆμα ἡμικυκλικόν (εἰκ. 422), χωρίζεται δ' ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος δι' ἡμικυκλικοῦ διαδρόμου πλάτους 1,00 μ., ὅστις ἄγνωστον εἶναι ἂν ἦτο ὕπαιθρος ἢ ἐστεγασμένος διὰ θόλου. Ἡ ἀπὸ τοῦ διαδρόμου προσπέλασις τῆς κρύπτης ἐγίνετο διὰ τετραβήλου ἐκ τριῶν ἰωνικῶν μετ' ἐπιθήματος κι-

[1] D. Krencker - M. Schede, Der Tempel in Ankara, 1936, σ. 33 εἰκ. 40.
[2] R. Egger, ἐν Oesterreich. Jahresh. 24 (1928) σ. 62 - 65.

όνων. Ἐσωτερικῶς ἡ κρύπτη ἔφερε δύο μὲν ὀρθογωνίους κόγχας εἰς τὸ καμπύλον αὐτῆς μέρος καὶ ἑτέραν εἰς τὸ μέσον τοῦ εὐθυγράμμου. Ἡ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ ἐπικοινωνία τῆς κρύπτης ἐγίνετο διὰ δύο ὀρθογωνίων ἀνοιγμάτων, ἅτινα θὰ ἐφράσσοντο διὰ διατρήτων φραγμάτων, μαρμαρίνων ἢ μεταλλικῶν. Ἡ σορὸς τοῦ μάρτυρος τοποθετημένη ἐντὸς λάρνακος θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ κέντρον τῆς κρύπτης (εἰκ. 423), θὰ ἦτο δὲ πιθανῶς ὁρατὴ ἐκ τοῦ μέσου κλίτους καὶ διὰ τρίτου ὀρθογωνίου ἀνοίγμα-

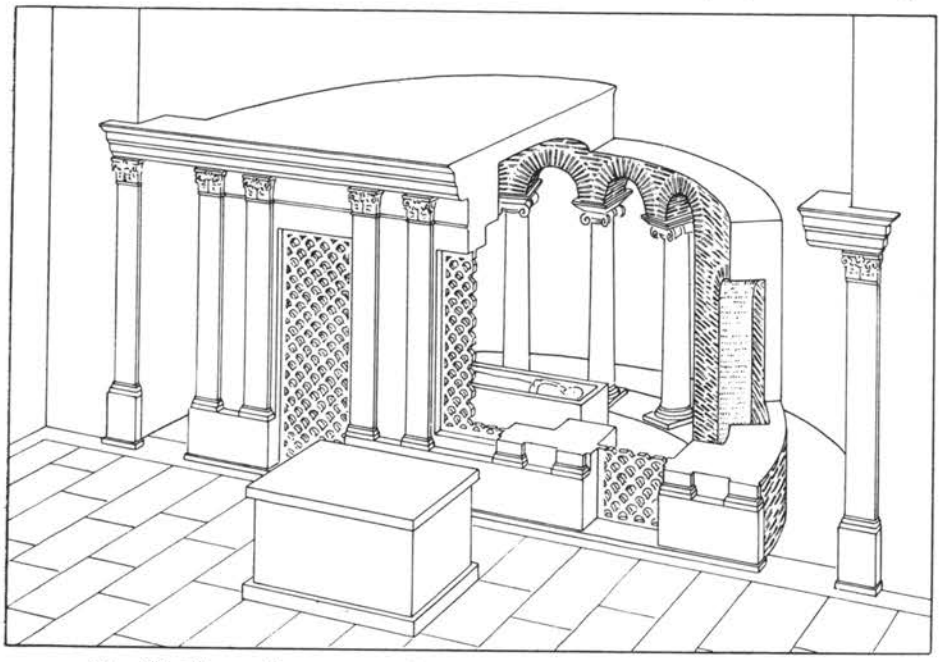

Εἰκ. 423. Ἀναπαράστασις τῆς κρύπτης τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων (Ὀρλάνδος).

τος εὑρισκομένου εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κόγχης τοῦ εὐθυγράμμου τοίχου της (εἰκ. 423). Ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τοῦ διαδρόμου καὶ τῆς κρύπτης ἐκαλύπτοντο διὰ κονιάματος. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὅμως εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν προερχόμενα ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς καλυπτούσης τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος πρόσοψιν τῆς κρύπτης ὀρθομαρμαρώσεως, ὡς καὶ τέσσαρα κορινθιάζοντα ἐπίκρανα παραστάδων πολὺ μικροῦ πάχους. Αἱ παραστάδες αὗται θὰ ἐκόσμουν πιθανῶς τὴν πρὸς τὸ κλῖτος βλέπουσαν πλευρὰν τῆς κρύπτης. Γνωρίζομεν ἄλλως τε ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων (ὅρα ἀνωτέρω σ. 458) πόσον πλουσίως διεκοσμοῦντο ἀρχιτεκτονικῶς καὶ πλαστικῶς αἱ κρύπται. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς,

ἅτινα λεπτομερῶς παρέσχεν ὁ Egger, ὅστις καὶ ὑπελόγισε τὸ ὅλον ὕψος τῆς προσόψεως εἰς 4,50 μ., ἐπεχείρησα τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τῆς κρύπτης (εἰκ. 423), τῆς ὁποίας ὁ ἀνασκάψας διακρίνει δύο περιόδους (εἰκ. 424). Ἐκ τούτων ἡ ἀρχαιοτέρα εἶχε τὸ δάπεδον τῆς κρύ-

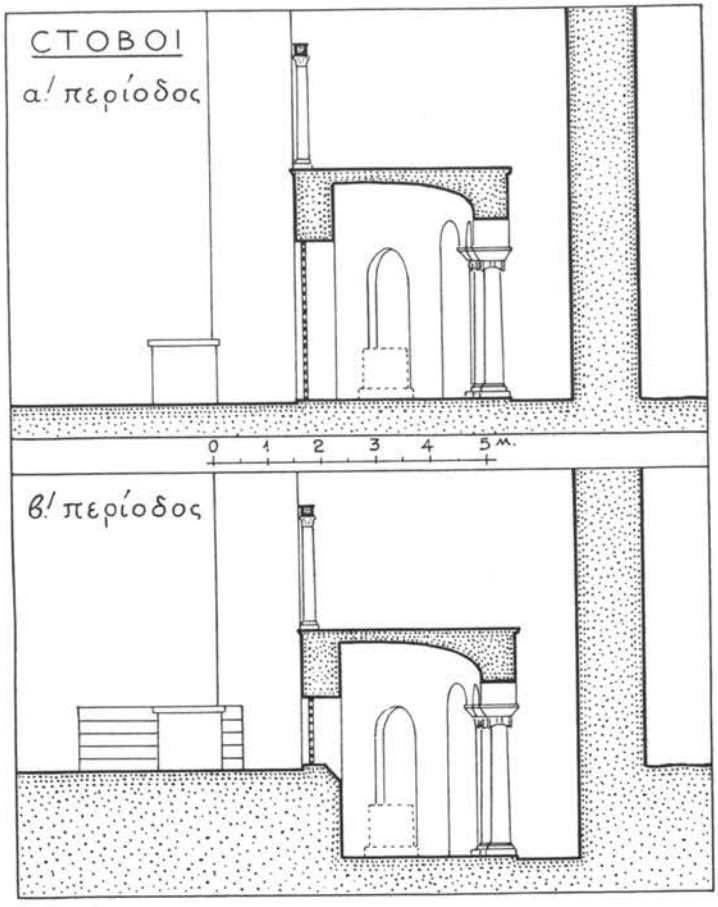

Εἰκ. 424. Κατακόρυφοι τομαὶ τῆς κρύπτης τῶν Στόβων ἐν ἀναπαραστάσει (Ὀρλάνδος).

πτης καὶ τοῦ σχετικοῦ ἡμικυκλικοῦ διαδρόμου εἰς τὴν αὐτὴν καὶ τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ στάθμην (εἰκ. 424 ἄνω). Ἀργότερον ἡ στάθμη τῆς ὅλης βασιλικῆς ὑψώθη κατὰ 1,75 μ. ἡ δὲ προσπέλασις τῆς κρύπτης ἐγίνετο διὰ δύο κεκλιμένων ἐπιπέδων κατασκευασθέντων εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἡμικυκλικοῦ διαδρόμου. Ἐννοεῖται ὅτι, λόγῳ τῆς εἰρημένης ὑψώσεως τοῦ ἐδάφους, καὶ τὰ πρὸς τὴν κρύπτην ἀνοίγματα περιωρίσθησαν ἀντιστοί-

χως. Αἱ παρατιθέμεναι τομαί (εἰκ. 424) δεικνύουσι τὴν μετατροπήν, ἥτις ἐπῆλθεν εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς κρύπτης λόγῳ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἐδάφους.

Ἄλλη κρύπτη ἀπεκαλύφθη ἐπίσης εἰς τὴν ἐν Π. Σερβίᾳ βασιλικὴν τοῦ Τσαριτσὶν – Γκράδ [1]. Αὕτη ὅμως ἔχει τὴν μορφὴν τρικλίτου βασιλικῆς καὶ

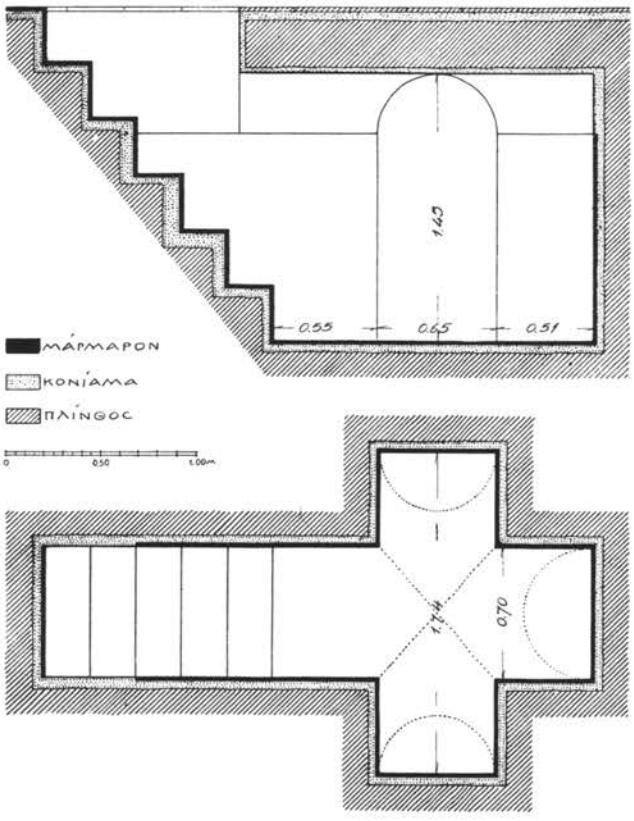

Εἰκ. 425. Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου.

δὲν φαίνεται νὰ ἦτο confessio, ὡς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Novak εἰς τὸ σύντομον σημείωμά του. Τέλος εἴς τινας ἄλλας βασιλικάς, εὑρισκομένας εἰς τὰ Βαλκάνια, ὡς π.χ. τοῦ Τροπαίου τῆς Δοβρουτσᾶς [2] (Ρουμανίας), τοῦ Χισσάρ – Μπάνια [3] παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 149), τοῦ

[1] G. Novak, Fasti archeologici 5 (1950 [1952]) σ. 518.

[2] V. Parvan, Bulletinul monumentelor istorice IV, 1911 σ. 175 εἰκ. 13 καὶ σ. 182-83 εἰκ. 29.

[3] D. Tzontchef, Annuaire de la Bibl. Nationale et du Musée de Plovdiv 1935 - 1936 σ. 107 εἰκ. 80· πβλ. ἡμετέραν εἰκόνα 149.

Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως[1] (εἰκ. 425), τῶν Φιλίππων[2] (εἰκ. 426), τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης[3] (εἰκ. 427) καὶ τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου[4] (εἰκ. 428), συναντῶμεν ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν ἁπλοῦν ὄρυγμα ἢ θαλαμίσκον, ἄλλοτε ὀρθογώνιον (εἰκ. 426 καὶ 428), καὶ ἄλλοτε σταυρόσχημον (Στουδίου, Θεσσαλονίκης), μὴ ἐξέχοντα ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, ἑπομένως στερούμενον καὶ διατρήτου κιγκλιδώματος μετὰ θυρίδος. Τὰ τοιχώματα τοῦ θαλαμίσκου, ὅστις καλύπτεται συνήθως διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ἢ καὶ σταυροθολίου (βασ. Στουδίου), εἶναι ἐπιμελῶς λαξευμένα, ἐπεν-

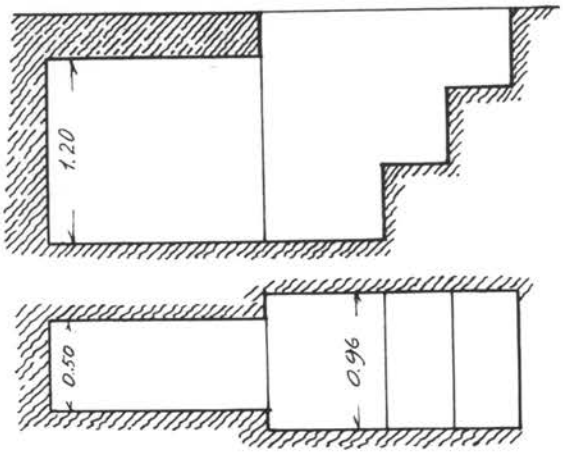

Εἰκ. 426. Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων.

δύονται δ' ἐνίοτε, ὡς καὶ τὸ δάπεδον, διὰ μαρμαρίνων πλακῶν (Φίλιπποι, Στουδίου). Ἡ προσπέλασις τοῦ θαλαμίσκου ἐγίνετο συνήθως ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους διὰ 3 (Φίλιπποι) ἕως 6 (Στουδίου) βαθμίδων, ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ βαινουσῶν πρὸς Δυσμάς, πλὴν δύο περιπτώσεων (Τροπαίου καὶ Θεσσαλονίκης), ἔνθα ἡ κατάβασις ἐγίνετο ἀπὸ Νότου. Ποῖος ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς τῶν ἀνωτέρω ὀρυγμάτων δὲν ἐξηκριβώθη εἰσέτι· ἀναμφισβητήτως ὅμως θὰ ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὴν λατρείαν οὐχὶ ὁλοκλήρου σώματος μάρτυρος, διότι αἱ διαστάσεις των δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν τοποθέτησιν φερέτρου, πάντως ὅμως ἱε-

[1] K. Bittel ἐν Jahrb. des Inst. τοῦ 1939 Arch. Anz. στ. 203 εἰκ. 51, 52.

[2] Lemerle, Philippes σ. 370 καὶ πίν. XXXVII - XXXVIII.

[3] Γ. καὶ Μ. Σωτηριου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 60 εἰκ. 12.

[4] Jewell - Hasluck, The Church of our Lady of the Hundred Gates in Paros σ. 41 εἰκ. 39 καὶ Bühlmann, Zeitschr. für Gesch. der Arch., Beiheft 10 (1914) σ. 11 εἰκ. 5 καὶ σ. 16.

ρῶν λειψάνων καὶ δύνανται τούτου ἕνεκα νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἁπλουστευ-

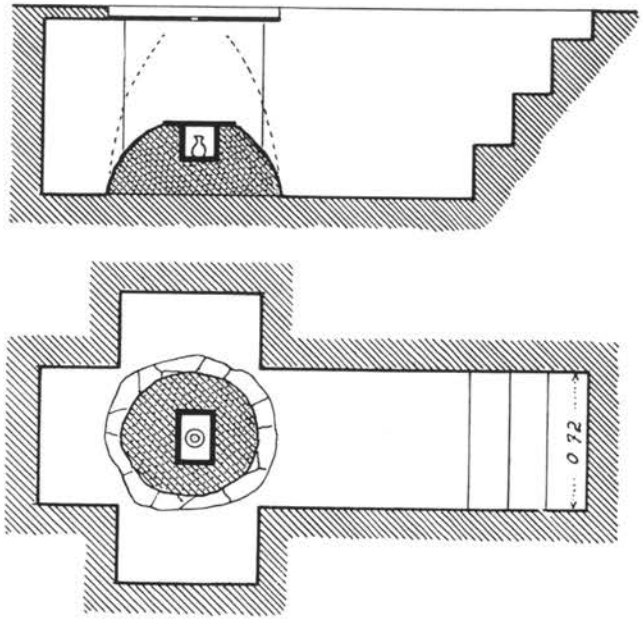

Εἰκ. 427. Θαλαμίσκος λειψάνων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου).

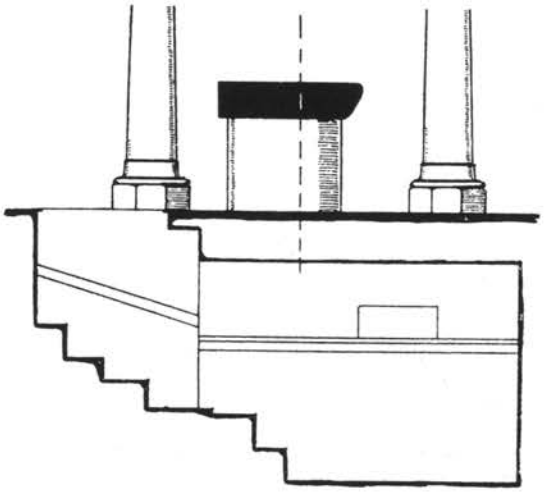

Εἰκ. 428. Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Hasluck).

μέναι μορφαὶ τῆς κρύπτης ἢ ὡς μία ἐνδιάμεσος μορφὴ μεταξὺ κρύπτης

καὶ καταθέσεως, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν ἀμέσως κατωτέρω. Ἀφ' ἑτέρου ἡ πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὸ πλεῖστον κατασκευὴ τῆς κλίμακος καθόδου εἰς αὐτοὺς ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν, ὅτι ὁ ἱερουργῶν ἱερεὺς δὲν ἵστατο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἁγ. τραπέζης ἀλλὰ κατὰ τὴν δυτικήν [1].

5. ***Κατάθεσις ἢ ἐγκαίνιον.*** Πολὺ συνηθεστέρα ἦτο ἐν Ἀνατολῇ ἡ κατὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ ναοῦ ἤτοι τὰ ἐγκαίνια αὐτοῦ τοποθέτησις τῶν ἁγ. λειψάνων εὐθὺς ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἁγ. τραπέζης. Ἡ πρᾶξις αὕτη καὶ συνεκδοχικῶς καὶ τὸ σχετικὸν κατασκεύασμα ὠνομάζετο *κατάθεσις* ἢ *καταθέσιον* [2] καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων *ἐγκαίνιον*, διεδόθη δ' ἀργότερον ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ κατάθεσις ἦτο κατ' ἀρχὰς προαιρετική, ἀργότερον ὅμως ἀπέβη ὑποχρεωτικὴ ἐν μὲν τῇ Δύσει ἀπὸ τοῦ 401 διὰ τοῦ 14ου κανόνος τῆς ἐν Καρχηδόνι συνόδου [3], ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ πολὺ ἀργότερον, διὰ τοῦ 7ου κανόνος τῆς Ἑβδόμης ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου [4] τοῦ 787, ἵνα φανερωθῇ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων της.

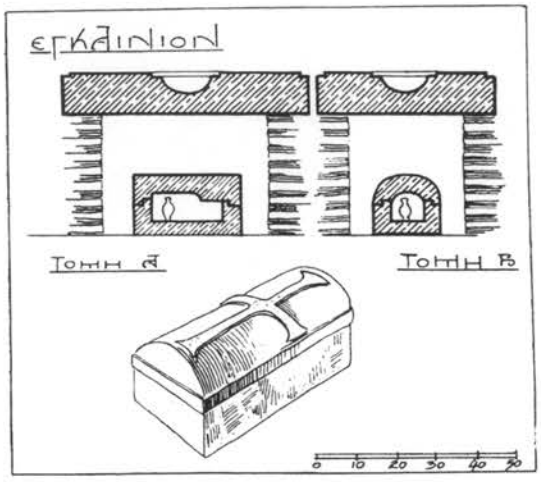

Εἰκ. 429. Ἐγκαίνιον τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος).

Τὰ πρὸς καθαγιασμὸν τοῦ ναοῦ κατατιθέμενα τεμάχια ἁγίων λειψάνων ἐτοποθετοῦντο ἐντὸς λάκκου, μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων (μέχρι 0.75×0.75), ὀρυσσομένου ὑπὸ τὸ δάπεδον εὐθὺς κάτωθεν τῆς ἁγ. τραπέζης καὶ κτιζομένου στεγανῶς διὰ πλίνθων. Ὁ λάκκος αὐτός, ἐπενδυόμενος ἐνίοτε ἐσωτερικῶς διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, εἶχεν ἄλλοτε μὲν ὀρθογώνιον [5],

[1] Πβλ. σχετικῶς LEMERLE, Philippes σ. 371 καὶ τὰ ἐν σελ. 446 λεχθέντα.

[2] ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, Λαυσ. Ἱστ. κεφ. 12 (Ε.Π. 34, 1034 C): *καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐρήμου συνελήλυθότων εἰς τὰ καταθέσια τῶν ἁγίων, οὗπερ αὐτὸς ἔκτισε μαρτυρίου.*

[3] MANSI, Conc. Ampl. Coll. 3, 971.

[4] ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθῆναι 1892, σ. 58.

[5] Βασιλικαί: Αἰγίνης (KIRSCH, Röm. Quart. 36 [1928] 128), Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 12 [1929] σ. 58 εἰκ. 65), Χισσὰρ - Μπάνια Βουλγαρίας (V. IVANOVA, Bull. Inst. Arch. Bulg. XI [1937] σ. 242), Grado (SWOBODA - WILBERG, Ö. Jh. 9 [1906] σ. 9, R. EGGER, Frühchristliche Bauten im südlichen Noricum, Wien 1916, σ. 33), Ντερμὲς Τύνιδος (GAUCKLER, Bas. chr. de la Tunisie σ. 13), Χενσὶρ Ἀκβίρ (GSELL, Mél. de Rome 1903 σ. 11 ἑξ.), Μπελεζμά (J. GAGÉ, Mél. de Rome 1927 σ. 103 ἑξ.).

ἄλλοτε δὲ σταυρικὸν [1] σχῆμα ἢ καὶ σχῆμα ταῦ [2] ἐκαλύπτετο δὲ διὰ πλακός. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν του κατετίθετο κιβωτίδιον ἀπομιμούμενον ἐν μικρογραφίᾳ ἀρχαίαν σαρκοφάγον [3]· εἶχε δηλ. σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου μὲ κάλυμμα ἄλλοτε ἡμικυλινδρικόν [4] (εἰκ. 429) καὶ ἄλλοτε σαμμαρωτὸν μετ' ἀκρωτηρίων [5] (εἰκ. 430). Σπανιώτερον ἀντὶ κιβωτιδίου ἐχρησιμοποιήθη πήλινον ἀγγεῖον [6]. Τὰ λαρνακοειδῆ κιβωτίδια ἢ δοχεῖα κατεσκευάζοντο ἄλλοτε πήλινα [7] ἢ μαρμάρινα [8], ἄλλοτε ἐξ ἐλεφαντοστοῦ [9], ἄλλοτε δὲ πάλιν ἦσαν ἀργυρᾶ [10] ἢ καὶ χρυσᾶ [11].

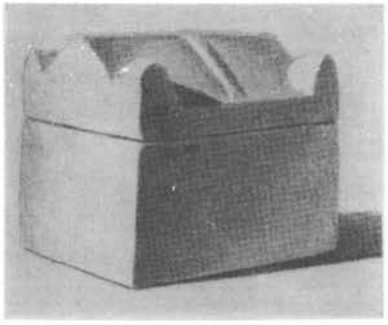

Εἰκ. 430. Λειψανοθήκη σαρκοφαγόσχημος ἐκ Κορίνθου ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν.

Τὰ ἱερὰ λείψανα, περιτυλισσόμενα διὰ σηρικῶν συνήθως ὑφασμάτων [12], κατετίθεντο ἐντὸς τῶν λαρνακιδίων συναπετίθεντο δ' ἐνίοτε μετ' αὐτῶν καὶ φιαλίδια ἢ ἀμφορίσκοι, χαλκοῖ ἢ καὶ χρυσοῖ, περιέχοντες αἷμα τοῦ μάρτυρος [13] (λύθρον). Ἐνίοτε ἐπὶ τῶν λαρνακιδίων ἐγλύφοντο σταυροί (εἰκ. 429,430) ἢ ἐχαράσσοντο ἐπιγραφαὶ ἀναφέρουσαι

[1] Βασιλικαί: Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. Ε. 1929 σ. 125, 129), Νικοπόλεως Ἠπείρου Α (Δουμετίου) (Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ΠΑΕ 1915 σ. 60), Θεσσαλονίκης (Τούμπας), Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 62 εἰκ. 13).

[2] Βασιλικὴ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, ΠΑΕ 1952 σ. 93).

[3] Παραδείγματα σαρκοφαγοειδῶν λαρνακιδίων ὅρα παρὰ ΜΠΑΡΝΕΑ, ἔ. ἀ. σ. 79 ἑξ. καὶ P. LEMERLE, Philippes σ. 371 σημ. 1.

[4] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 58 εἰκ. 65) ἡμετέρα εἰκὼν 429.

[5] Κορίνθου (Βυζ. Μουσείου), Τσομπὰν - Ντερὲ Βουλγαρίας (FILOW, Jb. 1915, AA. 229), Μ. Ἀσίας (Kaiser Friedrich Museum) (WULFF, Altchr. Bildwerke 1627), Ἀλγερίου (P. WILLEUMIER, Musée d'Alger, Paris 1928, πίν. XIV, 1). Πβλ. καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Τρεβήρων εἰκονιζομένην λειψανοθήκην.

[6] Βασιλικὴ Lamasba Νουμιδίας (GAGÉ, Rev. Arch. 29 [1929] σ. 139).

[7] Βασιλικὴ Μαδηβᾶς (Ὑπεριορδανίας) (VINCENT καὶ ABEL, Jérusalem σ. 798 σημ. 1), Μπελεσμιὰ (GAGÉ, Mél. d'arch. et d'hist. 1927 σ. 103).

[8] Ἀφεντέλλη, Κορίνθου, Φθιωτίδων Θηβῶν. Αἱ δύο πρῶται μὲ σταυρὸν ἀνάγλυπτον ἐπὶ τοῦ καλύμματος (εἰκ. 429 καὶ 430).

[9] Βασιλικὴ Θάσου, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 27.

[10] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ε. Π. 67, 1601. HAUPT, Zeitschr. f. chr. Kunst XXVIII (1915) σ. 26. Βασιλικὴ Ain - Zirata Ἀλγερίου (GSELL, Mon. ant. Alg. II, 163 ὠοειδὲς μὲ παράστασιν ἁγίου ἐπὶ τοῦ καλύμματος), βασιλικὴ Χερσονήσου (Κριμαίας) (N. BÊLAEV, Semin. Kondakovianum III [1929] πίν. XIX).

[11] HIERONYMUS, Adv. Vigilantium 5 (Λ. Π. 23, 358). ΠΑΥΛΙΝΟΣ Ο ΝΟΛΗΣ, Epist. XXXI, 2 (Λ.Π. 51, 326) ἀναφέρει ὡς δοχεῖον χρυσοῦν σωληνίσκον.

[12] HIERONYMUS, ἔ. ἀ.

[13] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 12 [1929] σ. 58), Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 61).

τὸ ὄνομα τοῦ μάρτυρος, εἰς ὃν ἀνῆκον τὰ λείψανα [1], ἢ καὶ τὸν χρόνον τῆς καταθέσεως.

Εἰς τὴν Δύσιν τὸ ἐγκαίνιον ἐτοποθετήθη ἐνίοτε καὶ ἐντὸς τοῦ κτιστοῦ στηρίγματος τῆς ἁγ. τραπέζης ἢ τοῦ λιθίνου ποδός αὐτῆς [2] *(καλάμου)*.

6. ***Καλύμματα ἁγίων τραπεζῶν.*** Ἡ ἁγ. τράπεζα ἐκαλύπτετο συχνάκις δι' ὑφάσματος *(ἐπιβλήματος* [3], *ἁπλώματος* [4], *καλύμματος* [5] ἢ *ἐνδυτῆς* [6] λατ. *velamen* καὶ *pallium)*, ὅπερ συνήθως μὲν ἦτο λινοῦν καὶ ἄνευ διακοσμή-

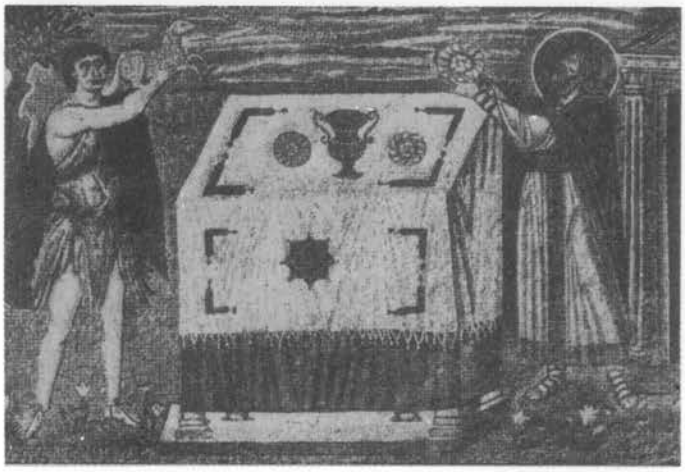

Εἰκ. 431. Ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας μὲ παράστασιν τετράποδος ἁγ. τραπέζης ἐνδεδυμένης διὰ καλύμματος μετὰ γαμμαδίων (Colasanti).

σεως, πολλάκις ὅμως καὶ μεταξωτόν, *χρυσοϋφὲς* [7] ἢ *χρυσόπαστον* [8], κοσμούμενον ἐνίοτε καὶ διὰ πολυτίμων λίθων *(διάλιθον* [9], *χρυσοκόλλητον* [10]*)*.

---

[1] Βασιλικαί: Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων (VINCENT καὶ ABEL, Jérusalem II, 4 [Paris 1926] σ. 797), Χενσὶρ – Ἀκρὶμπ Ἀλγερίου (GSELL, Mél. d'arch. et d'hist. 23 [1903] σ. 11), Ἀπαμείας (Συρίας) (KIRSCH, Röm. Quart. 43 [1935] σ. 312).

[2] Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ J. BRAUN, Der christl. Altar 1 σ. 146,148,153,224,586.

[3] ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὑπόμν. εἰς Ματθ. ὁμ. 50, γ' (Ε. Π. 58, 509).

[4] ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ (Ε.Π. 92, 737 Α, Βόννης σ. 544,19. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. τ. Ι, σ. 86,4 Βόννης).

[5] ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, Λαυσ. Ἱστ. κεφ. 119 (Ε. Π. 34, 1228 Β).

[6] Τυπικὸν Ὁσ. Σάββα κεφ. 41 (Ἐνετίησιν 1738) σ. 129. Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. Ι σ. 11,26. 27,15, 109,2, 112,8 140,3, 170,28 κλπ. (Vogt.) ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87, 3985 Β. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. τ. Ι σ. 696,10 (Βόννης). ΔΟΥΚΑΣ 292,12 (Βόννης). ΚΩΔΙΝΟΣ, 143,3 (Βόννης).

[7] ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ εἰς ἔτος 360 (Ε. Π. 92, 737 Α, Βόννης, σ. 544,19).

[8] ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, ἔ. ἀ.

[9] ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ, ἔ. ἀ.

[10] ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. 1, 29 (Ε. Π. 82, 988 C).

Ἐπειδὴ τοιαῦτα ὑφάσματα δὲν περιῆλθον μέχρις ἡμῶν, τὰ τῆς τοποθετήσεως καὶ διακοσμήσεως αὐτῶν διδασκόμεθα ἐκ παραστάσεων ἐνδεδυμένων ἁγ. τραπεζῶν, αἵτινες διετηρήθησαν ἐπὶ ψηφιδωτῶν[1] (εἰκ. 431), χειρογράφων[2] καὶ ἐλεφαντουργημάτων[3] ἢ ἔργων τῆς μεταλλοτεχνίας[4]. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῶν, ὅτι τὰ ἐπιβλήματα ἦσαν ἐνίοτε διπλᾶ, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἦτο σκοτεινόχρωμον, πορφυροῦν ἢ κυανοῦν, καὶ ἔφθανε σχεδὸν μέχρι τῆς βάσεως τῶν κιονίσκων, τὸ δ' ἐπ' αὐτοῦ τιθέμενον δεύτερον ἦτο λευκὸν μετὰ κροσσῶν καὶ ἔφθανε μόνον μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὕψους. Τοῦτο δὲ τὸ δεύτερον ἐκοσμεῖτο καὶ διὰ κεντητῶν παραστάσεων, ἀστέρων καὶ *γαμμαδίων* ἤτοι κοσμημάτων ἐν σχήματι γάμμα ἢ ὀρθῆς γωνίας (γνώμονος)[5] (εἰκ. 431 καί 436).

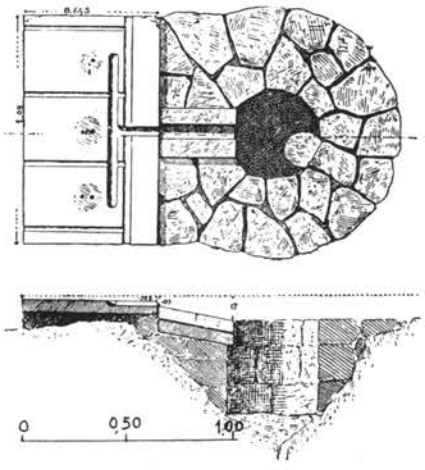

Εἰκ. 432. Ἡ «θάλασσα» τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῶν Ἱεροσολύμων (Vincent - Abel).

7. ***Θάλασσα ἢ χωνευτήριον.*** Εἰς δύο βασιλικὰς τῆς Παλαιστίνης — Ἐμμαοὺς καὶ Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων — εὑρέθη εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἢ εὐθὺς πρὸς ἀνατολὰς τῆς ἁγ. τραπέζης, κτιστὸν κυλινδρικὸν ὄρυγμα, τὸ μὲν διαμέτρου 1.80 μ. καὶ βάθους 1.50 – 2.00 μ. τὸ δὲ διαμέτρου 0.40 καὶ βάθους 0.45 μ. Ἀμφοτέρων ὁ πυθμὴν καταλήγει εἰς ρωγμὴν τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 432). Χαρακτηριστικὴ τοῦ προορισμοῦ τῶν φρεατοειδῶν τούτων κατασκευασμάτων, ἅτινα συναντῶνται καὶ εἴς τινας ἄλλας βασιλικάς, εἶναι ἡ παραπλεύρως τοῦ δευτέρου κατὰ χώραν εὑρεθεῖσα κάτω πλὰξ τῆς ἁγ. τραπέζης, ἥτις οὐ μόνον παρουσιάζει ὁλόκληρος κλίσιν πρὸς τὸ φρέαρ ἀλλὰ καὶ σύστημα ἀποχετευτικῶν αὐλάκων (εἰκ. 432), αἵτινες προφανῶς θὰ ἐδέχοντο καὶ θὰ διωχέτευον εἰς τὰ φρέατα ὑγρὰ προερχόμενα εἴτε ἐκ τῆς πλύσεως τῆς ἁγ. τραπέζης, τὴν ὁποίαν ἤδη ἀνεφέραμεν (σ. 451), ἢ ἐξ ἄλλων τελετουργικῶν

[1] COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 11 (Ἅγιος Βιτάλιος Ραβέννας), VAN BERCHEM-CLOUZOT, Mos. chrét. εἰκ. 208 (Ἁγ. Ἀπολλινάριος ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Ραβέννας).

[2] Γένεσις Βιέννης (BUBERL, Der Wiener Dioskorides und die Wiener Genesis πίν. 24, 1 καὶ 33,1).

[3] Πυξὶς Λονδίνου (GRAEVEN, Elfenbeinwerke N° 14 [England]).

[4] Ἀργυρᾶ φιάλη ἐκ Ρίχας τῆς Bliss Collection (Ε' αἰ.). Εἰκὼν παρὰ LASSUS, Sanct. Syr. πίν. LIX,1.

[5] Πλείονας λεπτομερείας περὶ τῶν καλυμμάτων τῶν ἁγ. τραπεζῶν ἰδὲ παρὰ Ι. ΜΠΑΡΝΕΑ, Τὸ παλαιοχριστ. θυσιαστήριον, Ἀθῆναι 1940, σ. 167 ἑ.

καθάρσεων. Τὰ μνημονευθέντα λοιπὸν κτιστὰ φρέατα οὐδεμίαν σχέσιν εἶχον πρὸς κρύπτην ἢ λάκκον ἱερῶν λειψάνων καὶ ὀρθῶς τὸ πρῶτον ἐταυτίσθησαν ὑπὸ τῶν πατέρων VINCENT καὶ ABEL [1] πρὸς τὴν «θάλασσαν» ἢ τὸ «θαλασσίδιον» ἤτοι πρὸς κατασκευὴν ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἀναφέρει ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ὁ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ [2], ἔπειτα δ' ἡ ἀνώνυμος περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας ΔΙΗΓΗΣΙΣ [3] καὶ τὰ διάφορα ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ [4], ἐπιβίωσιν δ' αὐτῆς εἰς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἀποτελεῖ τὸ ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν κατασκευαζόμενον *χωνεῖον* ἢ *χωνευτήριον*, τὸ ὁποῖον προωρίζετο «ἵνα εἰς αὐτὸ χωνεύεται τὸ ὕδωρ μὲ τὸ ὁποῖον πλύνουσιν οἱ ἱερουργοῦντες τὰς χεῖρας καθὼς ἀκόμη καὶ τὸ ἁγίασμα τοῦ βαπτίσματος [5]».

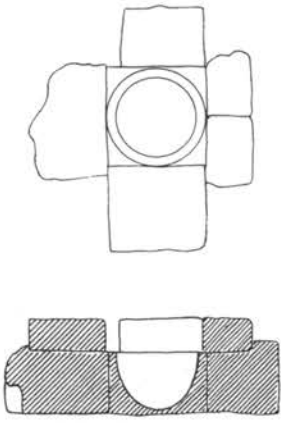

Εἰκ. 433. Ἡ «θάλασσα» τῆς βασιλικῆς τῶν Προπυλαίων εἰς τὰ Γέρασα (Crowfoot).

Πλὴν ὅμως τῶν φρεατοειδῶν βόθρων εὑρέθησαν εἷς τινας βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς (Θεβέστης, Χενσὶρ Ταρλίστ, Μορσότ, Δερμές, Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου κλπ.) καί τινας τῆς Ἰστρίας (Παρεντίου, Grado) εὐθὺς ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν ἢ ἀμέσως πρὸς Ἀν. αὐτῆς τετράγωνοι ἢ ὀρθογώνιοι κοιλότητες ἐν εἴδει ἀβαθῶν δεξαμενῶν, ἔχουσαι τὰ τοιχώματά των κατεσκευασμένα ἄλλοτε ἐκ πελεκητῶν λίθων (Θεβέστη) καὶ ἄλλοτε δι' ὀρθίων πλακῶν (Μορσότ) ἀκάλυπτοι δὲ καὶ μὲ τὸν πυθμένα ἀκατάσκευον καὶ ἐπομένως μὴ δυνάμεναι νὰ ταυτισθῶσιν οὔτε πρὸς κρύπτην οὔτε πρὸς λάκκον ἱερῶν λειψάνων. Τὰς τετραγώνους ταύτας κτιστὰς κοιλότητας ὀρθῶς ἡρμήνευσε πρό τινος ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ [6] ὡς «θαλάσσας». Ἐπεξέτεινε δ' οὗτος μάλιστα τὰ παραδείγματα καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ Νωρικοῦ (Teurnia, Juena, Duel), τῆς Μ. Ἀσίας (Κωρύκου) καὶ ἄλλων μερῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύνανται πάντα τὰ σχετικὰ παραδείγματα νὰ θεωρηθῶσιν ἀσφαλῶς ὡς θάλασσαι.

[1] Emmaüs, Paris 1932, σ. 204.

[2] Ἔκθεσις βασιλ. τάξεως I, 1 (Βόννης σ. 34,5, Vogt σ. 27) θαλασσίδιον.

[3] Κεφ. 17 PREGER, Script. orig. constantin. I, 95 (Ε.Π. 122, 1304) θάλασσα.

[4] A. DMITRIEVSKIJ, Opisanie liturgitscheskich rukopicej, II, Εὐχολόγια (1901) 258 – J. GOAR, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, 12.

[5] Ν. ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, Κατήχησις ἤτοι ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας, Κωνσταντινούπολις 1861, σ. 90. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀλεξάνδρεια 1921, σ. 145 – GOAR, Εὐχολόγιον σ. 363 ἀρ. 7.

[6] Ἡ «θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι 1952, σ. 41 ἑξ.

Ἀντὶ μεγάλου κτιστοῦ λάκκου ὡς θάλασσα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ μικρὰ ἡμισφαιρικὴ κοιλότης ἀνοιγομένη ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν εἰς τὸ δάπεδον, ὡς βλέπομεν π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Προπυλαίων τῶν Γεράσων [1] (εἰκ. 433).

Σημειώνομεν ἐν τέλει, ὅτι εἰς βασιλικὰς στερουμένας μονίμου κτιστῆς «θαλάσσης» ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν ἢ παραπλεύρως αὐτῆς, ὑπῆρχον ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος μία ἢ πλείονες — ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ πλήθους τῶν λειτουργούντων ἐν αὐτῇ — φορηταὶ λεκάναι, λίθιναι ἢ μεταλλικαί, ἱδρυμέναι ἐπὶ μονίμου ἢ κινητοῦ ὑποστάτου — κιονίσκου, πεσσίσκου, πεζουλίου ἢ παρατραπεζίου. Τοιαῦται λεκάναι, ὀνομαζόμεναι *χέρνιβες* ἢ *θαλασσίδια*, ἐχρησίμευον καὶ αὐταὶ διὰ τὰς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος γινομένας τελετουργικὰς νίψεις ἢ ἁγνισμοὺς τῶν κληρικῶν, οἵτινες ἐτελοῦντο κατὰ τρεῖς φάσεις τῆς λειτουργίας ἤτοι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας τῆς προθέσεως, πρὸ τῆς ἀναφορᾶς καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς λειτουργίας [2]. Τοιοῦτο «θαλασσίδιον» μαρτυρεῖται ρητῶς ὡς ἐξάρτημα τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ [3]. Ἀναφέρεται δὲ μάλιστα καὶ ὅτι τοῦτο ἦτο ἐκ πολυτίμων λίθων κατεσκευασμένον [4]. Εἰς πολλὰς δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθείσας βασιλικὰς εὑρέθησαν καὶ λίθιναι λεκάναι «θάλασσαι» καὶ ὑποστάται αὐτῶν ἢ καὶ σαφῆ τὰ ἴχνη τῆς ἑδράσεως αὐτῶν ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Στόβων [5], τοῦ Μεσοκάμπου τῆς Σάμου [6], τῆς Αἰγίνης [7]. Εἰς δὲ τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου διατηρεῖται εἰσέτι ὄρθιος εἰς τὴν θέσιν του ὁ φέρων ποτὲ τὴν χέρνιβα κιονίσκος μεταξὺ τῆς ἁγ. τραπέζης καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου [8]. Πλείονα παραδείγματα «χερνίβων θαλασσῶν» ἐκ Μ. Ἀσίας, Συρίας, Β. Ἀφρικῆς κλπ. κατέλεξεν ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ [9].

8. ***Τὸ κιβώριον.*** Τὴν ἁγ. τράπεζαν περιέβαλλε καὶ ἔσκεπε συνήθως

---

[1] CROWFOOT, Gerasa, city of the Decapolis σ. 232 εἰκ. 7.

[2] Πβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας, Ἀθῆναι 1935, σ. 77,78,152,201,231 καὶ Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Ὁ Χριστιανικὸς ναός, Ἀλεξάνδρεια 1922, σ. 381 καὶ 415.

[3] Περὶ βασιλείου τάξεως I, 1 (Βόννης σ. 34, Vogt σ. 27).

[4] Ἀνώνυμος ΔΙΗΓΗΣΙΣ 17 (PREGER, Orig. script. constant. I, 95): *τὴν δὲ θάλασσαν τῆς ἁγ. τραπέζης ἐξ ἀτιμήτων λίθων πεποίηκε καὶ κατεχρύσωσεν αὐτήν.* Ὅρα καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ REISKE εἰς Κ. Πορφυρογέννητον ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης II, 141. Πβλ. καὶ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασιν Ἁγ. Σοφίας Β, 100.

[5] R. EGGER, Österr. Jahresh. 24 (1929) σ. 67 εἰκ. 26.

[6] W. WREDE, Ath. Mitt. 54 (1929) σ. 71 καὶ πίν. XXXI.

[7] G. WELTER, Aigina, Berlin 1938, σ. 62 εἰκ. 54.

[8] M. BÜHLMANN, ἔ. ἀ. σ. 14 εἰκ. 9.

[9] Ἡ «θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, σ. 10 ἑξ.

ἐλαφρόν τι ἀρχιτεκτονικὸν κατασκεύασμα συνιστάμενον ἐκ κιόνων τεταγμένων πέριξ καὶ βασταζόντων, μέσῳ εὐθέων ἢ τοξωτῶν ἐπιστυλίων, μικρὰν θολωτὴν ἢ πυραμιδοειδῆ στέγην. Τὸ κατασκεύασμα αὐτὸ ὠνομάζετο ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων *κιβώριος*, *κιβώριον*[1] ἢ *κιβούριον*[2], ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων: *ciborium*[3], *cyburium*[4] καὶ *tiburium*[5]. Τέλος ὁ ἀρχαΐζων ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ[6] τὸ ὀνομάζει *πύργον*. Ὅμοια περίπου στέγαστρα — τὰ λεγόμενα teguria — ἐτίθεντο παλαιότερον ὑπὲρ τοὺς ὑπαιθρίους τάφους τῶν ἐθνικῶν, ὕστερον δὲ καὶ αὐτῶν τῶν Χριστιανῶν[7]· οὐδόλως λοιπὸν παράδοξον, ὅτι ἐτέθησαν τοιαῦτα καὶ ὑπεράνω τῆς ἁγ. τραπέζης, ἀφ' οὗ καὶ τὴν ἔννοιαν τάφου τοῦ Χριστοῦ εἶχεν ἡ ἁγ. τράπεζα καὶ κάτωθεν αὐτῆς εὑρίσκετο ἢ αὐτὸς οὗτος ὁ τάφος μάρτυρος ἢ λείψανα αὐτοῦ. Τὰ teguria ἄλλως τε δὲν ἐξυπηρέτουν μόνον τὸν πρακτικὸν σκοπὸν τῆς προστασίας τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ καὶ τὸν αἰσθητικὸν τῆς προσδόσεως μνημειωδεστέρας ὄψεως εἰς αὐτόν. Τοῦτον δὲ κυρίως τὸν σκοπὸν ἐπετέλει διὰ τὴν ἁγ. τράπεζαν τὸ κιβώριον ἤτοι νὰ ἐξαίρῃ τὸν τόπον, ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ ἀναίμακτος θυσία.

Σχέδιον. Τέσσαρες συνήθως καὶ σπανιώτερον ἓξ ἦσαν οἱ στηρίζοντες τὸ κιβώριον κίονες, τιθέμενοι συμμετρικῶς εἴτε ἐν κύκλῳ[8], εἴτε ἐν

[1] Ἡ λέξις εἶναι πιθανώτατα συριακῆς καταγωγῆς. Kêbôra εἰς τὴν συριακὴν σημαίνει τάφον. Πβλ. καὶ τὸ μεσαιωνικὸν (ΧΡΟΝ. ΜΟΡΕΩΣ στ. 2743 καὶ 7792 ἔκδ. Καλονάρου καὶ ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ κτισμάτων 117 Βόννης) ὡς καὶ τὸ νεοελληνικὸν *κιβούριν* (Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἐκλογαὶ[3] σ. 50). Ἐν Κυνουρίᾳ καὶ σήμερον κιβούρι ὀνομάζεται ὁ τάφος.

[2] Ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ χρησιμοποιεῖ τὸν τύπον κιβώριον ἐπί κάπως διαφόρου σημασίας (Ε. Π. 60, 297), ὁ δὲ ΜΑΛΑΛΑΣ (Χρονογρ. 18 Βόννης 490) ὀνομάζει ρητῶς *κιβούριον* τὸ ὑπὲρ τὴν ἁγ. τράπεζαν στέγασμα. Πβλ. καὶ τὸ ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ 713,11 (Βόννης), ΜΑΡΚΟΝ ΤΟΝ ΔΙΑΚΟΝΟΝ Βίος Πορφυρίου 75,15 (Grégoire - Kugener), ΣΩΦΡΟΝΙΟΝ (Ε.Π. 87, 3984 Β), Θ. ΣΤΟΥΔΙΤΗΝ (Ε.Π. 99, 1793 D), Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΝ Βασ. Τάξ. 232.16 (Βόννης). – Βίος Βασιλ. 184 C. – ΚΩΔΙΝΟΝ Πάτρια 142,7 (Βόννης), ΖΩΝΑΡΑΝ Γ. 170,16, ΚΕΔΡΗΝΟΝ 677,1, ΘΕΟΦΑΝ. Χρονογρ. 357,21 (Βόννης), Ψευδο]ΓΕΡΜΑΝΟΝ, Μυσταγ. (Ε.Π. 98, 389 Α), ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ (ἔκδοσις Chabot) τ. Β' σ. 362 (ΙΒ' αἰ.).

[3] AGNELLUS, Liber pont. ravenn. παρὰ MURATORI, Script. rerum italicarum II μ. I σ. 103 καὶ LIBER PONTIFICALIS ROMANUS, ἔκδ. Th. Mommsen τ. I, Βερολῖνον 1898, σ. 215,1.

[4] LIBER PONTIFICALIS ROMANUS, ἔ. ἀ. σ. 161,171,173 καὶ 215.

[5] LIBER PONTIFIC. ROM. ἔ. ἀ. σ. 122,124.

[6] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 721.

[7] Τὸ ἀρχαιότατον χριστιανικὸν tegurium ἀπετέλει τὸ κιονοστήρικτον κυκλοτερὲς κτίσμα (θόλος), ὅπερ ἵστατο ὑπὲρ τὸν τάφον τοῦ Χριστοῦ. Ἀπεικονίσεις του διεσώθησαν τόσον ἐπὶ ψηφιδωτῶν: Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου Ραβέννας (COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 24), ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν εὐλογιῶν τῆς Monza καὶ ἀλλαχοῦ. Τάφοι παλαιοχριστιανικοὶ μετὰ τεγουρίων διετηρήθησαν ἐν Συρίᾳ (DE VOGÜÉ, Syrie centrale πίν. 78 καὶ 93).

[8] Τοιοῦτον παράδειγμα παρέχει ψηφιδωτὸν τοῦ θόλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (VAN BERCHEM – CLOUZOT, Mos. chrét. εἰκ. 71) πβλ. καὶ τὰ περὶ τοῦ τεγουρίου τοῦ Π. Τάφου ἀνωτέρω σημ. 7 λεχθέντα.

ἐξαγώνῳ[1], εἴτε — καὶ τοῦτο συνηθέστερον — ἐν τετραγώνῳ[2] ἢ ἐλαφρῶς ὀρθογωνίῳ διατάξει πέριξ τῆς ἁγ. τραπέζης, ὁπότε ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα

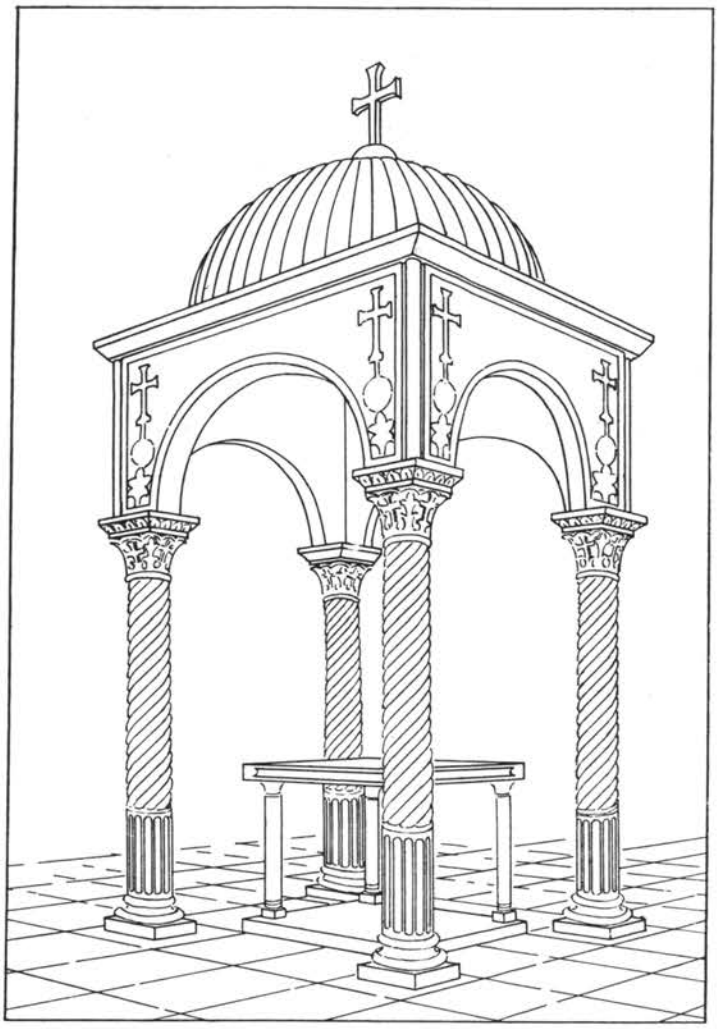

Εἰκ. 434. Τύπος τετρακιονίου κιβωρίου μεθ' ἡμισφαιρικοῦ οὐρανοῦ (Ὀρλάνδος).

[1] Βασιλικαί: Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (C. M. KAUFMANN, Die Menasstadt, Leipzig 1910, σ. 88), Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, Ε.Π. 116, 1265, Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σ. 34 εἰκ. 53 καὶ πίν. 20). Ἀπεικόνισις ἑξακιονίου κιβωρίου εὑρηται καὶ ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (VAN BERCHEM - CLOUZOT, ἔ. ἀ. εἰκ. 72).

[2] Βασιλικαί: Αἰγίνης (WELTER, Aigina σ. 62 εἰκ. 54), Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Π.Α.Ε. 1952 σ. 96 σχ. 1), Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929, εἰκ. 61), Καταπολιανῆς Πάρου (M. BÜHLMANN, Zeitschr. f. Ges. der Archit. Beiheft 10, Heidelberg 1914, σ. 16 εἰκ. 11 καὶ σ. 17 εἰκ. 12,

ἀπόστασις τῶν κιόνων ἦτο κατά τι μεγαλυτέρα τοῦ μήκους τῆς ἄνω πλακὸς τῆς ἁγ. τραπέζης (εἰκ. 434).

Ὑπεράνω τῶν κιόνων ἔβαινον εἰς μὲν τὰ πρώϊμα κιβώρια (Δ΄ αἰ.)

Εἰκ. 435. Ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Μ. Παναγίας (Sta Maria Maggiore), εἰκονίζον κιβώριον μετ' εὐθέος ἐπιστυλίου, ἀετώματος καὶ ἀμφιθύρων ὑπεράνω ξυλίνης ἁγ. τραπέζης.

Εἰκ. 436 Ψηφιδωτὸν τοῦ παρὰ τὴν Ραβένναν Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe εἰκονίζον ἁγ. τράπεζαν μὲ ἐνδυτὴν κοσμουμένην διὰ γαμμαδίων καὶ ἀστέρος καὶ μὲ ἀμφίθυρα ἀνασεσυρμένα μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου.

ὁριζόντια ἐπιστύλια [1], εἰς δὲ τὰ τοῦ Ε΄ αἰ. καὶ ἑξῆς τοξωτὰ σχηματίζοντα

JEWELL-HASLUCK, The church of our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920, εἰκ. 38, 39), Μεσοκάμπου Σάμου (W. WREDE, A.M. 54 [1929] Beilage XXXI), Μαστιχάρη Κῶ (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), Ἀρνίθας Ρόδου (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), Συΐας Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ζ΄ [1953] σ. 340 εἰκ. 2), Φθιωτίδων Θηβῶν, Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929 εἰκ. 166), Νικοπόλεως Β (ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1930 σ. 79), Στόβων (EGGER, Ö.Jh. 24, 1929, σ. 67), Grado (SWOBODA-WILBERG, Ö. Jh. 9, 1906, Beibl. σ. 7), Ἁγ. Ἀλεξάνδρου Ρώμης (C. BELVEDERI, Riv. di archeologia crist. 14 [1937] σ. 199), Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (LECLERCQ ἐν ἄρθρῳ ciborium τοῦ Dict. des ant. chr. et de lit. 3,2 σ. 1596 εἰκ. 2921), Ἀλγερίου (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie 2 σ. 146 σημ. 2), Lamasba Νουμιδίας (GAGÉ, Mél. d'arch. et d'hist. 51 [1934] σ. 121 καὶ 127), Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων (VINCENT καὶ ABEL, Jérusalem II. 4 σ. 799 πίν. 76), Κτησιφῶντος (J. SCHMID, Oriens christ. 1930, 103), Κωρύκου (HERZFELD - GUYER, Meriamlik und Korykos [Mon. As. Min. Ant. II] σ. 108). Ἀπεικονίσεις δὲ τετρακιονίων κιβωρίων εὑρηνται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτά: Μ. Παναγίας Ρώμης (εἰκ. 435) καὶ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (VAN BERCHEM - CLOUZOT, Mos. chrét. εἰκ. 38 καὶ 78), ὡς καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Γενέσεως τῆς Βιέννης (HARTEL.-WICKHOFF, Die Wiener Genesis πίν. 7), ἡμετέρα εἰκὼν 438 ἄνω ἀριστερᾷ.

[1] Κιβώριον Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης ἐκτελεσθὲν ἐπὶ πάπα Ὁρμίσδα (514 - 523), Ἁγ. Νικολάου

ἀνάλογον πλαίσιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινεν ἡ θολωτὴ ἢ πυραμιδοειδὴς στέγη, ὁ λεγόμενος *οὐρανὸς* ἢ *τύμπανον*. Τὴν κορυφὴν τοῦ οὐρανοῦ ἐκόσμει συνήθως σφαῖρα *(πόλος)* φέρουσα ἐμπεπηγμένον σταυρόν [1]. Μία ἢ πλείονες κανδῆλαι ἀναρτώμεναι ἐσωτερικῶς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἵσταντο ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ ὁμοίωμα περιστερᾶς, ἐκ πολυτίμου ὕλης κατεσκευασμένον, ἐκρέματο ὑπὸ τὴν μέσην κανδήλαν.

Τέλος *καταπετάσματα* [2] ἢ *τετράβηλα* [3] *(tetravela* [4]*)* ἢ *ἀμφίθυρα* [5] ἀναρτώμενα διὰ κρίκων ἀπὸ ράβδων στηριζομένων ἐπὶ τῶν κιονοκράνων ἀπέκρυπτον εἰς ὡρισμένας στιγμὰς τὴν θέαν τοῦ θυσιαστηρίου. Τοιαῦτα βῆλα κατασκευαζόμενα ἐκ πολυτελῶν μεταξωτῶν ἢ κεντητῶν ὑφασμάτων εἰκονίζονται ἐπὶ ψηφιδωτῶν [6] (εἰκ. 435 καὶ 436) ἢ χειρογράφων [7] (εἰκ. 441), ἀναφέρονται δὲ καὶ ὑπὸ τῶν συγγραφέων [8].

Ὑλικὸν κατασκευῆς. Τὰ κιβώρια κατεσκευάζοντο ἐκ διαφόρων ὑλῶν. Ὅταν ἡ τράπεζα ἦτο ξυλίνη φυσικὸν εἶναι ὅτι καὶ ταῦτα ἦσαν ξύλινα [9] καὶ ἐχρυσοῦντο πιθανώτατα. Ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ χαλκᾶ ἐπίχρυσα κιβώρια [10]. Τὰ ἐκ πολυτίμων μετάλλων (χρυσοῦ καὶ ἀργύρου) κιβώρια ἦσαν σπανιώτερα [11] καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δῶρα αὐτοκρατόρων. Συνηθέστατα ὅμως ὅλων ἦσαν τὰ μαρμάρινα, τοιαῦτα δ' εὑρέθησαν πάμπολλα κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφάς.

Μύρων τῆς Λυκίας (TEXIER-PULLAN, Byz. Archit. πίν. 58), Βασιλικῆς Ζερζίτας τῆς Συρίας (LASSUS, Sanct. σ. 199). Πβλ. καὶ τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μ. Παναγίας τῆς Ρώμης, ἡμετέρα εἰκὼν 435.

[1] Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 737.

[2] ΣΥΝΕΣΙΟΣ, ἐπιστ. 67 (Ε.Π. 66,1420 D): *καταπέτασμα μυστικόν*. Ἰω. ΜΟΣΧΟΣ, Λειμωνάριον κεφ. 150 (Ε.Π. 87, 3016 C): *καὶ τὸ καταπέτασμα κείμενον ἐπάνω τοῦ θυσιαστηρίου*.

[3] ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. α' σ. 770 Βόννης.

[4] LIB. PONTIF. ROM. εἰς βίον Σεργίου τοῦ Ι (687-701) (ἔκδ. Th. Mommsen, Βερολῖνον 1898, σ. 214).

[5] ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὁμιλία 3η πρὸς Ἐφεσίους (Ε.Π. 62 στ. 29): *ὅταν ἴδῃς ἀνελκόμενα τὰ ἀμφίθυρα*. ΕΥΑΓΡΙΟΣ 6,21 (Ε.Π. 86,2 στ. 2877 A): *Ἀμφίθυρον Οὐννικὸν κεκοσμημένον χρυσίῳ*. Πβλ. καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνους μνημονευόμενα *περσικὰ βῆλα* ἢ *βηλόθυρα*.

[6] Μ. Παναγία Ρώμης (VAN BERCHEM - CLOUZOT, Mos. chrét. εἰκ. 38), ἡμετέρα εἰκὼν 435, Ἅγ. Ἀπολλινάριος in Classe (DIEHL, Ravenne σ. 73), ἡμετέρα εἰκὼν 436.

[7] Χειρόγραφον Γενέσεως Βιέννης (HARTEL-WICKHOFF, Wiener Genesis πίν. 7), ἡμετέρα εἰκ. 441.

[8] ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. 1,29 (Ε.Π. 82, 988). Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 761 (Ε.Π. 86 II, 2148). Ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ (Χρονογρ. α' σ. 770 Βόννης) τὸ σύνολον τῶν 4 βήλων τοῦ κιβωρίου ὀνομάζει *τετράβηλον*, μὲ *tetravela* δὲ ἀναφέρει ὁ LIBER PONTIF. ROMANUS ὅτι ἐκόσμησε τὸ κιβώριον τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης ὁ πάπας Σέργιος ὁ Ι [687 – 701] (Mommsen ἔ.ἀ. σ. 214).

[9] Ξύλινα κιβώρια: Ἁγ. Σωσάννης Ρώμης (LIB. PONT. ROM. ἐν βίῳ Σεργίου τοῦ Ι (Mommsen σ. 215), Οὐρσίας βασιλικῆς Ραβέννας (AGNELLUS, Lib. Pont. Ravenn. ἐν βίῳ Βίκτωρος).

[10] Χαλκοῦν ἐπίχρυσον κιβώριον τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς Ρώμης LIB. PONT. ROM. ἐν βίῳ Ὀνωρίου τοῦ Α' [625 – 38] (ἔκδ. Mommsen σ. 171): *cyburium aereum deauratum*.

[11] Λατερανοῦ (LIB. PONT. ROM. ἔ. ἀ. σ. 52): *fastidium argenteum*, Ἁγ. Ἀνδρέου Ρώμης καὶ Ἁγ. Συλβέστρου καὶ Ἁγ. Μαρτίνου Ρώμης (LIB. PONT. ROM. ἔ.ἀ. σ. 122, 124), Ἁγ. Πέτρου Ρώμης

Ξύλινα κιβώρια, ὡς εἶναι φυσικόν, δὲν διετηρήθησαν πολὺ δὲ περισσότερον τὰ ἐκ πολυτίμων μετάλλων· ὅτι ὅμως ὑπῆρχον τοιαῦτα διδασκόμεθα ἐκ σχετικῶν περιγραφῶν καὶ ἄλλων μαρτυριῶν. Οὕτω π.χ. παραδίδεται, ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κατεσκεύασεν ὑπὲρ τὴν τράπεζαν τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως πολυτελὲς κιβώριον κατ' ἀπομίμησιν τοῦ κυκλικοῦ κιονοστηρίκτου κτίσματος τοῦ Π. Τάφου. Ἀργότερον (563) ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνακατεσκεύασε τὸ αὐτὸ κιβώριον[1] μὲ τέσσαρας ὑψηλούς, ἀργυροῦς, ἐπιχρύσους, κίονας φέροντας ἰσάριθμα, ἀργυρᾶ ἐπίσης, τόξα, στεφόμενα ὑπὸ ἑλικοειδῶν φύλλων ἀκάνθης. Ὑπὲρ τὰ τόξα ταῦτα ὠρθοῦτο ἀργυρᾶ ὀκτάπλευρος πυραμὶς κορυφουμένη εἰς κρατῆρα ἢ κάλυκα μετὰ πόλου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινε χρυσοῦς, λιθοκόλλητος σταυρός. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας, αἵτινες κατελείποντο μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τῆς πυραμίδος ἵστατο ἀνὰ εἷς ἀργυροῦς κρατὴρ φέρων ἀργυροῦν κηροπήγιον[2], ὡς ἡ παρατιθεμένη ἡμετέρα ἀναπαράστασις (εἰκ. 437) δεικνύει.

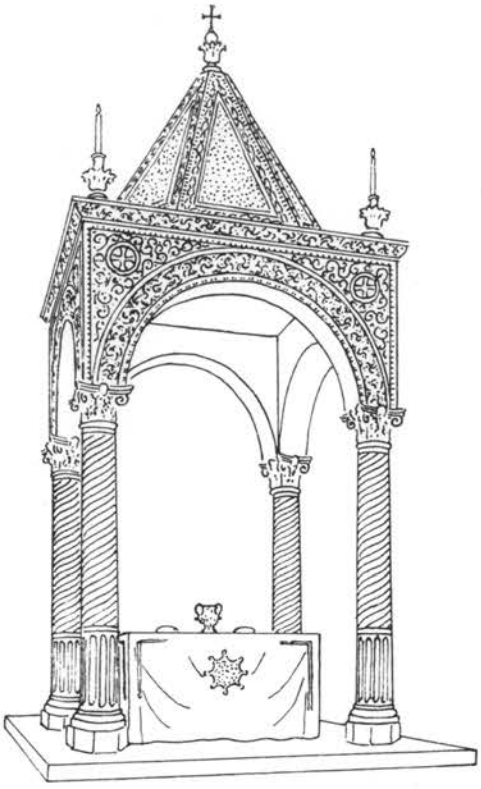

Εἰκ. 437. Ἀναπαράστασις τοῦ ἀργυροῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ὀρλάνδος).

Ἀργυροῦν κιβώριον ἀναφέρεται[3] ἐπίσης, ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου

εἰς ἀντικατάστασιν τῶν πρότερον πορφυριτικῶν κιόνων (Lib. Pont. Rom. ἔ. ἀ. σ. 161). Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης (Lib. Pont. Rom. Mommsen σ. 173), Οὐρσίας βασιλικῆς Ραβέννας εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ πρότερον ξυλίνου (Agnellus, Lib. Pont. Raven. παρὰ Muratori, Script. rerum ital. II μέρος I, 103), Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Σιλεντιαριος, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 720 - 751).

[1] Περιγραφὴν τοῦ κιβωρίου τούτου παρέχουσιν ὁ Π. Σιλεντιαριος, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 720 ἑ. (Ε.Π. 36, 2147 ἑ.), Ανωνυμος συγγραφεὺς τοῦ 1Α΄ αἰ. (Ε.Π. 122, 1304), ὁ [ψευδο]Κωδινος (Ε.Π. 157, 625 D) καὶ ὁ ἐκ Νοβγορὸδ προσκυνητὴς Αντωνιος (περὶ τὸ 1200).

[2] Ὅρα καὶ τὴν σχετικὴν ἂν καὶ οὐχὶ ἀπολύτως ὀρθὴν (πλείονες βαθμίδες, τετράγωνος πυραμίς, ἀμφορεῖς ἀντὶ κρατήρων λυχνίαι) ἀναπαράστασιν ὑπὸ Εγγ. Αντωνιαδου, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας τ. Β΄ (1908) σ. 112 εἰκ. 759.

[3] Συμεων Μεταφραστου, Πράξεις ἁγ. μάρτυρος Δημητρίου 22 ἑ. (Ε.Π. 116 στ. 1265).

Θεσσαλονίκης ὄχι ὅμως ὑπὲρ τὴν ἁγ. τράπεζαν ἀλλ' εἰς τὸ μέσον κλῖτος, ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, ὅπερ ὑπετίθετο ὅτι ἐστέγαζε τὸν τάφον τοῦ ἁγίου. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐξαγωνικὸν μὲ κίονας διαγλύφους καὶ ἡμισφαιρικὴν ὀροφὴν ἀπολήγουσαν εἰς ἀργυρᾶν σφαῖραν, ἀναδυομένην ἐκ φύλλων κρίνου καὶ φέρουσαν ὑπεράνω σταυρόν[1]. Τέλος καὶ ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ εἶχε τὴν ἁγίαν αὐτῆς τράπεζαν κεκοσμημένην δι' ἀργυροῦ κιβωρίου, δώρου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου[2].

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κιβωρίων πολὺ ὀλίγα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν ἀκέραια[3], πολλῶν ὅμως ἄλλων τὰ τεμάχια ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Οἱ κίονες, οἵτινες τὰ ἐστήριζον, ἦσαν μᾶλλον λεπτοὶ καὶ ἀπετελοῦντο, ὡς συνήθως, ἐκ βάσεως (ἀττικῆς ἰωνικῆς μετὰ τετραγώνου ἢ ὀκταγώνου πλίνθου ἢ ἁπλουστέρας), κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Καὶ αἱ μὲν βάσεις καὶ τὰ κιονόκρανα κατεσκευάζοντο γενικῶς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἐπειδὴ ἔφερον γλυφάς, οἱ δὲ κορμοὶ τοὐναντίον κατεσκευάζοντο συνήθως ἐκ χρωματιστοῦ μαρμάρου— ἐλαιοπρασίνου[4] ἢ πορφυροῦ[5] ἢ ροδίζοντος[6]— σπανιώτερον δ' ἐκ λευκοῦ ἢ ὑποκυάνου. Καὶ ὁσάκις μὲν κατεσκευάζοντο ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου παρέμενον οἱ κορμοὶ ἀρράβδωτοι, στιλβούμενοι ἁπλῶς, ὁσάκις δὲ ἦσαν ἐκ λευκοῦ ἢ ὑποκυάνου ἐρραβδοῦντο δι' ἑλικοειδῶν ραβδώσεων[7], αἵτινες ἄλλοτε μὲν ἐξετείνοντο καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ κίονος[8], ἄλλοτε δὲ κατελάμβανον μόνον τὰ ἄνω δύο τρίτα αὐτοῦ (εἰκ. 434), τοῦ ὑπολοίπου κάτω τρίτου κοσμουμένου διὰ κατακορύφων, κυρτῶν ραβδώσεων[9], προφανῶς κατὰ μίμησιν ρωμαϊκῶν προτύπων[10]. Ἀλλὰ καὶ ὡς

[1] Ὅρα σχετικὴν ἀναπαράστασίν του παρὰ Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1953, σ. 180 εἰκ. 72.

[2] LIBER PONTIF. ROM. ἔκδ. Mommsen σ. 52.

[3] Καταπολιανὴ Πάρου (εἰκ. 439), βασιλικὴ Καλαμπάκας (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ε.Ε.Β.Σ. Ϛ' σ. 301 εἰκ. 6).

[4] Βασιλικὴ Στόβων (EGGER, Ö.Jh. 24 [1929] σ. 67), Ἁγ. Πέτρου Ρώμης (LIB. PONT. ROM. ἔκδ. Mommsen σ. 161.

[5] Βασιλικὴ Β Νικοπόλεως.

[6] Βασιλικὴ Σαβαραθᾶ Τριπολίτιδος (BARTOCCINI, Guida di Sabratha σ. 38).

[7] Βασιλικὴ Α Φθιωτίδων Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 24 εἰκ. 26).

[8] Πβλ. ραβδωτοὺς κιονίσκους τοῦ κιβωρίου τοῦ Ἁγ. Ἐλευκαδίου ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ in Classe Ραβέννας (RIVOIRA, Le origini della arch. Lombarda, σ. 166 εἰκ. 155) ὡς καὶ τοὺς κιονίσκους κιβωρίων τοὺς εἰκονιζομένους εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (VAN BERCHEM-CLOUZOT, εἰκ. 70-73).

[9] Κιβώριον Ἁγ. Ἐλευκαδίου ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ in Classe (COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 27).

[10] Πβλ. τοὺς κίονας τῶν προπύλων τοῦ Ὀλυμπιείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς αὐτόθι βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, (SISSON, Papers of the British School at Rome XI [1929]) ὡς καὶ Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου (ORLANDOS, Mon. byz. de Chios II πίν. 2). Σημειωτέον ὅτι εἰς ρωμαϊκὰ μνημεῖα ἔχομεν καὶ κίονας μὲ τὸν κορμὸν ἐξ ὁλοκλήρου δι' ἑλικοειδῶν ραβδώσεων κεκοσμημένον, ὡς π. χ. εἰς τὰ προπύλαια τῆς Ἀφροδισιάδος (εἰκὼν παρὰ G. JACOPI, Gli scavi della missione archeologica italiana in Afrodisiade, Roma 1939, πίν. XLVIII εἰκ. 3 καὶ 4).

καυλοὶ μετὰ κόμβων φαίνεται ὅτι διεμορφοῦντο ἐνίοτε οἱ κίονες τῶν κιβωρίων[1], πολὺ δὲ σπανιώτερον ἡ κυλινδρικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ των ἐκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Οὕτω εἰς τὴν κοιμητηριακὴν βασιλικὴν τῶν Ἁγίων Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως, τὴν οἰκοδομηθεῖσαν τὸ 395 ὑπὲρ τὴν κατακόμβην τῆς Ἁγ. Δομιτίλλης, εὑρέθησαν τεμάχια κορ-

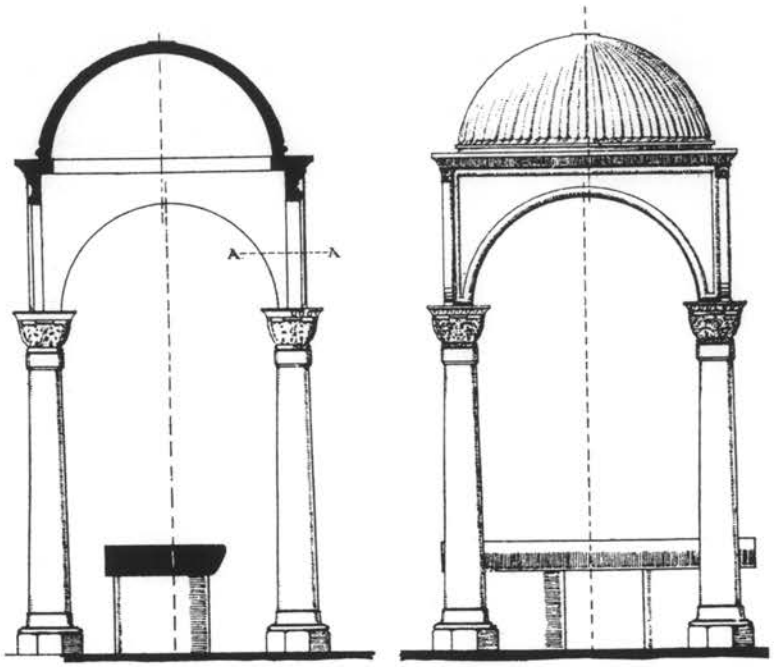

Εἰκ. 438. Ὄψις καὶ τομὴ τοῦ κιβωρίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Jewel).

μοῦ κιόνων κιβωρίου, ἐξ ὧν τὸ ἓν μετ' ἀναγλύφου ἀπεικονίσεως τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλέως καὶ ἐπιγραφῆς ACILLEUS, τὸ δ' ἄλλο μὲ λείψανα σκηνῆς πιθανώτατα ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγ. Νηρέως[2]. Ἐνίοτε αἱ ἀνάγλυφοι παραστάσεις διετάσσοντο ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος δακτυλιοειδῶς. Ὡραῖον τοιοῦτο παράδειγμα παρέχουν οἱ συριακῆς τεχνοτροπίας κίονες τοῦ κιβωρίου τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, οἵτινες προέρχονται ἔκ τινος παλαιστινιακῆς ἢ συριακῆς βασιλικῆς μετηνέχθησαν δ' εἰς Βενετίαν ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων[3]. Αἱ παραστάσεις αὗται εἰκονίζουσι

[1] Χειρόγραφον Γενέσεως Βιέννης (HARTEL-WICKHOFF, ἔ. ἀ. πίν. 7).
[2] DE ROSSI, Bulletino 1875 σ. 7 - 10.
[3] Ὅρα εἰκόνας των παρὰ WULFF, Altchr. und byz. Kunst. σ. 128 - 129 εἰκ. 114 - 118.

σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τῆς Παναγίας, εἰλημμένας ἐκ τῶν ἀποκρύφων εὐαγγελίων ὡς καὶ τὴν Γέννησιν, τὰς πράξεις καὶ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ κλπ.

Τὰ κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου ἦσαν γενικῶς κορινθιάζοντα, μετὰ διατρήτου ἐνίοτε τεχνικῆς (Καταπολιανή). Τὰ ἐπὶ τῶν κιόνων βαίνοντα ὁριζόντια ἢ τοξωτὰ ἐπιστύλια ἐκοσμοῦντο διὰ γεωμετρικῶν ἢ φυτικῶν κοσμημάτων[1] πολλάκις δὲ καὶ διὰ σταυρῶν ἢ ζῴων καὶ πτηνῶν ἢ καὶ διὰ θρησκευτικῶν προσώπων ὡς π.χ. τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων καὶ Ἀγγέλων[2] (εἰκ. 440). Τέλος ὁ οὐρανὸς ἦτο πάντοτε μονόλιθος καὶ ἄλλοτε μὲν εἶχε σχῆμα ἡμισφαιρικὸν μετὰ ραβδώσεων (εἰκ. 438), ἄλλοτε δὲ πυραμιδοειδὲς καὶ ἄλλοτε κυλινδρικὸν μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς καμάρας διευθυνόμενον ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς. Τοῦ πρώτου εἴδους ὡραῖον παράδειγμα παρέχει τὸ εὐτυχῶς ἀρτίως διατηρηθὲν κιβώριον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου[3] (ὅπερ ἀνεστηλώθη ἤδη κατὰ τὸν μεσαίωνα) (εἰκ. 439) καὶ τὸ παρ' αὐτὸ μικρότερον κιβώριον τῆς προθέσεως τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ὡς καὶ ἓν τῶν ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης ψηφιδωτῶν[4], τοῦ δὲ δευτέρου εἴδους οὐρανὸς εἰκονίζεται ἐπὶ ἄλλου ψηφιδωτοῦ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ[5]· τέλος τοῦ τρίτου εἴδους εἰκὼν εὑρηται ἐπὶ τοῦ περιφήμου χειρογράφου τῆς Γενέσεως ἐν Βιέννῃ[6] (εἰκ. 441).

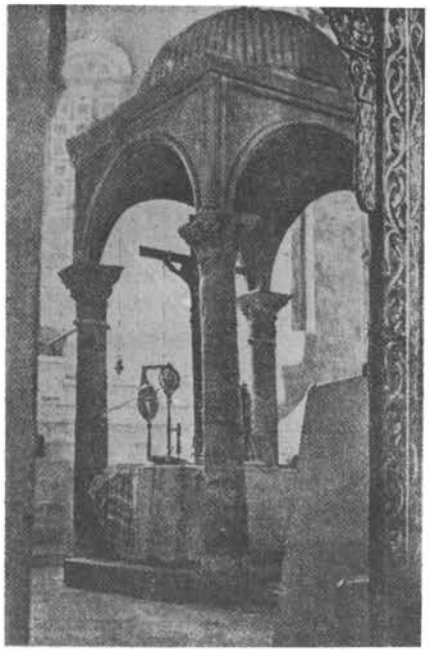

Εἰκ. 439. Ἄποψις τοῦ κιβωρίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Hasluck).

Ἡ χρῆσις τοῦ κιβωρίου ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους,

---

Ἐσχάτως ὁ WEIGAND ὑπεστήριξεν, ὅτι οἱ κιονίσκοι οὗτοι εἶναι μεσαιωνικοί (Atti del V Congr. d. Studi bizantini, Roma 1940, τ. 2 σ. 440).

[1] Ὅρα τὸ σχετικὸν τοξωτὸν ἐπιστύλιον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν παρὰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929 σ. 98 εἰκ. 127.

[2] RIVOIRA, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908, σ. 175 εἰκ. 166 (Z' ἢ H' αἰ.).

[3] BÜHLMANN, ἔ. ἀ. εἰκ. 9. JEWEL-HASLUCK, ἔ. ἀ. εἰκ. 38, 39.

[4] VAN BERCHEM-CLOUZOT, ἔ. ἀ. εἰκ. 79.

[5] VAN BERCHEM-CLOUZOT, ἔ. ἀ. εἰκ. 78.

[6] HARTEL-WICKHOFF. Die Wiener Genesis πίν. 7.

ὡς διδάσκουσι σωζόμενα μνημεῖα, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου πολλαὶ εἰκόνες κιβωρίων ἐπὶ τοιχογραφιῶν, ψηφιδωτῶν [1] καὶ χειρογράφων [2] ἀναπαράγουσι προφανῶς μνημεῖα παλαιοχριστιανικά, ὡς αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες ἐκ μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων διδάσκουσιν (εἰκ. 441).

9. ***Τράπεζαι μαρτύρων ἢ ἁγαπῶν.*** Πρὶν ἢ συγχωνευθῇ ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων πρὸς τὴν ἐντὸς τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τελουμένην εὐχαριστιακήν, ἡ θεία εὐχαριστία ἐτελεῖτο κεχωρισμένως καὶ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, θεωρουμένων ὡς συνεχιστῶν τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἔξω καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μακρὰν τῶν πόλεων – ἔνθα τὰ κοιμητήρια – τελουμένη θεία αὕτη εὐχαριστία, τὴν τέλεσιν τῆς ὁποίας ἐπιτάσσουν καὶ αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ [3], ἐγίνετο ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων (natalitia) ἑκάστου ἐξ αὐτῶν προσελάμβανε δὲ τὸν χαρακτῆρα «πανδήμου πανηγύρεως», ὡς διδασκόμεθα παρὰ πολλῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας [4].

Εἰκ. 440. Τμῆμα τόξου μαρμαρίνου κιβωρίου τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων (Rivoira).

[1] Ἄπειρα εἶναι τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ἐξ ὧν ἀναφέρω προχείρως τὸ τοῦ Δαφνίου (MILLET, Daphni πίν. XIX), τὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (SCHWEINFURT, Gesch. der Rus. Malerei εἰκ. 19), τὸ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριέ τζαμί) (SMIT, Kahrie-Djami, Μόναχον 1906, πίν. 29, 31 καὶ 43).

[2] Ἐκ τῶν πολλῶν παραδειγμάτων ἀναφέρω τὰ ἑξῆς: α') Κιβώρια μὲ κρεμαστὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον: Vatic. gr. 1613 (Il Menologio di Basilio II πίν. 61), Paris. Gr. 70 φ. 110 ὅ., Κῶδιξ 34 τῆς Μ. Διονυσίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους φ. 183 ὅ. (WEITZMANN, Die byz. Buchmalerei πίν. XXXIII εἰκ. 189), Paris Gr. 510 φ. 137 (OMONT, Miniatures πίν. 33), Ἰβηρικὸς 5 (DIEHL, Manuel[3] εἰκ. 235) κλπ. Πρόσθες καὶ τὴν τοιχογραφίαν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, πίν. 12).

β') Κιβώρια μὲ ἐπίπεδον ὀροφὴν καὶ μικρὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον: Μαρκιανῆς Βιβλ. Βενετίας Cod. Gr. 538 φ. 7 ὅ. (WEITZMANN, ἔ. ἀ. LVII εἰκ. 338) κλπ.

γ') Κιβώρια μὲ πυραμιδοειδῆ στέγην: Μηνολόγιον Βατικανοῦ, ἔ. ἀ. πίν. 14 καὶ 324, Paris. Gr. 70 φ. 1 καὶ 9 ὅ. (EBERSOLT, Miniat. byz. πίν. XXXVIII, 2). Πρόσθες καὶ τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιεβου, ΙΑ' αἰ. (SCHWEINFURT, ἔ. ἀ. εἰκ. 19) κλπ.

[3] 6,80 (Ε.Π. 1,988). Πβλ. καὶ τὸ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ (155 μ.Χ.) κεφ. 18 (ἔκδ. Gebhardt 1902).

[4] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον (Ε.Π. 46,736), ὁ αὐτός, εἰς τὸν

Εἰς τὰς ἐτησίας λοιπὸν ταύτας συνάξεις ὡς ἁγ. τράπεζα ἐχρησιμοποι-

Γενέσεως τῆς Βιέννης (Ε′ αἰ.)

Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι′ αἰ.)

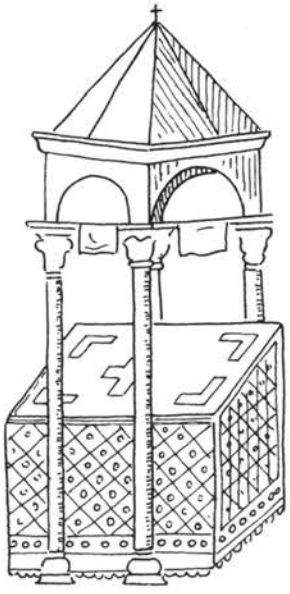

Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι′ αἰ.)

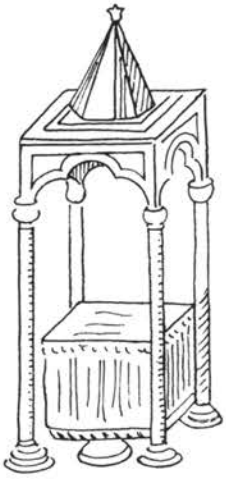

Μονῆς τῆς Χώρας (ΙΔ′ αἰ.)

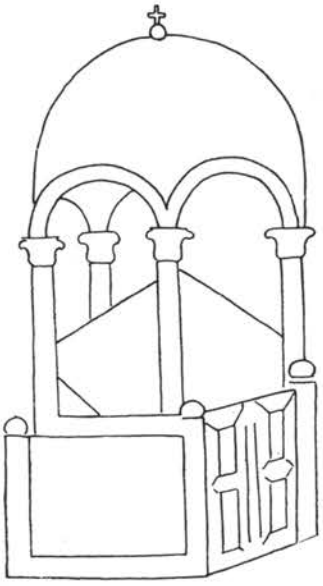

Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι′ αἰ.)

Εἰκ. 441. Ἀπεικονίσεις κιβωρίων ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χειρογράφων καὶ ψηφιδωτῶν.

εἶτο ἐνίοτε μὲν κινητὴ ξυλίνη τράπεζα, συνηθέστερον ὅμως αὐτὴ αὕτη ἡ

καλύπτουσα τὰ λείψανα τοῦ μάρτυρος πλὰξ [1] ἢ καὶ ἡ σχετικὴ σαρκοφάγος [2]. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας, αἱ ἐπὶ τῶν τάφων ἢ παρ' αὐτοὺς μεταφερόμεναι κινηταὶ ἅγιαι τράπεζαι ἀντικατεστάθησαν δι' ἀκινήτων, μονίμων, λιθίνων, τὰς ὁποίας ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [3] ἀποκαλεῖ «*τραπέζας μαρτύρων*». Εὑρέθησαν δὲ μάλιστα καί τινες τοιαῦται τράπεζαι κατὰ χώραν, ἤτοι ὑπεράνω τάφων, φέρουσαι τὴν ἐπιγραφὴν mensa martyrum ἢ memoria sacra [4].

Αἱ τράπεζαι ὅμως τῶν μαρτύρων δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον διὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τέλεσιν τῶν λεγομένων *ἀγαπῶν* [5], ἤτοι νεκροδείπνων, γινομένων καθ' ὡρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν τραπεζῶν τῶν μαρτύρων καὶ ὡς «τραπεζῶν ἀγαπῶν».

Τὸ ἐκ τῆς ἀρχαίας λατρείας τῶν νεκρῶν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν παραληφθὲν ἔθιμον τῆς προσφορᾶς ἐδεσμάτων καὶ ποτῶν εἰς τὸν νεκρὸν ἐστηρίχθη καὶ ἐπὶ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν, ὅτι ὁ νεκρὸς καὶ ἡ ἐξακολουθοῦσα νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῷ νεκρῷ σώματι αὐτοῦ ψυχὴ εἶχεν ἀνάγκην, ὡς καὶ ἐν ζωῇ, τροφῆς καὶ ποτοῦ. Καὶ αἱ μὲν στερεαὶ τροφαὶ ἀπετίθεντο ἐπὶ τῶν ἄνωθεν τοῦ τάφου τραπεζῶν, αἱ δὲ ὑγραὶ ἐχύνοντο, ὅπως αἱ ἀρχαῖαι *χοαί*, ἐντὸς τοῦ τάφου, μέσῳ ὀπῶν ἀνοιγομένων ἐπίτηδες ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ πλακός [6]. Πολλάκις μάλιστα οἱ ζῶντες καὶ ἔτρωγον ἐπὶ τῶν τάφων πιστεύοντες ὅτι οὕτω συνέτρωγον ἐν κοινῇ τραπέζῃ μετὰ τῶν προσφιλῶν αὐτῶν νεκρῶν [7].

Πλάκες τραπεζῶν μαρτύρων καὶ ἰδίᾳ ἀγαπῶν ἀνευρίσκονται συνηθέστατα κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, τόσον ἐν Ἑλλάδι, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Β. Ἀφρικήν. Αἱ πρῶται ἔχουσι συνήθως τὴν ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐπίπεδον καὶ φέρουσιν ἐπ' αὐτῆς χαραγμένον τὸ ὄνομα ἢ τὰ

βίον Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ (Ε.Π. 46, 953 Β), Ι. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ (Ε.Π. 40, 196Α). Ὁ αὐτὸς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κοιμητηρίου (Ε.Π. 49, 393), ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ὁ ΜΕΓΑΣ, Ἐπιστ. 95 (Ε.Π. 32, 489), ΑΣΤΕΡΙΟΣ Ο ΑΜΑΣΕΙΑΣ, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας (Ε.Π. 40, 196Α), πρβλ. καὶ 40, 336.

[1] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. 9,2 (Ε.Π. 67, 1601Α), ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, Contra Vigilantium 1,8 (Λ. Π. 23, 361).

[2] Τοιαύτη σαρκοφάγος εὑρέθη εἰς τὸ παρὰ τὸν Σάλωνα κοιμητήριον τῆς Μαναστηρινῆς (JELIĆ, Das Coemeterium von Manastirine zu Salona, Ρώμη 1891, σ. 6 - 23).

[3] Ὁμιλία εἰς Ἰγνάτιον (Ε.Π. 49, 587).

[4] Ὅρα Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Πρακτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ., Σειρὰ Β', τ. 1 σ. 9.

[5] Περὶ ἀγαπῶν ὅρα τὸ ἄρθρον Agape τοῦ LECLERCQ ἐν D.A.C.L., ὡς καὶ τὸ τοῦ THOMAS ἐν Dict. de la Bible I σ. 260 καὶ τοῦ BATTIFOL ἐν Dict. de Théologie Catholique I σ. 559. Πρβλ. καὶ ACHELIS, Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1925, σ. 209.

[6] DÖLGER, Antike und Christentum 2 (1930) πίν. 6,2.

[7] Ι. ΜΠΑΡΝΕΑ, ἔ. ἀ. σ. 48.

ὀνόματα τῶν κάτωθεν τεθαμμένων μαρτύρων, πρὸς δὲ τούτοις ἐνίοτε καὶ ὀπὰς παρ' ἕκαστον ὄνομα, διὰ τῶν ὁποίων ἐγίνοντο αἱ πρὸς τοὺς νεκροὺς χοαὶ οἴνου ἢ ἐλαίου. Τὸ βυζαντινὸν μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν κατέχει ἐνεπίγραφον τράπεζαν μαρτύρων τοῦ Δ΄ αἰῶνος, προερχομένην ἐκ τῆς Θεσσαλικῆς Λαρίσης[1], μὲ πέντε κοιλότητας ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐπιφανείας διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τροφίμων, ἀντιστοιχούσας πρὸς ἕκαστον ὄνομα τῶν *μαρτύρ[ων] Ἰωάννου, Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Λεωνίδ[η]*, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή, ἥτις καὶ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ κάτωθεν τῆς πλακὸς

Εἰκ. 442. Τράπεζα τοῦ μάρτυρος Μοντάνου ἐν Χενσὶρ - ἐλ - Μπεγκὲρ τῆς Β. Ἀφρικῆς

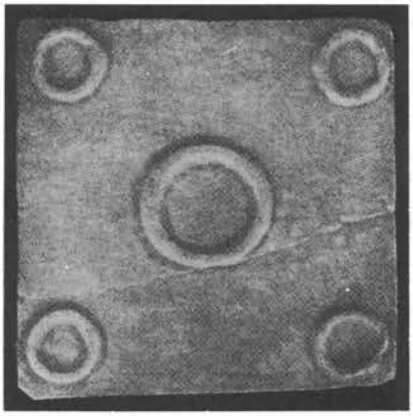

Εἰκ. 443. Τετράγωνος τράπεζα ἀγαπῶν ἐκ Δήλου (Deonna).

μαρτυρίου. Εἰς τὸ αὐτὸ μουσεῖον εὑρίσκονται καὶ δύο ἄλλαι ἐπιτύμβιαι ἐνεπίγραφοι πλάκες[2]: ἡ τοῦ *ἐπισκόπου Κλη*ματίου καὶ ἡ τοῦ *σιρηκαρίου Λεοντίου*, αἵτινες ἐχρησίμευον ὡς ἰδιωτικαὶ τράπεζαι ἀγαπῶν. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη ἔχει ἐν τῷ μέσῳ μεγάλην ὀπὴν καὶ ἀριστερᾷ ἄλλην μικροτέραν, ἡ δὲ δευτέρα ὀπὴν κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς, αἱ ὁποῖαι δ' αὗται τῶν πλακῶν προωρίζοντο πιθανώτατα διὰ τὰς πρὸς τοὺς νεκροὺς σπονδάς. Ὁμοίας ἀναμφιβόλως χρήσεως ἦτο καὶ ἡ καλύπτουσα τὸ ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐγκαίνιον πλάξ, ἥτις φέρει ὀπὴν ἐν τῷ μέσῳ (εἰκ. 427), δι' ἧς θὰ ἐχέετο οἶνος ἢ ἔλαιον εἰς τὴν κάτωθεν, ἐντὸς ὀμφαλοειδοῦς περιβλήματος, ἐγκεκλεισμένην λει-

[1] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τράπεζα μαρτύρων τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. 1932 σ. 7 καὶ εἰκ. 1.

[2] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 13 εἰκ. 8 καὶ 9.

ψανοθήκην. Τέλος ἄλλη πλὰξ μαρτύρων ἀνευρέθη εἰς τὴν ἐν Σάλωνι βασιλικὴν τῶν 5 Μαρτύρων[1].

Εἰς τὰς τραπέζας μαρτύρων δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν καὶ τὴν ἐκ Χενσὶρ – ἐλ – Μπεγκὲρ[2] τετράγωνον, πλουσίως διὰ ροδάκων καὶ ρόμβων διακεκοσμημένην πλάκα (εἰκ. 442), ἥτις φέρει ἐν τῷ μέσῳ ἄτρητον κυκλικὴν κοιλότητα καλυπτομένην διὰ τετραγώνου κινητοῦ πώματος, ἐναρμοζομένου ἐντὸς ἀντιστοίχου ἐγκοπῆς (εἰκ. 442). Ἡ κοιλότης αὕτη θὰ ἐχρησίμευεν ἂν μὴ πρὸς ἐναπόθεσιν ἁγίων λειψάνων τοὐλάχιστον ὑγρᾶς ἢ καὶ στερεᾶς σπονδῆς πρὸς τὸν μάρτυρα Μοντᾶνον († 259), ὡς δηλοῖ ἡ ἐπ᾽ αὐτῆς κεχαραγμένη ἐπιγραφὴ «Memoria Sancti Montani». Πρὸς ὅμοιον

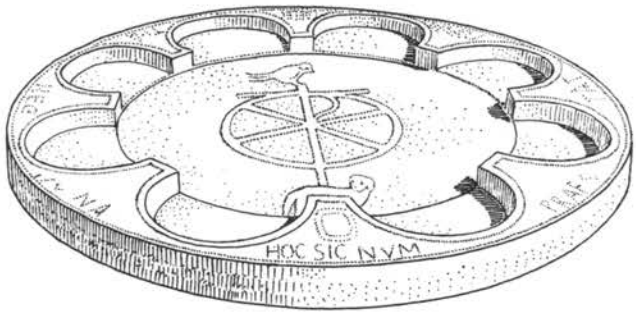

Εἰκ. 444. Κυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐν Besançon (Braun).

σκοπὸν θὰ ἐχρησίμευεν ἐπίσης καὶ ἡ εἰς τὸ κέντρον τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ ἐγκαινίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου λαξευμένη ἀνοικτὴ ἡμισφαιρικὴ κοιλότης[3] (εἰκ. 429).

Διάφορον σχηματισμὸν τῆς ἄνω ἐπιφανείας των παρουσίαζον αἱ καθ᾽ αὐτὸ τράπεζαι ἀγαπῶν. Αὗται εἶχον ἐνίοτε σχῆμα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον ἢ κυκλικόν (εἰκ. 444), συνηθέστερον ὅμως ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου ἢ ρωμαϊκοῦ σίγμα, ὅπερ ὡς γνωστὸν ἦτο τὸ σύνηθες σχῆμα τῶν ἐντὸς τῶν ρωμαϊκῶν τρικλίνων εὑρισκομένων τραπεζῶν[4], πέριξ τῶν ὁποίων οἱ τρώγοντες ἐκάθηντο ἢ μᾶλλον ἐξηπλοῦντο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευράς.

Αἱ πλάκες τῶν τραπεζῶν ἀγαπῶν ἔφερον συνήθως[5] ἐπὶ τῆς ἄνω αὐ-

[1] Dyggve – Brøndsted, Recherches à Salone 1, Κοπεγχάγη 1928, σ. 138 εἰκ. 135.

[2] Gsell, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 174.

[3] Ορλανδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 58 εἰκ. 65· ὅρα καὶ ἡμετέραν εἰκόνα 429.

[4] J. Strzygowski, Der Sigmaförmige Tisch (Wörter und Sachen I [1909] σ. 70 – 80).

[5] Ἐξαίρεσιν κάμνουν αἱ κοπτικαὶ καὶ αἱ συριακαὶ τράπεζαι, αἵτινες δὲν φέρουν ἀνάγλυφα πινάκια καὶ ἦσαν πιθανῶς εὐχαριστιακαί (πβλ. Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie σ. 200).

τῶν ἐπιφανείας γεγλυμμένα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ κυκλικὰ ἢ ἡμικυκλικὰ πινάκια διατεταγμένα εἴτε κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας καὶ τὸ μέσον τῆς τετραγώνου πλακός, ὡς εἰς τὸ παράδειγμα τῆς Δήλου (εἰκ. 443), εἴτε ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου, ὡς εἰς ἄλλην τράπεζαν τῆς Δήλου[1], εἰς δὲ τὰς σιγματοειδεῖς πέριξ τοῦ καμπύλου τμήματος τῆς πλακὸς καὶ τῶν δύο ἀμέσως πρὸς αὐτὸ συνεχομένων εὐθυγράμμων πλευρῶν (εἰκ. 445), ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τὴν τετάρτην[2] (Ἐφέσου, εἰκ. 446).

Παραδείγματα τοιούτων τραπεζῶν ἔχομεν πλεῖστα, ἐξ Ἐφέσου[3],

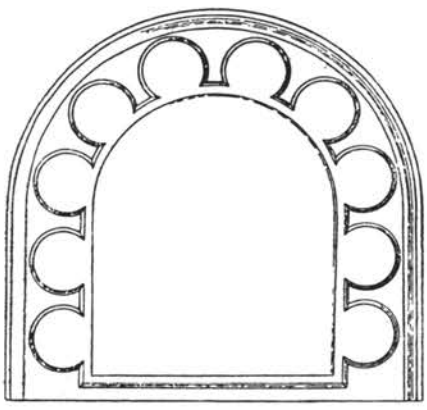

Εἰκ. 445. Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐν Mettlach (Braun).

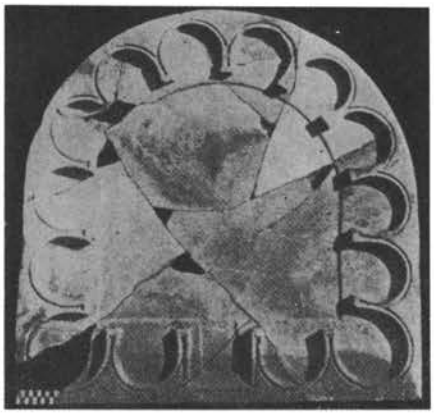

Εἰκ. 446. Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐξ Ἐφέσου (Keil).

Π. Κορίνθου[4], Τεγέας[5], Θάσου[6], Λέσβου[7], Φθιωτίδων Θηβῶν[8], Σάλωνος[9] (εἰκ. 447) κλπ.

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ κατ' ἀρχὰς δι' ἐναπόθεσιν τροφῶν προοριζό-

---

[1] W. Deonna, B.C.H. 1934 σ. 86 εἰκ. 59.

[2] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ κατὰ τὴν παρυφὴν τῶν ἡμικυκλικῶν τραπεζῶν λαξευμένα πινάκια συνηθίζοντο καὶ εἰς τὰς κοινὰς τραπέζας κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσιν ἰδίᾳ παραστάσεις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου π.χ. τοῦ πορφυροῦ κώδικος τοῦ Rossano (Haseloff, Codex purpureus Rossanensis, Βερολῖνον 1898, πίν. 5), τῆς Γενέσεως τῆς Βιέννης (Hartel - Wickhoff, Die Wiener Genesis, εἰκ. 1) καὶ εἰς ἄλλας, ἃς παρέχει ὁ G. Millet εἰς τὸ βιβλίον του Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Παρίσιοι 1916, εἰκ. 272 ἑξ.

[3] J. Keil, Öst. Jahresh. 26 (1930) Beibl. σ. 40 εἰκ. 18.

[4] Ancient Corinth, a guide to the Museum, Ἀθῆναι 1935, σ. 7. Τρεῖς τράπεζαι.

[5] Ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἐν τῷ μουσείῳ Τεγέας. Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

[6] Ορλανδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 70 εἰκ. 9.

[7] Βασιλικὴ Ἁγ. Γρηγορίου, ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

[8] Σωτηριου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 102 εἰκ. 136.

[9] Dyggve - Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, εἰκ. 55, ἡμετέρα εἰκὼν 447.

μενα ἀνάγλυφα πινάκια, ἀπέβησαν ἀργότερον ἁπλῶς ἀναμνηστικὰ τοῦ παλαιοῦ προορισμοῦ των καὶ ἀπετέλεσαν ἐφεξῆς διακοσμητικὴν παρυφὴν τῆς πλακὸς τῆς τραπέζης διὰ τῆς προσθήκης ἐντὸς αὐτῶν καὶ ἀναγλύ-

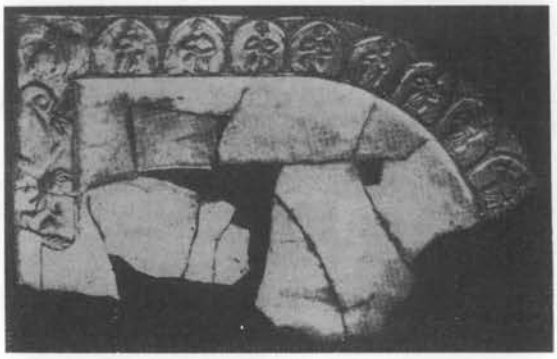

Εἰκ. 447. Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐκ Σάλωνος μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων ἐντὸς τῶν πινακίων (Dyggve).

πτων παραστάσεων (εἰκ. 447).

10. ***Τράπεζαι προθέσεως.*** Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἀνευρίσκονται ἐνίοτε τεμάχια μαρμαρίνων τραπε-

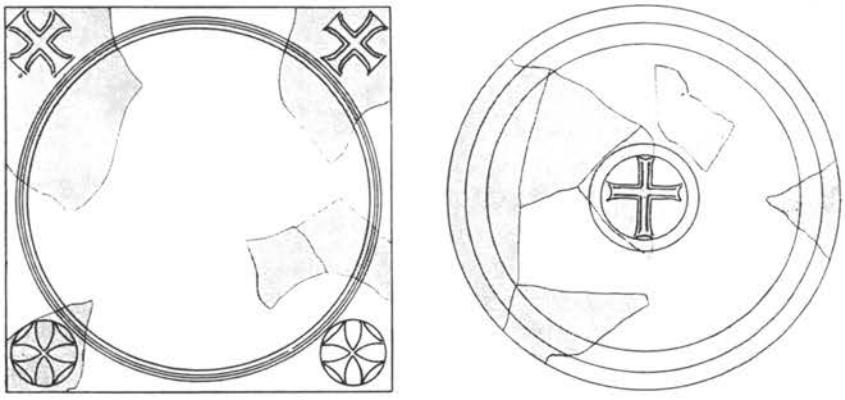

Εἰκ. 448. Κυκλικαὶ τράπεζαι προθέσεως ἐν τῷ Βυζαντ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (Σωτηρίου).

ζῶν, ἅτινα καὶ λόγῳ τοῦ σχήματος αὐτῶν καὶ λόγῳ τῶν μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ κύριον θυσιαστήριον ἀλλ' εἰς μικροτέρας βοηθητικὰς τραπέζας ἢ *παρατραπέζια* [1]. Αἱ μικρότεραι αὗται τρά-

[1] Πασχαλιον Χρονικον 390 (Ε.Π. 92, 1001).

πεζαι εἶχον σχῆμα κυκλικόν (εἰκ. 448) καὶ διάμετρον σχετικῶς μικράν[1]. Ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια ἦτο ἐλαφρῶς κοίλη (εἰκ. 449) ἔφερε δὲ πλατεῖαν παρυφήν, ἥτις ἄλλοτε ἦτο ἀκόσμητος[2], ἄλλοτε δὲ διεκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφων παραστάσεων καὶ ἀστραγάλου (εἰκ. 450). Ἀναμφιβόλως ὁ σκοπὸς τῶν τραπεζῶν τούτων θὰ ἦτο λειτουργικός. Ἐπ' αὐτῶν πιθανώτατα ἐναπέθετον οἱ διάκονοι τὰς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν προσκομιζομένας διὰ τὸ ἅγιον βῆμα προσφοράς, ἀφ' οὗ τὰς εἶχον παραλάβει πρότερον εἰς εἰδικὸν διαμέρισμα (διακονικόν) εὑρισκόμενον παρὰ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς[3]. Ἦσαν λοιπὸν αἱ τράπεζαι αὗται πιθανώτατα τράπεζαι *προσκομιδῆς* ἢ *προθέσεως* καὶ θὰ ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ βορείου κλίτους τῶν βα-

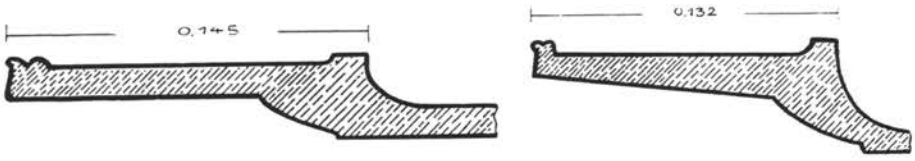

Εἰκ. 449. Τομαὶ τοῦ χείλους κυκλικῶν τραπεζῶν προθέσεως.

σιλικῶν. Τράπεζαι κυκλικοῦ σχήματος στηριζόμεναι ἐπὶ κιονίσκου ἦσαν ἐν εὐρείᾳ χρήσει ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας[4]. Ἔφερον δὲ καὶ αὗται παρυφὴν κοσμουμένην συνήθως διὰ διονυσιακῶν παραστάσεων[5], συμβολικῶν κεφαλῶν, ἰδίᾳ δὲ κυνηγετικῶν σκηνῶν. Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας διετηρήθησαν καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἑλληνιστικῶν τραπεζῶν ἀκόμη δὲ καί τινες τῶν εἰδωλολατρικῶν παραστάσεων, μάλιστα δ' αἱ κυνηγετικαὶ σκηναί[6], προσετέθησαν ὅμως καὶ θέματα ἁγνῶς χριστιανικά, μάλιστα δὲ συμβολικά, εἰλημμένα ἔκ τε τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς π.χ. ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ[7], ὁ Δανιὴλ ἐν

[1] Ἡ μεγαλυτέρα μέχρι τοῦδε γνωστὴ τράπεζα, ἐκ Θήρας προερχομένη καὶ ἀποκειμένη σήμερον εἰς τὸ βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ἔχει διάμετρον 1.14 μ. (εἰκ. 450).

[2] Τράπεζα βασιλικῆς Ἁλιμοῦντος ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 234 εἰκ. 6).

[3] Ὅρα σχετικῶς τὰ ἐν τόμ. Α΄ σ. 151 λεχθέντα.

[4] Πρβλ. DEONNA, Mobilier délien (Expl. arch. de Délos 18), σ. 44 - 63.

[5] WULFF, Altchristliche Bildwerke, Berlin 1909, πίν. 3 N° 21.

[6] Τράπεζα ἐκ Θήρας τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Ε. 1914,74 έ.), ἡμετέρα εἰκὼν 450, Τεμάχια ἐκ Μήλου καὶ Ἀρκαδίας ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν. (Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Α.Ε. 1930, σ. 91 καὶ 93 έ.), Βασιλικῆς Φθιωτίδων Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 102 εἰκ. 136), Μουσείου Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ϛ΄ [1948] σ. 20 εἰκ. 15).

[7] Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος Κρήτης, νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Byz. Neugr. Jahrb. 6 [1928] σ. 161 εἰκ. 3), Λαπήθου Κύπρου (E. MICHON, Bull. Sté Ant. de France 1908.275. Ὁ αὐτὸς ἐν Rev. Biblique 1916 σ. 56 εἰκ. 16).

τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων[1], ἡ ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ[2], ὁ Δαυίδ[3], ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου[4] κλπ.

Ἐννοεῖται, ὅτι, ὅπως ἡ ἁγ. τράπεζα, οὕτω καὶ αἱ τράπεζαι τῆς προθέσεως κατεσκευάζοντο ἐνίοτε ἐκ πολυτίμου ὑλικοῦ, φέρουσαι καὶ αὐταὶ πιθανῶς τορνευτὰ κοσμήματα. Τοιαῦτα ἀργυρᾶ παρατράπεζα (altaria) ἦσαν[5] τὰ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου δωρηθέντα εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ ἑπτὰ «ἐκ καθαροῦ ἀργύρου»[6].

Εἰκ. 450. Κυκλικὴ πλάξ προθέσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν εὑρεθεῖσα ἐν Θήρᾳ.

Αἱ κυκλικαὶ τράπεζαι προθέσεως θὰ ἐστηρίζοντο ἐπὶ κατακορύφου ποδός, ἀναλόγου πρὸς τοὺς ὑποστάτας τῶν ἀρχαίων περιρραντηρίων[7]. Εἰς τοιοῦτον πιθανῶς ὑποστάτην ἀνῆκεν ὁ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου[8] εὑρεθεὶς ποὺς περιρραντηρίου.

---

[1] Μουσεῖον Λούβρου (E. MICHON, Bull. de la Stᵉ des Antiquaires de France 1908, 268).

[2] Κ/πολις (J. EBERSOLT, Rev. Arch. 21 [1913] εἰκ. 2).

[3] Κ/πολις (J. EBERSOLT, ἔ. ἀ. εἰκ. 3).

[4] Κ/πολις (J. EBERSOLT, ἔ. ἀ. εἰκ. 3).

[5] TH. KLAUSER, Die Konstantinischen Altäre der Lateranbasilika (Röm. Quartalschrift 43 [1935] σελὶς 179).

[6] LIBER PONTIFICALIS ROM. (ἔκδ. Mommsen τ. I σ. 53).

[7] W. DEONNA, Mobilier délien εἰκ. 76-80 καὶ πίν. XXII-XXV.

[8] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 71 εἰκ. 78.

Β. ΤΟ ΣΥΝΘΡΟΝΟΝ.

Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν ἁγ. τράπεζαν καὶ τὸ σκέπον αὐτὴν κιβώριον. Ἂς ἴδωμεν ἤδη ποῦ ἐκάθητο ὁ κλῆρος — ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι — κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας. Ἐν πρώτοις αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ [1] ὁρίζουσιν, ὅτι ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ὤφειλε νὰ κεῖται εἰς τὸ μέσον, δηλαδὴ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης, ἔχων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὰς ἕδρας τῶν πρεσβυτέρων. Τοῦτ' αὐτὸ ὁρίζει καὶ ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ [2]. Λόγῳ τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως τῶν ἑδρῶν πέριξ τοῦ θρόνου τοῦ ἀντιπροσωπεύοντος τὸν Χριστὸν ἐπισκόπου ἐσχηματίζετο κύκλος ἀνάλογος πρὸς τὰ ἐν τῇ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙ (Δ', 4) λεγόμενα, καθ' ἃ «*κυκλόθεν τοῦ θρόνου θρόνοι εἴκοσι καὶ τέσσαρες καὶ ἐπὶ τοὺς θρόνους εἶδον τοὺς εἴκοσι καὶ τέσσαρας πρεσβυτέρους καθημένους*». Ὁμοίως ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ [3], περιγράφων τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου, ἀναφέρει ὅτι ὁ οἰκοδομήσας αὐτὴν ἐπίσκοπος Παυλῖνος ἐτοποθέτησε τὸ ἅγιον θυσιαστήριον ἐν τῷ μέσῳ ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν εἰς τιμὴν τῶν *προέδρων* ἤτοι τῶν ἐπισκόπων *ἀνωτάτων θρόνων* καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν διὰ τοὺς *καθόλου* ἤτοι τοὺς κοινοὺς ἢ δευτέρου βαθμοῦ κληρικούς (πρεσβυτέρους κλπ.) προοριζομένων *βάθρων* [4].

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων χωρίων προκύπτει σαφῶς, ὅτι ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου εὑρίσκετο πάντοτε εἰς τὸ μέσον τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τοὺς θρόνους τῶν πρεσβυτέρων. Εὑρίσκετο δὲ μάλιστα ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ὑψηλότερον τῶν λοιπῶν, ὡς παραγγέλλει καὶ ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ [5], ἥτις ὥριζεν, ὅτι ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ἔπρεπε νὰ εἶναι κατὰ τρεῖς βαθμίδας ὑπερυψωμένος, νὰ ἐξαίρεται δηλαδὴ ὑπὲρ τοὺς θρόνους τῶν ἱερέων. Ἡ ὑπερύψωσις δ' αὕτη τοῦ θρόνου τοῦ ἐπισκόπου δὲν ὠφείλετο μόνον εἰς τὴν ὁλονὲν αὔξουσαν αἴγλην τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ εἶναι εὐκρινῶς ὁρατὸς καὶ καλύτερον ἀκουστὸς ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα ὁ ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης θρόνου του ὁμιλῶν ἐπίσκοπος, ἐπειδὴ μεταξύ

---

[1] II, 57 (Ε.Π. 1 στ. 724 - 727): *κείσθω δὲ μέσος ὁ τοῦ ἐπισκόπου θρόνος, παρ' ἑκάτερα δὲ αὐτοῦ καθεζέσθω τὸ πρεσβυτέριον.* Βλέπε καὶ ἀνωτέρω σ. 28.

[2] Βλέπε σελ. 29.

[3] Ἐκκλησ. Ἱστ. Χ, 4,44 (Ε.Π. 20,865 C): *Τὸν νεὼν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμήν, καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου κατὰ τὸ πρέπον κοσμήσας, ἐφ' ἅπασί τε τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θείς.*

[4] Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τοῦ Εὐσεβίου δὲν συνάγεται ἀσφαλῶς ἂν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου ἡ διάταξις τῶν ἑδωλίων ἦτο ἡμικυκλική ἢ ἂν οἱ μὲν θρόνοι ἦσαν ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου, τὰ δὲ βάθρα ἑκατέρωθεν τῆς ἁγ. τραπέζης ἢ παρὰ τοὺς τοίχους.

[5] Βλέπε ἀνωτέρω σ. 29.

των παρενεβάλλετο, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ ἁγ. τράπεζα, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸ σκέπον αὐτὴν ὑψηλὸν κιβώριον, μετὰ τῶν φρασσόντων αὐτὸ καταπετασμάτων. Ἕνεκα μάλιστα τοῦ τελευταίου τούτου λόγου ὁ ἐπίσκοπος ἐκήρυσσεν ἀργότερον ἀπὸ τοῦ ἔξω τοῦ ἱεροῦ κειμένου ἄμβωνος, ὡς ἀναφέρει ἤδη περὶ τοῦ Χρυσοστόμου (ἀρχαὶ Ε΄ αἰ.) ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ [1], λέγων: ὅτι «*ὁ ἐπίσκοπος ἐκαθέσθη ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος, ὅθεν εἰώθη καὶ πρότερον ὁμιλεῖν χάριν τοῦ ἐξακούεσθαι*».

Ὄνομα. Τὸ κάθισμα τοῦ ἐπισκόπου ὠνομάζετο *θρόνος* [2], ὁ *μέσος θῶκος* [3] καὶ *καθέδρα* [4]. Τὰ δ᾽ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἑδώλια τῶν πρεσβυτέρων ὠνομάζοντο *θρόνοι δεύτεροι* [5], *συμψέλλια* [6] (ἐκ τοῦ λατινικοῦ subsellium) καὶ *βάθρα* [7]. Ἀναλόγως δὲ τῆς θέσεως, ἣν κατελάμβανον, ὠνομάζοντο οἱ πρεσβύτεροι «*ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου* [8]», «*οἱ τὰ δεύτερα θρόνων λελογχότες*» [9] κλπ. Τέλος τὸ σύνολον τῶν θρόνων ὠνομάζετο *σύνθρονον* [10].

Διάταξις. Ἡ διάταξις τοῦ συνθρόνου ἦτο διάφορος κατὰ χώρας καὶ κατ᾽ ἐποχάς. Εἰς ναοὺς τοῦ Ε΄ αἰῶνος τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης συναντῶμεν ἁπλοῦν τι ἡμικυκλικὸν σύνθρονον συνιστάμενον ἐκ δύο ἢ τριῶν βαθμίδων καὶ μὲ μίαν εἰσέτι βαθμίδα εἰς τὸ μέσον χάριν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ὁ τύπος οὗτος ἀκολουθεῖ προφανῶς τὴν ὑπὸ τῆς ἀνατολικῆς προελεύσεως ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ἀναγραφομένην διάταξιν. Κατὰ τὸν Γ΄ ὅμως καὶ τὸν Ζ΄ αἰῶνα μεγάλην διάδοσιν ἔσχε τὸ

---

[1] Ἐκκλησ. Ἱστ. VI, 5 (Ε. Π. 67,673 Β).

[2] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4,44 (Ε.Π. 20, 865 C). ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, τ. Ι. Ἀπολογ. κατὰ ἀρ. (Ε.Π. 25, 276 C) καὶ τ. ΙΙ (Ε.Π. 26, 820 Β). ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, τ. ΙΙΙ. Ἔπος 14, Εἰς ἑαυτὸν κλπ. στ. 51 - 52 (Ε.Π. 37, 1249 Α). ΣΥΝΕΣΙΟΣ, Ἐπιστ. 67 (Ε.Π. 66, 1412 Β): *τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον*.

[3] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, τ. ΙΙΙ ἔπ. 13, Εἰς ἐπισκόπους (Ε.Π. 37, 1228): *θώκοισιν ἐνεδριώωντες ἀρίστοις*. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. V Κεφ. 3 (Ε. Π. 82, 1201 C).

[4] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, τ. ΙΙ λόγ. 42 (Ε.Π. 36, 489 C) καὶ τ. ΙΙΙ ἔπος 11 (Ε.Π. 37, 1060).

[5] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, τ. ΙΙΙ ἔπ. 11 (Ε.Π. 37, 1053 Α) καὶ ἔπος 14 (Ε.Π. 37, 1249).

[6] ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Ἐπιστ. πρὸς μοναχ. (Ε. Π. 25,760 D): *ἁρπάσαντες τὰ συμψέλλια, καὶ τὸν θρόνον καὶ τὴν τράπεζαν (ξυλίνη γὰρ ἦν)*. . . ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, Ι (Ε.Π. 41, 1012 Β), ΑΠΟΚΡ. ΠΡΑΞ. ΘΩΜΑ, 46.

[7] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 44 (Ε.Π. 20, 865 C). Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 363: *περίδρομα βάθρα*. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. Ι, 6 (Ε.Π. 82, 917 C).

[8] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 5, 21 (Ε.Π. 20, 889 C).

[9] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, τ. ΙΙΙ. Ἔπ. 30 Εἰς ἑαυτόν (Ε. Π. 37, 1292).

[10] ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας, Ἀθῆναι 1935, σ. 34, 46, 56, 75). GOAR, Εὐχολόγιον τὸ Μέγα σ. 181. JUS GRAECO-ROMANUM, Coll. I Nov. XXII (V. Lingenthal III σ. 34, Ζέπου τ. 1 Νεαραὶ καὶ Χρυσ. σ. 28). ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ, Ἀρχιεπ. Ἀλεξανδρείας σ. 217, ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ (Ε.Π. 87, 3984 Α). [ΨΕΥΔΟ]ΓΕΡΜΑΝΟΣ (Ε.Π. 98, 409 C). ΘΕΟΦΑΝ. Χρονογρ. σ. 682 (Βόννης). ΦΩΤΙΟΣ IV (Ε. Π. 104, 1229 C). ΝΙΚΗΤΑΣ Ο ΠΑΦΛΑΓΩΝ, Βίος Ἁγ. Ἰγνατίου Πατρ. Κων/πόλεως (Ε.Π. 105, 536 Α). ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΣ, Περὶ Εὐφημίου τοῦ πρεσβυτέρου (Ε. Π. 110, 769 Α). ΑΧΜΕΤ, Ὀνειροκριτικόν, ἔκδ. Regalt, Lutetiae 1613, κεφ. 225 σ. 198. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Περὶ χειροτ. (Ε.Π. 155 κεφ. 203 στ. 412 D). ΚΕΔΡΗΝΟΣ, ΙΙ, 487 (Βόννης). DMITRIEWSKI, Τυπικὰ 660 καὶ 677. Τυπικὸν Ἀναστάσεως, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἀνάλ. Ἱεροσ. Σταχ. 201, στ. 27,

μετὰ πλειόνων κλιμακωτῶν σειρῶν ἑδωλίων, ἐν εἴδει δηλ. μικροῦ θεάτρου σύνθρονον, τοῦ ὁποίου διεσώθησαν ἢ εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς πλείονα παραδείγματα. Ἐκ τῶν σωζομένων προέχουσι τὸ σύνθρονον τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως[1] καὶ τὸ τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου[2] (εἰκ. 451), ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον παρουσιάζει ἓξ σειρὰς ἡμικυκλικῶν ἑδωλίων, τὸ δὲ δεύτερον ἑπτά (εἰκ. 451). Καὶ ὁ πρὸς Β. δὲ προσκεκολλημένος εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Καταπολιανῆς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νι-

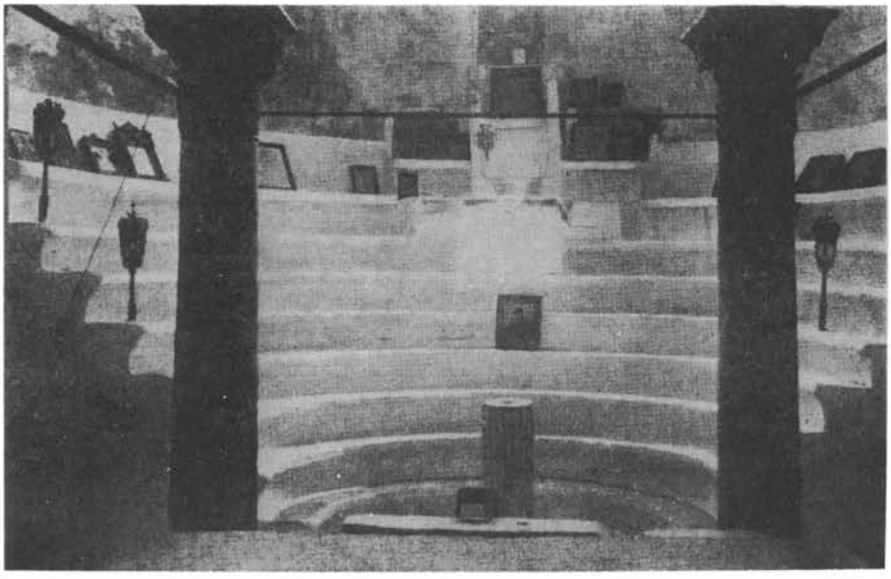

Εἰκ. 451. Τὸ ἐν εἴδει μικροῦ θεάτρου ἡμικυκλικὸν σύνθρονον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου.

κολάου διασώζει εἰσέτι τὸ μετὰ πέντε σειρῶν ἑδωλίων ἡμικυκλικὸν αὐτοῦ σύνθρονον μετὰ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν ἑδωλίων ἐπισκοπικοῦ θρόνου (εἰκ. 452). Ἐκ δὲ τῶν δι' ἀνασκαφῶν εὑρεθέντων ἡμικυκλικῶν συνθρόνων ἀναφέρω τὸ τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου[3], τὸ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου[4], τὸ τῆς ἐν Ρόδῳ βασιλικῆς τῆς Ἀρνίθας[5], τὸ τῆς ἐν Κῷ βασιλι-

[1] W. GEORGE, The Church of St Eirene in C/pel πίν. 1 καὶ 5.
[2] M. BÜHLMANN, ἔ. ἀ. εἰκ. 9 καὶ 17, JEWELL - HASLUCK, ἔ. ἀ. πίν. 8, 9, 10, 12.
[3] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 7, 1922 σ. 157 εἰκ. 31.
[4] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ. Ἀρχ. Δελτ. 1929, εἰκ. 49, 50, 51, 61 καὶ σελ. 47.
[5] Ἀδημοσίευτος εἰσέτι μὲ ἑπτὰ σειρὰς ἑδωλίων.

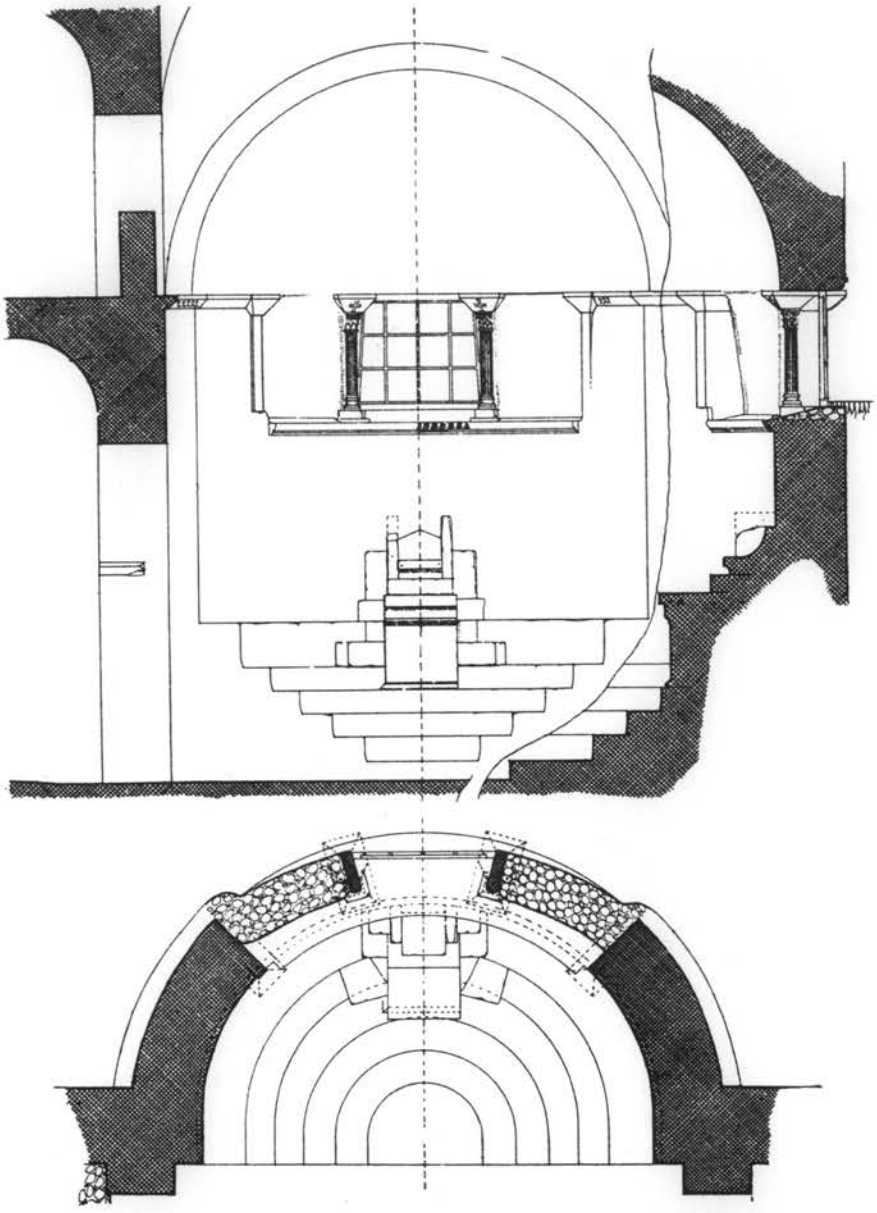

Εἰκ. 452. Τὸ ἡμικυκλικὸν σύνθρονον τῆς προσηρτημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰς τὸ μέσον ἄνω ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος (Jewell – Hasluck).

κῆς τοῦ Μαστιχάρη (ἀδημοσ.), τὸ τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικῆς τῆς Θιβίλιος[1] (Announa), τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ[2], τὸ τῆς βασιλικῆς τῶν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς Γέρασα[3] κλπ.

Προεξετάθη δ' ἡ χρῆσις τοῦ συνθρόνου καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἰδίᾳ εἰς βασιλικὰς προελθούσας ἐκ μετατροπῆς παλαιοχριστιανικῶν τοιούτων, ὡς π.χ. τῶν Σερρῶν[4], τῆς Καλαμπάκας[5], τοῦ Ἁγ. Νίκωνος τῆς Σπάρτης[6], καθὼς καὶ εἰς ναοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους

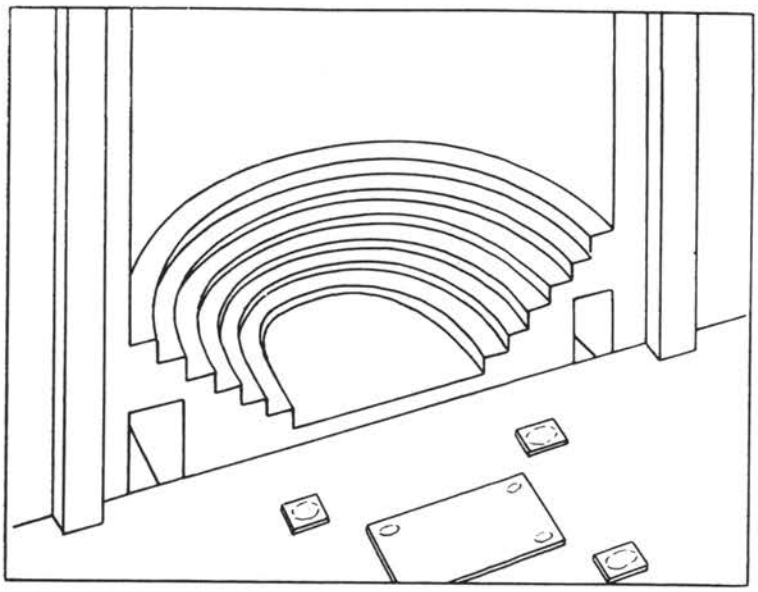

Εἰκ. 453. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις θεατροειδοῦς συνθρόνου δεικνύουσα καὶ τὰ θυρόμορφα στόμια τοῦ σκεπαστοῦ διαδρόμου (Ὀρλάνδος).

μετὰ τρούλλου, ὡς ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Σκύρου[7], τοῦ Μελενίκου[8], τοῦ Torcello[9], τοῦ ναοῦ τῆς Χρύσαφας Λακωνίας κλπ.

Ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν σειρῶν ἦτο μέγας κατεσκευάζετο ἐνίοτε κά-

[1] GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II σ. 166, εἰκ. 114.

[2] Revue Biblique 1934 σ. 124 ἑ.

[3] CROWFOOT, Early churches in Palestine σ. 40, εἰκ. 8, τρεῖς σειραί.

[4] Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' σ. 155 εἰκ. 2 καὶ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΘ', σ. 261, εἰκ. 1.

[5] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Ϛ', σ. 295 εἰκ. 4.

[6] Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1939 παρένθ. πίναξ ἔναντι σ. 118.

[7] FREDRICH, Ath. Mitt. 31 (1906) σ. 262 εἰκ. 6.

[8] Monuments Piot, X σ. 136 πβλ. καὶ BCH 1907, 22.

[9] BRUNETTI – BETTINI – FORLATI – FIOCCO, Torcello, εἰκ. 54 (βασιλικὴ Θ' αἰ.).

τωθεν τῶν ἀνωτάτων σειρῶν καὶ ἐφαπτομένως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος στενός, θολωτὸς ἢ καὶ πλακοσκεπής, ἡμικυκλικὸς διάδρομος, τὸ λεγόμενον *κύκλιον* [1]. Ὁ διάδρομος οὗτος εἶχε πλάτος τόσον ὥστε νὰ δύναται νὰ κυκλοφορῇ ἐντὸς αὐτοῦ ἄνθρωπος μετρίων διαστάσεων. Εἶχε δ' ὁ διάδρομος δύο στόμια κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου (εἰκ. 453), τὰ ὁποῖα ἄλλοτε μὲν ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα καὶ μαρμάρινα περίθυρα (γλυπτὰ πλαίσια), ὡς ἐν Ἁγ. Εἰρήνῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως,

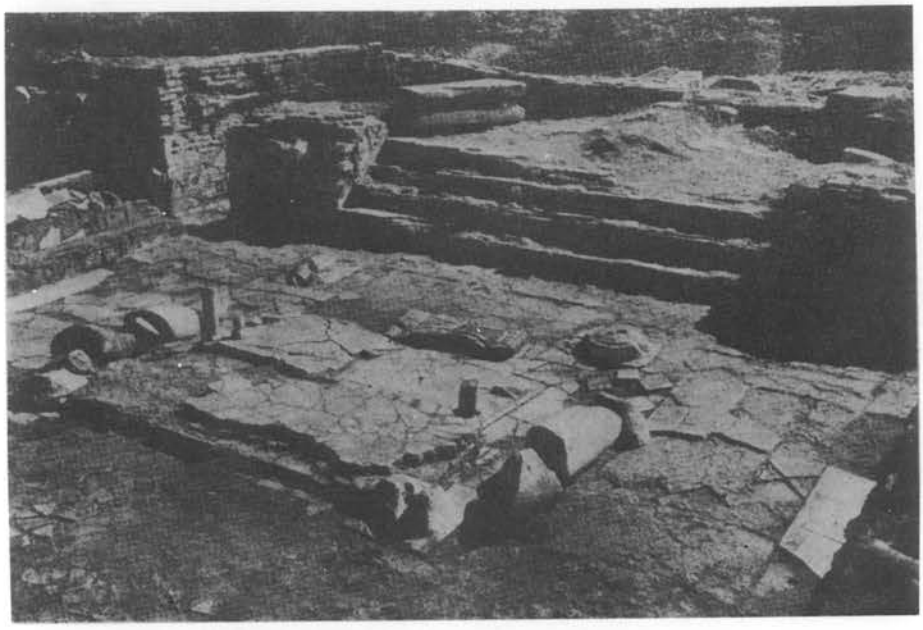

Εἰκ. 454. Τὸ μετὰ ποδίου σύνθρονον τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως (Ὀρλάνδος).

ἄλλοτε δὲ χαμηλωμένα τόξα. Εἰς τὰ πρὸς τὸν πυρῆνα τῆς ἐξέδρας τοιχώματα τοῦ διαδρόμου (Νικόπολις) ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τοίχου τῆς κόγχης (Ἅγ. Νίκων Σπάρτης) ἠνοίγοντο μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, χρησιμεύουσαι πιθανῶς πρὸς ἐναπόθεσιν λειτουργικῶν σκευῶν, ὡς π.χ. λύχνων, θυμιατηρίων ἢ καὶ λειτουργικῶν βιβλίων.

Ποῖος ὁ σκοπὸς τοῦ σκεπαστοῦ τούτου διαδρόμου, ὅστις ἐνίοτε ἐφω-

[1] ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας PREGER, Script. Orig. Constant. I σ. 94: *ἐν τῷ εἰλήματι τῷ καλουμένῳ κυκλίῳ, ὅπερ ἐστὶν ὑποκάτω τῶν βαθμίδων* πβλ. καὶ PREGER ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 463, ἔνθα ὅμως ὡς κύκλιον θεωρεῖται οὐ μόνον ὁ ὑπὸ τὰς βαθμίδας διάδρομος ἀλλὰ καὶ ἄλλος τις ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν. *Κυκλίον* ἢ *κυκλὶν* ἐλέγετο ἀρχικῶς ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. ταξ. I, 1 καὶ II, 38 (Βόννης σ. 15 καὶ 636).

τίζετο καὶ δι' ὀρθογωνίων ἀνοιγμάτων κατὰ τὰ μέτωπα τῶν ἑδωλίων, ὡς ἐν Ἁγ. Εἰρήνῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἐξηκριβώθη μετὰ βεβαιότητος. Πιθανώτατα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς εὐπρεπὴς ὁδὸς ἀοράτου μεταβάσεως τῶν κατωτέρων κληρικῶν ἀπὸ τοῦ βορείου πρὸς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τἀνάπαλιν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας.

Διάφορον τῆς περιγραφείσης διάταξιν συνθρόνου ἔφερον εἰς φῶς αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ ἰδίᾳ μεγάλων βασιλικῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, χρο-

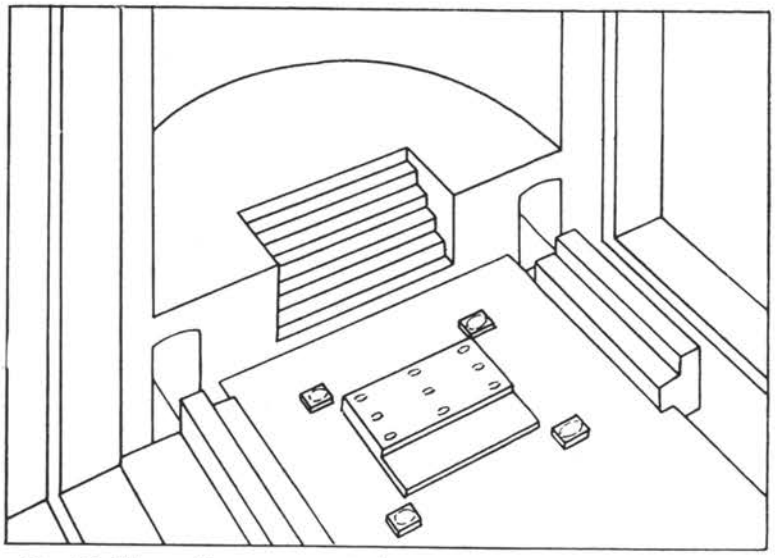

Εἰκ. 455. Ἀναπαράστασις τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως. Εἰς τὰ ἄκρα τὰ μετὰ χαμηλωμένου ὑπερθύρου στόμια τοῦ σκεπαστοῦ διαδρόμου καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ἁγ. τραπέζης τὰ βάθρα τῶν κληρικῶν τοῦ β' βαθμοῦ (Ὀρλάνδος).

νολογουμένων ἀπὸ τοῦ Ε' μ.Χ. αἰῶνος. Κατὰ ταύτην ἀντὶ νὰ κατασκευασθῶσιν ἐν τῇ κόγχῃ ἐπάλληλα κλιμακωτὰ ἡμικυκλικὰ ἑδώλια, ἀνυψώθη ὁλόκληρον τὸ δάπεδον ἡμικυκλίου τῆς ἁψῖδος, κατὰ ἓν καὶ πλέον μέτρον, σχηματίσαν ὑψωμένον ὁριζόντιον ἐπίπεδον ἢ πόδιον (podium), εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήρχοντο εἴτε δι' εὐθυγράμμου κλίμακος κατασκευαζομένης εἰς τὸ μέσον τῆς χορδῆς καὶ εἰσχωρούσης εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἡμικυκλίου (βασιλικαὶ Νικοπόλεως Α καὶ Β εἰκ. 454 καὶ 455) εἴτε διὰ κλίμακος ἡμικυκλικῆς (βασιλικὴ Βοσκοχωρίου)[1] ἢ καμπτομένης εἰς σχῆμα πεῖ καὶ εἰσχωρούσης ὁμοίως εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἡμικυκλίου (εἰκ. 456) (βασιλικαὶ Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β). Εἰς τὴν ἐξεταζομένην δευτέραν διάταξιν

[1] Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μακεδονικὰ Ι (1940) σ. 12 εἰκ. 3.

ἐπὶ τοῦ ὑψωμένου δαπέδου τῆς κόγχης, ὅπερ ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαροθετήματος, σωζομένου εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νικοπόλεως, θὰ ἐτοποθετεῖτο πιθανῶς μόνον ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου, ἐξαιρόμενος οὕτω ἰδιαιτέρως, διὰ δὲ τοὺς κληρικοὺς τοῦ δευτέρου βαθμοῦ κατεσκευάζοντο ἔξω τῆς κόγχης καὶ ἑκατέρωθεν, ἤτοι πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς νότον τῆς ἁγ. τραπέζης, ἰδιαίτερα κτιστά, εὐθύγραμμα, κλιμακωτὰ βάθρα, ὡς ἡ εἰκὼν

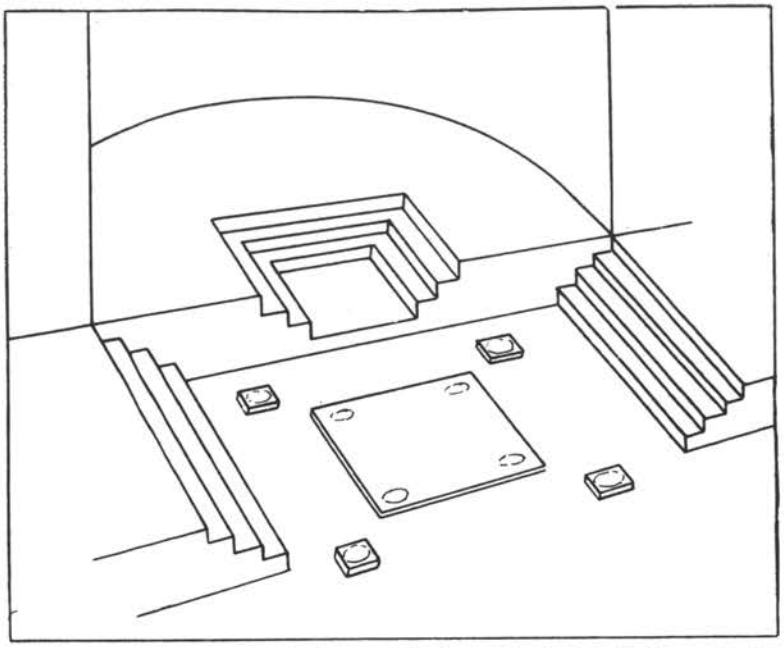

Εἰκ. 456. Ἀναπαράστασις τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθ. Θηβῶν μετὰ κλίμακος εἰς σχῆμα πεῖ καὶ τῶν βάθρων τῶν ἱερέων (Ὀρλάνδος).

456 δεικνύει. Τὰ βάθρα ταῦτα ἦσαν εἰς μεγάλας βασιλικὰς μακρά [1], εἰς ἄλλας ὅμως μικροτέρας βραχέα [2]. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἐφήπτοντο τοῦ προσθίου κατακορύφου τοιχώματος τῆς ἐξέδρας [3], ἄλλοτε δέ, ὅπερ καὶ συνηθέστερον, ἄφηνον στενὴν δίοδον χάριν τῆς κυκλοφορίας τοῦ κλήρου [4]. Ὡς δ' εἰς τὰ θεατροειδῆ σύνθρονα οὕτω καὶ εἰς τὰ μεθ' ὁριζοντίου ὑψωμένου δαπέδου, ὁσάκις τὸ ὕψος τοῦ ποδίου ἦτο μέγα, κατεσκευάζετο κά-

[1] Βασιλικαί: Σικυῶνος 5.40 μ., Νικοπόλεως Β 4.80 μ., Φιλίππων 3.80 μ., Νικοπόλεως Α 3.67, Φθιωτίδων Θηβῶν Β 3.30 μ.

[2] Βασιλικαί: Θάσου 3.15 μ., Φθιωτίδων Θηβῶν Α 3.15 μ., Στόβων 2.90 μ., Βοσκοχωρίου 2.25 μ.

[3] Βασιλικαί: Σικυῶνος, Βοσκοχωρίου, Θάσου (εἰκ. 155) κλπ.

[4] Βασιλικαί: Νικοπόλεως Α καὶ Β (εἰκ. 134 καὶ 133), Φθιωτ. Θηβῶν Α καὶ Β, Φιλίππων κλπ.

τωθεν σκεπαστὸς ἡμικυκλικὸς διάδρομος, τὸ κύκλιον (εἰκ. 455).

Μορφὴ τῶν ἐδωλίων. Τόσον τὰ ἡμικυκλικὰ ὅσον καὶ τὰ εὐθύγραμμα βάθρα κατεσκευάζοντο εἰς μὲν τὰς πτωχοτέρας βασιλικὰς ἐκ κοινῆς λιθοδομῆς (opus incertum) εἰς σχῆμα ὀρθῆς γωνίας (εἰκ 452), ἐπενδυομένης ἐξωτερικῶς διὰ ποικιλοχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν, εἰς δὲ τὰς πλουσιωτέρας βασιλικὰς τὰ ἐδώλια τοῦ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου παρουσίαζον τὴν ὑπόκοιλον ἐκείνην μορφήν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἀρχαῖα θέατρα. Ὡραῖον τοιοῦτο παράδειγμα παρέχει τὸ ὑψηλόν σύνθρονον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (εἰκ. 451). Εἴς τινας περιπτώσεις τὰ κλιμακωτὰ ἡμικυκλικὰ ἢ καὶ τὰ εὐθέα βάθρα ἔφερον εἰς τὸ τέρμα των ἐρεισίχειρα, τὰ ὁποῖα ἐκοσμοῦντο μὲ πόδας λέοντος (βασιλικαὶ Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης[1], Νικοπόλεως Β[2]).

Εἰς τὸν δεύτερον ἤτοι τὸν μετὰ ποδίου τύπου σ υνθρόνου — ἐστερημένον ὅμως τῶν ἔξω τῆς κόγχης εὐθυγράμμων βάθρων — δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι καὶ τὰ σύνθρονα πλειόνων βασιλικῶν τῆς Ἀλγερίας[3] (εἰκ. 457) (Μπενιάν, Κερμπὲτ Γκιδρά, Μορσότ, Σιδὶ Ἐμπαρέκ, Θεβέστης, Τιγκζίρτ, Τιμγκάδ), τῆς Τυνισίας[4] (Χενσίρ-Μπουρμεδές) καὶ τῆς Β. Συρίας[5] (Καλβ-Λουζέ εἰκ. 321), Χαράμπ-Χέμς, Μπράδ, ἅτινα παρουσιάζουσιν ἁπλοῦν πόδιον, ἡ εἰς τὸ ὁποῖον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ κλιμάκων ποικίλως διατασσομένων. Οὕτω ἡ κλῖμαξ των ἄλλοτε μὲν ἐξετείνετο καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου, ὡς εἰς Λαμπέσην (παρεκκλήσιον) καὶ Καλβ-Λουζέ (εἰκ. 321), Χαράμπ-Χέμς, ἄλλοτε δὲ κατελάμβανε μέρος μόνον αὐτοῦ κατὰ τὸν ἄξονα (Κερμπέτ-Γκιδρὰ εἰκ. 457, 1), ἄλλοτε δὲ πάλιν ἀντὶ μιᾶς κατεσκευάσθησαν δύο μικρότεραι κλίμακες τοποθετηθεῖσαι κατὰ τ' ἄκρα τῆς χορδῆς καὶ δὴ ὁτὲ μὲν εἰσέχουσαι εἰς τὸ σῶμα τοῦ ποδίου, ὡς ἐν Θεβέστῃ καὶ Τιγκζίρτ (εἰκ. 457, 3), ὁτὲ δ' ἐξέχουσαι αὐτοῦ, ὡς Μπενιάν, Μορσότ, Σιδὶ Ἐμπαρὲκ καὶ Τιμγκάδ (εἰκ. 457, 2).

Ἐπειδὴ δὲ γενικῶς τὸ πόδιον τῶν εἰρημένων βασιλικῶν δὲν ὑψοῦτο πολὺ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ[6] (τὸ πολὺ μέχρις 1.30 μ.) δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς βασιλικὰς ταύτας κύκλιον, δηλ. ὁ σκεπαστὸς περιφερικὸς διάδρομος, τὸν ὁποῖον συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς δύο θεμελιώδεις τύπους (βλ. σελ. 494).

[1] Holtzinger, Altchr. und byz. Baukunst, 1909 εἰκ. 51.

[2] Σωτηριου, Α.Ε. 1929, σ. 229, εἰκ. 56.

[3] Gsell, Monum. ant. de l'Algérie II εἰκ. 117, 124, 128, 130, 133, 134, 137 καὶ 140.

[4] Gauckler, Basiliques chrétiennes de Tunisie πίν. 32.

[5] Lassus, Sanctuaires chr. de Syrie εἰκ. 32.3 (Μπράδ), 32.8 (Χαράμπ-Χέμς).

[6] Ἐξαιρέσει τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπενιάν, ἥτις ἔχει κάτω τοῦ συνθρόνου κρύπτην. Βλέπε τὰ ἐν σ. 459 λεχθέντα.

Συγγενὴς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς εἶναι καὶ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς τὴν ἐν Ἑλλάδι μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴν τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (εἰκ. 458). Εἰς ταύτην τὸ πόδιον, διατηρηθὲν σχεδὸν ἀκέραιον[1], ἔχει ὕψος μόνον 0,60 μ., ἡ δὲ προσθία κατακό-

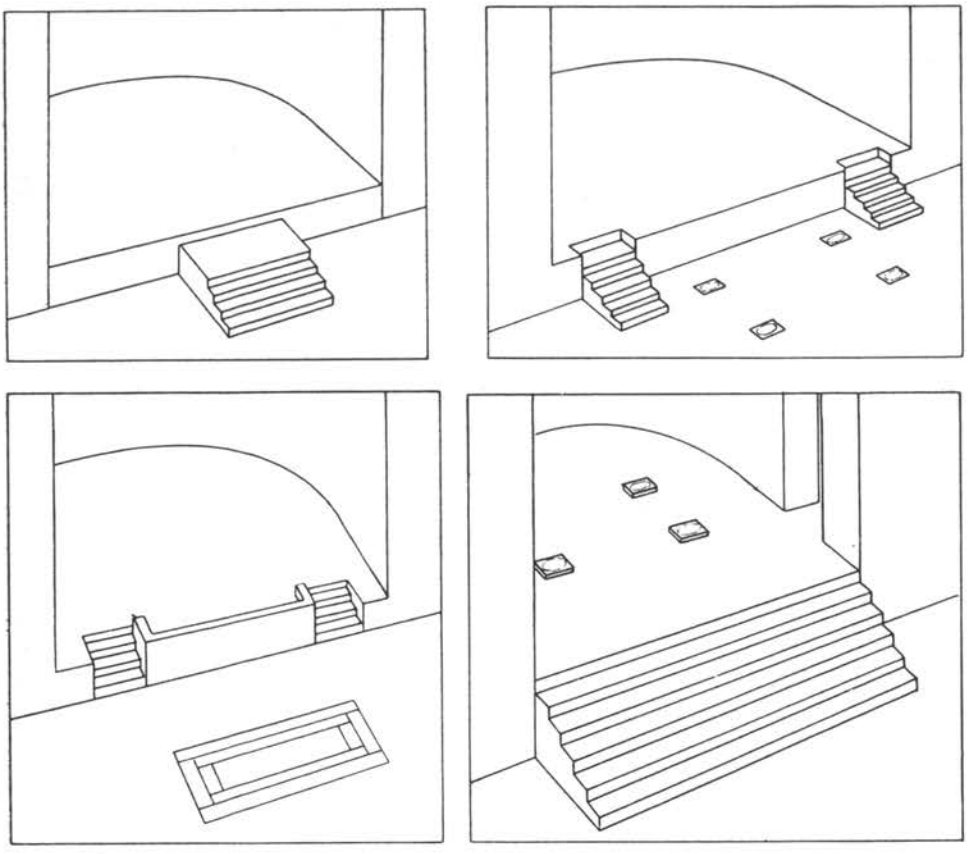

Εἰκ. 457. Σύνθρονα μετὰ ποδίου βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς (Ὀρλάνδος).
1. Κερμπέτ Γκιδρά. 2. Μπενιάν, Μορσότ, Τιμγκάδ. 3. Θεβέστη, Τιγκζίρτ. 4. Λαμπέση.

ρυφος αὐτοῦ ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ὀρθομαρμαρώσεως ἐκ πλακῶν, φερουσῶν κατακορύφους γλυφάς, καὶ ἐναλλασσομένων πρὸς λείας, ἐν εἴδει ζωφόρου ἐκ τριγλύφων καὶ μετοπῶν (εἰκ. 458).

Ἡ ἄνοδος ἐτελεῖτο ἐνταῦθα διὰ δύο μικρῶν κλιμάκων τοποθετημένων κατὰ τ' ἄκρα τῆς χορδῆς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτήν (εἰκ. 458).

[1] Βλέπε φωτογραφίαν του ἐν Byzantion τ. V (1929) πίν. 32, ἀριστερᾷ.

Ἦσαν δ' αἱ κλίμακες ἐφωδιασμέναι διὰ κεφαλοσκάλου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ ἐξοικονομηθῇ ἀνὰ εἷς θρόνος διὰ κληρικὸν β' βαθμοῦ.

Ἄλλος τύπος συνθρόνου, δυνάμενος νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μεικτός,

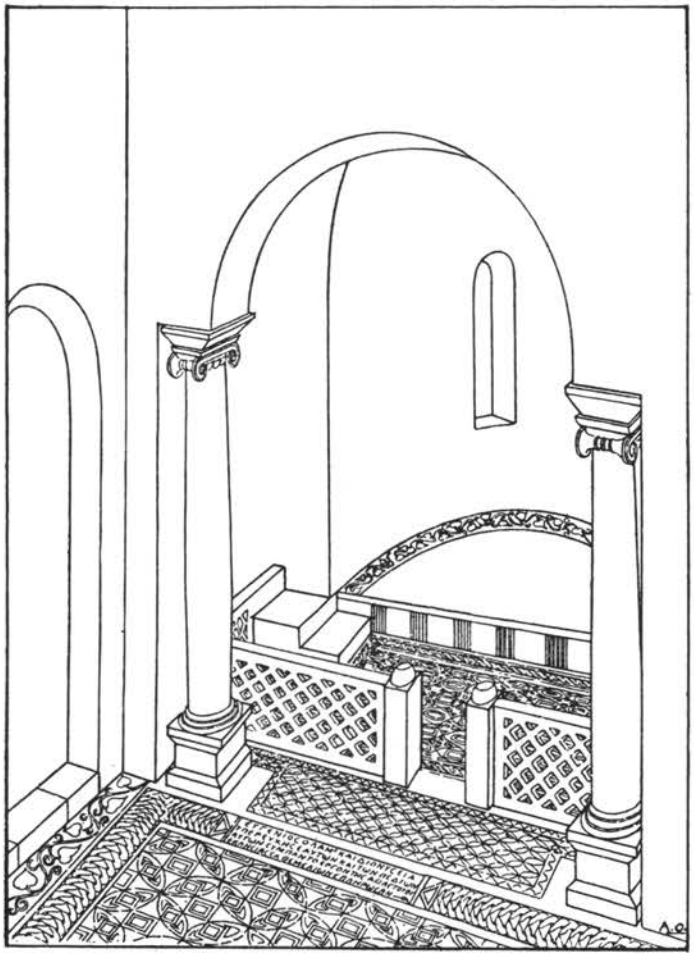

Εἰκ. 458. Ἀναπαράστασις τοῦ μετὰ ποδίου συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Ὀρλάνδος).

ἐμφανίζεται εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος, τοῦ Ε' αἰῶνος (εἰκ. 459). Ἐνταῦθα τὸ δάπεδον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑψώθη κατὰ μίαν μόνον ὑψηλὴν βαθμίδα (0.25) ὑπὲρ τὸ τοῦ ὑπολοίπου ἱεροῦ, κατὰ δὲ τὴν περιφέρειαν τῆς κόγχης ἐκτίσθη πλατύ (0.75) δακτυλιοειδὲς βάθρον (εἰκ. 459) ὕψους 0.30 μ.,

ἐφ' οὗ θὰ ἐτοποθετοῦντο οἱ θρόνοι τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα μίαν ἁπλοποίησιν τοῦ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου ἀλλὰ καὶ μίαν ἐπίδρασιν τοῦ μετὰ πλευρικῶν εὐθυγράμμων βάθρων τύπου· διότι ἡ μνημονευθεῖσα βαθμὶς τῆς κόγχης, καμπτομένη κατ' ὀρθὴν γωνίαν κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου, συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον εἰς μῆκος 3.50 μ. σχηματίζουσα κρηπῖδα διὰ τὰ εὐθύ-

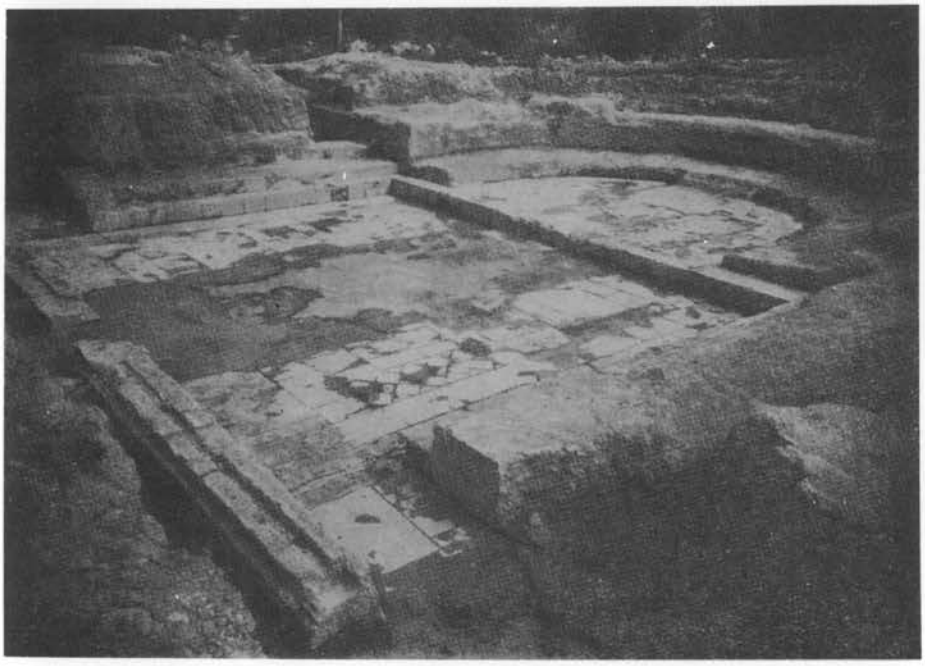

Εἰκ. 459. Ἄποψις τοῦ δακτυλιοειδοῦς συνθρόνου καὶ τῶν βάθρων τῶν ἱερέων τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος).

γραμμα βάθρα τῶν κληρικῶν β΄ βαθμοῦ (εἰκ. 460). Τόσον δὲ τὸ δάπεδον τῆς κόγχης, ὅσον καὶ τοῦ πρὸ αὐτῆς τμήματος, καλύπτονται δι' ὡραίων μαρμαροθετημάτων ἐκ ποικιλοχρώμων (κυανῶν, ἰωδῶν καὶ λευκῶν) πλακιδίων. Διὰ μαρμαρίνων δ' ἐπίσης πλακῶν, διατηρηθεισῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, ἦσαν ἐπενδεδυμένα τό τε δακτυλιοειδὲς βάθρον τῆς κόγχης καὶ τὰ ἔξω αὐτῆς εὐθύγραμμα βάθρα τῶν ἱερέων (εἰκ. 459). Παραπλησίαν πρὸς τὴν τῆς Σικυῶνος λύσιν συνθρόνου συναντῶμεν κατὰ τὸν Γ΄ καὶ τὸν Ζ΄ αἰῶνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου, τὸν Ἅγ. Δημήτριον

τῆς Θεσσαλονίκης[1] καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου τῶν Γεράσων[2].

Τέλος μίαν ἁπλοποίησιν τῆς διατάξεως τοῦ συνθρόνου τῆς Σικυῶνος παρουσιάζουσι τρεῖς βασιλικαὶ τῆς Ἀττικῆς (Γλυφάδας[3], εἰκ. 461, Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου[4] καὶ Βραυρῶνος[5]), μία τῆς Π. Κορίνθου (ἀδημοσ.), ὡς καὶ μία τῆς Σάμου (παρεκκλήσιον Μεσοκάμπου[6]). Εἰς ταύτας ὑπάρχει

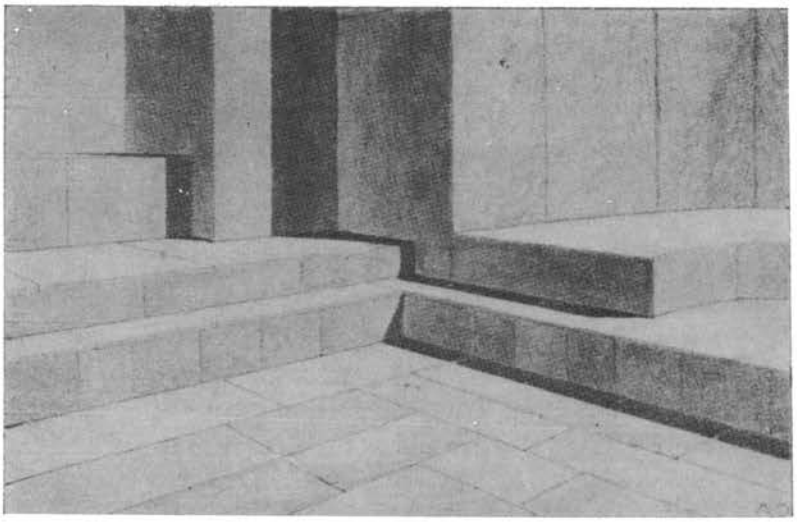

Εἰκ. 460. Ἡ ὀργανικὴ συνένωσις τῶν βάθρων τῶν ἱερέων πρὸς τὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος).

μόνον τὸ δακτυλιοειδὲς βάθρον τῆς κόγχης, ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἔξω αὐτῆς εὐθύγραμμα βάθρα τῶν κληρικῶν τοῦ β΄ βαθμοῦ. Καὶ εἰς δύο μὲν ἐξ αὐτῶν (Γλυφάδας καὶ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου) ἡ εἰς τὸ δακτυλιοειδὲς βάθρον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ κλιμάκων κατεσκευασμένων κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ δακτυλίου (εἰκ. 461), εἰς δὲ τὰς λοιπὰς ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς κόγχης.

Λεπτομέρειαι τῶν βάθρων. Τὰ βάθρα — ἡμικυκλικὰ καὶ εὐθύγραμμα — κατεσκευάζοντο συνήθως ἐκ κοινῆς τοιχοποιΐας, εἶχον δὲ τομὴν ὀρθῆς γωνίας καὶ ἐξωτερικῶς ἐπενεδύοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Σπανιώτερον

[1] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 144 εἰκ. 60.
[2] CROWFOOT, Early Churches in Palestine σ. 69 εἰκ. 14.
[3] A. ORLANDOS, La basilique paléochr. de Glyphada, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 5 (1930) σ. 266.
[4] N. ΚΟΤΖΙΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 96 εἰκ. 1.
[5] Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 55 εἰκ. 3 καὶ 1952 σ. 74 εἰκ. 1.
[6] A. M. SCHNEIDER, Ath. Mitt. 54 (1929) σ. 96 εἰκ. 9.

κατεσκευάζοντο ἐκ κανονικῶν πωρολίθων καὶ ἔτι σπανιώτερον ἐκ μαρμάρου, ὁπότε ἐλάμβανον τὴν ὑπόκοιλον ἐκείνην μορφήν, ἣν συναντῶμεν εἰς τὰ ἑδώλια τῶν ἀρχαίων θεάτρων (Καταπολιανή).

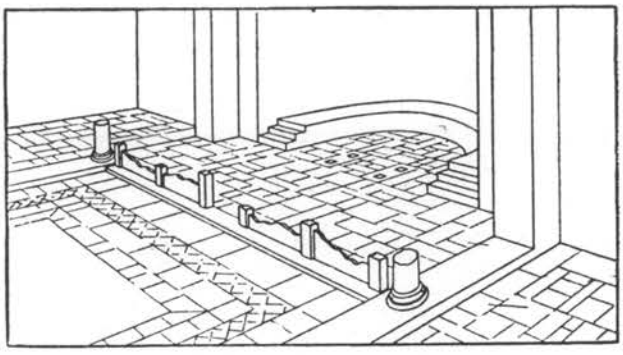

Εἰκ. 461. Ἀναπαράστασις τοῦ ἡμιδακτυλιοειδοῦς συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδας (Ὀρλάνδος).

Εἰς πλουσίας βασιλικὰς τῆς Δύσεως τοῦ Γ΄ αἰῶνος κατεσκευάσθη μία μόνον σειρὰ ἑδωλίων μὲ κοῖλον ἐρεισίνωτον (ράχιν), τὰ δύο τέρματα τῆς ὁποίας διεκοσμήθησαν δι' ἀναστρόφων δελφίνων, ὡς π. χ. εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Παρεντίου (Γ΄ αἰ) (εἰκ. 462). Τὸ θέμα τῶν ἀναστρόφων δελφίνων ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰ πρὸς τὰ ἔξω τέρματα ἀρχαίων ἐξεδρῶν τῆς Δήλου [1].

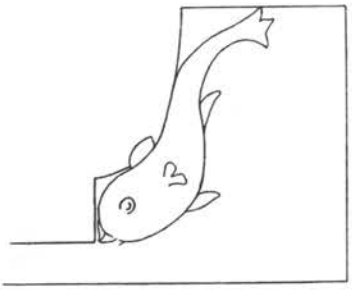

Εἰκ. 462. Ἀνάστροφος δελφὶς ὡς ἐρεσίχειρον τέρμα τοῦ δακτυλιοειδοῦς συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (Γ΄ αἰ.) (Gayet).

Πλὴν ὅμως τῶν ἡμικυκλικῶν καὶ τὰ εὐθύγραμμα βάθρα μεγάλων βασιλικῶν ἀπέληγον ἐνίοτε εἰς γλυπτοὺς λεοντιδεῖς, ὡς π.χ. τὰ τῆς ἐν Ρώμῃ ἀνατολικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου [2] καὶ τῆς Νικοπόλεως Β, ἔνθα εὑρέθη τεμάχιον μαρμαρίνου βάθρου μετὰ ποδὸς λέοντος[3].

Σχετικῶς πρὸς τὰ εὐθύγραμμα βάθρα πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι κατεσκευάζοντο συνήθως εἴς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς διὰ νὰ ἐπιτρέπωσι τὴν κυκλοφορίαν τῶν κληρικῶν. Εἴς τινας ὅμως περιπτώσεις ἔφθανον μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἢ τῆς σχετικῆς παραστάδος (Σικυὼν εἰκ. 459, 460),

[1] W. Deonna ἐν Explor. Arch. de Délos 18, πίν. X, εἰκ. 74, 75, 76.

[2] H. Holtzinger, Altchr. und byz. Baukunst (Handb. der Archit. 3,1) εἰκ. 51

[3] Σωτηριου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 229 εἰκ. 56.

παρενεβάλλοντο δὲ μάλιστα καὶ μεταξὺ τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν (Σικυών). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν βαθμίδων οὗτος σπανίως ἦτο μεγαλύτερος τοῦ 4 (βασιλικαί: Στόβων, Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β, Νικοπόλεως Α κλπ.) Πάντως αἱ κεφαλαὶ τῶν καθημένων κληρικῶν

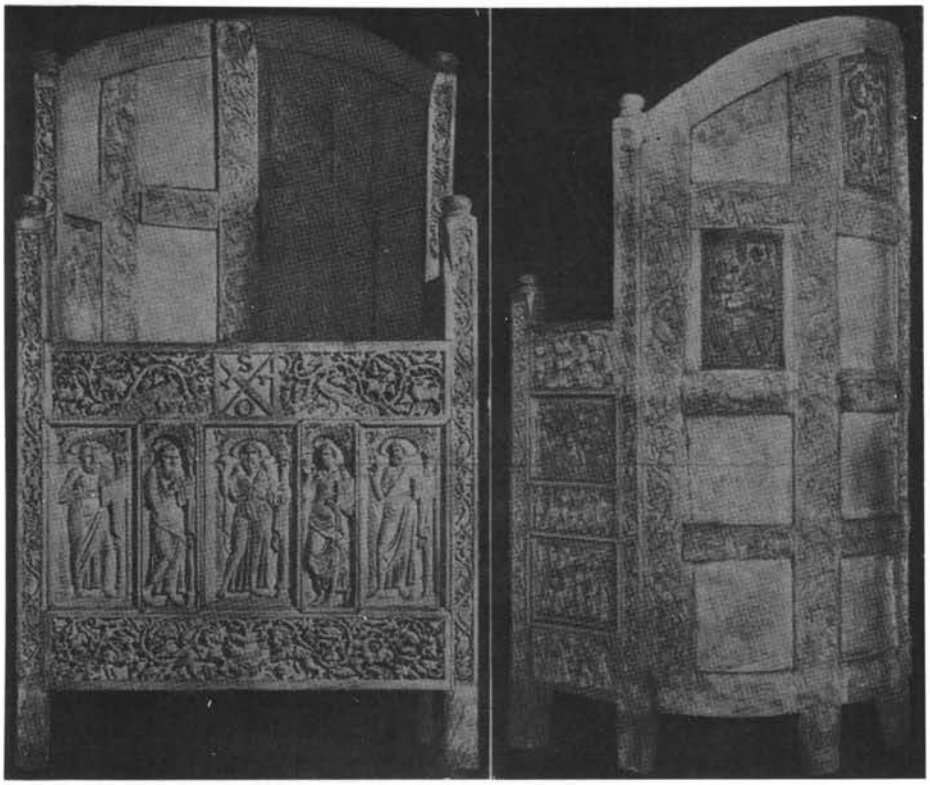

Εἰκ. 463. Ὁ μετὰ ξυλίνου σκελετοῦ καὶ ἐπενδύσεως ἐκ σκαλιστοῦ ἐλεφαντοστοῦ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ (Colasanti).

β΄ βαθμοῦ οὐδέποτε εὑρίσκοντο εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην τῶν ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ καθημένων κληρικῶν τοῦ α΄ βαθμοῦ.

Ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν κτιστῶν βάθρων τοῦ ἡμικυκλίου ἢ τῆς ἐξέδρας τοῦ ποδίου, ἐτοποθετεῖτο, ὡς εἴπομεν, ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου, ἔχων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὰ *συμψέλλια* τῶν πρεσβυτέρων, ὁσάκις οὗτοι δὲν ἐκάθηντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κτιστῶν βάθρων. Τὰ συμψέλλια τῶν πρεσβυτέρων ἦσαν συνήθως ξύλινα,

ξύλινος δ' ἀναφέρεται, ὅτι ἦτο ἐνίοτε καὶ ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου[1]. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οὗτος ὀλίγον ὑπερεῖχε τῶν λοιπῶν θρόνων, ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα ἐλάμβανεν ὁλονὲν μεγαλυτέραν αἴγλην, ἐτοποθετεῖτο καὶ ὁ θρόνος ὑψηλότερον, ἦτο δὲ προσιτὸς δι' ἰδιαιτέρας κλίμακος κατασκευαζομένης ἀμέσως πρὸ αὐτοῦ, κατὰ τὸν ἄξονα τῆς κόγχης[2]. Οὐ μόνον δ' ἐκ ξύλου ἀλλὰ καὶ ἐκ πολυτιμοτέρων ὑλικῶν κατεσκευάζετο ἐνίοτε ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος. Οὕτω π. χ. ὁ ἐν Ραβέννᾳ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου Μαξιμιανοῦ (Γ΄ αἰ.) (εἰκ. 463) εἶχε τὸν ξύλινον σκελετόν του

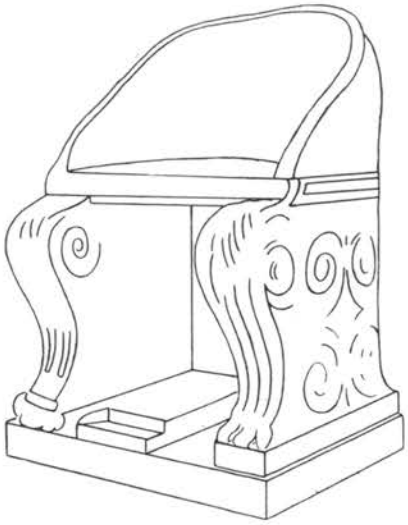

Εἰκ. 464. Ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐκ Κολοφῶνος τῆς Μ. Ἀσίας (Schultze).

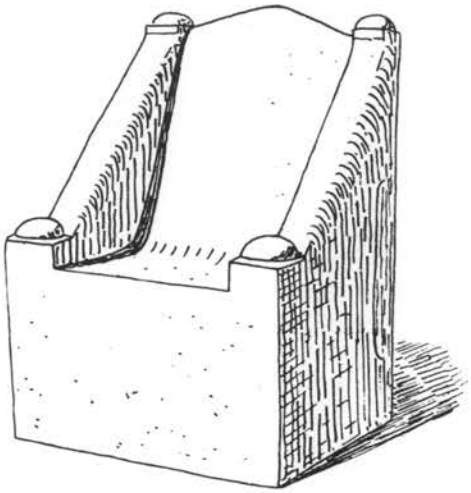

Εἰκ. 465. Ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐν Μπεναουὶ τῆς Συρίας (Lassus).

ἐπενδεδυμένον δι' ἀναγλύφων πλακῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ἐφ' ὧν εἰκονίζοντο ἔμπροσθεν μὲν ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ 4 Εὐαγγελισταί, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ μέρη καὶ τὴν καμπύλην ράχιν σκηναὶ ἐκ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης[3]. Λόγῳ δὲ τῆς διακοσμήσεως τῆς ράχεως τοῦ θρόνου τούτου εἶναι πιθανώτατον, ὅτι θὰ ἦτο κινητός. Κινητοὶ ἄλλωστε θρόνοι ἐπισκόπων συνηθίζοντο ἰδίᾳ ἐν τῇ Δύσει, ὁσάκις ὁ ἐπίσκοπος ἐκήρυττε πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, ἐπειδή, ὡς εἴπομεν, δὲν ἦτο καλῶς ὁρατὸς καὶ ἀκουστὸς ἐκ τῆς

[1] ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Πρὸς μοναχ. (Ε.Π. 25,760 D).

[2] Τὰς βαθμίδας τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἀναφέρει καὶ ὁ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ (De civit. Dei XXII κεφ. VIII = Λ.Π. 41 στ. 770) λέγων: *in gradibus exedrae in qua de superiore loquebar loco.*

[3] Περὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς κατὰ τοὺς μὲν ἡ ἀντιοχειανῆς κατὰ τοὺς δὲ τεχνοτροπίας τῶν γλυπτῶν τοῦ θρόνου τούτου ὅρα WULFF, Altchr. und byz. Kunst σ. 191. Ἀπεικονίσεις αὐτοῦ ἀρίστας παρέχει ὁ COLASANTI (L'arte bisantina in Italia πίν. 41 - 45), ὅθεν καὶ ἡμετέρα εἰκὼν 463.

ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης θέσεώς του. Τότε ἄλλος ἴσως κινητὸς θρόνος μετεφέρετο πρὸ τῆς ἁγ. τραπέζης, παρὰ τὴν θύραν τοῦ τέμπλου[1]. Δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον νὰ κατεσκευάζοντο καὶ μεταλλικοὶ θρόνοι· ἐκ τούτων ὅμως οὐδεὶς διετηρήθη.

Συνηθέστερον ἐν τούτοις ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος κατεσκευάζετο λί-

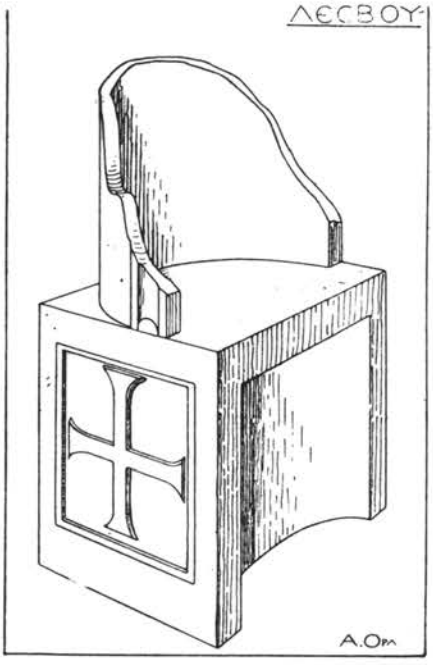

Εἰκ. 466. Ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ μουσείου τῆς Μυτιλήνης (Ὀρλάνδος).

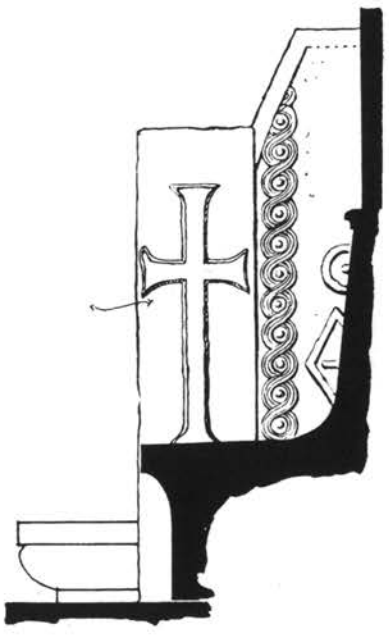

Εἰκ. 467. Τομὴ τοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῆς Καταπολιανῆς Πάρου (Jewell).

θινος καὶ ἱδρύετο μόνιμος εἰς τὸ μέσον τοῦ ἡμικυκλίου. Ἤδη εἰς πολλὰς πρωίμους βασιλικὰς οἱ χριστιανοὶ ἐδανείσθησαν συχνάκις τὸ ἀρχαῖον σχῆμα τῶν θρόνων, ὡς π.χ. εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Κολοφῶνος[2] (εἰκ. 464), τῆς Ἐλευσῖνος[3], τῶν Μύρων τῆς Λυκίας[4], τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας[5], τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς καὶ τοῦ Ἁγ. Στεφά-

[1] Ὅρα σχετικῶς D.A.C.L. ἐν λέξει ambon.
[2] V. Schultze, Altchristliche Städte und Landschaften, Kleinasien τ. II σ. 82 εἰκ 29.
[3] Κ. Κουρουνιώτης, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1934 σ. 526.
[4] H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler σ. 336.
[5] Achelis, Das Christentum in den drei ersten Jahrh. πίν. XI.

νου τοῦ Στρογγύλου τῆς Ρώμης [1]. Ἐνίοτε μάλιστα καὶ παρέλαβον αὐτουσίους ἐκ τῶν εἰδωλολατρικῶν κτηρίων θρόνους, ὡς μαρτυρεῖ ὄχι μόνον ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ κομψότης τῆς μορφῆς των, ἀλλὰ καὶ ἡ λεπτότης τῆς ἀναγλύφου διακοσμήσεώς των, ἥτις συνίστατο εἰς ἀνθέμια, ρόδακας, πόδας γρυπὸς ἢ λέοντος κλπ. Ὁσάκις δ' οἱ δάνειοι οὗτοι θρόνοι ἔφερον ἐπὶ τῆς ράχεώς των εἰδωλολατρικὰς παραστάσεις, τοῦτο δὲν ἀνησύχει τοὺς χριστιανούς, ἐπειδὴ οἱ θρόνοι οὗτοι ἐτοποθετοῦντο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον τῆς ἁψῖδος, ἡ δὲ ράχις των δὲν ἦτο ὁρατή.

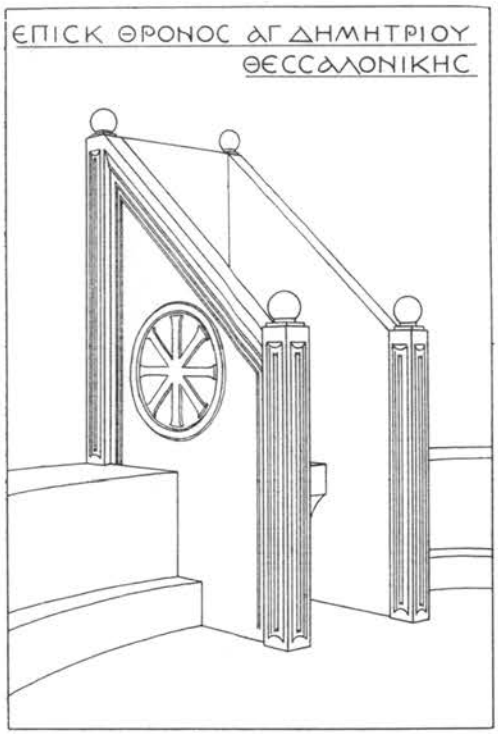

Εἰκ. 468. Ἐπισκοπικὸς θρόνος Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ζ' αἰ.) (Ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

Ὅμως οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες δὲν ἠρκέσθησαν μόνον εἰς μιμήσεις ἀλλ' ἐδημιούργησαν καὶ ἰδικά των σχέδια θρόνων, περισσότερον σχηματοποιημένα, τεκτονικώτερα.

Οὕτω εἰς ἕνα θρόνον τοῦ μουσείου τῆς Μυτιλήνης (εἰκ. 466) διετήρησαν μὲν ἄνω τὴν ἀρχαίαν ἡμικυλινδρικὴν μορφὴν τοῦ ἀνακλίντρου, διεμόρφωσαν ὅμως τὸ κάτω μέρος ὡς κύβον, τοῦ ὁποίου τὴν μὲν προσθίαν πλευρὰν ἔπλασαν ἐλαφρῶς κοίλην, τὰς δὲ πλαγίας διεκόσμησαν δι' ἀναγλύπτων «ἑλληνικῶν» σταυρῶν ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου.

Τὴν αὐτὴν κυβικὴν μορφὴν τοῦ κάτω ἡμίσεος παρουσιάζει καὶ ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐν Μπεναουὶ τῆς Συρίας [2] (εἰκ. 465) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα καὶ τὸ ἄνω ἡμισύ του ἐσχηματοποιήθη καὶ συνηνώθη ὀργανικώτερον πρὸς τὸ κάτω, τῶν ἑκατέρωθεν παρειῶν διαμορφωθεισῶν ὡς τραπεζίων, τῆς δὲ ράχεως λαβού-

[1] Εἰκὼν παρὰ FLEURY, La Messe τ. II πίν. 149. Πβλ. καὶ τὸν ἐν τῷ Λατερανῷ λεοντόποδα θρόνον, ἐφ' οὗ κάθηται ὁ αἱρετικὸς ἐπίσκοπος Ἱππόλυτος. Εἰκὼν παρὰ C. M. KAUFMANN, Handb. der chr. Archäologie[3] σ. 507 εἰκ. 254.

[2] LASSUS, Sanctuaires chrét. de Syrie πίν. LX εἰκ. 1.

σης τριγωνικὴν ἄνω ἀπόληξιν. Τὴν αὐτὴν περίπου διάταξιν ἀλλὰ μὲ πτερύγια ὑψηλὰ τραπεζιόσχημα, τοποθετημένα ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίων ἢ ὑποκοίλων ἐδωλίων, μᾶς παρουσιάζουσιν οἱ ἐπισκοπικοὶ θρόνοι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης[1] (εἰκ. 468), τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου προσκεκολλημένης βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου[2] (εἰκ. 467) καὶ τῆς μητροπόλεως τῆς Ζάρας (Δαλματίας) (εἰκ. 469). Εἰς τὸ πρῶτον παράδειγμα τὰ ὑψηλὰ τραπεζιόσχημα πτερύγια, καταλήγοντα ἄνω καὶ κάτω εἰς πεσσίσκους μετὰ μήλων, ὅπως καὶ εἰς τὸν θρόνον

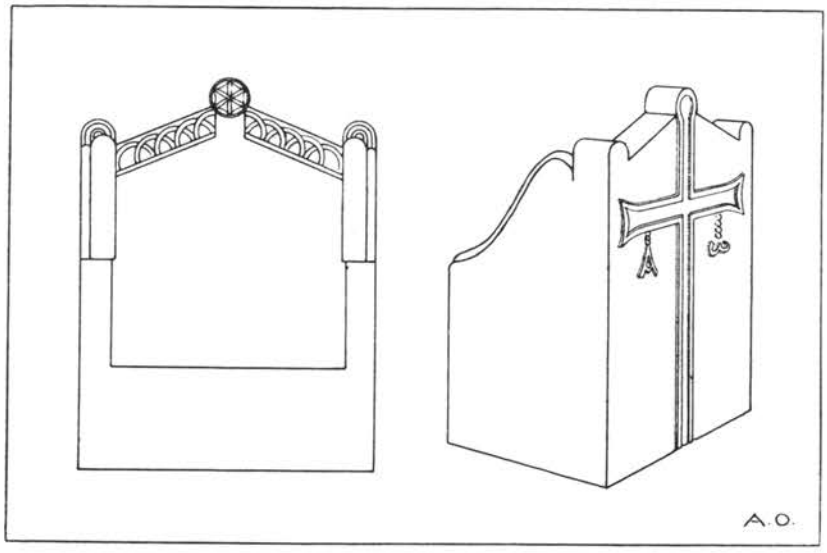

Εἰκ. 469. Ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς βασιλικῆς τῆς Ζάρας (Δαλματίας) (Gayet).

τοῦ Μπεναουί (εἰκ. 466), κοσμοῦνται ἐξωτερικῶς δι' ὁμολόγων πλαισίων περιβαλλόντων τὸ ἐντὸς κύκλου ἀνάγλυφον μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ☧. Εἰς τὸ δεύτερον παράδειγμα τὰ πτερύγια περατοῦνται ἄνω διὰ τεθλασμένης γραμμῆς ἤτοι μιᾶς κεκλιμένης καὶ μιᾶς ὁριζοντίας. Καὶ τὸ μὲν τραπεζιόσχημον τμῆμα τοῦ πτερυγίου κοσμεῖται ἐσωτερικῶς δι' ἁλυσοειδοῦς πλέγματος, ρόμβου καὶ κύκλου, τὸ δὲ ὀρθογώνιον διὰ μεγάλου λατινικοῦ ἀναγλύφου σταυροῦ (εἰκ. 467). Τέλος τοῦ θρόνου τῆς Ζάρας τὰ μὲν πτερύγια ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς καμπύλας διπλῆς καμπυλότητος, ἡ δὲ ράχις εἰς τριγωνικὸν ἀέτωμα μετ' ἀκρωτηρίων, ἐξ ὧν τὸ μέσον κο-

[1] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, εἰκ. 109, κατὰ σχέδιον Α. Ζάχου.

[2] JEWELL - HASLUCK, The Church of our Lady κλπ. σ. 39 εἰκ. 33.

σμεῖται δι' ἐξακτίνου ρόδακος. Φέρει δ' ἡ ράχις αὕτη καὶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν αὐτῆς πλευρὰν διακόσμησιν ἤτοι μέγαν «λατινικὸν» σταυρόν, ἀπὸ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ ὁποίου κρέμανται τὰ δύο ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α καὶ Ω (εἰκ. 469). Καὶ τὰ τρία τελευταῖα μνημονευθέντα παραδείγματα ἀνήκουσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ Γ΄ καὶ τὸν Ζ΄ αἰῶνα, τὸ δὲ σχέδιον αὐτῶν ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους[1].

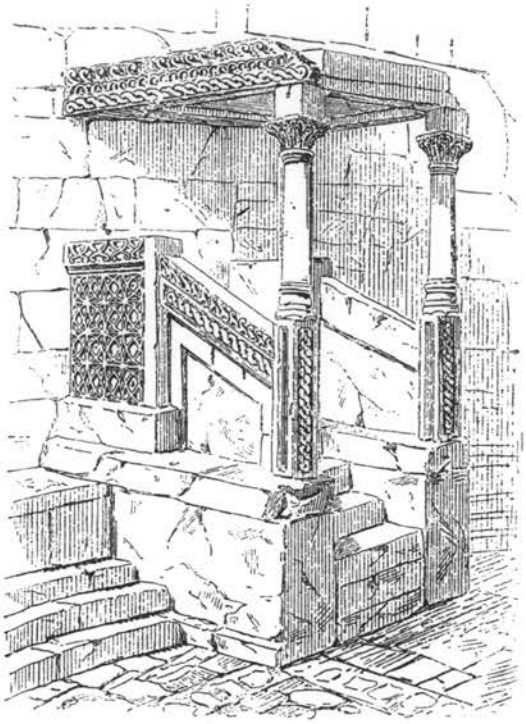

Εἰκ. 470. Ὁ μετ' ἐπιπέδου στεγάσματος φερομένου ἐπὶ κιονίσκων ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado (Holtzinger).

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι οἱ ἐπισκοπικοὶ θρόνοι ἐκαλύπτοντο ἐνίοτε καὶ δι' οὐρανίσκου, ὅστις ἄλοτε μὲν εἶχε τὴν μορφὴν κογχυλίου[2], ἄλλοτε

[1] Ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐκ Τραλλέων ἐν τῷ Μουσείῳ Κωνσταντινουπόλεως (SCHULTZE, Kleinasien II σ. 129 εἰκ. 45) - Μουσείου Σμύρνης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ΄ [1937] σ. 142 εἰκ. 14). Torcello (DALTON, Byz. Art and Archaeology σ. 750 εἰκ. 450). Μητροπόλεως Σερρῶν (ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Ε΄ [1903] σ. 65 εἰκ. 4 - ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ε΄ σ. 160, εἰκ. 6).

[2] Πβλ. τὸν ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ τῆς μητροπόλεως τῆς Ραβέννας εἰκονιζόμενον θρόνον παρὰ VENTURI, Storia dell'arte Italiana I (Milano 1901) εἰκ. 300 καὶ DIEHL, Ravenne σ. 94, ὡς καὶ τὸν ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ ὁμοίως τῆς ἐν Ρώμῃ συλλογῆς Stroganof εἰκονιζόμενον (VENTURI, ἔ. ἀ. εἰκ. 393).

κυλινδρικοῦ θόλου καὶ ἄλλοτε ἐπιπέδου πλακὸς [1] στηριζομένης ἐμπρὸς ἐπὶ δύο κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ τῶν πτερυγίων, ὡς εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado [2] (εἰκ. 470) καὶ τοῦ Torcello [3].

Γ. ΤΟ ΦΡΑΓΜΑ ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΙΟΥ

Εἰς τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ χῶρον, ὅστις προωρίζετο ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν κλῆρον καὶ τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας, ἦτο ἱδρυμένη, ὡς εἴδομεν, ἡ ἁγία τράπεζα, συχνὰ δὲ καὶ οἱ θρόνοι τῶν πρεσβυτέρων τοῦ β΄ βαθμοῦ. Ὁ ἱερὸς λοιπὸν χῶρος οὗτος ἀπεχωρίζετο τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ διὰ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου φράγματος ἐν σχήματι πεῖ φέροντος μίαν μὲν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, ἀνὰ μίαν δὲ συνήθως μικροτέραν θύραν ἢ ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης μέρη τοῦ ναοῦ.

Εἰς τοὺς μεθ' ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου ναοὺς αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ φράγματος ἔφθανον μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς. Εἰς τοὺς μετὰ ποδίου ὅμως ναούς, τοὺς ἔχοντας βάθρα ἱερέων πρὸ τῆς κόγχης, αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ φράγματος ἔφθανον μέχρι τῶν βάθρων, συνεχιζόμεναι περαιτέρω διὰ τούτων [4]. Εἴς τινας περιπτώσεις αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ παρενεβάλλοντο μεταξὺ τῶν ἄκρων [5] ἀνατολικῶν (εἰκ. 471,1) ἢ τοῦ δευτέρου [6], τοῦ τρίτου [7] ἢ καὶ τοῦ τετάρτου ἀκόμη ἀπ' Ἀνατολῶν κίονος [8] ἢ πεσσοῦ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 472,9). Εἰς πολλὰς ὅμως περιπτώσεις τὸ πλάτος τοῦ φράγματος ἦτο στενώτερον τοῦ τοῦ μέσου κλίτους [9], δι' ὃ καὶ ἐδημιουργεῖτο ἀνὰ εἷς στε-

[1] Τοιούτου εἴδους οὐρανὸς εἰκονίζεται ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τοῦ ΙΣ΄ αἰ. ἐκ Κύπρου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου. Κάτωθέν του κάθηται ἡ τριετὴς Παναγία (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

[2] H. HOLTZINGER, Altchr. und byz. Architektur εἰκ. 111.

[3] R. DE FLEURY, La Messe II πίν. 158.

[4] Βασιλικαί: Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), ἡμετέρα εἰκὼν 471,4, Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ΄ [1951] σ. 10 εἰκ. 4), Βοσκοχωρίου (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μακεδονικὰ Ι, 1940, σ. 12 εἰκ. 3), Φιλίππων (LEMERLE, Philippes πίν. XV - XVI).

[5] Βασιλικὴ Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 59 εἰκ. 8).

[6] Βασιλικαί: Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (ΚΟΤΖΙΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 96 εἰκ. 1), Κερμπέτ - Ἔλ - Μαχράβ (GSELL, Recherches arch. en Algérie σ. 215 εἰκ. 66), Μπενιάν, Γκεσεριά καὶ Χενσὶρ Τικουμπάϊ Ἀλγερίας (GSELL, Mon. ant. Alg. II εἰκ. 117, 123, 141).

[7] Βασιλικὴ Κερμπὲτ Μπού Ἀδδουφέν (Bulletin du Comité 1902 πίν. XII εἰκ. 375).

[8] Βασιλικαὶ Προφητῶν καὶ Μητροπόλεως Γεράσων (CROWFOOT, Early Churches in Palestine εἰκ. 8, 12), βασιλικὴ Φεριάνας Τυνισίας (GAUCKLER, Basil. chrét. de Tunisie πίν. XXIII).

[9] Βασιλικαί: Θάσου, Φιλίππων, Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β, Ἰλισοῦ (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Π.Α.Ε. 1945 - 48 σ. 76 εἰκ. 9 καὶ Cahiers archéologiques V [1951] σ. 70 εἰκ. 7), βασιλικαὶ Προπυλαίων, Ἁγ. Θεοδώρων καὶ Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων (CROWFOOT, Early Churches in Palestine εἰκ. 9, 13 καὶ 14).

νὸς διάδρομος μεταξὺ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ φράγματος καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους. Τὸ μειονέκτημα τοῦτο ἐμετριάζετο κάπως εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικάς, εἰς τὰς ὁποίας τὸ πειόμορφον φράγμα ἵστατο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐλεύθερον καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ

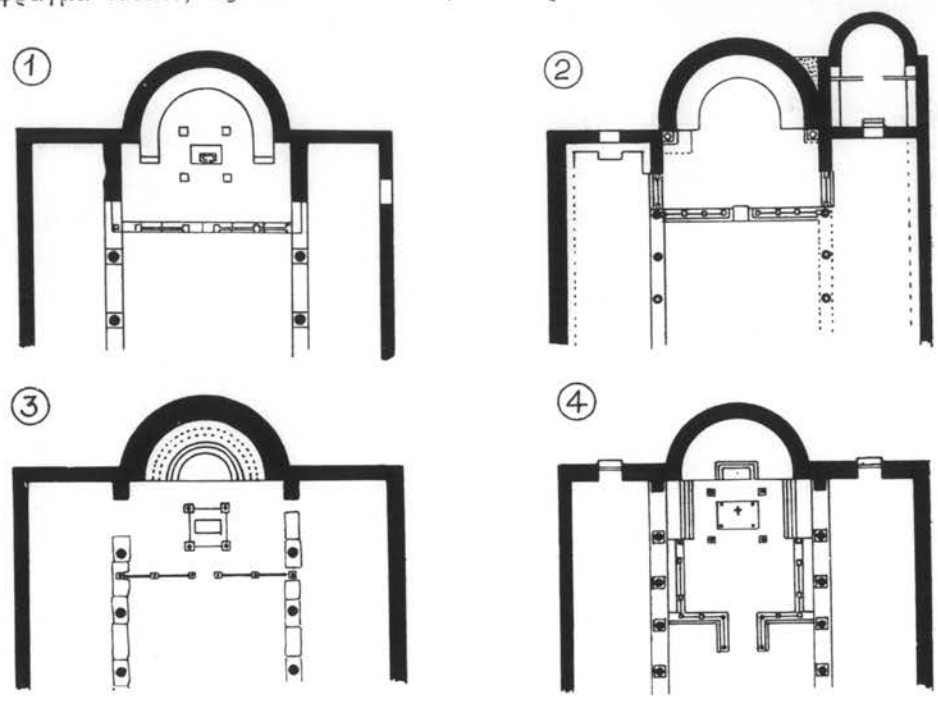

Εἰκ. 471. Τοποθέτησις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εἰς βασιλικὰς ἑλληνιστικοῦ τύπου
1. Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου 2. Βραυρῶνος 3. Χαλινάδου Λέσβου 4. Φθιωτίδων Θηβῶν

πλευρὰς ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους[1] (εἰκ. 472,5.7.8). Τέλος ἐνίοτε τὸ φράγμα περιωρίζετο μόνον κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος πλευράν[2] (εἰκ. 471,3).

Ἀφ' ἑτέρου εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Δύσεως[3] καὶ ἰδίᾳ τῆς Β. Ἀφρικῆς[4]

[1] Βασιλικαί: Δαφνουσίων Λοκρίδος (ORLANDOS, Byzantion V [1929-30] σ. 208 εἰκ. 9), Πανόρμου Κρήτης (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Π.Α.Ε. 1945-48 σ. 114 εἰκ. 1), Ἀπολλωνίας τῆς Κυρηναϊκῆς (J. W. PERKINS, Bull. Soc. Arch. Copte τ. IX [1943], Κάϊρον 1944, πίν. 1-3), Ἐπταπήγου (A. M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche von Et Tabga, πίν. II).

[2] Βασιλικαί: Γλυφάδας (εἰκ. 461) (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκ. Ἀθηνῶν τ. 5 [1950] σ. 263 εἰκ. 4), Ὀλυμπίας (CURTIUS-ADLER, Olympia τ. I, LVIII), Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ, 1933 σ. 82 εἰκ. 1) κλπ.

[3] Βασιλικὴ Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (H. HOLTZINGER, Altchr. und byz. Architektur, Stuttgart 1889, σ. 174 εἰκ. 117).

[4] Βασιλικαί: Ντάρ-Ἔλ-Κούς, Χενσὶρ Μπουρμεδὲς καὶ Φεριάνας Τυνισίας (GAUCKLER, Bas. chr. de Tunisie πίν. VI, XXIII καὶ XXXIII), Τιμγκὰδ Ἀλγερίας (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II εἰκ. 143).

ὁ πρὸ τῆς κόγχης ὑπὸ τοῦ φράγματος περικλειόμενος χῶρος ἐξετείνετο

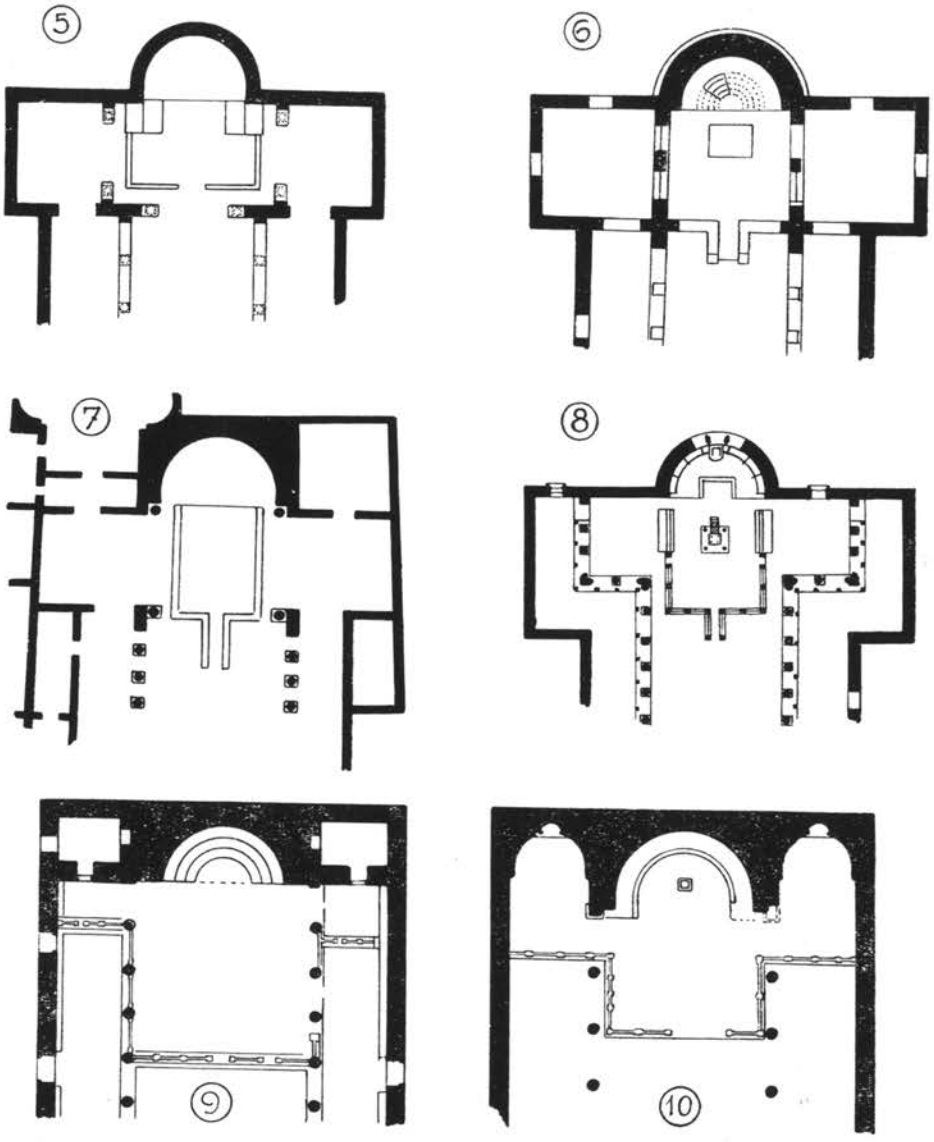

Εἰκ. 472. Τοποθέτησις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εἰς βασιλικὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ ἄλλας
5. Δαφνουσίων Λοκρίδος 6. Πανόρμου Κρήτης 7. Ἀπολλωνίας 8. Φιλίππων
9. Γεράσων, βασιλικὴ Μητροπόλεως. 10. Γεράσων, βασιλικὴ Πέτρου καὶ Παύλου.

μέχρι καὶ πέραν τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους τοῦ μέσου κλίτους (ὅρα εἰκ. 49).

Κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους (Γ΄ καὶ Δ΄ αἰ.) τὸ φράγμα, βαῖνον ἐπὶ ταπεινοῦ στυλοβάτου ἢ καὶ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου στερεούμενον, εἶχε τὴν μορφὴν χαμηλοῦ κιγκλιδώματος, δι' ὃ καὶ ὠνομάζετο *κιγκλίδες*[1] ἢ *κάγκελλοι*[2] (λατιν. cancelli) καὶ *κάγκελλα*[3], αἱ δὲ θύραι αὐτοῦ *ἅγια θύρια*[4] ἢ *καγκελοθύρια*.[5] Κατεσκευάζοντο δὲ τὰ κάγκελλα ἄλλοτε μὲν ἐκ ξύλων χιαστὶ πλεκομένων — ὅθεν καὶ ἡ ὀνομασία των τὰ *δίκτυα*[6], *δρύφακτα* ἢ *δρύφακτοι*[7] — ἄλλοτε δ' ἐκ μετάλλου[8] καὶ ἄλλοτε ἐκ λίθου[9], ὁπότε ἀπετελοῦντο ἐκ τετραγώνων πεσσίσκων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεν-

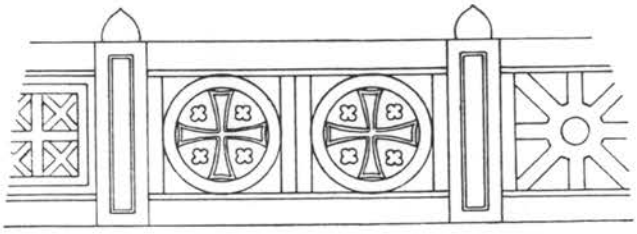

Εἰκ. 473. Θωράκια καὶ πεσσίσκοι συριακοῦ παλαιοχριστιανικοῦ φράγματος πρεσβυτερίου.

βάλλοντο ἀνάγλυφοι — ἀμφίγλυφοι μάλιστα ἐνίοτε — πλάκες (εἰκ. 473), ὀνομαζόμεναι *στήθεα*[10] ἢ *θώρακες*[11] (θωράκια).

[1] ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ ΙΙΙ (Ε.Π. 37, 1122 Α καὶ 1233). ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. 17 (Ε.Π. 82, 1236 D). ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, Ἀντιρρητ. ΙΙΙ (Ε.Π. 100, 465 Α). ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ V, 84 καὶ 87 (Βόννης σ. 326,9 καὶ 330,19, Ε.Π. 109 στ. 341 καὶ 345). ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. Ι σ. 11, 21 (Vogt). ΚΕΔΡΗΝΟΣ Β΄ 178,16 (Βόννης). ΖΩΝΑΡΑΣ Γ΄ 447,6.

[2] ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι, Ε.Π. 25, 229 C. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Ε.Π. 94, 357 Β. ΚΥΡΙΛΛΟΣ Ο ΣΚΥΘΟΠΟΛΙΤΗΣ, Βίος Ἁγ. Εὐθυμίου (ἔκδ. Schwartz 1939 σ. 45): *τῷ καγκέλῳ τοῦ ἱερατείου* – ΒΙΟΣ Αγ. ΣΑΒΑ παρὰ *Allatius*, De libr. et reb. eccl. Gr. II, 1646, σ 130: *τῶν καγκέλλων τοῦ θυσιαστηρίου*.

[3] ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΘΑΥΜΑΤΩΝ Αγ. ΑΡΤΕΜΙΟΥ (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia graeca sacra, Πετρούπολις 1909, σ. 48,18, 68,31 κλπ.). ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87, 3984 D. [Ψευδο]ΓΕΡΜΑΝΟΣ Ε.Π, 98 στ. 392 Α Πβλ. καὶ ΙΩΑΝΝΗΝ τὸν ΛΥΔΟΝ (Βόννης σ. 230,6).

[4] Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. τάξ. 11,19.22 καὶ 95.28 (Vogt). [Ψευδο]ΚΩΔΙΝΟΣ 94,10 (Βόννης).

[5] ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 131,18 (Βόννης).

[6] ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4,44 (Ε.Π. 20, 865 C, D).

[7] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ἐκκλ.Ἱστ. VII, 25 (Ε.Π. 25, 1496 Β): *δρύφακτοι τοῦ ἱερατείου*. Ὁ ὅρος εἶναι ἀρχαῖος. Τὰ μετακιόνια φράγματα τῶν ναῶν ὠνομάζοντο *δρύφακτοι* ἢ *τρύφακτοι* π. χ. ἐν Δήλῳ (BCH, 45 [1921] σ. 198. A. PLASSART, Les sanctuaires et les cultes du Mt Cynthe (Expl. arch. de Délos 11) 1918 σ. 123 (ἐπιγρ. τοῦ 146). Ὁ *τρύφακτος* ἁπαντᾷ καὶ εἰς στήλην τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ (Syria I [1920] σ. 192): *τοῦ περὶ τὸ ἱερὸν τρυφάκτου*.

[8] Χαλκᾶ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87, 3984 D. [Ψευδο]ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Μυσταγωγ. Ε.Π. 98, 392 Α.

[9] Μαρμάρου ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ, πώρου καὶ ἡφαιστειογενῶν λίθων ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν Ἑλλάδι (βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 24 εἰκ. 29) καὶ Χαλινάδου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ,Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Γ΄ [1937] σ. 119).

[10] [Ψευδο]ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Μυσταγωγ. (Ε. Π. 98, 389 D). ΚΩΔΙΝΟΣ, Πάτρια 131,18 – 142,8 Βόννης (Ε. Π. 157, 265). ΘΕΟΦΑΝΗΣ 395,18 (De Boor). ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 432,1 *(στηθεῖα)* – 681,11 καὶ 748,16 (Βόννης). ΣΥΜΕΩΝ Ο ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, Ε.Π. 109, 744 Α.

[11] ΘΕΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΕΡΑΜΕΥΣ (Ε. Π. 132, 953 Β).

Τὰ ξύλινα καὶ τὰ μετάλλινα κιγκλιδώματα συχνὰ ἐπηργυροῦντο ἢ ἐπεχρυσοῦντο. Φυσικὰ κιγκλίδες ἐκ τοιούτων ὑλικῶν δὲν διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, πρέπει δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξαιρετικὴ εὔνοια τῆς τύχης ἡ πρό τινων ἐτῶν εὕρεσις ὑπ' ἐμοῦ ἐν Τεγέᾳ σιδηροῦ θυροφύλλου (καγκελλοθυρίου) ἀνήκοντος ποτὲ εἰς τὴν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἐγκατασταθεῖσαν χριστιανικὴν βασιλικήν[1] (εἰκ. 474).

Ἐλλείψει αὐτουσίων ξυλίνων ἢ μεταλλικῶν κιγκλίδων τὰ σχέδιά των τεκμαιρόμεθα ἐκ τῶν ἐπὶ μαρμαρίνων φραγμάτων ἀπομιμήσεων αὐτῶν, τῶν ὁποίων ἐγίνετο χρῆσις κατὰ τὸν Δ΄ καὶ τὸν Ε΄ αἰῶνα. Πράγματι τὰ στήθεα πολλῶν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσιν ἄλλοτε μὲν διάτρητα δικτυωτὰ θέματα[2] (εἰκ. 475,476 α) — ἅτινα βεβαίως νοοῦνται διὰ ξυλίνας ἀρχικῶς κατασκευάς — ἄλλοτε δὲ διάτρητα φολιδωτὰ[3] σχέδια (εἰκ. 476 β), ἤτοι ἀμφότερα θέματα ἐφαρμοζόμενα παλαιότερον εἰς κιγκλίδας ἑλληνικῶν[4] καὶ ρωμαϊκῶν[5] κτηρίων, ὡς διδάσκουσι καὶ σωζόμενα εἰσέτι ἑλληνιστικὰ θωράκια καὶ ἀπεικονίσεις ἐπὶ ρωμαϊκῶν ἀναγλύφων καὶ τοιχογραφιῶν.

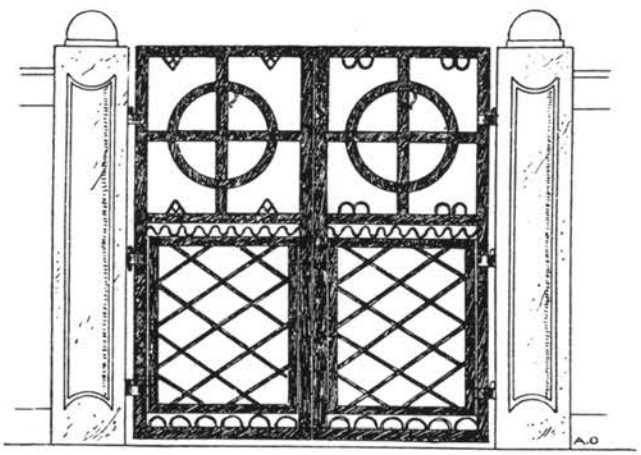

Εἰκ. 474. Καγκελλοθύριον ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Τεγέας (Ὀρλάνδος).

Πλὴν ὅμως τοῦ χιαστοῦ καὶ τοῦ φολιδωτοῦ κοσμήματος ἐφήρμοσαν οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα καὶ νέα, ἁγνῶς χριστιανικὰ

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α΄ (1935) σ. 103. Ἡμετέρα εἰκὼν 474.

[2] Βασιλικαί: Δήλου (ORLANDOS, B.C.H. 1936 σ. 91 εἰκ. 24), Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ΄ 1951 σ. 67 εἰκ. 6).

[3] Βασιλικαί: Ὀλυμπίας (CURTIUS - ADLER, Olympia, Die Ergebnisse κλπ. I, Berlin 1892 πίν. LXX,5), Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ΄ [1951] σ. 67 εἰκ. 6), Θηβῶν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ΄ [1939–40] σ. 124 εἰκ. 4), Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 89 εἰκ. 8).

[4] Π.χ. τῆς ἀγορᾶς τοῦ Ἄργους (VOLLGRAF, B.C.H. 31 (1907) σ. 173 εἰκ. 7), τῆς Ἐπιδαύρου (H. LECHAT - P. DEFRASSE, Epidaure, Paris 1895, (σ. 137), τῆς Πελλήνης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1932 σ. 62. εἰκ. 1), τῆς Δήλου (J. CHAMONARD, Le quartier du théâtre πίν. XVIII (Expl. Arch. de Délos 8), τῆς Στοᾶς Ἀττάλου Ἀθηνῶν (ADLER, Die Stoa des Königs Attalos, Berlin 1875, πίν. 6) κλπ.

[5] Ἔπαυλις Λιβίας ἐν Prima Porta Ρώμης, Antike Denkmäler I πίν. 11. - G. E. RIZZO, La dittura ellenistico - romana, Milano 1929, πίν. 180 - 182. Πομπηία: Casa del centenario κλπ.

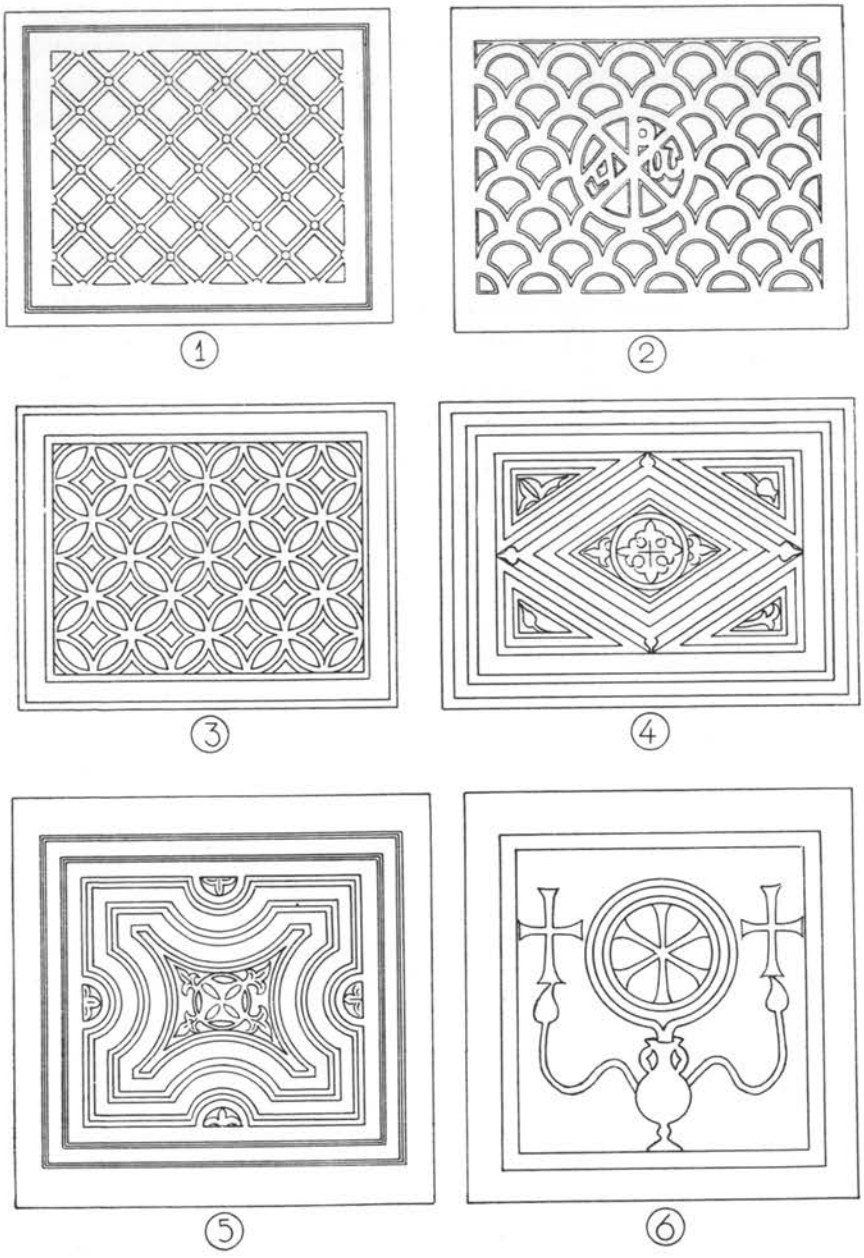

Εἰκ. 475. Σχέδια διατρήτων καὶ ἀναγλύφων παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων
1. Θάσου 2. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου 3. Δίου 4. Ἀφεντέλλη 5. Βυζ. Μουσ. Ἀθηνῶν 6. Σικυῶνος.

διακοσμητικὰ θέματα, μὲ τὴν αὐτὴν δὲ διάτρητον τεχνικήν, ὡς π.χ. τὸν ἐντὸς κύκλου σταυρόν, τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ (χρῖσμα) μὲ τὸ Α καὶ τὸ Ω τῆς 'Αποκαλύψεως [1] κλπ. Τὰ ἀνάγλυφα δὲ ταῦτα θωράκια, στεφόμενα συνήθως ὑπὸ χαμηλῆς ἀμφικυματιοφόρου ταινίας [2], εἰσέδυον ἀφ' ἑνὸς ἐντὸς ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν λαξευομένων εἰς τὴν κάτω πλευρὰν τῆς στέψεως (εἰκ. 480 ἄνω) καὶ ἐφ' ἑτέρου εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῶν πεσσίσκων, οἵτινες καὶ αὐτοί, κατὰ παλαιὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα [3], διεκοσμοῦντο κατὰ τὴν ἐξω-

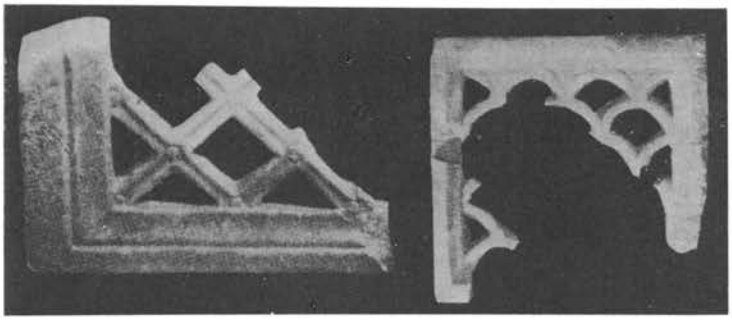

α β

Εἰκ. 476. Διάτρητα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ἐκ τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου ('Ορλάνδος).

τερικὴν κατακόρυφον παρειάν των συνήθως μὲν διὰ γλυφῶν σχηματιζουσῶν ὁμόλογα πλαίσια (εἰκ. 479), ἐνίοτε δὲ διὰ κλημματίδων μετὰ πτηνῶν [4] (εἰκ. 480, ἀριστερά) ἢ ποικίλων ἄλλων κοσμημάτων [5] (εἰκ. 479). Ἕφερον δ' οἱ πεσσίσκοι συνήθως ἄνω εἴτε ἡμισφαιρικὴν ἀπόληξιν (εἰκ. 481,2) (μῆλον) εἴτε ἡμιωοειδῆ ἢ ἄλλου γεωμετρικοῦ ἐκ περιστροφῆς σχήματος (εἰκ. 481,1). Ἐνίοτε πάλιν ἡ ἀπόληξις ἀπεμιμεῖτο ἀνοικτὴν κάλυκα ἄνθους ἢ γάστραν, ὡς εἰς τὸν ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς 'Αχειροποιήτου προερχόμενον καὶ νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης ἀποκείμενον πεσσίσκον (εἰκ. 481,3) ὅστις, λόγῳ τῶν ἑκατέρωθεν ἐγκοπῶν, ἃς φέρει, θὰ ἦτο μέσος.

[1] Θωράκιον τοῦ Ἁγ.'Αμβροσίου τοῦ Μιλάνου (LANDRIANI, La basilica ambrosiana εἰκ. 16), ἡμετέρα εἰκὼν 475,2.

[2] Παραδείγματα ὁμοίας περίπου στέψεως εἰς βασιλικάς: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Δ. 1929 σ. 23 εἰκ. 27), Χαλινάδου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' [1937] σ. 126 εἰκ. 11), Φιλίππων (LEMERLE, Philippes πίν. LXXVI,3), Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 66 εἰκ. 19) κλπ

[3] Π.χ. εἰς τὰ rostra τῆς Ρώμης. RICHTER, Arch. Jahrb. IV (1889) σ. 10. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οἱ ρωμαϊκοὶ πεσσίσκοι ἔφερον συνήθως καὶ ἰωνίζουσαν βάσιν.

[4] Μουσεῖον Θηβῶν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ε' [1939 - 40] σ. 124, εἰκ. 3).

[5] 'Αττάλεια Τζουμανὶν Τζαμί (H. ROTT, Kleinas. Denkm. σ. 38 εἰκ. 15α καὶ 15β), Ρώμης, 'Αβεντῖνος Λόφος (W. DE GRÜNEISEN, Ste Marie Antique σ. 75. εἰκ. 48. Πρβλ καὶ σ. 90 εἰκ. 65), Κύπρος (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. Μν. τῆς Κύπρου πίν. 137), Ρόδος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' [1949 - 1951] σ. 16 εἰκ. 10), Γέρασα (CROWFOOT, Early Churches in Palestine πίν. XXIX) κλπ.

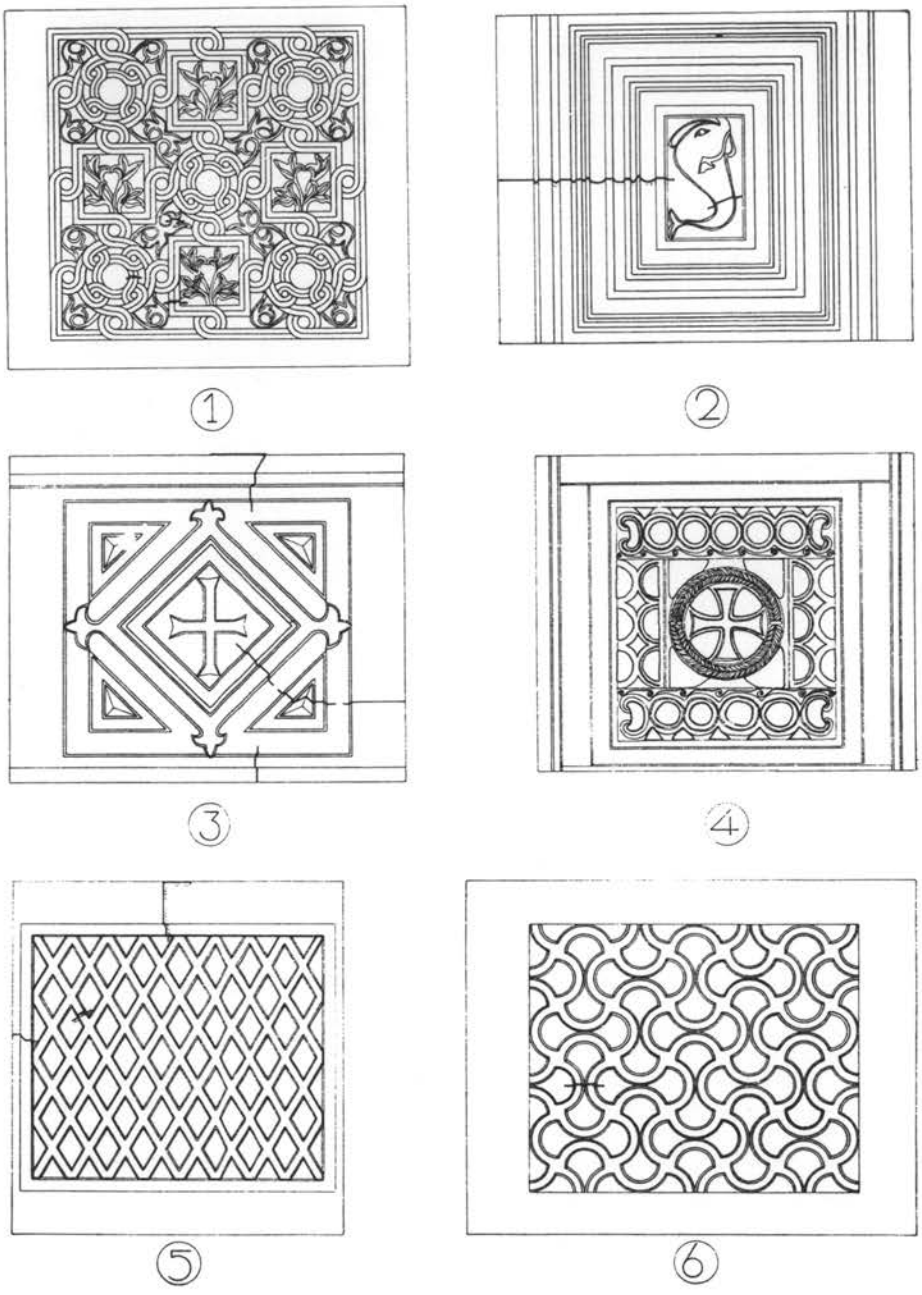

Εἰκ. 477. Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια. 1,2,3,5 καὶ 6 Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 4 Ὀλυμπίας.

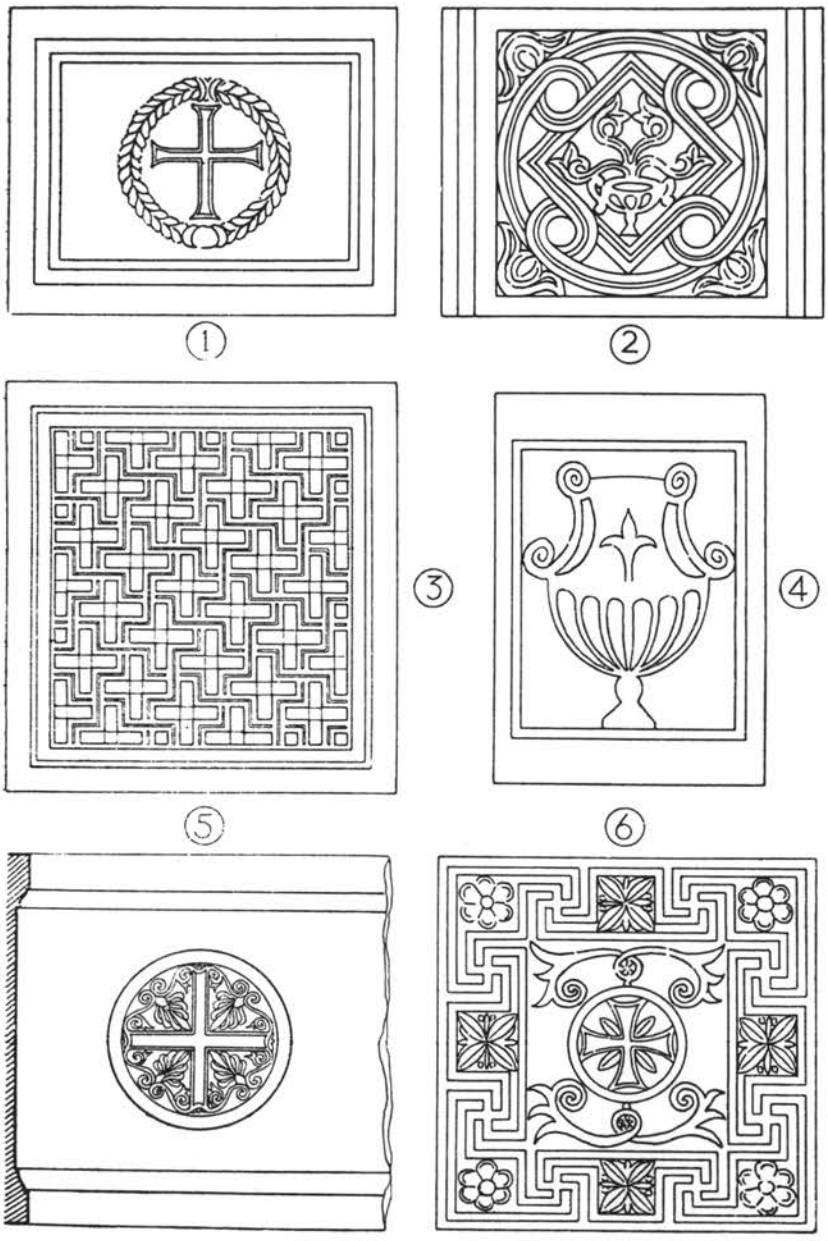

Εἰκ. 478. Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια: 1 Θάσου. 2 Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. 3 Φθ. Θηβῶν. 4 Θάσου. 5 καὶ 6 Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν (ἀναπαράστασις).

Τὸ χαμηλὸν κιγκλίδωμα ἐξηκολούθησεν ἐφαρμοζόμενον καθ' ὅλον τὸν

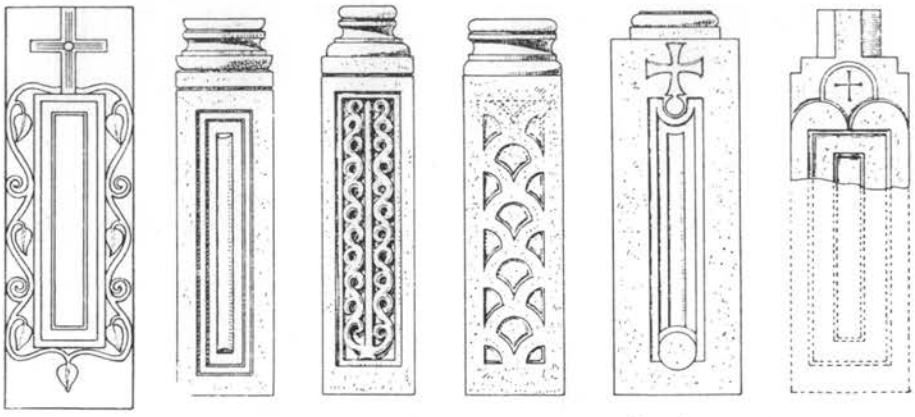

Εἰκ. 479. Πεσσίσκοι τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου.
1 Σάλωνος. 2 Χαλινάδου Λέσβου. 3 καὶ 4 Ρόδου. 5 Περάματος Λέσβου. 6 Κλειοῦς Λέσβου.

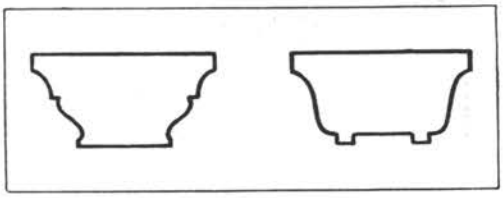

Στέψεις θωρακίων ἐκ Βραυρῶνος καὶ Ὑψηλομετώπου.

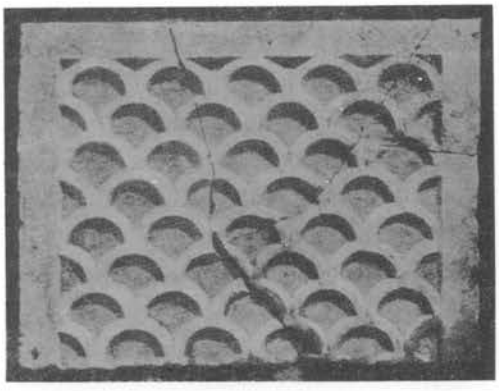

Εἰκ. 480. Πεσσίσκος ἐκ Θηβῶν, ἀνάγλυφον φολιδωτὸν θωράκιον Ἀφεντέλλη Λέσβου

Δ΄ αἰῶνα καὶ ἴσως τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε΄ μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἀπὸ τοῦ δευτέ-

ρου ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰ. ἀντὶ διατρήτων τὰ θωράκια κατεσκευάζοντο πλήρη,

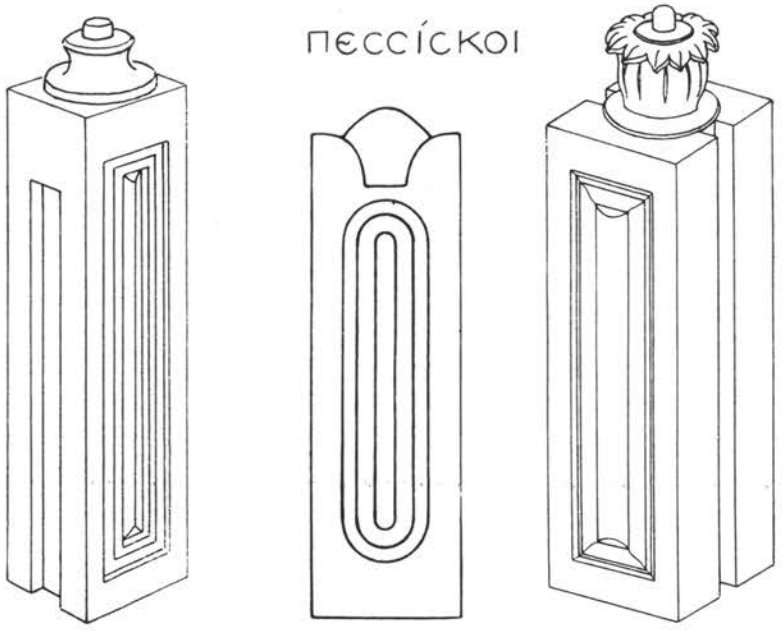

Εἰκ. 481. Πεσσίσκοι μὲ ἄνω ἀπολήξεις ποικίλων σχημάτων
1. Ὑψηλομετώπου 2. Κίρκ Μπιζὲ Συρίας 3. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης.

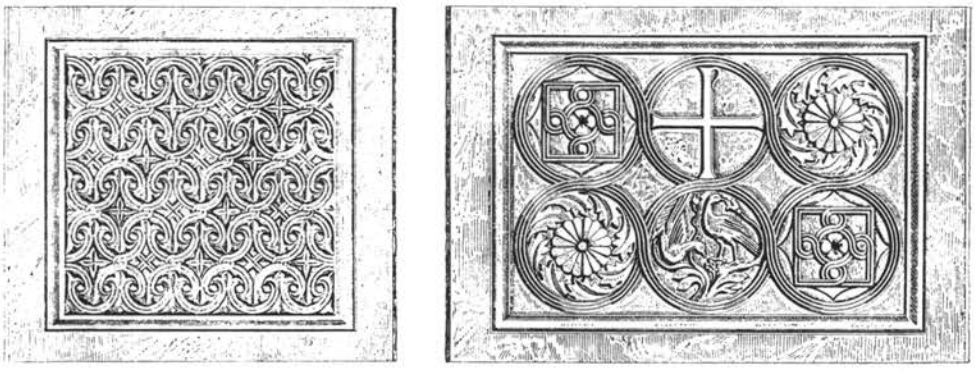

Εἰκ. 482. Ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ τριφύλλων ἐπὶ τοξωτῶν μίσχων, πτηνῶν καὶ ἄλλων σχεδίων ἐντὸς κύκλων ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (Στίκας).

φέροντα κατὰ τὴν ἐμπροσθίαν των παρειὰν τὰ αὐτὰ καὶ πρότερον χιαστὰ καὶ φολιδωτὰ θέματα, προσέτι δὲ καὶ ἄλλα, γεωμετρικὰ συνήθως,

θέματα: καμπυλόπλευρα ἑξάγωνα, διατεμνομένους κύκλους, τρίφυλλα[1] ἁπλᾶ ἐπὶ τοξωτῶν μίσχων (εἰκ. 482 ἀριστερά) ἢ συνδεδυασμένα ἀνὰ τέσσαρα σταυροειδῶς[2] κλπ. οὐχὶ ὅμως διάτρητα ἀλλ' ἁπλῶς ἀνάγλυφα (εἰκ. 480 κάτω δεξιά)[3], πλὴν δὲ τούτων καί τινα νέα, καθαρῶς χριστιανικὰ θέματα — ταῦτα μάλιστα συχνὰ καὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως — ὡς π.χ. ἁπλοῦν ἢ διπλοῦν ἀνάγλυφον σταυρὸν ἐν ὀρθογωνίῳ[4] ἢ κυκλικῷ πλαισίῳ, ἁπλοῦν ἢ ἐπὶ ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου κύκλου μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ[5] ἢ σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ στεφάνου δάφνης[6] *(στεφανοσταύριον*[7]*)*. Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα συνδυάζεται συχνὰ πρὸς κυματιστοὺς βλαστοὺς ἐκφυομένους ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ στεφάνου καὶ καταλήγοντας εἰς φύλλα κισσοῦ[8], ἐπὶ τῶν ὁποίων συνήθως ἵστανται σταυροί[9] (εἰκ. 475,6). Ἄλλοτε πάλιν ἔχομεν τὴν παράστασιν τοῦ συμβολικοῦ ἀμφορέως[10] (εἰκ. 478,4), συνηθέστατα δὲ τὸ ἐκ ξυλουργικοῦ προφανῶς προτύπου εἰλημμένον θέμα ρόμβου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου[11] (εἰκ. 475,4), ὁπότε ἐκ τῶν δημιουργουμένων πέντε διαμερισμάτων διεκοσμοῦντο τὸ μὲν μέσον ρομβοειδὲς διὰ τετραφύλλου (εἰκ. 475,4) ἢ πυροστροβίλου, τὰ δὲ γωνιαῖα τριγωνικὰ εἴτε μὲ πτηνὰ[12] ἢ ἰχθῦς[13] ἢ ἱπποκάμπους[14] ἢ μὲ ἀπίδια ἢ καρποὺς

---

[1] Βασιλικαί: Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Ε. 1915 σ. 65 εἰκ. 19), Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ Π.Α.Ε. 1951 σ. 65 εἰκ. 17), Δήλου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, B.C.H. 1936 σ. 100 εἰκ. 40) κλπ.

[2] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 53 εἰκ. 59) κλπ.

[3] Βασιλικαί: Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 51, εἰκ. 55), Πριήνης (WIEGAND - SCHRADER, Priene σ. 183, εἰκ. 590), Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχεῖον Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ϛ' [1948] σ. 17 εἰκ. 11 καὶ σ. 19 εἰκ. 14). Αὐλὴ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν κλπ.

[4] Βασιλικὴ Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' [1951] σ. 33, εἰκ. 24) κλπ.

[5] Βασιλικαί: Δήλου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ BCH 60 [1936] σ. 99 εἰκ. 39), Ὑψηλομετώπου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1929 σ. 22 εἰκ. 25) κλπ.

[6] Βασιλικαί: Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' [1951] σ. 32 εἰκ. 23) κλπ.

[7] Ἐπιγραφὴ Σκυθοπόλεως (Bet - Shan) G.M.FITZGERALD, A sixth century monastery at Beth - Shan (Scythopolis), Philadelphia 1939, σ. 14 καὶ 15.

[8] Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 22 εἰκ. 24), Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ϛ' σ. 18 εἰκ. 12 καὶ σ. 31 εἰκ. 26), Ἀχλαδερὴ Λέσβου (ἀδημ.) κλπ.

[9] Βασιλικαί: Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. τοῦ 1933 σ. 89, εἰκ. 8), Φθ. Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 77 εἰκ. 99), Ἐρεσοῦ (ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α Δ. 1929 σ. 32 εἰκ. 32), Φιλίππων Β (LEMERLE, Philippes πίν. LXXV, 32) κλπ.

[10] Μουσεῖον Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ζ' [1951] σ. 68 εἰκ. 8).

[11] Τὸ λίαν ἀγαπητὸν θέμα τοῦτο, Κωνσταντινουπολιτικῆς πιθανώτατα προελεύσεως (STRZYGOWSKI, Α.Ε. 1902, 91, 92) ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ἐν χρήσει μέχρι τέλους τοῦ ϚΟυ αἰῶνος καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Δ' καὶ τὸν Ε' αἰῶνα αἱ γλυφαὶ εἶναι λίαν ἔξεργοι ἀργότερον δὲ γίνονται περισσότερον ρηχαὶ καὶ ἐπίπεδοι. Βλέπε σχετικῶς τὴν μελέτην τοῦ Δ. ΠΑΛΛΑ ἐν B C.H. τ. 74 (1950) σ. 233 - 248.

[12] Ρόδος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ' [1948] σ. 18 εἰκ. 13) παγώνια, Φίλιπποι (LEMERLE, Philippes πίν. XLIX,b καὶ LXXV,2) χῆνες.

[13] Φίλιπποι LEMERLE, ἔ.ἀ. πίν. XLIX c, g καὶ LXXV, 1 καὶ 67.

[14] Φίλιπποι LEMERLE, ἔ.ἀ. πίν. XLIX,d καὶ LXXV, 1.

ροιᾶς [1] (ρόδια) ἢ καὶ μὲ φυλλώματα (βασιλικὴ Φιλίππων καὶ ἄλλαι).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω χριστιανικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων συναντῶμεν οὐχὶ σπανίως εἰς τὰ θωράκια τῶν βασιλικῶν, ἰδίᾳ τῆς Ἑλλάδος, καὶ θέματα ἐμπνεόμενα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, ὡς π. χ. ἀνθέμια, μαιάνδρους, ρόδακας, ἄτινα ὅμως συνδυάζονται συνήθως πρὸς τὸν σταυρόν. Τοιαῦτα θέματα συναντῶνται πρὸ πάντων εἰς κέντρα εἰδωλολατρικὰ παραμείναντα καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ πιστὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν (Ἀθῆναι, Τεγέα, Θεσσαλονίκη, Ἀλεξάν-

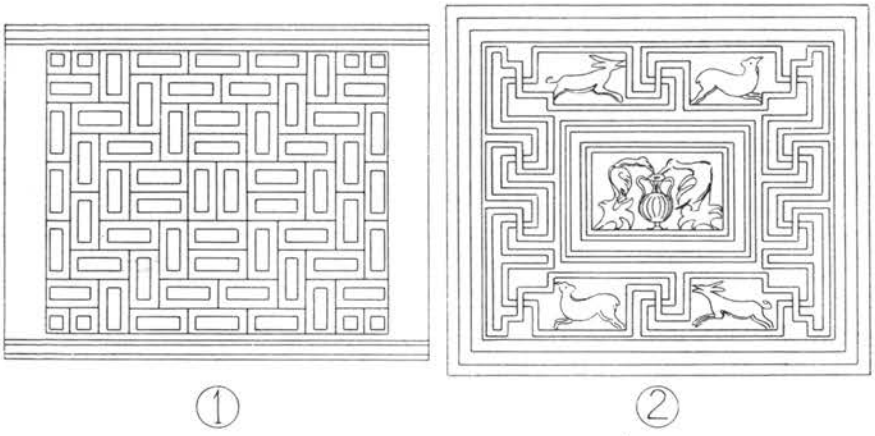

Εἰκ. 483. Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ἐκ Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

δρεια, Πέργαμον κλπ.). Μετ' ἀρχαΐζόντων θεμάτων θωράκια εἰκονίζονται εἰς τὴν εἰκόνα 478 ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ 6, προέρχονται δ' ἀμφότερα ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν [2]. Μαίανδρον συναντῶμεν ὡσαύτως καὶ εἰς θωράκιον τοῦ μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 483, δεξιά).

Ἀργότερον συναντῶνται ἐπίσης καὶ ἄλλα συνθετώτερα θέματα, ὡς π.χ. σειρὰ διαγωνίως τεθειμένων σταυρῶν (εἰκ. 478, 3) ἢ κύκλος περιβάλλων ῥόμβον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κάνθαρος μετὰ συμμετρικῶς ἐκφυομένων πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰ πλάγια τριφύλλων (εἰκ. 478, 2). Ἀφ' ἑτέρου, κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, τὸ πεδίον τοῦ θωρακίου πληροῦται ἐνίοτε διὰ καθαρῶς γεωμετρικῶν σχεδίων: διατεμνομένων κύκλων (εἰκ. 475, 3), ὁμολόγων καμπυλοπλεύρων ὀρθογωνίων (εἰκ. 475, 5), ποικίλων πλεγμάτων (εἰκ. 477, 1) κλπ.

[1] Βασιλικὴ Φθιωτίδων Θηβῶν Α (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Σ. 1929 σ. 77 εἰκ. 89).

[2] Πβλ. καὶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, Α.Ε. 1915 σ. 58 εἰκ. 8 καὶ 9 καὶ Ι. ΤΡΑΥΛΟΝ, ἐν Α. Ε. τοῦ 1939 - 1941 σ. 51, εἰκ. 14.

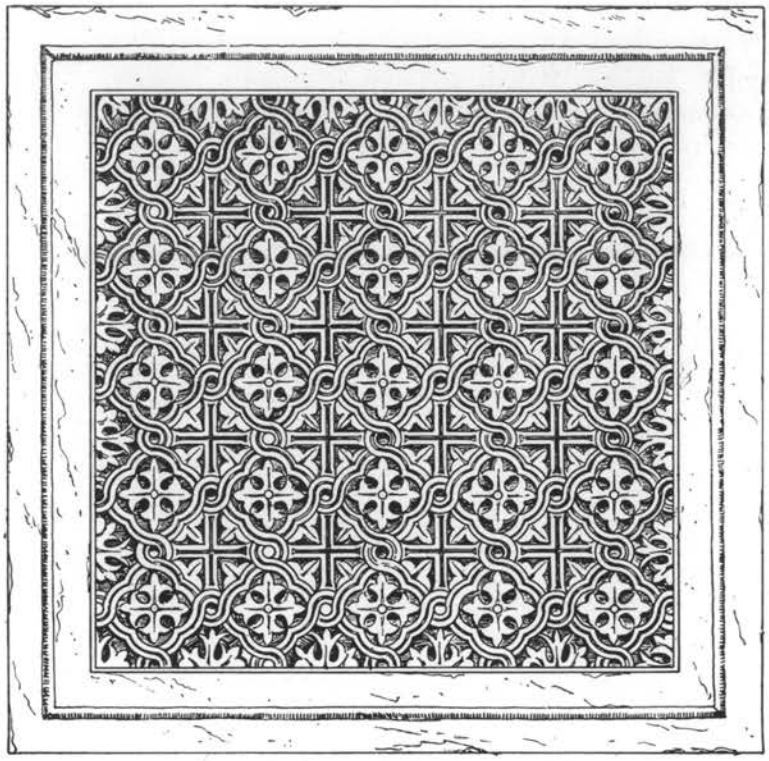

Εἰκ. 484. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

Εἰκ. 485. Διάτρητον Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τοῦ μουσείου τῆς Ραβέννας (Colasanti).

Καὶ κατ' ἀρχὰς μέν, ἤτοι τὸν Δ΄ καὶ τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ Ε΄ αἰῶνος, τὰ δια-

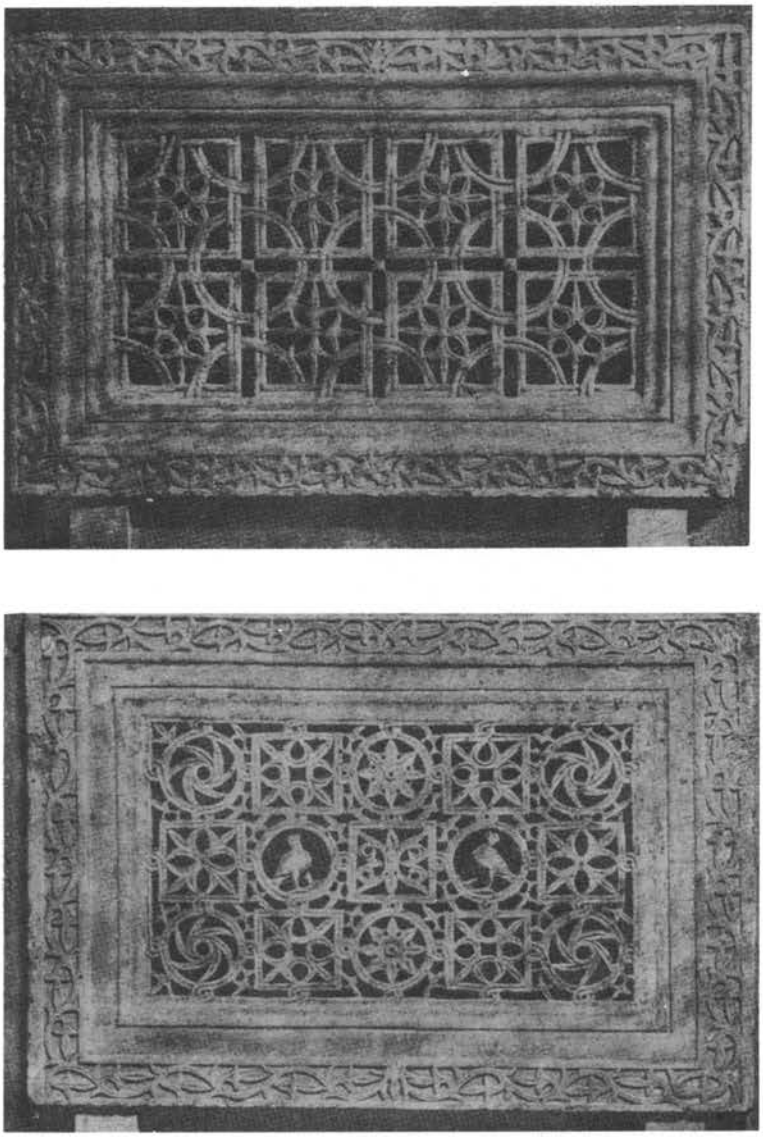

Εἰκ. 486 καὶ 487. Διάτρητα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ϛ΄ αἰῶνος ἐκ τῆς Μητροπόλεως τῆς Ραβέννας (Colasanti).

κοσμητικὰ θέματα λαξεύονται ἐπὶ τῶν θωρακίων κατὰ τὸν ἀρχαῖον πλαστικὸν

τρόπον, μὲ σαφῶς διακρινόμενον τὸ ἐπίπεδον βάθος των. Ἀπὸ τοῦ β΄ ὅμως ἡμίσεος τοῦ Ε΄ αἰῶνος τὸ κόσμημα, ἐλαττούμενον εἰς κλίμακα, ἀποβαίνει πυκνότερον, ἁπλοῦται δ' ὁμοιομόρφως ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ θωρακίου ἐν εἴδει δαντέλλας (εἰκ. 484). Γίνεται δὲ τώρα χρῆσις πολυπλόκων γεωμετρικῶν θεμάτων συνδεομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ἄλλοτε μὲν σταυρούς, ἄλλοτε δὲ ἀνθέμια ἢ καὶ πτηνά (εἰκ. 487). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος τῆς λαξεύσεως τῶν θεμάτων, ὅστις γίνεται κατὰ τὸ λεγόμενον ὕφος τοῦ σκιοφωτισμοῦ, ὅπερ ἐπιτυγχάνεται δ' ἐκβαθύνσεως ἢ καὶ διὰ πλήρους ἀκόμη τρυπήματος τῶν κενῶν, ὡς βλέπομεν εἰς θωράκια τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου[1], τῶν Στόβων[2] καὶ τῆς Ραβέννας[3] (Ϛ΄ αἰ.) (εἰκ. 484 καὶ 485) κτλ. Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ εἴδους τούτου τῶν θωρακίων ἔχει μεγάλως ἐπηρεασθῆ ἐξ ἀναλόγων συγχρόνων ἀνατολικῶν προτύπων.

Εἰκ. 488. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως μὲ παράστασιν ἀμνῶν ἑκατέρωθεν σταυροῦ.

Περαίνοντες τὸν περὶ θωρακίων λόγον προσθέτομεν, ὅτι εἰκονίζονται ἐνίοτε εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ θωράκια καὶ ζῷα ἢ πτηνὰ[4], οὐχὶ ὅμως εἰς μεγάλην κλίμακα, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ βυζαντινά. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ ἀνάγλυφος ἀπεικόνισις τῶν συμβολικῶν ἀμνῶν (Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου) ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ (Χριστοῦ) ἐπὶ κολοβοῦ θωρακίου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 488) καὶ ἐπὶ ἄλλου τῆς βασιλικῆς Παλαιοπόλεως τῆς Κερκύρας[5]. Τέλος ἀναφέρομεν, ὅτι ἐνίοτε συναντῶμεν ἐπὶ θωρακίων

[1] KAUFMANN, Die Menasstadt πίν. 64.

[2] R. EGGER, Öst. Jahresh. 24 (1929) εἰκ. 76.

[3] Ἅγ. Ἀπολλινάριος (COLASANTI, L'arte bisantina in Italia, πίν. 66, 67, 68).

[4] Οὕτω π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Βραυρῶνος (ΣΤΙΚΑΣ, Π.Α.Ε. 1951 σ. 66 εἰκ. 18, ἡμετέρα εἰκὼν 482, τῶν Φιλίππων Β (LEMERLE, Philippes πίν. XLIX,a,b,c,e,g καὶ LXXV,82) εἰς θωράκια τοῦ μουσείου Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, (ἡμετέρα εἰκὼν 483, 2), τῆς Ραβέννας (εἰκ. 487) κλπ.

[5] Εἰκὼν παρὰ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. τοῦ 1939 σ. 96 εἰκ. 6.

χαραγμένας ἐπιγραφάς[1], σχετικὰς πρὸς τὸν ἀναθέσαντα ἢ ἀναλαβόντα τὴν δαπάνην τῆς ἐκτελέσεώς των.

Πλὴν δὲ τῶν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνευρισκομένων, χαμηλὰ παλαιοχριστιανικὰ φράγματα πρεσβυτερίων συναντῶμεν συχνότατα ἀπεικονιζόμενα — ἰδίᾳ εἰς παραστάσεις τῆς Ὑπαπαντῆς ἢ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου — ἐπὶ βυζαντινῶν ψηφιδωτῶν[2], τοιχογραφιῶν[3] ἢ ἱστορημένων χειρογράφων[4] (εἰκ. 489).

Ἰδιαιτέραν ἔξαρσιν ἔλαβε περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ΄ αἰῶνος ἡ μεσαία θύρα τοῦ χαμηλοῦ φράγματος, διὰ τῆς ὑπεράνω αὐτῆς τοποθετήσεως τόξου μετ' εὐθείας ἄνω ἀπολήξεως στηριχθέντος ἐπὶ δύο κιόνων, οἵτινες ἀντικατέστησαν τοὺς παρὰ τὸ ἄνοιγμα πεσσίσκους. Παράδειγμα τῆς οὐχὶ πολὺ ὀργανικῆς διατάξεως ταύτης παρέχει τὸ φράγμα τῆς ἐπὶ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου ἱδρυθείσης χριστιανικῆς βασιλικῆς[5] (εἰκ. 491).

Εἰκ. 489. Παράστασις χαμηλοῦ φράγματος πρεσβυτερίου ἐπὶ χειρογράφου τοῦ Θ΄ αἰῶνος (Par. Gr. 510 φ. 452).

Σημαντικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πλουτισμὸν ἔλαβε τὸ χαμηλὸν φράγμα τοῦ ἱεροῦ ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ ἤδη πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ε΄ μ.Χ. αἰῶνος, ὄχι ὅσον ἀφορᾷ τὴν κάτοψιν αὐτοῦ, ἥτις παρέμεινεν ἀμετάβλητος, ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὄρθωσιν, ἥτις ἐπλουτίσθη 1) διὰ τῆς τοποθετήσεως τοῦ φράγματος καὶ μετ' αὐτοῦ ὁλοκλήρου τοῦ χώρου τοῦ ἱερατείου, ἐπὶ ὑψηλοῦ σχετικῶς (0.25 – 0.40 μ.) στυλοβάτου — *βατῆρος*[6] ἢ *βήματος*

[1] Βασιλικαὶ Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933 σ. 83), Φθ. Θηβῶν (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929 σ. 78).

[2] Π.χ. εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Δαφνίου (MILLET, Daphni πίν. XIX,2).

[3] Κωνσταντινουπόλεως Μ. Χώρας (SMIT, F. I., Kachrié – Dżami, 1906, πίν. 26), Μυστρᾶ (MILLET, Monuments byz. de Mistra, πίν. 75,2) κλπ.

[4] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Θ΄ αἰ.). Paris. Gr. 510 φ. 452=OMONT, Fac – similés κλπ., 1929, πίν. LX. Ἡμετέρα εἰκὼν 489 (χειροτονία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου). Πβλ. καὶ Lat. 2343 σ. 97 ἄνω, ἔ.ἀ. παρ. πίν. ἔναντι σ. 12. Μηνολόγιον Βατικανοῦ Vatic. Gr. 1613 φ. 365 (LAZAREF, Ἱστ. τῆς Βυζ. ζωγραφικῆς (ρωσ.), 1948, εἰκ. 72α καὶ 74α. EBERSOLT, Sanctuaires de Byzance 11).

[5] CURTIUS – ADLER, Olympia, Die Ergebnisse der Ausgr. τ. I, Berlin 1892, πίν. LXVIII.

[6] ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87, 3556 Β.

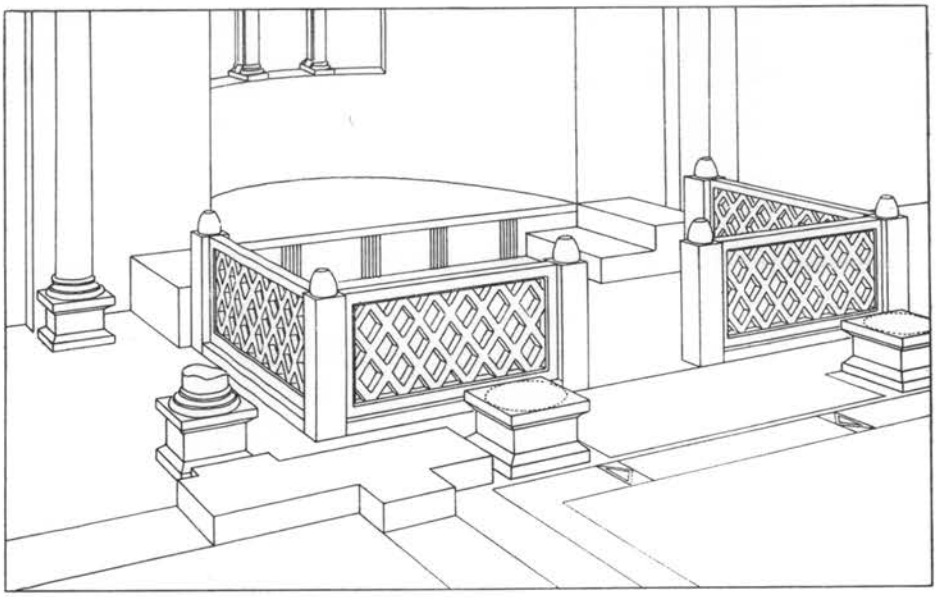

Εἰκ. 490. Χαμηλὸν φράγμα πρεσβυτερίου τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Δ' αἰ.) μετὰ διατρήτων θωρακίων (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

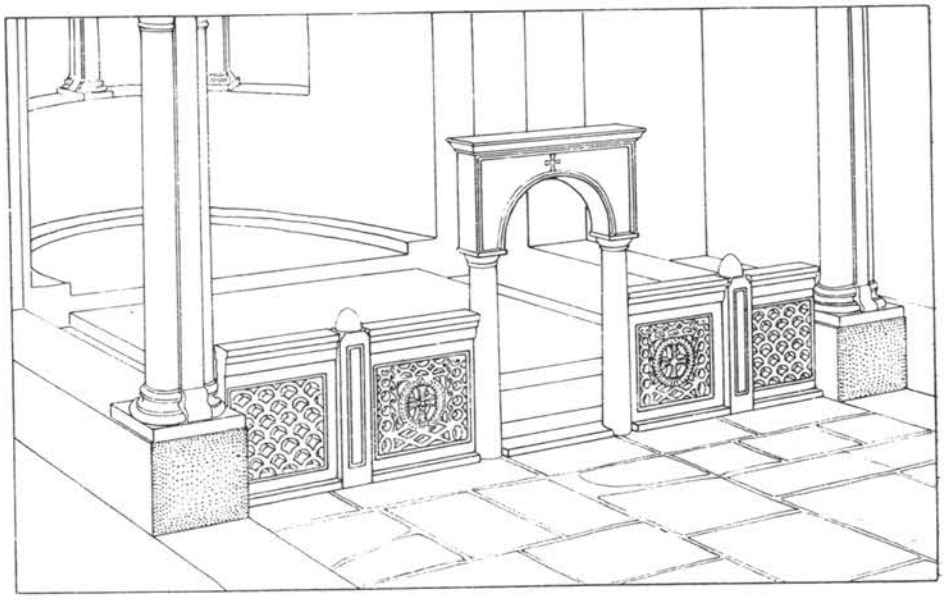

Εἰκ. 491. Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

— ὅθεν καὶ ἡ ὅλη ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ ὡς *βήματος* — καὶ 2) διὰ τῆς ὑπὲρ τοὺς πεσσίσκους — στερηθέντας πλέον τῶν μηλοειδῶν ἢ ἄλλων στέψεων αὐτῶν — τοποθετήσεως λεπτῶν κιονίσκων, βασταζόντων ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον. Ἐσχηματίσθη οὕτω μία ἐλαφρὰ στοὰ ἡ *πέργολα*, ἥτις ἄλλοτε μὲν ὑπῆρχε μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν — τοῦ ἐπιστυλίου της προεκτεινομένου μέχρι τῶν ἀντιστοίχων κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, ὁσάκις οὗτοι εὑρίσκοντο εἰς τὴν προέκτασιν τῆς προσόψεως τῆς στοᾶς, ὡς π.χ. εἰς τὰς βα-

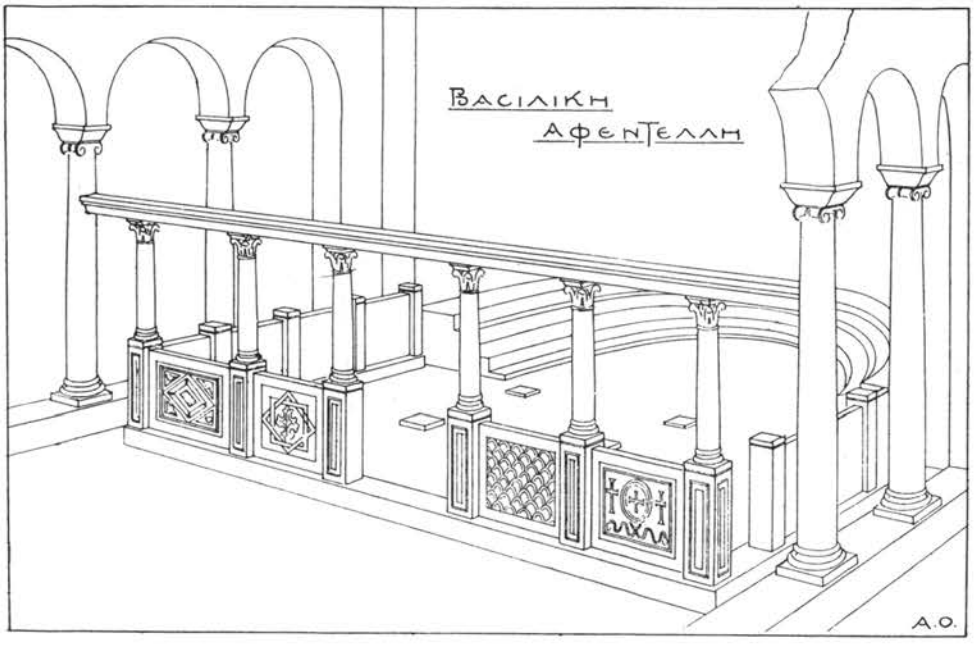

Εἰκ. 492. Ἡ στοὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος).

σιλικὰς τῆς Σικυῶνος, τοῦ Ἀφεντέλλη, τῆς Γλυφάδας (εἰκ. 461) καὶ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ — ἄλλοτε δ' ἐκάμπτετο καὶ κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ πεῖ, τερματιζομένη εἰς τὰ βάθρα τῶν ἱερέων, ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου (εἰκ. 493).

Ὅλως ἰδιαιτέραν περίπτωσιν διαμορφώσεως τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ πειομόρφου φράγματος παρουσιάζει κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης [1]. Εἰς ταύτην αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ πεῖ, παρεμβληθεῖσαι μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ

[1] Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. σ. 176.

τοίχου καὶ τῶν ἀνατολικῶν μεγάλων πεσσῶν[1], τῶν ἱσταμένων κατὰ τὴν

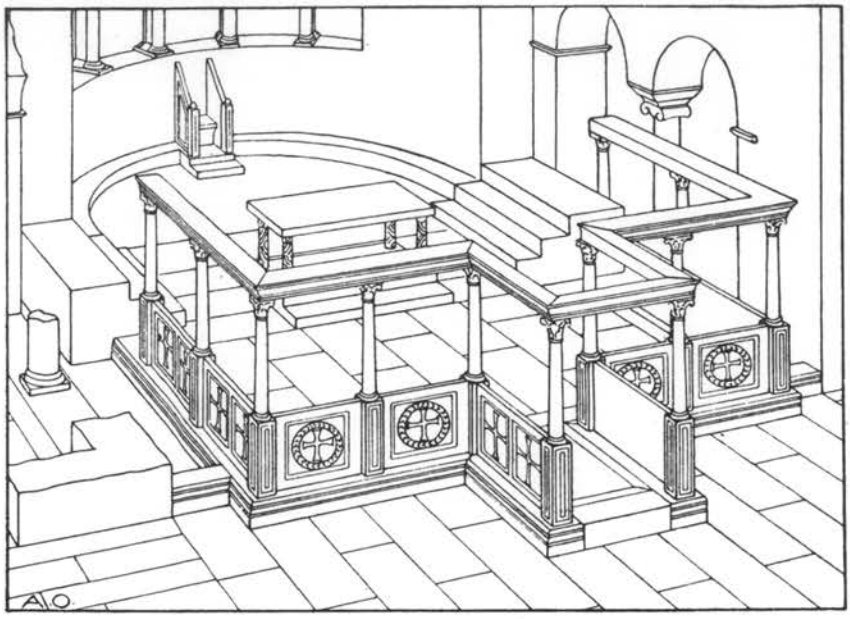

Εἰκ. 493. Φράγμα μετὰ προστώου τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ὀρλάνδος).

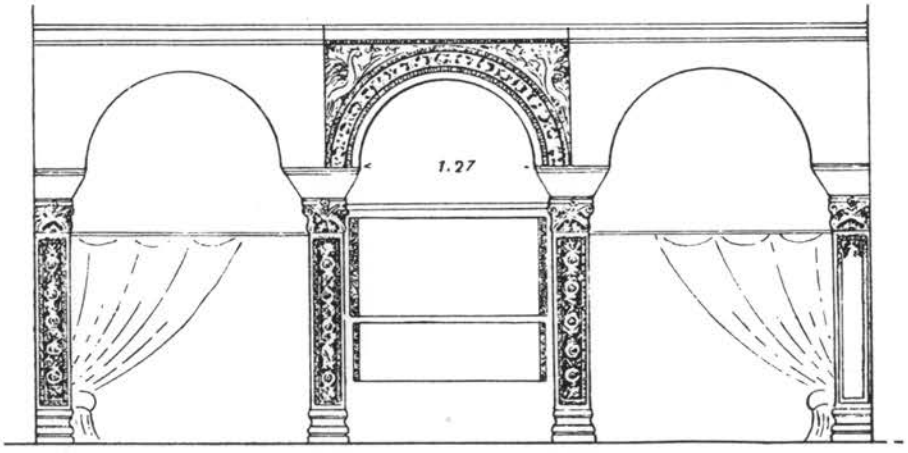

Εἰκ. 494. Ἡ πλαγία πλευρὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου).

[1] Πβλ. καὶ βασιλικὰς Δωδώνης (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Π.Α.Ε. 1930 πίν. καὶ σ. 56) καὶ Πανόρμου Κρήτης (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Π.Α.Ε. τοῦ 1945 - 48 σ. 114, εἰκ. 1).

συνάντησιν τοῦ ἐγκαρσίου πρὸς τὸ κατὰ μῆκος κλῖτος, δὲν διεμορφώθησαν ὡς χαμηλοὶ πεσσίσκοι μετὰ συμφυῶν ἄνωθεν κιονίσκων, ἀλλ' ὡς ὁλόσωμοι (ὕψ. 2) κατάκοσμοι πεσσοί, μετ' ἰωνιζούσης βάσεως καὶ κορινθιαζόντων κιονοκράνων [1], φέροντες ὑπεράνω των κατάκοσμα ἐπίσης ἐκ κυματίων, ζωικῶν καὶ φυτικῶν παραστάσεων, τόξα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον ἐφράσσετο διὰ πλακῶν, τὰ δὲ ἄκρα, χάριν τῆς κυκλοφορίας παρέμενον ἀνοικτὰ φρασσόμενα διὰ βήλων, ὡς ἡ παρακειμένη εἰκὼν 494 δεικνύει.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν στοὰν μέρη.

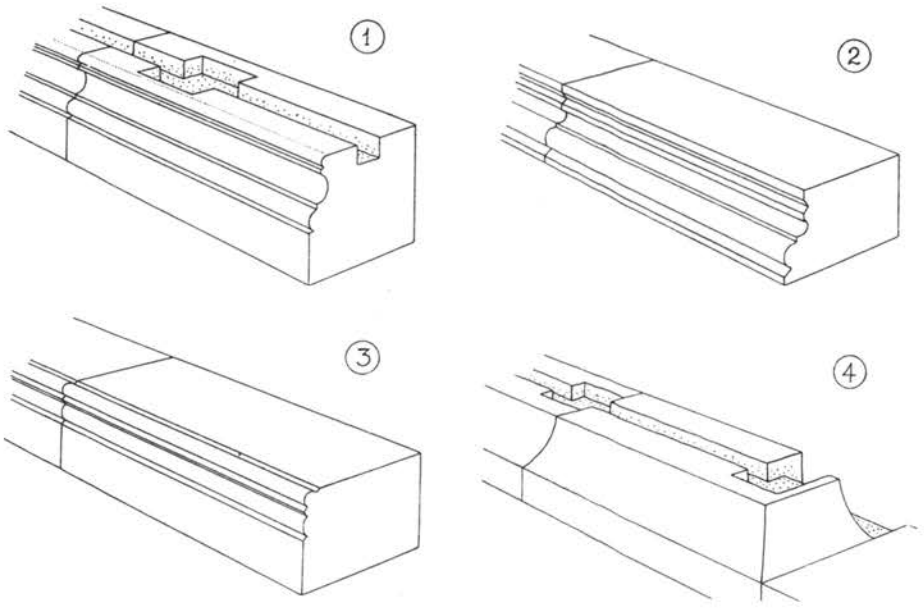

Εἰκ. 495. Διάφοροι τύποι βατήρων τοῦ φράγματος τοῦ ἱερατείου
1 καὶ 2 Φθιωτίδων Θηβῶν 3 Θάσου (σταυρικῆς βασιλικῆς) 4 Βραυρῶνος.

Καὶ δὴ πρῶτον ὁ στυλοβάτης ἐκοσμήθη κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ πλευρὰν διὰ γλυφῶν, ἄλλοτε ὁμοίων πρὸς τὰς τῆς ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως (εἰκ. 495,1.2) (βασιλικαὶ Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β), ἄλλοτε δὲ δι' ἁπλουστέρων κυρτῶν γλυφῶν μετὰ σπείρας (βασιλικὴ Θάσου, εἰκ. 495,3) καὶ ἄλλοτε διὰ καμπύλης ἀποθέσεως καμπτομένης κατὰ τὴν ὡραίαν πύλην (βα-

[1] Ὅμοια ἀκριβῶς κιονόκρανα βλέπομεν καὶ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ ἐθν. μουσείου τῆς Φλωρεντίας (περὶ τὸ 500), εἰκονίζοντος αὐτοκράτειραν κάτωθεν οὐρανίσκου φερομένου ἐπὶ 2 κιόνων· ὅρα εἰκόνα του προχείρως παρὰ DIEHL, Manuel d'art. byz. [2] εἰκ. 180 καὶ παρὰ A. HEISENBERG, Das byzantinische Reich σ. 156.

σιλικὴ Βραυρῶνος, εἰκ. 495,4). Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ἐλαξεύοντο ἐνίοτε, εἰς βάθος 5 – 10 ἑκατοστῶν, ἐγκοπαὶ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν τε πεσσίσκων καὶ τῶν θωρακίων (εἰκ. 459 καὶ 470,1.3). Ἀφ' ἑτέρου οἱ ἐπὶ τῶν πεσσίσκων τεθέντες κιονίσκοι, κατασκευασθέντες χάριν μεγαλυτέρας εὐσταθείας, ὅπου ἦτο δυνατόν, ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μὲ τοὺς πεσσίσκους, ἀπετελέσθησαν ἐξ ἰωνικῆς βάσεως ἢ καὶ ἁπλῆς σπείρας, ἀρραβδώτου, κυλινδρικοῦ[1] συνήθως, κορμοῦ καὶ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, φέροντος συχνὰ ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος κῶνον πίτυος ἢ ἄλλην ἀπόφυσιν (βασιλικαὶ

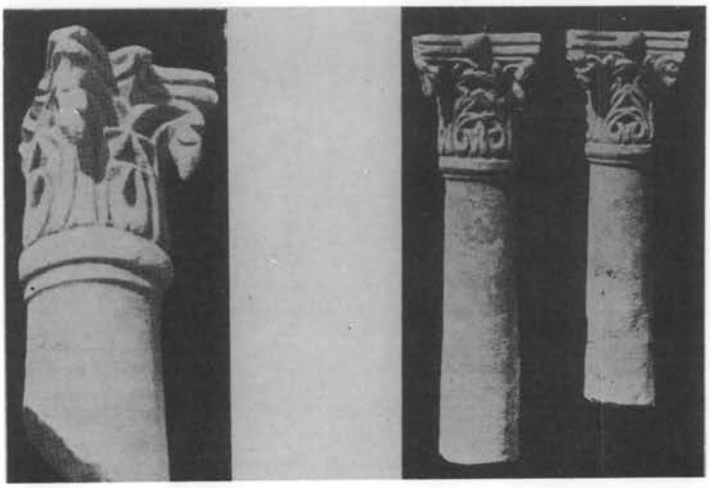

Εἰκ. 496. Κιονόκρανα τῶν κιονίσκων τῆς στοᾶς τοῦ φράγματος: α Ἀφεντέλλη β Θάσου

Ἀφεντέλλη, Θάσου εἰκ. 490 κλπ.). Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων ἦτο μικρόν (1.20 - 1.40 μ.), τῶν δὲ κάτωθεν πεσσίσκων δὲν ὑπερέβαινε συνήθως τὸ 1.20 μ., τὸ ὅλον ὕψος τῆς στοᾶς, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ὕψους τοῦ στυλοβάτου, ἦτο συνήθως μικρότερον τῶν 3,00 μ. Τέλος τὸ ἐπιστύλιον ἀπετελεῖτο ἐκ λεπτῆς δοκοῦ στεφομένης ἄνω ὑπὸ κυματίου (εἰκ. 492, 493).

Μία ἄλλη τροποποίησις τῆς στοᾶς κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα συνίστατο εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς μεσαίας πύλης αὐτῆς διὰ τῆς παρ' αὐτὴν καὶ πρὸ αὐτῆς τοποθετήσεως προστώου ἀποτελεσθέντος ἐκ δύο κιόνων, ἀντιστοιχούντων ἀκριβῶς πρὸς τὰ δύο μεσαῖα στηρίγματα τῆς στοᾶς, μεθ' ὧν οὗτοι οὐ μόνον εἶχον κοινὸν τὸ ὕψος καὶ τὴν μορφὴν ἀλλὰ καὶ συνεδέοντο δι' ἐπι-

[1] Εἰς τὴν ἀδημοσίευτον εἰσέτι βασιλικὴν τῆς Κλειοῦς Λέσβου (β΄ ἡμίσεος τοῦ Ϛ΄ αἰ.) ὁ συναφὴς πρὸς τὸν πεσσίσκον κιονίσκος κατεσκευάσθη ὀκτάγωνος (εἰκ. 479,ω), δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν ὀκταγωνικῶν κιονίσκων τῶν μεσοβυζαντινῶν τέμπλων.

στυλίων, ἀγομένων πρῶτον καθέτως καὶ εἶτα παραλλήλως πρὸς τὴν πρόσοψιν τῆς στοᾶς (εἰκ. 493).

Τὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου τῆς στοᾶς ἐπολλαπλασιάσθησαν ἐσχάτως. Οὕτω μετὰ τετρακιονίου προστύου κατεσκευάσθησαν αἱ βασιλικαί: Φθιωτίδων Θηβῶν Β [1], Σικυῶνος [2], Νικοπόλεως Α [3] καὶ Β [4], Φιλίπ-

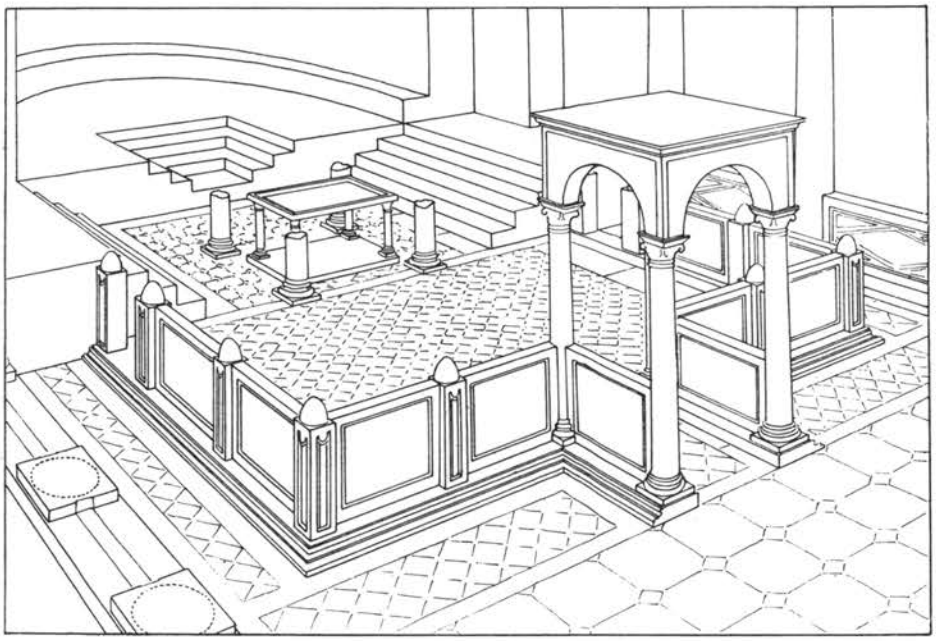

Εἰκ. 497. Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ('Ορλάνδος).

πων [5], 'Ασπίδος Ἄργους (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), Βοσκοχωρίου [6], Σκουτέλας Π. Κορίνθου (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), 'Απολλωνίας τῆς Κυρηναϊκῆς Πενταπόλεως [7] 'Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης [8], Τούμπας [9], Πανόρμου Κρήτης [10] κλπ.

Ἡ ἀπόστασις τῶν κιόνων τοῦ προστύου ἀπὸ τῶν ἀντιστοίχων κιό-

[1] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Αρχ. 'Εφημ. 1929 εἰκ. 17.
[2] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933 σ. 82, εἰκ. 1.
[3] ΑΕ 1929 σ. 206 εἰκ. 37.
[4] Π.Α.Ε 1938 σ, 116 πίν. 1.
[5] LEMERLE, Philippes πίν. 35 - 36.
[6] ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μακεδονικὰ Α' (1940) σ. 9, εἰκ. 1.
[7] J. W. PERKINS, Bull. Soc. Arch. Kopte τ. IX (1943) πίν. I ἡμετέρα εἰκών 147.
[8] ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μακεδονικὰ Β' (1951) σ. 476, 477 καὶ εἰκ. 3,4.
[9] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 177 εἰκ. 9.
[10] Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Π.Α.Ε. 1945 - 48 σ. 114 εἰκ. 1.

νων τῆς στοᾶς ἐποίκιλλε· διότι ἄλλοτε μὲν οὗτοι ἦσαν τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζουν μετὰ τῶν ὄπισθεν αὐτῶν εὑρισκομένων τέλειον τετράγωνον, ἄλλοτε δ' ἐτοποθετοῦντο εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν, ὁπότε τὸ προστῷον ἐλάμβανεν ἐπιμήκη ὀρθογώνιον μορφήν[1] (εἰκ. 472,7). Κατ' ἀμφοτέρας ὅμως τὰς περιπτώσεις ἡ πρὸ τῆς πύλης τοῦ τέμπλου εἴσοδος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐφράσσετο πλαγίως διὰ θωρακίων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐστεγάζετο εἴτε δι' ὁριζοντίου πλακός (εἰκ. 497) εἴτε δι' ἡμισφαιρικοῦ ἢ κυλινδρικοῦ θόλου *(οὐρανίσκου)*. Τὴν διὰ θόλου κάλυψιν τοῦ προστῴου μαρτυρεῖ καὶ

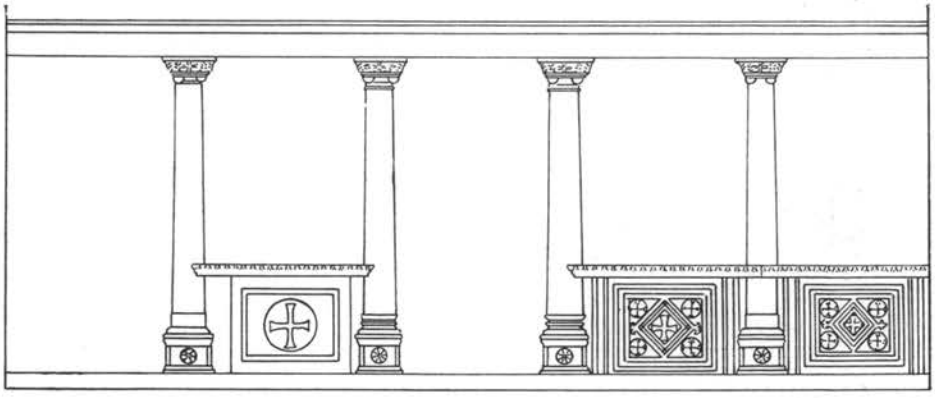

Εἰκ. 498. Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Jewell).

ἡ ἐπὶ τῆς ἐν Πόλᾳ τῆς Ἰστρίας ἐξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης ἀπεικονιζομένη πρόσοψις φράγματος[2], ἥτις μᾶς διδάσκει ἐπίσης, ὅτι τόσον τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ προστῴου κενά, ὅσον καὶ τὰ μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων κιόνων τοῦ τέμπλου, ἐκλείοντο καθ' ὡρισμένας φάσεις τῆς λειτουργίας διὰ *βήλων* ἢ *καταπετασμάτων*. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ πηγαί[3]. Τὰ βῆλα ταῦτα χωριζόμενα ἐν τῷ μέσῳ *(ἀμφίθυρα)* ἀνείλκοντο ἢ συνεκλείοντο ἀναλόγως τῶν φάσεων τῆς λειτουργίας. Πάντως φορηταὶ εἰκόνες μεταξὺ τῶν κιόνων δὲν ἐτίθεντο. Τοῦτο ἐγένετο πολὺ ἀργότερον (ΙΔ΄ αἰ.), ὁπότε καὶ ἡ στοὰ ὠνομάσθη *εἰκονοστάσιον*[4].

Ἐνίοτε ἀντὶ πεσσίσκων φερόντων ὑπεράνω κιονίσκους ἐτίθεντο ἐπὶ

[1] Βασιλικὴ Τιμγκὰδ Ἀλγερίας (Gsell, Mon. Ant. de l'Algérie II εἰκ. 143).

[2] A. Gnirs, ÖJh. XIX/XX, 1919, Beibl. σ. 198 εἰκ. 91.

[3] Χρυσόστομος, 3η ὁμιλία εἰς Ἐφεσίους Ε.Π. 62, στ. 29. Κυριλλος ο Αλεξανδρειας, Ε.Π. 66, στ. 1420.

[4] Ἡ ὀνομασία αὕτη ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρὰ [Ψευδο]κωδινῳ (Ε.Π. 157, στ. 61, Βόννης σ. 44,3). Περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ εἰκονοστασίου βλέπε Holl, Die Entstehung der Bilderwand in der gr. Kirche (Archiv für Religionswiss. IX [1906] σ. 365-384).–Salaville, Echos d'Orient XXXII (1924) 457-581, Bréhier, Atti del V. Congr. Int. di Studi Byzantini VI σ. 48.

τοῦ στυλοβάτου ὁλόσωμοι κίονες μετὰ βάσεως καὶ κιονοκράνου (εἰκ. 498). Ἡ λύσις αὕτη, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ Ε΄ αἰῶνος [1], προετιμᾶτο ἰδίᾳ κατὰ τὸν Γ΄[2], κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ὁποίου ἡ στοὰ ἀντὶ νὰ κάμπτεται ἐν τῷ μέσῳ κλίτει εἰς σχῆμα πεῖ εὐθυγραμμήθη, ἐκταθεῖσα καὶ εἰς τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι δηλαδὴ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Μίαν μεταβατικὴν μορφὴν ἀπὸ τοῦ πειομόρφου φράγματος πρὸς τὸ διαμπερῶς εὐθύγραμμον παρουσιάζουσιν αἱ βασιλικαὶ τῶν Προπυλαίων καὶ Ἁγ. Πέτρου καὶ

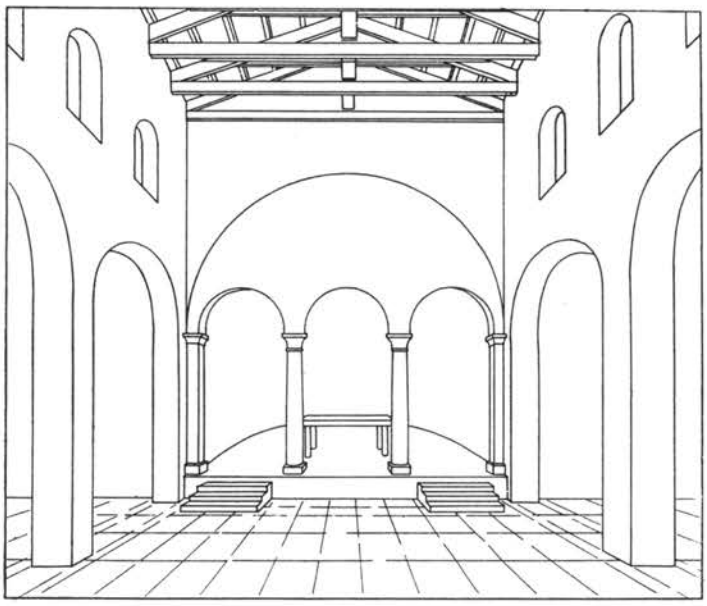

Εἰκ. 499. Στοὰ-φράγμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπενιὰν τῆς Ἀλγερίας (Ὀρλάνδος).

Παύλου τῶν Γεράσων [3] (μέσων τοῦ Γ΄ αἰῶνος), εἰς τὰς ὁποίας αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ πεῖ κάμπτονται πρὸς Β καὶ πρὸς Ν βαίνουσαι παραλλήλως πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ φράγματος μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 472,9.10). Ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ τῶν στύλων τοῦ εὐθυγράμμου φράγματος ἐτίθεντο καὶ πάλιν γλυπτὰ θωράκια, ὠνομάζοντο ταῦτα ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν *διάστυλα* [4], κατὰ συνεκδοχὴν δὲ καὶ τὸ ὅλον διάστυλα. Ὠνομάζετο

[1] Βασιλικαί: Φθιωτίδων Θηβῶν Β (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929, σ. 224 εἰκ. 53).

[2] Καταπολιανὴ Πάρου (JEWELL – HASLUCK, ἔ.ἀ. σ. 37 εἰκ. 30), Torcello (H. HOLTZINGER, Die altchr. Architektur, 1889, σ. 159 εἰκ. 107).

[3] CROWFOOT, Early churches in Palestine εἰκ. 12 καὶ 14.

[4] ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ε.Π. 155, στ. 345 C.D καὶ 704 C: *τῶν κιγκλίδων ἤτοι τῶν διαστύλων*. ΜΕΣΣΑΡΙΤΗΣ, σ. 35-36 (ἔκδ. Heisenberg). Πρβλ. DU CANGE, Gloss. inf. graec. ἐν λέξει *διάστυλα*.

δ΄ ἐπίσης ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰῶνος ἡ στοὰ καὶ *τέμβλον* [1] ἢ *τέμπλον (templum)* [2].

Ἰδιαιτέρα διάταξις στοᾶς φράγματος φαίνεται, ὅτι ἐφηρμόσθη εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Ρώμης, ἔνθα ὑπῆρχον ὄχι μόνον χαμηλὰ θωράκια ἀλλὰ πρὸ αὐτῶν μία σειρὰ ἓξ κιόνων, τοὺς ὁποίους κατὰ τὸν LIBER PONT. ROMA-

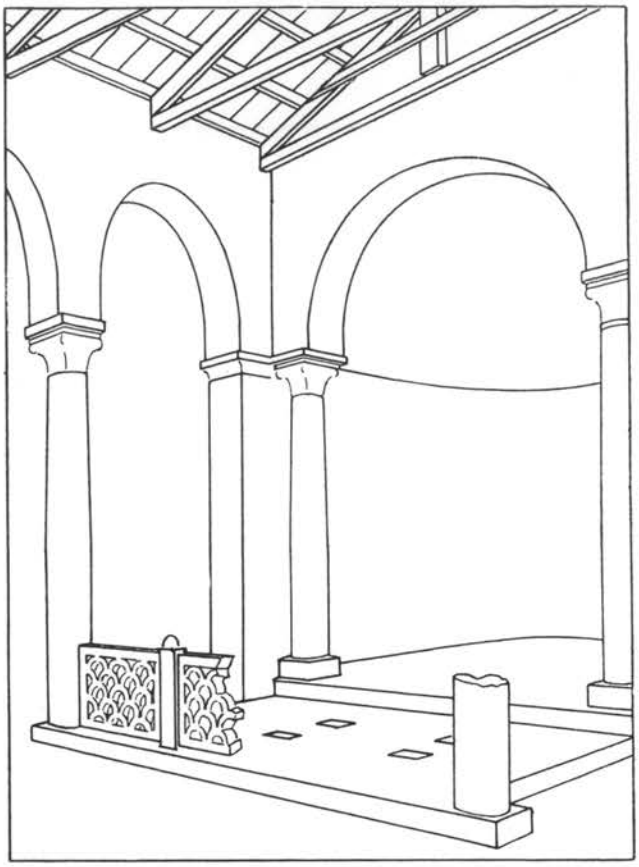

Εἰκ. 500. Χαμηλὸν φράγμα ἱερατείου πρὸ τῆς μετὰ θριαμβευτικῆς ἁψῖδος κόγχης τοῦ ἱεροῦ βασιλικῆς τῆς Ἀλγερίας.

NUS [3], ἐχάρισεν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Πέτρου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, κομίσας αὐτοὺς ἐξ Ἑλλάδος. Οἱ κίονες ἐκοσμοῦντο μὲ φύλλα ἀμπέλου (columnae vitineae) καὶ πτηνά. Ἐπ' αὐτῶν ἔβαινεν ἐπιστύλιον, ἐφ' οὗ πλούσια ἐπιθήματα ἀνεδείκνυον τὸν ἱερώτατον χαρακτῆρα τοῦ τόπου. Ἑτέρους

[1] ΘΕΟΔ. ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ (Ε.Π. 99, 1796).

[2] Τυπικὸν Μ. Κεχαριτωμένης (Ε.Π. 127 σ 1084).

[3] Ἐν Βίῳ Συλβέστρου ἔκδ. Mommsen σ. 57,6

ἔξ κίονας προσέφερεν εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν ὁ ἔξαρχος Εὐτύχιος ἐπὶ Πάπα Γρηγορίου τοῦ III (731 - 741).

Τέλος, πρωτότυπον μορφὴν φράγματος, ὄχι ὅμως τοῦ πρεσβυτερίου ἀλλὰ τῆς ὑψωμένης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐτίθετο ἐνίοτε καὶ ἡ ἁγ. τράπεζα ,παρουσιάζουσι βασιλικαί τινες τῆς Ἀλγερίας[1]. Εἰς ταύτας ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὴν χορδὴν τῆς κόγχης δύο κίονες, οἵτινες μετὰ τῶν δύο κατὰ τ' ἄκρα τῆς χορδῆς κατασκευαζομένων παραστάδων ἢ ἡμικιόνων ἐβάσταζον τρία τόξα (εἰκ. 499) φέροντα ὑπεράνω αὐτῶν κτιστὸν ἡμικυκλικὸν τοῖχον, χρήσιμον διὰ τὴν στήριξιν τοῦ μετωπιαίου τόξου. Θωράκια μεταξὺ τῶν μέσων κιόνων φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχον. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου, τὸ ὁποῖον πολὺ συχνὰ ἐμφανίζεται εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς (εἰκ. 500).

Δ. Η ΣΟΛΕΑ

Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν ἡ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος θύρα τοῦ ἁγ. Βήματος ἐκοσμεῖτο συχνὰ κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα εἴτε δι' ἁπλοῦ ὑψηλοῦ τόξου, εἴτε διὰ μικροῦ τετρακιονίου προστώου. Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος ὁ εὐθὺς πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ φράγματος χῶρος τοῦ μέσου κλίτους κατελήφθη εἴτε ὑπὸ στενοῦ καὶ ἐπιμήκους διαδρόμου, ἀρχομένου ἀπὸ τῆς μεσαίας πύλης καὶ προχωροῦντος ἀρκετὰ μέτρα πρὸς Δυσμὰς φθάνοντος δ' ἐνίοτε καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ ἄμβωνος[2], εἴτε ὑπὸ εὐρέος, ὀρθογωνίου προθαλάμου. Τόσον ὁ στενὸς διάδρομος, ὅσον καὶ ὁ ὀρθογώνιος προθάλαμος εἶχον καὶ αὐτοὶ τὸ δάπεδόν των ὑψωμένον, ὅπως καὶ τὸ πρεσβυτέριον, κατὰ μίαν ὑψηλὴν βαθμίδα ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ μέσου κλίτους, περιεβάλλοντο δὲ καὶ διὰ κιγκλίδων. Ἐπίσης ὅ τε στενὸς διάδρομος καὶ ὁ εὐρὺς ὀρθογώνιος προθάλαμος ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἄλλοτε μὲν *σολέα*[3]

[1] Βασιλικαί: Μπενιάν (εἰκ. 499), Λαμπέσης, Τιγκζιρτ κλπ. (ST. GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II εἰκ. 117, 128, 137, 140).

[2] Βασιλικαί: Ἐφέσου (FR. KNOLL, Die Marienkirche in Ephesos (Forschungen in Ephesos IV, 1 σ. 63, εἰκ. 75), Σερρῶν, Ἔκφρασις ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΕΔΙΑΣΙΜΟΥ (*Ὀρλάνδος*, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ΄ 1949 σ. 265 εἰκ. 4), Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου KAUFMANN, Die Menasstadt, Leipzig 1910, εἰκ. 22), Δερμὲς Τυνισίας (GAUCKLER, Basil. chrét. de Tunisie πίν. I), Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως Π. ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρασις στ. 235.

[3] Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Βασ. Τάξ. (Vogt) σ. 11,13 - 12,30 - 13,1 - 59,32 - 60,3 - 67,11.12 - 69, 16 - 95,22 - 104,14 - 117,22.23.28.31 - 118,9 - 123,2 - 140,1 - 146,29 - 173,8 9. - ΣΥΜΕΩΝ Ο ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, 631,8 - 704,12 (Βόννης). ΝΙΚΗΤΑΣ Ὁ ΠΑΦΛΑΓΩΝ (Ε. Π. 105, 536A (Βίος Ἁγ. Ἰγνατίου) - ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΜΑΡΤΩΛΟΣ, Ε.Π. 110, 856C, 1013 A - ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογρ. 681,18 (Βόννης)—ΜΙΧ. ΓΛΥΚΑΣ, 498,7 506,20 (Βόννης) - Μ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, *Goar*, Venetiis 1730, σ. 208 καὶ 242. Ἡ λέξις εἶναι πάντως λατινικῆς προελεύσεως γράφεται δ' ἡ μὲν πρώτη συλλαβή της ὁτὲ δι' ο καὶ ὁτὲ δι' ω, ἡ δὲ παραλήγουσα αὐτῆς ὁτὲ δι' ε καὶ ὁτὲ διὰ τῆς διφθόγγου αι.

ἢ *σολία*[1] ἄλλοτε δὲ *σολέας*[2] ἢ *σολείας*[3] ἢ *σωλεῖος*[4] ἢ *σολεῖον*[5], ἐνίοτε δὲ *σωλεὺς*[6] ἢ καὶ *σωλήν*[7].

Καὶ τὸ μὲν στενόμηκες σχῆμα τῆς σολέας συνάγεται α) ἐκ τῆς ἐκφράσεως τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας ὑπὸ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ (στ. 235), ἔνθα ἡ σολέα παραβάλλεται πρὸς *ἰσθμόν* καὶ β) ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ [Ψευδο]ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ[8], ὅστις χαρακτηρίζει τὴν σολέαν ὡς «*ποταμὸν πυρός, χωρίζοντα τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐκ τῶν δικαίων*». Ἡ δὲ ὕπαρξις εὐρείας, δίκην προθαλάμου, ὀρθογωνίου σολέας συνάγεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ χωρίων τῶν συγγραφέων: Σωζομενοῦ, Κ. Πορφυρογεννήτου, Παχυμέρους, Καντακουζηνοῦ καὶ Κωδινοῦ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων μνημείων. Καὶ ἐκ μὲν τοῦ ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ[9], διδασκόμεθα «*τόπον εἶναι τοῦ βασιλέως... τὸν πρὸ τῶν δρυφάκτων τοῦ ἱερατείου*» καὶ ὅτι «*ταύτην τὴν παράδοσιν ἐπήνεσε Θεοδόσιος ὁ βασιλεύς* (379-395) *καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἐκράτυναν καὶ ἐξ ἐκείνου νυνὶ φυλαττομένην ὁρῶμεν*». Συνάγεται λοιπὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ εὐρεῖα σολέα — διότι εἰς τὴν στενομήκη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τοποθετηθῶσι θρόνοι — ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τοῦ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ[10] μανθάνομεν, ὅτι ἐπὶ τῆς σολέας ὄχι μόνον τῶν αὐτοκρατόρων οἱ θρόνοι ἦσαν ἱδρυμένοι — ἀργότερον δὲ καὶ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἢ τοῦ πατριάρχου — ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐπ' αὐτῆς ἵσταντο καὶ

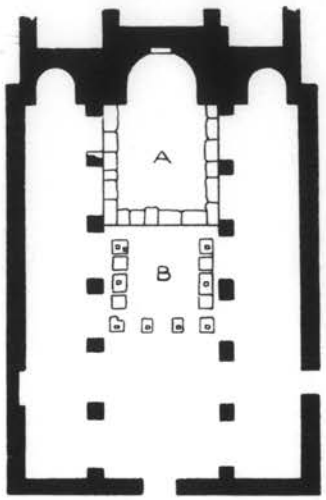

Εἰκ. 501. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Κάβρ - Χιρὰμ τῆς Φοινίκης (Renan).

[1] ΒΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ XI,2 (De Boor) - DMITRIEWSKIJ, Τυπικά, Κίεβον 1885, σ. 35, [Ψευδο]ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, Ε.Π. 87,Γ 3985A (σωλεία). Ἐν Μεγίστῃ τῆς Δωδεκανήσου καὶ σήμερον εἰσέτι ὁ ἀμέσως πρὸ τοῦ εἰκονοστασίου χῶρος ὀνομάζεται σολία ἢ σολιά.

[2] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ε.Π. 155, 345B — ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 173,1 (Βόννης) - ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, I, 41 (σ. 198,22 Βόννης) - [Ψευδο]ΚΩΔΙΝΟΣ, 91,6 - 92,1 - 94,8.9 (Βόννης) - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 142,10.22 - 144,1,18 (Βόννης).

[3] ΚΕΔΡΗΝΟΣ παρὰ *Allatius*, De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum II, Παρίσιοι 1646, σ. 171.

[4] [Ψευδο]ΚΩΔΙΝΟΣ, 92,11 (Βόννης).

[5] Μ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, ἔκδ. *Goar*, Venetiis 1730, σ. 15α.

[6] ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Περὶ Χειροτ. Ε.Π. 155, 412 C.

[7] ΘΕΟΔ. ΠΕΔΙΑΣΙΜΟΥ, Ἔκφρασις ἐν *Λάμπρου* Ν. Ἑλληνομνήμ. τ. 15 (1911) σ. 172 πβλ. καὶ *Ὀρλάνδου*, Ἐ.Ε.Β. Σπ. τ. ΙΘ΄ (1949) σ. 265.

[8] Ε.Π. 87 Γ στ. 3985A.

[9] Ἐκκλησ. Ἱστ. VII, 25 (Ε.Π. 67, 1496B).

[10] Βασιλ. Τάξεως σ. 117,30 (Vogt).

οἱ ἀνώτεροι ὀφφικιοῦχοι «*οἱ ἄρχοντες τοῦ κουβουκλίου*». Τέλος ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφορούμεθα, ὅτι ἐπὶ τῆς σολέας ἵσταντο οἱ ὑποδιάκονοι [1] καὶ οἱ ἀναγνῶσται [2], ἐξ οὗ καὶ *βῆμα τῶν ἀναγνωστῶν* [3] ὠνομάζετο καὶ αὕτη πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τοῦ καθ' αὐτὸ βήματος δηλ. τοῦ πρεσβυτερίου.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπὸ τοῦ Ε. RENAN [4] μελετηθεῖσα βασιλικὴ τοῦ Κάβρ-Χιρὰμ τῆς Φοινίκης (Γ' αἰ.) παρουσιάζει εὑρεῖαν ὀρθογώνιον σολέαν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος (εἰκ. 501), ὁμοίως δὲ καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ

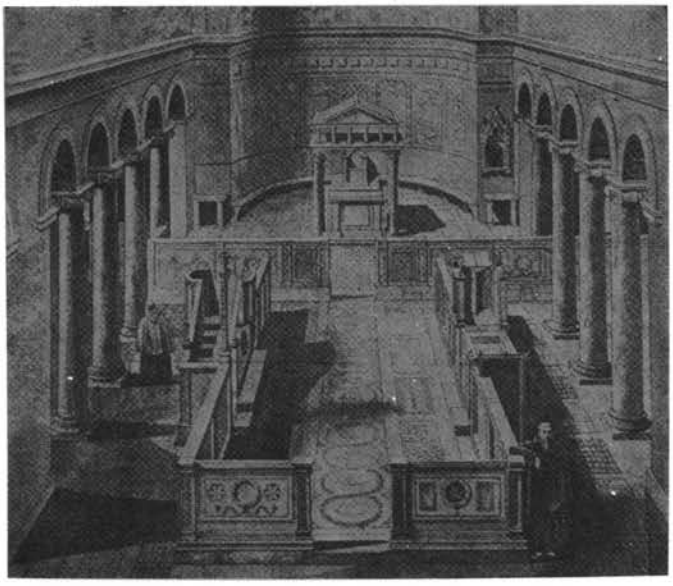

Εἰκ. 502. Ἡ schola cantorum τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος (Schultze).

Κερμπέτ-Γκιδρὰ [5] τῆς Ἀλγερίας φέρει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κλίτους ὀρθογώνιον περίφρακτον χῶρον, ὅστις εἶναι πιθανώτατα σολέα.

Εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι τόσον ἡ στενομήκης ὅσον καὶ ἡ εὐρεῖα σολέα περιεβάλλοντο ὑπὸ κιγκλίδων, αἵτινες ἀρχικῶς θὰ ἦσαν καὶ αὐταὶ πιθανῶς ξύλιναι ἢ μεταλλικαί, ἀργότερον δὲ λίθιναι, ἀποτελεσθεῖσαι ἐκ πεσσίσκων καὶ μεταξὺ αὐτῶν θωρακίων (εἰκ. 502). Οἱ πεσσίσκοι δ' οὗτοι ἄλλοτε

[1] DMITRIEWSKIJ, Τυπικά, Κίεβον 1885, σ. 35.
[2] ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (Ε.Π. 155, 345Β).
[3] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ε.Π. 67, 1946 - ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ε.Π. 155, 345Β.
[4] Mission de Phénicie, Atlas πίν. XLIX πβλ. D.A.C.L. ἐν λέξει Kabr-Hiram.
[5] ST. GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II σ. 207 εἰκ. 124.

μὲν ἦσαν ἁπλοῖ, ἄλλοτε δὲ κατεσκευάζοντο, ὡς καὶ οἱ τοῦ πρεσβυτερίου, μετὰ συμφυῶν κιονίσκων, οἵτινες ὀνομάζονται ὑπὸ τῶν συγγραφέων αἱ *σωλαῖαι* [1] ἢ *σωλεῖαι* [2]. Εἰς τὴν ἰουστινιάνειον Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ κιονίσκοι τῆς σολέας κατεσκευάσθησαν ἐξ ὀνυχίτου λίθου [3], τούτου δ' ἕνεκα καὶ ὁ ΜΙΧ. Γ'ΛΥΚΑΣ [4] χαρακτηρίζει τὴν σολέαν ταύτην ὡς «πολύτιμον» [5].

Χρῆσις τῆς σολέας ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα μάλιστα αὕτη συνεδυάσθη καὶ πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ μέχρι σήμερον ἰσχύουσα ὀνομασία αὐτῆς ὡς «σχολῆς τῶν ψαλτῶν» (schola cantorum). Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτου συνδυασμοῦ διατηρήσαντα μέχρι σήμερον τὴν γενικήν των μορφήν, ὑποστάντα ὅμως ἀλλαγὰς εἰς τὰ καθ' ἕκαστον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, παρέχουσιν ἡ ἐν Ρώμῃ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος [6] (εἰκ. 502) καὶ ἡ ἐν Ρώμῃ ἐπίσης Παναγία τοῦ Κοσμιδίου [7] (Sta Maria in Cosmedin).

Ε'. Ο ΑΜΒΩΝ

Πλὴν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο ἐπὶ τῆς ἁγ. τραπέζης, ἐγίνετο ἐν τῷ ναῷ διὰ κληρικῶν καὶ διδασκαλία τῶν πιστῶν, συνισταμένη εἰς ἀναγνώσεις τῶν ἁγίων γραφῶν, κήρυγμα κλπ. Τὰ ἀναγνώσματα λοιπὸν καὶ τὰ κηρύγματα ταῦτα ἀπηγγέλλοντο συνήθως ἀπὸ ὑψηλοῦ τινος κατασκευάσματος, ξυλίνου πιθανώτατα ἀρχικῶς, λιθίνου δ' ἀργότερον, ἱδρυομένου εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τοῦ νάρθηκος χῶρον τοῦ μέσου κλίτους, τὸν ὁποῖον οἱ Λατῖνοι ὠνόμαζον *quadratum populi*. Ἐπὶ τούτου λοιπὸν τοῦ ὑψηλοῦ κατασκευάσματος ἵστατο ὁ ἀναγινώσκων ἢ ὁ ὁμιλῶν, ἵνα γίνεται καλύτερον ἀκουστὸς καὶ ὁρατὸς ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα. Ἐπειδὴ δ' εἰς αὐτὸ ἀνέβαινον διὰ κλίμακος ὠνομάσθη τὸ κατασκεύασμα *ἄμβων* [8], ἐνίοτε δὲ καὶ *βῆμα*

[1] ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΜΑΡΤΩΛΟΣ, εἰς Λέοντα τὸν Ἀρμένιον (Ε.Π. 110 836 D).

[2] ΚΕΔΡΗΝΟΣ παρὰ *Allatius*, De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum II, Παρίσιοι 1646, σ. 171.

[3] ΚΕΔΡΗΝΟΣ παρὰ *Allatius* ἔ. ἀ.

[4] 506,20 (Βόννης)· πβλ.. ΚΩΔΙΝΟΝ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 144,1 (Βόννης) *(πολυτίμητος)*.

[5] Ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Περὶ Ἁγ. Σοφίας, 142,10 Βόννης) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησε «*τὸν ἄμβωνα καὶ τὸν σολέαν χρυσᾶ*» μὲ «*σαρδόνυχας καὶ σαπφείρους λίθους διὰ μαρμάρων καὶ χρυσίου χυμευτοῦ*», ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν Ἰουστῖνος (ΚΩΔΙΝΟΣ, αὐτόθι 144,18) «*μὴ δυνάμενος ποιῆσαι καθὼς ἦσαν πρότερον* (δηλ. πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ τρούλλου) *ἐποίησεν ὡς ὁρᾶται νῦν ἀργυρένδυτον*».

[6] HOLTZINGER, Altchr. und byz. Architektur, Stuttgart 1889, σ. 174 εἰκ. 117.

[7] Κάτοψις παρὰ HOLTZINGER, ἔ. ἀ. σ. 42 εἰκ. 27.

[8] ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ, Ἔκφρ. στ. 210, Ἡ λέξις ἁπαντᾷ τὸ πρῶτον εἰς τὸν 15ον κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου τοῦ 371 μ.Χ. (ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. ΙΙΙ σ. 184).

τῶν ἀναγνωστῶν [1], ἀργότερον δέ, λόγῳ τοῦ ὕψους καὶ τοῦ σχήματος αὐτοῦ, καὶ *πύργος* [2].

Χρῆσις τοῦ ὑψηλοῦ βήματος μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ [3], αἵτινες λέγουσι: «*μέσος δὲ ὁ ἀναγνώστης ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἑστὼς ἀναγινωσκέτω τὰ Μωσέως*». Καὶ τοῦ [Ψευδο]ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ [4] δὲ ἡ λειτουργία ἀναφέρει ἀντὶ τοῦ ἀναγνώστου τὸν διάκονον κηρύττοντα ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος: «*ὁ διάκονος ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἀνελθὼν κηρυττέτω*».

Εἴς τινας περιπτώσεις ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὡμίλει καὶ ὁ ἐπίσκοπος [5] ἢ εἷς πρεσβύτερος [6], ὁσάκις δὲν ἔπραττε τοῦτο ἀπὸ τῆς ἐν τῷ συνθρόνῳ θέσεως αὐτοῦ, ἥτις, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἀπεκρύπτετο συνήθως ὑπὸ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου καὶ τοῦ φράγματος τοῦ ἱερατείου [7].

Τέλος ὁ ἄμβων ἐχρησίμευε καὶ ὡς τόπος, ἔνθα ἵσταντο οἱ ψάλται, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ 15ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου, ὅστις διελάμβανε «*περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων, καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων, ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν ἐκκλησίᾳ* [8]». Καὶ τὸ Μ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ [9] ὁμοίως ὁμιλεῖ περὶ καθόδου τῶν ψαλτῶν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος μετὰ τὸ τρισάγιον. Καὶ λειτουργία τις προσέτι τοῦ Ζ΄ αἰῶνος λέγει, ὅτι οἱ ψάλται ψάλλουσιν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος [10]. Εἰς δὲ τὸ ΤΥΠΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ [11] (ἀρχῶν Η΄ αἰ.) ἀναγινώσκομεν (σ. 192 στ. 9): «*καὶ εὐθὺς ἀναβαίνουσιν οἱ ψάλται ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος*» καὶ περαιτέρω (σ. 203 στ. 9): «*καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν ταύτην ἵστανται οἱ ψάλται ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ψάλλοντες*». Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς ἐκφράσεως ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ

---

[1] ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII,5 (Ε.Π. 67, 1528). ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. XIV, 10 (Ε.Π. 146, 1088 C).

[2] ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 52. Πβλ. καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος τῆς μητροπόλεως τῆς Ραβέννας (εἰκ. 521) λατινικὴν ἐπιγραφήν: *Servus XPI Agnellus episc(opus) hunc pyrgum fecit.*

[3] II,57. F. E. BRIGHTMAN, Liturgies Eastern and Western σ. 29. – J. QUASTEN, Monum. Lit. Vet. σ. 182.

[4] BRIGHTMAN, ἔ. ἀ. σ. 3 – QUASTEN, ἔ. ἀ. σ. 199.

[5] Ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος συνήθιζε νὰ ὁμιλῇ ὁ Χρυσόστομος «*χάριν τοῦ ἐξακούεσθαι*», ὡς μαρτυρεῖ ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ (Ἐκκλ.Ἱστ. VI, 5. Ε.Π. 67, 673B). Καὶ ἐν τῇ Δύσει δ' ὡσαύτως συνηθίζετο ἡ ἀπ' ἄμβωνος ὁμιλία τῶν ἐπισκόπων (PAULINUS, Vita S. Ambrosii κεφ. 18 = Λ. Π. 14 στ. 35). Πβλ. καὶ τὸ Μ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ (*Goar*, Venetis 1530, σ. 279), τὴν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ρηθεῖσαν ὁμιλίαν τοῦ Πατριάρχου ΦΩΤΙΟΥ (Θεολογία ΚΕ΄, 193 ἑ.) καὶ [Ψευδο]ΚΩΔΙΝΟΝ 89,20 (Βόννης).

[6] AUGUSTINUS, Serm. 137 σ. XI (Λ. Π. 38,761).

[7] Τούτου ἕνεκα καὶ ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὸ τὸ σύνθρονον ἐκαλεῖτο ἐνίοτε καὶ βῆμα (tribunal). PRUDENTIUS, Peristephanon XI, 225.

[8] ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα κλπ. τ. III (1883) σ. 184.

[9] *Goar* σ. 251. Εἰς χειροτονίαν ἐπισκόπου.

[10] BRIGHTMAN, Liturgies Eastern and Western σ. 535.

[11] ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας σ. 192 καὶ 203.

ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ[1] συνάγεται, ὅτι μέρος τι τοὐλάχιστον τῶν ψαλτῶν ἵστατο κάτωθεν τοῦ ὑψηλοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Σοφίας. Ὡσαύτως καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΤΟΥΡΩΝΗΣ[2] ἀναφέρει, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἔψαλλον οἱ ψάλται[3]. Πολὺ ἀργότερον ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἀνεγίνωσκε τὸ Εὐαγγέλιον ὁ διάκονος, τότε δ' ὁ ἄμβων ἀπέκτησε τὴν συμβολικήν του σημασίαν[4].

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι ὅσα ἐκ τῶν πηγῶν διδασκόμεθα περὶ τοῦ ἄμβωνος. Τὰς πληροφορίας ὅμως ταύτας ἦλθον πλουσίως νὰ διαφωτίσουν καὶ συμπληρώσουν ἡ μελέτη τῶν μνημείων καὶ τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν γενόμενα εὑρήματα. Οὕτω ἐξ αὐτῶν ἐμάθομεν, ὅτι εἰς τὴν Τυνισίαν καὶ τὴν Ἀλγερίαν σταθερὸς λίθινος ἄμβων δὲν συνηθίζετο, πιθανολογεῖται δὲ μόνον ἡ ὕπαρξις ξυλίνου[5]. Ἀφ' ἑτέρου ἐξηκριβώθη ὅτι εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Παλαιστίνης[6] ὁ ἄμβων ἦτο προσιτὸς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φράγματος, ἀπετέλει δὲ τρόπον τινὰ στενὴν προέκτασιν τοῦ χώρου τοῦ ἱερατείου πρὸς δυσμάς, πρᾶγμα, ὅπερ συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ[7], ὁριζόμενα, καθ' ἃ τὸ βῆμα τῶν ἀναγινωσκόντων πρέπει μὲν νὰ εἶναι χωριστὸν ἀπὸ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, νὰ μὴ ἀπέχῃ ὅμως πολὺ ταύτης. Συνηνωμένος πρὸς τὸ φράγμα τοῦ ἱερατείου ἄμβων οὐχὶ ὅμως πρὸς νότον ἀλλ' εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ φράγματος συναντᾶται καὶ εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Ἀδριατικῆς (Μητροπόλεως Grado[8] εἰκ. 508, Κάστρου Mulga[9] καὶ Σάλωνος[10]). Ἐξηκριβώθη ὡσαύτως—καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιον—ὅτι εἰς τὰς συριακὰς βασιλικὰς δὲν ὑπάρχει καθαυτὸ ἄμβων, ἀλλὰ μέγα ὀρθογώνιον ἔξαρμα ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους, περατούμενον πρὸς δυσμὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἐξέδραν[11], ἐντὸς τῆς

---

[1] Ἔκφρασις Ἁγίας Σοφίας στ. 105 - 112, FRIEDLÄNDER, P. Silentiarius, σ. 300.

[2] Mirac. I, κεφ. 94 De gloria martyrum (Λ.Π. 71. στ. 787).

[3] Σημειωτέον ὅτι ἀργότερον ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγ. Σοφίας ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἐγίνετο καὶ ἡ στέψις αὐτοκρατόρων, ὡς π. χ. τοῦ Ἡρακλείου (610), τοῦ Σταυρακίου (796), Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου (813) καὶ ἄλλων. Πβλ. ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΤΟΝ ΑΜΑΡΤΩΛΟΝ, Ε.Π. 110, 953 C, ΘΕΟΦΑΝΗ, σ. 768 (Βόννης), Μ. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ (*Goar*, Venetiis 1730, σ. 726) καὶ [Ψευδο]ΚΩΔΙΝΟΝ 89,20 (Βόννης).

[4] ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Μυσταγωγ. (Ε.Π. 155, 708 B). INNOCENTIUS III, Lib. miss. III κεφ. 33.

[5] GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 149.

[6] Γεράσων: Βασιλικαὶ Προφητῶν, Ἀποστόλων, Μητροπόλεως, Ἁγ. Θεοδώρων καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (CROWFOOT, Gerasa city of the Decapolis σ. 184 καὶ Early churches in Palestine εἰκ. 8,12,13,19) καὶ Ὄρους Ναβαῦ (S. SALLER, Rev. Biblique 1934 σ. 120 - 127 καὶ πίν. VI).

[7] QUASTEN, Mon. lit. vet. σ. 239.

[8] GERBER, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens σ. 28 καὶ 30.

[9] GERBER, ἔ. ἀ. σ. 16 εἰκ. 14.

[10] E. DYGGVE - BRÖNDSTED, Recherches à Salone, I, Copenhague 1928, σ. 92 εἰκ. 80.

[11] Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Σεργιουπόλεως ἔξαρμα, ὑψούμενον κατὰ 1.80 μ.

ὁποίας ὑπάρχει καὶ ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου[1]. Εἰς τὸ ἔξαρμα τοῦτο θὰ ἵσταντο οἱ ἀναγνῶσται καὶ οἱ ψάλται, εἴς τινας δὲ περιπτώσεις καὶ ὁ ἀνώτερος κλῆρος.

Τέλος διεπιστώθη ὅτι εἰς τὰς χώρας τῆς ἑλληνιστικῆς ἐπιρροῆς ὑπάρχει κατὰ κανόνα ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους ἄμβων μόνιμος καὶ ἀνεξάρτητος, οὐδέποτε ἡνωμένος πρὸς τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου.

Ὑλικὸν καὶ τρόπος κατασκευῆς. Οἱ ἄμβωνες κατεσκευάζοντο ἄλλοτε κτιστοί, μὲ ἐπένδυσιν ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν (βασιλικαὶ Δαφνουσίων,

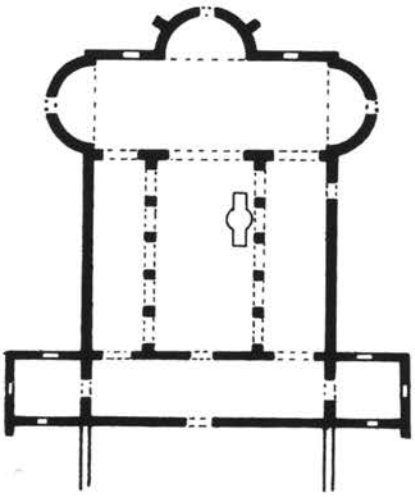

Εἰκ. 503. Ἡ βασιλικὴ τῆς Παραμυθιᾶς μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Νότον.

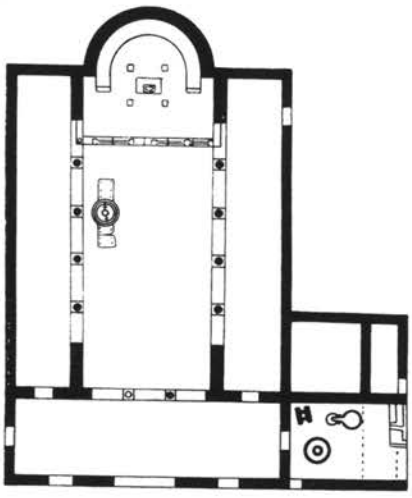

Εἰκ. 504. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Λαυρ. Ὀλύμπου μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Βορρᾶν.

Νικοπόλεως Β, Φιλίππων, Φθιωτίδων Θηβῶν Α κλπ.) ἄλλοτε δ' ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ μαρμάρου, μονόλιθοι[2] ἢ ἐκ πλειόνων τεμαχίων. Τὸ μάρμαρόν

ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ μέσου κλίτους, ἀπετέλει πιθανώτατα τοιοῦτον ἄμβωνα. Ὑπὸ τῶν μελετητῶν του ὅμως H. SPANNER καὶ S. GUYER θεωρεῖται ὡς «σχολὴ τῶν ψαλτῶν» (schola cantorum) (Rusapha, Die Wallfahrsstadt des heiligen Sergios, Berlin 1926, πίν. 13 καὶ 17). Ἄλλα Συριακὰ παραδείγματα τοιούτων ἀμβώνων ἢ ἐξεδρῶν, ὡς τὰς ἀποκαλεῖ, παρέχει ὁ BUTLER, Northern Syria σ. 69, 70, 317, 324 καὶ Early Churches in Syria εἰκ. 31,68,173. Ὁμοίαν δὲ πιθανῶς διάταξιν παρουσίαζε καὶ ἡ Ἁγ. Θέκλα τοῦ Μεριαμλίκ (M.A.M.A. II σ. 21· πρβλ. καὶ LEMERLE, Philippes σ. 359 σημ .3).

[1] Ὅρα σχετικῶς τὴν μελέτην τοῦ J. LASSUS καὶ G. TCHALENKO, Les ambons Syriens ἐν Cahiers Archéologiques V (1951) σ. 75 - 122 καὶ τὰ κατωτέρω (σ, 563) ἐκτιθέμενα.

[2] Ἄμβωνες: Ἀχειροποιήτου, Ἁγ. Μηνᾶ καὶ Ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης. Μονόλιθον ἐπίσης ἄμβωνα ἀναφέρει καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΤΟΥΡΩΝΗΣ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Κυπριανοῦ (Miracl I, κεφ. 94 De gloria martyrum = Λ. Π. 71 στ. 787).

των ἦτο συνήθως λευκόν (Προκοννήσιον), ἐνίοτε ὅμως καὶ ἔγχρωμον [1].

Εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις ἐγίνετο χρῆσις καὶ πολυτιμοτέρων ὑλικῶν, οἷον ἀργύρου [2], χρυσοῦ [3], ἐλέφαντος, ἀκόμη δὲ καὶ πολυτίμων λίθων· Οὕτω ὁ ἄμβων τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως

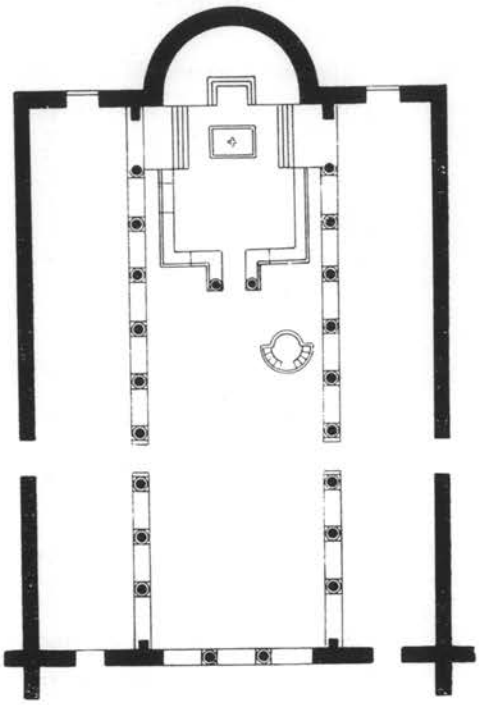

Εἰκ. 505. Ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Νότον.

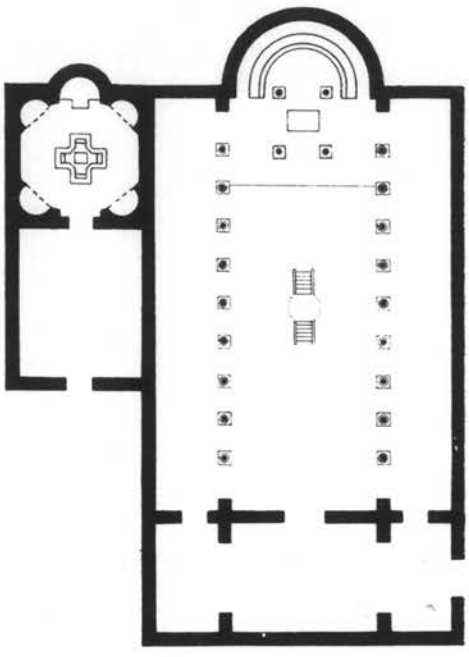

Εἰκ. 506. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ μὲ τὸν ἄμβωνα εἰς τὸν ἄξονα.

ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ πολυχρώμων μαρμάρων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον ἐμβληθῆ πολύτιμοι λίθοι [4].

Θέσις. Ὁ ἐλευθέρως ἱστάμενος ἑλληνιστικὸς ἄμβων ἐτοποθετεῖτο γενικῶς ἐντὸς μὲν τοῦ μέσου κλίτους πλησιέστερον ὅμως πρὸς τὸ πρεσβυτέριον παρὰ πρὸς τὸν νάρθηκα. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἱδρύετο εἰς τὸ νότιον ἥμισυ

[1] Ἡ σωζομένη εἰσέτι κλῖμαξ τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Λαρίσης εἶναι κατεσκευασμένη ἐκ πρασινωποῦ ἀτρακίου λίθου.

[2] ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 144,18 (Βόννης) *(ἀργυρένδυτος)*.

[3] ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 188. ΚΩΔΙΝΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 142,10 (Βόννης).

[4] ΚΩΔΙΝΟΣ, ἔ. ἀ. 142,10.

τοῦ μέσου κλίτους[1] (εἰκ. 503,505) — ὅπερ καὶ συνηθέστερον — ἄλλοτε δ' εἰς τὸ βόρειον[2] ἥμισυ αὐτοῦ (εἰκ. 594) παρὰ τὴν ἀντίστοιχον κιονοστοιχίαν, σπανιώτερον δὲ κατὰ τὸν ἄξονα[3] τοῦ κλίτους (εἰκ. 506), ἔνθα ἡ παρουσία του ἠμπόδιζε καὶ τὴν θέαν τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τὴν κυκλο-

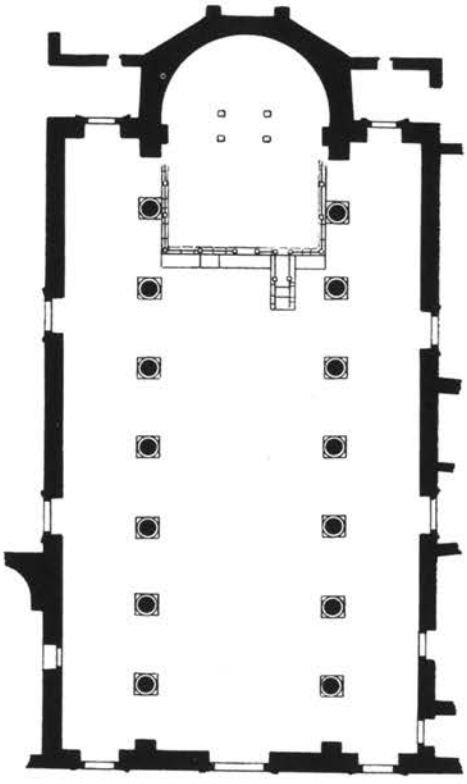

Εἰκ. 507. Ἡ βασιλικὴ Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Γεράσων μὲ τὸν ἄμβωνα προσηρτημένον εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου.

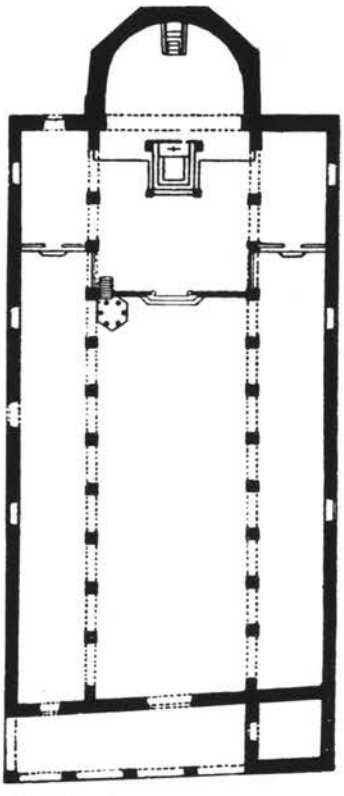

Εἰκ. 508. Κάτοψις τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου.

φορίαν. Εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Παλαιστίνης (Γεράσων εἰκ. 507), Μᾶ-Ἴν,

[1] Βασιλικαί: Στόβων, Παραμυθιᾶς Νικοπόλεως Β, Φιλίππων, Θάσου, Φθιωτίδων Θηβῶν Α, Δαφνουσίων, Σεραγίου Κωνσταντινουπόλεως (K. BITTEL, Arch. Anz. 1939 στ. 179 - 183).

[2] Βασιλικαί: Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, Ἁλιμοῦντος (Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ' σ. 155 εἰκ. 203), Δήλου, Κορίνθου Α, Ὀλυμπίας.

[3] Βασιλικαί: Μύρων τῆς Λυκίας (H. ROTT, Kleinas. Denkm. εἰκ. 123 - 124), Μαστιχάρη Κῶ (εἰκ. 506) κλπ. Καὶ τῆς Ἰουστινιανείου δ' Ἁγ. Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἄμβων ἐτοποθετήθη «*κατ' ἔνδια μέσσα μελάθρου*» (ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, Ἔκφρασις στ. 50 καὶ 229) ἤτοι κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ἐκκλησίας· πβλ. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας τ. Β' σ. 49. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα

Ὄρους Ναβαῦ) καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς (Σάλωνος, Grado, εἰκ. 508, κλπ.), ὁ ἄμβων ἦτο προσκεκολλημένος εἰς τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος πλευρὰν τοῦ φράγματος τοῦ ἱερατείου, ἄλλοτε πρὸς νότον (Ἀνατολή) (εἰκ. 507) καὶ ἄλλοτε πρὸς βορρᾶν τῆς ὡραίας πύλης (Δαλματία) (εἰκ. 508,514).

Σχέδιον. Ποικιλία σχεδίων παρατηρεῖται εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ἄμβωνας, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ διαστείλωμεν εἰς τὰς ἑξῆς τρεῖς

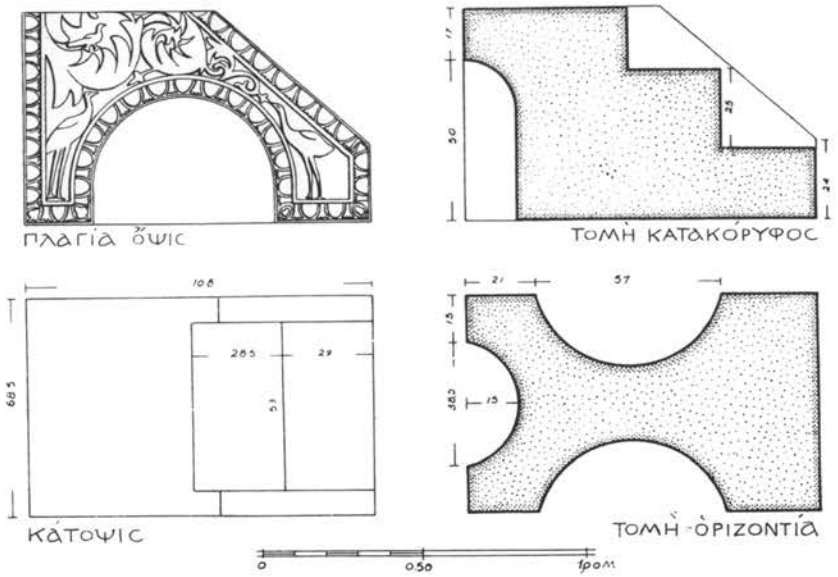

Εἰκ. 509. Χαμηλὸς ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεσαριᾶς τῆς Κῶ (Ὀρλάνδος).

κατηγορίας: α) εἰς τοὺς μετὰ μιᾶς εὐθυγράμμου κλίμακος ἀναγούσης εἰς ἐξώστην (εἰκ. 507, 508) β) εἰς τοὺς ἔχοντας ἐν κατόψει σχῆμα ἀνοικτοῦ ριπιδίου (εἰκ. 505 καὶ 516) φέροντας δ' ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος ἀνὰ μίαν καμπύλην κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ἐξώστην καὶ γ) εἰς τοὺς φέροντας ἑκατέρωθεν κυκλικοῦ ἐξώστου ἀνὰ μίαν εὐθύγραμμον κλίμακα, τὴν μὲν πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὴν ἄλλην πρὸς δυσμάς (εἰκ. 503, 504, 506). Καίτοι δὲ συχνάκις τὰ σχέδια ταῦτα συνυπάρχουσιν, ὅμως ἡ ἀνωτέρω σειρὰ κατατά-

---

ἀξονικῶς ἦτο τοποθετημένος μόνον ὁ ἄμβων τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας (LAMPAKIS, Mémoire σ. 31 εἰκ. 44, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ' σ. 295 εἰκ. 4). Ὁμοίως ἀξονικῶς πιθανώτατα ἦτο τοποθετημένος καὶ ὁ ἄμβων τῆς ἰουστινιανείου μετὰ τρούλλου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Τίτου τῆς Γορτύνης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Γ' [1926] σ. 307 εἰκ. 4). Ὡσαύτως ἀξονικῶς τοποθετημένος ἦτο καὶ ὁ ἄμβων τῆς βασιλικῆς τοῦ Τζεναβὰρ Τεπὲ παρὰ τὴν Βάρναν τῆς Βουλγαρίας (VERA IVANOVA, Annuaire du Musée Nalional de Sofia, 1922 - 1925, σ. 461).

ξεώς των δύναται νὰ θεωρηθῇ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ὡς χρονολογική.

α) *Ἄμβωνες μετὰ μιᾶς εὐθυγράμμου κλίμακος.* Τὰ παραδείγματα

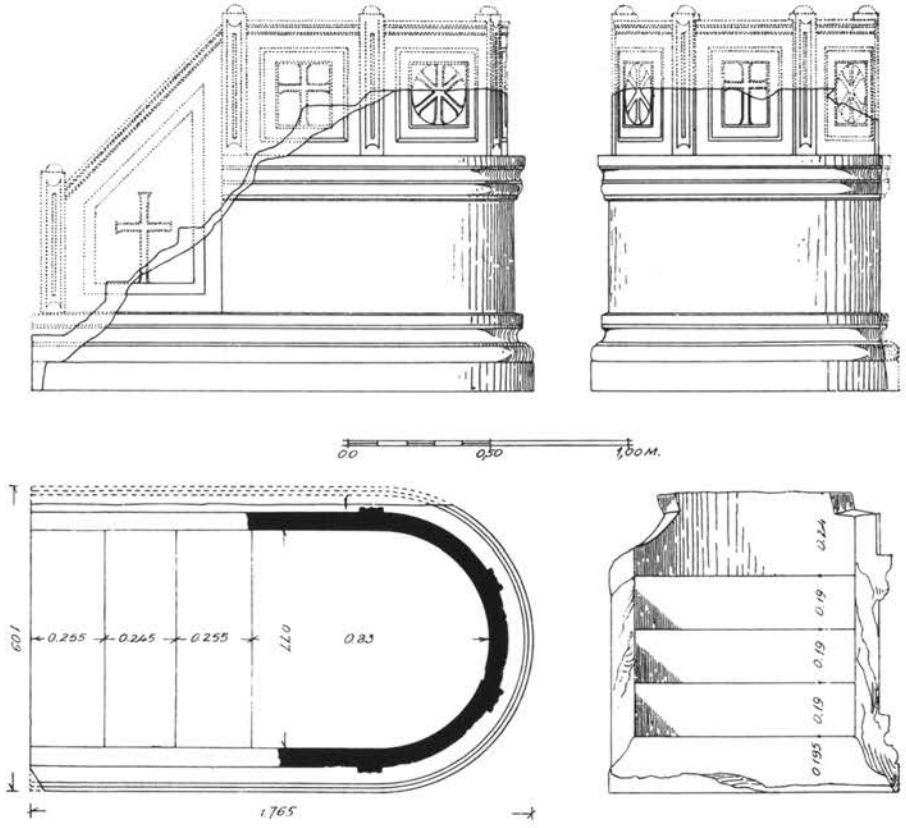

Εἰκ. 510. Ὁ μονόλιθος ἄμβων τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (ἀναπαράστασις Α. Ὀρλάνδου).

τῆς κατηγορίας ταύτης τῶν ἀμβώνων δὲν εἶναι πολυάριθμα [1]. Χρονολογικῶς ἀνάγονται μέχρι τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Δ΄ αἰῶνος, ἐχρησιμοιήθησαν δ'

[1] Ἀχειροποιήτου (εἰκ. 510) (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 245 εἰκ. 77), Ὀκταγώνου (Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Π.Α.Ε. 1950 σ. 313 εἰκ. 11 καὶ 12), Ἁγ. Μηνᾶ Θεσσαλονίκης (HOLTZINGER, Die altchr. und byz. Archit., 1889, σ. 172 εἰκ. 115, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1931, εἰκ. 14), Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης νῦν ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ Μουσείῳ (MENDEL, Catalogue des sculptures des musées Ottomans, τ. II 1914, σ. 400), Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων (R. DE VAUX, Rev. Biblique 47 [1938] σ. 231 σημ.), Μᾶ - Ἴν Ὑπεριορδανίας (R. DE VAUX, R. B. 47, σ. 233), Ὄρους Ναβαῦ (SALLER, R. B. 43 [1934] πίν. VI), Γεράσων βασιλικαὶ Προφητῶν, Ἀποστόλων κλπ. Μητροπόλεως, Ἁγ. Θεοδώρων καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (CROWFOOT,

ὅμως καὶ κατὰ τὸν Ε΄. Τοῦ εἴδους τούτου οἱ ἄμβωνες εἶναι σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων διαστέλλονται δὲ εἰς τὰ ἑξῆς δύο εἴδη: α΄) τοὺς ἐλευθέρως ἱσταμένους «ἑλληνιστικούς», οἵτινες κατεσκευάζοντο μονόλιθοι καὶ β΄) εἰς τοὺς μετὰ τοῦ φράγματος τοῦ ἱερατείου συνηνωμένους καὶ ἐκ πλειόνων τεμαχίων ἀπαρτιζομένους.

Οἱ πρῶτοι ἔφερον λαξευμένην εἰς τὸ σῶμά των εὐθεῖαν καὶ μᾶλλον

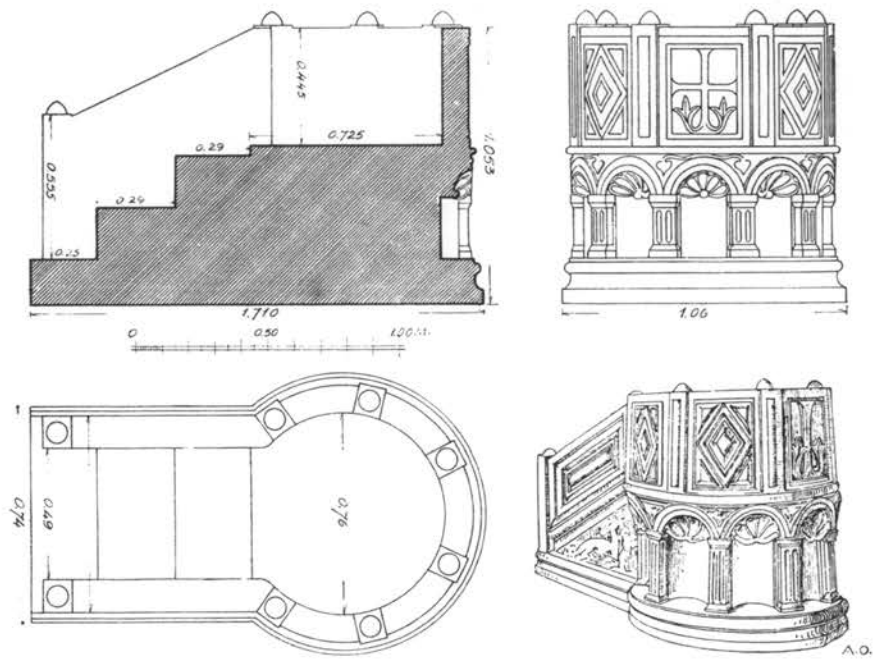

Εἰκ. 511. Ὁ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μονόλιθος ἄμβων τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

στενὴν κλίμακα ἐκ 3 (Μεσαριᾶς, εἰκ. 509, καὶ πόλεως Κῶ) ἢ 4 (Θεσσαλονίκης) βαθμίδων, ἄγουσαν ἄνω εἰς δάπεδον (ἐξώστην) ἄλλοτε ὀρθογώνιον (Κῶς), ἄλλοτε ἡμικυκλικόν (Ἀχειροποιήτου καὶ Ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης, ἄλλοτε πεταλόμορφον (Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης εἰκ. 511) καὶ ἄλλοτε ἑξάγωνον (Ἁγ. Μηνᾶ Θεσσαλονίκης εἰκ. 512). Ἡ διάμετρος τοῦ ἐξώστου ἦτο πότε μὲν ἴση πρὸς τὸ πλάτος τῆς κλίμακος (Ἀχειροποιήτου,

---

Early Churches in Palestine εἰκ. 8, 12, 13 καὶ 19), Σάλωνος (E. Dyggve - J. Brönsted, Recherches à Salone I, Copenhague 1928, εἰκ. 244), Πριήνης (Wiegand - Schrader, Priene σ. 482 εἰκ. 588), Πόλεως Κῶ (Πλατάνου Ἱπποκράτους) (ἀδημοσίευτοι εἰσέτι) καὶ Μεσαριᾶς, ἡμετέρα εἰκὼν 509.

Ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης), πότε δὲ μεγαλυτέρα αὐτοῦ (Ἁγ. Μηνᾶ καὶ Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης).

Πῶς ὅμως ἐτοποθετοῦντο ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἱερατεῖον οἱ ἄμβωνες

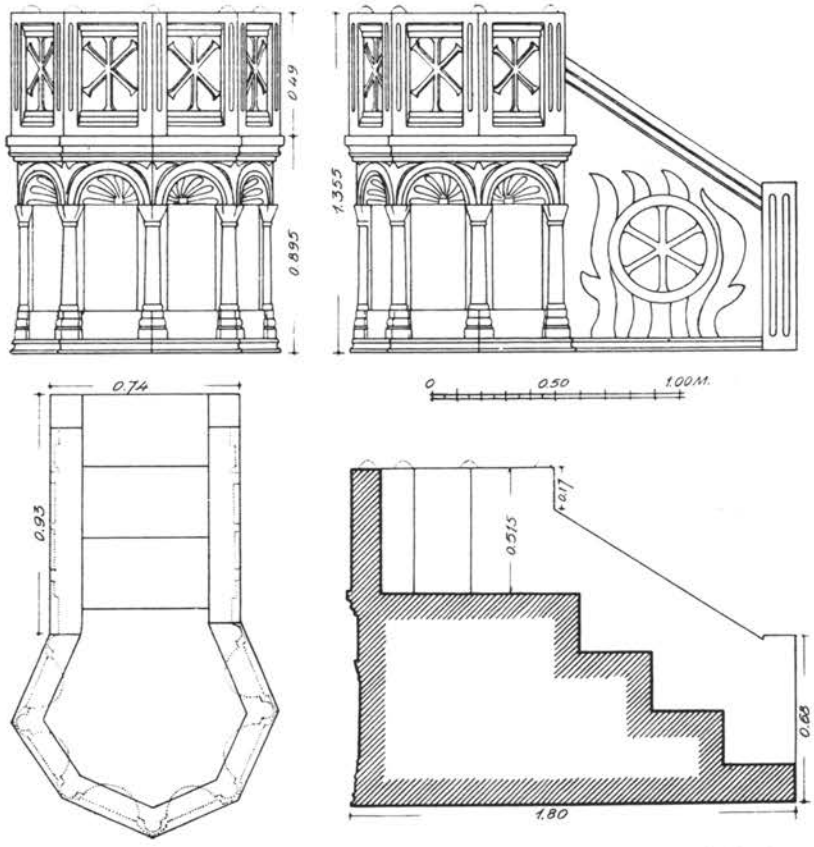

Εἰκ. 512. Ὁ μονόλιθος ἄμβων τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

τῆς κατηγορίας ταύτης δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς, διότι δυστυχῶς οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν εὑρέθη μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν.

Ἡ πρόσοψις τοῦ μονολίθου ἄμβωνος ἤτοι ἡ ἀντίθετος πρὸς τὴν κλίμακα πλευρὰ αὐτοῦ διῃρεῖτο εἰς μὲν τοὺς δωδεκανησιακοὺς εἰς μίαν, εἰς δὲ τοὺς τῆς Θεσσαλονίκης εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ κάτω ἦτο ἄλλοτε μὲν πλήρης (ὁλόσωμος)—κυλινδρικὴ ἁπλῶς (Ἀχειροποιήτου, εἰκ. 510, καὶ Ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης), ἄλλοτε δ' ἐκοιλαίνετο διὰ κυλινδρικῶν κογχαρίων σκεπομένων ὑπὸ κογχυλίων (Μεσαριᾶς εἰκ. 509) καὶ πόλεως

Κῶ, Θεσσαλονίκης Ἁγ. Σοφίας εἰκ. 511 καὶ Ἁγ. Μηνᾶ εἰκ. 512), Ἡ δὲ ἄνω ζώνη, εἴτε κυκλικὴ ἦτο εἴτε πολυγωνική, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐναλλασσομένων ἀναγλύπτων θωρακίων καὶ πεσσίσκων ἀπολῆγόντων ἄνω εἰς

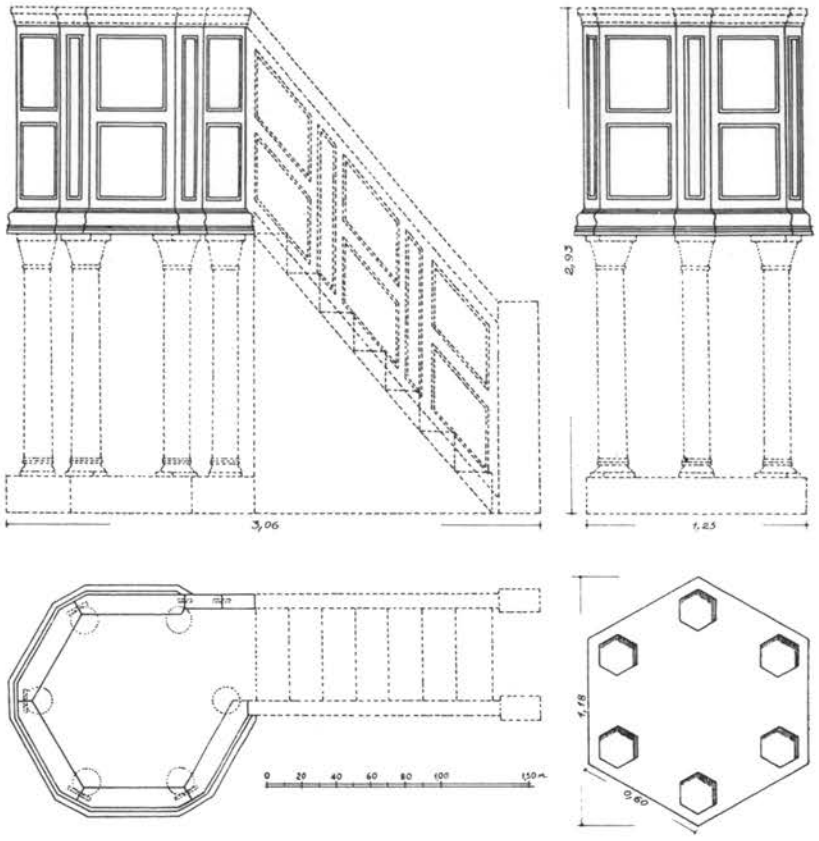

Εἰκ. 513. Ὁ ἑξάγωνος ἄμβων τῆς βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve).

μηλοειδεῖς ἀποφύσεις (εἰκ. 511 καὶ 512) τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι οὐρανὸς εἰς τοὺς ἄμβωνας τῆς κατηγορίας ταύτης δὲν ὑπῆρχε. Τέλος ἡ κλῖμαξ τῶν ἀμβώνων τούτων ἐφράσσετο ἑκατέρωθεν διὰ πτερυγίων σχήματος τραπεζίου, κοσμουμένων διὰ γλυφῶν καὶ ἀναγλύφων κοσμημάτων, ὡς π.χ. διὰ φυλλωμάτων, διὰ τοῦ χρίσματος (ἄμβων Ἁγ. Μηνᾶ Θεσσαλονίκης) καὶ ἄλλων ἢ καὶ διὰ πτηνῶν (ἄμβων Μεσαριᾶς Κῶ, εἰκ. 509).

Τοῦ δὲ δευτέρου εἴδους τῆς κατηγορίας ταύτης οἱ ἄμβωνες, ἀπαντῶντες εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Δαλματίαν, ἔφερον κλίμακα μὲ πλείο-

νας τῶν τεσσάρων βαθμίδων, ἄλλοτε ἰσοπλατῆ (Γέρασα εἰκ. 515) καὶ ἄλλοτε στενωτέραν τοῦ ἐξώστου (Μᾶ-Ἴν, Σάλων εἰκ. 513). Ὁ ἐξώστης των ἦτο ἄλλοτε τετράγωνος (Γέρασα εἰκ. 515) καὶ ἄλλοτε ἑξάγωνος (Μᾶ - Ἴν, Ὄρους Ναβαῦ, Σάλωνος εἰκ. 514), διαρθρούμενος διὰ θωρακίων καὶ πεσσίσκων καὶ φερόμενος ἐπὶ ἐλευθέρως ἱσταμένων, ἑξαγώνου τομῆς κιονίσκων διατεταγμένων κατὰ τὰς γωνίας κανονικοῦ ἑξαγώνου (εἰκ. 513).

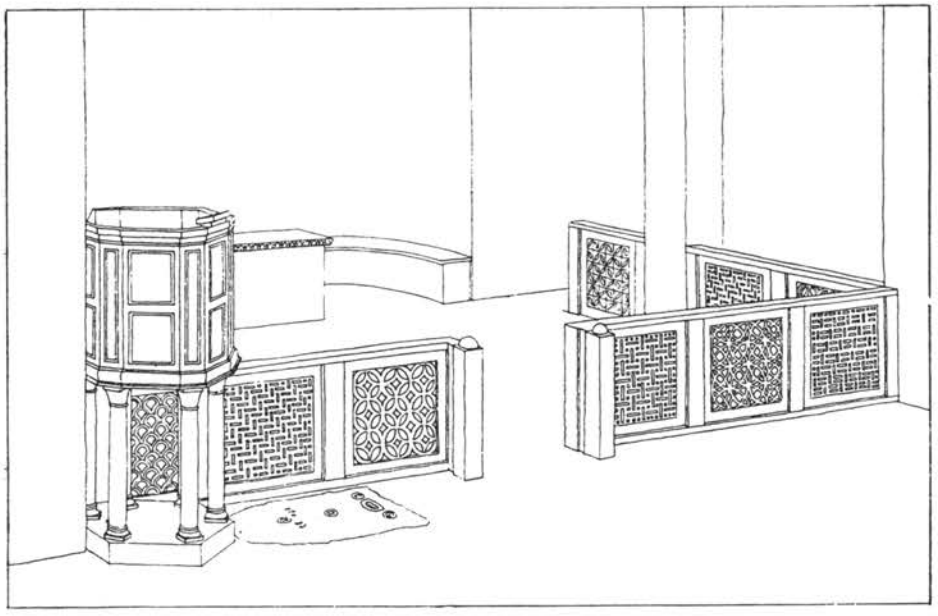

Εἰκ. 514. Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve).

β) *Οἱ ἐν σχήματι ἀνοικτοῦ ριπιδίου ἄμβωνες.* Τῆς κατηγορίας ταύτης γνωστὰ εἶναι μέχρι τοῦδε δύο μόνον παραδείγματα: τὸ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[1] καὶ τὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης[2], τοῦ ὁποίου ἡ μὲν βάσις εὑρίσκεται εἰς Θεσσαλονίκην τὸ δὲ ἄνω μέρος ἀπήχθη τὸ 1900 εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ ἄμβωνες τῆς κατηγορίας ταύτης ἦσαν τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε ἡ καμπύλη τοῦ μεγάλου ἡμικυκλίου των νὰ βλέπῃ πρὸς τὸ ἱερόν (εἰκ. 505).

[1] ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 σ. 21 εἰκ. 17.

[2] BAYET, Mémoire sur un ambon de Thessalonique, Bibl. Éc. Franç. d'Athènes et de Rome I, 1876, σ. 258 ἑξ., E. HÉBRARD, BCH 1920 σ. 20 - 30, G. MENDEL, Catalogue des sculptures des Musées Ottomans, τ. II, Constantinople 1914, σ. 393. - G. DE JERPHANION, Memorie della Pontificia Accademia Romana di Archeologia σειρὰ III, τόμ. III [1932] σ. 128, 130 καὶ 131).

Πρέπει ἐντεῦθεν νὰ συναγάγωμεν, ὅτι δὲν ἐχρησίμευον πρὸς κήρυγμα ἀλλὰ μόνον δι' ἀνάγνωσιν τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ἐκ τῶν δύο διασωθέντων παραδειγμάτων ἀμβώνων ὁ μὲν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν εἶναι κατεσκευασμένος μὲ πυρῆνα ἐκ τοιχοποιίας καὶ ἐπένδυσιν διὰ μαρμάρου, ὁ δὲ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ δύο ἀληθῶς «κυκλωπείων» τεμαχίων μαρμάρου, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐλαξεύθησαν αἱ βαθμίδες τῶν δύο καμπύλων κλιμάκων, αἵτινες, τοποθε-

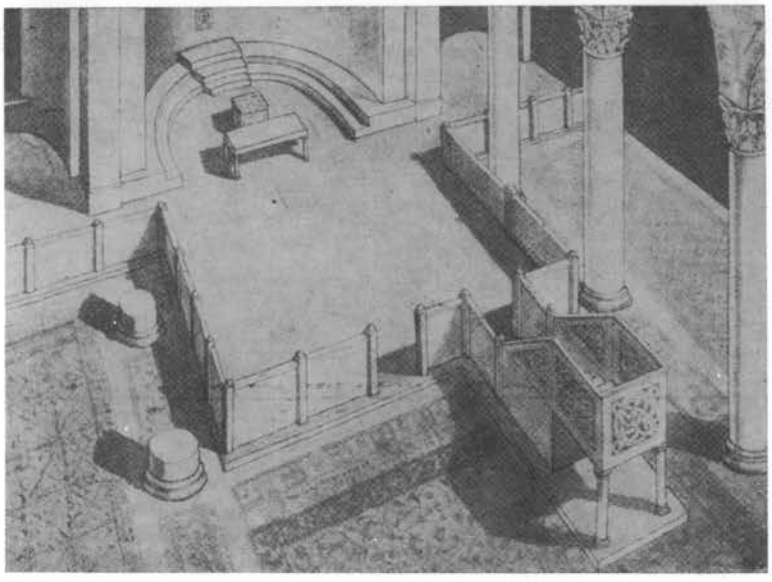

Εἰκ. 515. Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Πέτρου καὶ Παύλου τῶν Γεράσων (Crowfoot).

τημέναι, ὡς καὶ εἰς τὸ πρῶτον παράδειγμα, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ἔφερον ἄνω εἰς ὑψωμένον δάπεδον (ἐξώστην), ἐκτεινόμενον ἑκατέρωθεν καὶ εἰς τὰ δύο κεφαλόσκαλα (εἰκ. 516). Ἐκ τῶν δύο παραδειγμάτων τὸ μὲν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν εὑρέθη κατὰ χώραν, ἐν ᾧ τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἡ μὲν βάσις εὑρέθη εἰς Θεσσαλονίκην, τὰ δὲ δύο τεμάχια τὰ φέροντα τὴν κλίμακα, εὑρισκόμενα ἄλλοτε εἰς τὴν αὐλὴν τὸ μὲν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, τὸ δὲ τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος τῆς Θεσσαλονίκης, μετεκομίσθησαν τὸ 1900 εἰς τὸ Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως [1]. Ὁ ἄμβων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν εἶναι κατά τι μικρότερος τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης (ἀντίστοιχοι διά-

[1] G. MENDEL, Catalogue des sculptures des Musées impériaux Ottomans, Constantinople 1914, τ. II σ. 393.

μετροι 2,60 καὶ 2,81 μ.) καὶ χαμηλότερος· διότι ὁ μὲν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν εἶχε 4 βαθμίδας, ἐν ᾧ ὁ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχεν 6. Ἀμφοτέρων τῶν ἀμβώνων τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἔφερε κόγχας σκεπομένας ὑπὸ κογχυλίων, ἀλλ᾽ ἐν ᾧ εἰς τὰς Θήβας αἱ κόγχαι περιωρίζοντο μόνον εἰς τὴν πρὸς τὸ πρεσβυτέριον ἐστραμμένην ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ ἦσαν τέσσαρες ἐν συνόλῳ, ἤτοι δύο εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν τμῆμα καὶ ἀνὰ μία εἰς τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ εὐθύγραμμα (εἰκ. 516), εἰς τὴν Θεσσαλονίκην αἱ κόγχαι ἐξετείνοντο καθ᾽ ὅλην τὴν περίμετρον τοῦ ἄμβωνος, διακοπτόμεναι μόνον κατὰ τὸ στενὸν ἄνοιγμα, ὅπερ ἐμεσολάβει μεταξὺ τῶν δύο κλιμάκων (εἰκ. 518). Ἄλλη σημαντικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἀμβώνων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι αἱ μὲν κόγχαι τοῦ ἄμβωνος τῶν Φθ. Θηβῶν ἦσαν κεναί, χωριζόμεναι δι᾽ ἐλαφρῶς ἐξεχόντων πεσσίσκων (εἰκ. 516), ὡς αἱ κόγχαι τῶν ἀμβώνων τῆς α΄ κατηγορίας, ἐν ᾧ αἱ κόγχαι τοῦ ἄμβωνος τῆς Θεσσαλονίκης ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ μίαν κεκινημένην μορφὴν ἐν ἐξέργῳ

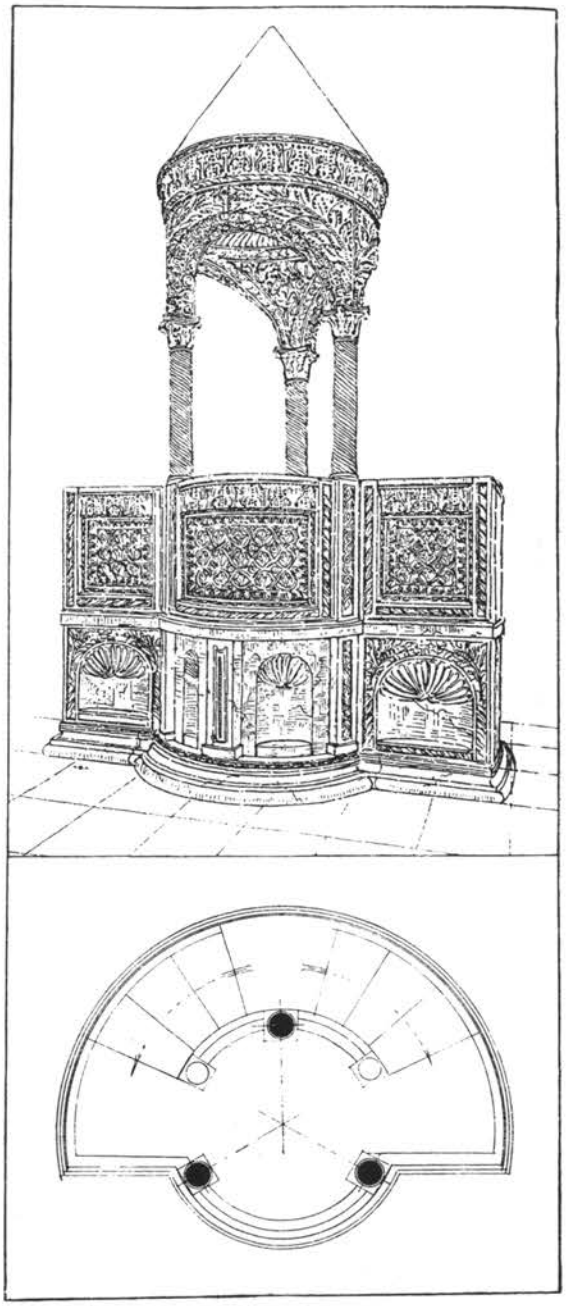

Εἰκ. 516. Ὁ ἄμβων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου).

ἀναγλύφῳ, συροπαλαιστινιακῆς τεχνοτροπίας[1], ἐχωρίζοντο δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ κιονίσκων (εἰκ. 517). Ἡ ὅλη σύνθεσις τῶν μορφῶν εἰκόνιζε τὴν Προσκύνησιν τῶν μάγων (εἰκ. 517) μὲ συμπαράστασιν ἀγγέλων καὶ ποιμένων. Τὰ μεταξὺ τῶν γεφυρούντων τὰς κόγχας τόξων κενὰ διεκοσμοῦντο εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς Θεσσαλονίκης δι' ἀετῶν μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας καὶ κλιματίδων. Ὑπεράνω τῶν ἰσογείων κογχῶν ὁ ἄμβων τῶν Φθ. Θηβῶν ἔφερε κατὰ τὴν πρόσοψιν ἤτοι τὴν Ἀνατ. πλευρὰν πεσσίσκους καὶ μεταξὺ αὐτῶν θωράκια πλουσίως διὰ διατρήτων κοσμημάτων εἰργασμένα, ὁ δὲ τῆς Θεσσαλονίκης ἔφερεν εἰς τὴν πρόσοψιν κυρτὴν κατάκοσμον ζωφόρον στεφομένην ὑπὸ κοιλοκύρτου σίμας διακεκοσμημένης μὲ φύλλα πριονωτῆς ἀκάνθης εἰργασμένα διὰ τοῦ τρυπάνου (εἰκ. 519). Ὅσον ἀφορᾷ τὰς κλίμακας, ὁ μὲν ἄμβων τῶν Φθ. Θηβῶν ἔφερεν ἐξωτερικῶς καμπύλα πτερύγια μὲ ὡραιότατα διάτρητα κοσμήματα ἐκ στροβιλιζομένων ἀκανθοφύλλων, ἐν ᾧ εἰς τὸν τῆς Θεσσαλονίκης χρέη πτερυγίων κάτω μὲν ἐτέλουν αἱ κόγχαι, ἄνω δὲ ἡ μνημονευθεῖσα μετὰ σίμης ζωφόρος (εἰκ. 519). Ἀλλ' οἱ ἄμβωνες τοῦ τύπου τούτου δὲν περιωρίζοντο ἕως ἐδῶ· τὸ μέσον των τμῆμα ἐστεγάζετο δι' ὑψηλοῦ οὐρανίσκου φερομένου, μέσῳ τριῶν ἢ τεσσάρων τόξων καὶ κατακόσμου κυλινδρικοῦ τυμπάνου, ἐπὶ λεπτῶν κιονίσκων (εἰκ. 516) μεθ' ἑλικοειδῶν ραβδώσεων. Ἦτο δ' ὁ οὐρανίσκος ἐξωτερικῶς μὲν πιθανώτατα κωνικὸς ἢ πυραμιδοειδής[2], ἐσωτερικῶς δ' ἐκοιλαίνετο ἡμισφαιρικῶς περίπου, φέρων διακόσμησιν κογχυλίου, οἵαν βλέπομεν εἰς τὸν διασωθέντα ἄμβωνα

Εἰκ. 517. Τὸ ἓν τῶν δύο τεμαχίων τοῦ ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὰς ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ μορφὰς τῶν ἰσογείων κογχῶν.

[1] WULFF, Altchristiche und byzantinische Kunst σ. 134.

[2] Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ κιβώρια, πρὸς τὰ ὁποῖα πολλὰς παρουσίαζεν ὁμοιότητας, ὡς καὶ πρὸς ἄμβωνας τῆς τρίτης κατηγορίας διατηρηθέντας καὶ φέροντας πυραμιδοειδῆ στέγην (Καλαμπάκας εἰκ. 526).

τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [1].

Ζήτημα γεννᾶται μόνον ἐπὶ πόσων κιονίσκων ἐστηρίζετο ὁ οὐρανίσκος. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν πιθανωτέρα φαίνεται

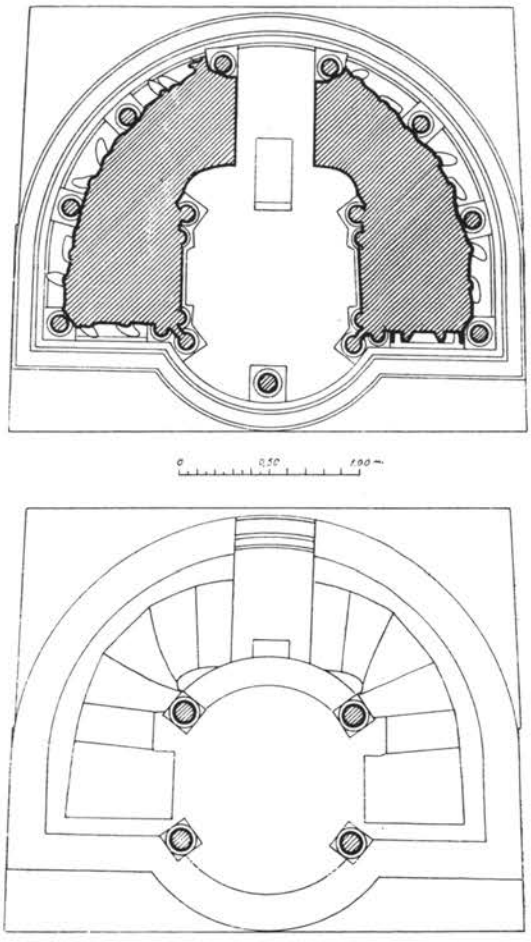

Εἰκ. 518. Ὁριζοντία τομὴ καὶ κάτοψις τοῦ ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

ἡ διὰ τριῶν κιονίσκων λύσις, ἂν καὶ διὰ ταύτης αἱ κλεῖδες τῶν τόξων πλαγίως ὁρώμεναι προβάλλουσι δυσαρέστως εἰς τὸ διάστημα· τοὐναντίον εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Θεσσαλονίκης πιθανωτέρα, λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τῆς βάσεως μετὰ τεσσάρων ἐν τετραγώνῳ τοποθετημένων ἐντὸς τοῦ

[1] Ἀπεικόνισίς του παρὰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α.Ε. 1929 εἰκ. 125 καὶ 126.

ὑπὸ τὸ δάπεδον κενοῦ κιονίσκων, φαίνεται ἡ διὰ τεσσάρων κιονίσκων λύσις, ἣν καὶ παρεδέχθημεν εἰς τὴν ἡμετέραν ἀναπαράστασιν (εἰκ. 519) ἀντιθέτως πρὸς τὸν π. G. DE JERPHANION[1], ὅστις ἐδέχθη τρεῖς κιονίσκους,

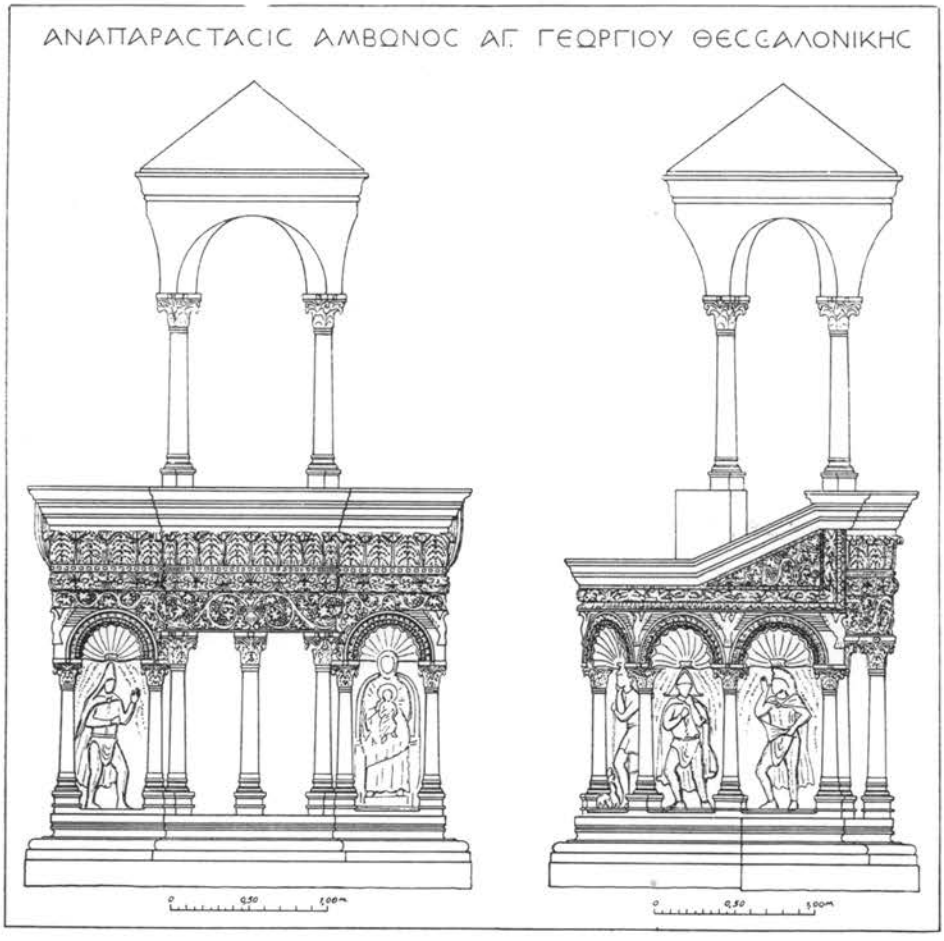

Εἰκ. 519. Πρόσοψις καὶ πλαγία ὄψις τοῦ ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος).

κατὰ μίμησιν τοῦ ἄμβωνος τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ἀμφότεροι οἱ ἄμβωνες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε΄ αἰῶνος, ἀποτελοῦσι δὲ ἄριστα δείγματα μνημειώδους παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς

[1] Memorie della Pontificia Accademia Romana di archeologia, σειρὰ III τ. III (1932) σ. 130 καὶ 131.

γ') *Ἄμβωνες μετὰ διπλῆς κλίμακος.* Ἡ κατηγορία αὕτη ἀμβώνων ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε΄ αἰ., προτιμηθεῖσα δὲ ἰδίᾳ κατὰ τὸν Ϛ΄, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὰ περισσότερα παραδείγματα[1]. Αἱ κλίμακες τῶν ἀμβώνων τούτων, αἵτινες, σημειωτέον, παρουσιάζουσι πολὺ μεγαλύτερον ἀριθμὸν βαθμίδων ἀπὸ τὰς τῶν δύο πρώτων κατηγοριῶν, βαίνουσι παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἐκκλησίας. Στεναί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔφερον

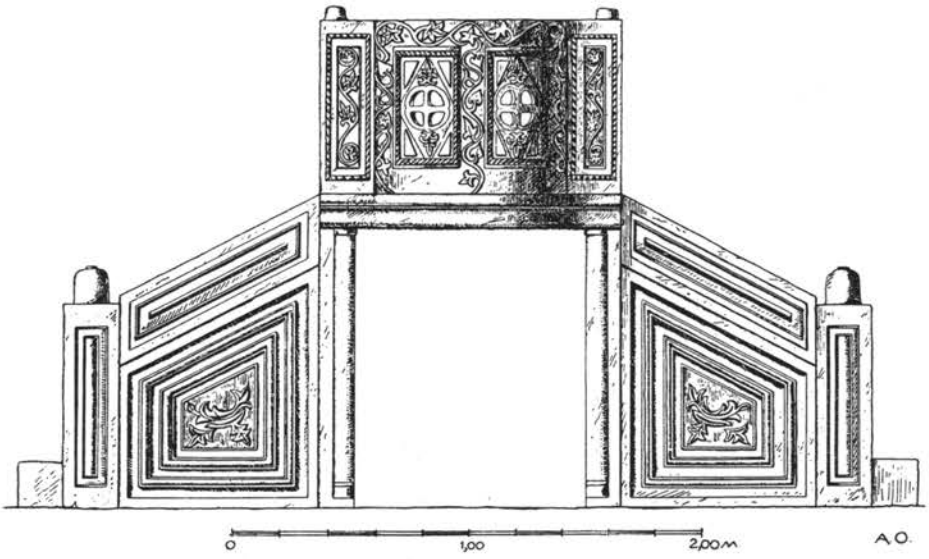

Εἰκ. 520. Ὁ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Κηρύκου τῆς Δήλου (Ὀρλάνδος).

ἄνω εἰς εὐρύτερον κυκλοτερῆ ἐξώστην ἔχοντα τὸ δάπεδον διαμορφωμένον μὲ

[1] Βασιλικαί: Ὀλυμπίας (CURTIUS - ADLER, Olympia, Die Ergebnisse κλπ. τ. I, Berlin 1892, πίν. LXVIII), Ἁγ. Κηρύκου Δήλου (ORLANDOS, B.C.H. LX [1936] σ. 81 εἰκ. 11 καὶ 12, ἡμετέρα εἰκὼν 520, Κολοφῶνος (Νοτίου) (TH. MACRIDY, Öst. Jahresh. 1915 σ. 157 - V. SCHULTZE, Altchr. Städte und Landschaften. Kleinasien II σ. 80 εἰκ. 27), Δαφνουσίων Λοκρίδος (ORLANDOS, Byzantion V [1930 - 31] σ. 208 εἰκ. 1), Νικοπόλεως Β (ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Π.Α.Ε. 1937 πίν. ἔναντι σ. 78), Φιλίππων (LEMERLE, Philippes πίν. XXVI), Στόβων (EGGER, Öst. Jahr. 24 [1929] εἰκ. 85), Παραμυθιᾶς (ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Π. Α. Ε. 1930 σ. 63 εἰκ. 9), Θάσου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ΄ [1951] σ. 38 εἰκ. 30), Χαλινάδου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ΄ [1937] σ. 123 - 124), Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (ΚΟΤΖΙΑΣ, Π.Α.Ε. 1952 σ. 97 εἰκ. 2), Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Γ΄ [1926] σ. 312 εἰκ. 8 καὶ 9), Ἁγ. Νικολάου Μύρων Λυκίας (ROTT, Kleinasiatische Denkm. 123 - 124), Καλαμπάκας (LAMPAKIS, Mémoire 1901 σ. 31 εἰκ. 43 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Ϛ΄ σ. 295 εἰκ. 4), Τζαναβὰρ Τεπὲ παρὰ τὴν Βάρναν (V. IVANOVA, Annuaire du Musée National de Sofia 1922 - 25, σ. 461), Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας τ. Β΄ σ. 62 εἰκ. 243 - 245), Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας (CH. ERRARD - AL. GAYET, L'art byzantin τ. III πίν. III), Μητροπόλεως Ραβέννας (COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 69, GEROLA I monumenti di Ravenna bisantina πίν. 2 ἡμετέρα εἰκ. 521), Λάρδου καὶ Πλημμυρίου Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ΄ εἰκ. 24 καὶ 37), Μαστιχάρη Κῶ, εἰκ. 506, Θερμῶν Κῶ (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δωδεκανησιακὴ ἐπιθεώρησις ἔτ. Β. [1948] σ. 73 εἰκ. 2), Σερρῶν, Θ. ΠΕΔΙΑΣΙΜΟΥ, Ἔκφρ. (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ΙΘ΄ [1949] σ. 265 εἰκ. 4).

Εἰκ. 521. Τὸ μέσον τμῆμα τοῦ πυργοειδοῦς ἄμβωνος τῆς Οὐρσίας βασιλικῆς τῆς Ραβέννας (Gerola).

γλυφὰς ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως κατὰ τὰ ὁρατὰ ἐξωτερικῶς τμήματα τῆς περιφερείας του. Τὰ ἑκατέρωθεν τῶν βαθμίδων τραπεζιόσχημα θωράκια τῶν κλιμάκων των ἐκοσμοῦντο ἄλλοτε μὲν δι' ὁμολόγων γεωμετρικῶν πλαισίων περικλειόντων σταυρὸν ἢ ἄνθος (Δῆλος, εἰκ. 520), ἄλλοτε δὲ δι' ἀναγλύφων παραστάσεων, ὡς π. χ. ποιμένος μὲ τὸν κύνα του, οἷον παρουσιάζει ὁ ἐκ Τράλλεων ἄμβων, ὁ νῦν ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ Μουσείῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποκείμενος[1].

Τὸ ὑπὸ τὸν ἐξώστην μέρος τῶν ἀμβώνων τούτων σπανίως ἦτο κλειστόν (Μητροπόλεως Ρα-

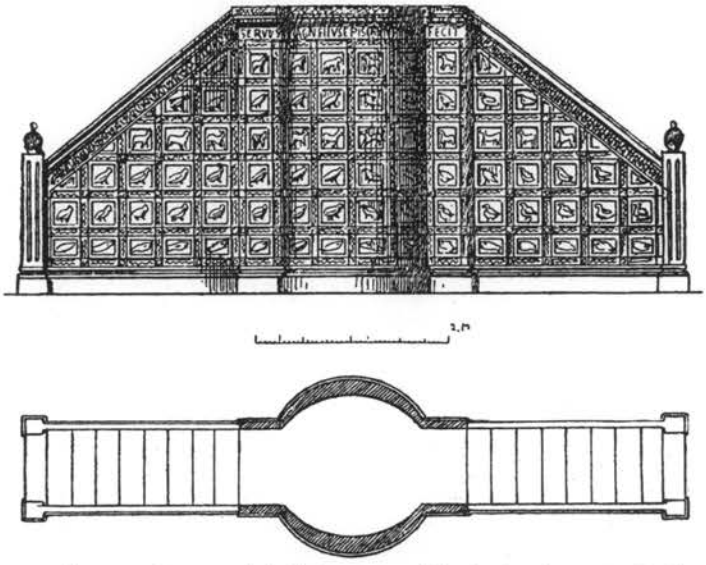

Εἰκ. 522. Ἀναπαράστασις τοῦ πυργοειδοῦς ἄμβωνος τῆς Οὐρσίας βασιλικῆς τῆς Ραβέννας (Fleury).

[1] V. Schultze, ἔ. ἀ. σ. 129 εἰκ. 45.

βέννας, εἰκ. 521)· συνήθως ἦτο κενόν, διεμορφοῦτο δὲ μάλιστα καὶ καλλιτεχνικῶς· διότι ἡ μὲν ὀροφή του ἦτοι ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξώστου ἐκοιλαίνετο καὶ διεκοσμεῖτο ἄλλοτε διὰ σταυροῦ (Ρόδος, βασιλικὴ Πλημμυρίου [1]) ἄλλοτε διὰ τοῦ χρίσματος (βασιλικὴ Θερμῶν Κῶ εἰκ. 523) καὶ ἄλλοτε δίκην ὀμφαλωτῆς φιάλης (βασιλικαί: Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας εἰκ. 525 καὶ Κολοφῶνος). Τὰ δὲ δύο κατακόρυφα ἐσωτερικὰ τοιχώματά του, τὰ φράσσοντα τὸ κενὸν τῶν κλιμάκων, διεμορφοῦντο ὡς ὄρθιαι πλάκες μὲ δύο κατὰ τ' ἄκρα συμφυεῖς κι-

Εἰκ. 523. Τὸ μετὰ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ κοῖλον δάπεδον τοῦ ἄμβωνος τῆς ἐν Κῷ βασιλικῆς τῶν Θερμῶν ἀνεστραμμένον (Ὀρλάνδος).

ονίσκους (Ἅγ. Τῖτος Γόρτυνος, Φίλιπποι, Δῆλος εἰκ. 520, Ραβέννα εἰκ. 524) καὶ κογχυλιωτὸν μὲν ἀλλ' ἐπίπεδον κόσμημα εἰς τὸ ἄνω μέρος, ἁρμονιζόμενον πρὸς τὴν ἐν εἴδει κογχυλίου ὀροφήν [2].

Τὸ μεγαλύτερον ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετεῖτο τὸ δάπεδον τοῦ ἐξώστου εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἀμβώνων ἐπέτρεπε τὴν κάτωθεν δίοδον, ὡς καὶ τὴν ὑπὸ τὸν ἄμβωνα στάσιν τῶν ψαλτῶν, περὶ ἧς εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 540).

Τὸ δὲ ἄνω τῆς βάσεως τοῦ ἐξώστου τμῆμα ἐφράσσετο καὶ εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἀμβώνων δι' ἐναλλασσομένων πεσσίσκων καὶ ἐλαφρῶς καμπύλων θωρακίων, κοσμουμένων ἄλλοτε διὰ δικτυωτοῦ (Τεγέα [3]) συνηθέ-

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Ϛ' [1948] σ. 45 εἰκ. 37.

[2] Πβλ. τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγ. Τίτου τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Γ' [1926] σ. 307 εἰκ. 4).

[3] Ἀδημοσίευτον κυκλικὸν θωράκιον ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

στερον διὰ ρομβοειδοῦς κοσμήματος (βασιλικαὶ, Κολοφῶνος (Νοτίου) καὶ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας εἰκ. 524) ἢ καὶ διὰ σταυρῶν πλήρων (βασιλικαὶ Ἰαλυσοῦ Ρόδου [1] καὶ Κολοφῶνος [2]) ἢ διατρήτων (Δῆλος, εἰκ. 520) καὶ ἄλλων ποικίλων κοσμημάτων (Φίλιπποι [3]). Τὰ δ' ἑκατέρωθεν τοῦ καμπύλου μικρὰ εὐθύγραμμα τμήματα διεκοσμοῦντο συνήθως διὰ σταυρῶν ἱσταμένων ἐπὶ σφαίρας (βασιλικαὶ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου εἰκ. 524 καὶ Ἁγ. Πνεύματος τῆς Ραβέννας [4]).

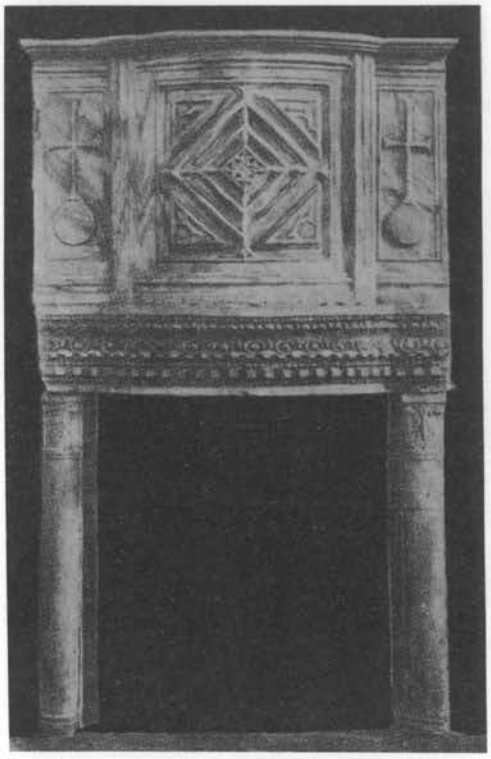

Εἰκ. 524. Τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ἄμβωνος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (Colasanti).

Τοιούτου σχήματος ἄμβων ἦτο καὶ ὁ λεπτομερῶς ἀλλὰ δυσκαταλήπτως ὑπὸ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΥ [5], περιγραφόμενος τῆς ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος, κατεσκευασμένος διὰ πολυχρώμων λίθων (στ. 81–104), ἀργυρῶν πλακῶν (στ. 65 καὶ 196) καὶ χρυσῶν κιονοκράνων (στ. 188), εἶχε τὸν ἐξώστην αὐτοῦ οὐχὶ ἡμικυκλικὸν ἀλλ' ἡμιελλειψοειδῆ [6] καὶ ὑπόκενον, εἰς τὸ κενὸν δὲ τοῦτο ἵσταντο οἱ ψάλται [7] (στ. 105 – 125). Τὸ δάπεδον τοῦ ἐξώστου ἦτο κάτωθεν κοῖλον καὶ εἰργασμένον ὡς «*νῶτα χελώνης*» (στ. 118). Ὁ ὑψωμένος ἐξώστης ἔφερε καὶ ὀκτὼ κιονίσκους, ὑποβαστάζοντας ὁριζοντίαν κυκλικὴν

[1] ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. ς' (1948) σ. 51 εἰκ. 43.

[2] MACRIDY, Öst. Jahresh. τ. XV (1912) σ. 39 εἰκ. 8 καὶ 9.

[3] LEMERLE, Philippes πίν. XXVI.

[4] COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 69, κάτω ἀριστερᾷ.

[5] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 50 – 296.

[6] Πβλ. O. WULFF, Repert. für Kunstw. XX, 233. Ἐλλειψοειδῆ μορφὴν ἐξώστου παρουσιάζει καὶ ὁ ἄμβων τῆς Καλαμπάκας (εἰκ. 526).

[7] P. FRIEDLÄNDER, Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius, Berlin und Leipzig 1912, σ. 300.

στεφάνην [1], ἐπὶ τῆς ὁποίας ἵσταντο λυχνίαι εἰς σχῆμα δένδρων (στ. 124). Πλὴν δὲ τοῦ κυρίου σώματος ἔφερεν ὁ ἄμβων τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ ἡμι-

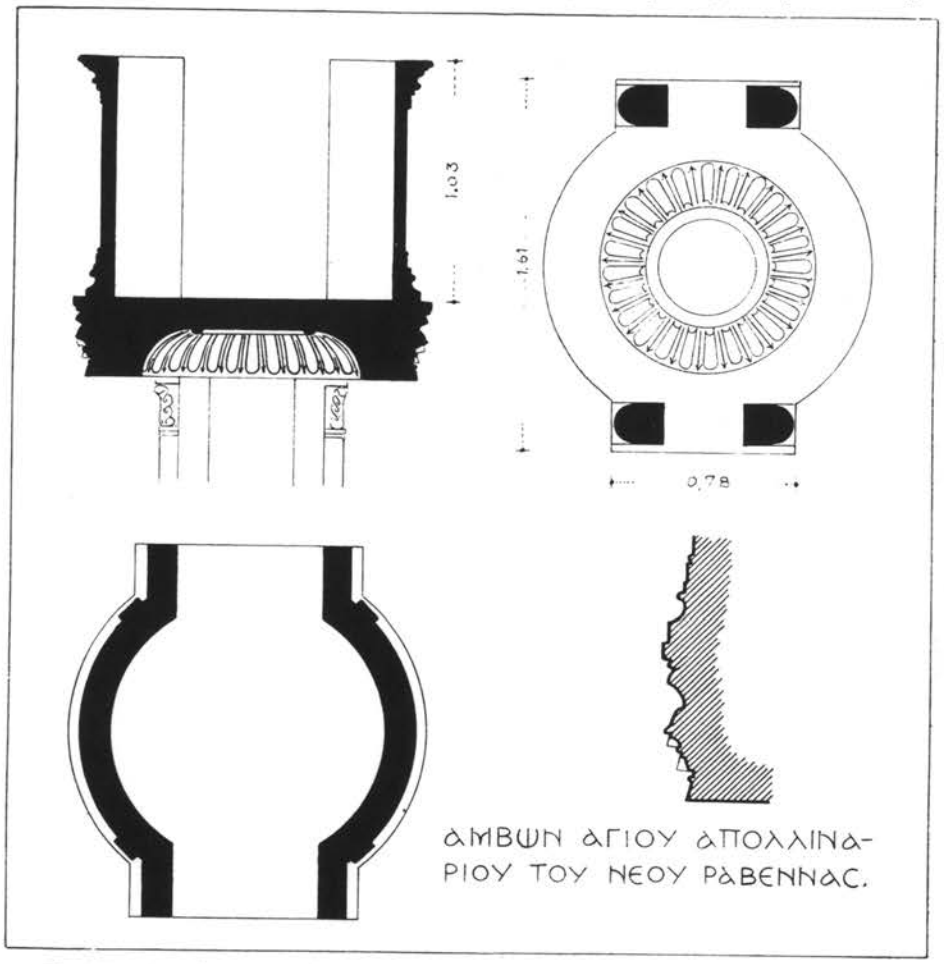

Εἰκ. 525. Κατακόρυφος καὶ ὁριζόντιαι τομαὶ τοῦ μέσου τμήματος τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας (ς' αἰ.) (ἀποτύπωσις Ὀρλάνδου).

κυκλικὸν περίβολον ἐκ θωρακίων καὶ ὀκτὼ κιόνων, ἱσταμένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ναοῦ [2].

[1] Ὅμοια διάταξις οὐρανίσκου μετὰ στεφάνης εἰκονίζεται ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ εἰκ. 528.

[2] Ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Σοφίας ἐπεχείρησαν ὁ CORTÜM (παρὰ SALZENBERG, Alte Bandenkmale zu K/pel σ. IX), οἱ LETHABY καὶ SVAINSON, The Church of Hagia Sophia σ. 54 εἰκ. 7 (ἐσφαλμένη) καὶ τέλος ὁ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ (Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας τ. Β' σχ. 243 καὶ

Τῆς τελευταίας μορφῆς ἀμβώνων ἡ χρῆσις ἐσυνεχίσθη καὶ μετὰ

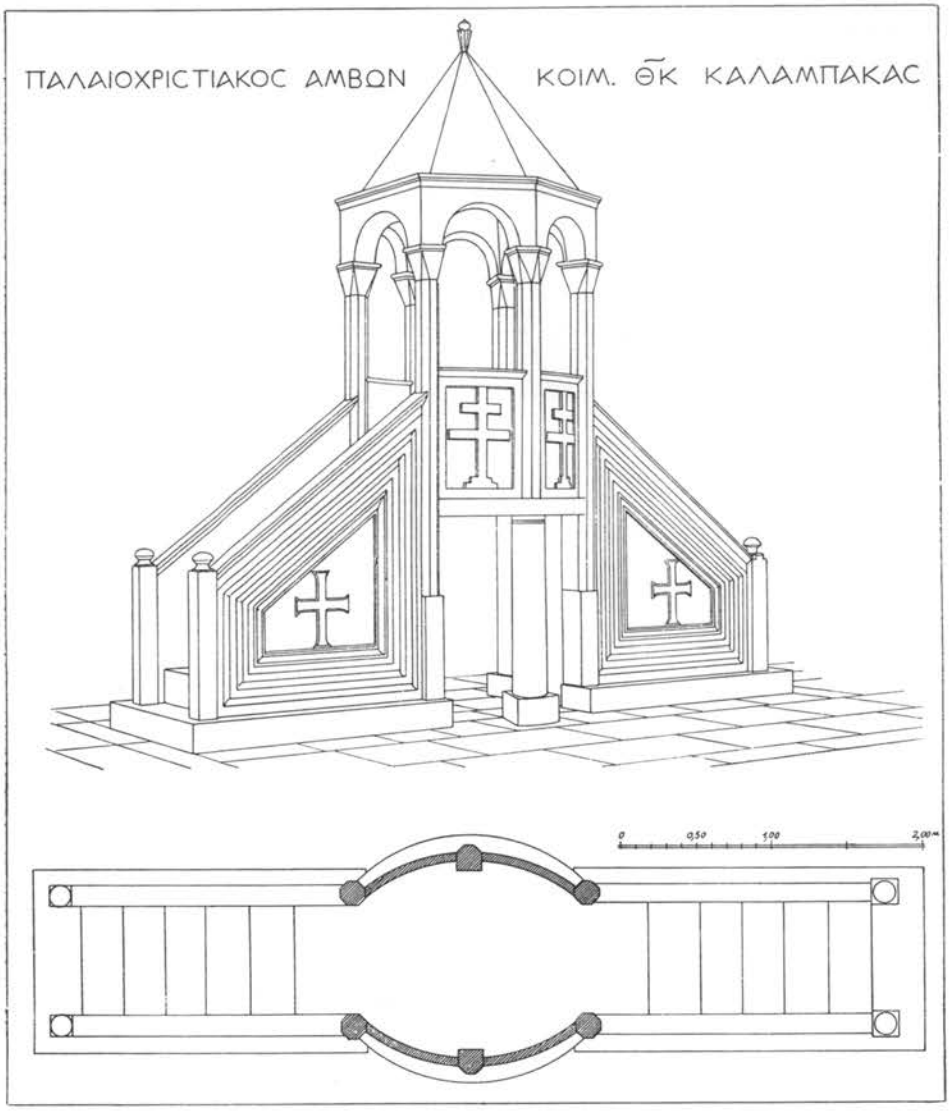

Εἰκ. 526. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις καὶ ὁριζοντία τομὴ τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας ('Ορλάνδος).

τὸν Γ΄ αἰῶνα, ὡς μαρτυροῦσιν οὐ μόνον λείψανα τοιούτων σωζόμενα

245). Τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ 'Αντωνιάδου ἐδέχθη καθ' ὅλα καὶ ὁ FRIEDLÄNDER (ἔ. ἀ. σ. 298 εἰκ. 10).

εἷς τινας ναούς (Καλαμπάκα[1] εἰκ. 526), ἀλλὰ καὶ ἀπεικονίσεις των ἐπὶ

Εἰκ. 527. Ἄμβων μὲ δύο κλίμακας ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι' αἰ.).

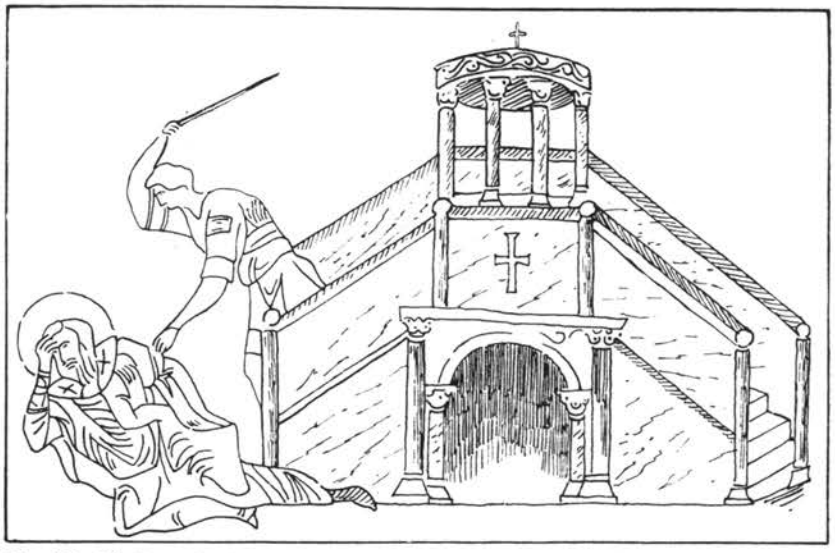

Εἰκ. 528. Ἄμβων μὲ δύο κλίμακας καὶ οὐρανίσκον ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι' αἰ.) (Stornajolo).

[1] Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (LAMPAKIS, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, 1901, σ. 31 εἰκ. 43,44. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Ϛ' σ. 303 εἰκ. 7).

βυζαντινῶν χειρογράφων[1], ἐξ ὧν μανθάνομεν, ὅτι ὁ οὐρανός των εἶχε μορφὴν πυραμιδοειδῆ ἢ διεμορφοῦτο δίκην στεφάνης (εἰκ. 528), ὡς ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὅτι ἐνίοτε οὐδόλως ὑπῆρχε (εἰκ. 527).

Ἰδιόρρυθμοι ἄμβωνες μετὰ δύο κλιμάκων. Πλὴν τῶν κανονικῶν μετὰ δύο κλιμάκων ἀμβώνων συναντῶνται ἐνίοτε καὶ ἄλλοι ἐκφεύγοντες τοῦ

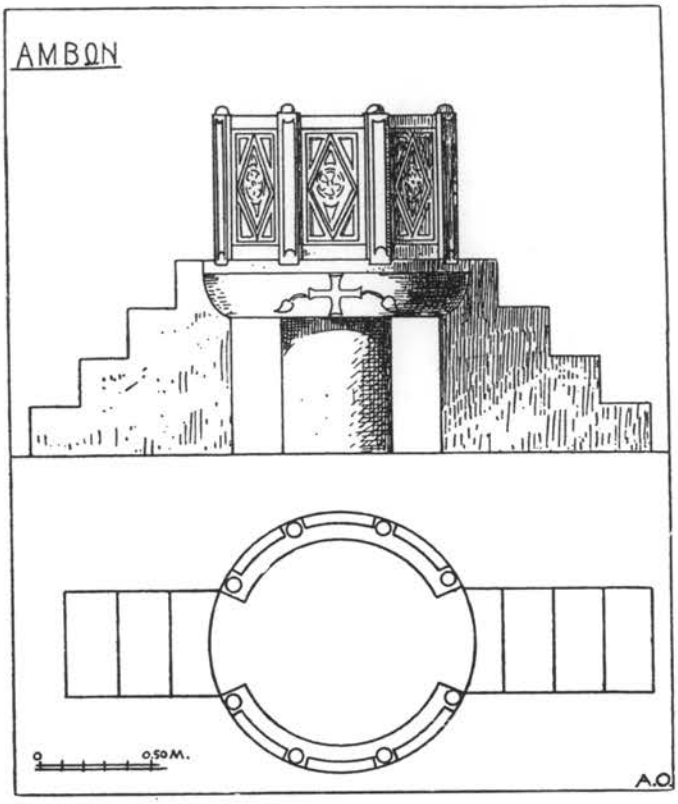

Εἰκ. 529. Ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεσμοφορίου τῆς Δήλου (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου).

κανονικοῦ σχήματος. Τοιούτων παραδείγματα ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ἀναφέρω ὅμως ἐνταῦθα μόνον δύο. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται εἰς Δῆλον καὶ προέρχεται πιθανώτατα ἐκ βασιλικῆς ἱδρυθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαίου Θεσμοφορίου[2]. Εἰς τοῦτο τὸ ὑψωμένον δάπεδον δὲν ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς, ὡς συνήθως, μὲ γλυφὰς ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως, ἀλλ' ἐν σχήματι μεγάλης κυκλικῆς λεκάνης φερούσης ἐξωτερικῶς διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύ-

[1] Stornajolo, Il menologio di Basilio II τ. II, Torino 1907, πίν. 35 καὶ 131.

[2] Orlandos, Délos chrétienne ἐν B.C.H. τ. LX (1936) σ. 89 εἰκ. 20.

φου σταυροῦ, ἀπὸ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φύλλα κισσοῦ (εἰκ. 529). Τὸ θωράκιον τοῦ ἄμβωνος τούτου ἦτο κανονικῶς διαμορφωμένον μὲ πεσσίσκους καὶ καμπύλας πλάκας, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη τῆς ἑδράσεως καὶ αἱ ἐγκοπαὶ διατηροῦνται σαφέστατα ἐπὶ τοῦ λίθου (εἰκ. 529). Ἡ λεκάνη – βάσις τοῦ ἐξώστου φαίνεται ὅτι ὑπεστηρίζετο κάτωθεν διὰ κίονος, τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν τὰ ἴχνη προσηλώσεως ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς λεκάνης. Πτερύγια κλιμάκων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων ἀναπαρεστάθη ὑποθετικῶς.

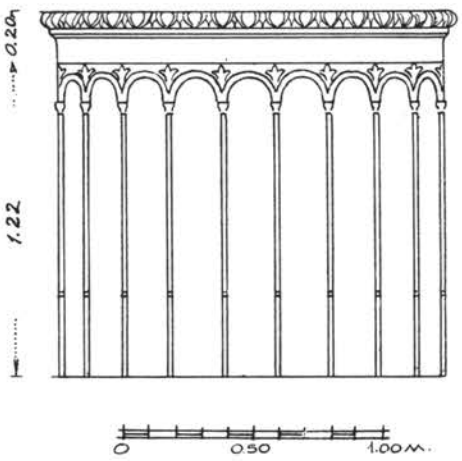

Τὸ δὲ δεύτερον παράδειγμα προέρχεται ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Ἀγάθης ἐν Ραβέννᾳ [1] (εἰκ. 530). Εἰς τοῦτο τὸ κυκλικὸν θωράκιον τοῦ ὑψωμένου δαπέδου τοῦ ἐξώστου δὲν διεμορφώθη διὰ πεσσίσκων καὶ θωρακίων ἀλλ' ἔλαβε τὴν μορφὴν ἀνωτάτου σφονδύλου μεγάλου κορινθιακοῦ κίονος (διαμ. 1.60 μ. καὶ ὕψ. 1.42 μ.) κοιλανθέντος ἐσωτερικῶς καὶ κοπέντος πλαγίως, ὥστε νὰ εἶναι προσιτὸς διὰ δύο πλαγίων κλιμάκων πλάτους 0.55 μ.

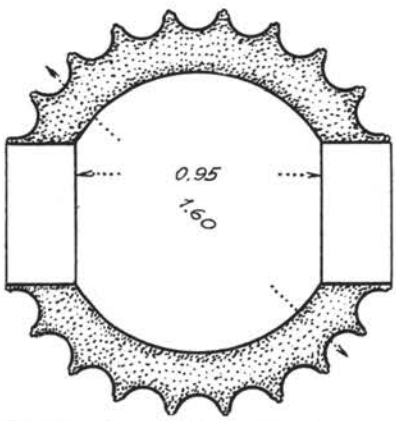

Εἰκ. 530. Τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Ἀγάθης τῆς Ραβέννας (ἀποτύπωσις Ὀρλάνδου).

δ') *Συριακοὶ ἄμβωνες (;).* Ἐντελῶς ἰδιαιτέραν μορφὴν ἄμβωνος παρουσιάζουσι πολλαὶ βορειοσυριακαὶ βασιλικαί. Εἰς ταύτας τὸ ἐκ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ παντελῶς ἀπουσιάζον σύνθρονον φαίνεται ὅτι μετετέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ δὴ πέραν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου πρὸς Δυσμάς, κατέλαβε δηλαβὴ τὴν θέσιν τοῦ ἄμβωνος, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ συνηνώθη.

[1] Φωτογραφία του παρὰ COLASANTI, L'arte bisantina in Italia πίν. 69, ἄνω ἀριστερᾷ.

Τὸ σχῆμα τοῦ συριακοῦ τούτου συνθρόνου–ἄμβωνος ἦτο ὀρθογώνιον φέρον συνήθως μὲν πρὸς δυσμὰς προσηρτημένην ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἐνίοτε δὲ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρόπυλον, ἐν δὲ τῷ μέσῳ καὶ τετρακιόνιον (εἰκ. 532), στηρίζον ἀναμφιβόλως οὐρανίσκον, ὅμοιον μὲ τὸν τῶν ἀμβώνων. Τό τε ὀρθογώνιον καὶ ἡ ἁψὶς εἶχον τὸ δάπεδον αὐτῶν ὑψωμένον κατά τινας βαθμίδας ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ μέσου κλίτους. Τὸ περιβάλλον αὐτὰ τοίχωμα, κατασκευαζόμενον ἐκ λαξευτῶν λίθων ἐπὶ κρηπῖδος μετὰ γλυφῶν, ἐχρησίμευεν ὡς ράχις δι' ἐσωτερικὸν συνεχὲς ἔδρανον (πεζοῦλι)

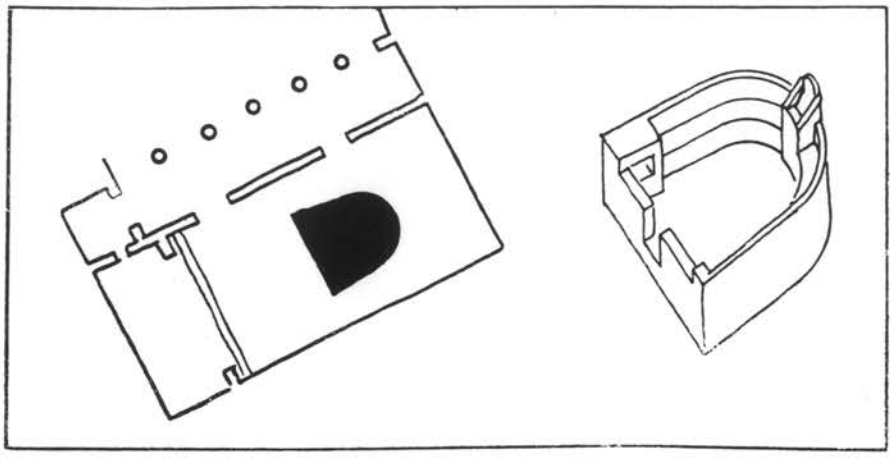

Εἰκ. 531. Συριακὸν σύνθρονον - ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κιρκμπιζέ (Lassus - Tchalenko).

προωρισμένον βεβαίως διὰ τὸν κλῆρον. Εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης κατεσκευάζετο ὑψηλὸς θρόνος[1] (εἰκ. 531 καὶ 532), ὅστις, ὡς παρετηρήθη[2], δὲν εἶναι τόσον κατάλληλος πρὸς κάθισμα τοῦ ἐπισκόπου, δι' ὃ καὶ ὑποτίθεται, ὅτι θὰ ἐχρησίμευε μᾶλλον ὡς ἀναλόγιον πρὸς ἐναπόθεσιν τοῦ ἀναγινωσκομένου κατὰ τὴν λειτουργίαν εὐαγγελίου ἢ ἄλλων λειτουργικῶν βιβλίων, ὁπότε ὁ θρόνος θὰ ἐτέλει μᾶλλον χρέη ἄμβωνος. Τούτου ἕνεκα τὸ ὅλον συγκρότημα ὠνόμασεν ὁ Lassus ἄμβωνα, ἐν ᾧ ὀρθοτέρα ἴσως θὰ ἦτο ἡ ὀνομασία του ὡς συνθρόνου ἅμα καὶ ἄμβωνος, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ὁποίου ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαὶ ἢ ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τὸ κήρυγμα. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι εἴς τινα παραδείγματα (Καλοτά, Σεργιούπολις) ὁλό-

[1] Ἐκ τοιούτου ἄμβωνος προέρχεται καὶ ὁ περιγραφεὶς ἤδη θρόνος τοῦ Μπεναουί (εἰκ. 465) ὡς θρόνος δὲ χαρακτηρίζεται δι' ἐπιγραφῆς παρόμοιον κάθισμα ἐν Ζεβέδ (LITTMANN, Amer. Exp. to Syria IV σ. 46–56).

[2] R. MOUTERDE, Atti del III Congresso di arch. cristiana, Romma 1934, 469.

κληρος ἡ περίμετρος τῆς ἐξέδρας περιεβάλλετο ὑπὸ κιονίσκων ὑπερκειμένων τῆς ράχεως τῶν ἑδράνων καὶ φερόντων ξύλινα πιθανῶς ἐπιστύλια[1].

Τὸ συριακὸν σύνθρονον – ἄμβων εἶχεν ἐνίοτε μεγάλας διαστάσεις, τὸ μῆκός του ἔφθανεν εἰς μὲν τοὺς μικρούς (μονοκλίτους) ναοὺς τὰ 8, εἰς δὲ τοὺς μεγάλους τὰ 14 μέτρα (Σεργιούπολις), τὸ δὲ πλάτος του εἰς μὲν τοὺς μικροὺς τὰ 3.50 μ. εἰς δὲ τοὺς μεγάλους τὰ 6 μ.[2] λόγῳ δὲ τοῦ ὕψους του

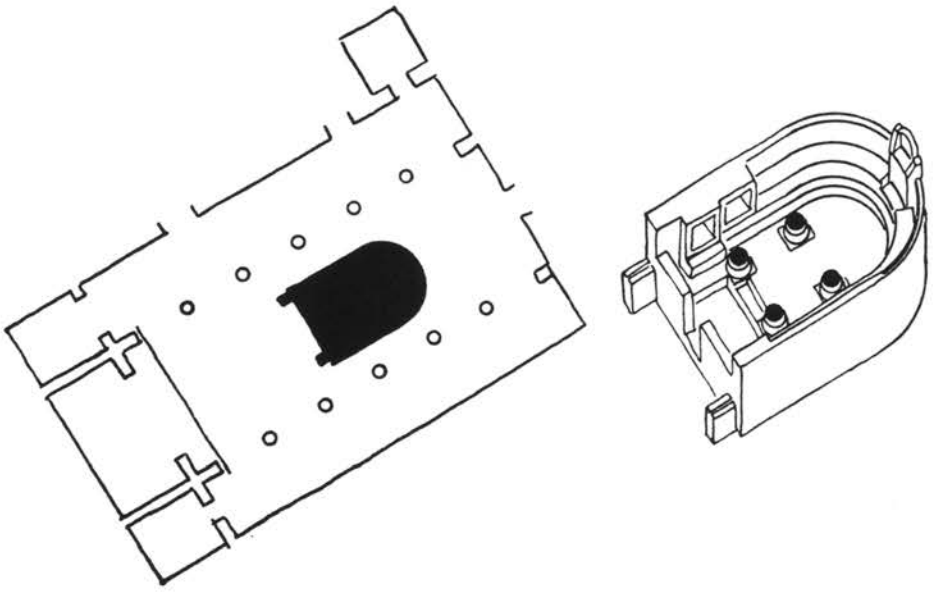

Εἰκ. 532. Συριακὸν σύνθρονον – ἄμβων μετὰ τετρακιονίου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπέχιο (Lassus – Tchalenko).

καὶ τῆς κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους τοποθετήσεώς του ἠχρήστευε σχεδὸν τὸ ὑπόλοιπον δυτικὸν τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους. Πρέπει ὅμως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὰς πλείστας συριακὰς βασιλικὰς ἡ κυρία εἴσοδος δὲν εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἀλλ' ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ, πρὸ τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο συνήθως κιονο – ἢ πεσσοστήρικτος στοά (εἰκ. 23). Διὰ τὸ ἐκκλησίασμα λοιπὸν ἡ καλυτέρα σχετικῶς θέσις δὲν ἦτο τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους, ἀλλὰ τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον κλῖτος κατὰ τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ συνθρόνου τμήματα αὐτῶν.

---

[1] Lassus – Tchalenko, ἔ. ἀ. σ. 81.

[2] Lassus – Tchalenko, Ambons Syriens, Cahiers archéol. V (1951) σ. 80.

Κλείοντες τὸ περὶ τῶν ἀμβώνων κεφάλαιον ἀναφέρομεν, ὅτι, ὡς καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ (στρῶσις, κίονες) καὶ τοῦ πρεσβυτερίου (βῆμα, θωράκια [1]), οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἐχαράσσοντο συχνάκις ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι εἴτε μίαν εὐχὴν εἴτε τὸ ὄνομα τοῦ δαπανήσαντος διὰ τὴν κατασκευὴν προσώπου, συνήθως κληρικοῦ. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς Οὐρσίας βασιλικῆς τῆς Ραβέννας ὁ ἐπίσκοπος Agnellus ἐνέγραψεν εἰς περίοπτον θέσιν: *Servus XPI Agnellus episc(opus) hunc pyrgum fecit.* Ὁμοίως ἐπὶ τεμαχίου ἐξαγώνου ἄμβωνος ἐν Τροιζῆνι[2] εὑρηται χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: *Ἰωάννης ἀναγνώστης ὑπὲρ* [εὐχῆς ἑαυτοῦ] *καὶ τοῦ παιδίου* [ἐκ]*αλλιέργησεν τὸν ἄββ[ω]να εἰς δόξαν καὶ ἔπαινον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.* Τέλος εἰς τὸ χεῖλος τοῦ θωρακίου τοῦ ἐξώστου τῆς βασιλικῆς τῆς Κολοφῶνος (Νοτίου) ἐχαράχθη ἡ ἑξῆς μακρὰ ἐπιγραφή[3]. Νάρ*κ]ησος . . . γενάμενος ἡμῶ[ν] ἐπίσκο(πος) ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως τῆς [ἑαυτοῦ] ψυχῆς ἐποίησεν τὸν ἄνβωνα καὶ τὰς στοὰς καὶ τὰ λοιπὰ διὰ Κυριακοῦ τοῦ εὐλαβ(εστάτου) πρεσβ(υτέρου) καὶ κουράτορος.*

---

[1] Βασιλικαί: Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 83), Πλημμυρίου Ρόδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τ, [1948] σ. 44 εἰκ. 36), Ζεβεδ Συρίας (BUTLER, Early Churches in Syria εἰκ. 217).

[2] IG IV 784 - ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ε' (1939 - 40) σ. 31.

[3] MACRIDY, Öst. Jahr. XV (1912) σ. 38.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

Ἡ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν διέφερε κατὰ τόπους· ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸ ἑκασταχοῦ χρησιμοποιούμενον ὑλικὸν δομῆς, ἀπὸ τὰς ἰσχυούσας ἀρχιτεκτονικὰς παραδόσεις καὶ τὰ ἐπικρατοῦντα εἰς ἑκάστην χώραν καλλιτεχνικὰ ρεύματα. Οὕτω ἄλλην διαμόρφωσιν παρουσίαζον αἱ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας, διακοπτομένης κατὰ διαστήματα ὑπὸ ὁριζοντίων σειρῶν ὀπτοπλίνθων, ἐκτισμέναι βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἄλλην αἱ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμέναι βασιλικαὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ἄλλην αἱ ἐκ λαξευτῶν λίθων συντεθειμέναι ἐκκλησίαι τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς. Σπουδαίαν ἐπίσης διαφοροποίησιν ἐπέφερε καὶ ἡ ἰσχύουσα εἰς κάθε τόπον ἀρχιτεκτονικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ἀλλοῦ μὲν διετήρησεν — ἐξειλιγμένους βέβαια — τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ρυθμούς (Συρία, Μ. Ἀσία, Μεσοποταμία) ἀλλοῦ δ' ἐφήρμοσε τὰ ρωμαϊκὰ τοξωτὰ πλαίσια καὶ τὰς τυφλὰς ἀψῖδας (Ἰταλία), ἀλλοῦ δὲ τέλος ἠρκέσθη εἰς μίαν ἀπέριττον ἁπλότητα (κυρίως Ἑλλάς). Ὀρθὸν λοιπὸν εἶναι τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῶν βασιλικῶν νὰ κάμωμεν κατὰ τόπους.

1. ***Βασιλικαὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος.*** Ἐκ τῶν πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος μόνον αἱ τῆς Θεσσαλονίκης διετηρήθησαν μέχρι σήμερον ὅρθιαι, ἂν καὶ αὐταὶ ἀκόμη ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς σημαντικὰς μετασκευὰς καὶ πρὸ πάντων ζημίας ἐκ πυρκαϊῶν, αἵτινες ἠλλοίωσαν τὴν ἀρχικήν των ὄψιν. Τῶν δὲ ὑπολοίπων ἀνευρέθησαν μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς καὶ μικρὸν μόνον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τμῆμα τῶν τοίχων, ἐξ ὧν ὅμως σαφῶς προκύπτει, ὅτι αἱ ἐξωτερικαί των ἐπιφάνειαι ἦσαν γενικῶς *ἐπίπεδοι ἤτοι ἀδιάρθρωτοι*.

Πρόσοψις. Διὰ τὰς βασιλικὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι εἶχον κατὰ κανόνα, πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς των, τὸν μνημειώδη προθάλαμον τοῦ αἰθρίου, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐτοτελοῦς προσόψεως, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ ὄψεως τοῦ κυρίου σώματος τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ αἴθριον. Τὴν διαμόρφωσιν λοιπὸν τῆς δυτικῆς ὄψεως τῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ αἴθριον.

Ὡς ἤδη εἴπομεν διερευνῶντες τὴν κάτοψιν αὐτοῦ (σ.98 ἑξ.) τὸ αἴθριον τῶν βασιλικῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἦτο συνηθέστατα τρίστοον, ἐνίοτε δὲ καὶ δίστοον, οὐδέποτε ὅμως τετράστοον· οὐδέποτε δηλαδὴ ἔφερεν ἀνοικτὴν

στοὰν κατὰ τὴν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου του πλευράν, τὴν ἀνατολικήν, ὅπως τὴν συναντῶμεν εἰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Συνέβαινε δὲ τοῦτο διότι ἐν Ἑλλάδι ἡ τετάρτη αὐτὴ στοὰ ἀπετέλεσε τὸν κλειστὸν πανταχόθεν νάρθηκα τῶν βασιλικῶν, ὅστις δι' αὐτὸ καὶ οὐδέποτε ἐλλείπει. Ὅτι δὲ τοῦτο πράγματι ἐγίνετο μαρτυρεῖ τρανῶς ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴ τοῦ Στουδίου (εἰκ. 84), ἥτις παρουσιάζει ἕνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τετραστόου καὶ τριστόου αἰθρίου. Εἰς ταύτην πράγματι ὁ νάρθηξ ἀνοίγεται πρὸς τὴν αὐλὴν τοῦ αἰθρίου διὰ κιονοστοιχίας, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ μετακιόνια ἐφωδιάσθησαν διὰ περιθύρων, ὅλως ἀνοργάνως συνδυασθέντων πρὸς τοὺς κορμοὺς τῶν κιόνων (εἰκ. 84). Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἡ κιονοστοιχία αὕτη προεκτείνεται πλαγίως ἤτοι πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον, ὡς πλήρης τοῖχος, διατρυπώμενος ὑπὸ θυρῶν καὶ ἀποχωρίζεται οὕτω ἀπὸ τῶν πλαγίων στοῶν τοῦ αἰθρίου διὰ ν' ἀποτελέσῃ κλειστὸν προθάλαμον τοῦ κυρίως ναοῦ ἢ νάρθηκα. Ἂν τώρα τὴν εἰρημένην κιονοστοιχίαν τοῦ νάρθηκος ἀντικαταστήσωμεν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ τριλόβου παραθύρου λαμβάνομεν τὴν ἐν Ἑλλάδι συνηθιζομένην διάταξιν, ἤτοι τὴν μετὰ κλειστοῦ νάρθηκος, ὅστις κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὴν ὕπαιθρον αὐλὴν τοῦ αἰθρίου βλέπον τμῆμά του ἔφερε συνήθως μέγα παράθυρον (εἰκ. 59), κατὰ δὲ τὰ ὑπὸ τὰς στοὰς τοῦ αἰθρίου τμήματα αὐτοῦ διετρυπᾶτο ὑπὸ θυρῶν περιβαλλομένων ὑπὸ μαρμαρίνων πλαισίων. Καὶ ὅταν μὲν ἡ βασιλικὴ ἐστερεῖτο γυναικωνίτου ὁ νάρθηξ της ἤτοι ἡ πρὸς τὸ αἴθριον ὄψις της, ἦτο ἄλλοτε μὲν μονώροφος, καλυπτομένη διὰ μονοκλινοῦς στέγης ἰσοϋψοῦς πρὸς τὰς τῶν πλαγίων στοῶν τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 60), ἄλλοτε δὲ μετ' ὀρόφου σχηματιζομένου διὰ τῆς προεκτάσεως τοῦ φωταγωγοῦ μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος. Πολύλοβον τότε παράθυρον, τιθέμενον εἰς τὸ ὕψος τῶν πλαγίων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἠνοίγετο ὑπὸ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 392). Τοῦτο δὲ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ δικλινὴς στέγη οὐδέποτε ἐσχημάτιζεν ἀληθὲς ἀέτωμα, διότι ἐστερεῖτο τοῦ ὁριζοντίου γείσου. Ὁσάκις δὲ ἡ βασιλικὴ ἦτο ἐφωδιασμένη καὶ διὰ γυναικωνίτου, τότε, ἐπειδὴ οὗτος ἐξετείνετο πάντοτε καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ ὁ φωταγωγός, ἡ πρὸς τὸ αἴθριον ὄψις τῆς βασιλικῆς παρουσιάζετο μὲ μίαν εἰσέτι ἐνδιάμεσον σειρὰν παραθύρων, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 392).

Πλάγιαι ὄψεις. Αἱ ἀδιάρθρωτοι μακραὶ πλευραὶ τοῦ ἐπιμήκους παραλληλεπιπέδου, τὸ ὁποῖον ἐνεφάνιζον ἐξωτερικῶς αἱ πλεῖσται τῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος, διετρυπῶντο ὑπὸ ὁριζοντίων σειρῶν παραθύρων, ἑκά-

στη τῶν ὁποίων ἀντεστοίχει πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς καθ' ὕψος διαιρέσεις τοῦ κτηρίου, χωρὶς ὅμως νὰ παρεμβάλλωνται μεταξύ των ἰσχυραί, κυματιοφόροι ἀλλ' ἁπλαῖ ὁριζόντιαι ταινίαι δηλοῦσαι τοὺς ὀρόφους, ὡς σαφῶς διδάσκει ἡ Ἀχειροποίητος τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 533). Οὕτω μία σειρὰ ὑψηλὰ σχετικῶς τοποθετημένων παραθύρων[1] ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὸ ἰσόγειον τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἄλλη σειρὰ ὑπεράνω ἀντεστοίχει πρὸς τὸν γυναικωνίτην, τρίτη δὲ πάλιν ἠνοίγετο εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ φωταγωγοῦ (εἰκ. 385).

Τὸ σχέδιον τῶν παραθύρων ἐποίκιλλεν. Εἰς τὰς μικρὰς βασιλικὰς

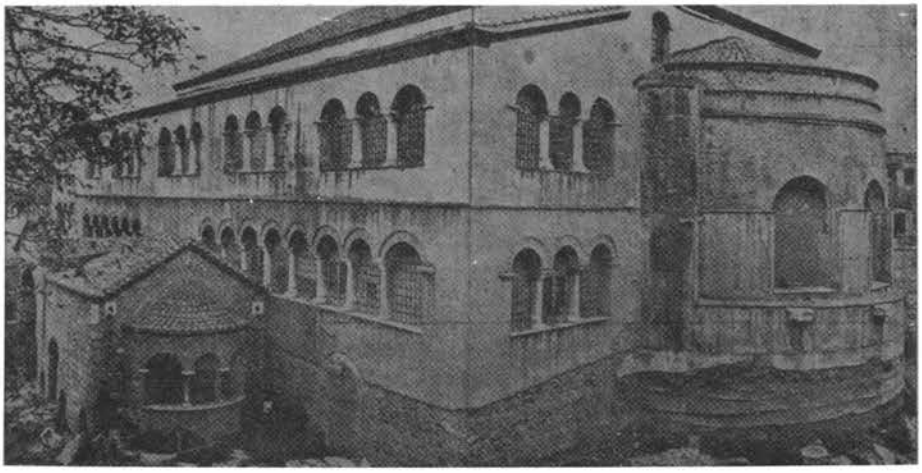

Εἰκ. 533. Ἄποψις τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου ἀπὸ ΝΑ. (Πελεκανίδης).

φαίνεται ὅτι προετιμῶντο τὰ μονόλοβα ἀνοίγματα, τοὐλάχιστον διὰ τὸ ἰσόγειον· τοὐναντίον εἰς μεγαλυτέρας συνηθίζοντο τὰ δίλοβα ἢ καὶ τὰ πολύλοβα (Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης καὶ Ἁγ. Δημητρίου βόρειον κλῖτος), διὰ τῶν ὁποίων ἄπλετον φῶς κατέκλυζε τὸ ἐσωτερικὸν καὶ πληρέστερος ὁ ἀερισμὸς τοῦ χώρου κατωρθοῦτο[2].

Ἡ ἐντὸς τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων κατανομὴ τῶν παραθύρων δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς βασιλικῆς· διότι οἱ ἄξονές των συνέπιπτον, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, πρὸς ἄξονα ἐσωτερικοῦ τινος μετακιονίου.

Ὁσάκις ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτετο διὰ κονιά-

[1] Πάντως εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μεγαλύτερον ἀναστήματος ἀνθρώπου. Εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης ἡ ποδιὰ τῶν παραθύρων τοῦ ἰσογείου εὑρίσκεται εἰς ὕψος 5,25 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῶν πλαγίων κλιτῶν. Ὅρα εἰκόνα 391.

[2] Πβλ. καὶ τὰ ὑπὸ ΧΟΡΙΚΙΟΥ ΤΟΥ ΓΑΖΑΙΟΥ περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Γάζης λεγόμενα (Ἐγκώμ. εἰς Μαρκ. II, 51, Förster – Richtsteig σ. 40).

ματος ἡ ἐντύπωσις τῶν μακρῶν, ἀδιαρθρώτων πλευρῶν ἦτο μᾶλλον αὐστηρὰ καὶ παγερά. Τοὐναντίον, ὁσάκις ἀφίνετο ἀκάλυπτος, ἡ τοιχοδομή, τὰ χρώματα τῶν ὑλικῶν δι' ὧν ἐκτίζετο — φαιοὶ καὶ πρασινωποὶ λίθοι, ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι, λευκὰ μάρμαρα τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων — ἐδημιούργουν χρωματικὴν ἁρμονίαν προσδίδουσαν εἰς τὸ σύνολον ἕνα φαιδρὸν καὶ θερμὸν τόνον, ὅστις ἐμείωνε τὴν ἐκ τῆς τελείας τῶν ἐπιφανειῶν ἐπιπεδότητος προκύπτουσαν μονοτονίαν. Γενικῶς πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι, ὅπως εἰς τὸ ἐσωτερικόν, οὕτω καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν βασιλικῶν ἐκυριάρχει ἡ ὁριζοντία α') διὰ τῶν ὁριζοντίων σειρῶν τῶν παραθύρων β') διὰ τοῦ ὁριζοντίου ἐκ πλίνθων γείσου τῶν τε πλαγίων κλιτῶν καὶ τοῦ φωταγωγοῦ καὶ τέλος γ') διὰ τῆς ὁριζοντίας κορυφαίας τῆς δικλινοῦς στέγης. Εἰς τὰς πλείστας τῶν βασιλικῶν οὐδεμία κατακορυφότης ἐμφανίζεται. Μόνον εἴς τινας περιπτώσεις τῶν μετ' ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν ἐμφανίζονται κατακόρυφοι ἀκμαὶ τοίχων. Ἀρχὴ δὲ καθαυτὸ κατακορυφότητος παρουσιάζεται μόνον εἰς τὰς μετὰ 2 ἢ 4 γωνιαίων πύργων ἐφωδιασμένας συριακὰς βασιλικάς, ἂν καὶ οἱ πύργοι οὗτοι εἰς τὸ κάτω μέρος των συνάπτονται ἀκόμη πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ. Πρέπει τέλος νὰ προστεθῇ, ὅτι σπανίως αἱ μακραὶ πλευραὶ τῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ἐντελῶς ἐλεύθεραι. Πολὺ συχνὰ προσεκολλῶντο εἰς αὐτὰς ἄλλοτε μὲν πρόπυλα, ὡς πλευρικαὶ εἴσοδοι τοῦ νάρθηκος[1] ἢ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ[2], ἄλλοτε δὲ παρεκκλήσια[3] ἢ διακονικά, ἐνίοτε δὲ καὶ βαπτιστήρια[4], ξενῶνες ἢ ἑστιατόρια[5] κλπ. ἅτινα ἐκάλυπτον μὲν τμῆμα τοῦ ἰσογείου τοῦ ναοῦ καὶ ἐσκοτείνιαζον τὸν ἀντίστοιχον ἐσωτερικὸν χῶρον, ἀλλ' ἐδημιούργουν εἰς ἀντιστάθμισμα μίαν ἀρκετὰ γραφικὴν ποικιλίαν εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Τὸ ἱερόν. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος, καταλήγουσα ἄνω, ὡς καὶ ἡ δυτική, εἰς ἀέτωμα, ἔφερε κάτω ὡς κύριον θέμα τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἀντιστοιχοῦσαν ὑψηλὴν καὶ ἰσχυρῶς προβάλλουσαν ἡμικυλινδρικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, καλυπτομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου.

Οἱ ἑκατέρωθεν τῆς ἁψῖδος ταύτης τοῖχοι, οἱ ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἀφίνοντο συνήθως γυμνοί, ἐνίοτε ὅμως ἔφερον καὶ παράθυρα (Ἀχειροποίητος)[6], ὁσάκις δ' ὑπῆρχε πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ βοη-

[1] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου (εἰκ. 110).
[2] Βασιλικὴ Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 385).
[3] Βασιλικὴ Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Π.Α.Ε. 1933 σ. 82 εἰκ. 1).
[4] Βασιλικαὶ Βραυρῶνος, Φιλίππων Α, Μαστιχάρη Κῶ (εἰκ. 506).
[5] Βασιλικὴ Μαστιχάρη Κῶ (ἀδημοσίευτος), Ἐπιδαύρου (εἰκ. 133), Ἀργάλων Λέσβου κλπ.
[6] Τρίλοβον (DIEHL – LE TOURNEAU - SALADIN, Mon. chrét. de Salon., Paris 1918, σ. 51 εἰκ. 19).

θητικόν τι διαμέρισμα ἠνοίγετο εἰς αὐτοὺς καὶ ἀνὰ μία θύρα ἐπικοινωνίας του πρὸς τὸ ἀντίστοιχον κλῖτος[1]. Παράθυρα ἐπίσης ἠνοίγοντο μεγάλα καὶ εἰς μίαν πάντοτε σειρὰν καὶ ἐπὶ τῆς κυλινδρικῆς περιμέτρου τῆς ἁψῖδος, εἰς ὕψος δὲ τοιοῦτον, ὥστε ἐσωτερικῶς νὰ δύναται ἀνέτως νὰ τοποθετηθῇ ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Ἦσαν δὲ τὰ παράθυρα τῆς ἁψῖδος ἄλλοτε μὲν ἁπλᾶ μονόλοβα (Νικοπόλεως Α), συνηθέστερον ὅμως ἓν συνεχὲς τρίλοβον[2] ἢ πεντάλοβον[3] (εἰκ. 174), μὲ μαρμαρίνους ἀμφικιονίσκους φέροντας βάσιν ἰωνικὴν καὶ στεφομένους διὰ κορινθιάζοντος, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, κιονοκράνου μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 174 καὶ 390). Εἰς τὰς ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατασκευαζομένας ἁψῖδας ἱεροῦ τῆς Β. Ἑλλάδος πλίνθινα ἀνακουφιστικὰ ἀλλὰ καὶ διακοσμητικὰ συγχρόνως τόξα παρενεβάλλοντο εἰς τὸ ἄνωθεν τῶν παραθύρων τύμπανον, ὡς βλέπομεν π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 174).

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος ηὔξανε συνήθως πρὸς τὰ ἔξω, δημιουργουμένης οὕτω μικρᾶς ἐξοχῆς ἐν εἴδει βαθμῖδος, ἥτις καὶ ἐστεγάζετο διὰ μιᾶς σειρᾶς κεράμων[4]. Ὁμοία βαθμιδωτὴ διάταξις ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὸ ἐξωρράχιον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἁψῖδος, ὅπερ οὕτω ἀντὶ μιᾶς ἐνιαίας σφαιρικῆς ἐπιφανείας παρουσίαζεν ἐξωτερικῶς ἕνα ἢ δύο ἐπαλλήλους δακτυλίους μὲ διάμετρον ὁλονὲν στενουμένην. Αἱ οὕτω δημιουργούμεναι βαθμίδες ἐκαλύπτοντο διὰ κεράμων, τὸ δὲ σύνολόν των παρεῖχε μίαν πολὺ εὐχάριστον ποικιλίαν καὶ πλαστικότητα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ θόλου τῆς ἁψῖδος. Ὡραῖα παραδείγματα τῆς διατάξεως ταύτης παρέχουσιν αἱ βασιλικαὶ τοῦ Ἅγ. Δημητρίου καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης[5] (εἰκ. 173). Ἡ τελευταία μάλιστα παρουσίαζεν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς ἁψῖδος καί τι πλέον. Εἰς τὸ μέρος ἀκριβῶς, ὅπου γίνεται ἡ πάχυνσις τοῦ τοίχου, δηλ. εἰς τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων, προβάλλουν σήμερον πρὸς τὰ ἔξω μαρμάρινα, συμμετρικῶς πρὸς τὰ παράθυρα διατεταγμένα ἐπιστύλια[6]. Ταῦτα, ἂν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων συριακῶν παραδειγμάτων (Καλβ-Λουζέ, Καλάτ-Σιμάν εἰκ. 177), πρέπει μετὰ τοῦ SALADIN[7] νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπετέλουν τμήματα

[1] Ὅρα τὰ ἐν σ. 403 σημ. 1 – 5 ἀπαριθμηθέντα παραδείγματα βασιλικῶν μὲ θύρας τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀνοιγούσας πρὸς ἀνατολάς.

[2] Βασιλικὴ Νεμέας (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

[3] Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης, ἡμετέρα εἰκὼν 174.

[4] Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης (DIEHL – LE TOURNEAU – SALADIN, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 41, εἰκ. 9 καὶ σ. 73 εἰκ. 31, πίν. VII).

[5] ἔ. ἀ. σ. 41 εἰκ. 9, σ. 73 εἰκ. 31, πίν. VII καὶ XV. – Πβλ. καὶ τὰ ἐν σ. 220 λεχθέντα.

[6] ἔ. ἀ. πίν. VII.

[7] ἔ. ἀ. σελ. 43 καὶ πίν VII.

μνημειώδους ἀρχιτεκτονικοῦ σκελετοῦ περιβάλλοντος καὶ ἐνισχύοντος τὴν ἄψῖδα τοῦ ἱεροῦ, συνισταμένου δ' ἐκ κιόνων, τεθειμένων εἰς δύο ὀρόφους πρὸ τοῦ τοίχου καὶ συνδεομένων δι' ἐπιστυλίων. Δυστυχῶς τοῦ μαρμαρίνου αὐτοῦ περιβλήματος δὲν ἐσώθησαν ἀρκετὰ στοιχεῖα, ὥστε νὰ ἐπιχειρηθῇ ἀσφαλὴς ἀναπαράστασις τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ἄψῖδος τῆς Ἀχειροποιήτου, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ μόνον ἐν Ἑλλάδι παράδειγμα πολυτελῶς καὶ κατὰ κλασσικὰ πρότυπα διαμορφωμένης κόγχης ἱεροῦ.

Ἀντὶ τῆς σπανιωτέρας ταύτης διατάξεως, ἥτις ἐπηρεάσθη ἐκ συριακῶν προτύπων [1], εὑρίσκομεν εἰς τὴν Ἤπειρον ἰδίᾳ (Νικοπόλεως βασιλικαὶ Α, Β καὶ Γ, Παραμυθιά) κτιστὰς ἀντηρίδας προσκεκολλημένας ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοίχου τῆς ἄψῖδος εἰκ. 175, 176. Σκοπὸς τῶν ἀντηρίδων τούτων ἦτο βεβαίως ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν ὠθήσεων, τὰς ὁποίας ἤσκει ἐπὶ τοῦ τοίχου τὸ ἄνωθεν τεταρτοσφαίριον. Τὸ σχῆμά των εἶναι τετράγωνον ἡ δὲ ἐξοχή των ποικίλλει ἀπὸ 0,60 ἕως 0.90 μ. Ποικίλλει δ' ὡσαύτως καὶ ὁ ἀριθμός των· διότι ἄλλοτε μὲν αἱ ἀντηρίδες εἶναι δύο [2], ἄλλοτε δὲ τρεῖς [3] καὶ ἄλλοτε (εἰκ. 175) πέντε[4]. Ἐν τῇ περιπτώσει τῶν ἀντηρίδων, τὰ μεταξὺ αὐτῶν ἀνοιγόμενα παράθυρα ἦσαν μονόλοβα. Ἀναπαράστασιν ἄψῖδος ἱεροῦ μετ' ἀντηρίδων παρέχει ἡ εἰκὼν 175.

2. ***Βασιλικαὶ τῆς Ἰταλίας.*** *Πρόσοψις.* Διὰ τὴν πρόσοψιν ἤτοι τὴν δυτικὴν ὄψιν τῶν βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας ἰσχύουσιν ὅσα εἴπομεν διὰ τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος· διότι καὶ ἐκεῖ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ κατεσκευάζετο αἴθριον, μὲ ταύτην μόνον τὴν διαφοράν, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αἱ κιονοστοιχίαι τούτου ἦσαν ἐλεύθεραι καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευράς [5] (quadriporticus, τετράστοον), πολὺ δὲ σπανιώτερον ἡ πρὸς ἀνατολὰς στοὰ ἐφράσσετο ἵνα ἀποτελέσῃ νάρθηκα [6].

Ἀφ' ἑτέρου, ἐπειδὴ κατὰ κανόνα αἱ ἰταλικαὶ βασιλικαὶ ἐστεροῦντο γυναικωνίτου [7], οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ φωταγωγοῦ των δὲν ἐξετείνοντο καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου ἀλλ' ἐσταμάτων πρὸ αὐτοῦ, διατρυ-

---

[1] Ἡ στενὴ σχέσις τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν Συρίαν ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν, ἅτινα κοσμοῦσι τὴν ἄψῖδα τοῦ Γαλερίου καὶ τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ WULFF μάλιστα δέχεται καὶ τὴν ὕπαρξιν εἰδικῆς σχολῆς ἐξ Ἀντιοχέων πλανήτων γλυπτῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ (Altchristliche und byz. Kunst I σ. 164).

[2] Νικόπολις Βασιλικὴ Γ, Παραμυθιά.

[3] Βασιλικὴ Νικοπόλεως Β (Ἀλκίσωνος).

[4] Νικόπολις, Βασιλικὴ Α (εἰκ. 175). Ἀντὶ ἀντηρίδων μικρὰ μόνον παραστάδια παρουσίαζεν ἐξωτερικῶς καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Κορίνθου (CARPENTER, A.J.A. 1929 σ. 385).

[5] Βασιλικαί: Ἁγίου Πέτρου Ρώμης, Παμμαχίου ἐν Porto, Παρεντίου κλπ.

[6] Βασιλικὴ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας.

[7] Ὅρα τὰς ἐλαχίστας σχετικὰς ἐξαιρέσεις ἐν σελ. 196 σημ. 3.

πώμεναι ὑπὸ μιᾶς μόνον σειρᾶς μονολόβων παραθύρων [1] ἢ ἑνὸς μεγάλου τριλόβου [2] (εἰκ. 60 καὶ 62).

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον διακρίνει τὰς προσόψεις τῶν βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας, ἰδίᾳ τῶν τῆς Ραβέννας, εἶναι α) ἡ ὑπὲρ τὸ ἐπίπεδον τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τῆς στέγης ὑπερύψωσις τῶν ἀετωμάτων [3] καὶ β) ἡ πέραν τῆς γραμμῆς τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ φωταγωγοῦ προέκτασις τῶν τοίχων τῶν στενῶν πλευρῶν, ὁπότε εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ φωτα-

Εἰκ. 534. Ἡ βόρειος πλευρὰ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τῆς Ραβέννας μὲ τὰ συνεχῆ ἀψιδώματα (Ε΄ αἰ.) (Gerola).

γωγοῦ (2 ἐμπρὸς καὶ 2 ὀπίσω εἰς τὸ ἱερόν) ἐσχηματίζοντο μικραὶ ἀντηρίδες ἀπολήγουσαι ἄνω εἰς κλιμακωτὴν διάταξιν, ἵνα συνενωθοῦν πρὸς τὰ κεκλιμένα γεῖσα τοῦ ἀετώματος (εἰκ. 534).

Μακραὶ πλευραί. Πολὺ διάφορος ἦτο ἐν Ἰταλίᾳ ἡ διαμόρφωσις τῶν μακρῶν πλευρῶν τῶν βασιλικῶν, ὀφειλομένη τόσον εἰς τὸ ἐν χρήσει ὑλικὸν κατασκευῆς, ὅσον καὶ εἰς τὰς τοπικὰς παραδόσεις. Οὕτω, κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν συνήθειαν, οἱ τοῖχοι κατεσκευάζοντο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ κανονικῶν, ἰσοδόμως κτιζομένων πλίνθων, τῶν ὁποίων αἱ

[1] Βασιλικὴ Παρεντίου (εἰκ. 58).

[2] Ἅγιος Ἀπολλινάριος in Classe Ραβέννας.

[3] Τοιαύτη ὑπερύψωσις ἀπαντᾷ ἀργότερον καὶ εἰς τινας βυζαντινοὺς ναούς, ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων (Καζαντζιλὰρ Τζαμί) τῆς Θεσσαλονίκης (ΙΑ΄ αἰ.) (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, πίν. 5), τὴν Ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης (ΙΓ΄ αἰ.) (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Β΄ [1936] σ. 93 εἰκ. 5) κλπ.

ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἐπεχρίοντο δι' ἀσβεστοκονιάματος ἀλλ' ἔμενον γυμναί, ἐκμεταλλευόμεναι τὸ συμπαθὲς καστανέρυθρον χρῶμα τῶν πλίνθων, ἐξ ὧν ἀπετελοῦντο. Παχεῖς ὁριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι ἁρμοὶ ἐκ σκληροῦ, ὑδραυλικοῦ κονιάματος, παρασκευαζομένου δι' ἀσβέστου, ἄμμου καὶ κοπανι-

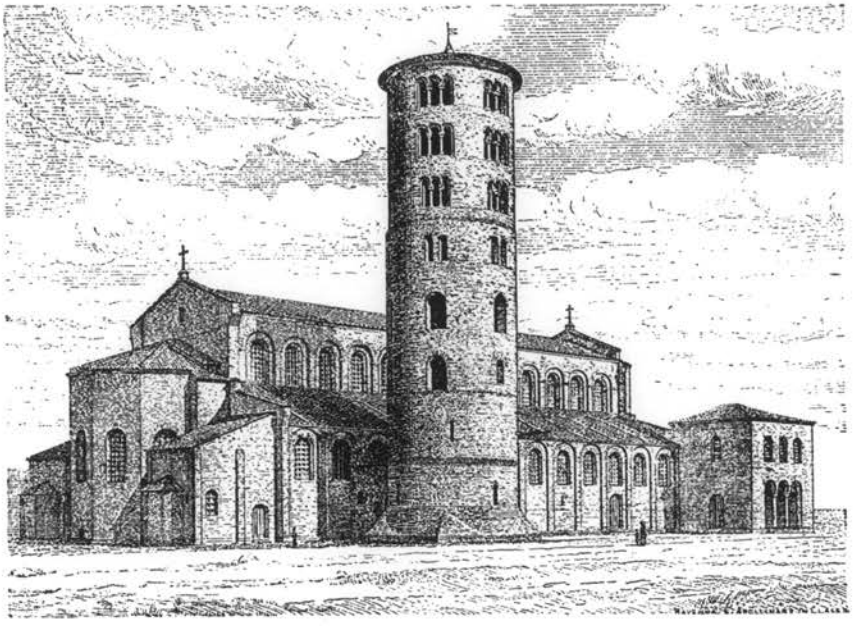

Εἰκ. 535. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας ἀπὸ Β.Α.

σμένων κεράμων (κορασάνι) ἐχώριζον τὰς πλίνθους ἀπ' ἀλλήλων.

Οἱ ἁρμοὶ αὐτοὶ ἐμιστρίζοντο οὕτως, ὥστε ἡ ἐπιφάνειά των νὰ εἰσέχῃ κατὰ 2 ἕως 3 χιλιοστὰ τῆς ἐπιφανείας τῶν πλίνθων, τῶν ὁποίων οὕτω αἱ κόψεις ἔρριπτον μικρὰν σκιὰν ἐπὶ τοῦ κονιάματος, τονίζουσαν τὸ περίγραμμα ἑκάστης πλίνθου. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ὄχι μόνον παρουσίαζεν εὐκρινῶς τὸ ὑλικόν, ἐξ οὗ ἦτο ἐκτισμένη, ἀλλὰ καὶ προσέκτα μίαν εὐχάριστον πολλαπλότητα καὶ ἓν θερμὸν χρῶμα. Οὐ μόνον δ' ἡ ὑφὴ ἀλλὰ καὶ ἡ κλῖμαξ κατασκευῆς τῶν ὄψεων, λόγῳ τῶν μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων τῶν πλίνθων, προσδίδει εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἰταλίας πολὺ διάφορον ἐντύπωσιν ἀπὸ τὰς τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ χρῆσις ὅμως ὀπτῶν πλίνθων παρουσίαζε καὶ ἄλλο σπουδαῖον πλεονέκτημα: ὅτι καθίστα εὐχερῆ τὴν ἐπίτευξιν πλαστικότητος τῶν ἐπι-

φανειῶν τῶν τοίχων. Πράγματι, κατὰ γενικὸν σχεδὸν κανόνα, αἱ μακραὶ πλευραὶ τῶν βασιλικῶν, τόσον αἱ κάτω, ἤτοι αἱ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὅσον καὶ αἱ ἄνω, δηλ. αἱ τοῦ φωταγωγοῦ, ἐφωδιάζοντο διὰ σειρᾶς ἐλαφρῶς (0.10-0.20 μ.) ἐξεχόντων τυφλῶν ἀψιδωμάτων (εἰκ.534,535), ἕκαστον τῶν ὁποίων περιέβαλλεν ὁμοκέντρως τὸ ἐν τῷ τυμπάνῳ αὐτοῦ ἀνοιγόμενον, μονόλοβον πάντοτε, ἀλλὰ μεγάλων διαστάσεων τοξωτὸν παράθυρον. Οὕτω διὰ μικρᾶς σχετικῶς δαπάνης αἱ μακραὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων ἀπέκτων πλαστικότητα, κίνησιν καὶ ποικιλίαν.

Τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων συνενούμενα κατὰ τὰς γεννήσεις των συνεχίζοντο κατακορύφως πρὸς τὰ κάτω εἰς στενὰς παραστάδας[1] (εἰκ. 192), ἐνίοτε μάλιστα αἱ γεννήσεις των ἐτονίζοντο καὶ δι' ὑφαψιδίων, σχηματιζομένων διὰ μιᾶς ἢ δύο ἐν ἐξοχῇ ὁριζοντίων σειρῶν πλίνθων.

Πλὴν δὲ τῆς πλαστικότητος ἡ ὁρατὴ καὶ ἐπιμελημένη πλινθοδομὴ τῶν βασιλικῶν τῆς Ἰταλίας ἐπέτρεπε καὶ τὴν παρεμβολὴν ποικίλων διακοσμητικῶν θεμάτων ἐκτελουμένων εἴτε διὰ πλίνθων ἢ δι' εἰδικῶς ἐσχηματισμένων τεμαχίων ἐξ ὀπτῆς γῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν ποδιὰν τῶν παραθύρων τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Πουδεντιανῆς βλέπομεν πλίνθους διατεταγμένας εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς μὲ κλίσιν 45 μοιρῶν βαινούσας δ' ἐναλλὰξ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τ' ἀριστερά, ὥστε νὰ σχηματίζουν τὸ λεγόμενον σταχυωτὸν κόσμημα (spicatum) ἢ ψαροκόκκαλο, εἰς δὲ τὸν Ἅγ. Ἀπολλινάριον in Classe τῆς Ραβέννας[2] εἰς τὰ μέσα τῶν μεταξὺ τῶν ἀψιδωμάτων καμπυλοπλεύρων τριγώνων, ἐφιλοτεχνήθησαν *ὀμφάλια* σχηματισθέντα δι' εἰδικοῦ σχήματος πηλίνων πλακιδίων[3] (εἰκ. 192).

Διὰ πλίνθων ὁμοίως ἀλλ' εἰς πυκνὰς σειρὰς ἐν ἐπεξοχῇ καὶ διαγωνίως διατεταγμένων, ὥστε νὰ σχηματίζουν ὀδοντωτὰς ταινίας διεμορφοῦντο καὶ τὰ στέφοντα τὰς μακρὰς πλευρὰς ὁριζόντια γεῖσα (εἰκ. 192). Ἐνίοτε πρὸς τὰς πλινθίνας ταινίας συνεδυάζοντο καὶ λίθινοι γεισήποδες, τομῆς παραβολικῆς ἢ κοιλοκύρτου[4]. Ἐπὶ τῶν γείσων δ' ἔβαινε καὶ ἡ κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν ἐκ πλατέων ἐπιπέδων ἢ ἐλαφρῶς κοίλων στρωτήρων καὶ ἡμικυκλικῶν κατὰ τὰς ἑνώσεις τούτων καλυπτήρων κεράμων ἀποτελουμένη στέγη (εἰκ. 192).

---

[1] H. HOLTZINGER, Altchr. und byz. Baukunst (Handb. der Archit. 3,1) εἰκ. 79.

[2] HOLTZINGER, ἔ. ἀ. εἰκ. 78.

[3] Πολὺ ἀργότερον συναντῶμεν καὶ τὴν ζατρικιοειδῆ ζωφόρον μὲ τὸ δικτυωτὸν κόσμημα (reticulatum), πρόδρομον τῶν ἀναλόγων μετ' ἐφυαλωμένων ἀβακίων ζωφόρων τῶν βυζαντινῶν ναῶν Ἄρτης καὶ ἄλλων μερῶν. Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 120.

[4] HOLTZINGER, ἔ. ἀ. εἰκ. 81, 82, 83.

Τὸ ἱερόν. Καὶ τοῦ ἱεροῦ ἡ ἁψὶς ἐπηρεάσθη ἐκ τοῦ ἐν χρήσει ὑλικοῦ κατασκευῆς. Πράγματι διὰ τῶν κανονικῶν ὀπτοπλίνθων εὐχερεστέρα ἀποβαίνει ἡ κατασκευὴ πολυγωνικῆς ἁψῖδος ἀντὶ τῆς κυκλικῆς. Δι' αὐτὸ καὶ συναντῶμεν, ἐν Ραβέννᾳ ἰδίως, πολυγωνικὰς ἁψῖδας, ἤτοι ἄλλοτε μὲν ἐννεαπλεύρους[1] ἄλλοτε δὲ πενταπλεύρους[2]. Τὸ σῶμα τῶν ἁψίδων τούτων βαίνει ἀδιάσπαστον ἤτοι ἄνευ βαθμίδων ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω. Τὸ γεῖσόν των διαμορφοῦται ὡς τὸ τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ δὲ στέγη των παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸν σχῆμα, ὅπερ παρουσιάζουν καὶ οἱ τροῦλλοι τῶν ἐν Ραβέννᾳ περικέντρων κτηρίων, οἵτινες ἂν καὶ εἶναι κτιστοὶ σφαιρικοί, ὅμως ἐξωτερικῶς παρουσιάζονται πυραμιδοειδεῖς, ἐπειδὴ περιβάλλονται ἐξωτερικῶς διὰ προσθέτου ξυλίνης στέγης.

Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ πολυγώνου σώματος τῆς ἁψῖδος ἠνοίγετο συνήθως ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον[3], ἐνίοτε ὅμως ἐσχηματίζετο καὶ πολύλοβον μὲ μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους τοποθετουμένους κατὰ τὰς ἀκμὰς τοῦ πολυγωνικοῦ πρίσματος[4]

3. ***Βασιλικαὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας.*** Ἡ λαμπρὰ μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος[5] διατήρησις τῶν συριακῶν βασιλικῶν ὀφειλομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ ἐξαίρετον ὑλικὸν κατασκευῆς των καὶ τὸν στερεὸν τρόπον δομῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἐγκατελείφθησαν ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰ. ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς χώρας, ἐκδιωχθέντων ὑπὸ νομάδων ἰσλαμιτῶν, χωρὶς ἔκτοτε νὰ χρησιμοποιηθοῦν δι' οἱανδήποτε χρῆσιν, κατέστησεν αὐτὰς προνομιοῦχα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μνημεῖα· διότι μόνον αὐταὶ μεταξὺ τῶν ἀπειραρίθμων βασιλικῶν τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης — μηδὲ τῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς ἐξαιρουμένων, πρὸς τὰς ὁποίας πολλὰς ὁμοιότητας παρουσιάζουν αἱ συριακαί — μόνον αὐταί, λέγω, μᾶς διετήρησαν ἀρτίαν κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς λεπτομερείας τὴν εἰκόνα οὐ μόνον τῆς ἐσωτερικῆς ἀλλὰ κυρίως τῆς ἐξωτερικῆς των ὄψεως, ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς στέγης καὶ μάλιστα εἰς πλείστας, διδακτικωτάτας παραλλαγάς. Ὅλη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοσις ἡ ὁποία διὰ

[1] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ (εἰκ. 166,9).

[2] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (εἰκ. 166,11).

[3] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (εἰκ. 535).

[4] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ (εἰκ. 167). Ὁ GALASSI (L'architettura protoromanica nell' esarchato di Ravenna σ. 8) θεωρεῖ τοὺς κιονίσκους τούτους τοῦ Η' αἰῶνος.

[5] Δυστυχῶς κατὰ τὸ διαρρεῦσαν χρονικὸν διάστημα τὰ μνημεῖα τῆς Συρίας ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν περιοίκων ἀπολιτίστων ἰθαγενῶν ὡς λατομεῖα παρέχοντα ἕτοιμον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν διὰ νεωτέρας κατοικίας, οὕτω δὲ σήμερον ἡ κατάστασις των εἶναι πολὺ χειροτέρα ἐκείνης, ἣν μᾶς διέσωσαν τὰ σχέδια τοῦ Γάλλου ἐρευνητοῦ κόμιτος M. DE VOGÜÉ (La Syrie centrale, Paris 1865 - 1877).

τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου — τῶν Σελευκιδῶν — εἶχε βαθέως ριζώσει εἰς τὴν Συρίαν, ἀποτυποῦται, ἐξειλιγμένη βέβαια καὶ ἀναμεμειγμένη μετά τινων ἐντοπίων καὶ ἀνατολικῶν στοιχείων[1], εἰς |τὰς ὑπερεκατὸν βασιλικὰς τοῦ Δ΄, Ε΄ καὶ Ϛ΄ μ. Χ. αἰ., αἱ ὁποῖαι ὀρθώνουν ἀκόμη ἀρκετὰ ὑψηλὰ τοὺς τοίχους των εἰς τὰς νοτίως καὶ ἀνατολικῶς τῆς Ἀντιοχείας συριακὰς πεδιάδας καὶ μέχρι Μεσοποταμίας.

Ποῖα δὲ εἶναι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως, ἅτινα διετήρησαν αἱ βορειοσυριακαὶ ἰδίᾳ βασιλικαί; Ἐν πρώτοις ἡ ἐξαίρετος ἰσόδομος τοιχοποιΐα των, ἡ ὁποία, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ μεγάλους, κανονικῶς λαξευμένους πωρολίθους, ξηρῶς, δηλ. ἄνευ κονιάματος, συνηρμολογημένους — ὅπως δηλ. καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα — παρεῖχεν εἰς τὰ κτήρια τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἰσχυροῦ καὶ τοῦ μνημειώδους.

Ἔπειτα ἡ ἀπουσία τοῦ αἰθρίου[2], ἥτις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ ἡ ὁποία προσεγγίζει τὰς συριακὰς βασιλικὰς πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς ναούς. Ἐν ᾧ δηλαδὴ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς Ἰταλίας, τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας (Κλαζομενῶν, Περγάμου, Μιλήτου) καί τινας τῆς Παλαιστίνης (Γεράσων, Γάζης κλπ.) ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ φέρει κατὰ κανόνα προσκεκολλημένην τὴν περίστυλον αὐλὴν τοῦ αἰθρίου, ποὺ πνίγει καὶ δεσμεύει τὴν πρόσοψιν, εἰς τὴν Συρίαν — πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων — ὁ ναὸς εἶνε, ὅπως καὶ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς καὶ ὁ ρωμαϊκός, ἐλεύθερος καθ' ὅλας τὰς πλευράς του ἢ τὸ πολὺ πολὺ τοποθετεῖται εἰς τὸ μέσον ἑνὸς εὐρέος, μνημειώδους περιβόλου (Ρουβέχα εἰκ. 53), ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει καὶ εἰς μερικὰ μεταγενέστερα ρωμαϊκὰ παραδείγματα ναῶν[3], ἐκ τῶν ὁποίων προφανῶς καὶ θὰ ἐπηρεάσθη.

Ἀκολουθοῦντες λοιπὸν τὰ ἀρχαῖα πρότυπα ἐτοποθέτησαν ἐνίοτε οἱ Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες τῆς Συρίας τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας οὐχὶ πλέον ἰσοπέδως πρὸς τὸ ἔδαφος, ὡς ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ, ἀλλ' ἐπὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὑψηλῆς κρηπῖδος ἢ *ποδίου*, οἷον παρατηροῦμεν συχνὰ εἰς ναοὺς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Τότε ὅμως ἀπέβη ἀναπόφευκτος καὶ ἡ κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς εἰσόδου κατασκευὴ μνημειώδους ἐνίοτε κλίμακος φερούσης ἄνω εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, ὡς π. χ. ἐν Τουρμανίν (εἰκ. 114).

Κατ' ἀρχαῖα ἐπίσης πρότυπα οἱ μὲν τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἔβαινον

[1] Butler, Early Churches in Syria σ. 261.

[2] Ἐξαίρεσις συριακῆς βασιλικῆς μὲ αἴθριον: Παναγία Σὲκ - Σλεμάν (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 56). Εἰς τοὺς μοναστηριακοὺς ναοὺς αἴθριον βεβαίως ὑπῆρχε (Butler, ἔ. ἀ. εἰκ. 91,93).

[3] Βλέπε ὅσα σχετικῶς ἀνεφέραμεν εἰς σελ. 92 σημ. 1, εἰς τὰ ὁποῖα προσθετέος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος εἰς Γέρασα τῆς Ἰορδανίας (Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis σχέδιον I).

ἐπὶ τοῦ ποδίου τῇ μεσολαβήσει ἰωνιζούσης βάσεως (εἰκ. 536), ὅπως πάλιν οἱ καθ' ἕκαστον ὅροφοι καὶ αἱ ποδιαὶ τῶν παραθύρων[1] ὑπεγραμμίζοντο ἐξωτερικῶς δι' ἰσχυρῶν ὁριζοντίων ζωνῶν, σχηματιζομένων δι' ἐπαλλήλων κυματίων (εἰκ. 536). Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ τοῖχοι ἐκτίζοντο, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι, κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα διὰ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων, μὲ ἁρμοὺς ὁριζοντίους καὶ συνεχεῖς (εἰκ. 536,537,538).

Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ προσδίδουν εἰς τὰς συριακὰς βασιλικὰς τὴν καθαυτὸ ἑλληνικὴν σφραγῖδα εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ κίονες ἀφ'

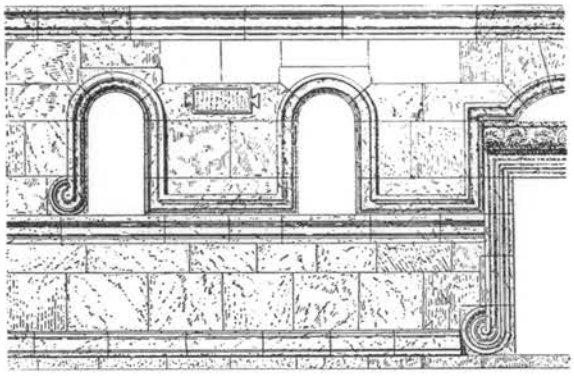

Εἰκ. 536. Τμῆμα συριακῆς βασιλικῆς μετὰ ποδίου ἐπὶ ἰωνιζούσης βάσεως καὶ κυματιοφόρου ταινίας εἰς τὴν ποδιὰν τῶν παραθύρων (Butler).

ἑτέρου δὲ τὰ κλειστά, ἤτοι τὰ μεθ' ὁριζοντίου γείσου ἀετώματα (εἰκ. 539, 541), ἅτινα ζωηρῶς ἐνθυμίζουν τὴν στέψιν τῶν ἀρχαίων ναῶν.

Πράγματι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς βασιλικὰς τῶν ἄλλων μεσογειακῶν χωρῶν, γίνεται εἰς τὴν Συρίαν ἄφθονος χρῆσις ἐξωτερικῶν κιόνων. Οὕτω ποὺ μὲν βλέπομεν νὰ σχηματίζεται ἡ πρόσοψις μὲ δύο ἢ πλείονας κίονας βαστάζοντας εἴτε εὐθέα ἐπιστύλια, κατ' ἀληθῆ κλασσικὸν τρόπον[2] (εἰκ. 537), εἴτε τοποθετημένους μεταξὺ δύο παραστάδων, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ «ἐν παραστάσι» καὶ μάλιστα ἐξειλιγμένοι εἰς διωρόφους (εἰκ. 539). Εἰς ἄλλα πάλιν παραδείγματα ἐμφανίζεται τρίτοξος ἀνοικτὸς νάρθηξ μὲ κυματιοφόρα τοξωτὰ ἐπιστύλια βαίνοντα ἐπὶ κιόνων καὶ παραστάδων (εἰκ. 540). Ἀλλαχοῦ τέλος ἐμφανίζεται ὁλόκληρος ἀνοικτὴ κιονοστοιχία ἀντὶ νάρθηκος (εἰκ. 538). Πλὴν δὲ τῶν ἰσογείως τοπο-

[1] Καλάτ - Σιμάν, Χάς, Μιτζλέγια, Μπασουφάν, Ρουβέχα (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 107, 126, 136, 162, 228, 234 κλπ.).

[2] Βασιλικαί: Οὔμ Ἰτζ Τζιμάλ (Μασέχου καὶ N.A.), Τζεραδέ, Σὲκ-Σλεμὰν κλπ. (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 14, 41, 67, 200 καὶ 275)).

θετημένων κιόνων συναντῶμεν εἰς τὴν πρόσοψιν ναῶν τινων καὶ ἀνοικτὴν ἐλαφρὰν κιονοστοιχίαν (pergula) (εἰκ. 114) ἢ δίλοβα ἀνοίγματα εἰς τὸν πρῶτον ὄροφον (εἰκ. 538), τοῦ ἰσογείου διαμορφουμένου μὲ ἕνα μόνον μεγαλοπρεπῆ τοξωτὸν πυλῶνα ἀνοιγόμενον μεταξὺ δύο ἄκρων τετραγώνων πύργων [1]. Τοιοῦτοι μάλιστα πύργοι ὠρθοῦντο ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ ὀπίσθιον τμῆμα τῶν βασιλικῶν [2], ὑπὲρ τὰ παστοφόρια, ὁπότε ἔχομεν πάλιν τὸ συχνὰ ἐμφανιζόμενον εἰς ἑλληνιστικὰ κτίσματα θέμα τῆς *τετραπυργίας* [3].

Ἀλλ' ἡ χρῆσις κιόνων δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν πρόσοψιν, ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλαγίας ὄψεις, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν κυλιν-

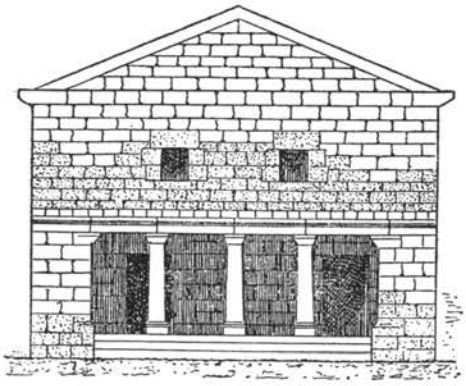

Εἰκ. 537. Πρόσοψις τῆς Ν.Α. βασιλικῆς τοῦ Οὔμ Ἴτζ Τζιμάλ τῆς Συρίας (Butler).

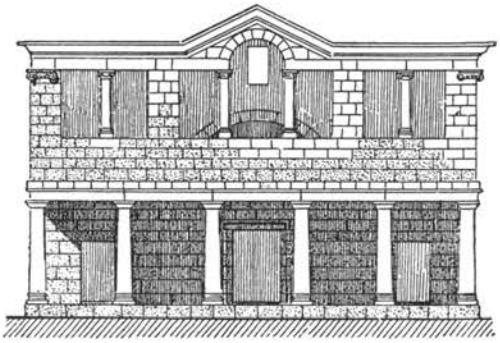

Εἰκ. 538. Πρόσοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Νουμεριανοῦ ἐν Οὔμ Ἴτζ Τζιμὰλ τῆς Συρίας (Butler).

δρικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Οὕτω ὄχι σπανίως κιονοστοιχίαι ἐξετείνοντο δίκην πλευρικοῦ νάρθηκος καὶ εἰς ὁλόκληρον ἢ τμῆμα τῆς πλαγίας ὄψεως [4], εἴτε ἀμφοτέρωθεν, εἴτε μόνον πρὸς νότον. Συνηθέστερον ὅμως ἐλαφρὰ δικιόνια προστῷα, στεφόμενα ἀπὸ καμπύλα ἢ τριγωνικά, ὅλως κλασσικῆς ἐμπνεύσεως, ἀετώματα κατεσκευάζοντο πρὸ τῶν δύο πλαγίων εἰσόδων, ἃς ἔφερον συνήθως ἑκατέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῶν βασιλικῶν [5] (εἰκ. 382). Καὶ αὐτὸς δ' ὁ στενὸς καὶ μακρὸς τοῖχος τοῦ φωτα-

[1] Βασιλικαί: Τουρμανίν (εἰκ. 114), Ρουβέχας (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 156).

[2] Βασιλικὴ Ἁγίου Σεργίου Σεργιουπόλεως (Spanner - Guyer, Rusapha πίν. 25,27)

[3] Τετράπυργος ἐκκλησία εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Κιρμπὶτ-Μεχαγιὲτ τῆς Ὑπεριορδανίας (Rev. Biblique 43 [1934] σ. 393 πίν. XXVI πβλ. καὶ Kraeling, Gerasa city of the Decapolis πίν. XXXV, c)

Πβλ. καὶ τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Μουσείου τοῦ Bardo (De Bevlié, L'habitation byzant. 1902).

[4] Βασιλικαί: Σερτζιλλά (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 22), Κιρμπὶτ Χάς (Butler, ἔ. ἀ. εἰκ. 36), Μπέχιο (Butler, ἔ. ἀ. εἰκ. 149).

[5] Βασιλικαί: Μπράδ (μητρόπολις), Μπανκούζας, Μσαμπάκ, Ρουβέχας (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 33, 131, 184, 208).

γωγοῦ τοῦ μέσου κλίτους ἐζωντάνευεν ἐνίοτε μὲ κομψοὺς κιονίσκους τοποθετουμένους ἐν ἐξοχῇ ἐπὶ κιλλιβάντων εἰς τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων διαστήματα [1] (εἰκ. 355,356). Ἡ διάταξις μάλιστα αὐτὴ ἐμφανίζεται ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν τοῦ φωταγωγοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὸ Καλὰτ-Σιμάν (εἰκ. 395).

Ἀκόμη ἑλληνικώτερον χαρακτῆρα παρουσιάζει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ, ὅπου βεβαίως αὗται προέβαλλον ἐλευθέρως καὶ δὲν ἦσαν ἐγγεγραμμέναι. Ἐδῶ ἐπὶ ὑψηλοῦ ποδίου, φέροντος ζώνην ἐκ κυματίου, ἐστήνοντο δύο συνήθως ἐπάλληλοι σειραὶ ἐκ 4 ἢ 6 κιόνων, τοποθετουμένων ἐφαπτομένως τοῦ κυλινδρικοῦ τοίχου καὶ κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις, ἑκατέρωθεν τῶν μεταξὺ ἀνοιγομένων μονολόβων παραθύρων (εἰκ. 541). Ἡ κάτω σειρὰ παρουσιάζει πάντοτε ὑψηλοτέρους κίονας τῆς ἄνω [2], εἰς τινας δὲ περιπτώσεις εἰς τὸ ὕψος τῶν κάτω κιόνων ἔτρεχε ζώνη ἐκ κυματίων περιβάλλουσα τὸν κυλινδρικὸν τοῖχον τῆς ἁψῖδος καὶ συγκαμπτομένη ὀρθογωνίως πρὸς τὰ ἔξω εἰς τὰ σημεῖα ὅπου εὑρίσκοντο οἱ κίονες. Τὴν αὐτὴν σύγκαμψιν παρουσίαζε τότε καὶ ἡ ζώνη τοῦ ποδίου, σχηματίζουσα κυματιοφόρα βάθρα ὑπὸ τοὺς κίονας (εἰκ. 541).

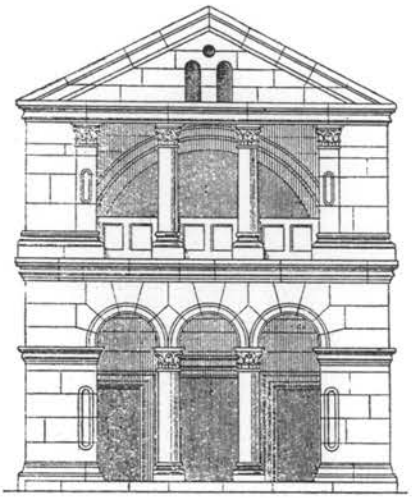

Εἰκ. 539. Πρόσοψις τῆς ἐν Συρίᾳ μονοκλίτου βασιλικῆς τῆς Βαβούδας (De Vogüé).

Οἱ ἄνω κίονες ὑπεστήριζον τῇ βοηθείᾳ κιλλιβαντοειδῶν ἐπιθημάτων συνεχῆ θριγκόν, ἀποτελούμενον ἀπὸ ζωφόρον καὶ γεῖσον μετ' ὀδόντων καὶ κυματίων ἢ καὶ μόνον ἐκ διαδοχικῶν κυματίων πλαδαρῶς διαδεχομένων ἄλληλα, ἄνευ δηλαδὴ οὐδεμιᾶς ὀργανικῆς πλοκῆς. Τὸ γεῖσον ἰδίᾳ δὲν σχηματίζεται ὡς μία ἰσχυρῶς, ὁριζοντίως προβάλλουσα πλάξ ἀλλ' ἔχει ἀποβῆ καὶ αὐτὸ μία κοιλόκυρτος μορφὴ συναπτομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν ὑπεράνω σίμαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν κάτωθεν ζωφόρον, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ ἀπέβη ἕνα ἄθροισμα διακοσμητικῶν γλυφῶν ἄνευ σαφοῦς τι-

[1] Βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως (Ρούσαφα).

[2] Πβλ. ἀνάλογον διάταξιν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν μαυσωλλείων ὡς π.χ. τοῦ μαυσωλλείου τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ (Split) (G. NIEMANN, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910, πίν. XII καὶ XIII. HÉBRARD, Le palais de Dioklétien à Spalato, Paris 1911, πίν. ἔναντι σ. 28).

νος καὶ λειτουργικῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Καλὰτ-Σιμὰν μεταξὺ τῶν κιόνων ἀνοίγονται ἐπὶ τοῦ θριγκοῦ καὶ κογχυλιωταὶ τεταρτοσφαιρικαὶ βαθύνσεις, φερόμεναι ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιόνων καὶ ἄλλων ὁμοίων ἐνδιαμέσων. Μίαν ἁπλοποιημένην μορφὴν ἁψῖδος παρουσιάζει ἡ βασιλικὴ τοῦ Τουρμανίν, ὅπου ὑπάρχουν βάθρα καὶ συγκεκαμμένος θριγκὸς ἀλλ' οὐχὶ καὶ κίονες.

Εἶναι προφανές, ὅτι τὰ κυματιοφόρα τοξωτὰ ἐπιστύλια, τοὺς συγκεκαμμένους θριγκοὺς καὶ τὰ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων βαίνοντα τόξα

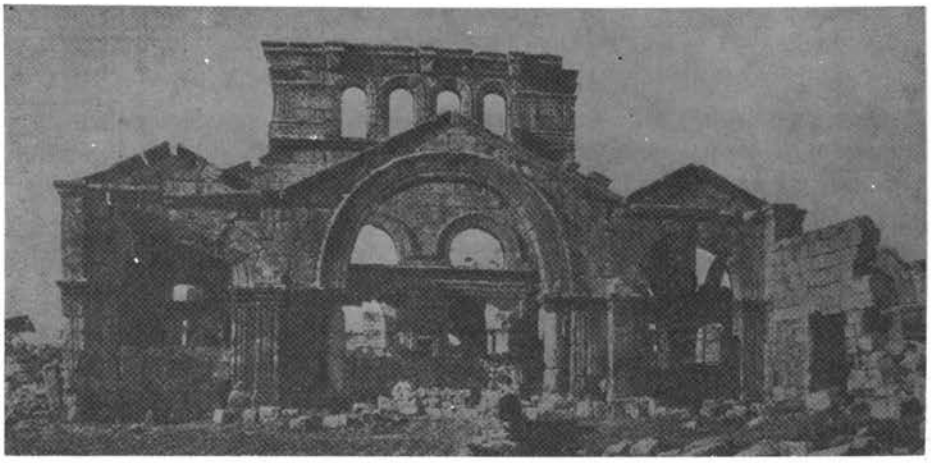

Εἰκ. 540. Ὁ νάρθηξ τῆς νοτίας βασιλικῆς τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ Συμεῶνος τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ Σιμὰν τῆς Συρίας (Ε΄ αἰ.) (Butler).

ἐδανείσθησαν οἱ Χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες τῆς Συρίας ἀπὸ τὰ πλούσια ρωμαϊκὰ κτήρια τῶν συριακῶν πόλεων: τῆς Ἡλιουπόλεως (Baalbek), τῆς Παλμύρας καὶ τῶν γειτονικῶν πρὸς αὐτὰς Γεράσων τῆς Ἰορδανίας.

Τὸν ἀρχιτεκτονικὸν σκελετὸν τῆς βασιλικῆς κλείουν εἰς τὸ ἄνω μέρος τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληγεν πρὸς Α καὶ πρὸς Δ ἡ μέση δικλινὴς στέγη, ὡς καὶ ἡμιαετώματα τῶν μονοκλινῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, μακρινοὶ πρόδρομοι τῶν ναῶν τοῦ Palladio [1]. Τὰ ἀετώματα αὐτὰ σχηματίζονται καὶ πάλιν διὰ πλουσίως κυματωμένων ζωνῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἐξετείνοντο μόνον εἰς τὰς κεκλιμένας πλευρὰς τῶν στεγῶν, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ ἐγύριζον καὶ ὁριζοντίως κλείουσαι τὸ τρίγωνον, ὅπως

[1] Παραδείγματα: βασιλικαὶ Σερτζιβλέ, Μπακίρα, Μπέχιο κλπ. (Butler, Early Churches in Syria εἰκ. 57, 146, 147).

εἰς τὰ κλασσικὰ μνημεῖα, συνεχίζοντο δὲ καὶ ὡς ὁριζόντια γεῖσα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Μὲ τὰς παραστάδας τῶν γωνιῶν, τοὺς ἐνδιαμέσους κίονας τῶν στοῶν καὶ τὰ ἀετώματα ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν βασιλικῶν ἐνεφάνιζεν ἕνα ἰσχυρὸν φέροντα σκελετόν, τοῦ ὁποίου τὸ γέμισμα ἀπετέλει ἡ ὡραία ἰσόδομος τοιχοποιία διατρυπωμένη ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα τῶν θυρῶν

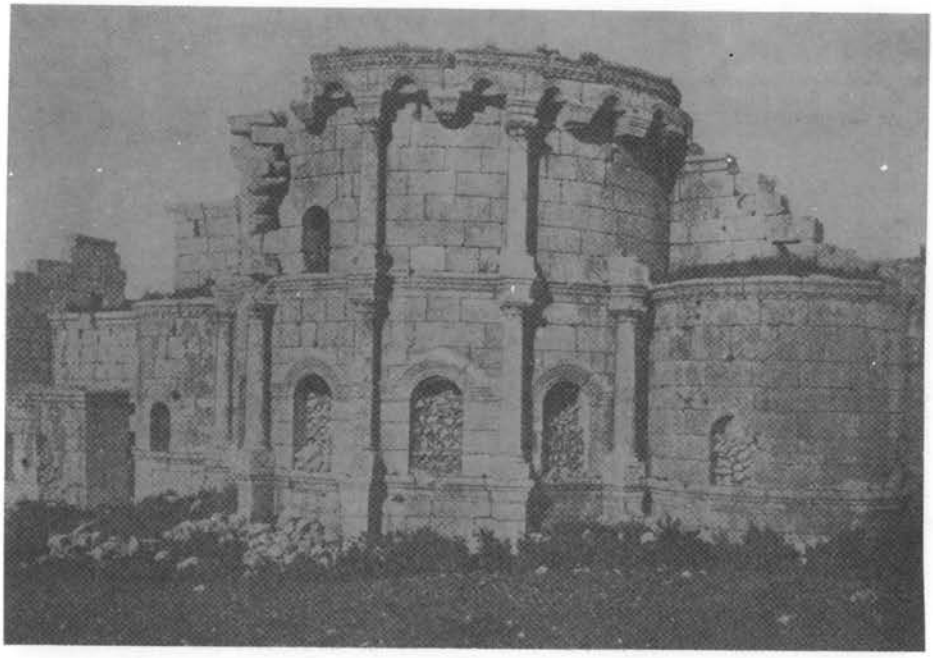

Εἰκ. 541. Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς Ἁγ. Συμεῶνος τοῦ Στυλίτου (Butler).

καὶ τὰ τοξωτὰ τῶν παραθύρων, ἅτινα καὶ αὐτὰ ἐτονίζοντο μὲ ἰδιότυπα κυματιοφόρα περιζώματα. Πράγματι ἀντὶ κάθε κενὸν παράθυρον νὰ ἔχῃ ἓν κλειστὸν αὐτοτελὲς περίζωμα, ὅπως εἰς τὰ κλασσικά, ἐνταῦθα τὰ περιζώματα τῶν διαδοχικῶν παραθύρων συνηνοῦντο συνήθως πρὸς ἄλληλα δι' ἡμικυκλικῆς καμπύλης. Ἄλλοτε πάλιν αἱ κατακόρυφοι πλευραὶ τοῦ περιζώματος κατέληγον εἰς ἑλικομόρφους κόμβους, εἰς μίαν δὲ μάλιστα περίπτωσιν κόμβοι ἐσχηματίσθησαν καὶ εἰς τὸ τοξωτὸν τμῆμα τοῦ περιβλήματος (εἰκ. 386, 2). Ἀκόμη πλουσιώτερα ἦσαν τὰ κυματιοφόρα περιζώματα τῶν θυρῶν, αἱ ὁποῖαι, σημειωτέον, ἔφερον κατὰ κανόνα ἀνακουφιστικὸν τόξον, ὑπεράνω τοῦ ὁριζοντίου ὑπερθύρου των, τὸ κενὸν τοῦ

ὁποίου ἐφράσσετο ἐνίοτε διὰ λιθίνου διατρήτου φράγματος (εἰκ. 370).

Ὅπως δ' εἰς τὰ παράθυρα οὕτω καὶ εἰς τὰς θύρας τὸ περίζωμα συχνὰ καταλήγει ἑκατέρωθεν εἰς κόμβους, φέρει δ' ἐνίοτε ὑπεράνω μὲν τοῦ ὑπερθύρου ἁπλόσχημόν τι λοξότμητον γεῖσον, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ

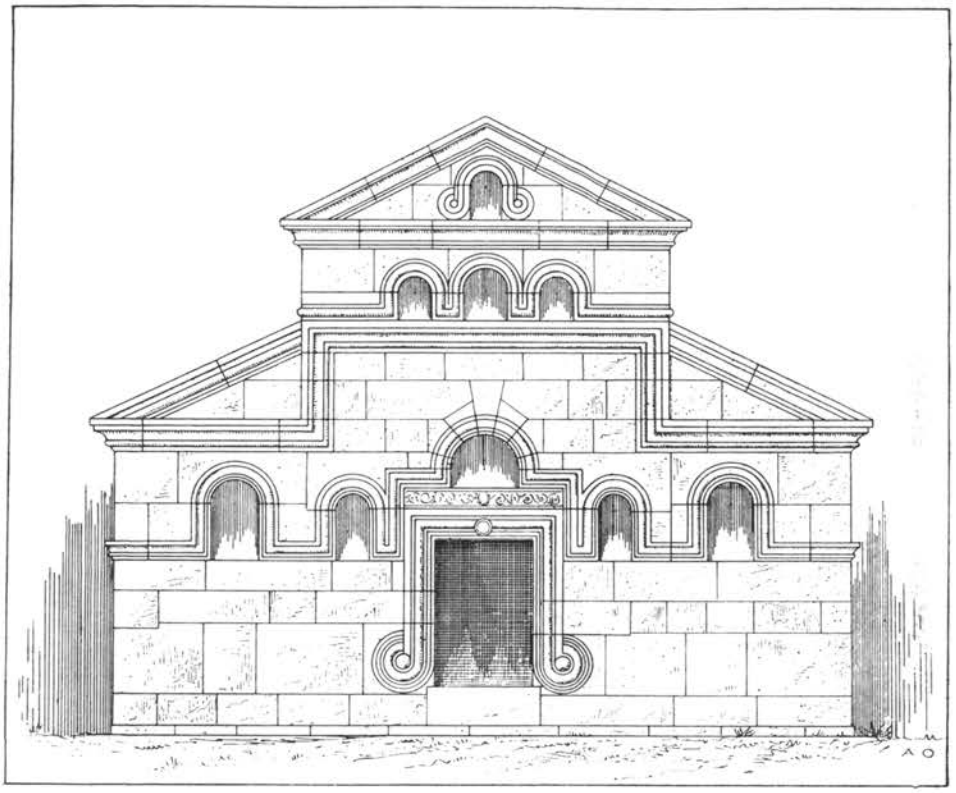

Εἰκ. 542. Ἡ μετὰ κεντρικοῦ ἀετώματος καὶ 2 πλαγίων ἡμιαετωμάτων πρόσοψις τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κιρμπὶτ Τεζίν (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου κατὰ φωτογραφίαν Butler).

ἀνὰ ἕνα κιλλίβαντα, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὁ κλασσικὸς καὶ ὁ ρωμαϊκὸς καταλοβεὺς ἐσχηματοποιημένος (εἰκ. 369). Εἴς τινας περιπτώσεις (Κώρυκος) ἀντὶ κιλλιβάντων τοποθετοῦνται δύο ἰσχυρῶς προβάλλοντα ὁριζοντίως ἐπιστύλια τερματιζόμενα διὰ λοξῆς τομῆς (εἰκ. 380). Ταῦτα ἐχρησίμευον πρὸς στήριξιν κυλινδρικοῦ θόλου ἐκ λαξευτῶν λίθων (εἰκ. 380) δύνανται λοιπὸν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μία ἁπλουστευμένη μορφὴ τῶν δικιονίων προστώων τῶν ὁποίων, ὡς εἴπομεν, συχνὴ ἐγίνετο χρῆσις εἰς τὰς πλαγίας εἰσόδους τῶν συριακῶν βασιλικῶν. Πολλῶν βασιλικῶν τὰ περί-

θυρα ἐκοσμοῦντο καὶ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος, τοῦ ὁποίου εἷς τινας περιοχάς, ὡς π.χ. τὴν τῆς Αὐρανίτιδος, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς σκληρότητος τοῦ ἐν χρήσει πετρώματος, ἡ λάξευσις ἦτο ἐξαιρετικῶς δύσκολος.

4. ***Βασιλικαὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς.*** Διὰ τὰς ἐξωτερικὰς ὄψεις τῶν βορειοαφρικανικῶν βασιλικῶν δὲν εἴμεθα ἀκόμη τόσον καλῶς πληροφορημένοι ὅσον διὰ τὰς συριακάς. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι αὗται δὲν ἐμελετήθησαν τόσον λεπτομερῶς μέχρι τοῦδε, ὅσον αἱ συριακαί, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν — καὶ εἶναι πάμπολλαι — δὲν ὀρθοῦνται, ὡς αἱ συριακαί, ἄνω τῶν δύο ἢ τριῶν μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Πάντως ἐκ τῶν σχετικῶς ὀλίγων μελετηθέντων ὑπὸ τοῦ Gsell καὶ τοῦ Gauckler παραδειγμάτων βασιλικῶν τῆς Ἀλγερίας καὶ τῆς Τυνισίας δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι, ὅπως αἱ συριακαὶ οὕτω καὶ αἱ βορειοαφρικανικαὶ βασιλικαὶ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἀρχιτεκτονικήν, πάντως ὅμως εἰς πολὺ ὀλιγώτερον βαθμὸν ἢ αἱ συριακαί. Ἴσως νὰ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ σκληρότης τοῦ ἐγχωρίου ὑλικοῦ, ἥτις δὲν ἐπέτρεπε τὴν εὐχερῆ λάξευσιν λεπτῶν γλυφῶν καὶ κυματίων, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ἁδρότερα πλαστικὰ στοιχεῖα, μάλιστα δὲ ἡ λοξότμητος ταινία. Ἄλλωστε πρότυπα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς εἶχον ἄφθονα πρὸ αὐτῶν καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Β. Ἀφρικῆς εἰς μαυσωλλεῖα, θέρμας, θέατρα, θριαμβευτικὰς ἄψῖδας κλπ. ἐκ τῶν ὁποίων ἠδύναντο εὐχερῶς νὰ ἀντλήσουν [1].

Ἀποτέλεσμα λοιπὸν τῆς ἀρχαίας ἐπιδράσεως εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ ἀπουσία τοῦ αἰθρίου [2] καὶ ἐπομένως ἡ διαμόρφωσις ἐλευθέρας προσόψεως καὶ πλαγίων ὄψεων, ἂν καὶ δὲν ἐλλείπουσι καὶ παραδείγματα προσκτισμάτων κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν βασιλικῶν [3]. Πάντως αἱ ἐξωτερικαὶ ὄψεις τῶν βορειοαφρικανικῶν βασιλικῶν δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἰσχυρὰν πλαστικότητα τῶν συριακῶν. Ἐκτισμέναι δι' ἐγχωρίων λίθων ἄλλοτε κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα μὲ ἀμελῆ μᾶλλον λάξευσιν τῶν ἐπιφανειῶν (εἰκ. 543) καὶ ἄλλοτε μὲ κοινὴν τοιχοποιΐαν, εἰς τὴν ὁποίαν παρενεβάλλοντο κατὰ διαστήματα ἁλύσεις ἐκ κανονικῶν λίθων (εἰκ. 190), ἔφερον ἀνοίγματα ἄνευ πολυτελῶν περιθύρων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόσοψιν, εἰς ταύτην ἄλλοτε μὲν ἠνοίγετο μία μόνη θύρα (εἰκ. 543) μὲ μονόλιθον ὑπέρθυρον, φέρον ἄνωθεν ἀνακουφιστικὸν τόξον φρασσόμενον ἐνίοτε ὑπὸ διατρήτου φεγγίτου [4] ἢ ὑπὸ

[1] Ὅρα περὶ αὐτῶν λεπτομερῶς GSELL, Monuments antiques de l'Algérie τ. I καὶ II.

[2] Ὀλίγα μόνον παραδείγματα ἔχομεν ὡς ἐξαιρέσεις: ἐν Ἀλγερίᾳ μὲν τὴν βασιλικὴν τῆς Θεβέστης καὶ τὴν τοῦ Χενσὶρ Τικουμπάϊ (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II εἰκ. 134 καὶ 141) ἐν Τυνισίᾳ δὲ τὴν τῆς Φεριάνας, τῆς Χαϊδρὰ καὶ τὴν τοῦ Κέφ (GAUCKLER, Basil. chr. de Tunisie σ. 8).

[3] GSELL, ἔ. ἀ. σ. 145.

[4] DIEHL, Nouv. Arch. Miss. Scient. IV (1893) πίν. X. Ὁ αὐτός, L'Afrique byzantine πίν. VII, GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 134, GAUCKLER, ἔ. ἀ. πίν. V.

τυμπάνου μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων (εἰκ. 544), ἄλλοτε δὲ τρεῖς θύρας, ὧν ἑκάστη ἀντεστοίχει πρὸς ἓν ἐσωτερικὸν κλῖτος. Ὅπως δ' ἐν Συρίᾳ [1] οὕτω καὶ ἐν Β. Ἀφρικῇ συχνάκις τὸ ὑπέρθυρον ἐκοσμεῖτο εἴτε διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως, εἴτε διὰ τοῦ χρίσματος, εἴτε δ' ἑξακτίνου ρόδακος, ἐφωδιάζετο δ' ἀκόμη καὶ δ' ἐπιγραφῶν [2] (γνωμικοῦ, εὐχῆς ἢ ἀφιερώσεως) ἢ ἐπιπέδων γλυπτῶν παραστάσεων.

Παράθυρα ἁπλᾶ, ὀρθογώνια καὶ μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων ἀλλ' ἄνευ πλαισίων ἠνοίγοντο εἴς τε τὴν πρόσοψιν καὶ τὰς μακρὰς πλευράς.

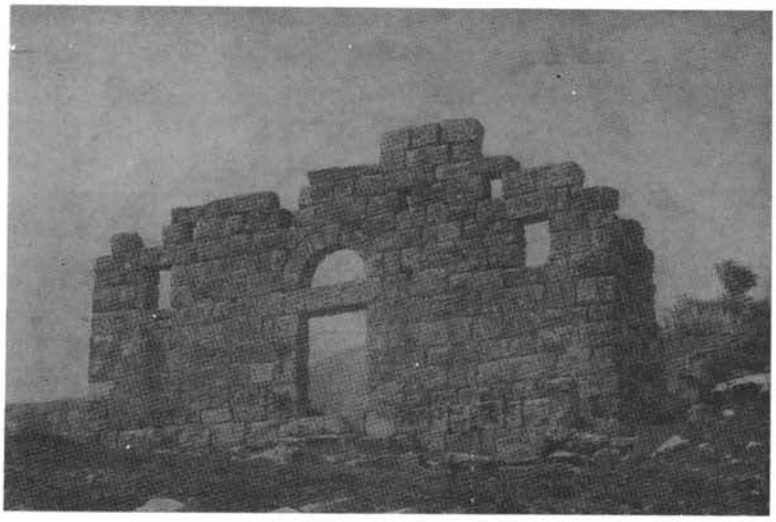

Εἰκ. 543. Ἡ πρόσοψις τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικῆς τῆς Θιβίλιος (Announa) (Gsell).

Ἐνίοτε ὡς πλαίσιον τῆς θύρας ἐχρησίμευον δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς τοποθετημένοι ἡμικίονες μὲ εὐθὺ ἐπιστύλιον. Ἄλλοτε πάλιν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς προσόψεως ἐξετείνετο στοὰ ἐκ κιόνων [3] ἢ πεσσῶν [4]. Πύργοι πιθανολογοῦνται μόνον διὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Μορσότ [5]. Ἀντὶ ὁλοκλήρου στοᾶς ἔχομεν ἐνίοτε καὶ ἁπλᾶ προστῷα, εἴτε πρὸ τῆς θύρας τῆς προσόψεως [6] εἴτε πρὸ τῶν θυρῶν τῶν πλαγίων πλευρῶν.

[1] Butler, Early churches in Syria εἰκ. 237, 241, 246, 248, 249, 250.

[2] St. Gsell, Mon. ant. de l'Alg. II σ. 133. Gauckler, Basil. chrét. de Tunisie πίν. V καὶ XXVI.

[3] Βασιλικαὶ Κερμπὲτ Φραΐμ, Κερμπὲτ-Οὐλὲδ-Ἀρὲφ καὶ Κερμπὲτ-Σελμί (Gsell, Mon. ant. de l'Algérie σ. 197, 244 καὶ 253).

[4] Βασιλικὴ Ἀὶν Ταμδά (Gsell, ἔ. ἀ. σ. 161) πβλ. καὶ Gauckler, ἔ. ἀ. σ. 8.

[5] Gsell, ἔ. ἀ. σ. 135.

[6] Βασιλικαὶ Χενσὶρ Γκουνταΐ, Σιδὶ Ἐμπαρὲκ καὶ πιθανῶς Μποὺ Ἀδδουφέν (Gsell, ἔ. ἀ. σ. 136 σημ. 1).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, αὕτη ὅταν μὲν ἦτο ἐγγεγραμμένη ἐστεγάζετο διὰ μονοκλινοῦς ἢ δικλινοῦς στέγης, ὁσάκις ὅμως ἐξεῖχεν ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ ποδίου [1] καὶ ἦτο συνήθως κυλινδρική, στεφομένη ἄνω ὑπὸ μεγάλου κυματίου καὶ γείσου. Ἐνίοτε, κατὰ ῥωμαϊκὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ ἔφερεν ἐξωτερικῶς καὶ μίαν ἢ πλείονας ἀντηρίδας [2], τοῦθ' ὅπερ εἴδομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος (πβλ. σ. 221).

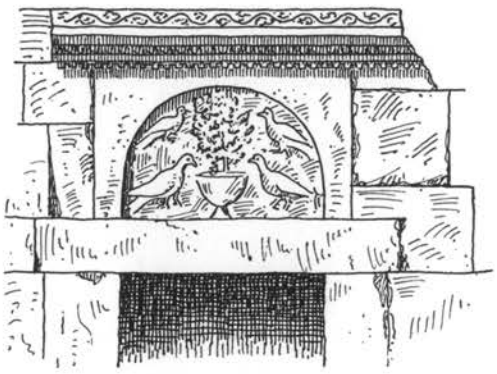

Εἰκ. 544. Ὑπέρθυρον μετὰ γλυπτοῦ τυμπάνου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κασσερίν τῆς Τυνισίας (Gauckler).

[1] GSELL, ἔ. ἀ. σ. 140.

[2] Βασιλικαί: Ματιφού, Τιγκζίρτ, Τιμγκάδ (GSELL, ἔ. ἀ. σ. 224 εἰκ. 129, σ. 300 καὶ σ. 312 εἰκ. 144 πέντε ἀντηρίδες), βασιλικὴ Σεζερμές (GAUCKLER, ἔ.ἀ. πίν. X). Εἰς Δερμὲς τῆς Καρχηδόνος ἡ ἁψὶς φέρει ἐξωτερικῶς ὀλίγον ἐξεχούσας παραστάδας (GAUCKLER ἔ. ἀ. πίν. I).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΑΣ

Ἀπὸ τὴν ἐπισκόπησιν τῶν κατόψεων, τῶν τομῶν καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν βασιλικῶν τὴν ὁποίαν ἐκάμαμεν, προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ ἑκασταχοῦ ἐφαρμοσθέντα σχέδια χριστιανικῆς βασιλικῆς παρουσιάζουσι μὲν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα εἰς τὴν γενικήν των σύλληψιν ἀλλὰ καὶ θεμελιώδεις διαφοράς, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ των. Θὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν κατωτέρω κατ᾽ ἀρχὰς μὲν τὰ κοινὰ στοιχεῖά των, θὰ ἔλθωμεν δὲ κατόπιν εἰς τὴν μελέτην τῶν διαφορῶν.

α΄) *Ὁμοιότητες.* Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς χριστιανικὰς περιοχὰς τῆς μεσογειακῆς λεκάνης ἐγένετο διὰ τὸν *κυρίως ναὸν* ἀποκλειστικὴ χρῆσις τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιμήκους ὀρθογωνίου σχεδίου, διαιρεθέντος ἐσωτερικῶς διὰ παραλλήλων κιονοστοιχιῶν εἰς κλίτη περιττοῦ πάντοτε ἀριθμοῦ. Τοῦ ὀρθογωνίου τούτου προηγεῖται συνήθως, δίκην προθαλάμου, στενομήκης ἐγκάρσιος νάρθηξ, δημιουργῶν μίαν χρήσιμον ἀντίθεσιν κατευθύνσεως πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Τὸ κοινὸν ἐν τούτοις ὀρθογώνιον σχέδιον ναοῦ διαφοροποιεῖται ἑκασταχοῦ εἰς τὰς λεπτομερείας του, ἀναλόγως τῶν ἐν χρήσει ὑλικῶν κατασκευῆς, τῶν τοπικῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἐπικρατούντων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων. Λόγῳ τῶν τοπικῶν τούτων διαφορῶν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς βασιλικὰς τῆς μεσογειακῆς λεκάνης εἰς ραβεννατικάς, ρωμαϊκάς, ἑλληνικάς, μικρασιατικάς, συριακὰς καὶ βορειοαφρικανικάς. Κοινὸν πασῶν τῶν κατηγοριῶν τούτων χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ κυριαρχία τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος καὶ ἡ κατ᾽ ἀκολουθίαν ταύτης πρὸς τὸ βάθος, μὲ στόχον τὴν πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ κειμένην ἁγίαν τράπεζαν κίνησις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὀπτικῶς τὸ ἐσωτερικόν των καὶ ἡ ὁποία δημιουργεῖται κυρίως διὰ τῆς ρυθμικῆς τοποθετήσεως τῶν κιόνων ἢ πεσσῶν τῶν τοξοστοιχιῶν παραλλήλως πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου. Διὰ τῆς πρὸς τὸ βάθος κινήσεως ταύτης ὁ χῶρος τοῦ μέσου κλίτους παύει νὰ εἶναι εἷς ὁμοιομόρφως ἥσυχος καὶ κλειστὸς χῶρος, ὡς οἱ ἀνάλογοι ἀρχαῖοι χῶροι, καὶ ἀποβαίνει εἷς χῶρος μὲ κίνησιν, ἓν εἶδος θριαμβευτικοῦ δρόμου, οἷοι συνηθίζοντο εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, φέροντες εἰς τὰ ἑκατέρωθεν πεζοδρόμιά των μνημειώδεις κιονοστοιχίας. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐν τούτοις κίνησις αὕτη τῶν παλαιοχριστιανι-

κῶν βασιλικῶν δὲν ἐφηρμόσθη πανταχοῦ μετ' ἴσης ἐντάσεως. Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὰς ραβεννατικὰς βασιλικὰς παρουσιάζεται εἰς τὸν μέγιστον βαθμόν της καὶ οἱονεὶ ἀτέρμων, μὲ τὰς πυκνοστύλους κιονοστοιχίας βαινούσας ἀδιασπάστως ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἐντὸς λίαν ἐπιμήκους ὀρθογωνίου ναοῦ (εἰκ. 545), εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ἡ κίνησις αὕτη ἀναστέλλεται κάπως διὰ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρεμβολῆς εὐρέος καὶ ὑψηλοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Ἀφ' ἑτέρου εἰς πολλὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς ἑλληνιστικῆς σφαίρας ἐπιρροῆς (κυρίως Ἑλλάδος, Κωνσταν-

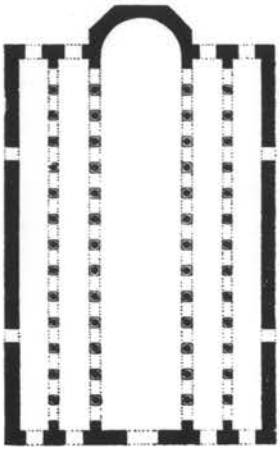

Εἰκ. 545. Κάτοψις τῆς ἐν Ραβέννᾳ Οὐρσίας βασιλικῆς.

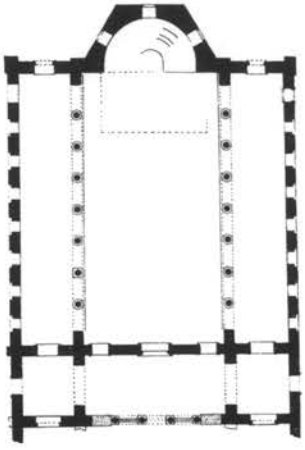

Εἰκ. 546. Κάτοψις τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου.

τινουπόλεως [εἰκ. 546] καὶ Δυτ. παραλίων Ἀσίας) παρουσιάζεται μὲν ἰσχυρὰ ἡ ρηθεῖσα πρὸς τὸ βάθος κίνησις, εἶναι ὅμως πάντως μετριωτέρας ἐντάσεως ἀπὸ τὴν ραβεννατικήν, ἐν ᾧ εἰς ἄλλα παραδείγματα τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἔχομεν ἐπίσης ἀνάσχεσιν τῆς πρὸς τὸ βάθος κινήσεως διὰ παρεμβολῆς ἐγκαρσίου κλίτους. Ἀκόμη μετριωτέρα παρουσιάζεται ἡ ἔντασις τῆς πρὸς τὸ βάθος κινήσεως εἰς τὰς συριακὰς βασιλικάς (εἰκ. 547), εἰς τὰς ὁποίας, σημειωτέον, ἐλλείπει πάντοτε — πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως — (Ἐπταπήγου) τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος, ἐν ᾧ προστίθεται πολλάκις μία πρὸς νότον στοά, ἐξ ἧς πολλάκις καὶ τελεῖται ἡ εἴσοδος (εἰκ. 547).

Ἡ ἀνάγκη τοποθετήσεως ἐσωτερικῶν στηριγμάτων εἰς ὅλας τὰς βασιλικὰς τῆς μεσογειακῆς λεκάνης εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν μειωμένην τεχνικὴν ἱκανότητα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἥτις δὲν ἐτόλμα νὰ καλύψῃ μεγάλους χώρους ἄνευ ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, θὰ

ὀφείλεται ὅμως ἐν μέρει καὶ εἰς σκοποὺς ἐξυπηρετοῦντας τὴν λειτουργίαν π.χ. τὴν τέλεσιν λιτανικῶν πομπῶν κλπ. Πνευματικὴ ὅμως ἦτο κυρίως ἡ αἰτία τῆς παραδοχῆς των. Οἱ σαφεῖς, ἐντόνως καὶ ἐνιαίως φωτιζόμενοι, ἀδιαίρετοι χῶροι τῆς φθινούσης ἀρχαιότητος (πβλ. Πάνθεον) μὲ τὸ εὐχάριστον αἴσθημα ἑνὸς ἁρμονικοῦ καὶ πεπερασμένου χώρου, τὸ ὁποῖον προεκάλουν, ἔπαυσαν, παρ' ὅλην τὴν μεγαλοπρέπειάν των, νὰ εἶναι ἀρεστοὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἓν ὅλως νέον αἴσθημα, ἀποβλέπον εἰς τὸ *ὑπερπέραν καὶ τὸ ἄπειρον* ἀπῄτει τώρα μίαν θαμπὴν ἀτμόσφαιραν,

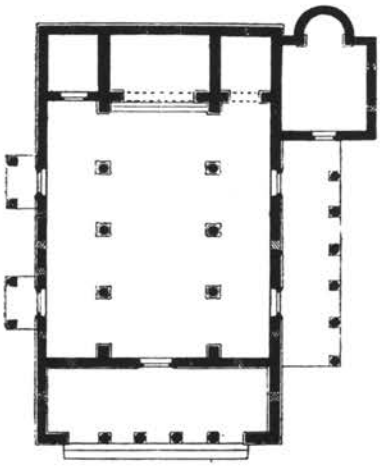

Εἰκ. 547. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντὰρ Κιττὰ τῆς Συρίας (Γ' αἰ.).

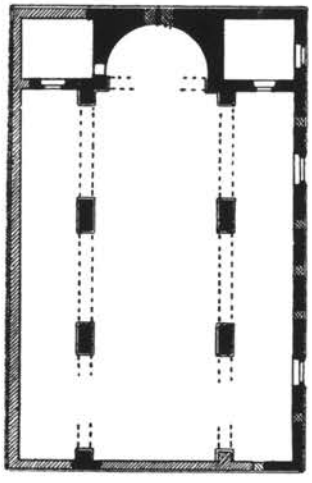

Εἰκ. 548. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπρὰδ τῆς Συρίας.

ἐντὸς τῆς ὁποίας αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ νὰ μὴ διαγράφωνται μὲ σαφήνειαν ἀλλὰ νὰ παρουσιάζουν κάτι τὸ γραφικὸν ἅμα καὶ τὸ μυστηριῶδες καὶ τὸ ἐξαϋλωμένον. Πρὸς τοιαύτην λοιπὸν τοῦ αἰσθήματος ροπὴν ἀνταπεκρίνοντο πολὺ καλύτερον τῶν παλαιῶν ἀδιαιρέτων χώρων οἱ εἰς πλείονα κλίτη κατατετμημένοι ἐκκλησιαστικοὶ χῶροι μὲ τὸν μετριασμένον φωτισμόν των. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι δὲν ἀπεχώριζαν τὸ μέσον κλῖτος ἀπὸ τὰ πλάγια, ἀφ' οὗ τοῦτο ἐπεκοινώνει πρὸς αὐτὰ διὰ τῶν εὐρέων μετακιονίων, οὕτω δ' ὁλόκληρος ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ ἐφαίνετο ἑνιαῖος.

Σημαντικὰ στοιχεῖα ὁμοιότητος τῶν ἑκασταχοῦ βασιλικῶν ἀλλὰ καὶ διαφοροποιήσεως εἰς τὰς λεπτομερείας των παρέχει καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς κατακορύφου τομῆς των. Κοινὸν καὶ πάλιν χαρακτηριστικὸν δι' ὅλας τὰς περιοχὰς εἶναι ἡ ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη ὑπερύψωσις τοῦ μέσου καὶ

τὸ ἐπὶ τῶν ὑπερεχόντων τοίχων ἄνοιγμα παραθύρων πρὸς φωτισμὸν τοῦ μέσου κλίτους, τῶν πλαγίων κλιτῶν φωτιζομένων διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τοὺς μακροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Τὸ κοινὸν ἐν τούτοις τοῦτο γνώρισμα τῆς ὑπερυψώσεως τοῦ μέσου κλίτους δὲν ἐφηρμόσθη κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον εἰς πάσας τὰς περιοχὰς τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Οὕτω ἐν ᾧ αἱ ραβεννατικαὶ καὶ αἱ ρωμαϊκαὶ βασιλικαί, στερούμεναι ἐκ παραδόσεως ὑπερῴων, εἶχον μόνον ἰσογείους κιονοστοιχίας, ὑπὲρ τὰς ὁποίας ἐξετείνετο μακρὸς, βαρὺς θριγκὸς ἢ ὑψηλὸς ἐπίπεδος τοῖχος διακοσμούμενος, δίκην ζωφόρου, διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων (εἰκ. 164) αἱ βασιλικαὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χωρῶν, ἔφερον συνήθως ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῷα (εἰκ. 165), ἐμφανιζόμενα πρὸς τὸ μέσον κλῖτος διὰ στοῶν ἀντιστοίχων πρὸς τὰς κάτω ἀλλὰ χαμηλοτέρων. Παρουσίαζον δηλαδὴ αἱ ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἰταλικὰς μίαν ἐξαύλωσιν τοῦ ἄνωθεν τῶν τοξοστοιχιῶν χώρου, ἀφ᾽ οὗ ἀντὶ τοῦ βαρέος καὶ ὑψηλοῦ διακοσμητικοῦ τοίχου, ὅστις ἐπικάθηται εἰς ἐκείνας καταθλιπτικῶς ὑπὲρ τὰς τοξοστοιχίας, ἐμφανίζουσιν αὐτὸν διάτρητον, κατὰ μίμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν, οἵτινες ἔφερον ἐπαλλήλους ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας. Πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἀνάλογον ἐξαύλωσιν παρουσιάζουσιν αἱ μεγάλαι καί τινες μικραὶ ἀκόμη (Γλυφάδος) βασιλικαὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ μὲ τὴν εἰς μικρὰν κιονοστοιχίαν (τρίβηλον) διάλυσιν τοῦ χωρίζοντος τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τοίχου, διάλυσιν, ἥτις ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὰ ὑπερῷα (Ἀχειροποίητος εἰκ. 115, 121 καὶ Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης εἰκ. 122).

Μίαν μέσην μεταξὺ τῶν ἰταλικῶν καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν διάταξιν παρουσιάζουσιν αἱ συριακαὶ βασιλικαί, αἵτινες, καίπερ στερούμεναι καὶ αὐταὶ γενικῶς ὑπερῴων, ὅμως δὲν παρουσιάζουσιν ὑπὲρ τὰς τοξοστοιχίας τὸν βαρὺν τῶν δυτικῶν βασιλικῶν τοῖχον, ἀλλ᾽ ἐμφανίζουσιν ἀντ᾽ αὐτοῦ τὰ παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ των μεταξὺ κομψῶν, λίαν διακοσμητικῶν κιονίσκων ἐν ἐξοχῇ, στηριζόντων τὰ ζευκτὰ τῆς στέγης (εἰκ. 321), ἐν ᾧ ἀφ᾽ ἑτέρου, εἴς τινας ἐξ αὐτῶν (Καλβ-Λουζέ, Σεργιουπόλεως) ἀντὶ πυκνοτοποθετημένων κιόνων κατασκευάζονται χαμηλοὶ σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου πεσσοί, ἀραιῶς τοποθετημένοι (εἰκ. 548) καὶ στηρίζοντες μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τόξα, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος πλάττεται ὅλως διαφόρως καὶ ἡ κλῖμαξ τοῦ ναοῦ ἀποβαίνει πολὺ μεγαλυτέρα.

Πλὴν ὅμως τῶν διαφορῶν τούτων ἡ κατακόρυφος τομὴ τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν μᾶς διδάσκει, ὅπως ἄλλως τε ἐν μέρει καὶ ἡ κάτοψις,

τὴν ὕπαρξιν μιᾶς *ἱεραρχίας χώρων*. Ὅπως δηλαδὴ ἐν κατόψει τὸ μέσον κλῖτος, ἔνθα διεξάγονται αἱ σπουδαιότεραι τελετουργίαι τῆς χριστιανικῆς λατρείας, κατασκευάζεται συνήθως μὲ πλάτος διπλάσιον καὶ πλέον τῶν ἄκρων, οὕτω καὶ ἐν τομῇ ὅλα τὰ κλίτη δὲν στεγάζονται δι' ἰσοϋψῶν ὀροφῶν, ὅπως εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς καὶ τὰς ἀρχαίας βασιλικάς, ἀλλὰ τὸ μέσον ἐξαίρεται ὑπὲρ τὰ πλάγια διὰ στέγης ὑψηλοτέρας μετὰ φωταγωγοῦ. Οὕτω τὰ πλάγια κλίτη ὑποτάσσονται εἰς τὸ μέσον, ἐν ᾧ εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς καὶ τὰς ἑλληνικὰς βασιλικὰς στοὰς τὰ πλάγια κλίτη συντάσσονται ἢ παρατάσσονται πρὸς τὸ μέσον.

Ἀλλὰ καί τι πλέον μανθάνομεν ἐκ τῆς κατακορύφου τομῆς: ὅτι ἂν καί, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τὰς χριστιανικὰς βασιλικὰς κυριαρχεῖ ὁ κατὰ μῆκος ἄξων, ὅμως ὑφίσταται καί τις *τονισμὸς τοῦ ὕψους*, ὅστις ἐπιτυγχάται διὰ τῆς κλιμακωτῆς διατάξεως τῶν στεγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποβαίνουν ὁλονὲν ὑψηλότεραι, ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν ἀπὸ τῶν ἄκρων πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, ὅπερ καὶ ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ κορύφωμα τῆς στέγης. Ἰδιαιτέρως μάλιστα αἰσθητὴ γίνεται ἡ κλιμακωτὴ πύργωσις τῶν στεγῶν εἰς τὰς πεντακλίτους βασιλικάς (π. χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης εἰκ. 122), ἔνθα τὰ ἀμέσως πρὸς τὸ μέσον συνεχόμενα πλάγια κλίτη καλύπτονται διὰ στεγῶν ὑψηλοτέρων τῶν ἐντελῶς ἐξωτερικῶν κλιτῶν. Ὄχι δὲ μόνον διὰ τῆς κλιμακωτῆς διατάξεως τῶν στεγῶν ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ διαφόρου φωτισμοῦ αὐτῶν, προερχομένου ἐκ τῆς ὑπάρξεως φωταγωγοῦ εἰς τὸ μέσον κλῖτος καὶ τῆς ἀνυπαρξίας τοιούτου εἰς τὰ πλάγια, δημιουργεῖται ἀνάτασις τῆς βασιλικῆς καθ' ὕψος. «Μὲ τὴν ἔξαρση τῶν ἀναβαθμῶν τῆς στέγης καὶ τοῦ φωτὸς τὴν ἔνταση στὸ μεσαῖο κλῖτος ἕνας τόνος ἀνάτασης πρὸς τὸ ὕψος δημιουργεῖται καὶ ὁ χῶρος, ὁ ἐνιαῖος χῶρος, ἀναπνέει ἐλεύθερος καὶ κυριαρχεῖ δυναμικὰ πάνω στὸ περίβλημα ποὺ τὸν τελειώνει [1]».

β) *Διαφοραί*. Θεμελιώδης διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἰδίᾳ διάπλασιν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν ἐν μέρει ὑφίσταται μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων βασιλικῶν καὶ τῶν συριακῶν. Ἡ συριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ λόγῳ τῆς μακρᾶς ἑλληνιστικῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἀπὸ τῶν Σελευκιδῶν καὶ ἐντεῦθεν, ἐνέμεινεν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πιστὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, οὐ μόνον κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀλλὰ καὶ πολὺ πέρα τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, μέχρι τέλους τοῦ Γ' αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα. Τούτου ἕνεκα οἱ Σύριοι χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λοιποὺς — πλὴν τῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς — δὲν υἱο-

[1] Π. ΜΙΧΕΛΗ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης, Ἀθήνα 1946, σ. 29.

θέτησαν τὸ αἴθριον ὡς εἴσοδον τῶν ναῶν των[1], ἀλλ' ἔδειξαν αὐτόν, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, ὡς οἰκοδόμημα ἐλευθέρως ἱστάμενον εἰς τὸν χῶρον[2], μὲ ὅλως πλαστικὴν τὴν διάρθρωσιν καὶ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχέδιον στεγαζόμενον διὰ δικλινοῦς στέγης καταληγούσης εἰς τριγωνικὰ κυματιοφόρα ἀετώματα. Ὅπως δ' οἱ ἀρχαῖοι περίπτεροι ναοὶ παρουσίαζον πρὸ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ των τὸν ἰδεατὸν ἐκεῖνον καὶ ἀνάλαφρον ἐκ ρυθμικῶς τοποθετουμένων κιόνων μανδύαν, ὅστις ἐδημιούργει τὴν ἡμιανοικτὴν μορφὴν χώρου τοῦ πτεροῦ, οὕτω καὶ εἰς τὰς συριακὰς βασιλικὰς μεγάλη ἐγένετο χρῆσις κιόνων, ἄλλοτε τιθεμένων μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ὅπως εἰς τοὺς ἀρχαίους «ἐν παραστάσιν» (εἰκ. 537,539) ἢ τοὺς προστύλους (εἰκ. 538) ναοὺς καὶ ἄλλοτε κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν των, εἴτε ἐλευθέρως ἱσταμένων δίκην πτεροῦ (εἰκ. 547) εἴτε ὑπὸ μορφὴν δικιονίων μετ' ἀετώματος προστύλων (εἰκ. 382 καὶ 547) εἴτε ἀκόμη καὶ προσκεκολλημένων ἐπὶ τῆς κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ μάλιστα εἰς δύο ἐπαλλήλους ὀρόφους (εἰκ. 177 καὶ 541).

Ὅπως δ' εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀπόλυτος ἦτο ἡ κυριαρχία τῆς ὁριζοντίας γραμμῆς, οὕτω καὶ εἰς τὰς συριακὰς βασιλικὰς ἐδέσποζεν ἡ ὁριζοντία ἐκδηλουμένη διὰ τῶν κυματιοφόρων ζωνῶν τῆς κρηπῖδος, διὰ τῶν ποδιῶν καὶ τῶν σειρῶν τῶν παραθύρων (εἰκ. 536), διὰ τῶν γείσων τῶν κλιτῶν καὶ τοῦ φωταγωγοῦ καὶ τέλος διὰ τῆς κορυφαίας γραμμῆς τῆς στέγης. Ὅπως δ' ἐπίσης εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς οὐδεμία πρὸς τὰ ἄνω τείνουσα οἰκοδομικὴ μορφὴ προβάλλει, οὕτω καὶ εἰς τὰς συριακὰς βασιλικὰς συνέβαινεν[3], ὅλως δ' ἐξαιρετικῶς ἐμφανίζεται εἴς τινας ἐξ αὐτῶν (Τουρμανίν, Ρουβέχα) κατακορυφισμός τις α) μὲ τοὺς δύο ἢ τέσσαρας πύργους, ποὺ παραστέκουν τὸν μέγαν τοξωτὸν πυλῶνα τῆς εἰσόδου ἢ καὶ τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ (ἂν καὶ ὁ κατακορυφισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀτελής, ἀφ' οὗ αἱ κατακόρυφοι ἀκμαὶ τῶν ἄλλωστε οὐχὶ πολὺ ὑψηλῶν πύργων δὲν φθάνουν ἕως κάτω ἀλλ' ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ ὀρόφου) καὶ β) μὲ τὸν ὀκτάγωνον πύργον, ὅστις ὑψοῦτο — χθαμαλὸς καὶ αὐτὸς (εἰκ. 158) — ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τῶν σταυρικῶν βασιλικῶν (Καλὰτ Σεμὰν εἰκ. 158, Καουσιὲ κλπ.). Εἶναι ἐν τούτοις ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως ὅτι αὐταὶ ἀκριβῶς αἱ ὀλίγαι ἐξαιρέσεις κατακορυφισμοῦ, τὰς

---

[1] Αἴθριον παρουσιάζεται μόνον εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σέκ – Σλεμὰν καὶ εἰς μοναστηριακούς τινας ναοὺς τῆς Συρίας, ὅπου ἦτο ἀπαραίτητον. Εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν μόνον δύο βασιλικαὶ παρουσιάζουσιν αἴθριον: ἡ τῆς Θεβέστης καὶ ἡ τοῦ Χενσὶρ Τικουμπαΐ (GSELL, Mon. ant. de l'Algérie II εἰκ. 134 καὶ 141).

[2] Προσκτίσματα δὲν ὑπάρχουν εἰς τοὺς συριακοὺς ναούς, εἰ μὴ μόνον εἰς τοὺς μοναστηριακούς.

[3] Μὴ λησμονῶμεν ὅτι πλὴν μιᾶς μόνης ἐξαιρέσεως (Ἐπταπήγου) αἱ συριακαὶ ὡς καὶ αἱ βορειοαφρικανικαὶ (Ἀπολλωνίας) βασιλικαὶ δὲν ἔχουσι ποτὲ ἐγκάρσιον κλῖτος.

ὁποίας παρουσιάζουν αἱ συριακαὶ βασιλικαὶ ἀπετέλεσαν τὴν ἀφετηρίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν μετὰ δύο συμμετρικῶν κωδωνοστασίων ἢ πύργων προσόψεων τῶν μεσαιωνικῶν ναῶν τῆς Δύσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κλιτῶν τῶν αὐτῶν ναῶν τοποθετήσεως ὑψηλοῦ κεντρικοῦ πύργου, ὅστις ἀπετέλεσε τὸ κορύφωμα ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν μαζῶν τῶν δυτικῶν ναῶν. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ τεκτονικὴ ἄρθρωσις τῶν συριακῶν βασιλικῶν ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δύσεως τόσον, ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν κτηρίων τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ Μπαρόκκο.

Ἂν ὅμως αἱ συριακαί, ἐν μέρει δὲ καὶ αἱ βορειοαφρικανικαὶ βασιλικαί, ἐνέμειναν εἰς τὴν ἀρχαίαν πλαστικὴν ἀντίληψιν τῆς λαξεύσεως τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τοῦ ναοῦ, δὲν συνέβη ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ μὲ ὅλας τὰς ἄλλας βασιλικάς, εἰς τὰς ὁποίας ἤλλαξεν ἡ σχέσις τῆς ἐξωτερικῆς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν μορφήν. Πράγματι εἰς πάσας τὰς λοιπὰς βασιλικὰς ἀντὶ τῆς ἡμιανοικτῆς μορφῆς τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς ἢ τῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων ἡμικιόνων καὶ παραστάδων (Καλὰτ - Σεμάν) συνηθίζοντο κατὰ προτίμησιν ἐπίπεδοι, ἀδιάρθρωτοι ἐπιφάνειαι τοίχων σχηματιζόντων κλειστὰς μορφὰς χώρου δηλ. οἰκοδομικοὺς κύβους εὑρισκομένους εἰς μεγάλην ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν διὰ κιόνων ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ἀποβάντας ἔκτοτε χαρακτηριστικοὺς διὰ πᾶσαν μεσαιωνικὴν ἀρχιτεκτονικήν. Ἀποτέλεσμα τῆς προτιμήσεως ταύτης εἶναι, ὅτι, ἤδη εἰς κτήρια τῶν ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων, ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ ναοῦ ἀπέκτησε μεγαλυτέραν ἢ τουλάχιστον ἴσην σημασίαν πρὸς τὸν ἐξωτερικόν. Εἰς ἀκόμη μεγαλύτερον βαθμὸν συνέβη τοῦτο εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ κτήρια. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικὸν ἂν ἀναλογισθῶμεν πόσον διάφορον ἀνάγκην τῆς τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ ἐξυπηρέτει ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Πράγματι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς ναὸς προωρίζετο κυρίως διὰ νὰ στεγάζῃ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἦτο δηλαδὴ ἁπλῶς μία πολύτιμος κιβωτὸς περικλείουσα τὰ ἱερά, εἰς τὴν ὁποίαν μόνον οἱ ἱερεῖς καί τινες μεμυημένοι ἐπετρέπετο νὰ εἰσέρχωνται πρὸς τέλεσιν τῶν ἀναιμάκτων θυσιῶν πρὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς θεότητος, ἐν ᾧ ὁ λαὸς ἔμενεν ἔξω καὶ πέριξ τοῦ ναοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὅπου εὑρίσκοντο οἱ βωμοὶ τῶν θυσιῶν καὶ τὰ ἀναθήματα τῆς εὐλαβείας του. Ἐκεῖθεν λοιπὸν παρηκολούθει τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν τὴν λειτουργίαν, ἀτενίζον διὰ τῆς πελωρίας ἀνοικτῆς θύρας τοῦ σηκοῦ τὸ εἰς τὸ βάθος του ὀρθούμενον κολοσσαῖον ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, φωτιζόμενον μόνον ἀπὸ τὸ ἔμμεσον φῶς ποὺ εἰσέδυε διὰ τῆς

θύρας. Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ ἀρχαῖος ναὸς δὲν προωρίζετο νὰ δέχεται τοὺς πιστούς, παρέμενε δὲ μάλιστα καὶ σκοτεινός, φυσικὸν εἶναι ὅτι ὅλη ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν ἐξωτερικήν του ἐμφάνισιν. Αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸ ἔξω ἱστάμενον πλῆθος. Μὲ τὴν ἐπικράτησιν ὅμως τοῦ χριστιανισμοῦ οἱ ὅροι μετεβλήθησαν τελείως. Ἡ νέα λατρεία δὲν ἦτο πλέον τῆς ἀποκλειστικῆς χρήσεως ὀλίγων μεμυημένων. Ὁ χριστιανισμὸς ἐκάλει πρὸς ἑαυτὸν πάντας ἀδιακρίτως τοὺς πιστούς του καὶ εἶχε πρὸς τοῦτο ἀνάγκην εὐρέων καὶ φωτεινῶν ἐσωτερικῶν χώρων· εὐνόητον λοιπὸν ἀποβαίνει, ὅτι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν του ἀπέβη τώρα περισσότερον ἐσωτερική, δι' ὃ καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐστράφη ἐφεξῆς ὅλη ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων. Καὶ ὅπως ἡ θρησκεία ἐφρόντιζε διὰ τὸν ψυχικὸν πλουτισμὸν ἤτοι τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τῶν βασιλικῶν διακόσμησιν ἐστράφη ὅλη ἡ φροντὶς τῶν ἀρχιτεκτόνων. Ἐκτὸς λοιπὸν τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης καὶ «μία ψυχικὴ ροπὴ ἐπηρέασεν ὄχι μόνον τὴν κτηριολογικὴν διάταξιν ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν τοῦ ναοῦ [1]». Οὕτω μάρμαρα πολυτελῆ καὶ πολύχρωμα ἐπενέδυσαν τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τῶν βασιλικῶν, πλούσιαι ψηφιδωταὶ ἢ γραπταὶ παραστάσεις ἥπλωσαν τὴν γλυκεῖαν ἁρμονίαν τῶν χρωμάτων των εἰς τὰ δάπεδα καὶ τὰς τοξοστοιχίας καὶ περίτεχνα γλυπτὰ κιονόκρανα καὶ θωράκια μὲ λεπτότατα διάτρητα κοσμήματα ἐστόλισαν τοὺς κίονας, τὴν ἁγ. τράπεζαν, τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τὸν ἄμβωνα. Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ δὲν ἐνδιέφερε πλέον τόσον τοὺς Χριστιανούς, οἵτινες ἦσαν πλουσιώτεροι εἰς ψυχικὸν βάθος καὶ ἠδιαφόρουν διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἔνδυμα.

Ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ πρὸς τὰ ἔσω στροφὴ τῆς προσοχῆς τῶν Χριστιανῶν θὰ προεκάλεσεν ἀναμφιβόλως καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἔξω κόσμου ἀπομόνωσιν τοῦ ναοῦ [2], ἥτις ἐπετεύχθη διὰ τῆς πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ προσθήκης τοῦ *αἰθρίου*, μιᾶς δηλαδὴ ὑπαίθρου αὐλῆς περιβαλλομένης κατὰ τὰς τέσσαρας ἢ τὰς τρεῖς μόνον πλευρὰς αὐτῆς ὑπὸ στοῶν. Τὸ αἴθριον αὐτὸ — ὅπερ εἶχεν ἤδη ἀπ' αἰώνων ἐφαρμόσει καὶ ἡ θεοκρατικὴ αἰγυπτιακὴ τέχνη εἰς τοὺς ναούς της — ἀπετέλει ἕνα μεγαλοπρεπῆ προθά-

[1] Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 24.

[2] Ὅλως διάφορος ἦτο ὁ σύνδεσμος τοῦ ναοῦ πρὸς τὸν ἐξωτερικόν, ἀπέραντον χῶρον εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς καὶ εἰς τὰς ἀναλόγους κατασκευὰς τοῦ μπαρόκο. Οὕτω ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πανταχόθεν κλειστὸν τοῖχον τοῦ αἰθρίου τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὅστις ἀποκλείει κάθε σύνδεσμον μὲ τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον, τὸ μπαρόκο ἐχρησιμοποίησε μακροσκοπικὰ ὀπτικὰ μέσα συνδέσεως· τοιαῦτα π.χ. εἶναι αἱ πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης δυὸ ἀνοικταὶ ἡμικυκλικαὶ κιονοστοιχίαι.

λαμον συνάμα δὲ καὶ χῶρον κατάλληλον διὰ λειτουργικοὺς καὶ τελετουργικοὺς σκοπούς. Εἰς αὐτὸν πράγματι ἐτελεῖτο ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀσματικοῦ ὄρθρου, μεθ' ἣν ἐγίνετο, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἐπισκόπου, ἡ ἐν πομπῇ εἴσοδος εἰς τὸν κυρίως ναόν — (πβλ. τὰ ἐν σ. 95 λεχθέντα).

Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τῶν πρακτικῶν καὶ τῶν λειτουργικῶν λόγων, οἵτινες ἐπέβαλον τὴν προσθήκην τοῦ αἰθρίου καὶ αἰσθητικῶς πολὺ ἐκέρδισεν ἡ βασιλικὴ διὰ τῆς προσθήκης αὐτοῦ τε καὶ τοῦ νάρθηκος. Πράγματι εἰς τὰς μετ' αἰθρίου βασιλικάς, ὁ ἐπισκέπτης δὲν ἀντικρύζει τὸν κυρίως ναὸν καὶ δὲν εἰσέρχεται ἀπ' εὐθείας εἰς αὐτὸν, ὡς εἰς τὰς συριακάς. Εἰς τὰς μετ' αἰθρίου βασιλικὰς ἡ καλλιτεχνικὴ ἐντύπωσις τοῦ εἰσερχομένου ὁλονὲν ηὔξανε κατὰ τὰ διαδοχικὰ στάδια, τὰ ὁποῖα εἶχε νὰ διανύσῃ ἀπὸ τῶν προπυλαίων, τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτον ἀντίκρυζε, μέχρι τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν τέλει θὰ κατέληγε. Τὰ στάδια ἐν τούτοις αὐτὰ ἦσαν κάπως διάφορα εἰς τὰς ἰταλικὰς καὶ τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτὰς βασιλικὰς τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀνατολῆς (Μ. Ἀσίας, Φοινίκης κλπ.) καὶ διάφορα εἰς τὰς ἑλληνικάς.

Πράγματι εἰς μὲν τὰς πρώτας τὸ αἴθριον περιεβάλλετο καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ στοῶν, ἦτο δὲ συνήθως τετράγωνον. Τοιαύτη ὅμως διάταξις καὶ σχῆμα χώρου ὑπεδήλου μίαν στάσιν εἰς τὴν κίνησιν τοῦ εἰσερχομένου, στάσιν ἥτις καὶ πράγματι ἐπεβάλλετο εἴτε χάριν τῆς τελέσεως τῶν ἁγνισμῶν (οἱ ὁποῖοι ἐγίνοντο εἰς τὴν ἐν τῷ κέντρῳ συνήθως τῆς αὐλῆς ὑπάρχουσαν κρήνην) εἴτε τῆς ἀσματικῆς λειτουργίας τοῦ ὄρθρου. Μετὰ τὴν τέλεσιν τούτων ὁ πιστὸς ἠδύνατο κατ' εὐθεῖαν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κυρίως ναὸν διὰ τῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν στοὰν τοῦ αἰθρίου ἐκβαλλουσῶν τριῶν ἢ πέντε θυρῶν αὐτοῦ. Πολὺ στοχαστικωτέρα ὅμως καὶ πρακτικῶς καὶ αἰσθητικῶς ἦτο ἡ διάταξις, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσαν πᾶσαι σχεδὸν αἱ βασιλικαὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, αἵτινες τὴν πρὸς τὸν ναὸν τετάρτην στοὰν τοῦ αἰθρίου μετέβαλον εἰς ἕνα κλειστόν, στενομήκη χῶρον ἢ νάρθηκα, μεσολαβοῦντα μεταξὺ αἰθρίου καὶ ναοῦ καὶ τελοῦντα χρέη προθαλάμου τοῦ τελευταίου τούτου. Ὁ νάρθηξ δ' οὗτος δὲν ἔφερε πλέον τρεῖς θύρας πρὸς τὸ αἴθριον, ἀλλὰ δύο μόνον καὶ δὴ μικροτέρας, αἵτινες ἠνοίγοντο εἰς τὰ δύο ἄκρα του ὑπὸ τὰς πλαγίας στοὰς τοῦ αἰθρίου, ἐνῶ τὸ μέσον τμῆμά του ἤτοι τὸ πρὸς τὸ ὕπαιθρον μέρος τῆς αὐλῆς, δὲν ἔφερε θύραν, ἀλλὰ τρίλοβον συνήθως παράθυρον. Οὕτω ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὸ αἴθριον μετὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἁγνισμῶν καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ὄρθρου δὲν ἠδύνατο νὰ χωρήσῃ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν κύριον ναὸν βαίνων κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου, ἀλλ' ὤφειλε νὰ μεταβάλῃ τὴν πρὸς τὸ βάθος κατεύθυνσιν

αὐτοῦ, τρεπόμενος πρὸς δεξιὰ ἢ ἀριστερά. Εἰσερχόμενος ὅμως εἰς τὸν νάρθηκα δὲν ἠδύνατο καὶ πάλιν νὰ διέλθῃ ἀπ' εὐθείας διὰ τῶν θυρῶν, αἵτινες ἦγον ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναόν, διότι αὗται σπανίως ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ἐξωτερικῶν. Ὤφειλε λοιπὸν νὰ ἀλλάξῃ καὶ πάλιν κατεύθυνσιν καὶ ἀντὶ νὰ φέρῃ τὸ σῶμά του καὶ τὸ βλέμμα του πρὸς τὸ βάθος, ἔφερεν αὐτὸ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ στενομήκους νάρθηκος. Ἡ τοιαύτη ὅμως στροφὴ τοῦ βλέμματος καὶ τοῦ σώματος ἠνάγκαζεν αὐτὸν καὶ νὰ παραμείνῃ ἐπί τι χρονικὸν διάστημα εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ἦτο ἡ παραμονή του αὕτη ἐκεῖ χρήσιμος· διότι παρεσκευάζετο διὰ τὴν βίωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κυρίως ναοῦ, ἐκέρδιζε δὲ κυρίως διόψεις τοῦ ἐσωτερικοῦ διὰ τῶν θυρῶν καὶ τῶν ἀνοιγμάτων (τριβήλου), αἵτινες τοῦ ἀπεκάλυπτον μυστικὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ δὴ καὶ ἐντυπώσεις χώρου τελείως διαφορετικὰς εἰς τὸ μέσον κλῖτος, ὅπερ ἁπλέτως ἐφωτίζετο διὰ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, καὶ ἐντελῶς διαφόρους διὰ τὰ πλάγια κλίτη, ἅτινα ἐφωτίζοντο διὰ τῶν πλαγίων παραθύρων καὶ ἦσαν ὁπωσδήποτε σκοτεινότερα.

Αὐτῆς λοιπὸν τῆς εὐχαρίστου ἐναλλαγῆς ἐντυπώσεων καὶ κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας προσέφερεν ἡ μετ' αἰθρίου καὶ νάρθηκος βασιλική, ἐστεροῦντο αἱ βασιλικαὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς, αἵτινες ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης παρουσιάζοντο ξηραὶ καὶ ἄνευ ἐγκαρδιότητος.

Ἄλλο ἐπίσης ἀποτέλεσμα τῆς μικροτέρας σημασίας ἥτις ἀπεδόθη εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἦτο καὶ ἡ εἰς τὸν ναὸν προσκόλλησις ποικίλων προσκτισμάτων καὶ βοηθητικῶν χώρων [1], ὡς π.χ. παρεκκλησίων, βαπτιστηρίων, ξενοδοχείων, λουτρῶν, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν κατοικιῶν τῶν ἐν τῷ ναῷ διακονούντων κληρικῶν, ὡς καὶ ἄλλων χώρων ἐξυπηρετούντων τὴν κοινότητα (βιβλιοθηκῶν, ἀρχείων κλπ.). Διὰ μέσου ὅλων αὐτῶν, τῶν χαμηλῶν πάντως προσκτισμάτων, προέβαλλε δεσπόζων ὁ ἐπιμήκης ὄγκος τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀποτελῶν τὸ γεωμετρικὸν ἅμα καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ ὅλου συγκροτήματος.

Εἰς τὴν Συρίαν ἐν τούτοις καὶ τὴν Β. Ἀφρικὴν ἔνθα αἱ ἀρχαῖαι ἀρχιτεκτονικαὶ παραδόσεις ἦσαν ἀκόμη βαθέως ἐρριζωμέναι κατὰ τοὺς ἓξ πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, οἱ ἀρχιτέκτονες, ὡς χριστιανοὶ πλέον, δὲν ἐπεμελήθησαν τόσον τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν, ἀφ' οὗ οὔτε δι' ὀρθομαρμαρώσεως ἐπενέδυσαν τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους των, οὔτε διὰ ψηφιδωτῶν ἢ γραπτῶν παραστάσεων τοὺς ἐκόσμησαν. Ἀφ' ἑτέρου οἱ Σύριοι ἐξηκολούθησαν νὰ δίδουν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν ναῶν των τὴν αὐτὴν

[1] Περὶ πάντων τῶν χώρων καὶ προσκτισμάτων θὰ εἴπωμεν εἰς τὸν Γ' τόμον τοῦ ἔργου τούτου.

ἀρχαίαν πλαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν. Ἐπρόσεξαν λοιπὸν καὶ αὐτοί, ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἰδίᾳ τὸ ἐξωτερικόν, τοῦτο δὲ ἴσως ἐστάθη καὶ ἡ αἰτία τῆς ὁλοσχεροῦς παραλείψεως τοῦ αἰθρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς παντελοῦς ὡσαύτως ἀπουσίας ἐξωτερικῶν προσκτισμάτων ἀφ' ἑτέρου.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ, ὅτι ἡ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν Χριστιανικῶν βασιλικῶν ἐφαρμοσθεῖσα πολυτελὴς ἀρχιτεκτονικὴ ἐξεδηλώθη ὁμοία ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα πρὸς τὴν τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τοὺς ὁποίους ἀμέσως διεδέχθη· διότι ναὶ μὲν ἐφήρμοσε καὶ αὐτή, ὡς ἡ ρωμαϊκή, τὰς πολυχρώμους ὀρθομαρμαρώσεις[1], ἀπέφυγεν ὅμως νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τὴν μνημειώδη ρωμαϊκὴν βαρύτητα (gravitas). Οὕτω οἱ χαρακτηριστικοὶ τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, κατάφορτοι ἐκ κυματίων καὶ κοσμημάτων μαρμάρινοι ὁριζόντιοι θριγκοὶ τῶν κιονοστοιχιῶν ὁλονὲν ἐξαφανίζονται, μόνον δ' αὐτῶν καθυστερημένον παράδειγμα παρουσιάζει ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικὴ τοῦ Στουδίου[2] (εἰκ. 325). Γενικῶς δὲ τὰ πλαστικῶς προβάλλοντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλαιᾶς ἀρχιτεκτονικῆς ὁλονὲν περιορίζονται καὶ συχνὰ χωνεύονται εἰς τὸν τοῖχον. Ὁ πρότερον μόνον τὸν θριγκὸν ὑποβαστάζων κίων δὲν ἀποτελεῖ πλέον τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς κατασκευῆς, οὔτε τὸ μέτρον αὐτῆς. Δὲν κανονίζει πλέον αὐτὸς τὸ ὕψος τοῦ κτηρίου ὡς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀντὶ διὰ μεγάλων κτιστῶν θόλων (βασιλικὴ Μαξεντίου), οἱ ναοὶ καλύπτονται τώρα δι' ἐπιπέδων ξυλίνων, φατνωματικῶν ὀροφῶν καὶ στεγῶν, συχνάκις ὁρατῶν ἐσωτερικῶς. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν βασιλικῶν νὰ μὴ παρουσιάζουσι πλέον τὰς παλαιάς, βαρείας μάζας, τὰς ὑπολογισμένας δι' ἀντίκρυσιν τῶν ὠθήσεων κτιστῶν θόλων, ἀλλὰ νὰ κατασκευάζωνται πολὺ ἰσχνότεροι, ἀφ' οὗ μόνον τὸ βάρος τῶν στεγῶν καὶ ὀροφῶν εἶχον νὰ βαστάσωσι. Μόνον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ οἱ τοῖχοι κατασκευάζονται παχύτεροι ἢ ἐφοδιάζονται δι' ἀντηρίδων, διότι μόνον αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ ἀντίσχουν εἰς τὰς ὠθήσεις τοῦ κτιστοῦ πάντοτε τεταρτοσφαιρίου, ὅπερ ἐβάσταζον. Ὅλαι ὅμως αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι ἀλλαγαὶ εἶχον ὡς ἀπώτερον ἀποτέλεσμα τὴν σημαντικὴν *μεταβολὴν τῆς ἐσωτερικῆς ἀτμοσφαίρας* τοῦ κτηρίου, τὴν ἀπομάκρυνσιν δηλαδὴ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ πνεύματος τῆς βαρύτητος καὶ τῆς καταφόρτου ὕλης, ὅπερ ἐπεκράτει κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἀφορμωμένη ἀπὸ

[1] Πρβ. Εμ. Η. Swift, Roman Sources of Christian Art. σ. 130 καὶ πίν. XXIV.

[2] Ὁ φορτωμένος μαρμάρινος θριγκὸς ἐμφανίζεται ἐπίσης καθυστερημένος καὶ εἰς τὸν περίκεντρον ναὸν τῶν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Τ' αἰ.) (Van Millingen, Byz. Churches in Constantinople πίν. XIV).

τῆς νεοπλατωνικῆς πνευματικότητος, ὑπερεπήδησε τοὺς ρεαλιστικοὺς κανόνας τῆς ἀρχαίας· ἐζήτησε νὰ ἀποβάλῃ τὴν ὑλικὴν ὑπόστασιν τῶν κτηρίων καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ διὰ πλέον ἀκαθορίστων καὶ ἐξαϋλωμένων μορφῶν τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς ἐποχῆς της. Ὄπισθεν τῶν κτηρίων ἵστανται πάντοτε αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις κάθε ἐποχῆς· αὐταὶ καθορίζουν τὰς μορφὰς καὶ τὸν χαρακτῆρά των.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 30 στ. 13. Ὁ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν τελούμενος ἀσπασμὸς ἐγίνετο χωριστὰ τῶν ἀνδρῶν πρὸς τοὺς ἄνδρας καὶ τῶν γυναικῶν πρὸς τὰς γυναῖκας. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν χωρίον τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ III, 57,17 (QUASTEN, Mon. euch. lit. vet. σ. 185) «*εἶτα καὶ ἀσπαζέσθωσαν ἀλλήλους οἱ ἄνδρες καὶ ἀλλήλας αἱ γυναῖκες τὸ ἐν Κυρίῳ φίλημα*».

Σελ. 34 σημ. 1. Εἰς τοὺς μὴ ἀποδεχομένους τὴν ἀπὸ τοῦ Γ΄ αἰῶνος χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἐμμαοὺς ὑπὸ τῶν π. Vincent καὶ Abel προσθετέος καὶ ὁ P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale σ. 337 σημ. 7.

Σελ. 62 σημ. 5. Τὴν ἐκ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ οὐχὶ τῆς ἀγοραίας ρωμαϊκῆς βασιλικῆς καταγωγὴν τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς δέχονται ὁ EMERSON SWIFT (Roman Sources of christian Art, New-York 1951, σ. 30) καὶ ὁ WL. SAS-ZALOZIECKY (Jahrbuch der Österr. byz. Gesellschaft II, Wien 1952, σ. 151), ὅστις γενικώτερον θεωρεῖ τὴν χριστιανικὴν τέχνην ὡς ἀπ' εὐθείας ἐξαρτωμένην ἐκ τῆς κρατικῆς ρωμαϊκῆς τέχνης (Reichskunst) καὶ δὴ τῆς τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν παλατίων.

Σελ. 72 Τὴν θεωρίαν τοῦ Dyggve περὶ τῆς ἐκ τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς καταγωγῆς τῆς ξυλοστέγου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς δὲν δέχεται ὁ WL. SAS - ZALOZIECKY (Jahrb. der Österr. byz. Gesellschaft II, Wien 1952, σ. 152).

Σελ. 73 Καὶ ὁ ZALOZIECKY (ἔ. ἀ. σ. 151) θεωρεῖ βάσιμον τὴν θεωρίαν τοῦ Dyggve, καθ' ἣν ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν παλατίων ἦτο διαμορφωμένη ὡς βασιλική, ἐπειδὴ τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ὑποδομῶν τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου τοῦ παλατίου τῆς Aboba Pliska πρὸς τὰς τῆς Κωνσταντινείου Μαγναύρας, τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀμφότερα τὰ κτήρια ταῦτα ἦσαν τρίκλιτοι βασιλικαὶ μεθ' ἁψῖδος (ἐν ᾗ εὑρί-

σκετο ὁ θρόνος) καὶ προθαλάμου (νάρθηκος). Ὅρα σχετικῶς KRSTO MIATEV, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura in Konstantinopel, Actes du IV Congrès Intern. des études byzantines, Σόφια 1935 καὶ A. VOGT, Constantin Porphyrogenète, Le livre des Cérémonies, Paris τ. II, 1940, σ. 17.

Σελ. 73 Τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἐν Ραβέννᾳ παλατίου τοῦ Θεοδωρίχου, ἣν ἐπεχείρησεν ὁ DYGGVE (Palatium Ravennatum) (ἡμετέρα εἰκὼν 47) ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (ἡμετέρα εἰκὼν 48), δὲν θεωρεῖ πειστικὴν ὁ ZALOZIECKY (ἔ. ἀ. σ. 169 σημ. 11).

Σελ. 82 σημ. 3. Τὰ *σκάριφα* τοῦ ναοῦ ἀναφέρει καὶ ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Περὶ Ἁγ. Σοφίας Βόννης σ. 147,8).

Σελ. 82 σημ. 4. Ὁ ΣΙΛΕΝΤΙΑΡΙΟΣ (Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 271) λέγει, ὅτι ὁ Ἀνθέμιος ἦτο ἱκανὸς «*καὶ κέντρον ἑλεῖν καὶ σχῆμα χαράξαι*» τοῦ ναοῦ.

Σελ. 83 στ. 4. Ὁ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ (Περὶ κτισμάτων I, 1 Βόννης σ. 174,5) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Ἀνθέμιος παρεσκεύαζεν ὑποδείγματα *(ἐνδάλματα)* τῶν μελλουσῶν κατασκευῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας πβλ. LETHABY-SWAINSON, The Church of St. Sophia at Constantinople, London and New-York 1894, σ. 24.

Σελ. 83 σημ. 1. *Ὕλας* ὀνομάζει τὰ ὑλικὰ κατασκευῆς καὶ ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Περὶ Ἁγ. Σοφίας σ. 147,9 Βόννης).

Σελ. 83 σημ. 3. Τὴν περὶ συστάσεως τῆς ἐκκλησίας εὐχὴν ἀναφέρει καὶ ὁ ΚΩΔΙΝΟΣ (Περὶ Ἁγ. Σοφίας σ. 135,5 Βόννης).

Σελ. 85 ἐν τέλει προσθετέον: Ἐπίσης ἡ ἐν Νόλῃ τῆς Καμπανίας βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Φήλικος ἦτο ἀντιστρόφως προσηνατολισμένη PAULINUS NOLANUS, Epist. XXXII: *Prospectus vero basilicae non, ut usitatior mos est, orientem spectat* (Λ.Π. 61 στ. 337). Ὅρα σχετικῶς καὶ H. HOLTZINGER, Die Basilika des Paulinus zu Nola, Zeitschr. für Bildende Kunst XX, 137.

Σελ. 86 σημ. 1. Πρόσθες καὶ TH. WIEGAND, Baalbek II σ. 130 ἑξ.

Σελ. 87 στ. 7. Εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν ἀποκλινούσας βασιλικὰς προσθετέα καὶ ἡ τῆς κρητικῆς Συΐας ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ζ′ (1935) σ. 340 εἰκ. 2.

Σελ. 87 σημ. 1. Ἐπίσκοπον ὡς κτίστην τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων ἀναφέρει καὶ ἡ ἐκ Βάριος τῆς Μ. Ἀσίας ἐπιγραφή (H. ROTT, Kleinasiatische Denkmäler σ. 9) *ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως Παύλου ἐπι[σ]κ(όπου) δι' οὗ ἀνέκτισεν τὸν ναὸν τῶν Ἀρχαγγέλων.*

Σελ. 90 στ. 4. Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντιοχείας ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου III, 50) λέγει τὰ ἑξῆς: *Μακροῖς μὲν περιβόλοις τὸν πάντα ναὸν περιλαβών, εἴσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον εἰς ἀμήχανον ἐπάρας ὕψος . . .*

Σελ. 92 σημ. 1. Εἰς τοὺς μετ' εὐρέος μνημειώδους περιβόλου ρωμαϊκοὺς ναοὺς προσθετέος καὶ ὁ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς Γέρασα τῆς Ἰορδανίας KRAELING, Gerasa City of the Decapolis, New Haven, Connecticut 1938, σχέδιον I.

Σελ. 106 σημ. 6. Βασιλικὴ Ἁγίου Σεργίου Γ'άζης ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκ. εἰς Μαρκιανὸν I, 24, Förster-Richtsteig σ. 9: *Ψηφίδος λεπτῆς ὁμοῦ καὶ πυκνῆς ὡραΐζούσης τὴν γῆν.*

Σελ. 106 σημ. 7. Τετράστοον αἴθριον εἶχε καὶ ἡ ἐν Παλαιστίνῃ βασιλικὴ τοῦ Εἶν Χανιγιὰ D. C. BARAMKI, Quarterly of the Departement of antiqu. of Palestine 3 (1933) πίν. XL.

Σελ. 107 σημ. 4. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου οἱ κίονες ἦσαν ἐκ Καρυστίου λίθου (ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 3).

Σελ. 128 ἐν τέλει: Ἐπίσης ὅλως ἀρχαίας μορφῆς πρόπυλον μετὰ τεσσάρων κιόνων καὶ θυραίου τοίχου παρουσίαζεν ἡ μεγάλη βασιλικὴ τῆς Μιλήτου (TH. WIEGAND ἐν Abhandl. der kgl. Akademie der Wissenschaften τοῦ 1908, ὅθεν καὶ V. SCHULTZE, Altchristliche Städte und Landschaften τ. II Kleinasien σ. 172 εἰκ. 60. Ὅρα ἡμετέραν εἰκόνα ἐν πίν. B (σ. 100) κάτω ἀριστερᾷ.

Σελ. 129 στ. 5. Ὅμοιον κλειστὸν πρόπυλον εὕρηται καὶ εἰς τὴν ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικὴν τοῦ Σιδὶ-Ἐμπαρέκ (GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 257 εἰκ. 133).

Σελ. 129 στ. 9. Προσθετέα ἡ λέξις μεταγενέστεραι.

Σελ. 153 στ. 24. Ἕτερον παράδειγμα διακονικοῦ μεθ' ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος παρέχει καὶ ἡ βασιλικὴ Τούμπας τῆς Θεσσαλονίκης (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 177 εἰκ. 9).

Σελ. 155 στ. 2. Εἰς τὴν λέξιν *μημόρια* νὰ προστεθῇ ὡς ὑποσημείωσις S. AUGUSTINUS, Confessionum βιβλ. 5 κεφ. 8 (Λ.Π.

32 [Αὐγουστῖνος 1] στ. 713) καὶ βιβλ. 6 κεφ. 2 (Λ.Π. 32 [Αὐγ. 1] στ. 719 καὶ 720). Epist. 78 (Λ.Π. 33 [Αὐγ. 2] στ. 269). Enarratio in Psalmum 34 (Λ.Π. 36 [Αὐγ. 4,1] στ. 322), in Psalmum 48 (Λ.Π. 36 [Αὐγ. 4,1] στ. 554), in Psalmum 137 (Λ.Π. 37 [Αὐγ. 4,11] στ. 1782). Sermo 323 Κεφ. 2 (Λ.Π. 38 [Αὐγ. 5,1] στ. 1445). De civitate Dei 22,8 (Λ.Π. 41 [Αὐγ. 7] στ. 768) καὶ 22,10 (Λ.Π. 41 [Αὐγ. 7] στ. 772) καὶ contra Faustum Manichaeum βιβλ. 20 κεφ. 21 (Λ.Π. 42 [Αὐγ. 8] στ. 384).

Σελ. 155 σημ. 1. Εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος προσθετέα καὶ ἡ τοῦ Μισοκάμπου τῆς Σάμου (A. M. SCHNEIDER, Ath. Mitt. 54 [1929] σ. 96 εἰκ. 1).

Σελ. 181 Ἡ ἀναπαράστασις τῆς εἰκόνος 142 ἰσχύει μόνον διὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

Σελ. 184 Ἡ περίπτωσις τῆς βασιλικῆς Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως τῆς Κυρηναϊκῆς δυνατὸν νὰ ὑπαχθῇ καὶ εἰς τὴν Α΄ κατηγορίαν.

Σελ. 185 στ. 4. Προσθετέα καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἐρεχθείου.

Σελ. 208 σημ. 6. Εἰς τὰς μεθ' ἑπταπλεύρου ἁψῖδος βασιλικὰς προσθετέα καὶ ἡ τῆς Ἡλιουπόλεως (Baalbek) τῆς Συρίας (KRENCKER - v. LÜPKE - WINNEFELD, Baalbek πίν. 69).

Σελ. 230 στ. 17. Παράδειγμα μονοκλίτου συριακῆς βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίων διαφραγμάτων παρέχει ἡ ἐν Σαμὲ βασιλική (BUTLER, Syria II, A σ. 134 εἰκ. 111).

Σελ. 237 στ. 4. Πβλ. M. A. H. 55 (1938) 226.

Σελ. 237 σημ. 8. Ἀντὶ Arch. Review 1927 γραπτέον 1907.

Σελ. 246 Εἰς τὰ παραδείγματα ἐφαρμογῆς παρίου λίθου προσθετέον α) τὸ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν Κωνσταντινουπόλεως (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ κτισμάτων I, 3, Βόννης σ. 184: «*λίθου Παρίου ἐν κιόνων λόγῳ*») β) τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ρώμης καὶ γ) τῆς Ἁγ. Σαββίνας Ρώμης (HOLTZINGER, Altchristliche und byz. Baukunst, Leipzig 1909, σ. 31, 47).

Τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Παναγίας Ρώμης (Sta Maria Maggiore) οἱ κίονες εἶναι ἐξ ὑμηττείου μαρμάρου κατεσκευασμένοι (HOLTZINGER, ἔ. ἀ. σ. 44).

Σελ. 249 σημ. 1. Ὁμοίως ἐξ αἰγυπτιακοῦ γρανίτου εἶναι καὶ κίονές

τινες τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου (HOLTZINGER, ἔ.ἀ. σ. 31).

Σελ. 264 Ἐν τέλει τῆς παραγράφου τῶν ρυθμῶν προσθετέον: εἰμὴ μόνον σποράδην ἐν Β. Ἀφρικῇ (GSELL, Monum. ant. de l'Algérie II σ. 127) καὶ ἐν μέρει ἐν Συρίᾳ (BUTLER, Early Churches in Syria σ. 256 εἰκ. 254).

Σελ. 297 Τὸ κιονόκρανον τῆς εἰκόνος 250 προέρχεται ἐκ Καλὰτ Σιμάν.

Σελ. 363 Ὁμοίας αὐλακώσεις συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν ζωφόρον τῶν Incantadas τῆς Θεσσαλονίκης (STUART-REVETT, Antiquities of Athens ed. minor, London 1913, πίν. LXVII).

Σελ. 439 στ. 11. Τράπεζα οὐρανίων δείπνων εἰκονίζεται παρὰ WILPERT, Die Malereien der Katakomben Roms πίν. 157. Εἰκονίζονται ἐπίσης τοιαῦται τράπεζαι καὶ ἐπὶ ἀναγλύπτων παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων, ὡς π.χ. τοῦ Ἀρελάτου (Arles) (J. WILPERT, I sarcofagi cristiani antichi di Roma, 1929, πίν. XII, 4). Στρογγύλη τράπεζα εἰκονίζεται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ θόλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης· εἰκὼν προχείρως παρὰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολογία τ. Α΄ σ. 183, εἰκ. 102.

Σελ. 441 σημ. 7. Ἐπίσης εἰς τὸ Μ. Εὐχολόγιον (GOAR, ἔκδ. Βενετίας 1730) σ. 249 καὶ 251 ἀναγινώσκομεν: *ἄνεισιν ὁ ἀρχιερεὺς εἰς τὴν κρηπῖδα τὴν πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης.* Ἡ κρηπὶς αὕτη εἶναι προφανῶς ἡ πλὰξ τῆς προθύσεως.

Σελ. 509 στ. 3. ἐκ τῶν κάτω προσθετέον: Ὅλως ἐξαιρετικῶς εἰς τὴν Ν.Α. τῆς ἀκροπόλεως τῆς Φεριάνας (Τυνισίας) βασιλικὴν τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἐνεπλέκετο μεταξὺ τῶν κιόνων μέχρι καὶ τοῦ 6ου ἀπ' Ἀνατολῶν κίονος, προεχώρει δηλαδὴ καὶ πέραν τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους τοῦ μέσου κλίτους. Εἰκὼν παρὰ GAUCKLER, Basil. chrét. de Tunisie πίν. XXVI.

Σελ. 537 στ. 9. Ἕτερον παράδειγμα σολέας παρέχει καὶ ἡ παρὰ τὴν Καρχηδόνα βασιλικὴ τοῦ Δερμές (GAUCKLER, Basiliques chrét. de Tunisie πίν. I), ἡμετέρα εἰκὼν 49.

Σελ. 543 στ. 2. Εἰς τὰ παραδείγματα τῶν εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ κλίτους τοποθετουμένων ἀμβώνων προσθετέος καὶ ὁ προσφάτως ἀποκαλυφθεὶς ἄμβων τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (εἰκ. 549).

Σελ. 547 στ. 11. Εἰς τοὺς μετὰ κογχαρίων στεφομένων ὑπὸ κογχυλίων ἄμβωνας προσθετέος καὶ ὁ τῆς βασιλικῆς τῆς Πριήνης (WIEGAND - SCHRADER, Priene σ. 482 εἰκ. 588).

Σελ. 548 στ. 9. Εἰς τοὺς μετὰ μιᾶς κλίμακος ἄμβωνας προσθετέος καὶ ὁ ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τούτου (3ην Σεπτεμβρίου 1954) ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἐν Σικυῶνι ἀνασκαφῶν μου ἄμβων τῆς μεγάλης

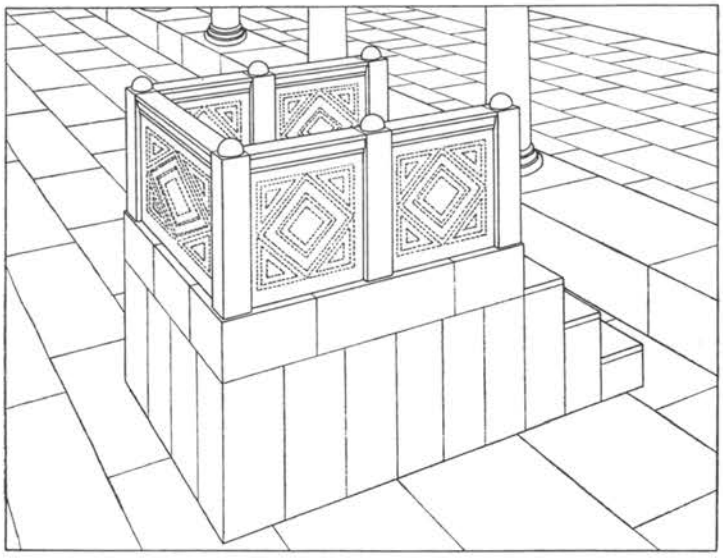

Εἰκ. 549. Ἀναπαράστασις τοῦ προσφάτως ἀποκαλυφθέντος ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος).

βασιλικῆς. Ὁ ἄμβων οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης ἀμβώνων, δὲν εἶναι κατεσκευασμένος ἐξ ὁλοσώμου τεμαχίου μαρμάρου (μονόλιθος) ἀλλ' εἶναι κτιστὸς κατὰ τὸν πυρῆνα καὶ ἐπενδεδυμένος ἐξωτερικῶς διὰ πλακῶν ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου. Τοποθετημένος εἰς 6.24 μ. ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (1.405 μ. × 2.68 μ.). Τὸ πρὸς τὴν Β. κιονοστοιχίαν τμῆμα τοῦ ἐμβαδοῦ του καταλαμβάνεται ὑπὸ τεσσάρων βαθμίδων διηκουσῶν καθ' ὅλον τὸ πλάτος του καὶ ἐπενδεδυμένων διὰ πλακῶν μαρ-

μάρου. Αἱ βαθμίδες αὗται ἔφερον ἄνω πρὸς ὀρθογώνιον ἐξώστην, ἔχοντα τὸ δάπεδον εἰς ὕψος 0.90 - 1.00 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ κλίτους. Θὰ περιεβάλλετο δ' ὁ ἐξώστης οὗτος ὑπὸ θωρακίων, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε λείψανα. Ἡ παρατιθεμένη εἰκών (54..) παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος τῆς Σικυῶνος, ὅστις εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο διδακτικός, διότι μᾶς δεικνύει, ὅτι ὁ ἀπ' αὐτοῦ ἀναγινώσκων ἢ ὁμιλῶν ἦτο ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων ἀμβώνων τῆς κατηγορίας ταύτης, οἵτινες εἶναι κινητοὶ καὶ δὲν εὑρέθησαν κατὰ χώραν. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ὁ κτιστὸς ἄμβων τῆς Σικυῶνος εἶναι πολὺ βαρύτερος καὶ ὀγκωδέστερος τὴν ἐμφάνισιν ἀπὸ τοὺς μονολίθους, μαρμαρίνους ἄμβωνας τῆς βορείου Ἑλλάδος.

ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ

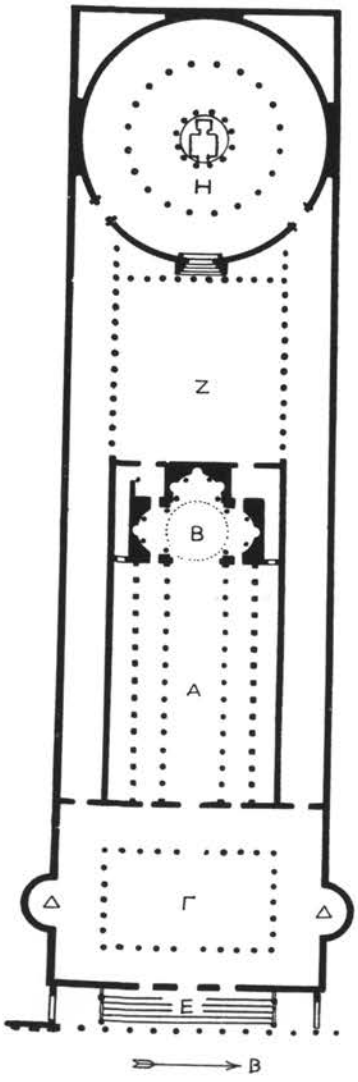

Ἡ παραπλεύρως εἰκονιζομένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως κατ' Εὐσέβιον πρέπει ν' ἀντικαταστήσῃ τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνος 12 (σ. 33), ὅπερ εἶναι κατὰ πάντα τὰ λοιπὰ ἀκριβές, πλὴν τῆς διαμορφώσεως τῆς ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ θόλου τοῦ Παναγίου Τάφου (Η). Εἰς τὴν παρατιθεμένην νέαν εἰκόνα 550 ἡ κάτοψις τῆς θόλου ταύτης ἐσχεδιάσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων αὐτῆς καὶ τῶν πορισμάτων τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν τοῦ πατρὸς Vincent (VINCENT–ABEL, Jérusalem, πίν. XIII). Διαφέρει ὅμως ἡ ἡμετέρα ἀναπαράστασις τῆς τοῦ π. Vincent κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, ὅπερ ἡμεῖς δεχόμεθα τρίκογχον, δι' οὓς λόγους ἐξεθέσαμεν ἐν σ. 214. Διαφέρει δ' ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν προσθήκην δύο ἡμικυκλικῶν ἐξεδρῶν ἐν τῷ αἰθρίῳ, τὰς ὁποίας ἀναφέρει εἰς τὴν ἔκφρασιν αὐτοῦ ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ (Βίος Κωνσταντίνου III, 39). Εἰς τὸ νέον σχέδιον προσετέθησαν ἐπίσης καὶ αἱ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὑρεθεῖσαι βαθμίδες ἀνόδου (Ε) ἀπὸ τῆς πρὸ τοῦ ναοῦ κειμένης στοᾶς τῆς ἀγορᾶς πρὸς τὸ αἴθριον. Σήμερον αἱ βαθμίδες αὗται, ὡς καί τινες πώρινοι κίονες τῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, εὑρίσκονται ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Ρωσικῆς μονῆς τῶν Ἱεροσολύμων.

ΠΙΝΑΞ ΕΙΚΟΝΩΝ

			Σελὶς
Εἰκ.	1	Οἰκία τῆς νοτίου Συρίας κατὰ τὸν De Vogüé	8
Εἰκ.	2	Κάτοψις οἰκίας τῆς Β. Συρίας	9
Εἰκ.	3	Προοπτικὴ ἀναπαράστασις οἰκίας τῆς Β. Συρίας (De Vogüé) . . .	10
Εἰκ.	4	Οἰκίαι ἑλληνιστικοῦ τύπου Δήλου (α) καὶ Πριήνης (β).	11
Εἰκ.	5	Ἡ οἰκία - ἐκκλησία τῆς Δούρας (Εὐρωποῦ) (Hopkins).	13
Εἰκ.	6	Προοπτικὴ ἄποψις τῆς οἰκίας - ἐκκλησίας τῆς Δούρας - Εὐρωποῦ . .	15
Εἰκ.	7	Προοπτικὴ ἄποψις τῆς Β. Δ. γωνίας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Δούρας καὶ τῶν παρ' αὐτὴν διασωθεισῶν ἁγιογραφιῶν	15
Εἰκ.	8	Ὁ παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Μαρτίνου ἐν Ῥώμῃ οἶκος λατρείας (titulus Equitii)	17
Εἰκ.	9	Εὐκτήριος οἶκος τοῦ Σάλωνος (Dyggve)	22
Εἰκ.	10	Αἱ δύο βασιλικαὶ τῆς Ἀκυληίας, ἡ Θεοδωριανὴ (Α) καὶ ἡ ὀλίγον ὑστερωτέρα (Β) (Gnirs)	23
Εἰκ.	11	Βασιλικὴ τῆς Τύρου. Ἀναπαράστασις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκφράσεως τοῦ Εὐσεβίου	31
Εἰκ.	12	Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως. Ἀναπαράστασις κατ' Εὐσέβιον . . .	33
Εἰκ.	13	Βασιλικὴ Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ Α. Ἀναπαράστασις κατὰ Richmond	35
Εἰκ.	13	Βασιλικὴ Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ Β. Ἀναπαράστασις κατὰ Vionnet	35
Εἰκ.	14	Βασιλικὴ Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν (Loukianof) . .	36
Εἰκ.	15	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Μαμβρῆ	37
Εἰκ.	16	Βασιλικὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων ἐν Ἑπταπήγῳ παρὰ τὴν λίμνην τῆς Γεννησαρὲτ	38
Εἰκ.	17	Μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Γεράσων (Crowfoot)	40
Εἰκ.	18	Ὁ ὑπὲρ τὸ Φρέαρ τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχὲμ ἀνεγερθεὶς ναός, κατὰ σκαρίφημα τοῦ Ἀρκούλφου	41
Εἰκ.	19	Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν Αὐρανίτιδι, κατὰ Butler	43
Εἰκ.	20	Βασιλικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν Αὐρανίτιδι, Τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος.	43
Εἰκ.	21	Ναὸς Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιὲ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν	44
Εἰκ.	22	Βασιλικαὶ Βορείου Συρίας τοῦ Δ' αἰῶνος, κατὰ Butler 1. Babiska 390 μ. Χ. 2. Φαφιρτὶν 372 μ. Χ. 3. Batuta (Δ' αἰ.) 4. Baudeh 392 μ. Χ.	45
Εἰκ.	23	Βασιλικαὶ τῆς Β. Συρίας, Δ' αἰῶνος, κατὰ Butler	46
Εἰκ.	24	Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ἐφέσου (Keil - Hörmann) . . .	48
Εἰκ.	25	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς Α τῆς Πέργης (Rott)	49
Εἰκ.	26	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου (Σωτηρίου)	51
Εἰκ.	27	Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Λευκῆς Μονῆς παρὰ τὸ Σοχάγκ (S. Clarke)	52
Εἰκ.	28	Βασιλικὴ Ἁγ. Reparatus ἐν Orléansville τῆς Ἀλγερίας	53
Εἰκ.	29	Κάτοψις τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ῥώμης . . .	54

			Σελὶς
Εἰκ.	30	Βασιλικὴ Ἁγ. Παύλου τῆς Ρώμης	55
Εἰκ.	31	Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ τῆς Ρώμης.	55
Εἰκ.	32	Ἅγ. Ἀπόστολοι Μιλάνου (C. D'Arzago)	56
Εἰκ.	33	Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας (C. D'Arzago)	56
Εἰκ.	34	Ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος (περὶ τὸ 400 μ. Χ.)	61
Εἰκ.	35	Οἱ δύο θεμελιώδεις τύποι Ρωμαϊκῶν βασιλικῶν (Leroux).	63
Εἰκ.	36	Ἡ ρωμαϊκὴ βασιλικὴ τῆς Κρήμνης (Μ. Ἀσίας)	64
Εἰκ.	37	Ρωμαϊκαὶ βασιλικαὶ ἐντὸς ἀνακτόρων ἢ μεγάρων Α. Ἀνακτόρων Παλατίνου λόγου Β. Ἐπαύλεως Ἀδριανοῦ ἐν Tivoli. Γ. Μεγάρου Porto.	65
Εἰκ.	38	Ἡ ἐν Ρώμῃ Οὐλπία βασιλικὴ (Leroux)	65
Εἰκ.	39	Α ἡ βασίλειος στοὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Β ἡ βασιλικὴ στοὰ τῆς Θήρας	66
Εἰκ.	40	Οἶκοι μυστηριακῶν λατρειῶν. 1. Ἰοβάκχειον Ἀθηνῶν. 2. Στοὰ τῶν Πυθαγορείων ἐν Ρώμῃ. 3. Στοὰ Διονυσιαστῶν Μήλου.	68
Εἰκ.	41	Οἶκος μὴ χριστιανικῆς λατρείας. 4. Πύθιον Γόρτυνος. 5. Συναγωγὴ Γαλιλαίας. 6. Μιθραῖον Δούρας (Εὐρωποῦ)	68
Εἰκ.	42	Τὸ Τύχαιον τοῦ Ἰς - Σαναμὲν τῆς Συρίας (Butler)	69
Εἰκ.	43	Ἡ βασιλικὴ τοῦ Μακτάρ (Τύνιδος) (Picard)	71
Εἰκ.	44	Κάτοψις τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς τοῦ Μαρούσινατς (Dyggve)	72
Εἰκ.	45	Ἀναπαράστασις τῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς τοῦ Μαρούσινατς (Dyggve).	73
Εἰκ.	46	Αὐλὴ μετὰ πλευρικῶν στοῶν πρὸ τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου τοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἀναπαράστασις ἐν προπλάσματι)	74
Εἰκ.	47	Ἀναπαράστασις τῆς πρὸ τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου αὐλῆς τοῦ ἐν Ραβέννᾳ παλατίου (Dyggve)	75
Εἰκ.	48	Ψηφιδωτὴ παράστασις παλατίου ἐκ τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας	76
Εἰκ.	49	Βασιλικὴ Δερμὲς παρὰ τὴν Καρχηδόνα (Gauckler)	79
Εἰκ.	50, 51	Εἰδωλολατρικοὶ ναοὶ τῆς Συρίας. 1. Χοὺσν Σολεϊμάν (μεθ' ἁπλοῦ περιβόλου). 2. Καλὰτ Ρακρά (μετὰ στοῶν ἐν εἴδει αἰθρίου)	90
Εἰκ.	52	Ὁ στοοπερίβλητος εἰδωλολατρικὸς ναὸς τοῦ Διὸς ἐν Νέλῃ (Μουσενέφ) τῆς Συρίας	91
Εἰκ.	53	Ἡ μετὰ περιβόλου χριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ρουβέχα ἐν Συρίᾳ (Δ' αἰ.).	93
Εἰκ.	54	Βασιλικὴ Βαβίσκας τῆς Συρίας μὲ πλάγιον αἴθριον (Butler)	97
Εἰκ.	55	Ναὸς ἐν Κερμπὲτ Χὰς τῆς Συρίας (Α αὐλή, Β πλάγιον αἴθριον)	97
Εἰκ.	56	Ναὸς ἐν Ἐλ - Μπαρὰ τῆς Συρίας (Α αὐλή, Β αἴθριον)	98
Εἰκ.	57	Αἴθριον μετὰ τεσσάρων στοῶν. Ἀναπαράστασις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης	102
Εἰκ.	58	Παράδειγμα τετραστόου αἰθρίου τῆς Δύσεως (quadriporticus) : βασιλικὴ Παρεντίου (Γ' αἰ.). Ὄψις ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου πρὸς τὴν εἴσοδον	103
Εἰκ.	59	Ἀναπαράστασις αἰθρίου μετὰ τριῶν στοῶν. Εἰς τὴν 4ην (ἀνατολικήν) πλευρὰν ἀντὶ στοᾶς ὑπάρχει ὁ τοῖχος μὲ τὸ παράθυρον τοῦ νάρθηκος.	104

Σελίς

Εἰκ. 60 Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου. Εἰς τὰς πλαγίας στοάς του ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μία πύλη τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ 105

Εἰκ. 61 Ἄποψις τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης μὲ κίονας ἐναλλασσομένους πρὸς πεσσοὺς καὶ μὲ ἀξονικὰ ἀνοίγματα εὐρύτερα τῶν ἄλλων 107

Εἰκ. 62 Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (Γ΄ αἰ.) μὲ κίονας μεταξὺ σταυρομόρφων πεσσῶν 108

Εἰκ. 63 Ἀναπαράστασις τῆς κρήνης τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν 113

Εἰκ. 64 Κρήνη τῆς Ἰουστινιανείου βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ (Hörmann) 114

Εἰκ. 65 Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων μνημειώδης κρήνη μετὰ τῆς ἐν τῷ μέσῳ ἐξέδρας (Lemerle) 115

Εἰκ. 66 Ὁ κάνθαρος τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης κατὰ παλαιὸν σχεδίασμα τοῦ De Winghe (Menestrier) 117

Εἰκ. 67 Κάτοψις τῆς κρήνης τῆς Θεβέστης (Ballu) 119

Εἰκ. 68 Κάτοψις τῆς κρήνης τοῦ Κουρίου τῆς Κύπρου 119

Εἰκ. 69 Χριστιανικὴ κρήνη ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Μυτιλήνης 119

Εἰκ. 70 Ἡ μαρμαρίνη φιάλη τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης 120

Εἰκ. 71 Κάνθαρος ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας 121

Εἰκ. 72 Κάνθαρος μετὰ στροβιλίου ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Βατικανοῦ Vat. gr. 463 φ. 4 (Millet, Hautes Études C 490) 121

Εἰκ. 73 Κάνθαρος μετὰ στροβιλίου ἐπὶ μικρογραφίας τῆς Κρυπτοφέρρης Χειρόγραφον Κρυπτοφέρρης ΑαΧ (Millet, Hautes Études C 496). . 121

Εἰκ. 74 Κρήνη κήπου ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τῆς Μ. Δαφνίου (Millet) 122

Εἰκ. 75 Κρήνη κήπου μετὰ στροβιλίου ἐκ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ (Stornajolo) (Vat. gr. 1162, φ. 16 ὄ.) 122

Εἰκ. 76 Ὁ μετὰ στροβιλίου «χαλκοῦς λουτὴρ» ἐπὶ χειρογράφου (ΙΒ΄ αἰ.) τῆς ποτὲ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης (Λαμπάκης) 123

Εἰκ. 77 Παράστασις κρήνης μετὰ στροβιλίου καὶ στεγάσματος ἐπὶ χειρογράφου τῆς Μ. Ἰβήρων τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Der Nersessian) 123

Εἰκ. 78 Κρήνη μετὰ κυκλοτεροῦς στεγάσματος ἐπὶ χαλκῆς θύρας τῆς μητροπόλεως τοῦ Salerno (Bayet) 123

Εἰκ. 79 Κλίμακες προσπελάσεως: 1) βασιλικῆς Θεβέστης 2) βασιλικῆς Φιλίππων. 125

Εἰκ. 80 Ἀναπαράστασις τῆς κλίμακος προσπελάσεως καὶ τῆς στοᾶς εἰσόδου τῆς βασιλικῆς τῆς Θεβέστης (Ballu) 126

Εἰκ. 81 Τὸ πρόπυλον τῆς προϊουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Schneider) 127

Εἰκ. 82 Δικιόνιον πρόπυλον τοῦ αἰθρίου Ἁγ. Πραξαίδης Ρώμης (Holtzinger) 129

		Σελίς
Εἰκ. 83	Τετρακιόνιον πρόπυλον τοῦ αἰθρίου τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος Ρώμης (Holtzinger)	129
Εἰκ. 84	Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ αἰθρίου καὶ ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου	131
Εἰκ. 85	Αἴθριον τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (Δ'. αἰ.) (Krautheimer)	132
Εἰκ. 86	Τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (Στίκας)	132
Εἰκ. 87	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Γ τῆς Νικοπόλεως	133
Εἰκ. 88	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος	133
Εἰκ. 89	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Βανκούζας (Butler)	133
Εἰκ. 90	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Μιτζλέγιας (Butler)	133
Εἰκ. 91	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Τζεραδέ (Butler)	134
Εἰκ. 92	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου (Herzfeld - Guyer)	134
Εἰκ. 93	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Μαναστηρινῆς Σάλωνος (Dyggve)	134
Εἰκ. 94	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντάρ - Κιττά (Butler)	134
Εἰκ. 95	Ὁ νάρθηξ βασιλικῆς τοῦ Μπρὰδ τῆς Συρίας (Lassus)	134
Εἰκ. 96	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Τιμεντοὺτ Ἀλγερίας (Gsell)	135
Εἰκ. 97	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Σαβαραθᾶ (Bartoccini)	135
Εἰκ. 98	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου	137
Εἰκ. 99	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως καὶ δεξιᾷ τὸ διακονικόν.	138
Εἰκ. 100	Τομαὶ ναρθήκων: (1) Στουδίου, (2) Νικοπόλεως Β, (3) Ἀχειροποιήτου	139
Εἰκ. 101	Ἡ ἐσωτερικὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἀριστερᾷ τὸ ἐπὶ κιλλίβαντος βαῖνον διαχωριστικὸν τόξον	140
Εἰκ. 102	Ὁ στηρίζων τὸ διαχωριστικὸν τόξον τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀχειροποιήτου μαρμάρινος μετ' ἀναγλύπτων παρασιάσεων κιλλίβας	141
Εἰκ. 103	Ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κάλβ - Λουζέ (Butler)	141
Εἰκ. 104	Ὁ νάρθηξ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Τουρμανίν (Butler)	141
Εἰκ. 105	Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης	142
Εἰκ. 106	Τὸ πρόπυλον τῆς βασιλικῆς Θεοτόκου τοῦ Πηλίου (Wacc - Droop)	142
Εἰκ. 107	Τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης ἐξωτερικῶς. Ἑκατέρωθεν αἱ πρὸς τὸ ὕπαιθρον τμῆμα τῆς αὐλῆς τοξωταὶ θύραι	143
Εἰκ. 108	Ὁ μετὰ πλαγίου προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τῶν Ἐλευθερῶν (Στίκας)	144
Εἰκ. 109	Ὁ μετὰ πλευρικοῦ προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου	144
Εἰκ. 110	Ὁ μετὰ πλαγίου προπύλου νάρθηξ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου	145
Εἰκ.111,112	Οἱ μετὰ πλευρικοῦ προπύλου νάρθηκες τῶν βασιλικῶν Τροπαίου καὶ Ὀλυμπίας	145
Εἰκ. 113	Ὁ μετὰ πλαγίου νάρθηκος ναὸς τοῦ Κιρμπὶτ-Χὰς ἐν Συρίᾳ	146
Εἰκ. 114	Ἡ ἐν Συρίᾳ βασιλικὴ τοῦ Τουρμανὶν κατὰ τὸν De Vogüé	147
Εἰκ. 115	Τὸ τρίβηλον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου ὁρώμενον ἐκ τοῦ νάρθηκος	149

Σελίς

Εἰκ. 116 Τὸ δι' ἡμικιόνων τρίβηλον τῆς ἐν Κερκύρᾳ βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως. 150
Εἰκ. 117 Μονόκλιτος βασιλικὴ τῆς Βαβούδας τῆς Συρίας 154
Εἰκ. 118 Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς τρικλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. (Φωταγωγὸς καὶ στέγη ἐν ἀναπαραστάσει). 156
Εἰκ. 119 Κάτοψις τῆς πενταπλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Σαλαμῖνος Κύπρου (Σωτηρίου) 157
Εἰκ. 120 Κάτοψις τῆς ἀρχικῶς ἑπταπλίτου καὶ σήμερον ἐννεαπλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Σάλσης εἰς Τίπασα Ἀλγερίας (Gsell). 158
Εἰκ. 121 Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ τρικλίτου δρομικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὄψις πρὸς νάρθηκα. Ὁ Φωταγωγὸς ἐν ἀναπαραστάσει 159
Εἰκ. 122 Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ πενταπλίτου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Σωτηρίου) 160
Εἰκ. 123 Προοπτικὴ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς πενταπλίτου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης (Alfarano) 161
Εἰκ. 124 Ἄποψις τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ἁγ. Παύλου τῆς Ρώμης, μὲ τὴν θριαμβευτικὴν ἁψῖδα εἰς τὸ βάθος 168
Εἰκ. 125 Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Α΄ κατηγορίας (Ἅγ. Πέτρος, Ἅγ. Παῦλος, Λατερανοῦ, Μαναστηρινή) 171
Εἰκ. 126 Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος . 172
Εἰκ. 127 Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Κωρύκου ἔξω τῶν τοιχῶν . 172
Εἰκ. 128 Ἡ μετ' ἀδιαιρέτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῆς Παραμυθιᾶς (Εὐαγγελίδης) 173
Εἰκ. 129 Ἡ μετ' ἀδιαιρέτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Βουθρωτοῦ (Ugolini) 173
Εἰκ. 130,131 Τρόποι στεγάσεως τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν τῆς Α΄ κατηγορίας 173
Εἰκ. 132 Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Παραμυθιᾶς 174
Εἰκ. 133 Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Β΄ κατηγορίας (Ἐπιδαύρου, Πανόρμου, Νικοπόλεως Β, Μιλάνου) 175
Εἰκ. 134 Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ Α τῆς Νικοπόλεως 176
Εἰκ. 135 Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου 176
Εἰκ. 136 Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τῆς Δωδώνης (Εὐαγγελίδης) . . 177
Εἰκ. 137 Ἡ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Κωρύκου, ἐντὸς τῶν τοίχων (Herzfeld - Guyer) 177
Εἰκ. 138 Ἡ ἐν Ρώμῃ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ Ἁγ. Πέτρου τοῦ ἐν Δεσμοῖς (Krautheimer) 178
Εἰκ. 139 Ἡ μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (Kaufmann) 178
Εἰκ. 140 Διάπλασις στεγῶν τῆς Β΄ κατηγορίας 179
Εἰκ. 141 Ἡ μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου) 180

		Σελὶς
Εἰκ. 142	Σύστημα στεγάσεως τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης	181
Εἰκ. 143	Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Γ΄ κατηγορίας (Φιλίππων, Τροπαίου, Πέργης Α, Γενησαρέτ)	182
Εἰκ. 144	Σύστημα στεγάσεως τῶν βασιλικῶν Τροπαίου καὶ Πέργης	183
Εἰκ. 145	Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων	183
Εἰκ. 146	Σύστημα στεγάσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Γενησαρὲτ	183
Εἰκ. 147	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως τῆς Κυρηναϊκῆς .	184
Εἰκ. 148	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ	185
Εἰκ. 149	Κάτοψις τῆς παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν βασιλικῆς τοῦ Χισσὰρ Μπάνια (Tzontchef)	185
Εἰκ. 150	Τρόπος στεγάσεως τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τῆς Ἀπολλωνίας.	186
Εἰκ. 151	Τρόπος στεγάσεως τῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ .	186
Εἰκ. 152	Τρόπος στεγάσεως βασιλικῶν: Χισσὰρ - Μπάνιας, Κλαζομενῶν καὶ Βόσρας	187
Εἰκ. 153	Ἡ ἐγγεγραμμένη σταυρικὴ βασιλικὴ τῶν Γεράσων (Crowfoot) . .	188
Εἰκ. 154	Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος (Δαλματίας) (Egger)	188
Εἰκ. 155	Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου	189
Εἰκ. 156	Ἡ μετ' ὀκταγώνου κεντρικοῦ τμήματος σταυρικὴ βασιλικὴ Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ - Σεμὰν τῆς Συρίας (Krencker)	190
Εἰκ. 157	Τρόποι στεγάσεως τῶν σταυρικῶν βασιλικῶν 1. Θάσου καὶ Σάλωνος 2. Τιμίου Σταυροῦ Ραβέννας 3. Μαυσωλλείου Πλακιδίας Ραβέννας 4. Σάλωνος Δαλματίας κατὰ Egger	193
Εἰκ. 158	Ἀναπαράστασις τῶν στεγῶν τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου ἐν Καλάτ - Σεμὰν τῆς Συρίας κατὰ Krencker . . .	194
Εἰκ. 159	Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Ζ΄ αἰ.)	195
Εἰκ. 160	Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπανκούζας (Holtzinger)	196
Εἰκ. 161	Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς πεντακλίτου νηὸς Ἁγ. Παύλου τῶν ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης.	197
Εἰκ. 162	Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου	197
Εἰκ. 163	Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς μεθ' ὑπερῴων σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ἀναπαράστασις)	198
Εἰκ. 164	Προοπτικὴ κατὰ πλάτος τομὴ τρικλίτου ναοῦ τῆς Δύσεως (Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου)	199
Εἰκ. 165	Προοπτικὴ ἄποψις τῆς συναντήσεως νηὸς καὶ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς μεθ' ὑπερῴων βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης . . .	200
Εἰκ. 166	Βασιλικαὶ μετ' ἐλευθέρως ἐξεχούσης κόγχης (ἁψῖδος) ἱεροῦ. 1. Ἐφέσου 2. Μεγ. Παναγίας Ρώμης 3. Δαφνουσίων 4. Φιλίππων 5. Νικοπόλεως Α 6. Νικοπόλεως Β 7. Τιμγκὰδ 8. Τάφχας 9. Εὐαγγελ. Ἰωάννου Ραβέννας 10. Ἄσσου Μ. Ἀσίας 11. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας 12. Παρεντίου 13. Οὐρσιανὴ Ραβέννας 14. Ἀσπίδος Ἄργους 15. Μέσσων Λέσβου 16. Στουδίου 17. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου 18. Ἀννούνας 19. Μπάτνας Β. Ἀφρικῆς 20. Τουρμανὶν Συρίας	207

Σελὶς

Εἰκ. 167 Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Ραβέννᾳ βασιλικῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ 209

Εἰκ. 168 Βασιλικαὶ μετ' ἐγγεγραμμένης ἡμικυκλικῆς ἢ ὀρθογωνίου ἁψῖδος. 1. Μιλήτου 2. Φεριάνας Τυνισίας 3. Ὑψηλομετώπου Λέσβου 4. Πέργης Α 5. Κλειοῦς Λέσβου 6.Θεβέστης 7. Ντάρ-ελ-Κσάρ (Β. Ἀφρικῆς) 8. Χὰς Συρίας 9. Μπακίρα Συρίας. 211

Εἰκ. 169 Τὸ τρίκογχον ἱερὸν τῆς Ἐρυθρᾶς Μονῆς καὶ ναὸς μετὰ τρικόγχου ἱεροῦ Αἰγύπτου. 213

Εἰκ. 170 Θριαμβευτικὴ ἁψὶς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Τυνισίᾳ βασιλικῆς τῆς Χαΐδρα (Gauckler). 217

Εἰκ. 171 Τομὴ τεταρτοσφαιρίου μετὰ ζωνῶν στηριζομένων ἐπὶ κιόνων τῆς ἐν Τυνισίᾳ βασιλικῆς τοῦ Ντάρ-έλ-Κούς (Gauckler) 217

Εἰκ. 172 Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης 218

Εἰκ. 173 Ἐξωτερικὴ ἄποψις τῆς βαθμιδωτῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης 218

Εἰκ. 174 Ἡ μετὰ πενταλόβου παραθύρου καὶ βαθμιδωτοῦ τεταρτοσφαιρίου κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου 219

Εἰκ. 175 Ὁριζοντία τομὴ καὶ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς μετ' ἀντηρίδων βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως (ἀναπαράστασις). 220

Εἰκ. 176 Ἄποψις τῆς μετὰ δύο ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων κόγχης τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως. 221

Εἰκ. 177 Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Κάλβ-Λουζὲ τῆς Συρίας βασιλικῆς (De Vogüé) 222

Εἰκ. 178 Ἡ διάτρητος κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Νεαπόλει Σεβηριανῆς βασιλικῆς (De Rossi) 223

Εἰκ. 179 Χαλκῆ λυχνία μιμουμένη βασιλικὴν μὲ διάτρητον κόγχην ἱεροῦ . . 224

Εἰκ.180,181 Συριακαὶ βασιλικαὶ μετὰ παστοφορίων. (180) Βασιλικὴ Τουρμανίν . (181) Βασιλικὴ Μπακίρας 225

Εἰκ. 182 Φατνωματικαὶ πλάκες ἀποχωρίζουσαι στενόμηκες διαμέρισμα πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῶν πτερυγίων τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως. 227

Εἰκ. 183 Ἡ πλακοσκεπὴς βασιλικὴ τῆς Τάφχας ἐν Αὐρανίτιδι (Butler) . . . 230

Εἰκ. 184 Ἡ πλακοσκεπὴς βασιλικὴ τῆς Σάκκας ἐν Αὐρανίτιδι (Holtzinger). . 230

Εἰκ. 185 Ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (De Vogüé) . . 230

Εἰκ. 186 Ἐγκάρσια διαφράγματα τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (Butler) . . . 231

Εἰκ. 187 Σύστημα στηρίξεως ἐπὶ ἐγκαρσίων τόξων τῆς ἐκ πλακῶν ὁριζοντίας ὀροφῆς τῶν βασιλικῶν τῆς Αὐρανίτιδος 232

Εἰκ. 188,189 Θολοσκεπεῖς βασιλικαὶ τῆς Μεσοποταμίας. (188) Μὰρ Ἰμβραὶμ ἐν Μιδιάτ (189) Μὰρ Κυριακὸς ἐν Ἀρνάς. 233

Εἰκ. 190 Διάφορα εἴδη δομῆς διὰ λίθων καὶ πλίνθων 236

Εἰκ. 191 Ὀπτοπλινθοδομὴ τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης 238

Εἰκ. 192 Ὀπτοπλινθοδομὴ τοξωτῶν ὑπερθύρων βασιλικῶν Ραβέννας. . . . 238

		Σελὶς
Εἰκ. 193	Διάφορα συστήματα δομῆς τῶν τόξων τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας (Butler)	239
Εἰκ. 194	Πλίνθοι μετὰ δακτυλιῶν προσφύσεως 1. Aboba Pliska 2. Θεολόγος Ἐφέσου 3. Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης 4. Βραυρῶνος 5. Θεολόγος Ἐφέσου 6. Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης 9. Φθιωτίδων Θηβῶν βασιλικὴ Α	241
Εἰκ. 195	Πλίνθοι Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετ' ἐγκοίλων σταυρικῶν καὶ ἄλλων σημάτων (Σωτηρίου).	242
Εἰκ. 196	Πλίνθος μετ' ἐκτύπου ἐπιγραφῆς	243
Εἰκ. 197	Μυστρίον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Τσαριτσὶν Γκρὰδ τῆς Π. Σερβίας (Mano Zissi)	243
Εἰκ. 198	Χαράγματα τῶν κτιστῶν διὰ τοῦ μυστρίου ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κονιάματος τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος	244
Εἰκ. 199	Τοιχοβάται: ἀριστερᾷ Βραυρῶνος, δεξιᾷ Θεολόγου Ἐφέσου (1) καὶ Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (2)	249
Εἰκ. 200	Ζεύξεις μορφῆς ἀστραγάλου καὶ σχοινίου.	250
Εἰκ. 201	Ζεύξεις ὀδοντωταί.	251
Εἰκ. 202	Πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως μετὰ φλεβῶν ἐκ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης	252
Εἰκ. 203	Ὀρθομαρμάρωσις μετὰ γεωμετρικῆς ἐνθετικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (ϛ' αἰῶνος).	253
Εἰκ. 204	Ὀρθομαρμάρωσις μετὰ γεωμετρικῆς καὶ ἄλλης ἐνθετικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (ϛ' αἰῶνος) . .	253
Εἰκ. 205	Ὀρθομαρμάρωσις μετ' ἐνθετικῆς γεωμετρικῆς καὶ φυτικῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου	254
Εἰκ. 206	Ὀρθομαρμάρωσις τῶν πρὸς τὸ μέσον κλίτος παρειῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης	255
Εἰκ. 207	Ἐπένδυσις τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ μέσου τόξου τοῦ τριβήλου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης διὰ πολυχρώμων τεμαχίων μαρμάρου . .	256
Εἰκ. 208	Μαρμαροθέτημα τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.	258
Εἰκ. 209	Μαρμαροθέτημα τοῦ διακονικοῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος . . .	259
Εἰκ. 210	Δείγματα συνθέτων μαρμαροθετημάτων ἐκ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.	260
Εἰκ. 211	Οἱ μετ' ἐγκοπῶν κατὰ τὰς βάσεις κίονες τῆς βορείου κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου	265
Εἰκ. 212	Βάθρον ἐκ Παλμύρας	266
Εἰκ. 213	Βάθρα μετὰ κυματίων πλαστικῶν καὶ ἐσχηματοποιημένων. Ἀριστερᾷ: Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ – δεξιᾷ: Δαφνουσίων Λοκρίδος	267
Εἰκ. 214	Βάθρα κιόνων κυβικὰ τοῦ ϛ' μ. Χ. αἰῶνος. 1. Ἐρημοκάστρου Θεσπιῶν 2. Ἁγ. Νικολάου Bari 3. Χενσὶρ Μπουρμεδὲς 4. Καρχηδόνος.	267
Εἰκ. 215	Βάθρα κιόνων μετὰ πλειόνων κυματίων καὶ διακοσμήσεως 1 καὶ 2. Ἱεροσολύμων 3. Μήνιγγος Β. Ἀφρικῆς 4. Καλὰτ Σιμὰν Συρίας . .	268
Εἰκ. 216	Βάσις μετὰ βάθρου Ἁγ.Ἀπολλιναρίου Ραβέννας (ϛ' αἰ.)	269

Σελίς

Εἰκ. 217 Ὀκταγωνικὸν βάθρον Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ζ΄ αἰ.) . . . 269

Εἰκ. 218 Βάσις παλαιοχριστιανικῶν κιόνων 1. Καμίσας Ἀλγερίου 2. Aboba-Πλίσκας (Βουλγαρίας) 3. Θάλας (Τύνιδος) 4. Βηθλεὲμ 5. Θάλας 6. Ὑψηλομετώπου Λέσβου 7. Aboba-Πλίσκας (Βουλγαρίας) 8 καὶ 9. Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως 270

Εἰκ. 219 Βάσεις παλαιοχριστιανικῶν κιόνων 1. Torcello 2. Ρεφαδὶ Συρίας 3 καὶ 4. Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως. 5. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως 6. Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας 271

Εἰκ. 220 Βάσεις κιόνων: 1. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου 2. Βασιλικῆς Μήνιγγος (Τυνισίας) 3. Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος Κρήτης 4. Μηδαύων Ὑπεριορδανίας (Madaba) 272

Εἰκ. 221 Βάσις μετὰ ὀρθογωνίου ἐγγλύφου βάθρου Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας 273

Εἰκ. 221α Βάσις μετὰ γωνιαίων φύλλων συνδέσεως τῆς κάτω σπείρας πρὸς τὴν πλίνθον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἀσπαλάθου 273

Εἰκ. 222 Κίων μετ' ἐντάσεως τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος . 274

Εἰκ. 223 Κορμὸς κίονος μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κασσερίν (Τυνισίας) (Gauckler) 275

Εἰκ. 224 Κορμὸς κίονος τῆς βασιλικῆς τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου μετ' ἀναγλύφου μεγάλου σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας 276

Εἰκ. 225 Κορμὸς κίονος μετ' ἐμβλήτου σταυροῦ τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως 277

Εἰκ. 226 Κιονόκρανον τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (α΄ ἥμισυ Δ΄ αἰ. π.Χ.) . . 280

Εἰκ. 227 Κιονόκρανον τοῦ σηκοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἐν Τεγέᾳ (β΄ ἥμισυ Δ΄ αἰῶνος π.Χ.) 280

Εἰκ. 228 Κιονόκρανον τοῦ Φιλιππείου τῆς Ὀλυμπίας (περὶ τὸ 338 π.Χ.) . . 281

Εἰκ. 229 Κιονόκρανον ἐκ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Διδυμαίου τῆς Μιλήτου 281

Εἰκ. 230 Κιονόκρανον Πύλης Ἀδριανοῦ καὶ Ὀλυμπιείου Ἀθηνῶν (α΄ ἥμισυ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος) 282

Εἰκ. 231 Ρωμαϊκὸν κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως 282

Εἰκ. 232 Κιονόκρανον τοῦ περιστυλίου τοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἀρχῶν Δ΄ μ.Χ. αἰ.) (Niemann) 283

Εἰκ. 233 Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (β΄ ἥμισυ Ε΄ αἰ.) (Lemerle) 284

Εἰκ. 234 Κιονόκρανον ἀψῖδος Μαρκιανοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Kautzsch) . 285

Εἰκ. 235 Κιονόκρανον Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (Kautzsch) 285

Εἰκ. 236 Κιονόκρανον Μουσείου Σικυῶνος (Ὀρλάνδος) 285

Εἰκ. 237 Κιονόκρανον ἐκ Σάλωνος (Riegl) 286

Εἰκ. 238 Κιονόκρανον τοῦ ἐν Ρώμῃ τόξου τοῦ Τίτου (Α΄ αἰ. μ.Χ.) 287

Εἰκ. 239 Σύνθετον κιονόκρανον ναοῦ Διὸς Αἰζανῶν Μ. Ἀσίας 287

Εἰκ. 240 Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου (Le Tourneau) 288

Εἰκ. 241 Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου (Le Tourneau) 289

		Σελίς
Εἰκ. 242	Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου.	291
Εἰκ. 243	Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.	292
Εἰκ. 244	Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον μετὰ περιστερῶν ἐκ τοῦ πενταλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης .	293
Εἰκ. 245	Κιονόκρανον τοῦ Ὡρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου (Α΄ αἰ. π.Χ.).	294
Εἰκ. 246	Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς τοῦ Δαφνίου	294
Εἰκ. 247	Σύνθετον ρωμαϊκὸν κιονόκρανον τῆς ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ (περγαμηνὸν μετὰ κορινθιακοῦ) (Ὀρλάνδος)	295
Εἰκ. 248	Σύνθετον χριστιανικὸν κορινθιακὸν κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (κορινθιακὸν μετὰ περγαμηνοῦ) (Kaufmann).	295
Εἰκ. 249	Σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado (571-586 μ.Χ.) (Cattaneo)	296
Εἰκ. 250	Κιονόκρανον μετὰ προσκλινόντων φύλλων ἐκ Συρίας Β΄ ἢ Γ΄ αἰ. (De Vogüé)	297
Εἰκ. 251	Κιονόκρανον μετὰ προσκλινόντων φύλλων τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Kautzsch)	299
Εἰκ. 252	Κιονόκρανον μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (Kautzsch)	299
Εἰκ. 253	Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (μέσων Ε΄ αἰ.)	300
Εἰκ. 254	Κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας (Ϛ΄ αἰ.)	302
Εἰκ. 255	Δίζωνον κιονόκρανον μετὰ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης	304
Εἰκ. 256	Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος .	305
Εἰκ. 257	Δίζωνον κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ἐπὶ διχαζομένων φύλλων ἀκάνθης ἐκ Νικοπόλεως	305
Εἰκ. 258	Δίζωνον κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (Kautzsch)	305
Εἰκ. 259	Δίζωνον κιονόκρανον μετὰ κριῶν καὶ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης τοῦ μουσείου Ἀλεξανδρείας (Kautzsch)	305
Εἰκ. 260	Ρωμαϊκόν (;) δίζωνον κιονόκρανον μετ' ὀρθίων κριῶν Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας	306
Εἰκ. 261	Δίζωνον κιονόκρανον τῆς μονῆς Ἰβήρων (Ἁγ. Ὄρους) μετὰ κριῶν καὶ πτηνῶν ἐπὶ φύλλων ἀκάνθης	307
Εἰκ. 262	Δίζωνον κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς Α΄ τῶν Φθιωτ. Θηβῶν μετὰ λεαινῶν κρατουσῶν ἐρίφια καὶ λεοντοκεφαλῶν (Σωτηρίου)	308
Εἰκ. 263	Δίζωνον κιονόκρανον Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετ' ἀετῶν ἐπὶ περιδινουμένων ἀνθεμίων	309
Εἰκ. 264	Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ Σάλωνος (νῦν ἐν τῷ μουσείῳ Ἀσπαλάθου) μετὰ πτερωτῶν ζῴων καὶ κογχωτῶν παγωνίων, ἐπὶ καλάθου μετὰ φύλλων ἀμπέλου, βοτρύων καὶ πτηνῶν	310

Σελὶς

Εἰκ. 265 Δίζωνον μετὰ πλεκτοῦ καλάθου κιονόκρανον Ὑδροῦντος (Otranto) (Colasanti) 311
Εἰκ. 266 Δίζωνον μετὰ πλεκτοῦ καλάθου κιονόκρανον ἐκ Bawit (Αἰγύπτου) (Strzygowski) 311
Εἰκ. 267 Δίζωνον κιονόκρανον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀρνίθας Ρόδου μετὰ περιστερῶν ἐπὶ κανίστρου (Ὀρλάνδος) 312
Εἰκ. 268 Ἡμιτελὲς δίζωνον κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως τῆς Ἠπείρου μετὰ περιστερῶν βαινουσῶν πιθανώτατα ἐπὶ κανίστρου (Ὀρλάνδος) 312
Εἰκ. 269 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Καμπιῶν τῆς Βοιωτίας (Δ΄ αἰ.) (Ὀρλάνδος) 314
Εἰκ. 270 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Σκριποῦς (Δ΄ αἰ.) (Ζάχος) 314
Εἰκ. 271 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ Σκριποῦς (Δ΄ αἰ.) (Μ. Σωτηρίου) 315
Εἰκ. 272 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ε΄ αἰ.) (Ὀρλάνδος) 313
Εἰκ. 273 Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου 316
Εἰκ. 274 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον 316
Εἰκ. 275 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον ἐκ τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης 318
Εἰκ. 276 Ἐπίθημα κορινθιακοῦ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Α΄ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν μὲ πριονωτὴν ἄκανθαν (Σωτηρίου) 318
Εἰκ. 277 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων μὲ τεχνικὴν σκιοφωτισμοῦ (500 μ. Χ.) 319
Εἰκ. 278 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως μὲ διάτρητον τεχνικὴν 321
Εἰκ. 279 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον τῶν διδύμων κιόνων τῶν ὑπερῴων τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Kautzsch) 322
Εἰκ. 280 Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου (ϛ΄ αἰ.) (Σωτηρίου) 322
Εἰκ. 281 Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου (ϛ΄ αἰ.) (Ὀρλάνδος) 323
Εἰκ. 282 Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἐκ βασιλικῶν τῆς Ρόδου (ϛ΄ αἰ.) (Ὀρλάνδος) 324
Εἰκ. 283 Τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐξ Ἁγ. Μιχαὴλ ἐν Affricisco τῆς Ραβέννας (Colasanti) 326
Εἰκ. 284 Τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐκ Ραβέννας (Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου) (Colasanti) 327
Εἰκ. 285 Τεκτονικὸν κιονόκρανον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου (Colasanti) 327
Εἰκ. 286 Τεκτονικὸν κιονόκρανον τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti) 328
Εἰκ. 287 Κολουροπυραμιδοειδὲς κιονόκρανον ἐκ Μεγάρων (Ὀρλάνδος) . . . 329
Εἰκ. 288 Λεβητοειδὲς κιονόκρανον τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ἀντωνιάδης) 330
Εἰκ. 289 Λεβητοειδὲς κιονόκρανον ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρνίθας τῆς Ρόδου (Ὀρλάνδος) 331

Σελὶς

Εἰκ. 290 Τεκτονικὸν κιονόκρανον τῶν λυχνοστατῶν τῆς Ἁγ. Σοφίας . . . 332
Εἰκ. 291 Λεβητοειδὲς κιονόκρανον μετὰ φύλλων ἀμπέλου ἐν Ἁγ. Μάρκῳ τῆς Βενετίας 333
Εἰκ. 292 Πτυχωτὸν κιονόκρανον τοῦ ναοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (μέσα ς' αἰ.) (Colasanti) 334
Εἰκ. 293 Πτυχωτὸν κιονόκρανον Ἁγ. Μάρκου Βενετίας μὲ διάτρητον τεχνικήν (Golasanti) 335
Εἰκ. 294 Πτυχωτὸν κιονόκρανον Ἁγ. Μάρκου Βενετίας ἐν δευτέρᾳ χρήσει (Colasanti) 336
Εἰκ. 295 Μεταγενέστερον πτυχωτὸν κιονόκρανον ἐκ Νικοπόλεως μετ' ἀετῶν εἰς τὰς γωνίας (Ὀρλάνδος) 336
Εἰκ. 296 Κιονόκρανον ἐξ Ἐλ Μπαρὰ τῆς Συρίας (De Vogüé) 338
Εἰκ. 297 Παραστάδες τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τοῦ Καλὰτ - Σιμάν (De Vogüé) 341
Εἰκ. 298 Παραστὰς ἐκ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 342
Εἰκ. 299 Βάσις καὶ ἐπίκρανον παραστάδος τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ἀντωνιάδης) 343
Εἰκ. 300 Μαρμάρινος πεσσὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ἀντωνιάδης) 343
Εἰκ. 301 Ἐπίκρανον παραστάδος ἐκ Συρίας 344
Εἰκ. 302 Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὀρλάνδος) 344
Εἰκ. 303 Ἐπίκρανον παραστάδος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης . . . 345
Εἰκ. 304 Ἐπίκρανα παραστάδων Κοκανάγιας Συρίας, Καταπολιανῆς Πάρου καὶ Σαμπὰχ Συρίας 345
Εἰκ. 305 Πεσσόκρανον τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 346
Εἰκ. 306 Ἐπίκρανον παραστάδος ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Γερακίου Λακωνίας (Ὀρλάνδος) 346
Εἰκ. 307 Ἐπίκρανον παραστάδων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου τῆς Ραβέννας (Colasanti) 347
Εἰκ. 308 Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς νοτίας εἰσόδου τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης 348
Εἰκ. 309 Πεσσόκρανον τῶν πεσσῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως 348
Εἰκ. 310 Ἐπίκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 348
Εἰκ. 311 Ἐπίκρανον παραστάδος βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle). . . 348
Εἰκ. 312 Ἀναπαράστασις γωνιαίου πεσσοῦ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (Ὀρλάνδος) 349
Εἰκ. 313 Γωνιαῖος σύνθετος πεσσὸς τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (Lemerle) 350
Εἰκ. 314 Διάφορα εἴδη στηριγμάτων καὶ τρόποι συνθέσεως αὐτῶν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς 350
Εἰκ. 315 Κιονοστοιχία μετὰ κυλινδρικῶν κιόνων (Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης) (Ὀρλάνδος) 351

Σελίς

Εἰκ. 316 Κιονοστοιχία μετ' ἐναλλασσομένων κυλινδρικῶν κιόνων καὶ ὀρθογωνίων πεσσῶν ('Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ζ' αἰ.) 352
Εἰκ. 317 Κιονοστοιχία μετὰ διδύμων κιόνων (βασιλικαὶ Β.'Αφρικῆς) 353
Εἰκ. 318 Κιονοστοιχία· μετὰ κιόνων τοποθετημένων ἔμπροσθεν τετραγώνων πεσσῶν (βασιλικαὶ Τύνιδος) 354
Εἰκ. 319 Κιονοστοιχία μετὰ κιόνων τοποθετημένων ἔμπροσθεν ὀρθογωνίων πεσσῶν (βασιλικὴ Θεβέστης Β. 'Αφρικῆς. 'Αναπαράστασις 'Ορλάνδου) 355
Εἰκ. 320 Πεσσοστοιχία τῆς βασιλικῆς τῶν 'Ελευθερῶν ('Αναπαράστασις 'Ορλάνδου) 356
Εἰκ. 321 Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοὺ Κάλβ - Λουζέ (De Vogüé) 357
Εἰκ. 322 Προοπτικὴ ἄποψις τῶν ἐγκαρσίων τόξων τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Ρουβέχα, στηριζομένων ἐπὶ ραβδωτῶν παραστάδων τεθειμένων ἐν ἐξοχῇ πρὸ τῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (De Vogüé) 358
Εἰκ. 323 Αἱ μετ' εὐθυγράμμου θριγκοῦ κιονοστοιχίαι τῆς Μ.Παναγίας τῆς Ρώμης (S. Maria Maggiore) 359
Εἰκ. 324 'Η μετ' εὐθυγράμμου θριγκοῦ βόρειος κιονοστοιχία τῆς βασιλικῆς 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ('Ορλάνδος) 360
Εἰκ. 325 Λεπτομέρεια τοῦ θριγκοῦ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Στουδίου ('Ορλάνδος) 361
Εἰκ. 326 Θριγκὸς τῆς βασιλικῆς 'Αλατζᾶ - Κισλὲ τῆς Μ. 'Ασίας (Rott εἰκ. 121) 363
Εἰκ. 327 Θριγκὸς στοᾶς εἰσόδου τῆς θεοδοσιανῆς 'Αγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Schneider) 363
Εἰκ. 328 Θριγκὸς αἰθρίου (;) βασιλικῆς εἰς Ρεφαδὶ τῆς Συρίας (De Vogüé) . 364
Εἰκ. 329 Κίονες μετ' ἰδιοτύπου κιονοκράνου καὶ εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπετίρζας (Δ' αἰ.) (De Vogüé) 365
Εἰκ. 330 Τομὴ θριγκῶν συριακῶν καὶ ἄλλων βασιλικῶν 366
Εἰκ. 331 'Ανακουφιστικοὶ θολίσκοι τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Παναγίας Trastevere (Holtzinger) 367
Εἰκ. 332 Τομαὶ συριακῶν τοξωτῶν ἐπιστυλίων (Butler) 369
Εἰκ. 333 Τμῆμα τοξωτοῦ ἐπιστυλίου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κάλβ - Λουζέ (De Vogüé) 369
Εἰκ. 334 Γυψίνη διακόσμησις τῶν ἐσωρραχίων τῶν τόξων τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου 370
Εἰκ. 335 'Εμβλήματα τοῦ μετώπου τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ 'Αγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ζ' αἰ.) (Diehl) 371
Εἰκ. 336 'Αναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μὲ τὰ βῆλα τοῦ τριβήλου καὶ τὴν ἄνωθεν αὐτῶν ἐνθετικὴν διακόσμησιν ('Ορλάνδος) 372
Εἰκ. 337 Τμῆμα τοξοστοιχίας μετὰ λαξευτῶν θολιτῶν καὶ κορινθιακοῦ γείσου (κοσμήτου) τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle) 373
Εἰκ. 338 Κοσμήτης μορφῆς ρωμαϊκοῦ κορινθιακοῦ γείσου μετὰ γεισιπόδων ἐκ τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Lemerle) 374

Σελίς

Εἰκ. 339 Ἡ διὰ πολυχρώμου μαρμάρου διακόσμησις τῶν τοξοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὰ ἐμβλήματα καὶ τὸν κοσμήτην (Jackson) 375

Εἰκ. 340 Κοσμήτης μετὰ φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 376

Εἰκ. 341 Κοσμήτης ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) . 376

Εἰκ. 342 Κοσμήτης μετὰ φύλλων λεσβίου κυματίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 376

Εἰκ. 343 Τομαὶ κοσμητῶν: Φθιωτίδων Θηβῶν, Σεργιοπόλεως, Κωρύκου, Θεολόγου Ἐφέσου, Ντερέ-Ἀγκσύ, Ἁγ. Τίτου Γορτύνης, Καταπολιανῆς Πάρου 377

Εἰκ. 344 Κοσμῆται μετὰ κυματιστῶν ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων καὶ δεξιᾷ, ἐπίκρανον παραστάδος μετ' αὐλῶν ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 378

Εἰκ. 345 Τομαὶ καὶ διακοσμήσεις κοσμητῶν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ: ἀριστερᾷ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, δεξιᾷ Ὑψηλομετώπου Λέσβου . . . 379

Εἰκ. 346 Προοπτικὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Ἀγνῆς 380

Εἰκ. 347 Σχέσις τοῦ ὕψους τῶν κάτω πρὸς τὰς ἄνω τοξοστοιχίας τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης 381

Εἰκ. 348 Παράδειγμα βασιλικῆς μὲ ἰσογείους τοξοστοιχίας καὶ ὑπερῷα μετ' εὐθυγράμμων ἐπιστυλίων· Καταπολιανὴ Πάρου (Ὀρλάνδος) . . . 382

Εἰκ. 349 Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου. Ὄψις πρὸς τὸ τρίθυρον τοῦ νάρθηκος (Ὀρλάνδος) 383

Εἰκ. 350 Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Τάφχας (De Vogüé) 385

Εἰκ. 351 Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς ἐν Συρίᾳ Ρουβέχας (De Vogüé) 387

Εἰκ. 352 Ἀνάγλυπτον αἴτημα προστῴου τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπράδ (Butler) . 388

Εἰκ. 353, 354 Πρόβολοι στηρίζοντες κιονίσκους φωταγωγοῦ τοῦ Καλὰτ-Σιμὰν (De Vogüé) 388

Εἰκ. 355 Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως (κατὰ Spanner-Guyer). 389

Εἰκ. 356 Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῶν μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ κιονίσκων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως (Ὀρλάνδος) 390

Εἰκ. 357 Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς συριακῆς βασιλικῆς τοῦ Τουρμανὶν δεικνύουσα τὰς δοκοθήκας τῶν ξύλων τῆς στέγης καὶ τοὺς κάτωθεν κιονίσκους (De Vogüé) 391

Εἰκ. 358 Τὸ μνημειῶδες θριαμβευτικὸν τόξον μεταξὺ τοῦ μέσου καὶ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου 393

Εἰκ. 359 Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος, μὲ τὴν «θριαμβευτικὴν» ἁψῖδα κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ μέσου πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος (Ὀρλάνδος) 394

Εἰκ. 360 Σαρκοφάγος Ραβέννας μὲ στέγην ἐκ στρωτήρων καὶ δικλινῶν καλυπτήρων 395

Σελίς

Εἰκ. 361 Παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος τῆς Ραβέννας μὲ στέγην ἐκ στρωτήρων καὶ ἡμικυλινδρικῶν καλυπτήρων 395
Εἰκ. 362 Τμῆμα ἐκ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Τρεβήρων μὲ τὴν παράστασιν βασιλικῆς 396
Εἰκ. 363 Παραδείγματα βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος μὲ θύρας κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ ναοῦ: Φθιωτίδων Θηβῶν Δ, Ἀφεντέλλη Λέσβου, Ἀχλαδερῆς Λέσβου, Ἀρνίθας Ρόδου 403
Εἰκ. 364 Περίθυρα τῶν βασιλικῶν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης 405
Εἰκ. 365 Τομαὶ περιθύρων τῶν βασιλικῶν ἑλληνιστικῆς περιοχῆς: Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ἐφέσου, Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως 409
Εἰκ. 366 Ἐπένδυσις τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀνοίγματος δι' ἀναγλύφων πλακῶν. Βασιλικὴ Α Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 407
Εἰκ. 367 Ὑπέρθυρον ἐκ τῆς συριακῆς Μουτζελέγιας (De Vogüé) 408
Εἰκ. 368 Θύρωμα τῆς συριακῆς βασιλικῆς τῆς Μπαμπίσκας (φωτογραφία ἐκμαγείου) (Butler) 400
Εἰκ. 369 Θύρα καὶ παράθυρα τῆς συριακῆς βασιλικῆς τῆς Κοκανάγιας (De Vogüé) 410
Εἰκ. 370 Ἀνάγλυπτον τύμπανον ἐκ Μουτζελέγιας τῆς Συρίας (De Vogüé). . 411
Εἰκ. 371 Περίθυρον παλαιοχριστιανικῆς θύρας. Προοπτικὴ ἄποψις μετὰ τομῆς τοῦ ὑπερθύρου (Ὀρλάνδος) 412
Εἰκ. 372 Τομὴ τοῦ ὑπερθύρου θύρας τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως (George) 413
Εἰκ. 373 Κατώφλιον θύρας τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος 413
Εἰκ. 374 Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Σαβίνης (Weigand) 414
Εἰκ. 375 Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς ἐν Μιλάνῳ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου (Goldschmidt). 415
Εἰκ. 376 Τὰ ξύλινα θυρόφυλλα τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰουστινιανείου Μ. Σινᾶ (φωτογρ. Γ. Σωτηρίου) 416
Εἰκ. 377 Ἀπομίμησις ξυλίνων θυροφύλλων ἐπὶ μαρμάρου. Ὑπερῷα τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ὀρλάνδος) 417
Εἰκ. 378 Ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν θύρας ἐκ τῆς Μ. Ἀκαταλήπτου Κωνσταντινουπόλεως 418
Εἰκ. 379 Δίφυλλος θύρα ἐπὶ τοῦ ἐλεφαντοστοῦ Trivulce τοῦ Μιλάνου . . . 418
Εἰκ. 380 Προστέγασμα θύρας τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ βασιλικῆς ἔξω τῶν τειχῶν τοῦ Κωρύκου 419
Εἰκ. 381 Πρόβολος προστεγάσματος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Μουσείου) τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 420
Εἰκ. 382 Δικιόνιον τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τῆς Μπατούτα (Δ' αἰ.) (Butler) . 421
Εἰκ. 383-384 Συριακαὶ βασιλικαὶ μετὰ πλαγίων προστώων. Ἄνω Μπανκούζας, κάτω Χὰς 422

Σελὶς

Εἰκ. 385 Ὄψις τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ ΝΑ μὲ τὸν φωταγωγὸν ἐν ἀναπαραστάσει (Ὀρλάνδος) 423
Εἰκ. 386 Μονόλοβα παράθυρα Συρίας καὶ Ἰταλίας: Καλοτά, Μπράδ, Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας 424
Εἰκ. 387 Δίλοβα παράθυρα Συρίας καὶ Ἑλλάδος: Οὔμ-Ἴς-Σουράβ, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης 424
Εἰκ. 388 Δίλοβον παράθυρον βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve) 425
Εἰκ. 389 Ἀμφικιονίσκος παραθύρου μὲ ἁπλουστευμένον κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα 426
Εἰκ. 390 Διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι παραθύρων: Μεριαμλίκ, Φθιωτίδων Θηβῶν, Θεσσαλονίκης καὶ Τεγέας 427
Εἰκ. 391 Ἐξάλοβον παράθυρον ἐκ τοῦ ἰσογείου τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὄψις ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (Ὀρλάνδος) 428
Εἰκ. 392 Πολύβολον παράθυρον τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ 430
Εἰκ. 393 Συριακὰ ἀετώματα μετὰ παραθύρων: Μπασμισλί, Καρὰβ-Σέμς, Κφὲρ-Φαφιρτίν, Ντὰρ-Κιττὰ καὶ Σερτζιβλέ, Κάσρ-Ἰβλισύ, Μπακίρα, Ρουβέχας, Τουρμανὶν 431
Εἰκ. 395 Πλαισίωσις τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ διὰ ρυθμικῶς τεταγμένων ἐξωτερικῶν κιονίσκων (Καλὰτ Σιμάν) 433
Εἰκ. 396 Ροδακοειδὴς φεγγίτης παραθύρου τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Οὔμ-Ἴλ-Κουττὲν 433
Εἰκ. 397 Μαρμάρινα φράγματα παραθύρων Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης (Holtzinger) 434
Εἰκ. 398 Μετάλλινον φράγμα παραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Grado 434
Εἰκ. 399 Τοιχογραφία τῆς κατακόμβης τοῦ Ἁγ. Καλλίστου μὲ εὐχαριστιακὴν πιθανώτατα παράστασιν πρὸ ξυλίνης, στρογγύλης τραπέζης (Wilpert) 439
Εἰκ. 400 Ἡ ὁλόσωμος ἁγ. τράπεζα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Σικυῶνος (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου) 443
Εἰκ. 401 Ὁλόσωμος ἁγία τράπεζα τοῦ προσηρτημένου εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Πάρου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου 444
Εἰκ. 402 Εἰδωλολατρικὸς βωμὸς μετατραπεὶς εἰς χριστιανικὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς ἐν Ἱσπανίᾳ βασιλικῆς τῆς Loja 444
Εἰκ. 403 Ἡ κάτω πλὰξ τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 445
Εἰκ. 404 Κιονίσκοι ἁγ. τραπέζης 446
Εἰκ. 405 Ἡ μετὰ ἐννέα ποδῶν ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως μὲ τὴν πρὸ αὐτῆς πλάκα προθύσεως. (Ἀναπαράστασις Α. Ὀρλάνδου) 447
Εἰκ. 406 Χεῖλος πλακὸς ἁγ. τραπέζης βασιλικῆς Σάλωνος (Dyggve) 449
Εἰκ. 407 Χεῖλος τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδας (Ὀρλάνδος) . 449
Εἰκ. 408 Ἡ πλὰξ τῆς ἁγ. τραπέζης τῆς ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνος βασιλικῆς (Ὀρλάνδος) 449
Εἰκ. 409 Διάφοροι τομαὶ χειλέων ἁγ. τραπέζης: Ραβέννας, Βραυρῶνος, Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου, Σάλωνος, Grado, Ἀφεντέλλη Λέσβου 450

Σελὶς

Εἰκ. 410 Παράστασις ἀμνῶν ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τοῦ χείλους χριστιανικῆς τραπέζης τοῦ μουσείου Borély τῆς Μασσαλίας (Le Blant) 451

Εἰκ. 411 Παράστασις περιστερῶν ἑκατέρωθεν χρίσματος ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως τῆς ἁγ. τραπέζης τοῦ μουσείου Borély τῆς Μασσαλίας (Le Blant) 451

Εἰκ. 412 Ἡ ἐξ Ἁγ. Πέτρου παρὰ τὸ Auriol ἁγ. τράπεζα νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Aix (Braun) 452

Εἰκ. 413 Χεῖλος καλυπτηρίου πλακὸς ἁγ. τραπέζης τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος μὲ τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ (Ὀρλάνδος) 452

Εἰκ. 414 Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τῆς Ραβέννας (Braun) 453

Εἰκ. 415 Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου, μὲ θύραν κάτω καὶ ἀναγλύπτους διακοσμήσεις (Braun) 454

Εἰκ. 416 Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς παρὰ τὴν Ρώμην βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀλεξάνδρου, μὲ διάτρητον τὴν προσθίαν πλευρὰν καὶ θυρίδα βλέπουσαν πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδον εὑρισκόμενον σκήνωμα τοῦ ἁγίου 455

Εἰκ. 417 Σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα τῆς βασιλικῆς τῆς Πριήνης περιέχουσά ποτε τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος 455

Εἰκ. 418 Ὁριζοντία τομὴ τοῦ τάφου καὶ τῆς ἁγ. τραπέζης τοῦ Κερμπέτ-Μπού-Ἀδδουφάν (Gsell) 455

Εἰκ. 419 Κατακόρυφος τομὴ κρύπτης τῆς Δύσεως (Ὀρλάνδος). 456

Εἰκ. 420 Ὁριζοντία τομὴ τῆς κρύπτης τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παγκρατίου . 457

Εἰκ. 421 Αἱ ἐν Ἀλγερίᾳ κρύπται τῶν βασιλικῶν τοῦ Καστιλιόνε (ἀριστερᾷ) καὶ τοῦ Μπενιάν (δεξιᾷ) (Gsell) 459

Εἰκ. 422 Ὁριζοντία τομὴ τῆς κρύπτης τῶν Στόβων (Egger) 460

Εἰκ. 423 Ἀναπαράστασις τῆς κρύπτης τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων (Ὀρλάνδος) 461

Εἰκ. 424 Κατακόρυφοι τομαὶ τῆς κρύπτης τῶν Στόβων ἐν ἀναπαραστάσει (Ὀρλάνδος) 462

Εἰκ. 425 Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς τοῦ Στουδίου 463

Εἰκ. 426 Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων 464

Εἰκ. 427 Θαλαμίσκος λειψάνων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου) 465

Εἰκ. 428 Θαλαμίσκος ἁγ. λειψάνων ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Hasluck) 465

Εἰκ. 429 Ἐγκαίνιον τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος) 466

Εἰκ. 430 Λειψανοθήκη σαρκοφαγόσχημος ἐκ Κορίνθου ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν 467

Εἰκ. 431 Ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας μὲ παράστασιν τετράποδος ἁγ. τραπέζης ἐνδεδυμένης διὰ καλύμματος μετὰ γαμμαδίων (Colasanti) 468

Εἰκ. 432 Ἡ «θάλασσα» τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῶν Ἱεροσολύμων (Vincent - Abel) 469

Εἰκ. 433 Ἡ «θάλασσα» τῆς βασιλικῆς τῶν Προπυλαίων εἰς τὰ Γέρασα (Crowfoot). 470

Εἰκ. 434 Τύπος τετρακιονίου κιβωρίου μεθ' ἡμισφαιρικοῦ οὐρανοῦ (Ὀρλάνδος) 473

Σελὶς

Εἰκ. 435 Ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Μ. Παναγίας (Sta Maria Maggiore), εἰκονίζον κιβώριον μετ' εὐθέος ἐπιστυλίου, ἀετώματος καὶ ἀμφιθύρων ὑπεράνω ξυλίνης ἁγ. τραπέζης 474

Εἰκ. 436 Ψηφιδωτὸν τοῦ παρὰ τὴν Ραβένναν Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe εἰκονίζον ἁγ. τράπεζαν μὲ ἐνδυτὴν κοσμουμένην διὰ γαμμαδίων καὶ ἀστέρος καὶ μὲ ἀμφίθυρα ἀνασεσυρμένα μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου 474

Εἰκ. 437 Ἀναπαράστασις τοῦ ἀργυροῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ὀρλάνδος) 476

Εἰκ. 438 Ὄψις καὶ τομὴ τοῦ κιβωρίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Jewel) 479

Εἰκ. 439 Ἄποψις τοῦ κιβωρίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Hasluck) . . 479

Εἰκ. 440 Τμῆμα τόξου μαρμαρίνου κιβωρίου τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων (Rivoira) 480

Εἰκ. 441 Ἀπεικονίσεις κιβωρίων ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χειρογράφων καὶ ψηφιδωτῶν: Γενέσεως τῆς Βιέννης (Ε΄αἰ.), Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι΄ αἰ.) καὶ Μονῆς τῆς Χώρας (ΙΔ΄ αἰ.) 481

Εἰκ. 442 Τράπεζα τοῦ μάρτυρος Μοντάνου ἐν Χενσίρ - ἐλ - Μπεγκὲρ τῆς Β. Ἀφρικῆς 483

Εἰκ. 443 Τετράγωνος τράπεζα ἀγαπῶν ἐκ Δήλου (Deonna) 483

Εἰκ. 444 Κυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐν Besançon (Braun) 484

Εἰκ. 445 Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐν Mettlach (Braun) 485

Εἰκ. 446 Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐξ Ἐφέσου (Keil) 485

Εἰκ. 447 Ἡμικυκλικὴ τράπεζα ἀγαπῶν ἐκ Σάλωνος μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων ἐντὸς τῶν πινακίων (Dyggve) 486

Εἰκ. 448 Κυκλικαὶ τράπεζαι προθέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν (Σωτηρίου) 486

Εἰκ. 449 Τομαὶ τοῦ χείλους κυκλικῶν τραπεζῶν προθέσεως 487

Εἰκ. 450 Κυκλικὴ πλὰξ προθέσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν εὑρεθεῖσα ἐν Θήρᾳ 488

Εἰκ. 451 Τὸ ἐν εἴδει μικροῦ θεάτρου ἡμικυκλικὸν σύνθρονον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου 491

Εἰκ. 452 Τὸ ἡμικυκλικὸν σύνθρονον τῆς προσηρτημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰς τὸ μέσον ἄνω ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος (Jewell - Hasluck) 492

Εἰκ. 453 Προοπτικὴ ἀναπαράστασις θεατροειδοῦς συνθρόνου δεικνύουσα καὶ τὰ θυρόμορφα στόμια τοῦ σκεπαστοῦ διαδρόμου (Ὀρλάνδος) 493

Εἰκ. 454 Τὸ μετὰ ποδίου σύνθρονον τῆς βασιλικῆς Β Νικοπόλεως (Ὀρλάνδος) 494

Εἰκ. 455 Ἀναπαράστασις τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως. Εἰς τὰ ἄκρα τὰ μετὰ χαμηλωμένου ὑπερθύρου στόμια τοῦ σκεπαστοῦ διαδρόμου καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ἁγ. τραπέζης τὰ βάθρα τῶν κληρικῶν τοῦ β΄ βαθμοῦ (Ὀρλάνδος) 495

Εἰκ. 456 Ἀναπαράστασις τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν μετὰ κλίμακος εἰς σχῆμα πεῖ καὶ τῶν βάθρων τῶν ἱερέων (Ὀρλάνδος) 496

Σελὶς

Εἰκ. 457 Σύνθρονα μετὰ ποδίου βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς (Ὀρλάνδος): Κερμπὲτ Γκιδρά, Μπενιάν, Μορσότ, Τιμγκάδ Θεβέστης, Τιγκζίρτ, Λαμπέσης 498

Εἰκ. 458 Ἀναπαράστασις τοῦ μετὰ ποδίου συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Ὀρλάνδος) 499

Εἰκ. 459 Ὄψις τοῦ δακτυλιοειδοῦς συνθρόνου καὶ τῶν βάθρων τῶν ἱερέων τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος) 500

Εἰκ. 460 Ἡ ὀργανικὴ συνένωσις τῶν βάθρων τῶν ἱερέων πρὸς τὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος) . . 501

Εἰκ. 461 Ἀναπαράστασις τοῦ ἡμιδακτυλιοειδοῦς συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδας (Ὀρλάνδος) 502

Εἰκ. 462 Ἀνάστροφος δελφὶς ὡς ἐρεσίχειρον τέρμα τοῦ δακτυλιοειδοῦς συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου (Γ΄ αἰ.) (Gayet) 502

Εἰκ. 463 Ὁ μετὰ ξυλίνου σκελετοῦ καὶ ἐπενδύσεως ἐκ σκαλιστοῦ ἐλεφαντοστοῦ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ (Colasanti) . . . 503

Εἰκ. 464 Ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐκ Κολοφῶνος τῆς Μ. Ἀσίας (Schultze) . . 504

Εἰκ. 465 Ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐν Μπεναουὶ τῆς Συρίας (Lassus) 504

Εἰκ. 466 Ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ μουσείου τῆς Μυτιλήνης (Ὀρλάνδος) . . 504

Εἰκ. 467 Τομὴ τοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῆς Καταπολιανῆς Πάρου (Jewell) . 505

Εἰκ. 468 Ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ζ΄ αἰ.) (Ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου). 506

Εἰκ. 469 Ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς βασιλικῆς τῆς Ζάρας (Δαλματίας) (Gayet) 507

Εἰκ. 470 Ὁ μετ' ἐπιπέδου στεγάσματος φερομένου ἐπὶ κιονίσκων ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado (Holtzinger) 508

Εἰκ. 471 Τοποθέτησις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εἰς βασιλικὰς ἑλληνιστικοῦ τύπου: Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, Βραυρῶνος, Χαλινάδου Λέσβου καὶ Φθιωτίδων Θηβῶν 510

Εἰκ. 472 Τοποθέτησις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εἰς βασιλικὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ ἄλλας: Δαφνουσίων Λοκρίδος, Πανόρμου Κρήτης, Ἀπολλωνίας, Φιλίππων, βασιλικὰς Μητροπόλεως καὶ Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων 511

Εἰκ. 473 Θωράκια καὶ πεσσίσκοι συριακοῦ παλαιοχριστιανικοῦ φράγματος πρεσβυτερίου 512

Εἰκ. 474 Καγκελλοθύριον ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Τεγέας (Ὀρλάνδος) 513

Εἰκ. 475 Σχέδια διατρήτων καὶ ἀναγλύφων παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων: Θάσου, Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου, Δίου, Ἀφεντέλλη Ἀθηνῶν Σικυῶνος 514

Εἰκ. 476 Διάτρητα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ἐκ τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ὀρλάνδος) 515

Εἰκ. 477 Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας 516

Εἰκ. 478 Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια: Θάσου, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Φθ. Θηβῶν καὶ Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν (ἀναπαράστασις) 517

Σελίς

Εἰκ. 479 Πεσσίσκοι τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου: Σάλωνος, Χαλινάδου καὶ Κλειοῦς Λέσβου, Ρόδου, Περάματος 518

Εἰκ. 480 Πεσσίσκος ἐκ Θηβῶν, ἀνάγλυφον φολιδωτὸν θωράκιον Ἀφεντέλλη Λέσβου. Στέψεις θωρακίων ἐκ Βραυρῶνος καὶ Ὑψηλομετώπου . . 518

Εἰκ. 481 Πεσσίσκοι μὲ ἄνω ἀπολήξεις ποικίλων σχημάτων: Ὑψηλομετώπου, Κὶρκ Μπιζὲ Συρίας καὶ Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης 519

Εἰκ. 482 Ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ τριφύλλων ἐπὶ τοξωτῶν μίσχων, πτηνῶν καὶ ἄλλων σχεδίων ἐντὸς κύκλων ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος (Στίκας) 519

Εἰκ. 483 Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ἐκ Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 521

Εἰκ. 484 Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 522

Εἰκ. 485 Διάτρητον παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τοῦ μουσείου τῆς Ραβέννας (Colasanti) 522

Εἰκ. 486, 487 Διάτρητα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια ϛ′ αἰῶνος ἐκ τῆς Μητροπόλεως τῆς Ραβέννας (Colasanti) 523

Εἰκ. 488 Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον ἐκ τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως μὲ παράστασιν ἀμνῶν ἑκατέρωθεν σταυροῦ 524

Εἰκ. 489 Παράστασις χαμηλοῦ φράγματος πρεσβυτερίου ἐπὶ χειρογράφου τοῦ Θ′ αἰῶνος (Par. Gr. 510 φ. 452) 525

Εἰκ. 490 Χαμηλὸν φράγμα πρεσβυτερίου μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Δ′ αἰ.) μετὰ διατρήτων θωρακίων (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου) 526

Εἰκ. 491 Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου) 526

Εἰκ. 492 Ἡ στοὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος) 527

Εἰκ. 493 Φράγμα μετὰ προστώου τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ὀρλάνδος) . . 528

Εἰκ. 494 Ἡ πλαγία πλευρὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης 528

Εἰκ. 495 Διάφοροι τύποι βατήρων τοῦ φράγματος τοῦ ἱερατείου: Φθιωτίδων Θηβῶν, Θάσου (σταυρικῆς βασιλικῆς), Βραυρῶνος 529

Εἰκ. 496 Κιονόκρανα τῶν κιονίσκων τῆς στοᾶς τοῦ φράγματος: α Ἀφεντέλλη β Θάσου 530

Εἰκ. 497 Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Ὀρλάνδος). 531

Εἰκ. 498 Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (Jewell)

Εἰκ. 499 Στοὰ - φράγμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπενιὰν τῆς Ἀλγερίας (Ὀρλάνδος) 533

Εἰκ. 500 Χαμηλὸν φράγμα ἱερατείου πρὸ τῆς μετὰ θριαμβευτικῆς ἁψῖδος κόγχης τοῦ ἱεροῦ βασιλικῆς τῆς Ἀλγερίας 534

Εἰκ. 501 Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Κάβρ - Χιρὰν τῆς Φοινίκης (Renan) . . 536

Εἰκ. 502 Ἡ schola cantorum τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος (Schultze) 537

Σελὶς

Εἰκ. 503 Ἡ βασιλικὴ τῆς Παραμυθιᾶς μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Νότον . . . 541
Εἰκ. 504 Ἡ βασιλικὴ τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Βορρᾶν 541
Εἰκ. 505 Ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς Νότον 542
Εἰκ. 506 Ἡ βασιλικὴ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ μὲ τὸν ἄμβωνα εἰς τὸν ἄξονα 542
Εἰκ. 507 Ἡ βασιλικὴ Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Γεράσων μὲ τὸν ἄμβωνα προσηρτημένον εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου . . 543
Εἰκ. 508 Κάτοψις τῆς μητροπόλεως τοῦ Grado μὲ τὸν ἄμβωνα πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου 543
Εἰκ. 509 Χαμηλὸς ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεσαριᾶς τῆς Κῶ (Ὀρλάνδος) 544
Εἰκ. 510 Ὁ μονόλιθος ἄμβων τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (ἀναπαράστασις Α. Ὀρλάνδου) 545
Εἰκ. 511 Ὁ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μονόλιθος ἄμβων τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 546
Εἰκ. 512 Ὁ μονόλιθος ἄμβων τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) . 547
Εἰκ. 513 Ὁ ἑξάγωνος ἄμβων τῆς βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve). . . . 548
Εἰκ. 514 Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Σάλωνος (Dyggve) 549
Εἰκ. 515 Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Πέτρου καὶ Παύλου τῶν Γεράσων (Crowfoot) 550
Εἰκ. 516 Ὁ ἄμβων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου) 551
Εἰκ. 517 Τὸ ἓν τῶν δύο τεμαχίων τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὰς ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ μορφὰς τῶν ἰσογείων κογχῶν 552
Εἰκ. 518 Ὁριζοντία τομὴ καὶ κάτοψις τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 553
Εἰκ. 519 Πρόσοψις καὶ πλαγία ὄψις τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀρλάνδος) 554
Εἰκ. 520 Ὁ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Κηρύκου τῆς Δήλου (Ὀρλάνδος) 555
Εἰκ. 521 Τὸ μέσον τμῆμα τοῦ πυργοειδοῦς ἄμβωνος τῆς Οὐρσίας βασιλικῆς τῆς Ραβέννας (Gerola) 556
Εἰκ. 522 Ἀναπαράστασις τοῦ πυργοειδοῦς ἄμβωνος τῆς Οὐρσίας βασιλικῆς τῆς Ραβέννας (Fleury) 556
Εἰκ. 523 Τὸ μετὰ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ κοῖλον δάπεδον τοῦ ἄμβωνος τῆς ἐν Κῷ βασιλικῆς τῶν Θερμῶν ἀνεστραμμένον (Ὀρλάνδος) . . 557
Εἰκ. 524 Τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ἄμβωνος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (Colasanti) 558
Εἰκ. 525 Κατακόρυφος καὶ ὁριζόντιαι τομαὶ τοῦ μέσου τμήματος τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας (Γ' αἰ.) (ἀποτύπωσις Ὀρλάνδου) 659
Εἰκ. 526 Προοπτικὴ ἀναπαράστασις καὶ ὁριζοντία τομὴ τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας (Ὀρλάνδος) 560
Εἰκ. 527 Ἄμβων μὲ δύο κλίμακας ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι' αἰ.) 561
Εἰκ. 528 Ἄμβων μὲ δύο κλίμακας καὶ οὐρανίσκον ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Ι' αἰ.) (Stornajolo) 561

Εἰκ. 529 Ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεσμοφορίου τῆς Δήλου (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου) 562
Εἰκ. 530 Τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Ἀγάθης τῆς Ραβέννας (ἀποτύπωσις Ὀρλάνδου) 563
Εἰκ. 531 Συριακὸν σύνθρονον - ἄμβων ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κιρκμπιζέ (Lassus - Tchalenko) 564
Εἰκ. 532 Συριακὸν σύνθρονον - ἄμβων μετὰ τετρακιονίου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπέχιο (Lassus - Tchalenko) 565
Εἰκ. 533 Ἄποψις τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου ἀπὸ ΝΑ. (Πελεκανίδης) 569
Εἰκ. 534 Ἡ βόρειος πλευρὰ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τῆς Ραβέννας μὲ τὰ συνεχῆ ἀψιδώματα (Ε΄ αἰ.) (Gerola) 573
Εἰκ. 535 Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας ἀπὸ ΒΑ. 574
Εἰκ. 536 Τμῆμα συριακῆς βασιλικῆς μετὰ ποδίου ἐπὶ ἰωνιζούσης βάσεως καὶ κυματιοφόρου ταινίας εἰς τὴν ποδιὰν τῶν παραθύρων (Butler) . . 578
Εἰκ. 537 Πρόσοψις τῆς ΝΑ βασιλικῆς τοῦ Οὔμ Ἴτζ Τζιμὰλ τῆς Συρίας (Butler) 579
Εἰκ. 538 Πρόσοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Νυυμεριανοῦ ἐν Οὔμ Ἴτζ Τζιμὰλ τῆς Συρίας (Butler) 580
Εἰκ. 539 Πρόσοψις τῆς ἐν Συρίᾳ μονοκλίτου βασιλ. τῆς Βαβούδας (De Vogüé) 580
Εἰκ. 540 Ὁ νάρθηξ τῆς νοτίας βασιλικῆς τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ Συμεῶνος τοῦ Στυλίτου ἐν Καλὰτ Σιμὰν τῆς Συρίας (Ε΄ αἰ.) (Butler) 581
Εἰκ. 541 Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς Ἁγ. Συμεῶνος τοῦ Στυλίτου (Butler) 582
Εἰκ. 542 Ἡ μετὰ κεντρικοῦ ἀετώματος καὶ 2 πλαγίων ἡμιαετωμάτων πρόσοψις τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλικῆς τοῦ Κιρμπὶτ Τεζίν (ἀναπαράστασις Ὀρλάνδου κατὰ φωτογραφίαν Butler) 583
Εἰκ. 543 Ἡ πρόσοψις τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ βασιλικῆς τῆς Θιβίλιος (Announa) (Gsell) 585
Εἰκ. 544 Ὑπέρθυρον μετὰ γλυπτοῦ τυμπάνου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κασσερὶν τῆς Τυνισίας (Gauckler). 586
Εἰκ. 545 Κάτοψις τῆς ἐν Ραβέννᾳ Οὐρσίας βασιλικῆς 588
Εἰκ. 546 Κάτοψις τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίου 588
Εἰκ. 547 Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντὰρ Κιττὰ τῆς Συρίας (ϛ΄ αἰ.) 589
Εἰκ. 548 Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Μπρὰδ τῆς Συρίας 589
Εἰκ. 549 Ἀναπαράστασις τοῦ προσφάτως ἀποκαλυφθέντος ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Σικυῶνος 604

Πίναξ Α Μορφαὶ αἰθρίων Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, Πόρτο, Παρεντίου, Βηθλεέμ, Θεβέστης, Περγάμου, Μιλήτου, Γεράσων, Φιλίππων 100
Πίναξ Β Μορφαὶ αἰθρίων Ἐπιδαύρου, Φθιωτ. Θηβῶν Α καὶ Β Νικοπόλεως Α καὶ Β, Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, Ἁγ. Σοφίας Κ/πολ., Γεράσων . . . 101

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Ἕκαστον γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου θὰ ζητῆται κατὰ τὴν σειρὰν ἣν ἔχει ἐν τῷ οἰκείῳ ἀλφαβήτῳ — Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας — Αἱ ὑποσημειώσεις τοῦ κειμένου δηλοῦνται διὰ τοῦ σ.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

A a

Aachen, 117 σ. 1.

Ἀβεντῖνος λόφος (Ρώμης), 515 σ. 5 (πεσσίσκων διακόσμησις).

Ἀβέρκιος (ἐπιγρ. πλίνθου), 242.

Aboba - Pliska (Βουλγαρίας), βασιλικὴ —241 σ. 2 καὶ εἰκ. 194 1, 269 σ. 4, 270 εἰκ. 218 2. 7, 271 σ. 4.—Παλάτιον, 599 [προσθ. εἰς 73].

Ἀβραάμ, 37.—βασιλικὴ ἐν Χεβρών, 95 σ. 2.—θυσία, 487 (παραστάσεις ἐπὶ τραπεζῶν).

Ἀγάθη (Ἁγ.), βασιλικὴ Ραβέννας, 327 σ. 1, 563 εἰκ. 530, βασιλικὴ Ρώμης, 424 σ. 1. Βλ. καὶ Ραβέννα, Ρώμη.

Ἅγιον Ὄρος, Μ. Διονυσίου, 420 σ. 2 (κῶδιξ 34 φ. 183 ὄ.). Μ. Δοχειαρίου, 337 καὶ σ. 2 (κιονόκρ.), Μ. Ἰβήρων, 122 (χ/φον ὑπ' ἀρ. 463 φ. 100), 123 εἰκ. 77 (κρήνη ἐπὶ χ/φου), 306 σ. 2 (κιονόκρ.), 307 εἰκ. 261 (κιονόκρ.), 308 σ. 1 (κιονόκρ.). Μ. Καρακάλλου, 83 σ. 3 (χ/φον 76), 112 σ. 5 (χ/φον 76), 158 σ. 1 (χ/φον 66), 237 σ. 10 (χ/φον ὑπ' ἀρ. 66), 238 σ. 2 (χ/φον ὑπ' ἀρ. 66), 378 σ. 2 (χ/φον ὑπ' ἀρ. 66). Καθολικὰ 340 σ. 12. Μ. Λαύρας, 120 (φιάλη), 306 σ. 2 (κιονόκρ.), 307 σ. 1 (κιονόκρ.), 310 (κιονόκρ.). Μ. Ξενοφῶντος, 306 σ. 2 (κιονόκρ.). Μ. Χελανδαρίου, 117 σ. 6 (φιάλη).

Ἀγκεμοὺν Οὐμπεκκάρ (Ἀλγερίας), 217 σ. 1 (cella trichora).

Ἄγκυρα, βασιλικὴ Ἁγ. Κλήμεντος, 433 σ. 4, 460. Ναὸς Αὐγούστου, 460. Σύνοδος, 12 σ. 4. 5.

Agnellus, ἐπίσκοπος Ραβέννας, 539 σ. 2, 566 (ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἄμβωνος Οὐρσίας βασιλ.).

Ἁγνή (Ἁγ.), βασιλική, 86, 137 σ. 5, 148 σ. 2, 197 συνέχεια σ. 3 σελ. 196, 368 καὶ σ. 3, 380 εἰκ. 346 καὶ σ. 3, 382 καὶ σ. 1, 383, 424 σ. 1, 429 σ. 2 καὶ 4, 432 καὶ σ. 2, 440 σ. 9, 475 σ. 10, βλ. καὶ Ρώμη.

Ἄγραι, βασιλικὴ ἐν —, 155 σ. 1, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Ἀδὰμ καὶ Εὔα, 14 σ. 2a (παράστασις ἐπὶ τοιχογραφίας βαπτιστηρίου Δούρας).

Ἀδριανός, βασιλικὴ ἐπαύλεως —(Tivoli), 64, 65 εἰκ. 37 Β. Βιβλιοθήκη — (Ἀθῆναι), 267 εἰκ. 213, 295 καὶ εἰκ. 247, 477 σ. 10. Πύλη —(Ἀθῆναι), 282 εἰκ. 230, 295 καὶ εἰκ. 247. Βλ. καὶ Ἀθῆναι, Tivoli.

Ἀδριατική, 22, 295, 392, 540.

Ἀθηνᾶ, ναὸς — Ἀλέας (Τεγέας) 280 εἰκ. 227, 282, 513 καὶ εἰκ. 474 (θύρα τέμπλου βασιλικῆς), ἐν Ἀλιφείρᾳ, 85 σ. 4, 448 σ. 6 (τράπεζα ἀναιμάκτων θυσιῶν), Προναίας (Δελφῶν), 85 σ. 4.

Ἀθῆναι, 10 σ. 3. Ἐν Ἄγραις βασιλική, 155 σ. 1. Ἀδριανοῦ βιβλιοθήκη, 267 εἰκ. 213, 295 καὶ εἰκ. 247, 477 σ. 10. Ἀδριανοῦ Πύλη, 282 εἰκ. 230, 295 καὶ εἰκ. 247. Ἀνδρονίκου Κυρρήστου Ὡρο-

λόγιον (Πύργος Ἀνέμων), 294 καὶ εἰκ. 245. Ἀσκληπιείου βασιλική, 517 εἰκ. 478 5. 6, 520 σ. 1, 521 καὶ σ. 2. Ἀττάλου στοά, 382 σ. 2, 513 σ. 4. Βασίλειος στοά, 65 συνέχεια σ. 1 σελ. 64, 66 εἰκ. 39. Ἐρεχθείου βασιλική, 85 καὶ σ. 2, 234, 602 [προσθ. εἰς 185]. Εὐμένους στοά, 382 σ. 2. Θεάτρου Διονύσου βασιλική, 155 σ. 1. «Θησεῖον» 65 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 85 καὶ σ. 3, 399 σ. 5. Ἰλισοῦ βασιλική, 138, 162 σ. 3. 4, 183, 184, 185 εἰκ. 148, 186 εἰκ. 151, 215 καὶ σ. 5, 222 σ. 4, 273 σ. 1, 401 καὶ σ. 13, 509 σ. 9. Ἰοβάκχειον, 67 καὶ σ. 1, 68 εἰκ. 40 1, 210 σ. 1. Καπνικαρέα, 329 σ. 2. Λυσικράτειον, 281, 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281. Μουσεῖον Βυζαντινόν, 302, 307 σ. 1, 451 σ. 2, 467 εἰκ. 430 καὶ σ. 5, 483, 486 εἰκ. 448, 487 σ. 1. 2. 6, 488 εἰκ. 450, 514 εἰκ. 475 5, 516 εἰκ. 477, 520 σ. 3. Ὀλυμπιεῖον, 282 εἰκ. 230, 283, 477 σ. 10. Παρθενῶνος βασιλική, 52 σ. 1, 85 καὶ σ. 1, 120, 124 καὶ σ. 2, 157, 264 καὶ σ. 1, 275 σ. 2, 279 σ. 1, 302 καὶ σ. 3, 449 εἰκ. 408, 450 σ. 3. Ὁδοῦ Τσακάλωφ βασιλική, 266 καὶ σ. 4.

Ἄθριβις, βλ. Σοχὰγκ Αἰγύπτου.

Αἰγαῖον, 130, 152·—νῆσοι, 276.

Αἴγινα, βασιλικὴ— 448 καὶ σ. 4, 466 σ. 5, 471 καὶ σ. 7, 473 σ. 2. Ναὸς Ἀφαίας, 264, 340 σ. 12, 382 σ. 3. Ὑπόστυλον ὀρθογώνιον οἴκημα, 66.

Αἴγυπτος, 8 καὶ σ. 5, 52, 155 σ. 2, 213, καὶ εἰκ. 169, 214 καὶ σ. 1, 312 καὶ σ. 2, 328, 333 καὶ σ. 5, 336 καὶ σ. 6, 443 καὶ σ. 1, 444 καὶ σ. 1, 512 σ. 9. Ἁγ. Μηνᾶ, βασιλική, 162 σ. 3 καὶ 4, 177, 178 καὶ εἰκ. 139, 179 καὶ εἰκ. 140 5, 199 καὶ σ. 1, 221 σ. 7, 222 σ. 4, 266 σ. 2, 295 καὶ εἰκ. 248 καὶ σ. 1. 359 καὶ σ. 2, 403 σ. 1, 441 σ. 4, 470, 473 σ. 2, 524 καὶ σ. 2, 535 σ. 2, 541 καὶ σ. 2. Βλ. καὶ Ἀλεξάνδρεια, Bawit, Γκεζιρὲ-ελ-Ματουγκά, Δένδερα, Ἑρμονθίς (Ἑρμέντ), Ἑρμούπολις, Ἡλιούπολις, Μεδινέτ-Ἀμπού, Σοχάγκ.

Αἰζανοί (Μ. Ἀσίας), ναὸς τοῦ Διὸς εἰς —, 92 σ. 1, 287 εἰκ. 239 καὶ σ. 1.

Αἰθερία, 38 καὶ σ. 1, 72.

Αἰκατερίνη (Ἁγ.), βασιλικὴ Σινᾶ, 205 7, 414, 415, 416 καὶ εἰκ. 376, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418, βλ. καὶ Σινᾶ.

Αἰμιλία, βασιλικὴ ρωμ., 64, βλ. καὶ Ρώμη.

Αἰμίλιος Παῦλος, 64.

Ἀΐν Ζιράτα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—401 σ. 2, 467 σ. 10.

Ἀΐν Ταμδά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—585 σ. 4.

Aix Μουσεῖον, 451 σ. 8, 452 εἰκ. 412.

Ἀκαταλήπτου Μονή, 417, 418 εἰκ. 378, βλ. καὶ Κωνσταντινούπολις.

Ἀκροκόρινθος (παλαιοχρ. ἐπιγρ.), 251 σ. 7.

Ἀκυληία, βασιλικὴ—22 καὶ σ. 4, 23 καὶ εἰκ. 10 καὶ σ. 2, 24, 64 σ. 1, 66 συνέχ. σ. 1 σ. 64, 81 σ. 1, 210 σ. 4, 340 σ. 1.

Aladja-Jaila (Μ. Ἀσίας), 298 σ. 2.

Ἀλάμπρα, 118.

Ἀλατζᾶ-Κισλέ (Κιλικίας), βασιλικὴ—363 καὶ εἰκ. 326.

Ἀλγερία, 25 σ. 1, 86 καὶ σ. 4, 88, 92 σ. 1, 135 σ. 2, 145 σ. 1, 155 σ. 1. 3. 4, 237 καὶ σ. 6, 279 σ. 1, 360, 430, 441 σ. 6, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 534 εἰκ. 500. Βλ. καὶ Ἀγκεμούν Οὐμπεκκάρ, Ἀΐν Ζιράτα, Ἀΐν Ταμδά, Ἀννούνα (Θίβιλις), Γκελίλ, Γκελμά, Γκεσεριά, Γκουέα, Δζεμίλα, Dougga, Ἐλ Τουάλ, Ἐλ Χαμιέτ, Ζάνα, Θεβέστη (Tebessa), Θελέπτη, Καισάρεια (Cherchell), Καμίσσα, Καστιλιόνε, Κερμπέτ-Γκιδρά, Κερμπέτ-ἔλ-Οὐσφανέ, Κερμπέτ-ἔλ-Μαχράβ, Κερμπέτ-Μπού-Ἀδδουφέν, Κερμπέτ-Οὐλέδ-Ἀρέφ, Κερμπέτ Σελμί, Κερμπέτ Φραΐμ, Κιρμπίτ Τεζίν, Κσάρ-ἔλ-Κέλβ, Κσάρ Σμπεχί, Κσάρ Ταλά, Κωνσταντίνη, Λαμπέσα, Ματιφού, Μορσότ, Μπάτνα, Μπενιάν, Μπιάρ-ἔλ-Κερμπά, Μπιάρ Οὐλέντ-Ἀτμανέ, Μπρέστ, Ντάρ-ἔλ-Κσάρ, Orléansville, Οὐέν, Ῥζέλ, Ριάζ-ελ-Κερμπά, Σεριάνα, Σιδί Ἐμπαρέκ, Σούκ-ελ-Κμίς, Τακσέμπτ, Τζεμίλα, Τιγκζίρτ (Tigzirt), Τιμγκάδ (Timgad), Τιμεντούτ, Τίπασα, Χασνάουα, Χενσίρ, Χενσίρ Ἀκρίμπ, Χενσίρ Βουρδιές, Χενσίρ Γκεσεριά, Χενσίρ Γκεσές, Χενσίρ Γκουντάϊ, Χενσίρ Γκουράϊ, Χενσίρ-ἔλ-Ἀζρέγκ, Χενσίρ-

ελ-Ἀτές, Χενσίρ-ἐλ-Μαεϊντά, Χενσίρ-ἐλ-Χαμάμ, Χενσίρ-Μπόν-Τακρεματέν, Χενσίρ-Μπού-Γκανταΐν, Χενσίρ Οὐαζέν, Χενσίρ Σαατούδ, Χενσίρ Σεφφάν, Χενσίρ Ταμπιά, Χενσίρ Ταουκούς, Χενσίρ Τζαρντιά, Χενσίρ Τικουμπάϊ.

Ἀλέα Ἀθηνᾶ (Τεγέας), βλ. Ἀθηνᾶ.

Ἀλεξάνδρεια (Αἰγύπτου), 11 σ. 2, 82 σ. 5 89, 159, 305 εἰκ. 259, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 328 καὶ σ. 3.

Ἀλέξανδρος (Ἅγ.), βασιλικὴ Ρώμης, 453, 455 εἰκ. 416, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, βλ. καὶ Ρώμη.—Ἐπίσκοπος, 53.—Μέγας, 42, 89.—Σεβῆρος, 12, 13 σ. 3.

Alfaranus, 53, 125 σ. 3, 155 σ. 3.

Ἁλικαρνασσός, Μαυσωλεῖον, 246 σ. 1.

Ἁλιμοῦς, βασιλικὴ—487, 543 σ. 2.

Ἀλίφειρα (ναὸς Ἀθηνᾶς), βλ. Ἀθηνᾶ.

Ἀλκίσων, βασιλικὴ—, βλ. Νικοπόλεως βασιλικὴ Β.— Ἐπίσκοπος, 152.

Ἁλύσσεως Τζαμί (=ναὸς Ἁλύσσεως) 326, 332, 333 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 4, βλ. καὶ Ἱεροσόλυμα.

Ἀμαιντάρα, βασιλικὴ—196 σ. 2, βλ. καὶ Τυνισία Β. Ἀφρικῆς.

Ἀμβρόσιος (Ἅγ.), βασιλική, 269 σ. 2, 272 εἰκ. 220_1, 415 εἰκ. 375, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418, 514 εἰκ. 475_2, 515 σ. 1, βλ. καὶ Μιλᾶνον.—Ἐπίσκοπος Μεδιολάνων, 56.

Ἀμίδη (Amida), 297 καὶ σ. 1.

Ἀμροῦ Τζαμί (Καΐρου), 309 σ. 3.

Ἀμυκλαῖον Λακωνίας, 366 σ. 2

Ἀμφιλόχιος, 83 σ. 1.

Ἀμφίπολις (Μακεδονίας), βασιλικὴ—205_5, 400 σ. 7, 436 καὶ σ. 6.

Ἀνάβλαθα, 420 (ἐκκλησία τῆς ἐπαύλεως).

Ἀνάληψις, Ὄρους Ἐλαιῶν (Παλαιστίνης) βασιλική, 27, 36 καὶ εἰκ. 14, 37 καὶ σ. 1, 106, 155 σ. 3, 440 σ. 8.

Ἀνάπλους Κων/πόλεως, ναὸς Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, 106 σ. 4, 251 σ. 2, 259 σ. β.

Ἀνάργυροι (Ἅγ.), βασιλική, 244 σ. 2, βλ. καὶ Καστοριά.

Ἀνάστασις (Ἁγ.), βασιλική, 386 σ. 2, βλ. καὶ Κ/πολις.

Ἀναστάσεως βασιλική, 26 σ. 1, 27 καὶ σ. 2, 30, 32, 33 εἰκ. 12, 34, 50 σ. 2, 53, 81, 85, 90, 94 σ. 1, 99 καὶ σ. 3, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 4, 109, 125, 127 σ. 4, 131 σ. 3, 155 σ. 3, 160 σ. 5, 198, 214 καὶ σ. 4, 215 καὶ σ. 6, 216, 266, 396, 397, 400 καὶ σ. 14, 404 σ. 5, 418, 449 καὶ σ. 4, 476, 606 (κάτοψις, διόρθωσις σχεδίου σελ. 33 εἰκ. 12), βλ. καὶ Ἱεροσόλυμα.

Ἀναστασία (Ἁγ.), βασιλική, 18, 424 σ. 1, βλ. καὶ Ρώμη.

Ἀναστάσιος (Ἅγ.), βασιλική, 221 σ. 5, βλ. καὶ Μαρούσινατς.

Ἀνατολή, 18, 26, 27, 30, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 86, 89, 99, 127 σ. 9, 132, 151, 152, 160, 161, 166, 167, 295, 327 καὶ σ. 4, 379 καὶ σ. 2, 380 καὶ σ. 2, 386, 456 καὶ σ. 2, 482.

Ἀνατόλιος (ἐπιγρ. πλίνθου), 243.

Ἀνδρέας (Ἅγ.), βυζ. ναὸς ἐν Κ/πόλει (ὁ ἐν Κρίσει), 216 σ. 4, 325 καὶ σ. 2.—Ρώμης, 55 (Μαυσωλεῖον παρὰ τῷ Ἁγ. Πέτρῳ), 475 σ. 11 (κιβώριον). Βλ. καὶ Κ/πολις, Ρώμη.—Ἀπόστολος, 8 σ. 4. —μάρτυς (ἐπιγραφὴ ἐπὶ τραπέζης ἀγαπῶν Λαρίσης), 483.

Ἀνδρονίκου Κυρρήστου Ὡρολόγιον, βλ. Ἀθῆναι.

Ἄνδρος, 340 σ. 12 (ν. Ταξιάρχου Μεσαριᾶς).

Ἀνθέμιος, ἀρχιτέκτων, 600 [προσθ. εἰς 82 στ. 4 καὶ 83 στ. 4].

Ἀννούνα (Θίβιλις) Ἀλγερίας, βασιλικὴ—86 σ. 4, 135 σ. 2, 155 σ. 1, 203, 205_3, 207 εἰκ. 166 ἀρ. 18, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 209 σ. 1, 215 σ. 8, 399 σ. 2, 400 σ. 5, 410 σ. 5, 425 σ. 1, 493 καὶ σ. 1, 585 εἰκ. 543.

Ἄνουβις, 212 σ. 1.

Ἀνταβάλ (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—208 σ. 5.

Ἀντιγόνη, νῆσος 326 σ. 8, 327 σ. 3.

Ἀντιμάχεια (Κῶ), βασιλικὴ—205_6.

Ἀντιόχεια Πισιδίας, 10 σ. 3.—Συρίας, 11 σ. 1, 89, 601 [προσθ. εἰς 90 στ. 4], Ἐκκλησία Μεγάλη, 83 σ. 6. Ἐκκλησία Χρυσῆ, 27 σ. 11. Καουσιέ: Ἁγ. Βαβύ-

λα βασιλική, 44 εἰκ. 21, 46, 47, 48, 186, 192, 392, 592. Μητρόπολις, 410.

Ἀντιοχεῖς γλύπται (ἐν Θεσσαλονίκῃ), 572 σ. 1.

Ἄντς (Συρίας), βασιλικὴ—399 σ. 3.

Ἀντωνῖνος Πῖος, 92 σ. 1.

Ἀντώνιος, ὁ ἐκ Νοβγορὸδ προσκυνητής, 476 σ. 1.

Ἀπάμεια (Συρίας), βασιλικὴ—468 σ. 1.

Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω, 408 καὶ σ. 3, 451 καὶ σ. 8, 515 καὶ σ. 1, 585.

Ἀπολλιναρίος (Ἅγ.), ἐν Κλάσσει (in Classe) ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλική, 80, 82, 160 σ. 6, 204, 205 $_5$, 207 εἰκ. 166 $_{11}$, 208 σ. 6, 219, 243, 266 σ. 7, 268, 269 εἰκ. 216, 270 σ. 1, 271 σ. 4, 273 καὶ εἰκ. 221 καὶ σ. 2, 276 σ. 3, 296 σ. 5, 302 εἰκ. 254 καὶ σ. 1, 379 σ. 1, 424 εἰκ. 368 $_3$ καὶ σ. 1. 2, 429 σ. 2. 4, 430, 433, 446 σ. 8, 448 σ. 5, 458, 469 σ. 1, 474 εἰκ. 436, 475 σ. 6, 477 σ. 9, 505, 524 σ. 3, 572 σ. 6, 573 σ. 2, 574 εἰκ. 535, 575 καὶ σ. 2, 576 σ. 2.—ὁ Νέος (πρώην Ἅγ. Μαρτῖνος), βασιλική, 160 σ. 6, 199 εἰκ. 164, 326, 327 εἰκ. 284 καὶ σ. 1, 369 καὶ σ. 1, 370 καὶ σ. 2, 379 σ. 1, 398 συνέχ. σ. 9 σελ. 397, 420 σ. 4, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 454 καὶ σ. 4, 555 σ. 1, 557, 558 καὶ εἰκ. 524, 559 εἰκ. 525, 600 [προσθήκη εἰς σελ. 73], βλ. καὶ Ραβέννα.

Ἀπολλόδωρος, 64.

Ἀπόλλων, ναοὶ—ἐν Βάσσαις (Ἐπικουρείου) καὶ ἐν Θέρμῳ, 85 σ. 4.

Ἀπολλωνία, τῆς Κυρηναϊκῆς Πενταπόλεως, βασιλικὴ—162 σ. 4, 167 σ. 2, 183, 184 εἰκ. 147, 186 εἰκ. 150, 215, 234, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_7$, 531, 592 σ. 3, 602 [προσθήκη εἰς σελ. 184].

Ἀπόστολοι, 28 καὶ σ. 1, 84, 479.—Ἅγ. Θεσσαλονίκης, βυζ. ναός, 114 σ. 1, 421 σ. 1.—Κων/πόλεως, βασιλική, 27 σ. 6, 82 σ. 4, 90, 158 σ. 1. 2, 164, 187, 245 σ. 8, 246 σ. 3, 247 σ. 2. 3, 386 σ. 2, 396 καὶ σ. 5, 397, 404 καὶ σ. 4.—Μιλάνου, βασιλική, 56 καὶ εἰκ. 32, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133 $_4$, 176, 178, 179 εἰκ. 140 $_3$, 187 καὶ σ. 3, 192.—Ρώμης, βασιλική, 454 καὶ σ. 3. Βλ. καὶ Γέρασα, Ἅγ. Ναζάριος, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολις, Μιλᾶνον, Ρώμη.

Ἀππία ὁδός, 88.

Ἀραμαϊκὸς χριστιανισμός, 229.

Ἄργαλα (Λέσβου), βασιλικὴ—137 σ. 5, 203, 205 $_2$, 217 σ. 1 (ὑπέργειον μημόριον), 265 σ. 2. 4, 353 καὶ σ. 6, 354 καὶ σ. 3, 401 (ξενοδοχεῖον) καὶ σ. 2. 9, 570 σ. 5 (ἑστιατόριον).

Ἄργος, 513 σ. 4 (ἀρχ. ἀγορά). Ἀσπίδος βασιλική, 207 εἰκ 166 $_{14}$, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 531.

Ἄρειος Πάγος, 67.

Ἀρελᾶτον, 603 [προσθ. εἰς 439 στ. 11] (τράπεζαι οὐρανίων δείπνων ἐπὶ ἀναγλύπτων παλαιοχρ. σαρκοφάγων).

Ἀρκαδία, 487 σ. 6 (τεμάχιον τραπέζης).

Ἀρκάδιος, 88.—βασιλικὴ=βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 221 σ. 7.

Ἀρκασία (Καρπάθου), βασιλική, 81 σ. 1, 155 σ. 1, 400 σ. 7.

Arles, βλ. Ἀρελᾶτον.

Ἀρνὰς τοῦ Τούρ-Ἀβδίν, ναὸς Μὰρ Κυριακός, 232 σ. 2, 233 εἰκ. 189.

Ἀρνίθα (Ρόδου), Ἁγ. Εἰρήνη, βασιλική, 312 εἰκ. 267 καὶ σ. 5, 331 εἰκ. 289, 332 καὶ σ. 2, 403 εἰκ. 363 $_4$, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 491 καὶ σ. 5.

Ἀρποκράτης, 212 σ. 1.

Ἄρτα, 337 καὶ σ. 1, 575 σ. 3. Ἁγ. Θεοδώρα, βασιλική, 301 σ. 5, 303 σ. 4, 573 σ. 3. Μονὴ Κάτω Παναγιᾶς, 272 σ. 6.

Ἀρτέμιος (Ἅγ.), βλ. Διήγησις Θαυμάτων Ἁγ. Ἀρτεμίου.

Ἄρτεμις, ναὸς—Γεράσων, 577 σ. 3, 601 [προσθήκη εἰς 92 σ. 1], Ἐφέσου, 246 σ. 1, Καλυδῶνος (Λαφρίας), 85 σ. 4. Βλ. καὶ Γέρασα, Ἔφεσος, Καλυδών.

Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ναὸς—106 σ. 4, 251 σ. 2, 259 σ. 2, βλ. καὶ Ἀνάπλους Κων/πόλεως.

Ἀρχαγγέλων ναός (βασιλική), 402 σ. 3, βλ. καὶ Ἰλ Ἀντερὶν Συρίας.—Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ προτομαί (ὑπέρθυρον βασιλ. Κὰλβ-Λουζὲ καὶ Κανασέρ), 409 καὶ σ. 2.

Ἀσαβαά (Τριπολίτιδος), βασιλικὴ—79 σ. 1, 135 σ. 1.

Ἀσία Μικρά, 32, 103, 130, 186 σ. 2, 240 σ. 1, 248, 265 καὶ σ. 1, 298 καὶ σ. 2, 340 καὶ σ. 10. 11, 410 καὶ σ. 2, 471. Βλ. καὶ Αἴζανοί, Aladja - Jaila, Ἀνταβάλ, Ἄσπενδος, Ἄσσος, Ἀφροδισιάς, Γαλατία, Γιαταγκάν, Γκιοὺλ-Μπαχτσέ (παρὰ τὰς Κλαζομενάς), Δεσεμπὲ Πισιδίας, Ἔφεσος, Κανυτελήτις, Κολοφῶν, Κρήμνη, Κώρυκος (Μεριαμλίκ), Μίλητος, Μπὶν-μπὶρ-Κιλισέ, Μῦρα Λυκίας, Νίκαια, Πέργαμον, Πέργη, Σαγαλασσός, Σελεύκεια, Σμύρνη, Χοτζὰ Καλεσσὶ Ἰσαυρίας.

Ἀσκληπιεῖον, βλ. Ἀθῆναι, Δῆλος.

Ἀσπάλαθος, Ἀνάκτορον Διοκλητιανοῦ, 73, 74 εἰκ. 46, 128, 272 σ. 5, 273 εἰκ. 221α, 283 καὶ εἰκ. 232, 313 καὶ σ. 2. Μαυσωλεῖον Διοκλητιανοῦ, 362 σ. 1, 580 σ. 2. Μουσεῖον, 310 εἰκ. 264. Ναός, 108 σ. 2.

Ἄσπενδος (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—64.

Ἀσπίς, βασιλικὴ—207 εἰκ. 166 $_{14}$, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 531, βλ. καὶ Ἄργος.

Ἄσσος (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—207 εἰκ. 166 $_{10}$, 208 σ. 6, 265 σ. 1.

Ἀσσύριοι, 97, 401.

Ἄστρος Κυνουρίας, βασιλικὴ Ἁγ. Τριάδος, 340 σ. 12.

Ἀτίλ (Συρίας), 128 καὶ σ. 2.

Ἄτραξ, Θεσσαλίας (σημερ. Χασάμπαλη), 247.

Ἀττάλεια, 515 σ. 5 (Τζουμανὶν Τζαμί).

Ἄτταλος, στοὰ—, βλ. Ἀθῆναι, Πέργαμος.

Ἀττική, 451 σ. 2 (τράπεζαι).

Αὔγουστος, ναὸς—ἐν Ἀγκύρᾳ, 460. Ναὸς—ἐν Πόλᾳ, 312 σ. 3. Βλ. καὶ Ἄγκυρα, Πόλα.

Αὐρανῖτις (Χαουράν) Συρίας, 42, 45, 60, 379 σ. 6, 390, 584. Ναὸς Διὸς ἐν Νέλῃ (Μουσενέφ), 91 εἰκ. 52, 92 σ. 1, 94. Στέγασις ναῶν, 229/230, 231, 232 καὶ εἰκ. 187. Βλ. καὶ Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ, Σάκκα, Τάφχα.

Auriol (Ν. Γαλλίας), 451 σ. 5. 6. 8. Ἅγ. Πέτρος, 452 εἰκ. 412 (τράπεζα).

Αὐστριακῶν ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐφέσῳ, 48.

Ἀφαίας ναός (Αἰγίνης), 264, 340 σ. 12, 382 σ. 3.

Ἀφεντέλλη (Λέσβου), βασιλικὴ—137 εἰκ. 98 καὶ σ. 5, 160 σ. 4, 205 $_{6}$, 210 σ. 6, 213, 224, 265 σ. 2. 4, 353 καὶ σ. 5, 395 σ. 1, 400 σ. 7, 403 εἰκ. 363 $_{2}$, 404, 446, 448 σ. 4, 450 εἰκ 409 $_{6}$, 466 σ. 5 καὶ εἰκ. 429, 467 σ. 4. 8. 13, 473 σ. 2, 484 καὶ σ. 3, 488 καὶ σ. 8, 491 καὶ σ. 4, 514 εἰκ. 475 $_{4}$, 518 εἰκ. 480, 520 σ. 2. 3, 527 καὶ εἰκ. 492, 530 καὶ εἰκ. 496α, 570 σ. 1.

Ἀφρικὴ Β., 9, 19, 32, 50, 53 καὶ σ. 1, 70 καὶ σ. 2, 79, 86, 88, 89, 94, 110, 133, 135 καὶ σ. 2, 144, 155 καὶ σ. 2. 4. 5, 167 καὶ σ. 2, 196 καὶ σ. 2, 206 σ. 5, 208 καὶ σ. 1. 3 καὶ συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 211, 215 καὶ σ. 8, 224, 225 καὶ σ. 2, 237 καὶ σ. 2, 238 καὶ σ. 3, 244, 254, 262, 269 σ. 2, 279 σ. 1, 339 καὶ σ. 5, 340 καὶ σ. 8, 346, 353 εἰκ. 317, 356, 368, 400 καὶ σ. 5, 401 καὶ σ. 2, 422 καὶ σ. 2, 425 σ. 1, 426, 429, 434, 444, 454, 456, 459 καὶ σ. 1, 470, 471, 482, 483 εἰκ. 442, 498 καὶ εἰκ. 457, 510 καὶ σ. 4, 584 καὶ σ. 2, 592 σ. 3. Βλ. καὶ Αἴγυπτος, Ἀλγερία, Ἀπολλωνία, Νουμιδία, Τριπολῖτις, Τυνισία, Χενσίρ Ταρλίστ.

Ἀφροδισιάς (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—137 σ. 4, 148. Ναὸς—276 σ. 2, 477 σ. 10.

Ἀφροδίτη, ναός—92 σ. 1, 396 σ. 1, βλ. καὶ Ρώμη.

Affricisco, Ἅγ. Μιχαὴλ in —, 326 καὶ εἰκ. 283, βλ. καὶ Ραβέννα.

Ἀχειροποίητος, βασιλική, 58, 87 καὶ σ. 3, 138, 139 εἰκ. 100 $_{3}$, 140 εἰκ. 101, 141 καὶ εἰκ. 102, 142 καὶ εἰκ. 105, 143 εἰκ. 107, 148 καὶ σ. 2, 149 εἰκ. 115, 153 σ. 1, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 σ. 5, 174, 198, 200 σ. 1, 203, 205 $_{3}$, 206 σ. 1, 218 εἰκ. 173, 220 σ. 1, 222 καὶ σ. 2, 227 σ. 3, 237, 240 καὶ σ. 5, 246 σ. 3. 4, 258, 264 καὶ σ. 5, 274, 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 290, 291 σ. 6, 292 σ. 1, 318 σ. 1, 346 σ. 2, 348 εἰκ. 308, 351 εἰκ. 315, 352, 354 καὶ σ. 4, 368 σ. 1, 369, 381 σ. 1. 3, 383, 391, 401, 423 εἰκ. 385, 424 σ. 4, 428 καὶ εἰκ. 391, 429, 432, 515, 519 εἰκ. 481 $_{3}$,

531 καὶ σ. 8, 541 σ. 2, 545 εἰκ. 510 καὶ σ. 1, 546, 547, 569 εἰκ. 533 καὶ σ. 1, 570 σ. 2, 590, βλ. καὶ Θεσσαλονίκη.

Ἀχίλλειος (Ἅγ.), βασιλική, 542 σ. 1, βλ. καὶ Λάρισα.

Ἀχιλλεύς (Ἅγ.), βασιλική, βλ. Ἅγ. Νηρεύς.

Ἀχλαδερή (Λέσβου), βασιλικὴ—205 $_5$, 213, 403 εἰκ. 363 $_3$, 404, 520 σ. 8.

B b

Βάαλ, ναὸς—ἐν Σιάχ, 92 σ. 1.

Baalbek, βλ. Ἡλιούπολις.

Βαβίσκα (Συρίας), Ἁγ. Σεργίου βασιλική, 45 εἰκ. 22 $_1$, 97 εἰκ. 54, 135 σ. 1, 205 $_4$, 210 σ. 3, 212 σ. 4, 402 σ. 4, 409 εἰκ. 368, 411.

Βαβούδα (Συρίας), βασιλικὴ—145 σ. 1, 154 εἰκ. 117, 155 σ. 1. 2, 399 σ. 3. 6. 580 εἰκ. 539.

Βαβύλας (Ἅγ.), βασιλική, 44 εἰκ. 21, 46, 47, 48, 186, 192, 392, 592. Βλ. καὶ Ἀντιόχεια, Καουσιέ.

Βαγδάτη (Μεσοποταμίας), 333.

Βαγιαζὴτ ΙΙ, 109 σ. 6.

Βάκχος, ναός—283, βλ. καὶ Ἡλιούπολις· —καὶ Σέργιος βλ. (Ἅγ.) Σέργιος καὶ Βάκχος (Ἅγ.).

Βαλβῖνα (Ἁγ.), βασιλική, 155 σ. 1, 399 σ. 1, 424 σ. 1, βλ. καὶ Ρώμη.

Βάλης, καῖσαρ, 398.

Βαλκάνια, 132 καὶ σ. 2, 161, 403 καὶ σ. 5.

Banda (Ἱσπανίας), ναός, 186 σ. 3.

Βανκούζα (Συρίας), βασιλικὴ—114 σ. 1, 133 καὶ εἰκ. 89, 142 σ. 2, 196 εἰκ. 160, 203, 205 $_3$, 212 σ. 4, 402 σ. 4. 5. 411 σ. 4, 422 σ. 1 καὶ εἰκ. 383, 430, 433 σ. 1, 457 καὶ σ. 5, 579 σ. 5.

Barberini, βλ. Ψαλτήριον Βατικανοῦ.

Bardo, Μουσεῖον, 579 σ. 3, βλ. καὶ Μουσεῖον.

Βαρθολομαῖος, 8 σ. 4.

Bari, Ἁγ. Νικολάου βασιλική, 267 εἰκ. 214 $_2$, 268 σ. 3.

Βαρλαάμ, 122 σ. 4.

Βάρνα (Βουλγαρίας), βασιλικὴ—209 συνέχεια σ. 6 σελ. 208.

Βαρνάβας (Ἅγ.), 158 σ. 2.

Βασιλέφσκι (Συλλ. ἄλλοτε ἐν Παρισίοις νῦν ἐν Πετρουπόλει), 224 καὶ εἰκ. 179, 430.

Βάσσαι, ναὸς Ἀπόλλωνος 85 σ. 4.

Βατικανόν, 53 (λόφος), 121 καὶ εἰκ. 72 καὶ σ. 3 (Vat. Gr. 463), 122 εἰκ. 75 καὶ σ. 2 (Vat. Gr. 1162), 277 σ. 6 (κῶδιξ Βιργιλίου, Vat. 3225 καὶ Ψαλτήριον Barberini), 279 σ. 4 (ἐπιτύμβιον τύπου Πηνελόπης), 480 σ. 2 (Μηνολόγιον Βασιλείου ΙΙ, Vat. Gr. 1613), 481 εἰκ. 441, $_{2. 3. 5}$ (ἀπεικονίσεις κιβωρίων ἐπὶ χ/φου Μηνολογίου), 525 σ. 4, 559 σ. 1, 561 εἰκ. 527 καὶ 528 (Μηνολόγιον).

Batuta (Συρίας), βασιλικὴ—45 εἰκ. 22 $_3$, 135 σ. 1, 203, 205 $_3$, 389, 402 σ. 4, 421 εἰκ. 382, 429 σ. 5.

Baudeh (Συρίας), βασιλικὴ—45 εἰκ. 22 $_4$, 203, 205 $_2$, 355 σ. 4, 402 σ. 4.

Bawit (Αἰγύπτου), 276 σ. 4, 311 εἰκ. 266.

Βενετία, 121, 295. Ἁγ. Μάρκου βασιλική, 272, 277 σ. 8, 296 σ. 7, 300 καὶ σ. 3, 306 εἰκ. 260 καὶ σ. 1, 332, 333 καὶ εἰκ. 291, 335 εἰκ. 293, 336 καὶ εἰκ. 294, 478.

Βέροια, 10 σ. 3.

Βερολῖνον, Μουσεῖον, 121 καὶ σ. 6. 155 σ. 2, 325 σ. 4, 329 καὶ σ. 4, 333 σ. 6, βλ. καὶ Μουσεῖα.

Besançon, 484 εἰκ. 444 (τράπεζα ἀγαπῶν).

Βετούρζα (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 145 σ. 1, 205 $_4$, 210 σ. 3, 212 σ. 4, 298 σ. 1, 365 καὶ εἰκ. 329 καὶ σ. 4, 402 σ. 4.

Bet - Shan, βλ. Σκυθόπολις.

Βέχιο (Συρίας), βασιλικὴ—146 σ. 1, 204, 205 $_6$, 210 σ. 3, 212 σ. 3, 392, 402 σ. 5, 408 σ. 1, 433 σ. 1, 565 εἰκ. 532, 579 σ. 4, 581 σ. 1.

Βηθλεέμ, Γεννήσεως βασιλική, 27 καὶ σ. 3, 34, 35 εἰκ. 13 Α καὶ Β καὶ σ. 2, 98, 99, 100 πίναξ Α, 105 σ. 1, 131 σ. 3, 132 σ. 3, 154 σ. 3, 155 σ. 4, 160 σ. 5, 191 καὶ σ. 1, 270 εἰκ. 218 $_4$, 271 σ. 1,

274 καὶ σ. 4, 351 καὶ σ. 1, 362 καὶ σ. 2, 366 σ. 1, 379 σ. 2, 397 σ. 6, 400 καὶ σ. 3, 401 σ. 1. 2, 448 σ. 4. Σπήλαιον, 37.

Βίζζος, 410, βασιλικὴ—(Ρουβέχα Συρίας), 93 εἰκ. 53, 128, 135 σ. 1, 143 συνέχεια σ. 2 σελ. 142, 146, 205 $_6$, 348, 358 καὶ εἰκ. 322, 368 σ. 4, 387 εἰκ. 351, 389, 392, 402 σ. 5, 410, 411 σ. 4, 422 σ. 1, 425 σ. 1. 2, 431 εἰκ. 393 $_7$, 578 σ. 1, 579 σ. 1. 5, 592, βλ. καὶ Ρουβέχα.

Βικέντιος (Ἅγ.), βασιλικὴ in Prato, 296 σ. 8, βλ. καὶ Μιλᾶνον.—Μάρτυς (ἐκ Κορδούης), 444.

Βίκτωρ (πάπας Ρώμης), 475 σ. 9.

Βιρὰν Σεχίρ (Καππαδοκίας), βασιλικὴ—209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Βιτάλιος (Ἅγ.), ναὸς Ραβέννας, 80, 82, 120, 121 εἰκ. 71, 138 σ. 1, 239 σ. 1, 246 σ. 4, 271 εἰκ. 219 $_8$, 272 σ. 6, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 1, 327 σ. 1, 328 εἰκ. 286, 329 σ. 5. 6, 334 εἰκ. 292, 335, 336 καὶ σ. 3, 370 σ. 2, 442 καὶ σ. 3, 446 σ. 8, 448 σ. 5, 449 σ. 2, 468 εἰκ. 431, 469 σ. 1, βλ. καὶ Ραβέννα.

Βλαχέρναι, ἁγίασμα—327 σ. 3. Παναγία τῶν—602 [προσθ. εἰς σελ. 246], βλ. καὶ Κ/πολις.

Βοιωτία, βασιλικὴ Ἐλευθερῶν, 144 καὶ εἰκ. 108 καὶ σ. 1, 151, 203 (Β), 205 (Α καὶ Β), βλ. καὶ Θῆβαι, Καμπιά.

Borély, Μουσεῖον Μασσαλίας, 451 εἰκ. 410 καὶ 411 καὶ σ. 4. 5. 8, βλ. καὶ Μουσεῖον.

Βοσκοχώρι (Δ. Μακεδονίας), βασιλικὴ—205 $_5$, 495 καὶ σ. 1, 496 σ. 2. 3, 509 σ. 4, 531 καὶ σ. 6.

Βόσρα (Συρίας), βασιλικὴ—162, 167 σ. 3, 185 καὶ σ. 3, 187 εἰκ. 152, 402 σ. 1.

Βουθρωτόν (Β. Ἠπείρου), βασιλικὴ—162 σ. 1. 4, 172 καὶ σ. 1, 173 εἰκ. 129, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Βουλγαρία, Aboba - Pliska, βασιλικὴ—241 σ. 2 καὶ εἰκ. 194 $_1$, 269 σ. 4, 270 εἰκ. 218 $_{2.\ 7}$, 271 σ. 4. Βάρνα, βασιλικὴ—209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208. Πιρδόπ, βασιλικὴ—87 καὶ σ. 12, 198 καὶ σ. 2. Τσομπάν - Ντερέ, 467 σ. 5. Χισσάρ - Μπάνια (παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν), βασιλικὴ—271 σ. 2, 403 σ. 5, 463 καὶ σ. 3, 466 σ. 5.

Bragoura (Συρίας), εἰδωλ. ναός, 127 σ. 9.

Bramante, 53.

Βραυρών, βασιλικὴ—58 καὶ σ. 2, 132 εἰκ. 86 καὶ σ. 1, 134, 136 σ. 9, 153, 203, 204, 205 $_3$, 235, 241 καὶ εἰκ. 194 $_4$, 244 καὶ σ. 1, 247 σ. 3. 4, 249, 250 καὶ σ. 1, 317 σ. 2, 339 σ. 3, 353 καὶ σ. 1, 401 καὶ σ. 5, 413 εἰκ. 373, 436 καὶ σ. 8, 445 καὶ σ. 4, 450 εἰκ. 409 $_2$, 467 σ. 1, 501 καὶ σ. 5, 509 σ. 5, 510 εἰκ. 471 $_2$, 515 σ. 2, 518 εἰκ. 480, 519 εἰκ. 482, 520 σ. 1, 524 σ. 4, 529 εἰκ. 495 $_4$, 530, 570 σ. 4.

Βρεττανικὸν Μουσεῖον, 418.

Βροντόχιον, μονή (Μυστρᾶ), 122.

Βρούσιη (Σπετσῶν), βασιλικὴ—203, 205 $_3$, 257 σ. 4, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403.

Βρυξέλλαι, κῶδιξ, 117 καὶ σ. 3.

Btirza, βλ. Βετούρζα.

Βυζάντιον, 81, 82, 254, 333.

Γ

Γαβριήλ, Ἀρχάγγελος (προτομὴ ἐπὶ ὑπερθύρου βασιλ. Κὰλβ - Λουζὲ καὶ Καναρέρ), 409 καὶ σ. 2.

Γάζα (Φοινίκης), βασιλικὴ Μαρνείου, 27, 80, 81, 82, 83 σ. 6, 90, 99, 188, 247 σ. 3. Ἅγιος Σέργιος, βασιλική, 99 σ. 3, 102 εἰκ. 57, 107 σ. 3, 108 σ. 2, 127 σ. 3. 4, 128, 135 σ. 3, 245 σ. 1, 440 καὶ σ. 4, 447 καὶ σ. 3, 601 [προσθ. εἰς σελ. 106 σ. 6]. Ἅγ. Στέφανος, βασιλική, 58 σ. 4, 92, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 7, 107 σ. 4, 108 καὶ σ. 1, 126 καὶ σ. 1, 130 καὶ σ. 1, 135 σ. 3, 198 καὶ σ. 10, 240 σ. 3, 254 σ. 4, 383, 397 καὶ σ. 3, 398 καὶ σ. 1, 423 σ. 1, 569 σ. 2.

Γάϊος ὁ Κορίνθιος, 8 σ. 1.

Γαλατία (Μ. Ἀσίας), 248.

Γαλέριος, ἁψὶς—572 σ. 1, βλ. καὶ Θεσσαλονίκη.

Γαλιλαία, συναγωγὴ—21 σ. 2, 68 εἰκ. 41.

Γαλλία, N., 70, 312 καὶ σ. 4, βλ. καὶ Auriol, Λυών, Narbonne.

Γαλλιηνός (αὐτοκράτωρ), 13, 21.

Γαστούνη, καθολικὴ Ἐκκλησία, 150 σ. 1.

Γενέσιον, βασιλικὴ Γεράσων, 401 σ. 2.

Γένεσις, Βιέννης 469 σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 σ. 7, 478 σ. 1, 479 καὶ σ. 6, 481 εἰκ. 441, 485 σ. 2.

Γενησαρέτ, βασιλικὴ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων Ἐπταπήγου, 38 καὶ εἰκ. 16 καὶ σ. 4, 39, 153, 162 σ. 3. 4, 166 σ. 3, 180, 182 καὶ εἰκ. 143 4, 183 εἰκ. 146, 440 σ. 9, 448 σ. 4, 510 σ. 1, 592 σ. 3.

Γεννήσεως βασιλική (Βηθλεέμ), 27 καὶ σ. 3, 34, 35 εἰκ. 13Α καὶ Β καὶ σ. 2, 98, 99, 100 πίναξ Α, 105 σ. 1, 131 σ. 3, 132 σ. 3, 154 σ. 4, 155 σ. 3, 160 σ. 5, 270 εἰκ. 218 4, 271 σ. 1, 274 σ. 2, 351 καὶ σ. 1, 362 καὶ σ. 2. 366 καὶ σ. 1, 379 σ. 2, 397 σ. 6, 400 καὶ σ. 3, 401 σ. 1. 2, 448 σ. 4.

Γεράκι (Λακωνίας), Ἅγ. Γεώργιος, βασιλική, 87 καὶ σ. 7, 344, 346 εἰκ. 306.

Γέρασα (Παλαιστίνης), Ἀρτέμιδος ναὸς ρωμ., 577 σ. 3, 601 [προσθ. εἰς σελ. 92 σ. 1]. Γενεσίου βασιλική, 401 σ. 2. Ἅγ. Θεόδωροι, βασιλική, 86 καὶ σ. 7, 98, 99, 101 πίναξ Β, 104, 146 σ. 2, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 404 σ. 6, 440 σ. 9, 509 σ. 9, 540 σ. 6, 543 καὶ εἰκ. 507, 545 σ. 1. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, βασιλική, 540 σ. 6, 545 σ. 1. Ἅγ. Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, βασιλική, 440 σ. 8. Ἁγ. Μαρτύρων, Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων βασιλική, 188 καὶ εἰκ. 153, 190 σ. 2, 191 καὶ σ. 1, 493 καὶ σ. 3, 509 σ. 8, 540 σ. 6, 545 σ. 1. Μητρόπολις, 32, 39, 40 εἰκ. 17, 41, 57, 86 καὶ σ. 7, 99, 100 πίναξ Α, 131 σ. 3, 153, 205 6, 401 καὶ σ. 8, 509 σ. 8, 511 εἰκ. 472 9, 540 σ. 6, 545 σ. 1. Ἅγ. Πέτρος καὶ Παῦλος, 422 σ. 3, 440 σ. 8, 501 καὶ σ. 2, 509 σ. 9, 511 εἰκ. 472 10, 533 καὶ σ. 3, 549, 550 εἰκ. 515. Προπυλαίων βασιλική, 109 καὶ σ. 7, 209 σ. 1, 470 εἰκ. 433, 471 καὶ σ. 1, 509 σ. 9, 533 καὶ σ. 3. Ἅγ. Στέφανος, βασιλική, 92. Συναγωγή, 103. Συνεσίου ἐπισκόπου βασιλική, 234 [προσθ. εἰς σελ. 176].

Γεώργιος (μονογράφημα ἐπὶ κιονοκράνου), 329.—(Ἅγ.), Γερακίου, βασιλική, 87 καὶ σ. 7, 344, 346 εἰκ. 306.—(Ἅγ.) τῆς Ζορά (Συρίας), βασιλική, 402 καὶ καὶ σ. 9.—(Ἅγ.) Θεσσαλονίκης, 299 καὶ σ. 1, 300 καὶ σ. 2, 318 εἰκ. 275, 333 σ. 6, 346 εἰκ. 305, 420 εἰκ. 381, 421 καὶ σ. 3, 441 σ. 9, 472 σ. 8, 473 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 479 καὶ σ. 4, 521 εἰκ. 483 2, 524 σ. 4, 541 σ. 2, 549 καὶ σ. 2, 550, 551, 552 καὶ εἰκ. 517, 553 εἰκ. 518, 554 εἰκ. 519, 572 σ. 1, 603 [προσθ. εἰς σελ. 439 σ. 11].—(Ἅγ.) Καλυβίων Κουβαρᾶ, βασιλική, 150 σ. 2.—(Ἅγ.) in Velabro (Ρώμης), βασιλική, 275 σ. 2. Βλ. καὶ Γεράκι Λακωνίας, Ζορά, Θεσσαλονίκη, Καλύβια, Ρώμη.

Γιαταγκάν (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—234 [προσθ. εἰς 172].

Γκεζιρέ-ελ-Ματουγκά (Αἰγύπτου), βασιλικὴ—339 σ. 6.

Γκελίλ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—210 σ. 2.

Γκελμά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209.

Γκεσεριά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205, 3, 225 σ. 2, 400 σ. 5, 509 σ. 6.

Γκιούλ-Μπαχτσέ (παρὰ τὰς Κλαζομενάς), βασιλικὴ—93 καὶ σ. 2, 99, 137 σ. 4, 185, 187 εἰκ. 152, 210 σ. 6, 212 καὶ σ. 7.

Γκιούλ-Τζαμί (Ἁγ. Θεοδοσία), 327 σ. 3, βλ. καὶ Κ/πολις.

Γκιούλ-Χανέ (ναὸς Ὁδηγητρίας), 317 σ. 13, βλ. καὶ Κ/πολις.

Γκουέα (Ἀλγερίας) βασιλικὴ—459, 460.

Γκουστούν (Νουβίας), βασιλικὴ—155 σ. 3.

Γκράδο (Δαλματίας), βλ. Grado.

Γλυφάδα, βασιλικὴ—148 σ. 2, 202, 203, 204, 205 1, 261 σ. 2, 353 καὶ σ. 3, 400 σ. 7, 448 σ. 4, 449 εἰκ. 407, 451 σ. 3, 501 καὶ σ. 3, 502 εἰκ. 461, 510 σ. 2, 527, 590.

Γόρτυνα (Κρήτης), Ἅγ. Τίτος, βασιλική, 237 καὶ σ. 8, 270 σ. 1, 272 εἰκ. 220 3, 324 σ. 2, 377 καὶ εἰκ. 343 7 καὶ σ. 4, 487 σ. 7, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 2.

Γρανάδα (Ἱσπανίας), 443.

Γρηγόριος (Ἅγ.), Λέσβου, βασιλική, 485 καὶ σ. 7.—ὁ Θεολόγος, βασιλικὴ Θηβῶν, 155 σ. 1.—ὁ Παλαμᾶς, 306 σ. 2. —Πάπας Ρώμης, 535.

C

Capljuc (Σάλωνος), βασιλικὴ—154 σ. 1.

Cherchel, βλ. Καισάρεια.

Cividale, 295.

Croce Sta in Gerusalemme, βασιλική, 216, βλ. καὶ Ρώμη.

Cruce (in) βασιλική, 42 καὶ σ. 4, 187 καὶ σ. 2, βλ. καὶ Ἱερουσαλήμ.

Δ - d

Dair Solaib (Συρίας), βασιλικὴ—92 καὶ σ. 3, 196 σ. 1, 379 σ. 6, 403 καὶ σ. 1.

Δαλματία, 133, βλ. καὶ Ἀκυληία, Grado, Ζάρα, Μαρούσινατς, Νεσάκτιον, Σάλων.

Δαμασκός, 10 σ. 3, 42, 64, 19 σ. 1, 128 καὶ σ. 4, 297 σ. 5.

Δαμιανός (Ἅγ.), βλ. Ἅγ. Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός.

Δαμούς-ελ-Καριτά (Καρχηδόνος), βασιλικὴ—89, 155 σ. 5, 307 συνέχ. σ. 2 σ. 306.

Δάρ-ελ-Κούς (Τυνισίας), βλ. Ντάρ-ἐλ-Κούς.

Δανίδ, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14.

Δαφνί, Μονή, 121 καὶ σ. 5, 122 εἰκ. 74, 138 σ. 2, 216 σ. 4, 294 καὶ εἰκ. 246, 480 σ. 1, 525 σ. 2.

Δαφνούσια (Λοκρίδος), βασιλικὴ—162 σ. 2. 4. 6, 172 εἰκ. 126, 174, 207 εἰκ. 166 $_3$, 266 καὶ σ. 3, 267 εἰκ. 213, 274 καὶ εἰκ. 222 καὶ σ. 3, 314 σ. 1, 317 καὶ σ. 8, 352 καὶ σ. 4, 392, 394 εἰκ. 359, 400 σ. 7, 439 σ. 2, 498, 499 εἰκ. 458, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_5$, 526 εἰκ. 490, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1.

Δεινοκράτης, 82 σ. 5.

Δελλούζα (Συρίας), 410 σ. 5.

Δελφοί, 314 σ. 1.

Δένδερα (Αἴγυπτος), βασιλικὴ—216 σ. 3.

Δερμές (Καρχηδόνος), 79 εἰκ. 49 καὶ σ. 1, 155 σ. 3, 263 σ. 2, 266 σ. 7, 267 εἰκ. 214 $_4$, 347 σ. 1, 441 σ. 6, 466 σ. 5, 470, 535 σ. 2, 586 σ. 2, 603 [προσθ. εἰς 537 στ. 9].

Δεσεμπέ (Πισιδίας), βασιλικὴ—400 σ. 8, 403 σ. 3.

Δεχές (Συρίας), βασιλικὴ—210 σ. 3, 212 σ. 3.

Δζεμίλα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—400 σ. 5.

Δῆλος, 11 εἰκ. 4, 16 καὶ σ. 1, 40 καὶ σ. 1, 52 σ. 1, 106 σ. 1, 278 σ. 3, 303 σ. 2, 448 σ. 6, 483 εἰκ. 443, 485, 502 καὶ σ. 1, 512 σ. 7, 513 σ. 2. 4, 520 σ. 1. 5, 543 σ. 2. Ἀσκληπιεῖον, βασιλικὴ —16 καὶ σ. 1, 441 σ. 1, 448 σ. 3. Θεσμοφόριον, βασιλικὴ—513 σ. 2, 562 καὶ εἰκ. 529 καὶ σ. 2. Ἅγ. Κήρυκος, βασιλικὴ—87 καὶ σ. 8, 205 $_4$, 246, 258 σ. 1, 448 σ. 3, 555 εἰκ. 520 καὶ σ. 1, 556, 557.

Δημητριάς, βασιλικὴ— 130 καὶ σ. 2, 132, 204, 205 $_4$, 400 σ. 7.

Δημήτριος (Ἅγ.), 148 σ. 5, 160 σ. 4.—Θεσσαλονίκης, βασιλική, 80 καὶ σ. 6, 87 καὶ σ. 3, 112, 120 καὶ εἰκ. 70, 142, 148 καὶ σ. 2. 4, 160 εἰκ. 122 καὶ σ. 5, 177, 179-180 καὶ εἰκ. 141, 181 εἰκ. 124, 195 καὶ εἰκ. 159, 196, 298, 199, 200 εἰκ. 165, 206, 218 εἰκ. 171, 219 εἰκ. 174, 220 καὶ σ. 2, 235 σ. 1, 237 καὶ σ. 1, 238 εἰκ. 191, 240 καὶ σ. 8, 241 σ. 7 καὶ εἰκ. 194 $_{3. 6. 8}$, 242 εἰκ. 195, 243, 245 σ. 3. 4, 246 σ. 3. 4, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 καὶ σ. 2. 4, 249 σ. 1, 250, 251 σ. 4, 252 καὶ εἰκ. 202, 255 καὶ εἰκ. 206, 256 εἰκ. 207, 262 σ. 4, 263, 266 σ. 9, 268, 269 εἰκ. 217, 271 σ. 4, 275 σ. 1, 290, 291 σ. 4. 6. 7. 8. 9, 292 εἰκ. 243, 293 καὶ εἰκ. 244, 300 εἰκ. 253, 301, 304 εἰκ. 255, 306 σ. 2, 307 σ. 1, 308 σ. 1, 309 καὶ εἰκ. 263, 310, 312, 318 σ. 1, 320 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 1, 338, 340, 345 εἰκ. 303, 351 καὶ σ. 3, 352 εἰκ. 316, 354, 355, 368 καὶ σ. 2, 369, 371 καὶ εἰκ. 335, 372 εἰκ. 336, 375 εἰκ. 339, 377 καὶ σ. 2, 379 εἰκ. 345, 381 καὶ σ. 1. 3, 383, 387 σ. 3, 388 σ. 4, 391 καὶ σ. 3, 392, 405 εἰκ. 364, 411, 420 σ. 4, 424 σ. 4 καὶ εἰκ. 387 $_2$, 428, 429, 430 καὶ εἰκ. 392, 431, 432 σ. 1, 434 σ. 1, 464, 473 σ. 1, 476-

477, 483, 500-501 καὶ σ. 1, 506 εἰκ. 468, 507 καὶ σ. 1, 527 καὶ σ. 1, 528 εἰκ. 494, 568, 569, 571 καὶ σ. 3, 590, 591, βλ. καὶ Θεσσαλονίκη.

Διαθήκη, Παλαιὰ καὶ Καινή, 418 (θέματα ἐπὶ τυμπάνου θυρῶν), 487 (παραστάσεις ἐπὶ τραπεζῶν προθέσεως), 504 καὶ σ. 3 (παράστασις σκηνῶν ἐπὶ θρόνου Μαξιμιανοῦ Ραβέννας).

Διδυμαῖον (Μιλήτου), 269, 273 καὶ σ. 6, 281 εἰκ. 229, 283.

Διοκλητιανός, 19, 20, 21, 26. Ἀνάκτορον —73, 74 εἰκ. 46, 283 καὶ εἰκ. 232, 313 καὶ σ. 2. Θέρμαι—163 σ. 6, 287 σ. 1. Μαυσωλεῖον—215 σ. 7, 362 σ. 1, 580 σ. 2, βλ. καὶ Ἀσπάλαθος.

Δῖον (Μακεδονίας), βασιλικὴ—16 καὶ σ. 2, 205 5, 222 σ. 4, 400 σ. 7, 514 εἰκ. 475 3.

Διονυσιασταί, στοά—67 καὶ σ. 2, 68 εἰκ. 40 3.

Διονυσίου Μονή (Ἁγ. Ὄρους), 480 σ. 2.

Διόνυσος, βασιλικὴ ἐν θεάτρῳ—155 σ. 1, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Δμέρ, ναὸς εἰδωλ., 211 σ. 1.

Δοβρουτσᾶ, βλ. Τρόπαιον.

Δοκίμιον (Φρυγίας), 248.

Δομιτίλλα (Ἁγ.), κατακόμβη, 478, βλ. καὶ Ρώμη.

Dougga (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—459 καὶ σ. 1.

Δουισμές (Τυνισίας), βασιλικὴ—347 σ. 1.

Δουμέτιος Α' (Ἐπίσκοπος Νικοπόλεως), 80.—Β', 80 καὶ σ. 5, 103 σ. 2, βασιλικὴ—(Νικοπόλεως Α), 467 σ. 1.

Δούρα (Εὐρωπός), οἰκία—13 εἰκ. 5, 14 καὶ σ. 1. 2, 15 εἰκ. 6. 7, 16, 18, 24, 77 σ. 3. Μιθραῖον—67 καὶ σ. 6, 68 εἰκ. 41 6.

Δοχειαρίου Μονή (Ἁγ. Ὄρους), 337 καὶ σ. 2.

Duel (Νωρικοῦ), 470.

Δύσις, 89, 95, 160. Βασιλικαί, 99, 103 εἰκ. 58, 132, 161, 166, 167, 196, 204, 352 καὶ σ. 1, 379 καὶ σ. 1, 380, 386. Κρύπτη, 456 εἰκ. 419. Μνημεῖα, 123, 128. Σαρκοφάγοι, 276 σ. 1. 6.

Δωδεκάνησος, Μεγίστη, 536 σ. 1.

Δωδώνη, βασιλικὴ—87 καὶ σ. 5, 162 σ. 3. 5, 176, 177 καὶ εἰκ. 136, 178, 179 εἰκ. 140 6, 392, 400 σ. 7, 448 σ. 3, 528 σ. 1.

Ε

Ἐγνατία, ὁδός, 126 σ. 3.

Ἐδέμ, 85.

Ἔδεσσα (Μακεδονίας), 306 σ. 2, 308 σ. 3.—Μεσοποταμίας, 229 σ. 1, 333, 440 καὶ σ. 3.

Εἶν Χανιγιά (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—87 καὶ σ. 11, 339 σ. 7, 601 [προσθ. εἰς 106 σ. 7].

Εἰρηναῖος (Ἁγ.), νεκρ. βασιλική, 70 σ. 2, βλ. καὶ Λυών.

Εἰρήνη (Ἁγ.), βασιλικὴ Ἀρνίθας Ρόδου, 332 καὶ σ. 2. —, βασιλικὴ Κων/πόλεως, 27 σ. 6, 86 καὶ σ. 12, 148, 198, 242 καὶ σ. 4, 243 καὶ σ. 3, 266 σ. 8, 403 σ. 4, 406 εἰκ. 365 6, 407 καὶ σ. 1, 413 εἰκ. 372, 420 καὶ σ. 6, 491 καὶ σ. 1, 494, 495. Βλ. καὶ Ἀρνίθα, Κων/πολις.

Ἐλαιῶνος βασιλική, βλ. Ἀναλήψεως βασιλική.

Ἑλένη (Ἁγ.), 27, 34, 36, 38, 159 σ. 4, 216.

Ἐλευθεραί (Βοιωτίας), βασιλικὴ—144 καὶ εἰκ. 108 καὶ σ. 1, 151, 203 (Β), 205 2 (Β), 205 4 (Α), 340, 356 καὶ εἰκ. 320.

Ἐλευκάδιος (Ἁγ.), κιβώριον—ἐν Ραβέννᾳ, 276 σ. 3, 477 σ. 9.

Ἐλευσίς, βασιλικὴ—135, 203, 204, 205 2, 400 σ. 7, 451 σ. 2, 505 καὶ σ. 3. Κρήνη, 116 καὶ σ. 1. Μικρὰ προπύλαια, 303 σ. 3.

Ἑλλάς, 9, 32, 50, 65 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 79, 86, 92, 94, 103, 106, 130, 132, 134, 135, 138, 147, 148, 161, 276, 298, 340, 367, 368, 392, 426, 427, 429, 436, 443 καὶ σ. 5, 482, 495.

Ἐλ-Μεχαγιέτ, 225 σ. 1.

Ἐλ-Μπαρά (Συρίας), βασιλικὴ—58 καὶ σ. 3, 98 εἰκ 56, 145 σ. 1, 204, 205 5, 222 σ. 1 (παρεκκλήσιον), 338 εἰκ. 296, 408 σ. 2, 410 σ. 5.

Ἐλ-Τουάλ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—244 καὶ σ. 3.

Ἐλ-Χαμιέτ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 5, 208 σ. 3, 400 σ. 5.

Ἐμμαούς (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—25 σ. 2, 34 σ. 1, 86 καὶ σ. 5, 440 σ. 8, 448 σ. 3, 599 [προσθ. εἰς σελ. 34].

Ἐπίδαυρος, βασιλικὴ—50, 51 εἰκ. 26, 98, 99, 101 πίναξ Β, 106 σ. 2, 125, 129, 130, 140, 154 σ. 1, 155 σ. 3, 162 καὶ σ. 2, 175 εἰκ. 133 1, 176, 177, 178, 179 εἰκ. 140 3, 202, 400, 401, 570 σ. 5. Θόλος, 280 εἰκ. 226, 283 σ. 1, 317. Κιγκλίδες (ἀβάτου), 513 σ. 4.

Ἐπιφάνειος (Ἅγ.). (Σαλαμῖνος Κύπρου), βασιλικὴ—155 σ. 3, 157 εἰκ. 119, 303 σ. 2, 400 καὶ σ. 1, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 420.

Ἐπιφάνιος (ἐπιγρ. πλίνθου), 243.—Πατριάρχης, 83.

Ἐπισκοπή (Σκύρου), (ναὸς ἐγγεγρ. σταυροῦ μετὰ τρούλλου), 493 καὶ σ. 7.

Ἑπτάπηγον (Et-Tabga), Πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων βασιλική, 38 καὶ εἰκ. 16 καὶ σ. 4, 39 καὶ σ. 1, 153, 162 σ. 3. 4, 166 σ. 3, 180, 182 καὶ εἰκ. 143, 440 σ. 9, 448 σ. 4, 510 σ. 1, 592 σ. 3, βλ. καὶ Γεννησαρέτ.

Ἐρεσός (Λέσβου), βασιλικὴ—81 σ. 1, 205 7, 400 σ. 7, 520 σ. 9.

Ἐρέχθειον, βασιλικὴ—85 καὶ σ. 2, 234 [προσθ. εἰς σελ. 185], 602 [προσθ. εἰς σελ. 185], βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Ἑρημόκαστρον (Θεσπιῶν), 266 σ. 7, 267 εἰκ. 214 1.

Ἑρμέντ, βλ. Ἑρμονθίς.

Ἑρμονθίς (Αἰγύπτου), βασιλικὴ—88.

Ἑρμούπολις (Αἰγύπτου), βασιλικὴ—162 σ. 5.

Ἐρυθραία (Ἰωνίας), 315 σ. 1.

Ἔσρα (Συρίας), 206 σ. 3 (ἐπιγρ.).

Et-Tabga, βλ. Ἑπτάπηγον.

Εὐαγγελισταί, 504 (παράστασις ἐπὶ θρόνου Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ).

Εὐαγγελίστρια, βασιλικὴ Σπετσῶν, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403.

Εὔβοια, 247 (Κάρυστος).

Εὐγένιος (ἐπίσκοπος Λαοδικείας), 26 σ. 2, 80 καὶ σ. 1.—(Ἅγ.), μονή, 232 σ. 1.

Εὐδοξία (αὐτοκράτειρα), 27, 81, 82, 188.

Εὐθύμιος (Ἅγ.), βλ. βίος ἁγ. Εὐθυμίου. —ἐν Χάν-ἐλ-Ἀμάρ (Παλαιστίνης), βασιλική, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, 339 σ. 7.

Εὐμένης, στοὰ—, 382 σ. 2, βλ. καὶ Ἀθῆναι, Πέργαμος.

Εὔξεινος Πόντος, 306 σ. 2, 320.

Εὐρωπός, βλ. Δούρα.

Εὐτύχιος (ἔξαρχος Ρώμης), 535.—(Πατριάρχης), 83.

Εὐφράσιος (ἐπίσκοπος Παρεντίου), 80.

Εὐφημία (Ἁγ.), μαρτύριον—276 σ. 1, βλ. καὶ Κων/πολις.

Εὐφράτης, 229 σ. 2, βλ. Ζηνοβία (Χαλαμπιέ).

Ἔφεσος, 159. Ἀρτέμιδος ναός, 246 σ. 1. Ἐκκλησία Μεγάλη, 445 σ. 3, 450 καὶ σ. 1. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, βασιλική, 48 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 24, 99 καὶ σ. 1, 114 καὶ εἰκ. 64 καὶ σ. 3, 157, 189 καὶ σ. 3, 190 σ. 2, 191 καὶ σ. 1, 192, 198 καὶ σ. 7, 207 εἰκ. 166 ἀρ. 1, 208, 241 σ. 4 καὶ εἰκ. 194 2. 5. 7, 249 εἰκ. 199 1, 250, 260 εἰκ. 210, 274 σ. 3, 277 σ. 5, 322 εἰκ. 280, 323 σ. 2, 324 σ. 2, 377 εἰκ. 343, 5, 403 σ. 3, 405, 406 εἰκ. 365 5, 410, 441 σ. 5, 446 σ. 3, 448 σ. 4, 491 καὶ σ. 3. Παναγίας, βασιλική, 86 καὶ σ. 9, 535 σ. 2. Τράπεζα ἀγαπῶν, 485 καὶ εἰκ. 446.

G

Galatius, 19 σ. 4 καὶ 5.

Galla Placidia, μαυσωλεῖον, 183 καὶ σ. 1, 186 σ. 3, 192, 193 εἰκ. 157 3, 239, βλ. καὶ Ραβέννα.

Grado (Δαλματίας), Μητρόπολις, βασιλική, 154 σ. 1, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 221 σ. 5, 296 καὶ εἰκ. 249 καὶ σ. 4, 326, 434 καὶ εἰκ. 398, 445 σ. 3, 449 σ. 2, 450 εἰκ. 409 5, 451 σ. 1, 454, 470, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 508 εἰκ. 470, 509, 540, 543 εἰκ. 508, 544.

Z

Ζάνα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 4 212 σ. 3, 400 σ. 5.

Ζάρα (Δαλματίας), βασιλικὴ—507 καὶ εἰκ. 469.

Ζεβέδ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1 (Ἀν. καὶ Δυτ. ναός), 205 4. 5 (Ἀν. καὶ Δυτ. ναός), 339 σ. 8 (Ἀν. καὶ Δυτ. ν.), 365 καὶ σ. 5, 402 (Ἀν. ν.) καὶ σ. 2. 5 (Ἀν. ν.) 7, 564 σ. 1, 566 σ. 1.

Ζεμπέδ, βλ. Ζεβέδ.

Ζεραδέ (Συρίας), βασιλικὴ—46 εἰκ. 23 1, 47, 205 4.

Ζερζίτα (Συρίας), βασιλικὴ—475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474.

Ζεύς, 136 καὶ σ. 2.—ναὸς Αἰζανῶν (Μ. Ἀσίας), 92 σ. 1, 287 εἰκ. 239 καὶ σ. 1. —ναὸς ἐν Hössn - Soleiman (Συρίας), 92 σ. 1.—ναὸς ἐν Kanawat, 211 σ. 1.—Ἐλευθερίου στοά (Ἀθῆναι), 66. —Ὀλυμπίου ναός, 92 σ. 1.—Πανελληνίου Ἱερόν (Αἴγινα), 66

Ζηνοβία (Χαλαμπιέ), παρὰ τὸν Εὐφράτην, βασιλική, 229 σ. 2, 233.

Ζορά (Συρίας), Ἅγ. Γεώργιος, βασιλική, 402 καὶ σ. 9.

h

Henchir - Bon - Takrematène, βλ. Χενσίρ - Μπὸν - Τακρεματέν.

Hössn - Soleiman (Συρίας), 92 σ. 1 (ναὸς Διός).

H

Ἡλιούπολις, Αἰγύπτου, 206 σ. 2.—Συρίας (Baalbek), βασιλικὴ—86, 88, 224, 602 [προσθ. εἰς 208], ναὸς Βάκχου 283, ρωμαϊκὰ κτήρια 581.

Ἤπειρος, βλ. Βουθρωτόν, Δωδώνη, Νικόπολις, Παραμυθιά.

Ἡραῖον (Σάμου), βασιλικὴ — 203, 204, 205 3, 212 σ. 6, 213, 449 σ. 1.

Ἡράκλειον, Μουσεῖον—487 σ. 7.

Ἡράκλειος (αὐτοκράτωρ), 540 σ. 3 (στέψις).

Ἡρακλῆς, βασιλικὴ—Ραβέννας, 302 σ. 1, βλ. καὶ Ραβέννα.

Ἡρώδης, Στοά—66, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.

Θ

Θάλα (Τυνισίας), βασιλικὴ — 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 266 σ. 7, 270 εἰκ. 218 3. 5, 272 σ. 1.

Θάσος, βασιλικὴ — 87 καὶ σ. 1, 189 καὶ εἰκ. 155, 190 σ. 1, 191 καὶ σ. 2, 192, 193 εἰκ. 157 1, 198 εἰκ. 163, 200 σ. 1, 378 σ. 1, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 442 καὶ σ. 4. 5, 445, 446, 448 σ. 1, 467 σ. 9, 485 καὶ σ. 6, 496 σ. 2. 3, 500, 509 σ. 4. 9, 513 σ. 2. 3, 514 εἰκ. 475 1, 515 εἰκ. 476, 517 εἰκ. 478 1. 4, 520 σ. 6. 10, 527, 528 εἰκ. 493, 529 καὶ εἰκ. 495 3, 530 εἰκ. 496 β, 543 σ. 1.

Θεβέστη (Tebessa) Ἀλγερίας, βασιλικὴ—86, 98, 99, 100 πίναξ Α, 105 σ. 1, 106 σ. 8, 109 σ. 1, 110 σ. 3, 112, 118, 119 εἰκ. 67, 125 καὶ εἰκ. 79, 126 εἰκ. 80, 196 σ. 2, 203 (παρεκκλ.), 205 2 (παρεκκλ.), 205 7 (Μητρόπ.), 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 3, 211 εἰκ. 168 ἀρ. 6, 217 σ. 1, 244 καὶ σ. 4, 263 σ. 2, 348 καὶ σ. 2, 355 εἰκ. 319, 388 σ. 5, 390 καὶ σ. 3, 401 καὶ σ. 14, 441 σ. 6, 470, 497, 498 εἰκ. 457, 584 σ. 2, 592 σ. 1.

Θέκλα (Ἁγ.), Κωρύκου, βασιλικὴ—86 καὶ σ. 8, 204, 205 5, 212 καὶ σ. 5, 221 σ. 6, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, παρεκκλ., 440 σ. 8, 443 σ. 3, βλ. καὶ Κώρυκος.

Θελέπτη (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—88.

Θεοδοσία (Ἁγ.), 327 σ. 3, βλ. καὶ Γκιοὺλ - Τζαμί.

Θεοδόσιος ὁ Α′ (αὐτοκράτωρ), 276 σ. 1, 277 σ. 7. —Β′ 91, 292.

Θεοδώρα (Ἁγ.), Ἄρτης, βυζ. ναός, 301 σ. 5, 303 σ. 4, 573 σ. 3. —(αὐτοκράτειρα), 82, 277 σ. 5, 452, βλ. καὶ Ἰουστινιανός.

Θεοδώριχος (αὐτοκράτωρ), παλάτιον—73, 75 εἰκ. 47, 600 [προσθ. εἰς 73], μονογράφημα — ἐπὶ κιονοκράνων, 303.

Θεόδωροι (Ἅγ.), Γεράσων, βασιλικὴ—86, 98, 101 πίναξ Β, 104, 146 σ. 2, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 404 σ. 6, 440 σ. 9, 509 σ. 9, 540 σ. 6, 543 καὶ εἰκ. 507, 545 σ. 1.—Κερκύρας, 220.

Θεόδωρος (ἐπίσκοπος), 23 καὶ σ. 1.– (μάρτυς), 89 σ. 1.—Ἅγ. ὁ Συκεώτης, 84 σ. 5.

Θεοκτίστη, Ὁσία, 249 σ. 4.

Θεολόγος, βλ. Ἅγ. Ἰωάννης.

Θεοτόκος, (Ἱεροσολύμων), βασιλικὴ — 99 σ. 3, 126 καὶ σ. 4, 128 καὶ σ. 8, 135, 160 σ. 5, 198 καὶ σ. 9, 387.—(Πηλίου), βασιλικὴ — 87 καὶ σ. 13, 142 εἰκ. 106, 143, 144, 203, 205 $_{2}$, 400 σ. 7.

Θεόφιλος, 419 σ. 2 (ἐπιγρ. εἰς θύρας νάρθηκος Ἁγ. Σοφίας).

Θέρμαι, Κῶ, βασιλικὴ — 555 σ. 1, 557 καὶ εἰκ. 523.— Ρώμης, Μουσεῖον, 311.

Θέρμος, ναὸς Ἀπόλλωνος ἐν - φ, 85 σ. 4.

Θεσμοφόριον (Δήλου), βασιλικὴ — 513 σ. 2, 562 καὶ εἰκ. 529 καὶ σ. 2.

Θεσπιαί, βλ. Ἐρημόκαστρον.

Θεσσαλία, βλ. Θεοτόκος (Πηλίου), Θῆβαι Φθιώτιδες.

Θεσσαλονίκη, Ἅγ. Ἀπόστολοι, βασιλικὴ 114 σ. 1, 421 σ. 1 —Ἀχειροποίητος, βασιλικὴ — 58, 87 καὶ σ. 3, 138, 139 εἰκ. 100 $_{3}$, 140 εἰκ. 101, 141 καὶ εἰκ. 102 καὶ σ. 1, 142 καὶ εἰκ. 105, 143 εἰκ. 107, 148 καὶ σ. 2, 149 εἰκ. 115, 153 σ. 1, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 σ. 5, 174, 198, 200 σ. 1, 203, 205 $_{3}$, 206 σ. 1, 218 εἰκ. 173, 220 καὶ σ. 1, 222 καὶ σ. 2, 227 σ. 3, 237, 240 καὶ σ. 5, 246 σ. 3. 4, 258, 264 καὶ σ. 5, 274, 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 290, 291 σ. 6, 292 σ. 1, 318 σ. 1, 346 σ. 2, 348 εἰκ. 308, 351 εἰκ. 315, 352, 354 καὶ σ. 4, 368 σ. 1, 369, 381 σ. 1. 3, 383, 391, 401, 423 εἰκ. 385, 424 σ. 4, 428 καὶ εἰκ. 391, 429, 432, 515, 519 εἰκ. 481 $_{3}$, 531 καὶ σ. 8, 541 σ. 2, 545 εἰκ. 510 καὶ σ. 1, 546, 547, 569 εἰκ. 533 καὶ σ. 1, 570 σ. 2, 571 σ. 4, 590. Ἀψὶς Γαλερίου, 572. Ἅγ. Γεώργιος, 299 καὶ σ. 1, 300 καὶ σ. 2, 318 εἰκ. 275, 333 σ. 6, 346 εἰκ. 305, 420 εἰκ. 381, 421 καὶ σ. 3, 441 σ. 9, 472 σ. 8, 473 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 479 καὶ σ. 4, 515, 521 εἰκ. 483 $_{2}$, 524 σ. 4, 541 σ. 2, 545 σ. 1, 546, 547, 549 καὶ σ. 2, 550, 551, 552 καὶ εἰκ. 517, 553 εἰκ. 518, 554 εἰκ. 519, 572 σ. 1, 603 [προσθ. εἰς σελ. 439 στ. 11]. Ἅγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, 306 σ. 2 (κιονόκρανον). Ἅγ. Δημήτριος, βασιλικὴ— 80 καὶ σ. 6, 87 καὶ σ. 3, 112, 120 καὶ εἰκ. 70, 142, 148 σ. 2. 4, 160 εἰκ. 122 καὶ σ. 5, 166 σ. 1. 8, 177, 179, 180 εἰκ. 141, 181 εἰκ. 142, 195 καὶ εἰκ. 159, 196, 198, 199, 200 εἰκ. 165, 206, 218 εἰκ. 172, 219 εἰκ. 174, 220 καὶ σ. 2, 235 σ. 1, 237 καὶ σ. 1, 238 εἰκ. 191, 240 καὶ σ. 8, 241 σ. 7 καὶ εἰκ. 194 $_{3\text{-}5\text{-}8}$, 242 εἰκ. 195, 243, 245 σ. 3. 4, 246 σ. 3. 4, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 καὶ σ. 2. 4, 249 σ. 1, 250, 251 σ. 4, 252 καὶ εἰκ. 202, 255 καὶ εἰκ. 206, 256 εἰκ. 207, 262 σ. 4, 263, 266 σ. 9, 268, 269 εἰκ. 217, 271 σ. 4, 275 σ. 1, 290, 291 σ. 4. 6. 7. 8. 9, 292 εἰκ. 243 καὶ σ. 1, 293 καὶ εἰκ. 244, 300 εἰκ. 253, 301 καὶ σ. 2, 304 εἰκ. 255, 306 σ. 2, 307 σ. 1, 308 σ. 1, 309 καὶ εἰκ. 263, 310, 312 καὶ σ. 5, 318 σ. 1, 320 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 1, 338, 340, 345 εἰκ. 303, 351 καὶ σ. 3, 352 εἰκ. 316, 354, 355, 368 καὶ σ. 2, 369, 371 καὶ εἰκ. 335, 372 εἰκ. 336, 375 εἰκ. 339, 377 καὶ σ. 2, 379 εἰκ. 345, 381 καὶ σ. 1. 3, 383, 387 σ. 3, 388 σ. 4, 391 καὶ σ. 3, 392, 405 εἰκ. 364, 411, 420 σ. 4, 424 σ. 4 καὶ εἰκ. 387 $_{2}$, 428, 429, 430 καὶ εἰκ. 392, 431, 432 καὶ σ. 1, 434 σ. 1, 464, 465 εἰκ. 427, 467 σ. 13, 473 σ. 1, 476, 477, 483, 500, 501 καὶ σ. 1, 506 εἰκ. 468, 507 καὶ σ. 1, 517 εἰκ. 478 $_{2}$, 527 καὶ σ. 1, 528 εἰκ. 494, 568, 569, 571 καὶ σ. 3, 590, 591, 602 [προσθ. εἰς 181]. Ἅγ. Μηνᾶς, 545 σ. 1, 546, 547 καὶ εἰκ. 512, 548. Παναγία Χαλκέων, 274 σ. 3, 337 σ. 3, 480 σ. 2, 573 σ. 3. Ἅγ. Παντελεήμων, 550. Ἁγ. Σοφία, 298 καὶ σ. 3, 299 καὶ εἰκ. 251 καὶ 252, 300, 325, 326 καὶ σ. 1, 545 σ. 1, 546, 547, 548. Τούμπας βασιλικὴ—135, 148 σ. 2, 210 σ. 7, 224, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 467 σ. 1, 531 καὶ σ. 9, 601 [προσθ. εἰς 153].

Θῆβαι, Αἰγυπτιακαί, 246 — Βοιωτίας, Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, βασιλικὴ 155, σ. 1, 325 σ. 1, 399 σ. 5, 513 σ. 3. Καβείρια, 63. Μουσεῖον, 121 καὶ σ. 8, 515 σ. 4, 518 εἰκ. 480. — Φθιώτιδες (Θεσσαλίας), βασιλικὴ Α, 93 καὶ σ. 1, 98, 99, 101 πίναξ Β, 106 σ. 2. 5, 112, 113 καὶ εἰκ. 63, 125, 130, 148 σ. 2, 153,

198 καὶ σ. 5, 200 σ. 1, 204, 205 $_{4}$, 227 σ. 1, 241 εἰκ. 194 $_{9}$, 242, 246 καὶ σ. 4, 247 σ. 2, 251 σ. 1, 257 σ. 5, 261 σ. 2, 276, 308 καὶ εἰκ. 262, 310, 317 καὶ σ. 3, 318 εἰκ. 276, 320 καὶ σ. 2, 325 σ. 1, 336 καὶ σ. 2, 348 εἰκ. 310, 352, 376 εἰκ. 340 - 342, 377 καὶ εἰκ. 343 $_{1.3}$, 378 καὶ εἰκ. 344, 381 σ. 3, 383, 401 σ. 2, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 407 εἰκ. 366, 408, 427 εἰκ. 390 $_{2}$, 448 σ. 4, 467 σ. 1. 8, 477 σ. 7, 479 σ. 1, 487 σ. 6, 495, 496 εἰκ. 456 καὶ σ. 2. 4, 503, 509 σ. 4. 9, 510 εἰκ. 471 $_{4}$, 517 εἰκ. 478 $_{3}$, 520 σ. 9, 521 σ. 1, 522 εἰκ. 484, 525 σ. 1, 529 εἰκ. 495 $_{1.2}$, 541, 542 εἰκ. 505, 543 σ. 1, 549 καὶ σ. 1, 550, 551 εἰκ. 516, 552, 553, 554. Βασιλικὴ Β, 98, 99, 101 πίναξ Β, 106 σ. 5, 111 σ. 7, 112, 148 σ. 2. 3, 203, 205 $_{3}$, 257 σ. 5, 259, 401, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 436, 445 εἰκ. 403 καὶ σ. 1, 448 σ. 4, 449 σ. 1, 467 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 495, 496 σ. 1. 4, 503, 509 σ. 4. 9, 529 εἰκ. 495, 531 καὶ εἰκ. 497 καὶ σ. 1, 533 σ. 1. Βασιλικὴ Δ, 101 πίναξ Β, 104, 153, 203, 205 $_{3}$, 401 καὶ σ. 11, 403 εἰκ. 363 $_{1}$, 404 καὶ συνέχ. σ. 6 σελ. 403.

Θήρα (Σαντορήνη), βασιλικὴ — 326 σ. 6. Κιονόκρανον, 332 καὶ σ. 7. Μονόκλιτον μυστηριακῶν θρησκειῶν, 67 σ. 6. Στοὰ βασιλική, 66 εἰκ. 39 β, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64. Τράπεζα ἀγαπῶν, 487 σ. 1. 6.

Θησεῖον, 65 συνέχ. σ. 1 σελ. 64 (βασίλειος στοά), 85 καὶ σ. 3 (μετατροπὴ εἰς χριστ. ναόν), 399 σ. 5 (βασιλική).

Θίβιλις, βλ. Ἀννούνα.

Θύρσος (Τεγέας), βασιλικὴ — 485 καὶ σ. 5.

Θωμᾶς, ἀπόστολος 8 σ. 4.

I

Ἰακώβ, βασιλικὴ ὑπὲρ τὸ φρέαρ τοῦ — ἐν Σιχέμ, 41 εἰκ. 18, 42, 187.

Ἰάκωβος ὁ Ἀλφαίου, 8 σ. 4. — (Ἅγ.) ἐν Σαλάχ (Μεσοποταμίας), ναός, 232 σ. 1.

Ἰαλυσός (Ρόδου), βασιλικὴ — 558 καὶ σ. 1.

Ἰανίκουλος (λόφος), 67, βλ. καὶ Ρώμη.

Ἰασσός (Καρίας), 248.

Ἰάσων (Ἅγ.), 150 καὶ σ. 1, βλ. καὶ Κέρκυρα.

Ἰβήρων μονή, 122, 123 εἰκ. 77, 306 σ. 2, 307 εἰκ. 261, 308 σ. 1, βλ. καὶ Ἅγ. Ὄρος.

Ἰγνάτιος (Ἅγ.), (Βίος ἐν Νικήτᾳ τῷ Παφλαγόνι), 117 σ. 1, 535 σ. 3.

Ἱεράπολις, 248, βασιλικὴ — 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 212.

Ἱεροσόλυμα, Ἁλύσσεως ναός, 326, 332, 333 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 4. Ἀναστάσεως βασιλική, 26 σ. 1, 27 καὶ σ. 2, 30, 32, 33 εἰκ. 12, 34, 50 σ. 2, 53, 81, 85, 90, 94 σ. 1, 99 καὶ σ. 3, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 4, 109, 125, 127 σ. 4, 131 σ. 3, 155 σ. 3. 160 σ. 5, 198, 214 καὶ σ. 4, 215 καὶ σ. 6, 216, 266, 396, 397 καὶ σ. 6, 400 καὶ σ. 4, 404 σ. 5, 418, 449 καὶ σ. 4, 476, 606. In Cruce βασιλικὴ 42 καὶ σ. 4, 187 καὶ σ. 2. Θεοτόκου βασιλικὴ 99 σ. 3, 126 καὶ σ. 4, 127 σ. 4, 128 καὶ σ. 8, 135, 160 σ. 5, 198 καὶ σ. 9, 387. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, 216 σ. 3. Κίονες, βάθρα, κιονόκρανα, 268 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 215 $_{1.2}$, 269 σ. 3, 291, 293 σ. 1, 296, 301 καὶ σ. 7, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 325, 326, 332, 333, 336. Μουσεῖον, 293 σ. 1, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306. Πανάγιος Τάφος, 404 σ. 5, 476, 606. Προβατικὴ κολυμβήθρα, 268 καὶ σ. 2. Ρωσικὴ μονή, 606. Σολομῶντος ναός, 10 σ. 3. Ἅγ. Στέφανος, βασιλικὴ 446, 451 σ. 1, 468 σ. 1, 469 εἰκ. 432, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 545 σ. 1. Στοὰ Ἡρώδου («βασιλική»), 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.

Ἰκόνιον, 10 σ. 3, 309 σ. 2.

Ἰλ - Ἀντερίν (Συρίας), 92 καὶ σ. 2, 399 σ. 1, 402 σ. 1. Ν. Ἀρχαγγέλων, βασιλική, 402 σ. 3. Μητρόπολις, 402 σ. 5. Ἁγ. Τριάς, βασιλική, 402 σ. 3.

Ἴλισός, βασιλικὴ — 138, 162 σ. 3. 4, 183, 184, 185 εἰκ. 148, 186 εἰκ. 151, 215 καὶ σ. 5, 222 σ. 4, 273 σ. 1, 401 καὶ σ. 13, 509 σ. 9, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Ἴλ - Καρίς (Συρίας), βασιλικὴ — 402 σ. 2.

Ἴλ - Μπαρά (Συρίας), βασιλικὴ — 135 σ. 1, 205 $_{5}$.

Ἴλ - Ρουαγιέ (Συρίας), βασιλικὴ — 402 σ. 5.

Ἴλ - Φιρτζέ (Συρίας), βασιλικὴ — 402 σ. 3.

Ἰμπριχίμ (Νουβίας), βασιλικὴ—155 σ. 3.
Incantadas (Θεσσαλονίκης), 603 [προσθ. εἰς σ. 363].
Ingelheim, ναὸς 186 σ. 3.
Ἰντ-Ντέρ (Συρίας), βασιλικὴ—339 σ. 8.
Ἰοβάκχειον, 67 καὶ σ. 1, 68 εἰκ. 40 1, 210 σ. 1, βλ. καὶ Ἀθῆναι.
Ἰούδας ὁ Ἰακώβου, 8 σ. 4.
Ἰουλία, βασιλικὴ ρωμαϊκή, 64, 262 σ. 3, 383 σ. 2.—Μαμμαία, 13.—Spesina, 71.
Ἰουλιανός, βασιλικὴ—ἐν Οὔμ-Ἴτζ-Τζιμάλ, 42, 43 εἰκ. 19-20, 155 σ. 1, 233, 339 σ. 8, 425 σ. 1.—ὁ Παραβάτης, 245 σ. 5.
Ἰούλιος, Πείσων, 71.
Ἰουστινιανός, 9 σ. 1, 27 σ. 11, 81, 82, 83, 84 σ. 1, 118, 135, 136 σ. 7, 277 σ. 3. 5, 318, 320, 325, 326 σ. 7, 330, 337, 416 καὶ σ. 1, 452, 476, 538 σ. 5.
Ἰουστῖνος, 538 σ. 5.
Ἱππόλυτος (ἐπίσκοπος), 506 σ. 1.—(Ἅγ.) βασιλική, 397, βλ. καὶ Ρώμη.
Ἰσαυρία, 403 σ. 3.
Ἰσίδωρος (Ἅγ.), βασιλικὴ—207 εἰκ 166 17, 209 σ. 1, 269 σ. 4, 275 σ. 2, 450 εἰκ. 409 3, 452 σ. 2, 477 σ. 10, βλ. καὶ Χίος.
Ἶσις, 212 σ. 1 (ἐπιγρ.).
Ἱσπανία, 118 (ἀνάκτορον Ἀλάμπρας), 186 σ. 3 (ν. Banda), 400 καὶ σ. 6 (βασιλικαὶ Σὸν Περέτο καὶ Σὰ Γκαρότγια), 443 (βασιλικὴ τῆς Loja), 444 (Κόρδουα) καὶ εἰκ. 402 (βασιλ. Loja).
Ἵς-Σαναμέν (Τύχαιον) Συρίας, εἰδωλολατρικὸς ν. 69 καὶ εἰκ. 42 καὶ σ. 2, 211 σ. 1.
Ἰστρία, βλ. Παρέντιον, Πόλα.
Ἰταλία, 32, 53, βλ. καὶ Bari, Βενετία, Ραβέννα, Ρώμη, Μιλᾶνον, Νεάπολις.
Ἴτ-Τουμπά (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 4, 441 σ. 1.
Ἰωάννης, ἀναγνώστης, 566 (ἐπιγρ. ἄμβωνος ἐν Τροιζῆνι).—Ἀπόστολος, 8 σ. 4.—ὁ Βαπτιστής (Ἅγ.), βασιλικὴ Γεράσων, 540 σ. 6. 545 σ. 1.—βασιλικὴ Ἱεροσολύμων, 216 σ. 3, βλ. καὶ Γέρασα, Ἱεροσόλυμα.—διάκονος, 206 σ. 3 (ἐπιγρ. Ἔσρας).—ἐπίσκοποι Ἱεροσολύμων 420 σ. 3.—ἐπίσκοπος Λέσβου, 81 σ. 1.—ὁ Εὐαγγελιστής (Ἅγ.), βασιλική, 207 εἰκ. 166, 208 σ. 6, 209 εἰκ. 167, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 3, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 431, 449 σ. 2. 453 εἰκ. 414, 454, 573 εἰκ. 534, 576 σ. 1. 4, βλ. καὶ Ραβέννα.—ὁ Θεολόγος, 48 (τάφος), βασιλική, 48 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 24, 99, 113 σ. 1, 114 καὶ εἰκ. 64 καὶ σ. 3, 157, 189 καὶ σ. 3, 190 σ. 2, 191 καὶ σ. 1, 192, 198 καὶ σ. 7, 207 εἰκ. 166 ἀρ. 1, 208, 241 σ. 4 καὶ εἰκ. 194 2. 5. 7, 249 εἰκ. 199 1, 250 καὶ σ. 2, 260 εἰκ. 210, 274 σ. 3, 277 σ. 5, 322 εἰκ. 280, 323 σ. 2, 324 σ. 2. 377 εἰκ. 343 5, 403 καὶ σ. 3, 405, 406 εἰκ. 365 5, 410, 441 σ. 5, 446 σ. 3, 448 σ. 4, 491, βλ. καὶ Ἔφεσος.—Λατερανοῦ, 11 σ. 1, 27, 55 καὶ εἰκ. 31, 86, 88, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 166, 168 καὶ σ. 1, 170, 171 εἰκ. 125, 196, 367, 392, 400, 403/4, 425 σ. 3, 429, 477, 488.—Μάρτυς, 483 (ἐπιγρ. ἐπὶ τραπέζης ἀγαπῶν Λαρίσης).—Μείζων, βασιλική, 223 σ. 1, βλ. καὶ Νεάπολις.—Στουδίου, 86 καὶ σ. 11, 130, 131 εἰκ. 84, 138, 139 εἰκ. 100 1, 148, 158 σ. 2, 160 σ. 5, 198 καὶ σ. 3, 203, 204, 205 2, 207 εἰκ. 166, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 235, 243, 245 σ. 4, 251 σ. 2, 259 σ. 3, 290, 291 εἰκ. 242 καὶ σ. 5, 313, 317, 339 σ. 3, 340 καὶ σ. 7, 346 σ. 2, 352, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325, 376, 383 εἰκ. 349, 392, 399, 403 σ. 4, 405 εἰκ. 364, 406 εἰκ. 365 1-4, 408, 411, 429, 463 εἰκ. 425, 464, 568, 588 εἰκ. 546. 597 καὶ σ. 2, βλ. καὶ Κ/πολις.—καὶ Παῦλος, βασιλική, 18, βλ. καὶ Ρώμη.
Ἰωνᾶς, 488 (παράστασις ἐπὶ τραπεζῶν).
Ἰωνία, 315 σ. 1 (Ἐρυθραία).

J

Juena (Νωρικοῦ), 470.

K

Καβείρια (Θηβῶν, Σαμοθράκης), 63.
Κάβρ-Χιράμ (Φοινίκης), βασιλικὴ—536 εἰκ. 501, 537.

Καζαντζιλὰρ Τζαμί, βλ. Παναγία Χαλκέων

Καικιλία (Ἁγ.) (Ρώμης), βασιλικὴ—197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196.

Καινὴ Διαθήκη, βλ. Διαθήκη.

Κάϊρον, 309 σ. 3, 312 σ. 2, 328, 333 καὶ σ. 5, 336 σ. 6

Καισάρεια (Cherchel) Ἀλγερίας, βασιλικὴ - 339 σ. 5, 434 σ. 3.—Παλαιστίνης, 20, 30, 257 σ. 6.

Καλαμπάκα, βασιλικὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου, 263 συνέχ. σ. 4 σελ. 262, 355, 477 σ. 3 493 καὶ σ. 5, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 552 σ. 2, 555 σ. 1, 560 εἰκ. 52ὁ, 561 καὶ σ. 1.

Καλάτ - Καλοτάς (Συρίας), βασιλικὴ—275 σ. 2.

Καλὰτ Ρακρά (Συρίας), εἰδωλ. ν., 90 εἰκ. 51, 92 σ. 1.

Καλὰτ Σιμάν (Συρίας), Ἅγ. Συμεὼν Στυλίτης, βασιλική, 143 συνέχ. σ. 2 σελ. 142, 154 σ. 1, 189, 190 εἰκ. 156, 192, 194 καὶ εἰκ. 158, 222, 266, 268 εἰκ. 215 4, 297 εἰκ. 250, 298, 346, 369, 388 εἰκ. 353 - 354, 389 καὶ σ. 5, 422 σ. 1, 425, 430, 433 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 395, 571, 578 σ. 1, 580, 581 εἰκ. 540, 582 εἰκ. 541, 592, 593, 603.

Κάλβ - Λουζέ (Συρίας), βασιλικὴ — 139, 141 εἰκ. 103, 146, 205 5, 222 καὶ εἰκ. 177, 339 σ. 8, 346, 357 καὶ εἰκ. 321, 369 καὶ εἰκ. 333, 389, 402 σ. 6, 409 σ. 2, 411 σ. 4, 425 σ. 2, 433 σ. 1, 457, 497, 571, 590.

Καλλίμαχος, γλύπτης, 282.

Καλλίνικος (ἐπιγρ.), 452 σ. 2.

Κάλλιστος (Ἅγ.), κατακόμβη—217 σ. 1 (cella trichora), 439 εἰκ. 399 (τοιχογραφίαι), βλ. καὶ Ρώμη.

Καλὸς Ποιμήν, 14 σ. 2α (παράστασις τοιχογραφ. βαπτιστηρίου Δούρας).

Καλοτά (Συρίας), βασιλικὴ—422 σ. 1, 424 εἰκ. 386 1, 425, 564.

Καλύβια Κουβαρᾶ (Ἀττικῆς), βασιλικὴ—203, 205 3, 353 καὶ σ. 2. Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου, 150 σ. 2.

Καλυδών, 85 σ. 4 (ν. Λαφρίας Ἀρτέμιδος).

Καμίσα, (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, 269 σ. 2, 270 εἰκ. 218 1, 271 σ. 3, 339 σ. 5.

Καμπανία, βλ. Νόλα.

Καμπιά (Βοιωτίας), 314 καὶ εἰκ. 269, 317 καὶ σ. 6.

Καναβάτ (Συρίας), 127 σ. 9 (πρόπυλον), 408 σ. 4 (βασιλική).

Κανασέρ (Συρίας), βασιλικὴ—409 σ. 2.

Κανυτελῆτις (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—154 σ. 1.

Καουσιέ (Ἀντιοχείας), Ἅγ. Βαβύλος, βασιλική, 44 εἰκ. 21, 46, 47, 48, 186, 192, 392, 592.

Καπετώλιον (Μιλήτου), 99 σ. 2 (Θέρμαι).

Καπνικαρέας ν., 329 σ. 2, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Καππαδοκία, βλ. Βιρὰν Σεχίρ, Καρά - Ντάγκ, Σκοπή.

Καράβ - Χέμς (Συρίας), βασιλικὴ —402 σ. 5, 429 σ. 5, 431 εἰκ. 393 2.

Καρακάλλα (Θέρμαι), 163 σ. 6, βλ. καὶ Ρώμη.

Καρακάλλου Μονή (Ἁγ. Ὄρους), 83 σ. 3 (χ/φος κῶδιξ 76), 112 σ. 5 (χ/φος κῶδιξ 76), 158 σ. 1 (χ/φος κῶδιξ ὑπ' ἀρ. 66), 237 σ. 10 (χ/φος κῶδιξ 66), 238 σ. 2 (χ/φος κῶδιξ 66), 378 σ. 2 (χ/φος κῶδιξ 66).

Καρά - Ντάγκ (Καππαδοκίας), βασιλικὴ—209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Καρθαία (Κέας), βασιλικὴ—264 καὶ σ. 2, 275 σ. 2, 279 σ. 1.

Καρία (Μ. Ἀσίας), 248.

Καρμηλιτῶν Μονή (Ἱεροσολύμων), 36.

Κάρπαθος, Ἀρκασία βασιλική, 81 σ. 1, 155 σ. 1, 400 σ. 7.

Κάρυστος, 247.

Καρχηδών, Ἅγ. Κυπριανός, 155 σ. 3. Σύνοδος, 466 καὶ σ. 3, βλ. καὶ Δαμούς - ελ - Καριτά, Δερμές.

Κάσρ - Ἰβλισύ (Συρίας), βασιλικὴ - 399 σ. 5 (παρεκκλ.), 402 σ. 4, 431 εἰκ. 393 5.

Κάσρ - ιλ - Μπενάτ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 402 σ. 5.

Κασσερίν (Τυνισίας), βασιλικὴ—79 σ. 1, 266 σ. 7, 275 σ. 4, 276 σ. 1, 441 σ. 6, 586 εἰκ. 544.

Καστάβαλα, βλ. Ἱεράπολις.

Καστιλιόνε (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—239, 401 σ. 2, 459 καὶ εἰκ. 421, 460.

Καστοριά, Ἅγ. Ἀνάργυροι, βασιλική, 244 σ. 2.

Κατάνη (Σικελίας), Ἅγ. Φωκᾶς, βασιλική, 340 σ. 2.

Καταπολιανή (Πάρου), βασιλική, 87, 189 καὶ σ. 2, 190, 191, 269 σ. 3, 324 σ. 2, 325 καὶ σ. 3, 336, 345 εἰκ. 304, 377 εἰκ 343 $_8$, 381, 382 εἰκ. 348, 384 καὶ σ. 2, 464 καὶ σ. 4, 465 εἰκ. 428, 471, 473 σ. 2, 477 σ. 3, 478 εἰκ. 438, 479 καὶ εἰκ. 439, 491 καὶ εἰκ. 451 καὶ σ. 2, 497, 502, 505 εἰκ. 467, 532 εἰκ. 498, 533 σ. 2.

Κάτω Παναγιά (Ἄρτης), 272 σ. 6, βλ. καὶ Ἄρτα.

Καχριὲ Τζαμί (Κωνσταντινουπόλεως), βλ. Μονὴ Χώρας.

Κέα, ν. Καρθαίας, 264 καὶ σ. 2, 275 σ. 2, 279 σ. 1.

Kekut (Οὐγγαρίας), βασιλικὴ—24 σ. 3, 210 σ. 4, 340 καὶ σ. 3.

Κερατίν (Συρίας), βασιλικὴ—422 σ. 1 (μητρόπολις).

Κέρκυρα, βασιλικὴ Ἅγ. Θεοδώρων, 220. Βασιλικὴ Ἅγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, 150 σ. 1. Βασιλικὴ Παλαιοπόλεως, 148 καὶ σ. 2, 150 εἰκ. 116, 524 καὶ σ. 5.

Κερμπὲτ Γκιδρά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—400 σ. 5, 497, 498 εἰκ. 457 $_1$, 537 καὶ σ. 5.

Κερμπέτ-ἐλ-Οὐσφανέ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—340 σ. 8, 441 σ. 6.

Κερμπέτ-ἐλ-Μαχράβ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—509 σ. 6.

Κερμπέτ-Μπού-Ἀδδουφέν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—217 σ. 1, 240 σ. 3, 454 καὶ σ. 6, 455 εἰκ. 418, 509 σ. 7, 585 σ. 6.

Κερμπέτ-Οὐλέδ-Ἀρέφ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—145 σ. 1, 585 σ. 3.

Κερμπὲτ Σελμί (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—145 σ. 1, 585 σ. 3.

Κερμπὲτ Φραΐμ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—145 σ. 1, 585 σ. 3.

Κερμπὲτ Χάς, βλ. Κιρμπὶτ Χάς.

Κεστελῆ (Μ. Ἀσίας), 212.

Κέφ (Τυνισίας), βασιλικὴ—584 σ. 2.

Κεχαριτωμένης Μονή (Κ/πόλεως), 136 σ. 7, 534 σ. 2.

Khamissa, βλ. Καμίσα.

Kherbet Fraïm, βλ. Κερμπὲτ Φραΐμ.

Kherbet Ouled Arif, βλ. Κερμπέτ-Οὐλέδ-Ἀρέφ.

Kherbet Selmi, βλ. Κερμπὲτ Σελμί.

Κήρυκος (Ἅγ.), βασιλική, 87, 205 $_4$, 246, 258 σ. 1, 448 σ. 3, 555 εἰκ. 520 καὶ σ. 1, 556, 557, βλ. καὶ Δῆλος.

Κίεβον, Ἁγ. Σοφία, 480 σ. 1 καὶ 2 γ'.

Κιθαιρών, Ἅγ. Μελέτιος, 340 σ. 12.

Κιλικία, βασιλικὴ Ἀλατζᾶ-Κισλέ, 363 καὶ εἰκ. 326.

Κιουστενδίλ, 403 σ. 5.

Κὶρκ Μπιζέ (Συρίας), βασιλικὴ—519 εἰκ. 481 $_2$, 564 εἰκ. 531.

Κιρμπάτ-Ἀσιδά (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—339 σ. 7.

Κιρμπίτ-Κατίμπ, βασιλικὴ—205 $_3$.

Κιρμπίτ-Μεχαγιέτ (Ὑπεριορδανίας), 579 σ. 3.

Κιρμίτ-Τεζίν (Συρίας), βασιλικὴ—203, 204, 205 $_3$, 210 σ. 3, 212 σ. 3, 583 εἰκ. 542.

Κιρμπὶτ Χάς (Συρίας), βασιλικὴ—97 εἰκ. 55, 145 σ. 1, 146 σ. 1 καὶ εἰκ. 113, 203, 205 $_3$, 210 σ. 3, 402 σ. 4, 579 σ. 4.

Κιρμπὶτ Χασάν (Συρίας), βασιλικὴ—205 $_4$ 212 σ. 3.

Κλαζομεναί (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ τοῦ Γκιούλ-Μπαχτσέ, 93, 99, 137 σ. 4, 185, 187 εἰκ. 152, 210 σ. 6, 212.

Κλαυδιανοῦ βασιλικὴ ἐν Οὔμ-Ἰτζ-Τζιμάλ (Συρίας), 402 σ. 3.

Κλειώ (Λέσβου), βασιλικὴ—211 εἰκ. 168 $_5$ 212, 213, 518 εἰκ. 479 $_6$, 530 σ. 1.

Κλημάτιος, Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, 483.

Κλήμης (Ἅγ), βασιλικὴ Ἀγκύρας, 433 σ. 4, 460. Βασιλικὴ Ρώμης, 16, 18, 19 σ. 2, 57, 77 σ. 3, 88, 129 καὶ εἰκ. 83,

131 σ. 2, 132 εἰκ. 85, 154 καὶ σ. 3, 160 σ. 6, 262 σ. 4, 309 σ. 2, 312 σ. 3, 355 καὶ σ. 1, 367 καὶ σ. 1, 379 σ. 1, 424 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 537 εἰκ. 502, 538 καὶ σ. 6, βλ. καὶ Ἄγκυρα, Ρώμη.

Κοίμησις Θεοτόκου, βασιλικὴ Καλαμπάκας, 263 συνέχ. σ. 4 σελ. 262, 355 καὶ σ. 3, 477 σ. 3, 493 καὶ σ. 5, 544, συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 552 σ. 2, 555 σ. 1, 560 εἰκ. 526, 561 καὶ σ. 1. Ναὸς Μεγάρων, 329 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 287, βλ. καὶ Καλαμπάκα, Μέγαρα.

Κοκινάγια (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 205 $_4$, 212 σ. 4, 345 εἰκ. 304, 410 εἰκ. 369.

Κολοφῶν (Μ. Ἀσίας), 157 σ. 2. Βασιλικὴ—504 εἰκ. 464, 505 καὶ σ. 2, 558 καὶ σ. 2. Νότιος βασιλική, 555 σ. 1, 557, 558, 566.

Κομνηνοί, 337 σ. 4.

Κόρδουα (Ἱσπανίας), 444.

Κόρινθος, Βασιλικὴ Α, 162, 176 καὶ εἰκ. 135, 177, 178, 179 εἰκ. 140 $_3$, 217 σ. 1, 340, 401 καὶ σ. 12, 404 καὶ σ. 3, 449, 543 σ. 2, 572 σ. 4. Βασιλικὴ Β (Σκουτέλας), 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 501, 531. Λειψανοθήκη (εἰς βυζ. μουσ. Ἀθηνῶν), 467 εἰκ 430 καὶ σ. 5. 8. Μουσεῖον, 291 σ. 4. 7. Συναγωγή, 10 σ. 3. Τράπεζα ἀγαπῶν, 485 καὶ σ. 4.

Κορωπί, 150 σ. 1 (βυζ. ναὸς Μεταμορφώσεως).

Κοσμᾶς (Ἅγ.), Μοναχός, βλ. Συναξάριον.—καὶ Δαμιανός, βασιλικὴ Γερασων, 440 σ. 8.—, βασιλικὴ Ρώμης, 80, 258 συνέχ. σ. 8 σελ. 257, βλ. καὶ Γέρασα, Ρώμη.

Κουβαρᾶς, βλ. Καλύβια.

Κούριον (Κύπρου), κρήνη, 112, 118 καὶ σ. 2, 119 εἰκ. 68.

Κρήμνη (Μ. Ἀσίας), βασιλική, 64 καὶ εἰκ. 36.

Κρήτη, Γόρτυνα, βασιλικὴ Ἁγ. Τίτου, 237 καὶ σ. 8, 270 σ. 1, 272 εἰκ. 220 $_3$, 324 σ. 2, 377 καὶ εἰκ. 343 $_7$, 487 σ. 7, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 2. Λεβήν, βασιλικὴ—136 σ. 9, 203, 204, 205 $_3$, 237 καὶ σ. 9, 400 σ. 7. Πάνορμος, βασιλικὴ—49 καὶ σ. 3, 132, 162 σ. 2. 4, 175 εἰκ. 133 $_2$, 176, 177, 178, 179 εἰκ. 140 $_4$, 392, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_6$, 528 σ. 1, 531. Συΐα Σελίνου, βασιλικὴ—204, 205 $_4$, 277, 400 σ. 7, 449 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 600 [προσθ. εἰς 87 στ. 7].

Κριμαία, Χερσόνησος—467 σ. 10.

Κσάρ-ελ-Κέλβ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—196 σ. 2.

Κσάρ-ελ-Χαμάρ (Τυνισίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Κσὰρ Σμπεχί (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Κσὰρ Ταλά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—239 συνέχ. σ. 3 σελ. 238.

Κσεδσμπέ (Συρίας), βασιλικὴ—202, 203, 205 $_1$, 210 σ. 3, 402 σ. 3. 4.

Κτησιφῶν (Μεσοποταμίας), βασιλικὴ—443 σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Κυκλάδες, 87.

Κυπριανός (Ἅγ.), βασιλικὴ Καρχηδόνος, 155 σ. 3.—, βασιλικὴ Ρώμης, 541, σ. 2, βλ. καὶ Καρχηδών, Ρώμη.

Κύπρος, 509 σ. 1, 515 σ. 5, βλ. καὶ Κούριον, Λάπηθος, Σαλαμίς.

Κυρηναϊκὴ Πεντάπολις, βασιλικὴ Ἀπολλωνίας, 162 σ. 4, 167 σ. 2, 183, 184 εἰκ. 147, 186 εἰκ. 150, 215, 234 (προσθήκη), 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_7$, 531 καὶ σ. 7, 592 σ. 3, 602 [προσθ. εἰς 184].

Κυριακός, πρεσβύτερος καὶ κουράτωρ, 566 (ἐπιγρ.).

Κῦρος, ἐπίσκοπος Καρπάθου, 81 σ. 1.

Κυρρήστου (ἢ Κυρρηστοῦ), βλ. Ὡρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου.

Κφὲρ (Συρίας), βασιλικὴ—37 σ. 3, 146 σ. 1, 224, 399 σ. 4, 425 σ. 1, 431 εἰκ. 393 $_3$.

Κωνσταντία (Ἁγ.), ν. Ρώμης, 138 σ. 1.

Κωνσταντίνη (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—401 σ. 2.

Κωνσταντῖνος, 243 καὶ σ. 1 (ἐπιγρ. ἐπὶ πλίνθου).— ὁ Μέγας, 26 καὶ σ. 1, 27 καὶ σ. 2, 34, 36, 37 καὶ σ. 1, 56, 57, 60, 81 καὶ σ. 2, 90, 159 σ. 4, 166, 168

σ. 1, 187 καὶ σ. 5, 397, 440, 458, 488, 534.—δ IV, 82.

Κωνσταντινούπολις, 27, 82, 159. Ἁγίασμα Βλαχερνῶν, 327 σ. 3. Ἀκαταλήπτου Μονή, 417, 418 εἰκ. 378. Ἁγ. Ἀνάστασις, 386 σ. 2. Ἅγ. Ἀνδρέας ὁ ἐν Κρίσει, 216 σ. 4, 325 καὶ σ. 2. Ἅγ. Ἀπόστολοι, 27 σ. 6, 82 σ. 4, 84 σ. 7, 90, 158 σ. 1. 2, 164, 187, 245 σ. 8, 246 σ. 3, 247 σ. 2. 3, 386 σ. 2, 396 καὶ σ. 5, 397, 404. Ἁγ. Εἰρήνη, 27 σ. 6, 86 καὶ σ. 12, 148, 198, 242 καὶ σ. 4, 243, 266 σ. 8, 403 σ. 4, 406 εἰκ. 365 $_{6}$, 407, 411, 413 εἰκ. 372, 420, 491, 494, 495, Ἁγ. Εὐφημία, μαρτύριον, 276 σ. 1. Ἁγ. Θεοδοσία (Γκιούλ-Τζαμί), 327 σ. 3. Θεοδοσίου Ὀβελίσκος, 277 σ. 7, —κτήριον, 276 σ. 1. Ἅγ. Ἰωάννης Στουδίου, βασιλική, 86, 130, 131 εἰκ. 84, 138, 139 εἰκ. 100 $_{1}$, 148, 158 σ. 2, 160 σ. 5, 198 καὶ σ. 3, 203. 204, 205 $_{2}$, 207 εἰκ. 166 $_{16}$, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 235, 243, 245 σ. 4, 251 σ. 2, 259 σ. 3, 290, 291 εἰκ. 242 καὶ σ. 5, 313, 317 καὶ σ. 9, 339 σ. 3, 340, 346 σ. 2, 352, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325, 376, 383 εἰκ. 349, 392, 399, 403 σ. 4, 405 εἰκ. 364, 406 εἰκ. 365 $_{1-4}$, 408, 411, 429, 463 εἰκ. 425, 464, 568, 588 εἰκ. 546, 597. Κιονόκρανα, 295, 298, 301, 302, 305 εἰκ. 258, 306 σ. 2, 309 σ. 2. 4, 317 σ. 13, 325 σ. 4, 328, 329 σ. 1, 333, 336. Μάγγανα, κινστέρνα — 271 σ. 4 καὶ εἰκ. 219 $_{3. 4}$, 272 σ. 3, ναὸς — 138 σ. 2, 269 σ. 3, 270 σ. 1 καὶ εἰκ. 218 $_{8. 9}$, 271 εἰκ. 219 $_{3. 4}$, στοὰ — 272 σ. 3. Ναὸς Μαρίας Παναχράντου (Φεναρί-Ἰσά), 320 σ. 4. Ὑψὶς Μαρκιανοῦ, 285 εἰκ. 234, Ἅγ. Μᾶρκος (παρὰ τὸν Ταῦρον), 386 σ. 2. Ἅγ. Μιχαὴλ ἐν Ἀνάπλῳ, βασιλική, 106 σ. 4. Μουσεῖον, 266 σ. 7, 285 εἰκ. 235, 292 σ. 1, 301 καὶ σ. 1, 305 εἰκ. 258, 306 σ. 2, 317 σ. 13, 326 σ. 7, 329 σ. 1, 480 εἰκ. 440, 508 σ. 1, 549, 556. Ν. Μυρελαίου, 138 σ. 2. Ν. Ὁδηγητρίας (Γκιούλ Χανέ), 317 σ. 13. Παναγία Βλαχερνῶν, 602 [προσθ. εἰς σελ. 246]. Ἐνεπίγραφοι πλίνθοι, 242 σ. 1. Πουλχερίας κινστέρνα, 301 καὶ σ. 4, 306 σ. 2. Σεραγίου βασιλική, 543 σ. 1, —κῆπος, 329 σ. 1. Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος, βασιλική, 135, 271 σ. 4, 272 σ. 3, 320, 325, 326 καὶ σ. 7, 334, 335, 359 σ. 1, 362, 597 σ. 2. Ἁγ. Σοφία, βασιλική, 27 σ. 6, 83 καὶ σ. 3. 6. 7, 84 σ. 1, 86 καὶ σ. 13, 94 σ. 1, 98, 101 πίναξ Β, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 104 σ. 1, 106 σ. 8, 107 σ. 4, 109 καὶ καὶ σ. 6, 111 σ. 4, 112 καὶ σ. 5, 116 σ. 2. 3, 117 σ. 5, 118, 124 καὶ σ. 3, 125, 126 καὶ σ. 2, 127 εἰκ. 81, 128, 135, 158 σ. 1, 198, 234, 238 σ. 2, 240 καὶ σ. 6, 242 καὶ σ. 3, 245 σ. 2. 4, 247 σ. 2, 249 σ. 6, 250 καὶ σ. 3. 4, 252, 254 καὶ σ. 3, 256 καὶ σ. 1, 259, 263, 266 σ. 8, 268 καὶ σ. 1, 271 εἰκ. 219 $_{5}$, 272 σ. 2, 273 καὶ σ. 3. 274 σ. 1, 275 σ. 3, 277 καὶ σ. 2. 5, 278, 312 καὶ σ. 1. 6, 313, 320, 321 καὶ εἰκ. 278, 322 εἰκ. 279, 329, 330 καὶ εἰκ. 288, 331, 332 καὶ εἰκ. 290, 335, 338 σ. 1, 339 σ. 4, 346, 348 εἰκ. 309, 363 εἰκ. 327, 368 σ. 4, 416, 417 καὶ εἰκ. 377, 419 καὶ σ. 2, 420 καὶ συνέχ. σ. 7 σελ. 419, 433 σ. 5, 440, 447 καὶ σ. 4, 452, 470, 471, 476 καὶ εἰκ. 437 καὶ συνέχ. σ. 11 σελ. 475, 535, σ. 2, 536, 538 καὶ σ. 3. 4. 5, 540, 542, 543 σ. 3, 555 σ. 1, 558, 559 καὶ σ. 2, 562, 600 [προσθ. εἰς 83 στ. 4]. Σωτὴρ Παντεπόπτης, βυζ. ν. 138 σ. 2. 216 σ. 4. Βασιλικὴ ἐν Τὸπ Καποὺ Σαράϊ, 185 σ. 1. Τράπεζα προσφορῶν, 488 σ. 2-4. Χρυσῆ πύλη, 266 σ. 6, 279 σ. 3, 291 σ. 3, 293 σ. 1. Χώρας Μονή, 480 σ. 1. 481 εἰκ. 441 $_{4}$, 525 σ. 3.

Κωνστάντιος, 420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419.

Κώνστας, 396 σ. 1.

Κώρυκος, 133, 134 εἰκ. 92, 162, 178, 179 εἰκ. 140 $_{3}$, 260 εἰκ. 210, 377 εἰκ. 343 $_{4}$, 470, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473. Βασιλικὴ ἐκτὸς τῶν τειχῶν, 114 σ. 1, 130 καὶ σ. 3, 172 καὶ εἰκ. 127, 174, 419 εἰκ. 380, 421 καὶ σ. 2, 470, 583. Βασιλικὴ ἐντὸς τῶν τειχῶν, 176, 177 καὶ εἰκ. 137. Ἁγ. Θέκλα, 86 καὶ σ. 8, 204, 205 $_{5}$, 212, 221 σ. 6, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, παρεκκλ., 440 σ. 8, 443 σ. 3. Λουτρόν, 427 εἰκ. 390 $_{1}$, 429. Μητρόπολις, 137 σ. 4, 204, 205 $_{6}$, 208 σ. 6, 306 σ. 2, 377 σ. 1, 403 σ. 3, 440 σ. 9.

Κῶς, βασιλικὴ πόλεως—546 καὶ συνέχ. σ. 1 σελ. 545. Βασιλικὴ Ἁγ. Στεφάνου, 98, 101 πίναξ Β, 104, 129, 130 σ. 4, 131, 153, 276, βλ. καὶ Ἀντιμάχεια, Θέρμαι, Μαστιχάρη, Μεσαριά.

Λ, 1

Λάζαρος, 418, 488 καὶ σ. 4 (παράστασις ἐπὶ τραπεζῶν προθέσεως).

Λάϊ (Πηλίου), βασιλικὴ—205 5, 400 σ. 7.

Λακωνία, βλ. Ἀμυκλαῖον, Γεράκι, Χρύσαφα.

Λαμάσα, βασιλικὴ—433 σ. 7.

Lamasba (Νουμιδίας), βασιλικὴ—467 σ. 6, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Λαμπέση (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—135 σ. 2, 163 σ. 6, 205 5, 208 σ. 1 (παρεκκλ.), 400 σ. 5, 497, 498 εἰκ. 457, 535 σ. 1. Ρωμαϊκαὶ θέρμαι, 163 σ. 6.

Λαοδικεία, ἐπιγρ. Δ΄ αἰ., 26 σ. 2, 94 σ. 3, 111, 127 σ. 2, 157 σ. 2. Σύνοδος. 12 σ. 3. 4, 438 σ. 5.

Λάπηθος (Κύπρου), 487 σ. 7 (τράπεζα προσφορῶν).

Λάρδος [καὶ Πλημμύριον] (Ρόδου), βασιλικὴ—555 σ. 1.

Λάρισα (Θεσσαλίας), 483 καὶ σ. 1 (τράπεζα μαρτύρων Δ΄ αἰ. εἰς βυζ. μουσ. Ἀθηνῶν), 542 σ. 1 (βασιλικὴ Ἁγ. Ἀχιλλείου).

Λατερανόν, βαπτιστήριον, 138 σ. 1. Βασιλικὴ—, βλ. Ἅγ. Ἰωάννης Λατερανοῦ. Μουσεῖον, 311, 391 σ. 1, 420 σ. 3, 443 καὶ σ. 4, 506 σ. 1.

Λαύρας Μονή (Ἁγ. Ὄρους), 120, 306 σ. 2, 307 σ. 1, 310.

Λαυρέντιος (Ἅγ.) (Ρώμης), βασιλική, 57, 148 σ. 2, 160 σ. 6, 170, 380 σ. 3, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 474 σ. 1, 497, 502. —ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλική, 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196, 433 σ. 3. 4, 434 εἰκ. 397.

Λαυρεωτικὸς Ὄλυμπος, βασιλικὴ—135, 148 σ. 2, 339 σ. 3, 352, 401 σ. 2, 467 σ. 2, 473 σ. 2, 501, 509 σ. 6, 510 εἰκ. 471 1, 541 εἰκ. 504, 543 σ. 2, 555 σ. 1.

Λαφρία, βλ. Ἄρτεμις.

Λεβάδεια, παλαιοχρ. ἐπιγρ., 251 σ. 7.

Λεβήν (Κρήτης), βασιλικὴ—136 σ. 9, 203, 204, 205 3, 237 καὶ σ. 9, 400 σ. 7.

Λεόντιος, σιρηκάριος, 483 (ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος πλάξ).

Λέσβος, βασιλικὴ Ἁγ. Γρηγορίου, 485 καὶ σ. 7. Βλ. καὶ Ἄργαλα, Ἀφεντέλλη, Ἀχλαδερή, Ἐρεσός, Κλειώ, Πέραμα, Ὑψηλομέτωπον, Χαλινάδος.

Λευκὴ Μονή (παρὰ τὴν Ἀθριβιν=Σοχὰγκ Ἄνω Αἰγύπτου), βασιλική, 50, 52 εἰκ. 27, 156, 169 σ. 1, 202, 205 7, 213, 214, 215.

Λέων ὁ Ἀρμένιος, 540 σ. 3 (στέψις αὐτοκρ.).

Λεωνίδης (μάρτυς), 483 (ἐπιγρ. ἐπὶ τραπέζης μαρτύρων Λαρίσης).

Λῆμνος, βασιλικὴ—203, 204, 205 3.

Λίβανος, 32.

Λιβερίων, βασιλικὴ Ρώμης, βλ. Μεγάλη Παναγία (Santa Maria Maggiore).

Λιβία, 513 σ. 5 (ἔπαυλις—ἐν Prima Porta Ρώμης).

Λικίνιος, 26.

Loja (Ἱσπανίας), βασιλικὴ — 443, 444 εἰκ. 402.

Λοκρίς, βασιλικὴ Δαφνουσίων, 162 σ. 2. 4. 6, 172 εἰκ. 126, 174, 207 εἰκ 166 3, 266, 267 εἰκ. 213, 274 καὶ εἰκ. 222, 314 σ. 1, 317, 352, 392, 394 εἰκ. 359, 400 σ. 7, 439 σ. 2, 498 εἰκ. 457, 499 εἰκ. 458, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472, 526 εἰκ. 490, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1.

Λονδῖνον, 469 σ. 3 (πυξίς).

Λοῦβρον, Μουσεῖον — 276 σ. 4, 279 σ. 4, 488 σ. 1.

Λούγδουνον, βλ. Λυών.

Λουκᾶς (μάρτυς), 483 (ἐπιγρ. ἐπὶ τραπέζης μαρτύρων Λαρίσης).—Ὅσιος (Φωκίδος), 216 σ. 4, 245 σ. 5, 346 σ. 3.

Λουμπέν (Συρίας) βασιλικὴ—399 σ. 3, 425 σ. 1.

Λόφος (Νεμέας), βασιλικὴ—401 σ. 2, 571 σ. 2.

Λυδία (Μ. Ἀσίας), 248.

Λυκία, βλ. Μύρα Λυκίας.

Λυκόσουρα, 448 σ. 6 (τράπεζα ἀγαπῶν).

Λυσικράτειον (χορηγικὸν μνημεῖον ἐν Ἀθήναις), 281, 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281.

Λυών (N. Γαλλίας), 70 σ. 2, 312 σ. 4, 434 σ. 4.

M

Μάγγανα (Κ/πόλεως), κινστέρνα—271 σ. 4 καὶ εἰκ. 219 3. 4, 272 σ. 3, ναὸς—138 σ. 2, 269 σ. 3, 270 σ. 1 καὶ εἰκ. 218 8. 9, 271 εἰκ. 219 3. 4, στοὰ—272 σ. 3, βλ. καὶ Κωνσταντινούπολις.

Μαγναύρα, Κωνσταντίνειος, 599 [προσθ. εἰς 73].

Μαγνησία, 303 σ. 2 (Στοαὶ Ἀγορᾶς).

Μάγων προσκύνησις, 552 (παράστασις Ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσ/νίκης).

Madaba, βλ. Μήδαυα.

Maderna, 53.

Μαδηβᾶ, βλ. Μήδαυα.

Μαϊαφαρκίν, βλ. Μαρτυρόπολις.

Μᾶ-Ἴν (Ὑπεριορδανίας), βασιλικὴ—391 σ. 2, 543, 545 σ. 1, 549.

Μακάριος, ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, 26 σ. 1, 397.

Μακεδόνες, αὐτοκράτ., 337 σ. 4.

Μακεδονία, 86, 87 σ. 1. 2. Βλ. καὶ Ἀμφίπολις, Βοσκοχώρι, Δῖον, Ἔδεσσα, Θάσος, Θεσσαλονίκη, Στόβοι, Φίλιπποι.

Μακτάρ (Τυνισίας), βασιλικὴ—53 σ. 1, 70 καὶ σ. 2. 3, 71 καὶ εἰκ. 43, 72, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 215 σ. 8, 218. Εἰδωλολατρικὸν οἰκοδόμημα—78.

Μαλάγα (Ἱσπανίας), 443.

Μάμας, 243 (ἐπιγρ. πλίνθου).

Μαμβρῆ (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—27 καὶ σ. 5, 37 καὶ εἰκ. 15 καὶ σ. 3.

Μαναστηρινή (Σάλωνος), βασιλική, 134 καὶ εἰκ. 93, 136 σ. 9, 171 εἰκ. 125 4, 172, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, 392, 482 σ. 2, βλ. καὶ Σάλων.

Μαξιμιανός, ἐπίσκοπος, θρόνος—ἐν Ραβέννᾳ, 323, 503 εἰκ. 463, 504.

Μαξιμῖνος, ἐπίσκοπος Ραβέννας, 80.

Μὰρ Ἀζιζαήλ (ἐν Κέφρ Ζέ), ναὸς—232 σ. 1.

Μαρατά (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 5.

Μὰρ Γαβριήλ (εἰς Καριμίν), ναὸς—232 σ. 1.

Μαρία (μήτηρ Κυρίου), 8 σ. 4.—(Ἁγ.), delle grazie (Grado), 312 σ. 3.—τοῦ Κοσμιδίου (Sta Maria in Cosmedin), βασιλικὴ Ρώμης, 263 συνέχ. σ. 4 σελ. 262, 355 καὶ σ. 2, 538 καὶ σ. 7, βλ. καὶ Ρώμη.—(Sta) Maggiore (=Μεγάλη Παναγία), βασιλικὴ Ρώμης, 11 σ. 1, 86, 148, 160 σ. 6, 207 εἰκ 166, 359 καὶ εἰκ. 323, 360, 379 σ. 1. 3, 387 σ. 4, 397, 429 σ. 2, 441 σ. 9, 474 εἰκ. 435 καὶ συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474 καὶ σ. 6, 602 [προσθ. εἰς 246], βλ. καὶ Ρώμη.—Πανάχραντος (Φεναρί-Ἰσά), ναός, 320 καὶ σ. 4.

Μὰρ Ἰμπραΐμ (ἐν Μιδιὰτ Μεσοποταμίας), βασιλικὴ—232 σ. 1, 233 εἰκ. 188.

Μαρῖνος (μάρτυς), 20.

Μαρκιανός, ἁψὶς—285 εἰκ. 234, βλ. καὶ Κ/πολις.

Μᾶρκος (Ἅγ.), Βενετίας, 272, 277 σ. 8, 296 σ. 7, 300 καὶ σ. 3, 306 εἰκ. 260 καὶ σ. 1, 332, 333 καὶ εἰκ. 291, 335 εἰκ. 293, 336 καὶ εἰκ. 294, 478.—Κ/πόλεως, 386 σ. 2, βλ. καὶ Βενετία, Κωνσταντινούπολις.

Μὰρ Κυριακός (ἐν Ἀρνὰς τοῦ Τούρ-Ἀβδὶν Μεσοποταμίας), ναὸς—232 σ. 2, 233 εἰκ. 189.

Μαρμαρᾶ θάλασσα, 322 καὶ σ. 1 (παλάτιον).

Μαρούσινατς (Δαλματίας), Ἅγ. Ἀναστάσιος, βασιλική, 221 σ. 5. Βασιλικαὶ—213 σ. 3, 221 σ. 5, 223, 340 σ. 1, 436.

Μαρτιάλιος (μάρτυς ἐκ Κορδούης), 444.

Μαρτῖνος (Ἅγ.), βασιλικὴ Ραβέννας (ὁ ὕστερον Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος), 398 συνέχ. σ. 9 σελ. 397, 475 σ. 11.—ai Monti, βασιλικὴ Ρώμης, 17 καὶ εἰκ. 8, 77 σ. 3, βλ. καὶ Ραβέννα, Ρώμη.

Μάρτυρες 5, βασιλικὴ Σάλωνος, 340 σ. 1, 484 καὶ σ. 1.—Προφῆται καὶ Ἀπόστολοι, βασιλικὴ Γεράσων, 188 καὶ εἰκ. 153, 190 σ. 2, 191 καὶ σ. 1, 493, 509 σ. 8, 540 σ. 6, 545 σ. 1, βλ. καὶ Γέρασα, Σάλων.

Μαρτυρίου βασιλική (Ἱεροσολύμων), βλ. Ἀναστάσεως βασιλική.

Μαρτυρόπολις (Μαϊαφαρκίν), Μεσοποταμίας, βασιλικὴ—229 σ. 2.

Μάσιον ὄρος, βλ. Τούρ - ʾΑβδίν.

Μασσαλία, Μουσεῖον Borély, 451 εἰκ. 410 καὶ σ. 4. 6.

Μαστιχάρη (Κῶ), βασιλικὴ — 205 5, 276, 401, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 491/3, 527, 542 εἰκ. 506, 543 σ. 3, 555 σ. 1, 570 σ. 4. 5.

Ματιφοῦ (ʾΑλγερίας), βασιλικὴ—89, 135 σ. 2, 239, 339 σ. 5, 401 σ. 2, 586 σ. 2.

Μαυριτανία (Β. ʾΑφρικῆς), 340 σ. 8.

Μαῦρος(ʺΑγ.) (Παρεντίου), εὐκτήριος οἶκος—22 σ. 2, βλ. καὶ Παρέντιον.

Μεγακλῆς, πυξὶς—279 σ. 4.

Μεγάλη ʾΕκκλησία, 242 (ἐπιγρ. πλίνθ.), 378 σ. 2 (περὶ οἰκοδ. τῆς—).—ʾΕφέσου, 445 σ. 3, 450 καὶ σ. 1.

Μεγάλη Παναγία Ρώμης, βλ. Sta Maria Maggiore.

Μέγαρα, ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου, 329 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 287.

Μεγίστη (Δωδεκανήσου), 536 σ. 1.

Μεδινέτ - ʾΑμπού (Αἰγύπτου), βασιλικὴ—448 σ. 4.

Μεδιόλανον, βλ. Μιλᾶνον.

Μεδρεσές - ἐλ - Χαλαβιγιά (Χαλέπιον), 300 σ. 4.—Νταούτ - Πασσᾶ, 312 σ. 1.

Μεέζ (Συρίας), βασιλικὴ—92 καὶ σ. 4.

Μελένικον, 493 καὶ σ. 8 (ν. σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου).

Μελέτιος (ʺΑγ.) (Κιθαιρῶνος), 340 σ. 12.

Μεριαμλίκ, βλ. Κώρυκος.

Μερσίνα, 212.

Μεσαναγρός (Ρόδου), βασιλικὴ—276 καὶ εἰκ. 224 καὶ σ. 7, βλ. καὶ Ρόδος.

Μεσαριά (ʺΑνδρου), ν. Ταξιάρχου, 340 σ. 12.—(Κῶ), βασιλική, 544 εἰκ. 509, 546 καὶ συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 547, 548.

Μεσημβρία, βασιλικὴ—403 σ. 5 (παλ. μητρόπολις).

Μεσόγειος, 25, 63, 133, 380.

Μεσόκαμπος (Σάμου), βασιλικὴ—471, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 501 καὶ σ. 6, 602 [προσθ. εἰς 155 σ. 1].

Μεσοποταμία, 229/30, βλ. καὶ Βαγδάτη, Δούρα, Κτησιφῶν, Μιδιάτ, Ντέρ - ἐλ - ʺΑμρ, Σαλάχ, Σεργιούπολις, Τούρ - ʾΑβδίν.

Μέσσα (Λέσβου), βασιλικὴ 207 εἰκ. 166 15, 209 συνέχ. σ. 6 σ. 208.

Μεταμόρφωσις (Κορωπιοῦ), βυζ. ναός, 150 σ. 1.

Μήδαυα, βασιλικαὶ—86, 214 καὶ σ. 6, 271 σ. 2, 272 εἰκ. 220 4, 467 σ. 7.

Μῆλος, Στοὰ Διονυσιαστῶν, 67, 68 εἰκ. 40 3. Τράπεζα ἀγαπῶν, 487 σ. 6.

Μηνᾶς (ʺΑγ.), βασιλικὴ Αἰγύπτου, 162 σ. 3. 4, 177, 178 καὶ εἰκ. 139, 179 καὶ εἰκ. 140 5, 199, 221 σ. 7, 222 σ. 4, 266 σ. 2, 295 καὶ εἰκ. 248, 359 καὶ σ. 2, 403 σ. 2, 441 σ. 4, 470, 473 σ. 1, 524 καὶ σ. 1, 535 σ. 2.—Θεσσαλονίκης, 541 σ. 2, 545 σ. 1, 546, 547 καὶ εἰκ. 512, 548.

Μῆνιγξ (Τυνισίας), βασιλικὴ—208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 266 σ. 2, 268 εἰκ. 215 3, 269 σ. 1, 272 εἰκ. 220 2.

Μηνολόγιον Βατικανοῦ, 480 σ. 2 καὶ γ′, 481 εἰκ. 441 2. 3. 5, 525 σ. 4, 559 σ. 1, 561 εἰκ. 527 καὶ 528.

Μιδιάτ (Μεσοποταμίας), ν. Μὰρ ʾΙμπραΐμ, 232 σ. 1, 233 εἰκ. 188. Οὐμπίλ, 232, σ. 1.

Mididi (Τυνισίας), βασιλικὴ—88, 238 σ. 3, 263 σ. 2, 347 σ. 1, 390.

Μιθραῖον (Δούρας), 67 καὶ σ. 6, 68 εἰκ. 41 6.

Μικρὰ ʾΑσία, βλ. ʾΑσία Μικρά.

Μιλᾶνον, ʺΑγ. ʾΑμβρόσιος, βασιλική, 269 σ. 2, 272 εἰκ. 220 1, 415 εἰκ. 375, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418, 514 εἰκ. 475 2, 515 σ. 1. ʺΑγ. ʾΑπόστολοι, βασιλική, 56 καὶ εἰκ. 32, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133 4, 176, 178, 179 εἰκ. 140 3, 187 καὶ σ. 3, 192. ʺΑγ. Βικέντιος in Prato, 296 σ. 8. ʾΕλεφαντοστοῦν Trivulce, 418 καὶ εἰκ. 379. ʺΑγ. Ναζάριος (πρὸ ἡν ʺΑγ. ʾΑπόστολοι), βασιλική, 187 σ. 3.

Μίλητος, βασιλικὴ—98, 99, 100 πίναξ Α, 203, 205 3, 210 σ. 5, 211 εἰκ. 168 1, 212, 221 σ. 6, 403 σ. 3, 601 [προσθ. εἰς 128]. Διδυμαῖον, 269, 273, 281 εἰκ. 229, 283. Θέρμαι Καπετωλίου, 99 σ. 2.

Μιτζλέγια (Συρίας), βασιλικὴ—133 καὶ

εἰκ. 90, 145 σ. 1, 205 $_{6}$, 402 σ. 5, 408 εἰκ. 367, 411 εἰκ. 370, 578 σ. 1.

Μιτροβίτσα, 221 σ. 2 (ρωμ. κτίσματα).

Μιχαὴλ Ἄγγελος, 53.

Μιχαὴλ (Ἅγ.), ἐν Ἀνάπλῳ Κ/πόλεως, βασιλική, 106 σ. 4.—in Affricisco Ραβέννας, 326 καὶ εἰκ. 283.—Ἀρχάγγελος, 409 καὶ σ. 2 (προτομὴ ἐπὶ ὑπερθύρου), 566 (ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἄμβωνος).—Νικητής, 419 σ. 2 (ἐπιγρ. ἐπὶ πύλης).

Μοναστήριον, βασιλικὴ τοῦ Σουβοντόλ, 198 καὶ σ. 1.

Μονή, βλ. ὄνομα Μονῆς.

Μοντᾶνος, μάρτυς, 483 εἰκ. 442, 484 (τράπεζα ἀγαπῶν ἐν Χενσὶρ - ἐλ - Μπεγκέρ).

Μορσότ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—139 σ. 2, 205 $_{6}$, 263 σ. 1, 400 σ. 5, 470, 497, 498 εἰκ. 457, 585 καὶ σ. 5.

Μουαλλάκ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1 (Β. καὶ Δ. ναός), 204 (Δ. ν.), 205 $_{4}$ (Δ. ν.), 205 $_{5}$ (Β. καὶ Ν. ν.), 402 σ. 3.

Μουρὰτ ὁ 1ος, 332 σ. 6 (τζαμὶ ἐν Τσεκιργέ).—ὁ 3ος, 327 σ. 4 (μαυσωλεῖον εἰς Τουρμπές).

Μουσεῖον, Aix, 451 σ. 8, 452 εἰκ. 412. Ἀλεξανδρείας, 305 εἰκ. 259. Ἀσπιλιέθου, 310 εἰκ. 264. Bardo, 579 σ. 3. Βερολίνου, 121 καὶ σ. 6, 155 σ. 2, 325 σ. 4, 329 καὶ σ. 4, 333 σ. 6. Borély (Μασσαλίας), 451 εἰκ. 410 καὶ 411 καὶ σ. 4. 5. 8. Βυζαντινὸν Ἀθηνῶν, 302, 307 σ. 1, 451 σ. 2, 467 εἰκ. 430 καὶ σ. 5, 483, 486 εἰκ. 448, 487 σ. 1. 2. 6, 488 εἰκ. 450, 514 εἰκ. 475 $_{5}$, 516 εἰκ. 477, 520 σ. 3. Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 515. Ἡρακλείου Κρήτης, 487 σ. 7. Θερμῶν (Ρώμης), 311. Θηβῶν, 121 καὶ σ. 8, 515 σ. 4, 518 εἰκ. 480. Ἱεροσολύμων, 293 σ. 1, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306. Καΐρου, 312 σ. 2, 333 σ. 5, 336 σ. 6. Π. Κορίνθου, 291 σ. 4. 7. Κωνσταντινουπόλεως, 266 σ. 7, 285 εἰκ. 235, 292 σ. 1, 301 καὶ σ. 1, 305 εἰκ. 258, 306 σ. 2, 309 σ. 2, 317 σ. 13, 326 σ. 7, 329 σ. 1, 480 εἰκ. 440, 508 σ. 1, 549, 556. Λατερανοῦ, 311, 391 σ. 1, 420 σ. 3, 443 καὶ σ. 4, 506 σ. 1. Λούβρου, 276 σ. 4, 279 σ. 4, 488 σ. 1. Μυτιλήνης, 112, 119 καὶ εἰκ. 66, 120, 505 εἰκ. 466, 506. Ὀθωμανικόν, 276 σ. 1, 545 σ. 1. Πρεβέζης, 312 σ. 5, 337. Ραβέννας, 327 σ. 1, 522 εἰκ. 485. Ρόδου, 487 σ. 6. Σικυῶνος, 285 εἰκ. 236. Σμύρνης 297 σ. 4, 508 σ. 1. Τεγέας, 317 σ. 3, 485 καὶ σ. 5, 557 σ. 3. Φλωρεντίας, 529 σ. 1. Χίου, 323 σ. 1, 333 σ. 6. Βλ. καὶ Museo, Museum.

Μουσενέφ, βλ. Νέλη Συρίας.

Μουσμιέ (Συρίας), 108 σ. 2, 128 καὶ σ. 3 (εἰδωλ. ναός).

Μπακίρα (Συρίας), βασιλικὴ—205 $_{4}$, 210 σ. 3, 211 εἰκ. 168 $_{9}$, 212 σ. 3, 225 εἰκ. 181, 389, 402 σ. 1. 4, 431 εἰκ 393 $_{6}$, 581 σ. 1.

Μπαμούκα (Συρίας), βασιλικὴ—203, 204, 205 $_{3}$, 210 σ. 3, 212 σ. 3.

Μπαμπίσκα, βλ. Βαβίσκα.

Μπανακφούρ (Συρίας), 399 σ. 4.

Μπανκούζα, βλ. Βανκούζα.

Μπαουΐτ, βλ. Bawit.

Μπαουντέ, βλ. Bandeh.

Μπασμισλί (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 203, 205 $_{3}$, 210 σ. 3, 339 σ. 8, 431 εἰκ. 393 $_{1}$.

Μπασουφάν (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 1, 578 σ. 1.

Μπάτνα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—207 εἰκ. 166 $_{19}$, 210 σ. 1.

Μπατούτα, βλ. Batuta.

Μπεγιοὺκ - Μπουνάρ, 251 σ. 7 (παλαιοχρ. ἐπιγρ.).

Μπελεζμά, βασιλικὴ—466 σ. 5, 467 σ. 7.

Μπεναουί (Συρίας), ἐπισκοπικὸς θρόνος, 504 εἰκ. 465, 506 καὶ σ. 2, 507, 564 σ. 1.

Μπενάτ (Συρίας), βασιλικὴ—205 $_{4}$.

Μπενιάν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 $_{5}$, 208 σ. 1, 339 σ. 5, 400 σ. 5, 459 καὶ εἰκ. 421, 497, 498 καὶ εἰκ. 457, 509 σ. 6, 533 εἰκ. 499, 535 σ. 1.

Μπενίν (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1

Μπετίρ (Συρίας), βασιλικὴ—204, 205 $_{4}$, 210 σ. 3, 339 σ. 8, 402 σ. 1.

Μπετούρζα (Συρίας), βλ. Βετούρζα.

Μπέχιο, βλ. Βέχιο.

Μπιὰρ-ἐλ-Κερμπά ('Αλγερίας), βασιλικὴ —204, 205, 339 σ. 5, 400 σ. 5.

Μπιὰρ-Οὐλέντ-'Ατμανέ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—421.

Μπινίν, βασιλικὴ—204, 205 4.

Μπὶν-Μπὲν Ζιρέγκ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—422 σ. 2.

Μπὶν-Μπὶρ Κιλισέ (Μ. 'Ασίας), βασιλικὴ—208 σ. 5, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 368 σ. 4.

Μπόσρα, βλ. Βόσρα.

Μπουρντακλί (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 5.

Μπράδ (Συρίας), βασιλικὴ—134 καὶ εἰκ. 95, 388 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 352, 389 καὶ σ. 2, 399 σ. 5, 401 καὶ σ. 15, 402 σ. 4. 5. 7, 422 σ. 1, 424 εἰκ. 386 2, 425, 432, 449 σ. 1, 457, 497, 579 σ. 5, 589 εἰκ. 548.

Μπρέστ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—441 σ. 6.

Μσαμπάκ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 205 4, 389, 579 σ. 5.

Mulga, βασιλικὴ Κάστρου, 540.

Μύρα (Λυκίας), βασιλικὴ Ἁγ. Νικολάου, 359 καὶ σ. 3, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474, 505 καὶ σ. 4, 543 σ. 3, 555 σ. 1.

Μυρελαίου ν. (Κ/πόλεως), 138 σ. 2, βλ. καὶ Κωνσταντινούπολις.

Museo Chiaramonti, 279 σ. 4.

Museum Kaiser Friedrich, 467 σ. 5.

Μυστικὸς Δεῖπνος, 485 σ. 2 (παραστάσεις).

Μυστρᾶς, 87 σ. 17, 122 καὶ σ. 5, 525 σ. 3.

Μυτιλήνη, Μουσεῖον, 112. 119 καὶ εἰκ. 69, 120, 505 εἰκ. 466, 506.

Μωϋσῆς, ἐν Ντὰρ Κιττά, βλ. Ἅγ. Παῦλος καὶ Μωϋσῆς.

N

Ναβαῦ (Nebo), ὄρος (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—86 καὶ σ. 6, 104 καὶ σ. 2, 106, 134. 208 σ. 3, 216 σ. 2, 340 σ. 9, 401 καὶ σ. 6, 440 σ. 8, 493 καὶ σ. 2, 540 σ. 6, 544, 545 σ. 1, 549.

Ναζάριος (Ἅγ.), βασιλικὴ Μιλάνου (πρώην Ἅγ. Ἀπόστολοι), 187 σ. 3.

Narbonne, Ἅγ. Παῦλος, νεκρ. βασιλική, 70 σ. 2. Σύνοδος, 419 σ. 7.

Νάρκησος, ἐπίσκοπος, 566 (ἐπιγρ. ἐπὶ θωρακίου βασιλ. Κολοφῶνος).

Νέα, ἐκκλησία Κ/πόλεως Βασιλείου Α', 111 σ. 7, 277 σ. 4.

Νεάπολις, Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Μείζων, βασιλική, 223 σ. 1. Σεβηριανὴ βασιλική, 223 εἰκ. 178 καὶ σ. 1.

Nebi Junus (Φοινίκης), βασιλικὴ—155 σ. 1.

Nebo, βλ. Ναβαῦ.

Νειλῶαι Θῆβαι, βλ. Θῆβαι Αἰγυπτιακαί.

Νέλα (Μουσενέφ) Συρίας, εἰδωλ. ναός, 91 εἰκ. 52, 92 σ. 1, 94, 128 καὶ σ. 5.

Νεμέα, βασιλικὴ Λόφου, 401 σ. 2, 571 σ. 2. Ἀρχ. ναός, 264.

Νεοκαισάρεια (ἡ ἐν Πόντῳ), 96 σ. 1.

Νεσάκτιον (Δαλματίας), βασιλικαὶ—24 σ. 1. 3, 221 σ. 5.

Νέων, βαπτιστήριον—ος, 448 σ. 5.

Νηρεύς (Ἅγ.) καὶ Ἀχιλλεύς (Ἅγ.) (Ρώμης), βασιλική, 86, 88, 478, βλ. καὶ Ρώμη.

Νίκαια (Μ. 'Ασίας), παλαιὰ Ἁγ. Σοφία, βασιλική, 403 καὶ σ. 3. Σύνοδος Οἰκουμενική, 466 καὶ σ. 4.

Νικόλαος (Ἅγ.), βασιλικὴ Bari, 267 εἰκ. 214, 268 σ. 3.—βασιλικὴ Μύρων Λυκίας, 359 καὶ σ. 3, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474, 505 καὶ σ. 4, 543 σ. 3, 555 σ. 1.—Πάρου (προσηρτημένος εἰς Παναγίαν Καταπολιανήν), 442 σ. 5, 444 εἰκ. 401, 492 εἰκ. 452.

Νικομήδεια, 20, 27 καὶ σ. 7.

Νικόπολις, βασιλικὴ Α, 98, 99, 101 πίναξ Β, 103 σ. 2, 106 σ. 4. 6, 125, 129, 137 σ. 3. 4, 162 σ. 2. 4, 176 καὶ εἰκ. 134, 178, 179 εἰκ. 140 4, 207 εἰκ. 166 5, 220 εἰκ. 175, 221 σ. 3. 4, 223, 227 σ. 2, 235, 392, 401 σ. 2, 467 σ. 1, 495, 496 σ. 1. 4, 503, 524 καὶ εἰκ. 488, 531 καὶ σ. 3, 571, 572 καὶ σ. 4. Βασιλικὴ Β (Μητρόπολις), 98, 99, 101 πίναξ

Β, 111 σ. 8, 112, 138 καὶ εἰκ. 99, 139 καὶ εἰκ. 100 2, 152, 155 σ. 3, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133, 176, 177, 178, 179 εἰκ. 140 3, 206 σ. 4, 207 εἰκ. 166 6, 221 εἰκ. 176 καὶ σ. 4, 226, 227 εἰκ. 182, 260 εἰκ. 210, 277 καὶ εἰκ. 225, 392, 400 σ. 7, 442, 445 σ. 2, 446, 447 εἰκ. 405, 450 καὶ σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 5, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 καὶ σ. 1. 4, 497 καὶ σ. 2, 502, 531 καὶ σ. 4, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1, 572 καὶ σ. 3. Βασιλικὴ Γ, 87 καὶ σ. 6, 132 καὶ σ. 4, 133 εἰκ. 87, 142, 221 σ. 4, 261 σ. 3, 400 σ. 7, 422 σ. 4, 572 καὶ σ. 2. Κιονόκρανα, 282 εἰκ. 231, 283, 301 σ. 5, 303 σ. 4, 304 σ. 1, 305 εἰκ. 257, 312 καὶ εἰκ. 268 καὶ σ. 5, 336 εἰκ. 295.

Νίκων (Ἅγ.), (Σπάρτης), βασιλική, 148 σ. 2, 216 σ. 4, 493 καὶ σ. 6, 494, βλ. καὶ Σπάρτη.

Νιμρέ (Συρίας), βασιλική, 385 καὶ σ. 1, 402 σ. 2, 425 σ. 1.

Νιτρία, βασιλικὴ ἐν Φυλαῖς, 216 σ. 3. Βασιλικὴ ἐν Χάτρᾳ, 216 σ. 3.

Νόλα (Καμπανίας), βασιλικὴ Ἁγ. Φήλικος, 80, 92, 106 σ. 1, 109 καὶ σ. 5, 155 σ. 3, 216, 223/24 καὶ σ. 1, 397, 410, 419, 600 [προσθ. εἰς 85].

Νουβία, βλ. Γκουστούν, Ἰμπριχίμ.

Νουμεριανός, βασιλικὴ — ἐν Οὔμ-Ἰτζ-Τζιμάλ, 402 σ. 2, 425 σ. 1, 429 σ. 5, 579 εἰκ. 538.

Νουμιδία (Β. Ἀφρικῆς), 340 σ. 8. Βασιλικὴ Lamasba, 467 σ. 6, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Νουριγιέ (Συρίας), βασιλικὴ—146 σ. 1, 399 σ. 4.

Νταΐρ-Σολαΐβ (Συρίας), βλ. Dair Solaib.

Νταμὶτ-ἰλ-Ἀλυά (Συρίας), 399 σ. 4.

Ντάνα (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 202, 203, 204, 205 1, 300 σ. 4, 368 σ. 4, 401 σ. 1, 409 σ. 1.

Νταούτ-Πασσᾶ, 312 σ. 1.

Ντὰρ-ἐλ-Κούς (Τυνισίας), βασιλικὴ — 53 σ. 1, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 215 σ. 8, 217 εἰκ. 171, 218, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, 263 σ. 2, 347 σ. 1, 510 σ. 4.

Ντὰρ-ἐλ-Κσάρ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ — 211 εἰκ. 168 7.

Ντὰρ-Κιτά (Συρίας), Νότιος Ἐκκλησία, 135 σ. 1, 203, 204, 205 3, 212 σ. 3. Βασιλικὴ Ἁγ. Παύλου καὶ Μωϋσέως, 402 σ. 4, 457. Βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου, 134 καὶ εἰκ. 94, 203, 205 3, 210 σ. 3, 402 σ. 5, 422 σ. 1, 589 εἰκ. 547.

Ντερὲ Ἀγκσύ, βασιλικὴ — 377 καὶ εἰκ. 343 6 καὶ σ. 5.

Ντὲρ-ἐλ-Ἄμρ (Μεσοποταμίας), βασιλικὴ—443 σ. 2.

Ντὲρ-Ἰλ-Κάφ (Συρίας), βασιλικὴ—399 σ. 4.

Ντὲρ-Ἴτζ-Τζουβανί (Συρίας), βασιλικὴ— 399 σ. 1.

Ντερμές (Τυνισίας), βλ. Δερμές.

Ντὲρ Σαμπίλ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 205 5, 402 σ. 5.

Ντὲρ Σεμάν (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 5, 422 σ. 1.

Ντὲρ Σετά (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 205 5.

Ντὲρ-Τὲλ-Ἀδέ (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 3.

Ντεχές (Συρίας), βασιλικὴ — 203, 205 3, 402 σ. 2.

Ντζεμίλα (Ἀλγερίας), βλ. Δζεμίλα.

Νωρικόν, βασιλικαὶ—210 σ. 4, 470 (Teurnia, Juena, Duel).

Ξ

Ξενοδοχεῖον Παμμαχίου, βλ. Παμμάχιος.

Ξενοφῶντος Μονή (Ἁγ. Ὄρους), 306 σ. 2.

Ξεδσβέ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 333 σ. 3.

Ο

Ὀβελίσκος Θεοδοσίου, βλ. Θεοδόσιος.

Ὁδηγήτρια, ν. (Γκιοὺλ-Χανέ), 317 σ. 13, βλ. καὶ Κ/πολις.

Ὀθωμανικὸν Μουσεῖον, 276 σ. 1, 545 σ. 1.

Οἶκος τῆς Βίβλου (Κ/πόλεως), κινστέρνα, 322 σ. 3.

Ὀκτάγωνον (Θεσσαλονίκης), 541 σ. 2, 545 σ. 1, 546, 547, βλ. καὶ Ἅγ. Γεώργιος.

Ὀλυμπία, βασιλικὴ—144 καὶ σ. 3, 145 εἰκ. 112, 151, 251 σ. 7 (ἐπιγρ.), 257 καὶ σ. 7 (ἐπιγρ.), 264 καὶ σ. 6, 401 σ. 3, 510 σ. 2, 513 σ. 3, 516 εἰκ. 477 4, 525, 526 εἰκ. 491, 543 σ. 2, 555 σ. 1. Φιλίππειον, 281 εἰκ. 228, 282.

Ὀλυμπιεῖον (Ἀθηνῶν), 282 εἰκ. 230, 283, 477 σ. 10, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

Ὄλυμπος Λαυρεωτικός, βλ. Λαυρεωτικός.

Ὀμμαγιάδαι, τζαμίον—ὧν ἐν Δαμασκῷ, 297 σ. 5.

Ὁμόνοια, ν.—ς Ρώμης, 303 σ. 3, βλ. καὶ Ρώμη.

Ὀνωρᾶτος, δονατιστὴς ἐπίσκοπος, 460.

Ὀνώριος Α΄ (πάπας Ρώμης), 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196, 396 σ. 1, 419 σ. 5, 475 σ. 10.

Ὀράγγη, 128 καὶ σ. 7.

Ὀρθοδόξων βαπτιστήριον (Ραβέννας), 442 καὶ σ. 2, 446 σ. 8, βλ. καὶ Ραβέννα.

Orléansville (Ἀλγερίας), βασιλικὴ Ἁγ. Ρεπεράτου, 53 καὶ εἰκ. 28, 88, 135 σ. 2, 155 σ. 3, 224 σ. 3, 339 σ. 5, 459, 460.

Ὁρμίσδας (πάπας Ρώμης), 474 σ. 1.

Ὄρος Ἐλαιῶν, βλ. Ἐλαιῶν.—Ναβαῦ, βλ. Ναβαῦ.

Ὀστία, ὁδός, 55.

Otranto, βλ. Ὑδροῦς.

Otricoli, βασιλικὴ—64.

Οὐαλεριανός (Αὐτοκράτωρ), 13.

Οὐγγαρία, βασιλικὴ Kekut, 24 σ. 3, 210 σ. 4, 340 καὶ σ. 3.

Οὐγιούμ (Συρίας), βασιλικὴ—441 σ. 3.

Οὐέν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Οὐλπία, βασιλικὴ εἰδωλ. Ρώμης, 64, 65 εἰκ. 38, 197, 383 σ. 2, βλ. καὶ Ρώμη.

Οὖμ-ἐλ-Μπουαγέ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—411 σ. 5.

Οὖμ-ἐλ-Χαλακίλ (Συρίας), βασιλικὴ—401 σ. 1.

Οὖμ-ἴλ-Κουττέν (Συρίας), βασιλικὴ—433 εἰκ. 396.

Οὖμ-Ἴς-Σουράμπ (Συρίας) βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, 365, 384 σ. 1, 424 εἰκ. 387 1, 425.

Οὖμ-Ἴτζ-Τζιμάλ (Αὐρανίτιδος), 339 σ. 8, 389. Βασιλικὴ Ἰουλιανοῦ, 42, 43 εἰκ. 19. 20, 155 σ. 1, 233, 339 σ. 8, 425 σ. 1. Βασιλικὴ Κλαυδιανοῦ, 402 σ. 3. Βασιλικὴ Μασέχου, 578 σ. 2. Βασιλικὴ Νουμεριανοῦ, 402 σ. 2, 425 σ. 1, 429 σ. 5, 579 εἰκ. 538. Ἐκκλησία καθολική, 145 σ. 1. Ναὸς Α., 399 σ. 3. Ν.Α. 578 σ. 2, 579 εἰκ. 537. Ν.Δ., 402 σ. 3.

Οὖμ-ἴτ-Τουβενέ (Συρίας), βασιλικὴ—440 σ. 8, 448 σ. 4.

Οὐμπίλ, ἐν Μιδιάτ (Μεσοποταμίας), ναὸς ἐν—232 σ. 1.

Οὐππένα (Τυνισίας), βασιλικὴ — 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 224 σ. 3.

Οὐρσία, βασιλικὴ Ραβέννας, 206 σ. 6, 207 εἰκ. 166 13, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 459, 475 σ. 9, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475, 556 εἰκ. 521, 522, 566, 588 εἰκ. 545, βλ. καὶ Ραβέννα.

Π

Παγκράτιος (Ἅγ.), βασιλικὴ Ρώμης, 169, 339 σ. 9, 457 εἰκ. 420, 459, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475, βλ. καὶ Ρώμη.

Παλαιὰ Κόρινθος, βλ. Κόρινθος Π.

Παλαιολόγοι, Αὐτοκρ. 337 σ. 4.

Παλαιόπολις (Κερκύρας), βασιλικὴ—εως 148 σ. 2, 150 εἰκ. 116, 524 καὶ σ. 5.

Παλαιστίνη (Ὑπεριορδανία), 8 σ. 5, 21 σ. 2, 25 σ. 2, 27, 31 σ. 1, 32, 34 καὶ σ. 1, 35 καὶ σ. 2, 39 καὶ σ. 2, 86, 87 σ. 11, 89, 104 σ. 2, 106, 109 σ. 7, 131 καὶ σ. 3, 224, 368, 490, 512 σ. 9, βλ. καὶ Βηθλεέμ, Γενησαρέτ, Γέρασα, Ἐὶν Χανιγιά, Ἐλαιῶν ὄρος, Ἐμμαούς, Ἱερουσαλήμ, Καισάρεια, Κιρμπὰτ Ἀσιδά, Μαμβρῆ, Ναβαῦ ὄρος, Σαμάρεια, Σουματά, Τύρος, Φοινίκη, Χὰν-ἐλ-Ἀμάρ.

Παλατῖνος (λόφος), ρωμ. βασιλικὴ ἐν ἀνακτόρῳ, 64, 65 εἰκ. 37Α.

Palazzolo (παρὰ τὰς Συρακούσας), κατακόμβη, 434 σ. 2.

Palladio, ναοὶ—581 καὶ σ. 1.

Παλμύρα, 89, 92 σ. 1, 159, 266 εἰκ. 212, 283, 401 σ. 1, 581.

Παμμάχιος, βασιλικὴ ξενοδοχείου — ἐν Porto, 98, 99, 100 πίναξ Α, 130, 210 σ. 6, 213 καὶ σ. 2, 225, 572 σ. 5.

Παμφυλία, βλ. Πέργη.

Παναγία, 409 καὶ σ. 2 (προτομὴ εἰς ὑπέρθυρον βασιλ.).—Βλαχερνῶν (Κ/πόλεως), 602 [προσθ. εἰς 246].—Ἐφέσου, βασιλική, 86 καὶ σ. 9, 535 σ. 2.—Κάτω, βλ. Κάτω Παναγιά.—τοῦ Κοσμιδίου, 355 καὶ σ. 2, 538 καὶ σ. 7.—Μεγάλη, βλ. Sta Maria Maggiore.—Σέϊκ-Σλεμάν, βασιλική, 402 σ. 3, 422 σ. 1, 577 σ. 2, 578 σ. 2, 592 σ. 1.—τοῦ Trastevere (Ρώμης), βασιλική, 366, 367 εἰκ. 331.—Χαλκέων (Θεσσαλονίκης), 274 σ. 3, 337 σ. 3, 480 σ. 2, 573 σ. 3.—ἐν Χοζιβᾷ (θαύματα), 206 σ. 2.

Πανάγιος Τάφος, βασιλική, βλ. Ἀναστάσεως βασιλική.

Πανάχραντος Μαρία, ν. Κ/πόλεως, 216 σ. 4, 320 σ. 4, βλ. καὶ Κ/πολις.

Πάνθεον (Ρώμης), 396 σ. 1, 589.

Πάνορμος (Κρήτης), βασιλικὴ — 49 καὶ σ. 3, 132, 162 σ. 2. 4, 175 εἰκ. 133 $_2$, 176, 177, 178, 179 εἰκ. 140 $_4$, 392, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_6$, 528 σ. 1, 531 καὶ σ. 10.

Παντελεήμων (Ἅγ.), βασιλική, 550, βλ. καὶ Θεσσαλονίκη.

Παράδεισος, 85.

Παραμυθιά, βασιλικὴ—49 καὶ σ. 2, 162, σ. 2. 5, 172, 173 εἰκ. 128, 174 καὶ εἰκ. 132 καὶ σ. 1, 175, 221 σ. 4, 403 σ. 6, 541 εἰκ. 503, 543 σ. 1, 572.

Παρασκευή (Ἁγ.), βασιλική, 301 σ. 3, βλ. καὶ Χαλκίς.

Παρέντιον, βασιλικὴ (Μητρόπολις), 24 σ. 3, 80, 98, 99, 100 πίναξ Α, 103 εἰκ. 58, 105 καὶ εἰκ. 60, 107 σ. 1. 2, 108 εἰκ. 62, 109, 141, 197 εἰκ. 162, 204, 205 $_5$, 207 εἰκ. 166 $_{12}$, 208 σ. 6, 210 σ. 4, 246 σ. 4, 252, 253 εἰκ. 203 καὶ 204, 254 εἰκ. 205, 272, 296, 304 σ. 1, 310, 312 σ. 5, 326 σ. 6, 327 καὶ εἰκ. 285, 333 καὶ σ. 4, 353, 368, 370 καὶ εἰκ. 334, 379 σ. 1, 392, 420, 448 σ. 4, 454 καὶ εἰκ. 415, 470, 502 καὶ εἰκ. 462, 572 σ. 5, 573 σ. 1. Εὐκτήριος οἶκος Ἁγ. Μαύρου, 22 σ. 2.

Παρθενών, 52 σ. 1, 85 καὶ σ. 1, 120, 124 καὶ σ. 2, 157, 264 καὶ σ. 1, 275 σ. 2, 279 σ. 1, 302 καὶ σ. 3, 449 εἰκ. 408, 450 σ. 3.

Πάρος, Καταπολιανή, βασιλική, 87 καὶ σ. 9, 189 καὶ σ. 2, 190, 191, 269 σ. 3, 324 σ. 2, 325 καὶ σ. 3, 336, 345 εἰκ. 304, 377 εἰκ. 343 $_8$, 378 σ. 1, 381, 382 εἰκ. 348, 384 καὶ σ. 2, 464, 465 εἰκ. 428, 471, 473 σ. 2, 477 σ. 3, 478 εἰκ. 438, 479 καὶ εἰκ. 439, 491 καὶ εἰκ. 451, 497, 502, 505 εἰκ. 467, 532 εἰκ. 498, 533 σ. 2. Ἅγ. Νικόλαος, 442 σ. 5, 444 εἰκ. 401, 492 εἰκ. 452.

Πασχάλιος ὁ Α′ (πάπας Ρώμης), 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196.

Παυλῖνος (ἐπίσκοπος Τύρου), 26 σ. 2, 31, 80 καὶ σ. 2, 85.

Παῦλος (Ἅγ.), 9, 10 σ. 3, 49, 524 καὶ εἰκ. 488 (ὡς συμβολικὸς ἀμνός).—βασιλικὴ ἐν Narbonne (νεκρική), 70 σ. 2.—βασιλικὴ Ρώμης, 27, 55 καὶ εἰκ. 30, 86, 88, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 125, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 168 εἰκ. 124, 170, 171 εἰκ. 125 $_2$, 196, 197 εἰκ. 161, 204, 275 σ. 2, 355 σ. 4, 367, 379 σ. 1. 4, 392, 393 εἰκ. 358, 397, 400, 403, 429 σ. 2, 441 σ. 4.—καὶ Ἅγ. Ἰωάννης, βασιλικὴ Ρώμης, 18, 425 σ. 3, 429.—καὶ Μωϋσῆς, βασιλικὴ ἐν Ντὰρ Κιτά (Συρίας), 402 σ. 4, 457.—καὶ Πέτρος, βλ. Πέτρος καὶ Παῦλος Γεράσων, Narbonne, Ντὰρ Κιτά, Ρώμη.—Ἐπίσκοπος τῆς ἐν Ἀλγερίᾳ Κωνσταντίνης, 19.

Πελάγιος Β′ (πάπας Ρώμης), 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196.

Πελλήνη, 513 σ. 4.

Πεντάπολις (Κυρήνης), βασιλικὴ Ἀπολλωνίας, 162 σ. 4, 167 σ. 2, 183, 184 εἰκ. 147, 186 εἰκ. 150, 215, 234 [προσθήκη], 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472 $_7$, 531 592 σ. 3, 602 [προσθ. εἰς 184].

Πέραμα (Λέσβου), 518 εἰκ. 479 5.

Πέργαμος, βασιλικὴ — 98, 99, 100 πίναξ Α, 132, 205 4. Στοὰ Ἀττάλου, 382 σ. 2.

Πέργη (Παμφυλίας), βασιλικὴ Α, 49 καὶ εἰκ. 25, 99, 131 σ. 1, 148, 162 σ. 3. 4, 181, 182 εἰκ. 143 3, 183 εἰκ. 144, 210 σ. 8, 211 εἰκ. 168 4, 234 [προσθήκη]. Βασιλικὴ Β, 49, 234 [προσθήκη], 400 σ. 8.

Pesch (Ρηνανίας), 436 (πολιτικὴ βασιλική).

Πετρονίλλη (Ἁγ.), 55 (μαυσωλεῖον — εἰς βασιλικὴν Ἁγ. Πέτρου Ρώμης).

Πέτρος (Ἅγ.), 8 σ. 4. 5, 11 σ. 1, 94 σ. 1, 110 σ. 5, 524 καὶ εἰκ. 488 (ὡς συμβολικὸς ἀμνός).—παρὰ τὸ Auriol, 452 εἰκ. 412 (Ἁγ. Τράπεζα).—βασιλικὴ Ρώμης, 27, 50 σ. 2, 53 καὶ σ. 2, 54 καὶ εἰκ. 29, 55, 86, 88, 98, 99, 100 πίναξ Α, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 4, 107 σ. 1, 116 σ. 2, 117 καὶ εἰκ. 66 καὶ σ. 4, 125, 130, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 161 εἰκ. 123, 165, 170 καὶ σ. 5, 171 εἰκ. 125 1, 196, 379 σ. 1. 4, 387 σ. 4, 392, 396 σ. 1, 400, 403, 419 σ. 5, 424 σ. 1, 440 σ. 9, 457 σ. 1, 475 σ. 8. 11, 477 σ. 4, 534, 572 σ. 5, 594 σ. 2, 602/3 [προσθ. εἰς 246 καὶ 249 σ. 1]. — ἐν Δεσμοῖς (in Vincoli), βασιλικὴ Ρώμης, 167 σ. 4, 176, 177, 178 εἰκ. 138, 179 εἰκ. 140 4, 222 σ. 4, 264, 275 σ. 2, 279 σ. 1, 505.— καὶ Παῦλος, βασιλικὴ Γεράσων, 422 σ. 3, 440 σ. 8, 501, 509 σ. 9, 511 εἰκ. 472 10, 533, 549, 550 εἰκ. 515, βλ. καὶ Auriol, Γέρασα, Ρώμη.

Πήλιον (Θεσσαλίας), βασιλικὴ Θεοτόκου, 87 καὶ σ. 13, 142 εἰκ. 106, 143, 144, 203, 205 2, 400 σ. 7. Βασιλικὴ Λάϊ, 205 5, 400 σ. 7.

Πηνελόπη, 279 σ. 4 (Ἐπιτύμβιον τύπου —ς Βατικανοῦ).

Πιρδόπ (Βουλγαρίας), βασιλική, 87, 198.

Πισιδία, βλ. Δεσεμπέ.

Πλακιδία, βλ. Galla Placidia.

Πλημμύριον (Ρόδου), βασιλικὴ — 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 1, 566 σ. 1.

Πνεῦμα (Ἅγ.) (Spirito Santo), βασιλική, 296 σ. 5, 558, βλ. καὶ Ραβέννα.

Ποιμὴν Καλός, βλ. Καλὸς Ποιμήν.

Πόλα (Ἰστρίας), βασιλικὴ — 24 σ. 3, 210 σ. 4.—ναὸς Αὐγούστου, 312 σ. 3.

Πολλαπλασιασμὸς τῶν ἄρτων (Ἐπταπήγου), βασιλική, 38 καὶ εἰκ. 16 καὶ σ. 4, 39 καὶ σ. 1, 153, 162 σ. 3. 4, 166 σ. 3, 180, 182 καὶ εἰκ. 143, 183 εἰκ. 146, 440 σ. 9, 448 σ. 4, 510 σ. 1, 592 σ. 3, βλ. καὶ Γενησαρὲτ καὶ Et - Tabga.

Πομπηία, βασιλικὴ ρωμαϊκὴ — 52 σ. 1, 63 σ. 1, 64, 383 σ. 2.—Ν. Ἀπόλλωνος, 92 σ. 1. Casa del centenario, 513 σ. 5. Τάφοι, 206 σ. 2.

Pons St., 452 σ. 1 (τράπεζα).

Porta Maggiore (Ρώμης), βασιλικὴ Πυθαγορείων, 67, 68 εἰκ. 40, 339 σ. 9.

Porta Prima (Ρώμης), 513 σ. 5 (ἔπαυλις Λιβίας).

Porto, βασιλικὴ ἐν τῷ μεγάρῳ παρὰ τὴν Ostia, 64, 65 εἰκ. 37 Γ. Βασιλικὴ ξενοδοχείου Παμμαχίου, 98, 99, 100 πίναξ Α, 130, 210 σ. 6, 213 καὶ σ. 2, 225, 572 σ. 5. Ἐπιγραφαὶ Δ΄ αἰῶνος μ.Χ., 95 σ. 1.

Πορφύριος, ἐπίσκοπος Γάζης, 80 καὶ σ. 3, 82, Βίος—, βλ. Μᾶρκος ὁ Διάκονος.

Ποσειδών, ν.—ος ἐν Ποσειδωνίᾳ, 382 σ. 3.

Ποσειδωνία, ν. Ποσειδῶνος, 382 σ. 3.

Πουδεντιανή (Ἁγ.), βασιλική, 18 σ. 2, 86, 424 σ. 1, 575, βλ. καὶ Ρώμη.

Πουλχερία, αὐτοκράτειρα, 440, 452. Κινστέρνα — (Κ/πόλεως), 301 καὶ σ. 4, 306 σ. 2.

Πραξαίδη (Ἁγ.), (S[ta] Prassede), βασιλική, 86, 129 καὶ εἰκ. 82, 167 σ. 5, 429 σ. 2, βλ. καὶ Ρώμη.

Πρέβεζα, μουσεῖον, 312 σ. 5, 336 εἰκ. 295, 337. Τζαμί, 302, 304 σ. 1.

Πριήνη, 11 εἰκ. 4 β (οἰκία ἑλληνιστικοῦ τύπου), 17 σ. 1 («ἐκκλησία ἐπὶ οἰκίας»). Βασιλικὴ — 264 καὶ σ. 3, 275 σ. 2, 453, 455 εἰκ. 417, 520 σ. 3, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 604 [προσθ. εἰς 547 στ. 11].

Princeton, Πανεπιστήμιον, 42.

Προβατικὴ κολυμβήθρα (Ἱεροσολύμων), 268 καὶ 2, βλ. καὶ Ἱεροσόλυμα.

Πρόδρομος, 504 (παράστασις ἐπὶ θρόνου Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ).

Προκόννησος, 246 καὶ σ. 1. 3.

Προμηθεύς, 136.

Προποντίς, 245/6.

Προπυλαίων, βασιλικὴ Γεράσων, 109 καὶ σ. 7, 209 σ. 1, 470 εἰκ. 433, 471 καὶ σ. 1, 509 σ. 9, 533, βλ. καὶ Γέρασα.

Προῦσα. λουτρά, 325 σ. 1. Τζαμὶ Μουρὰτ 1ου ἐν Τσερκιγέ, 332 σ. 6.

Προφητῶν, βασιλικὴ (Γεράσων), βλ. Μαρτύρων.

Πυθαγόρειοι, βασιλικὴ—ων παρὰ τὴν Porta Maggiore τῆς Ρώμης, 67, 68 εἰκ. 40, 339 σ. 9.

Πύθιον (τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος), 67, 68 εἰκ. 41 (οἶκος μὴ χριστιανικῆς λατρείας).

Πύλη Ἀδριανοῦ (Ἀθηνῶν), 282 εἰκ. 230, 295 καὶ εἰκ. 247.—Χρυσῆ (Κ/πόλεως), βλ. Χρυσῆ Πύλη.

Πύργος Ἀνέμων, βλ. Ὡρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου.

P, R

Ραβέννα, 86, 237, 238 εἰκ. 192, 239, 264, 295, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 310 καὶ σ. 3, 340, 353. Ἁγ. Ἀγάθη, 327 σ. 1, 563 εἰκ. 530. Ἅγ. Ἀπολλινάριος ἐν Κλάσσει (in Classe) ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλική, 80, 82, 160 σ. 6, 204, 205 5, 207 εἰκ. 166 11, 208 σ. 6, 219, 243, 266 σ. 7, 268, 269 εἰκ. 216, 270 σ. 1, 271 σ. 4, 273 καὶ εἰκ. 221 καὶ σ. 2, 276 σ. 3, 296 σ. 5, 302 εἰκ. 254 καὶ σ. 1, 379 σ. 1, 424 εἰκ. 386 3 καὶ σ. 1. 2, 429 σ. 2. 4, 430, 433, 446 σ. 8, 448 σ. 5, 458, 469 σ. 1, 474 εἰκ. 436, 475 σ. 6, 477 σ. 9, 505, 524 σ. 3, 572 σ. 6, 573 σ. 2, 574 εἰκ. 535, 575 καὶ σ. 2, 576 σ. 2. Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος (πρώην Ἅγ. Μαρτῖνος), βασιλική, 160 σ. 6, 199 εἰκ. 164, 326, 327 εἰκ. 284 καὶ σ. 1, 369 καὶ σ. 1, 370 καὶ σ. 2, 379 σ. 1, 398 συνέχ. σ. 9 σελ. 397, 420 σ. 4, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 454 καὶ σ. 4, 555 σ. 1, 557, 558 καὶ εἰκ. 524, 559 εἰκ. 525, 600 [προσθ. εἰς σελ. 73]. Ἀρχιεπισκοπικὸν μέγαρον, 310 σ. 3. Βαπτιστήριον Ὀρθοδόξων, 442, 446 σ. 8, 452. Ἅγ. Βιτάλιος, 80, 82, 120, 121 εἰκ. 71, 138 σ. 1, 239 σ. 1, 246 σ. 4, 271 εἰκ. 219 6, 272 σ. 6, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 1, 327 σ. 1, 328 εἰκ. 286, 329 σ. 5. 6, 334 εἰκ. 292, 335, 336 καὶ σ. 3, 370 σ. 2, 442 καὶ σ. 3, 446 σ. 8, 448 σ. 5, 449 σ. 2, 468 εἰκ. 431, 469 σ. 1. Ἅγ. Ἐλευκάδιος (κιβώριον), 276 σ. 3, 477 σ. 9. Ἡρακλέους, βασιλική, 302 σ. 1. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής, 207 εἰκ. 166 9, 208 σ. 6, 209 εἰκ. 167, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 3, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 431, 449 σ. 2, 453 εἰκ. 414, 454, 573 εἰκ. 534, 576 σ. 1. 4. Μαξιμιανοῦ θρόνος, 323, 503 εἰκ. 463, 504. Ἅγ. Μαρτῖνος, 398 συνέχ. σ. 9 σελ. 397, 475 σ. 11. Μαυσωλεῖον Galla Placidia, 183, 186 σ. 3, 192, 193 εἰκ. 157 3, 239. Μητρόπολις, 155 σ. 3, 508 σ. 2, 523 εἰκ. 486. 487, 524 σ. 4, 539 σ. 2, 555 σ. 1, 556. Ἅγ. Μιχαὴλ in Affricisco, 326 καὶ εἰκ. 283. Μουσεῖον, 327 σ. 1, 522 εἰκ. 485. Οὐρσία βασιλική, 206 σ. 6, 207 εἰκ 166 13, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 459, 475 σ. 9, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475, 556 εἰκ. 521. 522, 566, 588 εἰκ. 545. Παλάτιον Θεοδωρίχου, 73, 75 εἰκ. 47, 600 [προσθ. εἰς 73] (ἀναπαράστασις). Ἅγ. Πνεῦμα (Spirito Santo), βασιλική, 296 σ. 5, 558. Σαρκοφάγοι, 395 εἰκ. 360. 361. Τιμίου Σταυροῦ βασιλική, 56 εἰκ. 33, 57, 187 καὶ σ. 4, 192, 193 εἰκ. 157 2. Ἅγ. Φραγκίσκος, 459.

Ραμέτ-ἐλ-Καλίλ, 37.

Rbea, βλ. Ρμπεά.

Ρεπαρᾶτος (Ἅγ), βασιλικὴ ἐν Orléansville, 53 καὶ εἰκ. 28, 88, 135 σ. 2, 155 σ. 3, 224 σ. 3, 339 σ. 5, 459, 460. —Ἐπίσκοπος, 80, 88.

Ρεφαδί (Συρίας), 271 εἰκ. 219 2, 273 καὶ σ. 5, 294, 364 εἰκ. 328.

Ρ'ζέλ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Ρηνανία, 436 (πολιτικὴ βασιλικὴ ἐν Pesch).

Ριὰζ-ἐλ-Κερμπά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—208 σ. 3.

Ρίχα, 469 σ. 4 (ἀργυρᾶ φιάλη).

Ρμπεά (Συρίας), βασιλικὴ—37 σ. 3, 146 σ. 1, 399 σ. 4.

Ρόδος, 276 σ. 6, 324 εἰκ. 282, 487 σ. 6,

515 σ. 5, 518 εἰκ. 479 3-4, 520 σ. 3. 8. 12, βλ. καὶ Ἀρνίθα, Ἰαλυσός, Λάρδος, Μεσαναγρός, Πλημμύριον, Φιλέρημος.

Romainmotier, ν. 186 σ. 3.

Ρουβέχα (Συρίας), βασιλικὴ Βίζζου, 93 εἰκ. 53, 128, 135 σ. 1, 143 συνέχ. σ. 2 σελ. 142, 146, 205 6, 348, 358 καὶ εἰκ. 322, 368 σ. 4, 387 εἰκ. 351, 389, 392, 402 σ. 5, 410, 411 σ. 4, 422 σ. 1, 425 σ. 1. 2, 431 εἰκ. 393 7, 578 σ. 1, 579 σ. 1. 5, 592.

Ρουμανία, βλ. Τρόπαιον.

Ρούσαφα (Rusapha), βλ. Σεργιούπολις.

Ρώμη, Ἁγ. Ἀγάθη, 424 σ. 1. Ἁγ. Ἀγνή, βασιλική, 86, 137 σ. 5, 148 σ. 2, 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196, 368, 380 εἰκ. 346 καὶ σ. 3, 382, 383, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 432, 440 σ. 9, 475 σ. 10. Αἰμιλία, ρωμ. βασιλική, 64. Ἅγ. Ἀλέξανδρος, βασιλικὴ παρὰ τὴν Via Nomentana, 453, 455 εἰκ. 416, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473. Ἁγ. Ἀναστασία, 18, 424 σ. 1. Ἅγ. Ἀνδρέας ὁ ἐν Κρίσει, 55, 475 σ. 11. Ἅγ. Ἀπόστολοι, βασιλική, 454. Ἀφροδίτης ν., 92 σ. 1. 396 σ. 1. Ἁγ. Βαλβῖνα, βασιλική, 155 σ. 1, 399 σ. 1, 424 σ. 1. Ἅγ. Γεώργιος in Velabro, 275 σ. 2. Διοκλητιανοῦ Θέρμαι, 163 σ. 6. 287 σ. 1. Ἁγ. Δομιτίλλας κατακόμβη, 478. Ἐκκλησίαι ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, 9, 16. Ἰανίκουλος (λόφος), 67 (ἱερὸν τῶν Συρίων θεῶν). Ἰουλία, βασιλική, 64, 198, 262 σ. 2, 383 σ. 2. Ἅγ. Ἱππόλυτος, βασιλική, 397. Ἅγ. Ἰωάννης Λατερανοῦ, βασιλική, 11 σ. 1, 27, 55 καὶ εἰκ. 31, 86, 88, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 166, 168 καὶ σ. 1, 170, 171 εἰκ. 125 3, 196, 367, 392, 400, 403, 404, 425 σ. 3, 429, 477, 478. Ἅγ. Ἰωάννης καὶ Παῦλος, 18. Ἁγ. Καικιλία, βασιλικὴ πέραν τοῦ Τιβέρεως, 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196. Ἁγ. Καλλίστου κατακόμβη, 217 σ. 1, 439 εἰκ. 399. Καρακάλλα Θέρμαι, 163 σ. 6. Ἅγ. Κλήμης, βασιλική, 16, 18, 19 σ. 2, 57, 77 σ. 3, 88, 129 καὶ εἰκ. 83, 131 σ. 2, 132 εἰκ. 85, 154, 160 σ. 6, 262 σ. 4, 309 σ. 2, 312 σ. 3, 355, 367, 379 σ. 1, 424 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 537 εἰκ. 502, 538. Ἅγ. Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, βασιλική, 80, 258 συνέχ. σ. 8 σελ. 257. Ἅγ. Κυπριανός, 541 σ. 2. Ἁγ. Κωνσταντίας ν., 138 σ. 1. Κωνσταντίνεια κτίσματα, 27, 39, 57, 131. Ἅγιος Λαυρέντιος, βασιλική, 57, 148 σ. 2, 160 σ. 6, 170, 380 σ. 3, 424 σ. 1, 429 σ. 2. 4, 474 σ. 1, 497, 502. Ἅγ. Λαυρέντιος ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλική, 197 συνέχ. σ. 3 σελ. 196, 433 σ. 3. 4, 434 εἰκ. 397. Ἁγ. Μαρία τοῦ Κοσμιδίου (S[ta] Maria in Cosmedin), βασιλική, 263 συνέχ. σ. 4 σελ. 262, 355, 538. S[ta] Maria Maggiore (Μεγάλη Παναγία), βασιλική, 11 σ. 1, 86, 148, 160 σ. 6, 207 εἰκ. 166, 359 καὶ εἰκ. 323, 360, 379 σ. 1. 3, 387 σ. 4, 397, 429, 441 σ. 9, 474 εἰκ. 437, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474, 602 [προσθ. εἰς 246]. Ἅγ. Μαρτῖνος (ai Monti), βασιλική, 17 καὶ εἰκ. 8, 77 σ. 3. Monte della Giustizia, 22. Ἅγ. Νηρεὺς καὶ Ἀχιλλεύς, βασιλική, 86, 88, 478. Ν. Ὁμονοίας, 303 σ. 3. Οὐλπία, εἰδωλ. βασιλική, 64, 65 εἰκ. 38, 197, 383 σ. 2. Ἅγ. Παγκράτιος, βασιλική, 169, 339 σ. 9, 457 εἰκ. 420, 459, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475. Παλατῖνος λόφος, βασιλικὴ ρωμ. ἐν ἀνακτόρῳ, 64, 65 εἰκ. 37A. Παναγία τοῦ Trastevere, βασιλική, 366, 367 εἰκ. 331. Πάνθεον, 396 σ. 1, 589. Ἅγ. Παῦλος, βασιλική, 27, 55 καὶ εἰκ. 30, 86, 88, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 125, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 168 εἰκ. 124, 170, 171 εἰκ. 125 2, 196, 197 εἰκ. 161, 204, 275 σ. 2, 355 σ. 4, 367, 379 σ. 1. 4, 392, 393 εἰκ. 358, 397, 400, 403, 429 σ. 2, 441 σ. 4. Ἅγ. Πέτρος, βασιλική, 27, 50 σ. 2, 53 καὶ σ. 2, 54 καὶ εἰκ. 29, 55, 86, 88, 98, 99, 100 πίναξ A, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 4, 107 σ. 1, 116 σ. 2, 117 καὶ εἰκ. 66 καὶ σ. 4, 125, 130, 131 σ. 2, 148, 155 σ. 3, 160 σ. 6, 161 εἰκ. 123, 165, 170 καὶ σ. 5, 171 εἰκ. 125 1, 196, 379 σ. 1. 4, 387 σ. 4, 392, 396 σ. 1, 400, 403, 419 σ. 5, 424 σ. 1, 440 σ. 9, 457 σ. 1, 475 σ. 8. 11, 477 σ. 4, 534, 572, 594 σ. 2, 602 [προσθ. εἰς 246 καὶ 249 σ. 1]. Ἅγ. Πέτρος ἐν Δεσμοῖς (in

Vincoli), βασιλική, 167 σ. 4, 176, 177, 178 εἰκ. 138, 179 εἰκ. 140 4, 222 σ. 4, 264, 275 σ. 2, 279 σ. 1, 505. Porta Maggiore, βλ. βασιλικὴ Πυθαγορείων. Porta Prima, 513 σ. 5 (ἔπαυλις Λιβίας). Ἁγ. Πουδεντιανή, βασιλική, 18 σ. 2, 86, 424 σ. 1, 575. Ἁγ. Πραξαίδη (Sta Prassede), βασιλική, 86, 129 καὶ εἰκ. 82, 167 σ. 5, 429 σ. 2. Πυθαγορείων βασιλική, 67, 68 εἰκ. 40, 339 σ. 9. Ἅγ. Σάβας, βασιλική, 86. Ἁγ. Σαβίνα, βασιλική, 18 σ. 2, 86, 275 σ. 2, 414 εἰκ. 374, 415, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418, 602 [προσθ. εἰς 246]. Ἅγ. Σεβαστιανός, βασιλική, 88. Ἅγ. Σταυρὸς τῆς Ἱερουσαλήμ (Sta Croce in Gerusalemme), βασιλική, 216. Ἅγ. Στέφανος ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλική, 88. Ἅγ. Στέφανος ὁ Μέγας (ὁ Στρογγύλος, περίκεντρος ναός), 167 σ. 5, 505/6. Ἅγ. Σύλβεστρος, 475 σ. 11 (κιβώριον). Ἁγ. Σωσάννα, 475 σ. 9 (κιβώριον). Ἅγ. Χρυσόγονος, βασιλική, 18 σ. 2, 88.

Ρωσικὴ Μονή (Ἱεροσολύμων), 606.

Σ S

Σαβαραθᾶ (Τριπολίτιδος), βασιλικὴ — 79 σ. 1, 86, 88, 134, 135 εἰκ. 97, 347 σ. 3, 441 σ. 6, 477 σ. 6. Εἰδωλολ. ν., 92 σ. 1.

Σάβας (Ἅγ.), βασιλικὴ Ρώμης, 86, βλ. καὶ Ρώμη.

Σαβίνα (Ἁγ.), βασιλικὴ Ρώμης, 18 σ. 2, 86, 275 σ. 2, 414 εἰκ. 374, 415, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418, 602 [προσθ. εἰς 246].

Σαγαλασσός (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ — 234 [προσθ. εἰς 172].

Σαγαρινός, βλ. Σαγγάριος.

Σαγγάριος, λίθος, 248 καὶ σ. 6.—ποταμός 248.

Σὰ Γκαρότγια (Ἱσπανίας), βασιλικὴ — 400 καὶ σ. 6.

Σακαρᾶ, 276 σ. 4.

Σάκκα (Συρίας), βασιλικὴ—58, 196 σ. 1, 208 σ. 4, 210 σ. 3, 230 εἰκ. 184, 401 σ. 1.

Σαλαμίς (Κύπρου), Ἅγ. Ἐπιφάνειος, βασιλική, 155 σ. 3, 157 εἰκ. 119, 303 σ. 2, 400, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 420. Συναγωγή, 10 σ. 3.

Σαλάχ (Μεσοποταμίας), ν. Ἁγ. Ἰακώβου, 232 σ. 1.

Σάλεμι (Σικελίας), βασιλικὴ—340 σ. 2.

Salerno, 123 καὶ εἰκ. 78 (ἀπεικόντισις κρήνης ἐπὶ χαλκῆς θύρας Μητροπόλεως—).

Σάλσα (Ἁγ.), βασιλικὴ Τιπάσης, 64, 70 σ. 2, 135 σ. 2, 154 σ. 1, 155 σ. 1. 4, 158 εἰκ. 120, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 239 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 238, 339 σ. 5, 399 σ. 1 (παρεκκλήσιον), 400 σ. 5, 411 σ. 5, 433 σ. 6, 434 σ. 3, βλ. καὶ Τίπασα.

Σάλων (Δαλματίας), Ἄμβων βασιλ., 540 καὶ σ. 10, 544, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 548 εἰκ. 513, 549 εἰκ. 514. Βασιλικὴ σταυρική, 188 καὶ εἰκ. 154, 190 σ. 2, 191 καὶ σ. 2, 192, 193 εἰκ. 157 1, 200 σ. 1, 203, 204, 205 6, 210 σ 4. Βασιλικὴ Δ΄ αἰῶνος ὑπὸ τὴν σταυρικήν, 403 σ. 5. Capljuc, βασιλική, 154 σ. 1. Ἐπισκοπικὴ Ἐκκλησία, 403 σ. 5. Κιονόκρανα, 286 εἰκ. 237, 310 εἰκ. 264. Μαναστηρινή, βασιλική, 134 καὶ εἰκ. 93, 136 σ. 9, 171 εἰκ. 125 4, 172, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, 392, 482 σ. 2. Μάρτυρες 5, βασιλική, 340 σ. 1, 484 καὶ σ. 1. Οἶκος εὐκτήριος, 22 καὶ εἰκ. 9. Παράθυρα βασιλ., 424, 425 εἰκ. 388, 434 σ. 2. Τράπεζα ἀγαπῶν, 440 σ. 9, 449 εἰκ. 406, 450 εἰκ. 409 4, 451 σ. 3, 486 εἰκ. 447.

Σαμάρεια (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209.

Σαμαρεῖτις, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14 (παράστασις ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ τῆς Δούρας).

Σαμέ (Συρίας), βασιλικὴ—602 [προσθ. εἰς 230 στ. 17].

Σαμοθράκη, 63 (Καβείριον).

Σάμος, Ἡραίου βασιλική, 203, 204, 205 3, 212 σ. 6, 213, 400 σ. 7, 436 καὶ σ. 9, 449 σ. 1. Μεσόκαμπος, βασιλικὴ—, 471, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 501 καὶ

σ. 6, 602 [προσθ. εἰς 155 σ. 1]. Τηγάνι, βασιλικὴ—400 σ. 7.

Σαμπά (Συρίας), βασιλικὴ—339 σ. 8, 345 εἰκ. 304.

Σαντορήνη, βλ. Θήρα.

Σαράπειον (Δήλου), 212 σ. 1.

Σάραπις, 212 σ. 1.

Σάρδεις, βασιλικὴ—448 σ. 3.

Σάταφις (Périgotville), βασιλικὴ—279 σ. 1.

Σβίβα (Τυνισίας) βασιλικὴ—208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 225 σ. 2, 263 σ. 2, 347 σ. 1.

Σεβαστιανός (Ἅγ.) βασιλικὴ Ρώμης, 88, βλ. καὶ Ρώμη.

Σεβηριανή, βασιλικὴ Νεαπόλεως, 223 εἰκ. 178 καὶ σ. 1, βλ. καὶ Νεάπολις.

Σεβῆροι, 71, 410.

Σεζερμές (Τυνισίας), βασιλικὴ—155 σ. 3, 202, 221 σ. 7, 586 σ. 2.

Σέϊκ Σλεμάν (Συρίας), ν. Παναγίας, βασιλική, 402 σ. 3, 422 σ. 1, 577 σ. 2, 578 σ. 2, 592 σ. 1.

Σέκρα (Συρίας), βασιλικὴ—441 σ. 3.

Σελεύκεια (Μ. Ἀσίας), βασιλικὴ—221 σ. 6, 264 καὶ σ. 4.

Σελευκῖδαι, 42, 591.

Σέλινον (Κρήτης), βλ. Συῖα.

Σενοὺτ Ἀββᾶς (Κόπτης Διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας), 215.

Σεράγιον (Κ/πόλεως), βασιλικὴ—543 σ. 1. Κῆπος—329 σ. 1.

Σερβία (Παλαιά), βασιλικὴ τοῦ Σουβοντόλ, παρὰ τὸ Μοναστήριον, 198 καὶ σ. 1, 340 σ. 4, 403 σ. 5. Τρόπαιον (Δοβρουτσᾶς), βασιλικὴ Α, 132 σ. 2, 144, 145 εἰκ. 111, 154 σ. 4, 162 σ. 3. 4, 181, 182 εἰκ. 143, 183 εἰκ. 144, 205 5, 222 σ. 4, 463, 464. Βασιλικὴ Β, 139 σ. 1. Τσαριτσὶν-Γκράδ, βασιλικὴ—132 σ. 2, 243 καὶ εἰκ. 197, 340 σ. 4, 463 καὶ σ. 1.

Σέργιος (Ἅγ.), βασιλικὴ Βαβίσκας, 45 εἰκ. 22 1, 97 εἰκ. 54, 135 σ. 1, 205 4, 210 σ. 3, 212 σ. 4, 402 σ. 4, 409 εἰκ. 368, 411.—βασιλικὴ Γάζης, 99 σ. 3, 102 εἰκ. 57, 107 σ. 3, 108 σ. 2, 127 σ. 3. 4, 128, 135 σ. 3, 245 σ. 1, 440 καὶ σ. 4, 447 καὶ σ. 3, 601 [προσθ. εἰς 106 σ. 6].—βασιλικὴ ἐν Ντὰρ Κιττά, 134 καὶ εἰκ. 94, 203, 205 3, 210 σ. 3, 402 σ. 5, 422 σ. 1, 589 εἰκ. 547.—βασιλικὴ Σεργιουπόλεως, 229 σ. 2, 358, 377 σ. 1 καὶ εἰκ. 343 2, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 καὶ εἰκ. 356, 425, 433, 540 σ. 11, 564, 565, 579 σ. 2, 580 σ. 1, 590.—καὶ Βάκχος (Κ/πόλεως), 135, 271 σ. 4, 272 σ. 3, 320, 325, 326 καὶ σ. 7, 334, 335, 359 σ. 1, 362, 597 σ. 2.—καὶ Βάκχος, βασιλικὴ ἐν Οὔμ-ις-Σουράμπ, 365, 384 σ. 1, 424 εἰκ. 387 1, 425. Σέργιος ὁ Ι (πάπας Ρώμης), 201 σ. 1, 475 σ. 8. 9.

Σεργιούπολις (Ρούσαφα), Μεσοποταμίας, 233, 297 καὶ σ. 2, 349. Ἅγ. Σέργιος, βασιλική, 229 σ. 2, 358, 377 σ. 1 καὶ εἰκ. 343 2, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 καὶ εἰκ. 356, 425, 433, 540 σ. 11, 564, 565, 579 σ. 2, 580 σ. 1, 590.

Σεριάνα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—279 σ. 1, 441 σ. 6, 448 καὶ σ. 7.

Σέρραι, βασιλικὴ—110 καὶ σ. 4, 493 καὶ σ. 4, 508 σ. 1, 535 σ. 2, 555 σ. 1.

Σερτζιβλέ (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 205 4, 431 εἰκ. 393 4, 581 σ. 1.

Σερτζιλλά (Συρίας), βασιλικὴ—37 σ. 3, 46 εἰκ. 23 3, 47, 135 σ. 1, 205 4, 330, 579 σ. 4.

Shugga, 445 σ. 3.

Σιάχ (Συρίας), 92 σ. 1 (ν. Βάαλ).

Σιγοῦς, βασιλικὴ—64.

Σίδη, 245 σ. 5 (ἐπιγρ.), 278 σ. 9 (ἐπιγρ), 317 καὶ σ. 12.

Σιδὶ Ἐμπαρέκ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 4, 400 σ. 5, 497, 585 σ. 6, 601 [προσθ. εἰς 129 στ. 5].

Σικελία, 217 σ. 1 (cella trichora), βλ. καὶ Κατάνη, Σάλεμι.

Σικυών, βασιλικὴ—58, 132, 133, εἰκ. 88, 140 καὶ σ. 2, 204, 205 6, 222 σ. 4, 227 σ. 3, 244 εἰκ. 198, 258 εἰκ. 208, 259 εἰκ. 209, 261 σ. 1, 285 εἰκ. 236, 305 εἰκ. 256, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 308 σ. 2, 315 εἰκ. 272, 317 καὶ σ. 2. 10, 352 καὶ σ. 3, 401 καὶ σ. 7 (παρεκκλ.), 440 σ. 8 (παρεκκλ.), 443 σ. 3 καὶ εἰκ. 400

(παρεκκλ.), 451 σ. 7, 452 εἰκ. 413, 496 σ. 1. 3, 499, 500 καὶ εἰκ. 459, 501 καὶ εἰκ. 460, 502, 503, 510 σ. 2, 513 σ. 3, 514 εἰκ. 475 $_6$, 520 σ. 9, 525 σ. 1, 527, 531 καὶ σ. 2, 566 σ. 1, 570 σ. 3 (παρεκκλ.), 603 [προσθ. εἰς 543 στ. 2], 604/5 [προσθ. εἰς 548 στ. 9] καὶ εἰκ. 549. Μουσεῖον—285 εἰκ. 236.

Σιμκάρ (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 4. 6, 425 σ. 1, 429 σ. 5.

Σίμων ὁ Ζηλωτής, 8 σ. 4.

Σινᾶ, Μονή, βασιλικὴ Ἁγ. Αἰκατερίνης, 205 $_7$, 414, 415, 416 καὶ εἰκ. 376, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 418.

Σιχέμ (Συρίας), ν. ὑπὲρ τὸ Φρέαρ τοῦ Ἰακώβ, 41 εἰκ. 18, 42, 187.

Σκοπή (Καππαδοκίας), βασιλικὴ—208 σ. 5.

Σκουτέλα (Π. Κορίνθου), βασιλικὴ— 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 531.

Σκριποῦ, 314 εἰκ. 270, 315 εἰκ. 271, 317 καὶ σ. 5, 325 σ. 1.

Σκυθία Ἐλάσσων, 306 σ. 2.

Σκυθόπολις (Bet-Shan), 520 σ. 7 (ἐπιγρ.).

Σκῦρος, 247. Ἐπισκοπή, 493 καὶ σ. 7 (ν. σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος).

Σμπίμπα, βλ. Σβίβα.

Σμύρνη, Ἐπιγρ. χριστ., 251 σ. 7. Μουσεῖον, 297 σ. 4, 508 σ. 1. Χειρόγραφον Εὐαγγ. Σχολῆς, 122 καὶ σ. 3, 123 εἰκ. 76.

Σολομῶν, ν.—εἰς Ἱεροσόλυμα, 10 σ. 3, 84.

Σὸν Περέτο (Ἱσπανίας), βασιλικὴ—400 καὶ σ. 6.

Σουβέδα (Συρίας), βασιλικὴ—138, 155 σ. 3, 379 σ. 7, 400 καὶ σ. 2, 401 σ. 1.

Σουβοντόλ (παρὰ τὸ Μοναστήριον), βασιλικὴ—198 καὶ σ. 1, 340 σ. 4, 403 σ. 5.

Σοὺκ-ἐλ-Κμίς (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—206 σ. 4.

Σουματά (Παλαιστίνης), βασιλικὴ—339 σ. 7.

Σουρκανυά (Συρίας), βασιλικὴ—399 σ. 5.

Σοῦσα, ἀνάκτορον—377 σ. 3.

Σοφία (Ἁγ.), Θεσσαλονίκης, 298 καὶ σ. 3, 299 καὶ εἰκ. 251 καὶ 252, 300, 325, 326 καὶ σ. 1, 545 σ. 1, 546, 547, 548. —Κιέβου, 480 καὶ σ. 1. 2 γ'.—βασιλικὴ Κωνσταντινουπόλεως, 27 σ. 6, 83 καὶ σ. 3. 6. 7, 84 σ. 1, 86 καὶ σ. 13, 94 σ. 1, 98, 101 πίναξ Β, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 104 σ. 1, 106 σ. 8, 107 σ. 4, 109 καὶ σ. 6, 111 σ. 4, 112 καὶ σ. 5, 116 σ. 2. 3, 117 σ. 5, 118, 124 καὶ σ. 3, 125, 126 καὶ σ. 2, 127 εἰκ. 81, 128, 135, 158 σ. 1, 198, 234, 238 σ. 2, 240 καὶ σ. 6, 242 καὶ σ. 3, 245 σ. 2. 4, 247 σ. 2, 249 σ. 6, 250 καὶ σ. 3. 4, 252, 254 καὶ σ. 3, 256 καὶ σ. 1, 259, 263, 264 καὶ σ. 3, 266 σ. 8, 268, 271 εἰκ. 219 $_5$, 272 σ. 2, 273, 274 σ. 1, 275 σ. 3, 277 καὶ σ. 2. 5, 278, 312 καὶ σ. 1. 6, 313, 320, 321 καὶ εἰκ. 278, 322 εἰκ. 279, 329, 330 καὶ εἰκ. 288, 331, 332 καὶ 290, 335, 338 σ. 1, 339 σ. 4, 346, 348 εἰκ. 309, 363 εἰκ. 327, 368 σ. 4, 416, 417 καὶ εἰκ. 377, 419 καὶ σ. 2, 420 καὶ συνέχ. σ. 7 σελ. 419, 433 σ. 5, 440, 447 καὶ σ. 4, 452, 470, 471, 476 καὶ εἰκ. 437 καὶ συνέχ. σ. 11 σελ. 475, 535 σ. 2, 536, 538 καὶ σ. 3. 4. 5, 540, 542, 543 σ. 3, 555 σ. 1, 558, 559 καὶ σ. 2, 562, 600 [προσθ. εἰς 83 στ. 4].—(παλαιά), βασιλικὴ Νικαίας, 403 καὶ σ. 3.

Σοχάγκ (Ἄθριβις), Ἄνω Αἰγύπτου, βασιλικὴ Ἐρυθρᾶς Μονῆς, 213 καὶ εἰκ. 169, 215. Βασιλικὴ Λευκῆς Μονῆς, 50, 52 εἰκ. 27, 156, 169 σ. 1, 202, 205 $_7$, 213, 214/15.

Spalato, βλ. Ἀσπάλαθος.

Σπάρτη, βασιλικὴ Ἁγ. Νίκωνος, 148 σ. 2, 216 σ. 4, 493 καὶ σ. 6, 494.

Σπέτσαι, Βρούστη, βασιλικὴ—203, 205 $_3$, 257 σ. 4, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403. Εὐαγγελίστρια, βασιλική, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403.

Spirito Santo, βλ. Πνεῦμα (Ἅγ.).

Split, βλ. Ἀσπάλαθος.

Σρίζ (Συρίας), βασιλικὴ—210 σ. 3, 399 σ. 5.

Σταυράκιος (Αὐτοκράτωρ), 540 σ. 3 (στέψις).

Σταυρός (Ἅγ.) τῆς Ἱερουσαλήμ (Sta Croce in Gerusalemme), βασιλικὴ ἐν Ρώμῃ, 216, βλ. καὶ Ρώμη.

Σταυρὸς Τίμιος, βασιλικὴ Ραβέννας, 56 εἰκ. 33, 57, 187 καὶ σ. 4, 192, 193 εἰκ. 157 $_2$, βλ. καὶ Ραβέννα.

Σταυροφόροι, 478 καὶ σ. 3.

Στέφανος (Ἅγ.), βασιλικὴ Γάζης, 58 σ. 4, 92, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 7, 107 σ. 4, 108 καὶ σ. 1, 126 καὶ σ. 1, 130 καὶ σ. 1, 135 σ. 3, 198 καὶ σ. 10, 240 σ. 3, 254 σ. 4, 383, 397 καὶ σ. 3, 398 καὶ σ. 1, 423 σ. 1, 569 σ. 2.—βασιλικὴ Γεράσων, 92. —βασιλικὴ Ἱεροσολύμων, 446, 451 σ. 1, 468 σ. 1, 469 καὶ εἰκ. 432, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 545 σ. 1.—βασιλικὴ Κῶ, 98, 101 πίναξ Β, 104, 129, 130 σ. 4, 131, 153, 276.—ἐκτὸς τῶν τειχῶν, βασιλικὴ Ρώμης, 88.—ὁ Μέγας (Στρογγύλος), περίκεντρος ναὸς Ρώμης, 167 σ. 5, 505/6. Βλ. καὶ Γάζα, Γέρασα, Ἱεροσόλυμα, Κῶς, Ρώμη.

Στιμάγκα 251 σ. 7 (παλαιοχρ. ἐπιγρ.).

Στόβοι (Μακεδονίας), βασιλικὴ—87 καὶ σ. 4, 137 σ. 2, 205 $_4$, 276 σ. 3, 308, 309, 319 εἰκ. 277, 320, 378 σ. 1, 400 σ. 7, 403 σ. 5, 422, 437, 442 σ. 5, 458 καὶ σ. 1, 460, 461 εἰκ. 423, 462 εἰκ. 424, 471, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 4, 496 σ. 2, 503, 524, 543 σ. 1, 555 σ. 1. Συναγωγὴ—94 σ. 3, 103.

Στουδίου βασιλική, βλ. Ἅγ. Ἰωάννης Στουδίου.

St Pons, βλ. Pons St.

Συΐα (Σελίνου Κρήτης), βασιλικὴ—204, 205 $_4$, 277, 400 σ. 7, 449 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 600 [προσθ. εἰς 87 στ. 7].

Σύλβεστρος (Ἅγ.), 475 σ. 11 (κιβώριον), βλ. καὶ Ρώμη. — Πάπας Ρώμης, 458, 534 σ. 3.

Συμεών (Ἅγ.) ὁ Στυλίτης, βασιλικὴ ἐν Καλὰτ-Σιμάν, 143 συνέχ. σ. 2 σελ. 142, 154 σ. 1, 189, 190 εἰκ. 156, 192, 194 καὶ εἰκ. 158, 222, 266, 268 εἰκ. 215 $_4$, 297 εἰκ. 250, 298, 346, 369, 388 εἰκ. 353 καὶ 354, 389 καὶ σ. 5, 422 σ. 1, 425, 430, 433 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 395, 571, 578 σ. 1, 580, 581 εἰκ. 540, 582 εἰκ. 541, 592, 593, 603.

Σύμμαχος, πάπας Ρώμης, 17, 117, 459. Βίος—, βλ. Liber Pontificalis Romanus.

Σύνναδα, 248.

Σύνοδος, Ἀγκύρας, 12 σ. 4. 5. Καρχηδόνος, 466 καὶ σ. 3. Λαοδικείας, 12 σ. 3. 4, 438 σ. 5. Ναρβόννης, 419 σ. 7. Νικαίας, 466 καὶ σ. 4.

Συρακοῦσαι, 434 σ. 2 (κατακόμβη τοῦ Palazzolo).

Συρία, 8, 9 σ. 1, 10, 14 σ. 1, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14. 19 σ. 1, 25 σ. 1, 27 σ. 11, 29 σ. 1, 32, 42, 45, 46, 47, 69 καὶ σ. 2, 79, 89, 90 εἰκ. 50 καὶ 51, 92 καὶ σ. 1. 2, 94, 97, 98, 110, 128, 130, 133, 135 καὶ σ. 1, 138, 139, 142 σ. 2, 144, 146, 151, 167 καὶ σ. 3, 196, 204, 224, 237, 238, 239 εἰκ. 193, 240, 244, 254, 262, 264, 300 καὶ σ. 4, 333 καὶ σ. 3, 367, 368, 369, 379, 380 σ. 2, 401 καὶ σ. 1. 426, 427, 429, 432, 441 σ. 3, 446 σ. 6, 471, 472 σ. 7, 490, 512 σ. 9, 592 σ. 1. 3, 593, βλ. καὶ Ἀντιόχεια, Ἄντς, Ἀπάμεια, Αὐρανῖτις, Baalbek, Βαβίσκα, Βαβούδα, Βανκούζα, Batuta, Baudeh, Βετούρζα, Βέχιο, Βόσρα, Bragoura, Dair Solaib, Δαμασκός, Δελλούζα, Δεχές, Ἐλ-Μπαρά, Ζεδέβ, Ζεραδέ, Ζερζίτα, Ζορά, Ἡλιούπολις, Ἰλ-Ἀντερίν, Ἰλ-Καρίς, Ἰλ-Μπαρά, Ἰλ-Ρουαγιέ, Ἰλ-Φιρτζέ, Ἰντ-Ντέρ, Ἰς-Σιναμέν, Ἰτ-Τουμπά, Καλὰτ—Καλοτάς, Καλὰτ Ρακρά, Καλὰτ Σιμάν, Κὰλβ-Λουζέ, Καλοτά, Καναβάτ, Κανασέρ, Καρὰβ-Χέμς, Κὰσρ-Ἰβλισύ, Κὰσρ-ἰλ-Μπενάτ, Κερατίν, Κὶρκ Μπιζέ, Κιρμπὶτ-Τεζίν, Κιρμπὶτ Χάς, Κιρμπὶτ Χασάν, Κοκανάγια, Κσεδσμπέ, Κφέρ, Λουμπέν, Μαρατά, Μεέζ, Μιτζλέγια, Μουσμιέ, Μπανακφούρ, Μπασμισλί, Μπεναυί, Μπενάτ, Μπενίν, Μπετίρ, Μπουρντακλί, Μπράδ, Μσαμπάκ, Νέλα, Νουριγιέ, Νταμὶτ-Ἰλ-Ἀλυά, Ντάνα, Ντὰρ-Κιτά, Ντεῖρ Σεμάν, Ντὲρ-Ἰλ-Κάφ, Ντὲρ-Ἴτζ-Τζουβανί, Ντὲρ Σαμπίλ, Ντὲρ Σεμάν, Ντὲρ Σετά, Ντὲρ-Τὲλ-Ἀδέ, Ντεχές, Ξεδσβέ, Οὐγιούμ, Οὔμ-Ἐλ-Χαλακίλ, Οὔμ-Ἰλ-Κουττέν, Οὔμ-ἰς-Σουράμπ, Οὔμ-ἴτζ-Τζιμάλ, Οὔμ-ἰτ-Τουβενέ, Ρεφαδί, Ρμπεά, Ρουβέχα, Σάκα, Σαμέ, Σαμπά, Σέϊκ Σλεμάν, Σέκρα, Σερτζιβλέ, Σερτζιλλά, Σιάχ, Σιμκάρ, Σιχέμ,

Σουβέδα, Σουρκανυά, Σρίζ, Τὲλ-'Αντέ, Τζεραδέ, Τζουβανιγέ, Τουρμανίν, Τρίπολις, Φὰν-ἓς-Σεμαλί, Φαφιρτίν, Φιντρέ, Χαλέπιον, Χαρὰβ Σέμς, Χάς, Χοὺσν Σολεϊμάν.

Σύριοι, 591 (ἀρχιτέκτονες).

Σωσάννα ('Αγ.), 475 σ. 9, βλ. καὶ Ρώμη.

Σωσίπατρος ("Αγ.), βλ. "Αγ. 'Ιάσων καὶ Σωσίπατρος Κερκύρας.

Σωτείρα Χριστιάνου, 138 σ. 2 (βυζ. ν.).

Σωτὴρ Παντεπόπτης (Παντοκράτωρ), βυζ. ν. Κ/πόλεως, 138 σ. 2, 216 σ. 4.

T t

Ταβάρκα (Τυνισίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Τακσέμπτ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Ταξιάρχης, ν. Μεσαριᾶς "Ανδρου, 340 σ. 12.

Ταῦρος (Κ/πόλεως), 386 σ. 2 (ν. 'Αγ. Μάρκου).

Τάφχα (Αὐρανίτιδος), βασιλικὴ—196 σ. 1, 207 εἰκ. 166 8, 208 σ. 4, 230 εἰκ. 183, 231 εἰκ. 186, 379 σ. 6, 385 καὶ εἰκ. 350, 401 σ. 1, 402.

Tebessa, βλ. Θεβέστη.

Τεγέα, ν. 'Αλέας 'Αθηνᾶς, 280 εἰκ. 227, 282, 513 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 474. Βασιλικὴ—155 σ. 1, 399 σ. 1, 427 εἰκ. 390 3, 513 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 474. Μουσεῖον—317 σ. 3, 485 καὶ σ. 5, 557 σ. 3.

Τὲλ-'Αντέ (Συρίας), βασιλικὴ—202, 203, 205 1.

Τεργέστη, βασιλικὴ—24 σ. 3, 210 σ. 4.

Teurnia (Νωρικοῦ), 445 σ. 3, 470.

Τζαμί, 'Αλύσσεως ('Ιεροσολύμων), 326, 332, 333 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 4. 'Αμροῦ (Καΐρου), 309 σ. 3. Γκιούλ—('Αγ. Θεοδοσία), 327 σ. 3. Γκιοὺλ-Χανέ (ν. 'Οδηγητρίας), 317 σ. 13. 'Ελ 'Αζάρ (Καΐρου), 312 σ. 2. Καζαντζιλάρ, βλ. Παναγία Χαλκέων, Καχριέ (Κ/πόλεως), 480 σ. 1. Μουρὰτ τοῦ 1ου ἐν Τσεκιργέ, 332 σ. 6. Πρεβέζης, 302, 304 σ. 1. Τζουμανίν ('Ατταλείας), 405 καὶ σ. 2, 515 σ. 5.

Τζεμίλα ('Αλγερίας), βασιλικὴ—135 σ. 2.

Τζεναβὰρ Τεπέ (Βουλγαρίας), βασιλικὴ—544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1.

Τζεραδέ (Συρίας), βασιλικὴ—133, 134 εἰκ. 91, 145 σ. 1, 578 σ. 2.

Τζουβανιγέ (Συρίας), βασιλικὴ — 204, 205 5, 339 σ. 8, 402 σ. 4.

Τζουμανὶν-τζαμί ('Ατταλείας), 405 καὶ σ. 2, 515 σ. 5.

Τιγκζίρτ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—149, 196 σ. 2, 205 6, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 1. 3, 262 σ. 4, 263 σ. 2, 339 σ. 5, 347 σ. 2, 400 σ. 5, 401 σ. 2, 497, 498 εἰκ. 457, 535 σ. 1, 586 σ. 2.

Τιμγκάδ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—135 σ. 2, 202, 203, 205 1. 2. 7, 207 εἰκ. 166 7, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 3, 212 σ. 6, 221 σ. 7, 225 σ. 2, 263 σ. 2, 347 σ. 2, 400 σ. 5, 401 σ. 2, 441 σ. 6, 497, 498 εἰκ. 457, 510 σ. 4, 532 σ. 1, 586 σ. 2.

Τιμεντούτ ('Αλγερίας), βασιλικὴ—134, 135 εἰκ. 96, 205 7, 208 σ. 3, 400 σ. 5.

Timgad, βλ. Τιμγκάδ.

Τίμιος Σταυρός, βλ. Σταυρός.

Τίπασα ('Αλγερίας), βασιλικὴ 'Αγ. Σάλσης, 64, 70 σ. 2, 135 σ. 2, 154 σ. 1, 155 σ. 1. 4, 158 εἰκ. 120, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 239 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 238, 339 σ. 5, 399 σ. 1 (παρεκκλ.), 400 σ. 5, 411 σ. 5, 433 σ. 6, 434 σ. 3.

Τῖτος, τόξον—ἐν Ρώμῃ, 287 εἰκ. 238 καὶ σ. 1.— "Αγ. (Γόρτυνος Κρήτης), βασιλική, 237 καὶ σ. 8, 270 σ. 1, 272 εἰκ. 220 3, 324 σ. 2, 377 καὶ εἰκ. 343 7 καὶ σ. 4, 487 σ. 7, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 2, βλ. καὶ Γόρτυνα.

Tivoli, βασιλικὴ ἐπαύλεως 'Αδριανοῦ, 64, 65 εἰκ. 37 Β.

Τὸπ Καποὺ Σαράϊ (Κ/πόλεως), βασιλικὴ ἐν—185 σ. 1.

Τόποι "Αγιοι, 159 σ. 4.

Torcello, 121, 295. Μητρόπολις, 271 εἰκ. 219 1, 273, 296 καὶ σ. 6, 493 καὶ σ. 9, 508 σ. 1, 509 καὶ σ. 3, 533 σ. 2.

Τούμπα (Θεσσαλονίκης), βασιλικὴ—135, 148 σ. 2, 210 σ. 7, 224, 401, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 467 σ. 1, 531 καὶ σ. 9, 601 [προσθ. εἰς 153 στ. 24].

Τοὺρ-'Αβδίν (Μεσοποταμίας), 229 σ. 3,

231 σ. 1, 297 καὶ σ. 3, βλ. καὶ Ἀρνάς.

Τουρμανίν (Συρίας), βασιλικὴ—139, 141 εἰκ. 104, 146, 147 εἰκ. 114, 204, 205 5, 207 εἰκ. 166 20, 212 καὶ σ. 4, 222, 225 εἰκ. 180, 333 σ. 3, 357, 389 καὶ σ. 4, 391 εἰκ. 357, 392, 402 σ. 5, 425 καὶ σ. 2, 431 εἰκ. 393 8, 432, 577, 579 σ. 1, 581, 592.

Τουρμπές, 327 σ. 4 (Μαυσωλεῖον Μουρὰτ 3ου).

Τοψιλάρ (Κ/πόλεως), 333.

Τράλλεις, 508 (ἐπισκοπικὸς θρόνος), 556 (ἄμβων).

Trastevere, Παναγία, βλ. Παναγία.

Τρέβηροι (Trier), βασιλικὴ τοῦ ἀνακτόρου, 64. Ἐλεφαντοστοῦν, 391 σ. 1, 396 εἰκ. 362, 467 σ. 5. Θέρμαι, 163 σ. 6, 221 καὶ σ. 1.

Trebius Justus, 243 σ. 5.

Τριάς (Ἁγ.), Ἄστρους Κυνουρίας, 340 σ. 12. Ἰλ Ἀντερίν, 402 σ. 3.

Trier, βλ. Τρέβηροι.

Τρίπολις (Συρίας), 11 σ. 1.

Τριπολῖτις, βλ. Ἀσαβαά, Σαβαραθᾶ.

Trivulce, 418 εἰκ. 379 (ἐλεφαντοστοῦν).

Τροιζήν, 566 (ἐπιγρ.).

Τρόπαιον (Δοβρουτσᾶς), βασιλικὴ Α, 132 σ. 2, 144, 145 εἰκ. 111, 154 σ. 4, 162 σ. 3. 4, 181, 182 εἰκ. 143, 183 εἰκ. 144, 205 5, 222 σ. 4, 463, 464. Βασιλικὴ Β, 139 σ. 1.

Τρόφιμος, 243 (ἐπιγρ. πλίνθου).

Τρωάς, 9, 18 (ἐκκλ. 3ου αἰῶνος).

Τσάγεζι (Θεσσαλίας), Καθολικὸν Μονῆς—336 (κιονόκρανον).

Τσακάλωφ, ὁδός (Ἀθηνῶν), βασιλικὴ — 266.

Τσαριτσὶν - Γκράδ (Π. Σερβίας), βασιλικὴ—132 σ. 2, 243 καὶ εἰκ. 197, 340 σ. 4, 463 καὶ σ. 1.

Τσεκιργέ, 332 σ. 6 (Τζαμὶ Μουρὰτ 1ου).

Τσομπὰν - Ντερέ (Βουλγαρίας), 467 σ. 5.

Τυνισία, 206 σ. 5, 237 καὶ σ. 7, 348 καὶ σ. 1, 354 εἰκ. 318, 356, 386 σ. 1, βλ. καὶ Ἀμαιντάρα, Δαμοὺς ἐλ Καριτά, Δερμές, Δουϊσμές, Θάλα, Καρχηδών, Κασσερίν, Κέφ, Κσὰρ - ἐλ - Χαμάρ, Μακτάρ, Μῆνιγξ, Mididi, Ντὰρ - ἐλ - Κούς, Οὐππένα, Σβίβα, Σεζερμές, Ταβάρκα, Φεριάνα, Χαϊδρά, Χενσὶρ Γκουσά, Χενσὶρ Μπουρμεδές.

Τύρος (Φοινίκης), βασιλικὴ—26 σ. 2, 27, 30, 31 καὶ εἰκ. 11 καὶ σ. 1, 32, 34, 41, 50, 80, 85, 91, 99 καὶ σ. 3, 109 καὶ σ. 4, 127 σ. 2, 148 σ. 1, 339 σ. 7, 379 σ. 5, 387 καὶ σ. 1, 418 καὶ σ. 3, 433 καὶ σ. 2, 437 καὶ σ. 4, 440 καὶ σ. 7, 489 καὶ σ. 4, 601 [προσθ. εἰς 107 σ. 4].

Τύχαιον, βλ. Ἰς Σαναμέν.

V

Vaticanus, βλ. Βατικανόν.

Velabro, Ἁγ. Γεώργιος, 275 σ. 2.

Verona, 186 σ. 3 (ν. Sta Tosca e Teuteria).

Via Nomentana (Ρώμης), 453.

Y

Ὑδροῦς, 277, 311 εἰκ. 265, 312 σ. 3.

Ὑπαπαντή (παράστασις—), 525.

Ὑπάτιος (Ἁγ.), Βίος—, βλ. Καλλίνικος.

Ὑπεριορδανία, βλ. Γέρασα, Κιρμπὶτ-Μεχαγιέτ, Μᾶ-Ἴν, Μήδαυα.

Ὑψηλομέτωπον (Λέσβου), βασιλικὴ—132, 136 σ. 9, 142, 144 καὶ εἰκ. 109, 145 εἰκ. 110, 198, 205 4, 210 σ. 7. 8, 211 εἰκ. 168 3, 212, 224, 265 σ. 2. 4 καὶ εἰκ. 211, 269 σ. 4, 270 εἰκ. 218, 272 σ. 3, 323 εἰκ. 281, 324 σ. 1, 353, 354, 379 εἰκ. 345, 381 σ. 2. 3, 383, 401 σ. 2, 404 καὶ συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 436, 444, 512 σ. 9, 515 σ. 2, 518 εἰκ. 480, 519 εἰκ. 481 1, 520 σ. 5. 8.

Φ

Φὰν - ἔς - Σεμαλί (Συρίας), βασιλικὴ—411 σ. 6.

Φανά (Χίου) βασιλικὴ—203, 205 2, 401 σ. 2.

Φαῦστος (μάρτυς ἐκ Κορδούης), 444.

Φαφιρτίν (Συρίας), βασιλικὴ—45 εἰκ. 22 2, 205 5.

Φειδίας, βασιλικὴ ἐπὶ ἐργαστηρίου — ἐν Ὀλυμπίᾳ, 144 καὶ σ. 3, 145 εἰκ. 112, 151, 251 σ. 7, 257 καὶ σ. 7, 264 καὶ σ. 6, 401 σ. 3, 510 σ. 2, 513 σ. 3, 516 εἰκ. 477 4, 525, 526 εἰκ. 491, 543 σ. 2, 555 σ. 1, βλ. καὶ Ὀλυμπία.

Φεριάνα (Τυνισίας), βασιλικὴ—79 σ. 1, 86 σ. 4, 88, 135 σ. 2, 155 σ. 3, 202, 205 6, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 3, 211 εἰκ. 168 2, 263 σ. 1, 441 σ. 6, 509 σ. 8, 510 σ. 4, 584 σ. 2, 603 [προσθ. εἰς 509 στ. 3].

Φῆλιξ (Ἅγ.), βασιλικὴ Ἁγ. Φ. εἰς Νόλαν Καμπανίας, 80, 92, 106 σ. 1, 109 καὶ σ. 5, 155 σ. 3, 216, 223/24 καὶ σ. 1, 397, 410, 419, 600 [προσθ. εἰς 85], βλ. καὶ Νόλα. Φῆλιξ, ἐπίσκοπος Ρώμης, 80.

Φθιώτιδες Θῆβαι, βλ. Θῆβαι.

Φιγάλεια, 281 σ. 1.

Φιλέρημος (Ρόδου), 333 σ. 6.

Φιλίππειον (Ὀλυμπίας), 281 εἰκ. 228, 282.

Φίλιπποι (Μακεδονίας), βασιλικὴ Α, 87 καὶ σ. 2. 10, 98, 99, 100 πίναξ Α, 104, 109, 110, 112, 115 καὶ εἰκ. 65 καὶ σ. 1, 125 εἰκ. 79, 126 καὶ σ. 3, 132 καὶ σ. 1, 140 καὶ σ. 1, 147, 148 σ. 2, 162 σ. 3. 4, 166 σ. 2, 181, 182 εἰκ. 143, 183 εἰκ. 145, 198 καὶ σ. 4, 200 σ. 1, 260 εἰκ. 210, 265 καὶ σ. 5, 276 καὶ σ. 9, 354 καὶ σ. 1, 381 σ. 3, 401 σ. 2, 464 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 426, 496 σ. 1. 4, 509 σ. 4, 511 εἰκ. 472 8, 520 σ. 12, 521, 531 καὶ σ. 5, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1, 557, 558 καὶ σ. 3. Βασιλικὴ Β, 207 εἰκ. 166 4, 222 σ. 4, 332 καὶ σ. 1, 346, 348 εἰκ. 311, 368 σ. 5, 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 515 σ. 2, 520 σ. 9. 12, 524 σ. 4.

Φίλιππος, Ἀπόστολος, 8 σ. 4.

Φιλιππούπολις (Βουλγαρίας), βλ. Χισσὰρ Μπάνια.

Φιντρέ (Συρίας), βασιλικὴ—402 σ. 5.

Φλάβιοι, βασιλικὴ ἀνακτόρου — ἐπὶ τοῦ Παλατίνου λόφου, 64, 65 εἰκ. 37 Α.

Φλωρεντία, Μουσεῖον, 529 σ. 1.

Φοινίκη, βλ. Γάζα, Κὰβρ-Χιράμ, Nebi-Junus, Τύρος.

Φραγκῖσκος (Ἅγ.), βασιλικὴ Ραβέννας, 459, βλ. καὶ Ραβέννα.

Φρυγία, βλ. Δοκίμιον.

Φυλαί (Νιτρίας), βασιλικὴ—216 σ. 3.

Φωκᾶς (Ἅγ.), βασιλικὴ Κατάνης, 340 σ. 2, βλ. καὶ Κατάνη.

Φωκίς, Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ, 216 σ. 4, 245 σ. 5, 346 σ. 3.

X

Χαϊδρά (Τυνισίας), βασιλικὴ—53 σ. 1, 86 σ. 4, 208 συνέχ. σ 6 σελ. 206, 215 σ. 8, 217 εἰκ. 170, 218, 584 σ. 2.

Χαλαμπιέ, βλ. Ζηνοβία.

Χαλέπιον (Συρίας), Μεδρεσὲς ἐλ Χαλαβιγιά, 300 σ. 4.

Χαλινάδος (Λέσβου), βασιλικὴ—203, 205 2, 353 καὶ σ. 7, 400 σ. 7, 510 εἰκ. 471 3, 515 σ. 2, 518 εἰκ. 479 2, 555 σ. 1.

Χαλκέων Παναγία (Θεσσαλονίκης), βλ. Παναγία.

Χαλκίς, 317 καὶ σ. 7. Βασιλικὴ Ἁγ. Παρασκευῆς, 301 σ. 3.

Χὰν-ἐλ-Ἀμάρ (Παλαιστίνης), βασιλικὴ Ἁγ. Εὐθυμίου, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, 339 σ. 7.

Χαουράν, βλ. Αὐρανῖτις.

Χαρὰβ Σὲμς ἢ Χέμς (Συρίας), βασιλικὴ—380 σ. 1, 399 σ. 5, 425 σ. 1, 497.

Χάς (Συρίας), βασιλικὴ—135 σ. 1, 143 συνέχ. σ. 2 σελ. 142, 205 4, 211 εἰκ. 168 8, 402 σ. 4. 5 (ν. ἐκκλ.), 411 σ. 4. 422 σ. 1 καὶ εἰκ. 384, 578 σ. 1.

Χασάμπαλη, βλ. Ἄτραξ.

Χασνάουα (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 7, 340 σ. 12, 400 σ. 5.

Χάτρα (Νιτρίας), βασιλικὴ ἐν—216 σ. 3.

Χεβρών, βασιλικὴ Ἀβραάμ ἐν—95 σ. 2.

Χελανδάριον, Μονὴ—Ἁγ. Ὄρους, 117 σ. 6 (φιάλη).

Χενσὶρ (Β. Ἀφρικῆς), βασιλικὴ—212 σ. 3,

Χενσὶρ Ἀκρίμπ (Ἀλγερίας) βασιλικὴ—466 σ. 5, 468 σ. 1.

Χενσὶρ Βουδριές, βλ. Μπουντριές.

Χενσὶρ Γκεσεριά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—392 καὶ σ. 2, 399 σ. 2.

Χενσὶρ Γκεσές (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Χενσὶρ Γκουντάϊ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—585 σ. 6.

Χενσὶρ Γκουράϊ (Ἀλγερίας) βασιλικὴ—208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 339 σ. 5, 408 σ. 3.

Χενσὶρ Γκουσά (Τυνισίας), βασιλικὴ—238 σ. 3.

Χενσὶρ-ἐλ-Ἀζρέγκ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Χενσὶρ-ἐλ-Ἀτὲς ἢ Ἀτέχ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—205 $_{7}$, 210 σ. 2, 400 σ. 5, 419 καὶ σ. 6, 434 καὶ σ. 5.

Χενσὶρ-ἐλ-Μαεϊντά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206.

Χενσὶρ-ἐλ-Μπεγκέρ (Ἀλγερίας), τράπεζα ἀγαπῶν, 483 εἰκ. 442, 484 καὶ σ. 2.

Χενσὶρ-ἐλ-Χαμάμ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—401 σ. 2.

Χενσὶρ-Μπὸν-Ταχρεματέν (Henchir-Bon-Takrematène) Ἀλγερίας, βασιλικὴ—145 σ. 1, 239 συνέχ. σ. 3 σελ. 238.

Χενσὶρ-Μπού-Γκανταῖν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—155 σ. 1.

Χενσὶρ Μπουντριές (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—86 σ. 4, 203, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206.

Χενσὶρ Μπουρμεδές (Τυνισίας) βασιλικὴ—86 σ. 4, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206, 263 σ. 2, 267 εἰκ. 214 $_{3}$, 347 σ. 1, 497, 510 σ. 4.

Χενσὶρ Οὐαζέν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—279 σ. 1.

Χενσὶρ Σαατούδ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—155 σ. 1.

Χενσὶρ Σεφφάν (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—279 σ. 1.

Χενσὶρ Ταμπιά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—155 σ. 1, 279 σ. 1.

Χενσὶρ Ταουκούς (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206.

Χενσὶρ Ταρλίστ (Β. Ἀφρικῆς), βασιλικὴ—470.

Χενσὶρ Τζαρντιά (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—339 σ. 5.

Χενσὶρ Τικουμπάϊ (Ἀλγερίας), βασιλικὴ—110 σ. 3, 400 σ. 5, 509 σ. 6, 584 σ. 2, 592 σ. 1.

Χερσών, 320 καὶ σ. 5.

Χετταῖοι, 97.

Χίος, Ἅγ. Ἰσίδωρος, βασιλική, 207 εἰκ. 166 $_{17}$, 209 σ. 1, 269 σ. 4, 275 σ. 2, 450 εἰκ. 409 $_{3}$, 452 σ. 2, 477 σ. 10. Νέα Μονή, 138 σ. 2. Μουσεῖον, 323 σ. 1, 333 σ. 6. Βασιλικὴ Φανῶν, 203, 205 $_{2}$, 401 σ. 2.

Χισσὰρ Μπάνια (παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν), βασιλικὴ τοῦ —, 185 εἰκ. 149, 187 εἰκ. 152, 271 σ. 2, 403 σ. 5, 463 καὶ σ. 3, 466 σ. 5.

Χοζιβᾶ, βλ. Παναγία ἐν Χοζιβᾷ.

Χοσρόης, ὁ Μέγας, 27 σ. 11.

Χοτζὰ Καλεσσί (Ἰσαυρίας), βασιλικὴ—403 σ. 3.

Χοὺσν Σολεϊμάν (Συρίας), εἰδωλ. ν., 90 εἰκ. 50, 124 σ. 6, 127 σ. 9.

Χριστός, 14 σ. 2, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14, 28, 38, 73, 83, 84, 160, 317, 420, 451, 452 εἰκ. 413, 479, 507, 520, 524 καὶ εἰκ. 488.

Χρύσαφα (Λακωνίας), 493 (ν. σταυρ. ἐγγεγρ.).

Χρυσῆ Πύλη (Κ/πόλεως), 266 σ. 6, 279 σ. 3, 291 σ. 3, 293 σ. 1.

Χρυσόγονος (Ἅγ.), βασιλικὴ Ρώμης, 18 σ. 2, 88, βλ. καὶ Ρώμη.

Χώρας Μονή (Κ/πόλεως), 480 σ. 1, 481 εἰκ. 441 $_{4}$, 525 σ. 3, βλ. καὶ Κ/πολις.

ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Α

Agnellus, Liber pont. ravenn., 472 σ. 3 (παρὰ Muratori, Script. rerum italicarum II, 1 σ. 103), 475 σ. 9 (βίος Βίκτωρος), 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475 (παρὰ Muratori, II, 1 103).

Αθανασιος ο Μεγας, 12 σ. 5 (εἰς Κωνστ. 16, 17. Σύνοδος Ἀγκύρας, κανὼν ΙΕ' Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 3 σ. 51), 84 καὶ σ. 6 (τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς 37 = Migne Ε.Π. 26 στ. 795-810), 438 σ. 1 (Ε.Π. 25, 229 Α καὶ 364 D), 438 σ. 5 (Διάλ. πρὸς Ἄρειον Ε.Π. 28 457 Β), 439 σ. 2 (Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχοὺς 56, Ε.Π. 25, 760 D), 490 σ. 2 (τ. Ι. Ἀπολογία κατὰ Ἀρ., Ε.Π. 25, 276 C καὶ τ. ΙΙ, Ε.Π. 26, 820 Β), 490 σ. 6 (Ἐπιστ. πρὸς μοναχ., Ε.Π. 25, 760 D), 504 σ. 1 (πρὸς μοναχ., Ε.Π. 25, 760 D), 512 σ. 2 (Ε.Π. 25, 229).

Αθηναιος, 206 σ. 3 (326 Κ), 279 σ. 4 (Ε' 206 b).

Αιλιος Λαμπριδιος, 13 σ. 1 (σ. 272 Scriptores Historiae Augustae, Biponti 1787), 13 σ. 3 (ἔ.ἀ. σ. 290), 246 σ. 7 (Ἀλεξ. Σεβ. 25).

Ακριτικον Εποσ, 249 σ. 4 (στ. 3967 ἔκδ. Καλονάρου), 249 σ. 6 (στ. 3948 ἔκδ. Καλονάρου).

Αλεξανδρος ο Μοναχος, 158 σ. 2 (Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγ. Βαρνάβαν).

Αμβροσιος, 438 σ. 7 (Λ.Π. 14, 742 C).

Αμμιανος Μαρκελλινος, 82 σ. 5 (XXII, 16, 7).

Ανδρεας Κρητης, 158 σ. 2 (Λόγοι εἰς τὴν Γέννησιν Μαρίας, σ. 1309).

Αννα η Κομνηνη, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 (Ἀλεξιὰς VII, 2, τ. Ι, Reifferscheid, σ. 230).

Ανωνυμος, 83 σ. 3 (Διήγησις περὶ Ἁγ. Σοφίας τοῦ 1619, Banduri, Imp. Orientale τ. 1, μέρος 4, 68), 83 σ. 7 (Διήγ. περὶ Ἁγ. Σοφίας, Γρηγόριος Παλαμᾶς ΙΣΤ' [1932] σ. 29), 84 σ. 1 (Διήγ. περὶ Ἁγ. Σοφίας, Γρηγ. Παλαμᾶς ΙΣΤ' [1932] σ. 29 καὶ Banduri, τ. 1 μέρος 4 σ. 75-76), 84 σ. 3 (Banduri, ἔ.ἀ. τ. 1 μέρος 4 σ. 77), 111 σ. 5 (Διήγ. Ἁγ. Σοφίας σ. 261) καὶ σ. 8 (Banduri, ἔ.ἀ. τ. 1 μέρος δ' σ. 68), 112 σ. 5 (Περιγραφὴ Ἁγ. Σοφίας σ. 261), 118 (Banduri, ἔ.ἀ. τ. 1 μέρος δ' σ. 77), 159 σ. 3 (Παραστάσεις σύντομοι, 114, 19 Βόννης, καὶ Περὶ ἀγαλμάτων Κωνσταντινουπόλεως, Ν. Ἑλλην. ΙΖ' 19), 160 συνέχ. σ. 4 σελ. 159 (Περιγρ. Ἁγ. Σοφίας σ. 74 6), 223 συνέχ. σ. 5 σελ. 222 (Banduri, ἔ.ἀ. τ. 1 μέρος δ' σ. 72), 237 σ. 10 (Banduri, ἔ.ἀ. τ. 1 μέρος δ' σ. 69), 245 σ. 2 (Banduri, Ε.Π. 122 στ. 1301 Β) καὶ σ. 6 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 σ. 1301 Β, D [ὀρθομάρμαρον], 1304 Α), 246 σ. 5 (Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων παρὰ Κωδινῷ σ. 204, 205, 206, Βόννης), 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1289 C), 248 σ. 6 (Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων, παρὰ Κωδινῷ, Βόννης, 206 8), 248 σ. 7 (Περὶ τῶν τάφων τῶν βασιλέων, παρὰ Κωδινῷ, Βόννης σ. 206 10, 207 11), 249 σ. 2 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1309 D), 249 σ. 6 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1304 Α), 250 σ. 5 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1301 D) καὶ σ. 7 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1301 D), 251 σ. 3 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1308 D, 1312 Β), 254 σ. 2 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1304 Α), 257 σ. 2 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1304 Α), 262 σ. 2 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1296 C, 1297 D, 1301 Β), 277

σ. 3 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. τ. 122 στ. 1305 D), 278 σ. 5 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1301 D), 378 σ. 2 (Banduri, ἔ.ἀ. Ε.Π. 122 στ. 1301 D), 441 σ. 7 (Ε.Π. 122, 1304), 470 καὶ σ. 3 (Διήγησις Ἁγ. Σοφίας κεφ. 17, Preger, Script. orig. constantin. I, 95, Ε.Π. 122, 1304), 471 σ. 4 (Διήγησις 17, Preger, ἔ.ἀ. I, 95), 476 σ. 1 (Ε.Π. 122, 1304), 494 σ. 1 (Περὶ ἁγ. Σοφίας, Preger, ἔ.ἀ. I σ. 94).

Ανωνυμος Placentinus, 95 σ. 2 (Geyer, 179 1-2).

Αποκαλυψις, 441 (Δ. 3, 11), 451 (ΙΔ', 1), 456 (ΣΤ' 9), 489 (Δ', 4).

Αποκρυφοι Πραξεις Θωμα, βλ. Θωμα Αποκρ. Πραξεις.

Apollinaris Sidonius, βλ. Sidonius Apollinaris.

Αποστολικαι Διαταγαι, 28, 42, 136 σ. 9 (Ε.Π. 1, στ. 725) 196, 201 σ. 3, 225 καὶ σ. 3 (II, 57 = Ε.Π. 1. στ. 724 ἑ. J. Quasten, Mon. Euch. Lit. Vet. 181 καὶ VIII, 13 = Ε.Π. 1 στ. 1109, J. Quasten, ἔ.ἀ. σ. 231), 226 σ. 1 (VIII, 13 = Ε.Π. 1. στ. 1109, J. Quasten, ἔ.ἀ. σ. 231), 435 καὶ σ. 2 (J. Quasten, ἔ.ἀ. σ. 36), 436 σ. 2, 480 καὶ σ. 3 (VI 80 = Ε.Π. 1, 988), 489 καὶ σ. 1 (II, 57 = Ε.Π. 1 στ. 724-727), 539 καὶ σ. 3 (II, 57 F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western σ. 29. J. Quasten, Monum. Lit. Vet. σ. 182), 599 [προσθ. εἰς 30 στ. 13] (III, 57, 17, Quasten, ἔ.ἀ. σ. 185).

Αποστολων Πραξεις, 8 σ. 4 (α' 13) καὶ σ. 5 (ι' 9), 9 (κ' 9), 10 σ. 3 (β' 46), 30 σ. 3.

Αρεθας, 136 σ. 7 (Μαρτύριον, Boissonade, Anecdota graeca V σ. 46).

Αριστοφανης, 279 σ. 4 (Ὄρν. 1325, Λυσιστρ. 579).

Αρκουλφος, 41 εἰκ. 18, 42 καὶ σ. 3 (De locis sanctis II κεφ. 19 ἐν Tobler, Itinera... I σ. 181 = Λ.Π. 88, 802), 187 καὶ σ. 1 (De locis sanctis II κεφ. 19 καὶ 21 ἐν Tobler, Itinera... I σ. 181 = Λ.Π. 88 στ. 802).

Αρμενοπουλος, 262 σ. 2 (Ἐξάβιβλος II 4 § 40).

Ashburnam, βλ. Πεντατευχος.

Αστεριος ο Αμασειας, 482 συνέχ. σ. 4 σελ. 480 (Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, Ε.Π. 40, 196 A).

Ατταλειατης Μιχαηλ, βλ. Μιχαηλ Ατταλειατης.

Αυγουστινος, 19 σ. 6 (Contra Gresconium 3, 27), 201 σ. 1 (De civ. Dei II, 28), 397 σ. 9 (Serm. XV, 1), 438 σ. 2 (Sermo 21, Λ.Π. 38, 145), 439 σ. 2 (Λ.Π. 33, 805), 458 σ. 3 (Serm. 101), 504 σ. 2 (De civit. Dei XXII κεφ. VIII = Λ.Π. 41 στ. 770), 539 σ. 6 (Serm. 137 σ. XI, Λ.Π. 38, 761), 601/2 [προσθήκη εἰς 155 στ. 2] (Confessionum βιβλ. 5 κεφ. 8, Λ.Π. 32 [Αὔγουστῖνος 1] στ. 713 καὶ βιβλ. 6 κεφ. 2, Λ.Π. 32 [Αὔγουστῖνος 1] στ. 719 καὶ 720).

Aurel, Vict. 66 (Vir. ill. XLVII, 5).

Αχμετ, 241 συνέχ. σ. 9 σελ. 240 (Ὀνειροκριτικὸν κεφ. 146 σ. 101, 10. Λειψίας), 490 σ. 10 (Ὀνειροκριτικόν, ἔκδ. Regalt, Lutetiae 1613, κεφ. 225 σ. 198).

B

Banduri, βλ. Ανωνυμος.

Βασιλειος ο Μεγας, 84 (Ε.Π. 32, 139) 96 σ. 1 (Ε.Π. τ. 32 στ. 797), 482 συνέχ. σ. 4 σελ. 480 (Ἐπιστ. 95, Ε.Π. 32, 489), 490 σ. 10 (Λειτουργία, Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας, Ἀθῆναι 1935, σ. 34, 46, 56, 75).

Βασιλειος ο Σελευκειας, 438 σ. 3 (Ε.Π. 85, 560 A).

Βασιλικα, 245 σ. 5 (Βιβλ. 2 κεφ. 7 καὶ 9 καὶ Βιβλ. 58 κεφ. 2, 13).

Βιος Αγ. Ευθυμιου, 249 σ. 6 (V, 4 ἔκδ. De Boor), 275 σ. 3 (V, 4. De Boor), 512 σ. 2 (ὑπὸ Κυριλλου Σκυθοπολίτου, ἔκδ. Schwarz 1939, σ. 45), 536 σ. 1 (XI, 2. De Boor).—του Νεου 158 σ. 2 (ἔκδ. L. Petit, Paris 1904, σ. 40 8), 235 σ. 2 (ἔκδ. L. Petit, Παρίσιοι 1904, σ. 43 5).

Βιος Αγ. Σαβα, 512 σ. 2 (παρὰ Allatius, De libr. et reb. eccl. Gr. II, 1646, σ. 130).

Βιργιλιος, κῶδιξ Βατικανοῦ, 277 σ. 6, βλ. καὶ Βατικανόν.— (Πάπας), 447 καὶ σ. 2 (Epist. XV ad univ. eccles. Λ.Π. 69, 118 Β).

Βιτρουβιος, 9 σ. 2 (De architectura Graeca VI, v, 5-17), 40 (αὐτόθι VI 7, 3), 61 (αὐτόθι VI, 3, 9), 63 (αὐτόθι V, 1, 4, ἔκδ. Krohn σ. 96), 98 σ. 1 (αὐτόθι VI, 3, ἔκδ. Rose, σ. 139), 127 σ. 1 (αὐτόθι VI, 10), 164 σ. 3 (αὐτόθι V, 1, 4, ἔκδ. Krohn σ. 96), 202 σ. 2 (αὐτόθι V, 1, 4, ἔκδ. Krohn σελ. 96), 204 (ἔ.ἀ.), 246 σ. 1 (X, 7, 15), 279 σ. 4 (αὐτόθι IV, 1, 9 καὶ 10), 282 σ. 1 (αὐτόθι IV, 1, 9, ἔκδ. Krohn σ. 78), 383 καὶ σ. 1 (αὐτόθι V, 1, 5).

Breviarius de Hierosolyma, 187 σ. 2 (ἔκδ. Geyer σ. 155), 440 σ. 1 (Corpus Script. Eccl. Latinorum 39 σ. 153), 449 σ. 4 (αὐτόθι 39 σ. 153).

Γ

Γενεσις, 438 σ. 5 (8, 20).— Βιεννης, 469 σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 σ. 7, 478 σ. 1, 479, 481 εἰκ. 441, 485 σ. 2.

Γερμανος, Πατριάρχης, 84 καὶ σ. 7 (Ἐκκλ. Ἱστορ., Ε.Π. 98, 392). [Ψευδο]Γερμανος, 472 σ. 2 (Μυσταγ., Ε.Π. 98, 389 Α), 490 σ. 10 (Ε.Π. 98, 409 C), 512 σ. 3 (Ε.Π. 98, 392 Α) καὶ σ. 8 (ἔ.ἀ. Ε.Π. 98, 392 Α) καὶ σ. 10 (ἔ.ἀ. Ε.Π. 98, 389 D).

Γεωργιος ο Ἁμαρτωλος, 490 σ. 10 (Περὶ Εὐφημίου τοῦ πρεσβυτέρου, Ε.Π. 110, 769 Α), 535 σ. 3 (Ε.Π. 110, 856 C, 1013 Α), 538 σ. 1 (εἰς Λέοντα τὸν Ἀρμένιον, Ε.Π. 110, 836 D), 540 σ. 3 (Ε.Π. 110, 953 C).

Γλυκας Μιχαηλ, βλ. Μιχαηλ Γλυκας.

Γρηγοριος, διάκονος καὶ ρεφερενδάριος, 278 σ. 5 (Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, ἔκδ. Φ. Ἰωάννου, Μνημεῖα Ἁγιολογικά, Βενετία 1884, σ. 65).

Γρηγοριος ο Θαυματουργος (ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας τῆς ἐν Πόντῳ), 96 σ. 1 (Ἐπιστολὴ κανονική, Ε.Π. τ. 10 στ. 1048 καὶ παρὰ Πάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 4 σ. 66 κανὼν ΙΑ), 136 σ. 7 (Κανον. Ἐπιστ., Ε.Π. 10 στ. 1048).

Γρηγοριος ο Θεολογος, 124 σ. 1, 525 σ. 4 (ἱστορημ. χειρόγραφον Θ΄ αἱ. Paris. Gr. 510 φ. 452=Omont, Fac-similés κλπ., 1929, πίν. LX).

Γρηγοριος ο Nazianzηνος, 187 σ. 5 (ἐνύπνιον περὶ ἀναστασίας ἐκκλησίας Ε.Π. 37, 1258), 188 συνέχ. σ. 7 σελ. 187 (Ε.Π. 37, στ. 1258), 278 σ. 4 (Ε.Π. 35. 1037 Β), 438 σ. 1 (Ε.Π 35, 416 Β), 438 σ. 3 (Ε.Π. 85, 665 Β) καὶ σ. 4 (Ε.Π. 37, 1161 Α) καὶ σ. 5 (Κατὰ Ἰουλ. 29, Ε.Π. 35, 701), 441 σ. 7 (Ε.Π. 35, 1248 C), 447 σ. 1 (Ε.Π. 38 σ. 58), 490 σ. 2 (τ. ΙΙΙ. Ἔπος 14, Εἰς ἑαυτὸν κλπ. στ. 51-52, Ε.Π. 37, 1249 Α), 490 σ. 3 (τ. ΙΙΙ ἔπος 13, Εἰς ἐπισκόπους, Ε.Π. 37, 1228), 490 σ. 4 (τ. ΙΙ λόγ. 42, Ε.Π. 36, 489 C καὶ τ. ΙΙΙ ἔπος 11, Ε.Π. 37, 1060) καὶ σ. 5 (τ. ΙΙΙ ἔπ. 11, Ε Π. 37, 1053 Α καὶ τ. ΙΙΙ ἔπ. 14, Ε.Π. 37, 1249) καὶ σ. 9 (τ. ΙΙΙ ἔπ. 30, Εἰς ἑαυτόν, Ε.Π. 37, 1292), 512 σ. 1 (ΙΙΙ. Ε.Π. 37, 1122 Α καὶ 1233).

Γρηγοριος ο Νυσσης, 83 (Ὁμιλία ΙΙΙ εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, Ε.Π. 46, 665 Δ) καὶ σ. 1 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46, 1093 ἑ.), 89 σ. 1 (Ἐγκώμιον εἰς τὸν μάρτυρα Θεόδωρον, Ε.Π. 46, 737), 159 σ. 2 (Ε.Π. 44, 417), 187 σ. 7 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46 στίχ. 1096), 189 σ. 5 (Ε.Π. 46 στ. 1096), 206 σ. 3 (Ε.Π. 46 στ. 1093), 235 σ. 2 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46, 1093), 240 σ. 1 (Ε.Π. 46 στ. 1093), 241 σ. 1 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46 στ. 1093), 246 σ. 7 (Ε.Π. 44 στ. 653 D καὶ 657 Β), 247 σ. 1 (Ε.Π. 44, 653 D) καὶ σ. 2 (Ε.Π. 44 στ. 653 D, 656 C) καὶ σ. 3 (Ε.Π. 44, 653 D), 248 (Ε.Π. 44, 653 D), 257 σ. 2 (Ε.Π. 46 στ. 740 Α), 262 σ. 2 (Ε.Π. 46 στ. 1096 Β, 1097 Α), 266 σ. 1 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46, 1100 Α), 279 σ. 2 (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, Ε.Π. 46, 1100 Α), 287 σ. 4

(Ε.Π. 46, 1100 Α), 397 καὶ σ. 7 (Ε.Π. τ. 46 στ. 544-545), 438 σ. 1 (Ε.Π. 46, 581 C) καὶ σ. 5 (Ε.Π. 46, 581 C), 480 σ. 4 (Εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον, Ε.Π. 46, 736 καὶ εἰς τὸν βίον Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, Ε.Π. 46, 953 Β).

Γρηγοριος ο Πρεσβυτερος, 159 σ. 2 (Βίος τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ε.Π. 35, 269).

Γρηγοριος ο Τουρωνης, βλ. Gregorius Turonensis.

Δ

Δανηλ, Μητροπολίτης, 160 συνέχ. σ. 4 σελ. 159 (Διήγησις καὶ περίοδος Ἁγ. Τόπων παρὰ Μουστοξύδῃ, Ἑλληνομν. σ. 190), 245 σ. 7 (ἔ.ἀ. σ. 188), 262 σ. 2 (ἔ.ἀ. σ. 186, 190).

Διαθηκη Κυριου, 28 καὶ σ. 2, 196, 201 σ. 1, 226, 399, 489, 490, 540.

Διαθηκη Παλαια, 225 σ. 4, 418.

Διγενης Ακριτας, 262 σ. 2 (στ. 3977, Ἔκδ. Καλονάρου).

Διδασκαλια, 201 σ. 2 (J. Quasten, Monum. Euch. Lit. Vet. σ. 230 καὶ F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western σ. 25), 201 σ. 3 (Quasten, ἔ.ἀ. σ. 36, Brightman, ἔ.ἀ. σ. 28).—Συριακη, 439 σ. 1.

Διηγησις, Ἁγ. Σοφίας, βλ. Ανωνυμος. —θαυμάτων Ἁγ. Ἀρτεμίου 512 σ. 3 (Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia graeca sacra, Πετρούπολις 1909, σ. 48, 18, 68, 31, κλπ)..

Διοδωρος ο Σικελιωτης, 212 σ. 2 (ΙΖ' 35).

Δουκας, 468 σ. 6 (292, 12 Βόννης).

Ε

Ειρηναιος, 12 σ. 7 (III, 11, 8, Ε.Π. 7 στ. 885).

Επιφανιος, 490 σ. 6 (Ι. Ε.Π. 41, 1012Β).

Επιφανιος ο Αγιοπολιτης, 38 καὶ σ. 3, Ε.Π. 120, 261).

Επιφανιος ο Μοναχος, 257 σ. 6 (Ε.Π.120 στ. 268 C).

Ευαγριος, 94 σ. 1 (Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 134, Oxford), 157 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. Ι, 14, Ε.Π. 86, 2460), 188 συνέχ. σ. 7 σελ. 187 (Ἐκκλ. Ἱστ. Ι, Ε.Π. τ. 86, στ. 2460), 189 σ. 4 (Ἐκκλ. Ἱστ. Ι, 14, Ε.Π. 86 στ. 2460), 201 σ. 5 (Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 31), 206 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 31, Ε.Π. 86 στ. 2760), 247 σ. 2 (Ε.Π. 86 στ. 2760), 475 σ. 5 (6, 21, Ε.Π. 86, 2 στ. 2877 Α).

Ευριπιδης, 136 σ. 3 (Ὀρέστης, 1492).

Ευσεβιος, 10 σ. 3 (Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις ΙΙΙ, 5, 10, 8, Ε.Π. 22 στ. 221), 20 σ. 1 (Ἐκκλ. Ἱστ. VIII, 13, 13 καὶ VII, 30, 19 καὶ VIII, 17, 9), 20 σ. 2 (αὐτόθι VIII, 1, 5 καὶ VIII, 2, 1, ἔκδ. Schwartz σ. 314 καὶ VIII, 14, 13) καὶ σ. 3 (αὐτόθι VII, 15, Ε.Π. 20, 677) καὶ σ. 4 (αὐτόθι VIII, 1, 2) 21, 24, 26 σ. 1 (Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 31), 26 σ. 2, 27 σ. 1 (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4), 27 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. ΙΙΙ, 30 ἑ.) καὶ σ. 3 (Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 41) καὶ σ. 4 (αὐτόθι ΙΙΙ, 43) καὶ σ. 5 (αὐτόθι ΙΙΙ, 51, 54) καὶ σ. 6 (αὐτόθι ΙΙΙ, 48) καὶ σ. 7 (αὐτόθι ΙΙΙ, 50) καὶ σ. 8 (αὐτόθι ΙΙΙ, 58) καὶ σ. 11 (αὐτόθι ΙΙΙ, 50), 30 καὶ σ. 5 (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4, 40, ἔκδ. Schwartz σ. 371-388), 32 (Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 36-39), 33 καὶ εἰκ. 12, 34 (αὐτόθι ΙΙΙ, 43, ἔκδ. Heikel σ. 95), 36 (αὐτόθι ΙΙΙ, 43, ἔκδ. Heikel σ. 95 καὶ 96), 41 (Ἐκκλ. Ἱστορ. Χ, 4, 40), 50, 52, 77 καὶ σ. 4 (αὐτόθι VIII, 1, 5 καὶ VIII, 2, 1 καὶ VIII, 14 Β), 80 σ. 2 (αὐτόθι Χ, 4, 40, ἔκδ. Schwartz σ. 371-388), 81 (Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 31-52) καὶ σ. 2 (αὐτόθι ΙΙ, 42) καὶ σ. 3 (αὐτόθι Ι, 42 καὶ ΙΙ, 45 καὶ ΙΙΙ, 29), 85 (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 4, 38), 90 (Βίος Κωνσταντ. IV, 59), 91 (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ 4, 37, ἔκδ. Schwartz σ. 380), 94 σ. 1 (Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 32 καὶ 39) καὶ σ. 2 (αὐτόθι ΙΙΙ. 39 καὶ Ἐκκλ. Ἱστ. Χ 4, 39), 95 σ. 3 (αὐτόθι Χ, 4, 40), 98 (αὐτόθι Χ, 4, 39), 99 σ. 3 (αὐτόθι Χ, 4, 39 καὶ Βίος Κωνσταντ. ΙΙΙ, 39), 102 (Βίος Κωνστ. ΙΙΙ, 35), 106 σ. 4 (αὐτόθι ΙΙΙ, 35), 109 (αὐτόθι ΙΙΙ, 39) καὶ σ. 4 (Ἐκκλ. Ἱστ. Χ, 3, 39), 110 σ. 4 (αὐτόθι Χ, 4, 40), σ. 5 (αὐτόθι Χ, 4, 39), 111 καὶ σ. 1 (αὐ-

τόθι X, 4, 40), 125 καὶ σ. 1 (αὐτόθι X, 4, 38) καὶ σ. 2 (Βίος Κωνστ. III, 39), 127 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 38) καὶ σ. 3 (Βίος Κωνστ. III, 3, 78 καὶ III, 15, 84 καὶ εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρικὸς J. Heikel σ. 197, 2) καὶ σ. 4 (Βίος Κωνστ. III, 39 καὶ IV, 15) καὶ σ. 5 (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4 38) καὶ σ. 6 (Βίος Κωνστ. III, 39 καὶ IV, 7), 157 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 15. Βίος Κωνστ. III, 37, 39 καὶ IV, 49), 160 σ. 1 (Βίος Κωνστ. σ. 93, 29 καὶ 94, 8. 19, Heikel) καὶ σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 15 καὶ X, 4, 20. Βίος Κωνστ. I, II, Heikel σ. 7) καὶ σ. 3 (Ἐγκώμιον Κωνστ. IX, 7), 187 σ. 5 (Βίος Κωνστ. IV, 59, Heikel σ. 141), 198 σ. 8 (αὐτόθι III, 37), 214 καὶ σ. 2 (αὐτόθι III 38), 215 καὶ σ. 3, 237 σ. 5 (αὐτόθι III, 36), 246 σ. 7 (Περὶ Παλαιστ. μαρτ. 8, 1). 249 σ. 5 (Βίος Κωνστ. III, 36), 257 σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 4, 45) καὶ σ. 6 (Βίος Κωνστ. III, 36), 262 σ. 2 (αὐτόθι III, 27), 379 σ. 5 (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 42), 387 καὶ σ. 1 (αὐτόθι X, 4, 43), 395 σ. 1 (Βίος Κωνστ. III, 54, ἔκδ. Heikel σ. 101), 396 καὶ σ. 2 (αὐτόθι IV, 58, Heikel σ. 141) καὶ σ. 4 (αὐτόθι III, 36, Heikel σ. 94) καὶ σ. 5 (αὐτόθι IV, 58, Heikel σ. 141), 397 καὶ σ. 1 (αὐτόθι III, 32, Heikel σ. 92) καὶ σ. 4 (αὐτόθι IV, 48) καὶ σ. 5 (αὐτόθι III, 36, 7) καὶ σ. 6 (αὐτόθι III, 32, Heikel σ. 92 ἑ.), 400 καὶ σ. 4 (αὐτόθι III, 38), 418 καὶ σ. 2 (Ἐκκλ. Ἱστ. III, 8, 4, ἔκδ. Schwartz σ. 216) καὶ σ. 3 (αὐτόθι X, 4 41, ἔκδ. Schwartz σ. 875), 433 καὶ σ. 2 (αὐτόθι X, 4, 42), 437 καὶ σ. 4 (αὐτόθι X, 4, 44, ἔκδ. Schwartz σ. 875), 438 σ. 5 (Ε.Π. 20, 865 c, αὐτόθι X, 4, ἔκδ. Schwartz σ. 875), 440 καὶ σ. 7 (αὐτόθι X, 4, ἔκδ. Schwartz σ. 875, 25), 489 καὶ σ. 3 (αὐτόθι X, 4, 44, Ε.Π. 20, 865 c) καὶ σ. 4, 490 σ. 2 (αὐτόθι X, 4, 44, Ε.Π. 20, 865 c) καὶ σ. 7 (αὐτόθι X, 4, 44, Ε.Π. 20, 865 c) καὶ σ. 8 (αὐτόθι X, 5, 21, Ε.Π. 20, 889 c), 512 σ. 6 (αὐτόθι X, 4, 44, Ε.Π. 20, 865 c, d), 601 [προσθ. εἰς σελ. 90 (Βίος Κωνστ. III, 50) καὶ προσθ. εἰς σελ. 107 σ. 4 (Ἐκκλ. Ἱστ. X, 3)], 606 (Βίος Κωνστ. III, 39).

Εὐσταθιος, ἐπίσκοπος Θεσ/νίκης, 82 σ. 3.

Εὐχολογιον, 262 σ. 2 (σ. 838), 470 καὶ σ. 4 (A. Dmitrievskij, Opisanie liturgitscheskich rukopicej, II Εὐχολόγια, 1901, 258. J. Goar, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, 12) καὶ σ. 5 (Goar, Εὐχολόγιον σ. 363 ἀρ. 7), 490 σ. 10 (Goar, Εὐχολόγιον τὸ Μέγα σ. 181), 535 σ. 3 (Goar, Venetiis 1730, σ. 208 καὶ 242), 535 σ. 5 (Goar, Venetiis 1730, σ. 15a), 539 καὶ σ. 5 (Goar, Venetiis 1530, σ. 279) καὶ σ. 9 (Goar σ. 251), 540 σ. 3 (Goar, Venetiis 1730, σ. 726), 603 [προσθ. εἰς 441 σ. 7 (Goar, Venetiis 1730, σ. 249 καὶ 251)].

G

Gregorius Magnus, 457 σ. 3 (ἐν βίῳ του ὑπὸ Ἰωάννου Διακόνου Βιβλ. II, Λ.Π. 75 στ. 103), 458 σ. 3 (Vita II, I, 1, Λ.Π. 75 στ. 283.

Gregorius Turonensis, 453 σ. 1 (Mirac. I κεφ. 28, Λ.Π. 71 στ. 729), 457 σ. 1 (Mirac. I κεφ. 28, Λ. Π. 71 στ. 729) καὶ σ. 2 (Mirac. I 28) καὶ σ. 4 (Mirac. I 28, Λ.Π. 71 σ. 729), 540 καὶ σ. 2 (Mirac. I, κεφ. 94 De gloria martyrum, Λ.Π. 71 στ. 787), 541 σ. 2 (Mirac. I κεφ. 94 De gloria martyrum, Λ.Π. 71 στ. 787).

Z

Ζυγομαλας, 136 καὶ σ. 1 (παρὰ Crusius, Turcograecia, Basileae 1584, σ. 201).

Ζωναρας, 82 σ. 1 (I, 142, 12 Βόννης), 96 σ. 2 (κανὼν ΙΖ΄ τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ συνόδου, παρὰ Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. 3 σ. 56), 257 σ. 6 (τόμ. Γ, σ. 18 17, Βόννης), 472 σ. 2 (Γ, 170 16), 512 σ. 1 (Γ, 447 6).

Ζωσιμος, 246 σ. 2 (2, 30, Βόννης 96 19).

H h

HIERONYMUS, βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ.

Η

ΗΣΑΙΑΣ, 225 σ. 4 (KB′, 15).

ΗΣΙΟΔΟΣ, 136 σ. 2 (Ἔργα καὶ Ἡμέραι στ. 52 καὶ Θεογονία στ. 567).

Θ

ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, 246 σ. 7 (Orat. XIII σ. 179a, ἔκδ. Dindorf σ. 219).

ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ, 91 σ. 1 (βιβλ. IX, τίτλ. 15) 246 σ. 2 (IX, 28, 9. 11).

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, 83 σ. 6 (Ἐκκλ. Ἱστ. III, 8 = Ε.Π. 82 στ. 1100), 438 σ. 3 (Ε.Π. 82, 1236 C) καὶ σ. 5 (Ε.Π. 82, 988 C), 456 καὶ σ. 1 (Ε.Π. 82, 1012 C), 468 σ. 10 (ἔ.ἀ. 1, 29, Ε.Π. 82, 988 C), 475 σ. 8 (ἔ.ἀ. 1, 29, Ε.Π. 82, 988), 490 σ. 3 (ἔ.ἀ. V Κεφ. 3, Ε.Π. 82, 1201 C) καὶ σ. 7 (ἔ.ἀ. I, 6, Ε.Π. 82, 917 C), 512 σ. 1 (ἔ.ἀ. 17, Ε.Π. 82, 1236 D).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΒΑΛΣΑΜΩΝ, 83 καὶ σ. 4 (7ος κανὼν VII Οἰκ. Συνόδου), 84 σ. 3 (Ἀπάντησις 13 καὶ 38), 96 σ. 1 (Κανόνες ἐν Ε.Π. σ. 137 στ. 808).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΠΕΔΙΑΣΙΜΟΣ, 110, 535 σ. 2 (Ἔκφρασις, Ὀρλάνδος Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ′, 1949, σ. 265), 536 σ. 7 (Ἔκφρασις ἐν Λάμπρου Ν. Ἑλληνομνήμ. τ. 15, 1911, σ. 172 καὶ Ὀρλάνδος, Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΙΘ′, 1949, σ. 265).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, 250 σ. 6 (I, 80, Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques σ. 32), 252 σ. 1 (I. 80, ἔ.ἀ. σ. 32).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, 472 σ. 2 (Ε.Π. 99, 1793 D), 534 σ. 1 (Ε.Π. 99, 1796).

ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 83 σ. 6 (Χρονογρ. ἔτ. 6030, Βόννης σ. 338), 84 σ. 2, 94 σ. 5 (αὐτόθι 271, 14, 371, 15 423, 11), 188 συνέχ. σ. 7 σελ. 187 (αὐτόθι Βόννης 1 σ. 376), 262 σ. 2 (360, 4. 6, Βόννης), 278 σ. 5 (αὐτόθι 351, 4, Βόννης), 438 σ. 1 (αὐτόθι 582, 17, Βόννης), 447 σ. 5 (αὐτόθι 582, 16 Βόννης), 468 σ. 4 (αὐτόθι τ. I, σ. 86, 4 Βόννης) καὶ σ. 6 (αὐτόθι τ. I, σ. 696, 10 Βόννης), 472 σ. 2 (αὐτόθι 357, 21 Βόννης), 475 σ. 3 (αὐτόθι α′ σ. 770 Βόννης) καὶ σ. 8 (αὐτόθι α′ σ. 770 Βόννης), 490 σ. 10 (αὐτόθι σ. 682 Βόννης), 512 σ. 10 (395, 18 De Boor), 535 σ. 3 (αὐτόθι 681, 18 Βόννης), 540 σ. 3 (768 Βόννης).

ΘΕΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 512 σ. 11 (Ε.Π. 132, 953 B).

ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ, 94 σ. 4 (III 43, Βόννης 141, 12) καὶ σ. 6 (αὐτόθι, 144, 15 καὶ V, 85, Βόννης σ. 327, 4), 111 σ. 2 (III, 43, Βόννης σ. 144) καὶ σ. 5 (III, 43, Βόννης 141, 142, 144, καὶ V, 85, Βόννης 327), 112 (V, 85, Βόννης 327), 117 σ. 1 (III, 43, Βόννης σ. 141, 142, καὶ V, 85, Βόννης 327), 118 (V, 85, Βόννης σ. 327), 246 σ. 3 (141, 17 - 143, 22 - 145, 3. 14. 21 - 146, 18 - 147, 19, Βόννης) καὶ σ. 8 (III, 42-III, 43, Βόννης 140, 5 καὶ 146, 5 καὶ V, 85, Βόννης 327, 7), 247 σ. 2 (III, 43, Βόννης 143, 2 - 144, 2. 22 - 146, 6), 248 σ. 1 (III, 42, Βόννης σ. 140, 15, III, 43, Βόννης 145, 14), καὶ σ. 2 (III, 42-43, Βόννης σ. 139, 20 - 146, 5, 13) καὶ σ. 6 (V, 85, Βόννης σ. 327, 15), 249 σ. 1 (III, 42, Βόννης 140, 19 καὶ 141, 1), 251 σ. 3 (V, 89, Βόννης σ. 333), 252 σ. 1 (III, 43, Βόννης σ. 143, 23 - 145, 11 - 146, 8), 257 σ. 6 (V, 90, Βόννης 336, 8), 278 σ. 4 (330, 21 Βόννης), 419 καὶ σ. 1 (140, 9 Βόννης), 512 σ. 1 (V, 84 καὶ 87, Βόννης 326, 9 καὶ 330, 19. Ε.Π. 109 στ. 341 καὶ 345), 512 σ. 10 (432, 1 - 681, 11 καὶ 748, 16, Βόννης).

ΘΩΜΑ, ἀπόκρυφοι Πράξεις, 490 σ. 6 (46).

Ι

ΙΕΡΕΜΙΑΣ, 225 σ. 4 (MB′ 4).

ΙΕΡΟΚΛΗΣ, 245 σ. 7 (παρὰ Στοβαίῳ 415, 54).

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Αγ., 8 σ. 5 (Ε.Π. τ. 22 στ. 859), 397 σ. 9 (Βιβλ. II εἰς Ζαχαρίαν 8, Ἐπιστ. II καὶ VIII), 419 καὶ σ. 4 (Λ.Π. 22 στ. 1119, κεφ. 14 ἐπιστ. CXXX (b)), 467 σ. 11 καὶ 12 (Adv. Vigilantium 5, Λ.Π. 23, 358), 482 σ. 1 (Contra Vigilantium 1, 8, Λ.Π. 23, 361).

INSCRIPTIONES GRAECAE, 278 σ. 3 (I 322a, 29 [Ἐρεχθ.], XI², 199, 41 [Δήλου]), 566 σ. 2 (IV 784).

ΙΟΥΔΑΣ, 10 σ. 1 (Ἐπιστολή, 12).

ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, 12 σ. 3 (Εἰς Δαν. I, 20 σ. 32, Texte u. Untersuchungen VI, 4 σ. 76 καὶ XVII, 81 σ. 85), 438 σ. 4 (Ε.Π. 10, 628 Β).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ, 249 σ. 6 (Ε.Π. 106, 943), 251 σ. 2 (Ε.Π. τ. 106, 943 Β), 257 σ. 3 (Ε.Π. 106, στ. 943 Β), 259 σ. 3 (Ε.Π. 106 στ. 943 Β).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, 512 σ. 2 (Ε.Π. 94, 357 Β).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 457 σ. 3 (Βιβλ. II, Λ.Π. 75 στ. 103).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΛΥΔΟΣ, 512 σ. 3 (Βόννης σ. 230, 6).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, 83 καὶ σ. 5 (Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων, Ε.Π. 61, 717), 94 σ. 1 (Ὁμιλία 57 εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου, Ε.Π. 59, 618), 110 σ. 5 καὶ 111 (Ὁμιλία 57 εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου κλπ., Ε.Π. 59, 618 καὶ 51, 300. Ὁμιλία 51η εἰς Ματθ., Ε.Π. 58, 515. Ὁμιλία 3η εἰς Ἐφεσίους, Ε.Π. 62, 28), 127 σ. 3 (Ε.Π. 48, 825 καὶ 62, 582), 159 σ. 1 (Ε.Π. 57, 434 καὶ 563), 201 σ. 1 (Ὁμιλία 73 εἰς Ματθ., Ε.Π. 58 στ. 677), 278 σ. 4 (Ε.Π. 55, 510), 438 σ. 3 (Ε.Π. 49, 322) καὶ σ. 5 (Ε.Π. 48, 830 καὶ 61, 200), 468 σ. 3 (Ὑπόμν. εἰς Ματθ. ὁμ. 50, γ', Ε.Π. 58, 509), 472 σ. 2 (Ε.Π. 60, 297), 475 σ. 5 (Ὁμιλία 3η πρὸς Ἐφεσίους, Ε.Π. 62 στ. 29), 482 σύνέχ. σ. 4 σελ. 480 (Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ, Ε.Π. 40, 196 Α καὶ Ε.Π. 49, 393), 482 σ. 3 (Ὁμιλία εἰς Ἰγνάτιον, Ε.Π. 49, 587), 532 σ. 3 (3η Ὁμιλία εἰς Ἐφεσίους, Ε.Π. 62, στ. 29), 539 καὶ σ. 5.

ΙΩΣΗΠΟΣ, 66 (Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολ. XV, 11, 5), 438 σ. 5 (Ἰουδ. Ἀρχ. 8, 4. 1).

J

JUS GRAECO-ROMANUM, 490 σ. 10 (Coll. 1 Nov. XXII, V. Lingenthal III σ. 34, Ζέπου τ. 1 Νεαραὶ καὶ Χρυσ. σ. 28).

K

ΚΑΙΚΙΛΙΑ Αρ., 11 σ. 1 (Μαρτύριον, Ε.Π. 116 στ. 180).

ΚΑΛΛΕΙΞΕΝΟΣ, βλ. ΑΘΗΝΑΙΟΣ.

ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΟΡΡΟΗ, 245 σ. 7 (στ. 304, ἔκδ. Lambros, Coll. rom. grecs. Paris 1880, σ. 13), 249 σ. 5 (στ. 305, ἔ.ἀ. σ. 13), 378 σ. 2 (στ. 319, ἔ.ἀ. σ. 14).

ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, 94 σ. 5 (Βίος Ἁγ. Ὑπατίου 67, 11, Teubner).

ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, 536 σ. 2 (I, 41, σ. 198, 22, Βόννης).

ΚΕΔΡΗΝΟΣ, 94 σ. 5 (Σύν. Ἱστορ., Βόννης I 645, 14 καὶ 679, 21), 136 σ. 7 (Βόννης I 679, 23), 188 συνέχ. σ. 7 σελ. 187 (Βόννης I, 684, 15), 247 σ. 2 (Βόννης I 642, 4,), 262 σ. 2 (Βόννης I 677, 2-5), 278 σ. 7 (Βόννης II, 497, 15), 378 σ. 2 (Βόννης II, 313, 6 καὶ 861), 438 σ. 1 (Ε.Π. 121, 737 Α. Β καὶ Βόννης I 677, 1. 7) καὶ σ. 5 (Ε.Π. 121, 737 Α), 440 σ. 6 (Ε.Π. 121, 737 Α. Β καὶ Βόννης I 677, 7), 452 καὶ σ. 4 (Ε.Π. 121, 737 καὶ Βόννης I 677, 14-19), 472 σ. 2 (Βόννης I 677, 1), 490 σ. 10 (Βόννης II, 487, 11), 512 σ. 1 (Βόννης II, 178, 16), 536 σ. 3 (παρὰ Allatius, De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum II, Παρίσιοι 1646, σ. 171), 538 σ. 2 (παρὰ Allatius, ἔ.ἀ.) καὶ σ. 3 (παρὰ Allatius ἔ.ἀ.).

ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, 12 σ. 2 (Στρωματεῖς VII, 5 σ. 896), 159 σ. 1 (αὐτόθι 7. 12. 7, 15. 91), 438 σ. 6 (αὐτόθι Ε.Π. 9, 444-445).

[ΨΕΥΔΟ] ΚΛΗΜΗΣ, 11 σ. 1 (Recognitiones IV, 6, Ε.Π. 1 στ. 1318, καὶ X, 71, Ε.Π. 1 στ. 1453) 435 καὶ σ. 6 (Quasten, Monumenta Eucharistica Liturgica σ. 230. Brightman, Liturgies, Eastern and Western σ. 25) καὶ σ. 7 (Brightman, ἔ.ἀ. σ. 13. Quasten, ἔ.ἀ. 210), 436 σ. 2 (Λειτουργία), 539 καὶ σ. 4 (Brightman, ἔ.ἀ. σ. 3. Quasten, ἔ.ἀ. σ. 199).

ΚΟΙΡΑΝΙΔΗΣ, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 (βιβλ. 2).

Κυπριανος, 12 σ. 4 (De opere et eleemosyne 15 σ. 384).

Κυριλλος ο Αλεξανδρειας, 532 σ. 3 (Ε.Π. 66, 61 στ. 1420).

Κυριλλος ο Ιεροσολυμων, 438 σ. 5 (Ε.Π. 33, 1109 Α).

Κυριλλος ο Σκυθοπολιτης, 512 σ. 2 (Βίος Ἁγ. Εὐθυμίου, ἔκδ. Schwartz 1939 σ. 45).

Κωδινος Γεωργιος, 158 σ. 1 (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 137, 5 Βόννης), 160 συνέχ. σ. 4 σελ. 159 (αὐτόθι 130, 5 Βόννης), 187 σ. 5. 6 (Πάτρια 17, 3, Περὶ κτισμ. 73, 10/11, Περὶ Ἁγ. Σοφίας 147, 3 Βόννης), 223 συνέχ. σ. 5 σελ. 222 (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 139, 21 Βόννης), 235 σ. 2 (αὐτόθι 135/6, Βόννης), 237 σ. 10 (αὐτόθι 135, 7. 21 Βόννης), 238 σ. 2 (αὐτόθι 135, 21 Βόννης) 245 σ. 2 (αὐτόθι 140, 14 Βόννης) καὶ σ. 6 (αὐτόθι 140, 14 - 141, 19 Βόννης), 246 σ. 2 (αὐτόθι 144, 21 Βόννης) καὶ σ. 5 (Ἀνώνυμος, Περὶ τάφων Βασιλέων 204, 205, 206 Βόννης), 257 σ. 6 (Πάτρια 22, 14 Βόννης), 259 καὶ σ. 2 (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 141, 10 Βόννης), 262 σ. 2 (αὐτόθι 136, 15. 141, 8 Βόννης), 277 σ. 5 (Φωτίου, Ἔκφρ. Ν. Ἐκκλησίας σ. 198, 12/13 Βόννης), 278 σ. 7 (αὐτόθι 198, 12 Βόννης) καὶ σ. 8 (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 143, 16 Βόννης), 386 σ. 2 (αὐτόθι 73, 147, 3 Βόννης καὶ 140, 10 Preger), 468 σ. 6 (αὐτόθι 143, 3 Βόννης), 472 σ. 1 (Περὶ κτισμάτων 117, 11 Βόννης), 476 σ. 1 (Περὶ Ἁγ. Σοφίας 142, 7 καὶ Ε.Π. 157, 625D), 512 σ. 5 (αὐτόθι 131, 18 Βόννης) καὶ σ. 10 (αὐτόθι 131, 18 - 142, 8 Βόννης, Ε. Π. 157, 265), 536 καὶ σ. 2 (αὐτόθι 142, 10. 20 - 144, 1. 18 Βόννης), 538 σ. 4 (αὐτόθι 144, 1 Βόννης) καὶ σ. 5 (αὐτόθι 142, 10 καὶ 144, 18 Βόννης), 542 σ. 2 (αὐτόθι 144, 18 Βόννης) καὶ σ. 3 (αὐτόθι 142, 10 Βόννης) καὶ σ. 4 (αὐτόθι 142, 10 Βόννης), 600 [προσθ. εἰς 82 σ. 3] (αὐτόθι 147, 8 Βόννης) καί [προσθ. εἰς 83 σ. 3] (αὐτόθι 135, 5 Βόννης). Ὅρα καὶ [Ψευδο] Κωδινος.

[Ψευδο] Κωδινος, 136 σ. 5 (Περὶ ὀφφικιαλίων 93, 22 Βόννης) 512 σ. 4 (αὐτόθι 94, 10 Βόννης), 532 σ. 4 (αὐτόθι Ε.Π. 157, 61 καὶ σ. 44, 3 Βόννης), 536 σ. 2 (αὐτόθι 91, 6 - 92, 1 - 94, 8. 9 Βόννης) καὶ σ. 4 (αὐτόθι 92, 11 Βόννης), 539 σ. 5 (αὐτόθι 89, 23 Βόννης), 540 σ. 3 (αὐτόθι 89, 20 Βόννης). Ὅρα καὶ Κωδινος Γεωργιος.

Κωδιξ, Μ. Διονυσιου (Ἁγ. Ὄρους) 480 σ. 2 (34 φ. 183 ὅ.).— Μ. Καρακαλλου, 83 σ. 3 (76, Γρηγ. Παλαμᾶς ΙΣΤ', 1932, 25), 112 σ. 5 (76, Γρηγόρ. Παλαμᾶς ΙΣΤ', 1932, σ. 31), 158 σ. 1 (66, Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΣΤ', 241), 237 σ. 10 (Χ/φον ὑπ' ἀρθ. 66, Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΣΤ', 240), 238 σ. 2 (Χ/φον 66, ἔ.ἀ.), 378 σ. 2 (Χ/φον 66, ἔ.ἀ. σελ. 243).— Κρυπτοφερρης, 121 καὶ σ. 4 (Grottaferrata Aax, φ. 1 (=G. Millet, Hautes Études C 490, BCH 1905 πίν. IV, 1 καὶ Schlumberger, Epopée Byzantine II, 56).— Μαρκιανος, 83 σ. 3 (VII, 43, Banescu ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 3, 150), 111 σ. 5 (VII, 43, Banescu, ἔ.ἀ. 158), 112 σ. 5 (VII, 43, Banescu, ἔ.ἀ. 3, 158), 250 σ. 5 (VII, 43, ἔ.ἀ. 155), 262 σ. 2 (VII, 47, ἔ.ἀ. 150, 151, 153), 278 σ. 10 (VII, 43, ἔ.ἀ. 155).— Rossano, 485 σ. 2 (Haseloff, Codex purpureus Rossanensis, Βερολῖνον 1898, πίν. 5).

Κωνσταντινος ο Πορφυρογεννητος, 94 σ. 6 (3, 43), 110 σ. 5 (Βασ. Ταξ. I κεφ. 26, Vogt A' σ. 93), 111 σ. 2 (Βίος Βασιλείου, Ε.Π. 109 στ. 344) καὶ σ. 5 (Περὶ βασ. τάξ. 109, 14 Βόννης καὶ Βίος Βασιλείου, Ε.Π. 109 στ. 344) καὶ σ. 8 (Βασ. Τάξ. 100, 11 - 102, 7 - 105, 14 Βόννης), 112 (Βίος Βασιλείου, Ε.Π. 109 στ. 334), 117 σ. 1 (Βίος Βασιλείου, Ε.Π. 109, 344), 118 (αὐτόθι Ε.Π. 109, 344), 126 σ. 2 (Βασιλ. Τάξ. I 10, Vogt A' 67 κλπ.), 144 σ. 2 (αὐτόθι I, Vogt A' σ. 10), 159 σ. 4 (Περὶ θεμ. III 139, 19 Βόννης, Βασ. Τάξ. I, 166 Βόννης), 206 σ. 2 (Βασ. Τάξ. II 15 σ. 581 Βόννης), 240 σ. 9 (Πρὸς τὸν υἱὸν Ρωμανόν, κεφ. 29, 42, 53, ἔκδ. Moravcik σ. 136, 184, 276), 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 (Βασ. Τάξ. II, 42, Βόννης σ. 642 - 646 - 648), 248 σ. 1 (αὐτόθι II 42 Βόννης σ. 644) καὶ σ. 6

(αὐτόθι II, 42, Βόννης σ. 643 - 644 - 645 καὶ 648) καὶ σ. 7 (αὐτόθι II, 42, Βόννης σ. 644, 20), 252 σ. 1 (Περὶ θεμ. 29, Βόννης σ. 139, 22), 257 σ. 6 (Βασ. Ταξ. τ. I, 10, Βόννης σ. 84, 5), 378 σ. 2 (αὐτόθι II, 152, Βόννης σ. 582, Ε.Π. 98 στ. 389 καὶ 87 στ. 3984), 419 σ. 2 (αὐτόθι A σ. 192, Βόννης) 468 σ. 6 (αὐτόθι I σ. 11, 26. 27, 15, 109, 2, 112, 8, 140, 3, 170, 28 κλπ. Vogt), 470 καὶ σ. 2 (Ἔκθεσις βασιλ. τάξεως I, 1, Βόννης σ. 34, 5, Vogt σ. 27), 471 καὶ σ. 3 (αὐτόθι I, 1 Βόννης σ. 34, Vogt σ. 27), 472 σ. 2 (αὐτόθι 232, 16 Βόννης - Βίος Βασιλ. 184 c), 494 σ. 1 (Βασ. Τάξ. I, 1 καὶ II, 38 Βόννης σ. 15 καὶ 636), 512 σ. 1 (αὐτόθι I σ. 11, 21 Vogt) καὶ σ. 4 (αὐτόθι 11, 19, 22 καὶ 95, 28 Vogt), 535 σ. 3 (Βασ. Τάξ. Vogt σ. 11, 13 - 12, 30 - 13, 1 - 59, 32 - 60, 3 - 67, 11, 12 - 69, 16 - 95, 22 - 104, 14 - 117, 22, 23, 28, 31 - 118, 9 - 123, 2 - 140, 1 - 146, 29 - 173, 8, 9), 536 σ. 10 (Βασ. Τάξ. Vogt σ. 117, 30). — ο Ροδιος 82 σ. 4 (Ἔκφρασις Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως παρὰ Legrand - Reinach ἐν Revue Ét. Grecq. IX (1896) 53, στ 553 - 8), 158 σ. 1 (Ἔκφρ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως στ. 559, ἔ. ἀ. σ. 53) καὶ σ. 2 (αὐτόθι στ. 701 καὶ 710, ἔ. ἀ. σ. 57), 245 σ. 8 (αὐτόθι στ. 647 - 48, ἔ. ἀ. σ. 55 στ. 647 - 49), 246 σ. 3 (αὐτόθι ἔ. ἀ. σ. 56 στ. 670 - 671) καὶ σ. 7 (αὐτόθι στ. 666, ἔ. ἀ. σ. 56) 247 σ. 1 (αὐτόθι στ. 656, ἔ. ἀ. σ. 55), σ. 2 (αὐτόθι στ. 658) καὶ σ. 3 (αὐτόθι στ. 655), 248 σ. 1 (αὐτόθι στ. 651, ἔ. ἀ. σ. 55), σ. 3 (ἔ. ἀ. στ. 653) καὶ σ. 4 (ἔ. ἀ. στ. 653), 249 σ. 3 (ἔ. ἀ. στ. 668), 262 σ. 2 (ἔ. ἀ. στ. 562, 579, 582, 605), 378 σ. 2 (ἔ. ἀ. στ. 678).

Λ, L

Lactantius, 20 σ. 4 (De mort. persec. 12, Λ.Π. 7, 214), 434 σ. 4 (De opif. Dei κεφ. 8).

Λαμπριδιος Αιλιος, Βλ. Αιλιος.

Laurentianus, 272 καὶ σ. 7 (LXXIV, 7 φ. 221, Ebersolt, Miniature byzantine, Bruxelles 1926 πίν. XXXVIII, Weitzmann, Buchmalerei πίν. XLI, 227).

Λειτουργια Μεγαλου Βασιλειου, 490 σ. 10 (Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας, Ἀθῆναι 1935, σ. 34, 46, 57, 75).

Λεων ο Σοφος, 201 σ. 8 (Νεαρά).

Liber Pont. Ravenn., Βλ. Agnellus.

Liber Pontificalis Romanus, 112 καὶ σ. 3 (Βίος Συμμάχου σ. 262), 125 σ. 4 (αὐτόθι σ. 262), 201 σ. 1 (Βίος Σεργίου), 387 σ. 4. 396 σ. 1 (Βίος Ὁνωρίου), 419 σ. 5 (Ἐκδ. Duchesne, I σ. 325), 440 σ. 2 (ἔ. ἀ. I, 172), 458 (Βίος Συλβέστρου), 459, 472 σ. 3 (Ἐκδ. Th. Mommsen T. I, Βερολῖνον 1898, σ. 215, 1), σ. 4 (ἔ. ἀ. σ. 161, 171, 173 καὶ 215) καὶ σ. 5 (ἔ. ἀ. σ. 122, 124), 475 σ. 4 (Βίος Σεργίου τοῦ I, 687-701, Ἔκδ. Th. Mommsen, Βερολῖνον 1898, σ. 214), σ. 8 (ἔκδ. Mommsen ἔ. ἀ. σ. 214), σ. 9 (Βίος Σεργίου τοῦ I, ἔ. ἀ. σ. 215), σ. 10 (Βίος Ὁνωρίου τοῦ A', 625 - 38, ἔκδ. Mommsen σ. 171) καὶ σ. 11 (ἔ. ἀ. σ. 122, 124), 476 (ἔ. ἀ. σ. 161 καὶ 173), 477 σ. 2 (ἔ. ἀ. σ. 52) καὶ σ. 4 (ἔ. ἀ. σ. 161), 488 σ. 6 (ἔ. ἀ. τ. I σ. 53), 534 καὶ σ. 3 (Βίος Συλβέστρου, ἔκδ. Mommsen, σ. 57, 6).

Λουκας ο Ευαγγελιστης, 8 σ. 3 (κβ', 12), 10 σ. 2 (κβ', 12).

Λουκιανος, 136 σ. 6 (Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον, 29).

M

Μαλαλας, 158 σ. 1 (491, 8 Βόννης), 206 σ. 2 (Χρονογρ. 339, 1 Βόννης), 245 σ. 5 (339, 7 Βόννης), 257 σ. 6 (Λόγος XI, σ. 280, 20 Βόννης), 398 καὶ σ. 2 (Χρονογρ. 339, 6 Βόννης), 410 καὶ σ. 4 (Χρονικὸν 326 Βόννηξ), 472 σ. 2 (Χρονογρ. 18, 490 Βόννης).

Μαρθα (Αγ.), Βίος - 82 σ. 3 (46).

Μαρια (Οσια) η Αιγυπτια, Βίος - 158 σ. 2 (10).

Μαρκιανος, ἐγκώμιον εἰς — Βλ. Χορικιος.

Μαρκιανος κῶδιξ, 83 σ. 3 (VII, 43, ἔκδ. Banescu, Ε.Ε.Β.Σ. 3, 150), 111 σ. 5

(VII, 43, Banescu, E.E.B.Σ. 3, 158), 250 σ. 5 (VII, 43, Banescu, E.E.B.Σ. 3, 155). 262 σ. 2 (VII, 47, ἔ.ἀ. 150, 151, 153); 278 σ. 10 (VII, 43, ἔ.ἀ. 155).

Μαρκος ο Διακονος, 27 σ. 9 (Βίος Πορφυρίου, 5, 10, ἔκδ. Grégoire-Kugener σ. 5), 30 σ. 4, 80 σ. 3 (αὐτόθι 78, ἔ.ἀ. σ. 62), 81 σ. 4 (αὐτόθι 75, 23 κ.ἑ., ἔ.ἀ. σ. 60), σ. 5 (αὐτόθι 75, 35, ἔ.ἀ. σ. 60), 82 σ. 2 (αὐτόθι 75, 28, ἔ.ἀ. σ. 60), σ. 3 (αὐτόθι 75, 31, ἔ.ἀ. σ. 62), σ. 6 (αὐτόθι 78, 4, ἔ.ἀ. σ. 62), 83 σ. 6 (αὐτόθι 92, 1), 90 (αὐτόθι 80, 2, ἔ.ἀ. σ. 63), 94 σ. 4 (αὐτόθι 84, 11, ἔ.ἀ. 66), 127 σ. 3 (αὐτόθι 39, ἔ.ἀ. σ. 33), 187 σ. 7 (αὐτόθι 76, 29, ἔ.ἀ. σ. 60), 188, 245 σ. 5 (αὐτόθι 77, 6, ἔ.ἀ. σ. 61), 247 σ. 3 (αὐτόθι 84, 3, ἔ.ἀ. σ. 66), 267 σ. 6 (αὐτόθι ἔκδ. Grégoire-Kugener σ. 61), 472 σ. 2 (αὐτόθι 75, 15, ἔ.ἀ.).

Μαρκος ο Ευαγγελιστης, 8 σ. 3 (ιδ΄, 15), 10 σ. 2 (ιδ΄, 15).

Μαρκος Ιερομοναχος, 158 σ. 2 (κεφ. 96).

Μαρτυριον του Αρεθα, 136 σ. 7 (Boissonade, Anecdota Graeca V, σ. 46). — Αρ. Πετρου, 490 σ. 10 (Ἀρχιεπ. Ἀλεξανδρείας, σ. 217). — Αρ. Πολυκαρπου, 480 σ. 3 (κεφ. 18, ἔκδ. Gebhardt, 1902).

Ματθαιος ο Βλασταρης, 83 σ. 2 (Σύνταγμα κατὰ τὸ στοιχεῖον Ε παρὰ Ράλλῃ καὶ Ποτλῇ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, σ. 262), 84 σ. 2 (ἔ.ἀ. σ. 262), 91 σ. 1 (ἔ.ἀ. σ. 263-64).

Ματθαιος ο Ευαγγελιστης, 7 σ. 3 (ιστ΄, 18), 438 σ. 5 (23, 18).

Μεσαριτης Νικολαος, 158 σ. 2 (33, 34, 35, 37, ἔκδ. Heisenberg), 404 σ. 4 (αὐτόθι, Grabeskirche und Apostelkirche σ. 12) 533 σ. 4 (σ. 35-36 ἔ.ἀ.).

Μηνολογιον Βατικανου, (Vatic. Gr. 1613), 480 σ. 2 καὶ γ΄, 481 εἰκ. 441, 2. 3. 5, 525 σ. 4, 559 σ. 1, 561 εἰκ. 527 καὶ 528.

Μινουκιος Φηλιξ, 12 καὶ σ. 10 (Octavius, 9, Λ.Π. 3, 270).

Μιχαηλ Ατταλειατης, 278 σ. 8 (Διάταξις τοῦ 1077 παρὰ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5, 324).

Μιχαηλ Γλυκας, 159 σ. 4 (498, 21, Βόννης), 187 σ. 5 (498 Βόννης), σ. 6 (ἔ.ἀ.) 241 συνέχ. σ. 9 σελ. 240 (4 κεφ. 268, Βόννης σ. 498), 278 σ. 7 (583, 14 Βόννης), 386 σ. 2 (Χρον. 495, 15 καὶ 498, 21 Βόννης), 535 σ. 3 (498, 7, 506, 20 Βόννης), 538 καὶ σ. 4 (506, 20 Βόννης).

Μιχαηλ Ψελλος, 159 σ. 1 (Ἐπιστολαὶ ἐν Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 52, 86).

Μοσχος, 94 σ. 5 (Λειμὼν νοητὸς CV, Ε.Π. 87, 2964).

N

Νικηφορος, 512 σ. 1 (Ἀντιρρητ. III, Ε.Π. 100, 465 Α).

Νικηφορος Καλλιστος, 160 συνέχ. σ. 4 σελ. 159 (Rev. de l'Orient Chrétien 1905, 166), 262 σ. 2 (Προοίμ. Ἱστορ. Ducange), 539 σ. 1 (Ἐκκλησ. Ἱστορ. XIV, 10, Ε.Π. 146, 1088 c).

Νικηταs Ηγουμενος ἢ Ομολογητης, 136 σ. 7 (Βίος—, Acta S.S. Aprilis I Appendix σ. XXVII (49).

Νικηταs ο Παφλαγων, 117 σ. 1 (Βίος Ἁγ. Ἰγνατίου Πατρ. Κ/πόλεως, Ε.Π. 105 στ. 549 Β), 136 σ. 7 (αὐτόθι, Ε.Π. 105 στ. 536), 396 σ. 3 (αὐτόθι, Ε.Π. 105 στ. 549 Β), 490 σ. 10 (αὐτόθι, Ε.Π. 105, 536 Α), 535 σ. 3 (αὐτόθι, Ε.Π. 105, 536 Α).

Νικηταs Χωνιατης, 136 σ. 5 (Βόννης 592 σ. 3), 159 σ. 1 (Χρον. Διήγησις, 7. 8, 538, 4), 250 συνέχ. σ. 6 σελ. 249 (581, 11 Βόννης).

Νικολαος Μεσαριτης, βλ. Μεσαριτης.

Ξ

Ξενοφων, 136 σ. 3 (Κύρ. Παιδεία, II, 3, 17), 287 σ. 3 (Ἑλλην. Δ΄, 4, 5).

O

Octavius, 12 σ. 10 (9, Λ.Π. 3, 270).

Ονωριος, Βίος—, βλ. Ευσεβιος.

Optatus Milevitanus, 386 σ. 3 (De Schismat. Donatist. II, 18), 439 σ. 2 (αὐτόθι VI, I, Λ.Π. 11, 1064-1065).

Ορνεοσοφιον, 238 σ. 1 (10 σ. 18).

Π

Παλλαδιος, 438 σ. 5 (Λαυσ. Ἱστ. Ε.Π. 34, 1058 B), 466 σ. 2 (αὐτόθι κεφ. 12, Ε.Π. 34, 1034 C), 468 σ. 5 (αὐτόθι κεφ. 119, Ε.Π. 34, 1228 B).

Πασχαλιον Χρονικον, 420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419 (Βόννης σ. 544, 21), 468 σ. 4 (Ε.Π. 92, 737 A, Βόννης σ. 544, 19), σ. 7 (εἰς ἔτος 360, Ε.Π. 92, 737 A, Βόννης σ. 544, 19), σ. 9 (ἔ.ἀ.), 472 σ. 2 (713, 11 Βόννης), 486 σ. 1 (390, Ε.Π. 92, 1001).

Πατρια Κ/πολεως, 187 σ. 5 (140 καὶ 214, Preger), σ. 6 (ἔ.ἀ.).

Παυλινος, Ἐπίσκοπος Νόλης (Paulinus Nolanus), 80 καὶ σ. 4 (Poema XXVII στ. 487-489), 92 (αὐτόθι στ. 487-489), 95 σ. 1, 106 σ. 1 (Natal. Poema XXVII στ. 470-72), 109 σ. 5 (XXVIII στ. 44 ἑξ.), 110 σ. 5 (Epist. XXXII, ad Sev. 15), 112 καὶ σ. 2 (Epist. XXXII καὶ Natal. X, Poema XXVIII, στ. 31), 118 καὶ σ. 1 (Epist. XIII ad Severum), 201 σ. 1 (Vita Ambr. κεφ. 3), 206 σ. 2 (Epist. XXXII ad Severum), 216 καὶ σ. 1 (αὐτόθι), 397 καὶ σ. 2 (αὐτόθι), 410, 419 καὶ σ. 3 (Poem. XIV, 98 καὶ XVIII, 34), 420 σ. 1 (Poem. XIV στ. 98), σ. 2 (ἔ.ἀ. XVIII στ. 31), 437, 440 σ. 1 (Epist. XXXI 6 Λ.Π. 61, 329), 449 σ. 4 (αὐτόθι XXXI 6, Λ.Π. 61, 32), 467 σ. 11 (αὐτόθι XXXI, 2, Λ.Π. 51, 326), 489, 539 σ. 5 (Vita S. Ambrosii κεφ. 18, Λ.Π. 14 στ. 35), 600 [προσθ. εἰς 85] (Epist. XXXII, Λ.Π, 61, στ. 337.

Παυλος, Ἀπόστολος, 7 σ. 3 (Α΄ Κορινθ. ιά΄, 22. ιβ΄, 28), 8 σ. 1 (Ρωμ. ιστ΄, 23), σ. 2 (Ρωμ. ιστ΄, 5. Κολοσσ. δ΄, 16. Φιλήμ. 3), 438 σ. 2 (α΄ Κορινθ. 10, 21).

Παυλος Σιλεντιαριος, 94 σ. 1 (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 594 καὶ 614), 98 σ. 2 (αὐτόθι στ. 591), 102 συνεχ. σ. 3 σελ. 99 (αὐτόθι στ. 591), 111 καὶ σ. 4 (αὐτόθι στ. 595), 112 (αὐτόθι στ. 594), 116 σ. 2 (αὐτόθι στ. 605 ἑ.) σ. 3 (αὐτόθι στ. 597), 117 σ. 5 (αὐτόθι στ. 605), 124 καὶ σ. 3 (αὐτόθι στ. 599), 135 (αὐτόθι σ. 428, Ε.Π. 86, 2 στ. 2136) καὶ σ. 4 (ἔ.ἀ. στ. 425), 157 σ. 2 (ἔ.ἀ. στ. 547, 551, 591), 160 σ. 3 (ἔ.ἀ. στ. 50), 201 σ. 5 (αὐτόθι στ. 256 καὶ 359), 206 σ. 2 (αὐτόθι στ. 360), 248 (ἔ.ἀ. 666-667) καὶ σ. 2 (ἔ.ἀ. στ. 606, 664) καὶ σ. 7 (αὐτόθι στ. 377-380, 625-627), 247 σ. 1 (αὐτόθι στ. 628) καὶ σ. 2 (Ἔκφρ. Ἀμβωνος στ. 255, 258, 279, Ἁγ. Σοφίας 388, 391, 395, 545, 568), 248 σ. 1 (Ἔκφρ. Ἀμβωνος στ. 103, 138, 264), σ. 2 (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας, στ. 630), σ. 3 (αὐτόθι στ. 637), σ. 4 (αὐτόθι στ. 634), σ. 5 (αὐτόθι στ. 632), 256 (ἔ.ἀ. στ. 658-663), 257 σ. 8 (ἔ.ἀ. στ. 607, 667), 262 σ. 2 (αὐτόθι στ. 609), 278 καὶ σ. 6 (αὐτόθι στ. 376), 339 καὶ σ. 2 (ἔ.ἀ. στ. 609), 438 σ. 3 (Ε.Π. 86, 2148 στ. 752, Βόννης σ. 36), 440 σ. 6 (Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 752-75, Ε.Π. 86, 2148), 447 καὶ σ. 4 (αὐτόθι στ. 752-753, Ε.Π. 86, 2148), 472 καὶ σ. 6 (αὐτόθι στ. 721), 475 σ. 1 (ἔ.ἀ. στ. 737) καὶ σ. 8 (ἔ.ἀ. στ. 761, Ε.Π. 86, 2, 2148), 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475 (αὐτόθι στ. 720-751) καὶ σ. 1 (ἔ.ἀ. στ. 720 ἑ. Ε.Π. 36, 2147 ἑ.), 490 σ. 7 (ἔ.ἀ. στ. 363), 535 σ. 3 (αὐτόθι στ. 235), 536 (αὐτόθι στ. 235), 538 σ. 8 (ἔ.ἀ. στ. 210), 539 σ. 2 (ἔ.ἀ. στ. 52), 540 καὶ σ. 1 (ἔ.ἀ. στ. 105-112), 542 σ. 3 (αὐτόθι στ. 188), 543 σ. 3 (αὐτόθι στ. 50 καὶ 229), 558 καὶ σ. 5 (αὐτόθι στ. 50 296), 600 [προσθ. εἰς 82 σ. 4] (αὐτόθι στ. 271).

Παυσανιας, 246 σ. 7 (I, 18, 6).

Παχυμερης, 136 σ. 4 (V, 2, Βόννης σ. 368), 536 καὶ σ. 2 (I, 173, 1, Βόννης).

Πεδιασιμος, Θ., 555 σ. 1 (Ἔκφρ., Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΙΘ΄, 1949, σ. 265 εἰκ. 4).

Πεντατευχος Ashburnam, 277 σ. 6, 441 σ. 10.

Πετρος (Ἀr.), μαρτύριον—490 σ. 10.

Πετρος ο Αλεξανδρειας, 438 σ. 5 (Ε.Π. 33, 1277 B).

Πλατων ο Κωμικος, 278 σ. 3 (Λακ. ἀποσπ. 72).

Πνινιος, 246 σ. 1 (XXXVI, 46) καὶ σ. 7 (N.H. 36, 7).

Πολυδευκης, 246 σ. 7 (VII, 100), 247 σ. 2 (Z, 100), 278 σ. 3 (Z, 121).

Πορφυρογεννητος, βλ. Κωνσταντινος Πορφυρογεννητος.

Πραξεις Αποστολων, βλ. Αποστολων Πρ.

Προδρομος Θεοδωρος, βλ. Θεοδωρος Προδρομος.

Προκοπιος, 27 σ. 11 (Περὶ κτισμάτων, II, 10 Βόννης σ. 241). 30 σ. 4, 81 (ἔ.ἀ.), 84 σ. 6 (ἔ.ἀ. I, 1 Βόννης σ. 175), 99 σ. 3 (ἔ.ἀ. Βόννης σ. 323), 106 σ. 4 (ἔ.ἀ. Βόννης σ. 198), 126 σ. 4 (αὐτόθι V, 6 Βόννης σ. 324) 127 σ. 3 (αὐτόθι I, 4 Βόννης 187, 7), σ. 4 (ἔ.ἀ. V 6 Βόννης σ. 323), σ. 7 (ἔ.ἀ. I, 4 Βόννης σ. 187), σ. 8 (αὐτόθι V, 6 Βόννης σ. 323), 128 καὶ σ. 8 (αὐτόθι V, 6 Βόννης σ. 323), 135 (αὐτόθι Βόννης σ. 187), 157 σ. 2 (ἔ.ἀ. Βόννης σ. 78), 187 σ. 5 (ἔ.ἀ. I, 4 Βόννης τ. 3 σ. 187), 188 συνέχ. σ. 7 σελ. 187 (αὐτόθι I, 4), 198 σ. 9 (αὐτόθι V, 6, 22), 201 σ. 5 (αὐτόθι I, 1, 58 Βόννης σ. 178), 206 σ. 3 (ἔ.ἀ. I, 1, 39, 40, 43, 68, 73, 74, I, 4, 15, I, 10, 4), 229 σ. 2 (ἔ.ἀ. II, 9. 3), 247 σ. 1 (ἔ.ἀ. I, 10 Βόννης σ. 204, 21), 251 σ. 2 (ἔ.ἀ. I, 8 Βόννης σ. 198, 8), 259 σ. 2 (ἔ.ἀ. I, 8 Βόννης σ. 198, 17), 262 σ. 2 (αὐτόθι 1, 1 Βόννης 176 καὶ 180), 387 καὶ σ. 2 (αὐτόθι V, 6 Βόννης σ. 322) 438 σ. 5 (Ε.Π. 87, 2836 C, Βόννης τ. 3 σ. 179, 19), 600 [προσθ. εἰς 83 στ. 4], (ἔ.ἀ. I, 1 Βόννης σ. 174, 5), 602 [προσθ. εἰς 246], (ἔ.ἀ. I, 3 Βόννης σ. 184).

Προυδεντιος (Prudentius, 397 καὶ σ. 8 (Peristephanon XI, v. 219), 434 σ.4 (αὐτόθι XII στ. 53), 444 (ἔ.ἀ. IV, 19), 539 σ. 7 (αὐτόθι XI, 225).

P, R

Rahmani, 28 σ. 2, 151 σ. 1 (λατιν. μετάφρασις τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου).

Rossano, βλ. Κωδιξ Rossano.

Σ

Σαββας (Αρ.), Βίος—, 512 σ. 2 (παρὰ Allatius, De libr. et reb. eccl. Gr. II, 1646 σελ. 130. Συλλογή—, 38 καὶ σ. 2. Τυπικόν—, 136 σ. 7 (ἔκδ. Γεωργίου Ἱερέως Μαρᾶ. Ἐνετίησιν, 1685, κεφ. 5 σ. η΄ καὶ θ΄), 158 σ. 2 (κεφ. 4 καὶ 5).

Σαλμασιος, 246 σ. 2 (Exerc. Plinian. σ. 495).

Sidonius Apollinaris, 246 σ. 2 (Epist. II, 2), σ. 7 (Carm. 5, 34), 379 σ. 9 (Epist. II, Ἐπιστ. X, V, 85 σ. 506 τῆς ἐκδ. Sirmond), 434 σ. 4 (αὐτόθι Ἐπιστ. X, 4, 15, ἔκδ. Mohr Lipsiae 1895, σ. 46).

Σιλεντιαριος Παυλος, βλ. Παυλος.

Σκαρλατος Βυζαντιος, βλ. Βυζαντιος.

Σκυλλιτζης, 201 σ. 5 (παρὰ Du Cange S. Sophia § 41).

Σουιδας, 262 σ. 2 (λ. πισὸς καὶ πινσός).

Στεφανος, Ερρικος, 136 σ. 6 («Θησαυρός»).

Στοβαιος, 245 σ. 7 (415, 54).

Στραβων, 229 σ. 4 (XVI, 1, 5), 246 σ. 1 (Z΄, 331 ἀπόσπ. 56), σ. 2 (ΙΓ΄, 588), 278 σ. 3 (Δ΄, 4, 6).

Συμεων ο Θεσσαλονικης, 262 σ. 2 (Περὶ Ἱερῶν Τελετῶν, Ε.Π. 155 στ. 309 A), 490 σ. 10 (Περὶ χειροτ., Ε.Π. 155, κεφ. 203, στ. 412 D), 533 σ. 4 (Ε.Π. 155 στ. 345 C. D καὶ 704 C), 536 σ. 2 (Ε.Π. 155, 345 B), σ. 6 (Περὶ χειροτ. Ε.Π. 155, 412 C). 537 σ. 2 (Ε.Π. 155, 345 B), 540 σ. 4 (Μυσταγωγ. Ε.Π. 155, 708 B).

Συμεων ο Μαγιστρος, 512 σ. 10 (Ε.Π. 109, 744 A), 535 σ. 3 (631, 8, 704, 12 Βόννης).

Συμεων ο Μεταφραστης, 148 σ. 5 (Εἰς Συναξάριον Ἁγ. Δημητρίου, 26 Ὀκτωβρίου, Ε.Π. 116 στ. 1317), 198 (Βόννης 495), 201 σ. 5 (Βιβλ. Χρον. Βόν- σ. 495), 473 σ. 1 (Ε.Π. 116, 1265), 476 σ. 3 (Πράξεις ἁγ. μάρτυρος Δημητρίου, 22 ἔ. Ε.Π. 116 στ. 1265).

Συμμαχος, Βίος—, βλ. Liber Pontificalis Romanus.

Συναξάριον 5 Ὀκτωβρ. εἰς Ἅγ. Κοσμᾶν Μοναχόν, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246.

Συνεσιος, 110 σ. 4 (Ε.Π. 66, 1501), 111 καὶ σ. 3 (Ἐπιστολὴ 121η, Ε.Π. τ. 66 στ. 1501), 438 σ. 3 (Ε.Π. 66, 1409 Β), σ. 6 (Κατάστασις Ε.Π. 66, 1573 Β), 447 σ. 1 (Ε.Π. 66, 1571 Β) 475 σ. 2 (Ἐπιστ. 67, Ε.Π. 66, 1420 D), 490 σ. 2 (αὐτόθι Ε.Π. 66, 1412 Β).

Συνεχισται Θεοφανους, βλ. Θεοφανης.

Σωζομενος 386 σ. 2 (7, 5), 438 σ. 3 (Ε.Π. 67, 1596 Α), 440 σ. 5 (Ἐκκλ. Ἱστ. IX, Ε.Π. 67, 1593-4), 452 καὶ σ. 3 (αὐτόθι IX, 1, Ε.Π. 67, 1596 Α), 458 σ. 2 (αὐτόθι IX, 2, Ε.Π. 67, στ. 1597 Β), 467 σ. 10 (Ε.Π. 67, 1601), 482 σ. 1 (ἔ.ἀ. IX, 2, Ε.Π. 67, 1601 Α), 512 σ. 7 (αὐτόθι VII, 25, Ε.Π. 25, 1496 Β), 536 καὶ σ. 9 (αὐτόθι VII, 25, Ε.Π. 67, 1496 Β), 537 σ. 3 (Ε.Π. 67, 1946), 539 σ. 1 (ἔ.ἀ. VIII, 5, Ε.Π. 67, 1528).

Σωκρατης, (ἱστορικὸς Ε′ αἰ.), 27 σ. 6 (Ἐκκλ. Ἱστ., 45), 85 καὶ σ. 5 (αὐτόθι V, 22, Ε.Π. 67, 640), 94 σ. 1 (αὐτόθι II, 38, Ε.Π. 67, 332), 111 καὶ σ. 6 (αὐτόθι II, 38, Ε.Π. 67, 332), 438 σ. 3 (Ε.Π. 67, 176 Β), σ 5 (Ε.Π. 67, 176 Β καὶ 640 Α), 490 καὶ σ. 1 (ἔ.ἀ. VI. 5, Ε.Π. 67, 673 Β), 593 σ. 5 (αὐτόθι VI, 5, Ε.Π. 67, 673 Β).

Σωφρονιος Ιεροσολυμων, 136 σ. 7 (Ε.Π. 87, 3, στ. 3985 Α), 159 σ. 1 (Ε.Π. 87³, 3165), σ. 2 (Ε.Π. 87³, 3460), 222 σ. 5 (Ε.Π. 87, στ. 3984 Α, 13), 468 σ. 6 (Ε.Π. 87, 3985 Β), 472 σ. 2 (Ε.Π. 87, 3984 Β), 490 σ. 10 (Ε.Π. 87, 3984 Α), 512 σ. 3 (Ε.Π. 87, 3984 D), σ. 8 (Ε.Π. 87, 3984 D), 525 σ. 6 (Ε.Π. 87, 3556 Β).

[Ψευδο] Σωφρονιος, 536 καὶ σ. 1 (Ε.Π. 87, Γ, στ. 3985 Α) καὶ σ. 8 (Ε.Π. 87, Γ, στ 3985 Α).

T, t

Τερτυλλιανος, 12 καὶ σ. 2 (Λ.Π. 2, 1039), σ. 3 (De idol. σ. 36), σ. 11 (De pudicitia κεφ. 4, Λ.Π. 2, 1039).

Τζετζης, Ι., 240 σ. 9 (Χίλ. 9 στ. 564, Kiesling σ. 345).

Theodosianus Cod., 91 σ. 1 (βιβλ. IX, τίτλ. 15), 246 σ. 2 (IX, 28, 9, 11).

Τυπικον Ἀναστάσεως, 539 καὶ σ. 11 (σ. 192 στ. 9 καὶ 203 στ. 9 Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας σ. 192 καὶ 203).

Τυπικον Μ. Κεχαριτωμένης, 534 σ. 2 (Ε.Π. 127 σ. 1084).

Τυπικον Ὅσ. Σάββα, 468 σ. 6 (κεφ. 41, Ἐνετίησιν 1738, σελ. 129).

V

Vaticanus, βλ. Μηνολογιον.

Virgilius, βλ. Βιργιλιος.

Vitruvius, βλ. Βιτρουβιος.

Φ

Φωτιος, 206 σ. 3 (Ἔκφρ. Νέας, 199, 21, Βόννης), 277 καὶ σ. 5 (αὐτόθι ἐν Κωδιν ῷ σ. 198, 12-13, Βόννης), 278 σ. 7 (αὐτόθι ἐν Κωδιν ῷ 198, 12, Βόννης), 490 σ. 10 (IV, Ε.Π. 104, 1229 C), 539 σ. 5 (Θεολογία ΚΕ′, 193 ἑ.).

X

Χορικιος ο Γαζαιος, 30 σ. 4, 58 σ. 4 (Ἐγκώμιον εἰς Μαρκ. Ι, 78, ἔκδ. Förster-Richtsteig σ. 22), 92 (αὐτόθι II, 28), 96 σ. 3 (αὐτόθι II, 32, ἔ.ἀ. 39, 13), 99 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 20, ἔ.ἀ. σ. 8), 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99 (αὐτόθι II, 30, ἔ.ἀ. σ. 36), 106 σ. 7 (αὐτόθι II, 31, ἔ.ἀ. 36, 4), 107 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 21, ἔ.ἀ. σ. 8), σ. 4 (αὐτόθι II, 31), 108 καὶ σ. 1 (αὐτόθι II, 31, ἔ.ἀ. 36, 9) καὶ σ. 2 (αὐτόθι Ι, 21), 116 (αὐτόθι Ι, 22, ἔ.ἀ. 8), 126 σ. 1 (αὐτόθι II, 28), 127 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 17, ἔ.ἀ. σ. 7), σ. 4 (αὐτόθι Ι, 17, ἔ.ἀ. 7), 128 (αὐτόθι Ι, 19, ἔ.ἀ. 7), 130 σ. 1 (αὐτόθι II, 28), 135 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 24), 191 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 34, ἔ.ἀ. σ. 11), 201 σ. 9 (αὐτόθι II, 47, ἔ.ἀ. 40), 206 σ. 3 (αὐτόθι Ι, 34, II, 45), 227 σ. 2 (αὐτόθι II, 33, ἔ.ἀ. 36), 240 σ. 3 (αὐτόθι II, 48, ἔ.ἀ. 40), 245 σ. 1 (αὐτόθι Ι, 25, ἔ.ἀ. 9), 246 σ. 2 (αὐτόθι Ι, 41, ἔ.ἀ. 13),

247 σ. 1 (αὐτόθι I, 41, ἔ.ἀ. 13), σ. 2 (αὐτόθι I, 42, ἔ.ἀ. 13), σ. 3 (αὐτόθι I, 13 καὶ I, 41, ἔ.ἀ. 7 καὶ 13), 248 σ. 2 (αὐτόθι I, 41, ἔ.ἀ. 13), σ. 6 (αὐτόθι I, 41, ἔ.ἀ. 13), 254 σ. 4 (αὐτόθι II, 48, ἔ.ἀ. 40), 265 σ. 3 (αὐτόθι II, 47, ἔ.ἀ. 40), 278 σ. 4 (αὐτόθι II, 52, ἔ.ἀ. 41), σ. 7 (αὐτόθι I, 20, ἔ.ἀ. 8), 383 καὶ σ. 3 (αὐτόθι II, 47, ἔ.ἀ. 40), 397 καὶ σ. 3 αὐτόθι II, 53, ἔ.ἀ. 41), 398 καὶ σ. 1 (αὐτόθι II, 53, ἔ.ἀ. 41, 13), 423 σ. 1 (αὐτόθι II, 21, ἔ.ἀ. 33), 440 σ. 4 (αὐτόθι I, 42, ἔ.ἀ. 13), 447 καὶ σ. 3 (αὐτόθι I, 42, ἔ.ἀ. 13), 569 σ. 2 (αὐτόθι II, 51, ἔ.ἀ. 40), 601 [προσθ. εἰς 106 σ. 6] (αὐτόθι I, 24, ἔ.ἀ. 9).

Χρονικον Μιχαηλ του Συρου, 452 σ. 2 (τ. Β΄ σελ. 362, ἔκδ. Chabot).

Χρονικον Μορεως, 472 σ. 1 (στ. 2743 καὶ 7792, ἔκδ. Καλονάρου).

Χρονικον Πασχαλιον, 420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419 (Βόννης σ. 544, 21), 468 σ. 4 (Ε.Π. 92, 737 Α, Βόννης σ. 544, 19), σ. 7 (εἰς ἔτος 360, Ε.Π. 92, 737 Α, Βόννης σ. 544, 19), σ. 9 (ἔ.ἀ.), 472 σ. 2 (713, 11 Βόννης), 486 σ. 1 (390 Ε.Π. 92, 1001).

Χρονικον Χ/φον, ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Λέοντος, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 (εἰς Ἀρκάδιον).

Χρυσοστομος, βλ. Ιωαννης.

Χωνιατης, βλ. Νικητας.

Ψ

Ψαλτηριον Barberini, Βατικανοῦ, 277 σ. 6 (Heisenberg, Byz. Reich. 177).

Ψαλτηριον Coislin, 112 σ. 4 (139. 1 τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων. Εἰκὼν παρὰ J. Ebersolt, Miniature Byzantine πίναξ LXVIII, 2).

Ψελλος, βλ. Μιχαηλ.

[Ψευδο] Γερμανος, βλ. Γερμανος.

[Ψευδο] Κλημης, βλ. Κλημης.

[Ψευδο] Κωδινος, βλ. Κωδινος.

[Ψευδο] Σωφρονιος, βλ. Σωφρονιος.

Ω

Ωριγενης, 11 σ. 2 (Περὶ Εὐχῆς, 31, 6 ἔκδ. Βερολίνου σ. 398), 13 καὶ σ. 2, 432 σ. 2 (κατὰ Κέλσου, 8, 24, Ε.Π. 11, 1553 Β).

ΠΙΝΑΞ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

A

Abel, F. M. 216 σ. 3.—Vincent, H., 25 σ. 2, 34 σ. 1, 35 σ. 1, 36 καὶ σ. 2. 3, 86 σ. 5, 105 σ. 1, 132 σ. 3, 214 σ. 6, 268 σ. 2, 271 σ. 1, 274 σ. 2, 351 σ. 1, 362 σ. 2, 365 σ. 1, 379 σ. 2, 440 σ. 8, 446 σ. 7, 448 σ. 3. 4, 451 σ. 1, 467 σ. 7, 468 σ. 1, 469 εἰκ. 432, 470, 471 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 599 [προσθ. εἰς σελ. 34 σ. 1], βλ. καὶ Vincent.

Agnello, G., 340 σ. 2.

Achelis, H., 7 σ. 2, 482 σ. 5.—Flemming, 439 σ. 1.

Adler, Fr., 144 σ. 3, 513 σ. 4, βλ. καὶ Curtius.

Ajnalof, D. V., 186 σ. 2.

Allatius, L., 512 σ. 2, 536 σ. 3, 538 σ. 2. 3.

Alten, U., 246 σ. 4, 298 σ. 1, 299 σ. 2, 302 σ. 2, 310 σ. 3, 311 καὶ σ. 4. 5, 312 σ. 1. 3, 333 σ. 3.

Amantos, K., 416 σ. 1.

Amelung, W., 117 σ. 1.

Αντωνιάδης, Εμμ., 83 σ. 6, 86 σ. 13, 104 σ. 1, 106 σ. 8, 109 σ. 6, 240 σ. 6, 242 σ. 3, 243 σ. 1, 245 σ. 2. 4, 246 σ. 3, 247 σ, 2, 250 σ. 3. 4. 7. 8, 251 σ. 5, 254 σ. 1. 3, 256 σ. 2, 257 σ. 1, 268 σ. 1, 272 σ. 2, 273 σ. 3, 274 σ. 1, 275 σ. 2, 277 σ. 2. 5, 278 σ. 1, 312 σ. 1. 6, 330 εἰκ. 288, 331 σ. 1, 332 σ. 3. 4, 339 σ. 4, 368 σ. 4, 417 καὶ σ. 1, 420 σ. 7, 447 σ. 4, 471 σ. 4, 476 σ. 2, 543 σ. 3, 555 σ. 1, 559 σ. 2, 560 συνέχ. σ. 2, σελ. 559.

Arzago, Alberto di Capitani D'—, 56 εἰκ. 32 καὶ 33 καὶ σ. 1, 57 σ. 1.

Assemani, 20 σ. 5.

Atkinson, T., 87 σ. 16.

Aubert, M., 14 σ. 1.

Avi Yonah, 339 σ. 7.

B b

Ballu, A., 105 σ. 1, 106 σ. 8, 109 σ. 1, 119 εἰκ. 67, 347 σ. 2, 388 σ. 5, 390 σ. 3.

Banescu, N., 83 σ. 3, 112 σ. 5, 238 σ. 1, 262 σ. 2, 278 σ. 10.

Baramki, D. C., 339 σ. 7, 601 [προσθ. εἰς 106 σ. 7].

Barberot, E., 388 σ. 3.

Bardy, G., 106 σ. 8, 109 σ. 1, 155 σ. 3, 347 σ. 1.

Barnea, J., 306 σ. 2.

Barnsley, βλ. Schultz.

Bartoccini, R., 79 σ. 1, 86 σ. 2, 88, 92 σ. 1, 135 καὶ σ. 2, 347, 441 σ. 6, 477 σ. 6.

Battifol, 482 σ. 5.

Baumstark 229 σ. 1.

Bayet, Ch., 123 σ. 1, 549 σ. 2.

Beaulieu, βλ. Mattern.

Bekker, J., 278 σ. 3.

Bêlaev, N., 467 σ. 10.

Bell, G. L., 232 σ. 1. 2, 297 σ. 3.

Belvederi, C., 474 συνεχ. σ. 2 σελ. 473.

Bendinelli, G., 67.

Benndorf, O., 82 σ. 7.

Berchem van-Clouzot, 441 σ. 9, 442 σ. 2, 446 σ. 8, 452 σ. 5, 469 σ. 1, 472 σ. 8, 473 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 474, 475 σ. 6, 479 σ. 4. 5.—Strzygowski 233 σ. 1, 297 σ. 1.

Βερσάκης, Φρ., 92 σ. 1.

Bettini, βλ. Brunetti.

Beyer, H. W., 25 σ. 1, 145 σ. 1, 146, 155 σ. 1.

Beylié De, 122 σ. 1, 417 συνεχ. σ. 1. σελ. 416, 579 σ. 3.

Bezold, C., 155 σ. 1, 163 σ. 2 βλ. καὶ Dehio G.

Bittel, K., 464 σ. 1, 543 σ. 1.

Bludau, 38 σ. 1.

Blümner, H., 277 σ. 6.

Bosanquet, R. C., 67.

Βουλγαρις, N., 470 σ. 5.

Braun, J., 438 σ. 8, 443 σ. 4, 448 σ. 2 καὶ 5, 451 σ. 4. 5. 6. 8, 452 εἰκ. 412 καὶ σ. 1, 453 εἰκ. 414 καὶ σ. 2, 454 εἰκ. 415 καὶ σ. 3, 458 σ. 1, 468 σ. 2, 484 εἰκ. 444, 485 εἰκ. 445.

Bréhier, L., 67, 302 σ. 1. 2, 303 σ. 4, 305 σ. 1, 306 σ. 2, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306 καὶ σ. 3, 306, 310 σ. 3, 327 σ. 2, 532 σ. 4.

Brightman, F. E., 28 σ. 1, 201 σ. 2. 3. 5. 6. 7, 539 σ. 3. 4. 10.

Bröndsted, J., 154 σ. 1 βλ. καὶ Dyggve.

Brounof, N., 403 σ. 3.

Brown, B., 62 σ. 2.

Brunnetti - Bettini - Forlati - Fiocco, 493 σ. 9.

Brunov, 186 σ. 2.

Buberl, 469 σ. 2.

Byzantios Σκαρλατος, 109 σ. 6, 124 σ. 1.

Bühlmann, J., 165, 269 σ. 3, 303 σ. 3, 325 σ. 3, 378 σ. 1, 384 σ. 2, 442 σ. 5, 471 σ. 8, 473 σ. 2, 479 σ. 3, 491 σ. 2.

Butler, H. C., 9 σ. 1, 25 σ. 1, 29 σ. 1, 37 σ. 3, 42, 43, 44 σ. 1, 45, 46, 47, 69 σ. 3, 92 σ. 1. 2, 97, 108 σ. 2, 110 σ. 2, 128 σ. 2. 5, 133, 135 σ. 1, 141, 142 σ. 2, 143, 145 σ. 1, 146 σ. 1, 155 σ. 1, 208 σ. 4, 210 σ. 3, 212 σ. 3. 4, 222 σ. 1. 3, 224, 230 εἰκ. 183, 231 εἰκ. 186, 279 σ. 1, 300 σ. 4, 333 σ. 3, 339 σ. 3, 355 σ. 4, 365 σ. 3 - 5, 368 σ. 4, 369 εἰκ. 332, 380 σ. 1, 384 σ. 1, 385 σ. 1, 388 εἰκ. 352 καὶ σ. 1. 2, 389 σ. 2, 399 σ. 1. 3-5, 401 σ. 1, 402 σ. 1. 2, 4. 5. 6. 9. 10, 409 εἰκ. 368, 441 σ. 1, 421 εἰκ. 382, 422 σ. 1, 425 σ. 1, 440 σ. 8, 441 σ. 1, 448 σ. 3. 4, 457 σ. 5, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, 566 σ. 1, 577 σ. 3, 578 εἰκ. 536 καὶ σ. 1. 2, 579 εἰκ. 537 καὶ 538 καὶ σ. 1. 4. 5, 581 σ. 1 καὶ εἰκ. 540, 582 εἰκ. 541, 583 εἰκ. 542, 585 σ. 1, 602 [προσθ. εἰς 230 στ. 17], 603 [προσθ. εἰς 264].

Byvanck, A. W., 216 σ. 1.

C

Cabrol - Leclerq, 307 σ. 3 σελ. 306.

Cadafalch, J. Puig i, 400 σ. 6.

Carcopino, J., 67 σ. 5.

Carpenter, R., 572 σ. 4.

Cattaneo, R., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 296 εἰκ. 249 καὶ σ. 6. 8, 309 σ. 2, 312 σ. 3.

Cecchelli, C., 23 σ. 1. 2, 66, 81 σ. 1, 137 σ. 5, 434 σ. 5.

Chabot, 257 σ. 6.

Chamonard, J., 40 σ. 1, 106 σ. 1, 513 σ. 4.

Choisy, A., 9 σ. 2, 61 σ. 1, 183 σ. 1, 240 σ. 2.

Christ, H., 164 καὶ σ. 4.

Clarke, J., 208 σ. 6, 265 σ. 1.

Clary, Robert De—, 419 σ. 2.

Clouzot, βλ. Berchem.

Clavijo, 107 σ. 4.

Colasanti, A., 121 σ. 7, 268 σ. 3, 272 σ. 6, 277 σ. 1, 291 σ. 2, 296 σ. 1-7, 302 σ. 1, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 310 σ. 3, 311 εἰκ. 265, 312 σ. 3, 326 εἰκ. 283 καὶ σ. 4. 5. 6, 327 εἰκ. 284 καὶ 285 καὶ σ. 1. 2, 328 εἰκ. 286, 329 σ. 5. 6, 332, 333 σ. 7, 334 εἰκ. 292, 335 εἰκ. 293, 336 σ. 3 καὶ εἰκ. 294, 370 σ. 2, 424 σ. 1. 2, 429, σ. 2, 4, 430 σ. 1, 442 σ. 3, 446 σ. 8, 448 σ. 5, 468 εἰκ. 431, 469 σ. 1, 472 σ. 7, 477 σ. 9, 503 εἰκ. 463, 504 σ. 3, 522 εἰκ. 485, 523 εἰκ. 486 καὶ 487, 555 σ. 1, 558 εἰκ. 524 καὶ σ. 4, 563 σ. 1.

Corpus Basil. Christ. Romae, 440 σ. 9.

Cortüm, 559 σ. 2.

Courcelle, P., 196 σ. 2.

Crostarosa, P., 53, 62 σ. 6.

Crowfoot, J. W., 25 σ. 2, 28 σ. 2, 30 σ. 6, 34 σ. 1, 39 σ. 2, 42 σ. 2, 86 σ. 7, 104 σ. 2, 106, 109 σ. 7, 146 σ. 2, 153, 188 σ. 1. 3 καὶ εἰκ. 153, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208 καὶ σ. 1, 234, 400 σ. 3, 401 σ. 1. 2. 8, 402 σ. 6, 404 σ. 6, 422 σ. 3, 440 σ. 8, 9, 471 σ. 1, 493 σ. 3, 501 σ. 2, 509 σ. 8. 9, 515 σ. 5, 533 σ. 3, 540 σ. 6, 545 σ. 1, 550 εἰκ. 515.

Crusius, G. C., 136 σ. 1.

Curtis, C. G., 301 σ. 6, 322, 327 σ. 3.
Curtius - Adler, 144 σ. 3, 264 σ. 6, 510 σ. 2, 513 σ. 3, 525 σ. 5, 555 σ. 1.
Cusa, 159 σ. 3.

D

Dalton, O. M., 121 σ. 2, 301 σ. 2, 304 σ. 1, 306 σ. 2, 310 σ. 1, 312 σ. 2, 336 σ. 1, 418 σ. 1, 508 σ. 1.
Daremberg - Saglio, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246.
Defrasse, P. - Lechat, H., 513 σ. 4.
Deichmann, Fr. W., 26 σ. 3, 85 σ. 1, 264 σ. 1, 275 σ. 2, 276 σ. 6, 352 σ. 1, 353.
Dehio, G., 61 σ. 7, 62 σ. 1, 155 σ. 1, 163 καὶ σ. 1. 2. — Bezold, 89, 186 σ. 3, βλ. καὶ Bezold, V.
Delattre, 155 σ. 5.
Dêlus, J. - Roussel, P. - Launey, M., 212 σ. 1.
Demangel, R., - Mamboury, E., 138 σ. 2, 243 σ. 1. 4, 270 σ. 1, 271 σ. 1, 272 σ. 3.
Deonna, W., 439 σ. 4, 448 σ. 6, 483 εἰκ. 443, 485 σ. 1, 487 σ. 4, 488 σ. 7, 502 σ. 1.
De Rossi, G. B., 53, 223 σ. 1, 443 σ. 4, 478 σ. 2.
De Vogüé, βλ. Vogüé.
De Waal, 444 σ. 3.
Diehl, Ch., 27 σ. 11, 80 σ. 6. 9. 10, 114 σ. 1, 213 σ. 1, 239, 277 σ. 8, 298 σ. 3, 306 σ. 2, 371 εἰκ. 335, 411 σ. 5, 448 σ. 5, 475 σ. 6, 480 σ. 2, 529 σ. 1, 564 σ. 4. — Le Tourneau - Saladin, 87 σ. 3, 141 σ. 1, 220 σ. 1. 2, 222 σ. 2, 237 σ. 1, 240 σ. 4. 5, 246 σ. 4, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 καὶ σ. 2, 264 σ. 5, 274 σ. 3, 291 σ. 4, 292 σ. 1, 299 σ. 2, 301 σ. 2, 309 σ 1. 5, 336 σ. 1, 337 σ. 3, 346 σ. 1, 381 σ. 1, 387 σ. 3, 441 σ. 9, 508 σ. 2, 570 σ. 6, 571 σ. 4-7.
Dinsmoor, W. B., 87, 273 σ. 6.
Dittenberger, W. - Purgold, K., 257 σ. 7.
Dmitriewskij, A., 158 σ. 1. 2 (Τυπικά), 222 σ. 5 (Τυπικά), 470 σ. 4 (Εὐχολόγια), 490 σ. 10 (Τυπικά), 536 σ. 1 (Τυπικά), 537 σ. 1 (Τυπικά).
Dölger, J. I., 12 σ. 6, 438 σ. 8, 482 σ. 6.
Dörpfeld, W., 67.
Downey, G., 157 σ. 2.
Droop, J. P., 142, βλ. καὶ Wace - Droop.
Du Cange, Ch., 112 σ. 1, 117 σ. 2, 124 σ. 4, 136 σ. 4. 201 σ. 5. 8, 248 σ. 1, 533 σ. 4.
Duchesne, L., 21 σ. 2, 54, 62 σ. 4, 387 σ. 4.
Durm, J., 52 σ. 1, 63 σ. 1, 92 σ. 1, 108 σ. 2, 117 σ. 1, 128 σ. 3. 6. 7, 206 σ. 2, 215 σ. 7, 272 σ. 5, 287 σ. 1, 313 σ. 1. 2, 345 σ. 1, 362 σ. 1, 364 σ. 1.
Dyggve, E., 22 καὶ εἰκ. 9, 25 σ. 1, 61, 62 σ. 6, 72 καὶ σ. 1. 2. 3, 73, 75, 76 καὶ εἰκ. 47, 134, 136 σ. 9, 164 καὶ σ. 1, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, 424 σ. 3, 425 εἰκ. 388, 434 σ. 2, 486 εἰκ. 447, 548 εἰκ. 513, 600 [προσθ. εἰς σελ. 73]. — Brøndsted, 440 σ. 9, 451 σ. 3, 484 σ. 1, 540 σ. 10, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545. — Egger, R., 213 σ. 3, 221 σ. 5, 271 σ. 3, 340 σ. 1, 436 σ. 4, 449 εἰκ. 406, 485 σ. 9, 599.

E, e

Ebersolt, J., 112 σ. 4, 121 σ. 1, 245 σ. 9, 272 σ. 7, 327 σ. 3, 340 σ. 7, 480 σ. 2γ', 488 σ. 2-4, 525 σ. 4. — Thiers, A., 237 σ. 3, 291 σ. 5, 326 σ. 7, 339 σ. 3, 346 σ. 2, 367 σ. 3, 441 σ. 3.
Egger, R., 24 καὶ σ. 2, 87 σ. 4, 137 σ. 2, 188 εἰκ. 154, 193 εἰκ. 151, 4, 210 σ. 4, 221 σ. 5, 308 σ. 5, 320 σ. 3, 378 σ. 1, 400 σ. 7, 403 σ. 5, 404 σ. 4, 442 σ. 5, 445 σ. 3, 458 σ. 1, 460 σ. 2, 462, 466 σ. 5, 471 σ. 5, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 478 σ. 4, 524 σ. 2, 555 σ. 1. — Gerber, W., 188 σ. 4.
Eisenhofer, L., 12 σ. 9.
Enlart, C., 62 σ. 5.
Errard, Ch. - Gayet, Al., 107 σ. 2, 109 σ 2, 208 σ. 6, 272 σ. 4, 273 σ. 4, 312 σ. 5, 353 σ. 9, 370 σ. 1, 389 σ. 1, 420 σ. 5, 550 σ. 1.

Ευαγγελιδης, Δ., 49 σ. 2, 87 σ. 5, 137 σ. 5, 173 εἰκ. 128, 177 εἰκ. 136, 209 σ. 1, 217 σ. 1, 265 σ. 2, 353 σ. 6, 354 σ. 3, 400 σ. 7, 401 σ. 2. 9, 403 σ. 6, 448 σ. 3, 480 σ. 2, 528 σ. 1, 573 σ. 3.

F

Feldhaus, F., 277 σ. 6.

Fiechter, E., 366 σ. 2.

Filow, B., 276 σ. 3, 467 σ. 5.

Fiocco, βλ. Brunetti.

Fitzgerald, G. M., 520 σ. 7.

Flemming, βλ. Achelis.

Fleury, R. de, 443 σ. 6, 453 σ. 3, 506 σ. 1, 509 σ. 3, 556 εἰκ. 522.

Forcella, 56 σ. 2, 187 σ. 3.

Forchheimer - Strzygowski, J., 301 σ. 4, 306 σ. 2, 322 σ. 3.

Forlati, βλ. Brunetti.

Förster - Richtsteig, βλ. Χορικιος.

Fougères, G., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Fredrich, C., 493 σ. 7.

Freshfield, F. H., 217 εἰκ. 1.

Fretela, 8 σ. 5.

Friedländer, P., 190 συνέχ. σ. 5 σελ. 189, 540 σ. 1, 558 σ. 7, 560 συνέχ. σ. 2 σελ. 559.

Funk, F. X., 28 σ. 1, 151 σ. 2.

Furtwängler, A., 340 σ. 12.

Fyfe, Th., 237, 377 σ. 4.

G

Gagé, J., 466 σ. 5, 467 σ. 6. 7, 474 συνέχ σ. 2 σελ. 473.

Galassi, G., 576 σ. 4.

Gärtringen, H. von., 7 σ. 2, 66, 69 σ. 1.

Garucci, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416.

Gau, 155 σ. 3.

Gauckler, P., 53 σ. 1, 67, 79 σ. 1, 86 σ. 4, 88, 155 σ. 3, 206 σ. 5, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 3, 215 σ. 8, 217 εἰκ. 170 καὶ 171, 218, 221 σ. 4 καὶ συνέχ. εἰς σελ. 222, 224 σ. 3, 225 σ. 2, 237 σ. 7, 238 σ. 3, 263 σ. 1. 2, 266 σ. 2. 7, 272 σ. 1, 275 σ. 4, 339 σ. 5, 347 σ. 1, 348 σ. 1, 386 σ. 1, 390 σ. 2, 441 σ. 6, 466 σ. 5, 497 σ. 4, 509 σ. 8, 510 σ. 4, 535 σ. 2, 584 σ. 2. 4, 585 σ. 2, 586 σ. 2 καὶ εἰκ. 544, 603 [προσθ. εἰς 509 καὶ 537].

Gayet, Al., 443 σ. 1, 502 εἰκ. 462, βλ. καὶ Errard, Ch.

George, W., 86 σ. 12, 242 σ. 4, 243 σ. 1. 3, 266 σ. 8, 403 σ. 4, 407 σ. 1, 413 εἰκ. 372, 420 σ. 6, 491 σ. 1.

Gerber, 22 σ. 2, 188 σ. 4, 540 σ. 8. 9.

Gerkan, A. v., 14 σ. 1.

Gerola, G., 86 σ. 2, 136 σ. 9, 237 σ. 9, 400 σ. 7, 555 σ. 1, 556 εἰκ. 521, 573 εἰκ. 534.

Geyer, P., 38 σ. 1.

Glück, H., 163 σ. 5, 164, 202 σ. 1, 368 σ. 7.

Gnirs, A., 22 καὶ σ. 2, 23, 24 σ. 1. 3, 210 σ. 4, 312 σ. 3, 445 σ. 3, 448 σ. 4, 449 σ. 2, 532 σ. 2.

Goar 137, 158 σ. 1. 2, 378 σ. 2, 470 σ. 4. 5, 490 σ. 10, 536 σ. 5, 539 καὶ σ. 9, 540 σ. 3, 603 [προσθ. εἰς 441 σ. 7].

Goldschmidt, 415 εἰκ. 375, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416.

Gordon, H. L., 157 σ. 2.

Gottwald, 243 σ. 4.

Götz, W., 327 σ. 1.

Grabar, A., 61, 73 σ. 1, 75 καὶ σ. 1, 76, 164 σ. 2, 166, 169, 216 σ. 2. 3, 456 σ. 2.

Graf, H., 186 σ. 1.

Graillot - Grell, 422 σ. 2.

Graindor, P., 264 σ. 2, 275 σ. 2.

Grāven, 418 σ. 1, 469 σ. 3.

Grégoire, H., 14 σ. 1, 251 σ. 7, 404 σ. 8.

Grégoire - Kugener, βλ. Μαρκος ο Διακονος.

Grell, βλ. Graillot.

Grisar, H., 165 καὶ σ. 2, 457 σ. 2.

Grüneisen, W. de, 311 σ. 4, 515 σ. 5.

Gruter, 124.

Gsell, St., 25 σ. 1, 86 σ. 4. 10, 105 σ. 1. 110 σ. 3, 135 καὶ σ. 2, 139 σ. 2, 145 σ. 1, 149 σ. 1, 154 σ. 1, 155 σ. 1. 4,

158, 196 σ. 2, 206 σ. 4, 208 συνέχ. σ. 6 σελ. 206 καὶ σ. 1. 3, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209 καὶ σ. 2, 212 σ. 3. 6, 217 σ. 1, 221 σ. 7, 224 σ. 3, 225 σ. 2, 237 σ. 2. 6, 239 καὶ σ. 3 σελ. 238, 240, 244 σ. 3. 4, 262 σ. 3, 263 σ. 1. 2, 279 σ. 1, 339 σ. 5, 340 σ. 12, 347 σ. 2, 348 σ. 2, 360, 368 σ. 6, 392 σ. 2, 399 σ. 1. 2, 400 σ. 5, 401 σ. 14, 408 σ. 3, 411 σ. 5, 421 σ. 3, 422 σ. 2, 425 σ. 1, 434 σ. 3, 441 σ. 6, 448 σ. 7, 455 εἰκ. 418, 456 σ. 3, 459 εἰκ. 421 καὶ σ. 1, 466 σ. 5, 467 σ. 10, 468 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 484 σ. 2, 493 σ. 1, 497 σ. 3, 509 σ. 6, 510 σ. 4, 532 σ. 1, 535 σ. 1, 537 σ. 5, 540 σ. 5, 584 καὶ σ. 1-4, 585 εἰκ. 543 καὶ σ. 2, 586 σ. 1. 2, 592 σ. 1, 601 [προσθ. εἰς 129], 603 [προσθ. εἰς 264]. — Graillot, 210 σ. 1. — καὶ Jolly, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, 215 σ. 8, 269 σ. 2, 271 σ. 3.

Guerra y Orbe. F., 443 σ. 6.

Gurlitt, C., 331 σ. 1.

Guyer, S., 194, 264 σ. 4, 297 σ. 1, 300 σ. 4, 409 σ. 3, βλ. καὶ Herzfeld, E., Spanner, H.,

Z

Ζαχος, Αρ., 314 εἰκ. 270.

H

Hallier, 20 σ. 5.

Hamilton, W., 108 σ. 2, 188 σ. 1.

Harnack, Ad., 7 σ. 2, 13 σ. 2.

Hartel - Wickhoff, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 σ. 7, 477 σ. 1, 479 σ. 6, 485 σ. 2.

Harvey, W., 366 σ. 1.

Haseloff, 485 σ. 2.

Hasluck, F. W., 465 εἰκ. 428, 479 εἰκ. 439, βλ. καὶ Jewell.

Hartleben, βλ. Lehmann.

Hauck, 62 σ. 3.

Haupt, 467 σ. 10.

Headlam, 403 σ. 3.

Hébrard, E., 215 σ. 7, 300 σ. 2, 549 σ. 2, 580 σ. 2.

Heikel, J., 127 σ. 3.

Heisenberg, A., 214 σ. 4, 277 σ. 6, 404 σ. 4, 529 σ. 1.

Héron de Villefosse, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306.

Herzfeld, E. - Guyer, S., 86 σ. 8, 114 σ. 1, 130 σ. 3, 137 σ. 4, 177 εἰκ. 137, 208 σ. 6, 212 σ. 5, 221 σ. 6, 306 σ. 2, 377 σ. 1, 429 σ. 1, 440 σ. 9, 443 σ. 3, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Hesseling, - Pernot, βλ. Θεοδωρος Προδρομος.

Hoffiler, V., 221 σ. 2.

Holl, 532 σ. 4.

Holtzinger, H., 58 σ. 3, 130, 143, 145 σ. 1, 148 σ. 2, 155 σ. 3, 186 σ. 3, 196 εἰκ. 160, 210 σ. 3, 212 καὶ σ. 4, 224 σ. 1, 230 εἰκ. 184, 272 σ. 6, 273 σ. 5, 275 σ. 2, 279 σ. 1, 382 σ. 1, 425 σ. 3, 429 σ. 3. 4, 433 σ. 3. 5, 434 εἰκ. 397, 441 σ. 4, 453 σ. 2, 458 σ. 1, 497 σ. 1, 502 σ. 2, 508 εἰκ. 470, 509 σ. 2, 510 σ. 3, 530 σ. 6. 7, 545 σ. 1, 575 σ. 1. 2. 4, 600 [προσθ. εἰς 85], 602 [προσθ. εἰς 246], 602/3 [προσθ. εἰς 249 σ. 1].

Hopf, C., 419 σ. 2.

Hopkins, C., 13 σ. 4.

Hörmann, H., 441 σ. 5.

Hülsen, 117 σ. 1.

Humann, Kohte, Watzinger, 303 σ. 2.

I

Ismailova, N., 320 σ. 5.

Ιωαννου, Φια., 84 σ. 5, 278 σ. 5.

Ivanova, V., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 403 σ. 5, 466 σ. 5, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1.

J

Jackson, T. G., 276 σ. 1, 374 σ. 1, 375 εἰκ. 339.

Jacopi, G., 276 σ. 2, 477 σ. 10.

Jacopich, G., 400 σ. 7.

Jeffery, G., 266 σ. 6.

Jelič, 482 σ. 2.

Jerphanion, G. de, 292 σ. 4, 298 σ. 1, 549 σ. 2, 554.

Jewell, H. H., 478 εἰκ. 438, 505 εἰκ. 467, 532 εἰκ. 498. — Hasluck, F. W., 87 σ. 9, 189 σ. 2, 325 σ. 3, 464 σ. 4, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 492 εἰκ. 452, 507 σ. 2, 533 σ. 2.

Jolly, βλ. Gsell.

Jost, E., 168 σ. 1.

Jougla, M., 70 σ. 2.

Judeich, W., 67.

Junyent, E., 18, 19 σ. 2.

K

Καββαδιας, Π., 154 σ. 1.

Καλλιγας, Μ., 298 σ. 3, 326 σ. 1.

Καλλινικος, Κ., 470 σ. 5, 471 σ. 2.

Kaufmann, K. M., 28 σ. 2, 178 εἰκ. 139, 199 σ. 1, 217 σ. 1, 221 σ. 7, 222 σ. 4, 243 σ. 5, 295 εἰκ. 248 καὶ σ. 1, 359 σ. 2, 403 σ. 2, 441 σ. 4, 473 σ. 1, 506 σ. 1, 524 σ. 1, 535 σ. 2.

Kautzsch, R., 284 σ. 1, 285 σ. 1 καὶ εἰκ. 234. 235, 291 σ. 1. 5. 6, 292 σ. 4, 293 σ. 1, 297 σ. 4. 6, 298 σ. 1. 2. 3, 299 εἰκ. 251. 252 καὶ σ. 2, 300 σ. 1. 4, 301 σ. 2. 3. 4. 7, 302 σ. 4, 303 σ. 1, 304 σ. 3, 305 εἰκ. 258. 259, 306 σ. 2, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 307 σ. 1, 308 σ. 4, 309 σ. 2. 3. 5. 310 σ. 2, 311 σ. 1, 312 σ. 1. 2, 317 σ. 5. 9. 13, 320 σ. 2. 4, 322 εἰκ. 279 καὶ σ. 3, 323 σ. 2, 325 σ. 2. 3, 326 σ. 1. 2. 3. 6. 7. 8, 327 σ. 3. 4, 328 σ. 1. 3, 331 σ. 1, 332 σ. 5. 6, 336 σ. 4. 6. 8.

Keil, Br., 189 σ. 5, 226 σ. 1, 441 σ. 5.

Keil, J., 48 καὶ σ. 1, 315 σ. 1, 404 σ. 8, 485 εἰκ. 446 καὶ σ. 3. — Hörmann, H., 189 σ. 3, 198 σ. 7, βλ. καὶ Swoboda.

Kirsch, J. P., 12 σ. 1, 102, 167 καὶ σ. 1, 168, 169, 440 σ. 8, 445 σ. 3, 454 σ. 4, 466 σ. 5, 468 σ. 1.

Kitzinger, E., 103 σ. 1.

Klauser, Th., 25 σ. 2, 34 σ. 1, 165, 488 σ. 5.

Knoll, Fr., 405 σ. 1, 445 σ. 3, 450 σ. 1, 535 σ. 2, βλ. καὶ Swoboda.

Kohl - Watzinger, 21 σ. 2, 69 σ. 1, 214 σ. 4.

Kohte, βλ. Humann.

Koldewey, R., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Kotzias, N., 148 σ. 2, 339 σ. 3, 352 σ. 2, 401 σ. 2, 467 σ. 2, 501 σ. 4, 509 σ. 6, 555 σ. 1.

Κουρουνιωτης, Κ., 69 σ. 1, 448 σ. 6.

Kowalczyk, G., 310 σ. 2.

Kraeling, 577 σ. 3, 579 σ. 3, 601 [προθ. εἰς 92 σ. 1].

Kraus, F. X., 61 σ. 4. 6, 62 σ. 5, 163 σ. 4.

Krautheimer, R., 137 σ. 5, 148 σ. 2, 154 σ. 3, 165 σ. 1, 166. 167 σ. 4, 170, 177 σ. 1, 178 εἰκ. 138, 367 σ. 1, 368 σ. 3, 382 σ. 1, 399 σ. 1, 424 σ. 1, 429 σ. 4, 432 σ. 2.

Krencker, D., 92 σ. 1, 127 σ. 9, 157 σ. 1. 189 σ. 4, 190 εἰκ. 156, 194 καὶ εἰκ. 158, 221 σ. 1. — Schede, M., 460 σ. 1. — V. Lütke - Winnefeld, 602 [προσθ. εἰς 208 σ. 6].

Kretzschmer, P., 12 σ. 6.

Kuzsinszky, A., 24 σ. 3.

Λ, L

Lambert, E., 355 σ. 2.

Lambros, βλ. Λαμπρος.

Λαμπακης, Γ., 122 σ. 3, 123, 244, 251 σ. 7, 263 συνέχ. σ. 4 σελ. 262, 325 σ. 3, 508 σ. 1, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 561 σ. 1.

Λαμπρος, Σπ., 245 σ. 7, 249 σ. 5, 378 σ. 2, 536 σ. 7.

Landriani, 515 σ. 1.

Lange, K., 62 σ. 2.

Lantier - Poinssot, 445 σ. 3.

Lassus, J., 19 σ. 1, 29 σ. 1, 46 σ. 1, 77, 134, 167 σ. 3, 185 σ. 3, 186 σ. 4, 380 σ. 1, 399 σ. 5, 401 σ. 1. 15, 402 σ. 7, 409 σ. 2, 411 σ. 6, 422 σ. 1, 433 σ. 7, 441 σ. 3, 446 σ. 6, 449 σ. 1, 469 σ. 4, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474, 484 σ. 5, 497

σ. 5, 504 εἰκ. 465, 506 σ. 2, 541 σ. 1, 564. — Tchalenko, 564 εἰκ. 531, 565 εἰκ. 532 καὶ σ. 1. 2.

Lasteyrie, R. de, 62 σ. 7.

Launey, M., 212 σ. 1, βλ. καὶ Délus, J.

Laurent, J., 292 σ. 4, 314 σ. 1.

Lasareff, V., 525 σ. 4.

Le Bas, Ph , 92 σ. 1, 410 σ. 2.

Le Blant, 451 εἰκ. 410 καὶ 411 καὶ σ. 4.

Lechat, H., βλ. Defrasse, P.

Leclercq, H., 62 σ. 7, 214 σ. 6, 266 σ. 7, 434 σ. 5, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 482 σ. 5, βλ. καὶ Cabrol.

Legrand - Reinach, 82 σ. 4.

Lehmann - Hartleben, K., 273 σ. 7.

Lemerle, P., 69 σ. 4, 70 σ. 1. 2, 78 σ. 1, 87 σ. 2. 10, 115 καὶ σ. 1, 126 σ. 3, 140 σ. 1, 142 σ. 1, 147, 166, 170, 174 σ. 1, 198 σ. 4, 200 σ. 1, 201 σ. 4, 222 σ 4, 265 σ. 5, 274 σ. 9, 284 εἰκ. 233, 306 σ. 2, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 348 εἰκ. 311, 350 εἰκ. 313, 354 σ. 1, 368 σ. 5, 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 401 σ. 2, 403 σ. 6, 404 σ. 7, 436 σ. 1, 437 σ. 2, 464 σ. 2, 466 σ. 1, 467 σ. 3, 509 σ. 4, 515 σ. 2, 520 σ. 9. 12 - 14, 524 σ. 4, 531 σ. 5, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, 555 σ. 1, 558 σ. 3, 599 [προσθ. εἰς 34 σ. 1].

Leroux, G., 62, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 97 σ. 3.

Lethaby, 559 σ. 2. — Svainson, 600 [προσθ. εἰς 83 στ. 4].

Le Tourneau, M., βλ. Diehl, Ch.

Levi, Doro, 46 σ. 1, 186 σ. 4.

Libertini, G., 303 σ. 3.

Lietzmann, H., 14 σ. 1.

Littmann, 564 σ. 1.

Löschke, G., 21 σ. 2.

Loukianof, El. 37 σ. 1, 440 σ. 8.

Lübke, 92 σ. 1.

Lüpke, V., βλ. Krencker.

M

Macridy, Th. 157 σ. 2, 555 σ. 1, 558 σ. 2, 566 σ 3.

Mader, 37 καὶ σ. 2.

Makaponas, X., 541 σ. 2, 545 σ. 1.

Mamboury, E., 241 σ. 6, 242 σ. 1. — Wiegand, 322 σ. 1, βλ. καὶ Demangel.

Mango, C. A., 243 σ. 4.

Mansi, 466 σ. 3.

Marucchi, O., 62 σ. 1.

Marrou, H. J., 18 σ. 2.

Mattern, J., 92 σ. 3. 4. — Mouterde - Beaulieu, 196 σ. 1.

Mau, A., 493 σ. 5.

Μεγας, Γ. Α., 391 σ. 4.

Megaw, H., 162 σ. 5.

Mendel G., 266 σ. 7, 268 σ. 4, 292 σ. 1, 301 καὶ σ. 1, 304 σ. 2, 306 σ. 2, 309 σ. 2. 4, 326 σ. 7, 545 σ. 1, 549 σ. 2, 550 σ. 1.

Merklin, E. von, 303 σ. 3.

Mesesnel, Fr. 198 σ. 1, 403 σ. 5.

Mesmer, 61 σ. 6.

Mesnard, M., 18 σ. 2.

Meurer, 303 σ. 3.

Miatev, Krsto, 600.

Michaelis, A., 85 σ. 1, 97 σ. 1. 2.

Michel, A., 62 σ. 5, 80 σ. 7, 99.

Michon, E., 487 σ. 7, 488 σ. 1.

Miklosich - Müller, 136 σ. 7, 278 σ. 8.

Migne, J., 8 σ. 5, 11 καὶ σ. 1, 12 σ. 2. 7. 10. 11, 20 σ. 3. 4, 28 σ. 1, 38 σ. 3, 83 καὶ σ. 3. 4. 6, 84 καὶ σ. 6. 7, 85 σ. 5, 89 σ. 1, 94 σ. 5, 96 σ. 1, 111 σ. 3. 8, 117 σ. 1, 135, 136 σ. 7. 9, 148 σ. 5, 157 σ. 2, 159 σ. 1. 2, 160 σ. 4, 378 σ. 2, 397 σ. 7.

Miljukof, P., 306 σ. 2, 308 σ. 3.

Millet, G., 80 σ. 7, 121 καὶ σ. 5, 122, 135 σ. 3, 138 σ. 2, 150 σ. 1, 216 σ. 4, 294 σ. 2, 337 σ. 2, 480 σ. 1, 485 σ. 2, 525 σ. 2. 3. — Pargoire - Petit, 257 σ. 6.

Millingen, A. van, 86 σ. 11, 138 σ. 2, 198 σ. 3, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 216 σ. 4, 235 σ. 2, 237 σ. 3, 240 σ. 7, 243 σ. 4, 245 σ. 4, 271 σ. 4, 272 σ. 3, 325 σ. 2, 340 σ. 5, 359 σ. 1, 392, 403 σ. 4, 411 σ. 3, 417 σ. 2, 597 σ. 2.

Μιχελης, Π., 591 σ. 1, 594 σ. 1.

Mommsen, βλ. Liber Pontificalis Romanus.

Monneret de Villard, Hugo, 214 σ. 1, 215 σ. 1.

Μουστοξυδης, Α., 245 σ. 7, 262 σ. 2.

Mouterde, R., 92 σ. 1, 564 σ. 2, βλ. καὶ Mattern.

Μπακαλακης, Γ., 448 σ. 6.

Μπαρνεα, Ιωαν., 438 σ. 8, 448 σ. 3, 451 σ. 4, 454, 455 σ. 1, 467 σ. 3, 469 σ. 5, 482 σ. 7.

Muratori, 472 σ. 3, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475.

Mutafciev, P., 87 σ. 12, 198 σ. 2.

N

Nersessian, S. der, 122 σ. 4, 123.

Netzhammer, 132 σ. 2, 139 σ. 1, 154 σ. 3, 222 σ. 4.

Neumann, A. v., 296 σ. 2, 310 σ. 4, 327 σ. 2, 333 σ. 4.

Neuss, W., 434 σ. 2, 443 σ. 2.

Niemann, G., 272 σ. 5, 313 σ. 2, 580 σ. 2.

Nissen, H., 87.

Novak, 463 καὶ σ. 1

Ξ

Ξυγγοπουλος, Α., 87 σ. 7, 120 σ. 2, 122 σ. 5, 421 σ. 1, 487 σ. 6, 495 σ. 1, 509 σ. 4, 520 σ. 1, 521 σ. 2, 531 σ. 6. 8.

O

Ogan, Aziz, 185 σ. 1.

Ölmann, 97 σ. 3.

Omont, H., 276 σ. 5, 277 σ. 6, 480 σ. 2, 525 σ. 4.

Ongania, 300 σ. 3.

Ορλανδος, Α. Κ., 16 σ. 1, 57 σ. 1, 81 σ. 1, 85 σ. 3, 87 σ. 1. 6. 8, 110 σ. 1, 116 σ. 1, 117 σ. 6, 121 σ. 8, 136 σ. 9, 137 σ. 5, 138 σ. 2, 140 σ. 2, 142, 148 σ. 2, 150 σ. 2, 155 σ. 1, 160 σ. 4, 189 σ. 1, 198 σ. 6, 200 σ. 2, 209 σ. 1, 210 σ. 6. 7. 8, 222 σ. 4, 227 σ. 3, 244 σ. 2, 247 σ. 2, 258 σ. 1, 261 σ. 1. 2, 265 σ. 2, 266 σ. 3, 269 σ. 4, 272 σ. 3, 275 σ. 2, 276 σ. 6. 7. 8, 277 σ. 4, 285 εἰκ. 236, 295 εἰκ. 247, 301 σ. 5, 303 σ. 4, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, 312 εἰκ. 267 καὶ 268, 314 εἰκ. 269 καὶ σ. 1, 315 εἰκ. 272, 317 σ. 8. 10, 323 εἰκ. 281 καὶ σ. 1, 324 σ. 1 καὶ εἰκ. 282, 326 σ. 6, 329 εἰκ. 287, 332 σ. 2. 7, 333 σ. 6, 336 εἰκ. 295, 337 σ. 1, 340 σ. 12, 346 εἰκ. 305 καὶ 306, 349 εἰκ. 312, 350 σ. 1, 352 σ. 3. 4, 353 σ. 2 - 5. 7, 354 σ. 2, 355 εἰκ. 319, 356 εἰκ. 320, 360 εἰκ. 324, 372 εἰκ. 336, 378 σ. 1, 381 σ. 2, 382 εἰκ. 348, 383 εἰκ. 349, 390 εἰκ. 356, 394, 395 σ. 1, 399 σ. 1. 5, 400 σ. 7, 401 σ. 2. 7, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 410 σ. 3, 412 εἰκ. 371, 417 εἰκ. 377, 420 εἰκ. 381, 422 σ. 4, 423 εἰκ. 385, 428, 436 σ. 7, 439 σ. 2, 441 σ. 1, 442 σ. 4. 5, 443 σ. 3 καὶ εἰκ. 400, 445, 446 σ. 1. 2, 447 εἰκ. 405, 448 σ. 1. 3. 6, 449 εἰκ. 407 καὶ 408 καὶ σ. 1, 451 σ. 3. 7, 452 εἰκ. 413 καὶ σ. 2, 456 εἰκ. 419, 461 εἰκ. 423, 462 εἰκ. 424, 466 εἰκ. 429 καὶ σ. 5, 467 σ. 4. 9. 13, 473 εἰκ. 434 καὶ σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 10, 484 σ. 3, 487 σ. 6. 7, 488 σ. 8, 491 σ. 4, 493 σ. 4, 495 εἰκ. 455, 496 εἰκ. 456, 498 εἰκ. 457, 499 εἰκ. 458, 501 εἰκ. 460 καὶ σ. 3, 502 εἰκ. 461, 505 εἰκ. 466, 506 εἰκ. 468, 508 σ. 1, 509 σ. 4, 510 σ. 1. 2, 512 σ. 9, 513 εἰκ. 474 καὶ σ. 1. 2. 3. 4, 515 σ. 2. 4. 5, 520 σ. 1 - 6. 8 - 10. 12, 521 εἰκ. 483, 525 σ. 1, 526 εἰκ. 490 καὶ 491, 527 εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 531 εἰκ. 497 καὶ σ. 2, 533 εἰκ. 499, 535 σ. 2, 544 εἰκ. 509 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 545 εἰκ. 510, 547 εἰκ. 512, 553 εἰκ. 518, 554 εἰκ. 519, 555 εἰκ. 520 καὶ σ. 1, 557 σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 523, 558 σ. 1, 559 εἰκ. 525, 560 εἰκ. 526, 562 εἰκ. 529 καὶ σ. 2, 563 εἰκ. 530, 566 σ. 1. 2, 570 σ. 3, 573 σ 3. 583 εἰκ. 542, 600 [προσθ. εἰς 86 στ. 7], 604 εἰκ. 549.—Σωτηρίου, 555 σ. 1.

Π, p

Pace, B., 317 σ. 12.

Παλαμας, Γρηγοριος (περιοδικόν), 83 σ. 3. 7, 84 σ. 1, 112 σ. 5.

Παλλας, Δ., 95 σ. 5. 7, 114 σ. 2, 120 σ. 2, 124 σ. 2, 153 σ. 1, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 444 σ. 4, 470 καὶ σ. 6, 471 καὶ σ. 9, 487 σ. 6, 520 σ. 11.

Παπαγεωργιου, Π., 148 σ. 4, 374 σ. 1.

Παπαδημητριου, Ι., 150 σ. 1, 524 σ. 5.

Παπαδοπουλος - Κεραμευς, Α., 38 σ. 2, 158 σ. 1, 490 σ. 10, 512 σ. 3, 539 σ. 11.

Parascandolo, 223 σ. 1.

Pargoire, βλ. Millet.

Parvan, V., 463 σ. 2.

Πασπατης, 257 σ. 6 (Χιακὸν Γλωσσάριον, 292, 293, ἔγγραφα τοῦ 1717 - 48 - 71).

Paton, J. M., βλ. Stevens - Paton.

Πελεκανιδης, Στ., 14 σ. 1, 87 σ. 3, 299 σ. 1, 301 σ. 2, 354 σ. 4, 569 εἰκ. 533.

Πελεκιδης, Ευστρ., 400 σ. 7, 436 σ. 6.

Περικλεους, Ι., 118 σ. 2.

Perkins, J. W., 167 σ. 2, 510 σ. 1, 531 σ. 7.

Pernot, H., βλ. Hesseling.

Perrat, Ch., 70 σ. 2.

Perrot - Chipiez, 377 σ. 3.

Petit, L., 159 σ. 3, βλ. καὶ Millet.

Pétridès, S., 110 σ. 5.

Petrignani, A., 18 σ. 2.

Pfuhl, E., 279 σ. 4.

Picard, Gilb., 70, 71, 72.

Pijoan, J., 14 σ. 1, 16 σ. δ.

Plassart, A., 512 σ. 7.

Πλατων, Ν., 49 σ. 3, 132, 510 σ. 1, 528 σ. 1, 531 σ. 10.

Pococke, A., 88.

Poinssot - Lantier, 441 σ. 6, 459 σ. 2.

Πολιτης, Ν., 472 σ. 1.

Ποταης, βλ. Ραλλης - Ποταης.

Preger, Th., βλ. Ανωνυμος, Διήγησις Ἁγ. Σοφίας.

Prentice, W. K., 404 σ. 8.

Prévost, 88.

Pullan - Texier, 266 σ. 9, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474.

Purgold, K., 257 σ. 7.

Q

Quasten, J., 202 σ. 2. 3, 225 σ. 3, 226 σ. 1, 435 σ. 2. 3. 5. 6. 7, 539 σ. 3. 4, 540 σ. 7, 599.

Quibell, J. E., 336 σ. 6.

P, R

Ραλλης - Ποταης, 12 σ. 3. 4. 5, 83 σ. 2, 91 σ. 1, 96 σ. 1. 2, 137 σ. 1, 466 σ. 4, 538 σ. 8, 539 σ. 8.

Ramsay, W., 26 σ. 2, 80 σ. 1, 94 σ. 3, 111, 127 σ. 2, 157 σ. 2, 248 σ. 1,— Bell, 186 σ. 2, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Rašenov, A., 403 σ. 5.

Ravoisié, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209.

Reinach, S., 94 σ. 4, βλ. καὶ Legrand - Reinach.

Reiske, (Σχόλια εἰς Κ. Πορφυρογέννητον), 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246, 471 σ. 4.

Renan, E., 155 σ. 1, 339 σ. 7, 536 εἰκ. 501, 537.

Revett, N., βλ. Stuart.

Rey, 92 σ. 1.

Ricci, C., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 458 σ. 4.

Richmond, E. T., 35 εἰκ. 13 Α καὶ σ. 2.

Richter, O., 61 σ. 3, 515 σ. 3.

Richtstieg, βλ. Förster.

Rider, B. C., 201 σ. 7.

Riegl, A., 286 εἰκ. 237.

Rivoira, G. T., 186 σ. 3, 208 σ. 6, 210 σ. 6, 276 σ. 3, 297 σ. 5, 312 σ. 3, 329 σ. 2, 479 σ. 2, 480 εἰκ. 440.

Rizzo, G. E., 513 σ. 5.

Ronczewski, 303 σ. 3.

Rossi, De, βλ. De Rossi.

Rostovtzeff, M., 13 σ. 4.

Rott, Hans, 49 εἰκ. 25, 131 σ. 1, 186

σ. 2, 208 σ. 5, 210 σ. 8, 234, 245 σ. 5, 278 σ. 9, 298 σ. 2, 359 σ. 3, 363 εἰκ. 326, 400 σ. 8, 403 σ. 3, 405 σ. 2, 515 σ. 5, 543 σ. 3, 555 σ. 1.

Roussel, P., 106 σ. 7, 404 σ. 8, βλ. καὶ Délus, J.

Ρουφινος, (ἀρχιτέκτων), 82.

Roux, G., 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281.

Σ, S

Sachau, 410 σ. 5.

Sackur, W., 206 σ. 3, 397 σ. 6.

Σαθας, K., 159 σ. 1.

Saladin, βλ. Diehl, Ch.

Salaville, S., 532 σ. 4.

Sallet, Fr., 134, 216 σ. 2, 440 σ. 8, 540 σ. 6, 545 σ. 1.

Salzenberg, W., 106 σ. 8, 109 σ. 3, 335 σ. 1, 419 σ. 2, 559 σ. 2.

Saria, Bald., 437 σ. 3.

Sarre, F., 229 σ. 2. — Herzfeld, 229 σ. 2.

Sas - Zaloziecky, Wl., 599 [προσθ. εἰς 62 σ. 5, 72 καὶ 73].

Schede, M., βλ. Krencker, D.

Schlumberger, G., 121 σ. 3. 6.

Schmidt, J., 443 σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Schneider, A. M., 38 καὶ σ. 4, 128 καὶ σ. 9, 166 καὶ σ. 3, 212 σ. 6, 242 σ. 1, 274 σ. 4, 363 εἰκ. 327, 400 σ. 7, 419 σ. 2, 436 σ. 9, 440 σ. 9, 448 σ. 4, 449 σ. 1, 501 σ. 6, 510 σ. 1, 602 [προσθ. εἰς 155 σ. 1].

Schrader, βλ. Wiegand - Schrader.

Schultz, R. W. - Barnsley, S. H., 216 σ. 4, 245 σ. 5.

Schultze, V., 62 σ. 1, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 436 σ. 3, 504 εἰκ. 464, 508 σ. 1, 555 σ. 1, 556 σ. 1, 601 [προσθ. εἰς 128].

Schweinfurth, Ph., 480 σ. 1 καὶ 2γ'.

Sedlmayer, 215 σ. 4.

Selhorst, H., 201 σ. 1.

Sepp, 31 σ. 1.

Seston, W., 14 σ. 1, 70 σ. 2.

Shelley, J. M., 217 σ. 1, 340 σ. 5, 401 σ. 12, 404 σ. 3, 449 σ. 3.

Simon, M., 419 σ. 6, 434 σ. 5.

Simpson, F. M., 208 σ. 6, 272 σ. 7, 355 σ. 1. 2.

Sisson, 477 σ. 10.

Šmit, F., I., 480 σ. 1, 525 σ. 3.

Spanner, H. · Guyer, S., 229 σ. 2, 297 σ. 2, 349 σ. 1, 377 σ. 1, 389 εἰκ. 355, 390 σ. 1, 421 σ. 2, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, 579 σ. 2.

Springer, A., 97 σ. 1. 2.

Stevens G. Ph. - Paton, J. M., 85 σ. 2, 234.

Στικας, Ευστ., 58 σ. 2, 132, 136 σ. 9, 138 σ. 2, 144 καὶ σ. 1, 184 συνέχ. σ. 1 σελ. 183, 244, 247 σ. 3. 4, 250 σ. 1, 317 σ. 2, 339 σ. 3, 340 σ. 6, 353 σ. 1, 401 σ. 5, 404 σ. 1, 436 σ. 8, 467 σ. 1, 501 σ. 5, 509 σ. 5, 515 σ. 2, 519 εἰκ. 482, 520 σ. 1, 524 σ. 4.

Stornajolo, G., 122 σ. 2, 561 εἰκ. 528, 562 σ. 1.

Struck, A., 87 σ. 17.

Strzygowski, J., 31 σ. 1, 86, 117 σ. 1, 122 σ. 1, 154 σ. 1. 3, 186 σ. 2, 189 σ. 5, 208 σ. 5, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 212 σ. 7, 232 σ. 1. 2, 234, 266 σ. 1. 4, 276 σ 4, 277 σ. 6, 284 σ. 1, 292, 300 σ. 4, 301 σ. 3, 302 σ. 3, 304 σ. 1, 306 σ. 2, 311 καὶ εἰκ. 266, 312 σ. 2, 317 σ. 7, 321 σ. 1, 328 σ. 2, 332 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 6, 340 σ. 10. 11, 368 σ. 4, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 444 σ. 1. 2. 3, 484 σ. 4, 520 σ. 11, βλ. καὶ Berchem van, Forchheimer.

Stuart J. - Revett, N., 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281, 603 [προσθ. εἰς 363].

Styger, P., 339 σ. 9.

Sukenik, E. L., 21 σ. 2.

Svainson, βλ. Lethaby.

Swift, Emerson, H., 597 σ. 1, 599 [προσθ. εἰς 62 σ. 5].

Swoboda - Keil - Knoll, 234.

Swoboda - Wilberg, 451 σ. 1, 454 σ. 5, 466 σ. 5, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Σωτηριου, Γεωργιος, 28 σ. 2, 42 σ. 2, 50 σ. 1, 87 σ. 3. 6, 93 σ. 1, 106 σ. 2. 5, 111 σ. 7. 8, 112 καὶ σ. 6, 113 καὶ σ. 2, 138, 148 σ. 2. 3, 153 καὶ σ. 2,

σ. 2, 208 σ. 5, 210 σ. 8, 234, 245 σ. 5, 278 σ. 9, 298 σ. 2, 359 σ. 3, 363 εἰκ. 326, 400 σ. 8, 403 σ. 3, 405 σ. 2, 515 σ. 5, 543 σ. 3, 555 σ. 1.

Roussel, P., 106 σ. 7, 404 σ. 8, βλ. καὶ Délus, J.

Ρουφινος, (ἀρχιτέκτων), 82.

Roux, G., 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281.

Σ, S

Sachau, 410 σ. 5.

Sackur, W., 206 σ. 3, 397 σ. 6.

Σαθας, K., 159 σ. 1.

Saladin, βλ. Diehl, Ch.

Salaville, S., 532 σ. 4.

Sallet, Fr., 134, 216 σ. 2, 440 σ. 8, 540 σ. 6, 545 σ. 1.

Salzenberg, W., 106 σ. 8, 109 σ. 3, 335 σ. 1, 419 σ. 2, 559 σ. 2.

Saria, Bald., 437 σ. 3.

Sarre, F., 229 σ. 2. — Herzfeld, 229 σ. 2.

Sas - Zaloziecky, Wl., 599 [προσθ. εἰς 62 σ. 5, 72 καὶ 73].

Schede, M., βλ. Krencker, D.

Schlumberger, G., 121 σ. 3. 6.

Schmidt, J., 443 σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Schneider, A. M., 38 καὶ σ. 4, 128 καὶ σ. 9, 166 καὶ σ. 3, 212 σ. 6, 242 σ. 1, 274 σ. 4, 363 εἰκ. 327, 400 σ. 7, 419 σ. 2, 436 σ. 9, 440 σ. 9, 448 σ. 4, 449 σ. 1, 501 σ. 6, 510 σ. 1, 602 [προσθ. εἰς 155 σ. 1].

Schrader, βλ. Wiegand - Schrader.

Schultz, R. W. - Barnsley, S. H., 216 σ. 4, 245 σ. 5.

Schultze, V., 62 σ. 1, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 436 σ. 3, 504 εἰκ. 464, 508 σ. 1, 555 σ. 1, 556 σ. 1, 601 [προσθ. εἰς 128].

Schweinfurth, Ph., 480 σ. 1 καὶ 2γ'.

Sedlmayer, 215 σ. 4.

Selhorst, H., 201 σ. 1.

Sepp, 31 σ. 1.

Seston, W., 14 σ. 1, 70 σ. 2.

Shelley, J. M., 217 σ. 1, 340 σ. 5, 401 σ. 12, 404 σ. 3, 449 σ. 3.

Simon, M., 419 σ. 6, 434 σ. 5.

Simpson, F. M., 208 σ. 6, 272 σ. 7, 355 σ. 1. 2.

Sisson, 477 σ. 10.

Šmit, F., I., 480 σ. 1, 525 σ. 3.

Spanner, H. · Guyer, S., 229 σ. 2, 297 σ. 2, 349 σ. 1, 377 σ. 1, 389 εἰκ. 355, 390 σ. 1, 421 σ. 2, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540, 579 σ. 2.

Springer, A., 97 σ. 1. 2.

Stevens G. Ph. - Paton, J. M., 85 σ. 2, 234.

Στικας, Ευστ., 58 σ. 2, 132, 136 σ. 9, 138 σ. 2, 144 καὶ σ. 1, 184 συνέχ. σ. 1 σελ. 183, 244, 247 σ. 3. 4, 250 σ. 1, 317 σ. 2, 339 σ. 3, 340 σ. 6, 353 σ. 1, 401 σ. 5, 404 σ. 1, 436 σ. 8, 467 σ. 1, 501 σ. 5, 509 σ. 5, 515 σ. 2, 519 εἰκ. 482, 520 σ. 1, 524 σ. 4.

Stornajolo, G., 122 σ. 2, 561 εἰκ. 528, 562 σ. 1.

Struck, A., 87 σ. 17.

Strzygowski, J., 31 σ. 1, 86, 117 σ. 1, 122 σ. 1, 154 σ. 1. 3, 186 σ. 2, 189 σ. 5, 208 σ. 5, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 212 σ. 7, 232 σ. 1. 2, 234, 266 σ. 1. 4, 276 σ 4, 277 σ. 6, 284 σ. 1, 292, 300 σ. 4, 301 σ. 3, 302 σ. 3, 304 σ. 1, 306 σ. 2, 311 καὶ εἰκ. 266, 312 σ. 2, 317 σ. 7, 321 σ. 1, 328 σ. 2, 332 καὶ σ. 1, 336 καὶ σ. 6, 340 σ. 10. 11, 368 σ. 4, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 444 σ. 1. 2. 3, 484 σ. 4, 520 σ. 11, βλ. καὶ Berchem van, Forchheimer.

Stuart J. - Revett, N., 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281, 603 [προσθ. εἰς 363].

Styger, P., 339 σ. 9.

Sukenik, E. L., 21 σ. 2.

Svainson, βλ. Lethaby.

Swift, Emerson, H., 597 σ. 1, 599 [προσθ. εἰς 62 σ. 5].

Swoboda - Keil - Knoll, 234.

Swoboda - Wilberg, 451 σ. 1, 454 σ. 5, 466 σ. 5, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Σωτηριου, Γεωργιος, 28 σ. 2, 42 σ. 2, 50 σ. 1, 87 σ. 3. 6, 93 σ. 1, 106 σ. 2. 5, 111 σ. 7. 8, 112 καὶ σ. 6, 113 καὶ σ. 2, 138, 148 σ. 2. 3, 153 καὶ σ. 2,

155 σ. 1. 3, 157 εἰκ. 119, 160 εἰκ. 122, 165 καὶ σ. 5, 166 καὶ σ. 1. 2, 170 καὶ σ. 4, 198 σ. 5, 200 σ. 1, 210 σ. 7, 215 σ. 5, 216 σ. 4, 222 σ. 4, 226 καὶ σ. 4, 227 σ. 1, 242 σ. 2, 243 σ. 2. 4, 245 σ. 3, 246 σ. 3. 4, 247 σ. 2, 249 σ. 1, 250 σ. 2, 251 σ. 1, 257 σ. 4. 5, 261 σ. 2, 264 σ. 1, 273 σ. 1, 274 σ. 3. 275 σ. 1, 277 σ. 5, 301 σ. 2, 306 σ. 2, 308 καὶ εἰκ. 262, 312 σ. 5, 317 σ. 3, 318 εἰκ. 276, 322 εἰκ. 280, 348 εἰκ. 310, 355 σ. 3, 376 εἰκ. 340 - 342, 377 σ. 2, 378 εἰκ. 344, 399 σ. 5, 400 σ. 1. 7, 401 σ. 2. 3. 4. 10. 11. 13. 16, 404 συνέχ. σ. 6 σελ. 403, 404 σ. 2, 411 σ. 2, 416 εἰκ. 376, 436 σ. 5, 441 σ. 5, 445 εἰκ. 403 καὶ σ. 1. 2, 446 σ. 3, 448 σ. 4, 449 σ. 1, 450 σ. 2, 451 σ. 2, 465 εἰκ. 427, 467 σ. 1, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 3. 7, 479 σ. 1, 482 σ. 4, 483 σ. 1. 2, 485 σ. 8, 486 εἰκ. 448, 487 σ. 2. 6, 491 σ. 3, 493 σ. 5. 6, 497 σ. 2, 502 σ. 3, 509 σ. 4, 515 σ. 5, 520 σ. 9, 521 σ. 1, 522 εἰκ. 484, 525 σ. 1, 527 σ. 1, 528 εἰκ. 494, 531 σ. 1. 9, 533 σ. 1, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 545 σ. 1, 549 σ. 1, 551 εἰκ. 516, 553 σ. 1, 555 σ. 1, 561 σ. 1, 601 [προσθ. εἰς 153 στ. 24], 603 [προσθ. εἰς 439 στ. 11]. — καὶ Μαρια, 120 σ. 1, 130 σ. 2, 237 σ. 4, 240 σ. 7. 8, 245 σ. 4, 246 σ. 6, 250 σ. 2, 276 σ. 10, 291 σ. 4. 7. 8. 9, 308 σ. 4, 309 σ. 1, 320 σ. 1. 2, 336 σ. 1. 2. 5, 368 σ. 2, 372 σ. 1, 373 σ. 1, 424 σ. 4, 434 σ. 1, 464 σ. 3, 467 σ. 13, 473 σ. 1, 477 σ. 1, 501 σ. 1, 507 σ. 1.

Σωτηριου, Μαρια, 166 σ. 1. 2, 315 εἰκ. 271, 317 σ. 5. 11, 346 σ. 1, 351 σ. 3.

T

Tafrali, O., 80 σ. 6, 243 σ. 4.

Tchalenko, G., 541 σ. 1, βλ. καὶ Lassus.

Texier, βλ. Pullan.

Thiers, A., βλ. Ebersolt, J.

Thomas, 482 σ. 5.

Thompsen, P., 214 σ. 6.

Thompson, H., 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.

Thoumin, R., 9 σ. 1.

Tobler, 42 σ. 3.

Toesca, P., 273 σ. 2.

Τραυλος, Ι., 155 σ. 1, 264 σ. 1, 521 σ. 2.

Τρεμπελας, Π., 471 σ. 2, 490 σ. 10.

Trinchera, 159 σ. 3.

Tzontchef, D., 185 εἰκ. 149 καὶ σ. 2, 463 σ. 3.

U

Ugolini, L., 172 σ. 1, 173 εἰκ. 129, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208.

Underwood, P., 121 σ. 8.

Uspenski, Th., 80 σ. 6.

V

Van Berchem, βλ. Berchem.

Vaux, R. de, 391 σ. 2, 545 σ. 1.

Venturi, 508 σ. 2.

Verzone, P., 57 σ. 1, 186 σ. 3, 187 σ. 4.

Vieillard, 17 καὶ σ. 2, 21 σ. 1.

Vincent, H., 36 καὶ σ. 1, 37 σ. 2, 106. — Abel, F. M. 25 σ. 2, 34 σ. 1, 35 σ. 1, 36 καὶ σ. 2. 3, 86 σ. 5, 105 σ. 1, 132 σ. 3, 214 σ. 6, 268 σ. 2, 271 σ. 1, 274 σ. 2, 351 σ. 1, 362 σ. 2, 365 σ. 1, 379 σ. 2, 440 σ. 8, 446 σ. 7, 448 σ. 3. 4, 451 σ. 1, 467 σ. 7, 468 σ. 1, 469 εἰκ. 432, 470, 474 συνέχ. σ. 2 σ. 473, 599 [προσθ. εἰς σελ. 34 σ. 1], βλ. καὶ Abel, F. M.

Vionnet, M., 35 εἰκ. 13 B, 36.

Vogt, A., 111 σ. 8, 144 σ. 2, 600.

Vogüé, M. de, 8, 9 σ. 1, 10, 25 σ. 1, 92 σ. 1, 114 σ. 1, 127 σ. 9, 128 σ. 4, 143, 147, 155 σ. 3, 196 σ. 1, 210 σ. 3, 212 σ. 4, 222 εἰκ. 177, 231 εἰκ. 185, 266 σ. 5, 273 σ. 5, 294 σ. 1, 297 εἰκ. 250, 298 σ. 1, 330, 333 σ. 3, 338 εἰκ. 296, 339 σ. 8, 357 εἰκ. 321, 364 εἰκ. 328, 365 εἰκ. 329, 369 εἰκ. 333, 379 σ. 7, 385 εἰκ. 350, 387 εἰκ. 351, 388 εἰκ. 353 - 354, 389 σ. 3. 4. 5, 391 εἰκ. 357, 399 σ. 3. 6, 400 σ. 2, 401 σ. 1, 402 σ. 8, 408 εἰκ. 367 καὶ σ. 1. 2. 4, 409 σ. 1. 2, 410 εἰκ. 369 καὶ σ. 5, 411 εἰκ. 370 καὶ σ. 4, 422 σ. 1, 433 σ. 1, 576 σ. 5, 580 εἰκ. 539.

Vollgraff, W., 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 513 σ. 4.

W

Waal de, βλ. De Waal.

Wace - Droop, 87 σ. 13, 142, 400 σ. 7.

Waddington, 410 σ. 2. 5.

Watzinger, C. - Wulzinger, K., 297 σ. 5, βλ. καὶ Humann, Kohl.

Weber, Ph., 93 σ. 2, 137 σ. 4, 210 σ. 6, 212 σ. 7.

Weigand, E., 25 σ. 1, 35 σ. 1, 87 σ. 1 6, 92 σ. 1, 99 σ. 2, 266 σ. 2. 6, 271 σ. 2, 279 σ. 3, 291 σ. 3, 292 σ. 4, 311 σ. 4, 414 εἰκ. 374, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416, 479 συνέχ. σ. 3 σελ. 478.

Weingärtner, 61 σ. 6.

Weitzmann, K., 480 σ. 2 καὶ 2 β.

Welter, G., 66, 448 σ. 4, 471 σ. 7, 473 σ. 2.

Wessely, P., 94 σ. 2.

Wickhoff, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Wiegand, Th., 210 σ. 5, 212 σ. 8, 221 σ. 6, 401 σ. 1, 403 σ. 3, 600 [προσθ. εἰς 86 σ. 1], 601 [προσθ. εἰς 128]. — Schrader, H., 17 σ. 1, 264 σ. 1, 275 σ. 2, 454 σ. 2, 520 σ. 3, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 604 [προσθ. εἰς 547 στ. 11], βλ. καὶ Mamboury.

Wieland, 166 σ. 5, 442 σ. 1, 446 σ. 5.

Wilberg, βλ. Swoboda.

Wilhelm, A., 404 σ. 8.

Wilpert, J., 439 εἰκ. 399 καὶ σ. 3, 603 [προσθ. εἰς 439 στ. 11].

Winghe, Ph. de, 117 εἰκ. 66.

Winnefeld, βλ. Krencker.

Witting, 61 σ. 7.

Wrede, W., 471 σ. 6, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473.

Wuilleumier, P., 70 σ. 2.

Wulff, O., 61 σ. 6, 80 σ. 7. 8, 128 σ. 1, 163 σ. 3, 164 σ. 2, 165 καὶ σ. 1. 3, 166 καὶ σ. 4, 169, 214 σ. 3. 5, 215 σ. 2, 216 σ. 2, 224, 311 σ. 4, 325 σ. 4, 333 σ. 6, 336 σ. 8, 339 σ. 6, 377 σ. 5, 391 σ. 1, 420 σ. 3, 435 σ. 4, 467 σ. 5, 478 σ. 3, 487 σ. 5, 504 σ. 3, 552 σ. 1, 558 σ. 6, 572 σ. 1.

Wultzinger, K., βλ. Watzinger.

Y

Yavis, Const., 446 σ. 4.

Φ

Φιλαδελφευς, A., 80 σ. 5, 106 σ. 6, 291 σ. 4. 7, 401 σ. 2, 467 σ. 1.

X

Χατζηδακης, Εμμ., 509 σ. 9,

Z

Załozięcky, W., 600 [προσθ. εἰς 73].

Zeiller, J., 221 σ. 5, 340 σ. 1.

Zestermann, 31 σ. 1, 61 σ. 1.

Zissi, Mano, 132 σ. 2, 340 σ. 4, 422 σ. 5.

Zschirzschmann, W., 92 σ. 1, 127 σ. 9.

ΠΙΝΑΞ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Α

ἄβαξ. — βυζαντινός, 331. — καμπυλόπλευρος, 282, 287 εἰκ. 238 καὶ 239, 288, 298 (μὲ ἄνθος ἐν τῷ μέσῳ), 299 (μὲ ἐσχηματοποιημένον ἄνθος), 313 (τετράγωνος), 334 (μὲ ἀποκεκομμένας ἢ στρογγυλευμένας τὰς γωνίας). — κιονοκράνου διζώνου, 308, 313. — κιονοκράνου θεοδοσιανοῦ, 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 291 εἰκ. 242, 292. — κιονοκράνου κορινθιακοῦ ἁπλοῦ, 280 καὶ εἰκ. 226 καὶ 227, 281 καὶ εἰκ. 228 καὶ 229, 282 καὶ εἰκ. 230 καὶ 231, 283 εἰκ. 232, 284 καὶ εἰκ. 233, 285 καὶ εἰκ. 234 καὶ 235, 286 καὶ εἰκ. 237. — κιονοκράνου κορινθιακοῦ συνθέτου, 287 εἰκ. 238 καὶ 239, 288. — κιονοκράνου μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων, 298. — κιονοκράνου μετὰ προσκλινόντων φύλλων, 299 καὶ εἰκ. 251, 300 εἰκ. 253, 301, 302. — κιονοκράνου τεκτονικοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς, 325. — κιονοκράνου τεκτονικοῦ λεβητοειδοῦς, 329, 330, 331, 333 (παραλλαγῆς λεβητοειδοῦς). — κιονοκράνου τεκτονικοῦ πτυχωτοῦ, 334, 335, 336. — τετράγωνος, 294 καὶ εἰκ. 245 (παραλλαγῆς κορινθιακοῦ κιονοκράνου), 313 (κορινθιακοῦ κιονοκράνου), 325 (κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου), 446 εἰκ. 404, 448 (κιονοκράνων κιονίσκων ἁγ. Τραπέζης).

ἀγάπαι. — 10, 21, 74, 75, 439, 482 καὶ σ. 5.

ἀγγεῖον. — 279 σ. 4 (εἰκονίζον κάλαθον), 312 σ. 5, 314 (ὡς διακόσμησις κιονοκράνων), 371 εἰκ. 335 Α, 372 (εἰς ἔμβλημα τοξοστοιχιῶν), 467 καὶ σ. 6 (πήλινον διὰ τὴν ἐναπόθεσιν λειψάνων μαρτύρων).

ἄγγελος. — 304 (ἐπὶ κιονοκράνου διζώνου Μουσείου Κ/πόλεως), 479, 480 εἰκ. 440 (ἐπὶ μαρμαρίνου κιβωρίου Μουσεῖον Κ/πόλεως), 552 (ἐπὶ ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης).

ἁγία Τράπεζα. — βλ. Τράπεζα Ἁγία.

ἁγίασμα. — 404 καὶ σ. 6 (βασιλικῆς Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων).

ἁγιασμός. — 83.

ἄγκιστρον. — ἐξαρτήσεως βήλων, 413 εἰκ. 372, 420, 421.

ἁγνισμός. — 595.

ἀγοραία βασιλική. — βλ. βασιλική.

ἀετός. — 284. — ἐπὶ ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 552 καὶ εἰκ. 517. — ἐπὶ κιονοκράνου, 302, 303, 304 σ. 1, 305 εἰκ. 257. 258 καὶ 259, 308 καὶ σ. 1, 309 εἰκ. 263, 310, 312 σ. 4. 5, 336 εἰκ. 295, 337.

ἀέτωμα. — κιβωρίου, 474 εἰκ. 435. — κρήνης, 115 καὶ σ. 1. — προπύλου, 127 εἰκ. 81, 128. — προστώου, 421 καὶ εἰκ. 382, 592. — στέγης βασιλικῆς Ἀχειροποιήτου, 391, βασιλικῆς Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 391 καὶ σ. 3, 430 καὶ εἰκ. 392, βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ Ραβέννας, 209 εἰκ. 167, βασιλικῆς Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 392 καὶ σ. 1. — στέγης συριακόν, 387, 388 καὶ εἰκ. 352 καὶ σ. 1. 2, 390, 431 καὶ εἰκ. 393, 432. — των στέγης ἀπεικονίσεις, 391 καὶ σ. 1. 2, 396 εἰκ. 362.

αἴθουσα. — θρόνου, 72, 74 εἰκ. 46, 73, 78, 599 προσθ. εἰς 73. — λατρείας, 13, 19, 77, 78, 95, 168. — οἰκιῶν - ἐκκλησιῶν, 8 καὶ σ. 1, 13, 18. — ρωμαϊκή, 77 (θολωτή), 163 (παλατίων καὶ θερμῶν, aula), 164 (θερμῶν). — συνελεύσεως πιστῶν, 17 καὶ εἰκ. 8, 28, 60, 67 (ἀνατολ. μυστηριακῶν θρησκειῶν), 70, 73, 74, 77, 78. — ὑποδοχῆς, 9, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64. — ὑπόστυλος, 11 σ. 1, 23

('Ακυλήας), 52 σ. 1 (Δήλου). *αἴθουσαι* =στοαὶ αἰθρίου (παρὰ Σιλεντιαρίῳ), 98 σ. 2, 157 σ. 2.

αἴθριον. — 9, 28, 29, 57, 73, 78, 90, 92 σ. 1. 2, 94 (—ου ὀνομασία: αὐλή, τετράστοον, ὕπαιθρον, μεσαύλιον, μεσίαυλον, μεσοκήπιον, atrium, quadriporticus, βλ. καὶ λέξεις), 95 (προέλευσις καὶ προορισμός), 96, 97 (θέσις), 98 (μορφή, σχέδιον καὶ ἀρχιτεκτονικαὶ λεπτομέρειαι), καὶ σ. 1 (οἰκιῶν) καὶ σ. 2, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99 καὶ εἰκ. 57, 103 καὶ εἰκ. 58 καὶ σ. 2, 104, 105 σ. 1, 107 καὶ σ. 3. 4, 109, 110 καὶ σ. 3. 4, 111 σ. 2, 124, 129, 130, 131 εἰκ. 84, 133, 138, 142, 147, 152, 224, 227, 261, 399, 400, 567, 568, 594, 595. — βασιλικῆς Ἀναστάσεως, 33 καὶ εἰκ. 12, 34, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 109. — βασιλικῶν Β. Ἀφρικῆς, 584 σ. 2, 592 σ. 1 (μόνον βασ. Θεβέστης καὶ Χενσὶρ Τικουμπάϊ). — βασιλικῆς Γεννήσεως Βηθλεέμ, 35 εἰκ. 13 Α, 36, 98, 100 πίναξ Α, 105 σ. 1. — βασιλικῶν Γεράσων: Ἁγ. Θεοδώρων, 98, 101 πίναξ Β, Μητροπόλεως, 39, 40 εἰκ. 17, 41, 100 πίναξ Α, 104, 109, 153. — βασιλικῆς Γκιοὺλ-Μπαχτσὲ παρὰ τὰς Κλαζομενάς, 98. — βασιλικῆς Εἴν Χανιγιά, 601 προσθ. εἰς 106 σ. 7. — βασιλικῆς Ὄρους Ἐλαιῶν, 36 καὶ εἰκ. 14, 37. — βασιλικῶν Ἑλλάδος, 129, 567, 595. — βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26, 98, 101 πίναξ Β. — βασιλ. Θεβέστης, 98, 100 πίναξ Α, 105 σ. 1, 107 εἰκ. 61, 592 σ. 1. — βασιλ. Θεοτόκου Πηλίου, 99 σ. 3. — βασιλ. Α Θηβῶν Φθιωτίδων, 98, 101 πίναξ Β, 153, 342 καὶ εἰκ. 298. — βασιλ. Β Θηβῶν Φθιωτίδων, 98, 101 πίναξ Β. — βασιλ. Δ Θηβῶν Φθιωτίδων, 104. — βασιλ. Ἰταλίας, 572 καὶ σ. 5, 595. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Λατερανοῦ, 56, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 131 εἰκ. 84, 317 καὶ σ. 9, 568. — βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης, 132 εἰκ. 85. — βασιλ. Κῶ, 98, 101 πίναξ Β. — βασιλ. Μιλήτου, 98, 100 πίναξ Α. — βασιλ. Α Νικοπόλεως, 98, 101 πίναξ Β, 103 σ. 2, 106 σ. 4. — βασιλ. Β Νικοπόλεως, 98, 101 πίναξ Β, 152 (διακονικοῦ). — βασιλ. Παναγίας Σέϊκ-Σλεμάν, 577 σ. 2, 592 καὶ σ. 1. — βασιλ. Παρεντίου, 98, 100 πίναξ Α, 105 καὶ εἰκ. 60, 107 σ. 1. 2, 108 εἰκ. 62. — βασιλ. Ἁγ. Παύλου, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99. — βασιλ. Περγάμου, 98, 100 πίναξ Α. — βασιλ. Πέργης Α, 49 καὶ εἰκ. 25. — βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 54 καὶ εἰκ. 29, 98, 100 πίναξ Α, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 107 σ. 1. — βασιλ. Porto, 98, 100 πίναξ Α. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Γάζης, 99 σ. 3, 102 εἰκ. 57, 107 σ. 3. — βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 98, 101 πίναξ Β, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 107 σ. 4. — βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Γάζης, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99. — βασιλ. Συρίας, 97 καὶ εἰκ. 54. 55, 98 καὶ εἰκ. 56, 577 σ. 2, 592 καὶ σ. 1. — βασιλ. Τύρου, 31 εἰκ. 11, 32, 99 σ. 3. — βασιλ. Φιλίππων, 98, 100 πίναξ Α, 109. — δίστοον, 567. — διώροφον, 105 σ. 1. — Νέας Ἐκκλησίας Βασιλείου Α' Μακεδόνος, 111 σ. 2. — τετράστοον (quadriporticus), 54 καὶ εἰκ 29, 99 καὶ σ. 3, 102 εἰκ. 57 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 103 καὶ εἰκ. 58, 110 καὶ σ. 3, 572 καὶ σ. 5, 601 προσθ. εἰς 106 σ. 7. — τρίστοον, 103 καὶ σ. 2, 567. — μεταβατικὸς τύπος μεταξὺ τετραστόου καὶ τριστόου, 131 εἰκ. 84, 568.

ἄκανθα. — 256, 280, 290, 294, 296, 297, 298, 299, 308, 314, 315 εἰκ. 272, 317 καὶ σ. 5. 13, 319, 324 εἰκ. 282, 329. — ἀδρότμητος, 294, 295, 301 καὶ σ. 5, 304. — λεπτότμητος, 295, 296, 299, 301, 302, 308, 319. — λεπτότμητος πριονωτή, 376 εἰκ. 340. 341, 377. — πριονωτή, 257, 258, 259, 290, 292, 304 καὶ εἰκ. 255, 305 εἰκ. 256, 306 εἰκ. 260, 307 εἰκ. 261, 308 εἰκ. 262, 318 εἰκ. 276, βλ. καὶ φύλλον.

ἀκολουθία. — 84 (ἐγκαινίων), 95 (ἀσματικοῦ ὄρθρου).

ἀκροώμενοι. — 96 σ. 1, 136, βλ. καὶ μετανοοῦντες.

ἀλάβαστρον. — 249 (πρὸς κατασκευὴν ἀντικειμένων πολυτελείας), 434 (ὡς διάφραγμα παραθύρων βασιλ. Ἰταλίας).

ἀλληγορία. — 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας).

ἀλληγορικός. — μορφαί — αί, 6.

altare. — βλ. Τράπεζα ἁγία.

altarium. — βλ. Τράπεζα ἁγία.

ἄλυσος. — 408, 409 εἰκ. 368 (ἐπὶ ὑπερθύρου).

ἄμβων. — 21, 29, 41, 81, 96 σ. 1, 157 σ. 2, 490 καὶ σ. 1, 535, 538 καὶ σ. 8, 539 καὶ σ. 1 *(βῆμα ἀναγνωστῶν)*, σ. 2 *(πύργος)*, σ. 3 - 6. 8 - 11, 540 καὶ σ. 3 - 11, 541 καὶ εἰκ. 503 καὶ 504 καὶ σ. 1. 2, 542 καὶ σ. 1 - 4 καὶ εἰκ. 505 καὶ 506, 543 καὶ εἰκ. 507 καὶ 508 καὶ σ. 1 - 3, 544 καὶ εἰκ. 509 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 545 καὶ εἰκ. 510 καὶ σ. 1, 546 καὶ εἰκ. 511, 547 καὶ εἰκ. 512, 548 καὶ εἰκ. 513, 549 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 514, 550 καὶ εἰκ. 515, 551 καὶ εἰκ. 516, 552 καὶ εἰκ. 517 καὶ σ. 1. 2, 553 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 518, 554 καὶ εἰκ. 519, 555 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 520, 556 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 521 καὶ 522, 557 καὶ εἰκ. 523 καὶ σ. 1 - 3, 558 καὶ εἰκ. 524 καὶ σ. 1 - 7, 559 καὶ εἰκ. 525 καὶ σ. 1. 2, 560 καὶ εἰκ. 526, 561 καὶ εἰκ. 527 καὶ 528 καὶ σ. 1, 562 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 529, 563 καὶ εἰκ. 530 καὶ σ. 1, 564 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 531, 565 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 532, 566, 603 προσθ. εἰς 543, 604 προσθ. εἰς 547, 548 καὶ εἰκ. 549, 605. — βασιλ. Ἁγ. Ἀγάθης Ραβέννας, 563 καὶ εἰκ. 530 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ἀλγερίας, 540 καὶ σ. 5. — βασιλ. Ἁλιμοῦντος, 543 σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας, 555 σ. 1, 557, 559 εἰκ. 525, 558 καὶ εἰκ. 524. — βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 541 σ. 1, 545 εἰκ. 510 καὶ σ. 1, 546, 547. — βασιλ. Ἁγ. Ἀχιλλείου Λαρίσης, 542 σ. 1. — βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 41, 540 σ. 6, 545 σ. 1. — Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 549 καὶ σ. 2, 550, 551, 552 καὶ εἰκ. 517, 553 καὶ εἰκ. 518, 554 καὶ εἰκ. 519, 572 σ. 1. — βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1. — βασιλ. Grado (Μητροπόλεως), 540 καὶ σ. 8, 543 εἰκ. 508, 544. — βασιλ. Θάσου, 543 σ. 1, 555 σ. 1. — βασιλ. Ἁγίας Θέκλας Μεριαμλίκ, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540. — βασιλ. Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων, 540 σ. 6, 543 καὶ εἰκ. 507, 545 σ. 1. — βασιλ. Θερμῶν Κῶ, 555 σ. 1, 557 καὶ εἰκ. 523. — βασιλ. Θεσμοφορίου Δήλου, 562 καὶ εἰκ. 529 καὶ σ. 2, 563. — βασιλ. Α Θηβῶν Φθιώτιδων, 541, 542 εἰκ. 505, 543 σ. 1, 549 καὶ σ. 1, 550, 551 καὶ εἰκ. 516, 552, 553 καὶ σ. 1, 554. — βασιλ. Ἰαλυσοῦ Ρόδου, 558 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Γεράσων, 540 σ. 6, 545 σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Κηρύκου Δήλου, 543 σ. 2, 555 εἰκ. 520 καὶ σ. 1, 556, 557, 558. — βασιλ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 558 σ. 6, 560 εἰκ. 526, 561 καὶ σ. 1. — βασιλ. Κολοφῶνος (Νοτίου), 555 σ. 1, 557, 558 καὶ σ. 2. — βασιλ. Α Κορίνθου, 543 σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Κυπριανοῦ, 541 σ. 2. — βασιλ. Κῶ (πόλεως), 546 καὶ συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 548. — βασιλ. Λάρδου Ρόδου, 555 σ. 1. — βασιλ. Μᾶ - Ἴν Παλαιστίνης, 543, 545 σ. 1, 549. — βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 542 εἰκ. 506, 543 σ. 3, 555 σ. 1. — βασιλ. Μεσαριᾶς Κῶ, 544 εἰκ. 509, 546 καὶ συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 547. — βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Θεσσαλονίκης, 541 σ. 2, 545 σ. 1, 546, 547 καὶ εἰκ. 518, 548. — βασιλ. Mulga Κάστρου, 540 καὶ σ. 9. — βασιλ. Ὄρους Ναβαῦ, 540 σ. 6, 544, 545 σ. 1, 549. — βασιλ. Ἁγ. Νικολάου Μύρων Λυκίας, 543 σ. 3, 555 σ. 1. — βασιλ. Β Νικοπόλεως, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1. — βασιλ. Ὀλυμπίας, 543 σ. 2, 555 σ. 1. — βασιλ. Ὀλύμπου Λαυρεωτικοῦ, 541 εἰκ. 504, 543 σ. 2, 555 σ. 1. — Οὐρσίας βασιλ. Ραβέννας, 556 καὶ εἰκ. 521 καὶ 522. — βασιλ. Παραμυθιᾶς, 541 εἰκ. 503, 543 σ. 1, 555 σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων, 549, 550 εἰκ. 515. — βασιλ. Πλημμυρίου Ρόδου, 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Πνεύματος Ραβέννας, 558 καὶ σ. 4. — βασιλ. Πριήνης, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 604 προσθ. εἰς 547. — βασιλ. Προφητῶν, Ἀποστόλων Γεράσων, 540 σ. 6, 545 σ. 1. — βασιλ. Ραβέννας (Μητροπόλεως), 555 σ. 1. — βασιλ. Σάλωνος, 540 καὶ σ. 10, 544, 546 συνέχ. σ. 1 σελ. 545, 548 εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514. — βασιλ. Σεραγίου Κ/πόλεως, 543 σ. 1. — βασιλ. Ἁγ.

Σεργίου Σεργιουπόλεως, 540 σ. 11.—βασιλ. Σικυῶνος, 603 προσθ. εἰς 543, 604 εἰκ. 549, 605.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (εἰς Ὀθωμανικὸν Μουσεῖον Κ/πόλεως), 545 σ. 1, 546 καὶ εἰκ. 511, 547, 548.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 540 καὶ σ. 3, 542 καὶ σ. 4, 543 σ. 3, 555 σ. 1, 558 καὶ σ. 5. 6. 7, 562.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων, 545 σ. 1.—βασιλ. Στόβων, 543 σ. 1, 555 σ. 1.—βασιλ. Συρίας, 540 καὶ σ. 11, 541 καὶ σ. 1, βλ. καὶ ἄμβων - σύνθρονον. — βασιλ. Τζεναβὰρ Τεπέ, παρὰ τὴν Βάρναν, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1.—βασιλ. Ἁγίου Τίτου Γορτύνης, 544 συνέχ. σ. 3 σελ. 543, 555 σ. 1, 557 καὶ σ. 2.—βασιλ. Τραλλέων (εἰς Ὀθωμανικὸν Μουσεῖον Κ/πόλεως), 556 καὶ σ. 1.—βασιλ. Τυνισίας, 540 καὶ σ. 5.—βασιλ. Φιλίππων, 541, 543 σ. 1, 555 σ. 1, 557, 558.—βασιλ. Χαλινάδου Λέσβου, 555 σ. 1.—«ἑλληνιστικός» (ἐλευθέρως ἱστάμενος, μονόλιθος), 541, 542, 545 εἰκ. 510, 546 καὶ εἰκ. 511, 547 εἰκ. 512.—μετὰ μιᾶς εὐθυγράμμου κλίμακος, 543 εἰκ. 507 καὶ 508, 544, 545 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 510, 546 καὶ εἰκ. 511, 547 καὶ εἰκ. 512, 548 εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 550 εἰκ. 515, 604 προσθ. εἰς 547.—μετὰ διπλῆς κλίμακος, 541 εἰκ. 503 καὶ 504, 542 εἰκ. 506, 544, 552 σ. 2, 555 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 520, 556 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 521 καὶ 522, 557 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 523, 558 καὶ εἰκ. 524 καὶ σ. 1 - 7, 559 καὶ εἰκ. 525 καὶ σ. 1. 2, 560 καὶ εἰκ. 526, 561 καὶ εἰκ. 527 καὶ 528 καὶ σ. 1.—μετὰ δύο κλιμάκων, ἰδιόρρυθμος, 562 καὶ εἰκ. 529 καὶ σ. 2, 563 καὶ εἰκ. 530 καὶ σ. 1.—κτιστός, μὲ ἐπένδυσιν μαρμαρίνων πλακῶν, 541, 550, 604 προσθ. εἰς 548.—λίθινος, 540.—μαρμάρινος μονόλιθος, 541 καὶ σ. 2, 545 εἰκ. 510, 546, 547 εἰκ. 512.—μαρμάρινος ἐκ πλειόνων τεμαχίων, 541, 546, 550.—ξύλινος, 540 καὶ σ. 5.—Ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης, 541 σ. 2, 545 σ. 1, 546, 547.—σχήματος ἀνοικτοῦ ριπιδίου, 542 εἰκ. 505, 544, 551 εἰκ. 516, 549 καὶ σ. 1. 2, 550, 551 καὶ εἰκ. 516, 552 καὶ εἰκ. 517, 553 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 518, 554 καὶ εἰκ. 519.—συνηνωμένος πρὸς τὸ φράγμα τοῦ ἱερατείου (ἐκ πλειόνων τεμαχίων ἀπαρτιζόμενος), 540 καὶ σ. 6 - 10, 543 εἰκ. 508, 546, 548 καὶ εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 550 εἰκ. 515.—σύνθρονον (Συριακός), 563, 564 καὶ εἰκ. 531 καὶ σ. 1, 565 καὶ εἰκ. 532 καὶ σ. 1. 2,—βασιλ. Καλοτά, 564,—βασιλ. Κιρκμπιζέ, 564 εἰκ. 531,—βασιλ. Μπέχιο, 564, 565 εἰκ. 532,—βασιλ. Σεργιουπόλεως, 564, 565.

ἀμείβοντες.—(ζευκτῶν στέγης), 387, 388 καὶ εἰκ. 352.

ἀμνός.—451 καὶ εἰκ. 410 καὶ σ. 2. 4 (διακόσμησις ἁγ. Τραπέζης).

ἄμπελος.—310 εἰκ. 264 (φύλλα εἰς δίζωνον κιονόκρανον).

ἀμυγδαλᾶτος.—248 (λίθος).

ἀμφίθυρον.—κιβωρίου, 474 εἰκ. 435 καὶ 436, 475 καὶ σ. 5. 6. 7. 8, 481 εἰκ. 441.—φράγματος πρεσβυτερίου, 532. —α *χρυσᾶ*, 420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419, βλ. καὶ βῆλον, καταπέτασμα, τετράβηλον.

ἀμφικίονες.—148, 150 εἰκ. 116 (μεταξὺ παραστάδων βασιλ. Παλαιοπόλεως Κερκύρας).—παραθύρων, βλ. ἀμφικιονίσκοι.

ἀμφικιονίσκοι.—διαχωριστικοὶ παραθύρων, 219 εἰκ. 174, 426 καὶ εἰκ. 389, 427 καὶ εἰκ. 390, 428 καὶ εἰκ. 391, 429 καὶ εἰκ. 389, 571.—βασιλ. Θεσσαλονίκης, 427 εἰκ. 390, $_3$.—βασιλ. Θηβῶν Φθιωτίδων, 427 εἰκ. 390, $_2$.—βασιλ. Μεριαμλίκ, 427 εἰκ. 390, $_1$.—βασιλ. Τεγέας, 427 εἰκ. 390, $_3$.

ἀμφορεύς.—239 καὶ σ. 1 (εἰς τοιχοποιΐαν), 329 καὶ σ. 6 (εἰς ἐπίθημα κιονοκράνων), 517 εἰκ. 478, $_4$, 520 καὶ σ. 10 (συμβολικός, ἐπὶ θωρακίων).

ἀμφορίσκος.—466 εἰκ. 430, 467 καὶ σ. 13 (περιέχων αἷμα μάρτυρος).

ἀναβρυτήριον.—119 καὶ εἰκ. 69, 120.

ἀνάγλυφον.—εἰκονίζον ἀετώματα, 391 καὶ σ. 1, 396 εἰκ. 362 (παλαιοχριστ. σαρκοφάγος Μουσείου Λατερανοῦ, ἐλεφαντοστοῦν Τρεβήρων).—εἰκονίζον θεοξένεια ἢ νεκρόδειπνα, 439 (ἑλληνικόν).—εἰκονίζον θύραν, 417 καὶ σ. 2,

418 εἰκ. 378 (παλαιοχριστ. ἐντειχισμένον εἰς καθολικὸν Μ. Ἀκαταλήπτου). — εἰκονίζον ἱκριώματα ἀνυψώσεως κιόνων, 277 καὶ σ. 7 (Ὀβελίσκος Θεοδοσίου Κ/πόλεως). — εἰκονίζον κάλαθον, 279 σ. 4 (ἐπιτύμβιον τύπου Πηνελόπης, Ρώμη, Βατικανόν). — εἰκονίζον κρήνην, 121 καὶ σ. 6. 7. 8 (Μουσείου Βερολίνου, Torcello, Μουσείου Θηβῶν). — εἰκονίζον μαρτύριον Ἁγ. Συλβέστρου, 458. — πρόστυπον 337 (πτυχωτοῦ κιονοκράνου).

ἀναγνώστης. — 28, 29, 537 καὶ σ. 2. 3, 539 καὶ σ. 1.

ἀνακαμπτήριον. — 90.

ἀνάκτορον. — βασιλικαὶ ἐντὸς — ων, 64, 65 εἰκ. 37, 73, 74 εἰκ. 46. — = μέση στοά, 160, βλ. καὶ παλάτιον.

ἀναλογία. — κυρίως ναοῦ, 202, 203, 204, 205 (πίναξ ἀναλογίας τοῦ πλάτους πρὸς τὸ μῆκος), 206. — πλάτους μέσου πρὸς ἄκρα κλίτη, 203 καὶ σ. 1. — πλάτους πλαισίου πρὸς πλάτος ἀνοίγματος θυρῶν, 411. — πλάτους πρὸς τὸ ὕψος ἀνοίγματος θυρῶν, 410, 411. — ὕψους ἄνω πρὸς τοὺς κάτω κίονας τῶν βασιλικῶν, 381 εἰκ. 347, 382, 383 καὶ σ. 1. 2. τῶν ἀρχαίων ναῶν, 382 καὶ σ. 3, τῶν διωρόφων ἀρχαίων στοῶν, 382 καὶ σ. 2.

ἀναπαράστασις. — 29. — αἰθρίου, 104 εἰκ. 59. — ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 554 εἰκ. 419 (Ὀρλάνδου), βασιλ. Καλαμπάκας, 560 εἰκ. 526 (Ὀρλάνδου), Οὐρσίας βασιλ. Ραβέννας, 556 εἰκ. 522 (Fleury), βασιλ. Σάλωνος, 549 εἰκ. 514 (Growfoot), βασιλ. Σικυῶνος, 604 εἰκ. 549 (Ὀρλάνδου). — αὐλῆς ἀνακτόρου, 74 εἰκ. 46 (ἐν Ἀσπαλάθῳ Διοκλητιανοῦ), 75 εἰκ. 47 (ἐν Ριβέννᾳ). — βασιλικῆς Ἀναστάσεως, 33 εἰκ. 12 (κ ιτ' Εὐσέβιον). — βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 423 εἰκ. 385 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Α Γεννήσεως Βηθλεέμ, 35 εἰκ. 13 Α (Richmond). — βασιλ. Β Γεννήσεως, 35 εἰκ. 13 Β (Vionnet). — βασιλ. Δαφνουσίων, 394 εἰκ. 359 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 372 εἰκ. 336 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Θεβέστης, 126 εἰκ. 80 (Ballu), 355 εἰκ. 319 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 383 εἰκ. 349 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Κιρμπὶτ - Τεζίν, 583 εἰκ. 542 (Ὀρλάνδου). — βασιλ. Μαρούσινατς, 73 εἰκ. 45 (Dyggve). — βασιλ. Α Νικοπόλεως, 220 εἰκ. 175. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Γάζης, 102 εἰκ. 57. — βασιλ. Τύρου, 31 σ. 1 καὶ εἰκ. 11 (κατ' Εὐσέβιον). — κιβωρίου Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 477 σ. 1 (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου), Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 476 εἰκ. 437 (Ὀρλάνδου) καὶ σ. 2 (Εὐγ. Ἀντωνιάδου). — κιονίσκων φωταγωγοῦ βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως, 390 εἰκ. 356 (Ὀρλάνδου). — κιονοστοιχίας βασιλ. Θεβέστης, 355 εἰκ. 319 (Ὀρλάνδου). — κρήνης βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 113 εἰκ. 63. — κρύπτης βασιλ. Στόβων, 461 εἰκ. 423, 462 εἰκ. 424 (Ὀρλάνδου). — οἰκίας Β. Συρίας, 10 εἰκ. 3 (De Vogüé). — πεσσοστοιχίας βασιλ. Ἐλευθερῶν, 356 εἰκ. 320 (Ὀρλάνδου). — πεσσοῦ βασιλ. Α Φιλίππων, 349 εἰκ. 312 (Ὀρλάνδου). — στέγης βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου ἐν Καλὰτ Σιμάν, 194 εἰκ. 158 (Krencker). — συνθρόνου βασιλ. Γλυφάδας, 502 εἰκ. 461 (Ὀρλάνδου), βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 499 εἰκ. 458 (Ὀρλάνδου), βασιλ. Β Νικοπόλεως, 495 εἰκ. 455 (Ὀρλάνδου), θεατροειδοῦς, 493 εἰκ. 453 (Ὀρλάνδου). — ἁγ. Τραπέζης βασιλ. Β Νικοπόλεως, 447 εἰκ. 405 (Ὀρλάνδου), παρεκκλησίου βασιλ. Σικυῶνος, 443 εἰκ. 400 (Ὀρλάνδου).

ἀνάτασις. — 367.

ἀνδρών (ἢ οἶκος). — 9.

ἀνθέμιον. — εἰς βάσιν κιόνων, 273. — ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου, 317, 318 εἰκ. 275. — εἰς ἐπίκρανον, 345 καὶ εἰκ. 303. — ἐπὶ θωρακίων, 521, 522 εἰκ. 484 καὶ 485, 523 εἰκ. 486 καὶ 487. — κιονοκράνων, 281, 289 εἰκ. 241, 291 καὶ σ. 4-8 καὶ εἰκ. 242, 292 εἰκ. 243, 309 καὶ εἰκ. 263 καὶ σ. 2. 3. 4, 319, 320, 321 εἰκ. 278, 329, 331, 333. — εἰς κοσμήτην, 376 εἰκ. 342, 377 καὶ σ. 3, 378 καὶ εἰκ. 344. — περσίζοντα, 377 καὶ σ. 3 (ζωφόρου λεόντων ἀνακτόρου Σούσων καὶ κοσμήτου Ἁγ. Δημητρίου

Θεσσαλονίκης). — προβόλου, 389. — σίμης, 345.

ἀνθοδέσμη. — 327, 328 καὶ εἰκ. 286 (ἐπὶ τεκτονικοῦ κιονοκράνου).

ἄνθος. — ἄβακος, 284 καὶ σ. 1, 287 εἰκ. 238, 288, 292, 298, 299, 301, 310.

ἄνοιγμα. — 231 εἰκ. 185, 384 (τοξωτὸν ἐγκαρσίων διαφραγμάτων).

ἀνοίξια (ἢ ἐγκαίνια). — 84 καὶ σ. 3.

ἀντηρίς. — ὑπὸ τοὺς ἀμείβοντας τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης, 388 καὶ εἰκ. 352. — εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κογχῶν ἱεροῦ, 173 εἰκ. 128, 175 εἰκ. 133, 176 εἰκ. 134, 178 εἰκ. 139, 190 εἰκ. 156, 220 εἰκ. 175, 221 καὶ εἰκ. 176 καὶ σ. 3 - 7, 222 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 177, 223, 572 καὶ σ. 2. 3. 4, 586 καὶ σ. 2.

ἄντυξ. — τόξων (ἐσωρράχιον), 254, 256 καὶ εἰκ. 207, 314, 330.

ἀνώγειον (ἢ ὑπερῷον). — 8, 10.

ἀνωδομή. — 262.

ἀνώφλιον. — θύρας, 404, 412 καὶ εἰκ. 371, 413. — παραθύρου, 425.

ἄξων. — 413 (θυροφύλλων).

ἀπίδιον. — 520 (ἐπὶ θωρακίων).

ἅπλωμα. — 468 καὶ σ. 4.

ἀπόθεσις. — 270, 274.

ἀποθήκη. — 16 (ὑπὸ βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος).

ἀπόκλισις. — 86, 87 (προσανατολισμοῦ βασιλ.). — βασιλ. Θάσου, 87 σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Κηρύκου Δήλου, 87 σ. 8. — βασιλ. Στόβων Μακεδονίας, 87 σ. 4. — βασιλ. Φιλίππων, 87 σ. 2.

ἀπόληξις. — 515, 519 εἰκ. 481, 1. 2. 3 (πεσσίσκων φράγματος πρεσβυτερίου).

ἀπόλυσις. — 30 (λειτουργίας).

ἀπόνιψις. — 110 σ. 5. 8, 118, 124.

ἀπόφυσις. — 274 (κορμοῦ κίονος), 545 εἰκ. 510, 546 εἰκ. 511, 547 εἰκ. 512, 548 (πεσσίσκων ἄμβωνος).

apsida trichora. — 216, βλ. καὶ ἱερὸν τρίκογχον.

ἀραβούργημα. — 256 (ἀπομιμούμενον περιπεπλεγμένα φύλλα ἀκάνθης).

ἀργολιθοδομή. — 238.

ardica. — 136, βλ. καὶ νάρθηξ.

ἄρθηξ. — 136, βλ. καὶ νάρθηξ.

ἁρμογή. — 249 καὶ σ. 5, βλ. καὶ ἁρμός.

ἁρμός. — 243, 244, 249 καὶ σ. 5, 250, 342, 368, 389 εἰκ. 355, 425, 574.

ἄρμοσις. — 249 σ. 5, βλ. καὶ ἁρμός.

ἄρτηκας. — 136, βλ. καὶ νάρθηξ.

ἀρχιτεκτονική. — Ἀναγεννήσεως, 593. — ἀρχαία, 584. — ἐκκλησιαστική, 80, 81. — μεσαιωνικὴ Δύσεως, 593. — Μπαρόκκο, 593, 594 σ. 2. — νεκρικὴ εἰδωλολατρική, 72, 78. — οἰκιακή, 77 (ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας). — παλαιοχριστιανική, 359. — ρωμαϊκή, 77. — χριστιανική, 72.

ἀρχιτέκτων. — 287, 298, 313, 315, 338, 366, 384, 385, 513, 584, 591, 596.

ἀσβεστόλιθος. — 237, 339, 340.

ἄσβεστος. — 82.

ἀσπασμὸς κοινός. — 30, 599 προσθ. εἰς σελ. 30.

ἀστράγαλος. — 250 εἰκ. 200, 288, 291 καὶ εἰκ. 242 καὶ σ. 8, 316, 317 σ. 7, 325, 362, 364, 373 καὶ εἰκ. 339, 376 εἰκ. 341, 377, 418, 487, 488 εἰκ. 450.

ἀσυλία. — 91 καὶ σ. 1, 124 σ. 5.

atrium. — 61 (ἐστεγασμένον ρωμαϊκῆς οἰκίας), 94 σ. 2, 95 καὶ σ. 1 (=*μέλαθρον*), 99 (tesdudinatum), 106 σ. 4, 124, 143 (ἐστεγασμένον ρωμαϊκόν).

aula. — 163, βλ. καὶ αἴθουσα.

αὐλαξ. — 469 καὶ εἰκ. 432 (ἀποχετευτικὴ ἁγ. Τραπέζης).

αὐλή. — 106 καὶ σ. 4, 110, 142. — =αἴθριον, 78, 94 καὶ καὶ σ. 1, 95 σ. 3. — βασιλ. Ἀκυλήας, 23 εἰκ. 10, 24. — βασιλ. Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων, 404 σ. 5. — βασιλ. Α Γεννήσεως Βηθλεέμ, 35 εἰκ. 13 Α, 36. — βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 40 καὶ εἰκ. 17. — βασιλ. Ἰουλιανοῦ ἐν Αὐρανίτιδι, 43 εἰκ. 19, 44. — βασιλ. Μα-

κτὰρ (Τύνιδος), 70, 71 εἰκ. 43. — βασιλ. Μαρούσινατς, 72 καὶ εἰκ. 44, 73 εἰκ. 45. — βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ ἄρτων ἐν Ἐπταπήγῳ, 38 εἰκ. 16, 39. — βασιλ. Σερρῶν, 110 καὶ σ. 1. — βασιλ. Συρίας, 42, 97 καὶ εἰκ. 55, 98 εἰκ. 56. — βασιλ. Α Φιλίππων, 110. — Βυζαντίου, 81. — θερμῶν Καπετωλίου ἐν Μιλήτῳ, 99 σ. 2. — ν. Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως, 90. — ν. εἰδωλολατρικῶν, 89, 90 εἰκ. 50 καὶ 51, 91 εἰκ. 52. — ν. χριστιανικῶν Δ΄ καὶ Ε΄ μ.Χ. αἰῶνος, 89, 91. — οἰκίας, 9, 10 καὶ εἰκ. 3 (Β. Συρίας), 11 εἰκ. 4 (Δήλου, Πριήνης). — οἴκου εὐκτηρίου, 17 εἰκ. 8 (παρὰ τὴν βασιλ. Ἁγ. Μαρτίνου Ρώμης), 20, 22 καὶ εἰκ. 9 (Σάλωνος). — παλατίων ρωμαϊκῶν (πρὸ τῆς αἰθούσης θρόνου), 72, 73, 74 εἰκ. 46 (Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ), 75 εἰκ. 47 (Θεοδωρίχου ἐν Ραβέννᾳ), 78.

αὐτοκράτωρ. — 82 (ψηφιδωταὶ παραστάσεις ἀψίδων ναῶν), 117 (εἰκόνες ἐπὶ κιόνων κανθάρου Ἁγ. Πέτρου Ρώμης).

ἀφήγησις. — 72 (προσκυνητῶν ἁγίων τόπων), βλ. καὶ Αἰθερία.

ἀχάτης. — 434 (διάφραγμα παραθύρων βασιλ. Ἰταλίας).

ἀψιδώματα. — (τυφλά), 43 εἰκ. 19, 233 καὶ εἰκ. 188 καὶ 189, 573 εἰκ. 534, 574 εἰκ. 535, 575.

ἁψίς. — διακονικοῦ, 152, 153, βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 153 (ἐγγεγραμμένη), βασιλ. Α Θηβῶν Φθιωτίδων, 153 (ἐγγεγραμμένη), βασιλ. Β. Νικοπόλεως, 101 πίναξ Β, 152 (ἐλευθέρα ἡμικυκλική), βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, 153 (ἐλευθέρα ἡμικυκλική). — θριαμβευτική, 168 εἰκ. 124, 170, 171 εἰκ. 125, 172, 177, 181, 208, 217 εἰκ. 170, 393 καὶ εἰκ. 358, 394 καὶ εἰκ. 359. — ἱεροῦ, 25 σ. 1, 35 εἰκ. 13 Β, 36, 40 εἰκ. 17, 41, 43 εἰκ. 19, 44, 45 εἰκ. 22, 46 εἰκ. 23, 47, 48 καὶ εἰκ. 24, 49 καὶ εἰκ. 25, 53 καὶ εἰκ. 28, 54 εἰκ. 29, 55 καὶ εἰκ. 30, 60, 62, 69, 70, 71 εἰκ. 43, 72 καὶ εἰκ. 44, 74, 78, 80, 82, 85, 86 καὶ σ. 4, 88, 89, 163, 165, 206 καὶ σ. 3, 209 εἰκ. 167, 219 εἰκ. 174, 211 εἰκ. 168, 222 καὶ εἰκ. 177, 232, 233 εἰκ. 189, 235 σ. 1, 252, 258 συνέχ. σ. 8 σελ. 257, 379 εἰκ. 345, 384 σ. 3, 432 καὶ σ. 1. 2, 570, 571 καὶ σ. 1 - 7, 572 καὶ σ. 1 - 4, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου ἐν Κλάσσει Ραβέννας, 80, βασιλ. Β Γεννήσεως Βηθλεέμ. 35 εἰκ. 13 Β, 36, βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 40 εἰκ. 17, 41, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 235 σ. 1, 379 εἰκ. 345, βασιλ. Θάσου, 235 σ 1, βασιλ. Ἰουλιανοῦ Ἄβρανίτιδος, 43 εἰκ. 19, 44, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ Ραβέννας, 209 εἰκ. 167, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Ἐφέσου, 48 καὶ εἰκ. 24, βασιλ. Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ρώμης, 80 καὶ σ. 8, 258 συνέχ. σ. 8 σελ. 257, βασιλ. Μακτάρ, 70, 71 εἰκ. 43, βασιλ. Μαρούσινατς, 72 καὶ εἰκ. 44, βασιλ. Παρεντίου, 252, 253 εἰκ. 203 καὶ 204, βασιλ. Ἁγ. Παύλου Ρώμης, 55 καὶ εἰκ. 30, 88 (ἀρχικῆς), βασιλ. Α Πέργης, 49 καὶ εἰκ. 25, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 54 εἰκ. 29, 55, 88, βασιλ. Ἁγ. Reparatus ἐν Orléansville, 53 καὶ εἰκ. 28, βασιλ. Συριακῶν, 45 εἰκ. 22, 46 εἰκ. 23, 47, βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 379 εἰκ. 345, ἐγγεγραμμένη, 40 εἰκ. 17, 41, 46 εἰκ. 23, 211 εἰκ. 168, 1-9, 222, 232, 233 εἰκ. 189, ἡμικυκλική, 35 εἰκ. 13 Β, 36, 43 εἰκ. 19, 48 καὶ εἰκ. 24, 54 εἰκ. 29, 55 καὶ εἰκ. 30, 60, 72 καὶ εἰκ. 44, πεταλόμορφος, 49 καὶ εἰκ. 25, βλ. καὶ κόγχη. — μετώπου κόγχης, 206, 207 εἰκ. 166, 13-18, 208. — συναγωγῆς, 103 καὶ σ. 1 (Γεράσων καὶ Στόβων). — συριακοῦ συνθρόνου - ἄμβωνος, 564 καὶ εἰκ. 531, 565 εἰκ. 532.

Β

βαθμίς. — 104, 106, 154, βλ. καὶ κλῖμαξ.

βάθρον. — κάθισμα, 435 καὶ σ. 1, 436 καὶ σ. 3 - 9, βασιλ. Δαλματίας, 436, βασιλ. Ἑλλάδος, 436 καὶ σ. 4 - 9, βλ. καὶ πεζούλλιον. — κίονος, 107, 266 καὶ εἰκ. 212 καὶ σ. 1 - 9, 267 εἰκ. 213 καὶ 214, 268 καὶ εἰκ. 215 καὶ σ. 1. 2, 269 εἰκ. 216 καὶ 217, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe, 266 σ. 7, 268, 269 εἰκ. 216, βασιλ. Δαφνουσίων, 266 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 213, 267 καὶ εἰκ. 213, βασιλ. Δερμὲς Καρχηδόνος (κιβώριον), 266 σ. 7, 267 εἰκ. 214, 4, βασιλ. Ἁγ. Δη-

μητρίου Θεσσαλονίκης, 266 σ. 9, 268, 269 εἰκ. 217, βασιλ. Θάλας, 266 σ. 7, βασιλ. Καλὰτ Σιμάν, 266 καὶ σ. 5, 268 εἰκ. 215, 4, βασιλ. Κασερίν, 266 σ. 7, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 266 σ. 6, βασιλ. Μήνιγγος, 266 σ. 2, 268 εἰκ. 215, 3, βασιλ. Ἁγ. Νικολάου Bari, 267 εἰκ. 214, 2, 268 σ. 3, βασιλ. Παναγίου Τάφου (Κωνσταντινείου), 266 καὶ σ. 6, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 266 σ. 8, 268 καὶ σ. 1, βασιλ. ὁδοῦ Τσακάλωφ Ἀθηνῶν, 266 καὶ σ. 4, βασιλ. Χενσὶρ Μπουρμεδές, 267 εἰκ. 214, Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, 267 εἰκ. 213, Ἐρημοκάστρου Θεσπιῶν, 266 σ. 7, 267 εἰκ. 214, Μουσείου Κ/πόλεως, 266 σ. 7, Παλμύρας, 266 εἰκ. 122, Προβατικῆς κολυμβήθρας Ἱεροσολύμων, 268 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 215, Χρυσῆς Πύλης Κ/πόλεως, 266 σ. 6. — ἁγ. Τραπέζης, 448.

basilica. — 19 καὶ σ. 5, 20, 27 σ. 2, 62, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 72, 95 σ. 2.

βασιλική. — 20, 44 (συστατικὰ μέρη), 60 (καταγωγή), 62 (σχέσεις πρὸς ἀρχαιότερα κτήρια), 74 (τύπος ὁριστικός), 76, 77 (πρόβλημα προελεύσεως), 78 (=αἴθουσα λατρείας), 81 (κτήτορες), 91 καὶ σ. 1 (προνομίαι), 95 σ. 4 (αἰσθητικὴ ἀξία), 116 σ. 1 (=ὑπόστυλος αἴθουσα), 157 (ἐκ μετατροπῆς εἰδωλολατρικῶν ναῶν), 160 σ. 4 (=μέσον κλῖτος), 169 (ἀρχιτεκτονικὴ ἰδέα), 194 (τομή), 202, 203, 204, 205 (ἀναλογίαι), 208 καὶ σ. 1 (μὲ τόξα ἀντὶ θριαμβευτικῆς ἀψῖδος) καὶ σ. 2 (μὲ εὐθύγραμμον ἐπιστύλιον ἀντὶ θριαμβευτικῆς ἀψῖδος), 235 (τεχνικὴ κατασκευὴ καὶ γενικὸν σχέδιον), 264 (μὲ κίονας ὁμοιομόρφους) καὶ σ. 1-4 (προελθοῦσαι ἐκ μετατροπῆς ἀρχαίων δωρικῶν ναῶν), 423 (φωτισμός, ἀερισμός), 587 κ.ἑ. (κοινὰ στοιχεῖα), 588 κ.ἑ. (στοιχεῖα διαφοροποιήσεως εἰς τὰς λεπτομερείας), 591 κ.ἑ. (οὐσιώδεις διαφοραί), 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5 (καταγωγή). — ἀγοραία (forensis), 61, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 169, 202 καὶ σ. 2, 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5: «ἀνατολικός» τύπος, 62, 63 εἰκ. 35 Β, 64, 69, «ἑλληνικὸς» τύπος, 62, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, 64, 69. — Δ΄ αἰῶνος, 34, 45 εἰκ. 22, 46 εἰκ. 23, 47, 50, 57, 77, 99, 100 πίναξ Α. — Δ΄ καὶ Ε΄ αἰῶνος, 28, 148, 196, 235, 263. — Ε΄ καὶ ΣΤ΄ αἰῶνος, 99, 100 πίναξ Α, 101 πίναξ Β, 103, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 εἰκ. 456. — ἄναψις, 22 εἰκ. 9, 23 εἰκ. 10, 25 σ. 1, 154 σ. 2, 210 καὶ σ. 2-4. — μετ᾽ ἀντηρίδων (εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν κογχῶν), 176 εἰκ. 134, 190 εἰκ. 156, 220 εἰκ. 175, 221 εἰκ. 176 καὶ σ. 3-7, 222 καὶ σ. 1. 4 καὶ εἰκ. 177. — ἀστική, 74, 75, 76, 77, 78. — μετὰ 2 ἀψίδων, 88, 89, 224. — βυζαντινὴ (προελθοῦσα ἐκ παλαιοχριστιανικῆς), 493 καὶ σ. 4. 5. 6. — ἄνευ γυναικωνίτου, 160 σ. 6, 265. — μετὰ γυναικωνίτου, 160 σ. 5. 6. — μετ᾽ ἐγκαρσίων διαφραγμάτων (Αὐρανίτιδος), 230 εἰκ. 183 καὶ 184, 231 εἰκ. 185 καὶ 186, 232 εἰκ. 187, 379 σ. 6, 384 καὶ σ. 3. — δονατιστικὴ (Κσὰρ-ελ-Κέλβ), 196 σ. 2. — δρομική, 154, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 καὶ εἰκ. 122 καὶ σ. 6, 161 καὶ εἰκ. 123, 164, 168 εἰκ. 124, 185, 202, 234 προσθ. εἰς 185, Ἀνατολῆς, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 καὶ εἰκ. 122, Δύσεως, 160 καὶ σ. 6, 161 εἰκ. 123, 168 εἰκ. 124, ἐννεάκλιτος, 155 καὶ σ. 5, ἑπτάκλιτος, 155 καὶ σ. 4, 158 εἰκ. 120, μονόκλιτος, 43 εἰκ. 19, 154 εἰκ. 117, 155 καὶ σ. 1, 602 προσθ. εἰς 155 σ. 1, πεντάκλιτος, 155 καὶ σ. 3, 157 εἰκ. 119, 160 εἰκ. 122, 161 εἰκ. 123, 202, τρίκλιτος, 155, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, βλ. καὶ «ἑλληνιστική». — εἰδωλολατρική, 69, 73, 74, 197, 198, 436. — «ἑλληνιστική», 198/199, 204, 229, 230, 385, 392, 510 εἰκ. 471, μονόκλιτος ξυλόστεγος, 230, 602 προσθ. εἰς 230, τρίκλιτος, 230, βλ. καὶ δρομική. — ἐννεάκλιτος, 155 καὶ σ. 5. — ἐπαρχιακή, 154 σ. 1, 279 σ. 1. — ἑπτάκλιτος, 155 καὶ σ. 4, 158 εἰκ. 120. — θολοσκεπής, 155 σ. 1, 229, 232 καὶ σ. 1. 2, 233 καὶ εἰκ. 188 καὶ 189. — μετὰ τρικόγχου ἱεροῦ, 52 εἰκ. 27, 213 καὶ εἰκ. 169, 214 καὶ σ. 1, 215, 216 καὶ σ. 2. 3. — μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους, 49 καὶ εἰκ. 25, 161, 162 καὶ σ. 1-6, 164, 165 σ. 1, 166, 167 σ. 2, 169, 185 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 149, 187 εἰκ. 152, 200, 226, 381, 392, 441 καὶ σ. 4, 510

καὶ σ. 1, 511 εἰκ. 472, 5. 7. 8. Α΄ κατηγορίας, 170, 174: ρωμαϊκὴ (πεντάκλιτος), 168, 169, 170, 171 εἰκ. 125, 392, 393 εἰκ. 358, τρίκλιτος, 171 εἰκ. 125, 172 καὶ εἰκ. 126 καὶ 127, 167 σ. 5, 173 εἰκ. 130 καὶ 131, 234. Β΄ κατηγορίας, 175 καὶ εἰκ. 133: μετὰ μονοκλίτου ἐγκαρσίου κλίτους, 175 εἰκ. 133, 176 καὶ εἰκ. 134 καὶ 135, 177 καὶ εἰκ. 136 καὶ 137, 178 εἰκ. 138, 234, μετὰ τρικλίτου ἐγκαρσίου κλίτους, 176, 177, 178 εἰκ. 139, 179, 180 καὶ εἰκ. 141, 181 εἰκ. 142, 195 εἰκ. 159. Γ΄ Κατηγορίας, 180, 181, 182 εἰκ. 143, 234. Δ΄ κατηγορίας, 183, 184 εἰκ. 147, 185 εἰκ. 148. Μετὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μετὰ πλαγίων κογχῶν, 162 καὶ σ. 5, 178, 179 εἰκ. 140, 6. Μετὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἐξέχοντος, 162 καὶ σ. 4, 178, 179 εἰκ. 140, 4, 570. Μετὰ τοῦ ἐγκ. κλ. ἴσου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου τῆς νηός, 162 καὶ σ. 1, 173 εἰκ. 129, 178, 179 εἰκ. 140, 3. Μετὰ τοῦ ἐγκ. κλ. μεγαλυτέρου τοῦ πλάτους τοῦ ὀρθογωνίου τῆς νηός, 162 καὶ σ. 3, 177 εἰκ. 136, 178 εἰκ. 139, 182 εἰκ. 143, 185 εἰκ. 148. Μετὰ τοῦ ἐγκ. κλ. μικροτέρου τοῦ ὀρθογωνίου τῆς νηός, 162 καὶ σ. 2, 172 εἰκ. 126, 173 εἰκ. 128, 175 εἰκ. 133. — μετὰ κόγχης διατρήτου, 223 καὶ εἰκ. 178 καὶ σ. 1. — μετὰ κόγχης ἐγγεγραμμένης ἡμικυκλικῆς, 211 εἰκ. 168, 1. 7. — μετὰ κόγχης ἐγγεγραμμένης ὀρθογωνίου, 211 εἰκ. 168, 8. 9. — μετὰ κ. ἐγγεγραμμένης καὶ ἐσωτερικῶς ὀρθογωνιζομένης, 211 εἰκ. 16 8, 8. 9, 212 καὶ σ. 3. — μετὰ κ. ἐγγεγραμμένης καὶ ἐσωτερικῶς πολυγωνικῆς, 212. — μετὰ κ. ἐλευθέρας, 207 εἰκ. 160, 222 καὶ σ. 4. — μετὰ κ. ἐλευθέρας καὶ ἑκατέρωθεν παρεκκλήσια, 172 εἰκ. 127, 211 εἰκ. 168, 5, 212. — μετὰ κ. ἐλευθέρας καὶ ἑκατέρωθεν παστοφόρια, 212 καὶ σ. 4. — μετὰ κ. ἐννεαπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 9, 208 σ. 6, 209 εἰκ. 167. — μετὰ κ. ἑξαπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 12, 208 σ. 6. — μετὰ κ. ἑπταπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 11, 208 σ. 6. — μετὰ κ. ἡμιεγγεγραμμένης, 212 καὶ σ. 6, 213. — μετὰ κ. ἡμιελλειψοειδοῦς, 208 καὶ σ. 4. — μετὰ κ. ἡμιεξαπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 16, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208. — μετὰ κ. σχήματος ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, 208 καὶ σ. 3. — μετὰ κ. ὀκταπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 10, 208 σ. 6. — μετὰ κ. ἐξωτερικῶς ὀρθογωνίου, 207 εἰκ. 166, 17. 18. 19, 209 καὶ σ. 1, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209. — μετὰ κ. ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ὀρθογωνίου, 207 εἰκ. 166, 19, 210 καὶ σ. 1. — μετὰ κ. πενταπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 14, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208. — μετὰ κ. πεταλομόρφου, 207 εἰκ. 166, 8, 208 καὶ σ. 5. — μετὰ κ. τετραπλεύρου, 207 εἰκ. 166, 15, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208. — κοιμητηριακή, 155 σ. 5, 167, 455. — κοσμικὴ κολλεγιακή, 71. — μονόκλιτος, 154 καὶ εἰκ. 117, 155 καὶ σ. 1. 2, 195, 230, 399, 602 προσθ. εἰς 230. — ἄνευ νάρθηκος, 135 καὶ σ. 1. 2. — νεκρική, 70 καὶ σ. 2, 71, 72, 73, 74, 76, 78. — μετὰ ξυλοτρούλλων, 386 καὶ σ. 2. — παλατίνη, 73. — μετὰ παστοφορίων, 225 καὶ εἰκ. 180 καὶ 181 καὶ σ. 2. — πεντάκλιτος, 33 εἰκ. 12, 35 εἰκ. 13 Α, Β, 51 εἰκ. 26, 99, 100 πίναξ Α, 155 καὶ σ. 3, 157 εἰκ. 119, 160 εἰκ. 122, 161 εἰκ. 123, 167, 171 εἰκ. 125, 196, 197 εἰκ. 161, 202, 364, 379 σ. 4. 7, 400 καὶ σ. 1 - 4, 403, 404. — πλακοσκεπής, 229, 230 εἰκ. 183 καὶ 184, 231 εἰκ. 185 καὶ 186. — πολιτικὴ - ἰδιωτικὴ (civilis - privata), 61, 62, 64 σ. 1, 66, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 69, 70, 76, 78, 436 καὶ σ. 3, 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5: «ἀνατολικὸς» τύπος, 62, 63 εἰκ. 35 Β, 64, 65 εἰκ. 38 (Αἰγύπτιοι οἶκοι), «ἑλληνικὸς» τύπος, 62, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, 64 (Κορίνθιοι οἶκοι), 65 εἰκ. 37 Α, Β, Γ, 69. — πολύκλιτος, 88, 89. — ἧς προσανατολισμός, 33 σ. 1, 84, 85, 86 καὶ σ. 3, 87 καὶ σ. 3, 16, 17, 600 προσθ. εἰς 85 καὶ 87. — πρώιμος, 206 καὶ σ. 6, 266. — ρωμαϊκή, 61, 62, 63 εἰκ. 35 Α καὶ Β, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 70, 204, 215: Πολιτική, 61, 62, 64 σ. 1, 66, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 69, 70, 76, 78, 436 καὶ σ. 3, 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5, «ἑλληνικὸς» τύπος, 62, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, 64, 65 εἰκ. 37 Α, Β, Γ, 69, «ἀνατολικὸς» τύπος, 62, 63 εἰκ. 35 Β, 64, 65 εἰκ. 38. Ἀγοραία, 61, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 169, 202 καὶ σ. 2, 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5, «ἑλληνικὸς» τύπος, 62, 63 καὶ εἰκ

35 Α, 64, 69, «ἀνατολικὸς» τύπος, 62, 63 εἰκ. 35 Β, 64, 69. — σταυρική, 44 εἰκ. 21, 46, 48 καὶ εἰκ. 24, 56 καὶ εἰκ. 32 καὶ 33, 57, 59, 165 σ. 1, 185, 186, 187, 188, 190 σ. 1. 2, 193 εἰκ. 157, 200, 381, 386, 392, 441 καὶ σ. 5, μὲ κόγχας κατὰ τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων πτερυγίων, 191, μονόκλιτος Ἀνατολῆς, 41 εἰκ. 18, 44 εἰκ. 21, 186, 187, 193 εἰκ. 157, 3, μονόκλιτος Δύσεως, 56 εἰκ. 32 καὶ 33, 187 καὶ σ. 3. 4, μὲ τρίκλιτα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, 48 εἰκ. 24, 187, 188 καὶ εἰκ. 153 (ἐγγεγραμμένα) καὶ 154, 189 καὶ εἰκ. 155, 190 καὶ εἰκ. 156 καὶ σ. 1. 2, 198 εἰκ. 163, πεντάκλιτος (εἰς τὸ ἕτερον τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν τοῦ σταυροῦ), 191, μεθ' ὑπερῴων, 198 εἰκ. 163. — ταυόμορφος, 49 καὶ εἰκ. 25, 186 σ. 1, 191. — τρίκλιτος, 70, 88, 99, 100 πίναξ Α, 101 πίναξ Β, 155 καὶ σ. 1, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 167 καὶ σ. 4, 199 εἰκ. 164, 202, 230, 379, 385, 399. — ὕπαιθρος (discoperta), 72 καὶ εἰκ. 44, 73 καὶ εἰκ. 45, 74 καὶ εἰκ. 46, 75 καὶ εἰκ. 47, 76, 78, 164, 599 προσθ. εἰς 72 καὶ 73, ἀνακτόρου Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ, 73, 74 εἰκ. 46, ἀνακτόρου Θεοδωρίχου ἐν Ραβέννᾳ, 73, 75 εἰκ. 47, ἐν Μαρούσινατς, 72 εἰκ. 44. — χρυσοούρανος, 398 συνέχ. σ. 9 σελ. 397.

βάσις. — κίονος, 265 καὶ εἰκ. 211 καὶ σ. 4, 266, 267 εἰκ. 214, 268 καὶ εἰκ. 215, 269 καὶ σ. 1 - 4, 270 καὶ εἰκ. 218 καὶ σ. 1, 271 καὶ εἰκ. 219 καὶ σ. 2. 3. 4, 272 καὶ εἰκ. 220 καὶ σ. 1. 3. 4. 6. 7, 273 καὶ εἰκ. 221 καὶ σ. 5, 277, 355, 381 καὶ σ. 2, 532 εἰκ. 498, 533, βασιλ. Aboba Pliska, 269 σ. 4, 270 εἰκ. 218, 2. 7, 271 σ. 4, βασιλ. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου, 269 σ. 2, 272 εἰκ. 220, 1, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe, 269 εἰκ. 216, 273 καὶ εἰκ. 221 καὶ σ. 2, βασιλ. Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 271 εἰκ. 219, 6, βασιλ. Γεννήσεως Βηθλεέμ, 271 σ. 1, βασιλ. Θάλας, 270 εἰκ. 218, 5, 272 σ. 1, βασιλ. Ἱεροσολύμων, 268 εἰκ. 215, 1, 269 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου, 269 σ. 4, βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 269 σ. 3, βασιλ. Khamissa, 269 σ. 2, 270 εἰκ. 218, 1, 271 σ. 3, βασιλ. Μαγγάνων Κ/πόλεως, 269 σ. 3, 270 εἰκ. 218, 8. 9 καὶ σ. 1, 271 εἰκ. 219, 3 (Κινστέρνα), 4, 271 σ. 1. 4 (Κινστέρνα), 272 σ. 3 (Κινστέρνα), βασιλ. Μηδαύων, 271 σ. 2, 272 εἰκ. 220, 4, βασιλ. Μήνιγγος, 269 σ. 1, 272 εἰκ. 220, 2, βασιλ. Ρεφαδὶ Συρίας, 271 εἰκ. 219, 2, 273 καὶ σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως, 271 σ. 4, 272 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 271 εἰκ. 219, 5, βασιλ. Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος, 270 σ. 1, 272 εἰκ. 220, 3, βασιλ. Torcello, 271 εἰκ. 219, 1, βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 269 σ. 4, 270 εἰκ. 218, 6, 272 σ. 3, βασιλ. Χισσὰρ Βουλγαρίας, 271 σ. 2, ἰωνική, 269 καὶ σ. 2, 270 εἰκ. 218, 2. 9, 271 καὶ εἰκ. 219, 5, 272 καὶ εἰκ. 220, 1 340, 341, 342, ἰωνικῆς ἀλλοιώσεις, 267 εἰκ. 214, 268 εἰκ. 215, 1, 269, 270 καὶ εἰκ. 218 1. 4-9, 271 καὶ εἰκ. 219, 1. 3-5, 272 καὶ εἰκ. 220, 1-4, ἰωνικὴ ἀσιατική, 269 σ. 1, 272 εἰκ. 220, 2. — κιονίσκου, 427 (παραθύρου), 446 εἰκ. 404, 448 (ἁγ. τραπέζης), 530 (στοᾶς φράγματος πρεσβυτερίου). — παραστάδος, 340, 341, 342, 343 εἰκ. 299. — πεσσοῦ, 340, 341, 528 εἰκ. 494, 529.

βατήρ. — (φράγματος ἱερατείου), 525 καὶ σ. 6, 529 εἰκ. 495, 530, βλ. καὶ στυλοβάτης.

βῆλον. — 29, 76 εἰκ. 48, 106, 114 σ. 2, 116, 147, 148 καὶ σ. 4, 372 καὶ εἰκ. 336, 373, 413 εἰκ. 372, 419 καὶ σ. 7, 420 καὶ σ. 3. 4 καὶ συνέχ. σ. 7 σελ. 419, 421, 528 εἰκ. 494, 529, 532 καὶ σ. 2. 3. — βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας, 76 εἰκ. 48, 420 σ. 4 (ἀπεικόνισις ἐπὶ ψηφιδωτοῦ). — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τριβήλου, 372 εἰκ. 336, 373, 420 σ. 4, φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ. 494, 529. — Σαρκοφάγου παλαιοχρ. μουσείου Λατερανοῦ, 420 σ. 3 (ἀπεικόνισις), βλ. καὶ τετράβηλον.

βῆμα. — 13 εἰκ. 5. 6, 14, 15 εἰκ. 6, 6, 21, 28, 165, 216, 226, 228 525, 527, 537. — ἀναγνωστῶν, 537 καὶ σ. 3, 539 καὶ σ. 1. — = σύνθρονον, 539 σ. 7, βλ. καὶ ἄμβων, σολέα.

βήσαλον. — 83.

βῆσσος. — 29.

βλαστός. — 255 καὶ εἰκ. 206 (ὀρθομαρμάρωσις Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης), 365 (ἐπιστύλιον βασιλικῆς Βηθλεέμ).

βότρυς. — 310 εἰκ. 264 (εἰς δίζωνον κιονόκρανον), 322 (ἐπὶ ἐπιθήματος), 333 καὶ εἰκ. 291 (εἰς λεβητοειδὲς κιονόκρανον).

brandea. — 457 καὶ σ. 3, βλ. καὶ ὕφασμα.

βωμός. — ἀρχαῖος, 446 καὶ σ. 4 (πρόθυσις). — βασιλ. Μαμβρῆ, 37 καὶ εἰκ. 15, 38. — εἰδωλολατρικός, 442, 443, 444 καὶ 402 (μετατραπεὶς εἰς χριστιαν. ἁγ. τράπεζαν). — ἐλέου, 91 σ. 1. — θυμιαμάτων (θυμιατήρια), 444 καὶ σ. 5, βλ. καὶ cippus.

Γ

γαζοφυλάκιον. — 29, 58, 212 καὶ σ. 2.

γαμμάδια. — 468 εἰκ. 431, 469 καὶ σ. 5, 474 εἰκ. 436.

γάνωσις. — 249, 279 (μαρμάρου), 418 (χαλκῶν ἐλασμάτων θυροφύλλων).

γεισίποδες. — 360, 362, 366, 373, 374 καὶ εἰκ. 338, 375 εἰκ. 339, 575 καὶ σ. 4.

γεῖσον. — 238 εἰκ. 192, 360, 361 εἰκ. 325, 362, 364 καὶ εἰκ. 328, 373 καὶ εἰκ. 337, 374 καὶ εἰκ. 338, 375 καὶ εἰκ. 339, 376 καὶ εἰκ. 340 καὶ 341 καὶ 342, 377 καὶ εἰκ. 343, 1-4 καὶ σ. 1, 378 καὶ σ. 2, 405 καὶ εἰκ. 364, 406 εἰκ. 365, 5, 431 καὶ εἰκ. 393, 575, 580, 583. — ἀετωμάτων (συριακῶν), 431 εἰκ. 393. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 377 καὶ σ. 2. 3. — βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν (Ε΄ αἰ.), 376 εἰκ. 340 καὶ 341 καὶ 342. — βασιλ. Κωρύκου, 377 σ. 1 καὶ εἰκ. 343, 4. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως, 377 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 343, 2. — βασιλ. Στουδίου (Ε΄ αἰ.), 361 εἰκ. 325, 362, 376. — βασιλ. Β Φιλίππων (Ϛ΄ αἰ.), 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 375. — μετὰ γεισιπόδων, 373, 374 καὶ εἰκ. 338, 375 εἰκ. 339. — θυρωμάτων, 405 (μετὰ ἢ ἄνευ καταλοβέων), 406 εἰκ. 365, 5 (μὲ ὀδόντας). — κοιλόκυρτον, 376 εἰκ. 340 καὶ 341 καὶ 342, 377 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 343, 1. 3. 4. — κορινθιακὸν ρωμαϊκόν, 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338. — λοξότμητον, 583. — ὁριζόντιον, 238 εἰκ. 192, 431 καὶ εἰκ. 393, 575. — περιθύρου, 405 καὶ εἰκ. 364, 583, βλ. καὶ κοσμήτης.

γλυπτόν. — ἄμβωνος Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 572 σ. 1. — ἄψῖδος Γαλερίου, 572 σ 1. — συροπαλαιστινιακῆς τεχνοτροπίας (ἐπὶ θυρῶν), 414 εἰκ. 374, 415 καὶ εἰκ. 375.

γόμφος. — 277, 444.

γρανίτης. — 249 καὶ σ. 1, 339, 602 προσθ΄ εἰς 249 σ. 1.

γραφικότης. — 263 (εἰς τὰς κιονοστοιχίας).

γρῦπες. — 117 (κάνθαρος Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), 304, 310 καὶ εἰκ. 264 καὶ σ. 3 (εἰς δίζωνον κιονόκρανον).

γρυπολέων. — 303 (διακόσμησις κιονοκράνου).

γυναικωνίτης. — 139, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 καὶ εἰκ. 122 καὶ σ. 5. 9, 196 σ. 3, 201 καὶ σ. 6, 365, 379 καὶ σ. 6, 385 καὶ εἰκ. 350, 423 εἰκ. 385, 429, 568, 572 καὶ σ. 7. — βασιλ. Ἰταλίας, 196 σ. 3, 572 καὶ σ. 7. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου εἰς Οὖμ-ις-Σουράμπ, 365. — βασιλ. Συρίας, 379 καὶ σ. 6, 385 καὶ εἰκ. 350, βλ. καὶ ὑπερῷον.

γυνή. — 251 καὶ σ. 6.

γυψοκονία. — 369 (καλύπτουσα μέτωπα καὶ ἐσωρράχιον τόξων).

γύψος. — 82.

C

cantharus. — 110 σ. 5, 112 καὶ σ. 2. 3, 117 σ. 4, 118 σ. 1, 124, βλ. καὶ κάνθαρος.

ciborium. — 472 καὶ σ. 3, βλ. καὶ κιβώριον.

cippus. — 443 καὶ σ. 4. 5. 6, 444 καὶ εἰκ. 402.

cisterna. — 106 σ. 1, βλ. καὶ κινστέρνα.

civilis. — βλ. βασιλικὴ πολιτική.

columna.—534 (Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), βλ. καὶ κίων.

confessio.—454, 456, 458 καὶ σ. 3, βλ. καὶ κρύπτη.

crypta.—458, βλ. καὶ κρύπτη.

cyburium.—472 καὶ σ. 4, βλ. καὶ κιβώριον.

Δ

δακτυλιά.—241 εἰκ. 194, 368 (πλίνθων).

δάπεδον.—23, 37, 46, 106, 246 καὶ σ. 3, 275 καὶ σ. 2 (ἔδαφος), σ. 3 (πάτος), σ. 4. 5, 259 καὶ σ. 2, 260 εἰκ. 210, 261, 264, 439 σ. 2, 456, 459 καὶ σ. 1. 2, 462 καὶ εἰκ. 424, 464, 557 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 523, 559 εἰκ. 525, 562 καὶ εἰκ. 529, 563.—αἰθρίου, 106, 261.—ἄμβωνος, 557 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 523, 559 εἰκ. 525, 562 καὶ εἰκ. 529, 563.—βασιλ. Α Ἀκυληίας, 23, βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 459 καὶ σ. 1. 2, βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 246 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Βαβύλα Καουσιέ, 46, βασιλ. Βρούστη Σπετσῶν, 257 σ. 4, βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 439 σ. 2, βασιλ. Α καὶ Β Φθιωτίδων Θηβῶν, 257 σ. 5, βασιλ. Ὄρους Ἐλαιῶν, 37, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 259.—θαλαμίσκου ἁγ. λειψάνων, 464.—ἱεροῦ, 439 σ. 2, 456, 459 καὶ σ. 1. 2 (ὑπερυψωμένον).—κλιτῶν, 264, 456.—κρύπτης, 462 καὶ εἰκ. 424.—ψηφιδωτόν, 23, 37, 46, 439 σ. 2. Βλ. καὶ ἔδαφος, πάτος.

δάς.—14 σ. 2, 15 εἰκ. 7 (τοιχογραφία βαπτιστηρίου Δούρας).

δάφνη.—287 εἰκ. 238, 292 (διακόσμησις κιονοκράνου).

δεῖπνον.—439 («δεῖπνα οὐράνια»).

δελφίς.—117 καὶ εἰκ. 66 (κάνθαρος Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), 252 καὶ 253 εἰκ. 204 καὶ 254 καὶ σ. 1 (ἐσχηματοποιημένοι ἑκατέρωθεν τριαίνης), 453 καὶ 454 εἰκ. 415 (ἐπὶ σαρκοφαγοειδῶν ἁγ. τραπεζῶν), 502 καὶ εἰκ. 462 (διακόσμησις ἐδωλίων ἱερέων βασιλ. Παρεντίου) καὶ σ. 1 (εἰς ἀρχαίας ἐξέδρας Δήλου),

δεξαμενή.—106 σ. 1, 111, 112, 114 καὶ εἰκ. 64, 117, 118, 120, 122 εἰκ. 74.—κανθάρου Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 117.—οἰκιῶν Δήλου, 106 σ. 1.—σχήματος συμπεπιεσμένου ὀκταγώνου, 118 (Κούριον Κύπρου).—σχήματος ἀνοικτῆς σαρκοφάγου, 114 καὶ εἰκ. 64.—σχήματος τετραφύλλου, 118 (ἐγγεγραμμένη ἐντὸς τετραγώνου, Θεβέστης), 120, 122 εἰκ. 74 (ἐκ πολυχρώμου λίθου).—ὑπόγειος, 111.

διαγραφή.—82 σ. 1 (=σχέδιον).

διάδρομος.—40 καὶ εἰκ. 17, 457 εἰκ. 420, 458, 460 καὶ εἰκ. 422, 461 εἰκ. 423, 462 καὶ εἰκ. 424, 493 εἰκ. 453, 494 καὶ σ. 1 *(κύκλιον)*, 495 καὶ εἰκ. 455, 497.—βασιλ. Γεράσων, 40 καὶ εἰκ. 17.—βασιλ. Στόβων, 458, 460 καὶ εἰκ. 422, 461 εἰκ. 423, 462 καὶ εἰκ. 424.—ἡμικυκλικός, 458, 460 καὶ εἰκ. 422, 461 εἰκ. 423, 462 καὶ εἰκ. 424.—καθόδου εἰς κρύπτην, 457 εἰκ. 420, 458, 460 εἰκ. 422.—σκεπαστὸς (κάτωθεν συνθρόνου), 493 εἰκ. 453, 494 καὶ σ. 1, 495 καὶ εἰκ. 455, 497.

διακονικόν.—28, 30, 40 εἰκ. 17, 42, 57, 138 εἰκ. 99, 140, 151, 152, 153, 165, 216, 226, 227 σ. 2, 228, 259 εἰκ. 209, 487, 570, 601 προσθ. εἰς 153.—βασιλ. Βραυρῶνος, 153.—Γεράσων (Μητροπόλεως), 40 εἰκ. 17, 153.—βασιλ. Δ Φθιωτίδων Θηβῶν, 153.—βασιλ. Β Νικοπόλεως, 138 εἰκ. 99, 152.—βασιλ. Σικυῶνος, 259 εἰκ. 209, 261.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, 153.—βασιλ. Τούμπας, 601 προσθ. εἰς 153.—μεθ' ἁψῖδος ἐγγραμμένης, 40 εἰκ. 17, 153.—μεθ' ἁψῖδος ἐλευθέρας, 152, 153, 601 προσθ. εἰς 153.

διακόνισσαι.—29.

διάκονος.—29, 30, 81 σ. 2, 96 σ. 1, 106, 152, 226, 228, 404, 435 καὶ σ. 4, 436, 487, 539, 540.

διακόσμησις.—ἄμβωνος (δάπεδον), 557 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 523.—βάθρων κιόνων, 267 εἰκ. 214, 1. 2. 4, 268 καὶ εἰκ. 215, 2 καὶ σ. 4, 269 εἰκ. 216.—βάσεως κιόνων, 273.—γεωμετρική, 252, 253 εἰκ. 203 καὶ 204, 328.—γλυπτική, 256 σ. 1.

—γραφικὴ ἐπιφανειακή, 290.—διάτρητος, 322.—ἐνθετική, 252 καὶ σ. 1, 253 εἰκ. 203 καὶ 204, 255, 372 καὶ εἰκ. 336, 373.—ἐπιθήματος κιονοκράνου, 314 καὶ εἰκ. 269 καὶ 270, 316, 317, 318 εἰκ. 275, 319, 320, 322 καὶ εἰκ. 279 καὶ 280 καὶ σ. 3, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282, 325, 329.—ἐπικράνου, παραστάδων καὶ πεσσῶν, 343, 344 καὶ εἰκ. 301 καὶ 302, 345 εἰκ. 303, 346 εἰκ. 305 καὶ 306.—ἐπιστυλίου (κάτω ἐπιφάνεια), 362 καὶ σ. 2 (βασιλ. Βηθλεὲμ) καὶ σ. 3 (ν. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως), 363 καὶ εἰκ. 326 (βασιλ. Ἀλατζᾶ - Κισλέ).—θριγκοῦ, 360, 361 εἰκ. 325, 362.—θρόνου ἐπισκοπικοῦ, 503 εἰκ. 463, 504, 506.—θυρωμάτων, 404, 407 εἰκ. 366, 408.—θυρῶν, 414 εἰκ. 374, 415 καὶ εἰκ. 375, 416 εἰκ. 376, 417 εἰκ. 317, 418.—καθέδρας Μαξιμιανοῦ Ραβέννας, 323.—κιονοκράνου, 280/281, 288 εἰκ. 240, 289 καὶ εἰκ. 241, 291 εἰκ. 242, 316, 318 εἰκ. 275, 323 καὶ εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282, 325, 330 εἰκ. 288, 331, 332, 334, 336 εἰκ. 295, 337.—κορμοῦ κιόνων, 275 εἰκ. 223, 276 καὶ εἰκ. 224.—κοσμητῶν ἁψῖδος ἱεροῦ, 379 εἰκ. 345 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου).—δι' ὀρθομαρμαρώσεως, 256, 257.—περιθύρων, 408 καὶ εἰκ. 367 καὶ σ. 1 - 4, 409 καὶ εἰκ. 368 καὶ σ. 1. 2, 410 εἰκ. 369.—πρόστυπος, 325.—τοίχων, 245, 257.—τοξοστοιχιῶν (μέτωπα), 256 καὶ σ. 1 (Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας), 375 εἰκ. 339 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).—τόξων (ἐσωρράχιον), 369, 370 καὶ εἰκ. 334 καὶ σ. 1. 2.—ἁγ. τραπέζης (καλυπτηρίου πλακός), 449 εἰκ. 407, 451 καὶ σ. 2 - 8 καὶ εἰκ. 410 καὶ 411, 452 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 412 καὶ 413.—τραπέζης προθέσεως, 487 καὶ σ. 7, 488 καὶ σ. 1 - 4 καὶ εἰκ. 450.—ὑπεράνω τόξων τριβήλου, 372 καὶ εἰκ. 336, 373 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).—ὑπερθύρου, 585 καὶ σ. 2 (βασιλ. Β. Ἀφρικῆς).—φυτική, 329, 334.—χρωματική, 322.—διὰ ψηφιδωτῶν, 257. Βλ. καὶ διάκοσμος.

διάκοσμος. — ἀνάγλυπτος, 362.—γεωμετρικός, 329.—θριγκοῦ, 360, 361 εἰκ. 325, 362 (βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου).—κιονοκράνου, 280, 292, 325, 326 καὶ εἰκ. 283, 327 εἰκ. 284, 329.—κρύπτης, 458, 461.—φυτικός, 280, 325, 326 καὶ εἰκ. 283, 327 εἰκ. 284, 329. Βλ. καὶ διακόσμησις.

διαμέρισμα. — βοηθητικόν, 77. — παραπλεύρως κόγχης ἱεροῦ, 210 καὶ σ. 8, 211 καὶ εἰκ. 168, σ. 4, βλ. καὶ παστοφόρια ἢ γαζοφυλάκια.—κρύπτης, 459 καὶ εἰκ. 421.—νάρθηκος, 138, 140.—«προσρήσεων», 227 σ. 2.

διάστυλα.—371 εἰκ. 336, 373, 533 καὶ σ. 4.

διάταξις.—μετ' ἐγκαρσίων διαφραγμάτων (βασιλ. Αὐρανίτιδος), 230 εἰκ. 183, 231 εἰκ. 185 καὶ 186, 232 εἰκ. 187, 379 σ. 6, 384 καὶ σ. 3, 385 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 350.

διατομή.—365 καὶ 366 εἰκ. 330 (θριγκῶν καὶ ἐπιστυλίων συριακῶν ναῶν), 387 (ἑλκυστήρων ζευκτῶν τῆς στέγης).

διάφραγμα.—διαλυόμενον εἰς δίβηλον, 50.—ἐγκάρσιον, 230 εἰκ. 183, 231 εἰκ. 185 καὶ 186, 232 εἰκ. 187, 379 σ. 6, 384 καὶ σ. 3, 385 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 350, τοξωτόν, 43 εἰκ. 19, 44, 230 εἰκ. 183 καὶ 184, 231 καὶ εἰκ. 185 καὶ 186.

δίβηλον.—50, βλ. καὶ διάφραγμα.

δικαστήριον.—67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64 (βασιλικὴ ὡς—).

δίκτυον.—31 εἰκ. 11, 32, 512 καὶ σ. 6.—ξύλινον, 31 εἰκ. 11, 32.

δίσκος.—329 καὶ εἰκ. 287 (μετὰ μονογραφήματος ἐπὶ κιονοκράνου).

διωγμοί.—19, 20, 21, 24, 77.

δοκίς.—στηρίξεως κεράμων στέγης, 357 εἰκ. 321, 387, 391 εἰκ. 357, 392.

δοκοθῆκαι.—387, 391 εἰκ. 357 (ξύλων στέγης).

δοκός.—στέγης, 387 καὶ σ. 1. 2 (ἐκ κέδρων Λιβάνου), 392.

δομή.—47 (ἰσόδομον σύστημα), 235 (τοίχων) καὶ σ. 2 (ὑλικά), 236 εἰκ. 190 (διὰ λίθων καὶ πλίνθων), 237 (ἐν ᾗ πλεονάζουν αἱ πλίνθοι, χρῆσις κονιάματος) καὶ

σ. 2 (βασιλ. Β. Ἀφρικῆς) καὶ σ. 3 (βασιλ. Κ/πόλεως, Θεσσαλονίκης), 239 εἰκ. 193 (τόξων βασιλ. Συρίας).

δομική.—235.

dominicum.—12, βλ. καὶ ἐκκλησία.

domus.—19 καὶ σ. 3. 4, 20 (=ἰδιωτικὴ οἰκία).—Dei, 12 καὶ σ. 3, βλ. καὶ ἐκκλησία, οἶκος.

δρομικός.—159 καὶ σ. 4 (ναός, ἑρμηνεία ὄρου), 187 (ἐκκλησία), βλ. καὶ βασιλικὴ δρομική.

δρόμος.—βασιλικός, 159 καὶ σ. 3.—μέσος νηός, 162.

δρῦς.—37, 386.

δρύφακτα.—(ἢ δρύφακτοι), 512 καὶ σ. 7.

δῶμα.—(tectum, solaria, maeniana, plana tecta), 8 καὶ σ. 5.—λίθινον, (βασιλ. Αὐρανίτιδος), 231 εἰκ. 185, 384, 385, 386.—ὁριζόντιον, 42, 44.—ἐκ πλακῶν, 59, 230.

E

ἐγκαίνιον.—30, 31, 84 καὶ σ. 3. 5, 442, 446 καὶ σ. 2, 465 εἰκ. 427, 466 καὶ εἰκ. 429, 467 σ. 4. 8. 13, 468 καὶ σ. 2, 483, 484 καὶ σ. 3.—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 446 καὶ σ. 2, 466 εἰκ. 429, 467 σ. 4. 8. 13, 484 καὶ σ. 3.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 465 εἰκ. 427, 483.—Τύρου, 30, 31. Βλ. καὶ κατάθεσις.

ἐγκοπή.—265 καὶ εἰκ. 211 καὶ σ. 4 (βάσεων κιόνων), 427 εἰκ. 390, 1, 429 (κιονοκράνου).

ἔδαφος.—257 καὶ σ. 2 (=δάπεδον βασιλικῶν).

ἕδρα.—489 (πρεσβυτέρων).

ἕδρασις.—275 (κορμοῦ κίονος ἐπὶ τῆς βάσεως).

ἑδώλιον.—74 (κυκλικὸν ἱερέων), 165 (senatoria, matronea), 437 καὶ σ. 3 (ἀρχαίου θεάτρου εἰς βασιλ. Στόβων), 490 καὶ σ. 5. 6. 7 (πρεσβυτέρων). Βλ. καὶ βάθρον, θρόνος, συμψέλλιον.

εἰκονοστάσιον.—532 καὶ σ. 4.

εἴλησις.—240 σ. 1 (ἀνυπόσκευος).

εἴσοδος.—92, 95 (ὁμαδικὴ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἀπὸ τοῦ αἰθρίου εἰς τὸν κυρίως ναὸν) καὶ σ. 7 (μικρά), 97 (τῶν χιλανὶ καὶ ἐκάλ), 98 (χριστιανικῶν ναῶν Συρίας), 107 (κυρίως ναοῦ), 124, 126 (περιβόλου καὶ αἰθρίου), 127 («εἴσοδοι πρῶται»=θύραι), 227 (μικρά).

ἐκάλ.—97, 401.

ἐκκλησία.—7 (=συνέλευσις) καὶ σ. 3 («τοῦ Θεοῦ»), 8 («κατ' οἶκον»), 11 συνέχ. σ. 3 σελ. 10, 11 σ. 1, 12 (=οἶκος θεοῦ) καὶ σ. 2 (ecclesia), 3. 6. 7, 13 (=χριστιανικὴ αἴθουσα λατρείας) καὶ εἰκ. 5 (Δούρας-Εὐρωποῦ), 14 (τόπος λατρείας), 16 (ἐντὸς ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἐν Ρώμῃ), 17 σ. 1 (οἰκίας Πριήνης), 18 (Γ' αἰῶνος), 19 (τέλη Γ' ἀρχῶν Δ' αἰ.), 20 (αὐτοτελὴς) καὶ σ. 1 (οἶκος), 21 (Γ' αἰῶνος), 24 (παλαιοχριστιανικὴ Ἱστορίας καὶ Νωρικοῦ), 25 καὶ σ. 1, (ἄναψις), 26 καὶ σ. 2, 27 σ. 11 (χρυσῆ Κωνσταντίνου ἐν Ἀντιοχείᾳ), 28, 29, 37 («βασιλική»), 42 (ἀρχαιοτάτη σωζομένη), 59 (ἀνταγωνισμός), 60 (θρίαμβος, οἶκος), 70 (=αἴθουσα συνελεύσεως), 72 (λατρευτική, ἄστεγος, sine tecto), 74 (οἶκοι), 76 (ἀστική), 77 (εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας), 80, 81 σ. 2. 3, 82 (σκάριφος ἐκκλησίας), 85, 86 σ. 1.

ἔκφρασις.—30 καὶ σ. 4 (Εὐσεβίου βασιλ. Τύρου), 32 (Εὐσεβίου βασιλ. Ἀναστάσεως), 80 (Παυλίνου βασιλ. Ἁγ. Φήλικος), 82 σ. 4 (Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως).

ἔλασμα.—418 καὶ σ. 2. 3 (χαλκοῦν θυροφύλλων), 419 καὶ σ. 2. 5 (ἀργυροῦν θυροφύλλων).

ἐλάτη.—386.

ἐλεφαντοστοῦν.—Μητροπόλεως Ραβέννας, 508 σ. 2 (παράστασις θρόνου).—Ἐθνικοῦ Μουσείου Φλωρεντίας, 529 σ. 1 (παράστασις αὐτοκρατείρας κάτωθεν οὐρανίσκου φερομένου ἐπὶ δύο κιόνων).—συλλογῆς Stroganof ἐν Ρώμῃ, 508 σ. 2 (παράστασις θρόνου).—συλλογῆς Trivulce, 418 καὶ εἰκ. 379 (παράστασις θύρας διφύλλου).—Τρεβήρων, 391 σ. 1, 396 εἰκ. 362 (εἰκονίζον βασιλι-

κήν), 467 σ. 5 (παράστασις λειψανοθήκης).

ἐλεφαντούργημα.—444 καὶ σ. 3 (παράστασις βωμίσκου θυμιαμάτων), 469 καὶ σ. 3 (παράστασις ἁγ. τραπέζης, πυξὶς Λονδίνου).

ἔλιξ.—(κιονοκράνου), 280 καὶ εἰκ. 226 καὶ 227, 281 καὶ εἰκ. 228, 282 καὶ εἰκ. 230 καὶ 231, 283, 285, 286, 287 εἰκ. 238 καὶ 239, 288, 291 καὶ εἰκ. 242, 292 εἰκ. 243, 296, 297, 298, 305, 309, 310, 316, 319 καὶ εἰκ. 277, 320 καὶ σ. 3, 321 εἰκ. 278, 322 εἰκ. 280, 323 καὶ εἰκ. 281 καὶ σ. 2, 330, 338 καὶ εἰκ. 296.

ἑλκυστήρ.—240 καὶ σ. 3. 4. 6, 349, 387, 388 καὶ σ. 2, 392.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 240 καὶ σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 240 καὶ σ. 4.—βασιλ Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 240 καὶ σ. 6.—ξύλινος, 240 καὶ σ. 3.—σιδηροῦς, ἐπενδυόμενος διὰ ξύλων, 240.—στέγης, 349, 387, 388 καὶ σ. 4, 392.

ἑλληνισμός.—45.

ἑλληνιστική.—ἀναλογία, 203, 205 στήλη 5η.—βασιλική, βλ. λ.

ἔμβλημα.—255 καὶ εἰκ. 206, 371 εἰκ. 335, 372 καὶ εἰκ. 336, 374, 375 εἰκ. 339.

ἔμβολος.—157, 158, βλ. καὶ στοά.

ἐνδυτή.—468 καὶ σ. 6, 474 εἰκ. 436.

ἐνθρονισμός.—84 σ. 3.

ἔντασις.—(κορμοῦ κίονος), 274 καὶ εἰκ. 222 καὶ σ. 3.

ἔξαρμα.—(βασιλ. Συρίας), 540 καὶ σ. 11, 541 καὶ σ. 1.

ἐξαύλωσις.—590.

ἐξέδρα.—αἰθρίου, 109 *(μυτατώριον, τροπική, καμελαύκιον).*—ἀρχαία (Δήλου), 502 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἀναστάσεως, 33 καὶ εἰκ. 12, 109.—βασιλ. Γεράσων, 32, 40 εἰκ. 17, 41, 109.—βασιλ. Ἰουλιανοῦ Αὐρανίτιδος, 43 εἰκ. 19, 44.—βασιλ. Μαρούσινατς, 72 καὶ εἰκ. 44, 73 εἰκ. 45, 75.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 368 σ. 4.—βασιλ. Τύρου, 31 εἰκ. 11, 32, 41.—βασιλ. Α Φιλίππων, 109, 115 καὶ εἰκ. 65.—κατηχουμένων, 32, 50, 52.—εὐκτηρίου οἴκου Α Σάλωνος, 22 καὶ εἰκ. 9.

ἐξωάρθηξ.—136 σ. 7, βλ. καὶ ἐξωνάρθηξ.

ἐξωνάρθηκον.—136 σ. 7, βλ. καὶ ἐξωνάρθηξ.

ἐξωνάρθηξ.—104 σ. 1, 136 σ. 7.

ἐξώστης.—ἄμβωνος, 544, 545 εἰκ. 510, 546 καὶ 511, 547 εἰκ. 512, 548 εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 550 καὶ εἰκ. 515, 555 καὶ εἰκ. 520, 556, 558 καὶ σ. 6, 562 εἰκ. 529, 563, 604 εἰκ. 549, 605.

ἑορτασμός.—75 (ἐπετείου νεκροῦ), 167 (εὐχαριστιακῆς λατρείας), 169 (θείας εὐχαριστίας).

ἐπένδυσις.—ἐσωρραχίου τόξων, 256 καὶ εἰκ. 207, 371 (διὰ πλακιδίων, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).—τοιχωμάτων ἐσωτερικῶν ἀνοίγματος θύρας, 407 εἰκ. 366, 408 (δι' ἁπλῶν ἢ ἀναγλύφων πλακῶν, βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν).—τοίχων βασιλικῶν, 257 (διὰ μαρμάρων).—τοξοστοιχιῶν, 254 σ. 4, 255 εἰκ. 206, 368, 369, 370, 371, 375 εἰκ. 339 (διὰ μαρμάρων, Ἁγ. Δημητρίου).—ἁγ. τραπεζῶν ξυλίνων, 440 καὶ σ. 1 - 6 (διὰ πολυτίμων ὑλικῶν), συμπαγῶν, 442 (διὰ μαρμαρίνων πλακῶν). Βλ. καὶ ἐπικάλυψις.

ἐπίβλημα.—468 καὶ σ. 3.

ἐπιγραφή.—22 (ψηφιδωτὴ Ἀκυληίας), 26 σ. 2 (ἐπιτύμβιος ἐπισκόπου Εὐγενίου Λαοδικείας), 42 (βασιλ. Ἰουλιανοῦ ἐν Οὔμμ-Ἴτζ-Τζιμάλ), 46 (ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ναοῦ Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιέ), 56 (κτητορικὴ Ἁγ. Ἀποστόλων Μιλάνου), 73 (ψηφιδωτοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας), 80 σ. 1 (ἐπιτύμβιος ἐπισκόπου Λαοδικείας Εὐγενίου), 81 (κτητορική), 94 σ. 3 (Λαοδικείας Δ΄ αἰ. καὶ συναγωγῆς τῶν Στόβων), καὶ σ. 4 (Φωκαίας), σ. 5 (τοῦ Porto Δ΄ αἰ.), 103 καὶ σ. 1 (συναγωγῆς τῶν Στόβων), 106 σ. 1 (Δήλου), 111 (Λαοδικείας Δ΄ αἰ.), 124 (ἐπὶ κρηνῶν, παλίνδρομος καὶ ἐπὶ φιάλης χριστιανικοῦ Παρθενῶνος), 127 σ. 2 (Λαοδικείας), 152 (ἐπισκόπου Ἀλκίσονος εἰς διακονικὸν βασιλ. Β. Νικοπόλεως), 157

σ. 2 (Λαοδικείας), 160 σ. 4 (βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου), 206 σ. 3 (Ἔσρας Συρίας), 478 (κίονος κιβωρίου βασιλ. Ἁγ. Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως), 520 σ. 7 (Σκυθοπόλεως, στεφανοσταύριον), 601 προσθ. εἰς 87 (Βάριος Μ. Ἀσίας).—ἐπὶ ἄμβωνος, 566.—ἐπὶ θωρακίων, 525 καὶ σ. 1, 566 καὶ σ. 1 (βασιλ. Σικυῶνος, Φθιωτίδων Θηβῶν).—ἐπὶ κρήνης, 124.—ἐπὶ λαρνακιδίων, 467, 468 καὶ σ. 1.—ἐπὶ ἁγ. τραπεζῶν, 450 εἰκ. 409, 3, 451, 452 καὶ σ. 2. 3. 4.—ἐπὶ τραπέζης μαρτύρων, 483 καὶ σ. 1 (βυζ. μουσεῖον Ἀθηνῶν), 484 καὶ σ. 2 (μάρτυρος Μοντάνου ἐν Χενσίρ-ἐλ-Μπεγκέρ).—ἐπὶ ὑπερθύρων, 410 (βασιλ. Ἁγ. Φήλικος, Μητροπόλεως Ἀντιοχείας) καὶ σ. 3 (βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου), σ. 5 (βασιλ. Ρουβέχας Συρίας καὶ ἰδιωτικῶν οἰκιῶν Συρίας), 585 καὶ σ. 2 (βασιλ. Β. Ἀφρικῆς).

ἐπίθημα.—288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 292 εἰκ. 243, 293 εἰκ. 244, 295 εἰκ. 248, 300 εἰκ. 253, 304 εἰκ. 255, 309 εἰκ. 263, 313, 314 καὶ εἰκ. 269 καὶ 270 καὶ σ. 1, 315 καὶ εἰκ. 271 καὶ 272 καὶ σ. 1, 316 καὶ εἰκ. 273 καὶ 274, 317 καὶ σ. 2 - 13, 318 καὶ εἰκ. 275, 319 καὶ εἰκ. 277, 320. 321 εἰκ. 278, 322 καὶ εἰκ. 279 καὶ 280 καὶ σ. 3, 323 εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282, 325 καὶ σ. 3, 329 καὶ σ. 5. 6, 352, 367, 426 εἰκ. 389, 427 καὶ εἰκ. 390, 2, 580, 582 εἰκ. 541.—ἐκ Βραυρῶνος, 317 καὶ σ. 2.—Δαφνουσίων, 317 καὶ σ. 8.—Ἐπιδαύρου, 317 καὶ σ. 4.—Φθιωτίδων Θηβῶν, 317 καὶ σ. 3. 11, 318 εἰκ. 276.—Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 322 εἰκ. 280.—Ἰωνικοῦ κιονοκράνου, 314 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 269 καὶ 270, 315 καὶ εἰκ. 271 καὶ 272 καὶ σ. 1, 316 καὶ εἰκ. 273 καὶ 274, 317 καὶ σ. 2 - 13, 318 εἰκ. 275, 319 εἰκ. 277, 321 εἰκ. 278, 322 εἰκ. 279 καὶ 280, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282, 325 καὶ σ. 3, 427 καὶ εἰκ. 390.—ἐκ Καμπιῶν Βοιωτίας, 314 εἰκ. 269, 317 καὶ σ. 6.—Καταπολιανῆς Πάρου, 325 καὶ σ. 3.—κιλλιβαντοειδές, 580, 582 εἰκ. 541.—κινστέρνας τοῦ Οἴκου τῆς Βίβλου Κ/πόλεως, 322 καὶ σ. 3 —κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου, 329 καὶ σ. 5, 6, 427 καὶ εἰκ. 390, 2.—κορινθιακοῦ κιονοκράνου, 314, 318 εἰκ. 276, 352.—Μουσείου Κ/πόλεως, 317 καὶ σ. 13.—Μουσείου Τεγέας, 317 καὶ σ. 3.—ν. Ὁδηγητρίας Κ/πόλεως, 317 σ. 13.—Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως, 320.—Σίδης, 317 καὶ σ. 12.—Σικυῶνος, 315 εἰκ. 272 ,316 εἰκ. 273, 317 καὶ σ. 2. 10.—Σκριποῦς, 315 εἰκ. 271, 317 καὶ σ. 5.—Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 320, 321 εἰκ. 278, 322 εἰκ. 279.—Στουδίου Κ/πόλεως, 317 καὶ σ. 9.—Χαλκίδος, 317 καὶ σ. 7.

ἐπικάλυψις.—395, 396 (στέγης).

ἐπικοινωνία.—κυρίως ναοῦ μὲ νάρθηκα ἢ αἴθριον: εἰς μονοκλίτους βασιλ., 154 εἰκ. 117, 396 καὶ σ. 6, εἰς πεντακλίτους βασιλ. 33 εἰκ. 12, 35 εἰκ. 13 Α καὶ Β, 51 εἰκ. 26, 171 εἰκ. 125, 400 καὶ σ. 1-4, εἰς τρικλίτους βασιλ. 383 εἰκ. 349, 399.

ἐπίκρανον.—παραστάδος, 294 καὶ εἰκ. 246 καὶ σ. 2, 300 καὶ σ. 2, 302 καὶ σ. 3, 308/309 καὶ σ. 1, 341 εἰκ. 297, 342 καὶ εἰκ. 298, 343 καὶ εἰκ. 299 καὶ σ. 1, 344 καὶ εἰκ. 301 καὶ 302 καὶ σ. 1, 345 καὶ 303 καὶ 304, 346 καὶ εἰκ. 305 καὶ 306 καὶ σ. 2. 3, 347 εἰκ. 307, 348 εἰκ. 308 - 311, 461.—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας, 344, 347 εἰκ. 307.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 346 σ. 2, 348 εἰκ. 308.—Ἁγ. Γεωργίου Γερακίου, 344, 346 εἰκ. 306.—εὑρεθὲν ἐν Ἁγ. Γεωργίῳ Θεσσαλονίκης, 300 καὶ σ. 2.—παλαιᾶς βασιλ. Δαφνίου, 294 καὶ εἰκ. 246 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 308/309 καὶ σ. 1, 343 καὶ σ. 1, 345 καὶ εἰκ. 303.—βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 348 εἰκ. 310, 378 εἰκ. 344.—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 345 εἰκ. 304.—βασιλ. Κοκανάγιας Συρίας, 343 καὶ σ. 1, 345 εἰκ. 304.—Μονῆς Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος (συλλογῆς γλυπτῶν), 346 σ. 3.—ἐκ Μαρωνείας Θράκης, 344 σ. 1.—Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν, (ἐξ Ἀκροπόλεως), 302 καὶ σ. 3.—ἐκ Σαμπὰχ Συρίας, 345 εἰκ. 304.—βασιλ. Σερρῶν, 343 καὶ σ. 1.—βασιλ. Σικυῶνος, 344.—Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 343 εἰκ. 299, 346.—βασιλ.

Στόβων (κρύπτης), 461.—βασιλ. Στουδίου Κ/πόλεως, 346 σ. 2.—ἐκ Συρίας, 344 καὶ εἰκ. 301.—βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 344 εἰκ. 302.—βασιλ. Β Φιλίππων, 346, 348 εἰκ. 311.

ἐπισκοπεῖον.—58.

ἐπίσκοπος.—19, 21, 22, 26, 30, 32, 58, 80, 81 καὶ σ. 2, 82, 83, 84 καὶ σ. 5, 95, 137, 138, 227 σ. 2, 404, 439, 489, 539 καὶ σ. 5, 595, 600 προσθ. εἰς 87.

ἐπίστεψις.—315 σ. 1 (στηλῶν).

ἐπιστύλιον.—54,125 καὶ εἰκ. 82 καὶ 83, 146, 306, 313 καὶ σ. 1, 352, 359, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325, 362 καὶ σ. 2. 3, 363 καὶ εἰκ 326 καὶ 327, 364 καὶ εἰκ. 328, 365 καὶ σ. 1-5 καὶ εἰκ. 329, 366 καὶ εἰκ. 330, 367 καὶ εἰκ. 331, 368, 369 καὶ εἰκ. 332 καὶ 333, 371, 382 εἰκ. 348, 384 καὶ σ. 1, 385.—ἀρχαῖον, 384.—βασιλ. Ἀλατζᾶ Κισλὲ Κιλικίας, 363 καὶ εἰκ. 326.—βασιλ. Αὐρανίτιδος 385.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 385 (θύρας).—βασιλ. Βηθλεὲμ (Κωνσταντινείου), 362 καὶ σ. 2, 365 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ζεμπέδ, 365 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 352, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325.—βασιλ. Κάλβ-Λουζέ, 369 εἰκ. 333.—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου (ὑπερῴων), 382 εἰκ. 348, 384.—βασιλ. Μπετίρζας, 365 καὶ εἰκ. 329 καὶ σ. 4, 366.—βασιλ. Παλαιστίνης καὶ Συρίας, 364, 365 καὶ εἰκ. 329 καὶ σ. 1-5, 366 εἰκ. 330.—ἀρχ. βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 54.—βασιλ. Ρεφαδὶ Συρίας, 364 καὶ εἰκ. 328.—βασιλ. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως (Ἰουστινιανείου), 362 καὶ σ. 3.—βασιλ. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Οὔμ-ἰς-Σουράμπ, 365 καὶ σ. 3.—Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Θεοδοσιανῆς), 363 καὶ εἰκ. 327, 364.—βασιλ. Συρίας (ἐξωτερικόν), 578 καὶ σ. 2, 579 εἰκ. 537, 581 καὶ εἰκ. 540.—ἑκατέρωθεν γείσου περιζώματος θυρῶν (Συρίας), 419 εἰκ. 380, 583.—ἐξωτερικόν, 571 καὶ σ. 6. 7 (ἀψῖδος ἱεροῦ), 578 καὶ σ. 2, 579 εἰκ. 537, 581 καὶ εἰκ. 540.—εὐθύ, 54, 129 καὶ εἰκ. 82 καὶ 83, 146, 313, 352, 359, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325, 365 καὶ σ. 3. 4. 5 καὶ εἰκ. 329, 366, 382 εἰκ. 348, 384 καὶ σ. 1, 385.—θύρας, 585.—κιβωρίου, 473 εἰκ. 434, 474 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 435, 475 καὶ σ. 1, 479 καὶ σ. 1.—ρωμαϊκόν, 313 καὶ σ. 1, 371.—τοξωτόν, 146, 313, 359, 369 καὶ εἰκ. 332 καὶ 333.—φράγματος πρεσβυτερίου, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530/531, 534.

ἐπιτύμβιος.—75 (τελετουργία), βλ. καὶ ἐπιγραφή.

ἐπιφάνεια.—275 (παλαιοχρ. κιόνων), 567 (ἐξωτερικὴ βασιλ. κυρίως Ἑλλάδος).

ἐργασία.—106 σ. 7.

ἐργαστήριον.—245 (μαρμαρικῆς Προκοννήσου),

ἐρεισίνωτον.—502 (ἑδωλίων βασιλ. Δύσεως ΣΤ΄ αἰ.).

ἐρεισίχειρον.—497 καὶ σ. 1. 2 (βάθρων κληρικῶν), 502 εἰκ. 462 (συνθρόνου βασιλ. Παρεντίου).

ἐρίφιον.—308 καὶ εἰκ. 262 καὶ σ. 4 (ἐπὶ διζώνου κιονοκράνου βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν).

ἔρκος.—(τεῖχος), 31 καὶ εἰκ. 11 (βασιλ. Τύρου).

ἑστία.—58, 401 καὶ σ. 16 (βασιλ. Β Φθιωτίδων Θηβῶν).

ἑστιατόριον.—570 καὶ σ. 5 (βασιλ. Ἀργάλων Λέσβου, Ἐπιδαύρου, Μαστιχάρη Κῶ).

ἐσωρράχιον.—(τόξων), 254, 256 καὶ εἰκ. 207, 368, 369, 370 καὶ εἰκ. 334 καὶ σ. 1. 2, 371.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 369.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 256 καὶ εἰκ. 207, 369/370, 371.—βασιλ. Ἑλλάδος, 366.—βασιλ. Ἰταλίας, 370 καὶ εἰκ. 334 καὶ σ. 1. 2.—βασιλ. Παρεντίου (Μητροπόλεως), 370 εἰκ. 334.—βασιλ. Συρίας, 369. Βλ. καὶ ἄντυξ.

εὐαγγέλιον.—227, 228.

εὐκτήριον.—12, 55, βλ. καὶ ἐκκλησία.

εὐχαριστία.—(θεία), 30, 480 καὶ σ. 3, 538.

εὐχή.—30, 83 καὶ σ. 2. 3.

ἐχῖνος.—287 εἰκ. 238 καὶ 239, 288, 291

καὶ σ. 2, 296, 302, 315 εἰκ. 271 καὶ 272, 316 καὶ εἰκ. 274, 317 σ. 9. 13, 319, 320, 321 καὶ εἰκ. 278, 322 εἰκ. 279, 324 εἰκ. 282 Α, 325, 330.

Ζ

ζευκτόν.—348, 349, 386, 387, 388 καὶ εἰκ. 352 καὶ σ. 1. 2. 3, 389, 390, 590.

ζεῦξις.—250 καὶ σ. 5 καὶ εἰκ. 200, 251 εἰκ. 201, 255, 256, 371.—μορφῆς ἀστραγάλου καὶ σχοινίου, 250 εἰκ. 200. —μὲ διάτρητα ἢ ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα, 250.—ὀδοντωτή, 250, 251 εἰκ. 201, 371. Βλ. καὶ ρηγλίον.

ζῶον.—ἐπὶ θωρακίων, 524 καὶ εἰκ. 488 καὶ σ. 5.—ἐπὶ κιονοκράνων, 303, 304, 308, 310 εἰκ. 264, 329.—ἐπὶ ἐπικράνου παραστάδος, 345 (Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

ζωστήρ.—(ἐπὶ προσκεφαλαίων), 316, 318 εἰκ. 275, 323, 324 εἰκ. 282, 325, 331.

ζωφόρος.—360, 364, 379, 575 σ. 3, 580, 603 προσθ. εἰς 363.—βασιλ. Ἀλατζᾶ - Κισλὲ Κιλικίας, 363 καὶ εἰκ. 326.—βασιλ. Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 373, 375 εἰκ. 339.—βασιλ. Δύσεως, 381. —βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου· 361 εἰκ. 325, 362.—βασιλ. εἰς Ρεφαδὶ Συρίας, 364 καὶ εἰκ. 325.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Θεοδοσιανῆς), 363 καὶ εἰκ. 327.—ζατρικιοειδής, 575 σ. 3.—θυρωμάτων, 405.—κοιλόκυρτος, 363.—κυρτή, 361 εἰκ. 325, 362, 363.

Η

ἥλιος.—84 καὶ σ. 7, 85, 87.—εἰς ἐμβλήματα τοξοστοιχιῶν, 371 εἰκ. 335 Β, 372 καὶ εἰκ. 336, 375 εἰκ. 339.

ἦλος.—245 καὶ σ. 4, 250 καὶ σ. 4, 277 σ. 5.

ἡμιανθέμιον.—εἰς ἰωνικὸν κιονόκρανον, 316, 317 σ. 8, 325.—εἰς λεβητοειδὲς κιονόκρανον, 331.

ἡμικίονες. — 191, 208, 276 σ. 4 (ἐκ Μπαουὶτ καὶ Σακαρᾶ), 340 καὶ σ. 8. 9. 10 (χρῆσις—ων ἀντὶ παραστάδων) 585 (ἑκατέρωθεν θύρας βασιλ. Β. Ἀφρικῆς).

ἡμικύκλιον.—405, 406 εἰκ. 365 (κυρτὸν εἰς πλαίσιον ἀνοίγματος θυρῶν).

ἡμιπυραμίδες.—381 σ. 1 (στέγης βασιλ. Ἀχειροποιήτου).

ἡμισφαίριον.—33 καὶ εἰκ. 12, 215 καὶ σ. 3.

ἡμίφυλλον.—330 εἰκ. 288, 331 (ἐπὶ λεβητοειδῶν κιονοκράνων).

ἡρῷον.—70, 75.

Θ

θαλαμίσκος.—ἁγίων λειψάνων, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 464 καὶ σ. 3, 465 εἰκ. 427.—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 464 καὶ σ. 4, 465 εἰκ. 428. —βασιλ. Στουδίου Κ/πόλεως, 463 εἰκ. 425, 464 καὶ σ. 1.—βασιλ. Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, 463 καὶ σ. 2.—βασιλ. Φιλίππων, 464 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 426.—βασιλ. Χισσὰρ - Μπάνια, 185 εἰκ. 149, 463 καὶ σ. 3.

θάλαμος.—νεκρικός, βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως (κωνσταντινείου), 404 καὶ σ. 4.—βασιλ. Α Κορίνθου, 176 εἰκ. 135, 403 εἰκ. 363. $_2$, 404 καὶ σ. 3.—βασιλ. Δ Φθιωτίδων Θηβῶν, 404 καὶ σ. σ. 2, 403 εἰκ. 363, $_1$.—Δύσεως, 458. τρίκογχος ὑπόγειος, 217. Βλ. καὶ κρύπτη.

«*θάλασσα*».—469 καὶ εἰκ. 432, 470 καὶ σ. 3. 6, 471 καὶ σ. 5 - 9.— βασιλ. Δερμές, 470.—βασιλ. Ἐμμαούς, 469, 470 καὶ σ. 1.—βασιλ. Grado, 470.—βασιλ. Θεβέστης, 470.—βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 470.—βασιλ. Μορσότ, 470.—βασιλ. Παρεντίου, 470.—βασιλ. Προπυλαίων Γεράσων, 470 εἰκ. 433, 471 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων, 469 καὶ εἰκ. 432.—βασιλ. Χενσὶρ Ταρλίστ, 470. Βλ. καὶ *χέρνιβες*, *χωνευτήριον*, *χωνίον*, «*θαλασσίδιον*».

«*θαλασσίδιον*».—470 καὶ σ. 2, 471 καὶ σ. 3. 4, βλ. καὶ «*θάλασσα*».

θέατρον.—Β. Ἀφρικῆς, 584 καὶ σ. 1.

θεμέλιον.—82, 83 καὶ σ. 2.—α Ἀλεξανδρείας, 82 σ. 5.—α στηριγμάτων βασιλ.

Ἰλισοῦ 183, 185 εἰκ. 148.— ων κατασκευή, 83.—ων τάφροι, 83.

Θεμελίωσις.—87.

Θεοξένεια.—439 (ἐπὶ ἑλληνικῶν ἀναγλύφων).

Θέρμαι.—Β. Ἀφρικῆς, 584 καὶ σ. 1.—ρωμαϊκαί, 163 καὶ σ. 6, 164.

Θήκη.—218 (ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν).

Θλάσις.—(κομμᾶς), 391 σ. 4 (εἰς στέγην ναῶν καὶ οἰκιῶν τῆς Θεσσαλίας).

Θολίσκος.—ἀνακουφιστικὸς ἐπιστυλίου, 366 καὶ σ. 1, 367 εἰκ. 331.—βασιλ. Βηθλεέμ, 366 καὶ σ. 1.—λίθινος, 366 καὶ σ. 1.—Παναγίας τοῦ Trastevere, 366 εἰκ. 330, 367 εἰκ. 331.—πλίνθινος, 366 καὶ εἰκ. 330, 367 εἰκ. 331.

Θολίτης.—(=λαξευτὸς λίθος), 238, 239 εἰκ. 193.—εἰς κατασκευὴν τόξων, 368.—εἰς κατασκευὴν τόξων παραθύρων, 389 εἰκ. 355, 425.—ὧν μίμησις διὰ τραπεζοειδῶν τεμαχίων μαρμάρου (Ἁγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης), 255 καὶ εἰκ. 206, 369, 371.

Θολοδομία.—233.

Θόλος.—ἡ, 120.—ὁ, ἡμισφαιρικός, 52 (καλύπτων τὸ πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τετράγωνον), 120 (κτιστός), 215 καὶ σ. 4. 5 (καλύπτων ἱερόν), 239 σ. 1 (μὲ στενομήκεις ἀμφορεῖς μαυσσωλείου Πλακιδίας καὶ Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας).—κόγχης ἱεροῦ, 215 καὶ σ. 4. 5, 218 καὶ εἰκ. 172, 386.—κρυπτῶν, 238.—κτιστός, 120 (ἡμισφαιρικός), 183 καὶ σ. 1 (κρεμαστὸς μαρτυρίου τοῦ Λεωνίδη), 218 καὶ εἰκ. 172 (καλύπτων κόγχην ἱεροῦ), 233 (κυλινδρικός), 386 (καλύπτων κόγχην ἱεροῦ).—κυλινδρικός, 14, 15 εἰκ. 6. 7 (στεγάζων κτιστὴν κολυμβήθραν), 59 (ἐκ λαξευτῶν λίθων), 113 εἰκ. 63, 114 (κρήνης βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν) καὶ σ. 1 (πλαγίων προστώων βασιλ. Βακούζα), 129 καὶ εἰκ. 82 (προστώου βασιλ. Ἁγ. Πραξαίδης Ρώμης), 233 (κτιστός), 397 σ. 6 (κωνσταντινείων βασιλ. Ἱεροσολύμων καὶ Βηθλεέμ), 419 εἰκ. 380 (ἐκ λαξευτῶν λίθων), 509 (καλύπτων ἐπισκοπικὸν θρόνον), 532 καὶ σ. 2 (ἢ ἡμισφαιρικός, καλύπτων προστῷον φράγματος πρεσβυτερίου).—λαξευτός, 419 εἰκ. 380, 421, 583.—ου κατασκευή, 240 καὶ σ. 1 (ἄνευ ξυλοτύπων).—ου ὠθήσεις, 235.

Θολοσκεπής.—164 (αἴθουσα).

Θολωτός.—76, 77.

Θρανίον.—βασιλ. Στόβων, 437 καὶ σ. 3.—βασιλ. Α Φιλίππων, 437 σ. 1.

Θριγκός.—128, 359, 360.—βασιλ. Ἀλατζᾶ-Κισλὲ Κιλικίας, 363 εἰκ. 326.—βασιλ. παλαιστινιακῶν καὶ συριακῶν, 364, 365 καὶ εἰκ. 329 καὶ σ. 1-5, 366 εἰκ. 330, 580 καὶ 581 (ἐξωτερικῆς ὄψεως ἁψῖδος ἱεροῦ).—βασιλ. ραβεννατικῶν καὶ ρωμαϊκῶν, 590 (ἰσογείων κιονοστοιχιῶν).—βασιλ. Ρεφαδὶ Συρίας, 364 καὶ εἰκ. 328.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (θεοδοσιονῆς), 363 καὶ εἰκ. 327 (στοᾶς εἰσόδου).—εὐθύγραμμος, 383, 384 εἰκ. 349, βλ. καὶ μαρμάρινος.—καμπυλούμενος, 108 σ. 2.—κτηρίων ρωμαϊκῶν, 313.—μαρμάρινος, 130, 366, 367, εὐθύγραμμος (κατὰ τὴν Κωνσταντίνειον περίοδον, Ε΄ καὶ Ϛ΄ αἰῶνος), 359 καὶ σ. 1, 360, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 360 καὶ εἰκ. 324, 361 εἰκ. 325, 376, 597 καὶ σ. 2, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 359 καὶ σ. 2, βασιλ Μύρων Λυκίας, 359 καὶ σ. 3, βασιλ. Μ. Παναγίας (S. Maria Maggiore) Ρώμης, 359 καὶ εἰκ. 323, 360, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου (ἀρχικοῦ) Ρώμης, 161 εἰκ. 123, 359, ν. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως, 359 σ. 1, 597 σ. 2,—ου συστατικὰ στοιχεῖα, 360.—ὁριζόντιος, 366.—προστώου, 421 καὶ εἰκ. 382.—στοῶν, κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα, 102 εἰκ. 57, 107 εἰκ. 61, 108, κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα, 103 εἰκ. 58, 105 εἰκ. 60, 108 εἰκ. 62, 109.—συγκεκαμμένος, 115.—φιάλης Νέας, 118.

Θρόνος.—ἀρχιδικαστοῦ καὶ δικαστῶν ρωμαϊκῶν δικαστηρίων, 74.—αὐτοκρατόρων, 536 (εἰς σολέαν).—δεύτερος, 490 καὶ σ. 5. 8. 9.—εἰδωλολατρικός, 506.—ἐπισκοπικός, 28, 29, 31 εἰκ. 11, 32 (προέδρων), 74, 109, 489 καὶ σ. 1. 3. 4, 490 καὶ σ. 2 (μέσος θῶκος, καθέδρα), 496, 503, 504 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 464. 465, 505

καὶ εἰκ. 466. 467 καὶ σ. 1 - 5, 506 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 468, 507 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 469, 508 καὶ εἰκ. 470 καὶ σ. 1. 2, 509 καὶ σ. 1 - 3, 536 (εἰς σολέαν), 539 καὶ σ. 7 (βῆμα), 571, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας, 505 καὶ σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 506 εἰς 468, 507 καὶ σ. 1, βασιλ. Ἐλευσῖνος, 505 καὶ σ. 3, βασιλ. Grado (μητροπόλεως), 508 εἰκ. 470, 509 καὶ σ. 2, βασιλ. Ζάρας (μητροπόλεως), 507 καὶ εἰκ. 469, βασιλ. Κολοφῶνος (Μ. Ἀσίας), 504 εἰκ. 464, 505 καὶ σ. 2, βασιλ. Μύρων Λυκίας, 505 καὶ σ. 4, βασιλ. Ἁγ. Νικολάου προσηρτημένης εἰς τὴν Καταπολιανήν, 492 εἰκ. 452, 505 εἰκ. 467, 507 καὶ σ. 2, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς Ρώμης, 505, βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Ρώμης, 505/506 καὶ σ. 1, καλυπτόμενος δι' οὐρανίσκου (κογχύλιον, κυλινδρικὸς θόλος, ἐπίπεδος πλάξ), 508 καὶ εἰκ. 470 καὶ σ. 2, 509 καὶ σ. 1 - 3, Λατερανοῦ, 506 σ. 1, λίθινος (μόνιμος), 505 καὶ εἰκ. 466, 467, Μαξιμιανοῦ ἐν Ραβέννᾳ, 503 εἰκ. 463, 504, Μητροπόλεως Σερρῶν (βυζ. ἐποχῆς), 508 σ. 1, Μουσείου Κ/πόλεως ἐκ Τράλλεων (βυζ. ἐποχῆς), 508 σ. 1, Μουσείου Μυτιλήνης, 505 εἰκ. 466, 506, Μουσείου Σμύρνης (βυζ. ἐποχῆς), 508 σ. 1, ξύλινος (κινητός), 503 εἰκ. 463, 504, 505 καὶ σ. 1, Torcello, (βυζ. ἐποχῆς), 508 σ. 1, Τράλλεων (βυζ. ἐποχῆς) ἐν τῷ Μουσείῳ Κ/πόλεως, 508 σ. 1.— πρεσβυτέρων, 489.— συνθρόνου - ἄμβωνος (βασιλ. Συρίας), 564 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 531, 565 εἰκ. 532.— ου αἴθουσα, 72, 74 εἰκ. 46, 75 εἰκ. 47, 78.— ου παράστασις (ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ μητροπόλεως Ραβέννας καὶ ἐλεφαντοστοῦ τῆς συλλογῆς Stroganof), 508 σ. 2.

θυμιατήριον.— 444 καὶ σ. 5 (βωμὸς θυμιαμάτων), 494 (λειτουργικὸν σκεῦος).

θύρα.— 60, 61 εἰκ. 34, 85, 91 σ. 1, 97, 111 σ. 8, 128, 130, 144, 399, 410, 411.— ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, 171 εἰκ. 125, 176 εἰκ. 135, 230 εἰκ. 183, 402 καὶ σ. 8 - 10, 403 καὶ σ. 1 - 6 καὶ εἰκ. 363, 404 καὶ σ. 1 - 7, 571 καὶ σ. 1.— ἀρχαία, 411 (μείωσις).— βασιλ. Ἁγ. Αἰκατερίνης Μονῆς Σινᾶ, 414, 415, 416 καὶ εἰκ. 376, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416.— βασιλ. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου, 415 καὶ εἰκ. 375, 417 συνέχ. σ. 1 σελ. 416.— βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584, 585 καὶ εἰκ. 543.— βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 411.— βασιλ. Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 411.— βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου, 411.— βασιλ. Κοκανάγιας Συρίας, 410 εἰκ. 369.— βασιλ. Μπαμπίσκας Συρίας, 411.— βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 419 σ. 5.— βασιλ. Ἁγ. Σαβίνης Ρώμης, 414 εἰκ. 374, 415.— βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 419 καὶ σ. 3.— βασιλ. Τύρου, 418 καὶ σ. 3.— διπλῆ, 401 καὶ σ. 3.— δίφυλλος, 414, 415 εἰκ. 375, 418 εἰκ. 379.— ἐξωνάρθηκος (Ἁγ. Σοφίας), 104 σ. 1.— ἐπικοινωνοῦσα μὲ νάρθηκα μονοκλίτων βασιλικῶν, 154 εἰκ. 117, 399 καὶ σ. 6.— ἐπικοινωνοῦσα μὲ νάρθηκα πεντακλίτων βασιλικῶν, 33 εἰκ. 12, 35 εἰκ. 13 Α καὶ Β, 51 εἰκ. 26, 171 εἰκ. 125, 400 καὶ σ. 1 - 4.— ἐπικοινωνοῦσα μὲ νάρθηκα τρικλίτων βασιλικῶν, 383 εἰκ. 349, 399.— εὐκτηρίου, 96 σ. 1.— κιγκλιδωτὴ δίφυλλος, 109.— μακρῶν πλευρῶν κυρίως ναοῦ, 399, 400 καὶ σ. 5 - 8, 401 σ. 1, 402.— μέσαυλος ἢ μέταυλος, 127.— μέση (βασίλισσα), 148 σ. 1.— μονή, 401 καὶ σ. 2.— νάρθηκος (δυτικῆς πλευρᾶς), 141.— ξυλίνη, 414/415 (μεθ' ἁπλῆς γεωμετρικῆς διακοσμήσεως).— πλαγία (δορυφόρος), 148 σ. 1.— πολυτελής, 415.— προθαλάμου, 144.— μετὰ προστῴου, 142.— κλειστῆς στοᾶς (βασιλ. Γ Νικοπόλεως), 132 σ. 4.— τέμπλου, 505 καὶ σ. 1.— τετράφυλλος, 414 καὶ εἰκ. 374, 416 εἰκ. 376.— τοξωτή, 143 εἰκ. 107.— ἁγ. τραπέζης (σαρκοφαγοειδοῦς), 454 εἰκ. 415 (Μητροπόλεως Παρεντίου).— φράγματος πρεσβυτερίου *(ἅγια θύρια, καγκελλοθύριον)*, 512 καὶ 4. 5, 525 καὶ σ. 5, 526 εἰκ. 490. 491.— χαλκῆ, 123 (Μητροπόλεως Salerno).— ς ἀναλογίαι, 410, 411.— ς κυρίως ναοῦ θέσις, 399 καὶ σ. 1 - 6, 400 καὶ σ. 1 - 4.— ς παράστασις, 372 εἰκ. 336, 373 (ὑπεράνω τῶν τόξων τοῦ τριβήλου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης), 418 εἰκ. 378 (ἐπὶ ἀναγλύφου ἐκ τῆς Μ. Ἀκαταλήπτου Κ/πόλεως) καὶ εἰκ. 379 (ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ Trivulce).—

ς πλαίσιον *(περίθυρον ἢ περιφλίωμα)*, 404 καὶ σ. 8.— ς προστέγασμα δικιόνιον, 132 σ. 4. Βλ. καὶ περίθυρον, προστέγασμα, ὑπέρθυρον.

Θύρια.— ἄγια, 512 καὶ σ. 4, βλ. καὶ θύρα φράγματος πρεσβυτερίου.

Θυρίς.— (fenestella), 453 καὶ σ. 1. 2, 455 εἰκ. 416 (κιγκλιδώματος σαρκοφαγοειδοῦς ἁγ. Τραπέζης), 457 καὶ σ. 1. 2 (κιγκλιδώματος κρύπτης).

Θυρόφυλλα.— 411, 413.— ἀργυρᾶ, 419 καὶ σ. 2 (θύρας Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).— λίθινα, 416, 417 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 377 (ὑπερῷα Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).— ξύλινα, 414 καὶ εἰκ. 374 (βασιλ. Ἁγ. Σαβίνης Ρώμης), 415 εἰκ. 375 (βασιλ. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου).— σιδηρᾶ (καγκελλοθύρια), 513 καὶ εἰκ. 474 καὶ σ. 1 (βασιλ. Τεγέας).— χαλκᾶ, 417 («ὡραία πύλη» Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).— ων ἀπεικόνισις, 418 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 379 (κιβωτίδιον Βρετ. Μουσείου, ἐλεφαντοστοῦν συλλογῆς Trivulce).—ων ἀπομίμησις ἐπὶ μαρμάρου, 416, 417 καὶ εἰκ. 377 καὶ σ. 1 (ὑπερῷα Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 417 καὶ σ. 2, 418 εἰκ. 378 (παλαιοχρ. ἀνάγλυφον Μ. Ἀκαταλήπτου Κ/πόλεως).—ων κάλυψις διὰ χαλκῶν ἐλασμάτων, 418 καὶ σ. 2. 3, 419 σ. 1, διὰ πολυτίμων ὑλικῶν, 419 καὶ σ. 2-5.— ων κλείσιμον, 419.— ων τύμπανα, 414 εἰκ. 374, 417 εἰκ. 377, 418.

Θύρωμα.— ἀρχαίων καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, 405 καὶ σ. 1. 2.— βασιλικῆς Μπαμπίσκας, 409 εἰκ. 368.— μὲ γλυφάς, κυμάτια, κλιμακηδὸν διατεταγμένας ταινίας, 405.—Μαυσσωλείου Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ, 362 σ. 1.— τος ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις, 404, 405.

Θυσία.—ἀκάθαρτος (εἰδωλολατρική), 37.— ἀναίμακτος, 438, 439, 593.

Θυσιαστήριον.— 91 σ. 1, 152, 206 σ. 2, 226, 228, 456, βλ καὶ Ἁγία Τράπεζα.

Θῶκος.— μέσος, 490 καὶ σ. 3, βλ. καὶ θρόνος ἐπισκόπου.

Θωράκια.— ἄμβωνος, 545 εἰκ. 510, 546 εἰκ. 511, 547 εἰκ. 512, 548 καὶ εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 550 εἰκ. 515, 551 εἰκ. 516, 552, 555 εἰκ. 520, 556 καὶ σ. 1, 557 καὶ σ. 3, 558 καὶ σ. 1. 2. 3 καὶ εἰκ. 524, 562 εἰκ. 529, 563, 604 εἰκ. 549, 605.— ἁπλᾶ ἢ ἀμφίγλυφα, 354 καὶ σ. 1. 2. 3, 437.— δεξαμενῆς, 113 καὶ σ. 1.— ἑλληνιστικά, 513.— κανθάρου Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 117 (μὲ ἀναγλύπτους γρῦπας).— κιόνων ὑπερῴου βασιλικῶν, 384.— κρήνης Ἁγ. Σοφίας (ἀνάγλυπτα), 117 σ. 5, 226, 245, 246.— μετακιονίων (μεταστύλια), 265 καὶ σ. 4, 354 καὶ σ. 1. 2. 3, 437.— παλαιοχριστιανικὰ φράγματος πρεσβυτερίου *(στήθεα, θώρακες)*, 512 καὶ σ. 10. 11 καὶ εἰκ. 473, 514 εἰκ. 475, 515 καὶ εἰκ. 476, 516 εἰκ. 477, 517 εἰκ. 478, 518 εἰκ. 480, 519 καὶ εἰκ. 482, 520 καὶ σ. 1-14, 521 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 483, 522 εἰκ. 484. 485, 523 εἰκ. 486. 487, 524 καὶ εἰκ. 488 καὶ σ. 1-5, 530, 533, 534, ἀνάγλυφα, 514 εἰκ. 475, 515, 518 εἰκ. 480, 519 εἰκ. 482, 520, βασιλ. Ἁγ. Ἀμβροσίου Μιλάνου, 514 εἰκ. 475, $_2$, 515 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου (Μητροπόλεως) Ραβέννας, 523 εἰκ. 486. 487, 524 καὶ σ. 3. 4, βασιλ. Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν, 517 εἰκ. 478, $_{5-6}$, 520 σ. 1, 521 καὶ σ. 2, βασιλ. Ἀφεντέλλη, 514 εἰκ. 475, $_4$, 518 εἰκ. 480, 520 σ. 2. 3, βασιλ. Ἀχλαδερῆς Λέσβου, 520 σ. 8, βασιλ. Βραυρῶνος, 519 εἰκ. 482, 520 σ. 1, 524 σ. 4, βασιλ. Γεράσων, 41, βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 526 εἰκ. 490, βασιλ. Δήλου, 513 σ. 2, 520 σ. 1. 5, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 517 εἰκ. 478, $_2$, βασιλ. Δίου, 514 εἰκ. 475, $_3$, βασιλ. Ἐρεσοῦ, 520 σ. 9, βασιλ. Θάσου, 513 σ. 2. 3, 514 εἰκ 475, 517 εἰκ. 478, $_{1.4}$, 520 σ. 4. 6, βασιλ. Θηβῶν, 513 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 524 καὶ σ. 1, βασιλ. Α. Νικοπόλεως, 524 καὶ εἰκ. 488, βασιλ. Ὀλυμπίας, 513 σ. 3, 516 εἰκ. 477, $_4$, 526 εἰκ. 491, βασιλ. Παλαιοπόλεως Κερκύρας, 524 καὶ σ. 5, βασιλ. Πριήνης, 520 σ. 3, βασιλ. Ρόδου, 520 σ. 3. 8. 12, βασιλ. Σικυῶνος, 513 σ. 3, 514 εἰκ. εἰκ. 475, $_6$, 520 σ. 9, 525 σ. 1, βασιλ. Στόβων, 524 καὶ σ. 2, βασιλ. Ὑψηλομετώπου, 520 σ. 5. 8, βασιλ. Φθιω-

τίδων Θηβῶν, 517 εἰκ. 478.3, 520 σ. 9. 521 σ. 1 (Α), 522 εἰκ. 484 (Α), βασιλ. Φιλίππων Β, 520 σ. 9, 12. 13. 14, 521, 524 σ. 4, διάτρητα, 522 εἰκ. 485, 523 εἰκ. 486. 487, μὲ δικτυωτὰ σχέδια: 513 καὶ σ. 2, 514 εἰκ. 475, 515 εἰκ. 476 α, μὲ φολιδωτὰ σχέδια: 513, 515 εἰκ. 476 β, 518 εἰκ. 480, Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν, 514 εἰκ. 475,5, 516 εἰκ. 477, 1·2·3·5·6, 520 σ. 3, Μουσείου Θάσου, 520 σ. 10, Μουσείου Θεσσαλονίκης (Ἅγ. Γεωργίου), 521 καὶ εἰκ. 483, 524 σ. 4, Μουσείου Ραβέννας, 522 εἰκ. 485, πλήρη, 518 εἰκ. 480, 519 καὶ εἰκ. 482, 520 καὶ σ. 1-14.— σολέας, 537 καὶ εἰκ. 502.— ων ἀπεικονίσεις, 525 καὶ σ. 2 (ψηφιδ.) καὶ σ. 3 (τοιχογρ.) καὶ σ. 4 καὶ εἰκ. 489 (χειρογραφ.).— ων θέματα διακοσμήσεως, β΄ ἥμισυ τοῦ Δ΄ αἰῶνος, 514 εἰκ. 475, 516 εἰκ. 477, 517 εἰκ. 478, 519 εἰκ. 482, 520 καὶ σ. 1-14, 521 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 483, 522 εἰκ. 484. 485, ἀπὸ τοῦ β΄ ἡμ. τοῦ Ε΄ αἰῶνος, ς΄ αἰών, 522 εἰκ. 484. 485, 523 εἰκ. 486. 487, 524 καὶ σ. 1-4.— ων στέψις, 515 καὶ σ. 2.

θώραξ.— φράγματος πρεσβυτερίου, 512 καὶ σ. 11, βλ. καὶ θωράκια, στήθεα.

I

ἱερατικός.—16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14.

ἱερεύς.—74, 404,

ἱερόν.—10 σ. 3 (Ἰουδαϊκὸς ναός Σολομῶντος), 12 (sacraria), 28, 44, 57, 58, 60, 62, 78, 84 καὶ σ. 6 («τὸ τοῦ νεὼ πρόσωπον»), 85, 86, 165, 238, 386, 456, 459.—βασιλ. Αἰγύπτου, 52 εἰκ. 27, 213 καὶ εἰκ. 169, 214 καὶ σ. 1, 215, 216 καὶ σ. 3, 217.— βασιλ. Ἀναλήψεως ὄρους Ἐλαιῶν, 36 εἰκ. 14, 37 (πεντάπλευρον), βασιλ. Ἀναστάσεως, 33, 53, 214.—βασιλ. Ἀνατολῆς (θολοσκεπῶν), 232.—βασιλ. Βραυρῶνος, 247 σ. 4.—βασιλ. Γεννήσεως Βηθλεέμ, 35 εἰκ. 13 Α καὶ Β, 36. —βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 40 εἰκ. 17, 41,—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26.—βασιλ. Παρεντίου, 80, 252, 253 εἰκ. 203. 204, 254 εἰκ. 205 (ὀρθομαρμάρωσις).—βασιλ. Ἁγ. Παύλου, 55 καὶ εἰκ. 38.—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου (ἀρχικῆς) Ρώμης, 54 εἰκ. 29, 55.—βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ τῶν Ἄρτων ἐν Ἐπταπήγῳ, 38 εἰκ. 16, 39.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 256 (ὀρθομαρμάρωσις.— βασιλ. Σικυῶνος, 258 εἰκ. 208, 261 σ. 1 (μαρμαροθέτημα),—βασιλ. Συρίας, 45 εἰκ. 22, 46 εἰκ. 23, 47.—βασιλ. Ἁγ. Φήλικος, 216.—Ἐρυθρᾶς Μονῆς παρὰ τὸ Σοχάγκ, 213 καὶ εἰκ. 169, 215. —Λευκῆς Μονῆς παρὰ τὸ Σοχάγκ, 52 καὶ εἰκ. 27, 53, 213.—Πανελληνίου Διός, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.—Συρίων θεῶν ἐν Ρώμῃ, 67.—τρίκογχον, 52 καὶ εἰκ. 27, 53, 213 καὶ εἰκ. 169, 214 καὶ σ. 1, 215, 216 (apsida trichora) καὶ σ. 2. 3. 4, 217.— οὗ προσανατολισμός, 84, 85, 86. Βλ. καὶ κόγχη.

ἱεροτελεστίαι.—ἐπὶ τοιχογραφιῶν κατακομβῶν, 439 καὶ εἰκ. 399.

ἱερουργῶν.—446 καὶ σ. 5. 6 (στάσις - οὔντος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα καὶ τὴν ἁγ. Τράπεζαν).

ἱκρίωμα.—277 καὶ σ. 6. 7. 8

ἰνδικτιών.—242 σ. 1.

ἱππόδρομος.—53 (Νέρωνος).

ἱππόκαμπος.—520 καὶ σ. 14 (ἐπὶ θωρακίων).

ἵππος.—304 (πτερωτὸς ἐπὶ διζώνου κιονοκράνου).

ἰσόγειον.— βασιλ. Αὐρανίτιδος, 385.— βασιλ. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου εἰς Οὔμ - ίς - Σουράμπ, 365.— βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 330.

ἰσόδομον.—σύστημα δομῆς, 42 (ἑλληνιστικόν), 47, 237.—βασιλ. Ἀλγερίας, 237 καὶ σ. 6.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584, 585 εἰκ. 543.—βασιλ. Κρήτης, 237.—βασιλ. Συρίας 427, 578 καὶ εἰκ. 536, 579 εἰκ. 537. 538, 582.—βασιλ. Τύνιδος, 237 καὶ σ. 7.—ς τοιχοδομία, 236 εἰκ. 190, 237.

ἰχθύς.—520 καὶ σ. 13 (ἐπὶ θωρακίων).

J

juvenes.—71.

Κ

κάγκελλα. — φράγματος πρεσβυτερίου, 512 καὶ σ. 3. 6. 7. 8. 9, βλ. καὶ δίκτυον, δρύφακτα ἢ δρύφακτοι.

καγκελλοθύριον.—512 καὶ σ. 5, 513 καὶ εἰκ. 474 καὶ σ. 1 (ἐκ τῆς βασιλ. Τεγέας), βλ. καὶ θύρα φράγματος πρεσβυτερίου.

κάγγελοι.—(cancelli), 512 καὶ σ. 2.

καθαγιασμός.—ἐκκλησιῶν, 456 καὶ σ. 1. 2. 466.

κάθαρσις ἢ καθάρσιον.—110.

καθέδραι.—ἐπισκοπικαί, 19, 490 καὶ σ. 4, βλ. καὶ θρόνος.

καθιέρωσις.—ναοῦ, 83 σ. 2.

καθίσματα.—λαϊκῶν, 28, 435, 436.—τάφου μάρτυρος, 74. Βλ. καὶ βάθρον, στυλοβάτης.

καλαθίσκοι.—398 (=φατνώματα κατὰ τὸν ϛ΄ αἰῶνα).

κάλαθος,—279 καὶ σ. 4, 281, 283, 286, 287, 288, 289, 291 σ. 3, 294, 297, 298, 301, 304, 306, 310 εἰκ. 264, 311 καὶ εἰκ. 265. 266, 338 καὶ εἰκ. 296 (ἐξ Ἐλ Μπαρὰ Συρίας).—ου ἀπεικόνισις (ἐπὶ ἀγγείων καὶ ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων) 279 σ. 4.—ου διάκοσμος, 280.—μορφή, 287 (*πλαστική, καλλιτεχνική, σκόπιμος*). Βλ. καὶ κάνιστρον.

κάλαμος.—ἐντὸς πυρῆνος ἁγ. τραπέζης, 442, 468 καὶ σ. 2.

καλύμματα.—ἁγ. τραπεζῶν, 468 καὶ σ. 3-10 καὶ εἰκ. 431, 469 καὶ σ. 5, 474 εἰκ. 436.

κάλυξ. — 298. — ἑλικόσχημος ἐσχηματοποιημένος, 327, 328 εἰκ. 286.—φυλλοφόρος, 297, 299.

καλυπτῆρες.—395 καὶ σ. 1.—δικλινεῖς, 395 καὶ εἰκ. 360.—ἡμικυκλικοί, 575.—ἡμικυλινδρικοί, 395 καὶ εἰκ. 361.

καμάρα.—κτιστή, 155 σ. 2 (στεγάζουσα μαρτύρια).—κυλινδρική, 129, 464 (καλύπτουσα θαλαμίσκον ἁγ. λειψάνων).—μετὰ φατνωμάτων, 397 σ. 6. Βλ. καὶ κυλινδρικὸς θόλος.

καμελαύκιον.—109 (ἐξέδρα χρησιμεύουσα ὡς --).

καμπυλόπλευρος.—χῶρος, 47.

κανδήλα.—475 (ὑπὲρ τὴν ἁγ. τράπεζαν).

κάνθαρος.—110 σ. 5, 112 καὶ σ. 2. 3. 4, 118 σ. 1, 124.—διονυσιακός, 112 σ. 4.—ἐπὶ κιονοκράνου (βασιλ. Στόβων), 308 καὶ σ. 5.—Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 117 καὶ εἰκ. 66 καὶ σ. 4.—μετὰ στροβιλίου, 112 σ. 4, 121 εἰκ. 72. 73.—ου ἀπεικονίσεις, 120, 121 εἰκ. 71 (ἐπὶ ψηφιδωτοῦ Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας). Βλ. καὶ cantharus, κρήνη,

κάνιστρον.—311, 312, 328.—διάτρητον πλεκτόν, 311.—διζώνου κιονοκράνου, 311, 312 σ. 2.—μὲ φύλλα καὶ καρπούς, 312 σ. 2 (κιονόκρανον Ἀλεξανδρείας). Βλ. καὶ κάλαθος.

κάρηνα.—278 καὶ σ. 6, βλ. καὶ κιονόκρανον.

καρποί.—312 σ. 2 (ἐπὶ διζώνου κιονοκράνου Ἀλεξανδρείας).

καρποφοροῦντες.—226.

καταβάσιον.—458 καὶ σ. 2, βλ. καὶ κρύπτη.

κατάβασις.—κρύπτης 457 εἰκ. 420, 458 καὶ σ. 2. 4, 459, 460 εἰκ. 422, βλ. καὶ κρύπτη.

καταθέσιον.—466 καὶ σ. 2, βλ. καὶ κατάθεσις.

κατάθεσις.—466 καὶ σ. 2. 3. 4, βλ. καὶ ἐγκαίνιον, καταθέσιον.

κατακόμβαι.—6, 61, 169.

κατακορυφισμός.—592 (συριακῶν βασιλικῶν).

κατακορυφότης.—570.

καταλοβεύς.—γείσου θυρωμάτων, 405 (φουρούσια).—κλασσικὸς καὶ ρωμαϊκὸς ἐσχηματοποιημένος, 410 εἰκ 369, 583.

καταπετάσματα.—21, 29, 475 καὶ σ. 2, 490, 532 καὶ σ. 2. 3, βλ. καὶ ἀμφίθυρα, βῆλα, τετράβηλα.

κατασχετήριον.—19.

κατηχούμενα.—201 καὶ σ. 8.—πλάγια

βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 40 εἰκ. 17, 401 καὶ σ. 8.—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 51 εἰκ. 26, 401.

κατηχούμενοι.—21, 29, 30, 32, 44, 50, 52, 95, 96 σ. 1, 136, 137, 147, 228.

κατοικία.—20 (ἐπισκοπική), 596 (κληρικῶν).

κατώφλιον.—109 (μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ αἰθρίου).—θυρῶν, 404, 412, 413 καὶ εἰκ. 373 (βασιλ. Βραυρῶνος).

καυλοί.—297, 298, 299.

κέδροι.—Λιβάνου, 387 καὶ σ. 1. 2.

κέραμοι.—στέγης, 392, 395 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 360. 361, 397 καὶ εἰκ. 362,—ὀρειχάλκιναι ἐπιχρυσωμέναι, 396 καὶ σ. 1. 2,—πήλιναι, 395 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 360. 361, 396 καὶ εἰκ. 362.—ἐξωτερικοῦ τοίχου ἁψῖδος ἱεροῦ, 571 καὶ σ. 4.—ων κόνις (κορασάνι), 237, 238 σ. 1.

κέρας.—ἀφθονίας, 252, 370.—ἐπὶ διζώνων κιονοκράνων, 307 καὶ σ. 1, 310, 312 σ. 5.—ἐπὶ κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, 325 καὶ σ. 4.

κεφάλαιον.—παντός, 33, βλ. καὶ ἡμισφαίριον.

κεφαλή.—278 καὶ σ. 5, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κεφαλίς.—278 καὶ σ. 4, 279 σ. 2, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κεφαλοκιόνιον.—278 καὶ σ. 8, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κεφαλοκόλωνον.—278 καὶ σ. 10, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κηλίς.—μαρμάρου, 251.

κῆπος.—91 καὶ σ. 1.

κηροπήγιον.—252 (ὡς θέμα διακοσμήσεως), 476 καὶ εἰκ. 437 (ἐπὶ κιβωρίου).

κηρός.—81, 83.

κιβώριον.—βαπτιστηρίου Δούρας, 16.—τάφου Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου, 189,—βασιλ. Μακτάρ, 71 σ. 2 (στέγαστρον), βασιλ. Μαρούσινατς, 72.—ἁγ. τραπέζης, 21 (στέγαστρον, tegurium), 78, 471, 472 (*κιβούριον, κιβώριος, ciborium, ciburium, tiburium, πύργος*) καὶ σ. 1-6, 473 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 434, 474 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 435. 436, 475 καὶ σ. 6-11, 476 καὶ εἰκ. 437 καὶ σ. 1. 2. 3, 477 καὶ σ. 1-10, 478 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 438, 479 καὶ εἰκ. 439, 480 καὶ σ. 1. 2, 481 εἰκ. 441, 490, 552 σ. 2,—βασιλ. Ἁγ. Ἁγνῆς Ρώμης, 475 σ. 10.—βασιλ. Αἰγίνης, 473 σ. 2,—βασιλ. Ἀλγερίου, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ἁγ. Ἀλεξάνδρου Ρώμης, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ἁγ. Ἀνδρέου Ρώμης, 475 σ. 11,—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας, 327 σ. 1,—βασιλ. Ἀρνίθας Ρόδου, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 473 σ. 2,—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 473 σ. 1, 476 καὶ σ. 3, 477 καὶ σ. 1, 476 καὶ σ. 3, 477 καὶ σ. 1,—Ἁγ. Ἐλευκαδίου ἐν Ἁγ. Ἀπολλιναρίῳ in Classe Ραβέννας, 276 σ. 3, 477 σ. 8. 9,—βασιλ. Grado, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ζερζίτας Συρίας, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 473,—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν Α, 477 σ. 7 καὶ Β, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Καλαμπάκας, 477 σ. 3,—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 473 σ. 2, 477, 478 εἰκ. 438, 479 καὶ εἰκ. 439,—βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης, 312 σ. 3, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Κτησιφῶντος, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Κωρύκου, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Lamasba Νουμιδίας, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Λατερανοῦ, 475 σ. 11, 477 καὶ σ. 2,—βασιλ. Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης, 474 σ. 1,—βασιλ. Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 478 καὶ σ. 3,—βασιλ. Ἁγ. Μαρτίνου Ρώμης, 475 σ. 11,—βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Μεσοκάμπου Σάμου, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 473 σ. 1,—βασιλ. Ἁγ. Νικολάου Μύρων Λυκίας, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474,—βασιλ. Νικοπόλεως Β, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 5,—βασιλ. Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, 473 σ. 2,—Οὐρσίας βασιλ. Ραβέννας, 475 σ. 9, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475,—βασιλ. Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης, 476 συνέχ. σ. 11 σελ. 475,—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 475 σ. 8. 11, 477 σ. 4,—βασιλ. Σαβα-

ραθᾶ Τριπολίτιδος, 477 σ. 6,—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 313, 476 καὶ συνέχ. σ. 11 σελ. 475 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 437,—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Στόβων, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 477 σ. 4,—βασιλ. Συίας Κρήτης, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—βασιλ. Ἁγ. Συλβέστρου Ρώμης, 475 σ. 11,—βασιλ. Ἁγ. Σωσάννης Ρώμης, 475 σ. 9,—ἑξακιόνιον, 473 καὶ σ. 1,—μὲ ἐπιστύλια ὁριζόντια (Δ΄ αἰών), 474 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 435, 479,—μὲ ἐπιστύλια τοξωτὰ καὶ οὐρανόν, (Ε΄ αἰών), 473 εἰκ 434, 474, 475 καὶ σ. 1, 479 καὶ 1,—μαρμάρινον, 473 εἰκ. 434, 475, 477 καὶ σ. 3-10,—ξύλινον, 475 καὶ σ. 9, 476,—πολυτελὲς (ἀργυροῦν, χρυσοῦν), 475 καὶ σ. 11, 476 καὶ σ. 1. 3 καὶ εἰκ. 437, 477 καὶ σ. 1. 2,—τετρακιόνιον, 472, 473 εἰκ. 434 καὶ σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473,—χαλκοῦν (ἐπίχρυσον), 475 καὶ σ. 10,—ου παράστασις, 472 σ. 8 (ἐπὶ ψηφιδ.), 473 σ. 1 (ἐπὶ ψηφιδ.), 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473 καὶ εἰκ. 435. 436 (ἐπὶ ψηφιδ.), 475 καὶ σ. 6 (ἐπὶ ψηφιδ.), καὶ σ. 7 (ἐπὶ χ/φ.), 477 σ. 8 (ἐπὶ ψηφιδ.), 478 σ. 1 (ἐπὶ χ/φ.), 479 καὶ σ. 4. 5 (ἐπὶ ψηφιδ.), σ. 6 (ἐπὶ χ/φ.), 480 καὶ σ. 1 (ἐπὶ ψηφιδ.) σ. 2 (ἐπὶ χ/φ.), 481 εἰκ. 441 (ἐπὶ χ/φ.). Βλ. καὶ ἀέτωμα ἀμφίθυρον, κιονόκρανον, κίων, οὐρανός.

κιβωτίδιον.—Βρεττανικοῦ Μουσείου, 418 καὶ σ. 1.—ἐγκαινίου λαρνακοειδὲς (ἐναποθέσεως λειψάνων μαρτύρων), 466 εἰκ. 429, 467 καὶ σ. 3. 4. 5. 7-11 καὶ εἰκ. 430. Βλ. καὶ λειψανοθήκη.

κιγκλίδες.—ἀγορᾶς Ἄργους, 513 σ. 4 (ἑλλην. κτηρίου).—αἰθρίου, 109.—Δήλου, 513 σ. 4 (ἑλλην. κτηρίου).—μετακιονίων διαστημάτων, 34 (χρυσαῖ μαρτυρίου Παναγίου Τάφου), 109 καὶ σ. 4. 5. 6 (βασιλ. Νόλης, Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, Τύρου).—ἐπαύλεως Λιβίας ἐν Prima Porta Ρώμης, 513 σ. 5 (ρωμ. κτηρίου).—Ἐπιδαύρου, 513 σ. 4 (ἑλλην. κτηρίου).—Πελλήνης, 513 σ. 4 (ἑλλην. κτηρίου).—Πομπηίας, 513 σ. 5 (ρωμ. κτηρίου).—σολέας, 535, 537 καὶ εἰκ. 502.—Στοᾶς Ἀττάλου Ἀθηνῶν, 513 σ. 4.—φράγματος πρεσβυτερίου, 21, 22, 23, 512 καὶ σ. 1, 513.—βασιλ. Α (Θεοδωριανῆς) τῆς Ἀκυληίας, 23,—ἐκ λίθου, 512 καὶ σ. 2,—ἐκ μετάλλου, 512 καὶ σ. 8, 513,—ἐκ ξύλου, 512, 513,—εὐκτηρίου οἴκου Α Σάλωνος, 22.

κιγκλίδωμα.—(transenna), παραθύρου κρύπτης, 457, 460 (μετὰ θυρίδος).—σαρκοφαγοειδοῦς ἁγ. τραπέζης, 453 καὶ σ. 1. 2, 455 εἰκ. 416 (διάτρητον μετὰ θυρίδος).

κιλλίβας.—114 σ. 1, 174, 281, 293.—γείσου, 255 εἰκ. 206, 256,—ἑκατέρωθεν γείσου περιζώματος θυρῶν, 410 εἰκ. 369, 583.—γεωμετρικὸς καὶ ζωόμορφος, 345.—πλουσίως διακεκοσμημένος φέρων ρωμαϊκὸν γεῖσον, 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 375.—κρήνης αἰθρίου βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 113 καὶ εἰκ. 63.

κιμωλία.—82 καὶ σ. 5.

κίνησις.—ἐσωτερικὴ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, 587, 588.

κινστέρνα.—106 καὶ σ. 1, βλ. καὶ cisterna.

κιόκρανον.—278 καὶ σ. 3. 7, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κιονάκια.—ἁγ. τραπέζης, 447 καὶ σ. 5, βλ. καὶ κιονίσκοι.

κιονίσκοι.—ἄμβωνος, φέροντες ἐξώστην, 548 εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 550 εἰκ. 515, στηρίζοντες οὐρανίσκον, 551 εἰκ. 516, 552, 553, 554 καὶ εἰκ. 519, 558/559 καὶ σ. 1, 561 εἰκ. 528.—δίδυμοι, 321, 322 εἰκ. 279 (ὑπερῴων Ἁγ. Σοφίας).—παραθύρων διαχωριστικοί, βασιλ. Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, 426, 432 σ. 1, 576 καὶ σ. 4. (μαρμάρινοι), βασιλ. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας, 426 (λίθινοι).—σαρκοφάγων (διακοσμητικοί), 276 καὶ σ. 6.—σολέας ἐπὶ πεσσίσκων (σωλαῖαι, σωλεῖαι), 538 καὶ σ. 1. 2. 3.—στοᾶς φράγματος πρεσβυτερείου ἐπὶ πεσσίσκων, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530 καὶ εἰκ. 496 καὶ σ. 1, 533.—ἁγ. τραπέζης (στηρίγματα), 444, 445 καὶ σ. 3, 446 εἰκ. 404, 447. Βλ. καὶ λ. βάσις, κιονόκρανον, κορμοί.

κιονοκέφαλον. — 278 καὶ σ. 9, βλ. καὶ κιονόκρανον.

κιονόκρανον. — 246, 263, 277, 278 καὶ σ. 2 - 10, 279 καὶ σ. 3, 313. — δίζωνον, 304, 310, 311 εἰκ. 265. 266 καὶ σ. 3, — μετ' ἀετῶν, 305 εἰκ. 257. 259, 308 καὶ σ. 1, — Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 308 σ. 1, Μονῆς Ἰβήρων (Ἁγ. Ὄρους), 308 σ. 1, Μουσείου Κ/πόλεως, 305 εἰκ. 258, Παρεντίου 312 σ. 5, Τζαμίου Πρεβέζης (ἐκ Νικοπόλεως), 302, 304 σ. 1, 305 εἰκ. 257, — μετ' ἀετῶν κρατούντων ἀνθρωπίνας μορφάς, 308 καὶ σ. 3, — μετ' ἀετῶν κρατούντων μικρὰ ζῶα, 305 εἰκ. 257, 308 καὶ σ. 2, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 308 σ. 1, Μονῆς Ἰβήρων, 308 σ. 1, Σικυῶνος, 305 εἰκ. 256, 308 σ. 2, ἐπὶ περιδινουμένων ἀνθεμίων Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 309 εἰκ. 263, — κανιστροειδές, 311 καὶ σ. 4. 5, 312, Αἰγύπτου, 311 εἰκ. 266, 312 καὶ σ. 2, Ἀλεξανδρείας (μὲ σύμπλεγμα ροδάκων), 312 σ. 2, Ἀρνίθας Ρόδου, 312 καὶ εἰκ. 267 καὶ σ. 5, ν. Αὐγούστου Πόλας, 312 σ. 3, Bawit, 311 εἰκ. 266, Γαλλίας, 312 καὶ σ. 4, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 312 καὶ σ. 5, Ἑλλάδος, 312 καὶ σ. 5 καὶ εἰκ. 267. 268, Ἰταλίας, 312 καὶ σ. 3, Καΐρου (Τζαμὶ Ἔλ - Ἀζάρ, Πανεπιστημιακὸν καὶ ἀραβικὸν καὶ αἰγυπτιακὸν μουσεῖον), 311 εἰκ. 266, 312 σ. 2, Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (μὲ ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν καὶ χρονολογίαν), 312 σ. 3, Κ/πόλεως, 312 καὶ σ. 1, Lyon, 312 σ. 4, St Maria delle Grazie Grado, 312 σ. 3, Μουσείου Θερμῶν, 311, Μουσείου Λατερανοῦ, 311, Νικοπόλεως, 312 καὶ εἰκ. 268 καὶ σ. 5, Νταούτ - Πασσᾶ Μεδρεσὲ Κ/πόλεως, 312 σ. 1, Ρωμαϊκόν, 311 (Β' καὶ Γ' αἰῶνος μ.Χ.), Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 312 καὶ σ. 1. 6, 314, Ὑδροῦντος, 311 εἰκ. 265, 312 σ. 3, — μετὰ κεράτων ἀφθονίας, 307 καὶ σ. 1, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 307 σ. 1, Μ. Λαύρας (Ἁγ. Ὄρους), 307 σ. 1, 310 καὶ σ. 1, Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν, 307 σ. 1, Μουσείου Κῶ, 307 σ. 1, Παρεντίου, 312 σ. 5, — μετὰ κριῶν, 305 καὶ εἰκ. 259, 306 εἰκ. 260 καὶ σ. 2, 307 καὶ εἰκ. 261, Ἀλεξανδρείας, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, Ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ Θεσσαλονίκης, 306 σ. 2, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 306 σ. 2, Ἐδέσσης, 306 σ. 2, 308 σ. 3, Ἱεροσολύμων, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, Καρχηδόνος, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, Κ/πόλεως, 306 σ. 2, Κωρύκου, 306 σ. 2, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας (ρωμαϊκόν), 306 εἰκ. 260 καὶ σ. 1, Μονῆς Ἰβήρων (Ἁγ. Ὄρους), 306 σ. 2, 307 εἰκ. 261, Μ. Λαύρας (Ἁγ. Ὄρους), 306 σ. 2, 310 καὶ σ. 1, Μ. Ξενοφῶντος (Ἁγ. Ὄρους), 306 σ. 2, Μουσείου Ἀλεξανδρείας, 305 εἰκ. 259, Εὐξείνου Πόντου, 306 σ. 2, Ραβέννας, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, Σικυῶνος, 305 εἰκ. 256, 307 συνέχ. σ. 2 σελ. 306, Σκυθίας Ἐλάσσονος, 306 σ. 2, Φιλίππων, 306 σ. 2, — μετ' ἀνθρωπίνων ἢ θεϊκῶν μορφῶν, 303 καὶ σ. 4, — μετὰ πτηνῶν ἢ ζώων ἐν γένει, 303 καὶ σ. 5, 304 καὶ εἰκ. 255, 305 καὶ εἰκ. 256. 259, 306 εἰκ. 260, 307 εἰκ. 261, 308 εἰκ. 262, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 304 εἰκ. 255, Θηβῶν Φθιωτίδων, 308 καὶ εἰκ. 262 (μετὰ λεαινῶν κρατουσῶν ἐρίφια καὶ λεοντοκεφαλῶν), 310 καὶ σ. 3 (μετὰ ἡμιτόμων γρυπῶν καὶ λεοντοκεφαλῶν καὶ ἑλικοειδῶν κληματίδων εἰς τὴν κάτω ζώνην), 309 καὶ εἰκ. 263, 310, 311, μὲ τὴν κάτω ζώνην διαμορφουμένην ὡς λέβης, 304, 310 εἰκ. 264, Μουσείου Κ/πόλεως, 304 καὶ σ. 2. 3, 305 εἰκ. 258 (μετ' ἀετῶν, γρυπῶν, πτερωτῶν ἵππων), Νικοπόλεως, 304 σ. 1, 312 εἰκ. 268 (μετὰ περιστερῶν), Παρεντίου, 304 σ. 1, ἀρχιεπισκοπικοῦ μεγάρου Ραβέννας, 310 καὶ σ. 3 (μετὰ ἡμιτόμων γρυπῶν καὶ λεοντοκεφαλῶν), ἐκ Σάλωνος (Μουσείου Ἀσπαλάθου), 310 εἰκ. 264 (μετὰ πτερωτῶν ζώων καὶ παγωνίων, καὶ στεφάνης ἀνθεμίων ἀντὶ ἀκάνθης εἰς τὴν κάτω ζώνην), 309 καὶ σ. 2. 3. 4, Στόβων, 308 καὶ σ, 5 (μετὰ παγωνίων), Τζαμίου Πρεβέζης ἐκ Νικοπόλεως, 302, 304 σ. 1, 305 εἰκ. 257 (μετ' ἀετῶν). — δωρικόν, 264, 279 σ. 1, Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς Ρώμης, 279 σ. 1, Σατάφιδος, 279 σ. 1, Σεριάνας 279 σ. 1, βασιλ. Συρίας, 355 σ. 4, Um - is - Surab, 279 σ. 1, Χενσὶρ Οὐα-

ζέν, 276 σ. 1, Χενσὶρ Σεφφάν, 279 σ. 1, Χενσὶρ Ταμπιά, 279 σ. 1,—ου παραλλαγὴ βασιλ. Μπετίζας, 365 εἰκ. 329, 366.—θεοδοσιανόν, 288 εἰκ. 240, 289 καὶ εἰκ. 241, 290, 291 καὶ σ. 2, 292, 301, 303, 317 σ. 7, 318 καὶ σ. 1, βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 290, 291 σ. 4. 6, 292 σ. 1, 318 σ. 1, Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 1 (περιδρόμου καὶ ὑπερώου), Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 290, 291 σ. 4. 6-9, 292 εἰκ. 243, 318 σ. 1, Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ Ραβέννας, 291 σ. 2, 296 καὶ σ. 3, Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 290, 291 εἰκ. 242 καὶ σ. 5, Μουσείου Ἱεροσολύμων, 290, 291 καὶ σ. 1, Μουσείου Π. Κορίνθου, 291 σ. 4. 7, Μουσείου Κ/πόλεως, 292 σ. 1, Χρυσῆς Πύλης Κ/πόλεως, 291 σ. 3 (μὲ δύο φυλλοφόρα κυμάτια),—ου παραλλαγὴ (ἐφαρμοσθεῖσα κατὰ τὸν Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα), 292/293 καὶ εἰκ. 244 καὶ σ. 1,—ου παραλλαγὴ μετὰ πτηνοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 293 καὶ εἰκ. 244, Μεριαμλίκ, 293 σ. 1, Μουσείου Ἱεροσολύμων, 293 σ. 1, Χρυσῆς Πύλης Κ/πόλεως, 293 σ. 1.—ἰωνικόν, 120, 279, μετ' ἐπιθήματος, 314 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 269. 270, 315 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 271. 272, 316 καὶ εἰκ. 274, 317, 318 καὶ εἰκ. 275, 319 καὶ εἰκ. 277, 321 εἰκ. 278, 322 εἰκ 279. 280, 323 εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282, βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 314 σ. 1, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 320 καὶ σ. 1, Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 318 εἰκ. 276 320 καὶ σ. 2, Σικυῶνος, 315 εἰκ. 272, 317 καὶ σ. 10, Δελφῶν, 314 σ. 1, Καμπιῶν Βοιωτίας, 314 εἰκ. 269, 317 καὶ σ. 6, κινστέρνας οἴκου τῆς Βίβλου Κ/πόλεως, 322 καὶ σ. 3, ν. Μαρίας Παναχράντου (Κ/πόλεως, 320 καὶ σ. 4, παλατίου παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Μαρμαρᾶ (Κ/πόλεως), 322 καὶ σ. 1, Σκριποῦς, 314 εἰκ. 270, 315 εἰκ. 271, 319 καὶ σ. 5, ἐκ τῆς συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 318 εἰκ. 275, Χερσῶνος, 320 καὶ σ. 5, Δ΄ καὶ Ε΄ αἰῶνος μ.Χ., 352 καὶ σ. 3. 4, 353 καὶ σ. 1-8 (ἰσογείου κιονοστοιχίας), Ε΄ αἰ. μ.Χ., 316, 317, τέλους τοῦ Ε΄ καὶ ἀρχῶν τοῦ Ϛ΄ αἰ. μ.Χ., 318, 319 καὶ εἰκ. 277, 324 εἰκ. 282: βασιλ. Στόβων, 319, εἰκ. 277 (μὲ τεχνικὴν σκιοφωτισμοῦ), 320 καὶ σ. 3, τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 320: ν. Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, 320, Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 320, 321 καὶ εἰκ. 278 καὶ σ. 1, τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνων, 325 καὶ σ. 1: Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 325 καὶ σ. 2, Θηβῶν Βοιωτίας, 325, σ. 1, Φθιωτίδων Θηβῶν, 325 σ. 1, Καταπολιανῆς Πάρου (ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρος), 324 σ. 2, 325 καὶ σ. 3, Λουτρῶν Προύσης, 325 σ. 1, Σκριποῦς, 325 σ. 1, «χρωματικὸν» (Κ/πόλεως), 325, τέλους Ϛ΄ ἢ ἀρχῶν Ζ΄ αἰ. μ.Χ., 319, 324 εἰκ. Α, 325 (μὲ πρόστυπον διακόσμησιν),—ἁπλοῦν μετ' ἐπιθήματος (ἀρχαΐζων τύπος), 322 εἰκ. 280, 323 καὶ εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282, Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου (Ϛ΄ αἰ. μ.Χ.), 322 εἰκ. 280, 323 καὶ σ. 2, 324 σ. 2, βασιλ. Ρόδου, 324 εἰκ. 282, βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 323 εἰκ. 281, 324 σ. 1, Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος, (Κρήτης) 324 σ. 2, Μουσείου Χίου, 323 σ. 1,—διπλοῦν διδύμων κιονίσκων Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (ὑπερῴου), 321 καὶ σ. 1, 322 εἰκ. 247,—«κλασσικὸν» (μετὰ προσκεφαλαίων), 315 καὶ εἰκ. 271. 272, 316, 318 εἰκ. 275, 323 εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282,—κιόνων παραθύρων (ἀμφικιονίσκων), 427 καὶ εἰκ. 390, 2,—ρωμαϊκὸν (ἄνευ προσκεφαλαίων), 287/288 καὶ εἰκ. 238, 315, 320,—μὲ ἡμίτομα ταύρων, 303 σ. 2.—κιβωρίου, 479.—κορινθιάζον, κιβωρίου, 479, κιονίσκων στοᾶς φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ. 496 καὶ ἁγ. τραπέζης, 446 εἰκ. 404, 448, πεσσοῦ φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ. 494, 529 καὶ σ. 1.—κορινθιακόν, ἁπλοῦν, 279 καὶ σ. 4, 280, 281, 286, 287, 288, 290, 295, 303, 314, Ἁλέας Ἀθηνᾶς ἐν Τεγέᾳ (σηκοῦ), 280 εἰκ. 227, τρῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (περιστυλίου), 283 εἰκ. 232, ἄψῖδος Μαρκιανοῦ ἐν Κ/πόλει, 285 εἰκ. 234, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (μεταγενέστερον), 296 σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Βικεντίου in Prato Μιλάνου (μεταγενέστερον), 266 σ. 8, βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 318 εἰκ. 276,

βασιλ. Α Φιλίππων, 284 εἰκ. 233, ἐκ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Διδυμαίου Μιλήτου, 281 εἰκ. 229, 283, θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, 280 εἰκ. 226, 283 σ. 1, περιοχῆς Ἱεροσολύμων, 296, κιονοστοιχιῶν κυλινδρικῶν κιόνων, 352 (Δ′ καὶ Ε′ αἰ. μ.Χ.), Λυσικρατείου χορηγικοῦ μνημείου ἐν Ἀθήναις, 282 συνέχ. σ. 1 σελ. 281, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας (μεταγενέστερον), 296 σ. 7, Βορ. Μεσοποταμίας (Ἀμίδας, Σεργιουπόλεως, Τούρ-Ἀβδίν), 297 καὶ σ. 1. 2. 3, Μητροπόλεως Torcello (μεταγενέστερον), 296 σ. 6. Μου-Κ/πόλεως, 285 εἰκ. 235, Μουσείου Σικυῶνος, 285 εἰκ. 236,—σύνθετον ἢ μικτόν, 287 καὶ εἰκ. 238. 239 καὶ σ. 1, 288, 290, ν. Διὸς Αἴζανῶν Μ. Ἀσίας, 287 εἰκ. 239 καὶ σ. 1, τοῦ ἐν Ρώμῃ τόξου τοῦ Τίτου (Α′ αἰ. μ.Χ.), 287 εἰκ. 238 καὶ σ. 1,—σύνθετον μετὰ περγαμηνοῦ, 295 καὶ εἰκ. 247. 248, Μητροπόλεως Grado, 296 καὶ σ. 4 καὶ εἰκ. 249, Μητροπόλεως Παρεντίου, 296 καὶ σ. 2, βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ Ἀθηνῶν, 295 καὶ εἰκ. 247, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 295 εἰκ. 248 καὶ σ. 1.—κιόνων ὑπερῴου, 380 εἰκ. 346, 381, 382 καὶ σ. 1, μέχρι τοῦ Δ′ αἰῶνος μ.Χ., 283, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ′ αἰ. μ.Χ. (ἀλλοιώσεις), 283/284, τέλους Δ′ καὶ Ε′ αἰ. μ.Χ., 284 εἰκ. 235, 285 καὶ εἰκ. 236, 286 εἰκ. 237, Ϛ′ αἰ. μ.Χ. (ὁριστικὴ τεκτονικὴ μορφή), 286 καὶ εἰκ. 237, 295, Ϛ′, Ζ′ καὶ ἀρχῶν Η′ αἰ. μ.Χ., 296 καὶ σ. 5-8,—ου παραλλαγαί, 294 καὶ εἰκ. 245. 246, ἐκ Νικοπόλεως, 282 εἰκ. 231, 283, Πύλης Ἀδριανοῦ καὶ Ὀλυμπιείου Ἀθηνῶν, 282 εἰκ. 230, 283, εἰς Ρεφαδὶ Συρίας' 294 καὶ σ. 1, Φιλιππείου Ὀλυμπίας, 281 εἰκ. 228, Ὡρολογίου Ἀνδρονίκου Κυρρήστου, 294 καὶ εἰκ. 245.—παραθύρων (κιονίσκων), 426 εἰκ. 389, 427 καὶ εἰκ. 390, 1. 2.—περγαμηνοειδές, 427 καὶ εἰκ. 390, 3. — περγαμηνά, 294/295. — τεκτονικά, 325, 326, 327, 328, 353 καὶ σ. 9, κολουροπυραμιδοειδές, Ἁγ. Ἀγάθης Ραβέννας, 327 σ. 1, Ἁγιάσματος Βλαχερνῶν Κ/πόλεως, 327 σ. 3, αἰγυπτιακά, 328 καὶ σ. 3, ν. Ἁλύσσεως Ἱεροσολύμων, 325, 326 καὶ σ. 3. 6, 332 καὶ σ. 5, 333 καὶ σ. 1, Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας, 329, 327 εἰκ. 284 καὶ σ. 1, Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 327 σ. 1, 328 εἰκ. 286, 329 καὶ σ. 5. 6, Grado, 325 καὶ σ. 5, Καπνικαρέας (ἐξωνάρθηκος), 329 καὶ σ. 1 (μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν), Κήπου Σεραγίου Κ/πόλεως, 329 καὶ σ. 1 (μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν), ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεγάρων, 329 καὶ εἰκ. 287 καὶ σ. 3 (μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν), Μαυσσωλείου Τουρμπὲ Μουρὰτ τοῦ 3ου, 327 σ. 4, Ἁγ. Μιχαὴλ in Affricisco Ραβέννας, 326 καὶ εἰκ. 283 καὶ σ. 4, Μουσείου Βερολίνου ἐκ Κ/πόλεως, 325 σ. 4, 329 καὶ σ. 4 (μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν), Μουσείου Ραβέννας, 327 σ. 1, Μου-Κ/πόλεως, 326 σ. 7, 329 καὶ σ. 1 (μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν). νήσου Ἀντιγόνης Κ/πόλεως, 326 σ. 8, 327 σ. 3, Παρεντίου, 326 σ. 6, 327 εἰκ. 285, Σαντορήνης (βασιλ.), 326 σ. 6, 332 καὶ σ. 7, Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως, 325, 326 καὶ σ. 2. 6, Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, 325, 326 καὶ σ. 1. Τζαμίου Μουρὰτ τοῦ 1ου ἐν Τσεκιργὲ (παρὰ τὴν Προῦσαν), 332 καὶ σ. 6,—ου παραλλαγὴ εἰσάγουσα αὐστηρὸν γεωμετρικὸν διάκοσμον, 329 καὶ εἰκ. 287,—ου παραλλαγὴ πλαισιωτή, 326 καὶ σ. 7 καὶ εἰκ. 283,—ου παραλλαγὴ μὲ τεθλασμένας ταινίας, 326, 327 εἰκ. 285, λεβητοειδές, 296, Ἁγ. Εἰρήνης Ἀρνίθας Ρόδου, 331 εἰκ. 286, 332 καὶ σ. 2, Ἁγίου Μάρκου Βενετίας, 332, τῆς Σερζιλλά. 330, Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 329/330 καὶ εἰκ. 288, 331 καὶ σ. 1, 332 καὶ 3 καὶ εἰκ. 290, 335. Φιλίππων, βασιλ. Β, 332 καὶ σ. 1,—ου παραλλαγὴ μετὰ φύλλων ἀμπέλου (τέλους Ϛ′ ἢ ἀρχῶν Ζ′ αἰ. μ.Χ.), 333 καὶ σ. 5. 6. 7, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 333 καὶ εἰκ. 291 καὶ σ. 7, Μουσείου Βερολίνου, 333 σ. 6, Μουσείου Καΐρου, 333 καὶ σ. 5, Μουσείου Φιλερήμου Ρόδου, 333 σ. 6, Μουσείου Χίου, 333 καὶ σ. 6, Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 333 σ. 6, πτυχωτὸν ἢ σύνθετον, 333, 334 καὶ εἰκ. 292, 335, 336, ν. Ἁλύσσεως Ἱεροσολύμων, 336 καὶ σ. 1, Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 334 καὶ εἰκ. 292,

335. 336 καὶ σ. 3, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 336 καὶ σ. 1, Φθιωτίδων Θηβῶν, 336 καὶ σ. 2, κιβωρίου Καταπολιανῆς Πάρου, 336, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 335 καὶ εἰκ. 293, 336 καὶ εἰκ. 294, — 333, 334 καὶ εἰκ. 392, 335, 336, ν. Ἁλύσσεως Ἱεροσολύμων, 336 καὶ σ. 1, Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 334 καὶ εἰκ. 292, 335, 336 καὶ σ. 3, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 336 καὶ σ. 1, Φθιωτίδων Θηβῶν, 336 καὶ σ. 2, κιβωρίου Καταπολιανῆς Πάρου, 336, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 335 καὶ εἰκ. 293, 336 καὶ εἰκ. 264, Μ. Λοχειαρίου (Ἁγ. Ὄρους), 337 καὶ σ. 2 (μεταγενέστερον), Μ. Τσάγεζι, 336 καὶ σ. 5, Μουσείου Αἰγίνης, 336 καὶ σ. 6, Μουσείου Πρεβέζης, ἐκ Νικοπόλεως, 336 εἰκ. 295, 337 (μεταγενέστερον), Παναγίας τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης, 337 καὶ σ. 3 (βυζ. χρόνων), Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως, 334, 335, Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 335 καὶ σ. 1, Συλλογῆς γλυπτῶν Ἄρτης, 337 καὶ σ. 1 (μεταγενέστερον). — ἁγ. τραπέζης (κιονίσκων), 446 εἰκ. 404, 448. — ὑπερώου, 380 εἰκ. 346, 381 καὶ σ. 3, 382 καὶ σ. 1. — φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ, 494, 529 καὶ σ. 1 (πεσσοῦ), 530 εἰκ. 496 (κιονίσκου), 532 εἰκ. 498, 533 (κίονος ὁλοσώμου). — φύλλων ἀνεμιζομένων, 297, 298, 303, ἐπικράνων παραστάδος εὑρεθέντα ἐν Ἁγίῳ Γεωργίῳ Θεσσαλονίκης, 300 καὶ σ. 2, Ἁγ. Μάρκου Βενετίας (προνάου), 300 καὶ σ. 3, Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, 299 καὶ εἰκ. 252 καὶ σ. 2, 300, παραλλαγὴ (μὲ συνδυασμὸν ἁδροτμήτου πρὸς λεπτότμητον ἄκανθαν καὶ κυμάτια), ἐκ Νικοπόλεως (νῦν εἰς ν. Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης), 301 σ. 5, κινστέρνας Πουλχερίας Κ/πόλεως, 301 καὶ σ. 4, παραλλαγὴ (μὲ τὰ φύλλα τῆς μιᾶς ζώνης κινούμενα ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν ἄλλην), Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 300 εἰκ. 253, 301 καὶ σ. 2, Μουσείου Κ/πόλεως, 301 καὶ σ. 1, Ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος, 301 καὶ σ. 3, Συρίας (Μεδρεσὲς Ἐλ-Χαλαβιγιά, Ντάνα), 300 καὶ σ. 4, — παραλλαγὴ (μὲ τὰ φύλλα ἐξαιρετικῶς κεκινημένα «φλογώδη»), 301 καὶ σ. 7, 303 (Ἱεροσολύμων, Κ/πόλεως), — παραλλαγὴ (τὰ φύλλα διατάσσονται κατὰ ζεύγη), 302 καὶ εἰκ. 254, Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας, 302 εἰκ. 254 καὶ σ. 1, βασιλ. Ἡρακλέους Ραβέννας, 302 καὶ σ. 1. — φύλλων κεκλιμένων, Aladja - Jaila, 298 σ. 2, βασιλ. Μπετούρσας, 298 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου Καλάτ-Σιμάν, 298 καὶ σ. 1, Συρίας, 298. — μετὰ φύλλων προσκλινόντων, 297 καὶ εἰκ. 250, Γεράσων, 297 σ. 6, Μουσείου Σμύρνης, 297 σ. 4, Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίνης, 298 καὶ σ. 3, 299 εἰκ. 251, Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 299 καὶ σ. 1, ἐκ Συρίας, 297 εἰκ. 250, Τζαμίου Ὀμμαγιαδῶν Δαμασκοῦ, 297 σ. 5. Βλ. καὶ ἄβαξ, ἐπίθημα, ἐχῖνος.

κιονοστοιχία. — 59, 60, 78, 161, 168, 169, 170, 176, 177, 179, 231, 233, 263, 264, 265, 384 καὶ σ. 3, 392. — αἰθρίου, 99, μουσουλμανικῶν τζαμιῶν, 109 σ. 6. — βασιλ. ἀγοραίας εἰδωλολατρικῆς, 169. — βασιλ. Ἀργάλων, 353 καὶ σ. 6, 354 καὶ σ. 3. — βασιλ. αὐτοκρατορικῆς Δ΄ καὶ Ε΄ αἰ., 263. — βασιλ. Ἀφεντέλλη, 353 καὶ σ. 5. — βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 353 εἰκ 317. — βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. 351 εἰκ. 315, 352, 354, 368 σ. 1. — βασιλ. Βραυρῶνος, 353 καὶ σ. 1. — βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 41. — βασιλ. Γλυφάδας, 353 καὶ σ. 3. — βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 352 καὶ σ. 4. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 252, 255 εἰκ. 206, 352 εἰκ. 316, 354, 368, 369, 373. — βασιλ. δρομικῆς, 155. — βασιλ. ἐγκαρσίου κλίτους (Γ΄ κατηγορίας), 180. — βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26. — βασιλ. Θεβέστης, 355 εἰκ. 319. — βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 352. — βασιλ. Ἰλισοῦ, 184. — βασιλ. Ἰταλίας, 429 καὶ σ. 4. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 352, 360 εἰκ. 324. — βασιλ. Καλαμπάκας, 355 καὶ σ. 3. — βασιλ. Καλυβίων Κουβαρᾶ, 353 καὶ σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης, 355 καὶ σ. 1. — βασιλ. Λαυριωτικοῦ Ὀλύμπου, 352 καὶ σ. 2. — βασιλ. Παναγίας τοῦ Κοσμιδίου Ρώμης, 355 καὶ σ. 2. — βασιλ. Μ. Παναγίας (S. Maria Maggiore) Ρώμης, 359 εἰκ. 323. βασιλ. Πέργης Α, 47, 49 καὶ εἰκ. 25.

Β, 49.—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου, 54 εἰκ. 29, 55 καὶ εἰκ. 30.—βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ τῶν Ἄρτων Ἑπταπήγου, 39.—βασιλ. ρωμαϊκῆς, ἀνατολικοῦ τύπου, 63 καὶ εἰκ. 35 Β, ἑλληνικοῦ τύπου, 63 καὶ εἰκ. 35 Α.—βασιλ. Σικυῶνος, 352 καὶ σ. 3.—βασιλ. σταυρικῆς, 190 καὶ σ. 1. 2, 191 καὶ σ. 1. 2, 192.—βασιλ. Συρίας, 578, 579 εἰκ. 538 (ἀνοικτὴ ἀντὶ νάρθηκος) καὶ σ. 4 (πλαγίων ὄψεων).—βασιλ. Ὑψηλομετώπου, 265 εἰκ. 211 καὶ σ. 4, 353 καὶ σ. 4, 354 καὶ σ. 2.—βασιλ. Α Φιλίππων, 352, 354 καὶ σ. 1.—βασιλ. Χαλινάδου Λέσβου, 353 καὶ σ. 7΄—ἑλαφρὰ (pergula) προσόψεως, 146, 147 εἰκ. 114, 579.—ἐπικαμπὴς (βασιλ. Ἰλισοῦ), 184.—μετ' εὐθέος ἐπιστυλίου, 352.—ἐσωτερική, 50, 51 εἰκ. 26.—εὐθεῖα, 69.—ἰσόγειος, 352 καὶ σ. 3. 4, 353 καὶ σ. 1-8, 379, 381, 590.—καμπύλη, 99 καὶ σ. 2.—μετὰ κιόνων διδύμων, 347 καὶ σ. 1-3, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 3, 353 εἰκ. 317, 355, 356.—μετὰ κιόνων ἐναλλασσομένων πρὸς ὀρθογωνίους πεσσοὺς (Ζ΄ αἰ.), 350 εἰκ. 314 ἀρ. 2, 352 εἰκ. 316, 354, 355 καὶ σ. 1. 2. 3.—ἐκ κιόνων κυλινδρικῶν, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 1, 351 καὶ εἰκ. 315.—μετὰ κιόνων συνδεδυασμένων πρὸς πεσσοὺς ὀρθογωνίους, 355 εἰκ. 319, τετραγώνους, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 4, 354 εἰκ. 318, 356.—μετὰ κιόνων τοποθετημένων πρὸ τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, 348 σ. 2, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 5, 315 εἰκ. 319, 356.—κυκλική, 120.—Λευκῆς Μονῆς, 52 καὶ εἰκ. 27.—νάρθηκος, 131 εἰκ. 84, 148 (ἀνατολικοῦ τοίχου, βλ. τρίβηλον), 568.—ναῶν ἀρχαίων, 382 καὶ σ. 3.—προσόψεως, 128.—πυκνόστυλος, 588 καὶ εἰκ. 545.—βασιλικῆς στοᾶς Θήρας, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64 καὶ εἰκ. 39 Β.—μετὰ τόξων, 351 εἰκ. 315, 352 καὶ εἰκ. 316, 353 εἰκ. 317, 354 εἰκ. 318, 355 εἰκ. 319, 356 εἰκ. 320, 367.—ὑπερῷου ἢ γυναικωνίτιδος, 200 καὶ εἰκ. 165, 380, 381.

κίων.—9 σ. 2, 26 σ. 1, 60, 81 («μαρμάρων καὶ κιόνων καὶ λακωναριῶν»), 83 («ἐν παντὶ κίονι ἄνω καὶ κάτω λείψανα τίμια ἁγίων»), 84 σ. 1 («ἐν ἑκάστῳ κίονι τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω ἅγιον λείψανον ἐνθρονισμένον»), 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 106 σ. 4 («καὶ κίοσιν ἡ αὐλὴ τὸ χρῶμα ὁμοιοῖ»), 107 καὶ σ. 4, 108 εἰκ. 62, 116, 117, 120, 128, 138, 146, 170 σ. 5, 177, 179, 183, 185, 207 εἰκ. 166 ἀρ. 18, 208, 230, 240 σ. 3, 245, 255, 256, 262 καὶ σ. 4, 263 καὶ σ. 1, 264, 266, 278, 314, 347, 348 καὶ σ. 1, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 5, 354 εἰκ. 318, 355 εἰκ. 319, 356, 367.—«Αἰγύπτιος», 246 σ. 7.—ἀρράβδωτος, 275.—ἀτρακτοειδής, 274.—βαπτιστηρίου Δούρας, 14, 15 εἰκ. 6. 7.—βασιλ. ἀγοραίας ρωμαϊκῆς, 202. βασιλ. Ἀναστάσεως, 33.—βασιλ. Ἀπολλωνίας, 184 εἰκ. 147.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων, 247 σ. 3.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 148, 149 εἰκ. 115, 246 σ. 4, 274.—βασιλ. Γάζης, 247 σ. 3.—βασιλ. Γεννήσεως Βηθλεέμ, 274 καὶ σ. 2.—βασιλ. Γεράσων, 40 καὶ εἰκ. 17, 41.—βασιλ. Ἁγ. Γεωργίου in Velabro Ρώμης, 275 σ. 2.—βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 274 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 222.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 246 σ. 4, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 καὶ σ. 2, 249 σ. 1, 268.—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26.—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν, 276 καὶ σ. 10, 308.—βασιλ. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου, 275 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 274 σ. 3, 277 σ. 5.—βασιλ. Καλὰτ Καλοτάς, 275 σ. 2.—βασιλ. Καρθαίας Κέας, 275 σ. 2.—βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 276 καὶ σ. 8.—βασιλ. Μεσαναγροῦ Ρόδου, 276 καὶ εἰκ. 224 καὶ σ. 7.—βασιλ. Ὄρους Ἐλαιῶν, 37.—βασιλ. Μ. Παναγίας Ρώμης, 602 προσθ. εἰς 246.—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 603 προσθ. εἰς 249 σ. 1.—βασιλ. Πριήνης, 275 σ. 2.—βασιλ. ρωμαϊκῶν, 383 καὶ σ. 1. 2.—βασιλ. Σαβαραθᾶ, 275 σ. 2.—βασιλ. Σερρῶν, 247 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 127 εἰκ. 81, 247 σ. 2, 268, 274 καὶ σ. 1, 275 σ. 3, 277 σ. 5, 278, 321 καὶ σ. 1, 322 εἰκ. 279, 330.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, 276 καὶ σ. 8.—βασιλ. Στόβων, 276 σ. 3.—βασιλ. Συρίας, 222 εἰκ. 177, 421 εἰκ. 382, 578 καὶ σ. 2, 579 εἰκ. 537. 538, 580 καὶ εἰκ. 539 καὶ σ. 2, 581 εἰκ. 540, 582 εἰκ. 541, 589 εἰκ. 547.—βασιλ. Τύρου, 601 προσθ. εἰς

107 σ. 4. — βασιλ. Φιλίππων, 279 καὶ σ. 9. — βασιλ. Χερσονήσου, 276 καὶ σ. 11. — γαμματοειδής, 181. — ἐκ γρανίτου, 52, αἰγυπτιακοῦ, 249 σ. 1. — δίδυμος, 263 καὶ σ. 3, 321 καὶ σ. 1, 322 εἰκ. 279, 347 καὶ σ. 1. 2. 3, 353 εἰκ. 317, 355. — δωρικός, 264, Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς Ρώμης, 275 σ. 2, 369, Ἁγ. Σαβίνας Ρώμης, 275 σ. 2. — μετ' ἐγκοπῶν κατὰ τὰς βάσεις, 265 καὶ εἰκ. 211 καὶ σ. 4. — μετ' ἐντάσεως, 274 εἰκ. 222 καὶ σ. 3. — Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης, 303 σ. 4. — ἐξ ἰάσπιδος, 107 σ. 4. — ἰσογείων κιονοστοιχιῶν, 330, 353, 354, 381. — ἰωνικός, 359, 393 καὶ εἰκ. 358, κρύπτης βασιλ. Στόβων, 460, 461 εἰκ. 423. — κανθάρου Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 117 καὶ εἰκ. 66. — κεκοσμημένος μετ' ἀναγλύπτων σταυρῶν, 113 καὶ εἰκ. 63. — κιβωρίου, 276, 472, 473 εἰκ. 434, 477 καὶ σ. 4 - 10, 478 καὶ σ. 1. 3. — κορινθιακὸς βασιλ. Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν Ρώμης, 275 σ. 2, 359. — κρήνης βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 113 καὶ εἰκ. 63, 246 σ. 4, βασιλ. Α Φιλίππων, 115 καὶ εἰκ. 65. — κτηρίου Θεοδοσίου ἐν Κ/πόλει, 276 σ. 1. — ἐκ λίθου Καρυστίου, 188. — ἐκ λίθου πιπεράτου, 249. — ἐκ λίθου πορφυρίτου, 117 καὶ εἰκ. 66. — μαρτυρίου Ἁγ. Εὐφημίας Κ/πόλεως, 276 σ. 1. — μαρτυρίου Παναγίου Τάφου, 34. — Ἐρυθρᾶς Μονῆς, 215. — Λευκῆς Μονῆς, 52, 53. — μονόλιθος, 277 σ. 5. — ναῶν ἀρχαίων, 264. — Παναγίας τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης, 274 σ. 3. — Παρθενῶνος, 275 σ. 2. — ποικιλόχρους, 107 σ. 4. — πορφυροῦς, 268. — πράσινος, 268. — προπύλων βιβλιοθήκης Ἁδριανοῦ Ἀθηνῶν, 477 σ. 10. — προπύλων ν. Ἀφροδισιάδος (Α' αἰ. μ.Χ.), 276 σ. 2, 477 σ. 10. — προπύλων Ὀλυμπιείου 477 σ. 10. — προπύλων προϊοῦστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 127 εἰκ. 81. — πώρινος, 262 σ. 1. — ραβδωτός, 275 καὶ σ. 2. — στεγάστρου τάφων βασιλ. Μακτάρ, 71 σ. 1. — στοῶν ἀρχαίων, 382 σ. 2. — Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, 189. — τομῆς κυκλικῆς (κυλινδρικός), 106, 107 εἰκ. 61, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 2, 351 καὶ εἰκ. 315, 352 καὶ εἰκ. 316, 354 καὶ εἰκ. 318, 356. — τοξοστοιχιῶν, 587. — ἁγ. τραπέζης, 447 καὶ σ. 1 - 4. — ὑπερῴου 156 εἰκ. 118, 195 εἰκ. 159, 201 καὶ σ. 9. 10, 321 καὶ σ. 1, 322 εἰκ. 279, 353, 381 καὶ εἰκ. 347, 382, 383. — φιάλης, 117 καὶ σ. 6 (Μ. Χελανδαδαρίου Ἁγ. Ὄρους), 118 (Νέας). — φράγματος πρεσβυτερίου, 532 εἰκ. 498, 533 καὶ σ. 1. 2, Ἁγ. Πέτρου Ρώμης (columnae vitineae), 534 καὶ σ. 3. Βλ. καὶ βάθρον, βάσις, κιονόκρανον, κορμός.

κλεῖθρον. — 419.

κλείς. — (θυρίδος κρύπτης), 457 σ. 2.

κληματίς. — ἀμφιέλικτος, 319. — διάτρητος, 321/322. — στροβιλιζομένη, 319. — διακοσμοῦσα ἄβακα κιονοκράνου, 292 καὶ σ. 1, ἄμβωνα Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 552 καὶ εἰκ. 517, ἐμβλήματα τοξοστοιχιῶν, 371 εἰκ. 335 Α, 372, ἐπίθημα κιονοκράνων, 314, 319, 320, 321, 322, κιονίσκους ἰωνικοὺς Ἁγ. Σοφίας, 321, 322 εἰκ. 279, κιονόκρανον δίζωνον, 310 καὶ σ. 2, 312 σ. 5, κιονόκρανον αἰγυπτιακὸν πτυχωτόν, 337, κιονόκρανον τεκτονικὸν κολουροπυραμιδοειδές, 325, 326, πλαίσια τυμπάνων θυρῶν, 418, ἁγ. τράπεζαν, 451, ὑπέρθυρον, 408 καὶ σ. 4. — πληροῦσα κενὰ κιονοκράνου, 308.

κλῖμα. — 45, 59.

κλιμακοστάσιον. — 140, 199.

κλῖμαξ. — 8 εἰκ. 1, 9, 24, 140. — πρὸ τοῦ αἰθρίου, 126 σ. 2. — ἄμβωνος, 541 εἰκ. 503. 504, 542 εἰκ. 505. 506, 543 εἰκ. 507. 508, 544, 545 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 510, 546 καὶ εἰκ. 511, 547 εἰκ. 512, 548 καὶ εἰκ. 513, 550 καὶ εἰκ. 515, 552, 554 εἰκ. 519, 555 καὶ εἰκ. 520, 556 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 522, 560 εἰκ. 526, 561 εἰκ. 527. 528, 562 καὶ εἰκ. 529, 563, 604 εἰκ. 549. — ἀνόδου εἰς τὰ ὑπερῷα, 57, 58, 199, 201 σ. 5. — βωμοῦ εἰδωλολατρικοῦ βασιλ. Μαμβρῆ, 37 εἰκ. 15, 38. — θρόνου ἐπισκοπικοῦ, 504 καὶ σ. 2. — καθόδου θαλαμίσκου ἁγ. λειψάνων, 463 εἰκ. 425, 464, 465 εἰκ. 427. 428, 466. — καθόδου κρύπτης, 458. — Λευκῆς Μονῆς, 52. — βασιλ. Συρίας (μνημειώδης), 146, 147 εἰκ. 114, 577. — οἴκου λατρευτικοῦ Ἁγ. Ἀναστασίας, 18. — οἴκου λατρευτικοῦ παρὰ τὴν βασιλ. Ἁγ.

Μαρτίνου Ρώμης, 17 εἰκ. 8, 18. — πολύβαθμος, 146. — προσπελάσεως βασιλικῶν, 125, 126 εἰκ. 80, Θεβέστης, 125 εἰκ. 79, 126 εἰκ. 88, Φιλίππων, 125 εἰκ. 79, 126 σ. 3. — προσπελάσεως ἱεροῦ (= ἀνόδου πρὸς τὴν ἁγ. τράπεζαν), 357 εἰκ. 321, 456 εἰκ. 419, 457 καὶ σ. 5, 459, βασιλ. Κὰλβ Λουζέ, 357 εἰκ. 321, 457, βασιλ. Μπανκούζας, 457 καὶ σ. 5, βασιλ. Μπράδ, 457, βασιλ. Ντὰρ Κιττά, 457. — στρεπτή (λαβύρινθος), 201 σ. 5. — συνθρόνου (εὐθύγραμμος, ἡμικυκλική, σχήματος πεῖ), 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 εἰκ. 456, 497, 498, 499 καὶ εἰκ. 458, 501, 502 εἰκ. 461.

κλίσις. — στεγῶν, 392 (βασιλ. Ἑλλάδος, Ἰταλίας, Β. Συρίας).

κλῖτος. — 32 («βασίλειος νεώς»), 33 εἰκ. 12, 36, 48, 49, 60, 66, 158 καὶ σ. 2, 264. — βασιλ. Α Ἀκυληίας (Θεοδωριανῆς), 23 καὶ εἰκ. 10. — βασιλ. Γεράσων, 40 εἰκ. 17, 41. — βασιλ. Ἁγ. Reparatus, 53 καὶ εἰκ. 28. — ἐγκάρσιον, 39 καὶ σ. 1, 49 καὶ εἰκ. 25, 59, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 174, 176, 178, 180, 182 εἰκ. 143, 588, βασιλ. Α κατηγορίας, 170, 174, βασιλ. Ἀπολλωνίας, 162 σ. 4, βασιλ. Βουθρωτοῦ, 162 σ. 1. 4, 173 εἰκ. 129, βασιλ. Γεννησαρέτ, 162 σ. 3. 4, 178 εἰκ. 139, βασιλ. Δαφνουσίων, 162 σ. 2. 4, 172 εἰκ. 126, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 373, βασιλ. Δωδώνης, 162 σ. 3. 5, 177 εἰκ. 136, βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133, 178, βασιλ. Ἑπταπήγου, 39, 588, 592 σ. 3, βασιλ. Ἑρμουπόλεως Αἰγύπτου, 162 σ. 5, βασιλ. Ἰλισοῦ, 162 σ. 3. 4, 185 εἰκ. 148, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Λατερανοῦ, 55 εἰκ. 31, 56, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ, 162 σ. 3. 4, 178 εἰκ. 139, βασιλ. Μιλάνου, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133, 178, βασιλ. Νικοπόλεως Α καὶ Β, 162 σ. 2, 175 εἰκ. 133, 176 εἰκ. 134, βασιλ. Πανόρμου Κρήτης, 162 σ. 2. 4, 175 εἰκ. 133, βασιλ. Παραμυθιᾶς, 162 σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Παύλου Ρώμης, 55 καὶ εἰκ. 30, βασιλ. Α καὶ Β Πέργης, 49 καὶ εἰκ. 25, 162 σ. 3. 4, 182 εἰκ. 143, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης (ἀρχικῆς), 54 καὶ εἰκ. 29, βασιλ. Ρώμης, 164, 165, 169, βασιλ. Συρίας, 588, 592 σ. 3, βασιλ. Τροπαίου, 162 σ. 3. 4. 6, 182 εἰκ. 143, βασιλ. Φιλίππων, 162 σ. 3. 4, 182 εἰκ. 143, ναῶν ὑπεράνω τάφων μαρτύρων (= πρεσβυτέριον), 394, ξυλόστεγον, 163, — ους στέγασις, 386, 394. — μέσον, 78, 79, 159, 169, 172, 176, 257, 261 καὶ σ. 2, 265, 314, 348, 349, 354 καὶ σ. 4, 587, 589/90, βασιλ. Αὐρανίτιδος, 384, βασιλ. Βηθλεέμ, 365, βασιλ. Γλυφάδας, 261 σ. 2, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 255 εἰκ. 206, 368, 369, βασιλ. Ἁγ. Παύλου Ρώμης, 168 εἰκ. 124, — ους δάπεδον, 456, — ους κάτοψις, 591, — ους ὀροφή, 397, — ους πλακόστρωσις, 261, καὶ σ. 2, — ους στέγασις, 159 εἰκ. 121, 160 εἰκ. 122, 161 εἰκ. 123, 386, — ους τομή, 591, φωταγωγός, 379 καὶ σ. 5, 392. — πλάγιον, 78, 79, 169, 257, 314, 347, 354 καὶ σ. 4, βασιλ. Αὐρανίτιδος, 384, βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 386 καὶ σ. 1, βασιλ. Βηθλεέμ, 365, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 369, — ους κάτοψις, 591, — ους ὀροφή, 397, — ους στέγασις, 386, 392, — ους τομή, 591.

κογχάριον. — 53.

κόγχη. — κάτω ζώνης ἄμβωνος σκεπομένη ὑπὸ κογχυλίων, 546 εἰκ. 511, 547 καὶ εἰκ. 512, 551 καὶ εἰκ. 516, 553 εἰκ. 518, 554 εἰκ. 519, ἄνευ κογχαρίων, 552 καὶ εἰκ. 517. — βαπτιστηρίου, 14. — διαδρόμου σκεπαστοῦ συνθρόνου, 494. — ἱεροῦ, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 84, 85, 162, 168, 169, 177, 206 καὶ σ. 2, 207 εἰκ. 166, 208 καὶ σ. 6, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 216, 235, 394, 438, 586, βαθμιδωτή, 218 εἰκ. 172. 173 (βλ. καὶ τεταρτοσφαίριον), 219 εἰκ. 174, βασιλ. Ἄνω Αἰγύπτου, 52 εἰκ. 27, 213 καὶ εἰκ. 169, 214 καὶ σ. 1, βασιλ. Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων, 214 καὶ σ. 2 - 6, 215 καὶ σ. 6, βασιλ. Ἁγ. Ἀναστασίου Μαρούσινατς, 221 σ. 5, βασιλ. Ἀννούνας, 207 εἰκ. 166, 18, 209 σ. 1, βασιλ. Ἀνταβάλ, 208 σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας, 207 εἰκ. 166, 11, 208 σ. 6, 219, 574 εἰκ. 535, 576 σ. 1. 2, βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Μιλάνου, 56 καὶ εἰκ. 32, βασιλ. Ἀργάλων Λέσβου, 209 σ. 1, βασιλ. Ἀσπίδος Ἄργους, 207 εἰκ. 166, 14, 209 συνέχ.

σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Ἄσσου Μ. Ἀσίας, 207 εἰκ. 166, 10, 208 σ. 6, βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 210 σ. 8, 213, βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 208 καὶ σ. 1. 2. 3, βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 218 εἰκ. 173, 220 καὶ σ. 1, 222 καὶ σ. 2, 570 καὶ σ. 6, 571 καὶ σ. 4-7, 572, βασιλ. Ἀχλαδερῆς Λέσβου, 213, βασιλ. Βάρνας Βουλγαρίας, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Βιρὰν Σεχὶρ Καππαδοκίας, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Βουθρωτοῦ Ἠπείρου, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Γκελμά, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, βασιλ. Γκιουλ Μπαχτσὲ Σμύρνης, 210 σ. 6, 212 καὶ σ. 7, βασιλ. Δαφνουσίων, 207 εἰκ. 166, 3, βασιλ. Δένδερα Αἰγύπτου, 216 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 218 εἰκ. 172, 219 εἰκ. 174, 220 καὶ σ. 2, 571 καὶ σ. 3, βασιλ. Δίου, 222 σ. 4, βασιλ. Ἐλ Μπαρά (παρεκκλ.), 222 σ. 1, βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26, βασιλ. Ἐρυθρᾶς Μονῆς Σοχάγκ, 213 καὶ εἰκ. 169, 215, βασιλ. Ἁγ. Εὐθυμίου Χὰν Ἐλ-Ἀμάρ, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, βασιλ. Ἐφέσου, 207 εἰκ. 166, 1, 208, 209 σ. 1, βασιλ. Grado, (μητροπόλεως), 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, 221 σ. 5, βασιλ. Ἡραίου Σάμου, 212 σ. 6, 213, βασιλ. Θεβέστης, 211 εἰκ. 168, 6, βασιλ. Ἁγ. Θέκλας Μεριαμλίκ, 212 καὶ σ. 5, 221 σ. 6, βασιλ. Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Ἁγ. Θεοδώρων Κερκύρας, 220, βασιλ. Ἱεραπόλεως Κασταβάλων, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Ἰλισοῦ, 185 εἰκ. 148, 222 σ. 4, βασιλ. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου, 207 εἰκ. 166, 17, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Ἱεροσολύμων, 216 σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ Ραβέννας, 207 εἰκ. 166, 9, 208 σ. 6, 209 εἰκ. 167, 576 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Μείζονος Νεαπόλεως, 223 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου, 207 εἰκ. 166, 16, βασιλ. Κάλβ Λουζὲ Συρίας, 222 καὶ εἰκ. 177, 571, βασιλ. Καμίσα, 210 συνέχ. σ. 1 σελ. 209, βασιλ. Καρὰ Ντὰγκ Καππαδοκίας, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Κλειοῦς Λέσβου, 211 εἰκ. 168, 5, 212 καὶ σ. 5, 213, βασιλ. Κορίνθου, 572 σ. 4, βασιλ. Κωρύκου, 208 σ. 6, βασιλ. Λευκῆς Μονῆς, 52 καὶ εἰκ. 27, 53, 213, βασιλ. Μακτάρ, 215 σ. 8, 218, βασιλ. Μαναστηρινῆς Σάλωνος, 171 εἰκ. 125, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, βασιλ. Μαρούσινατς, 213 σ. 3, 223, βασιλ. Μέσσων Λέσβου, 207 εἰκ. 166, 15, βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 178 εἰκ. 139, 221 σ. 7, 222 σ. 4, βασιλ. Μιλήτου, 211 εἰκ. 168, 1, 212 καὶ σ. 8, 221 σ. 6, βασιλ. Μπακίρα, 211 εἰκ. 168, 9, βασιλ. Μπάτνας, 207 εἰκ. 166, 19, 210 σ. 1, βασιλ. Μπίν-Μπίρ-Κιλισέ, 208 σ. 5, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. Ὄρους Ναβαῦ, 216 σ. 2, βασιλ. Νεσακτίου, 221 σ. 5, βασιλ. Νικοπόλεως Α, 176 εἰκ. 134, 207 εἰκ. 166, 5, 220 εἰκ. 175, 221 σ. 3. 4, 223, 571, 572 καὶ σ. 1, βασιλ. Β, 176 εἰκ. 133, 207 εἰκ. 166, 6, 221 σ. 4 καὶ εἰκ. 176, 572 καὶ σ. 3, βασιλ. Γ, 221 σ. 4, 572 καὶ σ. 2, βασιλ. Ντάρ-Ἐλ-Κεύς, 215 σ. 8, 217 εἰκ. 171, 218, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, βασιλ. Ντάρ-Ἐλ-Κσάρ, 211 εἰκ. 168, 7, βασιλ. Οὐρσιανῆς Ραβέννας, 207 εἰκ. 166, 13, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, βασιλ. ξενοδοχείου Παμμαχίου εἰς Porto, 210 σ. 6, 213 σ. 2, βασιλ. Μ. Παναγίας Ρώμης, 207 εἰκ. 166, 2, βασιλ. Παραμυθιᾶς, 173 εἰκ. 128, 221 σ. 4, 572 καὶ σ. 2, βασιλ. Παρεντίου, 80, 207 εἰκ. 166, 12, 208 σ. 6, 252, 253 εἰκ. 203. 204, 254 εἰκ. 205, βασιλ. Πέργης, 210 σ. 8, 211 εἰκ. 168, 4, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς, 178 εἰκ. 138, 222 σ. 4, βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ τῶν Ἄρτων Ἐπταπήγου, 38 εἰκ. 16, 39, βασιλ. Προπυλαίων Γεράσων, 209 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Reparatus, 53 καὶ εἰκ. 28, βασιλ. Ῥωμαϊκῶν ἑλληνικοῦ τύπου, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, βασιλ. Σεβηριανῆς Νεαπόλεως, 223 καὶ εἰκ. 178 καὶ σ. 1, βασιλ. Σεζερμὲς Τυνισίας, 221 σ. 7, βασιλ. Σελευκείας, 221 σ. 6, βασιλ. Σικυῶνος, 222 σ. 4, 501 εἰκ. 460, βασιλ. Σκοπῆς Καππαδοκίας, 208 σ. 5, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 256, βασιλ. Ἁγ. Σταυροῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ Ρώμης, 216, βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου Καλὰτ Σεμάν, 190 εἰκ. 156, 222, 571, 582 εἰκ. 541, βασιλ. Συρίας, 208 σ. 4, 211 εἰκ. 168,

$_{8-9}$, 212 σ. 3. 4, βασιλ. Τάφχας, 207 εἰκ. 166, $_{8}$, βασιλ. Τιμγκάδ, 207 εἰκ. 166, $_{7}$, 212 σ. 6, 221 σ. 7, βασιλ. Τούμπας Θεσσαλονίκης, 210 σ. 7, βασιλ. Τουρμανὶν Συρίας, 207 εἰκ. 166, $_{20}$, 212, 222, βασιλ. Τυνισίας, 206 σ. 5, βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 210 σ. 7, 211 εἰκ. 168, $_{3}$, 213, βασιλ. Φεριάνας Τυνισίας, 211 εἰκ. 168, $_{2}$, βασιλ. Ἁγ. Φήλικος Νόλης, 216 καὶ σ. 1. 2, 224 καὶ σ. 1, βασιλ. Β Φιλίππων, 207 εἰκ. 166, $_{4}$, 222 σ. 4, βασιλ. ἐν Φυλαῖς Νιτρίας, 216 σ. 3, βασιλ. Χαϊδρά, 215 σ. 8, 217 εἰκ. 170, 218, βασιλ. Χάς, 211 εἰκ. 168, $_{8}$, βασιλ. ἐν Χάτρᾳ Νιτρίας, 216 σ. 3, διάτρητος, 223 καὶ εἰκ. 178 καὶ σ. 1, 224 καὶ εἰκ. 179, ἐγγεγραμμένη, 38 εἰκ. 16, 39, 65, 69, 210 καὶ σ. 5 - 8, 211 εἰκ. 168 ἀρ. 1 - 9, 212 καὶ σ. 3. 7. 8, 213 καὶ σ. 1. 2. 3, ἐγγεγραμμένη ἐξ ἡμισείας, 212 καὶ σ. 6, ἐννεάπλευρος, 208 σ. 6, ἑξάπλευρος, 208 σ. 6, ἐξέχουσα (ἢ ἐλευθέρα), 44, 172 εἰκ. 127, 207 εἰκ. 166, 211 εἰκ. 168 ἀρ. 5, 212 καὶ σ. 6, 213, ἑπτάπλευρος, 208 σ. 6, 602 προσθ. εἰς 208 σ. 6, ἡμιελλειψοειδής, 208 καὶ σ. 4, ἡμικυκλική, 50, 51 εἰκ. 26, 56 καὶ εἰκ. 32, 62, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, 64, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 65, 69, 118, 154, 208, 238, 501 εἰκ. 460, ἡμικυκλικὴ ἐγγεγραμμένη, 65, 69, 137 καὶ εἰκ. 98, 154, ἡμικυκλικὴ ἐξέχουσα, 65, 69, 132 εἰκ. 92, 137, ἡμικυκλίου μεγαλυτέρα, 207 εἰκ. 166, $_{1-3}$, 208 καὶ σ. 3, ἡμικυκλίου μικροτέρα, 208, ναῶν καὶ μονῶν βυζαντινῶν: ν. Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει Κ/πόλεως, 216 σ. 4, Μ. Δαφνίου, 216 σ. 4, Μ. Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, 216 σ. 4, ν. Ὁσίου Νίκωνος Σπάρτης, 216 σ. 4, ν. Παναχράντου Κ/πόλεως, 216 σ. 4, ν. Σωτῆρος Παντοκράτορος, 216 σ. 4, ὀκτάπλευρος, 208 σ. 6, ὀρθογώνιος ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, 207 εἰκ. 166, $_{19}$, 210 καὶ σ. 1, μετὰ παρεκκλησίων, 172 εἰκ. 127, 211 εἰκ. 168, $_{5}$, 212 καὶ σ. 5, μετὰ παστοφορίων, 212 καὶ σ. 4, πεντάπλευρος, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, πεταλόμορφος, 207 εἰκ. 166, $_{8}$, 208 καὶ σ. 5, τετράγωνος, 69, τετράπλευρος, 209 συνέχ. σ. σελ. 208,—ς διάταξις ἐξωτερική, 209 εἰκ. 167, 218 εἰκ. 172. 173, 219 καὶ εἰκ. 174, 220 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 175, 221 καὶ εἰκ. 176 καὶ σ. 3 - 7, 222 καὶ σ. 1. 2. 3, 223 καὶ εἰκ. 178 καὶ σ. 1, 570, 571 καὶ σ. 1 - 7, 572 καὶ σ. 2. 3. 4, 576 καὶ σ. 1 - 4, 579, 580, 582 εἰκ. 541, 586 καὶ σ. 1. 2, 597, ἐξωτερικῶς μετ' ἀντηρίδων, 173 εἰκ. 128, 175 εἰκ. 133, 176 εἰκ. 134, 178 εἰκ. 139, 220 εἰκ. 175, 221 καὶ εἰκ. 176 καὶ σ. 3 - 7, 222 καὶ σ. 1, 597, ἐξωτερικῶς ἡμιεξάπλευρος, 207 εἰκ. 166, $_{16}$, 209 συνέχ. σ. 6 σελ. 208, ἐξωτερικῶς μετὰ κιόνων, 222 καὶ εἰκ. 177 καὶ σ. 2. 3, ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιος, 207 εἰκ. 166, $_{17. 18. 19}$, 208 καὶ σ. 1, ἐξωτερικῶς μετὰ παραστάδων, 79 εἰκ. 49, 171 εἰκ. 125, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, ἐξωτερικῶς πολυγωνική, 207 εἰκ. 166, $_{9 - 15}$, 208 καὶ σ. 6, 576 καὶ σ. 1. 2,—ς παράθυρα, 219 εἰκ. 174, 222 εἰκ. 177, 432 καὶ σ. 1. 2.—κρύπτης, 461 καὶ εἰκ. 423 (βασιλ. Στόβων).—νάρθηκος, 137, 138 σ. 2.—οἰκίας ἑλληνικῆς, 16.—οἴκου εὐκτηρίου, ἐπὶ τοῦ Monte della Giustizia τῆς Ρώμης, 22, Σάλωνος, 22 καὶ εἰκ. 9.—πλευρική, 35, 174 καὶ σ. 1.—ς χρῆσις ὑπὲρ λατρείας νεκρῶν, 25 σ. 1.

κογχύλιον.—206 σ. 2 (= μικρὰ κόγχη).—κάτω ζώνης ἄμβωνος, 546 εἰκ. 511, 547 καὶ εἰκ. 512, 551 καὶ εἰκ. 516, 554 εἰκ. 519, βλ. καὶ κόγχη.—καλύπτον ἐπισκοπικὸν θρόνον, 508 καὶ σ. 2.—θαλάσσης ὡς παράστασις ἐπὶ ἁγ. τραπεζῶν (σαρκοφαγοειδῶν), 453, 454 εἰκ. 415.

κοιμητηριακά.—μημόρια, 61.

κολλεγιακή.—βασιλικὴ κοσμική, 71.

κολλέγιον.—71.

κολυμβήθρα.—14 (κτιστή).—βαπτιστηρίου βασιλ. Καστιλιόνε, 459 εἰκ. 421. Βλ. καὶ βαπτιστήριον.

κομβίον ἢ μαστός.—ἐπὶ ἐπιθήματος κιονοκράνου, 319.—ἐπὶ λεβητοειδοῦς τεκτονικοῦ κιονοκράνου, 330 καὶ εἰκ. 288, 331.

κόμβος.—ἐπὶ λεβητοειδῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων, 330 εἰκ. 288, 331 (συριακὸς τροχός).—εἰς περιζώματα θυρῶν,

583, παραθύρων, 410 εἰκ. 369, 424 εἰκ. 386, 2, 432, 582.

κομμᾶς. — 391 σ. 4 (εἰς στέγας οἰκιῶν καὶ ναῶν τῆς Θεσσαλίας), βλ. καὶ θλάσις.

κονίαμα. — 237, 238, 243, 244. — ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας βασιλ., 244 εἰκ. 198 (βασιλ. Στόβων), 569, 570. — ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας βασιλ., 245. — ζωγραφούμενον, 368 (ἐπικαλύπτον τόξα). — κρύπτης βασιλ. Στόβων, 461. — ὀρθομαρμαρώσεων, 245 καὶ σ. 2. 3. 4. — προστατευτικὸν τοίχων βασιλ., 243. — ὑδραυλικόν, 240, 250, 574.

κόνις. — κεραμίνη, 238 σ. 1.

κοντάρια. — μετάλλινα (ἐξ ὧν ἐκρέμαντο τὰ βῆλα), 420.

κορασάνι. — 238 καὶ σ. 1, 240, 250, 574.

κορμός. — κιονίσκου κιβωρίου, 276, ἁγ. τραπέζης, 446 εἰκ. 404, 448 καὶ σ. 1. — κίονος, 265, 274, 276, 352, 355, 367, ἀπομιμούμενος κορμὸν δένδρου, 276 σ. 1, ἀρράβδωτος, 274, 275, 381, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 371 σ. 1, βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν, 279 καὶ σ. 10, βασιλ. Κασσερίν, 275 καὶ σ. 4 καὶ εἰκ. 223, βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 276 καὶ σ. 8, βασιλ. Μεσαναγροῦ Ρόδου, 276 καὶ εἰκ. 224 καὶ σ. 7, βασιλ. Β Νικοπόλεως, 277 καὶ εἰκ. 225, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 277 καὶ σ. 2, βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, 276 καὶ σ. 8, βασιλ. Συΐας Σελίνου Κρήτης, 277 καὶ σ. 4, βασιλ. Φιλίππων, 276 καὶ σ. 9, βασιλ. Χερσονήσου, 276 καὶ σ. 11, μετ' ἐπικλήσεων, 277, κτηρίου Θεοδοσίου Κ/πόλεως, 276 σ. 1, μετὰ κρυπτῶν λαξευμάτων ἐναποθέσεως ἁγ. λειψάνων, 277 καὶ σ. 3, μαρτυρίου Ἁγ. Εὐφημίας Κ/πόλεως, 276 σ. 1, μονόλιθος, 266, 274, 342 καὶ σ. 1, ναῶν μεσαιωνικῶν τῆς Δύσεως, 276 σ. 1, παραθύρων, 427, 428 εἰκ. 391, προπυλαίων ν. Ἀφροδίτης, 276 σ. 2, μετ' ἐμβλήτου σταυροῦ, 277 καὶ εἰκ. 225, ὑπερῴου, 381, — οὖ ἀπόθεσις, 274, — οὖ ἀπόφυσις, 274, — οὖ διακόσμησις, 275 καὶ σ. 4 καὶ εἰκ. 223, 276 καὶ εἰκ. 224 καὶ σ. 7 - 11, — οὖ ἔντασις, 274 καὶ εἰκ. 222 καὶ σ. 3, — οὖ μείωσις, 274 καὶ σ. 1, 342, — οὖ περιζώματα, 277 καὶ σ. 5, — οὖ προσήλωσις ἐπὶ τῆς βάσεως, 275, 277. — παραστάδος καὶ πεσσοῦ, 342 καὶ σ. 1.

κόσμημα. — ἀνάγλυφον, 384 (θωρακίων ὑπερῴου). — γεωμετρικόν (διακοσμήσεως βάθρων καὶ βάσεως κιόνων), 267 εἰκ. 214, 1, 268, 273, καὶ φυτικόν, 267 εἰκ. 214, 2, 268, 269 εἰκ. 216. — γλυπτὸν πολύπλοκον, 257 καὶ σ. 1, περιθύρων, 584. — γύψινον γεωμετρικὸν ἢ φυτικόν (ἐσωρραχίου τόξων), 370 καὶ εἰκ. 334 καὶ σ. 1. 2. — διάτρητον, 256. — δικτυωτόν (reticulatum), 275 εἰκ. 223, 276 καὶ σ. 1, 575 σ. 3. — ἑλικοειδές (ἰωνικοῦ κιονοκράνου), 323, 324 εἰκ. 282. — θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος ἐπὶ ἐξωτερικοῦ κονιάματος βασιλ., 244, Βραυρῶνος, 244 καὶ σ. 1, Σικυῶνος, 244 καὶ εἰκ. 198. — κυρτὸν ἔγγλυφον, 273. — λαξευτόν, 255 σ. 1. — ὀρθομαρμαρώσεως τοξοστοιχιῶν Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 256 καὶ σ. 1. — προβόλων, 388 εἰκ. 353. 354, 389. — σταχυωτόν (spicatum), 575. — φολιδωτόν (θωρακίων), 513, 515 εἰκ. 476 β. — χιαστόν (θωρακίων), 513, 514 εἰκ. 475, 515 εἰκ. 476 α.

κοσμηματοποίησις. — 331 (φύλλων λεβητοειδῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων).

κοσμήτης. — 370, 377 εἰκ. 343 (τομαί), 378 καὶ σ. 2 (ὀνομασία). — ἁψῖδος ἱεροῦ, 379 εἰκ. 345. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 370, 375 εἰκ. 339. — βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 376 εἰκ. 340. 341. 342, 377 καὶ εἰκ. 343, 1. 3, 378 εἰκ. 344. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 377 εἰκ. 343, 5. — βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 377 καὶ εἰκ. 343, 8. — βασιλ. Κωρύκου, 377 εἰκ. 343, 4 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ντερὲ-Ἀγκσύ, 377 καὶ εἰκ. 343, 6 καὶ σ. 5. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως, 377 εἰκ. 343, 2 καὶ σ. 1. — βασιλ. Συρίας (τρικλίτων), 379, 380. — βασιλ. Ἁγ. Τίτου Γορτύνης, 377 καὶ εἰκ. 343, 7 καὶ σ. 4. — μετὰ κυματιστῶν ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων, 378 καὶ εἰκ. 344 (βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν). — μορφῆς ρωμαϊκοῦ κορινθιακοῦ γείσου μετὰ γεισιπόδων, 374 εἰκ. 338 (βασιλ. Β Φιλίππων). — μετὰ φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης, 376 εἰκ.

340, 377 (βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν). —μετὰ φύλλων λεσβίου κυματίου, 376 εἰκ. 342, 377 (βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν). Βλ. καὶ γεῖσαν.

κοσμοφόρος.—ἀνάγλυπτος ἐκ σειρᾶς ροδακοειδῶν ἀστέρων, 454, 455 εἰκ. 417 (σαρκοφαγοειδὴς ἁγ. τράπεζα βασιλ. Πριήνης).

κουβούκλιον.—34 (χρυσοῦν Παναγίου Τάφου).

κρατῆρες.—33 καὶ σ. 2 (κιόνων).

κρέμασις.—424 εἰκ. 387, 2, 428 (τόξων παραθύρων).

κρήνη.—20, 32, 110 καὶ σ. 4. 5, 111 (ὀνομασία) καὶ σ. 1. 2. 7. 8, 112 (θέσις, ἀρχιτεκτονικὴ μορφή), 113 σ. 1, 116, 118, 124 (χρήσεις πρόσθετοι), 595.—βασιλ. Γεράσων, 40 καὶ εἰκ. 17.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 112, 120 εἰκ. 70.—βασιλ. Θεβέστης, 104 εἰκ. 59, 112, 118, 119 εἰκ. 67.—βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 112, 113 καὶ εἰκ. 63, βασιλ. Β, 112.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 114 καὶ εἰκ. 64.—βασιλ. Β Νικοπόλεως, 112.—βασιλ. ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου ἐν Porto, 124.—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 116 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας, 112, 116 σ. 2, 117 σ. 5.—βασιλ. Α Φιλίππων, 112, 115 καὶ εἰκ. 65.—διώροφος, 115 καὶ εἰκ. 65.—μετ' ἐπιγραφῶν, 124.—κήπου, 121, 122 εἰκ. 74 (ψηφιδωτὸν Μ. Δαφνίου).—Κουρίου Κύπρου, 112, 118 καὶ σ. 2, 119 εἰκ. 68.—«λεόντων», 118.—ἐκ λίθων, 116, ἐγχρώμων λαξευτῶν, 112, πελεκητῶν, 112.—μαρμαρίνη, 112, 116, 119.—μονόλιθος, ἐκ πωρολίθου, 118.—Μουσείου Μυτιλήνης, 112, 119 καὶ εἰκ. 69, 120.—Νέας, 112.—μετ' ὀροφῆς χαλκῆς θολωτῆς, 117.—παρουσιάζουσα ὁμοιότητας πρὸς τὰς κρήνας αὐλῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν, 116.—περίοπτος, 116.—πλινθίνη, μὲ ἐπένδυσιν μαρμάρου, 112.—πρὸ τῶν προπυλαίων τῆς Ἐλευσῖνος, 116.—μετὰ στεγάσματος, 123 εἰκ. 77. 78.—μετὰ στροβιλίου, 117 σ. 1, 121, 122 εἰκ. 75, 123 εἰκ. 77.—σύνθετος, 123 (περιβαλλομένη ὑπὸ κιόνων φερόντων κωνικὴν στέγην).—ς ἀπεικονίσεις, 120, ἐπὶ ἀναγλύφων, 121, τοιχογραφιῶν, 121, χειρογράφων, 122, 123, ψηφιδωτῶν, 120, 121, 122 εἰκ. 74. Βλ. καὶ κάνθαρος, λεοντάριον, λουτήρ, νιπτήρ, φιάλη, φρέαρ, χέρνιψ.

κριθή.—238 σ. 2 (—ῆς χυλὸς χρησιμοποιηθεὶς εἰς τὸ κονίαμα τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας).

κρίκος.—420 (χαλκοῦς διὰ τὴν κρέμασιν τῶν βήλων).

κριός.—οῦ θέμα ἐπὶ κιονοκράνου, εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην, 305, 306 εἰκ. 260, εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην, 303, 305 καὶ εἰκ. 259, 306 εἰκ. 260 καὶ σ. 2, 307 εἰκ. 261, 308, 309 καὶ σ. 4, 310.—οῦ θέμα ὡς κόσμημα προβόλου, 389.—οῦ συμβολικὴ σημασία, 307 σ. 3 σελ. 306.

κρουνός.—112, 113 εἰκ. 63, 114.

κρύπτη.—238, 454, 456 καὶ εἰκ. 419, 457 καὶ εἰκ. 420, 458 καὶ σ. 2. 3, 459 καὶ εἰκ. 421, 460 καὶ εἰκ. 422, 461 καὶ εἰκ. 423, 470.—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας, 458 καὶ σ. 4.—βασιλ. ἐπὶ τοῦ ν. τοῦ Αὐγούστου Ἀγκύρας, 460 καὶ σ. 1.—βασιλ. Γκουέα, 459, 460.—βασιλ. Dougga, 459 καὶ σ. 2.—βασιλ. τῆς Δύσεως (καὶ Β. Ἀφρικῆς), 456 καὶ εἰκ. 419 καὶ σ. 3.—βασιλ. Καστιλιόνε, 459 καὶ εἰκ. 421, 460.—βασιλ. Μπενιάν, 459 καὶ εἰκ. 421, 460.—βασιλ. Orleansville, 459, 460.—Οὐρσίας βασιλ. Ραβέννας, 459.—βασιλ. Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης, 457 εἰκ. 420, 458 καὶ σ. 1, 459.—βασιλ. Στόβων, 458, 460 καὶ εἰκ. 422 καὶ σ. 2, 461 καὶ εἰκ. 423, 462 καὶ εἰκ. 424.—βασιλ. Τσαριτσὶν - Γκράδ, 463 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Φραγκίσκου Ραβέννας, 459.—μορφῆς τρικλίτου βασιλικῆς, 463 καὶ σ. 1.—κάτω τοῦ συνθρόνου, 497 σ. 6.—ς διάκοσμος, 458, 461.—ς διαμερίσματα, 459 καὶ εἰκ. 421. Βλ. καὶ confessio, crypta, καταβάσιον, κατάβασις.

κτήρια.—ἀρχαῖα, 235.—παλαιοχριστιανικά, 563.—περίκεντρα, 138 σ. 1, 186.—ρωμαϊκά, 352, ὀψίμων χρόνων, 593.—συριακά, 581.

κτίτωρ.—324 καὶ σ. 2, 325, 329 (μονογράφημα ἐπὶ κιονοκράνου).

κύκλιον.—493 εἰκ. 453, 494 καὶ σ. 1, 495 εἰκ. 455, 497, βλ. καὶ διάδρομος.

κυμάτιον.—255, 272, 302.—ἄβακος, 282, 284.—αἰγυπτιακὸν κοῖλον, 52.—βάθρων κιόνων, 266 καὶ εἰκ. 212 καὶ σ. 2.—ὡς ἐπίκρανον παραστάδων (καὶ πεσσῶν), 342, 343, 344 καὶ εἰκ. 301. 302, 343, 345 εἰκ. 303. 304, 346 εἰκ. 305. 306.—ἐπιστυλίου στοᾶς φράγματος πρεσβυτερίου, 527 εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530.—ἰωνικόν, 291, 362, 365 (ἄνευ ᾠῶν).—κιονοκράνου θεοδοσιανοῦ (κοῖλον ἢ κοιλόκυρτον, περιφερικόν, φυλλοφόρον), 291 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 242, 294.—κλασσικὸν ἐκφυλισμένον, 360, 361 εἰκ. 325 (θριγκὸς βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου).—κοιλόκυρτον, 343 καὶ σ. 1, 345 εἰκ. 303, 365, 377 (ὡς κοσμήτης), 405 (γείσου θυρωμάτων).—κοῖλον, 270, 342, 344 εἰκ. 301. 302.—κυρτόν, ἡμικυκλικόν, 377 καὶ σ. 4. 5 καὶ εἰκ. 343, 6. 7 (Ἅγ. Τῖτος Γορτύνης, Ντερὲ Ἀγκσύ), τεταρτοκυκλικόν, 377 καὶ σ. 2. 3 (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης).—λέσβιον, 345, 362 καὶ σ. 1, 365, 371, 376 εἰκ. 342, 377.—λοξότμητον, 343, 345 εἰκ. 304.—φυλλοφόρον, 301.

κυμάτωσις.—312 (κορμοῦ κανίστρου κιονοκράνων), 319 (πλευρῶν ἐπιθήματος).

Κυριακόν (dominicum).—12, βλ. ἐκκλησία.

Κυριακὸς οἶκος.—29.

κῶδιξ.—387 καὶ σ. 4 (ναῶν).

κῶνος.—πίτυος, 116 (στρόβιλος ἢ στροβίλιον), 117 καὶ εἰκ. 66 (κανθάρου Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), 530 (ὑπὸ ἄβακα κιονοκράνου).

Λ, 1

λαβύρινθος—201 σ. 5, βλ. καὶ κλῖμαξ.

λάκκος.—τοποθετήσεως ἁγ. λειψάνων ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν, 466 καὶ σ. 5 καὶ εἰκ. 429, 467 καὶ σ. 1. 2, 470.

λακωνάρια.—(lacunaria), 81 («μαρμάρων καὶ κιόνων καὶ λακωναριῶν»), 397, βλ. καὶ φάτνωμα.

λάξευσις.—225 καὶ σ. 1 (ἐπιφανειῶν λίθων εἰς βασιλ. Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας).

λαός.—201 καὶ σ. 2 (=οἱ πιστοί).

lapis.—247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246.

λαρνακίδιον.—466 εἰκ. 429, 467 καὶ εἰκ. 430 καὶ σ. 3, βλ. καὶ κιβωτίδιον.

λάρναξ.—247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246 («ἐν λάρνακι ρωμαίῳ») καὶ σ. 2 («ἐν λάρνακι πρασίνῳ»), 248 σ. 7 («λάρναξ ἀπὸ λίθου Σαγγαρινοῦ ἑκατοντάλιθος»), 249 συνέχ. σ. 7 σελ. 248 («ἑκατοντάλιθος Σαγγαρινὴ» καὶ «ἀπὸ λίθου ἑκατονταλίθου»), βλ. καὶ σαρκοφάγος.

λατομεῖον.—χωρίου Λεβέτσοβα Λακωνίας, 247 καὶ σ. 1.—Προκοννήσου, 246 καὶ σ. 2.—Σκύρου 247.

λατρεία.—αὐτοκράτορος, 73 καὶ σ. 1, 78.—εὐχαριστιακή, 165, 167.—θεία, 78.—μαρτύρων πίστεως, 166, 170.

λέαινα.—κρατοῦσα ἐρίφια, 308 καὶ εἰκ. 262 καὶ σ. 4 (κιονόκρανον βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν)

λέβης.—304, 310 εἰκ. 264 (κάτω ζώνη διζώνου κιονοκράνου).

λειτουργία.—αὐτοκρατορική, 73.—θεία 73.—θρησκευτική, 154, 165, 435, 471 καὶ σ. 2, 495, 589.—κατηχουμένων 30, 32, 40.—νεκρική, 78.—νεκρικῶν βασιλικῶν, 74.—πιστῶν, 30, 32, 40.—ς μετασχηματισμὸς ἐπὶ τὸ λαμπρότερον, 21.—ς μορφὴ ἐξωτερική (κατὰ τὸν Γ΄ αἰ. μ.Χ.), 18.—ς χριστιανικῆς στάδιον προπαρασκευαστικόν, 95.—ς φάσις μυστηριακή, 142, 147, προμυστηριακή (ὄρθρος), 114 σ. 2.

λειτουργική.—ἄποψις τῆς βυζαντινῆς τέχνης, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14.—συνέλευσις, 18.

λειψανοθήκη.—βασιλ. Ain Zirata, 467 σ. 10.—ἐξ Ἀλγερίου, 467 σ. 5.—ἐκ Μ. Ἀσίας (Kaiser Friedrich Museum), 467 σ. 5.—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 466 εἰκ. 429, 467 σ. 4. 8.—βασιλ. Θάσου, 467 σ. 9.—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν, 467 σ. 8.—ἐκ Κορίνθου (Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν), 467 εἰκ. 430 καὶ σ. 5. 8.—βασιλ. Lamasba (Νουμιδίας), 467 σ. 6.—βασιλ. Μαδηβᾶς, 467 σ. 7—βασιλ. Μπελεσμά, 467 σ. 7.

—ἐν Πόλᾳ τῆς Ἰστρίας (ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, μὲ ἀπεικόνισιν φράγματος πρεσβυτερίου), 532 καὶ σ. 2.—Τσομπὰν-Ντερέ (Βουλγαρίας), 467 σ. 5.— βασιλ. Χερσονήσου (Κριμαίας), 467 σ. 10.—ς παράστασις ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ Τρεβήρων, 467 σ. 5.

λείψανα.—ἅγια, 83, 84 καὶ σ. 1. 3, ἐντὸς cippus, 444, ἐντὸς κιονίσκου (*καλάμου*) πυρῆνος τῆς ἁγ. τραπέζης, 442, 452, ἐντὸς λαξευμάτων τῶν κορμῶν κιόνων, 277 καὶ σ. 3, ἐντὸς σαρκοφαγοειδοῦς ἁγ. τραπέζης, 453.—ἡρώων πίστεως, 454, 464, 465 (λατρεία).— ἱερά, 218.— μαρτύρων, 74, 76, 78, 457, 458, 467, 468 καὶ σ. 1, 472. βλ. καὶ θαλαμίσκος, μάρτυς.

λεκάνη.—κρήνης, 116, 117 καὶ σ. 2.—ἐκ λίθου αἰγυπτίου (ἐρυθροῦ), 113 (φιάλη τῆς Νέας).— ἐκ λίθου Σαγγαρίου (ὀστρίτου), 118 (φιάλη τῆς Νέας).—ψηφιδωτοῦ Μ. Δαφνίου, 121, 122 εἰκ. 74.

λεοντάριον.—112, βλ. καὶ κρήνη.

λεοντιδεῖς.—502 καὶ σ. 2. 3 (διακόσμησις βάθρων ἱερέων).

λεοντοκεφαλή.—310 καὶ σ. 3 (ἐπὶ διζώνων κιονοκράνων).

λεοντόκρανον.—308.

λέων.— ἐπὶ ἐπικράνου παραστάδος, 345 (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης).— ἐπὶ κιονοκράνου διζώνου, 310, 312 σ. 2.

λεωφόρος.—βασιλική, 159 καὶ σ. 2.

λιθοδομή.—κοινή, 235, 237, 243 (ἐξ ἀργῶν λίθων ἢ τεμαχίων μαρμάρων ἢ πελεκητῶν πωρολίθων).— ὅπου παρεμβάλλονται πλίνθινα ἀνακουφιστικὰ τόξα, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 2, 237 καὶ σ. 3 (Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης).

λιθοπρίων.—249.

λίθος.—236 εἰκ. 190 (δομή), 237, 244 καὶ σ. 4, 245 σ. 9.—Αἰγύπτιος, 246 καὶ σ. 7.—ἀργός, 235.—Ἀτράκιος (πράσινος), 247 καὶ σ. 2, 355, 371 σ. 1, 542 σ. 1, βλ. καὶ Θεσσαλικός.— Βοσπόριος, 246, 273.—Δοκίμινος (ἢ Ἱεραπόλεως ἢ Μυγδόνιος ἢ Φρύγιος), 247, 248 καὶ σ. 1.—Ἑκατονταλίθος (ἢ Κοχλανίτης), 248, 249 συνέχεια σ. 7 σελ. 248.—Θεσσαλικός (ἢ Ἀτράκιος, ἢ Μολοσσικός), 247 καὶ σ. 2.— Θηβαϊκός, βλ. Πορφυρίτης. — Ἰασσικός, βλ. Καριανός.— Ἱεραπόλεως, βλ. Δοκίμινος.—Καριανός (ἢ Ἰασσικός), 248 καὶ σ. 2.—Καρύστιος (Cipollino), 188 (κίονες ν. τῆς ἐν Φοινίκῃ Γάζης), 247 καὶ σ. 3, 601 προσθ. εἰς 107 σ. 4 (κίονες βασιλ. Τύρου).—Κελτικός, 248.—Κοχλανίτης, βλ. Ἑκατονταλίθος.—Κροκεάτης, βλ. Λακωνικός.— Λακεδαιμόνιος, βλ. Λακωνικός.—Λακωνικὸς (ἢ Κροκεάτης ἢ Λακεδαιμόνιος ἢ Σπαρτιάτης), 247.—λαξευτός, 59, 237 καὶ σ. 5, 238, 425.— Λιβυκός, 248.— Λύδιος, 248.—Μολοσσικός, βλ. Θεσσαλικός.— Μυγδόνιος, βλ. Δοκίμινος.— Νουμιδίας, 248.— ξεστός, 237 σ. 5.— ὄνυξ (ἢ ὀνυχίτης ἢ ἀλάβαστρον), 249, 538 καὶ σ. 3.—ὀρθογώνιος (κοιλαινόμενος κάτωθεν εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου) ὡς ὑπέρθυρον, 424 εἰκ. 386, 1-2, 425, 431 εἰκ. 393, 3-6.—Ὀστρίτης, βλ. Σαγγάριος.—Πάριος, 246, 602 προσθ. εἰς 246.—πελεκητός, 237 σ. 5, 239, 386.— Πιπεράτος, 249 καὶ σ. 1.—Πορφυρίτης (ἢ Θηβαϊκός), 246, 247 συνέχ. σ. 8 σελ. 246, 355.—πριστός, 249 σ. 4.—Προκοννήσιος (λευκός), 245, 246 καὶ σ. 1-4, 259, 273, 371 σ. 1, 542.—πῶρος, 364. —Ρωμαῖος, 246 καὶ σ. 8.—Σαγαρινός, βλ. Σαγγάριος.—Σαγγάριος (ἢ Ὀστρίτης ἢ Σαγαρινός), 248 καὶ σ. 6.—Σκύριος, 247 καὶ σ. 4.—Σπαρτιάτης, βλ. Λακωνικός.— «τετράτομος» (=πεσσός), 262 σ. 2.—Ὑμήττειος, 602 προσθ. εἰς 246 (κίονες βασιλ. Sta Maria Maggiore).—Φρύγιος, βλ. Δοκίμινος.

λιτανεία.—404.

λόγχη.—διαχωριστικὴ ἰωνικοῦ κυματίου, 362.—εἰς κοσμήτην, 376 εἰκ. 342, 377 (βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν).

λουτήρ.—110 σ. 5, 111 καὶ σ. 8 («λουτῆρα τοῦ μεσαύλου». Παρὰ Πορφυρογεννήτῳ=αἴθριον), 112 σ. 1 (τοῦ μεσαύλου), 123 εἰκ. 76 (χαλκοῦς). Βλ. καὶ κρήνη.

λουτρόν.—90, 91 καὶ σ. 1, 596.

λουτρών.—58

λύθρον.—467.

λυχνία.—458, 559.

λυχνίτης (= μάρμαρον Πάρου).—246.

λύχνος.—246, 494.

λυχνοστάτης.—321 σ. 1, 332 καὶ εἰκ. 290 (Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).

M, m

μάγος. —ων προσκύνησις, 552 καὶ εἰκ. 517 (ἄμβων Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης).

maeniana, βλ. δῶμα.

μαίανδρος.—521 καὶ εἰκ. 483 (ἐπὶ θωρακίων).

ματστωρ.—243, 337.

μάργαρον.—248.

μαρμαράριος.—251 καὶ σ. 7, 433.

μαρμαρᾶς.—251 σ. 7.

μαρμαρική.—235, 246.

μαρμαροθετήματα.— βασιλ. Σικυῶνος: διακονικοῦ, 259 εἰκ. 209, βάθρου καὶ δαπέδου κόγχης καὶ βάθρων ἱερέων, 500 καὶ εἰκ. 459, 501 εἰκ. 460, ἱεροῦ, 258 εἰκ. 208, 261 σ. 1.—σύνθετα, 260 εἰκ. 210, 261, βασιλ. Γεράσων, 260 εἰκ. 210, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 260 εἰκ. 210, βασιλ. Κωρύκου, 260 εἰκ. 210, βασιλ. Μεριαμλίκ, 260 εἰκ. 210, βασιλ. Β Νικοπόλεως, 260 εἰκ. 210, βασιλ. Α Φιλίππων, 260 εἰκ. 210.— συνθρόνου (δαπέδου), 494 εἰκ. 454, 496.

μαρμαροκατάστρωσις.—257 σ. 6.

μάρμαρον.—81, 106 καὶ σ. 4, 107, 235, 245 καὶ σ. 1. 8, 251 καὶ σ. 1.—ἄμβωνος, 542 καὶ σ. 1.—βάθρων ἱερέων, 502.—βασιλ. Α. Νικοπόλεως (αἰθρίου), 106 σ. 4.—βασιλ. Στουδίου, 249 σ. 6.—ἐλαιοπράσινον, 477 καὶ σ. 4.—ἐπενδύσεως τοίχων, 257.—ἐρυθρόν, 250.—κιονοκράνου, 278.—κιόνων, 275, 352, 356, 477 καὶ σ. 4. 5. 6.—λευκόν, 250, 278, 352, 355, 477, μὲ διάτρητα κοσμήματα, 256.—ὀρθομαρμαρώσεως, 245 σ. 8 (Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως), 251 καὶ σ. 1-5.—πεσσῶν (κατασκευὴ καὶ ἐπένδυσις), 339 καὶ σ. 4, 340, 352 εἰκ. 316.—πολύχρωμον, 148 σ. 4, 255, 257, 275, 369, 375 εἰκ. 339.— πορφυροῦν, 477 καὶ σ. 5.—«πριστόν», 249.—Προκοννήσου, 246 σ. 1. 3. 4.—ροδίζον, 477 καὶ σ. 6.—Ὑμήττειον, 602 προσθ. εἰς 246.—ὑποκύανον, 352, 477.—φαιοκύανον, 250.— μὲ φλέβας ἢ «νερά», 251 καὶ σ. 2.—ου γάνωσις, 275.—ου εἴδη (χρησιμοποιούμενα εἰς ὀρθομαρμάρωσιν, πλακόστρωσιν καὶ κατασκευὴν κιόνων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν), 245-249.—ου προέλευσις, 245 καὶ σ. 8.—ου στίλβωσις, 275 καὶ σ. 3.—ου τεμάχια μιμούμενα θολίτας, 255 καὶ εἰκ. 206, 369.—ου χρώματα, 245.

μαρμάρωσις.—245 καὶ σ. 5, βλ. καὶ ὀρθομαρμάρωσις.

μαρμαρωτά.—257 σ. 6

martyr.—75 (—um mensae), βλ. καὶ τράπεζα.

μάρτυρες.—χριστιανοί, 75, 96 σ. 3, 166. —ων λατρεία, 464, 480.—ων λείψανα, 76, 169, 454, 482, ὑπὸ τὴν ἁγ. Τράπεζαν, 78, 168, 170, 442, 452, 453.—ων τάφος, 164, 166, 185, 218, 453 καὶ σ. 3. Βλ. καὶ τάφος, τράπεζα.

μαρτύριον.—61, 74, 75, 76, 155 καὶ σ. 2, 186 σ. 1. 2. 3, 455.— βασιλ. Ἀναστάσεως, περικλεῖον τὸν Πανάγιον Τάφον, 33 εἰκ. 12, 34.—Ἁγ. Βαβύλα, 46, 186. —βασιλ. Βίζζου ἐν Ρουβέχᾳ, 93 εἰκ. 53, 128.—βασιλ. Θεβέστης, 401 καὶ σ. 14. —βασιλ. Δ Φθιωτίδων Θηβῶν, 401 καὶ σ. 11.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 48.— βασιλ. Κορίνθου, 176 εἰκ. 135, 401 καὶ σ. 12.—κυκλικόν (μαυσωλεῖον), 54 εἰκ. 29, 55 (ἀρχικῆς βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης).—Λεωνίδη, παρὰ τὴν βασιλ. Ἰλισοῦ, 183 σ. 1, 401 καὶ σ. 13.— μονόκλιτον σταυρόμορφον, 185, 186.—βασιλ. Μπράδ, 401 καὶ σ. 15, 402 καὶ σ. 7.—τοῦ πατρὸς τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, 189 σ. 5,—Ἁγ. Φήλικος ἐν Νόλῃ,—92.— ἐπὶ τοῦ φρέατος τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχέμ, 41 εἰκ. 18, 42, 187.

martyrium.—458 καὶ σ. 3, βλ. καὶ κρύπτη.

μαστός (ἢ κομβίον).— 330 καὶ εἰκ. 288 (λεβητοειδῆ τεκτονικὰ κιονόκρανα).

matronea, βλ. ἐδώλιον.

μαυσσωλεῖον.—Β. Ἀφρικῆς, 584 καὶ σ. 1.—Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ, 215 σ. 7, 580 σ. 2.—ἀρχικῆς βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 54 εἰκ. 29, 55.—Πλακιδίας ἐν Ραβέννᾳ, 192, 193 εἰκ. 157, 3.—ρωμαϊκόν, 215.

μέγαρον.— βασιλικαὶ ἐντὸς— ων, 64, 65 εἰκ. 37.

μείωσις.—ἀρχαίων θυρῶν, 411.—κορμοῦ κιόνων, 274 καὶ σ. 1, 381, 427, 428 εἰκ. 391.—κορμοῦ πεσσῶν, 342.

μέλαθρον (atrium).—94 σ. 2, 95.

mensa.—martyrum, 75, 438 καὶ σ. 7, 482 καὶ σ. 4, βλ. καὶ ἁγία τράπεζα.

mesa, βλ. mensa.

μεσαύλιον.—94 καὶ σ. 1. 5, βλ. καὶ αἴθριον.

μέσαυλον.—111 σ. 8, 112 σ. 1, 245 σ. 5.

μεσίαυλον.—94, βλ. καὶ μεσαύλιον.

μεσοκήπιον.—94, 111 σ. 2, βλ. καὶ αἴθριον.

μετάδοσις.—30.

μετακιόνιον.—107, 109, 117, 128 καὶ σ. 1, 130, 131 εἰκ. 84, 148, 265, 354, 365, 429, 430.

μετάληψις.—30, 435, 436 καὶ σ. 2.

μέταλλον.—246 σ. 7 (Νειλῶα -α), 257 καὶ σ. 8 (=πλάκες μαρμάριναι).

metallum, βλ. μέταλλον.

μετάνοια.—96 σ. 1 (τάξεις -ς).

μετανοοῦντες.—ων τάξεις, 96 σ. 1, 136.—ων τόπος, 96 σ. 1.

μεταστύλια.—265, βλ. καὶ θωράκια.

μετόπη.—498, 499 εἰκ. 458 (ποδίου βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος).

μέτωπα.— τοξοστοιχιῶν, 254, 368, 369, 370 καὶ εἰκ. 335.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 255, 369, 371 εἰκ. 335 (ἐμβλήματα).—Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 256.

μημόρια.—75, 601 προσθ. εἰς 155. Βασιλικαὶ χρησιμοποιούμεναι ὡς—, 155.—κοιμητηριακά, 61.—μονόκλιτα σταυρόμορφα, 185, 186.—ἐντὸς τοῦ ναοῦ, 224 καὶ σ. 3.—ὑπέργεια, 217 καὶ σ. 1. Βλ. καὶ μαρτύριον.

μηχαναί.—ἀνυψωτικαί, 277.

μικρογραφία.— βασιλικῆς (εἰς μορφὴν χαλκῆς λυχνίας τοῦ Ε΄ αἰῶνος), 224 εἰκ. 179, 430.—μὲ ἀπεικόνισιν ἁγ. τραπέζης, 441 καὶ σ. 10.

μνημεῖα.—ἀρχαῖα 263, μετατραπέντα εἰς βασιλικάς, 279 σ. 1.—εἰδωλολατρικά, 263.—ταφικὰ χριστιανικά, 164.

μόλυβδος.— 396 καὶ σ. 3. 4 (φύλλα -υ καλύπτοντα στέγην βασιλικῶν).

μονή, βλ. ὄνομα μονῆς.

μονογράφημα.—ἐπὶ ἐπιθήματος, 324 καὶ σ. 2, 325.—Θεοδώρας, 277 σ. 5 (ἐπὶ μονολίθων κιόνων Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 326 σ. 6 (ἐπὶ τεκτονικοῦ κιονοκράνου τοῦ Μουσείου Κ/πόλεως), 330, 331 (ἐπὶ λεβητοειδῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων).— Θεοδωρίχου, 303 (ἐντὸς κυκλικοῦ δίσκου ἐπὶ ραβεννατικῶν κιονοκράνων).—Ἰουστινιανοῦ, 277 σ. 5 (ἐπὶ μονολίθων κιόνων Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 326 σ. 6 (ἐπὶ τεκτονικοῦ κιονοκράνου τοῦ Μουσείου Κ/πόλεως) 330, 331 (ἐπὶ λεβητοειδῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων).—ἐπὶ κιονοκράνου, 312 σ. 4, 325, 326 καὶ σ. 6, 329 καὶ εἰκ. 287, 330, 331.—ἐπὶ κίονος, 277 σ. 5.—κτίτορος, 329 καὶ εἰκ. 287 (ἐπὶ κολουροπυραμιδοειδοῦς τεκτονικοῦ κιονοκράνου).—ἐντὸς στεφάνου, 312 σ. 4 (δίζωνον κανιστροειδὲς κιονόκρανον Lyon).—Χριστοῦ, βλ. χρῖσμα.

μορφή.— ἀνάγλυφος συροπαλαιστινιακῆς τεχνοτροπίας, 552 καὶ εἰκ. 517 (ἄμβων Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης).— πλαστική, 290.

μόσχος.— 346 (ἐπίκρανον παραστάδος Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

μύαξ.—222, βλ. καὶ ἀψίς.

μύρον.—ἅγιον, 84 σ. 3.

Μυροφόροι.—14 σ. 2, 15 εἰκ. 7 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας).

μυστήριον θείας εὐχαριστίας.—21, 438.

μύστρον (ἢ μυστρίον).—243 καὶ εἰκ. 197 καὶ σ. 5. Ἀρχαιοτέρα ἀπεικόνισις—ν, 243 σ. 5, 244 καὶ εἰκ. 198.

μυτατώριον.—109, 139.

N, n

ναός.—21, 28, 29, 577 σ. 3.—ἀρχαῖος, 6, 124, 380, 382 καὶ σ. 3, 577, 593, 594. —βασίλειος, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 160.—εἰδωλολατρικός, 5, 59, 89, 124, 593, τοῦ Ἰς - Σαναμὲν τῆς Συρίας, 69 καὶ εἰκ. 24, τῶν μετὰ Χριστὸν ρωμαϊκῶν χρόνων, 90 εἰκ. 50, 92 σ. 1, Συρίας, 90 εἰκ. 50. 51, 91 εἰκ. 52, Συρίας ρωμαϊκός, 221, μετατραπεὶς εἰς χριστιανικόν, 157.—ἐνοριακός, 57, 169.—εὐκτήριος, 91 σ. 1.—Κυρίου, 12, βλ. Ἐκκλησία. —κυρίως, 39, 41, 44, 50, 57, 78, 95, 154, 254, 587.—μεσαιωνικὸς Δύσεως, 276 σ. 1, 593.—μυστηριακός, 63.—«ἐν παραστάσι», 578, 592.—πεντάκλιτος μεθ' ὑπερῴων, 33 καὶ εἰκ. 12.—πρόστυλος, 592.—ρωμαϊκός, 124, 577.—σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος (βυζαντινῆς ἐποχῆς), 493 καὶ σ. 7. 8. 9.—Συρίας, 42 (ἐκ μαλακοῦ πωρολίθου), μοναστηριακός, 577 σ. 2, 592 σ. 1. 2.—ὑπεράνω τάφων μαρτύρων πίστεως, 394.—ὑπὲρ τὸ φρέαρ τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχέμ, 41 εἰκ. 18, 42. —οὗ ἀσυλία, 91.—οὗ κῶδιξ, 387 καὶ σ. 4.—οὗ ὁμοίωμα, 82 σ. 7.

νάρθηξ.—30 σ. 2, 96 σ. 1, 104, 110 καὶ σ. 5, 130 (γένεσις), 135 (ὀνομασία) καὶ σ. 3. 4, 136 (προορισμός) καὶ σ. 2. 6. 7 (= προθάλαμος), 9 (πεζούλλια), 137 (μορφή, ἐξέλιξις), 138 καὶ σ. 2 (διάταξις), 139 καὶ σ. 1. 2 (στέγη, διαίρεσις), 140 (προσπέλασις), 141 (θύραι), 144, 146 (μορφὴ στοοειδής), 147 (ἐπικοινωνία μετὰ κλιτῶν), 148 (=τρίβηλον), 151 (βοηθητικοὶ χῶροι), 254 (τοῖχοι), 261 (πλακόστρωσις διὰ μαρμαροθετημάτων), 380 (ὑπερῷον), 587 (στενομήκης, ἐγκάρσιος), 595 (=προθάλαμος).—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 137 εἰκ. 98.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 139 εἰκ. 100, 140 εἰκ. 101, 141 καὶ εἰκ. 102, 142 εἰκ. 105, 143 εἰκ. 107.—βασιλ. Βανκούζας, 133 εἰκ. 89.—βασιλ. Βραυρῶνος, 132 σ. 1. —βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 120, 247 σ. 4, 250, 251 σ. 4, 252 εἰκ. 202, 371.—βασιλ. Ἐλευθερῶν (μετὰ πλευρικοῦ προπύλου), 144 εἰκ. 108. —βασιλ. Ἐπιδαύρου (ἐγκαρσίως ἐκτεινόμενος), 50, 51 εἰκ. 26.—βασιλ. Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων (πλάγιος), 146 σ. 2.—βασιλ. Θεοτόκου Πηλίου, 142 εἰκ. 106.—βασιλ. θολοσκεπῶν Ἀσιατικοῦ τύπου, 232, 233 εἰκ. 188. 189.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 48 καὶ εἰκ. 24.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Λατερανοῦ (κιονοστήρικτος), 55 εἰκ. 31, 56.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 131 εἰκ. 84, 139 εἰκ. 100, 568.—βασιλ. Κάλβ - Λουζέ, 141 εἰκ. 103.—βασιλ. Κιρμπὶτ Χάς (πλάγιος), 146 εἰκ. 113.—βασιλ. Κωρύκου, 134 εἰκ. 92.—βασιλ. Λευκῆς Μονῆς (στενομήκης), 52 καὶ εἰκ. 27.—βασιλ. Μαμβρῆ, 37 καὶ εἰκ. 15, 38.—βασιλ. Μαναστηρινῆς Σάλωνος, 134 εἰκ. 93.—βασιλ. Μιτζλέγιας, 133 εἰκ. 90.—βασιλ. μονοκλίτων (ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ κυρίως ν.), 154 εἰκ. 117, 399 καὶ σ. 6. —βασιλ. Μπράδ, 134 εἰκ. 95.—βασιλ. Νικοπόλεως Β, 138, 139 εἰκ. 100, βασιλ. Γ, 133 εἰκ. 87, 261 σ. 3. - βασιλ. Ὀλυμπίας (μετὰ πλευρικοῦ προπύλου), 142 εἰκ. 112.—βασιλ. ὀρθογωνίων δρομικῶν, 154, 226, 227.—βασιλ. πενταklίτων (ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ κυρίως ν.), 400 καὶ σ. 1-4.—βασιλ. Σαβαραθᾶ, 135 εἰκ. 97.—βασιλ. Ἁγ. Σεργίου ἐν Ντάρ - Κιττά, 134 εἰκ. 94.—βασιλ. Σικυῶνος, 133 εἰκ. 88.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Ἰουστινιανείου), 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99.—βασιλ. Στόβων, 137 σ. 2.—βασιλ. Ν. Συρίας (πρόσοψις), 146, 147 εἰκ. 114.—βασιλ. τοῦ Τζεραδέ, 134 εἰκ. 91.—βασιλ. Τιμεντοὺτ Ἀλγερίας, 135 εἰκ. 96.—βασιλ. Τουρμανίν, 141 εἰκ. 104.—βασιλ. τρικλίτων (ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ κυρίως ν.), 383 εἰκ. 349, 399.—βασιλ. Τροπαίου (μετὰ πλευρικοῦ προπύλου), 145 εἰκ. 111. —βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου (μετὰ

πλευρικοῦ προπύλου), 144 εἰκ. 109, 145 εἰκ. 110.—κιονοστήρικτος ἀνοικτὸς (στοοειδὴς μορφή), 43 εἰκ. 19, 146 καὶ εἰκ. 113.—Μονῆς Δαφνίου (καθολικοῦ), 121.—πλάγιος (παρανάρθηξ), 146 εἰκ. 113 καὶ σ. 2.—μετὰ πλευρικοῦ προπύλου, 142 εἰκ. 112, 144 καὶ εἰκ. 108. 109, 145 εἰκ. 110. 111.—φέρων ἐμπρὸς ἀνοικτὴν στοάν, 133.—τρίτοξος ἀνοικτός (βασιλ. Συρίας) 578, 581 εἰκ. 540.

natalitia.—480.

ναῦς (ἢ quadratum populi).—154 καὶ σ. 1, 163, 167, 168, 169, 170, 176, 200 καὶ εἰκ. 165, 201 σ. 2, 226, 435.

νεκρικὴ βασιλική, 70.

νεκρόδειπνον.—75, 439 (ἐπὶ ἑλληνικῶν ἀναγλύφων).

νεκροπόλεις.—72 (παλαιοχριστιανικαὶ Μαναστηρινῆς καὶ Μαρούσινατς).

«νερά» (μαρμάρου).—251 καὶ σ. 2.

νεωκόρος.—404 καὶ σ. 7.

νεὼς βασίλειος.—32, 33 εἰκ. 12, βλ. καὶ κλῖτος.

νιπτήρ.—111, βλ. καὶ κρήνη.

ντουζένια (=ὁριζόντιαι ζῶναι ἐκ σειρῶν ὀπτοπλίνθων εἰς τὴν τοιχοποιίαν).—235.

Ξ

ξεκουφωτά.—309.

ξενοδοχεῖον.—596.—βασιλ. Ἀργάλων Λέσβου, 401 καὶ σ. 9.—βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 401.—ου Παμμαχίου βασιλικὴ ἐν Porto, βλ. Παμμάχιος.

ξενῶνες.—29, 58, 570.

ξυλεία.—59, 229, 230, 349, 368, 384.

ξυλοδεσιά.—235, 237 καὶ σ. 1 (τοιχοποιίας Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

ξύλον.—59.—κυπαρίσσου (διὰ κατασκευὴν θυρῶν βασιλ.), 414.—στέγης, 349, 357 εἰκ. 321, 386 καὶ σ. 3, 390 εἰκ. 356.

ξυλόστεγος.—59, 76, 164, βλ. καὶ βασιλικὴ ξυλόστεγος.

ξυλότρουλλος.—187.

ξυλότυπος.—240 καὶ σ. 1 («ὑποσκευή»), 368.

ξύλωσις.—στέγης, 357 εἰκ. 321, 386 καὶ σ. 3, 390 εἰκ. 356.

O

ὁδός.—βασιλική, 159 καὶ σ. 1.

ὀδούς.—γείσου θυρωμάτων, 405, 406 εἰκ. 365, 5.—εἰς κοσμήτην, 376 εἰκ. 340, 377.

οἰκία.—8 καὶ σ. 3. 4. 5, 9 καὶ σ. 1, 11 καὶ σ. 1, 18, 20, 21, 77, 91 καὶ σ. 1.—ἀρχαία ἑλληνική, 201 καὶ σ. 7.—ἀστική, 18 (ἀπὸ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ὡς ἐγκατάστασις ἐκκλησιῶν).—Δήλου, 11 εἰκ. 4α, 106 σ. 1.—Δούρας (Εὐρωποῦ), 13 καὶ εἰκ. 5 καὶ σ. 4, 14, 15 εἰκ. 6, 16, 77 σ. 3.—ἑλληνιστικοῦ τύπου, 9, 11 εἰκ. 4α καὶ β, 13 καὶ εἰκ. 5 (διώροφος), 16, 439 καὶ σ. 4.—Θεοφίλου ἐν Ἀντιοχείᾳ, 11 σ. 1.—ἰδιωτική, 19 (domus), 77, 95 (μετὰ περιστυλίου).—ἰουδαϊκή, 10 καὶ σ. 2.—μετὰ περιστυλίου, 58, 62, 95, 106, 163. Πριήνης, 17 σ. 1.—ρωμαϊκή, 62 καὶ σ. 1, 106, 163, 439 καὶ σ. 5.—Συρίας Βορ., 9 καὶ εἰκ. 2, 10 εἰκ. 3, Νοτίου, 8 καὶ εἰκ. 1.—Τριπόλεως (Συρίας), 11 σ. 1.—ἐκκλησία, 13 εἰκ. 5, 15 εἰκ. 6, 77 σ. 3.—ς εἰδωλολατρικῆς μετατροπὴ εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, 16.

οἰκοδομήματα.—λατρευτικὰ εἰδωλολατρικά, 78.

οἶκος (ἢ ἀνδρών).—9 καὶ σ. 2 (=χῶρος ἑλληνιστικῆς οἰκίας), 10, 12 καὶ σ. 3 *(θεοῦ)* καὶ σ. 6 *(Κυρίου)*, 13 καὶ εἰκ. 5 καὶ σ. 4 (=αἴθουσα), 19 καὶ σ. 3 («οἶκον, ἔνθα συνήρχοντο οἱ χριστιανοί»), 20 (=τόπος λατρείας περὶ τὸ 303 μ.Χ.) καὶ σ. 1 («τῶν ἐκκλησιῶν οἱ οἶκοι», «ὁ τῆς ἐκκλησίας οἶκος», «τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήρχοντο»), 29 (διακόνων, ἐξορκιζομένων, ἐπισκόπου, κατηχουμένων, Κυριακός, πρεσβυτέρων, προκαθημένων χηρῶν), 30 σ. 2 («οἴκῳ τῶν κατηχουμένων»=νάρθηξ), 39, 40 εἰκ. 17 (ἢ κυρίως ναός), 58 (ἱερέων), 60 (ἐκκλησίας, λατρείας), 62 (=αἴθουσα ἐκκλη-

σίας), 68 εἰκ. 40 (μυστηριακῶν λατρειῶν) καὶ εἰκ. 41 (χριστιαν. λατρείας), 70 (ἐκκλησίας), 74 (ἐκκλησίας), 76 (ἀστικός), 81 σ. 3 («αἴρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους»), 89 σ. 1 («οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν»), 110 σ. 5 («οἴκων εὐκτηρίων»), 152 («προσφορῶν», domus oblationum).—«αἰγύπτιος», 9 σ. 2, 61, 64,—βασίλειος, 31 εἰκ. 11, 32, 90, 160. —εὐκτήριος, 21, 22 καὶ εἰκ. 9 καὶ σ. 1. 2. 3 (Ἁγ. Μαύρου ἐν Παρεντίῳ ἐπὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Monte della Giustizia, Σάλωνος), 110 σ. 5.—«κορίνθιος», 9 σ. 2, 64.

οἶνος (εὐχαριστιακός).—18.

ὁμοίωμα.—ναῶν, 82 σ. 7, 83.

ὁμολογητήριον (confessio).—224.

ὀμφάλιον.—238 εἰκ. 192, 255, 575.

ὀμφαλός.—256 (διακόσμησις μετώπων τοξοστοιχιῶν Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).

ὄνυξ.—434 (διάφραγμα παραθύρων βασιλ. Ἰταλίας).

ὁπλισμός.—κιονοκράνου, 297.

ὀπτοπλινθοδομή.—238 εἰκ. 191 (τοξοστοιχίαι Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης) καὶ εἰκ. 192 (τοξωτὰ ὑπέρθυρα βασιλ. Ραβέννας).

ὀπτόπλινθοι.—235, 236 εἰκ. 190, 237, 239 (τοιχοποιία βασιλ. Ἀχειροποιήτου, Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ραβεννατικῶν).

ὀρθογώνιον.—154.

ὀρθομάρμαρον.—245 σ. 6.

ὀρθομαρμαρῶ.—245 σ. 6.

ὀρθομαρμάρωμα.—245 καὶ σ. 7, βλ. καὶ ὀρθομαρμάρωσις.

ὀρθομαρμάρωσις.—245 καὶ σ. 6, 246, 247, 248, 249, 250 σ. 4, 251, 252 καὶ εἰκ. 202, 253 εἰκ. 203, 254 καὶ σ. 2. 4 καὶ εἰκ. 205, 255 εἰκ. 206, 256, 257, 340, 370, 371, 597 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως, 245 σ. 8. —βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 245 σ. 3. 4, 246 σ. 3, 247 σ. 4 (νάρθηκος), 255 εἰκ. 206.—βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 247 σ. 2, 251 σ. 1 (νάρθηκος).—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 245 σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 245 σ. 2. 4, 250 σ. 4, 256 (κόγχης ἱεροῦ).—κρύπτης βασιλ. Στόβων, 461.—ποδίου συνθρόνου (βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος), 498, 499 εἰκ. 458.

ὀρθοστάτης.—250, 388 καὶ εἰκ. 352.

ὀρθόστρωσις.—245 σ. 7.

ὄρθρος.—595.

ὁριζοντία.—570 (εἰς βασιλ. τῆς Ἑλλάδος), 592 (εἰς βασιλ. τῆς Ἰταλίας).

ὀροφή.—385, 386, 387 σ. 2.—βασιλ. Ἀναστάσεως, 33, 397 καὶ σ. 5. 6.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως, 397 καὶ σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Γάζης, 397 καὶ σ. 3.—θολωτή, 117, 128.—κρήνης, 117 (χαλκῆ θολωτή).—λακωναρία, 397 καὶ σ. 1.—ὁριζοντία, 23 (Ἀκυληίας), 44 (βασιλ. Ἰουλιανοῦ), 231, 385, ξυλίνη, 386, 396 καὶ σ. 5.—προπύλου, 128 (θολωτή).—φατνωματική, 33, 81, 168 εἰκ. 124, 199 εἰκ. 164, 226 σ. 3, 359 εἰκ. 323, 396, 397 καὶ σ. 6, 597. —χρυσωμένη, 397 καὶ σ. 7. 9. Βλ. καὶ δῶμα.

ὄροφος (ἀνώγειον ἢ ὑπερῷον).—8, 9, 17.

ὀστιάριος.—420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419.

ὄστρακον (κεραμίνη κόνις).—237 καὶ σ. 10.

ὄστρεον (μάργαρον, nacre).—248.

οὐρανίσκος ἢ *οὐρανός.*—ἄμβωνος, 551 εἰκ. 516, 552, 553, 554 εἰκ. 519, 559 καὶ σ. 1, 561 εἰκ. 528, 562.—ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ, 529 σ. 1 (Ἐθν. μουσεῖον Φλωρεντίας)—θρόνου ἐπισκοπικοῦ, 508 καὶ εἰκ. 470 καὶ σ. 2, 509 καὶ σ. 1. 2.—κιβωρίου, 473 εἰκ. 434, 475, 478 εἰκ. 438, 479 καὶ εἰκ. 439 καὶ σ. 4. 5. 6, 481 εἰκ. 441.—προστῴου φράγματος πρεσβυτερίου, 532 καὶ σ. 2.—συνθρόνου-ἄμβωνος βασιλ. Συρίας, 564.

ὄφις.—14 σ. 2 (τοιχογραφ. βαπτιστηρίου Δούρας).

ὄψις ἐξωτερική.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς,

584, 585 καὶ σ. 2-6, ἱεροῦ, 586 καὶ σ. 1. 2, μακρῶν πλευρῶν, 584 καὶ σ. 3, 585.—βασιλ. Ἑλλάδος, πρὸς τὸ αἴθριον, 104 εἰκ. 59, 105 εἰκ. 60, 430 εἰκ. 392, 568, ἱεροῦ, 570, 571 καὶ σ. 4-7, 572 καὶ σ. 1, μακρῶν πλευρῶν, 568, 569 εἰκ. 533.—βασιλ. Ἰταλίας, ἱεροῦ, 576, μακρῶν πλευρῶν, 573 καὶ εἰκ. 534, 574 καὶ εἰκ. 535, 575.—βασιλ. Συρίας, 576, 577 καὶ σ. 1. 2, 578 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 536, 582, 583 καὶ εἰκ. 542, ἱεροῦ, 579, 580, 581, 582 εἰκ. 541, μακρῶν πλευρῶν, 421 εἰκ. 382, 579 καὶ σ. 4. 5. Βλ. καὶ κόγχη ἱεροῦ (ἐξωτερικὴ διάταξις) καὶ πρόσοψις.

Π, p

παγώνια.—117 καὶ εἰκ. 66 (κάνθαρος Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), 308 καὶ σ. 5 (κιονόκρανον δίζωνον βασιλ. Στόβων, πίνοντα ἀπὸ κάνθαρον), 309 καὶ σ. 1 (ἐπίκρανον παραστάδος βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, πίνοντα ἀπὸ κάνθαρον), 310 καὶ εἰκ. 264 (κογχωτά, ἐπὶ διζώνου κιονοκράνου ἐκ Σάλωνος), 314 (ἐπίθημα κιονοκράνου), 346 (ἐπίκρανον παραστάδος βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

παλαίστρα.—70, 71 καὶ εἰκ. 43 (βασιλ. Μακτάρ).

παλάτιον.—Aboba Pliska, 599 προσθ. εἰς 73.—Θεοδωρίχου ἐν Ραβέννᾳ, 73, 75 εἰκ. 47, 600 προσθ. εἰς 73.—Κ/πόλεως (Κωνσταντίνειος Μαγναύρα), 599 προσθ. εἰς 73.—Λατερανοῦ, 56.—ρωμαϊκόν, 62 καὶ σ. 6, 72, 73, 78, 163, 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5 καὶ εἰς 73. Βλ. καὶ ἀνάκτορον.

palliola.—457 καὶ σ. 4, βλ. καὶ ὕφασμα.

παράδοσις.—235.

παράθυρον.—399, 423 (θέσις καὶ μορφή), 425 (δομὴ καὶ σύνθεσις).—ἀετωμάτων, 209 εἰκ. 167, 391 καὶ εἰκ. 357, 430 καὶ εἰκ. 392, 431 καὶ εἰκ. 393, 432, πολύλοβον, 430 εἰκ. 392, 431, 568.—ἄψῖδος ἱεροῦ, 219 εἰκ. 174, 220 εἰκ. 175, 222 εἰκ. 177, 432 καὶ σ. 12, 571 καὶ σ. 2. 3, 576, μονόλοβον, 222 εἰκ. 177, 432, 571, 576 καὶ σ. 3, 582 εἰκ. 541, πεντάλοβον, 219 εἰκ. 174, 432 καὶ σ. 1, 571 καὶ σ. 3, πολύλοβον, 209 εἰκ. 167, 223, 576 καὶ σ. 4, τρίλοβον, 432, 571 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας, 424 εἰκ. 386, 3.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 425 καὶ σ. 1, 585.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 143 εἰκ. 107, 391, 423 εἰκ. 385, 428 εἰκ. 391, 569 καὶ εἰκ. 533 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 195 εἰκ. 159, 381, 424 εἰκ. 387, 2, 430 εἰκ. 392, 568.—βασιλ. Ἑλλάδος, 195 εἰκ. 159, 423 εἰκ. 385, 424 καὶ εἰκ. 387, 2 καὶ σ. 4, 430 καὶ εἰκ. 392, 431, 569.—βασιλ. Ἰουλιανοῦ, 43 εἰκ. 20, 44.—βασιλ. Ἰταλίας, 209 εἰκ. 167, 424 καὶ εἰκ. 386, 3, 425 καὶ σ. 3, 429 καὶ σ. 2. 3. 4, 430, 431.—βασιλ. Καλὰτ Σιμάν, 433 εἰκ. 395.—βασιλ. Καλοτά, 424 εἰκ. 386, 1.—βασιλ. Κοκανάγιας, 410 εἰκ. 369.—βασιλ. Μπράδ, 424 εἰκ. 386, 2.—βασιλ. Οὔμ-Ἰς-Σουράβ, 424 εἰκ. 387, 1.—βασιλ. Σάλωνος, 424 καὶ σ. 3, 425 εἰκ. 388.—βασιλ. Συρίας, 196 εἰκ. 160, 357 εἰκ. 321, 380, 387 εἰκ. 351, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 εἰκ. 356, 391 καὶ εἰκ. 357, 424 εἰκ. 386. 387, 425 καὶ σ. 1. 2, 429 καὶ σ. 5, 430, 431 καὶ εἰκ. 393, 432, 433 εἰκ. 396, 582, 590.—γυναικωνίτου, 423 εἰκ. 385, 429.—δίλοβον, 156 εἰκ. 118, 195 εἰκ. 159, 381, 423 καὶ εἰκ. 385, 424 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 387, 425 εἰκ. 388, 429, 569, μὲ ὁριζόντιον ἀνώφλιον, 424 εἰκ. 387, 1, 425.—ἑξάλοβον, 423 εἰκ. 385, 428 εἰκ. 391, 429.—μέσου κλίτους, 195 εἰκ. 159, 196 εἰκ. 160, 197 εἰκ. 161.—πλαγίων κλιτῶν, 590, 596.—κρύπτης, 457, 459 εἰκ. 421, 460.—μονόλοβον, ὀρθογώνιον ἢ τετράγωνον, 425 καὶ σ. 1, 432, τοξωτόν, 222 εἰκ. 177, 380, 423, 424 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 386, 425, 432 καὶ σ. 1. 2, 571 καὶ σ. 2. 3, 576.—νάρθηκος, 104 εἰκ. 59, 143 εἰκ. 107, 568, 595.—ὀκτάλοβον, 423 εἰκ. 385, 429.—πεντάλοβον, 219 εἰκ. 174, 432 καὶ σ. 1, 571 καὶ σ. 3.—μακρῶν πλευρῶν, 423 εἰκ. 385, 429.—πολύλοβον, 209 εἰκ. 167, 223, 423 καὶ εἰκ. 385, 424 καὶ σ. 4, 425, 569, 576 καὶ σ. 4.—στρογγύλον, 391

εἰκ. 357, 425 καὶ σ. 2. 3, 431 εἰκ. 393, 7. 8, 432, 433 εἰκ. 396.— τετράγωνον, 43 εἰκ. 20, 44. 425 καὶ σ. 1.—τρίλοβον, 104 εἰκ. 59, 130, 140 εἰκ. 101, 142, 143 εἰκ. 107, 223, 423 εἰκ. 385, 424 καὶ σ. 2, 429, 432, 568, 571 καὶ σ. 2, 595.—φωταγωγοῦ, 195 εἰκ. 159, 196 εἰκ. 160, 357 εἰκ. 321, 379, 380, 387 εἰκ. 351, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 εἰκ. 356, 429 καὶ σ. 2-5, 430, 433 εἰκ. 395, 590, 596, δίλοβον, 156 εἰκ. 118, 195 εἰκ. 159, 381, 430, μονόλοβον τοξωτόν, 196 εἰκ. 160, 380, 387 εἰκ. 351, 389 εἰκ. 355, 429 καὶ σ. 2, ὀρθογώνιον, 380 καὶ σ. 1, 429 καὶ σ. 5, 430, στρογγύλον, 429 καὶ σ. 3.—φωτιστικόν, 47, 60, 195.—ου κιονίσκοι διαχωριστικοί, 425, 426.—ου πλαίσιον, 389 εἰκ. 355, 410 εἰκ. 369, 424 εἰκ. 386, 1. 2. 3. 432, 433 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 395.—ου τόξα, 425.—ου φεγγίτης, 433 εἰκ. 396.—ου φράγμα, 433 καὶ σ. 2-7 καὶ εἰκ. 396, 434 εἰκ. 397. 398 καὶ σ. 1. 2. 3.

παραλυτικός.—14 σ. 2, 15 εἰκ. 7 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας).

παρανάρθηξ.—42, 52 καὶ εἰκ. 27, 146 σ. 2.

παραστάς.—14, 15 εἰκ. 6. 7, 17 εἰκ. 8, 18, 107, 138, 148, 150 εἰκ. 116, 161, 179, 221 σ. 7, 235, 338, 339, 340, 341, 342, 354, 358, 394.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 586 σ. 2 (ἐξωτερική).—βασιλ. Βραυρῶνος, 339 σ. 3.—ἐκ παλαιᾶς βασιλ. Δαφνίου, 294 καὶ εἰκ. 246 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 308, 309 καὶ σ. 1.—βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 342 καὶ εἰκ. 298, 378 εἰκ. 344.—βασιλ. Ἰταλίας, 575 καὶ σ. 1 (ἐξωτερική).—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου, 339 σ. 3, 340 καὶ σ. 7.—βασιλ. Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, 339 σ. 3.—βασιλ. Μιδιδὶ Τυνισίας, 390 καὶ σ. 2. βασιλ. Ρουβέχα Συρίας, 342 καὶ σ. 2, 358 εἰκ. 222.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 342, 343 εἰκ. 299.—βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου Καλὰτ Σιμάν, 341 εἰκ. 297, 342, 346.—βασιλ. Συρίας, 578, 580 εἰκ. 539 (ἐξωτερική).—εὑρεθεῖσαι ἐν Ἁγ. Γεωργίῳ Θεσσαλονίκης, 300 καὶ σ. 2.—μὲ γλυφὰς σχηματιζούσας ὀρθογώνιον πλαίσιον, 342 καὶ εἰκ. 298.—εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, 79 εἰκ. 49, 171 εἰκ. 125, 222 συνέχ. σ. 7 σελ. 221, 572 σ. 4, 586 σ. 2.—λίαν ἐξέχουσα τοῦ τοίχου, 339 καὶ σ. 3, 340 καὶ σ. 7.—ὀλίγον ἐξέχουσα, 342.—μαρμαρίνη, 342.—Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως), 302 καὶ σ. 3.—πωρίνη, 341.—ραβδωτή, 342, 358 εἰκ. 322, 372 εἰκ. 336, 373, 390 καὶ σ. 2. Βλ. καὶ βάσις, ἐπίκρανον, κορμός, πεσσός.

παραστάσεις.—ἀνάγλυφοι, ἐπὶ χαλκῶν ἐλασμάτων (θυροφύλλων), 418, ἐπὶ ἐπικράνου (παραστάδος), 345, ἐπὶ τυμπάνων θυρῶν, 414 εἰκ. 374, 415 εἰκ. 375, 416 εἰκ. 376, 418 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 379, ἐπὶ κιβωρίου μαρμαρίνου, 478, 479 (κορμὸς κιόνων), 480 εἰκ. 440 (τόξον), ἐπὶ ἁγ. τραπεζῶν, 453, 454 εἰκ. 415, 486 καὶ εἰκ. 447, 487, 488 εἰκ. 450.—εἰδωλολατρικαί (ἑλληνιστικῶν τραπεζῶν), 487 καὶ σ. 5.—ἔνθετοι, 256.—ἐπίπεδοι γλυπταί (ὑπερθύρου βασιλ. Β. Ἀφρικῆς), 585.—ζωικαί, 252 (σχηματιζόμεναι ἐκ τεμαχίων μαρμάρων).—κεντηταί (καλυμμάτων ἁγ. τραπέζης), 468 εἰκ. 431, 469 καὶ σ. 5, 474 εἰκ. 436.—συμβολικαί (ἐπὶ ἁγ. τραπεζῶν), 451 καὶ σ. 4. 5. 6.—ἐπὶ ἁγ. τραπέζης, 451 καὶ σ. 4. 5. 6, 453, 454 εἰκ. 415, 486 καὶ εἰκ. 447, 487, 488 εἰκ. 450.

παρατραπέζια.—226, 486 καὶ σ. 1, βλ. καὶ τράπεζα προθέσεως καὶ προσφορῶν.

παρειαί.—κιονοστοιχιῶν, 252, 255 εἰκ. 206 (βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

παρεκκλήσιον.—58, 61, 81, 596.—βασιλ. Βραυρῶνος, 404 καὶ σ. 1.—βασιλ. Γεράσων, 40 εἰκ. 17, 41.—βασιλ. Σικυῶνος, 401 καὶ σ. 7, 570 σ. 3.

Παρθένοι φρόνιμοι καὶ μωραί.—16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας).

παστοφόριον.—28, 152 (=οἶκος προσφορῶν), 165, 166, 212 καὶ σ. 1, 224, 225 εἰκ. 180. 181 καὶ σ. 3. 4 (=σκευοφυλάκιον), 226, 227.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 225 καὶ σ. 2, 459.—βασιλ. Γεννή-

σεως Βηθλεέμ, 35 εἰκ. 13Α, 36.—βασιλ. Γεράσων, 40 εἰκ. 17, 41.— βασιλ. μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, 226.— βασιλ. Μαμβρῆ, 37 καὶ εἰκ. 15.— βασιλ. Ὄρους Ἐλαιῶν, 36 εἰκ. 14, 37.— βασιλ. Α Πέργης, 49 καὶ εἰκ. 25.— βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ τῶν Ἄρτων Ἐπταπήγου, 38 εἰκ. 16, 39.— βασιλ. Συρίας, 47, 214, 225 εἰκ. 180. 181, 579.—διώροφον, 225.

πάτος.—257 καὶ σ. 3, βλ. καὶ δάπεδον.

πεζούλλια.—136 σ. 9 (νάρθηκος), βλ. καὶ βάθρον.

πέργολα (pergula).—146, 147 εἰκ. 114, 527 καὶ εἰκ. 492, 579, βλ. καὶ κιονοστοιχία, στοά.

περίβολος.—75, 90 καὶ εἰκ. 50, 91 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 52, 92 καὶ σ. 1, 93 καὶ σ. 1. 2, 94 (αἴθριον, atrium, αὐλή, μεσαύλιον, μεσίαυλον, μεσοκήπιον, quadriporticus, τετράστοον, ὕπαιθρον) καὶ σ. 4, 124.—ἄμβωνος, 559 καὶ σ. 2 (βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).—βασιλ. Ρουβέχα, 93 εἰκ. 53, 577.—βασιλ. Τύρου, 91.—ν. Ἀντιοχείας, 601 προσθ. εἰς 90.—ν. ρωμαϊκῶν εἰδωλολατρικῶν, 90 εἰκ. 50, 91 εἰκ. 52, 92 σ. 1, 601 προσθ. εἰς 92 σ. 1.—ν. Συρίας, 92. —στοοπερίβλητος, 90 εἰκ. 51, 92 σ. 1, 94.—συνεπτυγμένος, 94. Βλ. καὶ περιβολότοιχος.

περιβολότοιχος.—89, 90 εἰκ. 50. 51, 91 εἰκ. 52, 92, 93 καὶ εἰκ. 53, βλ. καὶ περίβολος.

περίδρομος.—296 σ. 1 (Ἅγ. Βιτάλιος Ραβέννας).

περιζώματα.—277 καὶ σ 5.—κυματοφόρα Συριακῶν θυρῶν, 582, 583, παραθύρων, 424 εἰκ. 386, 2.

περίθυρον.—404, 405 καὶ εἰκ. 364, 412 εἰκ. 371.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584. —βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 405 εἰκ. 364.—βασιλ. Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 406 εἰκ. 365.—βασιλ. ἑλληνιστικῆς περιοχῆς (τομή), 406 εἰκ. 365. —βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 405, 406 εἰκ. 365, 5.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 405 εἰκ. 364, 406 εἰκ. 365, 1-4.—μετὰ κοσμήματος γλυπτοῦ, 584.—μαρμάρινον, (στομίων σκεπαστοῦ διαδρόμου συνθρόνου), 494.—πολύγλυφον, 130.—πώρινον (Ἀφρικανικῶν καὶ Συριακῶν βασιλ.), 408.—ου γεῖσον, 405 καὶ εἰκ. 364. —ου στέψις, 405 καὶ εἰκ. 364. Βλ. καὶ πλαίσιον.

περίκεντρα κτήρια, βλ. κτήρια.

περιρραντήριον.—488 καὶ σ. 7.

περιστερά.—ἐπὶ κιονοκράνου διζώνου κανιστροειδοῦς, 312 σ. 4 (Lyon), 313 (Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).—ἐπὶ κιονοκράνου θεοδοσιανοῦ, 293 καὶ εἰκ. 244, 303. —ἐπὶ κιονοκράνου Νικοπόλεως, 304 σ. 1, 312 εἰκ. 268.—ὡς διακόσμησις ἁγ. τραπεζῶν, 451 καὶ εἰκ. 411 καὶ σ. 5, 452 εἰκ. 412.—ᾶς ὁμοίωμα ὑπεράνω τῆς ἁγ. τραπέζης, 475.

περιστύλιον (ἢ αἴθριον).—9, 10, 40 (ροδιακόν), 62 (οἰκίας), 63, 69, 283 εἰκ. 232 (ἀνακτόρου Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ).

περιφλίωμα.—404 καὶ σ. 8, βλ. καὶ πλαίσιον.

πεσσίσκος.—ἄμβωνος, 545 εἰκ. 510, 546 εἰκ. 511, 547 εἰκ. 512, 548 εἰκ. 513, 549 καὶ εἰκ. 514, 551 καὶ εἰκ. 516, 552, 557, 562 εἰκ. 529, 563.—δεξαμενῆς, 113.—ρωμαϊκός, 515 σ. 3.—σολέας, 537 καὶ εἰκ. 502, 538.—φράγματος πρεσβυτερίου, 512 καὶ εἰκ. 473, 515 καὶ σ. 4. 5, 518 εἰκ. 479. 480, 519 εἰκ. 481, 527, 530, 533, Ἀβεντίνου Λόφου, 515 σ. 5, ἐκ τῆς βασιλ. Ἀχειροποιήτου (Μουσεῖον Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης), 515, 519 εἰκ. 481, 3, Θηβῶν, 515 σ. 4 (Μουσείου), 518 εἰκ. 480, βασιλ. Κίρκ Μπιζὲ Συρίας, 519 εἰκ. 481, 2, βασιλ. Κλειοῦς Λέσβου, 518 εἰκ. 479, 6, Κύπρου, 515 σ. 5, βασιλ. Περάματος Λέσβου, 518 εἰκ. 479, 5, βασιλ. Ρόδου, 518 εἰκ. 479, 3. 4, Ρώμης, 515 σ. 5, βασιλ. Σάλωνος, 518 εἰκ. 479, 1, Τζουμανὶν Τζαμίου Ἀτταλείας, 515 σ. 5, βασιλ. Ὑψηλομετώπου, 519 εἰκ. 481, 1, βασιλ. Χαλινάδου Λέσβου, 518 εἰκ. 479, 2.—λιθίνου φράγματος χωρισμοῦ

μέσου καὶ πλαγίων κλιτῶν, 437. Βλ. καὶ πεσσός.

πεσσόκρανον. — 346 εἰκ. 305 (Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης), 348 εἰκ. 309 (Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).

πεσσός. — 107, 177, 230, 235, 262 καὶ σ. 2. 4, 263 καὶ σ. 1, 338, 339 καὶ σ. 1. 2 (πηνσός, πινσός, πισός, «λίθος τετράτομος» Σιλεντιαρίου), 347, 348 καὶ σ. 1, 354 εἰκ. 318, 355 εἰκ. 319. — ἐξ ἀσβεστολίθου σκληροῦ, 339, 340. — βασιλ. Αἰγύπτου, 339 καὶ σ. 6. — βασιλ. Α (Θεοδωριανῆς) Ἀκυληίας, 23 καὶ εἰκ. 10. — βασιλ. Ἀλγερίας, 339 καὶ σ. 5. — βασιλ. Ἀναστάσεως (κατάκοσμος), 33. — βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 262, 339 καὶ σ. 5. — βασιλ. Γκεζιρὲ - Ἐλ - Ματουγκά, 339 σ. 6. — βασιλ. Δαλματίας, 340 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 247 σ. 2, 249, 262, 340, 352 εἰκ. 316. — βασιλ. Ἐΐν Χαννιγιά, 339 σ. 7. — βασιλ. Ἑλλάδος, 340 καὶ σ. 5. 6. — βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26. — βασιλ. Ἁγ. Εὐθυμίου Χὰν-Ἐλ-Ἀμάρ, 339 σ. 7. — βασιλ. Ζεβέδ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Θάσου, 350 καὶ σ. 1. — βασιλ. Ἰλισοῦ, 215. — βασιλ. Ἴντ - Ντέρ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Καισαρείας, 339 σ. 5. — βασιλ. Κὰλβ - Λουζέ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Καμίσσα, 339 σ. 5. — βασιλ. Κιρμπὰτ - Ἀσιδά, 339 σ. 7. — βασιλ. Κσὰρ - Ἐλ - Χαμάρ, 339 σ. 5. — βασιλ. Κσὰρ - Σμπεχί, 339 σ. 5. — βασιλ. Ματιφού, 339 σ. 5. — βασιλ. Μπασμισλί, 336 σ. 8, 590. — βασιλ. Μπενιάν, 339 σ. 5. — βασιλ. Μπεττίρ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Μπιὰρ - Ἐλ - Κερμπά, 339 σ. 5. — βασιλ. Orléansville, 339 σ. 5. — βασιλ. Οὐγγαρίας, 340 καὶ σ. 3. — βασιλ. Οὐέν, 339 σ. 5. — βασιλ. Οὔμ - Ἴτζ - Τζιμάλ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης, 339 σ. 9. — βασιλ. Παλαιστίνης, 339 καὶ σ. 7. — βασιλ. Πυθαγορείων τῆς Porta Maggiore Ρώμης, 339 σ. 9. — βασιλ. Ραβέννας, 340. — βασιλ. Ρ'ζέλ, 339 σ. 5. — Ρωμαϊκῶν βασιλικῶν, 262 σ. 3, 339 καὶ σ. 9. — βασιλ. Σαμπά, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Παλαιᾶς Σερβίας, 340 καὶ σ. 4. — βασιλ. Σικελίας, 340 καὶ σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Ἰουστινιανείου), 338 καὶ σ. 1, 339 καὶ σ. 4, 342 καὶ σ. 3, 343 εἰκ. 300. — βασιλ. Σουματά, 339 σ. 7. — βασιλ. Συρίας, 262, 339 καὶ σ. 8, 357 εἰκ. 321, 589 εἰκ. 548, 590. — βασιλ. Ταβάρκα, 339 σ. 5. — βασιλ. Τακσέμπτ, 339 σ. 5. — βασιλ. Τζουβανιγέ, 339 σ. 8, 590. — βασιλ. Τιγκζίρτ, 339 σ. 5. — βασιλ. Τυνησίας, 339 σ. 5. — βασιλ. Τιπάσης, 339 σ. 5. — βασιλ. Τύρου Φοινίκης, 339 σ. 7. βασιλ. Α Φιλίππων, 349 εἰκ. 312, 350 εἰκ. 313, 351 καὶ σ. 2. — βασιλ. Χενσὶρ Γκεσές, 339 σ. 5. — βασιλ. Χενσὶρ Γκουραΐ, 339 σ. 5. — βασιλ. Χενσὶρ - ἐλ - Ἀζρέγκ, 339 σ. 5. — βασιλ. Χενσὶρ Τζαρντιά, 339 σ. 5. — ἱεροῦ Πανελληνίου Διὸς Αἰγίνης, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64. — ἐκ μαρμάρου, 339 καὶ σ. 4. — οἴκου λατρευτικοῦ παρὰ τὴν βασιλ. Ἁγ. Μαρτίνου Ρώμης, 17 εἰκ 8, 18. — ὀρθογωνίου διατομῆς, 50, 51 εἰκ. 26, 106, 107 εἰκ. 61, 339 καὶ σ. 5 - 8, 357 εἰκ. 321, 340, μετὰ συμφυῶν ἡμικιόνων ἑκατέρωθεν, 340 καὶ σ. 11, ἐναλλασσόμενος πρὸς κίονα, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 2, 352 εἰκ. 316, 354, μὲ τὴν μακρὰν πλευρὰν διευθυνομένην παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς, 350 εἰκ. 314 ἀριθ. 9, 357 καὶ εἰκ. 321, μὲ τὴν μακρὰν πλευρὰν διευθυνομένην καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς, 350 εἰκ. 317 ἀρ. 7, 356 καὶ εἰκ. 320. — ἐκ πλίνθων μὲ ἐπένδυσιν μαρμαρίνων πλακῶν, 340. — σταυρόμορφος, 107, 108 εἰκ. 62, 191, 348, 349. — σύνθετος, 349 εἰκ. 312, 350 καὶ εἰκ. 313, 351 καὶ σ. 1. 2. 3. — ἐν σχήματι γάμμα, 107, 191, 350 καὶ σ. 1. — ἐν σχήματι ταῦ, 348, 349, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 10, 357, 358 εἰκ. 322. — τετραγώνου διατομῆς, 50, 51 εἰκ. 26, 106, 338 καὶ σ. 1, 339 καὶ σ. 5 - 8, 350 εἰκ. 314 ἀρ. 6. 8, 356, μετὰ ἡμικιόνων, 350 καὶ εἰκ. 313, μετὰ κιόνων, 354 εἰκ. 318, 356. — τοξοστοιχιῶν, 587. — ἁγ. τραπέζης, 448. — φράγματος προεσβυτερίου, 528 εἰκ. 494, 529 (Ἁγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης). — οὖ βάσις, 340, 341, 342. — οὖ ἐπίκρανον, 342. — οὖ κορμός, 342. — οὖ στέψις, 342 σ. 2. Βλ. καὶ βάσις, ἐπίκρανον, κορμός.

πεσσοστήρικτος. — στοά, 44.

πεσσοστοιχία. — 53 καὶ εἰκ. 28 (βασιλ.

Ἁγ. Reparatus), 356 καὶ εἰκ. 320 (βασιλ. Ἐλευθερῶν).

πεταλόμορφος.—ἁψὶς ἱεροῦ, 49 καὶ εἰκ. 25.—τράπεζα, βλ. εἷς λ.

πέτρα.—248 (Φρυγία).

πηνσός.—262 σ. 2, βλ. καὶ πεσσός.

πινάκιον.—τραπέζης ἀγαπῶν, 483 εἰκ. 443, 485 καὶ εἰκ. 445. 446 καὶ σ. 1-9, 486 εἰκ. 447.

πίναξ.—ὀρθομαρμαρώσεως, 251, 252 (βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βασιλ. Παρεντίου, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 256 (Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).

πινσός.—262 σ. 2, βλ. καὶ πεσσός.

πισός.—262 σ. 2, βλ. καὶ πεσσός.

πλαίσιον.— ἑλικόπλεκτον (κιονοκράνου), 327/8.—θυρῶν *(περίθυρον ἢ περιφλίωμα)*, 404 καὶ σ. 8, 405, 406 εἰκ. 365, 411, 414 εἰκ. 374, 417 εἰκ. 377, 418, βασιλ. Ἑλλάδος καὶ Κ/πόλεως, 408, βασιλ. Συρίας, 409 καὶ εἰκ. 368.—κιονοκράνων τεκτονικῶν, 326 καὶ εἰκ. 283, 327 καὶ εἰκ. 284, 328.—κυματιοφόρον (θυρῶν), 414 εἰκ. 374, 417 εἰκ. 377.—μαρμάρινον (θυρῶν), 404 καὶ σ. 8, 405, 406 εἰκ. 365, 408, 568.—ξύλινον μετὰ χωρισμάτων ὡς φράγμα παραθύρων, 433 καὶ σ. 2.—παραθύρων, 389 εἰκ. 355, 410 εἰκ. 369, 424 εἰκ. 386, 1-3, 433 καὶ εἰκ. 395 καὶ σ. 1.—πλίνθινον τοξωτόν (παραθύρων), 424 εἰκ. 386, 3 433.

πλακίδια.—καλύπτοντα μέτωπα καὶ ἐσωρράχιον τόξων (ἀπομιμούμενα μαρμαρίνους θολίτας), 255 εἰκ. 206, 369.

πλακοσκεπής, βλ. βασιλική.

πλακόστρωσις.—245.—ἁπλῆ, 259.—διακονικοῦ (διὰ μαρμαροθετημάτων), 259 εἰκ. 209, 261.—ἱεροῦ βασιλικῶν (διὰ μαρμαροθετημάτων), 258 εἰκ. 208, 259 εἰκ. 209, 261 καὶ σ. 1, Βραυρῶνος, 247 σ. 4, Σικυῶνος, 261 σ. 1.—μέσου κλίτους, πρὸ τοῦ ἱεροῦ (διὰ μαρμαροθετημάτων), 261 καὶ σ. 2.—νάρθηκος (διὰ μαρμαροθετημάτων), 261 καὶ σ. 3.—σύνθετος, 261.

πλάκωσις (=ἡ διὰ πλακῶν στρῶσις).—257 καὶ σ. 6 («πλάκωσις τῆς πλατείας», «τὸ ἔργον τῆς πλακώσεως», «ἡ βασιλικὴ μετὰ καὶ τῆς πλακώσεως»).

πλακωτόν.—257 σ. 6.

plana tecta, βλ. δῶμα.

πλάξ.—ἀνάγλυπτος, 226 καὶ σ. 3, 227 εἰκ. 182 (βασιλ. Β Νικοπόλεως).—διάτρητος μαρμαρίνη ὡς φράγμα παραθύρων, 433 καὶ σ. 3, 434 εἰκ. 397.—δώματος, 230, 384, 385 (βασιλ. Αὐρανίτιδος).—ἐπενδύσεως ἄμβωνος, 541.—ἐπενδύσεως βάθρων ἱερέων, 501.—ἐπενδύσεως θαλαμίσκων ἁγ. λειψάνων, 464.—ἐπενδύσεως ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων ἀνοίγματος θυρῶν, 407 εἰκ. 366, 408 (βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν).—ἐπενδύσεως τοξοστοιχιῶν, 256 εἰκ. 207, 371 καὶ εἰκ. 335, 372, 375 εἰκ. 339.—ἐπενδύσεως ἁγ. τραπέζης (συμπαγοῦς), 442.—καλυπτὴρ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, 508 εἰκ. 470, 509 καὶ σ. 1.—καλυπτὴρ προστῴου φράγματος πρεσβυτερίου, 531 εἰκ. 497, 532.—καλυπτὴρ ἁγ. τραπέζης, 442, 445, 447 σ. 4 (Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας), 449 εἰκ. 406. 407. 408, 448, 450 καὶ σ. 3, 451 καὶ σ. 2, 456, 473 εἰκ. 434, 474, μὲ χείλη ἀνάγλυφα καὶ ἀνυψωμένα, 449 εἰκ. 406. 407. 408, 450 εἰκ. 409, 3, 451 καὶ εἰκ. 410. 411 καὶ σ. 3-8, 452 καὶ εἰκ. 412. 413 καὶ σ. 1. 2. 5.—κάτω τῆς ἁγ. τραπέζης, 444, 445 καὶ εἰκ. 403 καὶ σ. 1 (βασιλ. Β Φθιωτίδων Θηβῶν), 446 καὶ σ. 7 (βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Ἱεροσολύμων) καὶ σ. 8, 465 εἰκ. 428.—ὀρθομαρμαρώσεως, 252 εἰκ. 202 (νάρθηξ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης), 254 καὶ σ. 2. 3 (βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 255, 256, 259 (στίλβωσις).—πλακοστρώσεων ἁπλῶν, 259.—πριστή, 259 σ. 1.—προθέσεως, 446, 447 εἰκ. 405, 603 προσθ. εἰς 441 σ. 7.—στρώσεως δαπέδου, 257 καὶ σ. 4, 258 (διαστάσεις), 259 (χρῶμα) καὶ σ. 3 (στίλβωσις), βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 258/9 καὶ σ. 1, βασιλ. Β Φθιωτίδων Θηβῶν, 259, βασιλ. Ἁγ. Κηρύκου Δήλου, 258 σ. 1, μαρμαρίνη (μέταλλον), 257, 261 (αἴθριον), πηλίνη. 257 καὶ σ. 4, 261

(στοαὶ αἰθρίου). — τραπεζῶν μαρτύρων (ἁγαπῶν), 482 καὶ σ. 1, 483 καὶ εἰκ. 443, 484, 485 καὶ σ. 1 - 9 καὶ εἰκ. 445. 446, 486 εἰκ. 447, βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου (καλυπτήριος ἐγκαινίου), 466 εἰκ. 429, 484 καὶ σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (ἐγκαινίου ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν), 465 εἰκ. 427, 483, βασιλ. 5 Μαρτύρων Σάλωνος, 484 καὶ σ. 1, Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 483 καὶ σ. 2, Μοντάνου ἐν Χενοὶρ - Ἐλ - Μπεγκὲρ Β. Ἀφρικῆς, 483 εἰκ. 442, 484 καὶ σ. 2.

πλάσις. — ὁρατῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων εἰς βασιλ. Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας, 255 (διὰ κυματίων).

πλαστικότης. — 300 (κιονοκράνων μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων), 574/5 (ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων βασιλ. Ἰταλίας).

πλέγμα. — 312 (διάτρητον κανιστροειδοῦς κιονοκράνου), 326 (ἑλικοειδές), 361 εἰκ. 325, 362 (φυλλωμάτων ζωφόρου).

πλινθοδομή. — 238, 243, 575.

πλίνθος. — 236 εἰκ. 190, 237, 238, 240 καὶ σ. 9 («βήσσαλα»), 241 σ. 1 («πλίνθους ὀστρακίνας»), 242 καὶ σ. 1, 243, 257 (στρῶσις δαπέδου βασιλικῶν), 340. — βάσεως κιόνων, 269, 271 εἰκ. 219, 272 καὶ σ. 3, 273 καὶ εἰκ. 221 καὶ σ. 6. 7, 340, 381 καὶ σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 241 σ. 7, 242 εἰκ. 195. — βασιλ. Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 242 καὶ σ. 4, 243 καὶ σ. 3. — βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν, 242 καὶ σ. 2, 243 εἰκ. 196. — βασιλ. Ἁγ. Σοφίας, 242 καὶ σ. 3. — μετὰ δακτυλιῶν προσφύσεως, 241 εἰκ. 194, 368. — ἐνεπίγραφος (μετ' ἐπιγραφῶν ἀναγλύφων, ἐγχαράκτων, ἐκτύπων), 242 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 195, 243 εἰκ. 196. — εἰς τὴν κατασκευὴν τεταρτοσφαιρίων, 386. — εἰς τὴν κατασκευὴν τοίχων βασιλ. Ἰταλίας, 573, 574. — εἰς τὴν κατασκευὴν τόξων, 243, 368, 425 (παραθύρων). — ὀκτάγωνος, 271 εἰκ. 219, ε, 272, 381 καὶ σ. 2. — ὀρθογώνιος, 241 (βασιλ. Βραυρῶνος). — μετὰ πτηνῶν, 241. — μετὰ σημάτων, 241. — μετὰ σταυρῶν, 241 καὶ σ. 7, 242 εἰκ. 195. — τετράγωνος, 241, 269, 272 καὶ σ. 3, 381 καὶ σ. 2. — μετὰ χρίσματος, 241 καὶ σ. 6.

πλινθουργεῖον. — 242.

ποδαρικά. — γομματιζόμενα, 48. — ἐγκαρσίων διαφραγμάτων (πεσσοί), 350 εἰκ. 314 ἀρ. 8, 356. — τόξων, 358, ἐγκαρσίων, 349, 358 εἰκ. 322, νάρθηκος, 139 εἰκ. 100, 394. — σταυροθολίων (κίονες ἢ πεσσοί), 347.

ποδιά. — παραθύρου, 571, 575, 578 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 536.

πόδιον. — βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 586. — βασιλ. Συρίας, 146, 147 εἰκ. 114, 577, 578 καὶ εἰκ. 536, 580, 582 εἰκ. 541. — συνθρόνου, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 καὶ εἰκ. 456, 497 καὶ σ. 3 - 6, 498 καὶ εἰκ. 457, 499 εἰκ. 458, βλ. καὶ σύνθρονον.

Ποιμὴν Καλός. — 14 σ. 2, 15 εἰκ. 7 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας), 552 (ἄμβων Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης).

πολιτική (civilis). — βασιλική, 61, βλ. βασιλική.

πόλος. — κιβωρίου, 473 εἰκ. 434, 475 καὶ σ. 1, 476 καὶ εἰκ. 437.

πομπή. — γυναικῶν, 14 καὶ σ. 2, 15 εἰκ. 7 (τοιχογραφίαι βαπτιστηρίου Δούρας). — λιτανική, 228, 589.

porticus. — 157 σ. 2.

postamentum. — 266, βλ. καὶ ὑπόβαθρον.

ποταμός. — Σαγγάριος, 248 καὶ σ. 6.

πούς. — 445 (ἁγ. τραπέζης), 488 (τραπέζης προθέσεως).

πρεσβυτέριον. — 165. — βασιλ. Α καὶ Β Ἀκυληίας, 23 καὶ εἰκ. 10. — βασιλ. Γεράσων, 41. — βασιλ. Πολλαπλασιασμοῦ τῶν Ἄρτων Ἐπταπήγου, 38 εἰκ. 16, 39. — ναῶν ρωμανικῶν, 458. — ναῶν ὑπεράνω τάφων μαρτύρων, 394.

πρεσβύτερος. — 21, 29, 30, 81 σ. 2, 420 συνέχ. σ. 7 σελ. 419, 489, 490, 539 καὶ σ. 6.

πριστός. — 249 (- ὰ μάρμαρα) καὶ σ. 4 (λίθος).

προαύλιον. — 94 σ. 6, 111 σ. 2. 118.

πρόβολοι. — 387, 388 εἰκ. 353, 389 καὶ

εἰκ. 355.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 388 σ. 4 (ξύλινοι).—βασιλ. Θεβέστης, 388 σ. 5 (λίθινοι).—βασιλ. Καλὰτ Σιμάν, 388 εἰκ. 353. 354.—ἐν εἴδει γεισιπόδων, 365 εἰκ. 329, 366.—ἡμιπαραβολικῆς διατομῆς ἐγκαρσίων διαφραγμάτων, 232 εἰκ. 187, 385 (βασιλ. Αὐρανίτιδος).—ξύλινοι ἢ λίθινοι (πρὸς ἐλάττωσιν τοῦ ἀνοίγματος τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης), 357 εἰκ. 321, 387 εἰκ. 351, 388 καὶ σ. 4. 5 καὶ εἰκ. 353. 354, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 καὶ εἰκ. 356, 391 εἰκ. 357.—πλουσίως πεποικιλμένοι, 390 (ζευκτῶν στέγης).—προστεγάσματος, 419 εἰκ. 380, 420 εἰκ. 381, 421 καὶ σ. 2. 3 (ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης καὶ βασιλ. ἐκτὸς τῶν τειχῶν Κωρύκου).—σκαλιστοί, 389 καὶ σ. 1.—στηρίζοντες τόξα (ὑποστηρικτικὰ στεγῶν νάρθηκος), 139 εἰκ. 100, 394.—ων κοσμήματα, 388 εἰκ. 353. 354, 389.

προθάλαμος.—βαπτιστηρίου, 50, 51 εἰκ. 26.—βασιλ. ἑλληνικοῦ τύπου (=χαλκιδικόν), 63 (στενομήκης, κλειστός, κιονοστήρικτος).—βασιλ. Ἐπιδαύρου (=νάρθηξ), 50, 51 εἰκ. 26.—βασιλ. Α Φθιωτίδων Θηβῶν (μετὰ χωνευτηρίου), 153.—διακονικοῦ, 153 (Μητρόπολις Γεράσων).—κυρίως ναοῦ (=κλειστὴ στοά), 134, 135.—περικέντρων κτηρίων, 138 σ. 1.—ὑπόστυλος Ἀκυληίας, 23 εἰκ. 10, 24.

πρόθεσις.—30, 95, 152, 165, 216, 226.

πρόθυρα.—(εἴσοδος εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ αἴθριον), 127 καὶ σ. 1.

πρόθυσις.—446 καὶ σ. 4, 447 εἰκ. 405, 603 προσθ. εἰς 441 σ. 7.

πρόναος.—300 καὶ σ. 3 (Ἁγ. Μάρκου Βενετίας).

προοπτική.—εἰς παράστασιν γεισιπόδων, 374, 375 εἰκ. 339 (τοξοστοιχίαι Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

πρόπλασμα.—οἰκοδομημάτων, 82 σ. 7.

προπύλαια.—50 (ἀρχαίου ἱεροῦ), 127 (εἴσοδος εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ αἴθριον), 144 σ. 2 (νάρθηκος), 477 σ. 10 (Ἀφροδισιάδος), 595 (εἴσοδος εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ αἴθριον).

πρόπυλον.—85, 89, 92, 93 εἰκ. 53, 124, 127 καὶ σ. 9, 128.—αἰθρίου, 129 καὶ εἰκ. 82. 83.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 423 εἰκ. 385, 570 καὶ σ. 2.—βασιλ. Βίζζου, 128.—βασιλ. Ἐλευθερῶν, 144 εἰκ. 108.—βασιλ. κυρίως Ἑλλάδος καὶ νήσων, 129.—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26, 129.—βασιλ. Θεβέστης, 126 εἰκ. 80.—βασιλ. Θεοτόκου Ἰεσολύμων, 126, 128 καὶ σ. 8.—βασιλ. Θεοτόκου Πηλίου, 142 εἰκ. 106, 143.—βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης, 129 καὶ εἰκ. 83.—βασιλ. Μιλήτου, 100 πίναξ Α, 601 προσθ. εἰς 128.—βασιλ. Α Νικοπόλεως, 129.—βασιλ. Ὀλυμπίας, 144 καὶ σ. 3, 145 εἰκ. 112.—βασιλ. Ἁγ. Πραξαίδης Ρώμης, 129 καὶ εἰκ. 82.—βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Γάζης, 102 εἰκ. 57, 108 σ. 2, 128.—βασιλ. Σιδὶ Ἐμπαρὲκ Ἀλγερίας, 601 προσθ. εἰς 129.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας (προϊουστινιανείου), 127 εἰκ. 81, 128, 274.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Κῶ, 129.—βασιλ. Τροπαίου, 144, 145 εἰκ. 111.—βασιλ. Τύρου, 31 εἰκ. 11, 32, 85.—βασιλ. Ὑψηλομετώπου Λέσβου, 144 καὶ εἰκ. 109, 145 εἰκ. 110.—βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ Ἀθηνῶν, 477 σ. 10.—δικιόνιον, 129 καὶ εἰκ. 82 (Ἁγ. Πραξαίδη Ρώμης).—κλασσικόν, 92.—κλειστὸν ὀρθογώνιον, 129, 601 προσθ. εἰς 129.—κυρίως ναοῦ, 423 εἰκ. 385, 570 καὶ σ. 2.—μνημειῶδες, 125, 127.—ν. Ἀφαίας, 340 σ. 12.—ν. ἐν Χούσν Σολεϊμάν, 90 εἰκ. 50.—νάρθηκος, 144 καὶ εἰκ. 108. 109 καὶ σ. 3, 145 εἰκ. 110. 111. 112, 570 καὶ σ. 1.—Ὀλυμπιείου Ἀθηνῶν, 477 σ. 10.—συνθρόνου-ἄμβωνος συριακῶν βασιλικῶν, 564.—τετρακιόνιον, 129 καὶ εἰκ. 83 (Ἁγ. Κλήμης Ρώμης).—τύπου ἀρχαίου (διμέτωπον μετ' ἐγκαρσίου θυραίου τοίχου), 128, 142, 601 προσθ. εἰς 128.—τύπου ἐν εἴδει ναοῦ ἐν παραστάσι, 144 καὶ σ. 2.

πρασανατολισμός.—βασιλικῶν, 84, 85, 86, 600 προσθ. εἰς 86 καὶ 87.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 87 σ. 3.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 87 σ. 3.—βασιλ. Ραβέννας, 86 σ. 3.—ναῶν ἀρχαίων, 87.—ναῶν βυζαντινῶν, 87 σ. 17.—ναῶν χριστιανικῶν, 87 καὶ σ. 16.

προσκεφάλαιον.— μετὰ ζωστῆρος, 318 εἰκ. 275, 323 καὶ εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282, 325.—ἰωνικοῦ κιονοκράνου, 287, 315, 316, 318 εἰκ. 275, 319, 321, 322 εἰκ. 279, 323 καὶ εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282, 325.— λεβητοειδοῦς τεκτονικοῦ κιονοκράνου, 330, 331.

προσκλαίοντες.—96 καὶ σ. 1, 136, 139.

πρόσκλαυσις.—96 σ. 1.

προσκομιδή, βλ. πρόθεσις.

προσκτίσματα.—βασιλικῶν, 57, 91, 592 καὶ σ. 2, 596 καὶ σ. 1.

πρόσοψις.—128.—αἰθρίου, 130.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584, 585 καὶ εἰκ. 543 καὶ σ. 2 - 6.—βασιλ. κυρίως Ἑλλάδος, 567. —βασιλ. Ἰταλίας, 572, 573 καὶ σ. 1. 2. 3.—βασιλ. Συρίας, 146, 147 εἰκ. 114, 576, 577 καὶ σ. 1. 2, 578 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 536, 579 καὶ σ. 1. 2. 3 καὶ εἰκ. 537. 538, 580 εἰκ. 539, 583 εἰκ. 542. Βλ. καὶ ὄψις.

προσπέλασις.—εἰς τὸ αἴθριον, 142.— εἰς τὸν νάρθηκα, 140.— εἰς τὸν περίβολον, 124.

προσπίπτοντες.—139.

προσρήσεις (πιστῶν).—116, 137, 138.

προστέγασμα θύρας.— 419 εἰκ. 380, 420 εἰκ. 381, 421 καὶ σ. 1. 2. 3.— βασιλ. ἐκτὸς τῶν τειχῶν Κωρύκου, 419 εἰκ. 380, 421 καὶ σ. 2, 583.—δικιόνιον, 132 σ. 4.— ἐπὶ ψηφιδωτοῦ (ν. Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, ΙΔ΄ αἰ.), 421 σ. 1.

προστῷον. – 64, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 114 σ. 1, 421.— ἀνοικτόν, 129 καὶ εἰκ. 82. 83.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 585 καὶ σ. 6.— βασιλ. Μπανκούζας (Συρίας), 422 εἰκ. 383.— βασιλ. Μπατούτα (Συρίας), 421 εἰκ. 382.— βασιλ. Συρίας, 387, 388 καὶ εἰκ. 352 καὶ σ. 1. 2, 421 καὶ εἰκ. 382, 579 καὶ σ. 5, 583, 589 εἰκ. 547, 592.— βασιλ. Χάς (Συρίας), 422 εἰκ. 384.— δικιόνιον, 48 (Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου), 146 σ. 2, μετὰ θριγκοῦ καὶ ἀετώματος (βασιλ. Συρίας), 421 καὶ εἰκ. 382, 579 καὶ σ. 5, 583, 589 εἰκ. 547, 592.— μὲ τοὺς κίονας προσκεκολλημένους εἰς τὸν τοῖχον (βασιλ. Στόβων), 422 καὶ σ. 5. —κιονοστήρικτον, 144.—ου χρῆσις (εἰς βασιλ. Ἀφρικῆς, Ἑλλάδος, Παλαιστίνης, Συρίας), 422 καὶ εἰκ. 383. 384 καὶ σ. 1 - 4.—φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ. 493, 530, 531 καὶ σ. 1 - 10 καὶ εἰκ. 497, 532 καὶ σ. 1.

προσφοραί (πιστῶν).—57, 151, 152, 165, 166.

προτομή.—Παναγίας καὶ Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ (ἐπὶ ὑπερθύρου), 409.

πρωτοδιάκονος. – 29.

πτερνιστήρ.—272.

πτέρυγες.—ἵππων (δίζωνα κιονόκρανα), 304. – πτηνῶν (δίζωνα κιονόκρανα), 304 εἰκ. 255, 305 εἰκ. 258, 308, 309 εἰκ. 263, 310.

πτερύγια.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 372 καὶ σ. 1.— ἐγκαρσίου κλίτους, 226.—ἐξέχοντα τοῦ ταῦ, 49, 54. —ἐπισκοπικοῦ θρόνου (τραπεζιόσχημα), 504 εἰκ. 465, 505 εἰκ. 467, 506 εἰκ. 468, 507 καὶ εἰκ. 469 καὶ σ. 1. 2. —κλίμακος ἄμβωνος, 544 εἰκ. 509, 547 εἰκ. 512, 548, 552, 554 εἰκ. 519, 563.

πτηνόν.—241 (ἐπὶ πλίνθων), 244 (ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν βασιλ. Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας), 268 καὶ σ. 4 (κόσμημα βάθρων), 293 καὶ εἰκ. 244 (ἀντὶ ἑλίκων εἰς θεοδοσιανὰ κιονόκρανα καὶ ἐξέλιξις θέματος).— ἐπὶ ἐπιθήματος (κιονοκράνων), 322, 329.— ἐπὶ ἐπικράνου (παραστάδων), 345, 346 (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης).— ἐπὶ ζωφόρου, 361 εἰκ. 325, 362.—ἐπὶ θωρακίων, 519 εἰκ. 482, 520 καὶ σ. 12, 521 εἰκ. 483, 2, 523 εἰκ. 487, 524 καὶ σ. 4.—ἐπὶ διζώνων κιονοκράνων, 303, 304 καὶ εἰκ. 255, 305 εἰκ. 257. 258, 307/8, 310 εἰκ. 264 καὶ σ. 2. —κοσμοῦντα κίονας, 534 (Ἅγ. Πέτρος Ρώμης).—ἐπὶ ὑπερθύρου (μεταξὺ κληματίδων), 409 καὶ σ. 1.

πύλη, αι.—33 καὶ εἰκ. 12 (αὔλειοι), 89 (πολυτελής), 96 σ. 1 (εὐκτηρίου), 111 σ. 8 (ἐκκλησίας καὶ κυρίως ναοῦ ἐν τῇ βασιλικῇ Β Νικοπόλεως), 127 (αὔλειοι), 148 σ. 1 (μέσαι=regiae januae ma-

jores), 252 (βασίλειος Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 418 καὶ σ. 2 (βασιλ. Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων), 419 σ. 2 (νάρθηκος Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).

πυλών.—146 (τοξωτός), 425.—τοξωτὸς βασιλ. Συρίας, 147 εἰκ. 114, 579 καὶ σ. 1, 592.

πυξίς.—469 σ. 3 (Λονδίνου).

πυραμίς.—ἀντεστραμμένη κόλουρος (κιονόκρανον), 286, 287 καὶ εἰκ. 237.—ὡς ἐπίθημα, 313, 314, 324 εἰκ. 282.—κιβωρίου (Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), 476 καὶ εἰκ. 437.

πύργος.—92 («πύργων περιεστώτων τὴν εἴσοδον») καὶ σ. 2, 225, 472 καὶ σ. 6 (=κιβώριον), 539 καὶ σ. 2 (=ἄμβων).—ἀμυντικὸς εἰς τὴν πρόσοψιν αἰθρίου, 130.—βασιλ. Ἀνατολῆς, 225 σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Μιλάνου, 56.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 585 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιέ, 47.—βασιλ. Δημητριάδος, 130.—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 130.—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν, 130.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 48.—βασιλ. Κωρύκου, 130.—βασιλ. τοῦ ἐν Porto ξενοδοχείου Παμμαχίου, 130.—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 130.—βασιλ. Ἁγ. Στεφάνου Γάζης, 130 καὶ σ. 1.—βασιλ. Συρίας, 130, 139, 146, 147 εἰκ. 114, 570, 592.—διασταυρώσεως, 392.—ἑκατέρωθεν πυλώνων, 425, 579 καὶ σ. 1.—μαυσσωλείου τῆς Galla Placidia, 183, 192, 193 εἰκ. 157, 3.—ξύλινος (σταυρικῶν βασιλικῶν), 187, 192, 193 εἰκ. 157, 3, 386.—ὀκτάγωνος (βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου), 194 καὶ εἰκ. 158, 592.—τετράγωνος, 56, 57, βασιλ. ἐγκαρσίου κλίτους Δ′ κατηγορίας, 183.

πυρήν.—συμπαγοῦς ἁγ. τραπέζης, 442 (μαρμάρινος ἢ πλινθόκτιστος).

πυροστρόβιλος.—520 (ἐπὶ θωρακίων).

πωρόλιθος.—42 (ἐγχώριος, μαλακός), 47 (πελεκητός), 230, 235 (πελεκητός), 255 σ. 1 (μετὰ λαξευτῶν κοσμημάτων), 339 (μαλακός), 429 (κατασκευὴ παραθύρων φωταγωγῶν), 502 (κατασκευὴ βάθρων ἱερέων), 577 (τοιχοδομία Συριακῶν βασιλικῶν).

πῶρος (λίθος).—107.

Q

quadratum populi.—538, βλ. καὶ ναῦς.

quadriporticus.—94, 95 σ. 1. 2, 99, 102 συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 103 εἰκ. 58, 106 σ. 4, 112 σ. 3, 124, 572, βλ. καὶ αἴθριον.

P, r

ραβδώσεις.—ἐπιθήματος (ἰωνικοῦ κιονοκράνου), 316 εἰκ. 274, 317, 325.—ἐπικράνου (παραστάδων), 343, 346 εἰκ. 305.—ζωφόρου, 363 καὶ εἰκ. 327 (στοὰ εἰσόδου Θεοδοσιανῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως).—κορμοῦ κιόνων, 275, 276, ἑλικοειδεῖς, 276 καὶ σ. 3, ἑλικοειδεῖς δεξιόστροφοι καὶ ἀριστερόστροφοι, 276 σ. 2, κατακόρυφοι, 276, τεθλασμέναι, 276 καὶ σ. 4.—κορμῶν παραστάδων καὶ πεσσῶν, 343, 346 εἰκ. 305.—κοσμήτου, 378 καὶ σ. 1.

ραφή.—302 καὶ εἰκ. 254 (μεταξὺ δύο φύλλων, ἐπὶ κιονοκράνων).

reticulatum (opus).—575 σ. 3, βλ. καὶ κόσμημα.

ρηγλίον.—250 καὶ σ. 6, βλ. καὶ ζεῦξις.

ρόδαξ.—ἀνάγλυπτος 362 (μεταξὺ γεισιπόδων).—ἐπὶ ἐπιθήματος κιονοκράνου, 319 καὶ εἰκ. 277.—ἐπὶ ἐπιστυλίου, 365 (ταινίαι) καὶ σ. 2 (κάτω ἐπιφάνεια).—ἐπὶ θωρακίων, 521.—ἐπὶ κιονοκράνου διζώνου, 312 σ. 2 (Ἀλεξανδρείας).—κυκλικῶν παραθύρων, 425, 433 εἰκ. 396.—ἐπὶ ὑπερθύρου, 408, 409 εἰκ. 368, 585,

ροιά.—καρποὶ—ἃς πρὸς διακόσμησιν ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου, 325, θωρακίων, 520/1 καὶ σ. 1.

ρομανίσιον.—419.

ρόμβοι ὡς διακόσμησις.—ἐχίνου, 319, θωρακίων, 514 εἰκ. 475, 4, 517 εἰκ. 478, 2, 520 καὶ σ. 11, 521, κιονοκράνου, 332, πλακῶν ἐπενδύσεως τοξοστοιχιῶν, 372 καὶ σ. 1.

ρυθμός.—δωρικός, 264, 279 καὶ σ. 1.

—ἰωνικός, 264, 279.—κορινθιακὸς ἁπλοῦς, 264, 279, σύνθετος, 264, 279. —κτηρίου, 278.

ρωμαϊκὴ βασιλική, βλ. βασιλική.

Σ, s

σαρκοφάγος.—6, 14 σ. 2, 15 εἰκ. 7, 246 καὶ σ. 5, 248 καὶ σ. 7.—ἀντιοχειανή, 276.—Δύσεως, 276 σ. 6 (ἀπεικονίσεις). —μαρτύρων πίστεως, 455 καὶ σ. 1 (μετακομιδή), 456 (τοποθέτησις ἐντὸς τῶν βασιλικῶν), 482 καὶ σ. 2 (κοιμητηρίου Μαναστηρινῆς Σάλωνος).— παλαιοχριστιανική, 362 σ. 1, Ἀρελάτου (εἰκονίζουσα τράπεζαν οὐρανίων δείπνων), 603 προσθ. εἰς 439, Μουσείου Λατερανοῦ, 391 σ. 1, Ραβέννας, 395 εἰκ. 360. 361, 396, Ρόδου, 276 σ. 6.

schola cantorum.—537 εἰκ. 502, 538 καὶ σ. 7, 541 συνέχ. σ. 11 σελ. 540.

σεληνίτης.—434 (διάφραγμα παραθύρων βασιλ. Ἰταλίας).

senatoria, βλ. ἑδώλιον.

σηκός.—264, 448.

σίμα.—360, 580.—κατάκοσμος (ρωμαϊκοῦ γείσου), 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 375.—κοιλόκυρτος, 345, 362, 376 εἰκ. 340. 341, 377, 405, 406 εἰκ. 365, 2. 6, 407, 408, 552, 554 εἰκ. 519.—μετ' ὀπῶν ἐκροῆς ὑδάτων, 364 καὶ εἰκ. 328 (βασιλ. εἰς Ρεφαδὶ Συρίας).

σκάλωσις.—277, βλ. καὶ ἱκρίωμα.

σκαρίφημα.—41 εἰκ. 18, 187.

σκάριφος.—82, 188, 600 προσθ. εἰς 82 σ. 3.

σκευοφυλάκιον.—57, 106, 227 καὶ σ. 2, 454.—βασιλ. Β Φθιωτίδων Θηβῶν, 401 καὶ σ. 10.

σκηναί.—ἐκ τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Μαξιμιανοῦ, 503 εἰκ. 463, 504, ἐπὶ θυρῶν, 414 εἰκ. 374, 415 εἰκ. 375, 418, ἐπὶ τραπεζῶν προθέσεως, 487 καὶ σ. 7, 488 καὶ σ. 1-4.—εὐαγγελικαί, ἐπὶ θυροφύλλων, 418 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 379 (κιβωτίδιον Βρεττανικοῦ Μουσείου, ἐλεφαντοστοῦν συλλογῆς Trivulce).—κυνηγετικαί, ἐπὶ τραπεζῶν ἑλληνιστικῶν καὶ προθέσεως 487 καὶ σ. 6.

σκήνωμα (μάρτυρος).—453, 454, 455 εἰκ. 416, 456, 457.

σκιά.—243 (ἀκμῶν πλίνθων ἐπὶ τοῦ κονιάματος), 300 (φύλλων καὶ ὀπῶν τρυπάνου εἰς κιονόκρανα μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων).

σκιοφωτισμός.—290, 300 («ζωγραφικός»), 309, 319 καὶ εἰκ. 277 (γραφικὴ ἀντίληψις καὶ τεχνική), 320 (ὁλοκλήρωσις γραφικῆς ἀντιλήψεως, κιονόκρανα χρόνων Ἰουστινιανοῦ), 326 (κιονόκρανα κολουροπυραμιδοειδῆ τεκτονικά), 330 εἰκ. 288, 331 (κιονόκρανα λεβητοειδῆ), 522 εἰκ. 484. 485, 524 καὶ σ. 1. 2. 3 (θωράκια).

σκοτία (ἰωνικῆς βάσεως).—269, 270, 271, 273, 341.

«σκούφια» (στέγης).—180, 391, 392.

σμίλη.—244, 290.

solaria, βλ. δῶμα.

σολέα.—535 καὶ σ. 2. 3, 536 *(σολία, σολέας, σολείας, σωλεῖος, σολεῖον, σωλεύς, σωλήν)* καὶ εἰκ. 501 καὶ σ. 1-9, 537 καὶ σ. 3 *(βῆμα ἀναγνωστῶν)*. 4. 5 καὶ εἰκ. 502, 538 (schola cantorum) καὶ σ. 6. 7, 603 προσθ. εἰς 537.—βασιλ. Δερμὲς Καρχηδόνος, 535 σ. 2, 603 προσθ. εἰς 537.—βασιλ. Ἐφέσου, 535 σ. 2.—βασιλ. Κὰβρ-Χιρὰμ Φοινίκης, 536 εἰκ. 501, 537 καὶ σ. 4.—βασιλ. Κερμπὲτ-Γκιδρὰ Ἀλγερίας, 537 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (schola cantorum), 537 εἰκ. 502, 538 καὶ σ. 6.—βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, 535 σ. 2.—βασιλ. Παναγίας τοῦ Κοσμιδίου (schola cantorum), 538 καὶ σ. 7.—βασιλ. Σερρῶν, 535 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 535 σ. 2.—εὐρεῖα, 535, 536 καὶ σ. 9 καὶ εἰκ. 501, 537 καὶ σ. 4. 5.—στενομήκης, 535, 536 καὶ σ. 8, 537.

σολέας.—536 καὶ σ. 2, βλ. καὶ σολέα.

σολείας.—536 καὶ σ. 3, βλ. καὶ σολέα.

σολεῖον.—536 καὶ σ. 5, βλ. καὶ σολέα.

σολία.—536 καὶ σ. 1, βλ. καὶ σολέα.

σπεῖρα.—βάσεως ἀττικῆς ἰωνικῆς, 269, 270 εἰκ. 218, 2, 272 καὶ εἰκ. 220, 1, 273, 340 (ἑσχάτων ρωμαϊκῶν χρόνων), 530 (κιονίσκου στοᾶς φράγματος πρεσβυτερίου).—«βωμοειδής», 266 σ. 1.—ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου, 317 σ. 7 (μετὰ φύλλων).—κιονοκράνου διζώνου κανιστροειδοῦς, 312 (ἐν εἴδει σχοινίου).—κιονοκράνου κολοιροπυραμιδοειδοῦς τεκτονικοῦ, 325 (κοσμουμένη διὰ φυλλαρίων).—κιονοκράνου κορινθιακοῦ μεικτοῦ (κάτωθεν τῆς βάσεως τοῦ καλάθου), 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 291 εἰκ. 242.—κιονοκράνου λεβητοειδοῦς τεκτονικοῦ, 329 (κοσμουμένη διὰ διατρήτων ἑλικοειδῶν ἀνθεμίων ἀκάνθης).—κιονοκράνου πτιχωτοῦ, 334.—κορμοῦ κίονος, 274 (μετὰ ταινίας).—πλαισίων παραθύρων, 410 εἰκ. 369, 432.

σπήλαιον.—36, 37 (βασιλ. ὄρους Ἐλαιῶν).

spicatum (opus).—575, βλ. καὶ κόσμημα.

σταθμός.—περιθύρου, 404, 405 καὶ εἰκ. 364.

σταυρικός.—τύπος βασιλικῆς, βλ. βασιλική.

σταυροθόλιον.—17 καὶ εἰκ. 8, 48, 129 καὶ εἰκ. 83, 347, 386 καὶ σ. 1 (λαξευτὸν πλαγίων κλιτῶν), 459 (κτιστὸν κρύπτης), 464 (θαλαμίσκων ἁγ. λειψάνων).

σταυροπήγιον.—83 («ἡ μὲν πῆξις τοῦ θεμελίου διὰ εὐχῆς μόνης καὶ σταυροπηγίου») καὶ σ. 2 («πρῶτον δι' εὐχῆς καὶ σταυροπηγίου»).

σταυρός.—41 εἰκ. 18, 42, 44 εἰκ. 21, 46, 47, 48 καὶ εἰκ. 24, 56 καὶ εἰκ. 32, 83, 154, 164, 191, 192, 348.—ἐπὶ ἄμβωνος, 557 καὶ σ. 1 (δάπεδον), 558 καὶ εἰκ. 524 καὶ σ. 1 (ἐπὶ σφαίρας), 562 εἰκ. 529, 563.—ἀνάγλυπτος, 119 καὶ εἰκ. 69, 314 καὶ εἰκ. 269. 270, 318 εἰκ. 275, 322 εἰκ. 279, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282.—ἀνισοσκελής, 316 εἰκ. 273, 317 καὶ σ. 1. 2.—ἐπὶ βάθρων, 267 εἰκ. 214, 4, 268 καὶ εἰκ. 215, 2.—διάτρητος, 313, 391 εἰκ. 357, 425.—«ἑλληνικός», 505 εἰκ. 466, 506.—ἐπὶ ἐπιθήματος κιονοκράνου, 314 καὶ εἰκ. 269. 270, 316 καὶ εἰκ. 273, 317 καὶ σ. 1. 2. 5. 13, 318 εἰκ. 275, 327 εἰκ. 279. 280, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282, 325.—ἐπὶ ἐπικράνου παραστάδος (ἀνάγλυπτος ἢ χαρακτός), 343, 344 εἰκ. 302.—ἐπὶ ζωφόρου, 361 εἰκ. 325, 362.—ἐπὶ θρόνου ἐπισκοπικοῦ, 505 εἰκ. 466. 467, 506, 507 καὶ εἰκ. 469, 508.—ἐπὶ θωρακίων, 512 εἰκ. 473, 514 εἰκ. 475, 515, 520 καὶ σ. 4. 6. 7 (στεφανοσταύριον). 8. 9, 521, 522 εἰκ. 484. 485, 523 εἰκ. 486. 487, 524.—ἰσοσκελής, 316, 317 σ. 1, 322 εἰκ. 280, 323 εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282.—ἐπὶ κιβωρίων, 473 εἰκ. 434, 475 καὶ σ. 1, 476 καὶ εἰκ. 437.—ἐπὶ κιονοκράνου, 284 (ἐντὸς στεφάνης), 313 (διάτρητος).—ἐπὶ τοῦ κονιάματος τῆς τοιχοποιίας, 244.—ἐπὶ κορμῶν κιόνων, 113 καὶ εἰκ. 63, 276 καὶ εἰκ. 224 καὶ σ. 7 - 11, 277 καὶ εἰκ. 225 (ἀνάγλυπτος, ἁπλοῦς, ἔμβλητος, χαρακτός).—ἐπὶ κυματίου κιονοκράνου (θεοδοσιανοῦ), 291 καὶ εἰκ. 242 καὶ σ. 9 (ἐλεύθερος ἢ ἐντὸς στεφάνης).—ἐπὶ λαρνακιδίων (λειψανοθηκῶν), 466 εἰκ. 429, 467 καὶ εἰκ. 430 καὶ σ. 8.—«λατινικός», 317 σ. 1, 505 εἰκ. 467, 507 καὶ εἰκ. 469, 508.—παραθύρων κυκλικῶν, 391 εἰκ. 357, 425.—ἐπὶ πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως, 254 (ἀργυροῦς, μετάλλινος, χρυσοῦς).—ἐπὶ πλίνθων, 241 καὶ σ. 7, 242 εἰκ. 195.—ἐπὶ σίμας (περιθύρου), 406 εἰκ. 365, 407, 408.—ἐπὶ ἁγ. τραπεζῶν (ὡς διακόσμησις), 451 καὶ σ. 2.—ἐπὶ ὑπερθύρου, 408 καὶ σ. 1, 410 εἰκ. 369, 585.

στέγασις.—βασιλ. Ἀπολλωνίας (μετ' ἐγκαρσίου κλίτους), 186 εἰκ. 150.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Μιλάνου, 192, 193 εἰκ. 157, 2.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 386 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιέ, 192.—βασιλ. Βόσρας, 187 εἰκ. 152.—βασιλ. Βουθρωτοῦ, 172, 173 εἰκ. 131.—βασιλ. Γενησαρέτ, 182, 183 εἰκ. 146.—βασιλ. Δαφνουσίων, 173 εἰκ. 130, 174.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 181 εἰκ. 142, 192.—βασιλ. δρομικῶν ἁπλῶν, 185.—βασιλ. ἐγκαρσίου κλίτους Α΄ κατηγορίας, 172, 173 εἰκ. 130. 131.—βασιλ. ἐγκαρσίου κλίτους Δ΄ κατηγορίας, 184, 186 εἰκ. 150. 151.—βασιλ. Θάσου, 192, 193 εἰκ. 157, 1.—βασιλ. θολοσκεπῶν ἀσιατικοῦ τύπου

(Μεσοποταμίας, Συρίας), 232, 233. — βασιλ. Ἰλισοῦ (μετ' ἐγκαρσίου κλίτους), 186 εἰκ. 151. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 192. — βασιλ. Κλαζομενῶν, 187 εἰκ. 152. — βασιλ. Κωρύκου, 173 εἰκ. 130, 174. — βασιλ. Μεσοποταμίας, 231. — βασιλ. Παραμυθιᾶς, 174 εἰκ. 132, 175. — βασιλ. Πέργης, 49, 183 εἰκ. 144. — βασιλ. πλακοσκεπῶν (Συρίας), 230, 231 εἰκ. 185. 186, 232 εἰκ. 187. — βασιλ. Σάλωνος, 192, 193 εἰκ. 157, 1. — βασιλ. σταυρικῶν, 192, 193 εἰκ. 157, 386. — βασιλ. Τιμίου Σταυροῦ Ραβέννας, 192, 193 εἰκ. 157, 2. — βασιλ. Ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου, 194 καὶ εἰκ. 158. — βασιλ. Τροπαίου, 183 εἰκ. 144. — βασιλ. Α Φιλίππων, 181, 183 εἰκ. 145. — βασιλ. Χισσὰρ Μπάνια, 187 εἰκ. 152. — κόγχης ἱεροῦ, 218 καὶ εἰκ. 172, 219, 220, 222. — μαρτυρίων, 155 σ. 2.

στέγασμα κρήνης. — 123 εἰκ. 77 καὶ 78.

στέγαστρον (tegurium). — 14 σ. 2, 15 εἰκ. 6. 7, 71 σ. 1, βλ. καὶ κιβώριον, tegurium.

στέγη. — 349, 386, 387, 392. — ἄμβωνος, 555 σ. 2 (πυραμιδοειδής). — ἀμφικλινής, 9, 14 σ. 2, 231. — βασιλ. Ἀναστάσεως, 32/3. — βασιλ. Ἀνατολῆς (μετ' ἐγκαρσίου κλίτους), 170. — βασιλ. Αὐρανίτιδος, 231 εἰκ. 185, 385. — βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 158 εἰκ. 118, 381 σ. 1, 391. — βασιλ. Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιέ, 47. — βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 179 καὶ εἰκ. 140, 5, 391 καὶ σ. 3. — βασιλ. μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, 170, 172, 174, 392, 393, Β΄ κατηγορίας, 178, 179 εἰκ. 140, Γ΄ κατηγορίας, 181, 183 εἰκ. 144. 145. 146, Δ΄ κατηγορίας, 184, 186 εἰκ. 150. 151. — βασιλ. ἑλληνιστικῶν, 392. — βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50. — βασιλ. Θεσσαλονίκης, 392. — βασιλ. Ἰταλίας, 575. — βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου Κ/πόλεως, 392 καὶ σ. 2. — βασιλ. Ἁγ. Μηνᾶ, 179 καὶ εἰκ. 140, 5, 391 καὶ σ. 3. — βασιλ. Ἁγ. Παύλου, 55. — βασιλ. πεντακλίτων, 195, 197 εἰκ. 161, 379 σ. 4. — βασιλ. Α Πέργης, 49, 183 εἰκ. 144. — βασιλ. Ρώμης, 387 σ. 4. — βασιλ. Συρίας, 390, 581. — βασιλ. Τουρμανίν, 391 εἰκ. 357. — βασιλ. τρικλίτων, 195. — βασιλ. Τύρου, 32. — δικλινής, 49, 50, 55 184, 185, 186 εἰκ. 150. 151, 187, 192, 193 εἰκ. 157, 3, 391 σ. 4 (μὲ θλάσιν, κομμᾶν), 581, μαρτυρίων, 155 σ. 2, ξυλίνη, 42, 47, 59, 60, 195, 386, σαρκοφάγου, 14 σ. 2, 15 εἰκ. 7. — ἐπενδεδυμένη διὰ μολύβδου, 32, 33 (βασιλ. Ἀναστάσεως). — θολωτή (ἡμικυλινδρική), 109, 129. — κλιμακωτή, 195. — κλίτους ἐγκαρσίου, 170, 172, 174, 392, 393. — κλίτους μέσου, 172, 179, 181, 184, 185, 392, 393, 395, 581. — κλίτους πλαγίου, 159 εἰκ. 121, 160 εἰκ. 122, 178, 185, 192, 193 εἰκ. 157, 4, 195, 197 εἰκ. 161. 162, 392, 581. — κρήνης, 117 καὶ εἰκ. 66 (Ἁγ. Πέτρου Ρώμης), 123 καὶ σ. 1. — κωνική, 123 (κρήνης), 219. — λιθίνη ὁριζοντία (δῶμα, ταρράτσα), 231 εἰκ. 185, 385. — μονοκλινής, 159 εἰκ. 121, 160 εἰκ. 122, 185, 192, 193 εἰκ. 157, 4, 195, 197 εἰκ. 161. 162, 379 σ. 4, 386, 581. — μονόρρικτος, 109, 146. — νάρθηκος, 139, 146. — ξυλίνη, 32, 42, 47, 77, 105 καὶ εἰκ. 60, 109, 195, 218, 229, 233, 235, 238, 384, 597, ἀμφικλινής, 231, δικλινής, 42, 47, 59, 60, 195, 386, κωνική, 219, μονοκλινής, 386, πυραμιδοειδής, 219, τετρακλινής 183. — ὁριζοντία λιθίνη, 231 εἰκ. 185, 385. — προστώου, 129 (θολωτή). — πτερυγίων ἐγκαρσίου κλίτους, 178, 179 καὶ εἰκ. 140, 5, 180, 181 καὶ εἰκ. 142, 184, 186 εἰκ. 150. 151. — πυραμιδοειδής, 192, 193 εἰκ. 157, 3, 219, 222, 552 σ. 2. — στοῶν αἰθρίου, 105 καὶ εἰκ. 60, — τεθλασμένη, 195. — τετρακλινής, 47. 183, πυραμιδοειδής, 192, 193 εἰκ. 157, 3. — ὑπερυψωμένη, 47, 50. — φιάλης, 117. — ς διάταξις κλιμακωτή, 160 εἰκ. 122, 591. — ς ἐπικάλυψις, 395, 396. — ς στήριξις (βασιλ. μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ σταυρικῶν), 44 εἰκ. 21, 175 εἰκ. 133, 177 εἰκ. 136, 195 εἰκ. 159, 200 εἰκ. 165, 392. Βλ. καὶ ζευκτόν, ξύλον, ξύλωσις.

στενομέτωπος. — βασιλικὴ ρωμαϊκή, 63 καὶ εἰκ. 35 Α, βλ. καὶ βασιλική.

στεφάνη. — κιονοκράνου κορινθιακοῦ, 280, 281, 284, 285, 286, 294. — ὀρειχαλκίνη κορμοῦ κίονος (περιζώματα), 277 καὶ σ. 5.

στέφανος (περικλείων σταυρόν).— 324, 520 καὶ σ. 6. 7 (στεφανοσταύριον).

στεφανοσταύριον.—520 καὶ σ. 7.

στέψις.—θωρακίων, 515 καὶ σ. 2, 518 εἰκ. 480.—περιθύρου, 405 καὶ εἰκ. 364. —πεσσῶν, 342 σ. 2, 527.—τοξοστοιχιῶν, 376.

στηθαῖον.—43 εἰκ. 20, 44.

στήθεα (φράγματος πρεσβυτερίου).—512 καὶ σ. 10, 513 καὶ σ. 2. 3, βλ. καὶ θωράκια.

στήλη.—47, 315 σ. 1 (ἐπίστεψις).

στηρίγματα.—βασιλικῶν, 262, 588, 589, πλὴν τῶν κιόνων καὶ πεσσῶν, 346, 347, 348 καὶ σ. 1, 349 εἰκ. 312, 350 καὶ εἰκ. 313. 314, 351 καὶ σ. 1. 2. 3, 352, 353, 354 καὶ εἰκ. 318, 355 καὶ εἰκ. 319, 356 - 359.—ὀκτάγωνα (κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν ἐποχήν), 340 καὶ σ. 12. —ἁγ. τραπέζης, 447, 448. Βλ. καὶ κιονίσκος, κίων, παραστάς, πεσσός.

στίλβωσις (μαρμάρων).—249 καὶ σ. 6, 250 συνέχ. σ. 6 σελ. 249, 275 καὶ σ. 3.

στοά.—74, 75, 78, 90, 91 καὶ σ. 1, 94, 96 σ. 3, 103, 108, 125, 132, 157 καὶ σ. 2 (διαίρεσις ἐσωτερικὴ κυρίως ναοῦ, «ἐποίησεν τὸν ἄμβωνα καὶ τὰς στοάς», porticus, «αἴθουσαι»).—αἰθρίου βασιλικῶν, 32, 96, 98 σ. 2, 99 (quadriporticus, τετράστοον), 102 εἰκ. 57 καὶ συνέχ. σ. 3 σελ. 99, 103 εἰκ. 58, 104, 105. 106, 109, 129 (εἰσόδου), 132 σ. 1, 261, 568, ἀνατολική, 130, 131 καὶ εἰκ. 84, 137, βασιλ. Ἀναλήψεως ὄρους Ἐλαιῶν, 36 εἰκ. 14, 37, βασιλ. Ἀναστάσεως, 33 εἰκ. 12, 34, βασιλ. Βραυρῶνος (ἀνατολική), 132 σ. 1, βασιλ. Γεννήσεως, 35 εἰκ. 13 Α, 36, βασιλ. Γεράσων, 39, 40 εἰκ. 17, βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50, 51 εἰκ. 26, βασιλ. Α Πέργης, 49, βασιλ. Στουδίου (ἀνατολική), 130, 131 εἰκ. 84. - ἀνοικτή, 134, 135, ἐκ δύο κιόνων ἐν παραστάσι, 133, ἐκ τεσσάρων κιόνων, 134, ἐξ ὀκτὼ κιόνων, 134.—ἀρχαία (ἑλληνική), 64 σ. 1, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 161.—Ἀττάλου, 382 σ. 2. —αὐλῆς, ἀνακτόρου Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ, 74 εἰκ. 46, ἀνακτόρου Θεοδωρίχου, 73, 75 εἰκ. 47, βασιλ. Μαρούσινατς, 72 καὶ εἰκ. 44, 73 εἰκ. 45. —«βασίλειος», 65 καὶ 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64 καὶ εἰκ. 39 Α. Β (Θήρας, Ἱεροσολύμων).—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς (ἐκ κιόνων ἢ πεσσῶν), 585 καὶ σ. 3. 4.—βασιλ. Ἰουλιανοῦ (πεσσοστήρικτος), 44.—βασιλ. Γ Νικοπόλεως, 132 σ. 4.—βασιλ. Συρίας (ἀνοικτὴ κιονοστήρικτος), 588, 589 εἰκ. 547 (νοτία).—Δήλου, «ἡ πρὸς τῷ Ποσειδίῳ», 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, Ταύρων, 303 σ. 2.—Διονυσιαστῶν (Μήλου), 67, 68 εἰκ. 40, 3.—Διὸς Ἐλευθερίου (Ἀθηνῶν), 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64. —διώροφος, 73, 75 εἰκ. 47 (αὐλῆς παλατίου Θεοδωρίχου), 76 εἰκ. 48 (ἐπὶ ψηφιδ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας), 78, 105 (αἰθρίου), 382 καὶ σ. 2 (ἀρχαία).—εἰσόδου βασιλικῶν, 125, βασιλ. Θεβέστης, 126 εἰκ. 80, βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (θεοδοσιανῆς), 363 καὶ εἰκ. 327 (θριγκός).—ἐξαγωγῆς μαρμάρου, 246 (Πάρου)—Εὐμένους, 382 σ. 2. —κλειστή, 65, 66 καὶ 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 132 καὶ σ. 4, 134.—κλίτους μέσου, 33 καὶ εἰκ. 12.—Μαγνησίας (ἀγορᾶς), 303 σ. 2.— μέση (=ἀνάκτορον), 160 καὶ σ. 3. 4.—νάρθηκος, 138, βασιλ. Μαμβρῆ, 37 εἰκ. 15, 38.—οἰκίας Β. Συρίας, 9 καὶ εἰκ. 2, 10 εἰκ. 3.—οἴκου βασιλείου, 31 εἰκ. 11, 32.—Παύλειος, 64.—πειόμορφος, 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.—περιβόλου βασιλ., 89, 90 εἰκ. 51. 52, 92 σ. 1.—Πυθαγορείων ἐν Ρώμῃ, 67, 68 εἰκ. 40, 2.—ὕπαιθρος, 364.—ὑπόγειος, 67, 68 εἰκ. 40, 2.—φράγματος πρεσβυτερίου *(πέργολα)*, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530, 532 καὶ σ. 4 (κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰ. *εἰκονοστάσιον*), 534 καὶ σ. 1. 2 (ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰ. *τέμπλον*). —φρεατική, 118.—φωταγωγός (ὑπολαμπάς), 66 συνέχ. σ. 1 σελ. 64.

στόμιον (σκεπαστοῦ διαδρόμου συνθρόνου).—493 εἰκ. 453, 494, 495 εἰκ. 455.

στροβίλιον ἢ *στρόβιλος*.—112 σ. 4, 116 (κῶνος πίτυος), 117 καὶ σ. 1, 118 (κωνοειδής, διάτρητος), 120, 121 εἰκ. 72. 73, 122 εἰκ. 75, 123 εἰκ. 76.

στρῶσις δαπέδου (διὰ πλακῶν).—257

καὶ σ. 6 (πλακωτόν, πλακωτὴ ἀγορά, πλακωτὸς περίπατος, μαρμαρόστρωτοι περίπατοι, τὰ «μαρμαρωτά», μαρμαροκατάστρωσις), 261.

στρωτήρ.—395 καὶ εἰκ. 360. 361, 575.

style.—301 (flamboyant).

στυλοβάτης.—264, 265.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 264 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ὀλυμπίας, 264 καὶ σ. 6.—βασιλ. Στόβων, 437 καὶ σ. 3.—βασιλ. Α Φιλίππων, 437 καὶ σ. 1. 2.—ὡς κάθισμα, 436 καὶ σ. 1, 437 καὶ σ. 1.—φράγματος ἱερατείου, 525 καὶ σ. 6, 529 καὶ εἰκ. 495, 530, 533, βλ. καὶ βατήρ, βῆμα.

συγκοπή.—252 καὶ σ. 1.

συλλογή.—γλυπτῶν Ἄρτης, 337 καὶ σ. 1.

συμβολισμός.—46.

σύμβολον.—84 (Χριστοῦ ὁ ἥλιος), 244 (ἐπὶ τῶν τοίχων βασιλ. Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας), 254 καὶ σ. 1 (Βιζιντίου).

συμψέλλιον (subsellium), 490 καὶ σ. 6, 503.

συναγωγή.—10 σ. 3, 17 σ. 1, 21 σ. 2 (ἐπίδρασις ἐπὶ χριστιαν. ἐκκλησίας), 62, 102.—Γαλιλαίας, 68 εἰκ. 41, 5, 69, 70.—Γεράσων, 103.—Στόβων, 94 σ. 3 (ἐπιγρ.), 103.

σύνθρονον.—48, 489, 490 καὶ σ. 2-7, 491 καὶ σ. 1-5 καὶ εἰκ. 451, 492 εἰκ. 452, 493 καὶ σ. 1-9 καὶ εἰκ. 453, 494 καὶ εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 καὶ εἰκ. 456 καὶ σ. 1-4, 497 καὶ σ. 1-6, 498 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 457, 499 καὶ εἰκ. 458, 500 καὶ εἰκ. 459, 501 καὶ σ. 1-6, 502 καὶ σ. 1. 2. 3 καὶ εἰκ. 461. 462, 503, κατὰ τὸν Ε′ αἰ. μ.Χ., 490, 495, 499, 500 εἰκ. 459, 501 εἰκ. 460, κατὰ τὸν Ϛ′ καὶ Ζ′ αἰ. μ.Χ., 490, 491 καὶ σ. 1-5 καὶ εἰκ. 451, 492 εἰκ. 452, 493 καὶ σ. 1-3, 500, 501 καὶ σ. 1. 2, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, 493 καὶ σ. 4-9.—βασιλ. Ἀρνίθας Ρόδου, 491 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 491 καὶ σ. 4.—βασιλ. Βοσκοχωρίου, 495 καὶ σ. 1, 496 καὶ σ. 2. 3.—βασιλ. Βραυρῶνος, 501 καὶ σ. 5.—βασιλ. Γλυφάδας, 501 καὶ σ. 3, 502 εἰκ. 461.—βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 498 καὶ σ. 1, 499 εἰκ. 458.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 500/1 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 491 καὶ σ. 1, 494, 495.—βασιλ. Θάσου, 189 εἰκ. 155, 496 σ. 2. 3.—βασιλ. Θεβέστης, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν Α, 495, 496 εἰκ. 456 καὶ σ. 2, 503, Β, 495, 496 σ. 1.—βασιλ. Θιβίλιος (Announa), 493 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 491 καὶ σ. 3.—βασιλ. Καλαμπάκας (βυζ. χρόνων), 493 καὶ σ. 5.—βασιλ. Κὰλβ-Λουζέ, 357 εἰκ. 321, 497.—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 491 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 451, 497, 502.—βασιλ. Κερμπὲτ Γκιδρά, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Π. Κορίνθου, 501.—βασιλ. Λαμπέσης (παρεκκλησίου), 497.—βασιλ. Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης, 497 καὶ σ. 1, 502 καὶ σ. 2.—βασιλ. Μιστιχάρη Κῶ, 493.—βασιλ. Μεσοκάμπου Σάμου (παρεκκλησίου), 501 καὶ σ. 6.—βασιλ. Μορσότ, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Μπενιάν, 497 καὶ σ. 6, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Μπράδ, 497.—βασιλ. ὄρους Ναβαῦ, 493 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Νικολάου (προσηρτημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν Πάρου), 491, 492 εἰκ. 452.—βασιλ. Νικοπόλεως Α, 176 εἰκ. 134, 495, 496 σ. 1. 4, 503, Β, 175 εἰκ. 133, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 καὶ σ. 1. 4, 497 καὶ σ. 2, 502 καὶ σ. 3.—βασιλ. Ἁγ. Νίκωνος Σπάρτης (βυζ. χρόνων), 493 καὶ σ. 6, 494.—βασιλ. Ὀλύμπου Λαυρεωτικοῦ, 501 καὶ σ. 4.—βασιλ. Παρεντίου, 502 καὶ εἰκ. 462.—Βασιλ. Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων, 501 καὶ σ. 2.—βασιλ. Προφητῶν, Ἀποστόλων, Μαρτύρων εἰς Γέρασα, 493 καὶ σ. 3.—βασιλ. Σερρῶν (βυζ. χρόνων), 493 καὶ σ. 4.—βασιλ. Σιδὶ Ἐμπαρέκ, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Σικυῶνος, 496 σ. 1. 3, 499, 500 εἰκ. 459, 501 εἰκ. 460, 502.—βασιλ. Στόβων, 496 σ. 2, 503.—βασιλ. Τιγκζίρτ, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Τιμγκάδ, 497, 498 εἰκ. 457.—βασιλ. Φιλίππων, 496 σ. 1.—βασιλ. Χαρὰβ-Χέμς, 497.—βασιλ. Χενσὶρ-Μπουρμεδές, 497 καὶ σ. 4.—δακτυλιοειδές, 499, 500 καὶ εἰκ. 459.

—ἡμιδακτυλιοειδές, 501 καὶ σ. 3 6, 502 εἰκ. 461. — ἡμικυκλικόν, 490, θεατροειδές, 491 καὶ σ. 1-5 καὶ εἰκ. 451, 492 εἰκ. 452, 493 καὶ σ. 1-9 καὶ εἰκ. 453, 496, 509. — ναῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, Ἐπισκοπῆς Σκύρου, 493 καὶ σ. 7, Μελενίκου, 493 καὶ σ. 8, Torcello, 493 καὶ σ. 9, εἰς Χρύσαφα Λακωνίας, 493. — μετὰ ποδίου, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, 496 καὶ εἰκ. 456, 497 καὶ σ. 3. 6, 498 καὶ εἰκ. 457, 499 εἰκ. 458, 509, καὶ κλίμακος εὐθυγράμμου, 494 εἰκ. 454, 495 καὶ εἰκ. 455, καὶ κλίμακος ἡμικυκλικῆς, 495 καὶ σ. 1, καὶ κλίμακος σχήματος πεῖ, 495, 496 καὶ εἰκ. 456.

συνιστάμενοι.—96 σ. 1.

σύστασις (ἐκκλησιῶν).—83, 96 σ. 1.

σχέδιον.—235 (γενικὸν βασιλικῶν), 244 (ἐπὶ τῶν τοίχων βασιλικῶν Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας). — γεωμετρικόν, 255, 256 καὶ εἰκ. 207, 285, ἐπὶ θωρακίων, 514 εἰκ. 475, 3. 5, 516 εἰκ. 477, 1, 521.

σχοινίον.—250 εἰκ. 200 (ζεῦξις μορφῆς — υ), 312 (σπεῖρα ἐν εἴδει — υ), 330. —ἀνάγλυφον (εἰς ἐπιστύλιον), 362, 363 καὶ εἰκ. 327.

σχολὴ ρητορική.—62.

σωλαῖαι.—538 καὶ σ. 1, βλ. καὶ κιονίσκος σολέας.

σωλεῖαι.—538 καὶ σ. 2.

σωλεῖον.—536 καὶ σ. 4, βλ. καὶ σολέα.

σωλεύς.—536 καὶ σ. 6, βλ. καὶ σολέα.

σωλήν.—239 (εἰς τὴν τοιχοποιίαν), 536 καὶ σ. 7, βλ. καὶ σολέα.

T, t

ταινία.—ἄβακος, 282, 284 (κοίλη).—ἀμφικιονίσκων, 426 εἰκ. 389, 428 καὶ εἰκ. 391, 429. — ἀμφικυματιοφόρος (στέφουσα θωράκια), 515 καὶ σ. 2, 518 εἰκ. 480.—βάσεως κιόνων, 270 εἰκ. 218, 5. 8. 9, 271 καὶ εἰκ. 219, 3.—ἐμβλημάτων τοξοστοιχιῶν, 371 εἰκ. 335 Β, 372 καὶ εἰκ. 362.—ἐπιστυλίου, 362, 363, 365. —κιονοκράνου, 332.—κορμοῦ κίονος, 274/5.—λοξότμητος, 266, 365, βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584, ἐσχηματοποιημένη (ὡς κοσμήτης), 376 εἰκ. 342, 377 καὶ εἰκ. 343, 8, 378 εἰκ. 344.

ταρράτσα (ναῶν Αὐρανίτιδος).—231 εἰκ. 185. 385.

ταῦ.—βασιλικὴ σχήματος —, βλ. βασιλικὴ ταυόμορφος. Πεσσὸς σχήματος —, 348.

ταῦρος.—303 σ. 2 (ἰωνικὰ κιονόκρανα).

τάφος.—74, 89, 164 (μεθ' ἡμικυκλικῆς κόγχης), 472 καὶ σ. 7 (μὲ tegurium). —ἁγίου, 166, 167, Ἁγ. Βαβύλα, 186, Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, 48, 189, Ἁγ. Παύλου, 55, Ἁγ. Πέτρου, 53.—ἐθνικῶν, 472.—ἐπισκόπου Ἀλεξάνδρου (ἐν τῇ βασιλ. Ἁγ. Reparatus), 53 καὶ εἰκ. 28.—ἐπισκόπου Ρεπαράτου, 88.—Ἰουλίου Πείσωνος καὶ Ἰουλίας Spesina (βασιλ. τοῦ Μακτάρ), 71 σ. 1. — λατρευτικός, 74. — μάρτυρος πίστεως, 47, 72 (βασιλ. Μαρούσινατς), 74, 164, 166, 167, 185, 218, 224 (μημόριον), 394, 453 καὶ σ. 3, 455, 460 (Robba), 472, 480. — νεκροῦ, 75.—Πανάγιος, 34.— Πομπηίας, 206 σ. 2. — Χριστιανῶν, 472.—Χριστοῦ, 472 σ. 7.

τεῖχος.—92.

tectum.—72, βλ. καὶ δῶμα.

tegurium.—472 καὶ σ. 7.

τελετή.—74 (μνημόσυνος), 78 (αὐλική), 124 (ἁγιασμοῦ).

τελετουργία.—75 (ἐπιτύμβιος).

τέμβλον.—534 καὶ σ. 1, βλ. καὶ τέμπλον.

τέμπλον (templum)—40 εἰκ. 17, 41 (παρεκκλησίου βασιλ. Γεράσων), 534 καὶ σ. 2.

τεταρτοσφαίριον.—206 σ. 2, 214, 217 εἰκ. 171, 218 καὶ εἰκ. 172, 221, 222, 235, 372 εἰκ. 336, 373, 386, 570, 571, 597. — βαθμιδωτόν (ἢ κλιμακωτόν), 218 εἰκ. 172. 173, 219 εἰκ. 174, 220.

τετράβηλον.—475 καὶ σ. 3.—κρύπτης Στόβων, 460 καὶ εἰκ. 422, 461 καὶ εἰκ. 423. Βλ. καὶ ἀμφίθυρα, καταπετάσματα.

τετρακιόνιον (συνθρόνου-ἄμβωνος συριακῶν βασιλικῶν).—564, 565 εἰκ. 532.

τετράξυλον (ὑαλοστασίων παραθύρων). —428, 429.

τετράπυλον.— 44 εἰκ. 21, 47 (Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιέ), 48 καὶ εἰκ. 24 (Ἁγ. Ἰωάννου Ἐφέσου).

τετραπυργία.—579 καὶ σ. 3 (βασιλ. Συρίας).

τετράστοον.— 94, 99, 103, 572, βλ. καὶ αἴθριον, quadriporticus.

tetravela.—475 καὶ σ. 4, βλ. καὶ τετράβηλον.

τέχνη.— αἰγυπτιακή (θεοκρατική), 594. —εἰδωλολατρική, 75.— ἑλληνική (ἀρχαία), 6.—ἑλληνιστική, 5.—ρωμαϊκή, 6, 305, κρατική (Reichskunst), 599 προσθ. εἰς 62 σ. 5.—παλαιοχριστιανική, 5, 6, 303.—χριστιανική, 5, 45, 75, 306.

τεχνικὴ διάτρητος.— κιονοκράνων λεβητοειδῶν, 330 εἰκ. 288, 331, 332.—κιονοκράνων πτυχωτῶν, 334, 335 καὶ εἰκ. 293.—θωρακίων, 515.

tiburium.—472 καὶ σ. 5, βλ. καὶ κιβώριον.

τοιχοβάτης.— 249, 250.— βασιλ. Βραυρῶνος, 249 εἰκ. 199, 250 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (νάρθηκος), 250.— βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 249 εἰκ. 199, $_1$, 250 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἰλισοῦ (ἰωνικός), 273 σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 249 εἰκ. 199, $_2$, 250 καὶ σ. 3.

τοιχογραφίαι.—14 καὶ σ. 1. 2, 15 εἰκ. 7 (βαπτιστηρίου Δούρας), 18 (λατρευτικοῦ οἴκου «Titulus Byzantis»), 122 (μὲ παραστάσεις κρήνης), 243 σ. 5 (ὑπογείου τοῦ Trebius Justus τῶν κατακομβῶν Ρώμης), 369 (ἐσωρραχίου τόξων), 370 (τοξοστοιχιῶν), 439 καὶ εἰκ. 399 καὶ σ. 3 (κατακομβῶν, εἰκονίζουσαι «οὐράνια δεῖπνα», «ἀγάπας» ἢ ἱεροτελεστίας), 480 σ. 1 (Παναγίας τῶν Χαλκέων εἰκονίζουσαι κιβώριον), 525 καὶ σ. 3 (Μ. Χώρας Κ/πόλεως καὶ Μυστρᾶ εἰκονίζουσαι φράγμα πρεσβυτερίου).

τοιχοδομία ἰσόδομος.— 236 εἰκ. 190, 237.— βασιλ. Ἀλγερίας καὶ Τύνιδος, 236 εἰκ. 190, 237 καὶ σ. 6. 7.—βασιλ. Κρήτης, 237 καὶ σ. 8. 9.—βασιλ. Συρίας, 236 εἰκ. 190, 237.

τοιχοποιία.—235, 239 (κοινή) καὶ σ. 1 (ἐν ᾗ παρενεβάλλοντο στενομήκεις ἀμφορεῖς), 244 (ἰσόδομος πλαστὴ διὰ κονιάματος).—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 584, 585 εἰκ. 543.—βασιλ. Βραυρῶνος, 235. —βασιλ. Ἑλλάδος, 427.—βασιλ. Ἰταλίας, 427.—βασιλ. Νικοπόλεως Α, 235. —βασιλ. Στουδίου, 235 καὶ σ. 3.—βασιλ. Συρίας (ἰσόδομος λαξευτή), 427, 577, 578 καὶ εἰκ. 536, 579 εἰκ. 537. 538, 582.— μὲ ζώνας ἐκ λαξευτῶν λίθων, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 3, 237.—μὲ ὁριζοντίας ζώνας (ντουζένια) ὀπτοπλίνθων, 235.—μὲ ἀποκλειστικὴν χρῆσιν ὀπτοπλίνθων, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 2, 237 (Θεσσαλονίκη, Ραβέννα).—ἐν ᾗ ἐπλεόναζον αἱ πλίνθοι καὶ ἐμειονέκτει ἡ λιθοδομή, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 2, 237.

τοῖχος.—206 σ. 2, 235, 238, 243, 245, 257, 379 καὶ σ. 1-5.—ἁψῖδος ἱεροῦ, 570, 571, 597.—βάθους τῶν βασιλικῶν, 168.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 244. —βασιλ. Ἑλλάδος, 235.—βασιλ. Συρίας, 244, 387, 391 εἰκ. 357 —διατρυπώμενος ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, 349. —ἐγκάρσιος βασιλικῶν, 161, τμήματα γαμματοειδῆ, 162, 177 εἰκ. 137, τμήματα σταυρόμορφα, 162, 175 εἰκ. 133, τμήματα ταυόμορφα, 162, 171 εἰκ. 125, 172 εἰκ. 126. 127, 173 εἰκ. 128, τμήματα ἐν σχήματι ταῦ πλαγιαστοῦ, 162, 176 εἰκ. 134, τμήματα συνενούμενα διὰ τόξων, 162.—ἐξωτερικὸς βασιλικῶν, 385, 597.—ἐπιστυλίων τοξωτῶν, 313. —ὑπεράνω ἰσογείων κιονοστοιχιῶν (βασιλ. ραβεννατικαί, ρωμαϊκαί), 199 εἰκ. 164, 590.—λίθινος, 349.—κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος βασιλικῶν, 254.—προσόψεως βασιλικῶν, 168.—φέρων φωταγωγόν, 367, 389.

τομή.—ἄμβωνος βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας, 559 εἰκ. 525 (κατακόρυφος καὶ ὁριζοντία), βασιλ. Καλαμπάκας, 560 εἰκ. 526 (ὁριζοντία), βασιλ. Μεσαριᾶς Κῶ, 544 εἰκ. 509 (ὁριζοντία καὶ κατακόρυφος), Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 553 εἰκ. 518 (ὁρι-

ζοντία).—βάθρων ἱερέων, 501.—βασιλικῶν, 589 κ. ἑξ.—βασιλ. Αὐρανίτιδος, 385.—βασιλ. Ἰουλιανοῦ Αὐρανίτιδος, 43 εἰκ. 20 (κατὰ μῆκος καὶ πλάτος).—βασιλ. Τάφχας, 231 εἰκ. 185 (κατὰ πλάτος), 385 εἰκ. 350 (κατὰ μῆκος).—βασιλ. Τουρμανίν, 391 εἰκ. 357 (κατὰ πλάτος).—ἐπιθήματος κολουροπυραμιδοειδοῦς, 427 καὶ εἰκ. 390, 2.—ἐπιστυλίου ἰωνικοῦ, 405, τοξωτοῦ συριακοῦ, 369 εἰκ. 332.—θρόνου ἐπισκοπικοῦ, 505 εἰκ. 467 (βασιλ. Ἁγ. Νικολάου προσηρτημένου εἰς τὴν Καταπολιανήν).—κιβωρίου Καταπολιανῆς Πάρου, 478 εἰκ. 438.—γενικοῦ ὄγκου κιονοκράνου κατὰ τὸν ϛ΄ αἰ. μ.Χ., 286 καὶ εἰκ. 237.—κοσμητῶν, 377 εἰκ. 343, 379 εἰκ. 345.—κρύπτης, βασιλ. Ἁγ. Παγκρατίου Ρώμης, 457 εἰκ. 420 (ὁριζοντία), βασιλ. Στόβων, 460 εἰκ. 422 (ὁριζοντία), 462 εἰκ. 424, 463 (κατακόρυφος), Δύσεως, 459 εἰκ. 419 (κατακόρυφος).—περιθύρου (ἀνωφλίου καὶ σταθμῶν), 404, βασιλ. ἑλληνιστικῆς περιοχῆς, 406 εἰκ. 365.—τάφου καὶ ἁγ. τραπέζης Κερμπὲτ - Μπού - Ἀδδουφάν, 455 εἰκ. 418.—ἁγ. τραπέζης (χειλέων), 450 εἰκ. 409.—ὑπερθύρου, 412 εἰκ. 371, θύρας Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 413 εἰκ. 372. Βλ. καὶ διατομή.

τόξον.—42, 129 καὶ εἰκ. 82. 83, 140 εἰκ. 101, 141 εἰκ. 102 (διαχωριστικὸν βαῖνον ἐπὶ κιλλίβαντος), 169 (πλαγίων κλιτῶν), 208 (ἀντὶ θριαμβευτικῆς ἁψῖδος), 230, 231 εἰκ. 185. 186, 238 καὶ εἰκ. 191 (κατασκευή), 239 εἰκ 193 (δομὴ εἰς βασιλ. τῆς Συρίας), 240 (κατασκευή) καὶ σ. 7 (διπλοῦν πλίνθινον) καὶ σ. 8 (τριπλοῦν πλίνθινον Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης), 243, 255, 257 (ἐπένδυσις διὰ μαρμάρου), 313 (πάτημα), 314 (ἄντυγες), 315 (βάσις). 366, 367, 368 (κατασκευή) καὶ σ. 1 (κατὰ τὸν Δ΄ καὶ Ε΄ αἰ. μ.Χ.) καὶ σ. 2. 3. 4 (κατὰ τὸν ϛ΄ καὶ Ζ΄ αἰ. μ.Χ.), 371.—ἀνακουφιστικόν, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 2, 237 καὶ σ. 3 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης), 238 καὶ σ. 3 (Β. Ἀφρική, Συρία), 411 καὶ σ. 2. 3. 6 καὶ εἰκ. 370, 584, 585 εἰκ. 543.—ἁψῖδος ἱεροῦ (πλίνθινον, ἀνακουφιστικόν), 219 εἰκ. 174, 571.—ἁψιδωμάτων τυφλῶν (βασιλ. Ἰταλίας), 238 εἰκ. 192, 575 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Ἀγνῆς Ρώμης, 368 καὶ σ. 3.—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννας, 243.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Μιλάνου, 56.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 238 καὶ σ. 3, 254, 368.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 368 σ. 1, 369.—βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 394 εἰκ. 359 (θριαμβευτικόν).—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 243, 368 καὶ σ. 2, 372 καὶ σ. 1 (πτερυγίων) καὶ εἰκ. 336, 373 (τριβήλου), 528 εἰκ. 494, 529 (φράγματος πρεσβυτερίου).—βασιλ. Ἑλλάδος, 367, 368 καὶ σ. 5, 370, 425 (παραθύρων).—βασιλ. Ἐπιδαύρου, 50.—βασιλ. Ἰταλίας, 238 εἰκ. 192, 367 (ἀντὶ εὐθέος ἐπιστυλίου), 368, 370, 425 (παραθύρων), 575 καὶ σ. 1 (τυφλῶν ἁψιδωμάτων).—βασιλ. Καλὰτ Σιμάν, 341 εἰκ. 297, 369.—βασιλ. Κάλβ Λουζέ, 357 εἰκ. 321, 369 καὶ εἰκ. 333.—βασιλ. Μπίν - Μπίρ - Κιλισέ, 368 σ. 4.—βασιλ. Ντάνας, 368 σ. 4.—βασιλ. Παλαιστίνης, 368.—βασιλ. Παρεντίου, 368, 370 εἰκ. 334.—βασιλ. Ἁγ. Παύλου Ρώμης, 393 εἰκ. 358 (θριαμβευτικόν).—βασιλ. Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς Ρώμης, 369 (μαρμάρινον γλυπτόν).—βασιλ. Ρουβέχα, 368 σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 368 σ. 4 (ἐξεδρῶν).—βασιλ. Στουδίου, 243.—βασιλ. Συρίας, 238 καὶ σ. 3, 239 εἰκ. 193, 254, 341 εἰκ. 297, 357 εἰκ. 321, 367 (ἀντὶ εὐθέος ἐπιστυλίου), 368, 369 καὶ εἰκ. 332. 333, 425 (παραθύρων), 590 (πεσσοστοιχιῶν).—βασιλ. Β. Φιλίππων, 368 σ. 5.—ἐγκάρσιον, 138 (νάρθηκος), 174 (ἐπὶ κιόνων), 349, 358 καὶ εἰκ. 322.—ἀντὶ εὐθέος ἐπιστυλίου (Ἑλλάς, Ἰταλία, Συρία), 367, 368.—ἡμικυκλικόν, 129 καὶ εἰκ. 82. 83, 366/7, 368 καὶ σ. 1, ὑπερυψωμένον, 368 καὶ σ. 2. 3.—ἡμικυκλίου μικρότερον, 368 καὶ σ. 1.—θριαμβευτικόν, 78, 168, 214, 392, 393 καὶ εἰκ. 358, 394 καὶ εἰκ. 359.—κιονοστοιχιῶν, 351 εἰκ. 315, 352 καὶ εἰκ. 316, 353 εἰκ. 317, 354 εἰκ. 318, 355 εἰκ. 319, 356 εἰκ. 320, 392.—λίθινον, 254 (βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, Συρίας).—μαρμάρινον γλυπτόν, 369 (Ἁγ. Πέτρου ἐν Δεσμοῖς Ρώμης).—παραθύρων, 425 (βασιλ. Ἑλλά-

δος, Ἰταλίας, Συρίας), 427 (ρωμαϊκόν), 428 (παλαιοχριστιανικόν).—πεσσοστοιχιῶν, 590 (Συρία).—πεταλόμορφον, 368 καὶ σ. 4.—πλίνθινον, 219 εἰκ. 174, 236 εἰκ. 190 σειρὰ 2, 237, 238 εἰκ. 191, 240 καὶ σ. 7. 8, 368, 369, 370, 411 καὶ σ. 2. 3.—πώρινον, 239 εἰκ. 193, 341 εἰκ. 297, 357 εἰκ. 321 (Συρία), 368 καὶ σ. 5 (Β. Ἀφρική, Ἑλλάς, Παλαιστίνη, Συρία), 369 καὶ εἰκ. 332. 333 (Συρία).—τριβήλου, 256 καὶ εἰκ. 207, 372 καὶ εἰκ. 336, 373 (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης).— ὑπερῴου, 383 εἰκ. 349, 384. —ὑποστηρικτικὸν στεγῶν νάρθηκος, 138, 139 εἰκ. 100, 394.—φράγματος πρεσβυτερίου, 528 εἰκ. 494, 529 (Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).—ου ἐσωρράχιον, 368, 369, 370 καὶ εἰκ. 334, 371. —ου μέτωπον, 368, 369, 370. Βλ. καὶ ἄντυξ, ἐπένδυσις, ἐσωρράχιον, μέτωπον.

τοξοστοιχία.— 177, 178, 254 (πλινθίνη), 370 (μέτωπον), 373 εἰκ. 337 (μετὰ λαξευτῶν θολιτῶν καὶ κορινθιακοῦ γείσου), 381 εἰκ. 347 (σχέσις ὕψους τῆς κάτω πρὸς τὴν ἄνω), 384, 587.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 381 εἰκ. 347.—βασιλ. Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 238 εἰκ. 191, 247 σ. 4, 255 εἰκ. 206, 371 καὶ εἰκ. 335, 372 εἰκ. 336, 373, 375 εἰκ. 339.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Ἰουστινιανείου), 256.—βασιλ. Ἅγ. Στεφάνου Γάζης, 254 σ. 4. —βασιλ. Συρίας (τρικλίτων), 379.—βασιλ. Β τῶν Φιλίππων, 373 εἰκ. 337, 376.—ἰσόγειος, 382 εἰκ. 348 (Καταπολιανῆς Πάρου), 384. —ς ἐπένδυσις διὰ μαρμάρων, 254 σ. 4, 255 εἰκ. 206, 371, 375 εἰκ. 339.

τόπος (στάσεως ἑκάστης κατηγορίας ἐν τῷ ναῷ).—436.

transenna.—453, βλ. καὶ κιγκλίδωμα.

τράπεζα ἀγαπῶν.— 480, 482, 483 καὶ εἰκ. 443, 484 καὶ εἰκ. 444 καὶ σ. 4, ἐν Besançon, 484 εἰκ. 444, Δήλου, 483 εἰκ. 443, 485, ἐξ Ἐφέσου, 485 καὶ εἰκ. 446 καὶ σ. 3, ἡμικυκλική, 485 καὶ εἰκ. 445 446 καὶ σ. 2, 486 εἰκ. 447, ἐκ Θάσου, 485 καὶ σ. 6, ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν, 485 καὶ σ. 8, ἐκ Π. Κορίνθου, 485 καὶ σ. 4, ἐκ Λέσβου (βασιλ. Ἅγ. Γρηγορίου), 485 καὶ σ. 7, ἐν Mettlach, 485 εἰκ. 445, ἐκ Σάλωνος, 485 καὶ σ. 9, 486 εἰκ. 447, ἐκ Τεγέας (βασιλ. τοῦ Θύρσου), 485 καὶ σ. 5, τετράγωνος, 483 εἰκ. 443, 485, βλ. καὶ τράπεζα μαρτύρων.—Ἁγία, 16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14, 21, 23 εἰκ. 10, 24, 29, 30, 31 εἰκ. 11, 32, 74. 78, 85, 165, 166, 167, 169, 170, 226, 438 καὶ σ. 1 - 8 *(τράπεζα Κυρίου, τράπεζα θεία καὶ ἱερά, τράπεζα μυστική, θυσιαστήριον, βωμός, mensa, mesa, altarium, altare),* 490, 535. 538, 587.—ἀργυρᾶ (βασιλ. Λατερανοῦ), 166. —βασιλ. Αἰγίνης, 448 σ. 4.—βασιλ. Αἰγύπτου, 443 καὶ σ. 1 (συμπαγής).—βασιλ. Ἁγ. Ἀλεξάνδρου παρὰ τὴν Ρώμην, 453, 455 εἰκ. 416 (σαρκοφαγοειδής). —βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου, 327 σ. 1, 454 καὶ σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Ἀποστόλων Ρώμης, 454 καὶ σ. 3 (σαρκοφαγοειδής).—βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 446, 448 σ. 4, 450 εἰκ. 409, 6.—βασιλ. Βηθλεέμ, 448 σ. 4.—βασιλ. Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 449 σ. 2.—βασιλ. Βραυρῶνος, 445 καὶ σ. 4, 450 εἰκ. 409, 2. —βασιλ. Γλυφάδας, 448 σ. 4, 449 εἰκ. 407, 451 σ. 3.—βασιλ. Δαφνουσίων, 439 σ. 2 (ξυλίνη).—βασιλ. Δήλου (Ἁγ. Κηρύκου καὶ Ἀσκληπιείου), 448 σ. 3. —βασιλ. Δωδώνης, 448 σ. 3.—βασιλ. Ἑλλάδος, 68 εἰκ. 40, 442 καὶ σ. 5 (συμπαγής).—βασιλ. Ἐμμαούς, 448 σ. 3. —βασιλ. Ἐπταπήγου, 448 σ. 4.—βασιλ. Grado, 449 σ. 2, 450 εἰκ. 409, 5, 451 σ. 1, 454 καὶ σ. 5.—βασιλ. Ἡραίου Σάμου, 449 σ. 1.—βασιλ. Θάσου, 442 καὶ σ. 4. 5, 445, 446 καὶ σ. 1, 448 σ. 1. —βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν Α, 448 σ. 4, Β, 445 εἰκ. 403 καὶ σ. 1, 448 σ. 4, 449 σ. 1.—βασιλ. Ἱεροσολύμων, 440 καὶ σ. 1.—βασιλ. Ἁγ. Ἰσιδώρου Χίου, 450 εἰκ. 409, 3, 452 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ Ραβέννας, 449 σ. 2, 453 εἰκ. 414, 454.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 446 καὶ σ. 3, 448 σ. 4.—βασιλ. Κερμπὲτ-Μποὺ-Ἀδδουφάν, 454 καὶ σ. 6, 455 εἰκ. 418. —βασιλ. Λατερανοῦ, 166 (ἀργυρᾶ), 440 καὶ σ. 2.—βασιλ. Μακτάρ, 72 σ. 1.—βασιλ. Μεδινὲτ Ἀμπού (Αἰγύπτου), 448 σ. 4.—βασιλ. Μεσοποταμίας, 443 καὶ σ. 2.—βασιλ. Μπρὰδ Συρίας, 449 σ. 1.

—βασιλ. Ἁγ. Νικολάου (προσηρτημένου εἰς Παναγίαν Καταπολιανὴν Πάρου), 442 σ. 5, 444 εἰκ. 401 (συμπαγής). — βασιλ. Β Νικοπόλεως, 442, 445 σ. 2, 446, 447 εἰκ. 405. — βασιλ. Οὔμ-Ἰτ-Τουβενέ, 448 σ. 4. — βασιλ. Παρεντίου, 448 σ. 4, 454 καὶ εἰκ. 415. — βασιλ. Παρθενῶνος, 449 εἰκ. 408, 450 σ. 3. — βασιλ. Πριήνης, 453, 454 καὶ σ. 1. 2, 455 εἰκ. 417. — βασιλ. Σάλωνος, 449 εἰκ. 406, 450 εἰκ. 409, 4, 451 σ. 3. — βασιλ. Σάρδεων, 448 σ. 3. — βασιλ. Ἁγ. Σεργίου Γάζης, 440 καὶ σ. 4, 447 καὶ σ. 3. — βασιλ. Σεριάνας, 448 καὶ σ. 7. — βασιλ. Σικυῶνος (παρεκκλησίου), 443 εἰκ. 400 (συμπαγής), 451 σ. 7, 452 εἰκ. 413. — βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως (Ἰουστινιανείου), 440 καὶ σ. 6, 447 καὶ σ. 4, 452 καὶ σ. 3. 4, 471 καὶ σ. 3. 4. — βασιλ. Στόβων, 442 σ. 5 (συμπαγής). — βασιλ. Συῖας Σελίνου Κρήτης, 449 σ. 1. — ἐλευθέρα (ἐπὶ κιονίσκων), 444, ἐννεάπους, 447 εἰκ. 405, 449 καὶ σ. 4, 450 καὶ σ. 1. 2. — μεθ' ἑνὸς κεντρικοῦ στηρίγματος, 448 καὶ σ. 2. 3. — ἑξάπους, 449 καὶ σ. 3. — λιθίνη, 75, 442. — μαρμαρίνη, 226 (στρογγύλη, πεταλόμορφος), 444 (ἐλευθέρα ἐπὶ κιονίσκων). — Μουσείου Aix (ἐξ Ἁγ. Πέτρου παρὰ τὸ Auriol), 451 σ. 5. 8, 452 εἰκ. 412. — Μουσείου Borély Μασσαλίας, 451 εἰκ. 410. 411 καὶ σ. 4. 5. 8. — Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν (ἐξ Ἀττικῆς καὶ Ἐλευσῖνος), 451 σ. 2. — ξυλίνη κινητή, 439 καὶ εἰκ. 399 καὶ σ. 2-5, 440, 446. — πολυτελής (ἐπενδεδυμένη διὰ πολυτίμων ὑλικῶν), 440 καὶ σ. 1-6. — ὁλόσωμος, βλ. συμπαγής. — πεντάπους, 448, 449 καὶ σ. 1-2. — μὲ πλάκας τραπεζοφόρους, 448 καὶ σ. 6. 7. — σαρκοφαγοειδής, 452, 453 καὶ σ. 1. 2 καὶ εἰκ. 414, 454 καὶ εἰκ. 415 καὶ σ. 1-6, 455 εἰκ. 416. 417. 418, 456, 458. — σταθερά, 439 καὶ σ. 1 (β΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰ. μ. Χ.), 440 (ἀρχαὶ Δ΄ αἰ. μ. Χ.) καὶ σ. 8. 9, 441 καὶ σ. 1-6, 442 καὶ σ. 1. — συμπαγής, 68 εἰκ. 40, 442 καὶ σ. 5, 443 καὶ σ. 1. 2. 3 καὶ εἰκ. 400, 444 εἰκ. 401. — τετράπους, 448 καὶ σ. 4. 5. — ἐν σχήματι κορμοῦ κίονος ἢ πεσσοῦ, 443 (ἐπιτύμβιοι στῆλαι, βωμοί, cippi, θυμιατήρια, θυσιαστήρια), 444 καὶ εἰκ. 402 καὶ σ. 2-5. — ης κάλυμμα, 468 καὶ εἰκ. 431 καὶ σ. 3-10, 469. — ης παραστάσεις, 439 καὶ εἰκ. 399 καὶ σ. 3 (ἐπὶ τοιχογραφ. κατακομβῶν), 441 καὶ σ. 9 (ἐπὶ ψηφιδ.) καὶ σ. 10 (ἐπὶ μικρογραφ.), 442 καὶ σ. 2. 3 (ἐπὶ ψηφιδ.), 446 καὶ σ. 8 (ἐπὶ ψηφιδ.), 448 καὶ σ. 5 (ἐπὶ ψηφιδ.), 452 καὶ σ. 5 (ἐπὶ ψηφιδ.), 468 εἰκ. 431 (ἐπὶ ψηφιδ.), 469 καὶ σ. 1. 2 (ἐπὶ χρυσφ.) καὶ σ. 3 (ἐπὶ ἐλεφαντουργ.) καὶ σ. 4 (ἐπὶ ἔργων μεταλλοτεχνίας), 474 εἰκ. 435. 436 (ἐπὶ ψηφιδ.), 481 εἰκ. 441 (ἐπὶ χρυσφ. καὶ ψηφιδ.), 603 προσθ. εἰς 439 (ἐπὶ σαρκοφ. καὶ ψηφιδ.). Βλ. καὶ κάλυμμα, κιονίσκος, πλάξ, πόδες, χεῖλος. — βοηθητική, 165. — δευτερεύουσα (altarium), 166. — ἑλληνιστική (ἰδιωτικῶν οἰκιῶν), 487 καί σ. 4. 5. — εὐχαριστιακή (κοπτική, συριακή), 484 σ. 5. — ἀναιμάκτων θυσιῶν (ἀρχαίων ἱερῶν), 448 καὶ σ. 6. — μαρτύρων, βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 466 εἰκ. 429, 484 καὶ σ. 3, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 465 εἰκ. 427, 483, βασιλ. 5 Μαρτύρων Σάλωνος, 484 καὶ σ. 1, Μοντάνου (ἐν Χενσὶρ-Ἐλ-Μπεγκὲρ Β. Ἀφρικῆς), 483 εἰκ. 442, 484 καὶ σ. 2, Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν, 483 καὶ σ. 1. 2. Βλ. καὶ τράπεζα ἀγαπῶν. — προθέσεως ἢ προσφορῶν (προσκομιδῆς, παρατραπέζια), 151, 153, 226, 486 καὶ εἰκ. 448, 487 καὶ σ. 1-7, 488 καὶ σ. 1-6 καὶ εἰκ. 450, βασιλ. Ἁλιμοῦντος (Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν), 487 σ. 2, βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν, 487 σ. 6, βασιλ. Λατερανοῦ, 488 καὶ σ. 6, βασιλ. Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος (Μουσεῖον Ἡρακλείου), 487 σ. 7, ἐκ Θήρας (Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν), 487 σ. 1. 6, 488 εἰκ. 450, κυκλική, 486 εἰκ. 448, 487, 488 καὶ εἰκ. 450, Κων/πόλεως, 488 σ. 2. 3. 4, Λαπήθου Κύπρου, 487 σ. 7, Μουσείου Βυζαντινοῦ Ἀθηνῶν, 486 εἰκ. 448, 487 σ. 2 (ἐξ Ἁλιμοῦντος), Μουσείου Λούβρου, 488 σ. 1, Μουσείου Ρόδου, 487 σ. 6. — ρωμαϊκῶν τρικλίνων, 484 καὶ σ. 4

τραπεζοφόροι. — 448 καὶ σ. 6. 7.

τρίαινα. — 252, 253 εἰκ. 204.

τρίβηλον. — 139, 144, 148, 149 εἰκ. 115,

150 εἰκ. 116, 319.—ἐξ ἀμφικιόνων μεταξὺ παραστάδων, 148 καὶ σ. 2, 150 εἰκ. 116.—βασιλ. Ἁγ. Ἁγνῆς Ρώμης, 148 σ. 2.—βασιλ. Ἀχειροποιήτου, 148 καὶ σ. 2, 149 εἰκ. 115, 159 εἰκ. 121, 590.—βασιλ. Γλυφάδας, 148 σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 148 σ. 2. 4, 160 εἰκ. 122, 252, 256 καὶ εἰκ. 207, 371, 372 καὶ εἰκ. 336, 373, 590.—βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν Α, 148 σ. 2, 308, Β, 148 σ. 2. 3.—βασιλ. Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης, 148 σ. 2.—βασιλ. Β Νικοπόλεως, 175 εἰκ. 133, 226.—βασιλ. Ἁγ. Νίκωνος Σπάρτης, 148 σ. 2.—βασιλ. Ὀλύμπου Λαυρεωτικοῦ, 148 σ. 2. βασιλ. Παλαιοπόλεως Κερκύρας, 148 καὶ σ. 2, 150 εἰκ. 116.—βασιλ. Σικυῶνος, 305 εἰκ. 256 (κιονόκρανον).—βασιλ. Τιγκζὶρτ Ἀλγερίας, 149.—βασιλ. Τούμπας Θεσσαλονίκης, 148 σ. 2.—βασιλ. Φιλίππων, 148 σ. 2.—μετ' εὐθέων ἐπιστυλίων, 148, 150 εἰκ. 116.—ἐκ δύο κιόνων, 148 καὶ σ. 2, 149 εἰκ. 115.—ναῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν τῆς Ἑλλάδος, 150 καὶ σ. 1. 2.—μετὰ τόξων, 148, 149 εἰκ. 115.

τρίγλυφα (ποδίου βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος), 498, 499 εἰκ. 458.

τρίγωνα.—128 (σφαιρικά), 332 (σχηματιζόμενα ὑπὸ ταινιῶν ἐπὶ κιονοκράνων).

τρίθυρον.—49 καὶ εἰκ. 25, 131 εἰκ. 84, 148 (ἢ τρίπυλον), 149 (βασιλ. Τιγκζίρτ Ἀλγερίας), 383 εἰκ. 349 (βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Στουδίου).

τρίκογχον ταφικόν.—163, 164, 217 σ. 1 (cella trichora). Βλ. καὶ αἴθουσα, ἱερόν.

τρίπυλον.—148, βλ. καὶ τρίθυρον.

τρίστρωος.—103 σ. 2 («τὴν πᾶσαν ἐκαλλιέργησε τρίστφον»), βλ. καὶ αἴθριον.

τρίφυλλον.—ἐχίνου, 316 καὶ εἰκ. 274, 319, 323 εἰκ. 281.—ἐπιθήματος, 317 καὶ σ. 9.—θωρακίων, 517 εἰκ. 578,$_2$, 519 εἰκ. 482, 520 καὶ σ. 1, 521.—κιονοκράνου ἰωνικοῦ (ἀντὶ ᾠοῦ), 323 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 281, 324 εἰκ. 282, πτυχωτοῦ (εἰς σπεῖραν), 334, τεκτονικοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς, 326.

τροπική.—109 (ἐξέδρα).

τροῦλλος.—83, 84.—κτιστὸς ἡμισφαιρικὸς ὑπὲρ τὸ ἱερόν, 214, 215 καὶ σ. 3.—περικέντρων κτηρίων Ραβέννας, 576 (κτιστὸς σφαιρικός, ἐξωτερικῶς πυραμιδοειδής).—σταυρικῶν βασιλικῶν, 386 (ξύλινος πύργος).

τροχοί «συριακοί».—330 εἰκ. 288, 331 (ἐπὶ λεβητοειδῶν κιονοκράνων).

τρύπανον—.290, 299, 302, 319, 331, 552, (ὀπαὶ διὰ—υ).

τρύφακτοι.—512 σ. 7, βλ. καὶ δρύφακτοι.

τύμπανον.—ἀετώματος (συριακοῦ), 431 εἰκ. 393, 432.—ἀνάγλυφον (ὑπεράνω ὑπερθύρων), 411 καὶ εἰκ. 370, 586 εἰκ. 544.—θυρῶν, 414 εἰκ. 374, 415 εἰκ. 375, 416 εἰκ. 376, 417 εἰκ. 377, 418 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 379.—κιβωρίου, 475 (βλ. καὶ οὐρανός).—παραθύρων 571.

Υ

ὕαλος.—434 καὶ σ. 4 (παραθύρων βασιλικῶν).

ὑαλοστάσιον.—427 (τετράξυλον), 434 καὶ εἰκ. 398 (μετάλλινον).

ὑδραγωγεῖον.—110.

ὑδρεῖον.—111, βλ. καὶ κρήνη.

ὑδρίαι.—18 (φέρουσαι χρῖσμα).

ὕδωρ.—121 σ. 8 («ζωῆς»), 124 (εὐλογηθέν, «ἰαματικὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων», «λυτήριον») 237, 329 («ζωῆς»).

ὕλη (=ὑλικὰ δομῆς).—83 καὶ σ. 1, 235 σ. 2, 600 προσθ. εἰκ. 83 σ. 1.

ὑλικόν (δομῆς).—235 καὶ σ. 2.

ὕμνος ἑωθινός.—95.

ὕπαιθρον (=συνεπτυγμένος περίβολος).—94 καὶ σ. 4, 104 σ. 1, βλ. καὶ αἴθριον.

ὑπέρθυρον.—240, 411, 412 εἰκ. 371 (τομή).—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 408 καὶ σ. 3, 584, 585 καὶ εἰκ. 543 καὶ σ. 2.—βασιλ. Ἁγ. Εἰρήνης Κ/πόλεως, 413 εἰκ. 372.—βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, 410 καὶ σ. 3 (ἐνεπίγραφον).—βασιλ. Μιτζλέγιας, 408 εἰκ. 367.—βασιλ. Μπαμπίσκα, 409 εἰκ. 368.

—βασιλ. Ραβέννας, 238 καὶ εἰκ. 192. —βασιλ. Ρουβέχας, 410 καὶ σ. 5 (ἐνεπίγραφον).—βασιλ. Ἁγ. Φήλικος, 410 (ἐνεπίγραφον).—βασιλ. Χενσὶρ Γκουρᾶϊ, 408 σ. 3.—ἐνεπίγραφον, 410 καὶ σ. 1-5. —εὐθύ (στομίων σκεπαστοῦ διαδρόμου συνθρόνου), 494.—μονόλιθον, 240 (ὀρθογώνιον), 584, 585 καὶ εἰκ. 543 καὶ σ. 2.—οἰκιῶν ἰδιωτικῶν Συρίας, 410 σ. 5 (ἐνεπίγραφον).

ὑπερύψωσις.—573 καὶ σ. 3 (ἀετωμάτων).

ὑπερῷον (ἢ ἀνώγειον ἢ γυναικωνίτης). —8 καὶ σ. 4. 9, 54, 55, 56, 58, 60, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, 78, 79, 140, 160, 196, 200, 201 καὶ σ. 5. 8, 229, 296 σ. 1. 378, 379, 380.—βασιλ. Αἰγύπτου, 52, 214.—βασιλ. Ἀναστάσεως, 33.—βασιλ. Αὐρανίτιδος, 231 εἰκ. 185, 384, 385.—βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 196 καὶ σ. 2.—βασιλ. Γεράσων, 41.—βασιλ. Δύσεως, 196 καὶ σ. 3, 380 καὶ σ. 3 καὶ εἰκ. 346.—βασιλ. εἰδωλολατρικῶν Ρώμης, 197, 198.—βασιλ. ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 160 εἰκ. 122, 195 εἰκ. 159, 199, 380 καὶ σ. 3.—βασιλ. ἑλληνιστικῆς περιοχῆς ἐν γένει, 198, 199, 200 εἰκ. 165, 590.—βασιλ. Θάσου (σταυρικῆς), 198 εἰκ. 163. —βασιλ. Λευκῆς Μονῆς, 52.—βασιλ. Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως, 321 καὶ εἰκ. 278 (κιονόκρανον), 322 εἰκ. 279 (κιονόκρανον), 330 (κίονες), 332 (κιονόκρανα), 416, 417 εἰκ. 377 (λίθινα θυρόφυλλα).—βασιλ. Συρίας, 196 καὶ σ. 1.—νάρθηκος, 395 (πάτωμα).—ου κίονες, 353, 381. Βλ. καὶ γυναικωνίτης, κιονόκρανον, κιονοστοιχία, κίων.

ὑπόβαθρα (postamenta) κιόνων.—266 καὶ σ. 7 (κατὰ τὸν Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα). Βλ. καὶ βάθρον.

ὑποδιάκονος.—419 σ. 7, 537 καὶ σ. 1.

ὑπολαμπάς, βλ. στοά.

ὑποπίπτοντες.—96 σ. 1, 136. Βλ. καὶ μετανοοῦντες.

ὑποσκευή (=ξυλότυπος).—240 σ. 1.

ὑποστάτης (περιρραντηρίου).—488 καὶ σ. 7.

ὑποτραχήλιον (ἐπικράνου).—345.

ὕφασμα.—155 σ. 2 (ἐξ Αἰγύπτου, Μουσείου Βερολίνου).—τα, 420 καὶ σ. 1. 2 (κατασκευῆς βήλων), 457 καὶ σ. 3, 4 (brandea, palliola, δι' ὧν ἥπτοντο τῶν ἱερῶν λειψάνων), 467 καὶ σ. 12 (σηρικά, περιτυλίξεως ἱερῶν λειψάνων).

ὑφαψίδιον.—313 καὶ σ. 1 (ρωμαϊκόν), 345 καὶ σ. 1 (ἐπικράνου παραστάδος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας), 575 (εἰς γεννήσεις τόξων τῶν ἁψιδωμάτων βασιλικῶν Ἰταλίας).

ὕψος.—βασιλικῶν, 591 *(τονισμός)*.—κιόνων (ἀναλογία τῶν τοῦ ἰσογείου πρὸς τοὺς τοῦ ὑπερῴου), 381 εἰκ. 347, 382 καὶ σ. 2. 3, 383 καὶ σ. 1. 2, 385.—παραθύρων, 432 σ. 1 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

Φ

φατνώματα (ἢ φατνώσεις ἢ λακωνάρια). —μεταξὺ κιλλιβάντων φερόντων γεῖσον (βασιλ. Β Φιλίππων), 373 εἰκ. 337, 374 εἰκ. 338, 376.—ὀροφῆς, 168 εἰκ. 124, 199 εἰκ. 164, 359 εἰκ. 323, 396, 397 καὶ σ. 4. 5, κατὰ τὸν ϛ΄ αἰ. μ.Χ., 397/8 (=*καλαθίσκοι*).

φατνωματικὴ ὀροφή, βλ. ὀροφή.

φάτνωσις, βλ. φατνώματα.

φεγγίτης.—411, 433 εἰκ. 396 (ροδακοειδὴς παραθύρου βασιλ. Οὔμ-Ἰλ-Κουττέν), 584 καὶ σ. 4 (διάτρητος ὑπεράνω ὑπερθύρου).

φιάλη.—94 σ. 6, 111 καὶ σ. 2. 5 (ἀρχαία). 7, 112, 114, 117 καὶ σ. 6 (Μονῆς Χελανδαρίου), 118 (Ἁγ. Σοφίας καὶ αἰθρίου Νέας), 120 καὶ εἰκ. 70 (Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ Μονῆς Λαύρας Ἁγ. Ὄρους), 469 σ. 4 (ἀργυρᾶ ἐκ Ρίχας Ε΄ αἰ. μ.Χ. τῆς Bliss Collection). Βλ. καὶ κρήνη.

φιαλίδιον (περιέχον αἷμα μάρτυρος). —466 εἰκ. 429, 467 καὶ σ. 13.

φλέβες (μαρμάρων).—251 καὶ σ. 2, 371/2.

φοῖνιξ.—244 (διακόσμησις τοίχων βασιλικῶν Β. Ἀφρικῆς καὶ Συρίας).

φολίς (εἰς διακόσμησιν προσκεφαλαίων

ἰωνικοῦ κιονοκράνου), 316, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282.

φουρνικόν.—216 σ. 4.

φουρούσια.—255 εἰκ. 206, 256 (κιλλίβαντες), 385 (=πρόβολοι, ἐγκαρσίων διαφραγμάτων βασιλικῶν Αὐρανίτιδος), 405 (=καταλοβεῖς, γείσου θυρωμάτων).

φράγμα.—κόγχης ἱεροῦ (βασιλικῶν Ἀλγερίας), 533 εἰκ. 499, 534 εἰκ. 500, 535 καὶ σ. 1, βασιλ. Λαμπέσης, 535 σ. 1, βασιλ. Μπενιάν, 533 εἰκ. 499, 535 σ. 1, βασιλ. Τιγκζίρτ, 535 σ. 1. —παραθύρων, 433 καὶ σ. 2-7 καὶ εἰκ. 396, 434 εἰκ. 397 καὶ σ. 1. 2. 3. 5 καὶ εἰκ. 398, βασιλ. Grado, 434 εἰκ. 398 (μετάλλινον), βασιλ. Ἰταλίας, 434, βασιλ. Ἁγ. Λαυρεντίου Ρώμης, 434 εἰκ. 397 (μαρμάρινον), μαρμάρινον, 433 καὶ σ. 3-7 καὶ εἰκ. 396, 434 καὶ σ. 1. 2. 3, μετάλλινον, 434 καὶ εἰκ. 398, ξύλινον, 433 καὶ σ. 2.—πρεσβυτερίου, 509 καὶ σ. 4-9, 510 καὶ εἰκ. 471 καὶ σ. 1-4, 511 καὶ εἰκ. 472, 512 καὶ σ. 1. 2 *(δίκτυα, δρύφακτα, δρύφακτοι, θώρακες, θωράκια, κάγκελλα, κάγκελλοι κιγκλίδες, στήθεα)* καὶ εἰκ. 473, 513 καὶ σ. 1-3, 525 καὶ εἰκ. 489 καὶ σ. 2-6, 526 καὶ εἰκ. 490. 491, 527 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 492, 528 καὶ εἰκ. 493. 494, 529 καὶ εἰκ. 495, 530 καὶ σ. 1, 531 καὶ εἰκ. 497 καὶ σ. 1-10, 532 καὶ εἰκ. 498 καὶ σ. 1-4, 533 καὶ σ. 1-4, 534, 543 καὶ εἰκ. 507. 508, 603 προσθ. εἰς 509, βασιλ. Ἀπολλωνίας τῆς Κυρηναϊκῆς Πενταπόλεως, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472, $_{7}$, 531 καὶ σ. 7, βασιλ. Ἀσπίδος Ἄργους, 531, βασιλ. Ἀφεντέλλη Λέσβου, 527 καὶ εἰκ. 492, 530 καὶ εἰκ. 496 α, βασιλ. Β. Ἀφρικῆς, 510 καὶ σ. 4, 511, βασιλ. Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, 531 καὶ σ. 8, βασιλ. Βοσκοχωρίου, 509 σ. 4, 531 καὶ σ. 6, βασιλ. Βραυρῶνος, 509 σ. 5, 510 εἰκ. 471, $_{2}$, 529 εἰκ. 495, $_{4}$, 530, βασιλ. Γεράσων (Μητροπόλεως), 509 σ. 8, 511 εἰκ. 472, $_{9}$, 533 καὶ σ. 3. βασιλ. Γκεσεριό, 509 σ. 6, βασιλ. Γλυφάδας, 502 εἰκ. 461, 510 σ. 2, 527, βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472, $_{5}$, 526 εἰκ. 490, βασιλ. Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 527 καὶ σ. 1, 528 εἰκ. 494, 529, βασιλ. τῆς Δύσεως, 510 καὶ σ. 3, 511, βασιλ. μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, 510 καὶ σ. 1, 511 εἰκ. 472, $_{5.\ 7.\ 8}$, βασιλ. ἑλληνιστικῶν, 510 εἰκ. 471, βασιλ. Ἐπταπήγου, 510 σ. 1, βασιλ. Grado, 533 εἰκ. 508, βασιλ. Θάσου, 509 σ. 4. 9, 527, 528 εἰκ. 493, 529 καὶ εἰκ. 495, $_{3}$, 530 καὶ εἰκ. 496 Β, βασιλ. Ἁγ. Θεοδώρων Γεράσων, 509 σ. 9, 543 εἰκ. 507, βασιλ. Φθιωτίδων Θηβῶν Α, 509 σ. 4. 9, 510 εἰκ. 471, $_{4}$, 529 καὶ εἰκ. 495, $_{1.\ 2}$ Β, 509 σ. 4. 9, 510 εἰκ. 471, $_{4}$, 529 καὶ εἰκ. 495, $_{1.\ 2}$, 531 καὶ σ. 1 καὶ εἰκ. 497, 533 σ. 1, βασιλ. Ἰλισοῦ, 509 σ. 9, βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 532 εἰκ. 498, 533 σ. 2, βασιλ. Κερμπὲτ-Ἐλ-Μαχράβ, 509 σ. 6, βασιλ. Κερμπὲτ Μπού Ἀδδουφέν, 509 σ. 7, βασιλ. Κλειοῦς Λέσβου, 530 σ. 1, βασιλ. Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης, 510 σ. 3, βασιλ. Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, 509 σ. 6, 510 εἰκ. 471, $_{1}$, βασιλ. Μαστιχάρη Κῶ, 527, βασιλ. Μπενιάν, 509 σ. 6, βασιλ. Νικοπόλεως Α, 531 καὶ σ. 3. Β, 531 καὶ σ. 4, βασιλ. Ντὰρ-Ἐλ-Κούς, 510 σ. 4, βασιλ. Ὀλυμπίας, 510 σ. 2, 526 εἰκ. 491, βασιλ. Πανόρμου Κρήτης, 510 σ. 1, 511 εἰκ. 472, $_{6}$, 531 καὶ σ. 10, βασιλ. Ἁγ. Πέτρου Ρώμης, 534 καὶ σ. 3, βασιλ. Πέτρου καὶ Παύλου Γεράσων, 509 σ. 9, 511 εἰκ. 472, $_{10}$, 533 καὶ σ. 3, βασιλ. Προπυλαίων Γεράσων, 509 σ. 9, 543 εἰκ. 507, βασιλ. Προφητῶν Γεράσων, 509 σ. 8, βασιλ. Σικυῶνος, 510 σ. 2, 527, 531 καὶ σ. 2, 604 προσθ. εἰς 548, βασιλ. Σκουτέλας, 531, βασιλ. Torcello, 533 σ. 2, βασιλ. Τούμπας, 531 καὶ σ. 9, βασιλ. Φεριάνας, 509 σ. 8, 510 σ. 4, 603 προσθ. εἰς 509, βασιλ. Φιλίππων, 509 σ. 4. 9, 511 εἰκ. 472, $_{8}$, 531 καὶ σ. 5, βασιλ. Χαλινάδου Λέσβου, 510 εἰκ. 471, $_{3}$, βασιλ. Χενσὶρ Μπουρμεδές, 510 σ. 4, βασιλ. Χενσὶρ Τικουμπάϊ, 509 σ. 6.—εὐθύγραμμον, 533, βλ. καὶ πειόμορφον, μεταβατικὴ μορφή.—πειόμορφον, 494, 510, 511, εἰκ. 472, $_{5.\ 7.\ 8}$, 527 καὶ σ. 1, 528 εἰκ. 493, 529, μεταβατικὴ μορφὴ ἀπὸ τοῦ πειομόρφου πρὸς τὸ διαμπερὲς εὐθύγραμμον, 511 εἰκ. 472, $_{9.\ 10}$, 533 καὶ σ. 3.—τος ἀπεικόνισις, 525 καὶ

σ. 2 (ψηφιδ.), σ. 3 (τοιχογρ.), σ. 4 καὶ εἰκ. 489 (χ/φ), 532 καὶ σ. 2 (ἐπὶ λειψανοθήκης).—τος ἐπιστύλιον, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530, 531.—τος κιονίσκος, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530 καὶ εἰκ. 496 καὶ σ. 1, 533.—τος κίων ὁλόσωμος, 532 εἰκ. 498, 533 καὶ σ. 1. 2.—τος προστῷον, 528 εἰκ. 493, 530, 531 καὶ σ. 1 - 10 καὶ εἰκ. 497, 532 καὶ σ. 1.—τος στοά *(πέργολα)*, 527 καὶ εἰκ. 492, 528 εἰκ. 493, 530, 532 καὶ σ. 4 (κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰ. μ.Χ. *εἰκονοστάσιον*), 534 καὶ σ. 1. 2 (ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰ. μ.Χ. *τέμπλον*). Βλ. καὶ βῆλον, ἐπιστύλιον, θύρα, κιονίσκος, κίων, πεσσίσκος, πεσσός, προστῷον, στοά, στυλοβάτης.—χωρισμοῦ μέσου ἀπὸ πλαγίων κλιτῶν (λίθινον), 437.

φρέαρ.—16 συνέχ. σ. 2 σελ. 14 (παράστασις Σαμαρείτιδος εἰς τοιχογρ. βαπτιστηρίου Δούρας), 20 (δι' ἁγνισμούς), 22 καὶ εἰκ. 9 (εὐκτηρίου οἴκου Β Σάλωνος), 23 εἰκ. 10, 24 (ἁγνισμοῦ), 37 καὶ εἰκ. 15 (βασιλ. τῆς Μαμβρῆ), 41 εἰκ. 18, 42 (Ἰακὼβ ἐν Σιχέμ), 47, 111 καὶ σ. 6. 7, 185, 470, βλ. καὶ κρήνη.

φτέρνες (ἑλκυστῆρες).—387 (ζευκτῶν στέγης).

φυλλάριον.—σπείρας κιονοκράνου, 288 εἰκ. 240, 289 καὶ εἰκ. 241, 291 εἰκ. 242, 325.

φύλλον.—298, 299, 300, 302, 389 (κόσμημα προβόλων).—ἀκάνθης εἰς γεισίσποδας, 362, εἰς ἐπίθημα, 314, 315 εἰκ. 272, 316, 317 καὶ σ. 9, 320, 321 εἰκ. 278, 325, 427 καὶ εἰκ. 390, $_2$ (ἀμφικιονίσκων παραθύρων), εἰς ἐπίκρανον παραστάδος, 341 εἰκ. 297, 346, εἰς κιονόκρανον, 295, 297 καὶ εἰκ. 250, 299 καὶ εἰκ. 251. 252, 301, 304, 308, 309, 325, 331, 332, 446 εἰκ. 404, 448 (κιονίσκων ἁγ. τραπέζης), 552, 554 εἰκ. 519.—ἀμπέλου, 310 εἰκ. 264 (κιονόκρανον), 322 (ἐπίθημα), 333 καὶ εἰκ. 291 (κιονόκρανον) 534 (κόσμημα κιόνων).—ἀνεμιζόμενον, 297, 298 (κιονόκρανον).—δάφνης (κιονόκρανον), 326, 327 εἰκ. 284, 333, 334.—καλάμου, 272 καὶ σ. 6, 273 εἰκ. 221α (πλήρωσις τῶν μεταξὺ τῆς τετραγώνου πλίνθου καὶ τῆς κυκλικῆς σπείρας τῆς βάσεως γωνιῶν), 314 (ἐπίθημα), 316 καὶ εἰκ. 273, 317 καὶ σ. 5 (ἐπίθημα), 319, 324 εἰκ. 282 (προσκεφάλαια κιονοκράνου), 344 καὶ εἰκ. 301 (ἐπίκρανον παραστάδος), 446 εἰκ. 404, 448 (κιονόκρανον κιονίσκων ἁγ. τραπέζης).—κιονοκράνου Θεοδοσιανοῦ, 288 εἰκ. 240, 289 εἰκ. 241, 290, 292 εἰκ. 243.—κιονοκράνου κορινθιακοῦ, 280 καὶ εἰκ. 226, 281 εἰκ. 228. 229, 282, 283, 284, 285, 286, 287.—κισσοῦ, 325 (κολουροπυραμιδοειδὲς τεκτονικὸν κιονόκρανον), 343, 346 εἰκ. 305 (ἐπίκρανον παραστάδος), 406 εἰκ. 365, $_2$ (σίμα θυρωμάτων), 562 εἰκ. 529, 563 (ἄμβων).—κυματίου λεσβίου, 362 καὶ σ. 1, 376 εἰκ. 342, 377.—λογχοειδές (ἐπίθημα), 316, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ σ. 1, 325.—μολύβδου, 275 καὶ σ. 1 (δι' ἕδρασιν κιόνων ἐπὶ τῶν βάσεων), 396 καὶ σ. 3. 4 (διὰ κάλυψιν τῆς στέγης).—ροδάκων, 310.—τρίλοβον (ἐπίθημα), 325.

φυλλώματα.—316, 323 εἰκ. 281, 324 καὶ εἰκ. 282 (διακόσμησις ἰωνικῶν κιονοκράνων), 329 (διάτρητα εἰς ἐπιφάνειαν λεβητοειδῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων), 336 (διάτρητα βυζαντινὰ εἰς πτυχωτὰ κιονόκρανα), 418 (πλαισίου τυμπάνων θυρῶν), 449 εἰκ. 407, 451 καὶ σ. 3 (διακόσμησις ἁγ. τραπέζης), 521 (ἐπὶ θωρακίων).

φωταγωγός.—9 καὶ σ. 2, 67, 69, 156 εἰκ. 118, 159 εἰκ. 121, 179, 195, 196, 206 σ. 1, 357, 379, 389 (τοῖχοι), 392 (βάσις).—βασιλ. Ἑλλάδος, 568.—βασιλ. Ἰταλίας, 572, 573, 575.—Συρίας (τρικλίτων), 196 εἰκ. 160, 380, βλ. καὶ συριακός.—κλίτους μέσου, 379 καὶ σ. 5, 392, 425, 591.—συριακός, 357 εἰκ. 321, 387 εἰκ. 351, 389 καὶ εἰκ. 355 καὶ σ. 3. 4. 5, 390 εἰκ. 356, 391 εἰκ. 357, 429, 433 εἰκ. 395, 580 καὶ σ. 1.—ὑπερῴου, 156 εἰκ. 118, 195 εἰκ. 159, 381 καὶ σ. 1.—οὗ παράθυρα, 195 εἰκ. 159, 196 εἰκ. 160, 357 εἰκ. 321, 387 εἰκ. 351, 389 καὶ εἰκ. 355, 390 εἰκ. 356, 429 καὶ σ. 2 - 5, 430, 568.

φωτισμός (ἐκκλησιαστικῶν χώρων).—589, 591.

Χ

χαλκιδικὴ βασιλική.—βλ. βασιλική.

χαλκιδικόν.—63, 64, 67 συνέχ. σ. 1 σελ. 64, βλ. καὶ προθάλαμος.

χαραγαί.—διαγώνιοι (ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν ἑδράσεως τῶν πλίνθων), 241 καὶ εἰκ. 194, 1. 4. 8 καὶ σ. 2.—περιφερειακαί, 241 καὶ εἰκ. 194, 1 καὶ σ. 3.

χάρτης.—ψηφιδωτὸς τῶν Μηδαύων, 214.

χεῖλος.—πλακὸς ἁγίας τραπέζης, 449 εἰκ. 406. 407. 408, 450 εἰκ. 409, 452 καὶ εἰκ. 412. 413, κυκλικῶν τραπεζῶν προθέσεως, 487 εἰκ. 449.

χειμαζόμενοι.—96 καὶ σ. 2.

χειρόγραφον.—237 σ. 10 (ὑπ' ἀρ. 66 τῆς Μονῆς Καρακάλλου), 238 σ. 2 (ὑπ' ἀρ. 66 Μ. Καρακάλλου), 276 καὶ σ. 5 (ἱστορημένον).—εἰκονίζον ἄμβωνα (Μηνολόγιον Βατικανοῦ), 561 εἰκ. 527. 528, 562 καὶ σ. 1.—εἰκονίζον βωμίσκους θυμιαμάτων, 444 καὶ σ. 2.—εἰκονίζον ἰκριώματα ἀνυψώσεως κιόνων, 277 καὶ σ. 6.—εἰκονίζον κιβώριον, Γένεσις Βιέννης, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 σ. 7, 478 σ. 1, 479 καὶ σ. 6, 481 εἰκ. 441. Ἰβηρικὸς 5, 480 σ. 2. Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης (Cod. Gr. 538 φ. 7 ὅ.), 480 σ. 2. Μηνολόγιον Βατικανοῦ (Vat. Gr. 1613), 480 σ. 2, 481 εἰκ. 441. Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους (φ. 183 ὅ.), 480 σ. 2. Parisinus Gr. 510 (φ. 70, 110 ὅ. φ. 137), 480 σ. 2.—εἰκονίζον ἁγ. Τράπεζαν, Γένεσις Βιέννης, 469 καὶ σ. 2, 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 481 εἰκ. 441.—εἰκονίζον φράγμα πρεσβυτερίου, Μηνολόγιον Βατικανοῦ (Vatic. Gr. 1613, φ. 365), 525 καὶ σ. 4. Parisinus Gr. 510 (φ. 452), 525 καὶ σ. 4 καὶ εἰκ. 489.

χέρνιβες «θαλασσῶν».—471 καὶ σ. 5-9.—βασιλ. Αἰγίνης, 471 καὶ σ. 7.—βασιλ. Καταπολιανῆς Πάρου, 471 καὶ σ. 8.—βασιλ. Μεσοκάμπου Σάμου, 471 καὶ σ. 6.—βασιλ. Στόβων, 471 καὶ σ. 5.

χήν.—346 (ἐπίκρανον παραστάδος Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

χιλανί.—42, 97, 401.

χίμαιρα.—303 (διακόσμησις κιονοκράνου).

χοαί.—482, 483.

χορβανᾶς.—29, 58.

χορδή.—49 (ἄψῖδος ἱεροῦ), 207 εἰκ. 166 ἀρ. 13. 18, 208.

χορηγία.—81.

χρῖσμα (μονογράφημα Χριστοῦ), 84 σ. 3, 119 καὶ εἰκ. 69, 241 καὶ σ. 6 (ἐπὶ πλίνθων), 244 (εἰς ἁρμοὺς τῆς τοιχοποιίας) καὶ σ. 2 (εἰς Ἁγ. Ἀναργύρους Καστοριᾶς, βυζαντινῶν χρόνων), 316, 317 σ. 7 (ἐπὶ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου, ἐντὸς ἐξεχούσης στεφάνης), 324 (ἐπὶ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου), 344 καὶ εἰκ. 301 (ἐπὶ ἐπικράνου παραστάδος), 369 καὶ εἰκ. 333 (ἐπὶ τόξων συριακῶν βασιλικῶν), 389 (ὡς κόσμημα προβόλου), 408 καὶ σ. 2 καὶ εἰκ. 367 (ἐπὶ ὑπερθύρου), 434 καὶ σ. 3 (εἰς φράγματα παραθύρων), 451 καὶ σ. 7 καὶ εἰκ. 411, 452 εἰκ. 412. 413 (ἐπὶ ἁγ. Τραπεζῶν), 514 εἰκ. 475, 2, 515 καὶ σ. 1, 520 καὶ σ. 5 (ἐπὶ θωρακίων), 557 καὶ εἰκ. 523 (ἐπὶ δαπέδου ἄμβωνος), 585 (ἐπὶ ὑπερθύρου βασιλικῶν Β. Ἀφρικῆς).

χριστιανολόγοι.—34 σ. 1.

χρονολόγησις.—34 σ. 1 (βασιλικῆς τοῦ Ἐμμαούς).

χωνεῖον.—470, βλ. καὶ *χωνευτήριον*.

χωνευτήριον.—206 σ. 4, 469, 470 καὶ σ. 5, βλ. καὶ «θάλασσα», χωνεῖον.

χῶροι.—βοηθητικοὶ βασιλ. Ἀφεντέλλη, 403 εἰκ. 363, 3, 404, βασιλ. Ἀχλαδερῆς, 403 εἰκ. 363, 4, 404, βασιλ. Ὑψηλομετώπου, 403 εἰκ. 363, 2, 404.

Ψ

ψαλίδια (ζευκτά).—387 (στέγης).

ψάλτης.—539 καὶ σ. 9. 10. 11, 540 καὶ σ. 1. 2, 541, 557, 558 καὶ σ. 7.

ψευδοθολίτης.—247 σ. 4 (τοξοστοιχιῶν Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

ψηφιδωτόν.—82 (μὲ παράστασιν αὐτοκρατόρων ἐπὶ ἁψίδων ναῶν) καὶ σ. 7 (παλαιοχριστιανικόν), 257 (κοσμοῦν τοί-

χους βασιλικῶν), 369, 370 (μετώπων καὶ ἐσωρραχίου πλινθίνων τόξων), 391 καὶ σ. 2 (μὲ ἀπεικόνισιν ἀετωμάτων), 579 σ. 3 (τοῦ Κερμπὲτ Μεχαγιὲτ Ὑπεριορδανίας εἰκονίζον τετράπυργον ἐκκλησίαν καὶ Μουσείου Bardo), 590 (ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ὑπεράνω τῶν ἰσογείων κιονοστοιχιῶν βασιλικῶν ραβεννατικῶν καὶ ρωμαϊκῶν).—βαπτιστηρίου Νέωνος, 448 καὶ σ. 5 (παράστασις ἁγ. τραπέζης).— βαπτιστηρίου Ὀρθοδόξων Ραβέννας, 442 καὶ σ. 2.— βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας, εἰκονίζον κιβώριον, 474 εἰκ. 436, 475 σ. 6, εἰκονίζον ἁγ. τράπεζαν, 446 καὶ σ. 8, 448 καὶ σ. 4, 469 καὶ σ. 1, 474 εἰκ. 436.—βασιλ. Ἁγ. Ἀπολλιναρίου Νέου Ραβέννας, 73 (εἰκονίζον τὸ ἀνάκτορον τοῦ Θεοδωρίχου), 76 εἰκ. 48, 420 σ. 4 (ἀπεικόνισις βήλων).—βασιλ. Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ρώμης, 80.—βασιλ. ἐν Μᾶ-Ἴν Ὑπεριορδανίας, 391 σ. 2 (παράστασις ἐκκλησιῶν).—βασιλ. Μεγάλης Παναγίας (Sta Maria Maggiore) Ρώμης, εἰκονίζον κιβώριον (τετρακιόνιον), 474 εἰκ. 435 καὶ συνέχ. σ. 2 σελ. 473, 475 συνέχ. σ. 1 σελ. 474 καὶ σ. 6, εἰκονίζον ἁγ. τράπεζαν, 441 καὶ σ. 10, 474 εἰκ. 435.—βασιλ. Παρεντίου (κόγχης ἱεροῦ), 80.— δάπεδον, 23 (βασιλ. Α=Θεοδωριανῆς Ἀκυληίας), 37 (βασιλ. Ὄρους Ἐλαιῶν), 46 (ναοῦ Ἁγ. Βαβύλα ἐν Καουσιὲ Ἀντιοχείας), 106 (στοῶν αἰθρίου), 152 (διακονικοῦ βασιλ. Β Νικοπόλεως), 153 (διακονικοῦ Μητροπόλεως Γεράσων), 225 σ. 1, 257 καὶ σ. 5, 261, 439 σ. 2 (βασιλ. Δαφνουσίων Λοκρίδος).—Μονῆς Δαφνίου, 121, 122 εἰκ. 74 (εἰκονίζον κρήνην), 480 σ. 1 (εἰκονίζον κιβώριον), 525 καὶ σ. 2 (νάρθηκος, εἰκονίζον φράγμα πρεσβυτερίου).—Μονῆς Χώρας, εἰκονίζον κιβώριον, 480 σ. 1, 481 εἰκ. 441.—ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (ΙΔ′ αἰ. μ.Χ.), 114 σ. 1, 421 σ. 1 (παράστασις προστεγάσματος). — ν. Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, 120, 121 εἰκ. 71 (εἰκονίζον κάνθαρον), εἰκονίζον ἁγ. τράπεζαν, 442 καὶ σ. 3, 446 καὶ σ. 8, 448 καὶ σ. 5, 468 εἰκ. 431, 469 καὶ σ. 1.—ν. Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, εἰκονίζον κιβώριον, 472 σ. 8, 473 σ. 1 (ἑξακιόνιον), 474 συνέχ. σ. 2 σελ. 473 (τετρακιόνιον), 477 σ. 8, 479 καὶ σ. 4. 5.—ν. Ἁγ. Σοφίας Κιέβου, 480 σ. 1. 2 (εἰκονίζον κιβώριον).

Ω

ᾠόν.—μεταξὺ τῶν ἑλίκων κιονοκράνου, 319, 320, 323.— ἐχίνου, 288, 315 εἰκ. 271. 272, 316 καὶ εἰκ. 274, 317 σ. 13, 325.— κυματίου, 362.— εἰς σπεῖραν, 325, 334.—ὧν κανών, 288, 317 σ. 5. 7, 362 (ἀρχαῖος).

ὡρολόγιον.—Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου ἢ Κυρρηστοῦ (πύργος τῶν ἀνέμων), 294 καὶ εἰκ. 245, βλ. καὶ Ἀθῆναι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 3

Εἰσαγωγὴ 5-6

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Οἱ χῶροι τῆς λατρείας τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας 7-25

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Αἱ βασιλικαὶ τοῦ Δ' αἰῶνος 26-58

α) Πηγαὶ 27-34

1) Ἱερὰ κείμενα 27-30

2) Ἐκφράσεις 30-34

β) Μνημεῖα 34-58

Παλαιστίνη: 34-42

1. Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἐν Βηθλεέμ (σ. 34-36) 2) Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν (σ. 36-37) 3. Ἡ βασιλικὴ τῆς Μαμβρῆ (σ. 37-38) 4. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἐπταπήγου (σ. 38-42) 5. Ναὸς ὑπὲρ τοῦ Φρέαρ τοῦ Ἰακὼβ ἐν Σιχέμ (σ. 42)

Νότιος Συρία ἢ Αὐρανῖτις (Χαουράν). 42-45

Βόρειος ἢ Κεντρικὴ Συρία 45-47

Μ. Ἀσία: : 48-49

Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ (σ. 48).
καὶ δύο βασιλικαὶ τῆς Πέργης (σ. 49).

Ἑλλάς: 50-51

Βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου

Ἀφρική: 50, 52-53

Λευκὴ μονή (σ. 50, 52-53), Βασιλικὴ Ἁγ. Reparatus ἐν Orléansville (Ἀλγερίας) (σ. 53)

Ἰταλία: 53-57

1. Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Ρώμῃ (σ. 53-55). 2 Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἐν Ρώμῃ (σ. 55). 3 Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ (σ. 55-56). 4 Ἅγ. Ἀπόστολοι τοῦ Μιλάνου (σ. 56). 5 Ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν Ραβέννᾳ (σ. 57).

Τὰ προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν 57-58

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Αἱ βασιλικαὶ τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος . . . . . 59 - 228

Τὸ σχέδιον τοῦ Χριστιανικοῦ οἴκου λατρείας καὶ αἱ περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ θεωρίαι . . . . . 60 - 79

α΄) Ἵδρυσις, σχέδιον καὶ θεμελίωσις τῶν ναῶν . . . . . 80 - 84

β΄) Ὁ προσανατολισμὸς τῶν βασιλικῶν . . . . . 84 - 89

Ἐξέτασις τῶν μερῶν τῆς βασιλικῆς . . . . . 89 - 228

Α΄. Ὁ περίβολος . . . . . 89 - 93

Β΄. Τὸ αἴθριον (1. Ὀνομασία 2. Προέλευσις 3. Προορισμὸς 4. Θέσις 5. Μορφὴ καὶ ἀρχιτεκτονικαὶ λεπτομέρειαι 6. Ἐξέδραι 7. Αὐλή) . . . 94 - 110

Γ΄. Ἡ κρήνη τοῦ αἰθρίου (1. Ὀνομασία 2. Θέσις, ὑλικὰ κατασκευῆς καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῶν κρηνῶν. Πηγαί. Σωζόμενα μνημεῖα κεντρικῶν κρηνῶν. Ἀπεικονίσεις. Ἐπιγραφαί. Πρόσθετοι χρήσεις τῶν κρηνῶν τοῦ αἰθρίου) . . . . . 110 - 124

Δ΄. Ἡ εἰς τὸν περίβολον ἢ τὸ αἴθριον προσπέλασις καὶ τὸ πρόπυλον (Ὄνομα. Μορφή) . . . . . 124 - 130

Ε΄. Ὁ νάρθηξ (1. Γένεσις 2. Ὄνομα 3. Προορισμός Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις). 130 - 151

Ϛ΄. Τὸ διακονικὸν . . . . . 151 - 153

Ζ΄. Ὁ κυρίως ναὸς . . . . . 154 - 206

Ι. Ἐξέτασις τῆς κατόψεως . . . . . 154 - 194

1) Αἱ ὀρθογώνιοι δρομικαὶ βασιλικαὶ σ. 154 - 160 2. Αἱ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικαὶ σ. 161 - 162. Θεωρίαι περὶ τῆς γενέσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῶν βασιλικῶν σ. 162 - 169. Ταξινόμησις τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν Α - Γ Κατηγορίαι σ. 169 - 189 καὶ σ. 234 (προσθήκη). 3 Σταυρικαὶ βασιλικαὶ σ. 185 - 194.

ΙΙ. Ἐξέτασις τῆς τομῆς σ. 194-202 (Ὑπερῷα ἢ γυναικωνῖτις σ. 196-202).

ΙΙΙ. Ἐξέτασις τῶν ἀναλογιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ . . . . . 202 - 206

Η΄. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ . . . . . 206 - 224

Θ΄ Τὰ παστοφόρια . . . . . 224 - 228

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Αἱ πλακοσκεπεῖς καὶ θολοσκεπεῖς βασιλικαὶ τῆς Ἀνατολῆς . . . . 229 - 234

Προσθήκη 234

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

1) Δομικὴ καὶ Μαρμαρικὴ

α. Τοῖχοι . . . . . 235 - 238

β. Τόξα καὶ θόλοι . . . . . 238 - 240

γ. Αἱ πλίνθοι . . . . . 240 - 245

δ. Ἡ ὀρθομαρμάρωσις . . . . . 245 - 257
ε. Τὰ δάπεδα . . . . . 257 - 261

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ς'

Λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν μερῶν τῆς ἀνωδομῆς
Στηρίγματα . . . . . 262 - 358
Α'. Κίονες . . . . . 263 - 338
Γενικὰ . . . . . 263 - 264
Ρυθμοὶ 264
Στυλοβάτης . . . . . 264 - 265
Βάθρα . . . . . 266 - 268
Βάσεις . . . . . 268 - 273
Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων . . . . . 274 - 278
Κιονόκρανον . . . . . 278 - 279
Τὸ ἁπλοῦν κορινθιακὸν κιονόκρανον . . . . . 279 - 287
Τὸ σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον . . . . . 287 - 288
Θεοδοσιανὰ κιονόκρανα . . . . . 289 - 292
Παραλλαγαὶ τοῦ Θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου . . . . . 292 - 294
Ἄλλοι τύποι κορινθιακοῦ κιονοκράνου . . . . . 294 - 295
Μεταγενεστέρα χρῆσις τοῦ κορινθιακοῦ . . . . . 295 - 297
Τὸ μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονόκρανον . . . . . 297 - 303
Τὸ δίζωνον κιονόκρανον . . . . . 303 - 311
Δίζωνα κιονόκρανα μὲ κάνιστρον εἰς τὴν κάτω ζώνην . . . . . 311 - 313
Ἐπίθημα . . . . . 313 - 315
Τὸ ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον . . . . . 315 - 325
Κολουροπυραμιδοειδῆ τεκτονικὰ κιονόκρανα . . . . . 325 - 329
Λεβητοειδῆ τεκτονικὰ κιονόκρανα . . . . . 329 - 333
Πτυχωτὰ κιονόκρανα . . . . . 333 - 338
Β'. Πεσσοὶ καὶ παραστάδες . . . . . 338 - 346
Γενικὰ . . . . . 338 - 339
Ὑλικὸν καὶ σχέδιον . . . . . 339 - 340
Βάσεις . . . . . 340 - 342
Κορμὸς 342
Ἐπίκρανον . . . . . 342 - 346
Σπανιώτεροι τύποι στηριγμάτων . . . . . 346 - 351
Τρόποι συνθέσεως τῶν στηριγμάτων . . . . . 351 - 358
Γ' Εὐθέα καὶ τοξωτὰ ἐπιστύλια . . . . . 359 - 379
α) Θριγκοὶ . . . . . 359 - 366
β) Τόξα . . . . . 366 - 370
γ) Τὸ μέτωπον τῶν τοξοστοιχιῶν καὶ ὁ κοσμήτης . . . . . 370 - 379
Δ' Φωταγωγὸς καὶ Ὑπερῷα . . . . . 379 - 385
Τὰ ὑπερῷα τῆς Αὐρανίτιδος . . . . . 384 - 385

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ

Ἡ στέγη καὶ ἡ ὀροφὴ

Ἡ στέγη . . . . . 386 - 396
Ἡ ὀροφὴ . . . . . 396 - 398

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'

Θύραι καὶ Παράθυρα

Α. Θύραι . . . . . 399 - 422
Θέσις καὶ ἀριθμὸς . . . . . 399 - 404
Ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις τῶν θυρωμάτων . . . 404 - 410
Ἐπιγραφαὶ 410
Ἀναλογίαι . . . . . 410 - 411
Ἀνακουφιστικὰ τόξα καὶ φεγγῖται 411
Θυρόφυλλα . . . . . 411 - 419
Βῆλα . . . . . 419 - 421
Προστεγάσματα καὶ προστῷα . . . . . 421 - 422
Β. Παράθυρα 423
Θέσις καὶ μορφὴ . . . . . 423 - 425
Δομὴ καὶ σύνθεσις . . . . . 425 - 429
Παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν 429
Παράθυρα τῶν φωταγωγῶν . . . . . 429 - 430
Παράθυρα τῶν ἀετωμάτων . . . . . 430 - 432
Παράθυρα τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ 432
Πλαίσια τῶν παραθύρων . . . . . 432 - 433
Φράγματα τῶν ἀνοιγμάτων . . . . . 433 - 434

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Βάθρα πρὸς κάθισμα τῶν λαϊκῶν . . . . . 435 - 437

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'

Αἱ μόνιμοι λειτουργικαὶ κατασκευαὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν βασιλικῶν

Α'. Ἡ ἁγία τράπεζα. Μορφὴ . . . . . 438 - 488
Ἡ συμπαγὴς ἁγ. τράπεζα . . . . . 442 - 444
Ἡ ἐλευθέρα ἐπὶ κιονίσκων ἁγ. τράπεζα (α. Κάτω πλὰξ β. Στηρίγματα) 444 - 452
Σαρκοφαγοειδεῖς ἅγιαι τράπεζαι . . . . . 452 - 454
Κρύπτη ἢ κατάβασις (Confessio) . . . . . 454 - 466
Κατάθεσις ἢ ἐγκαίνιον . . . . . 466 - 468
Καλύμματα ἁγίων τραπεζῶν . . . . . 468 - 469
Θάλασσα ἢ χωνευτήριον . . . . . 469 - 471
Τὸ κιβώριον . . . . . 471 - 480
α) Σχέδιον. . . . . 472 - 475

β) Ὑλικὸν κατασκευῆς . . . . . 475 - 480
Τράπεζαι μαρτύρων ἢ ἁγαπῶν . . . . . 480 - 486
Τράπεζαι προθέσεως . . . . . 486 - 488
Β'. Τὸ σύνθρονον . . . . . 489 - 509
Ὄνομα 490
Διάταξις . . . . . 490 - 497
Μορφὴ τῶν ἑδωλίων . . . . . 497 - 501
Λεπτομέρειαι τῶν βάθρων . . . . . 501 - 503
Ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος . . . . . 503 - 508
Γ'. Τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου . . . . . 509 - 535
Δ'. Ἡ σολέα . . . . . 535 - 538
Ε'. Ὁ ἄμβων . . . . . 538 - 566
Ὑλικὸν καὶ τρόπος κατασκευῆς . . . . . 541 - 544
Σχέδιον (α. Ἄμβωνες μετὰ μιᾶς εὐθυγράμμου κλίμακος σ. 545 - 549. β. Οἱ ἐν σχήματι ἀνοικτοῦ ριπιδίου ἄμβωνες σ. 549 - 554. γ. ἄμβωνες μετὰ διπλῆς κλίμακος σ. 555 - 563. δ. Συριακοὶ Ἄμβωνες (;) σ 563 - 566)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'

Ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις τῶν βασιλικῶν 567
Βασιλικαὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος . . . . . 567 - 572
Βασιλικαὶ τῆς Ἰταλίας . . . . . 572 - 576
Βασιλικαὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας . . . . . 576 - 585
Βασιλικαὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς . . . . . 585 - 586

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'

Μορφολογικαὶ καὶ αἰσθητικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς . . . . . 587 - 598
Προσθῆκαι . . . . . 599 - 605
Διόρθωσις 607
Πίναξ εἰκόνων . . . . . 609 - 630
Εὑρετήριον 631
Πίναξ ὀνομάτων . . . . . 633 - 670
Ὀνόματα ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων . . . . . 671 - 684
Πίναξ νεωτέρων συγγραφέων . . . . . 685 - 696
Πίναξ πραγμάτων . . . . . 697 - 764

ΠΑΡΑΤΥΠΩΜΑΤΑ

Σελ. 67 σημ. 3: Τὸ *εἰκ. 14, 4* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 41, 4*.
» 77 » 2: Τὸ *ἐν σελ. 21* νὰ διορθωθῇ εἰς *ἐν σελ. 12*.
» 104 στίχ. 3: Τὸ *βασιλικῆς Δ* νὰ διορθωθῇ εἰς *βασιλικῆς Β*.
» 161 » 3: (ἐκ τῶν κάτω): Τὸ *εἰκ. 131* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 133*.
» 169 » 4: Τὸ *εἰκ. 122* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 124*.
» 181 » 2 καὶ 6 (ἐκ τῶν κάτω): Τὰ *εἰκ. 145* νὰ διορθωθοῦν εἰς *εἰκ. 146*.
» 183 » 2: Τὸ *εἰκ. 146* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 145*.
» 183 : Νὰ ἀλλάξουν ἀμοιβαίως αἱ ἐπεξηγήσεις τῶν εἰκόνων 145 καὶ 146, ἤτοι εἰς τὴν εἰκ. 145 ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ βασιλικὴ τῆς Γενησαρὲτ καὶ εἰς τὴν εἰκ. 146 ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων.
» 184 στίχ. 4 (ἐκ τῶν κάτω): τὸ *εἰκ. 150* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 151*.
» 196 » 4: Τὸ *εἰκ. 162* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 161*.
» 196 » 6: Τὸ *εἰκ. 123* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 122*.
» 208 » 1 τῶν ὑποσημειώσεων: ὁ ἀριθμὸς *14* νὰ διορθωθῇ εἰς *13*.
» 210 » 3: Τὸ *εἰκ. 167 ἀρ. 7, 8, 9* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 168 ἀρ. 8, 9*.
» 212 σημ. 8: Τὸ *εἰκ. 166 ἀρ. 1* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 168 ἀρ. 1*.
» 223 » 1: Τὸ *εἰκ. 179* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 178*.
» 229 » 4 (ἐκ τῶν κάτω): Ἡ λ. *ἐφηρμόσθη* νὰ διορθωθῇ εἰς *ἐφηρμόσθησαν*.
» 272 : Ἡ ὑποσημείωσις μετὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 5 νὰ ἀριθμηθῇ ὡς 6η, ἡ ἑπομένη ὡς 7η καὶ ἡ μεθεπομένη ὡς 8η.
» 272 στίχ. 1 (ἐκ τῶν κάτω): Τὸ *βιβλιοθήκης*[7] νὰ διορθωθῇ εἰς *βιβλιοθήκης*[8].
» 290 » 1 (ἐκ τῶν κάτω): Τὸ *εἰκ. 243* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 244*.
» 304 » 12: Τὸ *εἰκ. 264* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 263*.
» 304 » 14: Τὸ *εἰκ. 265* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 264*.
» 312 ὑποσημ. 2: Ἡ φρ. *μὲ τὸ κογχωτὸν παγῶνι* νὰ διαγραφῇ.
» 317 σημ. 11: Τὸ *εἰκ. 278* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 276*.
» 321 στίχ. 2 (ἐκ τῶν κάτω) καὶ πολλαχοῦ εἰς τὰς ἑπομένας σελίδας: Τὸ *κλιματίδος* νὰ διορθωθῇ εἰς *κληματίδος*.
» 368 σημ. 5: Τὸ *εἰκ. 338* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 337*.
» 374 στίχ. 3-4: Ἡ φρ. *ἐκ τῶν ἄνω* νὰ διορθωθῇ εἰς *ἐκ τῶν κάτω*.
» 404 » 7: Ἡ φράσις *(βασιλικαὶ Ὑψηλομετώπου κλπ.)* νὰ διορθωθῇ εἰς *βασιλικαὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου εἰκ. 363, 2, Ἀχλαδερῆς Λέσβου εἰκ. 363, 3 καὶ Ἀρνίθας Ρόδου εἰκ. 363, 4)*.
» 446 στίχ. 1 (ἐκ τῶν κάτω): Τὸ *εἰκ. 428* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 431*.
» 446 » 3 (ἐκ τῶν κάτω): Τὸ *εἰκ. 429* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 432*.
» 448 » 12: Τὸ *εἰκ. 428* νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰκ. 431*.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
Η ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ
ΑΡΙΘ. 36 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1994

ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΓΡ. ΚΑΡΙΑΝΑΚΗΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΕΙΣ
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 40-42 ΚΑΛΛΙΘΕΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΕΠΑΜ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΓΡΑΜΜΟΥ 24 ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-35-2